

مدیریت شهری

نشریه علمی - پژوهشی مدیریت شهری و روستایی،

مرکز مطالعات برنامه ریزی شهری و روستایی

سال پانزدهم، تابستان ۱۳۹۵

شماره استاندارد بین المللی: ۲۲۲۷-۱۶۰۷

سال پانزدهم، تابستان ۱۳۹۵

۱. اندازه مطلوب شهر و حومه از منظر فقه شیعی
۲. واکاوی مفهوم آرمانشهر در تفکر سیاسی امام علی (ع)
۳. نظام حقوق شهرسازی ایران در پرتو قوانین و مقررات اسلامی (تبیین الگوی برهم کنش حقوق عمومی و خصوصی)
۴. مدیریت مولفه های اجتماعی و انسانی در مسکن مطلوب اسلامی
۵. بازتاب عقاید و افکار رهبر معظم انقلاب اسلامی در شعر بیداری شاعران عرب و تاثیرات آن بر چشم انداز آرمانشهرهای اسلامی
۶. بررسی تطبیقی تجارب در زمینه سازگاری روانی در ادراک آسایش حرارتی در فضاهای عمومی شهری
۷. ارائه فرایند طراحی جداره های شهری در جهت ارتقای کیفیت های بصری زیبایی شناسی منظر شهری، نمونه موردی: خیابان احمدآباد مشهد
۸. تعیین رابطه بین هوش مالی و ریسک پذیری کارکنان (مورد مطالعه: سازمان ورزش شهرداری تهران)
۹. تحلیل فضایی شاخص رشد هوشمند شهری در شهرهای ساحلی (مطالعه موردی: بابلسر)
۱۰. بررسی تاثیر استراتژی های کسب و کار بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان
۱۱. طراحی مدل مدیریت منابع انسانی در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا (مورد مطالعه: شرکتهای برق ایران)
۱۲. بازبینی تحولات اجتماعی و فرهنگی در مسکن بومی با رویکرد تحلیل ساختاری؛ مورد پژوهی: گمیشان، گرگان
۱۳. خاستگاه فلسفی روش شناسی در دانش نشانه شناسی معماری و طراحی شهری
۱۴. بررسی رابطه بعد اجتماعی کیفیت محیطی فضاهای شهری با سرمایه اجتماعی (مورد پژوهی: محورهای سعادت آباد، آیت و مدائن تهران)
۱۵. تاثیرات وابسته (متقابل) مهارت سیاسی و موفقیت شغلی (کارکنان) با نقش میانجی اخلاق حرفه ای؛ نمونه موردی: شهرداری بندرعباس
۱۶. بررسی اصول و معیارهای پایداری در محلات مسکونی به منظور ایجاد ارتباط بین بافت قدیم و جدید شهر؛ نمونه موردی محلات فیض آباد و شهرک شهید نجفی کرمانشاه
۱۷. تبارشناسی مفهوم فضاهای ورزشی در معماری شهرها با تاکید بر ضوابط و استانداردهای طراحی
۱۸. ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی ایران
۱۹. تاثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمان به واسطه سبک رهبری تحول گرای مدیران در سازمان های مردم نهاد شهرستان کرمان
۲۰. بررسی و تحلیل تحولات فرم ها و عناصر معماری و شهرسازی سلاجقه، در دوران بی لیک و تاثیرگذاری آن در ظهور معماری عثمانی
۲۱. هم پیوستاری خانه و شهر؛ خانه ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله با تاکید بر ارزشهای شهر اسلامی
۲۲. تحلیل ساختار هندسه کالبدی در فرم معماری فضاهای شهری نظامی، نمونه موردی: قلعه سردار اسعد در استان چهارمحال و بختیاری
۲۳. پدیدارشناسی تجلی عدالت در ساختار معماری و باهمستانهای شهری با الگوی ایرانی - اسلامی
۲۴. تبیین رابطه بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری با نقش میانجی مشارکت شهروندان (مطالعه موردی: شهرداری کرمان)
۲۵. بررسی مفهوم شناختی نشانه و رمزگان در معماری و شهرسازی با تاکید بر معماری و شهر اسلامی
۲۶. بررسی میزان دست یابی دولت به اهداف طرح مسکن مهر؛ مطالعه موردی شهر جدید پردیس تهران
۲۷. معماری و شهرسازی اسلامی از منظر حکمت وجود
۲۸. «مقام نور در آیه نور»؛ معرفی اصول کیفی نور (طبیعی) منطبق بر متون قرآنی جهت کاربست در فضاهای عبادی معاصر
۲۹. فرایند جهانی شدن و تاثیر آن بر توسعه شهری - منطقه ای (مطالعه موردی: چابهار در جنوب شرق ایران)
۳۰. جایگاه جلوخان مساجد دیروز و امروز در شکل گیری و تقویت قرارگاه رفتاری (مقایسه تطبیقی نمونه موردی مسجد وکیل و مسجد الزهرا در شیراز)

- مقاله باید نتیجه تحقیقات شخصی نویسنده (ها) بوده و قبلاً در نشریات داخلی و یا خارجی منتشر نشده باشد. در مورد مقالات ارائه شده در مجامع علمی، مشخصات کامل مجمع باید با مقاله همراه گردد و مقاله‌های تحقیقی که به تأیید هیات تحریریه رسیده و از کیفیت خوبی برخوردار باشند نیز پذیرفته می‌شود.
- مقاله باید سلیس، روان و از نظر دستور زبان صحیح باشد و در انتخاب واژه‌ها دقت لازم می‌پذیرد. مقاله می‌تواند به زبان فارسی یا انگلیسی باشد.
- در متن فارسی باید تا حد امکان از معادل فارسی کلمات لاتین استفاده شود و چنانچه معادل فارسی به اندازه کافی رسا نباشد، می‌توان با ذکر شماره در بالای معادل، عین کلمه لاتین در زیرنویس آورده شود.
- مقاله باید فقط بر یک روی صفحه کاغذ استاندارد (۳۰-۲۱ سانتیمتر) با دو فاصله ماشین تحریر و از هر طرف سه سانتیمتر حاشیه، در سه نسخه خوانا تهیه و ارسال شود.
- صفحه اول باید شامل نام و نشانی کامل و شماره تلفن نویسنده (ها) و منابع مالی تحقیق (در صورت لزوم) باشد.
- متن مقاله باید به ترتیب شامل عنوان (بدون نام نویسنده)، سه تا پنج کلمه کلیدی در مورد زمینه تحقیق، خلاصه، مقدمه، روش بررسی، نتایج بحث و نتیجه‌گیری، تشکر، خلاصه انگلیسی و فهرست منابع باشد.
- خلاصه انگلیسی باید بر روی یک صفحه جداگانه، به ترتیب شامل عنوان مقاله، نام نویسنده (ها)، کلمات کلیدی، متن، نشانی کامل (به صورت زیرنویس) باشد. مقالات خارجی باید همراه با یک خلاصه فارسی و یک خلاصه انگلیسی باشند.
- جدولها به تعداد محدود با شماره و عنوان ماشین شده در بالا و توضیحات و منبع جدول در زیر آن تمیز و بدون خط خوردگی، هر کدام بر روی یک صفحه جداگانه آورده شود.
- شکل‌ها و نمودارها فقط در موارد بسیار ضروری و به تعداد محدود با کیفیت خوب، بر روی کاغذ براق کشیده و یا چاپ شده با شماره عنوان، توضیح و منبع در زیر آن هر کدام بر روی یک صفحه جداگانه آورده شود.
- محل قرار دادن جدولها، نمودارها و شکل‌ها در متن باید با علامتی در حاشیه مقاله تعیین شود.
- تنها منابعی باید در پایان مقاله ذکر شود که در متن نیز مورد استفاده قرار گرفته باشد و از ذکر منابع مشابه و کم اهمیت خودداری شود.
- منابع مورد استفاده باید بر روی صفحه (ها) جداگانه، با شماره ردیف، به ترتیب الفبایی حروف اول نام خانوادگی نویسنده (ها)، سال انتشار داخل دو نقطه، عنوان کامل مقاله، نام انحصاری مجله، شماره دوره و یا جلد، شماره صفحات (اول تا آخر مقاله) آورده شود و در متن مقاله فقط به نام نویسنده و سال انتشار (داخل پرانتز و شماره صفحه) اشاره شود.
- در صورت استفاده از منابع فارسی و خارجی، باید ابتدا کلیه منابع فارسی و سپس کلیه منابع خارجی به ترتیب یاد شده در بالا با شماره ردیف مسلسل آورده شود.
- در مورد کتاب، مشخصات کامل کتاب، ناشر و محل نشر ذکر شود.
- هیات تحریریه در رد و قبول مقالات رسیده مجاز است.
- نویسندگان مسئول محتوی و پاسخگوی نظریات ارائه شده در مقالات و نوشته‌های خود می‌باشند.
- جهت تهیه مقالات به زبانهای خارجی، به راهنمای انگلیسی مندرج در صفحه داخل جلد طرف دیگر مجله مراجعه شود.

اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری و روستایی
قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

آدرس: تهران، بسوار کشاورز، ابتدای خیابان نادری، پلاک ۱۷، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری و روستایی، فصلنامه مدیریت شهری، تلفن: ۶۳۹۰۲۰۸۳، دورنگار: ۸۸۹۷۷۹۱۲، کد پستی: ۱۴۱۶۳۳۶۶۱

درگاه اینترنتی ارسال مقالات

<http://ijurm.imo.org.ir>

سامانه فروش الکترونیکی

<http://safta.imo.org.ir>

سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور
انتشارات

Site: www.imo.org.ir

E-mail: JModiriyatshahri@gmail.com

صاحب امتیاز: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور

مدیر مسئول: مهندس هوشنگ خندان دل

سر دبیر: محمدرضا بمانیان

هیئت تحریریه به ترتیب حروف الفبا:

- دکتر ایرج اعتصام، استاد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران (بازنشسته)

- دکتر بهناز امین زاده، دانشیار دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران

- دکتر محمدرضا بمانیان، استاد تمام دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

- دکتر مصطفی بهزادفر، استاد تمام دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت

- دکتر محمدرضا پور جعفر، استاد تمام دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

- دکتر داراب دیبا، استاد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران (بازنشسته)

- دکتر حمیدرضا صارمی، استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

- دکتر محمود طاووسی، استاد تمام دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس (بازنشسته)

- دکتر محمد مهدی عزیزی، استاد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

- دکتر علی عسگری، استاد برنامه ریزی مخاطرات محیطی، دانشگاه یورک (تورنتو) کانادا

- دکتر علی غفاری، استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

- دکتر علی اکبر فرهنگی، استاد دانشگاه مدیریت، دانشگاه تهران

- دکتر محمود گلابچی، استاد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

- دکتر غلامرضا لطیفی، استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی

- دکتر مهدی مدیری، دانشیار دانشگاه صنعتی مالک اشتر

- دکتر ناصر میرسیاسی، استاد دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه آزاد اسلامی

- دکتر محمد نقی زاده، دانشیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی

امور اجرایی: مهدی شهبازی، علی رضایی مقدم

کمیته اجرایی: ابوذر دلفار دی، نیما متین فر، فتانه رحمانی

ویراستار انگلیسی: محمد زرقانی

ویراستار فارسی: امیر اشراقی

صفحه آرایی: حامد یعقوبی (پایش و پویش) payeshpouyesh@gmail.com

چاپ: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح

درجه علمی - پژوهشی نشریه «مدیریت شهری» طی شماره ۳/۱۱/۳۷۷۸ مورخ ۳/۱۷/۱۳۸۹ دبیرخانه

«کمیسیون بررسی نشریات علمی کشور» وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

این نشریه در پایگاه‌ها و درگاه‌های زیر نمایه می‌شود:

- «پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC)» www.ISC.gov.ir
- «پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)» www.SID.ir
- «بانک اطلاعات نشریات کشور» www.Magiran.com
- «درگاه پژوهشکده مدیریت شهری و روستایی» www.IMO.org.ir
- «پایگاه مجلات تخصصی نور» www.noormags.com
- «سیستم شناساگر دیجیتالی نشریات علمی» www.doi.org
- «پایگاه اطلاعات علمی شهری و روستایی» www.rur.ir
- «پرتال جامع علوم انسانی» www.ensani.ir

مدیریت شهری

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

۵-۶

فهرست مطالب

۱. اندازه مطلوب شهر و حومه از منظر فقه شیعی
محمد منان رئیسی ■ ۷-۲۰
۲. واکاوی مفهوم آرمانشهر در تفکر سیاسی علی (ع)
رضا خزاعی، مریم کامیار ■ ۳۱-۳۰
۳. نظام حقوق شهرسازی ایران در پرتو قوانین و مقررات اسلامی (تبیین الگوی برهم کنش حقوق عمومی و خصوصی)
ابراهیم دلایی میلان، رضا خیرالدین ■ ۳۱-۵۰
۴. مدیریت مولفه های اجتماعی و انسانی در مسکن مطلوب اسلامی
محمد رضا پاکدل فرد، حسین ذبیحی، محمد نقی زاده ■ ۵۱-۶۶
۵. بازتاب عقاید و افکار رهبر معظم انقلاب اسلامی در شعر بیداری شاعران عرب و تاثیرات آن بر چشم انداز آرمانشهرهای اسلامی
عبدالصاحب نوروزی، یحیی معروف ■ ۶۷-۷۶
۶. بررسی تطبیقی تجارب در زمینه سازگاری روانی در ادراک آسایش حرارتی در فضاهای عمومی شهری
رضا خیرالدین، الهام ضابطیان ■ ۷۷-۹۸
۷. ارائه فرایند طراحی جداره های شهری در جهت ارتقای کیفیت های بصری زیبایی شناسی منظر شهری، نمونه موردی: خیابان احمدآباد مشهد
الهه سادات موسوی سروینه باغی، علیرضا صادقی ■ ۹۹-۱۱۴
۸. تعیین رابطه بین هوش مالی و ریسک پذیری کارکنان (مورد مطالعه: سازمان ورزش شهرداری تهران)
علیرضا جزینی ■ ۱۱۵-۱۳۸
۹. تحلیل فضایی شاخص رشد هوشمند شهری در شهرهای ساحلی (مطالعه موردی: بابلسر)
امیر بخشی، اسدالله دیوسالار، اسماعیل علی اکبری ■ ۱۳۹-۱۴۸
۱۰. بررسی تاثیر استراتژی های کسب و کار بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان
امیر چرم، قنبر امیرنژاد ■ ۱۴۹-۱۶۲
۱۱. طراحی مدل مدیریت منابع انسانی در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا (مورد مطالعه: شرکتهای برق ایران)
سید مهدی الوانی، غلامرضا معمارزاده، ابراهیم ایران دوست ■ ۱۶۳-۱۷۶
۱۲. بازبینی تحولات اجتماعی و فرهنگی در مسکن بومی با رویکرد تحلیل ساختاری؛ مورد پژوهی: گمیشان، گرگان
بهنام رجبی فر، حسن گیاهی ■ ۱۷۷-۱۹۸
۱۳. خاستگاه فلسفی روش شناسی در دانش نشانه شناسی معماری و طراحی شهری
هوشنگ فروغمنند اعرابی ■ ۱۹۹-۲۲۴
۱۴. بررسی رابطه بعد اجتماعی کیفیت محیطی فضاهای شهری با سرمایه اجتماعی (مورد پژوهی: محورهای سعادت آباد، آیت و مدائن تهران)

۱۵. تأثیرات وابسته (متقابل) مهارت سیاسی و موفقیت شغلی (کارکنان) با نقش میانجی اخلاق حرفه‌ای؛ نمونه موردی: شهرداری بندرعباس

ایوب شیخی، آما فرامرزی، مرتضی موصلی ■ ۲۳۷-۲۴۸ ■

۱۶. بررسی اصول و معیارهای پایداری در محلات مسکونی به منظور ایجاد ارتباط بین بافت قدیم و جدید شهر؛ نمونه موردی محلات فیض آباد و شهرک شهید نجفی کرمانشاه

مونا سادات میبیدی، محمدرضاپورمحمدی ■ ۲۴۹-۲۶۲ ■

۱۷. تبارشناسی مفهوم فضاهای ورزشی در معماری شهرها با تاکید بر ضوابط و استانداردهای طراحی آرمین وسگاک ■ ۲۶۳-۲۹۰ ■

۱۸. ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی ایران

حسن توکلی نژاد، نسرین جزئی، غلامرضا معمار زاده طهران، محمد علی افشار کاظمی ■ ۲۹۱-۳۰۴ ■

۱۹. تأثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمان به واسطه سبک رهبری تحول-گرای مدیران در سازمان های مردم نهاد شهرستان کرمان

عاطفه موقرزاده، ایوب شیخی، وحید ذاکری افشار، مجتبی نصراله پور ■ ۳۰۵-۳۲۴ ■

۲۰. بررسی و تحلیل تحولات فرم ها و عناصر معماری و شهرسازی سلاجقه، در دوران بی لیک و تاثیرگذاری آن در ظهور معماری عثمانی

رضا صبوری نوجه‌دهی، سید علی اصغر میرفتاح ■ ۳۲۵-۳۴۲ ■

۲۱. هم پیوستاری خانه و شهر؛ خانه ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله با تاکید بر ارزشهای شهر اسلامی

میثم مهدی زاده، فرشاد دشتی، سکینه علیشیری ■ ۳۴۳-۳۶۶ ■

۲۲. تحلیل ساختار هندسه کالبدی در فرم معماری فضاهای شهری نظامی، نمونه موردی: قلعه سردار اسعد در استان چهارمحال و بختیاری

سارا خدادادی فر، سید محمد غفاری خلف محمدی ■ ۳۶۷-۳۸۸ ■

۲۳. پدیدارشناسی تجلی عدالت در ساختار معماری و باهمستانهای شهری با الگوی ایرانی- اسلامی الهام سلیقه ■ ۳۸۹-۴۱۰ ■

۲۴. تبیین رابطه بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری با نقش میانجی مشارکت شهروندان (مطالعه موردی: شهرداری کرمان)

ایوب شیخی، زهرا سهی، مریم رنجبر، مریم اولادی ■ ۴۱۱-۴۲۲ ■

۲۵. بررسی مفهوم شناختی نشانه و رمزگان در معماری و شهرسازی با تاکید بر معماری و شهر اسلامی سمیه امیری خوشکاروندانی ■ ۴۲۳-۴۴۴ ■

۲۶. بررسی میزان دست یابی دولت به اهداف طرح مسکن مهر: مطالعه موردی شهر جدید پردیس تهران

روح الله نوری، مرضیه بوربور اژدری، مهدیه بوربور اژدری ■ ۴۴۵-۴۵۲ ■

۲۷. معماری و شهرسازی اسلامی از منظر حکمت وجود

مریم موسوی راد، پوران احمدوند، مهدی علم بیگی ■ ۴۵۳-۴۸۰ ■

۲۸. «مقام نور در آیه نور»: معرفی اصول کیفی نور (طبیعی) منطبق بر متون قرآنی جهت کاربست در فضاهای عبادی معاصر

بهرام احمدخانی ملکی، فرزین حق پرست ■ ۴۸۱-۴۹۸ ■

۲۹. فرایند جهانی شدن و تأثیر آن بر توسعه شهری- منطقه ای (مطالعه موردی: چابهار در جنوب شرق ایران)

مهدی موسی کاظمی، عیسی ابراهیم زاده، مصطفی تالشی، عیسی شیبانی امین ■ ۴۹۹-۵۱۴ ■

۳۰. جایگاه جلوخان مساجد دیروز و امروز در شکل گیری و تقویت قرارگاه رفتاری (مقایسه تطبیقی نمونه موردی مسجد وکیل و مسجد الزهرا در شیراز)

نقیسه گلستانی، سمیرا میری ■ ۵۱۵-۵۳۴ ■

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۶ ■

اندازه مطلوب شهر و حومه از منظر فقه شیعی

محمدمنان رئیسی* - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

The optimal size of the city and suburb from the perspective of Shiite jurisprudence

Abstract

One of the most important issues in urban development is the optimal size of the city and acceptable scale for its development. The importance of this issue is to the extent that many other urban issues such as the urban hierarchy of access, utilities distribution and etc. are influenced by this issue and so, defining the optimal size of the city, is very important. Till now, some research have been done in this regard but innovation of this research is that has responded to the problem of "the optimal size of the city" based on Islamic view and in particular juridical view. In this way, by citing the juridical teachings of Shiite, First, the favorable geometric system for the Islamic city and the center of this system, is inferred and then, by citing the juridical rulings of the Jameh mosque (as the geometric center of the city), minimum and maximum acceptable size for the city is concluded. So, the main axis in the process of data analysis in this article is the juridical rules and laws of prayer on the day of the congregation (Friday) and consequently, the juridical rules and laws of Jameh mosque. The most important religious document in this regard is the chapter Jumue in the holy Quran in particular, its final verses which are cited as follow: Believers, when you are called to prayer on the day of the congregation (Friday), hasten to the remembrance of Allah and put your trading to one side. That is the best for you, if you but knew (9). Then, when the prayer has ended, disperse in the land and seek the favor of Allah, and, remember Allah often, so that you prosper (10). Yet when they see some commerce or amusement they flock to it, leaving you standing, say: 'that which is with Allah is better than the amusement and commerce. Allah is the best of providers.' (Chapter Jumue, verses 9-11). According to these verses, attending the Friday prayer is very important and is a duty of every Muslim. On the other hand, this prayer venue is Jameh mosque while, there are important juridical laws for this kind of mosque in Shiite jurisprudence that some of them is related to the distance between Jameh mosques. According to this and regarding to this issue that each city has just one Jameh mosque, the optimal size of the Islamic city is deduced. The research method which is used in this article is a compound method (combination of qualitative content analysis and logical-argumentative research). In this way, first, propositions (especially the juridical hadiths) that directly or indirectly are related to the problem of this research have been extensively investigated using qualitative content analysis method and then, using the resultant of propositions analysis by logical-argumentative method, the research findings are concluded. According to these findings, the ideal city from the perspective of the juridical teachings of Shiite is a city with a minimum diameter of one farsakh (about 5.5 kilometers) and the maximum diameter of four farsakhs (about 22 kilometers). In addition, the size of the city countryside can be up to four farsakhs.

Keywords: City size, Islamic city, Shiite jurisprudence, Friday prayer, Jameh mosque.

چکیده

از مهمترین مسائل نظام شهرسازی، اندازه مطلوب شهر و حدود مطلوب برای توسعه کالبدی آن می باشد. اهمیت این مسئله به حدی است که بسیاری از سایر مسائل شهری نظیر نظام سلسله مراتب دسترسی شهر، نحوه توزیع خدمات شهری و غیره متأثر از این مسئله است. تاکنون، پژوهش‌هایی در این خصوص از زوایای اقتصادی و اجتماعی و غیره انجام شده است اما بداعت و نوآوری این پژوهش در این است که پاسخگویی به مسئله «چپستی اندازه مطلوب شهر» را از منظری فقهی انجام داده است. به این ترتیب که با استناد به آموزه‌های فقهی شیعی، ابتدا نظام هندسی مطلوب برای شهر اسلامی و کانون این نظام، استنباط شده است و سپس با استناد به احکام فقهی مسجد جامع (به عنوان کانون هندسی شهر)، حداقل و حداکثر اندازه قابل قبول برای شهر استنتاج شده است. بر این اساس، مدعی نگارنده در این پژوهش، تبیین اندازه مطلوب شهر و حومه صرفاً از منظر فقهی (و نه از منظر اجتماعی و اقتصادی و غیره) است. روشی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، روشی ترکیبی (مرکب از تحلیل محتوای کیفی و استدلال منطقی) است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، شهر ایده آل از منظر فقه شیعی، شهری است با حداقل قطر یک فرسخ (حدود ۵٫۵ کیلومتر) و حداکثر قطر چهار فرسخ (حدود ۲۲ کیلومتر). به علاوه، اندازه حومه شهر نیز می تواند حداکثر تا چهار فرسخ باشد.

واژگان کلیدی: اندازه شهر، شهر اسلامی، فقه شیعی، نماز جمعه، مسجد جامع.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۷۳۰۱۱۵۵۰؛ رایانامه: raeesi@iust.ac.ir

شاکله اصلی این پژوهش برگرفته از برداشتهای نگارنده از «درس خارج فقه نظام شهرسازی» است که از سال ۱۳۹۳ توسط حضرت آیت الله اراکی در مدرسه دارالشفای قم ارائه می گردد.

۱. مقدمه

سننیز تحلیل‌های حاصل از مرحله قبل، استنتاج می‌شود که جهت این مهم از روش استدلال منطقی استفاده خواهد شد. قبل از ورود به بدنه مقاله تأکید می‌گردد که با توجه به محدود بودن حجم یک مقاله، این پژوهش صرفاً به ژرفکاوی اندازه شهر و حومه از منظر فقهی می‌پردازد و تبیین سایر زوایای این مهم (اعم از مؤلفه‌های اجتماعی و اقتصادی مؤثر بر اندازه شهر) به پژوهش‌های آتی واگذار می‌گردد.

۲- ارجحیت اقامت در سکونت گاه‌های شهری

امام علی (ع) ضمن توصیه به اقامت در سکونت گاه‌های بزرگتر، چنین می‌فرماید: «وَالزُّمُومَا السَّوَادَ الْأَعْظَمَ فَإِنَّ يَدَ اللَّهِ عَلَى الْجَمَاعَةِ: ملتزم به سواد اعظم (جمعیت‌های بزرگتر) باشید که همانا دست خدا همراه جماعت است (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷). اهمیت شهرنشینی در اسلام تا جایی است که یکی از بیست و هشت گناهی که به کبیره بودنشان تصریح شده است، «تعرب بعد از هجرت» است. در اصول کافی در باب کبائر، از قول یکی از اصحاب امام کاظم (ع) چنین نقل شده است که در نامه‌اش به حضرت موسی بن جعفر علیه السلام از شمار کبائر پرسید و آن حضرت ضمن جواب نوشتند «والتعرب بعد الهجرة» و نیز محمد بن مسلم از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند که آن حضرت تعرب بعد از هجرت را جزء کبائر بیان فرمودند و ضمن اشاره به کبائری که در کتاب علی علیه السلام است، می‌فرماید: «تعرب بعد از هجرت و شرک یکی بعد الهجرة»، بازگشت به بادیه نشینی پس از سکونت در مراکز شهری و مدنی است به نحوی که سبب عدم دسترسی انسان به فقیه آگاه و بی‌اطلاعی وی از تکالیف دینی خود شود (تحفه الاولیاء، جلد ۳، ص ۶۶۷).

فقه‌های شیعه در همین خصوص، هجرت را بر دو گروه واجب دانسته‌اند: یکی کسانی که از مسائل و احکام دین بی‌خبرند و در جایی هستند که عالم دینی

طبق آموزه‌های اسلامی، زندگی در سکونت گاه‌های بزرگتر انسانی در مقایسه با مراکز جمعیتی کوچکتر، ارجحیت دارد و مسلمانان بایستی حتی المقدور بستر زندگی در شهرهای بزرگتر را برای خود فراهم نمایند تا بتوانند بر دانش و آگاهی‌های نافع خود بیافزایند؛ در این خصوص روایات متعددی نقل شده است که از جمله آنها می‌توان به فرمایش امیر المؤمنین (ع) اشاره نمود: «و اسکن الامصار العظام فانها جماع المسلمین: و در شهرهای بزرگ ساکن شو زیرا مسلمانان در آن گرد هم هستند (نهج البلاغه، نامه ۶۹). اما به رغم تصریح متون دینی به ارجحیت شهرنشینی در مقایسه با بادیه نشینی، حدود و اندازه مطلوب شهر، به طور مستقیم در روایات مشخص نشده است که این ابهام ممکن است سبب این برداشت اشتباه شود که از منظر اسلامی، هیچ حد و اندازه‌ای برای محدود کردن توسعه شهر، متصور نیست و هر چه شهر بزرگتر باشد مطلوب تر است. لذا مسئله اصلی این تحقیق، ابهام در خصوص اندازه ایده آل شهر اسلامی و حدود افقی آن از منظر فقهی است که در قالب این پرسش اصلی نمایان شده است: آیا می‌توان با استناد به آموزه‌های فقهی شیعی، حدود و اندازه مشخصی را برای توسعه مطلوب شهر استنباط نمود؟ هدف از این مقاله این است که با پاسخگویی به پرسش مذکور، معیارهای کالبدی شهر مطلوب (به لحاظ حدود افقی شهر) از منظر فقهی تبیین شود تا برنامه ریزی‌های آتی، در راستای تحقق این مهم انجام پذیرد. روشی که برای تأمین این هدف از آن بهره گرفته می‌شود روشی ترکیبی (مرکب از تحلیل محتوای کیفی و استدلال منطقی) است؛ به این ترتیب که در گام اول به جستجوی متون و اسنادی پرداخته می‌شود که می‌توان از آنها در راستای پاسخگویی به پرسش این تحقیق، بهره جست. سپس محتوای هر یک از این متون، به صورت مستقل مورد تحلیل کیفی قرار می‌گیرد و سپس در گام آخر، یافته‌های تحقیق با استفاده از

نیست که به او رجوع کنند و لذا باید به جایی روند که عالم دینی در دسترس باشد و بتوانند تکالیف دینیشان را یاد بگیرند و دوم کسانی که در بلاد کفرند و به واسطه مزاحمت و جلوگیری آنها، از انجام شعائر دینی ناتوان باشند که در این صورت واجب است به محلی هجرت کنند که آزادی دینی داشته باشند^۲ (محقق حلی، ۱۴۰۸ ق، ص ۷۶).

البته بادیه نشینی و سکونت در خارج از مراکز مدنی و شهری، اصالتاً مذموم نیست بلکه ذم آن به این دلیل است که غالباً سبب عدم اطلاع انسان از تکالیف خود می شود. در سوره توبه این مهم به روشنی تصریح شده است: الاعراب اشد کفرا و نفاقا و أجدر ألا يعلموا حدود ما أنزل الله علی رسوله و الله علیم حکیم (توبه/۹۶). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه چنین می فرماید: «راغب در مفردات میگوید: فرزندان اسماعیل (علیه السلام) را (عرب) گویند، و کلمه (اعراب) در اصل جمع عرب است، ولیکن فعلاً اسم شده برای عربهای بادیه نشین... و کلمه (اعرابی) در اصطلاح متعارف اسم شده است برای کسی که منسوب است به بادیه نشینان... در معنای این کلمه خدای تعالی وضع بادیه نشینان را بیان می کند و می فرماید کفر و نفاق این طبقه از هر طبقه دیگر شدیدتر است، و بدین جهت شدیدتر است که بخاطر دوریشان از تمدن و محرومیتشان از برکات انسانیت از قبیل علم و ادب، زمخت تر و سنگدل تر از سایر طبقاتند، و به همین جهت از هر طبقه دیگری به نفهمیدن و ندانستن حدودی که خدا نازل کرده و معارف اصلی و احکام فرعی از قبیل واجبات و مستحبات و حلال و حرامها سزاوارترند» (المیزان، جلد ۹).

لذا بر اساس توضیحات فوق، زندگی در شهرهای بزرگ تر، به این دلیل در متون دینی توصیه شده است که بستر کسب دانش و مقدمه آشنایی بیشتر انسان با تکالیف دینی اش است. اما طبق بررسی نگارنده، به رغم این تصریح به سکونت در شهرهای بزرگتر، اشاره مستقیم و واضحی در خصوص حد و

مرز شهر و اندازه مطلوب آن در روایات و متون دینی ارائه نشده است که ممکن است در نگاه اول، چنین به نظر آید که دین و رهبران دینی، در این خصوص قضاوت را به عرف و عموم مردم واگذار کرده اند و قصد ورود به این موضوع را نداشته اند. اما با مطالعه سنت معصومین (ع) به ویژه پیامبر اکرم (ص) چنین استنباط می شود که ایشان در موارد متعدد، در نظام کالبدی و شهرسازی مدینه النبی مداخلاتی داشته اند و لذا واگذاری این موضوع مهم به عرف، چندان موجه به نظر نمی رسد. برای مثال، پیامبر اسلام (ص) جایگاه مؤسسه ها، اماکن عمومی و شماری از مساجد در مدینه النبی را تعیین نمود و افزون بر این، مکان مصالای عید و بازار نیز از سوی ایشان انتخاب شد (عاملی، ۱۳۹۱، ص ۲۸) و حتی جایگاه خانه ها را برای مردمان مدینه ترسیم می کردند (کتانی، بی تا، ص ۴۶). از این رو بعید به نظر می رسد که دین نسبت به موضوع مهمی همچون اندازه مطلوب شهر، سکوت کرده باشد. در این پژوهش، با تدقیق در متون دینی و به ویژه تعالیم فقه شیعی، مشخص می شود که در متون فقهی، آموزه های راهگشا و مهمی در این خصوص ارائه شده است که محور اصلی این آموزه ها، جایگاه مسجد و به ویژه مسجد جامع در شهر اسلامی است و سعی نگارنده بر آن است که بر اساس احکام مربوط به این مهم، اندازه مطلوب شهر اسلامی را استنباط نماید.

۳- مسجد جامع، کانون اصلی شهر اسلامی

در سنت و سیره معصومین (ع) شواهد مهمی وجود دارد که ثابت می کند مسجد بایستی به عنوان کانون و رکن شهر اسلامی (اعم از رکن کالبدی و محتوایی) محسوب شود. برای مثال، چنین نقل شده است که پیامبر اکرم (ص)، عرض راه مسجد را ده گز قرار داد و آنگاه فرمود که سایر راه ها را هفت گز عرض دهند (عاملی، همان، ص ۱۰۷). از این امر، چنین استنباط می شود که مسجد بایستی در کانون هندسی و کالبدی بافت های شهری قرار گیرد و سایر عناصر و اجزای کالبدی شهر بایستی حول

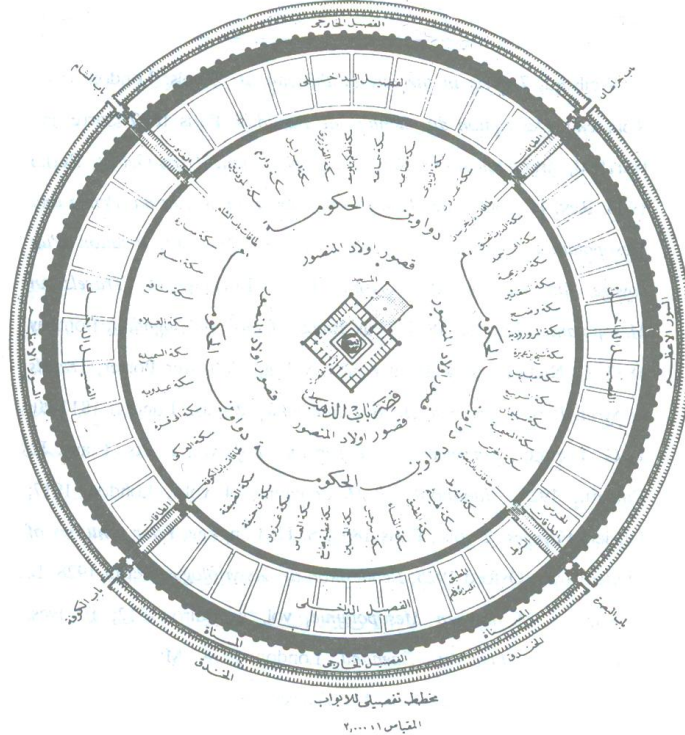
آن سازماندهی شوند زیرا تنها در این صورت است که عریض تر ساختن راه مسجد در مقایسه با سایر راه ها توجیه پیدا می کند. به بیان دیگر، از آنجا که وسعت راه دسترسی به عناصر مختلف کالبدی، ارتباط مستقیمی با جمعیت پذیری و بالتبع، موقعیت هندسی و کالبدی آن عناصر در شهر دارد لذا توصیه به عریض تر ساختن راه مسجد، به معنای توصیه به قرارگیری آن راه در سلسله مراتب بالاتر دسترسی است که نتیجه منطقی این امر، پذیرش موقعیت کانونی و مرکزی مساجد در بافت های شهری است. علاوه بر این، شواهد تاریخی صریح و واضح دیگری نیز در این خصوص دیده می شود. برای مثال، طبق اسناد تاریخی، «این رسول خدا (ص) بود که شخصاً کار نقشه کشی را در مدینه النبی بر عهده گرفت و نخست مسجد را بنیان نهاد و آن را برای مدینه، کانونی در شمار آورد که چشم ها بدان دوخته می شد و دل ها در پیرامون آن به پرواز در می آمد» (عاملی، ۱۳۹۱، ۲۶). حتی چنین نقل شده است که ایشان نخست مسجد را بنیان می نهاد و آنگاه خانه ها را گرد آن طرح ریزی می کرد (همان، ۱۸۳).

اما همه مساجدی که در شهر احداث می شوند به لحاظ اهمیت در یک مرتبه نیستند و طبق فقه شیعی، حداقل سه گونه اصلی برای مساجد شهری می توان نام برد. در این خصوص به روایت امام علی (ع) استناد می شود: *صَلَاةٌ فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ تَعْدِلُ أَلْفَ صَلَاةٍ وَ صَلَاةٌ فِي الْمَسْجِدِ الْأَعْظَمِ مِائَةَ صَلَاةٍ وَ صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِ الْقَبِيلَةِ خَمْسٌ وَ عِشْرُونَ صَلَاةً وَ صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِ السُّوقِ اثْنَتَا عَشْرَةَ صَلَاةً وَ صَلَاةُ الرَّجُلِ فِي بَيْتِهِ وَحْدَهُ صَلَاةٌ وَاحِدَةٌ*: نماز در مسجد بیت المقدس معادل هزار نماز و در مسجد جامع (اعظم) صد نماز و در مسجد قبيله (محلّه) بیست و پنج نماز و در مسجد بازار دوازده نماز و نماز شخص مسلمان در خانه اش معادل یک نماز ثواب دارد (وسائل الشیعه، جلد ۵، ۲۹۰ ص). همان طور که ملاحظه می شود در این روایت، به جز بیت المقدس که مسجدی خاص در سرزمین فلسطین است، سایر مساجد به

سه گونه اصلی تقسیم شده اند: مسجد اعظم (جامع)، مسجد قبيله (محلّه) و مسجد سوق (بازار). فقهای شیعه، فضیلت اقامه نماز در مساجد مختلف را با استناد به همین امر، تعیین می نمایند که برای مثال می توان به رساله آیت الله بهجت (ره) اشاره نمود: «فضیلت نماز در مساجد، مربوط به تفاضل در خود مساجد است؛ پس به این ترتیب، افضل است نماز در «مسجد الحرام» از «مسجد النبی» - صلی الله علیه وآله وسلم - و آن از «بیت المقدس» و «کوفه»، و آنها از «مسجد جامع»، و آنها از مسجد قبيله و آن از مسجد سوق، و برای هر کدام، مقداری مذکور است در روایات» (بهجت، ۱۳۸۱، ص ۱۵۰).

پس مشخص شد که اولاً طبق آموزه های اسلامی، به جز مساجد خاص (نظیر مسجد الحرام و بیت المقدس و مسجد کوفه)، سایر مساجد در سه گونه مسجد جامع، مسجد محلّه و مسجد بازار دسته بندی می شوند و ثانیاً فضیلت اقامه نماز در مسجد جامع (اعظم) در مقایسه با دو گونه دیگر، بیشتر است که نتیجه منطقی این امر، اهمیت بیشتر آن می باشد. بر این اساس و با توجه به تناسب موقعیت عناصر کالبدی با اهمیت آنها، چنین استنباط می شود که در مقایسه با مساجد محلی و مساجد بازار، موقعیت هندسی و کالبدی مسجد جامع در بافت های شهری، بایستی کانونی تر و محوری تر باشد. دلیل دیگری که می توان برای این مهم اقامه نمود این است که ارجحیت اقامه نماز در مسجد جامع به معنای لزوم تأمین دسترسی عادلانه همه ساکنان شهر به این مسجد می باشد؛ زیرا بدیهی است که عموم افراد ساکن در شهر، ترجیح دهند در شرایط عادی (صرف نظر از محدودیت ها و مسائل شخصی)، نماز خود را در مسجدی اقامه کنند که فضیلت بیشتری داشته باشد. پس می توان چنین گفت که مسجد جامع شهر نباید در یک موقعیت محلی احداث شود و بلکه باید جایگاه آن فرامحلی باشد؛ به نحوی که امکان دسترسی عادلانه همه شهروندان به آن فراهم باشد که از این امر، موقعیت کانونی و محوری مسجد

مدینه المنصور المدوّرة بمقاسها
حسب تقويم الكواكب والحجرات

تصویر ۱. مرکزیت مسجد جامع در طرح مدوّر بغداد در زمان منصور عباسی؛ مأخذ: دوری و همکاران، ۱۳۷۵، ص ۷۴

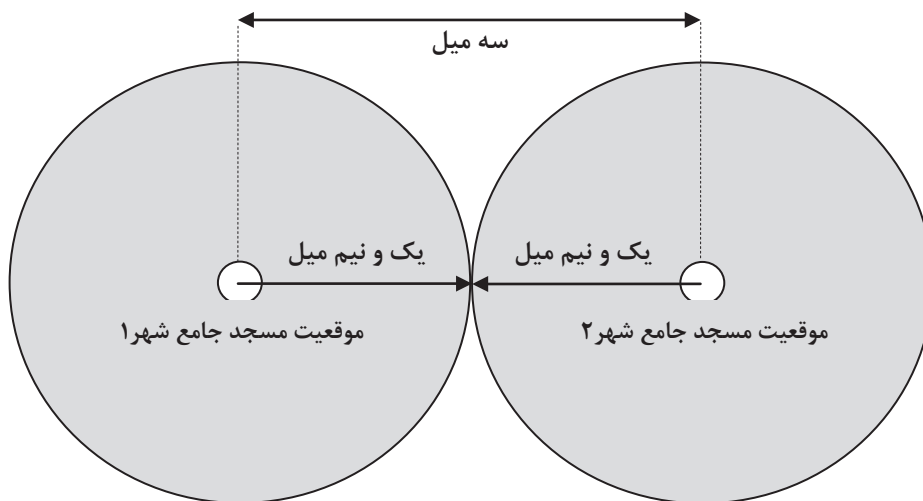
مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۱

اقامتگاه زمستانی سپاهیان پایه گذاری شد که در آن، مسجد اعظم (جامع) و دارالعماره در مرکز شهر قرار گرفتند (Hakim, ۱۹۸۶, ۱۹۴). در کوفه نیز که در سال ۱۷ هجری توسط سعد ابن ابی وقاص بنا نهاده شد مسجد در مرکز و دارالعماره در کنار آن قرار داشت که بعداً خلیفه دوم فرمان ادغام آن با مسجد را صادر کرد؛ طرح این مساجد دقیقاً باز تولید مسجد مدینه بود و اهمیت مسجد هم در موقعیت مکانی آن و هم در استقرار فرمانده در جوار آن بارز بود (Ibid). «بلاذری» صراحتاً بیان می دارد که مسلمانان حتی در دوره های بعد، همیشه نسبت به احداث مسجد در مرکز شهرهای متصرفه اقدام کرده و در اولین گام، مسجد پیامبر در مدینه را باز تولید می نمودند (Ibid, ۱۹۵). حتی در برخی حکومت های متأخر اسلامی (در مقایسه با حکومت های متقدم صدر اسلام)، با وجود فاصله گرفتن تدریجی حاکمان از اصول و

جامع در شهر اسلامی استنباط می شود. زیرا عادلانه ترین موقعیت برای احداث این مسجد، مکانی است که به لحاظ بُعد مکانی، حتی المقدور از همه محلات و نقاط مختلف شهر به یک فاصله باشد و بدیهی است که این موقعیت، همان کانون هندسی شهر می باشد. نگارنده، تعمداً از واژه «حتی المقدور» در جمله قبل استفاده نموده است زیرا به هر حال، طبق اصول هندسه اقلیدسی غیر ممکن است که فاصله همه نقاط شهر از یک نقطه مشخص، یکسان باشد اما می توان نقطه ای را تعیین نمود که اختلاف فاصله ها نسبت به آن نقطه به حداقل ممکن برسد و این نقطه، همان کانون و مرکز هندسی شهر است. جالب آنکه در صدر اسلام نیز در موارد متعدد، مسلمانان به هنگام احداث شهرهای جدید، این مهم را کاملاً رعایت می کردند. برای مثال، بصره در سال ۱۴ هجری توسط عقبه ابن نافع به عنوان

تصویر ۲. تحلیل حداقل اندازه قطر شهر اسلامی، مبتنی بر احکام فقهی مسجد جامع؛ مأخذ: نگارنده

جامع شهر نیز در مرکز این هندسه باشد، دسترسی شهروندان مختلف به مسجد جامع این شهر، به عدالت نزدیک تر خواهد بود.

لذا از مجموع مباحث این بخش، این گزاره استنباط می شود که «فارغ از محدودیت های خاص جغرافیایی و غیره، هندسه مدور در مقایسه با سایر هندسه ها مطلوبیت بیشتری برای کاربری در ساختار کلی شهر اسلامی دارد و کانون اصلی هندسی این شهر نیز مسجد جامع - به عنوان مکان برگزاری نماز جمعه - می باشد». نگارنده در بخش بعد، نشان خواهد داد که چگونه می توان از برآیند این گزاره و برخی احکام فقهی مربوط به مساجد جامع، اندازه و حدود افقی مطلوب شهر را استنباط نمود.

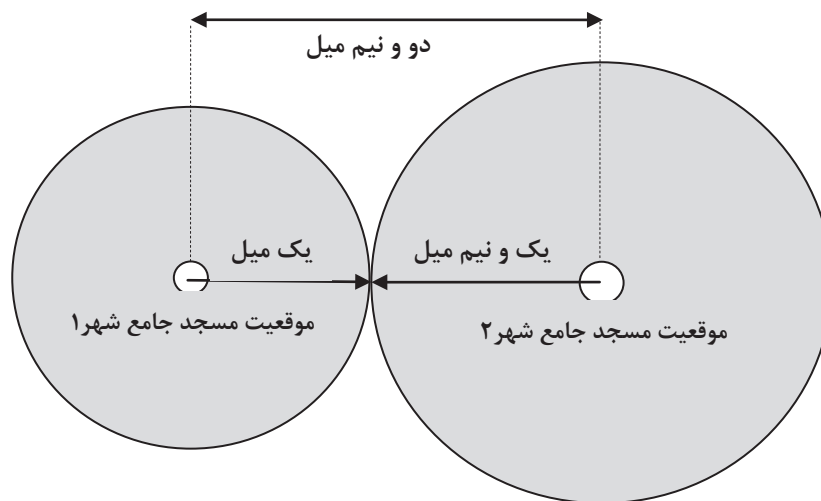
۴- استنباط اندازه مطلوب شهر اسلامی

تبيين اندازه مطلوب شهر اسلامی با استفاده از احکام فقهی مسجد جامع، نیازمند چینش سلسله وار گزاره های فقهی متعددی به شرح زیر است:

- گزاره اول: طبق برخی روایات معتبر (از جمله روایات نقل شده از امام باقر علیه السلام)، فاصله بین دو نماز جمعه (و بالتبع فاصله بین دو مسجد جامع) بایستی حداقل ۳ میل باشد: «يَكُونُ بَيْنَ الْجَمَاعَتَيْنِ ثَلَاثَةُ أَمْيَالٍ يَعْنِي لَا يَكُونُ جُمُعَةٌ إِلَّا فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ

ارزش های اصیل اسلامی، باز هم این مهم رعایت می شده است که مثال واضح آن، طرح شهر بغداد در زمان منصور (خلیفه عباسی) است. همان طور که در تصویر شماره ۱ مشاهده می شود در مرکزیت این شهر، مسجد جامع شهر پیش بینی و احداث شد و کانون هندسی شهر با محوریت مسجد جامع شکل گرفت (دوری و همکاران، ۱۳۷۵، ص ۷۴).

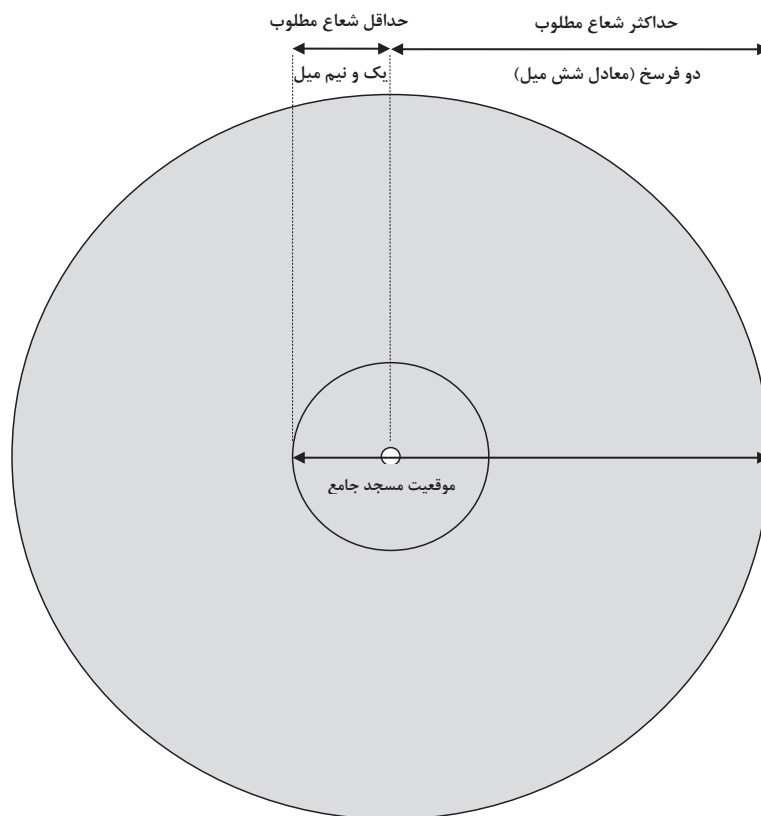
نتیجه مهم دیگری که از مباحث فوق حاصل می شود این است که در شرایط کلی (و فارغ از محدودیت های جغرافیایی، طبیعی و غیره)، هندسه مدور در مقایسه با سایر هندسه ها، مطلوبیت بیشتری برای کاربری در ساختار کلی شهر اسلامی دارد. زیرا در این نوع هندسه، برقراری عدالت در فواصل نقاط مختلف از مرکز (به ویژه فواصل نقاط محیط دایره از مرکز آن)، میسرتر است. گرچه همانطور که قبلاً اشاره شد، به دلیل محدودیت های ذاتی هندسه اقلیدسی و حتی نااقلیدسی، هیچ شکلی وجود ندارد که فواصل همه نقاط از یک نقطه مشخص آن، به یک اندازه باشد اما در مقایسه تطبیقی میان هندسه های مختلف، دایره به نسبت سایر شکل ها، قابلیت بیشتری برای بروز عدالت در فواصل نقاط مختلف از مرکز شکل دارد و لذا چنانچه هندسه یک شهر، مدور باشد و مسجد

تصویر ۳. نمونه ای از نفی احکام فقهی نماز جمعه در شهری با قطر کمتر از سه میل؛ مأخذ: نگارنده

سیره پیامبر(ص) و یا امام علی (ع) اشاره نمود که در دوران زمامداری خویش هیچگاه دو حاکم را به طور همزمان برای یک شهر معرفی نکردند. دلیل دیگری که می توان برای مطلوبیت واحد بودن مسجد جامع در شهر اقامه نمود، پاره ای از روایات هستند که دلالت دارند که نماز جمعه، همانند نماز عید فطر و قربان است و همان گونه که آن دو نماز از منصبهای امام(ع) و نایب اوست، نماز جمعه نیز چنین است. برخی روایات نظیر روایت نقل شده از امام علی(ع) به وضوح این امر را تأیید می نماید: «لایصلح الحکم ولا الحدود ولا الجمعة إلا للإمام أو من یقیمه الامام»: حکم و حدود و جمعه شایسته نیست مگر برای امام و یا کسی که امام او را گمارده باشد (مستدرک الوسائل، جلد ۶، ص ۱۳). امام محمد باقر(ع) نیز در این خصوص می فرماید: «مَا مِنْ عِيدٍ لِلْمُسْلِمِينَ - أَضْحَى وَ لَا فِطْرٍ إِلَّا وَ هُوَ یَجِدُّ لآلِ مُحَمَّدٍ فِيهِ حُرْنَا قُلْتُ وَ لِمَ ذَاكَ قَالَ لِأَنَّهُمْ يَرَوْنَ حَقَّهُمْ فِي يَدِ غَيْرِهِمْ»: هیچ عیدی برای مسلمانان چه فطر و چه قربان نیست مگر آن که اندوه آل محمد(ص) تازه می شود. از علت آن از امام(ع) پرسیده شد، امام فرمود: چون آنان حق خودشان را در دست دیگران می بینند (کافی، جلد ۴، ص ۱۷۰). این روایات به

ثَلَاثَةَ أَمْيَالٍ» (کافی، جلد ۳، ص ۴۱۹). همانطور که ملاحظه می شود، واژه «ثلاثه امیال» در انتهای این روایت، به وضوح بر رعایت حداقل فاصله سه میلی مساجد جامع تصریح کرده است. - گزاره دوم: در هر شهر، فقط یک نماز جمعه می توان اقامه نمود و بالتبع، فقط یک مسجد جامع می توان احداث نمود؛ البته این گزاره بر خلاف گزاره قبل، به طور صریح در روایات بیان نشده است اما از برخی روایات می توان این گزاره را به صورت ضمنی استنباط نمود. برای مثال، می توان به این روایت منقول از امام علی(ع) استناد نمود: «...إِذَا قَدِمَ الْخَلِيفَةُ مَضْرًا مِنَ الْأَمْصَارِ جَمَعَ النَّاسَ لَيْسَ ذَلِكَ لِأَحَدٍ غَيْرِهِ» (وسائل الشیعه، جلد ۷، ص ۳۳۹). از عبارت پایانی این روایت - لیس ذلك لأحد غیره - مشخص می شود که در حضور حاکم اسلامی در شهر، فقط اوست که صلاحیت برگزاری و اقامه نماز جمعه (به عنوان امام جمعه) را دارد و از آنجا که وی در آن واحد فقط می تواند در یک مسجد، این نماز را به جا آورد لذا فقط یک مسجد جامع برای هر شهر را می توان متصور شد؛ مگر آنکه برای یک شهر، دو حاکم اسلامی را تصور نماییم که این امر، بر خلاف سیره معصومین(ع) است. مثلاً می توان به

تصویر ۴. حداقل و حداکثر قطر مطلوب شهر اسلامی؛ مأخذ نگارنده.

شهر منصوب می شده است می توان چنین گفت که به تناسب با واحد بودن حاکم در شهر اسلامی، مسجد جامع شهر نیز بایستی واحد باشد. اکنون با تجمیع گزاره های فوق با این گزاره که «کانون و مرکز هندسی شهر اسلامی، مسجد جامع آن شهر است» - که از بخش قبل استنتاج شد - می توان چنین استنباط نمود که حداقل اندازه مطلوب برای قطر شهر اسلامی، سه میل (حدود ۵٫۵ کیلومتر) است (تصویر ۲). زیرا همان طور که در تصویر ۲ مشاهده می گردد، در حالتی که محیط دو شهر فرضی هم اندازه (با قطر سه میل)، مماس بر یکدیگر باشند فاصله بین مساجد جامع این دو شهر، دقیقاً برابر با سه میل می شود که این عدد، حداقل اندازه قابل قبول برای فاصله دو نماز جمعه از یکدیگر می باشد اما با همین فرض - یعنی فرض مماس بودن محیط دو شهر به یکدیگر - اگر قطر شهرها یا

روشنی دلالت دارند که امامت نماز عید قربان و فطر حق امامان معصوم (ع) یا نایبان ایشان است و دیگران آن را غصب کرده اند و چون به تصریح روایات، حکم نماز جمعه و نماز عید یکی است^۳ بنابراین اقامه نماز جمعه نیز صرفاً حق امامان (و یا نایبان منصوب ایشان) است. لازم به ذکر است که طبق فقه شیعی، در شرایط غیبت امام معصوم (ع)، اجرای احکام و حدودی که بر عهده ایشان (ع) است بر عهده فقیه جامع الشرایط خواهد بود و لذا در شرایطی مانند شرایط معاصر، اجرای این مهم بر عهده ولی فقیه و یا منصوبین ایشان است.^۴ پس می توان مدلول روایات فوق را اینطور جمع بندی نمود که اولاً اقامه نماز جمعه در هر شهر، اصالتاً حق امام معصوم (ع) و یا حاکم منصوب ایشان است و ثانیاً، از آنجا که طبق سیره معصومین (ع)، در هر شهر فقط یک حاکم از طرف ایشان برای امور آن

حتی یکی از شهرها، کمتر از سه میل شود، فاصله بین مساجد جامع دو شهر (و بالتبع دو نماز جمعه) کمتر از سه میل خواهد شد که این امر بر خلاف احکام فقهی ذکر شده است. تصویر شماره ۳، مثالی را ارائه می نماید که در آن، شعاع یکی از شهرها (شهر ۱)، یک میل و قطر آن، دو میل است و در نتیجه فاصله بین موقعیت مساجد جامع دو شهر، برابر با دو و نیم میل شده که کمتر از حداقل اندازه قابل قبول - یعنی سه میل - است. لذا طبق تحلیل ارائه شده، حداقل قطر مطلوب برای شهر اسلامی، سه میل (معادل یک فرسخ) می باشد و شهر با کمتر از این قطر، با حداقل اندازه های حاصل از احکام فقهی مساجد جامع، تطبیق ندارد.

لازم به ذکر است که دلیل مماس کردن محیط دو شهر بر یکدیگر در مثال های ارائه شده این است که تبیین حداقل اندازه قابل قبول برای قطر شهر اسلامی، زمانی موضوعیت پیدا می کند که محیط دو شهر بر هم مماس باشد زیرا در این حالت است که مساجد جامع دو شهر، بیش از هر حالت دیگر، به یکدیگر نزدیک خواهند شد و بالتبع، در چنین شرایطی است که بررسی احکام فقهی در خصوص رعایت حداقل فاصله میان مساجد جامع، موضوعیت پیدا می کند. اما آموزه های غنی اسلامی در خصوص اندازه شهر، به همین جا ختم نمی شود و طبق بررسی نگارنده، علاوه بر حداقل قطر مطلوب شهر اسلامی، حداکثر قطر مطلوب شهر را نیز می توان از این آموزه ها استنباط نمود. مهمترین گزاره های دینی که در این خصوص راهگشا است دو روایت است که در ادامه، عیناً نقل می شوند. روایت اول را زراره بن أعین از امام محمد باقر (ع) نقل می کند: «إِنَّمَا فَرَضَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى النَّاسِ مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ حَمْسًا وَ ثَلَاثِينَ صَلَاةً مِنْهَا صَلَاةٌ وَاحِدَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي جَمَاعَةٍ وَ هِيَ الْجُمُعَةُ وَ وَضَعَهَا عَنْ تِسْعَةِ عَنِ الصَّغِيرِ وَ الْكَبِيرِ وَ الْمُجْتُونَ وَ الْمُسَافِرِ وَ الْعَبْدِ وَ الْمَرْأَةِ وَ الْمَرِيضِ وَ الْأَعْمَى وَ مَنْ كَانَ عَلَى رَأْسِ فَرْسَخَيْنِ»: خداوند از جمعه تا جمعه دیگر،

سی و پنج نماز بر مردم واجب کرده است، یکی از آن نمازها نماز جمعه است که باید به جماعت گزارده شود و آن را از نه کس برداشته است: کودک، پیر، دیوانه، مسافر، بنده، زن، مریض، نابینا و کسی که در دو فرسخی نماز جمعه باشد (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ص ۴۰۹). روایت دوم نیز از امام باقر (ع) نقل شده است: «تَجِبُ الْجُمُعَةُ عَلَى كُلِّ مَنْ كَانَ مِنْهَا عَلَى فَرْسَخَيْنِ»: نماز جمعه بر کسی که تا دو فرسخی آن قرار دارد، واجب است (وسائل الشیعه، جلد ۷، ص ۳۰۹).

همانطور که ملاحظه می شود، در این دو روایت، وجوب حضور در نماز جمعه تا دو فرسخی مکان اقامه این نماز - یعنی مسجد جامع شهر - اعلام شده است و کسانی که در فواصل دورتر از دو فرسخ اقامت داشته باشند، شرعاً موظف به حضور در نماز جمعه نیستند. بر این اساس، حداکثر اندازه مطلوب برای قطر شهر اسلامی، چهار فرسخ (معادل ۱۲ میل و تقریباً معادل با ۲۲ کیلومتر) می باشد که گزاره های سلسله وار زیر، این مدعا را اثبات می نماید:

۱. مسجد جامع هر شهر (به عنوان مکان اقامه نماز جمعه در آن شهر)، بایستی واحد باشد که موقعیت ایده آل برای این مسجد، کانون هندسی شهر است (در بخش های قبل، دلایل منطقی و فقهی این ادعا ارائه شد).

۲. عموم شهروندان و افراد ساکن در شهر (به جز استثنائاتی که در روایات قبل اشاره شد) موظف به حضور در نماز جمعه هستند. سوره جمعه در این خصوص چنین می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»: هان ای کسانی که ایمان آوردید هنگامی که در روز جمعه برای نماز جمعه اذان داده می شود به سوی ذکر خدا بشتابید و دادوستد را رها کنید، اگر بفهمید برای شما بهتر است (جمعه/۹). همان طور که ملاحظه می شود طبق این آیه، همه مؤمنین موظفند در زمان نماز جمعه، به سوی این نماز بشتابند که برای آن، فضیلت بسیار نقل شده است. امام علی (ع) در

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

خصوص فضیلت این نماز چنین می فرمایند: «در روز جمعه سفر مکن تا نماز جمعه را بگزاری، مگر سفری باشد که در آن روی به خدا داری، یا چاره ای دیگر جز رفتن به آن سفر را نداری» (نهج البلاغه، نامه ۷۰). ایشان در روایتی دیگر چنین می فرمایند: من برای شش نفر نزد خداوند ضمانت بهشت می نمایم، یکی از آنان کسی است که به سوی نماز جمعه برود و در راه بمیرد، آنگاه بهشت برای اوست (وسائل الشیعه، جلد ۵، ۱۱).

با توجه به فضیلت و اهمیت بسیار زیاد این نماز، به دور از حکمت الهی است که برای چنین عبادت با فضیلتی، مردم شهر به دو دسته تقسیم شوند و عده ای توصیه به آن شوند و برخی دیگر خیر (امری که در صورت بزرگ تر شدن شعاع شهر از دو فرسخ اتفاق می افتد زیرا در چنین شرایطی فقط افرادی ملزم به درک این فضیلت هستند که در کمتر از دو فرسخی نماز باشند). ضمن آنکه از سیاق آیه فوق الذکر (آیه نهم سوره جمعه) چنین بر می آید که مخاطب آیه، عموم شهروندان هستند و به عبارت دیگر، مخاطب این آیه، عام است و نه خاص زیرا اگر مخاطب آیه خاص بود بایستی در متن آیه، تخصیص یا قید خاصی بیان می شد که چنین نشده است. اما اگر شعاع شهر بیش از دو فرسخ باشد، عملاً به معنای آن است که مخاطب این آیه عام نیست زیرا در چنین شرایطی، فقط افراد خاصی مخاطب آیه قرار گرفته اند که در فاصله کمتر از دو فرسخی مسجد جامع باشند. به بیان دیگر، اگر شعاع شهر بیش از دو فرسخ باشد، برخی از شهروندان، سعادت مخاطب قرار گرفتن از طرف آیه نهم سوره جمعه را از دست می دهند و بدیهی است که این امر (به ویژه با توجه به فضیلت بسیار نماز جمعه) بر خلاف حکمت الهی است.

با توجه به مباحث فوق الذکر، این بخش چنین جمع بندی می شود که آنگاه مخاطب آیه نهم سوره جمعه، عام خواهد بود که شعاع شهر، بیش از دو فرسخ نباشد و لذا حداکثر قطر مطلوب برای شهر

اسلامی، چهار فرسخ (و یا دوازده میل) می باشد. تصویر شماره ۴، کلیتی از اندازه های مطلوب شهر اسلامی را ارائه می نماید.

۵- اندازه حومه شهر

پس از تبیین اندازه مطلوب شهر اسلامی، مسئله مهم دیگری که لازم است مورد ژرفکاو قرار گیرد، اندازه حومه شهر است زیرا اگر در خصوص اندازه حومه، دقت نظر لازم به عمل نیاید ممکن است به دلیل تأثیرات پیش بینی نشده و نامطلوب حومه بر شهر، نتایج مورد انتظار از کالبد و فضای شهر نیز حاصل نشود. در این پژوهش، برای تبیین اندازه مطلوب حومه شهر نیز به سیاق اندازه خود شهر، آموزه های اسلامی و به ویژه احکام فقهی مورد استناد قرار می گیرد تا با تحلیل آنها، نتایج لازم حاصل شود. مهمترین قاعده فقهی که در این خصوص راهگشاست، قاعده ای با عنوان «تلقی رکبان» است که در حوزه فقه اقتصادی اسلام مطرح می باشد. در صدر اسلام، عموماً برای مبادلات اقتصادی، کاروان های تجاری به سمت شهرها حرکت می کردند تا با خرید و فروش با ساکنان شهر، کسب منفعت کنند. اما قبل از ورود کاروان به شهر، برخی از افراد سودجو، به استقبال کاروان ها در حومه شهر می رفتند تا محصولات آنها را با قیمتی پایین تر از قیمت شهر، خریداری کنند و سپس با طی مسیری کوتاه و بازگشت به شهر، محصولات را با قیمتی به مراتب بالاتر به شهروندان بفروشند. وجه تسمیه تلقی رکبان نیز از همین امر برمی آید (تلقی هم ریشه با ملاقات و رکبان نیز جمع راکب به معنای سواره است). پس منظور از تلقی رکبان این است که برخی از اهالی شهر به استقبال کاروانهای تجاری در حومه شهر می رفتند تا کالاهای آنها را به قیمتی پایین تر بخرند و بالعکس، محصولات مورد نیاز آنها را با قیمتی به مراتب بالاتر از شهر، به آنها بفروشند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ۴۰۸). طبق روایات متعدد، این امر حرام است و منفعتی که افراد از این کار کسب می کردند مشروع نیست: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) لَا يَتَلَقَى أَحَدُكُمْ

تِجَارَةً خَارِجاً مِنَ الْمِصْرِ» (کافی، جلد ۵، ص ۱۶۸). ملاحظه می شود که طبق این روایت، پیامبر(ص) به صراحت از این نوع تجارت نهی فرموده اند. اما استفاده ای که از قاعده «تَلَقَى رِکْبَان» در تعیین اندازه حومه شهر می شود به این شرح است که اولاً موضوع این قاعده درباره افرادی است که برای سودجویی نامشروع به استقبال کاروان های تجاری در حومه شهر می رفتند و ثانیاً به تصریح برخی روایات، این قاعده، فقط تا فاصله چهار فرسخی شهر، جاری می باشد و بعد از این فاصله، خرید و فروش با کاروان های تجاری، از حکم حرمت خارج می شود و نوعی تجارت حلال به شمار می رود. امام صادق (ع) درباره مسافت متناسب با این قاعده چنین می فرمایند: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع لَا تَلَقَ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص نَهَى عَنِ التَّلَقَى قُلْتُ وَ مَا حَدُّ التَّلَقَى قَالَ مَا دُونَ غَدْوَةٍ أَوْ رَوْحَةٍ قُلْتُ وَ كَيْمِ الْغَدْوَةِ وَ الرَّوْحَةُ قَالَ أَرْبَعُ فَرَاسِخٍ (همان، ۱۶۹). با توجه به عبارت «أربع فراسخ» در پایان این روایت، حد قاعده تلقی رِکْبَان برابر است با چهار فرسخ (تقریباً معادل ۲۲ کیلومتر). لذا با توجه به اینکه شأنیت مکانی این قاعده، حومه شهر است و مسافت متناسب با این قاعده نیز تا چهار فرسخ می باشد چنین استنتاج می شود که اندازه قابل قبول برای حومه شهر برپایه فقه شیعی تا چهار فرسخ می باشد.

۶- نتیجه گیری و جمع بندی

بر اساس مباحث ارائه شده در این مقاله مشخص شد که گرچه در متون دینی (اعم از آیات و روایات) گزاره صریحی در خصوص اندازه مطلوب شهر ارائه نشده است اما با ژرفکاوی در این متون، می توان به اعداد مشخصی برای اندازه مطلوب شهر (اعم از اندازه حداقلی و اندازه حداکثری) دست یافت. البته، مقدمه این مهم، تبیین چپستی هندسه و کانون شهر اسلامی است که طبق تحلیلهای ارائه شده مشخص شد که شهر مطلوب اسلامی، شهری مدور (فارغ از برخی محدودیت های جغرافیایی و طبیعی و غیره) است و کانون هندسی این شهر نیز بایستی مسجد

جامع شهر باشد. با استناد به احکام فقهی مسجد جامع مشخص شد که حداقل قطر مطلوب برای شهر اسلامی، سه میل (تقریباً برابر با ۵٫۵ کیلومتر و یا معادل یک فرسخ) و حداکثر قطر مطلوب برای این شهر، دوازده میل (تقریباً برابر با ۲۲ کیلومتر و یا معادل چهار فرسخ) می باشد. به بیان دیگر از منظر فقه شیعی، سکونت گاه های انسانی با قطر کمتر از یک فرسخ، استحقاق اطلاق واژه شهر را ندارند و در مراتب پایین تری از سلسله مراتب سکونت گاه های انسانی قرار می گیرند (مراتبی مانند قصبه و قریه و غیره). از سوی دیگر، شهرهای با قطر بیش از چهار فرسخ نیز از منظر فقه شیعی، فاقد مطلوبیت لازم هستند که البته تبیین حکمت این مهم، از حوزه مسئله و پرسش های این تحقیق، خارج است و پژوهش جامع دیگری را می طلبد؛ اما آنچه مشخص است این است که از منظر فقهی، چنانچه قطر شهر به چهار فرسخ نزدیک شود برای سکونت افراد جدید، دو راه بیشتر وجود ندارد؛ یا باید شهری دیگر را بنیان نهاد و یا باید به توسعه عمودی روی آورد (نگارنده در پژوهشی دیگر، اثبات می نماید که از منظر اسلامی، توسعه عمودی شهر نیز فقط به صورت کنترل شده و کاملاً محدود، قابل قبول است و شهر مطلوب اسلامی، شهری غالباً افقی است). به هر حال طبق مستندات ارائه شده، تردیدی نیست که تداوم توسعه افقی شهر در فواصل بیش از چهار فرسخ، مطلوبیت فقهی ندارد. البته روشن است که دانش شهرسازی، دانشی میان رشته ای است (که علاوه بر مؤلفه های فقهی، متأثر از مؤلفه های متعدد اقتصادی و اجتماعی و سیاسی و غیره است) و با ارقام و اعداد صرف نمی توان تکلیف یک شهر را مشخص نمود؛ لذا اجرایی کردن یافته های این پژوهش، نیازمند همراهی و هماهنگی سایر حوزه ها (اعم از حوزه های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و غیره) است. به بیان دیگر، همان طور که در ابتدای مقاله نیز تصریح شد یافته های این تحقیق صرفاً مبتنی بر آموزه های فقه شیعی استنتاج شده است و سایر مؤلفه های

جدول ۱. کلیت شهر مطلوب اسلامی از منظر فقه شیعی؛ مأخذ: نگارنده

ساختار هندسی شهر	کانون هندسی شهر	حداقل قطر شهر	حداکثر قطر شهر	اندازه حومه شهر
مدور	مسجد جامع	یک فرسخ (تقریباً ۵,۵ کیلومتر)	چهار فرسخ (تقریباً ۲۲ کیلومتر)	تا چهار فرسخ (تقریباً ۲۲ کیلومتر)

حجت خدا بر آنان می‌باشم (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ص ۴۸۴). و امام حسن عسگری (ع): فَأَمَّا مَنْ كَانَ مِنَ الْفُقَهَاءِ صَائِنًا لِنَفْسِهِ، حَافِظًا لِدِينِهِ، مُخَالَفًا لِهَوَاهُ، مُطِيعًا لِأَمْرِ مَوْلَاهُ فَلِلْعَوَامِّ أَنْ يُقَلَّدُوهُ!؛ از میان فقها کسی که دارای صیانت نفس، حافظ دین، مخالف هوای نفس و مطیع اوامر شرع باشد، اطاعت و تقلید کنید (حکیمی و دیگران، ۱۴۳۲ق، ص ۵۵۷).

منابع و مأخذ

قرآن کریم

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق)، کمال الدین و تمام النعمه، جلد ۲، تهران: اسلامیه.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، جلد ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

بهجت، محمد تقی (۱۳۸۱)، رساله توضیح المسائل، قم: انتشارات شفق.

حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی، و علی حکیمی (۱۴۳۲ ق)، الحیاه، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

دوری، عبدالعزیز، دومینیک سوردل و کلود کاهن (۱۳۷۵)، بغداد؛ چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران: بنیاد دائره المعارف اسلامی.

سید رضی، محمد (۵۱۴۱۵ق)، نهج البلاغه، بیروت: دار الاسوه.

شیخ حرّ عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، جلد ۵، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام.

شیخ حرّ عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، جلد ۷، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، جلد ۹، ترجمه محمدباقر موسوی، قم: دفتر انتشارات

مؤثر بر اندازه شهر (اعم از مؤلفه های اجتماعی و اقتصادی و غیره) در فرایند این پژوهش ژرفکاوی نشده اند که البته مدعای نگارنده نیز صرفاً تبیین اندازه مطلوب شهر و حومه مبتنی بر مؤلفه های فقهی بوده است (و نه اجتماعی و اقتصادی و غیره). لذا تطبیق سایر مؤلفه ها بر یافته های این پژوهش، چشم اندازی است که می توان برای تکمیل آن در آینده متصور شد. در پایان، کلیتی از یافته های این پژوهش طی جدول شماره ۱ ارائه شده است.

پی نوشت ها

۱. قال الصادق علیه السلام التعرب بعد الهجرة و الشرك واحد.

۲. علامه در کتاب قواعد و منتهی، شهید اول در کتاب لمعه، شهید ثانی در شرح لمعه و مسالك و محقق در کتاب جهاد از شرایع می‌فرمایند «و يجب

المهاجرة عن بلد الشرك على من يضعف عن اظهار شرايع الاسلام مع المكنة و الهجرة باقية مادام الكفر باقيا».

۳. فضل بن شاذان از امام رضا(ع) در خصوص سبب این که چرا نماز جمعه دو رکعت است چنین روایت می‌کند: أَنَّ الْجُمُعَةَ عِيدٌ وَ صَلَاةُ الْعِيدِ رَكَعَتَانِ؛ جمعه عید است و نماز عید دو رکعت است (بحار الأنوار، جلد ۸۶، ص ۲۰۱).

۴. در خصوص حدود وظایف و شرایط ولی فقیه در عصر غیبت، روایات متعددی نقل شده است که دو روایت ذیل از مهمترین آنهاست: امام زمان(ع): وَ أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقَعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رِوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ؛ اما در حوادثی که بعداً به وجود می‌آید در مورد آنها به روایان احادیث ما رجوع کنید زیرا آنها حجت من بر شما و من

اسلامی .

عاملی، جعفر مرتضی (۱۳۹۱)، شهر اسلامی، مشهد: انتشارات بوی شهر بهشت.

فخرالمحققین، محمدبن حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۱۳۸۷ق)، ایضاح الفوائد فی شرح المشكلات القواعد، جلد اول، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

کتانی، عبدالحی (بی تا)، التراتیب الاداریه (نظام الحکومه النبویه)، جلد دوم، بیروت: دارالکتب العربی. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸)، تحفه الاولیاء، ترجمه محمدعلی اردکانی، قم: انتشارات مؤسسه دارالحديث.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، کافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، جلد ۸۶، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

محدث نوری، حسین (۱۴۰۸ق) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۶، قم: انتشارات مؤسسه آل البيت لأحياء التراث.

محقق حلی، ابوالقاسم نجم الدین (۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام کتاب جهاد، تصحیح و تحقیق عبدالحسین محمد علی بقال، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

Hakim, Besim Selim, 1986, Arabic- Islamic Cities: Building and Planning Principles, London: Kegan Paul International.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

■ ۲۰ ■

واکاوی مفهوم آرمانشهر در تفکر سیاسی علی (ع)

رضا خزاعی* - کارشناس ارشد ایران‌شناسی - تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

مریم کامیار - دکترای پژوهش هنر و عضو هیئت علمی بنیاد دانشنامه نگاری ایران، تهران، ایران.

Analysis of the Concept of Utopia in Political Thought of Imam Ali (AS)

Abstract

Utopia can be considered as one of the oldest human aspirations; where man had only one wish and that was the realization of happiness and prosperity along with justice and equality. Many thinkers and philosophers such as Socrates, Plato, Farabi, and Mulla Sadra had always sought to explain the idea of a utopia throughout history. Imagination of an ideal society for mankind covers a major part of the discussions on the history of human philosophy and this human aspiration has always been exposed to discuss and challenge. This challenge is towards a real approach to the city in which large and small social groups benefit from a prosperous life, full of grace and equality at all levels. We know that many great men throughout history have always sought to establish a utopian and social justice-oriented government. Although their efforts and suffering should not be ignored, they ultimately may have reached their utopia only to some extent. In this study, after referring to the concepts and theories of utopia, part of the political history of the life of Ali (AS) is described and, among the historical social interactions in the era of Ali (AS), an unequivocal response will be given for proving the existence of the idea of a utopia during the caliphate of Imam Ali (AS).

Keywords: Utopia, Imam Ali (AS), Justice, Politics

چکیده

آرمانشهر را می‌توان جزء دیرین‌ترین آرزوهای بشر دانست. آنجایی که بشر تنها یک آرزو داشت و آن تحقق خوشبختی و سعادت در کنار اجرای عدالت و برابری بود. در طول تاریخ همواره متفکران و فلاسفه‌ی بسیاری از سقراط و افلاطون گرفته تا فارابی و ملاصدرا، در اندیشه‌ی تبیین یک آرمانشهر بوده‌اند. تصور یک جامعه‌ی آرمانی برای نوع انسان، بخش عمده‌ای از مباحث تاریخ فلسفی بشری را به خود اختصاص داده و تا امروزه این آرمان بشری همواره مورد بحث و چالش بوده است. چالش در باب رهیافتی واقعی به سمت شهری که در آن گروه‌های اجتماعی کوچک و بزرگ در کنار هم از یک زندگی سعادت‌مند و سرشار از فضل و برابری در تمامی سطوح برخوردار گردند. می‌دانیم که بسیار مردان بزرگی در طی تاریخ همواره در پی بنا نهادن یک حکومت آرمانی و اجتماعی عدالت محور بوده‌اند. اگرچه نمی‌توان از کنار تلاش‌ها و مصائب راه آنان گذشت، اما در نهایت هرکدام شاید تنها به درجه‌ای از آرمانشهر مقصود خود رسیده‌اند. در این پژوهش پس از اشاراتی به مفاهیم و تئوری آرمانشهر، بخشی از تاریخ سیاسی زندگی علی (ع) را توصیف نموده و سپس در میان کنش‌های تاریخی جامعه‌ی دوران علی (ع) در پی تبیین پاسخی برای اثبات وجود اندیشه‌ی یک آرمانشهر در دوران خلافت ایشان خواهیم بود.

واژگان کلیدی: آرمانشهر، حضرت علی (ع)، عدالت، سیاست.

در پرداخت اجتماعی اندیشه بشر، به دروازه‌هایی می‌رسیم که اگرچه در طی تاریخ به ندرت باز شده‌اند اما همواره محل بحث بوده و قسمتی از تعلقات و آمال بشری را به خود اختصاص داده‌اند. آرمانشهر یا مدینه فاضله از آن دسته است که بشر به ندرت توانسته به حد کمال آن را به ظهور رسانده و از طرفی امیدوارانه غصه دار عدم تحقق این آمال خویش بوده است. بهشت را اگر تجسم تمامی آمال آدمی بدانیم، شاید آرمانشهر را بتوان همانگونه قطعه‌ای از بهشت تصور کرد. در جوامع بشری مختلف در ادوار متفاوت تاریخی بشر به دنبال تحقق این اندیشه‌ی مترقی بوده است و در راهش تلاش‌های بی‌وقفه‌ای را روا داشته است. با ورود اسلام و تشکیل حکومت اسلامی تحت تعالیم متعالی قرآن و اندیشه‌ی نبوی، اندیشه‌ی آرمانشهر موعود نیز شروع به تحرک نمود. بیره نیست اگر هسته‌ی اولیه ظهور اسلام در شبه جزیره را ایجاد همین مدینه‌ی فاضله بدانیم. اگرچه پیامبر اسلام و پیروانش راه سختی را برای تثبیت و تبلیغ دین اسلام پشت سر نهادند، اما هرگز اندیشه‌ی آنها خالی از رسیدن به حق باوری و عدالت‌مندی اجتماعی در آن روزگار نبود. تلاش‌های بی‌وقفه پیامبر هم در مدینه نبوی و هم پس از فتح مکه همه و همه گواه ساخت زیربنایی محکم برای ایجاد تفکر آرمانی مدیمه فاضله بود. پس از ایشان این مسیر دچار خلل و فراز و فرودهایی گشت تا اینکه با به خلافت رسیدن علی (ع)، جهان اسلام وارد مرحله‌ی جدیدی از تاریخ اجتماعی خویش گردید. اینجاست که جرقه‌های تشکیل آرمانشهر علوی شکل می‌گیرد. در این پژوهش در پی واکاوی تفکرات سیاسی علی (ع) در زمان کوتاه خلافت جامعه اسلامی و تبیین اصول جامعه‌ی تحت حاکمیت ایشان هستیم و سعی خواهیم کرد که به طور روشن‌تری دغدغه‌مندی آرمانشهر را از منظر ایشان به بحث بگذاریم.

این پژوهش به صورت ماهوی در چهارچوب‌های بنیادی قرار می‌گیرد. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی می‌باشد که از ابزارهای گوناگونی برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است. در مسیر طی مراحل پژوهش از مطالعات کتابخانه‌ای و مدارک موجود در جهت روشن شدن این موضوع بهره جستیم. از آنجایی که روش مورد استفاده در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است، لذا پس از بررسی کتب و منابع و پژوهش‌های صورت گرفته در باب آرمانشهر و تاریخ سیاسی زندگانی علی (ع)، به تحلیل داده‌ها و پاسخ به سوالات و فرضیات پرداخته شد.

پیشینه تحقیق

تالیفات گسترده‌ای در باب مفاهیم آرمانشهر از همان ابتدای شکل‌گیری آن در یونان باستان اعم از نظریات افلاطون و سقراط و ارسطو تا دران اسلامی توسط فلاسفه‌ی جهان اسلام همچون ابن خلدون در مقدمه‌ی معروفش و توسط شیخ اشراق و صدرالمتهالین صورت پذیرفته. در غرب و در انگلیس نیز توماس مور در رساله ادبی خود به نام آرمان شهر، به توصیف جزیره‌ی آرمانی و امن پرداخته که همه ساکنان این جزیره که در ۵۴ شهر بزرگ و زیبا زندگی می‌کنند. همچنین فرانسویس بیکن انگلیسی در کتاب «آتلانتیس نوین»، از آرمان شهری سخن گفته که در آن، عدالت و تقوا حاکم است. فرانسویس فوکویاما از فلاسفه سیاسی قرن حاضر در امریکاست. وی در نظریه خود، ادعا کرده که لیبرال دموکراسی، آخرین و بهترین شکل دولت برای همه ملل جهان است و جهانی شدن این حکومت، پایان تاریخ بشر خواهد بود. از میان پژوهش‌های اخیر می‌توان به کتاب ژان ایولاکروا با عنوان اوتوپییای توماس مور و سنت افلاطونی اشاره کرد. همینطور پژوهشگران و فلاسفه‌ی بسیاری در غرب به تعریف و تبیین آرمانشهر پرداخته‌اند. اما بررسی آرمانشهر در حکومت سلامی را فارابی آغاز نمود و پس از او به صورت جسته و گریخته پژوهش‌هایی صورت

پذیرفت تا اینکه امروزه بررسی آرمانشهر اسلامی را عده‌ای از پژوهشگران در حکومت مهدی موعود (عج) به مباحثه گذاشته‌اند: متفکرانی همچون علامه جوادی عاملی، جواد اکبری مطلق و غیره. اما به صورت خاص تا کنون پژوهشی در باب بررسی تفکرات علی (ع) و کنکاش یک آرمانشهر در نظریات و حکومت ایشان صورت نپذیرفته است.

سوالات و فرضیات عبارتند از:

۱. آیا می‌توان وجود یک آرمانشهر را با توجه به فاکتور مشترک آرمانشهرهای متفکران غربی و شرقی به جامعه‌ی اسلامی تحت حاکمیت سیاسی علی (ع) نسبت داد؟

۲. آیا ایجاد و فرجام آرمانشهر علوی را می‌توان با نشانه‌های گفتمان امروزی سنجد و آن را محکوم به شکست دانست؟

جامعه‌ی آرمانی

واژه‌ی جامعه به لحاظ لغوی، اسم فاعل مؤنث از مصدر و بن جمع است. که خود به معنای گردآوردن امور متفرق، می‌باشد. در نتیجه به معنای گرد آورنده، فراهم آورنده و بر هم افزاینده است. این واژه در عرف بر معنا و مصادیقی هم چون انجمن، اتحادیه، مجمع، برگزیده، جرگه، اجتماع، مجتمع، حوزه، حلقه، هیئت، مردم یک کشور، یک شهر و یا ده یا گروهی از مردم که برای رسیدن به هدف مخصوص تحت قواعد معین گرد هم جمع آمده‌اند (آراسته خو، ۱۳۷۰، ص ۴۵۵). واژه‌ی جامعه معادل society و مشتق از ریشه لاتین societas اجتماع و جمع یا شریک و هم نشین می‌باشد. لغت شناسان، واژه‌ی آرمان را به معنای آرزو و امید دانسته‌اند، هم چنین این واژه به معنای حسرت، اندوه، تحسّر، رنج بردن، پشیمانی و افسوس نیز آمده است (معین، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۴). آرمان در زبان‌های فرانسه و انگلیسی، معادل واژه‌ی ideal عقیده و نظر مطلوب است و ایدئال از ریشه لاتین idealis به معنای عقیده و نظر مطلوب و کمال مطلوب، پندار، آرزو و امید آمده است (آراسته خو، ۱۳۷۰، ص ۶۱). در اصطلاح، آرمان، امر

یا چیزی است که آدمی، طالب و خواهان آن است. به تعبیر دیگر، آرمان، به معنای مطلق، چیزی است که عقل و عاطفه را کاملاً ارضا نماید. به همین جهت سیای می‌گوید: «آرمان، چیزی نیست جز حرکت طبیعی فکر به سوی حیاتی که دارای هم‌آهنگی تام است» (صلیبا، ۱۳۷۰، ص ۱۵۱). بر این اساس، آرمان اجتماعی در هر جامعه، یعنی تصویری از یک نظم فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... که اکثریت مردم در تنظیم رفتار خویش آن را به عنوان مرجع می‌شناسند و در اندیشه‌ی آن مردم، چنین تصویری از یک نظم عالی هم چون داده‌ای عادی تجلی نمی‌کند؛ بلکه به عنوان گونه‌ای نمونه و خاص در ذهن متبادر می‌شود. رسمیت و رواج ارزش‌های غالب، شکل و صورت سلسله مراتب ارزش‌های پذیرفته شده، آرمانی را که افراد از جامعه در ذهن دارند، تشکیل می‌دهند. «آرمان‌های جمعی و اجتماعی خصایص ویژه خود را دارند و گاه با آرمان‌های فردی تناسب ندارند. آرمان‌گرایان اجتماعی همواره در همه‌ی جوامع به دنبال فراهم آوردن و تحقق جامعه‌ی آرمانی بوده‌اند» (بیرو، ۱۳۶۶، ص ۱۶۶).

در فرهنگ علوم اجتماعی، جامعه‌ی آرمانی چنین تعریف شده است: «جامعه‌ی آرمانی، چنان جامعه‌ای است که در آن اصل عقلانی مبتنی بر هم بستگی، بر شرایط طبیعی در تکوین سازمان اجتماعی مسلط شود. در آن، قوانین برای تحقق مطلوبی والا و مشترک و بدون توجه به افرادی خاص پدید می‌آیند و این قوانین، رفتار ما را در اعمال عدالت و با در نظر گرفتن منافع دیگران، تنظیم و تنسيق می‌کنند» (بیرو، ۱۳۶۶، ص ۳۸۹).

آرمان شهر، اتوپیا (utopia)

جامعه‌ی آرمانی، در اصطلاح متفکران اسلامی و مترجمان فلسفه‌ی یونان و آثار افلاطون، مدینه‌ی فاضله و در تعبیر جامعه‌شناسان، مترجمان و پژوهندگان فلسفه‌ی غرب، آرمان شهر، اتوپیا و در ادبیات فارسی، ناکجا آباد، شهر بی مکان و بی نام شهر، نامیده شده است. به گفته برخی، تعریف آرمان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شهر بسیار دشوار و تردید آمیز می نماید. منشأ این دشواری، آشفتگی در معنا است. اینک به تعریف اصطلاحات پیش گفته اشاره می شود:

مدینه فاضله یا جامعه برتر

طرح کلی جامعه که نمایانگر آرمان موجود در هر مکتب اجتماعی، با توجه به زیر بنای فلسفی و اعتقادی آن مکتب است و بر اساس اصول بنیادین، خواسته ها و ارزش های موجود در هر مکتب مطرح می گردد، مدینه فاضله نامیده می شود (سادات، ۱۳۶۰، ص ۷۳).

آرمان شهر

اصطلاحی است که در ترجمه ی واژه ی اتوپیا به کار برده می شود. برخی آرمان شهر را عبارت از هرگونه نظم اجتماعی آرمانی دانسته اند. آرمانشهر را «کمال مطلوب سیاسی یا اجتماعی تحقق ناپذیری که واقعیت ها، طبیعت انسان و شرایط زندگی در آن ملحوظ نشده اند» (روویون، ۱۳۸۵، ص ۵). برخی نیز آن را چنین معرفی نموده اند: «کشوری خیالی است که در آن جا زندگی مردم، کامل و قرین رستگاری است؛ جایی است دست نیافتنی که تصویر آن در افق آرزوی آدمی همواره نمونه خیر برین و زیبایی و کامیابی است» (اصیل، ۱۳۸۱، ص ۱۵).

آرمانشهر افلاطونی

افلاطون مشکل جامعه زمان خویش را کنار نهادن فلاسفه می داند و می گوید «در این نظام صاحبان قدرت از حکمت و فضیلت به دور هستند. فلذا به تدریج دچار حرص و فزون خواهی و تکاثر اموال می گردند» (پازارگاد، ۱۳۵۹، ص ۷۹). افلاطون در نظریه مُثل خود به این نتیجه می رسد که نظام های سیاسی موجود نمی توانند یک نظام سیاسی ایده آل باشند و جامعه تحت یلطفه خویش را به سامان و صلاح رهنومن کنند. بنابراین باید دنبال یک نظام سیاسی با ثبات بود. افلاطون این نظام با ثبات را در جامعه ای می بیند که فرمانروایش کسی باشد که به مقام درک حقایق (مُثل) رسیده است؛ چراکه او به حقیقت نزدیک تر است. پس مشکلات جوامع زمانی

به پایان می رسد که فیلسوفان به مقام شهریاری برسند یا شهریان فیلسوف باشند (افلاطون، ۱۳۶۰، ص ۵۴۵).

مدینه فاضله فارابی

مدینه فاضله به عنوان حکومت آرمانی همواره مورد توجه بشریت قرار داشته است. فارابی مدلی از این جامعه بشری را پی ریزی نموده که گمان می رود، مدیریت آن از اصول سیاسی مذهب شیعه اخذ شده باشد. مدینه فاضله فارابی اشاره به همان مدینه فاضله ای دارد که در ضل کفایت و مدیریت پیامبر اسلام (ص) به وجود آمده است. لذا هدف غایی و اصلی فلسفه سیاسی آرمانشهر فارابی، کسب سعادت از مجرای شریعت پیامبر است.

«محور مدینه فاضله فارابی، انسان کامل است که او دارنده تمامی فیوضات است و وجودی است که در قالب نبی، امام، رئیس اول، واضع نوامیس، ملک، فیلسوف و مدیر بر محوریت این مدینه قرار دارد. که این خود بر تفکرات سیاسی شیعه منطبق است» (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۵۴). مدینه فاضله در اندیشه فارابی، از تمامی گیتی آغاز می شود و در کوچکترین حد خود، به شهر اطلاق می گردد. چنین نگرشی، علاوه بر اینکه از مفهوم اسلامی دارالاسلام سرچشمه می گیرد، کمی فراتر از محدوده ی جغرافیایی ملت های اسلامی است (ادیب خواه، ۱۳۹۴، ص ۴۷). فارابی معتقد است که هدف از خلقت و آفرینش انسان و همچنین هدف از اجتماع انسان در محلی واحد به نام شهر، رسیدن او به سعادت است. برای تحقق این سعادت، لازم است که انسان در ابتدا سعادت را بشناسد و آنچه که موجب وصول به سعادت است، را دریابد. چون کسی به خودی خود این مسیر را نمیشناسد، پس یقیناً این جامعه نیاز به مرشد خواهد داشت. این مرشد همان رئیس اول است که در راس هرم قدرت سیاسی قرار دارد. در نظر فارابی رئیس اول، آن کسی است که شخص دیگری بر او ریاست ندارد و او در هیچ موردی نیازمند ریاست شخص دیگری نیست، بلکه بدان مرتبه رسیده که

همه ی علوم و معارف را بالفعل دارد و در هیچ امری نیازمند رهبری و هدایت کسی دیگر نیست (فارابی، سیاست‌المدنیة ۱۹۹۳، ۷۸، ص ۷۹).

بنابراین و بر طبق فلسفه ی فارابی همواره یک شخص (انسان کامل) می تواند زمامدار یک مدینه فاضله باشد. فلسفه وجودی مدینه فاضله فارابی، رساندن انسان ها به سعادت است. همچنان که هدف غایی ریاست در مدینه، تسهیل راه های تحصیل سعادت برای اهل آن شهر است. اداره غایی مدینه در فلسفه او به دست خدایی است، که عقل فعال را فرشته ی نگهبان مدینه و واسطه فیض او به قوای ناطقه و متخیله ی رئیس از طریق او، به جمیع اهالی مدینه قرار داده است. سعادت، پاداش کار نیک و ترک کار زشت نیست. بلکه نتیجه ی آن است (فارابی، ۱۹۹۳، ص ۸۲).

اگرچه از ابتدای شکل گیری مفهوم آرمانشهر در ذهن بشریت تا زمانی که ابتدایی ترین جرقه های نظام مندی این تفکر در ذهن فلاسفه یونان شکل گرفت و در جریان تکامل این روند همواره هر تفکری که در توان داشته از منظر خود آرمانشهری را ترسیم نموده است. اما مراد ما از طرح دیدگاه های مختلف شرقی و غربی این است که به این ادراک برسیم که در اغلب آرمانشهرهای توصیف یافته، یک اجتماع مدنی - آرمانی مبتنی بر نوعی شخصیت محوریشکل گرفته است و وجود یک راهبر و مراد برای هدایت و زعامت جامعه ضروری قلمداد شده است. در اینجا به طرح بحث اساسی این پژوهش می پردازیم و به بررسی یک شخصیت محوری در تاریخ اسلام یعنی امام اول شیعیان می پردازیم. فارغ از هرگونه قضاوتی به واکاوی تفکرات و ایدئولوژی سیاسی ایشان را خواهیم پرداخت.

علی (ع) در روند جریانات سیاسی پس از پیامبر

پس از کشته شدن عثمان، چشم شورشیان به علی (ع) افتاد و از او خواستند تا زمام خلافت را بر عهده بگیرد. اما او از قبول این پیشنهاد خودداری نمود. پس از حکومت عثمان و تبعاتی که حاکمیت او

و ایانش بر جامعه اسلامی وارد نموده بودند، یک نوع حس قیام و انقلاب در میان مردم شکل گرفته بود. علی (ع) می خواست تا حدودی به این نتیجه برسد که مردمی که خواستار زمامداری او هستند در این شرایط خاص جامعه ی اسلامی به چه میزان توانایی تحمل روش انقلابی او را خواهند داشت. از این رو فرمود: «مرا واگذارید و از دیگری التماس کنید. ما به کاری روی آورده ایم که آن را روی و رنگ هاست. دل بر آن کار نمی شکبید و خرد تحمل آن نمی تواند کرد. همانا که آفاق را خشم و کین فرا گرفته است و راه راست دگرگون گردیده است. بدانید که اگر من گفته ی شما را بپذیم. با شما چنان که می دانم کار خواهیم کرد و به گفته ی هیچکس و نکوهش هیچ فردی گوش نخواهم داد و اگر مرا واگذارید، یکی از شمایم و بسا که کسی را که به کار خود ولایت دهید، فرمان او را شنواتر از کس و فرمانبردارتر از کس من باشم و اگر شما را وزیر باشم بهتر که شما را امیر باشم» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ص ۱۷۳).

علی (ع) در نوزدهم ذی حجه سال ۳۵ هجری، یعنی دومین روز خلافتش برنامه ی حکومتی خویش را اعلام نمود و مبارزه شدید با شاخص های قشریندی نهادمند را در دستور کار خویش قرار داد. ذکر بخش هایی از خطبه علی علیه السلام طبق ضبط ابن ابی الحدید روشنگر دیدگاه ایشان است: «ای مردم، هر گاه من این گروه را که در دنیا فرو رفته اند و صاحبان آب و ملک و مرکب های رهوار و غلامان و کنیزان زیبا شده اند، از این فرورفتگی باز دارم و به حقوق شرعی خویش آشنا سازم، بر من انتقاد نکنید و نگویند که فرزند ابوطالب ما را از حقوق خود محروم ساخت. آن کس که می اندیشد که به سبب مصاحبتش با پیامبر صلی الله علیه وآله بر دیگران برتری دارد، باید بداند که ملاک برتری چیز دیگر است. برتری از آن کسی است که ندای خدا و پیامبر را پاسخ بگوید و آیین اسلام را بپذیرد. در این صورت، همه افراد، از نظر حقوق، با دیگران برابر خواهند بود. شما بندگان خدا هستید و مال، مال خداست و میان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شما بالسویه تقسیم می شود. کسی بر کسی برتری ندارد» (ابن ابی الحدید، ۱۳، ج ۷، ص ۳۷). سیاست علی (ع) را در سه زمینه حقوقی، مالی و اداری را می توان اینگونه بررسی نمود.

۱. در عرصه حقوقی اصلاحاتی در زمینه لغو میزان برتری در بخشش و عطا و یکسانی و برابر دانستن مسلمانان در عطایا، چه در حقوق و چه در واجبات بود. در نهج البلاغه اشاره می کند که «خوار نزد من گرامی است تا حق وی را باز ستانم و نیرومند نزد من ناتوان سات تا حق دیگری را از او بازستانم» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ص ۹۱).

۲. در زمینه مالی می توان موضوع را به دو وجه تقسیم نمود: نخست، ثروت های نامشروع که در روزگار عثمان به وجود آمده بود و دوم، روش برتری نهادن در عطایا. تا آنجا که امام همه آنچه را عثمان از زمین ها بخشیده بود و آنچه را از اموال که به طبقه اشراف هبه کرده بود، مصادره نمود و آنان را در بخش اموال به سیاست خود، آگاه ساخت (عادل ادیب، ۱۳۷۹، ص ۷۲). چنانکه فرمود: «ای مردم من یکی از شما میم. هر چه من داشته باشم شما نیز دارید و هر وظیفه بر عهده شما باشد، بر عهده ی من است. من شما را به راه پیامبر می برم. جز اینکه هر اقطاع که عثمان آن را به دیگران داد، باید به بیت المال بازگردانده شود. همانا هیچ چیز حق را از میان نمی برد. در عدل گشایش است و کسی که حق بر او تنگ باد، ستم بر او تنگ تر است» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ص ۳۰۹).

از این رو علی علیه السلام تمامی اقطاعات را جزء اموال عمومی قرار داد و هر آنچه از بیت المال در خانه عثمان بود به نفع صندوق دولت ضبط کرد؛ پس در حکومت آرمانی اسلام اقطاع به عنوان نماد قشربندی نهادمند ممنوع است. امام علی در اولین روزهای خلافت، جامعه ی مورد نظر و الگوی حکومتی خویش را، جامعه ی پیامبر (ص) می داند که در آن بلال حبشی برده و عمار یاسر کنیز زاده و سلمان فارسی غریبه و فاقد عصبیت عربی به سطوح

عالی ارتقا یافتند. پیامبر اوضاع اعضای جامعه را به دانه های غربال تشبیه می کند که نیروی محرکه به همه یکسان وارد می شود، تبعیض وجود ندارد، ولی دانه های درشت بر حسب درشتی خویش (شایستگی ذاتی خویش) رو می آیند و جلوه می کنند. جامعه ی آرمانی علی (ع) جامعه ی بسته (کاستی) نیست؛ بلکه جامعه ی بازی است، که افراد بر اساس شایستگی خود می توانند به جایگاه والایی ارتقا یابند. عبارت دیگری که اعتراض علی (ع) را به نهادینه شدن قشربندی، به وضوح نشان می دهد عبارت: سابقون کانوا سبقوا است. واژه «سابقون» صیغه مبالغه و «کانوا سبقوا» ماضی استمراری است، یعنی عده ای که همواره و در همه موارد پیش دستی می کردند، در حکومت علوی واپس ماند. در اندیشه ی امام علی جایگاه اجتماعی افراد معطوف به گذشته نیست، بلکه حال فعلی افراد ملاک است و این شایستگی درون زا و مستمر آنهاست که جایگاه افراد را مشخص می نماید (خان محمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۷۳).

علی (ع) سیاست اداری خویش را با انجام و پیگیری دو مورد آغاز نمود. نخست عزل والیانی که خلیفه قبل به ناروا آنان را بر مناصب حکومتی گمارده بود. این افراد عمدتاً اشخاصی بودند که بیشترین زاویه را با رسول خدا داشتند و دیگر اینکه وانهادن این مناصب به مردانی کارآزموده و مورد اعتماد. البته این عزل و نصب ها را ایشان در کمال ملاحظت انجام دادند تا باعث تحریک و تحرکات در میان امت اسلامی نشود (ادیب، ۱۳۷۹، صص ۷۴-۷۵). اگرچه که بعدها طلحه و زبیر والیان بصره و کوفه که از این اقدام علی (ع) ناراضی بودند، دست به شورش علیه او زدند که در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد.

حکومت سیاسی در دیدگاه علی (ع)

علی علیه السلام حکومت و زعامت را به عنوان یک پست و مقام دنیوی که اشباع کننده ی حس جاه طلبی بشر است و عنوان هدف و ایده آل زندگی، سخت تحقیر می کند و آن را پیشیزی نمی شمارد و مانند سایر مظاهر مادی دنیا از استخوان خوکی

بی مقدار تر می شمارد. اما همین حکومت و زعامت را در مسیر اصلی آن یعنی به عنوان وسیه ای برای اجرای عدالت و احقاق حقوق و خدمت به اجتماع فوق العاده مقدس می داند (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۱۰۶). ابن عباس در دوران خلافت علی (ع) بر ایشان وارد شد. در حالی که با دست خویش کفش کهنه ای را پینه می زد، از ابن عباس پرسید قیمت این کفش چقدر است؟ ابن عباس گفت هیچ. علی (ع) فرمود: ارزش همین کفش کهنه در نظر من از حکومت و امارت بر شما بیشتر است، مگر آنکه به وسیله ی آن عدالتی را اجرا کنم، حقی را به ذی حقی برسانم، یا طلبی را از میان بردارم (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ص ۸۵).

جایگاه آرمانشهر در تفکرات علی (ع)

در طول تاریخ رسالت اصلی پیامبران الهی بر دو محور توحید و برقراری عدالت بود. در قرآن نیز یکی از اهداف برانگیختن پیامبر (ص) را تحقق جامعه ی آرمانی دانسته شده و یکی از برترین و گرامی ترین آرمان های بشری، عدالت است که به طبع آن حفظ کرامت و عزت نفس انسان را در پی خواهد داشت که این خود به تنهایی یکی از مسائل مهم در ایجاد آرمانشهر می باشد (ادیب خواه، ۱۳۹۴، ص ۵۲). پس با یک بررسی اجمالی و گزیده از تفکر سیاسی و اصلاحات علی (ع) در ابتدای خلافتش و هنگام تشکیل حکومت تا حدودی با تئوری حکومت داری وی آشنا شدیم. اما به وضوح و فارغ از قضاوت های غیر منصفانه، می توان نمودی از یک گفتمان عدالت محور را در اندیشه سیاسی علی علیه السلام دید. اگرچه بخشی از متفکران امروزی غرب، عدالت را یک مفهوم اساطیری و اتوپیک می دانند و عدالت اقتصادی را نیز با عناوینی چون عدالت توزیعی، مفهومی عوامانه دانسته و بیشتر شبیه به رویایی گدایانه که متعلق به سوسیالیسم تخیلی است، می دانند. اما این مقوله در تفکر علی (ع) به صورت نهفته، هسته ی جهانبینی سیاسی رو او را شامل می شود و ما در ابتدای حکومتش این واقعیت را می بینیم که به صورت عجیبی بالفعل می گردد. تفکر خاص او را

در تمایز بین عدالت و جود می توان جست. آنجایی که می فرماید: «العدل یضع الامور موضعها و الجود یخرجها من جهتها» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، ص ۷۳۴). یعنی عدل جریان ها را در مجرای طبیعی خود قرار می دهد اما جود، جریان ها را از مجرای طبیعی خود خارج می سازد. پس مفهوم عدالت در دیدگاه او این است که استحقاق های طبیعی و واقعی اشخاص باید در نظر گرفته شود، که اینگونه اجتماعی به مانند ماشینی خواهد شد که هر جزء در جای خود قرار گرفته است.

این تفکر عقلایی خود به تنهایی توان ایجاد یک آرمانشهر را داراست. اگر جاری شدن عدالت را در یک جامعه ی نوعی، بخشی از سهم تشکیل یک آرمانشهر بدانیم، پس تلاش ها و به ثمر نشستن های این تلاش ها هر چند به صورت مقطعی را نیز باید بخشی از یک آرمانشهر تحدید شده به لحاظ زمانی، دانست. تشکیل یک آرمانشهر در دوره ای پس از تنش ها و کنش های جامعه نوپای اسلامی که پس از فوت رسول خدا دچار تشویش و اضطراب قدرت طلبانه ای گشته بود شاید به دور از انتظار باشد. اما اگر تواریخ دست اول، توانایی انعکاس قسمتی از اندیشه و احساسات مردمی که این دوره زمانی کوتاه را سپری کردند، را می داشتند، شاید امروزه صحبت از یک آرمانشهر در دوران خلافت علی (ع) به دلیل منعکس نشدن نظرات عامه ی مردم دچار ضعف منابع نمی شد. با نگاهی به کالبد پایتخت حکومت علی (ع) نیز شاید بتوان رهیافتی جامع تر به شکل گیری آرمانشهر وی داشت. در تبیین شهر امن از دیدگاه اسلام، هنجارهای اجتماعی حاکم بر زندگی مردم به کالبد و امنیت شهر شکل داده و شهر امن اسلامی را به منصفه ظهور می سانند. مجموعه ی رفتارهای اجتماعی یک جامعه، برآیندی در تشکیل یک کالبد متناسب با این هنجارها شکل خواهد داد (بلندیان، ۱۳۹۴، ص ۱۵۷). در حالیکه در ابتدای شکل گیری شهر کوفه دارالاماره ای برای حاکم شهر وجود داشت، اما هیچ گاه در دوران علی (ع) از این

بنا استفاده‌ای نشد (ایزدی، ۱۳۷۹، ۷۵). بنابراین در شهر آرمانی تحت حاکمیت علی (ع) خانه‌ی حاکم عمارتی در مرکز شهر نیست بلکه خانه‌ای در ردیف خانه‌های سایر اعضای جامعه‌ی اسلامی است و در کالبد دارالحکومه‌اش نشانی از قشربندی‌های اجتماعی دیده نمی‌شود. در دیگر سو، از مهمترین شاخصه‌های بارز شهر اسلامی داشتن روابط اجتماعی و امت واحده است. همانطور که در کتاب آسمانی مسلمانان تاکید بر امت واحده شده است، در مواقعی اگر احساس شده است در جایی انسجام شهری در حال فروپاشی است، در راستای حفظ وفاق و جلوگیری از ظهور شکاف در جامعه‌ی شهری، حتی دستور تخریب مسجدی نیز صادر شده است، که مسجد ضرار از آن گونه است (مروتی، دارابی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۳). پس اگر تفکر اسلامی به هیچ وجه تمایز و انشقاق را در جامعه‌ی مدنی بر نمی‌تابد، بدیهی است که علی (ع) نیز به این سو در حرکت است.

فرجام آرمانشهر علوی

سوال اینجاست که آیا حکومت کم دوام علی(ع) شکست خورده تلقی می‌گردد؟ در تقابل نسبی بودن مفاهیم، به جایی می‌رسیم که مفاهیمی چون شکست و پیروزی مفاهیمی هستند که دارای مختصات خاصی هستند که در چهارچوب‌های قیدی قابل تعریف اند. این مفاهیم شامل بردارهای زمانی و مکانی خاص خود هستند که در واکاوی مفهوم و زیر متن‌های مستتر در آن ما را رهنمون می‌سازد. مبنای شکست خوردگی یک اندیشه، یک متد و روش و یک نظام حاکمیتی را نمی‌توان با فاکتورهای کمی و کیفی و زمانی و مکانی در بوته‌ی قضاوت بگذاریم. یقیناً هر دوره‌ای از تاریخ از زوایای مختلفی قابل بررسی است تا بتوان نقاط ضعف و قوتش، شکست و پیروزی نهایی‌اش را مورد بررسی قرار دهی. سوال دقیق تر اینجاست که بپرسیم آیا اندیشه‌ی عدالت محورانه و رفرمیست علی(ع) شکست خورده است؟ آیا حق طلبی به عنوان یک مفهوم قابل شکست است؟ آیا کمیت مدت زمان

آرمانی در یک جامعه می‌تواند فاکتوری باشد برای تعیین پیروز و مغلوب؟ در پاسخ به این سوالات در ذهن به این نکات خواهیم رسید که هیچ‌گاه پویایی و ادامه‌ی روند یک اندیشه در یک جامعه دلیل عینی یک پیروزی محسوب نخواهد شد. همینطور که قلت و کثرت پیروان یک اندیشه دلیل جامعی بر پیروزی آن اندیشه نیست. گاهی شکست و پیروزی در نقاط مختلفی از زمان، معانی متفاوتی دارند و گاهی مفهوم پیروزی، برای جمعیتی که بر جمعیتی فائق می‌آیند اینگونه معنا نخواهد شد. اگر به چنگ آوردن یک حکومت و حفظ آن با هر ابزاری و به هر روشی یک موفقیت محسوب گردد، چنگ نیانداختن و به هر قیمتی متوسل به حفظ حاکمیت نشدن هم در این منطق یک شکست تلقی خواهد گردید. در صورتی که اگر شیوه‌های ماکیاولیستی و سکولاریستی را برای کسب قدرت، مد نظر داشته باشیم یقیناً فاصله‌ی ما با قضاوت منصفانه برای تعریف شکست و پیروزی یک اندیشه زیاد خواهد بود. شاید پیروزی را اگر، حرکت و نیل به سمت یک اندیشه‌ی درست و آرمانی بدانیم، تلاش ما برای ایجاد و حفظ این مکتب، خود یک پیروزی ارزشمند محسوب خواهد شد.

نتیجه گیری و جمع‌بندی

همانطور که گفته شد، آرمانشهرهایی که تاکنون در تفکرات مختلف غرب و شرق شکل گرفته، همواره بر پایه‌ی انسان کامل بوده است. انسانی که محوریت آرمانشهر را بر عهده دارد و عدالت و فضل وی از ابتدا تا غایت سرنوشت افراد تحت زعامت و کفایتش را به فرجام می‌رساند. در آرمانشهر افلاطون و آرمانشهر فارابی به وضوح نقش کلیدی این انسان کامل شرح و بسط داده شده است. علی (ع) به عنوان فردی که کمال انسانی او برای مسلمانان جهان امری پوشیده نیست و همه‌گان در تکریم شخصیت برجسته‌ی او زبان به تمجید گشوده‌اند. او که از همان ابتدا در کنار برادر، استاد و رهبر خویش، محمد (ص) بالیده و به جایگاه انسان کامل عصر خویش و اعصار قبل

و بعد، رسید به صورت بالقوه توانایی قرارگیری در محور آرمانشهر را داشته و در مقام عمل نیز همانطور که بحث شد، این تئوری را به سر منزل مقصود واقعی رسانیده است. پیروزی واقعی او در انجام و ایجاد آرمانشهر را در این سخنش می توان جست. «امروز در منطقه تحت حکومت من هیچکس نیست، مگر متنعم است. در قلمروی حکوم من پایین ترین سطوح زندگی هم مرفه اند. فقیران هم سایه بالاسر دارند و از آب گوارا می نوشند و از بیهترین گندم و نان می خورند».

منابع و ماخذ

- ابن ابی الحدید معتزلی (۱۳۸۷) شرح نهج البلاغه (بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۹۶۷ م/۱۳۸۷ ق) ج ۱۳، ص ۱۹.

- ادیب خواه، محمد هادی (۱۳۹۴) «آرمان آرمانشهری در شهرهای آرمانی شیعی»، مدیریت شهری، شماره ۳۹ تابستان ۹۴، ۵۶-۳۵.

- آراسته خو، محمد (۱۳۷۰)، «نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی- اجتماعی»، تهران. نشر گستره.

- اصیل، حجت الله (۱۳۸۱)، «آرمانشهر در اندیشه ایرانی»، تهران، نشر نی.

- افلاطون (۱۳۶۰)، «جمهور»، ترجمه فواد روحانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ایزدی، حسین (۱۳۷۹)، «جغرافیای تاریخی کوفه»، تاریخ اسلام، شماره ۴ زمستان ۷۹، ۸۵-۷۲.

- بلندیان، محمد مهدی (۱۳۹۴)، «گفتمان آینده پژوهی آرمانشهری در شهرهای امن اسلامی در بستر دکترین مهدویت»، مدیریت شهری، شماره ۳۹ تابستان ۹۴، ۱۶۴-۱۳۵.

- بیرو، آلن (۱۳۶۶)، «فرهنگ علوم اجتماعی»، ترجمه باقر ساروخانی، تهران. انتشارات کیهان.

- جعفری، سید حسین محمد (۱۳۸۴)، «تشیع در مسیر تاریخ»، ترجمه دکتر سید محمد تقی آیت الهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- خان محمدی، کریم (۱۳۷۹)، «قشربندی اجتماعی

از دیدگاه امام علی علیه السلام»، مجله علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، شماره ۱۱.

- خلیلی، محمدعلی (۱۳۴۸)، «زندگانی حضرت علی (ع)»، تهران، اقبال.

- روویون، فردریک (۱۳۸۵)، «آرمان شهر در تاریخ اندیشه غرب»، ترجمه عباس باقری، تهران. نشر نی.

- سادات، محمد علی (۱۳۶۰)، «آشنایی با مکتب ها و اصطلاحات سیاسی»، تهران، انتشارات هدی.

- صلیبا، جمیل (۱۳۷۰)، «واژه نامه فلسفه و علوم اجتماعی»، ترجمه کاظم برک نیسی، صادق سجادی تهران، نشر حکمت.

- عادل، ادیب (۱۳۷۹). «زندگانی تحلیلی پیشوایان ما (ائمه دوازده گانه)»، ترجمه دکتر اسدالله مبشری، تهران گلشن.

- فارابی، ابونصر (۱۹۹۳)، «سیاسه المدینه»، بیروت، دارالمشرق.

- فارابی، ابونصر (۱۹۹۳)، «فصول المنتزعه»، تحقیق فوزی متری نجار، بیروت، دارالمشرق.

- مروتی، سهراب، دارابی، فرشته (۱۳۹۳)، «ارائه مدل ارزیابی شهر اسلامی با رویکردی بر شاخص های بارز شهر اسلامی در قرآن کریم»، مدیریت شهری، شماره ۳۴ بهار ۹۳، ۱۶۹-۱۵۳.

- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، «سیری در نهج البلاغه»، تهران، انتشارات صدرا.

- نهج البلاغه (۱۳۷۹)، ترجمه محمد دشتی، قم، انتشارات لاهیجی.

- Adel Adeeb (1379). Analytical lives of our leaders (the twelve Imams), translation Asadullah missionary doctor, Gulshan-e Tehran.

- AdybkKhvah, Mohammad Hadi (1394), utopian ideal of utopian Shi'ite cities, urban management, Issue 39 Summer 94, 56-35.

- Arasteh Khov, M. (1370), Review and outlook on social science terminology, Tehran. Gostare Publish.

- Asil, Hojat Allh (1381), Utopia in Iranian thought, Tehran, Ney Publishing.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

- Biro, Allen (1366), Culture Social Sciences, translation Baqer Sarookhani, Tehran. Keyhan Publishing.
- Bolandian, M. (1394), utopian futures discourse in Islamic secure cities in the context of Mahdism Doctrine, Urban Management, Issue 39 Summer 94, 164-135.
- Farabi, Abu Nasr (1993), Mntzh seasons, Fawzi yards research carpenter, Beirut, Daralmshrq.
- Farabi, Abu Nasr (1993), Syas•h Almdnyh, Beirut, Daralmshrq.
- Ibn Abi al-Hadid Mu'tazili, as Nahj al-Balagha (Beirut: Dar al-Arabi Altras Rehabilitation, Second Edition, 1967 CE / 1387 AH), vol. 13, p. 19.
- Izadi, H. (1379), Historical Geography of Kufa, the history of Islam, Issue 4, Winter 79, 85-72.
- Jafari, Seyyed Hossein Mohammadi (1384), Shi'ism in the course of history, translation doctor ayatollah Seyyed Mohammad Taqi, Tehran, Islamic Culture Publications Office.
- Khalili, Mohammad Ali (1348), The Life of Imam Ali (AS), Tehran, Iqbal.
- Khan Mohammadi, Karim (1379), Social Stratification from the viewpoint of Imam Ali (AS), Journal of Political Science, University Baqer, 11.
- Morovati, S., Darabi, F. (1393), Model for Muslim city with an emphasis on clear parameters Islamic city in the Quran, Urban Management, Issue 34, Spring 93, 169-153.
- Motahari, M. (1370), Siri on Nahj al-Balagha, Tehran, Sadra Publications.
- Nahj al (1379), translated by Mohammad Dashti, Qom, LAHIJI publications.
- Plato (1360), The Republic, translation Fuad Rouhani, Tehran, translation and publication of the book.
- Rvvyvn, Frederick (1385), Utopia in the intellectual history of the West, translation Abbas Bagheri, Tehran. Ney Publishing.
- Sadat, Muhammad Ali (1360), Understanding Mktb Ha and political terms, Tehran, Hoda Publications.
- Saliba, Jamil (1370), dictionary Philosophy and Social Sciences, translation K. Burke founded, honest sajadi Tehran, Hekmat publishing.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نظام حقوق شهرسازی ایران در پرتو قوانین و مقررات اسلامی (تبیین الگوی برهم کنش حقوق عمومی و خصوصی)

رضا خیرالدین - استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.
ابراهیم دلایی میلان* - دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

Iranian civil rights system in the light of Islamic laws and regulations (Explanation the pattern of the interaction public and private rights)

Abstract:

Rules and regulations governing the urban systems are considered as a common point of Legal Studies and Planning. On the other hand, urban system as one of key elements of the relationship between the state and the nation regulates the proportionality between people and public based on private law and public law. To recognize the structure of public and private law in the urban system of the country it is necessary to answer the question "what is the entity of the urban rules and regulations of country in the light of Islamic laws and regulations?" the methodology of research based on the system interpretation of the urbanization of the country is in order of governing on the legal sources. This analysis is qualitative and determined using Logical reasoning technique and documentary studies method. Analysis of the actors of the private and public spaces of cities on the one hand and the redefinition of the public and private rights in the legal order of country on the other hand, guides us to the new pattern and approach regarding the rights of urban studies. This approach, by providing multiple needs and Compatibility varied interests between the private and public spheres, leads to the manifestation of civil rights ideals.

Keywords: Regulation of Urbanism, Islamic law, public law, private rights, pattern of the interaction.

چکیده

قوانین و مقررات حاکم بر نظام شهری به عنوان فصل مشترک مطالعات حقوقی و شهرسازی به شمار می آید. از سوی دیگر، نظام شهرسازی به عنوان یکی از کلیدی ترین عناصر ارتباطی بین دولت و ملت، بر پایه‌ی حقوق خصوصی و حقوق عمومی، تناسبات بین مردم و نهادهای عمومی را انتظام می بخشد. بازشناسی ابعاد ساختاری و محتوایی حقوق عمومی و خصوصی در نظام شهرسازی کشور، نیازمند پاسخ به این پرسش است که؛ ضوابط و مقررات شهرسازی کشور در پرتو قوانین و مقررات اسلامی از چه ماهیتی^۱ برخوردار است؟ روش شناسی پژوهش مبتنی بر فرایندی است که تفسیر نظام شهرسازی کشور را در قالب نظم حاکم بر منابع حقوقی مورد تحلیل قرار می دهد. این تحلیل، کیفی بوده و با به کارگیری تکنیک استدلال منطقی و روش مطالعات اسنادی صورت می پذیرد. واکاوی و بازشناسی کنشگران حاکم بر فضاهای خصوصی و عمومی شهرها از یک سو و بازتعریف مبانی و منابع حاکم بر حقوق عمومی و خصوصی در نظم قانونی کشور از سوی دیگر، ما را به الگو و رهیافتی نو در باب مطالعات حقوق شهری هدایت می کند. این رهیافت، با تأمین نیازهای متعدد و سازگاری منافع متنوع بین دو حوزه خصوصی و عمومی، تجلی آرمان های حقوق شهری را منجر می شود.

واژگان کلیدی: مقررات شهرسازی، قوانین اسلامی، حقوق عمومی، حقوق خصوصی، الگوی برهم کنش.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس ۰۹۳۸۱۴۶۰۷۰۲، رایانامه: e_milan@arch.iust.ac.ir

۱. منظور از ماهیت، نسبت سازگاری و تعارض بین ضوابط و مقررات شهرسازی با قوانین و مقررات اسلامی است که منجر به برهم کنش حقوق عمومی و خصوصی در این دو بستر می شود.

۱- مقدمه و طرح مسئله

جوامع انسانی را می‌توان از منظر و مناسبات گوناگونی که در میان آدمیان برقرار است، مورد ارزیابی و تحلیل قرار داد. از یک‌سو، نوع شکل‌گیری روابط میان فرد با فرد و فرد با جامعه و از سوی دیگر، نحوه‌ی تنظیم مناسبات بین فرد و جامعه با نهادهای اعمال اقتدار عمومی، به‌منزله سنج‌های برای ارزیابی آن جامعه تلقی می‌شود. مطالعات حقوق خصوصی و عمومی به ترتیب، جامعه انسانی را از منظر اول و دوم مورد تحلیل قرار می‌دهد. تعالیم عالیه اسلام نیز همواره بر جمعی بودن زندگی بشری و ارج نهادن بر حقوق فردی و اجتماعی انسان‌ها تأکید ورزیده و رعایت آن‌ها را بر سیاستمداران و کارگزاران جامعه وانهاده است. در آیات بسیاری از قرآن کریم^۲ نیز بر مصادیق حقوق خصوصی و عمومی تأکید شده و رعایت آن فرض شمرده شده است. لذا اهمیت و ضرورت ارتباطات حاکم بر جامعه، مطالعات حقوق خصوصی و عمومی را مغتنم می‌شمارد. با این وجود متأسفانه مباحث و مطالعات حقوق عمومی در حوزه‌های مختلف جامعه‌شناختی کمتر در سنت فکری و به ویژه ادبیات فقهی-حقوقی ما راه یافته است. نظام شهرسازی به عنوان یکی از کلیدی‌ترین عناصر ارتباطی بین دولت و ملت، بر پایه‌ی حقوق خصوصی و حقوق عمومی تناسبات بین مردم و نهادهای عمومی را انتظام می‌بخشد. از یک‌سو طراحی ابعاد حقوق شهروندی ارتباط تنگاتنگی با مبانی نظری و فقهی ما از «جایگاه مردم» دارد و از سوی دیگر تبیین جایگاه دولت در تحقق‌پذیری حقوق شهروندی ما را به رهیافتی نو از تقابل یا تعامل بین دولت و ملت هدایت می‌کند. در نتیجه، بازشناسی ابعاد ساختاری و محتوایی حقوق عمومی

و حقوق خصوصی در نظام شهرسازی کشور، نیازمند پاسخ به این پرسش است که؛ حقوق-منافع خصوصی و عمومی رایج در نظام شهرسازی کشور، در پرتو قوانین و مقررات اسلامی بر چه ماهیتی استوار است؟

پرسش اصلی پژوهش به حاکمیت و یا مالکیت بر فضاهای شهری اختصاص دارد و بیشتر درصدد تبیین مفاهیم مزبور در دو حوزه حقوق و شهرسازی است؛ زیرا اوصاف خاص فضاهای شهری و ارتباط آن با حقوق مالکانه و منافع عمومی، اقتضا دارد که رابطه دولت و مردم در نظام شهرسازی توصیف گردد. امید است با فتح باب «حقوق اسلامی در نظام شهرسازی»، مسیری نو در عرصه ارتقاء زندگی شهروندان ارائه شود به‌نحوی که با رعایت پایه‌ای‌ترین اصول حاکم بر نظام شهرسازی، یعنی «حقوق عمومی و خصوصی» آرمان شهری عدالت محور تحقق یابد.

۲- روش شناسی پژوهش

ماهیت سؤال تحقیق، بُعد شناخت‌شناسی پژوهش را «تفسیری» می‌سازد؛ پارادایمی که در بستر مطالعات شهرسازی، با تفسیرگرایی استقرایی به تحلیل نحوه‌ی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری می‌پردازد و در بستر پژوهش‌های حقوقی، در اثر ممارست با قوانین و آگاهی نسبت به آن، به بیان مستدل و منطقی آرای فقهی و مدنی منتهی می‌شود. به منظور تقویت پایه‌های نظری و تدقیق چارچوب مفهومی، ابتدا زمینه‌های نظری پژوهش یعنی «حقوق خصوصی و حقوق عمومی در نظام شهرسازی» تعریف و تبیین می‌شود. سپس بر پایه «رویکرد کیفی» و با به‌کارگیری «روش تحقیق توصیفی» و استفاده از «تکنیک استدلال منطقی»

۲. حقوق ذکر شده در قرآن را می‌توان در چهار دسته قرار داد: الف) قواعدی که امتیاز بهره‌وری و تکلیف حق‌پذیری در آن متوجه فرد است. «ذی حق و من علیه الحق، فرد است» ب) قواعدی که «ذی حق» و «من علیه الحق» جامعه و یا اکثریت و یا گروهی از افراد جامعه اند. پ) قواعدی که «ذی حق» فرد است و «من علیه الحق» اکثریت افراد را تشکیل می‌دهند. ت) قواعدی که «ذی حق» اکثریت افرادند و «من علیه الحق» فرد است. آیات ۱۲ سوره حجرات، ۲۷ و ۲۸ سوره نور نمونه‌هایی از اشارات قرآنی به حقوق عمومی و حقوق خصوصی است.

نمودار ۱. فرایند شکل‌گیری سطوح چهارگانه روش‌شناسی پژوهش؛ ماخذ: نگارندگان.

به بررسی و واکاوی سؤال پژوهش پرداخته می‌شود. لذا به دنبال تدوین زمینه‌های نظری پژوهش، تحلیل و بحث پژوهش در قالب دو طیف «نسبت قانونی و دگرگونی حقوقی» بین حقوق عمومی و خصوصی صورت می‌گیرد. تحلیلی که مبتنی بر تلفیق یافته‌های حاصله، به سنجش سازگاری ختم می‌شود. در نهایت با بهره‌گیری از فرایند مذکور، الگوی برهم‌کنش حقوق عمومی و خصوصی در دو بستر ضوابط و مقررات شهرسازی و قوانین و مقررات اسلامی تبیین می‌شود. این فرایند بر اساس اصول عقلانی و مبتنی بر منطق، بر پایه «مطالعات اسنادی» (قوانین و مقررات شهرسازی و منابع قابل استناد علمی) پی‌ریزی شده است. شایان ذکر است نویسندگان از یک‌سو کتب و مقالات تخصصی در دو حوزه علم حقوق و دانش شهرسازی^۴ و از سوی دیگر قوانین و آیین‌نامه‌های مربوطه را بررسی و مورد مطالعه قرار داده است تا بر پایه آن‌ها به استدلال‌هایی استوار و منطقی دست یابد. در شکل (۱) کلیات روش‌شناسی پژوهش و ارتباط آن‌ها با هم آمده است.

۳- زمینه نظری پژوهش

۳-۱- حقوق خصوصی در شهرسازی

حقوق در یک تقسیم‌بندی کلی بر دو بخش اساسی حقوق خصوصی و عمومی استوار است. حقوق

خصوصی ماهیتی جزءنگر به مسائل حقوقی بین افراد جامعه دارد به طوری که فرایند قانونی حاکم بر حقوق خصوصی کاملاً مجزا از حقوق عمومی است. حقوق خصوصی در مفهوم عام به حوزه معنایی حریم خصوصی مرتبط است. «حریم خصوصی» ریشه فلسفی، سیاسی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی داشته و در مطالعات شهرسازی نمود واقعی حقوق خصوصی تلقی می‌شود. در ارتباط با حریم خصوصی دو برداشت کلی وجود دارد: یکی برداشت توصیفی که حریم خصوصی را توصیف می‌کند و دیگری برداشت دستوری که از ارزش حریم خصوصی سخن می‌گوید. در هر یک از برداشت‌ها، بعضی حریم خصوصی را «نفع» و بعضی دیگر «حق اخلاقی یا قانونی» تلقی می‌کند (انصاری، ۱۳۸۶، ص ۱۴). حقوق خصوصی در بستر مفهومی حریم خصوصی، آن است که انسان می‌خواهد غیرقابل دسترسی دیگران بماند و تصمیم‌گیری درباره آن مستقیماً بر عهده خودش باشد. به نوعی اطلاع و ابراز آن یا سامان و تصمیم آن منحصرأ در اختیار شخص باشد و شخص در آن صاحب امتیاز است.

در نظام حقوقی ایران اصول مختلفی از «قانون اساسی» به حفظ حریم خصوصی افراد تأکید کرده است. مهم‌ترین آن اصل ۲۲ قانون اساسی^۵ که حقوق

۴. دانش (Knowledge) مجموعه دانستنی‌هایی که بشر برای زندگی خود از آن‌ها بهره می‌گیرد. علم (Science) عبارت است از شیوه فهم و کسب معلومات قابل اعتماد از جهان مادی. دانش بشری به سه حوزه کلان تقسیم می‌شود: هنر، فلسفه و علم. ۵. «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند».

شخصی افراد را محترم شمرده و جهت‌گیری‌های حاکم بر آن را بر پایه قانون امکان‌پذیر می‌داند. از سوی دیگر، تلقی ذهنی جامعه بر این است که همه فضاها و دارایی‌هایی که نمی‌توان بدون اجازه شخص، به آن‌ها ورود و دسترسی یافت حریم خصوصی است که قرابت مفهومی نزدیکی با پایه‌های حقوق اساسی دارد.

در مجموع حقوق خصوصی در فضای قابل درک به حریمی گفته می‌شود که محدوده‌ای از زندگی شخصی بوده و به وسیله قانون و عرف تعیین می‌شود، به طوری که ارتباطی با عموم ندارد (رحم‌دل، ۱۳۸۴). این حریم از چهار منظر مورد حمایت قانون می‌باشد که عبارت است از: حریم اطلاعاتی، حریم ارتباطی، حریم مکانی و حریم جسمانی.

در یک تقسیم‌بندی دیگر، حریم خصوصی شامل: حریم مربوط به اموال، مسکن، تمامیت جسمانی و معنوی، حریم خصوصی مربوط به اطلاعات و حریم خصوصی مربوط به ارتباطات (سراج، ۱۳۸۶ به نقل از منصور نژاد ۱۳۹۰) می‌شود. «حریم خصوصی اموال و اماکن»^۶، مربوط به حق اولیه افراد در مصون ماندن از تعرض و تجاوز دیگران به منازل و اماکن محصور به ایشان است. «حریم جسمانی»^۷، حق افراد در مورد مصون ماندن از تعرض جسمانی و روانی و خصوصیات محرمانه بدنی است. «حریم خصوصی در کار»^۸، اسرار شغلی و تجاری فرد را در برمی‌گیرد (رضوی نهاد، ۱۳۸۸، ص ۱۶). «حریم اطلاعاتی»^۹، شامل حق افراد در جلوگیری از پردازش و انتشار داده‌های شخصی به‌جز در موارد

مصرح قانونی است. «حریم ارتباطی»^{۱۱} نیز مربوط به امنیت و مخفی ماندن اشکال و صور مراسلاتی و مخابراتی اشخاص است. تمامی این حقوق در بستری به نام شهر و فضاهای شهری تعریف، تبیین و اجرا می‌شود. امروزه افرادی که این حقوق را دارا بوده و از سوی دیگر در فضای سکونتی شهرها جای گرفته‌اند؛ در مجموعه «شهروند»^{۱۲} قرار می‌گیرند. شهروندی سازه‌ای تلقی می‌شود که؛ ۱. از پذیرش آگاهانه و دلیل‌مند، نسبت به عضویت در جمع حکایت می‌کند که بر مبنای توجیحات خردپسندی انجام‌گرفته باشد؛ ۲. قابلیت پذیرش بر جمع و شمارش در ردیف دیگران را نشان می‌دهد؛ ۳. از وجود واسطه متقابل میان فرد و دیگران در یک جامعه حکایت می‌کند و ۴. از وجود تعهدات دوجانبه میان فرد و جامعه خبر می‌دهد (شهباز و قلی‌خانی، ۱۳۹۰). این تعهد در دو جنبه مهم قابل‌طبقه‌بندی است: اول؛ حفظ، تقویت، به‌کارگیری و پاسداری از اصول ارزشی و هنجارهای رسمیت یافته جامعه توسط شهروند (حقوق عمومی) و دیگری؛ در پناه گرفتن و امکان رشد و توسعه دادن به شهروند توسط جامعه (حقوق خصوصی).

در یک تقسیم‌بندی کلی، حقوق شهروندی شامل حقوق سیاسی، حقوق فرهنگی، حقوق مدنی، حقوق قضایی و حقوق اجتماعی و اقتصادی است (پیرهادی، ۱۳۸۵ و اسماعیلی، ۱۳۸۸). هر کدام از حقوق مذکور، متشکل از ابعاد خصوصی و عمومی‌ای است که در اجتماع با هم، حقوق رایج در نظام شهرسازی برای شهروندان را شکل می‌دهد؛ به طوری که این دو (حقوق خصوصی و حقوق عمومی) «موازی و با

۶. حریم اطلاعاتی دربرگیرنده اطلاعات حوزه‌هایی چون پزشکی، مالی و... است. حریم ارتباطی به حفظ حریم تمامی وجوه ارتباطی انسان از قبیل پست الکترونیک، تلفن و ارسالات اشاره دارد. حریم مکانی در برگیرنده محل اسکان، مالکیت و حریم جسمانی نیز در برگیرنده مسایل سلامتی و بهداشتی فرد است.

7. Territorial privacy 8. Bodily privacy 9. Job privacy 10. Information privacy
11. Communication privacy 12. Citizen

۷. «نسبت محتوایی» از این منظر متفاوت است که حقوق شهروندی هم شامل حقوق خصوصی و هم شامل حقوق عمومی می‌شود؛ لذا در راستای تامین حقوق شهروندی، حقوق خصوصی امری لازم است ولی کافی نیست.

نمودار ۲. ارتباط هم ارزی متقابل ابعاد حقوق خصوصی و حقوق شهروندی

بر قوانینی بوده که در آن وظایف، اختیارات و روابط دولت با مردم تنظیم شده است؛ به عبارت دیگر حقوق عمومی قواعد حاکم بر تشکیلات دولت و روابط سازمان‌های وابسته آن با مردم است (کامپار، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

در روابط بین فرمانبران و فرمانروایان (مردم و دولت)، اگر شکافی ایجاد شود به دنبال آن عدم سازش میان طرفین را منجر شده و دوگانگی بین مردم و دولت رقم خواهد خورد. همچنین اگر دولت و جامعه، همبسته و پیوسته باشند اما با دگرگونی‌های کوتاه مدت و پیاپی همراه گردند با تبعاتی همراه می‌شود که برآیند هردوی آن‌ها به صورت منفی بر ساختمان‌های اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و کالبدی جامعه در شکل‌های مختلف رخساره می‌یابد (باقریان، ۱۳۸۶، ص ۳). به‌طور خلاصه، هدف غایی حقوق عمومی تنظیم زندگی شایسته برای انسان‌ها تعریف شده است که به وسیله دولت و با همکاری مردم محقق می‌شود.

به گفته لئو اشتراوس و جوزف کرایسی «جامعه

ماهیتی مشترک» اما با «نسبت محتوایی متفاوت»^{۱۳} قابل تعریف است. از سوی دیگر در بستر فضاهای شهری، حقوق خصوصی در راستای تأمین حقوق تک‌تک افراد و تأمین منافع عمومی جامعه، به حقوق شهروندی ختم می‌شود؛ در نتیجه پایه‌های حقوق خصوصی با حقوق شهروندی گره‌خورده و «حقوق خصوصی در شهرسازی» را به منصف ظهور می‌رساند. به همین ترتیب نمودار ۲، ارتباط هم ارزی متقابل بین ابعاد حقوق خصوصی و ابعاد حقوق شهروندی را نشان می‌دهد.

۲-۳- حقوق عمومی در شهرسازی

با گذر از حقوق خصوصی که موضوع و محوریت اصلی آن «فرد» است، به حقوق عمومی که با کلیت «جامعه» سروکار دارد، می‌پردازیم. از منظری می‌توان گفت، پیکره جامعه از دو رکن تشکیل شده است فرمانروایان (دولت) و فرمانبران (مردم). حقوق خصوصی روابط بین فرمانبران را انتظام می‌بخشد و حقوق عمومی روابط بین فرمانبران و فرمانروایان را مورد توجه قرار می‌دهد. حقوق عمومی مشتمل

نمودار ۳. ارتباط هم ارزی متقابل ابعاد حقوق عمومی و حقوق شهروندی

برخلاف مالکیت شخصی، اقتضا دارد که رابطه دولت (کنشگر حاکمیت) با نظام شهرسازی توصیف گردد. نظریه خدمات عمومی از جمله تأثیرگذارترین نظریات در حوزه مباحث مربوط به حقوق عمومی محسوب می‌شود. نظریه «خدمات عمومی»^{۱۴} در اثر لزوم تأمین خدمات عمومی و در راستای منافع جمعی در زندگی به وجود آمده است و به مرور زمان تحولات بسیاری را پذیرفته است. به اعتقاد برخی «مشروعیت دولت» وابسته به میزان «خدمات عمومی» است که ارائه می‌دهد و اگر دولتی قدرت انجام دادن این وظیفه را نداشته باشد شایستگی بقای خود را از دست می‌دهد؛ مشروعیت اعمال قدرت نیز از همان هدف خدمات مایه می‌گیرد (رضایی زاده و کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۲۵). مشروعیت قدرت دولت نه تنها به خدماتی که انجام می‌دهد بلکه به چگونگی اجرای این خدمات یعنی

را نیازهای ما و دولت را شرارت‌های ما به وجود می‌آوردند. اولی از راه متحد ساختن عواطف ما به شیوه اثباتی موجب پیشبرد ما می‌شود و دومی با کنترل کردن شرارت‌های ما به شیوه‌ای سلبی ما را خوشبخت‌تر می‌سازد؛ اولی حامی و دومی مجازات کننده است» (گرچی به نقل از اشتراوس و کرایسی، ۱۳۹۳، ص ۱۰). در یک جمله می‌توان گفت که مینا، قلمرو، گستره و نحوه مداخله دولت در شئون اقتصادی و اجتماعی، از بنیانی‌ترین مسائل حقوق عمومی است (مشهدی، ۱۳۹۴، ص ۱۸۱). خاستگاه مالکیت و حاکمیت را نیز باید به ترتیب در حقوق خصوصی و حقوق عمومی جستجو کرد، به رغم نزدیکی دو نهاد حقوقی مالکیت و حاکمیت، هر یک در سطح خرد و کلان دارای آثار و تبعات مختلفی هستند (رمضانی و سیمایی، ۱۳۹۳، ص ۳). لذا اوصاف خاص شهرسازی و ارتباط آن با منافع جمعی

«قانونمند بودن» آن نیز مرتبط می‌شود (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵، ص ۹). در رأس مفهوم بنیادین «قانونمند بودن» در هر کشوری، قانون اساسی قرار دارد که شالوده منسجم قواعد حقوقی است.

در نتیجه حقوق عمومی با تکیه بر اصول منافع جمعی و حقوق شهروندی با تکیه بر ابعاد حقوق اجتماع، به یک ساختاری منسجم و پیوند خورده‌ای ختم می‌شود که با الهام گرفتن از نظام شهرسازی حاکم بر شهرها، در راستای تحقق‌پذیری اهداف آرمان‌شهر عدالت محور گام برمی‌دارد. لذا حقوق عمومی به عنوان بخشی دیگر از حقوق شهروندی است که مکمل حقوق خصوصی تلقی شده و در اجتماع با هم حقوق حاکم بر نظام شهرسازی را تشکیل می‌دهند.

حقوق - منافع رایج در بستر فضاهای شهری بر اساس ضوابط و مقررات مصوب در حوزه معماری و شهرسازی محقق می‌شود. ضوابط و مقررات مذکور نیز بر پایه اصول و مبانی حاکم بر قانون اساسی و قانون مدنی کشور اصالت پیدا می‌کند و در نتیجه مبرهن است که قانون اساسی و قانون مدنی نیز نشأت گرفته از قوانین و مقررات اسلامی (قرآن، سنت، اجماع و عقل) است.

۴- تحلیل و بحث

۴-۱- نسبت قانونی: نسبت حقوق عمومی و خصوصی در نظام شهرسازی ایران

حقوق عمومی دانشی است که از یک‌سو به توصیف، ارزیابی و سنجش روابط مقامات عمومی و شهروندان می‌پردازد^{۱۵} و از سوی دیگر، مفاهیم و ابزارهای لازم را برای توصیه و تجویز راهکارهای شایسته جهت تنظیم بهینه و کارآمدتر روابط شهروند و دولت در اختیار دارد^{۱۶} (گرجی ازندریانی، ۱۳۹۳، ص ۱). از سوی دیگر حقوق خصوصی با تمرکز بر آزادی فردی به ارائه راهکارهای شایسته جهت تنظیم بهینه در روابط بین شهروندان می‌پردازد. از منظر

حقوقی آنچه روابط بین حقوق خصوصی و عمومی را با چالش‌هایی همراه می‌سازد «نسبت قانونی» بین این دو حق است. نسبتی که فرایند حاکم بر نظام شهرسازی کشور، به دلیل نقش مؤثر در ارتقاء کمی و کیفی زندگی ساکنین شهرها و روستاها، آن را نیازمند بازتعریف و بازشناسی تلقی می‌کند. تنظیم مناسبات بین گروه‌های ذی‌ربط و ذینفع از مهم‌ترین ویژگی‌ها در تعریف علم حقوق است؛ این نظم که در نسبت دولت و افراد به صورت مرکب و منفک از یکدیگر مورد بحث واقع است، در قلمرو حقوق عمومی و خصوصی قرار می‌گیرد (هاشمی، ۱۳۶۹، صص ۳ و ۴). اگرچه همواره تلاش بر آن بوده که عرصه‌های نظر این دو بخش از یکدیگر متمایز گردد اما در عرصه عمل، قلمروهای آن به واسطه توسعه مداخلات دولت، دائماً در گردونه تغییر و تحول بوده است (باقریان، ۱۳۸۶، ص ۴).

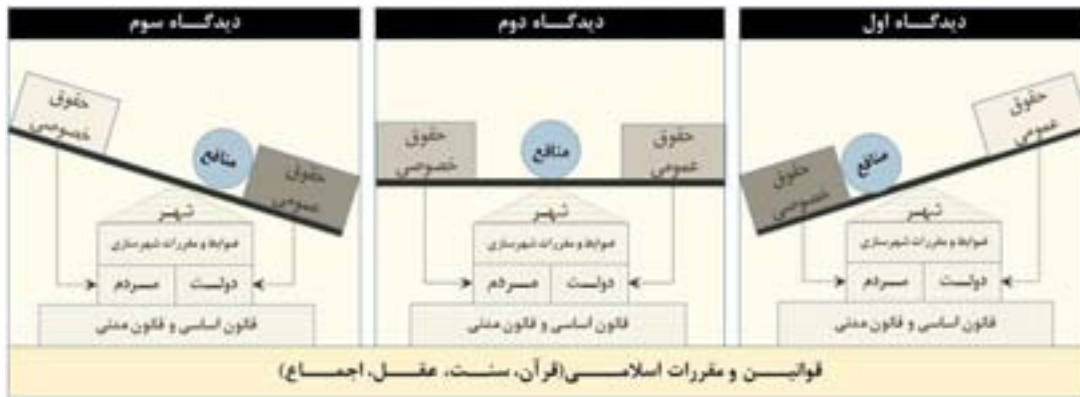
تأمین اصل منافع به‌عنوان محوری‌ترین معیار در تشخیص ماهیت و تمایز بین حقوق عمومی و خصوصی ایفای نقش می‌کند. منافی که در قالب دو بخش مجزا، یعنی منافع عمومی مختص جامعه و منافع خصوصی مختص اشخاص قابل تعریف و تبیین است. حقوق عمومی در بستر منافع مذکور، بر تأمین خدمات، نظم و منافع جامعه اصرار و تأکید دارد و حقوق خصوصی بر حفظ امتیازاتی ابرام دارد که قانون برای پاسداری از اشخاص در برابر سایرین به رسمت می‌شناسد. بر پایه‌ی تمایزی که از این دو حوزه حقوقی وجود دارد و تعاریفی که حوزه‌ی قانونی آن‌ها را از هم مجزا می‌کند؛ به‌طور عمده سه دیدگاه حقوقی - نظری در تبیین نسبت قانونی بین حقوق عمومی و حقوق خصوصی بیان می‌شود. دیدگاه اول: برتری حقوق خصوصی بر حقوق عمومی؛ طی این فرایند، تقدم حقوق شخصی و مالکانه افراد راهی برای تحقق‌پذیری عدالت اجتماعی و در نتیجه تحقق آرمان شهر مدنی به حساب می‌آید. این

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۵. چهره توصیفی یا هست نگار حقوق عمومی

۱۶. چهره تجویزی و باید انگار حقوق عمومی

نمودار ۴. پایه‌های حقوقی مؤثر در شکل‌گیری دیدگاه‌های سه‌گانه

۲۴۵). در یک جمع‌بندی کلی، پایداری و ثبات حاکم بر سه دیدگاه فوق در بستر نظام شهرسازی کشور، مبتنی بر قوانین رایج در نظام جمهوری اسلامی ایران است. قوانینی که از پایه‌ای‌ترین و کامل‌ترین نوع آن یعنی قانون اساسی و قانون مدنی سرچشمه گرفته و به مقررات و آیین‌نامه‌های خرد مقیاس در حوزه مطالعات شهرسازی ختم می‌شود.

برتری حقوق خصوصی بر حقوق عمومی و یا بالعکس بر اساس منافع و آنچه از آن به عنوان مصلحت اجتماعی یا مالکیت شخصی یاد می‌شود، عموماً بر پایه اصول قانونی تبیین و به اجرا در می‌آید. قوانین و مقررات اسلامی به عنوان پایه‌های قانونی کشور ایران، شاکله اصلی قانون اساسی و مدنی را شکل می‌دهد. این دو قانون اصلی کشور نیز بر پایه کنشگران حقوق عمومی (دولت) و حقوق خصوصی (مردم)، ضوابط و مقرراتی را در حوزه شهرسازی به تصویب می‌رساند که نتیجه آن در قالب سه دیدگاه بر شهر تحمیل می‌شود.

از آنجا که قوانین شهرسازی با حفظ حقوق مالکانه مردم یک سلسله هدف‌های عالی چون برقراری نظم، کنترل و مهار جمعیت در شهرها، زمینه‌سازی برای یک زندگی انسانی برای شهروندان و زیباسازی شهرها را به دنبال دارد (کاشانی، ۱۳۹۰، ص ۳)؛ از این‌رو می‌خواهیم بدانیم اندیشه‌هایی که زمینه و بستر فکری مقررات ناظر به نحوه اجرای طرح‌های عمومی و چگونگی رفع تعارض میان حقوق عمومی و

برتری در تمام جوامع مبتنی بر قاعده‌ای است که در آن منافع خصوصی در تعارض و تقابل با منافع عمومی نبوده بلکه مکمل آن است.

دیدگاه دوم: برابری حقوق عمومی و حقوق خصوصی در تصاحب منافع: این دیدگاه مبتنی بر فرایندی است که طی آن حقوق عمومی نه در تقابل و تعارض با حقوق مالکانه بلکه در تعادل و تعامل با آن محقق می‌شود. فرایندی که بر اساس قانون و با بهره‌گیری از عرف حاکم بر جامعه، تعارضات منفعت طلبانه را به تعاملاتی پایدار مبدل می‌سازد.

دیدگاه سوم: برتری حقوق عمومی بر حقوق خصوصی: امروزه جوامع مترقی بر پایه حدود و قیودی استوار است که هر فردی منافع شخصی خود را تابع آن دانسته و رعایت آن را برای تأمین منافع اجتماع واجب می‌داند. به‌طور خلاصه رکن عمده قانون اجتماع، اولویت نفع عمومی نسبت به نفع شخصی است. این دیدگاه با تقدم دانستن منافع عمومی جامعه به منافع شخصی افراد، تحقق‌پذیری عدالت اجتماعی و آرمان‌شهر مدنی را در گرو تحقق حقوق عمومی می‌داند.

برپایه سه دیدگاه فوق، نظام شهرسازی کشور تناسبات بین کنشگران مختلف حاکم بر فضاهای شهری، از دولت تا شهروندان را تنظیم می‌کند. نمونه‌ای بارز از تلفیق سازوکارهای قانونی با مبانی اجرای شهرسازی می‌توان به «تملک املاک واقع در طرح‌های عمومی» اشاره نمود (کمانرودی، ۱۳۹۲،

نظام حاکم بر نسبت حقوق خصوصی و حقوق عمومی

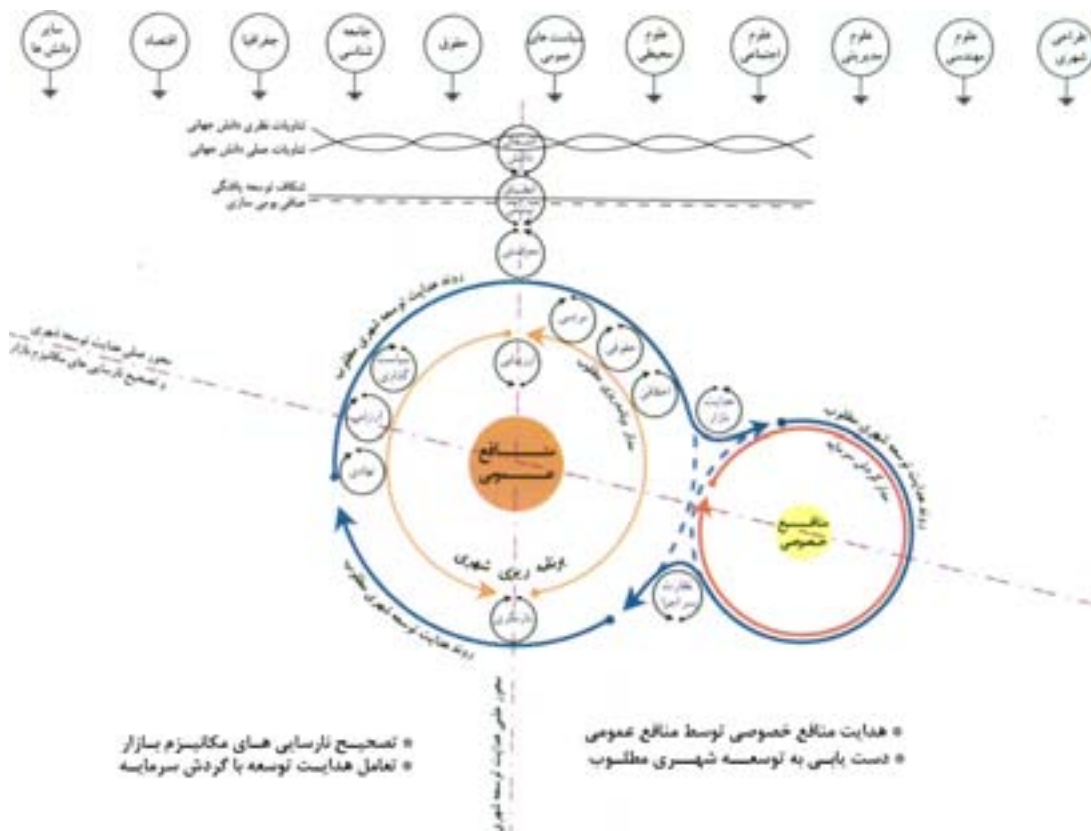
نمودار ۵. مبانی فقهی و غیر فقهی حاکم بر نسبت حقوق خصوصی و عمومی و جایگاه آن‌ها در قوانین و مقررات شهرسازی

باید کنترل شود. چون زندگی شهری با هرج و مرج و بدون سازوکارهای حقوقی و شهرسازی، روبه انحطاط خواهد رفت و قادر به رفع تضاد منافع و تأمین نیازها نخواهد بود. ضوابط و مقررات شهرسازی، فی نفسه مطلوبیت ذاتی و حقیقی ندارند، بلکه در صورتی که واجد ویژگی‌های مناسبی برای تحقق اهداف و آرمان‌های حقیقی باشند، خوب توصیف خواهند شد. یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها، هدفمندی محتوایی ضوابط و مقررات است (صالحی، ۱۳۸۲، ص ۵۵). آنچه که هدفمندی ضوابط و مقررات شهرسازی را تقویت نموده و منجر به هدایت نظام‌مند توسعه شهری می‌شود، نظم حاکم بر «برنامه‌ریزی شهری» است. لذا برنامه‌ریزی شهری در هدایت توسعه شهری، تعادل بخشی بین منافع خصوصی و عمومی را منجر شده و موجب تنظیم مناسبات بین عوامل مؤثر بر هدایت شهری از قبیل بازار، سیاست‌گذاری و ... می‌شود. اما اگر در فرایند نظام برنامه‌ریزی شهری، اختلال و بی‌نظمی ایجاد شود، اولین تأثیر در چرخه هدایت شهری، افزایش تعارضات بین حقوق - منافع عمومی و خصوصی است. تعارضاتی که منجر به دگرگونی حقوقی بین دو قطب خصوصی و عمومی

خصوصی است، کدامند (در حالت تعادل بین حقوق خصوصی و عمومی، تعارض و تقابل وجود ندارد). در این زمینه حقوق خصوصی و عمومی بستگی به نوع منافعی که آن‌ها را در تقابل هم قرار می‌دهد یا حقوق خصوصی بر عمومی متقدم می‌شود و یا این حقوق عمومی است که مقدم بر حقوق خصوصی شناخته می‌شود. در نظام حقوقی ما، نظریاتی که در آن‌ها جانبداری از حقوق خصوصی مشاهده می‌گردد معمولاً یا نظریاتی است که از فقه اسلامی یا به تعبیری حقوق اسلامی به درون حقوق ما نفوذ و رسوخ کرده است، یا این که تئوری‌هایی است که از نظام‌های حقوقی دیگر، مثل نظام حقوقی رومی و ژرمن به حقوق ما راه یافته است (بهشتیان، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹)، همچنین است حقوق عمومی. به‌نحوی که با هدف انتظام بخشی به جامعه، حقوق عمومی بر حقوق خصوصی تقدم پیدا می‌کند.

۲-۴- دگرگونی حقوقی: از عمومی شدن حقوق خصوصی تا خصوصی شدن حقوق عمومی در فضاهای شهری

ضوابط و مقررات شهری، هم با فلسفه حقوق و هم با منطق شهرسازی، بر این نکته تأکید دارد که شهر

نمودار ۶. نقشه مطلوب منظومه هدایت توسعه شهری با تعادل بین منافع عمومی و خصوصی؛ ماخذ: عبدالله خان گرگی، ۱۳۸۸، ص ۳۷.

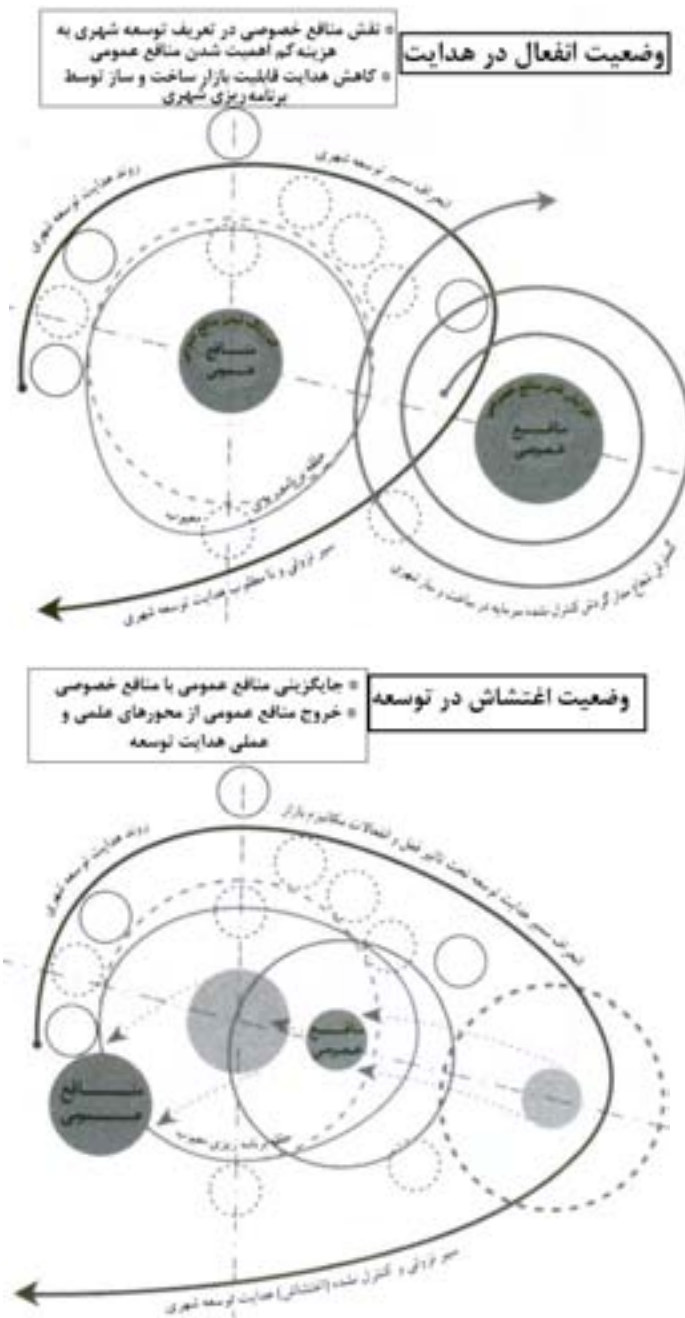
می شود. جای منافع عمومی را می گیرد و یا اینکه از جنبه محتوایی تغییراتی در منافع عمومی و خصوصی رخ می دهد (نمودار ۷). در مقیاس قابل ملموس تر در نظام شهرسازی کشور، فرایند تغییر حقوقی منافع - حقوق عمومی به خصوصی و بالعکس، در موارد کثیری قابل لمس است. این فرایند در دو جنبه متفاوت از سوی دو کنشگر اصلی حوزه عمومی و خصوصی اتفاق می افتد:

عمومی شدن حقوق خصوصی در برخورد آمرانه دولت با طرح های نوسازانه شهری
در بستر طرح های نوسازانه شهری از ابر پروژه های شهری (بزرگراه ها) تا طرح ریزی های خرد مقیاس (پارک محله ای)، همواره حقوق خصوصی و مالکانه افراد در راستای تحقق و دستیابی به حقوق و منافع عمومی مورد بی مهری قرار گرفته و دگرگونی

فرایند «عمومی شدن حقوق خصوصی» و «خصوصی شدن حقوق عمومی» امری است که از منظر سیاسی به تزلزل مرز حقوق عمومی و خصوصی منجر می شود (گرگی، ۱۳۸۸، ص ۳۲) و از منظر اجتماعی به تزلزل مرز منافع عمومی و خصوصی منتهی می شود. لذا شهر اولین بستری است که نمود واقعی تزلزل روابط بین حقوق خصوصی و عمومی بر آن تحمیل می شود.

ضعف در پایه های حقوقی نظام شهرسازی از یک سو و عدم کارایی طرح ها و برنامه های اجرایی شهری از سوی دیگر، منجر به اغتشاش و انفعال در فرایند هدایت توسعه شهری می شود، این اغتشاش نظم حاکم بر منافع عمومی و خصوصی (که در نمودار ۶ مشاهده می شود) را به دگرگونی ای مبدل می سازد که طی آن یا از جنبه حقوقی منافع خصوصی

نمودار ۷. تأثیرات احتمالی آسیب حلقه برنامه ریزی شهری در برهم کنش منافع عمومی و خصوصی؛ ماخذ: عبدالله خان گرجی، ۱۳۸۸، ص ۴۴.

حقوقی بین دو قطب خصوصی و عمومی را منجر می‌شود. فرایندی که در طی آن حقوق مالکانه و منافع خصوصی در مقابل منافع عمومی رنگ باخته، همچنان که بعد قانونی آن در برابر ضوابط و مقررات رنگ می‌بازد.

خصوصی شدن حقوق عمومی در رفتار منفعت طلبانه شهروندان با فضاهای شهری عدم حس تعلق شهروندان به فضاهای عمومی شهری و نسبت دادن مالکیت این فضاها به دولت، موجب ترغیب کنشگران فضاهای خصوصی (مردم)

به ارتقاء منافع شخصی و بی‌توجهی به منافع عمومی می‌شود. از بارزترین نمونه‌های رایج در چنین فرایندی می‌توان به: بی‌توجهی به آلودگی هوا در استفاده افراطی از اتومبیل شخصی، بی‌توجهی به ضوابط ساخت‌وساز در ملک شخصی، بی‌توجهی به اصول اخلاقی فرهنگی در استفاده از فضاهای عمومی، اشاره نمود. مفقود بودن حلقه حقوقی مستحکم به عنوان حلقه کنترل نظام هدایت توسعه شهری، بارزترین عنصر در تحقق دو فرایند منفی فوق است.

۳-۴- ضوابط و مقررات شهرسازی^{۱۷} در برابر قوانین و مقررات اسلامی؛ تعارض یا سازگاری؟

انتظام بخشی به فضاهای شهری با ترکیبی منظم از فضاهای خصوصی و عمومی، نیازمند اصول و پایه‌هایی مستحکم در زمینه قانونی و عرفی می‌باشد؛ این اصول در قالب حقوق خصوصی و حقوق عمومی در شهرها معنا پیدا می‌کند. حقوق دوگانه‌ای که هر کدام ماهیت و نگرشی متنوع در قبال فضاهای شهری و شهروندان ارائه می‌دهد. لذا تبیین و بررسی سازگاری و یا عدم سازگاری (تناقض) بین ضوابط و مقررات شهرسازی کشور با قوانین و مقررات اسلامی، نقطه عطفی در تقویت انتظام بخشی نظام عدالت شهری به شمار می‌آید. وجه تمایز معماری و شهرسازی ایرانی، در فرهنگ و تمدن اسلامی آن است که منبعت از ریشه‌های شریعت اسلام است. شریعتی که برای تمام ابعاد زندگی احکامی دارد و حرکت زندگی جامعه بر اساس آن بنا شده است. از سوی دیگر احکام و قوانین در شئون زندگی اجتماعی و سیاسی مردم با تمام جزئیات آن دخالت داشته است و حتی شکل‌گیری ظاهری شهرها نیز متأثر از احکام و قوانین اسلامی بوده است. در نتیجه واکاوی و سنجش ضوابط و مقررات شهرسازی در برابر قوانین پایه‌ای اسلام در حوزه حقوق عمومی و خصوصی،

نمود واقعی «شهرسازی و معماری ایرانی-اسلامی» را رقم می‌زند.

این سنجش مبتنی بر این واقعیت است که اصول و قوانین پایه‌ای اسلام بسیار قوی‌تر و کامل‌تر از سایر منابع حقوقی دنیا است به‌نحوی که اسلام رابطه حاکمیت‌های خصوصی با خدمات عمومی شهر را مشخص کرده و رابطه صاحبان خاص با مسئولان دولت نیز تعیین کرده است (مالمیر، ۱۳۹۱، ص ۹). سنجش تعارض یا سازگاری مقررات شهرسازی با قوانین اسلامی نیازمند بازشناسی منابع حاکم بر دو حوزه فقهی و قانونی است. در فرایند این سنجش، ماهیت و محتوایی منابع مذکور در طیفی نظام‌مند از سازگاری مطلق تا تعارض مطلق قابل تعریف و تبیین است.

واضح و مبرهن است که ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری کشور می‌بایستی در چارچوب قوانین و مقررات اسلامی تدوین و به اجرا در آید. آنچه که منجر و منتهی به تعارض یا نیمه سازگاری ضوابط و مقررات شهرسازی با قوانین پایه‌ای اسلام شده است، وضعیت و شرایط حاکم بر نظام شهرسازی روز است. شرایط از قبیل توسعه و گسترش شهرها، پیشرفت فناوری‌های نوین، تغییر و تنوع در نیازمندی‌ها و تغییرات ساختاری و محتوایی ارزش‌های سنتی است.*

سنجش مقررات حاکم بر نظام شهرسازی کشور با قوانین پایه‌ای اسلام، نشانگر هم‌راستایی و هم‌ترازی نسبی دو قطب فوق است اما بعد مغفول در نظام شهرسازی، عدم اجرای صحیح و قانونی ضوابط و مقررات تدوین شده است. بُعدی که در نهایت سازمان و ساختار فضایی شهرهای ما را در تعارض کامل با قوانین پایه‌ای اسلام قرار می‌دهد.

۵- استخراج الگوی تلفیقی مؤلفه‌های پژوهش

حقوق در کنار برنامه‌ریزی و طراحی محیط (شهرسازی)، دو عرصه مکمل یک جامعه در انتظام

۱۷. ضوابط و مقررات شهرسازی مصوب شده در نظام شهرسازی کشور جمهوری اسلامی ایران

* ارزش‌های از نوع اصول فلسفی (حقیقت، اصالت، شخصیت، صداقت) و یا از نوع اصول کاربردی (مقیاس، تناسب، تسلسل، ترکیب و تعامل).

منابع حقوقی	قانون	عرف	رویه قضایی	دکترین	منابع حقوقی
	ضوابط و مقررات شهرسازی				
در سازگاری با	سازگاری				در تعارض با
منابع فقهی	قرآن	سنت	عقل	اجماع	منابع فقهی
	قوانین و مقررات اسلامی				

نمودار ۸. ارتباط بین منابع «ضوابط و مقررات شهرسازی با قوانین و مقررات اسلام»

بخشی محتوایی و کالبدی جامعه شهری به شمار می‌روند. در صورتی که نقش آن‌ها به خوبی درک و به منظور انجام اهداف و آرمان‌های جامعه شهری به کار گرفته شوند می‌توان انتظام کامل یافته و یکپارچه محیط‌های انسان‌ساخت را به عنوان سنتز و محصول مشترک آن دو عرصه انتظار داشت (صالحی، ۱۳۸۵، ص ۵۵). ضوابط و مقررات قانونی به عنوان پایه‌های اساسی حاکم بر فرایند نظام حقوق شهرسازی کشور از یک‌سو و قوانین و مقررات فقهی به عنوان منابع اساسی حاکم بر نظام حقوق اسلامی از سوی دیگر، دو بستر اصلی برای سنجش میزان سازگاری و یا عدم سازگاری بین نظام حقوق شهرسازی کشور با قوانین و مقررات اسلامی در حوزه «حقوق- منافع عمومی و حقوق خصوصی» را فراهم می‌آورد.

قوانین و مقررات مربوط به حقوق خصوصی، ناظر حمایت‌های قانون‌گذار از حقوق اشخاص و افراد است؛ در حالی که قواعد حقوق عمومی برای حفظ حقوق جامعه وضع و بنیان‌گذاری می‌شود. این دوشاخه اصلی بر یکدیگر نفوذ و تأثیر متقابل دارند و اختلاط بین آن‌ها اجتناب‌ناپذیر است (صادقی ابکسری، ۱۳۸۱، ص ۱۵۲). بعد از بازشناسی حقوق عمومی و خصوصی در شهرسازی و به دنبال آن تبیین نسبت قانونی و دگرگونی حقوقی‌ای که بین حقوق- منافع عمومی و خصوصی در بستر فضاهای شهری رخ می‌دهد، اکنون به تحلیل سنجش برهم‌کنش

حقوق خصوصی و عمومی در بستر ضوابط و مقررات نظام شهرسازی کشور از یک‌سو و قوانین و مقررات اسلامی از سوی دیگر می‌پردازیم. این سنجش ارائه دهنده الگویی نوین از برهم‌کنش متقابل مؤلفه‌های چهارگانه حقوق خصوصی و عمومی یعنی «مالکیت»، «فضا»، «منفعت» و «اقتدار (اختیار)» است.

بر اساس آنچه در الگوی سنجش تحلیلی پژوهش (نمودار ۹)، نمایان است برهم‌کنش ضوابط و مقررات شهرسازی کشور و قوانین و مقررات حاکم اسلامی در حوزه «حقوق خصوصی و حقوق عمومی»، طیفی انتظام یافته از حقوق خصوصی مطلق تا حقوق عمومی مطلق را ایجاد می‌کند. به نحوی که شاخص‌های مختلف حقوق خصوصی و حقوق عمومی یعنی «مالکیت، فضا، منافع و اختیار» بر اساس نوع قضاوت قوانین و مقررات اسلامی در سه گروه (گروه اول: برتری حقوق خصوصی، گروه دوم: برابری حقوق خصوصی و حقوق عمومی، گروه سوم: برتری حقوق عمومی) قابل تفکیک است. مبانی فقهی و غیر فقهی به عنوان منابع و پایه‌های اصلی حاکم بر قوانین و مقررات اسلامی و حقوق شهروندی به عنوان معرف پایه‌های اصلی حقوق خصوصی و حقوق عمومی در نظام شهرسازی، ستون فقرات این برهم‌کنش را شکل می‌دهد.

وقتی که حقوق خصوصی و عمومی رایج در نظام شهرسازی کشور در برابر (در پرتو) قوانین و مقررات

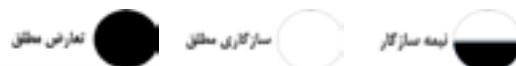
جدول ۱. نسبت سازگاری یا تعارض ضوابط و مقررات شهرسازی با قوانین و مقررات اسلامی (با تأکید بر حقوق - منافع خصوصی و عمومی)^{۱۸}

ردیف	منبع حقوقی	ضوابط و مقررات شهرسازی	منبع فقهی	سنجش سازگاری یا تعارض
۱	قانون اساسی	اصل ۳۰ (هر مالکی نسبت به مایملک خود حق همه گونه تصرف و انتفاع دارد) اصل ۲۳ (حیثیت جان، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است، مگر در مواردی که قانون تجویز کند).		قاعده تسلیط ^{۱۹} : هر مالکی نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می تواند در آن، هرگونه تصرفی بکند و هیچ کس نمی تواند او را بدون مجوز، از تصرفات منع کند. آیات ۲ و ۴ و ۲۹ سوره نساء و آیه ۱۸۸ سوره بقره. پیامبر (ص): «الناس مسلطون علی اموالهم»
۲	قانون مدنی	ماده ۳۰ (هیچ مالی را از تصرف صاحب آن نمی توان بیرون کرد مگر به حکم قانون). ماده ۱۳۲ (کسی نمی تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضرر همسایه شود مگر تصرفی که به قدر متعارف و برای رفع حاجت یا رفع ضرر از خود باشد).		آیه ۲۷ و ۳۰ سوره نور؛ آیه ۱۲ سوره حجرات و آیه ۳۳ سوره نساء پیامبر اکرم (ص): «تا چهل خانه از چهار طرف همسایه به شمار می آیند» و «زکات رفاه، نیکی با همسایگان و صلح رحم است» و «رعایت حرمت همسایه همانند احترام مادر لازم است». «صلح رحم و خوش همسایگی، شهرها را آباد و عمرها را زیاد می کند».
۳	قانون اصلاح قانون توسعه معابر	ماده ۴ (شهرداری ها می توانند هر مقدار ملکی را که به موجب نقشه برای نیازمندی های نامبرده در ماده یک این قانون لازم بدانند و وزارت کشور نیز تصویب نماید پس از انجام تشریفات مذکور در ماده ۲ به بهای عادلانه خریداری نمایند و مالک نیز باید آن را واگذار کند).	قواعد و احکام فقهی	قاعده ولایت بر ممتنع: این ولایت از ضرورت و حل مشکلات وضع شده است. قاعده لا ضرر: (این قاعده از احکام ثانویه فقهی است). آیه ۲۳۳ سوره بقره، آیه ۲۳۱ سوره بقره، آیه ۱۲ سوره نساء، آیه ۲۸۴ سوره بقره، آیه ۶ سوره طلاق. پیامبر اکرم (ص): تو مرد ضرر رسان هستی و ضرر و زیان بر مؤمن جایز نیست.
۴	لایحه قانونی نحوه خرید و تسلک اراضی و املاک برای اجرای برنامه های عمومی، عمرانی دولت	ماده ۱ (هرگاه برای اجرای برنامه های عمومی و ... به اراضی، ابنیه، مستحقات نیاز داشته باشند و اعتبار آن قبلاً توسط دستگاه اجرایی تأمین شده باشد، دستگاه اجرایی می تواند بر طبق مقررات خریداری نماید).		امام صادق (ع): «رسول خدا (ص) در بین اهل مدینه در خصوص آبیاری کردن نخلها قضاوت نمود به اینکه از نفع رساندن به دیگران خودداری نمی شود یعنی اینکه وقتی درختان خودتان را آبیاری کردید از باقی مانده آب برای آبیاری درختان دیگران ممانعت نکنید؛ و در بین اهل بادیه قضاوت نمود به اینکه کسی زیادی آبش را منع نمی کند تا دیگری از پر گیاه شدن زمینش منع شود».
۵		ماده ۳ (بهای عادلانه اراضی، ابنیه، مستحقات، تأسیسات و سایر حقوق و خسارات وارده از طریق توافق بین «دستگاه اجرایی» و «مالک یا مالکین و صاحبان حقوق» تعیین می گردد).		

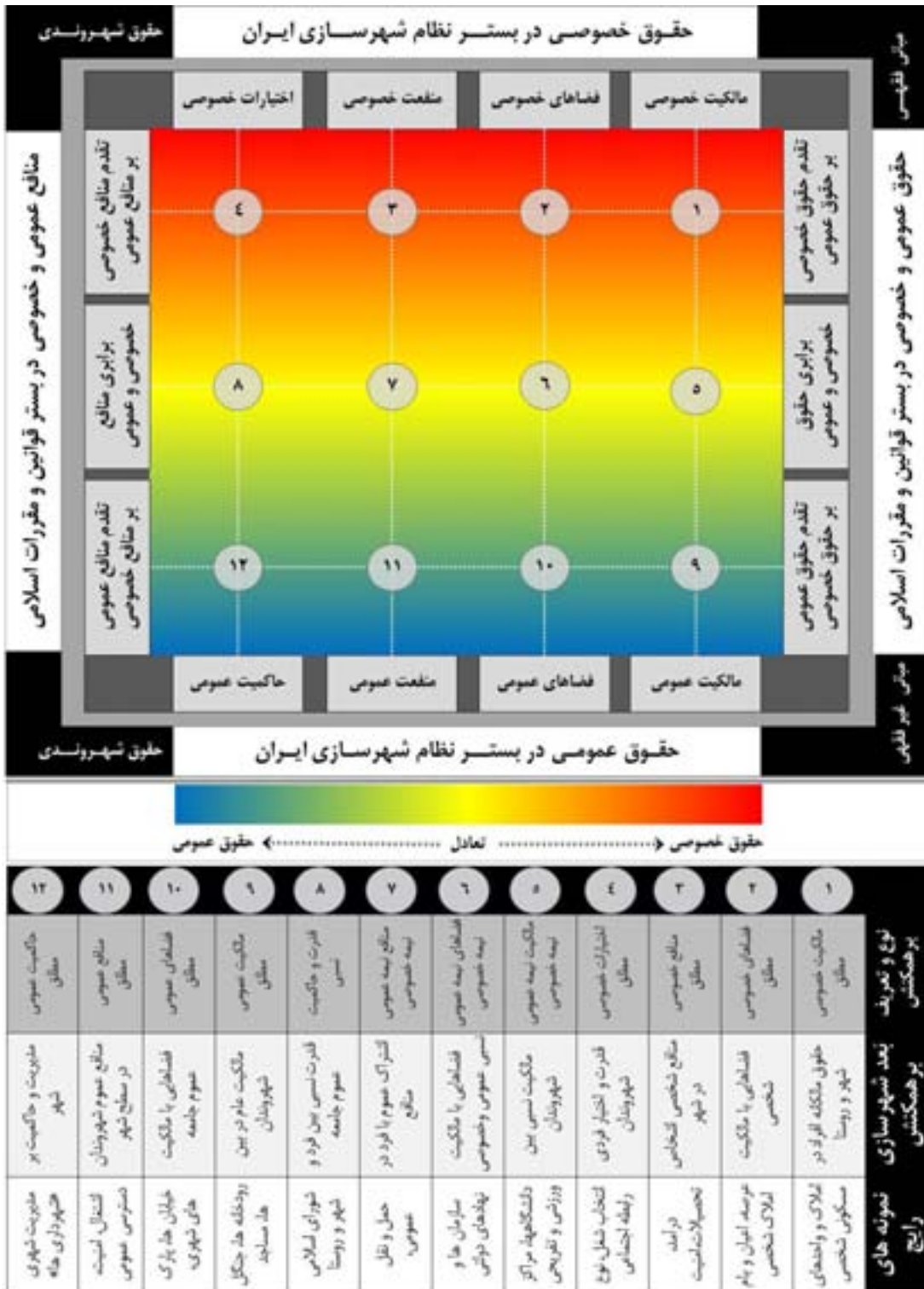
سنجش سازگاری یا تعارض	قوانین و مقررات اسلامی	منبع فقهی	ضوابط و مقررات شهرسازی	منبع حقوقی	ردیف
	آیه ۱۰۳ سوره ال عمران، آیه ۲ سوره مائده و آیه ۲۷ سوره نور قاعده تسلیط: هر مالکی نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می تواند در آن، هرگونه تصرفی بکند و هیچ کس نمی تواند او را بدون مجوز، از تصرفات منع کند	توسعه و تقویم	ماده ۸ (تصرف ابنیه و خلع ید مالک قبل از انجام معامله و پرداخت قیمت ملک مجاز نیست مگر آن که در اثر موانعی از قبیل استنکاف مالک از انجام معامله، اختلافات مالکیت، انجام معامله قطعی ممکن نگردد).	۶	
	آیات ۲، ۲۹ سوره نساء و آیه ۱۸۸ سوره بقره و آیه ۱۲ سوره حجرات قاعده ولایت بر ممتنع: این ولایت از ضرورت و حل مشکلات وضع شده است. طبق این قاعده اگر کسی از ادای حقوق دیگران خودداری نماید حاکم جامعه اسلامی از سوی وی می تواند به قائم مقامی از او عمل نموده و آنچه را که وظیفه اوست از باب ولایت انجام دهند. قاعده لاضرر: حم ضرری در اسلام وضع نشده است. قاعده من له الغم فعلیه العزم: آن کس که منافع را می برد، زیان را نیز باید تحمل کند.		ماده ۱۱ (کلیه وزارت خانه ها و مؤسسات و... مکلف است در طرح های عمومی که ضرورت اجرا آن ها توسط وزیر یا بالاترین مقام دستگاه اجرایی تصویب شده باشد، پس از اعلام رسمی وجود طرح، حداکثر ظرف ۱۸ ماه نسبت به انجام معامله قطعی طبق قوانین اقدام نماید).	۷	
	آیه ۱۵ سوره شوری، آیه ۲۵ سوره حدید، آیه ۸ سوره مائده، آیه ۴۴ سوره یونس قاعده من له الغم فعلیه العزم: آن کس که منافع را می برد، زیان را نیز باید تحمل کند. قاعده الحق القدیم لا یبطله شی: چیزی نمی تواند حق به وجود آمده قبلی را از بین ببرد.		ماده ۱ (در کلیه قوانین و مقرراتی که شهرداری ها مجاز به تملک ابنیه، املاک و اراضی قانونی مردم است در صورت عدم توافق بین شهرداری و مالک، قیمت ابنیه، املاک و اراضی به قیمت روز تقویم و پرداخت شود).	۸	
		ماده ۱ (...دریافت حق مرغوبیت از مالکین املاکی که در اثر توسعه معابر و یا میدین و امثال آن به املاک آن ها تعلق می گرفته منتفی گردیده است، لذا حق مرغوبیت ناشی از اجرای عمرانی و ترمیم و توسعه که به موجب قوانین سابق تعلق گرفته ملغی و دریافت نمی شود).	۹		

۱۸. قانون نحوه تقویم ابنیه، املاک و اراضی مورد نیاز شهرداری ها (متن کامل ماده قانونی در ضمایم آمده است).

۱۹. این قاعده به عنوان یک مبنای فکری در هر نظام حقوقی وجود ندارد، مثلاً در کشورهای کمونیستی کمتر به سلطه و اقتدار صاحبان حقوق خصوصی توجه شده است.

۲۰. قانون تعیین وضعیت املاک واقع در طرح های دولتی و شهرداری ها (متن کامل ماده قانونی در ضمایم آمده است).

نمودار ۹. سنجش برهمنگش حقوق خصوصی و عمومی در بستر نظام شهرسازی و قوانین اسلامی

اسلامی قرار می‌گیرد، با توجه به تعریف چهار شاخص ذکر شده برای حقوق خصوصی و عمومی در بستر نظام شهرسازی کشور، دوازده حالت مختلف نتیجه و حاصل این برهمکنش است. حالت‌های مختلفی که از مالکیت خصوصی مطلق (حالت ۱) تا حاکمیت عمومی مطلق (حالت ۱۲) بیان شده است. جدول ترسیم شده در مدل تحلیلی پژوهش، نوع و تعریف برهمکنش در این ۱۲ حالت را بیان نموده و به دنبال آن بُعد شهرسازی برهمکنش همراه با نمونه‌های رایج و کاربردی مورد بازشناسی قرار گرفته است.

۶- نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

مفهوم حق و حقوق، قبل از شهرنشینی و ایجاد اجتماعات شهری وجود داشته است اما با توسعه شهرها و گسترش اجرای طرح‌های عمومی و عام‌المنفعه این سؤال مطرح شد که در تقابل منافع خصوصی و عمومی چه باید کرد و کدام راه‌حل عادلانه است؟ از آنجا که نظام حقوقی کشورمان منطبق بر اصول و پایه‌های قوانین اسلامی پی‌ریزی شده است نظام حقوق شهرسازی کشور نیز در عین هم‌راستایی با قوانین پایه‌ای اسلام به مجموعه‌ای ضوابط و مقرراتی منتهی شد که کامل‌ترین مجموعه‌ی راهنمای حقوقی در حوزه شهرسازی و معماری به حساب می‌آید.

از سوی دیگر هرگونه برنامه‌ریزی، مدیریت و نظارت بر توسعه شهرها نیز، در گرو انطباق انگیزه‌ها و اهداف این اقدامات بر دو محور اخلاقی-ارزشی-حقوقی «منافع عمومی و حقوق افراد» استوار است. لذا این پژوهش با هدف بازشناسی و سنجش ساختاری و محتوایی مقررات شهرسازی با منابع پایه‌ای اسلام، رهیافتی نو در باب مطالعات حقوق شهرسازی ارائه می‌دهد. رهیافتی که هم بُعد محتوایی مقررات شهرسازی از منظر حقوق خصوصی و عمومی و هم تقویت جایگاه منافع عمومی و خصوصی در فرایند نظام شهرسازی کشور را مورد واکاوی قرار می‌دهد. ضوابط و مقررات شهرسازی به عنوان یکی از عوامل

تأثیرگذار بر ساختار و سازمان فضایی شهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از آنجا که پروژه‌های شهری مبتنی بر این ضوابط و مقررات تهیه و به اجرا در می‌آیند، ضعف محتوایی در بستر این ضوابط از سویی و عدم اجرا شدن آن از سوی دیگر تبعات جبران‌ناپذیری را بر پیکره شهرها و ساکنینش بر جای می‌گذارد. ضعف محتوایی و اجرایی در برقراری نظم حاکم بر حقوق-منافع عمومی و خصوصی نیز به عنوان بُعدی مغفول در ضوابط و مقررات شهرسازی کشور نمایان است. از مهم‌ترین پیامدهای این ضعف، عدم تحقق نسبت قانونی بین حقوق خصوصی و عمومی، دگرگونی حقوقی بین منافع عمومی و خصوصی، بی‌توجهی به قوانین و مقررات پایه‌ای معماری و شهرسازی اسلامی و در نتیجه تغییر تعاملات پایدار بین «منافع عمومی و خصوصی» به تعارضات منفعت طلبانه بین «کنشگران حقوق خصوصی و عمومی» است. این چالش بدین نحو در ذهنیت و حتی عینیت ساکنین نفوذ پیدا کرده است که مردم تحقق حقوق عمومی را در تضاد با دستیابی و حفظ حقوق خصوصی می‌دانند. به معنای دیگر منافع عمومی را نقطه مقابل منافع شخصی به حساب می‌آورند و اینجاست که ساکنین شهر، شهر را از خود ندانسته و متعلق به «او» (ضمیری است که در ذهنیت مردم، باعث ایجاد تفکیک بین حق خصوصی و منافع عمومی شده است- یعنی دولت)، می‌دانند. در نتیجه ایجاد شکاف بین حقوق مالکانه ساکنین و منافع عمومی جامعه، هم ساکنین را به مقابله به منافع عمومی سوق می‌دهد و هم کمیت و کیفیت اقدامات نوسازانه‌ای که در جهت منفعت عمومی انجام می‌شود را کاهش می‌دهد. تبیین الگوی برهم‌کنش حقوق خصوصی و عمومی با تکیه بر مقررات شهرسازی و قوانین اسلامی، ما را به مسیری نو در جهت تقویت جایگاه حقوق خصوصی و عمومی و همچنین منافع عمومی و خصوصی در نظام حقوق شهرسازی کشور سوق می‌دهد. به‌نحوی که تمرکز

جدول ۱۲. میانگین رتبه ارزش های اخلاقی به دست آمده برای همه ذی نفعان

ردیف	ارزش اخلاقی	میانگین رتبه	ردیف	ارزش اخلاقی	میانگین رتبه
۱	حفظ آبروی افراد	۳۸,۸۰	۳۲	صرفه جویی در استفاده از منابع	۳۲,۰۵
۲	وفاداری و پایبندی به تعهدات	۳۸,۶۱	۳۳	اخلاص در انجام کار	۳۲,۰۲
۳	محافظت از بیت المال	۳۸,۱۱	۳۴	همکاری مؤثر با سازمان های مرتبط با محیط زیست	۳۱,۹۰
۴	صداقت و صراحت	۳۷,۵۱	۳۵	اطلاع رسانی صحیح و به هنگام	۳۱,۸۲
۵	توجه به محیط زیست و حفاظت از آن	۳۶,۷۷	۳۶	توانمندسازی کارکنان	۳۱,۵۰
۶	برخورد قاطع با خیانت و تخلف	۳۵,۸۷	۳۷	انصاف در معامله	۳۱,۳۳
۷	بهبود مستمر کیفیت و کمیت خدمات	۳۵,۵۴	۳۸	پرداخت به موقع مطالبات	۳۱,۱۴
۸	درستکاری (پرهیز از فریب دیگران)	۳۵,۲۴	۳۹	نظم و انضباط کاری	۳۱,۱۱
۹	تکریم ارباب رجوع	۳۵,۲۴	۴۰	انجام امور با دقت و در کمترین زمان ممکن	۳۰,۵۳
۱۰	بهبود سلامت اداری	۳۵,۲۳	۴۱	تلفیق دانش و عمل	۳۰,۴۳
۱۱	مسئولیت پذیری	۳۵,۱۵	۴۲	گزینش عادلانه کارکنان	۳۰,۲۸
۱۲	خودداری از مصرف شخصی بیت المال	۳۴,۸۸	۴۳	رعایت بی طرفی و عدالت	۳۰,۱۳
۱۳	حفظ و توسعه منافع ملی	۳۴,۷۸	۴۴	ارزشیابی عادلانه کارکنان	۳۰,۰۸
۱۴	امانت داری	۳۴,۷۴	۴۵	حفظ بهداشت و ایمنی محیط کار	۳۰,۰۳
۱۵	فعالیت در راستای سیاست های کلی نظام	۳۴,۶۶	۴۶	جبران خسارت و غرامت ناشی از عملکرد سازمان	۲۹,۷۲
۱۶	صبر و شکیبایی در مواجهه با ارباب رجوع	۳۴,۵۹	۴۷	ایجاد فرصت ارتقاء شغلی	۲۹,۴۲
۱۷	اعتمادآفرینی در سازمان و جامعه	۳۴,۲۴	۴۸	تسهیل ارتباطات سازمانی	۲۸,۶۹
۱۸	قانون مداری	۳۴,۰۰	۴۹	جلب مشارکت عمومی	۲۸,۲۴
۱۹	توزیع متوازن فضاهای سبز، تفریحی، ورزشی و فرهنگی شهری	۳۳,۸۵	۵۰	ارتقاء دانش سازمانی	۲۸,۱۱
۲۰	آگاهی بخشی در خصوص حقوق شهروندی	۳۳,۸۳	۵۱	تحول گرایی و نوآوری	۲۸,۰۲
۲۱	خودداری از دریافت هدایای نامتعارف	۳۳,۶۱	۵۲	ارائه عادلانه فرصت ها	۲۷,۵۱
۲۲	شایسته سالاری و مقابله با تبعیض	۳۳,۵۰	۵۳	ایجاد فضای مناسب اداری	۲۷,۰۶
۲۳	تقدم منافع عامه بر منافع سازمانی و شخصی	۳۳,۴۳	۵۴	رعایت حقوق رقبا	۲۶,۵۵
۲۴	جدیت در کار و تلاش	۳۳,۲۳	۵۵	ارائه اسناد و مدارک مورد نیاز بدون هیچ گونه پنهان کاری	۲۵,۷۷
۲۵	پرداخت حقوق عادلانه	۳۳,۱۰	۵۶	رفق و مدارا با کارکنان	۲۵,۳۳
۲۶	ایجاد شفافیت در فرآیندها	۳۳,۰۱	۵۷	مشورت پذیری	۲۵,۰۸
۲۷	احترام اصیل	۳۲,۹۸	۵۸	حفظ حریم رقبا	۲۴,۷۴
۲۸	پاسخگویی شفاف	۳۲,۵۰	۵۹	انتقادپذیری	۲۴,۵۹
۲۹	تواضع در رفتار	۳۲,۲۷	۶۰	پرهیز از انحصار طلبی	۲۳,۲۶
۳۰	رازداری و حفظ اطلاعات محرمانه	۳۲,۲۴	۶۱	در اختیار قرار دادن تجربیات به رقبا	۲۱,۶۰
۳۱	تأمین امنیت شغلی	۳۲,۰۸	۶۲	پیش بینی پذیری	۲۱,۳۴

جدول ۱۳. ارزش های سازمانی موجود در منشور اخلاقی سازمانی شهرداری مشهد

ردیف	نام ارزش اخلاقی	ردیف	نام ارزش اخلاقی	ردیف	نام ارزش اخلاقی	ردیف	نام ارزش اخلاقی
۱	ارائه خدمات سازمانی سریع	۱۱	صبر در مواجهه با ارباب رجوع	۲۱	صداقت در تمامی ارتباطات	۳۱	تلفیق دانش و عمل
۲	ارائه خدمات سازمانی دقیق	۱۲	تقدم منافع ملی بر منافع شخصی	۲۲	ارائه خدمات صادقانه	۳۲	توانمندسازی کارکنان
۳	نظم و انضباط کاری	۱۳	تقدم منافع شهری بر منافع شخصی	۲۳	پاسخگویی شفاف و صریح	۳۳	ایجاد امنیت شغلی برای کارکنان
۴	جدیت و پشتکار	۱۴	تقدم منافع سازمانی بر منافع شخصی	۲۴	اعتمادآفرینی در سازمان و جامعه	۳۴	ایجاد شرایط ارتقاء شغلی و علمی کارکنان
۵	قانون مداری	۱۵	امانت داری	۲۵	شفاف سازی فرآیندهای سازمانی	۳۵	وفاداری و پایبندی به تعهدات در قبال شهروندان
۶	حفظ شأنیت افراد	۱۶	مسئولیت پذیری	۲۶	بهبود مستمر سلامت اداری	۳۶	وفاداری و پایبندی به تعهدات در قبال کارکنان
۷	برخورد قاطع با تخلف	۱۷	عدالت در مناسبات اداری	۲۷	آگاهی بخشی مستمر، صحیح و دقیق	۳۷	وفاداری و پایبندی به تعهدات در قبال سایر ذی نفعان
۸	تکریم ارباب رجوع	۱۸	ارتباط عادلانه با کارکنان	۲۸	بهبود مستمر خدمات به لحاظ کمی و کیفی	۳۸	انتقاد پذیری
۹	احترام اصیل	۱۹	ارتباط عادلانه با شهروندان و ارباب رجوع	۲۹	ارتقاء دانش سازمانی	۳۹	ایجاد فضای اداری مناسب، بهداشتی و ایمن برای کارکنان
۱۰	تواضع در رفتار	۲۰	توزیع عادلانه امکانات شهری	۳۰	تحول گرایی و نوآوری	۴۰	ایجاد محیط شهری سالم و پاک

و تأکید بر حقوق - منافع عمومی و خصوصی، نه تنها بعد محتوایی ضوابط و مقررات مصوب در این حوزه را مورد بازنگری قرار می دهد بلکه از منظر اجرایی نیز، فرایند توسعه شهری را بر رعایت این حق و منفعت منطبق می سازد، در نهایت، نتیجه و خروجی این فرایند با ارزش به ارتقا کمی و کیفی زندگی شهروندان ختم می شود.

منابع و مأخذ

- انصاری، باقر (۱۳۸۶)، «حقوق حریم خصوصی»، انتشارات سمت، تهران.
- اشتراوس، لئو و کرایسی، جوزف (۱۳۷۳)، «نقد نظریه های دولت جدید»، مترجم: احمد تدین، انتشارات کویر، تهران.
- اسماعیلی، رضا (۱۳۸۸)، «انواع حقوق شهروندی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، مجله فرهنگ اصفهان، شماره ۲۲، صص ۱۰۶ - ۱۱۱.
- باقریان، محمد صابر (۱۳۸۶)، «شهرسازی، حقوق عمومی و حقوق خصوصی در دوران معاصر؛ نسبت ها و چالش ها»، نشریه باغ نظر، سال چهارم، شماره هشتم، صص ۳-۱۱.
- بهشتیان، سید محسن (۱۳۸۷)، «روش های تملک و تأمین حقوق مالکانه واقع در طرح های عمومی شهرداری»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق علوم سیاسی، دوره ۳۹، شماره ۴، صص ۵۳-۷۲.
- پیر هادی، علی اکبر (۱۳۸۵)، «حقوق شهروندی»، انتشارات سروش ملل، چاپ اول، تهران.
- رضانی قوام آبادی، محمدحسین، سیمایی صراف (۱۳۹۳)، «مطالعه تطبیقی محیط زیست در حقوق و فقه اسلامی»، دو فصلنامه دانش حقوق مدنی، دوره سوم، شماره اول، صص ۱-۱۲.
- رحم دل، منصور (۱۳۸۴)، «حق انسان بر حریم خصوصی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی

- دانشگاه تهران، دوره ۷۰، شماره اول، صص ۱۱۹-۱۴۵.
- رضایی زاده، محمدجواد و کاظمی، داوود (۱۳۹۱)، «بازشناسی نظریه خدمات عمومی و اصول حاکم بر آن در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، نشریه فقه و حقوق اسلامی، سال سوم، شماره پنجم، صص ۲۳-۴۶.
  - رضوی نهاد، علی (۱۳۸۸)، «حریم خصوصی در فقه مقارن و حقوق موضوعه»، فصلنامه تخصصی عدالت، سال اول، شماره اول.
  - رستمی ثریا (۱۳۹۲)، «حقوق شهروندی و آزادی‌های مشروع»، پژوهشنامه فقه اسلامی و مبنای حقوق، سال اول، شماره اول، صص ۱۴۱-۱۶۲.
  - شهباء، ج و قلی خانی، ج (۱۳۹۰)، «مروری بر علایق نظری مرتبط با شهروندی»، مجموعه مقالات شهروندی، حوزه معاونت و پژوهش و فناوری دانشگاه آزاد اسلامی واحد الیگودرز.
  - مؤتمنی طباطبایی، منوچهر (۱۳۸۵)، «حقوق اداری»، جلد دوازدهم، انتشارات سمت، تهران.
  - صادقی آبکسری، بهرام (۱۳۸۱)، «تأثیر قوانین ضوابط و مقررات شهرسازی در توسعه بافت تاریخی درون شهری- نمونه موردی شهر ساری»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و صنعت ایران، گروه شهرسازی.
  - صالحی، اسماعیل (۱۳۸۵)، «تقش ضوابط و مقررات شهرسازی در تحقق شهر خوب و توسعه پایدار شهری، مطالعه موردی: شهر تهران»، مجله محیط‌شناسی، سال ۳۲، شماره ۴۰، صص ۵۱-۶۲.
  - کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۱)، «تضاد دولت و ملت»، مترجم: علیرضا طیب، نشر نی، تهران.
  - کاشانی، سید محمود (۱۳۹۱)، «حقوق مالکانه در پرتو مقررات شهرسازی»، مجله تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵۷، صص ۱-۵۱.
  - کامیار، غلامرضا (۱۳۸۹)، «حقوق شهری و شهرسازی»، انتشارات مجد، چاپ چهارم، تهران.
  - کمانرودی کجوری، موسی (۱۳۹۲)، «آسیب‌ها و راهکارهای قانونی- اجرایی تملک املاک واقع در طرح‌های ساماندهی بافت‌های فرسوده شهر تهران»، نشریه مدیریت شهری، دوره ۱۱، شماره ۳۱، صص ۲۴۱-۲۵۶.
  - گرجی ازندریانی، علی اکبر (۱۳۸۷)، «حقوق عمومی و حقوق خصوصی؛ دوگانگی یا یگانگی؟»، مجله تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، شماره (۴۷)، صص ۱۴۱-۱۸۲.
  - گرجی ازندریانی، علی اکبر (۱۳۸۸)، «مبنای حقوق عمومی»، انتشارات جنگل، چاپ اول، تهران.
  - طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۴)، «حقوق اساسی»، انتشارات میزان، چاپ سوم، تهران.
  - گرجی عبدالله خان، بهرام (۱۳۸۸)، «آسیب‌شناسی منظومه هدایت توسعه شهری در ایران با نگاهی بر آسیب‌پذیری شهرهای جدید»، فصلنامه آبادی، دوره نوزدهم، شماره سی ام، صص ۳۶-۴۵.
  - مشهدی، علی (۱۳۹۴)، «از عمومی شدن حقوق خصوصی تا خصوصی شدن حقوق عمومی: مشروعیت و قلمرو مداخله دولت در اندیشه هابرماس»، فصلنامه حقوق عمومی، دوره ۴۵، شماره دوم، صص ۱۸۱-۱۹۳.
  - مالمیر، علیرضا (۱۳۹۱)، «شهرسازی و معماری اسلامی؛ گهواره فرهنگ و تمدن اصیل اسلامی»، بخش اول، روزنامه کیهان، ۱۳۹۱/۰۶/۲۶، صفحه ۹ (ادب و هنر).
  - منصور نژاد، محمد (۱۳۸۶)، «نظام اسلامی و حریم خصوصی شهروندان»، مجله حکومت اسلامی، سال دوازدهم، شماره دوم، صص ۱۴۰-۱۶۵.
  - هاشمی، فضل‌الله (۱۳۶۹)، «حقوق شهری و قوانین شهرسازی»، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن، تهران.

مدیریت مولفه های اجتماعی و انسانی در مسکن مطلوب اسلامی

محمد رضا پاکدل فرد - دانش آموخته دوره دکتری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

حسین ذبیحی* - دانشیار گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

محمد نقی زاده - استادیار گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Management of Human and Social Issues in the Islamic Ideal Housing

Abstract

Islamic teachings as the complete religion orders specific social behaviors in expressing Islamic life style. Some of these behaviors are tied with the housing and dependent on an appropriate structure and also designing a house is directly affected by some Islamic rules. However, Muslims modern housing has been affected by western housing patterns and lacks required proportionate for Islamic life style and does not represent Islamic identity. This research was conducted in order to studying the management of human and social issues in the ideal and optimal housing social characteristics for Muslims by investigating in Islamic authentic texts including Quran and narratives of the holy prophet (peace be upon him) and Imams for using in Muslims contemporary architecture. For doing so, while proposing a theoretical framework including definitions and viewpoints on the topic, the Islamic contents and concepts on housing and residency were extracted from the main texts including Quran and its different commentaries and narratives, explanations and jurisprudents and Islam history. By investigating in the main Islamic texts it is seen that house is one of the main centers of management the social relations and religious texts have proposed definitions of neighborhood rights and confinement by stating the importance of neighborhood and its consequences and ordered on the meeting relatives and acceptance of guests and holding religious meetings by the aim of surviving the guardianship issue and familiarity with region. Familiarity with these characteristics and reflection in the housing architecture can provide the context for reaching optimal Islamic housing.

Keywords: Housing management, Islamic housing, Social management

چکیده

تعالیم دین اسلام، به عنوان کامل ترین و جامع ترین دین، در بیان سبک زندگی اسلامی، آداب و رفتارهای اجتماعی خاصی را سفارش می کند. انجام برخی از این رفتارها با کالبد مسکن گره خورده و وابسته به کالبد مناسب آن می باشد؛ از طرفی دین اسلام سفارش های مستقیمی هم در رابطه با طراحی مسکن ارائه نموده است. این در حالی است که مسکن امروزی جوامع مسلمان با تاثیر از الگوهای مسکن غربی، فاقد تناسب لازم برای زندگی در سبک اسلامی بوده و هویت اسلامی را به نمایش نمی گذارد. پژوهش حاضر با هدف رسیدن به ویژگی های مدیریت مسائل اجتماعی در مسکن مطلوب و آرامی برای زندگی مسلمانی، با کنکاش در متون معتبر اسلامی شامل قرآن کریم و روایات معتبر از پیامبر اسلام (ص) و امامان معصوم (ع) جهت بهره گیری در معماری معاصر مسلمانان تدوین گردیده است. برای نیل به این هدف، ضمن تدوین چارچوب نظری پژوهش؛ شامل ارائه ی تعاریف و دیدگاه ها در مورد موضوع پژوهش، به بررسی و استخراج مفاهیم و مضامین اندیشه ی اسلامی در باب مسکن و سکونت از متون دست اول اسلامی مانند متن قرآن کریم و تفاسیر مختلف آن، احادیث و شرح آنها، فقه و احکام و تاریخ اسلام پرداخت شده است. با کنکاش در متون دست اول اسلامی، مشاهده می شود که خانه به عنوان یکی از مراکز اصلی مدیریت روابط اجتماعی مطرح می شود و متون دینی با بیان اهمیت حُسن همسایگی و آثار مربوط به آن، اقدام به تعریف حقوق و حدود همسایگی و حریم های آن نموده است و برای افزایش بیشتر یکپارچگی امت اسلامی، سفارش به صلح و ارحام و پذیرش مهمان در خانه و سفارش به برقراری جلسات مذهبی در خانه با هدف احیای امر ولایت و آشنایی با دین نموده است. آشنایی با این ویژگی ها و انعکاس آن در طراحی معماری مسکن می تواند زمینه رسیدن به مسکن مطلوب اسلامی را فراهم نماید.

واژگان کلیدی: مدیریت مسکن، مسکن اسلامی، مدیریت اجتماعی.

مربوطه بهره می‌گیرید، که یکی از این عوامل را می‌توان مسکن دانست.

مفهوم مسکن نیز چیزی فراتر از چارچوب خانه را شامل می‌شود و دربرگیرنده محیط کالبدی بزرگتر و جامعه انسانی گسترده تری نسبت به خانه می‌باشد و در واقع می‌توان مسکن را در ارتباط با کل جامعه‌ی انسانی سکونتگاه قلمداد نمود. علامه دهخدا مسکن را محل سکونت و جای آرام یافتن دانسته و آنرا شامل مسکن جزوی یعنی خانه‌ها و مسکن کلی یعنی شهرها می‌داند (دهخدا، ۱۳۷۷، ۲۰۸۰، ص ۱۳). فارابی نیز در آرای مدینه‌ی فاضله، مسکن را بر دو قسم مسکن جزوی (واحد مسکونی) و مسکن کلی (سکونتگاه‌های شهری یا روستایی) تقسیم می‌کند (سرتیپی پور، ۱۳۸۳، ص ۲۵) و مسکن را در ارتباط با جامعه‌ی انسانی نیز قلمداد می‌کند. فارابی در فصل بیست و دوم «فصول منتزعه» (که دربردارنده صد فصل در بخش‌های حکمت عملی، سیاست مُدُن، دانش اخلاق و تدبیر منزل است) ضمن اظهار نظر در مورد خانه و شهر، بیان می‌دارد که خواست دانایان قدیم از واژه شهر و خانه تنها جایگاه سکونت و آرامش نبوده، بلکه مسکن شامل انسان‌ها هم می‌شود که خانه یا شهر آنها را در بر گرفته است و در آن زندگی می‌کنند (فارابی، ۱۳۸۸، ۲۶). «خواجه نصیرالدین طوسی» نیز با فرق گذاری میان «منزل» و «مسکن»، مسکن را برتر از منزل معرفی می‌نماید و به اهمیت مساله همسایگی اشاره می‌کند^۱ (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۶، صص ۱۸۰ و ۱۸۱).

در تعالیم اسلامی، آبادی و ثروت شهر با دو رفتار اسلامی یعنی «صله‌ی رَحِم» و «حُسن همسایگی» تعریف شده است و در مورد عمل به آداب مهمان داری

بزرگترین گروه را می‌توان جامعه فرض نمود که امام علی (ع) جامعه و سازمان را مجموعه‌ای از گروه‌ها و اصناف مختلف می‌دانند که با هم ارتباط دارند به طوری که حیات هر کدام وابسته به دیگری است (بابائی طلائی، ۱۳۸۶، ص ۳۲). بنابراین مدیریت عبارت از جهت‌دهی به تلاش‌های افراد همکار در یک سازمان و ایجاد هماهنگی بین این تلاش‌ها می‌باشد و در مدیریت قابل قبول با ارزش‌های اسلامی تنها به کارآیی افراد توجه نمی‌شود بلکه رشد معنوی و تعالی انسانی افراد نیز مورد توجه قرار می‌گیرد (رتبی پور و صمدی‌وند، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱). محور ایمان مومنان، در کنار خدا و رسول و ائمه، هماهنگی و وحدت در اجتماع است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ص ۲۷۷). در تعالیم اسلامی همسایگی مقدمه‌ی رسیدن به وحدت یا مفهوم «امت» واحده است. «اساس جامعه‌ی مسلمانان، بنیادش بر توحید قرار گرفته است. اسلام، سنتی است که جهت و گرایش آن به سوی جامعه است. تاثیر این جهت یابی را در تعبیر مفهوم «امت»^۱ که همان جامعه مسلمانان است می‌توان یافت. این مفهوم به همه مسلمانان ماموریت می‌دهد که دارای یکپارچگی اجتماعی باشند» (مرتضی، ۱۳۸۷، صص ۴۱ و ۴۲). اسلام، تعهد به تشکیل «امت» که لازمه‌ی آن استحکام واحدهای اصلی اجتماعی (یعنی خانواده و اهل محل یا همسایگی) می‌باشد را تقویت می‌کند که این امر موجب نوعی احساس وفاداری، همبستگی و انسجام بر اساس اسلام، می‌گردد (همان منبع، ص ۴۴). بنابراین تلاش تعالیم اسلامی بر ایجاد وحدت و یکپارچگی اجتماعی می‌باشد و در راستای مدیریت و بهره‌وری حداکثری این موضوع، از تمام عوامل

۱. «امت به معنی گروهی از مردم است که اصول اسلامی را پذیرفته و در قالب جوامعی یکپارچه و به شکلی واضح، قوانین و ارزش‌های اسلامی را پذیرفته‌اند» (Rabie، ۱۹۸۱، ۱۱۴).

۲. «اما افضل احوال منزل که مسکن بود، چنان بود که بنیادهای آن استوار باشد و سقف‌ها به ارتفاع مایل و درها گشوده چنانکه در اختلاف بتکلفی احتیاج نیفتد و مساکن مردان از مساکن زنان مفروض؛ و مقامگاه هر فصلی و موسمی بحسب آنوقت مُعدِ اُمهتاً و آماده] و موضع ذخایر و اموال به حصانت [پاسداری و محافظت] موصوف ... و از همه مهمتر اعتبار حال جوار [همسایه‌ها] تا به مجاورت اهل شر و فساد و کسانیکه مودی طبع باشند مبتلا نشود» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۶، ۱۸۰ و ۱۸۱).

و همسایگی در اسلام پاداش‌های دنیوی و آخروی زیادی ذکر شده است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «صله‌ی رحم و خوش رفتاری با همسایه، شهرها را آباد و عمرها را زیاد می‌کند» (کلینی، بی تا، ۲۲۳، ص ۳). پیامبر (ص) نیز صله‌ی رحم را موجب آبادی خانه‌ها و افزایش طول عمر فرموده‌اند، هر چند به جا آورندگان صله‌ی رحم از نیکان نباشند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۲۰۱۷، ص ۴). پذیرش مهمان در سبک زندگی اسلامی، علاوه بر ارحام و خویشان، شامل برادران دینی نیز می‌باشد که این کار برای صحبت در زمینه‌ی معارف دینی و منزلت اهل بیت (ع) و در خانه‌های مومنان انجام می‌شود. امام باقر (ع) می‌فرماید: «در خانه‌هایتان از یکدیگر دیدار کنید؛ زیرا این کار، امر ما را زنده می‌کند. رحمت خدا بر آن بنده‌ای که امر ما را زنده کند.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۲۲۷۹، ص ۵ و مجلسی، ۱۴۰۴، ص ۲). بنابراین می‌توان اندیشه‌ی اسلامی در باب مدیریت مسائل اجتماعی در زمینه‌ی مسکن را به سه حوزه همسایگی، مهمانداری و تشکیل جلسات مذهبی در خانه دسته‌بندی نمود. مساله بسیار مهم همسایگی را نیز می‌توان در دو عنوان روابط اجتماعی و مسائل کالبدی طبقه‌بندی نمود.

ابزار و روش

در این پژوهش ابتدا با وسیع نمودن حوزه مورد مطالعه، تمام مطالبی را که می‌تواند با موضوع به گونه‌ای مرتبط گردد، بررسی و دسته‌بندی نموده و نظریات موجود در زمینه‌ی مدیریت مسائل اجتماعی و انسانی در مسکن مطلوب اسلامی، شامل همسایگی، مهمانداری و روابط اجتماعی در مسکن و سکونت و ارتباط آن با تعالیم اسلام (قرآن کریم و کلام پیامبر (ص) و امامان (ع)) و سایر موارد مرتبط، مطالعه و ارزش‌گذاری شد تا بتوان مسیر دستیابی به هدف اصلی را مشخص نموده و در تحقق آن کمک نماید. نخست به بررسی گفتارهای ایشان که مرتبط با موضوع است پرداخته شد و سپس مهمترین صفات و ویژگی‌های حاصل در رویکردی تحلیلی و در ابعاد

کلی استخراج و دسته‌بندی گردید. عمده‌ی بخش روش تحقیق، ترکیب و تلفیقی از روش‌های توصیفی-تحلیلی بوده است و در انتها با استفاده از روش استنباطی به بیان نتیجه‌گیری پرداخته شده است. ضرورت پرداخت به مدیریت مسائل اجتماعی در مسکن اسلامی

انسان موجود مدنی و اجتماعی است و هر اجتماعی در صورتی دوام پیدا می‌کند که قوانین و مقرراتی برای اداره‌ی صحیح اجتماع وضع گردد (بابائی طلاپه، ۱۳۸۶، ص ۴۲). در نظام اجتماعی، مدیریت، محور زندگی است و ضرورت مدیریت در زندگی اجتماعی انسان بیشتر احساس می‌شود. در تمام ملت‌ها و دولت‌ها نوعی مدیریت و سیاست برای اداره کشور و مردم وجود داشته و دارد. هم‌اکنون مبحث، چگونگی اداره انسانها در مراکز گوناگون اقتصادی، نظامی، سیاسی، اجتماعی و غیره، نوعی با مباحث مدیریت در ارتباط است که هریک از دولت‌ها و ملت‌های کنونی جهان تلاش می‌کنند تا با راه و رسم و آداب و رسوم و نوآوری‌های خاص خودشان «مدیریت» را تعریف کنند و فرد و جامعه را اداره نمایند (همان، ص ۲۵).

مسکن پدیده‌ای پیچیده و مرتبط با با مقوله‌های بسیاری می‌باشد که می‌توان مسائل انسانی و اجتماعی را از مهمترین این موارد فرض نمود. آموس راپاپورت که معماری مسکن را یک پدیده‌ی متأثر از مساله‌ی فرهنگ قلمداد می‌کند، خانه را در درجه اول یک نهاد به شمار می‌آورد تا یک پدیده‌ی سازه‌ای، و جنبه‌ی سرپناه بودن خانه را به عنوان وظیفه‌ی ضمنی و ضروری فرض کرده، و جنبه‌ی مثبت مفهوم خانه را ایجاد محیطی مطلوب برای زندگی خانواده به مثابه «واحد اجتماعی» قلمداد می‌کند (Rapoport, 1969, 46). مسکن دوره‌ی مدرن نیز در کنار پاسخ به فعالیت‌های خوابیدن، خوردن، تفریح، پخت و پز و کار و امکان دسترسی به مراکز خرید و گذران اوقات فراغت، پارک‌ها و مکان‌های ورزشی، آموزشی، شغلی، باید امکان ایجاد ارتباط با آشنایان و دوستان را نیز فراهم سازد (White, 1988, 32). اگر مدیریت

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

را علم و هنر متشکل و هماهنگ کردن فعالیت‌های دسته جمعی برای نیل به هدف‌های مطلوب بدانیم (جاسبی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۴) اصول این هماهنگی می‌بایست از فرهنگ غالب جامعه استخراج گردد. در دین مبین اسلام، روابط اجتماعی و برخورد‌های انسانی، بر پایه‌ی اعتقاد استوار است و انسان مسلمان، معاشرت و مصاحبت خود را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که بیرون از باورهای دینی و آئینی او نباشد. اسلام، شناخت حدود و میزان معاشرت را از ضروریات زندگی اجتماعی مسلمان می‌داند و بخش مهمی از تعالیم خویش را به این امر اختصاص می‌دهد (رتبی پور و صمدی‌وند، ۱۳۸۹، ص ۲۱۷). در اندیشه‌ی اسلامی، خداوند یگانه، تنها حاکم و قانون‌گذار می‌باشد^۳ و قوانین خداوند بر کل جهان هستی حکم فرماست و بنابراین انسان باید خود را با قوانین الهی سازگار کند (Quraishi, ۱۹۸۴, ۶). این قوانین، خوب و بد و حدود اعمال و رفتار فردی و اجتماعی را بر ما مشخص می‌کند و در نهایت هدف آن ایجاد نظم در جامعه می‌باشد (Mawdudi, ۱۹۸۶, ۲۹).

توجه تعالیم اسلامی به مسائل اجتماعی و انسانی در انتخاب محل سکونت

از مواردی که تأثیرات مثبت یا منفی زیادی بر انسان دارد، می‌توان از همنشین انسان نام برد. به همین دلیل اسلام تأکید بسیاری بر انتخاب همنشینی شایسته دارد. همسایه را نیز می‌توان از همنشینان انسان فرض نمود که تأثیرات زیادی بر انسان می‌گذارد و عدم اهلیت و صلاحیت همسایه، موجب سلب آرامش می‌گردد. بر این اساس، تعالیم اسلام تحقیق درباره‌ی همسایگان را هنگام خرید زمین یا مسکن در اولویت قرار داده است. امام علی (ع) می‌فرماید: «قبل از خریدن خانه، ببین همسایه‌ها کیستند؟» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۹۱۹، ص ۲). بنابراین با وجود اهمیتی که کالبد خانه و شهر دارد، اولویت به مسائل اجتماعی داده شده است. امام علی

(ع) عامل انسانی را مهمترین معیار در محیط مسکونی می‌داند. ایشان در نامه‌ای به حارث همدانی، وی را برای انتخاب محیط سکونتش اینگونه راهنمایی می‌کنند: «در شهرهای بزرگ مسکن گزین که آنجا مرکز اجتماع مسلمین است، از اقامت در مراکز غفلت و ستمکاری و آنجا که مددکاران بر طاعت خدا اندک اند پرهیز» (نهج البلاغه، ۱۳۷۸، ص ۷۳۴). در این توصیه، دوری از مراکز غفلت و نزدیکی به اجتماع مسلمین و همجواری با مددکاران بر طاعت خدا، به عنوان مزیت زندگی در شهر معرفی شده است.

در اندیشه‌ی پیامبر (ص) نیز مسائل انسانی محل سکونت، مقدم از سایر مسائل می‌باشد؛ مردی نزد پیامبر (ص) آمد و گفت: ای رسول خدا می‌خواهم خانه‌ای بخرم، شما دستور می‌دهید کجا بخرم، در جهینه یا در مزینه و یا در ثقیف و یا در میان قریش؟ پیامبر (ص) به او فرمودند: نخست همسایه‌ها بشناس و سپس به فکر خرید خانه باش (نوری، ۱۴۰۸، ۴۷۰، ص ۳). پیامبر (ص) هنگام ورود به مدینه (و انتخاب آن به عنوان پایتخت و تشکیل حکومت اسلامی) ابتدا مسجدی را بنا نمودند و سپس پیمان برادری بین ساکنان مدینه (انصار و مهاجرین) برقرار کردند (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۸). ایجاد پیمان برادری بین ساکنان یک شهر به عنوان یکی از اولین اقدامات ایجاد یک سکونتگاه با جهان بینی جدید، نشان از اهمیت مسائل انسانی و اجتماعی یک سکونتگاه در نظر پیامبر (ص) دارد. در نخستین سال ورود حضرت رسول اکرم به مدینه، یکی از مهمترین ابتکارات مدیریت شهری و پیوند لایه‌های مختلف اجتماعی و طبقات مختلف در شهر مدینه افزون بر پیوندهای وحدت بخش دینی، پیوند عقد اخوت و برادری بین کلیه مسلمانان اعم از زن و مرد بود. رسول خدا در مجلسی عمومی فرمودند: «تأخو فی الله أحوین أحوین» (آیتی محمد ابراهیم، ۱۳۶۶، ص ۲۳۵). این پیمان برادری همگانی بر مبنای نفی

۳. «إِنَّ الْحُكْمَ لِلَّهِ»، «حکم فقط ویژه‌ی خداست.» (سوره یوسف، آیه ۴۰).

انگیزه های قومی و قبیله ای و بر مینای محوریت حق و همکاری اجتماعی شهری شکل گرفت که به فرموده خداوند متعال «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ»^۴ (ستاری ساربانقلی و ذبیحی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۶).

مسائل اجتماعی و انسانی مسکن

اهمیت همسایگی از منظر اسلام: واژه ی همسایگی در زبان فارسی با توجه به مفهوم «سایه» و تلفیق آن برای دو خانواده یا دو ساختمان همجوار، مفهوم وحدت و یگانگی را در خود مستتر دارد. در فرهنگ اسلامی، همسایگان علاوه بر شخصیت های حقوقی، واجد وابستگی های عاطفی و اخلاقی نیز می باشند (نقی زاده، ۱۳۸۶، ص ۴۳۳). همچنان که در اسلام برای پدر و مادر و منسوبان و خویشان حقی است، برای همسایگان نیز از جانب پروردگار حق ثابتی است که آنرا «حق جوار» گویند که هر کس در آن کوتاهی کند گناهکار است (نراقی، ۱۳۸۶، ص ۵۱۵). «حق جوار» یا «همسایگی» در اسلام به قدری اهمیت دارد که در وصایای معروف امیر مؤمنان (ع) می خوانیم: «آن قدر پیامبر (ص) درباره ی آنها سفارش کرد، که ما فکر کردیم شاید دستور دهد همسایگان از یکدیگر ارث ببرند» و در جای دیگر از پیامبر (ص) نقل شده که در یکی از روزها سه بار فرمود: «و الله لا یؤمن، به خدا سوگند چنین کسی ایمان ندارد، یکی پرسید چه کسی؟ پیامبر (ص) فرمودند: کسی که همسایه ی او از مزاحمت او در امان نیست» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۸۱: ۳).

در روایات معصومین (ع) از همسایه ی خوب به عنوان برکت خانه و مایه ی سعادت و خوشبختی یاد شده است؛ چنانچه امام علی (ع) فرمودند: «برای هر چیزی شرفی می باشد، و شرف خانه در بزرگ بودن صحن خانه و مهمانانی نیکو می باشد، برای خانه برکتی می باشد که برکت آن در مکان خوب و صحنی بزرگ و همسایگانی نیکوست» (طبرسی، ۱۳۸۹، ص

۲۳۱). پیامبر (ص) خانه ی وسیع و همسایه خوب را از سعادت و خوشبختی و همسایه ی بد و تنگی خانه را از بدبختی دانسته اند (طبرسی، ۱۳۸۹، ص ۲۳۱). همچنین ایشان در بیان اهمیت احترام به همسایه، آنرا هم ردیف احترام به مادر می دانند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۹۱۷: ۲ و طبرسی، ۱۳۸۹، ۲۳۱ و مجلسی ۱۴۰۴، ص ۱۵۴: ۷۳). همچنین می فرمایند: «ارزش همسایه به همسایه مانند ارزش خون اوست» (میرزایی، ۱۳۸۶، ص ۵۱۰). امام صادق (ع) امر به «حُسنِ همسایگی» فرمودند و آنرا موجب آبادی خانه و محله و موجب افزایش رزق و روزی شمردند (محمدی ری شهری ۱۳۸۴، ص ۹۱۷: ۲). در فرهنگ اسلامی مشاهده می شود که اهمیت داشتن همسایگانی خوب، حتی بیشتر از منطقه ی مورد سکونت و یا حتی بیشتر از کیفیت کالبدی خود خانه می باشد. داشتن همسایه ی خوب در نظر امام علی (ع) به حدی است که به فرزندشان امام حسن (ع) سفارش می کند: «پیش از راه از همراه و پیش از خانه از همسایه بپرس» (تهج البلاغه، ۱۳۷۸، ص ۶۴۱). و در خطبه «هُمام» ضمن شمردن صفات پرهیزگاران، موضوع زیان نرساندن به همسایه را خاطرنشان می کند (همان، ص ۴۳۰). با مشاهده ی همه ی این توصیفات، می توان این گونه برداشت نمود که رعایت آداب و حقوق همسایگی، با مسلمان بودن گره خورده است. پیامبر (ص) می فرمایند: «مسلمانی که شب سیر بخوابد و همسایه اش گرسنه باشد، مسلمان نیست» (Chapra, ۱۹۷۹, ۱۳).

حدود همسایگی: روابط همسایگی محدود به همسایگان مجاور نبوده بلکه شعاع دورتری را شامل می شود. محدوده ی همسایگی در روایات تا چهل خانه از اطراف منزل عنوان شده است و این در واقع محدوده ی یک محله یا یک شهر کوچک را تشکیل می دهد؛ و این یعنی توجه دادن به آداب و رعایت حقوق همه ی شهروندان. امام علی (ع) در بیان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۵۵ ■

۴. «مؤمنان برادر یکدیگرند، پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید»، (سوره حجرات، آیه ۱۰).

محدوده‌ی همسایگی می‌فرمایند: «حریم مسجد چهل ذراع است و تا چهل خانه از چهار طرف منزل، همسایه به شمار می‌آیند» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۹۲۳: ۲). پیامبر (ص) نیز تا چهل خانه را همسایه به شمار آورده‌اند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۹۲۳: ۲).

سلسله مراتب حدود همسایگی: قرآن کریم، همسایه را سه گونه معرفی می‌کند: «همسایه‌ی نزدیک، همسایه‌ی دور و همسایه‌ی موقت»^۵ و منظور از این دوری و نزدیکی، دوری و نزدیکی از نظر خانه است، در روایتی از رسول خدا (ص) نقل شده که همسایه را تحدید فرمود به کسی که بین خانه تو و خانه او چهل ذراع، یعنی بیست ذرع فاصله باشد، و در روایتی دیگر تحدید شده به چهل خانه، که احتمال دارد روایت اولی خواسته باشد همسایه‌ی نزدیک را تحدید کند و دومی همسایه‌ی دور را. و همسایه موقت به معنای کسی است که پهلوی آدمی باشد و خانه‌اش دیوار به دیوار آدمی باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۵۶۲: ۴). بنابراین سفارش درباره‌ی همسایگان دور، در شهرهای کوچک تقریباً تمام شهر را در بر می‌گیرد. اگر خانه‌ی هر انسانی را مرکز دایره‌ای فرض کنیم که شعاع آن از هر طرف چهل خانه باشد، مجموع خانه‌های اطراف آن را تقریباً پنج هزار خانه تشکیل می‌دهد که مسلماً شهرهای کوچک بیش از آن خانه ندارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۸۰: ۳). بنابراین تصریح به حق «همسایگان دور» برای توجه دادن به وسعت مفهوم آن از نظر اسلام می‌باشد.

پیامبر (ص) نیز همسایه را به سه دسته تقسیم کرده است: اول همسایه‌ای که مسلمان و خویشاوند است، که او را سه حق بر گردن انسان است، حق خویشی،

حق همسایگی و حق برادری. دوم همسایه‌ی مسلمان غیر خویشاوند، که او را حق همسایگی و برادری است و سوم همسایه‌ی غیر مسلمان، که او را حق همسایگی بر گردن است و پیامبر فرمودند: هر که به خدا و روز قیامت ایمان دارد باید به همسایه‌ی خود اکرام کند (نراقی، ۱۳۸۶، ص ۵۱۵)، بنابراین همسایه‌ی مشرک هم حق همسایگی دارد، خواه اهل کتاب باشد خواه نباشد (طبرسی، ۱۳۶۰، ص ۱۴۱: ۵).

حقوق همسایگی: اسلام برای همسایگی، مجموعه‌ای از اصول اخلاقی را در نظر گرفته است که آنرا می‌توان در دو اصل مهم خلاصه کرد: روابط مستحکم همسایگی و حفظ حقوق همسایگان (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۵۲۵: ۵). در حدیث نبوی در مورد حقوق همسایه این گونه آمده است: «رسول خدا از اصحاب پرسیدند: آیا می‌دانید حق همسایه را چه اندازه است؟ گفتند: نمی‌دانیم. فرمودند: اگر حمایت خواهد حمایتش کنی و اگر وجهی به وام طلبید به او بدهی و اگر فقیر شود، فایده به او رسانی، و اگر مصیبتی به او برخورد، تسلیت گویی و اگر بیمار گردد، از او عیادت و پرستاری نمایی، و اگر بمیرد، جنازه‌ی او را تشییع و همراهی کنی و بنای خانه‌ات را بر او بلند نسازی و چنان بر نیفرازی که حاجب اهتراز نسیم به خانه‌ی او شود، مگر از او اجازت گیری، و رخصتش را منت پذیری و اگر میوه برای خانه‌ی خود بخری برای او هدیه فرست، و اگر نتوانی هدیه نمود، میوه را پنهانی وارد خانه خود کن و فرزندت به آن بیرون نرود که فرزند او بیند و حسرت برد، و او را به بوی دیگ خود میازار در وقت ساختن طعام‌های خوشبوی، مگر از آنچه مطبوخ سازی قسمت و بهره‌ای برای او منظور نمایی» (مجلسی، ۱۴۱۰هـ.ق،

۵. «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجُنُبِ وَإِخْوَانِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا»، «خدا را بپرستید، و چیزی شریک او نگیرید، و به پدر و مادر احسان کنید، و همچنین به خویشاوندان، و یتیمان، و مسکینان و همسایه‌ی نزدیک و همسایه‌ی دور، و رفیق مصاحب، و در راه مانده و بردگان که مملوک شما باشند، که خدا افرادی را که متبخر و خود بزرگ بینند، و به دیگران فخر می‌فروشند دوست نمی‌دارد» (سوره نساء، آیه ۳۶).

۹۴: ۷۹). علمای اسلامی نیز بر اساس همین تعالیم، به بیان حقوق همسایگی پرداخته‌اند: «در شناختن همسایگی رجوع به عرف می‌شود، یعنی هر که را در عرف همسایه گویند حق همسایگی باید درباره‌ی وی مراعات شود. و از بعضی اخبار مستفاد می‌شود که تا چهل خانه از هر طرف همسایه هستند. و باید دانست که حق همسایه تنها این نیست که به وی اذیت نرسد، که این حقی است برای همه، بلکه باید با او به مهربانی و خیر و نیکی رفتار نمود ... و اگر خواهد بر دیوار همسایه سر تیر بگذارد مضایقه نکند، و اگر خواهد آب را در ناودان وی جاری سازد مانع نشود، و اگر خواهد از راه مختصّ وی آمد و شد کند تنگ نگیرد، و از اسباب خانه آنچه خواهد دریغ ندارد، و چشم خود را از اهل خانواده‌ی او نگاه دارد ... و بنای خانه‌ی خود را بدون اجازه‌ی او بلند نگرداند که هوای خانه‌ی او را حبس کند ...» (نراقی، ۱۳۷۷، ص ۳۹۵: ۲).

سفارش به برقراری روابط اجتماعی در همسایگی:
صبغه‌ی اجتماعی اسلام، ضرورتاً این دین را در عرصه‌های مختلف اجتماعی و نهاد‌های وابسته به آن دارای نگرش خاص، دقیق و قابل توجهی نموده است. پیامبر اسلام (ص) و ائمه‌ی اطهار (ع) به امر مدیریت اجتماع و چند و چون آن عنایتی ویژه مبذول داشته و قواعد و قوانین آن را بر مبنای حسن خلق تنظیم و ارائه کرده‌اند. قرآن، احادیث، نهج‌البلاغه و ادعیه و دستورالعمل‌های بزرگان دینی، همه شاهد این مدعا هستند (رتبی پور و صمدی‌وند، ۱۳۸۹، ص ۲۱۳). اسلام بر تمام کسانی که در همسایگی یکدیگر هستند واجب می‌داند که نسبت به همدیگر مهربان، مودب، با احترام، قابل اعتماد و مفید بوده و صمیمیت اجتماعی محکمی بین خود برقرار کنند تا هر کدام دارایی، آبرو و زندگی خود را در بین همسایگان محفوظ بدارند (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۵۲). بسیار روشن است که

دنیا، دارِ حوادث و گرفتاری‌ها است، چه بسا آدمی در زندگی نیازمند به کمک و محبت همسایه است و بدون عنایت و مهربانی او قادر بر رفع مشکلات فردی و اجتماعی نخواهد بود و همین احترام متقابل و رعایت حقوق دو جانبه‌ی همسایگی است که موجب می‌شود آدمی در موارد بحرانی و گرفتاری‌ها از ناحیه‌ی همسایه احساس امنیت کند و مشکلاتش را از رهگذر او رفع نماید (یادنامه کنگره هزاره نهج البلاغه، ۱۳۶۰، ص ۱۳۹). دارا بودن روابط اجتماعی، رفت و آمد و آگاهی از احوال همدیگر در میان همسایگان وجه تمایز شهر زندگان و شهر مردگان (قبرستان) در نظر امام علی (ع) می‌باشد. ایشان در وصف محیط مردگان می‌فرمایند: «با وطن‌ها انس نمی‌گیرند و چون همسایه‌ها با یکدیگر رفت و آمد نمی‌کنند» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ص ۶۸۷۱: ۱۴). پیامبر (ص) عاریه دادن لوازم خانه را نیز جزء همین حقوق بیان نموده‌اند: «... هر کس که از عاریه

دادن اسباب خانه به همسایه‌اش - که به آن نیاز دارد - خودداری کند، خدا در روز قیامت او را از فضل خویش محروم سازد ...» (حکیمی، ۱۳۸۰، صص ۱۵۶-۱۵۷: ۵). در قرآن کریم نیز این موضوع بیان شده است.
پرهیز از هرگونه آزار در روابط همسایگی:
اساسی‌ترین اصل در مدیریت روابط همسایگی و به تبع آن مدیریت مسائل اجتماعی در شهر، اجتناب از هرگونه آزار و آسیب در همسایگی‌ها می‌باشد. پیغمبر (ص) فرمودند: «کسی که به خدا و روز قیامت ایمان داشته باشد همسایه‌ی خود را آزار نمی‌دهد.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۹۱۹: ۲ و مجلسی، ۱۳۶۵، ص ۹۸). امام صادق (ع) همسایه را همانند خود انسان معرفی می‌کنند که نباید به او ضرر رسانید و نه او را به گناه انداخت (کلینی بی تا، ۴۹۰: ۴). پیامبر (ص) در سفارش حق همسایه فرمودند: «هر که همسایه‌ی خود را بیازارد بوی بهشت را خدا

۶. در بیان اخلاق منافقان می‌فرماید: «... وَ يَمْتَعُونَ الْمَاعُونَ»، «از عاریه دادن اسباب خانه خودداری می‌کنند» (سوره ماعون، آیه ۷).

بر او حرام می گرداند، و جایگاه چنین کسی جهنم خواهد بود و بدجائی است. هر که حق همسایه خود را از میان برد از ما نیست. پیوسته جبرئیل مرا درباره همسایگان سفارش می کرد که خیال کردم بالاخره همسایه را هم وارث قرار خواهد داد» (شیخ صدوق، ۱۳۶۳، ص ۱۳: ۴). پیامبر (ص) در مورد همسایه ی بد اینگونه فرمودند: «پروردگار! از همسایه ی بد در خانه ی ثابت به تو پناه می برم» (میرزایی، ۱۳۸۶، ص ۲۸۲).

مصادیق کالبدی رعایت حقوق همسایه

در احادیث به مصادیقی از رعایت حقوق همسایه اشاره شده است که در ارتباط با کالبد مسکن می باشد، مانند: عدم ممانعت از جریان هوا به خانه ی همسایه، عدم آزار با بوی یا دود، رعایت حریم ارضی، حکم شَفَعَه و عدم اِشْراف به خانه ی همسایه.

ساختن خانه به طوری که مانع از رسیدن باد به سایر خانه ها نباشد: پیامبر (ص) یکی از

حقوق همسایه را نگرفتن جلوی وزش باد به خانه وی بر شمرده است: «... خانه ی خود را نسبت به خانه ی همسایه چنان بلند مساز که اگر بلند ساخته باشی، جلوی وزش باد به خانه ی او را خواهی گرفت» (مجلسی، ۱۴۱۰ه ق، ۹۴: ۷۹ و محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ص ۹۲۳: ۲). بنابراین حق بهره مندی از وزش باد به عنوان یکی از معیارهای حقوقی معماری و شهرسازی اسلامی مطرح می شود که در طراحی معماری بناها و طراحی شهری و جهت گیری گذرها و محله ها باید به آن توجه گردد.

رعایت حریم بویایی و ممانعت از رسیدن بوی غذا و دود آشپزخانه به خانه ی همسایه: از موارد رعایت حقوق همسایه اذیت نکردن به وسیله بوی پخت و پز در آشپزخانه است. در روایاتی که حقوق همسایه را بر شمرده اند، بر نرسیدن بوی غذای آشپزخانه به همسایه ها تاکید شده است به طوری که از رسیدن بوی غذا به خانه ی همسایه به عنوان آزار و اذیت یاد شده است. پیامبر می فرماید: «با بوی غذایت همسایه را اذیت مکن مگر آن که کاسه ای را هم به

او بدهی» (مجلسی، ۱۴۱۰ه ق، ۹۴: ۷۹). اِشْراف نداشتن به خانه همسایه و نساختن بالکن مُشْرِف به آن: حفظ حریم خصوصی از نگاه های بیگانه بسیار تاکید شده است و از کنجکاو و نگاه به حریم خصوصی دیگران نهی شده است. پیامبر (ص) می فرماید: «هر کس پیش از اینکه با پا وارد حریم دیگران شود، با نگاه وارد حریم ایشان گردد، خدا برای او نخواست ساخت و او گناهکار است، باز هم او گناهکار است» (نوری، ۱۴۰۸، ۴۶۵: ۳). بر اساس متون فقهی، احاطه و اطلاع بر حریم خصوصی همسایگان از طریق ساختن بالکنی که مُشْرِف بر خانه ی همسایه باشد، حرام و خلاف شریعت اسلام است (صاحب جواهر، ۱۳۶۲، ص ۲۴۴: ۲۶). به عقیده فقهای اسلام، برای جلوگیری از تجاوز بصری به حریم خانه، می بایست هر عاملی را که باعث در معرض دید قرار گرفتن فضای داخلی خانه می شود، حذف نمود. در این مورد احکام مختلفی در رابطه با طراحی سه عنصر خارجی (درب ورودی، پنجره و ارتفاع) که می تواند منجر به تعدی بصری به حریم خصوصی خانه گردد، صادر شده است. محل نصب درب های ورودی خانه ها، باید با رعایت اصل صیانت از زندگی خصوصی و اطمینان از عدم آسیب به حریم خصوصی همسایه تعیین گردد. از نظر فقهای اسلامی، این درب ها نبایستی روبروی هم باز شوند تا امکان دید مستقیم به هم نداشته باشند (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۷).

رعایت حقوق ارضی در همسایگی: حریم و محدوده ی اجتماعی همسایگی، تا چهل خانه از هر طرف ذکر شده است، اما مسائل حقوقی، در ارتباط با همسایگان مجاور می باشد. «اسلام برای حق مالکیت مسلمانان نیز حق امنیت قائل شده است. قرآن دست درازی در اموال و زمین دیگران را ممنوع می داند» (Mawdudi, ۱۹۹۰, ۲۴). پیامبر (ص) فرمودند: «هر کس به یک وجب از زمین همسایه ی خود خیانت و تجاوز کند، خداوند متعال آنرا در روز قیامت به صورت طوقی آتشین در گردنش افکند و تا هفت زمین بچرخاندش و سپس او را وارد آتش

را گرامی دارد.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ص ۳۲۷۳: ۷). و نیز می فرمودند: «برای هر چیزی زکاتی وجود دارد و زکات خانه (ساختن و آماده کردن) اتاق مهمان است.» (میرزایی، ۱۳۸۶، ص ۲۳۹). پیامبر (ص) در نکوهش خانه‌ای که مهمان به آن وارد نمی شود می فرماید: «هر خانه‌ای که مهمان به آن وارد نشود، فرشتگان واردش نمی شوند.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۳۲۷۳: ۷) و خانه‌ای که فرشتگان واردش نشوند، خیر و برکت داخلش نمی شود. امام علی (ع) مهمان را شرف خانه شمردند و فرمودند: شرف خانه در بزرگ بودن صحن خانه و مهمانانی نیکو می باشد (طبرسی، ۱۳۸۹، ۱۳۳۱). ایشان در بیان حقوق مهمانداری می فرمایند: «هر که خداوند به او ثروتی دهد، باید با آن به خویشانش رسیدگی کند و مهمانداری نماید.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ص ۳۲۷۳: ۷). این سنت اسلامی به حدی سفارش شده که پیامبر (ص) فرمودند: «سفارش می کنم امت حاضر و غائبم را تا روز قیامت، که صله رحم کنند، اگر چه به فاصله ی یکسال راه باشد، زیرا صله رحم جزء دین است.» (کلینی، بی تا، ص ۲۲۱: ۳). بنابراین برای انجام این دو سنت اسلامی، وجود فضای مناسب و کافی در خانه لازم می نماید.

فضای مخصوص مهمان داری در خانه: در فرهنگ تعالیم اسلامی، «مساله ی حریم شخصی» در محیط خانه به معنای محدوده تدافعی در برابر جامعه نمی باشد، بلکه تعالیم اسلامی، انسان مومن را موظف به پذیرش دیگران در قالب مهمان و شریک نمودن ایشان در حریم شخصی خانه می نماید. خانه ی بزرگان دین جای پذیرایی از مهمان بود و در سیره ی ایشان می توان قسمت مخصوص پذیرایی از مهمان را در خانه شان مشاهده نمود. در خانه ی حضرت خدیجه (س) (تصویر ۱)، فضاهایی برای اهل خانه و فضاهایی برای مهمان در نظر گرفته شده بود و در

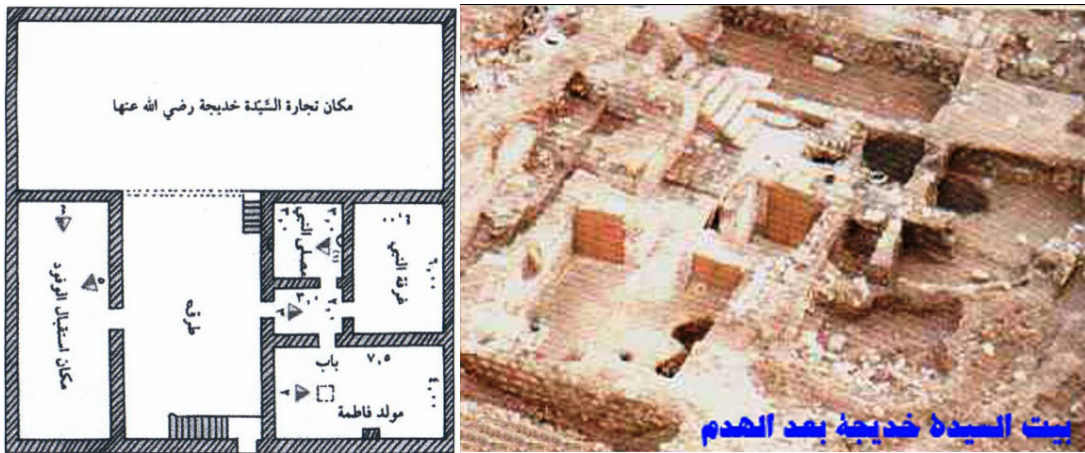
دوزخ کند.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۶۴۹۷: ۱۱). همچنین ایشان می فرمایند: «هر که همسایه اش را به طمع تصاحب مسکنش اذیت کند، خدا نیز خانه اش را به میراث وامی گذارد» (نوری، ۱۴۰۸، ۴۶۸: ۳).
فروش خانه و حق شَفَعَه: همان گونه که لازم است انسان، هنگام انتخاب زمین یا خانه درباره محل و همسایگان تحقیق کند، هنگام فروش منزل یا زمین نیز مراعات همسایه ضروری است؛ بدین سبب اسلام تأکید می کند برای فروش خانه، همسایگان در اولویت اند تا مبادا خانه به فردی فروخته شود که اسباب اذیت و آزار همسایگان را فراهم سازد. رسول خدا (ص) می فرماید: «زمانی که هر یک از شما اراده می کند زمین یا ملک خویش را بفروشد باید نخست به همسایه ی خویش پیشنهاد دهد.» (میرزایی، ۱۳۸۶، ۲۳۹). همچنین می فرماید: «همسایه خانه در خرید خانه یا زمین همسایه مقدم است.» (ابن ابی جمهور، ۱۳۶۲، ۵۸: ۱). و این کار برای مدیریت همگنی اجتماعی محل سکونت و جلوگیری از تخریب آن انجام می شود.

جایگاه مهمان در مسکن اسلامی

در فضیلت مهمانداری (مهمان داری و صله ی ارحام از آداب سفارش شده در سبک زندگی اسلامی): مدیریت روابط اجتماعی مربوط به مسکن، علاوه بر همسایگان، شامل بستگان نیز می گردد. در آداب زندگی اسلامی سفارش زیادی به انجام صله ی رحم و مهمانی رفتن و مهمانی دادن شده است و از ترک این سنت اسلامی نهی شدیدی شده است. قرآن کریم درباره ی قطع رابطه با خویشان می فرماید: «و از خدای پروا کنید و از قطع رابطه با خویشاوندان پرهیزید»^۸ پیامبر اکرم (ص) به میهمان بسیار علاقه داشتند و خانه حضرت میهمان خانه ای برای یاران و اصحاب ایشان بود و می فرمودند: «هر که به خدا و روز واپسین ایمان دارد، باید مهمانش

۷. حق شفعه عبارت است از حق همسایه یا شریک برای خرید ملک یا ساختمان به هنگام فروش توسط همسایه یا شریک (حکیم ۱۳۸۱، ۴۱).

۸. «... وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ...» (سوره نساء، آیه ۱).

تصویر ۱. خانه ی حضرت خدیجه (س) در مکه و فضاهای خصوصی و فضای پذیرش مهمان در خانه؛ ماخذ: قربانی، بی تا، ص ۴۸.

۲). و در جای دیگر اینگونه آمده است: «سلام ما را به دوستان و موالی ما برسان و آنها را به تقوای الهی سفارش فرما... و اینکه در خانه هایتان با یکدیگر ملاقت کنید و با یکدیگر راجع به علوم دینی مذاکره و گفتگو کنید، چرا که با این کار، امر ما اهل بیت زنده و پویا می شود، خداوند بنده ای که امر ما اهل بیت را احیا کند، رحمت فرماید.» (نوری، ۱۴۰۸، ۳۰۰: ۱۷). پس خانه ای که در آن با آداب سفارش شده ی اسلامی زندگی می شود، به کانون دیدار بین دوست داران اهل بیت (ع) با هدف احیاء امر ایشان و صحبت در فضائل ایشان تبدیل می شود و لازمه ی آن، داشتن فضای متناسب با این عملکرد می باشد، بدون اینکه به فضای خصوصی خانه و حریم های آن آسیبی وارد شود.

نتیجه گیری و جمع بندی

اسلام دین اجتماعی می باشد و به مدیریت مسائل اجتماعی و روابط انسان ها توجه زیادی نشان می دهد که برخی از آنها مستقیماً با کالبد مسکن مرتبط می باشد. در تعالیم اسلامی حقوق همسایگی بسیار سفارش شده است و برای روابط مستحکم همسایگی اهمیت زیادی قائل شده است و شرط مسلمانی، پرهیز از هرگونه آزار همسایه عنوان شده است. محدوده ی همسایگی نیز محدوده ی وسیع تری را شامل شده و در واقع یک محله یا شهر کوچک را در بر می گیرد و برای رعایت حقوق همسایگی، سلسله مراتب نزدیکی

تقسیم بندی فضاهای آن می توان بخش هایی مانند مکان تجارت حضرت خدیجه (س)، اتاق پیامبر (ص)، اتاق نماز، اتاق خصوصی، محل استقبال از بزرگان قبائل و مهمانان را مشاهده نمود (قربانی، بی تا، ۴۸). البته زمانی این کار امکان دارد که خانه از وسعت کافی و در حد نیاز آن خانواده برخوردار باشد. زمانی که امام علی در بصره جهت عیادت یکی از یارانش وارد شد، چون خانه ی او را وسیع دید فرمود: «با این خانه وسیع در دنیا چه می کنی و حال آنکه در آخرت به خانه ی گسترده محتاج تری؟ آری اگر بخواهی به وسیله این خانه به منزل وسیع آخرت برسی در این خانه میهمانی کن، صلح رحم به جای آور، و حقوقی را که خداوند بر عهده ات گذاشته در جای خود پرداخت کن» (نهج البلاغه، ۱۳۷۸، ص ۴۵۹).

مسکن اسلامی به عنوان کانون احیای ولایت و دین آشنایی

مهمان داری در اسلام، هم شامل ارحام و خویشان است و هم شامل برادران دینی، که این کار برای صحبت در زمینه ی معارف دینی و منزلت اهل بیت (ع) و در خانه های مومنان انجام می شود. امام باقر (ع) می فرمایند: «در خانه هایتان از یکدیگر دیدار کنید؛ زیرا این کار، امر ما را زنده می کند. رحمت خدا بر آن بنده ای که امر ما را زنده کند.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۲۲۷۹، ۵: ۱۴۰۴، ۱۴۴

جدول ۱. وجوه همسایگی در مسکن؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

همسایگی در مسکن		
ویژگی	نمود تاثیر بر آداب زندگی مسلمانان	نمود تاثیر بر کالبد مسکن
پرهیز از هرگونه آزار همسایه	شرط مسلمان بودن در عدم آزار همسایه و رابطه ی خوب با آن است.	از هرگونه آسیب معماری به همسایگان پرهیز گردد.
حدود و حریم همسایگی	حدود همسایگی تا چهل خانه از هر طرف است.	روابط همسایگی محدود به همسایگان مجاور نبوده و شعاع دورتری را شامل می شود این یعنی توجه دادن به آداب و رعایت حقوق همه ی شهروندان.
سلسله مراتب همسایگی	قرآن کریم، همسایه را سه گونه معرفی می کند: همسایه نزدیک، همسایه دور و همسایه موقت.	همسایگی علاوه بر مسائل کالبدی، جنبه ی روابط اجتماعی نیز دارد.
حقوق همسایگی	پیامبر (ص) در حقوق همسایگی فرمودند: اگر حمایت خواهد حمایتش کنی، ... و بنای خانه ات را بر او بلند نسازی و چنان بر نیفرازی که حاجب اهتراز نسیم به خانه او شود، مگر از او اجازت گیری ...	می توان اندیشه اسلامی را در باب همسایگی، در دو عنوان کلی «روابط اجتماعی» و «مسائل کالبدی» طبقه بندی نمود که هر دو موضوع به حوزه معماری مسکن ارتباط پیدا می کند.
روابط اجتماعی در همسایگی	اسلام بر تمام کسانی که در همسایگی هم هستند واجب می داند که صمیمیت اجتماعی محکمی بین خود برقرار کنند تا هر کدام دارایی، آبرو و زندگی خود را در بین همسایگان محفوظ بدارند.	مسائل انسانی نیز به میزان مسائل کالبدی در مسکن اهمیت دارند.
آبادی و ثروت شهر با حُسن همسایگی	خوش رفتاری با همسایه شهرها را آباد و عمرها را زیاد می کند.	توجه به حقوق همسایه در ساخت وسازهای شهری.
پرهیز از هرگونه آزار در روابط همسایگی	پیغمبر (ص) فرمودند: کسی که به خدا و روز قیامت ایمان داشته باشد همسایه خود را آزار نمی دهد.	اساسی ترین اصل در روابط همسایگی، اجتناب از هرگونه آزار و آسیب در همسایگی ها می باشد.

جدول ۲. مصادیق کالبدی رعایت حقوق همسایه؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

مصادیق کالبدی رعایت حقوق همسایه		
ویژگی	نمود تاثیر بر آداب زندگی مسلمانان	نمود تاثیر بر کالبد مسکن
مانع نشدن از ورزش باد به خانه‌ی همسایه	پیامبر (ص) می‌فرمایند: خانه‌ی خود را نسبت به خانه‌ی همسایه چنان بلند مساز که اگر بلند ساخته باشی، جلوی ورزش باد به خانه او را خواهی گرفت.	حق بهره‌مندی از باد به عنوان یکی از معیارهای حقوقی معماری و شهرسازی اسلامی مطرح می‌شود که در طراحی معماری و طراحی شهری و جهت‌گیری گذرها و محله‌ها باید به آن توجه گردد.
ممانعت از رسیدن بوی غذا و دود آشپزخانه به خانه‌ی همسایه	در روایاتی که حقوق همسایه را برشمرده‌اند، بر نرسیدن بوی غذای آشپزخانه به همسایه‌ها تاکید شده است و از آن به عنوان آزار همسایه نام برده است.	از موارد رعایت حقوق همسایه، اذیت نکردن به وسیله بوی پخت و پز در آشپزخانه است.
رعایت حقوق ارضی	هر کس به یک وجب از زمین همسایه خود خیانت و تجاوز کند، خداوند متعال آنرا در روز قیامت به صورت طوقی آتشین در گردنش افکند...	توجه در ساخت خانه و عدم تجاوز به زمین همسایه.
حکم شفعه	در مورد فروش زمین و خانه، اولویت خرید با همسایگان خانه می‌باشد و آنها حق تقدم بر دیگران دارند.	رعایت آسایش همسایگان و برهم نخوردن همگنی اجتماعی محل سکونت.
اشراف نداشتن به خانه همسایه	بر اساس متون فقهی، احاطه و اطلاع بر حریم خصوصی همسایگان از طریق ساختن هر چه که مُشرف بر خانه همسایه باشد، حرام و خلاف شریعت اسلام است.	نساختن بالکن و هر جایی که مشرف به خانه‌ی همسایه باشد.

و دوری نیز قید شده است و «حُسن همجواری» یا «حُسن جوار» موجب آبادی و ثروت شهر بیان شده است. اصل اساسی در روابط همسایگی، پرهیز از رساندن هرگونه آزار به همسایه است که این اصل در مسکن نیز صادق است. حُسن همسایگی در اسلام، مقدمه‌ی رسیدن به وحدت است که از اصلی‌ترین اصول اسلامی می‌باشد. مسکن اسلامی، جایگاه به جا آوردن ارزش‌ها و آداب اسلامی می‌باشد و یکی از این آداب، برقراری تعاملات اجتماعی با ارحام و بستگان و همچنین برگزاری جلسات دینی با برادران ایمانی می‌باشد.

جدول ۳. مسائل اجتماعی و انسانی مسکن؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

مسائل اجتماعی و انسانی مسکن		
ویژگی	نمود تاثیر بر آداب زندگی مسلمانان	نمود تاثیر بر کالبد مسکن
فضای مخصوص مهمان داری در خانه	در مورد مهمان رفتن و صله‌ی از ارحام توصیه‌ی زیادی شده است و برای آن پاداش دنیوی و اخروی بسیاری ذکر شده و از سنت‌های اسلامی تاکید شده می باشد.	برای انجام دو سنت اسلامی صله‌ی رحم و مهمانداری، وجود فضای مناسب و کافی در خانه لازم می نماید.
خانه کانون ولایت و دین‌آشنایی	در روایاتی اینگونه سفارش شده است: در خانه‌هایتان از یکدیگر دیدار کنید؛ زیرا این کار امر ما را زنده می کند. رحمت خدا بر آن بنده‌ای که امر ما را زنده کند.	خانه می تواند فضایی داشته باشد که بدون آسیب به زندگی خصوصی، امکان برگزاری جلسات دینی را فراهم سازد.

منابع و ماخذ

۱. قرآن کریم، ترجمه المیزان.
۲. نهج البلاغه (خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امام علی ابن ابیطالب). (۱۳۷۸) ترجمه حسین انصاریان. تهران: پیام آزادی.
۳. آیتی، محمدابراهیم. (۱۳۶۶) تاریخ پیامبر اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
۴. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۳۶۲) عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. قم: انتشارات سید الشهداء علیه السلام.
۵. ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی. (۱۳۷۱ه ق) المحاسن. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۶. الحرالعاملی، شیخ محمد بن حسین. (۱۴۱۳ه ق-۱۹۹۳م) وسائل الشیعه. بیروت: موسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۷. بابائی طلاتپه، محمدباقر. (۱۳۸۶). مهندسی مدیریت در فرهنگ علوی. مجله علوم مدیریت، سال اول، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۶، ۸۰-۲۳.
۸. پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۶۹) واحد همسایگی. نشریه علمی پژوهشی صفا، شماره ۱.
۹. جاسبی، عبدالله. (۱۳۷۳) اصول و مبانی مدیریت. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، مرکز انتشارات علمی.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱) مفاتیح الحیات. قم: مرکز نشر اسراء.
۱۱. حکیم، بسیم سلیم. (۱۳۸۱) شهرهای عربی-اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمان. ترجمه محمد حسین ملک احمدی و عارف اقوامی مقدم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۲. حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۰) الحیات. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۳. خواجه نصیرالدین طوسی. (۱۳۴۶) اخلاق ناصری. تصحیح: ادیب تهرانی. سازمان انتشارات جاویدان.
۱۴. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷) لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. ربی پور، محمدعلی و منوچهر صمدی‌وند. (۱۳۸۸) سیاست مدیریتی و ویژگی مدیران در نهج البلاغه. مجله فراسوی مدیریت، سال دوم، شماره ۸، بهار ۱۳۸۸، ۱۴۰ - ۱۱۹.
۱۶. ربی پور، محمدعلی و منوچهر صمدی‌وند. (۱۳۸۹) اخلاق مدیریت از منظر آیات و روایات. مجله فراسوی مدیریت، سال چهارم، شماره ۱۵، زمستان ۱۳۸۹، ۲۲۸ - ۲۱۱.
۱۷. ستاری ساربانقلی، حسن و حسین ذبیحی (۱۳۸۸) نگرشی بر مفاهیم مدیریت شهری حضرت

- رسول اکرم (ص) در شهر مدینه تجلی زیبای مدیریت شهری در شهر اسلامی. مجله فراسوی مدیریت، سال سوم، شماره ۱۰، پائیز، ۱۴۶-۱۰۵.
۱۸. سرتیپی پور، محسن. (۱۳۸۳). آسیب شناسی مشکلات مسکن در ایران. نشریه علمی پژوهشی صفا، شماره ۳۹.
۱۹. شیخ صدوق [ابن بابویه]، محمد بن علی. (۱۳۶۳) من لایحضره الفقیه. مقدمه و تصحیح: علی اکبر غفاری. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
۲۰. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر. (۱۳۶۲) جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. محقق: عباس قوچانی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۱. طباطبایی [علامه]، محمد حسین. (۱۳۷۴) ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه محمد باقر موسوی. مجموعه ۲۰ جلدی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰) ترجمه تفسیر مجمع البیان. ترجمه هاشم رسولی و دیگران. تهران: فراهانی.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۹) مکارم الاخلاق. ترجمه لطیف راشدی و سعید راشدی. قم: صبح پیروزی.
۲۴. عثمان، محمد عبدالستار. (۱۳۷۶) مدینه اسلامی. ترجمه علی چراغی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
۲۵. فارابی، ابونصر محمد. (۱۳۸۸) فصول منتزعه. ترجمه و شرح حسن ملکشاهی. تهران: انتشارات سروش.
۲۶. قربانی، رحیم. بی تا. شاخص های معماری و شهرسازی اسلامی. به کوشش مرکز بررسی های راهبردی ریاست جمهوری، با همکاری پژوهشگاه بین المللی المصطفی (ص). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۲۷. کلینی، ابی جعفر محمدبن یعقوب بن اسحاق. بی تا. اصول کافی. ترجمه سید جواد مصطفوی. مجموعه ۴ جلدی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام.
۲۸. مجلسی [علامه]، محمدباقر. (۱۳۶۵) ترجمه جلد شانزدهم بحارالانوار: در آداب و سنن. مصحح: محمد بهشتی. محقق: محمد باقر کمره ای. تهران: اسلامیه.
۲۹. مجلسی [علامه]، محمدباقر. (۱۴۰۴ق) بحارالانوار. بیروت: موسسه الوفاء.
۳۰. مجلسی [علامه]، محمدباقر. (۱۴۱۰ق) بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار. بیروت: مؤسسه الطبع و النشر.
۳۱. محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۴) میزان الحکمه. ترجمه حمیدرضا شیخی. مجموعه ۱۴ جلدی. قم: دارالحديث.
۳۲. مدرسی، سید محمد تقی. (۱۳۸۶) احکام شریعت پیرامون حیات طیبه یا زندگی پاک. ترجمه سید یاسر قزوینی. قم: محبان الحسین.
۳۳. مرتضی، هشام. (۱۳۸۷) اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴) تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۵. میرزایی، علی اکبر. (۱۳۸۶) نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار پیامبر(ص)). قم: انتشارات چاف.
۳۶. نراقی، احمدبن محمد مهدی. (۱۳۸۶) معراج السعاده. مصحح: موسوی کلانتری دامغانی. تهران: پیام آزادی.
۳۷. نراقی، مهدی بن ابی ذر. (۱۳۷۷) علم اخلاق اسلامی: ترجمه کتاب جامع السعادات. ترجمه جلال الدین مجتبوی. تهران: حکمت.
۳۸. نقی زاده، محمد. (۱۳۸۶) ادراک زیبایی و هویت شهر (در پرتو تفکر اسلامی). اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
۳۹. نقی زاده، محمد. (۱۳۸۷) شهر و معماری اسلامی. اصفهان: مانی.
۴۰. نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.

41. Brown, Kenneth. 1986. The Use of a Concept: The Muslim City, Middle Eastern Cities in Comparative Perspective. edited by k.Brown, Peter Sluglett, and Sami Zubaida, Franco British Symposium. London: Ithaca Press.
42. Chapra, M.umar. 1979. The Islamic Welfare state and its Role in the Economy. Leicester: The Islamic Foundation.
43. Hakim, Basim Salim. 2002. Arabic-Islamic Cities; Building and Planning Principles. Translated by Mohammadhossein Malek Ahmadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.
44. Mawdudi, S.A,(1986), The Islamic Way of Life, edited by Khurshid Ahmad and Khurram Morad, Leicester: The Islamic Foundation.
45. Mawdudi, S.A. 1990. Human Rights in Islam. Leicester: The Islamic Foundation.
46. Quraishi, M. Tariq, (1984), A Way of Life and a Monument, Indianapolis: American Trust Publication.
47. Rabie, Hamid. (1981). Islamic and the International Forces. Cair: Dar Elmoqif El-Arabi.
48. Rapoport, Amos, (1969), House Form and Culture, Englewood Cliffs N.J. : Prentice Hall.
49. White, S. B., (1988), Housing, Urban planning, Edited by J. Catanese and J. Snyder, McGraw-Hill Book Company.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

بازتاب عقاید و افکار رهبر معظم انقلاب اسلامی در شعر بیداری شاعران عرب و تاثیرات آن بر چشم انداز آرمانشهرهای اسلامی

عبدالصاحب نوروزی* - دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب دانشگاه رازی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.
یحیی معروف - استاد دانشگاه رازی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

چکیده

امروزه مطالعه مبانی اندیشه‌ای، عملکرد و رفتار نخبگان و رهبران سیاسی و زندگی آنان از اهمیت خاصی برخوردار است. به ویژه رهبرانی که اندیشه و عملکرد آنان، در حال ایجاد تحول و تغییر بنیادین در عرصه نظام و روابط بین‌الملل می‌باشد که در مسیر ناعادلانه، ظالمانه و سلطه‌گرایانه، قرار دارد. نقش رهبران فکری انقلاب اسلامی در بیداری جهانی - اسلامی، نقشی اساسی است. مطالعه و بررسی خیزش و بیداری جهانی - اسلامی علیه نظام سلطه، بدون بررسی و در نظر گرفتن افکار رهبران انقلاب اسلامی به خصوص امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و تاثیر آنها در ابعاد مختلف این خیزش‌ها، بی‌فایده خواهد بود زیرا که منادی بیداری و تحول فردی - اجتماعی در نیم قرن اخیر بنا به اذعان تمامی دوستان و دشمنان انقلاب اسلامی، امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری بوده‌اند. این تحول، بر تمامی ابعاد فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، و اخلاقی جنبش‌های اسلامی تأثیرگذار بوده است. ما در این تحقیق با روش کتابخانه‌ای به بررسی میزان و حیطه تاثیر افکار و عقاید رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران بر شعر شاعران عرب بیداری بعد از ۲۰۱۰ میلادی می‌پردازیم تا به این سؤال اساسی جواب دهیم که میزان و کیفیت این تاثیر در شعر شاعران بیداری چگونه بوده است؟ بررسی نگارنده نشان می‌دهد که تا کنون پژوهشی با این عنوان صورت نگرفته است. از جمله نتایج حاصله از این پژوهش آن است که شاعر عرب بیداری با عقاید و افکار رهبر معظم انقلاب به خوبی آشنا بوده و به صورت روان حرکتی و گسترده در شعر خود به کار گرفته است و ترسیمی از آرمانشهر اسلامی را به دست داده است.

واژگان کلیدی: بیداری اسلامی، رهبر معظم انقلاب اسلامی، شاعر بیداری، شعر بیداری.

Islamic Revolution Leader ideas reflected in the poems of poets awakenings and effects on the Islamic utopias

Abstract

Today, the foundations of thought, function and behavior of elites and political leaders and their life is important. In particular, thought and practice leaders who are creating change and a fundamental change in the system of international relations at the unjust, cruel and authoritarian, is located. The role of the intellectual leaders of the Islamic Revolution in awakening the world - Islamic is a great role. The study of the rise and global awakening - dominated Islamic regime, without review and consider the opinion of the leaders of the Islamic Revolution Imam Khomeini and the Supreme Leader and their impact on various aspects of the uprisings, will be useless because it heralded the awakening and individual transformation and social - in the last half century, according to acknowledge all the friends and enemies of the Islamic Revolution, Imam Khomeini and the Supreme Leader have. This change, on all aspects of cultural, political, economic, moral and Islamic movements have been effective, in our research library to assess the impact Vhyth ideas Supreme Leader of the Islamic Revolution on the Arab Awakening poetry after 2010 to address the fundamental question of questions that influence the amount and quality of awakening was the poetry? handled.

Key words: Islamic Awakening, Islamic Revolution Leader, poets awakenings, waking poetry.

۱. مقدمه

شعر بیداری اسلامی آینه‌ای است که دغدغه‌ها، تحولات و رویکردهای شاعران بیداری را در خود بازتاب داده است. محتویات فکری و عقیدتی شاعران است که منجر به خلق مفاهیم و تصاویر اشعار بیداری اسلامی شده است.

۱-۱ بیان مساله

در این مقاله کوشش می‌شود که بازتاب اندیشه انقلابی و بیدارگر رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران در شعر بیداری اسلامی شاعران عرب مورد بررسی قرار گیرد. بیداری اسلامی همچون رخدادی مهم و فراگیر در فرهنگ، سیاست، اقتصاد، علم‌آموزی، زندگی اجتماعی و غیره تاثیر بسزایی دارد؛ ادبیات و خصوصاً نوع شعر در این پیش درآمد تاریخی و عظیم، سهم قابل توجهی را به خود اختصاص داده است. شعر بیداری مسائلی را مطرح کرد که هم‌صدا و همراه با نیازها و خواسته‌های مردم با نگرش به جوانب و مطالبات دینی و به تبع آن اندیشه‌های رهبران دینی بود. این نگرش با موج عظیمی وارد ادبیات شد و شاعران بیداری بر آن شدند تا در این صحنه خود را نشان دهند و نمود آن را در آثار خود بسرایند. در شعر بیداری اسلامی شایبه‌مادی کمتر است لذا شعر بیش از آنکه شکل ستایش از افراد داشته باشد صورتی درخور از ستایش و تکریم ارزش‌ها را پیدا کرد و حتی شعرهای که برای امام خمینی (ره) و مقام رهبری سروده شد به انگیزه پاس‌داشت ارزش‌های معنوی ایشان بود نه قدرت و نفوذ مادی. شاعران بیداری با توجه به تعالیم دینی و راهکارهایی که رهبران در اولویت قرار داده‌اند در بیداری خویش و مردم انقلابی موثر بودند و به موضوعاتی همچون وحدت، رمز پیروزی، تاکید بر هویت عربی اسلامی، نه به واقعیت‌های موجود، بحران فلسطین و شوق و امید به زندگی و پیروزی پرداختند. شاعران پیام خویش‌شناسی و به خود و فرهنگ اسلامی بازگشتن را در سروده‌ها بازتاب دادند. در این مقاله سعی شده است شاخص‌های

بیداری اسلامی در مناطق بیدار شده با تاثیرپذیری از اندیشه‌های رهبری و بازتاب آن در شعر شاعران بیداری بررسی شود.

۲-۱ پیشینه تحقیق

تا جایی که نگارنده بررسی نموده است هر چند در زمینه بیداری اسلامی تحقیقات و پژوهش‌های مختلفی انجام گرفته است اما تا کنون پژوهشی با این عنوان صورت نگرفته است.

۳-۱ ضرورت و اهمیت تحقیق

تحقیق و تأمل در حوزه شعر و ادبیات بیداری و تبیین ابعاد گوناگون آن یکی از ضرورت‌های انکارناپذیر است. اهمیت اهتمام جدی به شعر و ادبیات بیداری وثبت و تبیین مؤلفه‌ها و منابع الهام بخش آن بر کسی پوشیده نیست. با اعلام موجودیت انقلاب اسلامی، شاعران مسلمان و حتی غیر مسلمان، آرزوهای دیرین خود را تحقق یافته دیدند و الگویی مناسب و واقعی برای سروده‌های مقاومت و بیداری در عالم واقع و نه در حکایت‌های تاریخی و اساطیری پیدا کردند. پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و افکار و عقاید رهبران آن بود که نهال این باور را در دل و جان شاعران رویاند که می‌توان با استفاده از عنصر رجاء و امید و خشم مقدس و آمادگی همه جانبه در مقابل دشمن ایستاد. در سایه افکار، عقاید و عملکرد این رهبران بود که شعر بیداری در جهان نضج و بالندگی مشخصی یافت. بی‌باوری به باور تبدیل شد و یأس جای خود را به امید داد. در سایه اهمیت این حقایق است که این پژوهش به بررسی تاثیر افکار و عقاید رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران بر شعر شاعران بیداری بعد از خیزش‌های ۲۰۱۰ میلادی پردازد و به سؤال اساسی میزان و کیفیت این تاثیر چگونه بوده است جواب دهد.

۲- بحث

۱-۲-۱ وحدت، رمز پیروزی

یکی از راهکارهای غرب برای تثبیت و تقویت سیطره بر کشورهای جهان سوم و کشورهای اسلامی ایجاد تفرقه در بین اقشار مختلف است، خواه از جانب

اقتصادی و خواه از جانب مذهبی، مثل ایجاد فاصله طبقاتی بین اغنیا و فقرا، و یا ایجاد دشمنی و دو دستی بین ادیان و مذاهب مختلف مانند شیعه و سنی. اهمیت این موضوع است که رهبر آینده نگر انقلاب می‌فرماید:

«امروز مهمترین دستاویز دشمن برای مقابله با بیداری اسلامی، ایجاد اختلاف است. مسلمان را در مقابل مسلمان قرار دادن، مسلمان را به دست مسلمان از بین بردن، اینها را به هم مشغول کردن؛ چه چیزی بهتر از این برای دشمنان استقلال اسلامی که مسلمانان را به هم مشغول کنند؟»^۱ «اینجا غربی‌ها فرصت را مغتنم شمرند، برای اینکه در قضایای منطقه دخالت کنند، با طرح یک مسأله جدید؛ مسأله شیعه و سنی. چون مردم بحرین بیچاره‌ها شیعه‌اند، بنابراین هیچ کس در دنیا نباید از آنها حمایت کند! تلویزیون‌هایی که جزئیات قضایای منطقه را پخش می‌کردند، نسبت به قضایای بحرین سکوت کنند، کشتار مردم بحرین را منعکس نکنند؛ یک عده‌ای هم دربیابند در کشورهای حاشیه خلیج فارس - چه سیاستمدار، چه روزنامه‌نگار - گزاره‌گوئی کنند، بگویند مسأله بحرین جنگ بین شیعه و سنی است! چه جنگ بین شیعه و سنی؟»^۲

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های شعر بیداری اسلامی الهام‌گرفتن از این ایده رهبری و دعوت به سوی وحدت بین مسلمانان است. برای نمونه الیساری شاعر بیداری بحرین با درک این آسیب، بر وحدت بین شیعه و سنی در کشورش تاکید دارد. وحدتی که ماحصل آن قدرت خواهد بود. اما نه قدرتی در جهت عداوت و کینه‌توزی و خون‌ریزی، بلکه وحدتی در جهت پویایی و پایداری حیات بحرین.

بَحْرَيْنَ بَحْرٌ سَنِيٌّ وَ بَحْرٌ شَيْعِيٌّ / ضِدُّ نَهْرِ الدَّمَاءِ
التَّيجَرِيُّ لَيْلِ نَهَارِ

(طاهری‌نیا و محمودی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۶)

ترجمه: بحرین دو دریاست. یک دریا سنی و یک دریا شیعی / او شبانه روز بر خلاف نهر خون، در جریان است.

بسیاری از کارشناسان در سه دهه گذشته، گسترش موج بازخیزی اسلامی از جمله شکل سیاسی آن را، ناشی از ویژگی‌های اسلام مانند درهم آمیختگی دین، سیاست، وحدت و یکپارچگی امت اسلام به عنوان ماهیتی فرا قومی و فرا ملی می‌دانند (ن.ک.: سجادی، ۱۳۸۳، صص ۱۳۴-۱۳۳). شاعران بیداری در سایه آگاهی‌دهی رهبر انقلاب در یافته‌اند که در چنین وضعی مسلمانان جهان می‌توانند با تجمع حول محور اسلام، اهداف شوم استکبار جهانی را با شکست مواجه سازند. این تفکر در ایران با پیروزی انقلاب اسلامی به حیطة عمل راه یافته است و تلاش بر این است تا با گذشت زمان تعداد بیشتری از مسلمانان در زیر لوای اسلام گردهم آیند. در این جهت راهبرد وحدت بین مسلمانان مطرح می‌شود. «عباس الموسوی» شاعر بیداری اسلامی این‌گونه منویات رهبر را در قالب شعر جاری می‌سازد:

۱- رَبِّي وَرَبِّكَ وَاحِدٌ لَا يَتَعَدَّدُ وَأَنَا وَأَنْتَ نَبِيْنَا
الْهَادِي مَحْمَدُ
۲- دَسْتَوْرُنَا الْقُرْآنُ وَالْإِسْلَامُ دِينٌ نَهَجْنَا وَشَرِيعَةٌ
الْمُخْتَارُ فَرَقَدُ
۳- لَا تَرْضَى نَهْجاً سِوَى الْإِسْلَامِ دِيناً وَشَهَادَتَيْنِ
عَلَّ اتَّفَاقِ الْكُلِّ نَشْهَدُ
۴- عَدَدُ فِكْمٍ مِنْ لَوْحَةٍ فِيهَا اتَّفَقْنَا وَمَسَارْنَا فِي
عَمَقِهَا فَعَلًّا تَوَحَّدُ
(همان: ۱۸)

ترجمه: (۱) خدای من و تو یگانه است و متفاوت نیست. محمد (ص) پیامبر هدایت‌گر من و تو است. (۲) قانون ما قرآن است و اسلام دینمان. این راه هدایت‌مان است و شریعتی برگزیده چون ستاره‌ای روشن. (۳) ما هیچ شریعتی جز اسلام را بر نخواهیم گزید و همه به اتفاق شهادتین را جاری خواهیم ساخت. (۴) بشمار چقدر صفحات مشترکی داریم صفحاتی که سرنوشت ما در ریشه‌های آن به شکل واحدی رقم می‌خورد.

بر این اساس می‌توان گفت، تأکید و توجه بر اصول اساسی دین مبین اسلام که هر فرد را در حوزه خود

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مسلمان معرفی می‌کند، از اصول بسیار مهم راهبرد وحدت اسلامی در شعر بیداری عرب به شمار می‌آید. «عبدالله القرمزی» دیگر شاعر بیداری نیز در اشعار خود به این وجوه مشترک ملت سرزمین خود اشاره می‌کند و می‌سراید:

۱- شَعْبٌ بِطَبِيبَةٍ قَلْبُهُ مُتَقَرِّدٌ وَكَذَا بَنُوهُ بِالْإِبَاءِ تَفَرَّدُوا

۳- لَا يَرْهَبُونَ الْمَوْتَ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَالْوَرْدُ فِيهِمْ وَالْحُسَيْنُ مَجَسَّدٌ

۳- شَعْبٌ بِشِيعَتِهِ وَسُنَّتِهِ مَعًا حُبٌّ عَلَى طَوْلِ الضَّمُودِ يُعَرِّدُ

(همان: ۱۷)

ترجمه: (۱) ملتی که با تمام صفای قلبش تنهاست و فرزندانش نیز در تسلیم ناپذیری تنهایند. (۲) این مردم از مرگی که برای کسب بزرگی باشد نمی‌هراسند. چرا که گل لاله و نام حسین در میان آنها حضور دارد. (۳) این ملت شیعه و سنی‌اش در کنار هم با عشق در راه مبارزه و پایداری سرود می‌خوانند.

۲-۲- تاکید بر هویت عربی اسلامی

در خیزش‌های اسلامی - عربی، شاهد باز تولید گسترده هویت دینی هستیم که از میان آنها می‌توان به تحوّل‌هایی که به تازگی در تونس، مصر، یمن، لیبی، عربستان و بحرین اتفاق افتاده است اشاره کرد. مهم‌تر از همه اینکه شاهد انتقال سریع این تحوّل‌ها در سایه وسایل ارتباطی جهانی هستیم.

رهبر انقلاب این موضوع را این گونه تبیین می‌نماید:

«در چنین انقلاب‌هایی، اصول و ارزش‌ها و هدف‌ها، نه در مانیفست‌های پیش‌ساخته گروه‌ها و حزب‌ها، بلکه در ذهن و دل و خواست آحاد مردم حاضر در صحنه، نگاشته و در قالب شعارها و رفتارهای آنان اعلام و تثبیت می‌شود. با این محاسبه به روشنی می‌توان تشخیص داد که اصول انقلاب‌های کنونی منطقه، مصر و دیگر کشورها، در درجه اول اینهاست: احیاء و تجدید عزت و کرامت ملی که در طول زمان

با دیکتاتوری حاکمان فاسد و با سلطه سیاسی آمریکا و غرب، در هم شکسته و پایمال شده است. برافراشتن پرچم اسلام که عقیده عمیق و دلبستگی دیرین مردم است و برخورداری از امنیت روانی و عدالت و پیشرفت و شکوفائی‌ای که جز در سایه شریعت اسلامی به دست نخواهد آمد. ایستادگی در برابر نفوذ و سلطه آمریکا و اروپا که در طول دو قرن بیشترین لطمه و خسارت و تحقیر را بر مردم این کشورها وارد آورده‌اند. مبارزه با رژیم غاصب و دولت جعلی صهیونیست که استعمار چون خنجری در پهلوهای کشورهای منطقه فرو برده و وسیله‌ای برای ادامه سلطه اهریمنی خود ساخته و ملتی را از

سرزمین تاریخی خود بیرون رانده است.»

این مسأله در شعر بیداری نیز به طور روشنی تجلّی یافته است. برای نمونه شاعره شهید، آمنه الصدر در اشعار خود بیان می‌دارد که اگرچه دشمن توانسته است هویت اسلامی مردم عرب را برای مدتی مسخ کند، و مبارزان و مجاهدان در این عصر تنها شده‌اند، اما سر انجام حق پیروز خواهد شد و اسلام گستره راستین خود را بر همه فرهنگ‌ها و باورها خواهد گسترانید.

۱- قَاطَلَمَا كَانَ الْمُجَاهِدُ مُفْرَدًا بَيْنَ الْجَحَافِلِ

۲- وَلَاطَلَمَا نَصَرَ الْإِلَهَ جُنُودَهُ وَهَمَّ الْقَلَائِلِ

۳- فَالْحَقُّ - يَخْلُدُ فِي الْوُجُودِ وَكُلُّ مَا يَعْدُوهُ زَائِلٌ

۴- سَأَظِلُّ أَشْهُدُ بِاسْمِ إِسْلَامِي وَأُنْكُرُ كُلَّ بَا طِيلٍ

(www.noorfatema.com)

ترجمه: (۱) همواره مجاهد درراه خدا، در بین لشکریان اندک بوده است. (۲) و با وجود اندک بودن خداوند همواره کمک کار سپاهیانش بوده است. (۳) حق همیشه در هستی جاودانه خواهد بود و هر آنچه در مقابلش قرار گیرد نابود خواهد شد. (۴) من همواره با نام اسلام آواز سر می‌دهم و هر باطلی را رد و انکار می‌کنم.

احمد مساعده شاعر بیداری اردن نیز، دغدغه‌ی

هویت خواهانه خود را در قالب آرزوهای ملت عرب بیان می‌کند. آرزوهایی که حاکی از رنجی است که ملت عرب از تحقیر، تخریب و اضمحلال هویت ملی و اسلامی خود دچار آن شده‌اند. او می‌سراید:

هَلْ يَأْتِي يَوْمًا تُصْبِحُ فِيهِ دِمَاءُ الْعَرَبِ الْأَعْلَى / حِينَ
تُبَاعُ دِمَاءُ النَّبْرِ فِي السُّوقِ السُّودَاءِ / هَلْ سَتَأْتِي
الْأَيَّامَ بِأَسِيرٍ عَرَبِيٍّ نَقَائِضُهُ بِأَلْفِ أَسِيرٍ / وَيَهْرُولُ خَلْفَ
مَشَاعِرِهِ أَلْفُ الزُّعَمَاءِ / هَلْ يَأْتِي يَوْمًا تَتَفَاخَرُ فِيهِ بَنَاتُ
/ أَهْلِ الطَّابُورِ وَاهْلِ الدُّسْتُورِ / وَالْكَلِّ أَمَامَ رَغِيفِ الْخَبْرِ
سَوَاءً.

(samiralgazzar.com)

ترجمه: آیا می‌شود روزی خون عرب ارزشی داشته باشد. آن گاه که در بازار سیاه خون بشر را می‌فروشند / آیا می‌شود روزگاری که هر اسیر عربی با هزار اسیر دیگر مبادله گردد / و هزاران مسوول با شتاب پشت احساساتش راه روند / آیا می‌شود روزی که ما در آن روز افتخار کنیم / به این که ما نیز اهل نظم و قانون هستیم / و همه در قبال یک تکه نان برابریم.

شاعران بیداری با تاثیر از فضای دگرگونی‌ای که در ساختار جوامع عربی به واسطه جنبش‌های مردمی شکل گرفت، آرزوها و دغدغه‌های خود را به عرصه شعر وارد کرده و با الهام‌گیری از افکار رهبر انقلاب از لزوم حرکتی عظیم در حوزه احیای هویت اسلامی - عربی ملت‌های خود سخن می‌گویند. «عبدالمنعم مبروک» از همه مبارزان و جویندگان هویت عربی می‌خواهد قبل از آنکه دیر شود، آماده حرکت و مبارزه‌ای همه‌گیر در جهت باز پس‌گیری نام و هویت عربی شوند:

يَا مَنَاصِلَ فِي عُرُوقِي / إِنَّهَا الثُّورَاتُ تَبْكِي وَالْقَصَائِدُ
فِي جُرُوحِي / تَنْشِدُ الْحِلْمَ الْجَمِيلَ .. تَصْطَفِيكَ .. كَيْ
تَنَاجِي / صَوْتِ وَطَنٍ قَدْ تَدْعُدُ فِي لَهَيْبٍ يَحْتَوِيكَ /
يَا بِلَادَ الْعَرَبِ عُدِي / قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَ الرَّحِيلُ.

(samiralgazzar.com)

ترجمه: ای مبارزی که در رگهایم جاری هستی / انقلاب‌ها می‌گیرند و قصیده‌ها در زخم‌هایم / رؤیای

زیبا می‌سرایند تو را برمی‌گزینند / تا روایت‌گر صدای وطنی باشی که در شعله آتشی که در برت گرفته است گرفتار است. / ای سرزمین‌های عربی بازگردید. / قبل از آنکه موسم سفر باز آید.

«احمد مساعده»، با نگاهی کنکاشانه و آسیب‌شناسانه به جنبشی که در ابتدا بهار عربی نامیده می‌شد، بر لزوم ازاله هر آنچه که هویت عرب را سالها زیر غبار ظلم و استعمار و دیکتاتوری مسخ کرده است تأکید می‌کند و می‌گوید آیا این جنبش واقعاً می‌تواند آنچه بر سر فرهنگ، سیاست، اجتماع، اقتصاد و هویت عرب آمده را به یکسره دگرگون کند؟

هَلْ أَنْ رَبِيعَ الْعَرَبِ / سَيَبْعُثُ فِي عَرْضِ الصَّحْرَاءِ حَيُولًا
/ تَصْهَلُ فِي وَجْهِ التَّارِيخِ النَّائِمِ / لَتَوْقُظَ فِينَا كَبُوتَنَا
الْبِلَهَاءِ / هَلْ أَنْ رَبِيعَ الْعَرَبِ / سَيَنْزِعُ مِنْ كُلِّ حَوَاصِرِنَا
رَمَحَ الْأَعْدَاءِ / وَبِزِيلِ غَشَاوَاتِ الْجَبِينِ الْمُوشُومَةِ عَلَى
أَعْيُنِنَا... هَلْ أَنْ رَبِيعًا عَرَبِيًّا... سَيَسْجِيءُ / وَيَمْسَحُ عَنْ
بُؤْيُؤِ أَعْيُنِنَا رَمَلَ الصَّحْرَاءِ...

ترجمه: آیا بهار عربی خواهد توانست / اسبانی را به صحرا گسیل دارد / تا بر صورت خوابیده تاریخ شیهه کشند / تا ما را از لغزش‌های احمقانه‌مان بیدار کنند / آیا بهار عربی خواهد توانست / نیزه دشمنان را از پهلوهایمان در آورد / و پرده‌های ننگین ترس را از چشم‌هایمان بردارد / آیا بهار عربی خواهد آمد / تا شن‌های بیابان را از مردمک چشمانمان بزداید.

۲-۳- نه به واقعیت‌های موجود

باید گفت در بطن مفهوم ادبیات بیداری، نوعی موضع‌گیری منقدانه نهفته است. شاعر بیداری، پیش از هر اقدامی در مقام نفی و نه گفتن به چیزی است. این نفی، نه و نقد می‌تواند متعلق‌های گوناگونی بپذیرد و بر اساس این متعلق‌ها می‌توان برای مفهوم ادبیات و هنر بیداری سطوح مختلفی را ترسیم نمود. در لایه نخست از مفهوم ادبیات و هنر بیداری، نه، به واقعیت موجود گفته می‌شود. مقصود از واقعیت موجود، طبیعت و دنیایی است که هنرمند را احاطه کرده و به دلایل متعدد مطلوب او نیست و نسبت به آن اعتراض دارد. در لایه دیگر،

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نه به هر نوع انحراف، بی‌عدالتی و آلودگی اعم از اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و دینی گفته می‌شود که هنرمند در پیرامون خویش مشاهده می‌کند و آن را بر نمی‌تابد و بالأخره در سطح سوم، اعتراض نسبت به استبداد داخلی یا تجاوز خارجی صورت می‌گیرد.

رهبر انقلاب در این راستا می‌فرماید:

«بیداری اسلامی یک حقیقتی است که اتفاق افتاده است. بعد از ده‌ها سال متمادی تسلط دشمنان اسلام و دشمنان مسلمین بر جوامع اسلامی، چه به شکل استعمار مستقیم، چه به شکل استعمار جدید و استعمار غیر مستقیم، چه به صورت سلطه فرهنگی یا سلطه اقتصادی یا سلطه سیاسی؛ بعد از سال‌های متمادی که ملت‌های مسلمان فشرده شدند در زیر این فشارهای عظیم سلطه غربی و دولت‌های اروپائی و آمریکائی بر کشورهاشان، بتدریج هسته بیداری، یقظه اسلامی رشد کرده، ثبت شده است و دارد خود را نشان می‌دهد. مردم دنیای اسلام امروز احساس می‌کنند که وسیله عزتشان، وسیله سربلندی‌شان، وسیله استقلالشان، اسلام است.»^۴

آیات القرمزی شاعر مشهور بیداری اسلامی در اشعار بیداری خود از این فرآیند پیروی می‌کند. سروده‌های این شاعر توانا سرتاسر نه است به واقعیت ناخوش آیند، ستمگری و بی‌عدالتی حاکمان و استبداد و استثمار بیگانگان:

۱- وَكُنَّا وَمَا زَلْنَا عَلَىٰ عَادَةِ الْإِبَاءِ... تَمُوتُ وَلِيحْيَا
الَّذِينَ وَالْعُزَّ هَاهُنَا
۲- أَلَا فَاقْتُلُونَا هَكَذَا نَحْنُ هَكَذَا... إِذَا مَا قُتِلْنَا نَمْلَأُ
الدَّهْرَ وَالْأَلْدَا

(میرزائی و زودرنج و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۹۹)

ترجمه: (۱) تا بوده و هستیم به سرکشی عادت کرده ایم. می‌میریم تا دین و عزت در این‌جا بماند. (۲) بدانید اگر ما را چنین بکشید ما نیز، روزگار و دنیا را پر از نسلی نو خواهیم کرد.

شاعران بیداری درد همه ستم‌دیده‌گان را درد واحدی می‌دانند که مبارزه با آن محدود به زمان، مکان،

سن یا جنس خاصی نیست به همین دلیل اندوه و اعتراض خود را با اندوه و اعتراض همه مبارزان آزادی طلب جهان پیوند می‌زنند و در مسیر این پیوند ناگسستنی مرزهای زمانی را در هم می‌کوبد و پیکره واحدی از مبارزان معترض و آزادی طلب را در طول تاریخ انسان‌ها به تصویر می‌کشند:

۱- أَنَا الَّذِي شَدَّ مِنْ أَحْبَابٍ سُرَّتِهِ... يَوْمَ الْوَلَادَةِ قَوْسًا
لِلْفِرَاعِينَ
۲- أَشَكَّلُ الصِّدْرَ مِقْلَاعًا وَتَقْدُفُنِي... حَمَّيْتِي فِي الرِّدْيِ
ذُوْدًا عَنِ الدِّينِ
(همان: ۱۰۱)

ترجمه: (۱) من همانم که از بدو تولد از نافم کمانی برای فرعونیان بستم. (۲) در سینه‌ام منجینی می‌سازم و غیرتم، مرا برای دفاع از دین و ایمانم به کام مرگ پرتاب می‌کند.

در این راستا، «لیاسری» شاعر بیداری بحرینی با ابداع هنری خود، کلمه «صمووود» را با تکرار ضمه بلند به کار برده است تا نشان دهد که مقاومت و بیداری بحرینی‌ها و شاید بیدار شدگان در همه کشورهای عربی همچون مقاومت و پایداری فلسطینی‌ها و اهالی غزه در انتفاضه خود تا رسیدن به پیروزی، محکم و پایدار است.

۱- اللَّهُ يَعْلَمُ أَنَّ فِي الْبَحْرَيْنِ مَا... زَلْنَا صَمُووودَ كَعَزَّةِ
الْعِيْدَاءِ
۲- وَأَنَا عَزَائِي أَنَّ رَبِّي سَامِعِي... وَهُوَ الْمَعِيْدُ الْحَقُّ
لِلضَّعْفَاءِ
۳- خُذْ يَا إِلَهِي مِنَ فَوَادِي حُبَّهَا... وَرَدًا بِه وَجَدَ
الْفَوَادِ عَزَائِي
(همان: ۱۰۴)

ترجمه: (۱) خداوند می‌داند که ما در بحرین همچون غزه سر سبز مقاوم هستیم. (۲) آرامش خاطر من در آن است که خداوند شنونده من است و او برگرداننده حق ناتوانان است. (۳) خدایا دوستی غزه را از قلبم پذیرا باش گلی که قلب، آرامش مرا در آن یافته است.

۲-۴- بحران فلسطین

فلسطین، یکی از عناصر تشکیل دهنده هویت مسلمانان در خاورمیانه است (اسماعیلی، ۱۳۸۶، ص ۴۱). پس‌زمینه منفی مسلمانان از یهودیان، نحوه ظالمانه شکل‌گیری رژیم صهیونیستی، رفتار تجاوزگرانه آن، ایدئولوژی افراط‌گرایانه صهیونیسم و پی‌بردن به اهداف غربی‌ها از تاسیس چنین رژیمی در همسایگی آنها موجب شده است تا زمانی که راه حلی عادلانه برای مسأله فلسطین به اجرا در نیامده است، این موضوع همچنان یکی از ریشه‌ها و انگیزه‌های بیداری اسلامی و گرایش به اسلام‌گرایی باشد. مقام معظم رهبری از مسأله فلسطین با عنوان جراحی عمیق بر پیکر امت اسلامی و خنجری در پهلوی کشورهای مسلمان منطقه یاد کرده‌اند ایشان یکی از مبادی اصلی طغیان مسلمانان، رشد و گسترش حرکت‌های اسلام‌گرایانه و موج جدید بیداری اسلامی را همین مسأله می‌دانند.

هرایر دکمجان، ناتوانی آشکار رهبران عرب در پایان دادن به اشغال سرزمین‌های عرب توسط اسرائیل را عامل تضعیف مشروعیت فرمانروایی حکام عرب و سرخوردگی، اضطراب، ناامیدی گسترده و احساس حقارت مسلمانان در مقابل سلطه اروپا، آمریکا و اسرائیل می‌داند (ن ک: دکمجان، ۱۳۷۷، ص ۶۶). مقام معظم رهبری تاثیر بحران فلسطین را در بیداری اسلامی چنین بیان داشته‌اند:

«ظلم و زورگوئی روز افزون رژیم صهیونیستی و همراهی برخی حکام مستبد و فاسد و مزدور آمریکا با آن از یک سو و سر بر آوردن مقاومت جانانه فلسطینی و لبنانی و پیروزی معجزه‌آسای جوانان مومن در جنگ‌های لبنان ۲۲ و ۳۳ روزه و غزه از سوی دیگر، از جمله عوامل مهمی بودند که اقیانوس به ظاهر آرام ملت‌های مصر و تونس و لیبی و دیگر کشورهای منطقه را به تلاطم در آوردند، انتفاضه اقصی حتی در خارج از مرزهای جغرافیایی فلسطین، عموم ملت‌های مسلمان و عرب را به صحنه بکشاند.»^۱ در راستای این طرز تفکر است که فلسطین و

شهرهای آن در شعر بیداری تبدیل به نماد شده‌اند. به عنوان نمونه شهر غزه، جایگاه ویژه‌ای در این بین داشته و همواره به عنوان نماد و سمبل مقاومت و مظلومیت مطرح بوده است:

۱- *اللّٰهُ یَعْلَمُ اَنَّ فِی الْبَحْرِیْنَ مَا..... زَلْنَا صَمُوْدَ کَفَرَةً الْعِیْدِ*
۲- *وَأَنَّ عَزَائِیَ اَنَّ رَبِّیْ سَامِعِی وَ هُوَ الْمَعِیْ دُ الْحَقِّ لِلضُّعْفَاءِ*
۳- *حُذِّ یَا اَلْهَیْ مِنْ فِؤَادِیْ حَبِّهَا وَرَدًا بِه وَجَدَ الْفِؤَادُ عَزَائِی*

(میرزائی و زودرنج و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۴)

ترجمه: (۱) خداوند می‌داند که ما در بحرین همچون غزه سر سبز مقاوم هستیم. (۲) آرامش خاطر من در آن است که خداوند شنونده من است و او برگرداننده حق ناتوانان است. (۳) خدایا دوستی غزه را از قلبم پذیرا باش گلی که قلب، آرامش مرا در آن یافته است.

«سمیر مقبل» شاعر دیگر بیداری نماد غزه را این گونه به کار می‌گیرد:

*قِفْ عَلِی السِّیْنِیْنِ وَاهْتَفِّ بِالنَّشِیْدِ / عَشْتِ یَا غَزَةَ یَا اُمَّ الصَّمُوْدِ / قَدْ مَضِیَتْ فِی خُطٰی کَرْبِ بَلَا / فَتَعَلَّمْتِ مِنْ السَّبْطِ الشَّهِیْدِ / وَصَمَدْتِ بَیْدِ خَاوِیَةِ / مِنْ سِلَاحِ الْعَصْرِ وَالْفَنِّ الْجَدِیْدِ / بِحَمَاسٍ وَ جِهَادٍ رَاسِخٍ / وَبِایْمَانٍ وَعِرْفَانٍ سَدِیْدٍ (سپید نامه، ۱۳۹۲، ص ۷). ترجمه: در پهنای سینا بایست و آواز سر بده / زنده باد غزه مام پایدار. / قدم‌هایت را با ردی همراه ساختی که در کربلا جاری بود. / و از نوه شهید درس‌ها آموختی. / با دستانی تهی / از جنگ افزارهای نوین / با حماسه و جهاد و ایمان و شناختی عمیق، پایداری را سرودی. شاعر در ادامه به هدف آنکه مردم مسلمان سرزمین‌های عربی - اسلامی را به مقاومت و پایداری تا حصول پیروزی تشویق کند از نماد غزه چنین بهره می‌گیرد: *قِفْ عَلِی الْجَوْلَانِ وَانظُرْ غَزَةَ / نَهَضْتُ تَرْفَعُ رَایَاتِ الصَّمُوْدِ (سپید نامه، ۱۳۹۲، ص ۸). ترجمه: ایستاده بر بلندای جولان غزه را بنگر / که به پا خواسته و پرچم‌های مقاومت را بر افراشته**

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

است.

۲-۵- شوق و امید به زندگی و پیروزی

هر ملتی در طول حیات خود با فراز و نشیب‌های فراوانی روبرو می‌شود. تاریخ، گواهی می‌دهد که هرگاه ملتی امری را اراده کرده است، تقدیر و سرنوشت در برابر او سر تسلیم فرود آورده‌اند. این مسأله در عرصه شعر پایداری و بیداری زیبا خودنمایی کرده، و بر شوق و امید مسلمین بیدار شده در کشورهای عربی می‌افزاید. رهبر معظم انقلاب در این باره عقیده دارند که: «ترسیم هدف بلندمدت برای بیداری اسلامی در کشورهای مسلمان، نقطه‌ای است متعالی و والا که بیداری ملت‌ها را باید سمت و سو دهد و آنان را به آن نقطه برساند. با شناسائی این نقطه است که می‌توان نقشه راه را ترسیم کرد و هدف‌های میانی و نزدیک را در آن مشخص نمود. این هدف نهائی نمی‌تواند چیزی کمتر از ایجاد تمدن درخشان اسلامی باشد.»^۱

«فرحان الکنانی» شاعر بیداری در تأیید و تأکید آن چنین می‌سراید:

۱- خل اکلک تضل حی و ما تموت

ایجبهت التاريخ عنوانک کبر

۲- گالها ابن الشابی ابروح القصید

و هل قصیده خالد طول الدهر

۳- الرجف گلبه ایخاف یصعد علی الجبال

أبدله هذا یعیش لا بد بلحفر

(همان: ۱۳۳)

ترجمه: (۱) بگذار تا راز زنده ماندن و نمردنت را برایت یگویم. رازی که تاریخ نامت را به بزرگی فریاد خواهد کشید. (۲) همان چیزی است که ابن شابی در شعر ماندگارش بیان کرد. (۳) بزدلانی که از صعود به قله‌ها می‌ترسند دره‌ها منزلگه جاودان آنهاست. بنابراین زندگی، پویایی، شوق و نشاط از واژگان کلیدی در فرهنگ بیداری است، شوق به زندگی و خواستن آن، از ویژگی‌های یک انسان مبارز و مقاوم است.

۱- فکاتما الملكوت أرسل نفعه بتوسلی، بروائع

الأسماء

۲- أبصرت فی قلبی سماء طهاره العذراء

والزهراء، والحوراء

۳- فاستیفظت روحی وکل جوانحی وجوارحی

انتفضت علی أرائی

۴- وتهدت شفتای بالآیات وابتهدت بشعر

الثوره الغناء

۵- أنا لست راکعاً لمخلوق بلی الله للشعب

العظیم ولائی

۶- والشعب ثار ولن یصدق مکرهم الله أكبر

ثوره بسمائی^۱

ترجمه: (۱) گویا ملکوت به توسل من و به اسم‌های بزرگی که بر زبان دارم نسیمی بر من وزیده است. (۲) که در دل خود آسمان پاکی را ببینم. عذرا، زهرا و حورا. (۳) پس روح و همه اعضا بیدار شدند. و اجزای بدنم بر ضد مشکلاتم قیام کردند. (۴) لبه‌ایم با آیات قرآن شب زنده‌داری کنند و با سرودن شعر انقلاب به وجد آیند. (۵) آری من در برابر هیچ آفریده‌ای خم نمی‌شوم. کرنش کردن من فقط در برابر خدا و مردم بزرگوار است. (۶) مردم انقلاب کرده‌اند و مکر آنها را نمی‌پذیرند. و عبارت الله اکبر انقلابی است در آسمان من.

۳- نتیجه گیری

پژوهش حاضر و نمونه‌های ذکر شده به وضوح نشان می‌دهد که شاعران عرب بیداری اسلامی به خوبی با عقاید و افکار رهبر معظم انقلاب اسلامی آشنا بوده و به صورت روان حرکتی و گسترده در اشعار خود به کار گرفته‌اند. وحدت، رمز پیروزی، تاکید بر هویت عربی اسلامی، نه به واقعیت‌های موجود، بحران فلسطین و شوق و امید به زندگی و پیروزی از جمله منویات معظم له می‌باشد که نمود آنها در شعر شاعران عرب بیداری اسلامی هویداست. این موضوع نشان می‌دهد که شاعران عرب به عنوان بخشی از نخبگان بیداری اسلامی تنها راه درست و منتهی به هدف و نجات بخش ملت‌های مسلمان از مصائب و مشکلات را پیروی

از رهبران دینی - سیاسی می‌دانند. در شعر بیداری اسلامی شایبه مادی کمتر است لذا شعر بیش از آنکه شکل ستایش از افراد داشته باشد صورتی درخور از ستایش و تکریم ارزش‌ها را پیدا کرد و حتی شعرهای که برای امام خمینی (ره) و مقام رهبری سروده شد به انگیزه پاسداشت ارزش‌های معنوی ایشان بود نه قدرت و نفوذ مادی. موضوع مهم دیگر آنکه شاعر بیداری عرب دیگر در فکر تکسب از طریق شعر نیست بلکه شعر را به عنوان وسیله‌ای برای انجام تکلیف دینی خود در آگاه‌سازی ملت‌ها به کار می‌گیرد لذا شاعر عرب زبان بیداری سریع و صریح حق را بر زبان می‌آورد همان‌گونه که رهبرش هست و می‌خواهد

پانوشت:

۱. بیانات در تاریخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۰
۲. بیانات در تاریخ ۱۳۹۰/۰۱/۰۱
۳. بیانات در تاریخ ۱۳۹۰/۰۶/۲۶
۴. بیانات در تاریخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۰
۵. خطبه نماز عید فطر ۱۳۸۷/۰۷/۱۰
۶. بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۰۶/۲۶
۷. بیانات در دیدار با مسؤولان نظام در روز میلاد پیامبر اکرم (ص) ۱۳۸۹/۱۲/۰۲
۸. بیانات در کنفرانس بین‌المللی حمایت از انتفاضه فلسطین ۱۳۹۰/۰۷/۰۹
۹. بیانات در تاریخ ۱۳۹۲/۰۲/۰۹
10. ayatalghermezi.blogfa.com/post-29.aspx. Accessed February 09.2016.

منابع و مآخذ

اسماعیلی، حمیدرضا. (۱۳۸۶) القاعده از پندار تا پدیدار. تهران: اندیشه سازان نور.
 دکمجیان، هریر (۱۳۷۷) اسلام در انقلاب جنبش‌های اسلامی در دنیای عرب. ترجمه حمید احمدی. چاپ سوم. تهران: انتشارات کیهان.
 سپیدنامه، بهروز. (۱۳۹۲) حنجره‌های بیدار شعر پایداری شاعران عرب. چاپ اول: انتشارات روایت

فتح .
 سجادی، عبدالقیوم. (۱۳۸۳) درآمدی بر اسلام و جهانی شدن. قم: نشر بوستان کتاب.
 مقاله‌ها
 طاهری نیا، علی باقر، و محمودی، فرزانه و عباسی، نسرین. (۱۳۹۲) «صدی الوحده العقائدية فی ادب المقاومة لحرکة البحرين». مجلة دراسات الادب المعاصر. العدد التاسع عشر، ۹-۳۰.
 میرزائی، فرامرز و زودرنج، صدیقه و کوچکی نیت، زهرا. (۱۳۹۳) «بازتاب گفتمان انقلاب اسلامی ایران در شعر بیداری اسلامی بحرین». فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهشنامه انقلاب اسلامی. شماره ۱۱۲، ۱۰-۹۵.

www.noorfatema.com/vb/archive/index.php/t-27636.html. Accessed February 10.2016.
 ayatalghermezi.blogfa.com/post-29.aspx. Accessed February 09.2016.
 samiralgazzar.com/forum/thread21323.html. Accessed February 07.2016.
 samiralgazzar.com/forum/thread21323.html. Accessed February 07.2016.
 www.facebook.com/permalink.php?id=204642546219717&story_fbid=690407534309880. Accessed February 07.2016.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

■ ۷۶ ■

بررسی تطبیقی تجارب در زمینه سازگاری روانی در ادراک آسایش حرارتی در فضاهای عمومی شهری

رضا خیرالدین - عضو هیات علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

الهام ضابطیان* - دانشجوی دکتری شهرسازی، پژوهشکده نظر، تهران، ایران.

A comparative study of experiences in the field of psychological adjustment in the perception of thermal comfort in urban public spaces

Abstract

Urban areas are social spaces that engage citizens must enable people to operate. The success of a public space in the city is also attracting more and more citizens. One of the key factors in the amount and type of comfort and convenience to the people in an urban public space based on the studies the most important factor affecting comfort, temperature and ambient temperature; Under the terms of the comfort that comes as thermal comfort. But like what is said about the urban landscape, thermal sensation perceived by sense perception is different and will be different in mind. Compatibility of the most important factors affecting thermal comfort perception is that such a possibility has been repeatedly confirmed in studies indoors. The wide variety of environmental factors in open spaces, unlike the internal situation, it's important to become more prominent. Adaptation to the physical, physiological and psychological split that has been addressed in this article to the psychiatric ward. Given the novelty of the concepts discussed in this paper, placed in the category of fundamental research. The main purpose of this extension of concepts and designs the status and influencing factors of psychological adjustment to achieve thermal comfort in urban open spaces. The first step in this direction through this subject, principles and definitions are relevant to the topic. In the next step, given the lack of similar experiences in studies and research within the country using comparative research, all with a focus on existing experience and global reach thermal compatibility issues Psychology collected and categorized. And It then outlines a number of best practices have been investigated and Finally, sum up experiences, psychological factors affecting adjustment to achieve thermal comfort is provided. In the end, after analyzing the experiences investigated, vacuum collection on the matter, scheduled for completion in the form of future research and proposed the hypothesis that there is a connection between the "sense of belonging" and "psychological adjustment to achieve thermal comfort" spaces public suggested.

Key words: Comparative Study, thermal comfort, urban public space, thermal psychological adjustment.

چکیده

فضاهای شهری عرصه اجتماعی تعامل شهروندان هستند که باید همه مردم بتوانند در آن به فعالیت بپردازند؛ موفقیت یک فضای عمومی شهری نیز در جذب هرچه بیشتر شهروندان است. راحتی و آسایش یکی از عوامل کلیدی در میزان و نوع حضور افراد در یک فضای عمومی شهری است که بر اساس مطالعات انجام گرفته مهم ترین عامل اثرگذار بر راحتی، دما و حرارت محیط است که شرایط آسایش مربوطه تحت عنوان آسایش حرارتی مطرح می شود، اما مانند آنچه درباره منظر شهری گفته می شود، احساس حرارتی با ادراک آن متفاوت است و ادراک در اثر معنا بخشیدن در ذهن افراد متفاوت خواهد بود. سازگاری از مهم ترین عوامل موثر بر ادراک آسایش حرارتی است که وقوع آن در مطالعات مربوط به فضاهای داخل بارها تایید شده است. تنوع گسترده عوامل محیطی در فضاهای باز، بر خلاف شرایط داخلی، این مهم را برجسته تر می سازد. سازگاری به سه دسته فیزیکی، فیزیولوژیکی و روانی تقسیم می شود که در این مقاله به بخش روانی آن پرداخته شده است. با توجه به جدید بودن مفاهیم مطرح شده در این پژوهش، در دسته مطالعات بنیادی قرار می گیرد. لذا هدف اصلی مقاله بسط مفاهیم و طرح مساله جایگاه و عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی در فضاهای باز شهری است. در این راستا در گام اول از طریق روش تحقیق توصیفی، مبانی و تعاریف مربوط به موضوع آورده شده و در گام بعدی باتوجه به فقدان تجارب مشابه در مطالعات و پژوهش های داخل کشور، با استفاده از روش تحقیق تطبیقی، کلیه تجارب موجود و در دسترس جهانی با محوریت مسائل روانشناسی سازگاری حرارتی جمع آوری و دسته بندی شده اند و سپس به تشریح تعدادی از بهترین تجارب مذکور پرداخته شده و در نهایت با جمع بندی تجارب، مجموعه عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی ارائه شده است. در پایان نیز پس از تحلیل تجارب بررسی شده، مجموعه خلاء های موجود در زمینه موضوع، برای تکمیل در قالب پژوهش های آتی و فرضیه پیشنهادی مبنی بر وجود ارتباط بین «حس تعلق» و «سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی» در فضاهای عمومی شهری پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی: بررسی تطبیقی، آسایش حرارتی، فضای عمومی شهری، سازگاری روانی حرارتی.

فضاهای شهری مکان تبلور زندگی اجتماعی و عرصه تعامل متقابل انسان‌ها هستند که باید همه مردم بتوانند آزادانه در آن حضور یابند و به فعالیت بپردازند؛ موفقیت یک فضای عمومی شهری نیز در جذب هرچه بیشتر شهروندان است. راحتی و آسایش یکی از عوامل کلیدی در میزان و نوع حضور افراد در یک فضای عمومی شهری است؛ عوامل متعددی مانند نور، صدا، دما، بوهایی که در محیط وجود دارند و ارزش‌های بصری می‌توانند در احساس و ادراک آسایش فضا تأثیرگذار باشند که بر اساس مطالعات انجام گرفته مهم‌ترین عامل اثرگذار دما و حرارت محیط است که شرایط آسایش مربوطه تحت عنوان آسایش حرارتی مطرح می‌شود. در واقع شرایط آب و هوایی و خرد اقلیم دربرگیرنده فضا عامل همیشه حاضر در فضاهای شهری است و این امر بویژه در مکان‌هایی با شدت عوامل آب و هوایی (مانند دمای هوا، تابش خورشید، باد و رطوبت) می‌تواند در تعیین زمان، نوع فعالیت و افراد مراجعه کننده به یک فضا و حس تعلق آنان بسیار اثرگذار باشد. شرایط جوی حاکم بر محیط می‌تواند پتانسیل و یا تهدیدی در جهت رونق فضای شهری و جذب افراد پیاده محسوب شود. از این رو پژوهش‌های متعددی در زمینه بهبود شرایط آسایش حرارتی افراد در فضای داخلی و بیرونی انجام شده است. اما عموماً در جهان و بویژه در ایران، روابط بین مباحث سازگاری روانی با شرایط اقلیم بطور بسیار محدودی مطالعه شده و در مجموع پژوهش‌های انجام شده در زمینه آسایش حرارتی بیشتر بر مباحث کالبدی و مداخلات فیزیکی متمرکز شده‌اند. درحالی‌که مطالعات نشان داده‌اند که شرایط فضای بیرونی با درونی از نظر میزان سازگاری روانی افراد و ادراک آسایش حرارتی آنها بسیار متفاوت است و لذا از این پتانسیل می‌توان در جهت رونق هرچه بیشتر و جذب افراد به فضاهای شهری عمومی (بویژه پیاده محور) بهره برد. بنابراین در نقاطی که امکان تشخیص و حل موضعی مشکلات

آسایش محیطی بصورت فیزیکی وجود دارد، با راهکارهای طراحی، مسائل موجود می‌تواند بهبود داده شود، اما با دانستن عوامل ذهنی و ادراکی موثر در آسایش حرارتی و روانشناسی آسایش حرارتی می‌توان از طریق راهکارهای اجتماعی، رفتاری و برنامه ریزی فعالیت‌ها و تغییرات بصری، آسایش حرارتی درک شده توسط افراد را بهبود بخشید و میزان قدرت سازگاری روانی آنها را بویژه در فضاهای شهری با شدت شرایط اقلیمی و مشکلات آسایش حرارتی و یا در فضاهایی که امکان مداخلات زیادی از نظر فیزیکی وجود ندارد، بالا برد. این روند بعلاوه می‌تواند از نظر اقتصادی نیز به کاهش هزینه‌های مداخلات فیزیکی با هدف ارتقای آسایش حرارتی افراد در فضاهای عمومی شهری کمک نماید.

۲) مفاهیم و چارچوب نظری

۱-۲) آسایش محیطی و اهمیت بررسی آسایش حرارتی در فضای عمومی شهری
به گفته کرمونا (۲۰۰۷)، «تا وقتی فضا راحت نباشد بعید است مورد استفاده قرار گیرد» و اگر هم مورد استفاده واقع شود صرفاً برای عبور و مرور است نه حضور طولانی مدت. این در حالی است که همانطور که ذکر گردید، فضاهای شهری، قلب تپنده شهرها و عامل سرزندگی و حفظ و ارتقاء زندگی شهرها هستند. آسایش محیطی، احساس رضایت و راحتی حاصل از هماهنگی جنبه‌های فیزیولوژیکی، روان‌شناختی و کالبدی انسان و محیط اطرافش است که طیف وسیعی از شرایط آسایش حرارتی، صوتی، بصری، بویایی و کیفیت هوا تا زیبایی را شامل می‌گردد. ایجاد آسایش در فضاهای عمومی نقش مستقیمی در میزان استفاده از آنها و رفتار و نوع حضور افراد دارد. هریک از این عوامل محیطی از طریق متغیرهایی مانند سرما، گرما، صوت و نور بر حواس انسان تأثیر می‌گذارند و این پاسخ به محرک‌های محیطی است که تعیین‌کننده میزان آسایش به صورت موردی و عمومی است. یافته‌های پژوهش‌های آسایش محیطی نشان می‌دهند که

هرچند عوامل موثر بر آسایش وزن برابری ندارند اما اکثر مطالعات بر اهمیت شرایط حرارتی به عنوان تاثیرگذارترین موضوع بر رضایت از فضا و مهم‌ترین معیار آسایش عمومی تاکید دارند. (Frontczak, Wargocki, ۲۰۱۱; Lo et al, ۲۰۰۳) و محاسبه آسایش حرارتی را مقدم بر آسایش صوتی و بصری فرض کرده اند. (Oral et al, ۲۰۰۴) تا آنجا که در برخی پژوهش‌ها (Nikolopoulou, ۲۰۰۴; Steemers, ۲۰۰۴) منظور از آسایش در فضای باز، آسایش حرارتی است. آب و هوا بطرز مهمی می‌تواند بر حالت و رفتار تاثیر بگذارد (Keller MC, et al, ۲۰۰۵) بر اساس نیاز به تفریح و فراغت، مردم اغلب به طور مستقیم در معرض آب و هوای مختلفی قرار می‌گیرند تا فضای شهری بیرونی را ببینند (Tzu-Ping Lin, ۲۰۰۹). رفتار و انتظارات مردم در فضاهای بیرونی پیچیده تر و متفاوت تر از فضای درونی مانند خانه یا اداره‌ها است. رفتار در اداره یا خانه خیلی محدودتر است و بیشتر پشت میز نشینی است تا رفتارهای در فضای بیرونی مانند راه رفتن، نشستن، ایستادن و ... که در آن مردم مجبور نیستند در یک نقطه مکانی بمانند و انتخاب‌های زیادی دارند (Monteiro and Alucci, ۲۰۰۷).

۲-۲) چیسستی و عوامل موثر بر شرایط آسایش حرارتی در فضاهای شهری

اعتقاد بر این است که تعریف آسایش تعریف ساده ای نیست؛ چرا که عوامل محیطی و اختصاصی فراوانی در به وجود آمدن آن دخالت دارند. در تعریف اصطلاح «آسایش حرارتی» نیز تعابیر متفاوتی وجود دارد (بشارتی زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۴). نیلسن می‌گوید آسایش حرارتی عبارتست از احساس رضایت فرد از محیطی مشخص. آسایش گرمایی از فردی تا فرد دیگر متفاوت بوده و غیر از وجوه فیزیولوژیکی، جنبه‌های روانشناختی را هم در بر می‌گیرد. همچنین محدودیت‌های آسایش گرمایی همگام با درجه سازگاری با محیط روانی-اجتماعی و اقلیم تغییر می‌کند (نیلسن، ۱۳۸۵، ص ۲۲). عقیده

بسیاری از محققین فن بر این است که خنثی بودن حرارتی تعبیر دقیق تری از آسایش حرارتی است، چرا که در چنین محیطی بدن انسان نه احساس سرما و نه احساس گرما می‌کند (واتسون، ۱۳۸۲، ص ۲۹). طبق تعریف استاندارد CIBSE منظور از شرایط آسایش انسان یا به اصطلاح «منطقه آسایش» مجموعاً شرایطی است که از نظر حرارتی حداقل برای ۸۰ درصد از افراد مناسب باشد. آسایش حرارتی انسان به عوامل متعددی از جمله چهار عناصر اقلیمی، دمای هوا، رطوبت هوا، تابش آفتاب و جریان هوا، بستگی دارد. البته احساس نهایی انسان در برابر شرایط محیطی به عوامل غیراقلیمی مانند نوع لباس، قدرت سازگاری و عادت به شرایط اقلیمی، سن، جنسیت، شکل ظاهری، مقدار چربی زیر پوست، وضعیت بدن از نظر تندرستی، نوع غذا و نوشیدنی‌های مصرف شده و رنگ پوست نیز بستگی دارد. (کسمایی، ۱۳۷۲، صص ۵۵-۵۶) اشری آسایش حرارتی را شرایط ذهنی می‌داند که بیان‌کننده میزان رضایت افراد از حرارت محیط است. کلمه شرایط ذهنی در تعریف اشری دلالت بر آمیختگی شرایط روحی و شرایط فیزیولوژیک در احساسی تحت عنوان آسایش حرارتی دارد. اولگی محدوده‌ای را برای راحتی حرارتی عنوان کرد و بر اساس آن محدوده آسایش حرارتی را تعریف کرد. از نظر او آسایش حرارتی شرایطی است که کمترین میزان مصرف انرژی برای به وجود آوردن یک محیط مطلوب صرف شود.

۲-۳) تفاوت احساس و ادراک حرارتی و نقش سازگاری در ادراک آسایش حرارتی

به طور کلی فرآیند پیچیده آگاهی یافتن از اطلاعات حسی و فهم آنها را ادراک می‌نامند. همچنین ادراک، فرآیندی است که افراد به وسیله آن، پنداشت‌ها و برداشت‌هایی را که از محیط خود دارند تنظیم و تفسیر می‌کنند و بدین وسیله، به آنها معنی می‌دهند. ادراک می‌تواند با واقعیت عینی، بسیار متفاوت باشد. غالباً افراد از امری واحد،

برداشت های متفاوتی دارند. میتوان گفت که رفتار مردم، به نوع ادراک، پنداشت، یا برداشت آنها (و نه واقعیت) بستگی دارد (نقره کار، ۱۳۸۹، ص ۵۳). در تعریف دیگر برای ادراک در علم روانشناسی و تفاوت آن با احساس آمده است: «انسان ها از طریق حواس خود از محیط آگاهی پیدا می کنند و شناخت فرد از جهان در ابتدا حسی است و این احساس از طریق مکانیزم های حسی نظیر گوش، چشم، پوست و جز آن قابل دریافت است، اما ادراک متضمن شناخت عالی تر در تعبیر و تفسیر اطلاعات حسی است» (آقا محمدیان شعرباف، ۱۳۷۵، ص ۶۶) و اما برای روشن شدن تفاوت احساس آسایش حرارتی و ادراک آن، در اینجا مثالی آورده شده است: اگر شرایطی در نظر گرفته شود که که حرارت محیط برای فرد مطلوب باشد ولی ناگهان خبر ناراحت کننده ای به او داده شود، با توجه به احساسی که از خبر به فرد منتقل شده است، آیا در محیط احساس آسایش می کند یا عرق کرده و به اصطلاح بدنش داغ می شود؟ سازگاری از مهم ترین عوامل موثر بر ادراک آسایش حرارتی است (Liu et al, 2012) که وقوع آن در مطالعات مربوط به فضاهای داخل بارها تایید شده است. تنوع گسترده عوامل محیطی در فضاهای باز، بر خلاف شرایط داخلی، این مهم را برجسته تر می سازد. بعضی از مطالعات شرایط آسایش درونی و بیرونی را مقایسه کرده اند، در حالی که این دو تفاوت های عمده ای دارند؛ بخصوص از نظر فاکتورهای رفتاری و روانی در نتیجه میزان «سازگاری گرمایی» متفاوت می گردد. مطالعات زیادی نشان داده اند که درک افراد و ترجیحات آنان از گرمای محیط به طور محسوسی متفاوت است و افراد از نظر تطبیق رفتاری، تطبیق فیزیولوژیکی و عادت های روانی یا انتظارات در مواجهه با اقلیم متفاوت هستند (Tzu-Ping Lin, 2009). واقعیت این است که عموماً تصور می شود کنترل معمارانه یا مکانیکی خرد اقلیم فضای باز ممکن نیست. این تصور باعث می شود که افراد انتظار داشته باشند

شرایطی که در فضای باز تجربه می کنند، در بازه ی وسیع تری نسبت به تجربیات آب و هوایی فضاهای داخلی مثل خانه و اداره قرار گیرد؛ بنابراین به دلیل این انتظار، محدوده شرایطی که آنها «قابل قبول» خواهند دانست نیز باید به میزان قابل ملاحظه ای وسیع تر از شرایط داخلی باشد. (de Spangnolo و Dear, 2003)

۲-۴) تعریف سازگاری و مشخصه های آن

در لغتنامه دهخدا، سازگاری؛ موافقت در کار، حسن سلوک و در مقابل ناسازگاری؛ بدسلوکی، بدرفتاری و سازگاری نکردن معنی شده است. البته سازگاری در روانشناسی بیشتر در بخش های اجتماعی و مسائل خانواده و تحصیل مطرح شده است؛ اما بنا بر نظریه فرانسین سازگاری عبارتست از: «رفتار مفید و موثر آدمی در تطبیق با محیط فیزیکی و روانی به گونه ای تنها با تغییرات محیطی هم رنگ نگردد، بلکه خود نیز در محیط تاثیر گذاشته و آن را به گونه مناسب تغییر دهد» (فرانسین، ۱۹۶۵؛ به نقل از اسلامی، ۱۳۸۷). در تعریفی دیگر نیز آمده است: هرگاه تعادل جسمانی، روانی و عاطفی فرد به گونه ای دچار مشکل شود که احساس ناخوشایندی به وی دست دهد و برای ایجاد توازن نیازمند به کارگیری نیروهای درونی و حمایت های بیرونی باشد و در این مسیر در بکارگیری مکانیزم های جدید موفق شود و مشکل را به نفع خود حل کند، فرآیند سازگاری به وقوع پیوسته است. فرآیند سازگاری را در یک تحلیل روانی می توان در چند مرحله یا قدم توصیف کرد که در این فرآیند در مرحله اول با احساس یک نیاز و انگیزه شروع می شود و در مرحله نهایی با ارضاء نیاز و تخفیف انگیزه مذکور به پایان می رسد (آقا محمدیان شعرباف، ۱۳۷۵: ۶۶). در روان شناسی، سازگاری فرآیندی کم و بیش آگاهانه فرض می شود که بر پایه آن فرد با محیط اجتماعی، طبیعی یا فرهنگی انطباق می یابد. این انطباق مستلزم آن است که فرد خود را تغییر داده یا اینکه فعالانه تغییراتی در محیط ایجاد نماید و در

نتیجه هماهنگی لازم بین فرد و محیط ایجاد شود (بنکداری و همکاران، ۲۰۰۵). پس می توان گفت در مجموع سازگاری به اساس میزان کنار آمدن فرد با شرایط جدید اطلاق می گردد به عبارت دیگر سازگاری به توانایی تغییر رفتار در پاسخ به تغییرات محیطی اشاره دارد بطوری که فرد بین آنچه که می خواهد و آنچه شرایط جدید در محیط برایش ایجاد کرده، توازن برقرار می کند.

۲-۵) تعریف سازگاری حرارتی و انواع سازگاری

واژه «سازگاری» به طور گسترده ای می تواند به عنوان کاهش تدریجی پاسخ ارگانیسم به محرک های در معرض و تکرار شونده باشد، شامل همه اقداماتی که در یک محیط زندگی را بهتر می کنند. در زمینه آسایش حرارتی این شامل همه فرآیندهایی که مردم انجام می دهند تا بین محیط و نیازهایشان تناسب برقرار کنند، هستند. در چنین چارچوبی، فرصت سازگاری می تواند به سه گروه مختلف تقسیم شود: فیزیکی، فیزیولوژیکی و روان شناسی. (Nikolopoulou et al, ۱۹۹۹). سازگاری فیزیکی شامل همه تغییراتی است که یک فرد انجام می دهد تا خودش را با محیط مطابقت بدهد یا این که محیط را بر اساس نیازهای خودش تغییر بدهد. و می توان آن را به دو دسته سازگاری فیزیکی واکنشی و غیرواکنشی تقسیم کنیم. (Nikolopoulou et al, ۱۹۹۹) در سازگاری واکنشی، تغییرات فقط در خود فرد صورت می گیرد، مانند تغییرات حجم لباس، طرز حالت قرارگیری و یا موقعیت فرد، یا حتی گرمای متابولیک فرد با مصرف نوشیدنی های گرم یا سرد. در واقع در فضای بیرونی مردم محدودیت های فضای درونی را ندارند و می توانند محیط خود را تغییر بدهند و آزاد هستند که وقتی خواستند حرکت کنند. در سازگاری غیر واکنشی مردم محیط را تغییر می دهند تا شرایط آسایش خودشان را فراهم کنند مانند یک فضای بسته و باز کردن پنجره یا راه انداختن وسایل

سرمایش و گرمایش یا در فضای بیرونی باز کردن چتر یا سایه بان. مردم مختلف محیط را در روش های مختلفی درک می کنند. پاسخ مردم به محرک های فیزیکی رابطه مستقیمی با اندازه آن محرک ندارد؛ اما به اطلاعاتی بستگی دارد که مردم برای یک موقعیت ویژه دارند. بنابراین فاکتورهای فیزیولوژیک بر درک گرمایی از فضا و تغییراتی که اتفاق می افتد در آن تاثیر دارند (Nikolopoulou et al, ۲۰۰۱).

بنابر مطالعات انجام گرفته در فضای باز، در میان فرصت های سازگاری که در فضا رخ می دهد، سازگاری روانی مهم ترین آنها محسوب می شود؛ زیرا تاثیر چشم گیری بر ادراک حرارتی افراد از محیط و در نتیجه شرایط آسایش آنان دارد. افراد مختلف محیط پیرامون را به صورت های مختلفی درک می کنند. پاسخ انسان به یک محرک فیزیکی، رابطه مستقیم با بزرگی و مقدار آن ندارد، بلکه به «اطلاعاتی» که افراد از یک موقعیت خاص دارند وابسته است (Nikolopoulou و Steemers, ۲۰۰۳). مطالعات Kenz و Thorsson در سال ۲۰۰۶، مشخص کرد که از نظر روانی اطلاعات و انتظارات از شرایط محیطی تاثیر زیادی در شرایط آسایش گرمایی فرد دارد. همچنین وضعیت روحی افراد در کنار احساسات، ادراکات و گرایش های فردی آنان نقش عمده ای در نزدیک شدن به شاخص های آسایش حرارتی انسانی دارند.

۳) فرآیند و روش تحقیق

با توجه به جدید بودن موضوع پژوهش و بنیادی بودن آن، در این مقاله رویکرد اصلی بسط مفاهیم و طرح مساله جایگاه و عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی در فضاهای باز شهری است. در این راستا در گام اول از طریق روش تحقیق توصیفی، مبانی و تعاریف مربوط به موضوع آورده شده و در گام بعدی باتوجه به فقدان تجربه مشابه در مطالعات و پژوهش های داخل کشور، با استفاده از روش تحقیق تطبیقی، کلیه تجارب موجود و در دسترس جهانی با محوریت مسائل روانشناسی

سازگاری حرارتی جمع آوری و دسته بندی می گردند و سپس به تشریح تعدادی از بهترین تجارب مذکور پرداخته شده و در نهایت با جمع بندی تجارب، مجموعه عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی ارائه می شود.

۴) بررسی تجارب

۴-۱) مرور تجارب ایران در زمینه آسایش حرارتی در فضاهای شهری و مطالعات مربوط به سازگاری روانی

در ایران موضوع بررسی شرایط آسایش حرارتی در فضاهای باز سابقه زیادی ندارد. برخی از پژوهش های انجام گرفته شامل پایان نامه های کارشناسی ارشد و دکتری هستند که از آن جمله می توان به پایان نامه کارشناسی ارشد معماری انرژی با عنوان آسایش حرارتی در فضاهای باز شهر تهران (۱۳۹۰) اشاره کرد که به ساماندهی خرد اقلیم خیابان ولیعصر با تکیه بر شرایط آسایش حرارتی پرداخته و پس از برداشت اطلاعات عینی موثر مانند وضعیت دما، رطوبت، باد و تابش در دو فصل تابستان و زمستان و تحلیل آنها راهکارهای مداخلات فیزیکی مانند اصلاحات فرمی ساختمان ها، طراحی پیاده رو ها و منظرسازی و نظایر آن داده شده است. در مطالعه ای دیگر و در همان سال، در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد به تهیه راهنمای طراحی شهری برای تامین آسایش حرارتی در فضاهای شهری پرداخته شده که این پژوهش مجموعه اصول و رهنمودهای هدایت کننده طراحان شهری به منظور تامین آسایش حرارتی استفاده کنندگان فضاهای شهری و بهبود خرد اقلیم فضاهای شهری را ارائه می دهد که به صورت تجربیدی بوده و وابسته به مکان و موضع خاصی نیست. همچنین رساله ای در رشته دکتری شهرسازی با عنوان آسایش محیطی در فضاهای باز شهری- ارزیابی آسایش حرارتی در بوستان های منتخب شهر تهران در سال ۱۳۹۰ انجام گرفته است که به ارزیابی های میدانی متغیرهای محیطی و الگوهای رفتاری افراد در ۵ بوستان شهری تهران

پرداخته است. یافته های این پژوهش حاکی از بالا بودن نسبی هم بستگی میان دمای معادل فیزیولوژیک با ارزیابی احساس حرارتی دارد. مطالعه دیگری با عنوان کاربرد اصول دانش طراحی اقلیمی در طراحی فضاهای شهری با تأکید بر آسایش حرارتی در سال ۱۳۹۳ و در سایت سهیل منطقه ۱۹ شهر تهران انجام گرفته است که به سنجش عملکرد طراحی در محدوده خرد مقیاس از طریق شبیه سازی در مدل سه بعدی خرد اقلیم Envi met انجام شده و نتایج پژوهش، علاوه بر تعیین نقاط آسایش و عدم آسایش حرارتی بر لزوم رویکرد علمی به کاربرد و استفاده از دانش طراحی اقلیمی در جزئیات سبک و الگوی شهرسازی و معماری ایران تأکید می کند. مشابه این پژوهش با عنوان آسایش حرارتی و تاثیر ارتفاع ساختمان ها بر خرد اقلیم فضاهای شهری در خیابان شهرداری تهران (حداصل میدان تجریش تا میدان قدس) و در سال ۱۳۹۲ انجام شده است که در این پژوهش نیز بر اساس داده های آب و هوایی تهران آسایش حرارتی مد نظر بوده است تا از این طریق بتوان به این مسأله که ارتفاع ساختمان های موجود در جداره های خیابان چه تاثیری بر آسایش حرارتی محیط دارند پاسخ گفت و نیز تعادلی بر میزان ارتفاع ساختمان ها با توجه به مسائلی چون، منظر شهری، عامل اقتصادی و نیز عوامل محیطی برقرار کرد.

مطالعات مشابه دیگری نیز در این زمینه وجود دارند که تقریباً تمامی آنها در چارچوب تجارب مذکور انجام شده اند. لذا در مجموع می توان گفت در بین مطالعات انجام گرفته در ایران، پژوهشی بر زمینه های روانی موثر در ادراک آسایش حرارتی در فضاهای شهری و نحوه سازگاری روانی افراد، صورت نگرفته است و مطالعات مانند مطالعات مربوط به آسایش حرارتی در فضاهای داخلی صرفاً رویکرد فیزیکی داشته اند و در صورت اشاره به مسائل اجتماعی و روانی نیز به بررسی دقیق و تحلیل عوامل موثر و بویژه عامل سازگاری روانی پرداخته

جدول ۱ بررسی تطبیقی تجارب جهانی انجام گرفته در زمینه عوامل ذهنی و روانشناسی آسایش حرارتی
(مآخذ: نگارندگان)

سال	پژوهشگران	محل مطالعه	زمینه و محورهای مطالعاتی	روش ها و فرآیندها	تاکید و نتایج اصلی پژوهش
۱۹۹۱	هوپ و سایدل	ساحلی در ایتالیا	بررسی تاثیر آب و هوا بر جذب گردشگران و علل مراجعه آنها	داده های اقلیمی جمع آوری شده مقایسه داده های اقلیمی جمع شده با داده های ایستگاه هواشناسی	در این مطالعه دریافتند که بسیاری از گردشگران به مناطق آب و هوایی سفر می کنند که با آن سازگار نیستند.
۲۰۰۰	پوتر و دی دیر	چند فضای باز شهری منتخب در آلمان	بررسی اینکه چرا افراد برای گذراندن تعطیلات آگاهانه به مکان هایی می روند که اگر در شرایط داخلی با آنها روبرو شوند آن را غیر قابل تحمل می نامند.	سناریوهای آزمایشی فضاهای بازی را بررسی کردند و شاخص PMV را سنجیدند.	نتیجه گرفتند که احساس حرارتی در فضای داخلی با فضای باز متفاوت است. احساس حرارتی و قابلیت پذیرش در فضاهای بازی تفریحی مطمئناً باید مختص زمینه باشد.
۲۰۰۰	هوپ	چند فضای داخلی و بیرونی منتخب در آلمان	مقایسه جنبه های مختلف تخمین آسایش حرارتی فضاهای داخلی و باز بیرونی بررسی جنبه های روان شناختی در ارزیابی ذهنی افراد از آسایش حرارتی	بررسی سناریوهای مختلف و استفاده از مدل تعادل انرژی موسسه مونیخ	مدل ها و شاخص شرایط ایستا که برای فضاهای داخلی به کار می روند، نمی توانند ارزیابی واقعی از شرایط فضای باز را فراهم کنند و استفاده از این شاخص ها صرفاً محدود به شرایطی است که افراد زمان طولانی را در فضای باز سپری کنند. جنبه روان شناختی را تنها وجه تمایز احساس آسایش حرارتی در فضای داخل و باز ندانسته و به تفاوت های حرارتی-فیزیولوژیکی بین آسایش حرارتی در فضای داخلی و فضای باز پرداخته است.
۲۰۰۱	نیکولوپولو	مکان های تفریحی انگلستان	سنجش پاسخ های ذهنی افراد به محیط های باز نحوه درک افراد و الگوی استفاده آنها از محیط	انجام مصاحبه توزیع پرسشنامه های باز و بسته مشاهده رفتارها و فعالیت ها برداشت شرایط آب و هوای محلی	تمرکز بر این نکته که مردم بر اساس آسایش، مکانی را برای نشستن انتخاب می کنند اما بر اساس آسایش مسیر عبور خود را تغییر نمی دهند. احساس حرارتی واقعی افراد با آنچه استانداردهای فضای داخلی مانند PMV پیش بینی کرده است، متفاوت بوده اند. سابقه حرارتی که فرد اخیراً در معرض آن بوده نیز بر احساس حرارتی افراد شرکت کننده تاثیر دارد. اگرچه پاسخ های مردم به شرایط خرد اقلیم ممکن است ناخودآگاه باشد، شرایط خرد اقلیم با کاربردها و استفاده های مختلف از محیط شهری در ارتباط است. ارزیابی آسایش حرارتی در فضای باز پیچیده تر از مدل سازی اثرات فیزیولوژیکی است.

<p>۲۰۰۳</p> <p>نیکولوپولو</p>	<p>پروژه RUROS در دانشگاه کمبریج</p>	<p>بررسی شرایط تجربه شده از محیط دریافت افراد از محیط پایش عوامل خرد اقلیمی</p>	<p>برداشت اطلاعات از طریق یک ایستگاه هواشناسی کوچک انجام مصاحبه با بیش از ۱۵۰۰ نفر پیگیری مطالعات در طول یک سال و بصورت دوره-ای و بررسی تنوع فصلی</p>	<p>تاکید بر عدم بررسی صرفاً فیزیولوژیکی برای بررسی ویژگی‌های آسایش حرارتی در فضای باز و بحث سازگاری اهمیت بسیاری دارد. اختلافات زیاد بین شرایط آسایش واقعی و تئوری در فضای باز آتن با تحقیقات پیشین آسایش حرارتی فضای باز نیز مطابقت داشت.</p>
<p>۲۰۰۲</p> <p>اسپانگولو و دی دیر</p>	<p>منطقه نیمه گرمسیری سیدنی</p>	<p>سنجش ارتباط علی و معلولی بین محیط بیوفیزیکی و حالت های ذهنی آسایش حرارتی توسعه ابزار و پروتکل های آسایش حرارتی برای فضاهای باز تعیین محدوده کمی آسایش حرارتی در منطقه نیمه گرمسیری سیدنی امکان سنجی کاربرد مستقیم مدل ها و شاخص های آسایش حرارتی فضای داخلی به شرایط فضای باز بدون نیاز به اصلاح</p>	<p>نتایج نشان داد که گرچه مدل های تعادل انرژی ابزار بسیار مفیدی در فضای باز خارجی هستند، عوامل دیگری نیز در آسایش حرارتی و مقبولیت فضای باز نقش تعیین کننده دارند. دلالت بر وجود اختلاف فصلی در شرایط حرارتی خنثی و ترجیح حرارتی و همچنین محدوده آسایش گسترده تر در فضای باز نسبت به فضای داخلی</p>	<p>نتایج نشان داد که گرچه مدل های تعادل انرژی ابزار بسیار مفیدی در فضای باز خارجی هستند، عوامل دیگری نیز در آسایش حرارتی و مقبولیت فضای باز نقش تعیین کننده دارند. دلالت بر وجود اختلاف فصلی در شرایط حرارتی خنثی و ترجیح حرارتی و همچنین محدوده آسایش گسترده تر در فضای باز نسبت به فضای داخلی</p>
<p>۲۰۰۳</p> <p>کانداکر</p>	<p>شهر داکا در اقلیم گرم و مرطوب استوایی بنگلادش</p>	<p>ثبت همزمان عوامل فیزیکی محیط با هدف مشخص نمودن شرایط آسایش بستری از کیفیت های محیطی دینامیک فضاهای باز شهری</p>	<p>دمای هوا و دمای تابشی را در رطوبت نسبی مشخص، برای تحقق شرایط آسایش در تابستان مشخص نمود. مصاحبه با ۱۵۰۰ نفر نمونه تصادفی در سه فضای شهری متفاوت</p>	<p>پیشنهاد شد که این مطالعات برای افراد با فعالیت های مختلف در فضای شهری انجام شود.</p>
<p>۲۰۰۶</p> <p>کاشنر و همکارانش</p>	<p>در فضای باز کاسل آلمان</p>	<p>مطالعه رفتار افراد را در فضای باز در وابستگی به شرایط آسایش حرارتی</p>	<p>اندازه گیری ها، محاسبات و مشاهدات تهیه یک نقشه آسایش حرارتی و مقایسه آن با رفتار مردم اندازه گیری پارامترهای محیطی دمای هوا، سرعت باد، تابش با طول موج کوتاه و بلند در دو دوره مجزای یک روزه و یازده هفته ای و انجام مصاحبه ها و شمارش تعداد کاربران فضا</p>	<p>ترکیب نتایج فیزیکی و رفتار ذهنی این نتیجه را حاصل کرد که رفتار افراد در فضاهای باز به میزان زیادی به شرایط حرارتی این فضاها وابسته است اما تحت تاثیر انتظارات آنان از هوا و نیز فعالیت هایی که فضای باز برای آن استفاده می شود نیز قرار دارد. به پدیده های مشابه در پروژه PUROS اشاره شد که در آن دلایل متفاوت استفاده از فضاها، قطعاً نیازمند شرایط حرارتی متفاوتی بوده است و بیان داشت که فعالیت های اجتماعی، فرهنگی یا استراحت و فراغت نسبت به سایر فعالیت ها به شرایط گرم تری نیاز دارند.</p>

۲۰۰۶	نیکولوپولو و لیکودیس	۱۴ سایت متفاوت و در ۵ کشور اروپایی	پایش خرد اقلیمی و افراد در رابطه با محیط حرارتی و شرایط آسایش فضای باز	پارامترهای محیطی دمای هوا، تابش خورشیدی، سرعت باد و رطوبت توسط یک ایستگاه هوایی کوچک با قابلیت جابجایی و اندازه‌گیری و همزمان مصاحبه با افراد مطالعه در محدوده زمانی جولای ۲۰۰۱ و سپتامبر ۲۰۰۲ انجام یافته است ارزیابی مطالعه در زمینه ادراک افراد و شرایط آسایش از طریق نتایج مشاهدات انسانی انجام گرفت و پارامترهای محیطی با نتایج مشاهدات انسانی مقایسه شد.
۲۰۰۶	نورسون و مشابه	دو میدان عمومی در ژاپن و سوئد با شرایط حرارتی مشابه	تاثیر فرهنگ و رویکرد محیطی بر ارزیابی حرارتی، احساسی و ادراکی افراد از محیط	نتایج در هماهنگی کامل با فرضیه اولیه نشان داد که فرهنگ تاثیر ویژه و قابل ملاحظه ای بر ارزیابی روان شناختی افراد از یک فضا دارد.
۲۰۰۷	والتون و همکارانش	دو مکان در داخل شهر، دو پارک شهری و یک فروشگاه تفریحی روباز در ولینگتون نیوزلند	سنجش رابطه نسبی میان باد، تابش و دما بر آسایش کاربران در فضاهای باز شهری	نمونه‌گیری در ۱۳ روز انجام شد. متوسط دمای تابشی، دمای هوا، سرعت باد و رطوبت در دوره ۹ ماهه پایش شد. ایستگاه هواشناسی اصلی در مکانی در معرض باد و آفتاب در سایت قرار گرفت. نتایج نشان داد که افراد با شرایط متنوع خرد اقلیمی فضاهای باز آسایش را حفظ کنند. داده‌های هواشناسی با پایش انسانی و پرسش نامه‌های حاصل از مصاحبه با ۶۴۹ نفر بین ساعت ۱۱ صبح تا ۳ بعد از ظهر ترکیب شد. معیارهای سازگاری کاربران با سایت، لباس، شرایط در معرض محل نشستن و مدت زمان حضور بود.

نشده است.

به مرور و بررسی تطبیقی مطالعات جهان در این زمینه در قالب جدول ذیل پرداخته شده است. تا از این طریق روند مطالعات و تاکید های آنها در هر زمینه مطالعاتی مربوطه مشخص گردد.

۲-۴) بررسی تطبیقی تجارب جهانی موجود در زمینه جایگاه و روش های ارزیابی سازگاری روانی در جهت آسایش حرارتی

۳-۴) مرور متمرکزترین و بهترین تجارب جهانی مرتبط با موضوع

در این بخش با توجه به فقدان مطالعات ایران در زمینه مسائل روانی مربوط به ادراک حرارتی در جهت نیل به آسایش حرارتی و بویژه در زمینه سازگاری روانی حرارتی در فضاهای عمومی شهری،

نخستین افرادی که به مساله آسایش حرارتی در فضای بیرونی پرداخته اند؛ «گلد» در دهه ۱۹۳۰

ادامه جدول ۱. بررسی تطبیقی تجارب جهانی انجام گرفته در زمینه عوامل ذهنی و روانشناسی آسایش حرارتی (مآخذ: نگارندگان)

سال	پژوهشگران	محل مطالعه	زمینه و محورهای مطالعاتی	روش ها و فرآیندها	تاکید و نتایج اصلی پژوهش
۲۰۰۷	اولیورا و اندراده	پروژه تحقیقی URBKLIM در لیزبون پرتغال	<ul style="list-style-type: none"> تخمین شرایط آسایش در فضاهای باز متفاوت تعیین آستانه های آسایش اقلیمی در فضاهای باز بر اساس شرایط جوی، نوع فعالیت و ویژگی های فردی تحلیل رابطه میان ادراک آسایش اقلیمی و شرایط خرداقلیم در مناطق مختلف شهری 	<ul style="list-style-type: none"> از طریق اندازه گیری متغیرهای آب و هوایی و مصاحبه های هم زمان در دو روز آفتابی و بهاری در فضای باز شهری 	<ul style="list-style-type: none"> نتایج نشان داد که در فضای باز، شرایط آسایش حرارتی می تواند در دماهایی کاملاً بالاتر از مقادیر استاندارد تعیین شده برقرار شود. میان آسایش اقلیمی فضای باز، عوامل محیطی و ویژگی های شخصی افراد رابطه وجود دارد که میزان تاثیر هر متغیر بستگی به شرایط خاص آن دارد.
۲۰۰۸	مورنو و همکارانش	فضای باز اقلیم نیمه استوایی در برزیل	<ul style="list-style-type: none"> بررسی عوامل موثر در آسایش حرارتی 	<ul style="list-style-type: none"> دمای خشک هوا، دمای کروی، رطوبت نسبی، سرعت باد و دمای سطوح افقی در فضاهای باز مختلف یک منطقه مسکونی اندازه گیری و به موازات آن با ۱۰۸ نفر مصاحبه شد. 	<ul style="list-style-type: none"> نتایج شامل تخمین مرزهای بازه آسایش حرارتی و همچنین عوامل موثر آن از راه یک منطقه حرارتی سه بعدی ممکن ساخت. توسعه ابزاری برای ارزیابی آسایش در فضای باز و بدون پوشش گیاهی را نتیجه داد.
۲۰۰۷	لین و همکارانش	فضاهای باز تایوان	<ul style="list-style-type: none"> بررسی اثر سازگاری حرارتی بر آسایش حرارتی فصلی در فضاهای باز در فصول مختلف 	<ul style="list-style-type: none"> بررسی رابطه بین ترجیحات حرارتی افراد با شاخص های منحصر تعادل حرارتی مصاحبه با ۱۶۴۴ نفر و به موازات آن اندازه گیری های هواشناسی در فضای باز 	<ul style="list-style-type: none"> نتایج این مطالعات نشان داد که سازگاری حرارتی، آسایش حرارتی فصلی در فضای باز را به طور قابل ملاحظه ای تحت تاثیر قرار می دهد.

<ul style="list-style-type: none"> • درک گروه‌های مکرر استفاده کننده از فضاها، کلیدهای خوبی برای فعالیت‌های مناسب مکان‌ها می‌دهد و شناخت سطوح آسایش حرارتی مردم استفاده کننده در دوبی هم به رونق صنعت گردشگری کمک می‌کند. • سطوح راحتی به متغیرهای مختلفی مانند دما، رطوبت، باد، زمان روز، انتظارات، تجارب، هدف از ملاقات مکان، شرایط فردی، فعالیت‌ها و غیره، بستگی دارد. • مجموع پاسخ‌های ارائه شده در فضاهای بررسی شده نشان می‌دهد که با وجود ترجیحات مردم برای دمای هوای کمتر، تابش خورشید کمتر، افزایش فضای سبز و افزایش سرعت باد و نظایر آن، اغلب بازدیدکنندگان تحت شرایط فیزیکی غالب راحت هستند و از فضا لذت می‌برند. • زمان در معرض قرارگیری یک نقش غالب در تغییر انتظارات افراد نسبت به شرایط آسایش حرارتی دارد. افرادی که در زمان ظهر بیرون می‌روند دمای بیشتری انتظار دارند و افرادی که در عصر یا شب بیرون می‌روند دمای کمتری را انتظار دارند. 	<ul style="list-style-type: none"> • هر دوی روش‌های تحقیق کمی و کیفی برای انجام کار استفاده شده • پارامترهای فیزیکی مختلف مانند دما، رطوبت، شدت باد در فضای بیرونی اندازه‌گیری شده اند. • سوالاتی در قالب پرسشنامه پرسیده شدند تا هدف از ملاقات محیط را روشن سازند • پیمایشگر نیز شمار افرادی که در محیط بودند را هم در زمان بررسی تخمین زده است. 	<ul style="list-style-type: none"> • بررسی نقش سازگاری روانی در تخمین آسایش گرمایی و جهت تحلیل فاکتورهای مختلف موثر بر آسایش گرمایی در فضای بیرونی 	<p>در فضای بیرونی ۶ پارک و ۲ گردشگاه پیااده در دوبی</p>	<p>بهزادی</p>	<p>۲۰۱۱</p>
<ul style="list-style-type: none"> • نتایج حاکی از آن بوده که اهمیت اثر پیشینه اقلیمی کمتر از اصلیت و قومیت فرد بوده و این امر به آن نکته اشاره دارد که فاکتورهای فرهنگی اهمیت بیشتری دارند. • همچنین پیشینه اقلیمی نشان می‌دهد که در طی فصل‌های گرم افرادی که از مناطق خشک بوده‌اند تحمل بیشتری داشتند تا افرادی که از مناطق معتدل و سرد آمده بودند و در طی فصل‌های سرد این افراد تحمل کمتری داشته‌اند. 	<ul style="list-style-type: none"> • از روش‌های عینی و تحلیل‌های ذهنی استفاده شده که پارامترهای اقلیمی در بخش عینی و توزیع پرسشنامه و مشاهدات در بخش ذهنی صورت گرفته است. • با استفاده از آزمون Kruskal-Wallis و به کمک آزمون آماری خی دو رابطه بین رضایت و پیشینه اقلیمی سنجیده شده است. 	<ul style="list-style-type: none"> • فرض شده است که احساس گرمایی افراد در فضای بیرونی (ارزیابی ذهنی انسان‌ها) متفاوت از نتایج ارزش‌های آسایش گرمایی محاسبه شده است که بر پایه پارامترهای اقلیمی قرار دارد. • هدف اصلی این پژوهش بهبود کیفیت مکان‌های عمومی شهری با آزمودن ارتباط بین پیشینه فرهنگی و اقلیمی ساکنان شهرهای چندفرهنگی و درک آنان از خرد اقلیم است. 	<p>میدان فدراسیون در شهر ملبورن استرالیا</p>	<p>INJI KENAWY, HISHAM ELKADI</p>	<p>۲۰۱۳</p>

و «پاسل» در دهه ۱۹۴۰ در قطب جنوب و مبتکر «شاخص سرمایش باد» بودند. در شرایطی که هیچ مطالعات مشابهی انجام نشد، ۴۰ سال بعد «پن واردن» در سال ۱۹۷۳ با افزودن یک شرط برای تابش خورشید به یک مدل حالت پایدار، یک رویکرد سیستماتیک تری برای شرایط آسایش حرارتی فضای باز کرد (Nikolopoulou و همکاران، ۲۰۰۱).

اگرچه «نیکولوپولو» نخستین تلاش به منظور فهم شرایط آسایش در فضای باز را مربوط به دهه ۱۹۳۰ می‌داند، اما بررسی پیشینه موضوع نشان می‌دهد که بیشترین مطالعات مرتبط با شرایط آسایش حرارتی فضای باز، پس از سال میلادی ۲۰۰۰ در کشورهای مختلف جهان انجام شده‌اند. این مطالعات به طور عمده بر چند موضوع کلی تمرکز دارند:

۱. تاثیر مناطق ساخته شده و متغیرهای مربوط به طراحی آنها بر آسایش حرارتی فضاهای باز؛
۲. تاثیر هندسه خیابان یا شهر از نظر نسبت منظر و جهت گیری؛ و
۳. تاثیر متغیرهای اقلیمی محیطی و روان شناختی بر آسایش حرارتی فضاهای باز و پیامدهای این متغیرها بر استفاده از فضا.

مطالعه نیکولوپولو و همکارانش در مراحل مقدماتی و در سال ۲۰۰۱ را می‌توان از نخستین مطالعاتی دانست که پس از مطالعه دی فرایتس در سال ۱۹۸۵ در زمینه پاسخ‌های ذهنی افراد و سازگاری روان شناختی انجام گرفته است.

این مطالعات به بررسی احساس حرارتی در «آتن» پرداخته است که در آن ۴۱۸ مصاحبه در دو سایت مختلف برای دو هفته و در ماه‌های جولای و آگوست و از ساعت ۱۰ صبح تا ۸ شب انجام گرفت. این دو سایت هم از نظر ویژگی‌ها و طبیعتشان متفاوت بودند؛ یکی از آنها میدانی در یک واحد همسایگی بود که برای استراحت بود و شامل زمین بازی، تئاتر در فضای باز، کافی شاپ و زمین بسکتبال بود. در حالی که سایت دیگر در نوار ساحلی و برای گردش،

شنا، استراحت و شامل کافی شاپ‌ها و زمین بازی هم بود. در اغلب اوقات این دو سایت دمای بالا، تابش خورشید شدید، باد نسبتاً کم سرعت و رطوبت کم در میدان و رطوبت زیاد در نوار ساحلی داشتند. احساس گرمایی مردم هم در ۵ مقیاس از خیلی گرم تا خیلی سرد گزارش شد. نتایج نشان داد که فقط ۱۷ درصد از آراء خیلی گرم را ذکر کرده بودند در شرایطی که میانگین دما ۳۰ درجه سانتیگراد بوده و ماکزیمم دما متجاوز از ۳۵ درجه بوده است و به اصطلاح خودشان را با شرایط دمایی محیط سازگار کرده بودند. طبق این مطالعه، متغیرهای خرداقلیمی به‌شدت بر احساس آسایش تاثیر می‌گذارند، اما این رویکرد تنها ۵۰٪ از تفاوت میان ارزیابی عینی و ذهنی آسایش را توجیه می‌کرد. مابقی با پارامترهای فیزیکی قابل اندازه‌گیری نبود؛ اما به نظر می‌رسید که سازگاری روانی اهمیت فزاینده‌ای داشته باشد چرا که در تطبیق با نوسانات گسترده محیط فیزیکی از عدم آسایش جلوگیری می‌کند. این مطالعه نشان داد اگرچه محیط حرارتی الویت نخست اهمیت را در تاثیرگذاری بر افراد در استفاده از فضاهای باز دارد، اما سازگاری روان شناختی (انتخاب‌های موجود، تحریک محیطی، سابقه حرارتی، تاثیر حافظه و انتظارات) نیز اهمیت زیادی در فضاهای باز با محدودیت‌های اندک دارند. تحلیل داده‌های آب و هوایی و مصاحبه با کاربران فضاهای شهری همچنین مقولات مختلفی را درباره تطبیق و سازگاری مردم بر اساس شرایط آسایش حرارتی مشخص می‌کند و اینکه رویکرد صرفاً فیزیولوژیکی در تشخیص شرایط آسایش در فضای بیرونی ناکافی است (Nikolopoulou و همکاران، ۲۰۰۱). مطالعات بعدی نیکولوپولو در سال ۲۰۰۳ بر تمرکز سازگاری روان شناختی و موضوعات مشمول آن مانند: طبیعی بودن، انتظارات، تجربیات (کوتاه و بلند مدت)، مدت زمان حضور، کنترل ادراکی و تحریک محیطی تمرکز داشت و تلاشی در راستای آزمون و ارزیابی نقش نسبی هر یک از این عوامل محسوب می‌شد.

از سوی دیگر فهم متقابل این عوامل و تاثیر آنها بر طراحی شهری در این مطالعه بررسی شد. در نهایت پروژه پژوهشی PUROS (بازکشف قلمرو شهری و فضاهای باز) در دانشگاه کمبریج توسط تیم نیکولوپولو انجام گرفت، پروژه RUROS یک پروژه بزرگ مقیاس است که با هدف بررسی و ارزیابی رده وسیعی از شرایط راحتی در بخش های گرمایی، بصری و صوتی، در اروپا صورت گرفته و در نوع خودش منحصر به فرد است. پروژه RUROS با هدف توسعه در مجموعه ای از مدل های آسایش با تبدیل به نقشه کردن مکان های آسایش، شرایط راحتی را در مقیاس بلوک شهری بررسی می کند و در برنامه پنجم توسعه EU تامین اعتبار شده است. برای انجام این پروژه سازمان های مختلفی از ۹ کشور مختلف با هم درگیر شدند؛ شامل محققان سازمان ها و شهرداری ها و نماینده های متخصص آنها که با هدف بهبود کیفیت زندگی با هم متحد شدند. فرضیه مورد بررسی این پژوهش عبارتست از اینکه: شرایط گرمایی و آسایش حرارتی بر رفتار مردم و استفاده آنان از فضاهای بیرونی اثر می گذارد. بررسی آسایش در بافت شهری که از طریق ۱۴۳۱ مصاحبه در چهار سطح نمونه موردی در مرکز شهر و در زمان های مختلف انجام شد، پیچیدگی های زیاد این موضوع را مشخص کرد. بررسی شمار مردمی که از فضاهای مختلف در زمان های مختلف استفاده می کنند از طریق شمردن مردمی که از فضا در زمان های مختلف استفاده می کنند، در حین زمانی که مصاحبه ها انجام شده، و سرانجام محاسبه میانگین ارزش هر روز نشان داد که شرایط گرما و تابش خورشید فاکتورهای مهمی در استفاده از فضاها دارند و میانگین شمار مردم نشست در فضا با افزایش دما افزایش می یابد.

- **تجربه دبی:** پژوهش دیگری نیز با هدف بررسی نقش سازگاری روانی در تخمین آسایش گرمایی و جهت تحلیل فاکتورهای مختلف موثر بر آسایش گرمایی در فضای بیرونی در دبی انجام شده است.

هر دوی روش های تحقیق کمی و کیفی هم برای انجام آن استفاده شده است. همچنین پارامترهای فیزیکی مختلف مانند دما، رطوبت، شدت باد در فضای بیرونی ۶ پارک و ۲ گردشگاه پیاده در دبی برای سنجش ادراک اندازه گیری شده اند. این پژوهش بر این باور بود که درک گروه های مکرر استفاده کننده از فضاها، کلیدهای خوبی برای فعالیت های مناسب مکان ها می دهد. برای همین شناخت سطوح آسایش حرارتی مردم استفاده کننده در دبی هم به رونق صنعت گردشگری کمک می کند. سوال اصلی این پژوهش عبارتست از اینکه: «آیا سازگاری روانی نقش عمده ای در تعیین آسایش حرارتی در فضای بیرونی عمومی در دبی دارد؟» سوالاتی در قالب پرسشنامه پرسیده شدند تا هدف از ملاقات محیط را روشن سازند و اینکه چرا افراد به یک محیط علاقه دارند. سوالات کیفی نیز به شناخت نحوه درک افراد از فضای بیرونی کمک کردند. بعلاوه اطلاعاتی که از پاسخگوها جمع شده، تعدادی سوال ویژه هم توسط پیمایشگر و بر اساس مشاهداتی که از پاسخگوها داشته، تکمیل شده و پیمایشگر شمار افرادی که در محیط بودند را هم در زمان بررسی تخمین زده است. پس از بررسی هر ۶ پارک و دو پیاده راه، رابطه بین شرایط آسایش فیزیکی و شدت حضور جمعیت در قالب نمودارهایی ترسیم شده اند که رابطه مستقیم بین شرایط آسایش و میزان حضور مردم را نشان می دهد. همچنین درصد پیاده را در گروه های گردشگران، مادران و دخترها و بچه های کوچک، گروه های بزرگسالان، کسانی که قدم می زنند و خانواده ها در ساعات مختلف و در دو روز آخر هفته و همچنین در طول هفته، بررسی شده است. در مورد بررسی های قومیت هم نتایج نشان داده است که برای مثال رفتار فیلیپینی ها در زیر آفتاب داغ و هنگامی که اکثر مردم در بخش های سایه پارک هستند، متفاوت است و آنها معمولاً در آفتاب باقی می ماندند. علت این امر می تواند به این دلیل باشد که آنها به علت

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شرایط آب و هوایی کشورشان به آب و هوای شدید عادت دارند و میزان تحمل و سازگاریشان بالا رفته است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که برای افراد هیچ ارزش مشخصی وجود ندارد که در همه زمان‌ها احساس آسایش گرمایی داشته باشند و سطوح راحتی به متغیرهای مختلفی مانند دما، رطوبت، باد، زمان روز، انتظارات، تجارب، هدف از ملاقات مکان، شرایط فردی، فعالیت‌ها و غیره، بستگی دارد. مجموع پاسخ‌های ارائه شده در تمام پارک‌ها و پیاده‌راه‌هایی که تحلیل شدند نشان می‌دهد که با وجود ترجیحات مردم برای دمای هوای کمتر، تابش خورشید کمتر، افزایش فضای سبز و افزایش سرعت باد و نظایر آن، اغلب بازدیدکنندگان تحت شرایط فیزیکی غالب راحت هستند و از فضا لذت می‌برند. زمان در معرض قرارگیری هم به عنوان یک فاکتور ممکن است بر سطوح آسایش گرمایی افراد تاثیر می‌گذارد (Nikolopoulou and Steemers, 2000). این پژوهش در دومی هم مشخص کرد که زمان در معرض قرارگیری یک نقش غالب در تغییر انتظارات افراد نسبت به شرایط آسایش حرارتی دارد. افرادی که در زمان ظهر بیرون می‌روند دمای بیشتری انتظار دارند و افرادی که در عصر یا شب بیرون می‌روند دمای کمتری را انتظار دارند. از این رو تحمل برای دمای دمای بالاتر در گروه اول بیشتر و در گروه دوم کمتر است. در مجموع در اغلب نمونه‌های مطالعه شده مثل پارک ساحلی Al Mumzar و Jumeirah و پارک Mushrif و غیره، در شرایط خیلی گرم مراجعان حرکت می‌کردند و فعالیت‌هایشان به استراحت در سایه محدود می‌شد و سازگاری‌های فیزیکی، روانی و فیزیولوژیکی برای نبرد با گرما داشتند و در هنگامی که دما و رطوبت قابل تحمل بود فعالیت‌هایشان افزایش می‌یافت و در آفتاب هم در کنار ساحل قدم می‌زدند و بازی می‌کردند (Behzadi Tehrani, 2011).

تجربه تایوان: مطالعه دیگری که در یک میدان عمومی در جلوی موزه هنرهای زیبای ملی تایوان

انجام گرفت که در شهر Taichung و به مساحت ۱۳۰۰ متر مربع و به شکل مستطیلی قرار دارد، مردم عموماً در این میدان قدم می‌زنند، استراحت می‌کنند، منتظر کسی هستند، عکس می‌گیرند و یا نقاشی می‌کنند. برای محاسبه شمار حضور افراد در میدان بر اساس عکس‌های گرفته شده با وضوح بالا از یک نقطه مسلط در فواصل زمانی ۱۰ دقیقه‌ای بررسی شد. انتخاب مشاهده‌ها در این مطالعه، بر پایه شمار مردمی که در میدان هستند در یک دوره ۲۱ روزه از ۱۵ آپریل ۲۰۰۷ تا ۲ فوریه ۲۰۰۸ محاسبه شده‌اند. تئوری آسایش حرارتی معتقد است که فاکتورهای رفتاری و روانی به طرز مهمی بر اینکه مردم چگونه گرمای محیط را حس می‌کنند تاثیر می‌گذارد. این فاکتورهای سازگاری روانی شامل «تجارب»، «انتظارات و کنترل درک شده بر محیط» است که بیشترین اثر گذاری را در این موضوع دارند.

(۱) فاکتور تجربه برای سازگاری روانی: برای تصدیق فرضیه «ولویل» درباره تجربه اشخاص، این مطالعه دماهایی که مردم در آنها احساس راحتی می‌کردند مانند «دمای طبیعی» (نه سرد و نه گرم) و دمای فصول سرد و گرم را بررسی و مقایسه کرده است. در نمونه تجربه تایوان، نتایج نشان داده که حمل مردم در دماهای گرم‌تر بالاتر بوده تا در فصول سرد و دمای طبیعی آنها هم در فصول گرم بالاتر از فصول سرد بوده است. علت این مساله می‌تواند به دلیل آن باشد که در تایوان فصول گرم طولانی‌تر هستند (مارچ و نوامبر) تا فصول سرد و در نتیجه تحمل مردم برای گرما بالاتر رفته و خودشان را با شرایط محیطی سازگار کرده‌اند و این دلیل آن است که چرا «حساسیت گرمایی» مردم در فصول گرم نسبت به سرد کاهش یافته است.

(۲) فاکتور انتظار برای سازگاری روانی: برای سنجش این فاکتور در دو فصل سرد و گرم، پرسشنامه‌ای تهیه شد که در آن درصد پاسخ‌ها به اینکه افراد می‌خواهند هوا سردتر باشد یا گرم

تر و یا بدون تغییر استخراج شده اند؛ همچنین در هر دو فصل درصد تغییرات رطوبت (خشک تر یا مرطوب تر) و شدت باد یا تابش هم پرسیده شده اند.

۳) فاکتور کنترل بر محیط درک شده: در نمونه تایوان، مطالعه نارضایتی گرمایی برای سه گروه که به دلایل مختلف از میدان دیدن کردند، در ارتباط با اثرات کنترل درک شده در محیط بررسی شده است. پرسشنامه با محوریت «علت مراجعه به میدان» طراحی شده است. پاسخ های این سوال هم در سه دسته اول: استراحت یا پیاده روی، دوم: مشارکت در فعالیت های فرهنگی یا اجتماعی مثل ملاقات های گروهی مذهبی، فرهنگی، شبکه ای، عکس گرفتن، نقاشی کردن یا لذت بردن از نمایشگاه های هنری است. گزینه سوم هم عبور کردن از میدان است که در آن افراد فقط می خواهند از میدان عبور کنند تا برای رسیدن به مقصدشان میانبر بزنند. در این مطالعه نتایج نشان داده که بالاترین درصد رضایت مربوط به کسانی بوده که در میدان استراحت می کردند یا پیاده روی می کردند (۶۵,۲٪) و بعد از آن شرکت کنندگانی بودند که فعالیت های اجتماعی و فرهنگی داشتند (۵۱,۵٪) و کمترین آنها نیز کسانی بودند که فقط از میدان عبور می کردند (۱۶,۷٪). در نتیجه این مطالعه نشان می دهد که کسانی که از وسط میدان رد می شدند تحمل کمتری نسبت به شرایط گرمایی ناراحتی داشتند در مقابل آنهایی که برای پیاده روی و استراحت آمده بودند، تحمل بیشتری داشتند. در این پژوهش طی سوالی که از شهروندان پرسیده شد: «شما چگونه گرمای محیط را درک می کنید؟»، نتایج نشان داده است که «گرمای درک شده برای برای اشخاص مختلف متفاوت است و در شرایط آسایش گرمایی ممکن است عده ای احساس عدم آسایش داشته باشند یا برعکس» (Lin, 2009).

- **تجربه استرالیا:** در این پژوهش فرض شده است که احساس گرمایی افراد در فضای بیرونی (ارزیابی

ذهنی انسان ها) متفاوت از نتایج ارزش های آسایش گرمایی محاسبه شده است که بر پایه پارامترهای اقلیمی قرار دارد. هدف اصلی این پژوهش بهبود کیفیت مکان های عمومی شهری با آزمودن ارتباط بین پیشینه فرهنگی و اقلیمی ساکنان شهرهای چندفرهنگی و درک آنان از خرد اقلیم است. برای دستیابی به این هدف از روش های عینی و تحلیل های ذهنی استفاده شده که پارامترهای اقلیمی در بخش عینی و توزیع پرسشنامه و مشاهدات در بخش ذهنی صورت گرفته است. برای نمونه موردی هم میدان فدراسیون در شهر ملبورن استرالیا در سال ۲۰۱۲ بررسی شده است. این میدان یک میدان شناخته شده در مرکز شهر ملبورن است. برای مطالعه ارزیابی ذهنی، پرسشنامه ای در سه بخش تنظیم شده که در بخش اول اطلاعات فردی (سن و جنس، اصلیت و مدت زندگی در استرالیا) پرسیده شد و پاسخ دهنده هایی که کمتر از سه سال در استرالیا بودند هم حذف شدند. بخش دوم شامل عکس العمل های ذهنی پاسخ دهنده ها بر اساس پارامترهای آب و هوایی در ۷ مقیاس ASHRAE بوده و سومی هم شامل مدت و علت ملاقات مکان ها بوده است. بقیه اطلاعات هم شامل لباس و نرخ فعالیت مردم از طریق مشاهده جمع آوری شده است. حجم نمونه هم ۵۲۳ عدد پرسشنامه در تابستان و ۴۹۸ عدد در زمستان بوده است. سپس با استفاده از آزمون Kruskal-Wallis و به کمک آزمون آماری خی دو رابطه بین رضایت و پیشینه اقلیمی سنجیده شده است. نتایج حاکی از آن بوده که اهمیت اثر پیشینه اقلیمی کمتر از اصلیت و قومیت فرد بوده و این امر به آن نکته اشاره دارد که فاکتورهای فرهنگی اهمیت بیشتری دارند. همچنین پیشینه اقلیمی نشان می دهد که در طی فصل های گرم افرادی که از مناطق خشک بوده اند تحمل بیشتری داشتند تا افرادی که از مناطق معتدل و سرد آمده بودند و در طی فصل های سرد این افراد تحمل کمتری داشته اند.

Inji Kenawy, Hisham Elkadi, ۲۰۱۳, (p-۵)
۴-۴) جمع بندی تجارب جهانی و معرفی
عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت
آسایش حرارتی

در میان تمام مطالعات مختلف انجام شده در زمینه آسایش حرارتی در فضای باز تنها یک مطالعه بر فاکتورهای سازگاری روان شناختی در فضای باز شهری تمرکز دارد که توسط Nikolopoulou و Steemers در سال ۲۰۰۳ انجام گرفته است و عوامل موجود در سایر پژوهش‌ها را نیز در بر دارد. به طور کلی ۶ فاکتور در مطالعات مذکور مطرح شده اند که عبارتند از:

۱) طبیعی بودن: این اصطلاح نخستین بار توسط «گریفیتس» به کار برده شد و محیطی را توصیف می کند که از هرگونه تصنع عاری است و به موجب آن، به نظر می رسد انسان‌ها می توانند تغییرات گسترده تری از محیط فیزیکی را در آن تحمل کنند، به این شرط که به طور طبیعی تولید شده باشند (Nikolopoulou و Steemers, ۲۰۰۳). اولین عامل که به گفته نیکولوپولو در عین تاثیرگذاری، خود از دیگر عوامل تاثیر نمی پذیرد، «طبیعی بودن» است. طبیعی بودن می تواند با «سبز کردن» یک منطقه، اضافه کردن گیاهان سبز و یا چشم اندازهای منظر افزایش یابد؛ استفاده از آب و همچنین خلق فضاهایی با ویژگی های طبیعی به جای مشخصه های مصنوع نیز بر ارزیابی مثبت افراد از فضا تاثیرگذار خواهد بود.

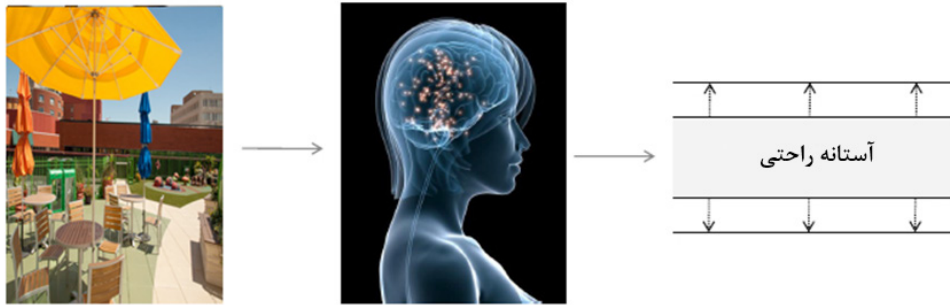
۲) انتظارات: انتظارات به معنای شرایطی است که ترجیح داده می شود محیط شبیه به آن باشد؛ نسبت به آنچه که واقعا هست، تا حد زیادی بر درک انسان از محیط تاثیر می گذارد؛ مانند ساختمان هایی با تهویه طبیعی که افراد در آن دماهایی متفاوت، چه به صورت زمانی و چه مکانی انتظار دارند، در حالی که در مکان هایی با تهویه مطبوع، انتظار یک محیط حرارتی بسیار پایدارتر و با ثبات بیشتر را دارند. در فضاهای باز، این امر به پاسخ‌های مکرری

مربوط می شود که افراد در طول سال می دهند؛ مانند «برای این زمان از سال، مناسب است» یا «برای این زمان از سال من هوای گرمتری را ترجیح می دهم» و یا «زمستان است و هوا قاعدتاً باید سرد باشد» (Nikolopoulou و Steemers, ۲۰۰۳).

۳) تجربه: ولویل معتقد است که سطوح سازگاری یک محیط مشخص به طور قوی با تجارب قبلی فرد و در نتیجه ارزیابی شخصی او در ارتباط است. تجربه از یک مکان مشخص و در یک زمان مشخص در یک مکان بر درک شرایط گرمایی محیط تاثیر می گذارد. دمایی که مردم در آن احساس راحتی می کنند به آنچه که آنها تجربه کرده اند بستگی دارد (Wohlwill JF, ۱۹۷۴). تجربه به حافظه مربوط است تجربه می تواند به دو دسته کوتاه مدت و بلند مدت تقسیم شود. تجربه بلندمدت به الگویی که افراد در ذهن خود ساخته اند مربوط است و انتخاب عمل در شرایط متفاوت را مشخص می کند (Wohlwill, ۱۹۹۸).

۴) مدت زمان حضور: هنگامی که فرد قرارگیری در معرض شرایط ناخوشایند را کوتاه مدت پیش بینی کند، با دید منفی به آن نگاه نمی کند؛ مانند خروج از داخل یک ماشین گرم برای ورود به ساختمان در زمستان که نارضایتی قابل توجهی ایجاد نمی شود. این یک عامل بسیار مهم برای فضاهای بازی است که جدا از حرکت، عمدتاً برای فعالیت های تفریحی استفاده می شوند و مردم مدت زمانی که می خواهند در فضاهای باز سپری کنند را بر اساس نیازهایشان تغییر می دهند (Nikolopoulou و Steemers, ۲۰۰۳).

۵) کنترل ادراکی: «ولیوپرا» و «آندراده» در مطالعات خود عنوان کردند که افراد عموماً از نبود کنترل بر محیط فضاهای باز آگاه هستند و انتظار تنوع و تغییرات بیشتری در مورد شرایط جوی آن نسبت به یک فضای داخلی دارند. (Oliveira و Andrade, ۲۰۰۷). امکان دسترسی به آفتاب و در عین حال سایه، قرارگیری در معرض نسیم مطلوب

میزان کنترل درک شده از محیط از طریق:
- سایه ها و آفتاب
- قدرت حرکت
- ابزارهای دیگر تطبیقی

ارزیابی مجدد ذهنی

- رضایت افزایش یافته از شرایط گرمایی
- بازه افزایش یافته ناراحتی

شکل ۱. تئوری سازگاری آسایش حرارتی انسان؛ ماخذ: Patrick & Gurian, ۲۰۱۴

ترک کردن یک محیط. (Nikolopoulou, ۲۰۰۶) و Lin و همکارانش نیز در سال ۲۰۱۰ اشاره کردند که برای افزایش ترجیحات جمعیت در هر محیط بیرونی، نیاز به انواع مختلفی از گروه های سایه است که در آن مردم اجازه داشته باشند که انتخاب کنند و شرایط گرمایی مطلوب خود را پیدا کنند. امروزه این مساله به خوبی مشهود است که افرادی که بر منابع ایجاد کننده عدم آسایش کنترل زیادی دارند، تحمل تغییرات گسترده ای دارند، توسط این تغییرات کمتر اذیت می شوند و واکنش های احساسی منفی آنها نیز به میزان چشمگیری کاهش می یابد.

۶) تحریک محیطی: شرایط آسایش بر اساس شرایط خنثی (افراد در آن نه احساس سرما کنند و نه احساس گرما) در نظر گرفته می شود. اما این باور در حال افزایش است که شرایط محیطی متغیر نسبت به شرایط ثابت ترجیح دارد و در حقیقت یک محیط با شرایط ثابت، غیر قابل تحمل می شود. تحریک محیطی از مهم ترین موضوعات در فضاهای خارجی است، در واقع یکی از با ارزش ترین ویژگی های این فضاهاست و از دلایل استفاده مردم از فضا به

و همچنین محافظت از باد، به کنترل ادراکی فضا مربوط می شوند. امان هایی که قابلیت جابجایی دارند مانند سایبان ها و همچنین تنوع فضایی توأم با حفاظت از باران و آفتاب را فراهم می کنند، معمولاً مورد تحسین کاربران فضا قرار می گیرند. به طور کلی فراهم نمودن حق انتخاب برای کاربران فضا بر کنترل ادراکی آنان تاثیر خواهد گذاشت و مدت زمان حضور در فضا را نیز افزایش خواهد داد. Paciuć پیشنهاد کرد که کنترل درک شده و اینکه افراد بفهمند که راهکارهای معینی در دسترس شان هست و دانش استفاده از این راهکارها را داشته باشند، بطور ویژه ای بر رضایت گرمایی آنان تاثیر می گذارد. برای مثال در یک فضای داخلی که بطور طبیعی تهویه می شود افرادی که می توانند پنجره ها و پرده ها و پنکه را کنترل کنند، خود را با شرایط گرمایی که تجربه می کنند سازگار می کنند. (Paciuck, ۱۹۹۰) به این معنی که آنان می توانند شرایط گرمایی ناراحت کننده را با سازگاری حرارتی تحمل کنند. این عملکرد کنترل درک شده حالت مشابهی در فضای بیرونی دارد. برای مثال انتخاب نشست در آفتاب یا سایه، یا انتخاب دیدن و یا

شمار می‌رود. لذا به نظر می‌رسد که بیشتر مردم از حس سرما و گرما احساس آسایش دارند و بر خلاف حالت خنثی، از تحریک حرارتی فضای باز لذت می‌برند. مساله دیگر نیاز به تنوع و تحریک به ویژه برای افرادی که در یک ساختمان کار می‌کردند بود که تنها برای زمان نهار بیرون می‌آمدند. این آزمایش بر پیشینه حرارتی کوتاه مدت افراد قبل از ورود به یک فضای انجام شد. نتایج نشان داد که افرادی که در فصل بهار و تابستان نیز از ساختمان خارج می‌شوند، حتی در دماهای بالا، نوعی تمایل به نشستن در آفتاب دارند تا سایه، که به نوعی نیاز به شارژ کردن بدن با آفتاب از فشار فیزیولوژیکی غیرمخرب و کوتاه مدت بر روی بدن بود. در مقابل اغلب افرادی هم که تمایل به نشستن در سایه داشتند از یک فضای باز آمده بودند. بنابراین اگر خود سایت انواع متفاوتی از تحریک‌ها را عرضه کند، افراد در برابر شرایط شدید، نسبت به شرایط متوسط، تحمل بیشتری خواهند داشت، مشروط بر اینکه این شرایط تهدیدآمیز نباشد. لذا بر اساس آنچه بیان شد، جنبه‌های مختلف سازگاری روان‌شناختی در آسایش حرارتی فضاهای باز است (Nikolopoulou و همکاران، ۲۰۰۱).

همچنین بر اساس مطالعات صورت گرفته در این مقاله سایر عوامل موثر بر سازگاری روانی (علاوه بر عوامل مطرح شده فوق) در جهت نیل به آسایش حرارتی در فضای باز را می‌توان به عوامل ذیل بسط داد:

۷) فرهنگ: از دیگر عوامل موثر در آسایش حرارتی، چه در فضای داخلی و چه فضای باز، فرهنگ و رویکرد محیطی افراد است؛ هر چند که در فضای باز به دلیل تعاملات چندگانه و عوامل متعدد دخیل، تاثیر فرهنگ نیز اهمیتی دوچندان می‌یابد (Knes, Throsson, ۲۰۰۶). در سال ۲۰۰۴ نیز تورسون به منظور بررسی تاثیر فرهنگ (سوئد و ژاپن) و رویکرد محیطی بر ارزیابی حرارتی احساسی و ادراکی مصاحبه شونده‌گان مطالعه‌ای در این دو

کشور انجام دادند. در ابتدا چنین پیش بینی شد که افرادی که در فرهنگ‌های مختلف و با رویکردهای محیطی متفاوت زندگی می‌کنند، با وجود شرایط حرارتی یکسان، یک میدان را از نظر روانی به گونه‌ای متفاوت ارزیابی خواهند کرد. کار میدانی در دو میدان عمومی در ژاپن و سوئد با شرایط حرارتی مشابه در ماه‌های مارچ و آوریل انجام شد و مطابق با پیش‌بینی‌های انجام شده، نتایج نشان داد که فرهنگ تاثیر ویژه و قابل ملاحظه‌ای بر ارزیابی روانی افراد از یک میدان دارد. اگر چه شرکت کنندگان در هر دو کشور، شرایط راحتی را بر اساس شاخص PET در فضای باز درک کرده بودند، شرکت کنندگان ژاپنی ارزیابی گرم‌تری از هوا و در نتیجه احساس آسایش کمتری در سایت داشتند. از سوی دیگر شرکت کنندگان سوئدی احساس شادمانی و آسودگی خاطر بیشتری در سایت داشته و میدان را زیباتر و خوشایندتر از آنچه شرکت کنندگان ژاپنی برآورد کرده‌اند، ارزیابی نمودند. لذا نتایج این مطالعه نیز نشان داد که ارزیابی حرارتی، «احساسی» و «ادراکی» از یک محیط فیزیکی ممکن است با الگوهای مبتنی بر مسائل روان‌شناختی و فرآیندهای اجتماعی-فرهنگی در هم آمیخته باشد، تا اینکه با یک شاخص حرارتی عمومی مربوط به مدل‌های فیزیولوژیکی تعادل حرارتی قطعی شود. در نهایت این امر نشان داد که شاخص‌های آسایش حرارتی را نمی‌توان برای مناطق و اقلیمی متفاوت بدون اصلاح به کار برد و اگر فرآیندهای روان‌شناختی موجود در ارزیابی محیطی در نظر گرفته نشوند، این شاخص‌ها ممکن است درست نباشند (Knes, Throsson, ۲۰۰۶).

۸) عوامل بصری و زیبایی‌شناسانه: در مطالعه‌ای که بروی بالکن‌های واقع در فضای باز رستوران‌ها انجام شد، نشان داد که طراحی مکان‌های واقع در فضای باز بسیار در شرایط گرمایی درک شده آنها تاثیر می‌گذارد. اگر نقوش و تزئینات محیط خوب باشد مردم در مقایسه با مکان‌های ژنده و کهنه

خودشان را بسیار بهتر مطابقت می دهند. این مطالعه همچنین نتیجه داد که مردم بیشتر فضاهای بیرونی طبیعی را نسبت به مصنوعی ترجیح می دهند و در محیط طبیعی نسبت به مصنوعی بهتر خودشان را تطبیق می دهند (Egerhazi et al, 2009).

۹) عامل بومی و غیر بومی بودن: هنگامی که مردم از یک اقلیم شدید به اقلیم شدید دیگری می روند، ممکن است از استرس حرارتی مربوط به شغل، ورزش و فعالیت های تفریحی رنج ببرند. استرس حرارتی به طور جدی در سلامت فرد و کاهش تحمل او و قدرت سازگاری اش در مقابل گرما تاثیر می گذارد. دلیل این امر نیز وجود شرایط اقلیمی متفاوت با شرایط بومی افراد است. برای مثال گردشگرانی که از کشورهای اسکانندیناوی می آیند ممکن است وقتی که به خاور میانه بیایند با این پدیده روبرو شوند (Frietas and Grigorieva, 2010).

۱۰) فاکتور زمان تغییرات: بر اساس نتایج تحقیقات زمان یک فاکتور مهم در تعیین پاسخ افراد به هر شرایط گرمایی ویژه است. برای مثال اگر تغییر آبی باشد، سطح ناراحتی بیشتر می شود و اگر فاصله زمانی بین دو تغییر بیشتر باشد، سطوح ناراحتی خیلی کاهش می یابد (Tan and Kosonen, 2003).

۱۱) تاثیر متقابل سازگاری روانی در رفتارها و فعالیت های افراد پیاده در فضاهای عمومی شهری در شرایط گوناگون آسایش حرارتی: مطالعات محدودی روی رفتار مردم و ارتباط آن با شرایط اقلیمی در فضاهای بیرونی انجام شده است. Jan Gehl در این زمینه یک پیشقدم و آغازگر است که به طور خیلی برجسته ای اهمیت خرداقلیم با زندگی اجتماعی را نشان داد. او تعداد مردم نشسته روی نیکمت های آفتاب و سایه را شمرد که در پلازایی در مونترئال بررسی شده بود و مولفه های خرداقلیم اندازه گرفته شد و ارتباط آن با فعالیت ها ارزیابی شد (Jan Gehl, 1971).

۵) نتیجه گیری و جمع بندی

با توجه به مطالعات صورت گرفته در این مقاله، سازگاری روانی مهم ترین عامل در جهت ارتقای ادراک آسایش حرارتی در فضاهای عمومی شهری است که متاسفانه تاکنون در پژوهش های داخلی کشور ما مغفول مانده است. در نمونه تجارب جهانی صورت گرفته نیز که کامل ترین و متمرکزترین آنها مربوط به نیکولوپولو است؛ ۶ عامل اصلی: ۱) طبیعی بودن فضا، ۲) انتظارات، ۳) تجربه، ۴) مدت زمان حضور، ۵) کنترل ادراکی و ۶) تحریک محیطی مطرح شده اند که بر اساس مطالعات صورت گرفته در این مقاله سایر عوامل موثر بر سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی در فضای باز را می توان به عوامل: ۷) فرهنگ، ۸) عوامل بصری و زیبایی شناسانه، ۹) عامل بومی و غیر بومی بودن، ۱۰) فاکتور زمان تغییرات و ۱۱) تاثیر متقابل سازگاری روانی در رفتارها و فعالیت های افراد پیاده در فضاهای عمومی شهری در شرایط گوناگون آسایش حرارتی بسط داد. مطالعه متمرکز بر هر یک از عوامل اضافه شده به ۶ عامل اول می تواند از توصیه های این پژوهش باشد. همچنین نگارندگان این مقاله بر این باور هستند که ترکیب عوامل فرهنگی، عوامل بصری و زیبایی شناسانه، بومی بودن و تاثیر فعالیت ها و رفتارها را می توان تحت عنوان فرضیه ای جدید با عنوان بررسی رابطه بین «حس تعلق» و «سازگاری روانی در جهت نیل به آسایش حرارتی» در فضاهای عمومی شهری بررسی نمود که توسط تیم این پژوهش این فرضیه در دست بررسی است. به این معنا که تاکنون مطالعات جهانی صورت گرفته تنها به عوامل فیزیکی تر عنوان شده در مبحث سازگاری روانی توجه نموده اند در حالیکه ابعاد احساسی مکان و مفاهیمی مانند حس مکان و دسته بندی های متنوع آن (برای مثال دسته بندی هفت گانه شامای از بیگانگی به مکان تافداکاری در مکان) می توانند روشنگر جنبه های جدیدی در مفاهیم ادراک حرارتی به حساب بیایند. لازم به

ذکر است مساله مطرح شده در این مقاله می تواند برای هر یک از موضوعات وابسته به مفهوم آسایش در فضای شهری به طور جداگانه بررسی شود مانند نور، بو، صدا و نظایر آن که در این پژوهش به دلیل اهمیت بیشتر عامل حرارت و دما بر آسایش حرارتی و رابطه آن با حس تعلق تاکید می گردد. لذا امید است این فرضیه پس از تبدیل به نظریه برای سایر موارد مرتبط نیز آزموده شود. و البته در مطالعات داخلی ایران نیز همانطور که ذکر گردید، پژوهش های صورت گرفته تا کنون صرفا بر ابعاد فیزیکی موضوع آسایش حرارتی در فضای بیرونی متمرکز شده اند در حالیکه تفاوت عمده فضای داخلی و بیرونی در سطح شهرها، مخصوصا اگر فضای بیرونی تبدیل به فضای شهری و عرصه تعامل اجتماعی گشته باشد، نوع رویکرد و روش ارتقای ادراک آسایش حرارتی را بسیار متفاوت می سازد و امکان دارد جهت گیری و اولویت بسیاری از مطالعات گذشته را در مسیر آتی پژوهش های این محور مطالعاتی تحت الشعاع قرار دهد.

۶) منابع و مآخذ

- شعرباف، حمیدرضا آقا محمدیان (۱۳۷۵) بررسی اثر دو روش روان درمانی گروهی با رویکرد تحلیل روانی و شناختی بر افزایش سطح پنج مقوله سازگاری، رساله دکتری رشته روانشناسی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- بشارتی زاده، آرزو (۱۳۹۰) راهنمای طراحی شهری برای تامین آسایش حرارتی در فضاهای شهری، پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی.
- نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۹) مبانی نظری معماری، دانشگاه پیام نور، تهران.
- نیلسن، و هالگر (۱۳۸۵) تهویه طبیعی - راهنمای طراحی اقلیمی مناطق گرم، ترجمه محمد احمدی نژاد، نشر خاک، اصفهان.
- واتسون، دونالد و لیز، کنت (۱۳۸۷) طراحی اقلیمی، اصول نظری و اجرایی کاربرد انرژی در ساختمان،

ترجمه وحید قبادیان و محمد فیض مهدوی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

- کسمایی، مرتضی (۱۳۷۲) پهنه بندی اقلیمی ایران، مسکن و محیط های مسکونی، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران.

- Tzu-Ping Lin (2009): "Thermal perception, adaptation and attendance in humid regions", Department of Leisure Planning, National Formosa University, 64 Wen-hua Road, Huwei, Yunlin 632, Taiwan, Building and Environment 44, 2017-2026, Elsevier.

- Inji Kenawy, Hisham Elkadi (2013): "The impact of cultural and climatic background on thermal sensation votes", School of Architecture and Built Environment, Deakin University, Geelong, Australia, PLEA, 29th Conference, Sustainable Architecture for a Renewable Future, Munich, Germany 10-12.

- Nikolopoulou, M, Lykoudis, S (2006): "Thermal Comfort in Outdoor Urban Spaces: Analysis Across Different European Countries", Building and Environment, 41, pp.1455-1470

- Nikolopoulou, M (2001): "The effect of climate on the use of open spaces in the urban environment: relation to tourism", In: Workshop on Climate Tourism and Recreation, International Society of Biometeorology.

- Jan Gehl (1971): "Livet mellem husene, Köpenhamn", During the 1980ies AND 90ies Gehl has followed up these early

- Nikolopoulou M, Steemers K (2003): "Thermal comfort and psychological adaptation as a guide for designing urban spaces, Energy and Buildings; 35:95-101.

- Nikolopoulou M, Baker N, Steemers K (2001): "Thermal comfort in outdoor urban spaces: understanding the human parameter", Solar Energy 2001; 70:227-35.

- Nikolopoulou M, Lykoudis S(2007): "Use of outdoor spaces and microclimate in a Mediterranean urban area", *Building and Environment* ;42:3691–707.
- Nikolopoulou M, Lykoudis S(2006): "Thermal comfort in outdoor urban spaces: analysis across different European countries", *Building and Environment* ;41:1455–70.
- Noemi Kantor(2012): "Assessment of Thermal Comfort Conditions in Public Urban Areas of Szeged with Regard to Subjective Human Reactions: Theses of PhD Dissertation, University of Szeged, Doctoral School of Environmental Sciences, Department of Climatology and landscape ecology.
- Maryam Behzadi Tehrani(2011): "Critical Evaluation of Psychological Adaptation as a Factor for Determining Thermal Comfort in Public Outdoor Spaces in Dubai", Dissertation submitted in partial fulfillment of MSc Sustainable Design of the Built Environment, Faculty of Engineering & IT, The British University in Dubai.
- Liu, J, Yao, R, McCloy, R (2012a): "A method to weight three categories of adaptive thermal comfort. *Energy and Buildings*", 47, 312–320.
- Liu, J, Yao, R, Wang, J, Li, B. (2012b): "Occupants' behavioural adaptation in workplaces with noncentral heating and cooling systems" ,*Applied Thermal Engineering*, 35, 40-54.
- Katzschner, L. (2006): "Behaviour of People in Open Space in Dependence of Thermal Comfort Conditions", The 23rd Conference on Passive and Low Energy Architecture, Geneva, Switzerland, 6-8 September.
- Walton, D, Dravitzki, V, Donn, M (2007): "The Relative Influence of Wind, Sunlight and Temperature on User Comfort in Urban Outdoor Spaces", *Building and Environment*, 42, PP.3166-3175.
- Kenz, I, Thorsson, S (2006): "Influences of Culture and Environmental Attitude on Thermal, emotional and perceptual evaluation of a public square", *International Journal of Biometeorology*, Volume: 50, Issue: 5, Pages: 258-268.
- Tzu-Ping Lin(2009): "Thermal perception, adaptation and attendance in humid regions", Department of Leisure Planning, National Formosa University, 64 Wen-hua Road, Huwei, Yunlin 632, Taiwan, *Building and Environment* 44 (2009) 2017–2026, Elsevier.
- Wohlwill, A, Lin, M.H, Reddy, K, Horvath, P, Storti, R.v (1998): "Analysis of the Pdp1 Gene, A Regulator of Tropomyosin 1 (Tm1) Gene Expression", *A. dros. Res, Conf.* 39: 707 A.
- Spanolo, J, de Dear, R (2003): "A Field Study of Thermal Comfort in Outdoor And Semi-outdoor Environments in Subtropical Sydney Australia", *Building and Environment* 38: 721-738.
- Oral G.k, Yener and Bayazit N.t (2004): "Building Envelope Design with the objective to ensure thermal, Visual and acoustic conditions", *Building and Environment*, Vol.39, pp.281-287.
- Hoeppe, P, Seidl, HAJ (1991): "Problems in the Assessment of the Bioclimate for Vacations at the Seaside", *International Journal of Biometeorology*, 35: 107-110.
- Nikolopoulou, M, Baker, N, Steemers, K (1998): "Thermal Comfort in Outdoor Urban Spaces", Proc. PLEA, Environmentally Friendly Cities, Lisbon, (eds) E, London.

ارائه فرایند طراحی جداره‌های شهری در جهت ارتقای کیفیت‌های بصری زیبایی شناسی منظر شهری، نمونه موردی: خیابان احمدآباد مشهد

الهه سادات موسوی سروینه باغی - دانش‌آموخته کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران.
علیرضا صادقی* - دکتری شهرسازی و استادیار بخش شهرسازی دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

خیابان‌ها و میادین شهری بخش عمده‌ای از فضای باز و عمومی شهرها هستند که به نوعی، بیشترین نمود در محیط بصری شهر را عهده دار می‌باشند. از آنجایی که نمای یکی از موثرترین عناصر تاثیرگذار بر کیفیت بصری بنا و در نتیجه کیفیت فضاهای شهری است در میان دیگر عناصر منظر شهری، تاثیرپذیرترین عنصر از تصمیمات طراحان شهری می‌باشد، از اینرو نمای ساختمان‌ها و جداره‌های شهری مشرف بر خیابان‌ها و میادین نیز از جمله عناصر محیطی تاثیرگذار در زمینه ارتقای کیفیت‌های بصری زیبایی شناسی در فضاهای شهری محسوب می‌گردند و بر ارتقای کیفیت زندگی شهروندان بسیار موثر هستند. متأسفانه به دلیل ساخت و ساز شتابان در سال‌های اخیر این مولفه مورد بی‌توجهی و سهل‌انگاری قرار گرفته است. از آنجایی که نمای شهرهای امروز بدون توجه به اصول زیبایی شناسی معماری و شهرسازی شکل می‌گیرند، در نتیجه مستلزم بازنگری به منظور بازبانی اصول بنیادین موثر بر طراحی جداره فضاهای عمومی می‌باشند. بدین منظور با پاسخ‌گویی به این پرسش که چگونه می‌توان از مولفه‌های موثر بر جداره‌های شهری در جهت ارتقای کیفیت زیبایی شناسی منظر شهری استفاده نمود به دنبال یافتن فرایند طراحی شهری مطلوب و بومی می‌باشیم. در مقاله حاضر، با استناد به منابع کتابخانه‌ای و اسنادی و با استفاده از روش‌های تحقیق توصیفی - تحلیلی به بازخوانی اقدامات و نظریات در حوزه زیبایی شناسی جداره‌های منظر شهری، معرفی عناصر اصلی در طراحی شهری جداره‌های شهری پرداخته شده است و با دستیابی به چارچوبی مفهومی و اصولی کاربردی، فرآیندی مطلوب، بهینه، انعطاف‌پذیر و بومی در زمینه ارتقای کیفیت بصری زیبایی شناختی نمای ساختمان‌ها ارائه شده است تا بدین ترتیب اصول کاربردی موثر بر کیفیت و زیبایی شناسی محیط هرچه بهتر بازگو گردند.

واژگان کلیدی: جداره شهری، فرایند طراحی شهری، کیفیت زیبایی شناسی، ادراک بصری

Urban design process on urban facades with emphasis on improving the quality of visual aesthetics of town scape. Case study: ahmadabad street, mashhad

Abstract

In recent years due to the Accelerated construction the subject has been neglected. that Resulting is creation of a uniform appearance Away from diversity and vitality of cities and consequently increasing the stress and turmoil of city residents. With the emergence of urban design expanded attention to quality of Persons life And considered the need for urban design process as a powerful tool for improving the quality of life. Urban design is an important tool in the struggle and With the introduction of the standards and principles of aesthetics, leads urban life to create environmental quality. So The main purpose of this present paper is finding local and appropriate urban design process in order to improving aesthetic visual qualities of currently urban facades. The central question in this paper is : what is the most important elements in the design process of urban facade? In order to answer these questions Assumed to be facade of cities have emerged with neglect and disregard from urban design criteria. Therefore require revision in order to recover fundamental issues that affect the facade design of public spaces. In present paper, Has been discussed to Readout Actions and ideas in Field of visual perception and Aesthetics of urban facades, Introduces the main elements to design of urban facades and Comparative analysis of examples from the design process of urban facades in urban public spaces With citing library sources and documents and using research methods descriptive- Analytical and comparative analysis and has been provided Ideal process, optimize, flexible and local visual aesthetic quality of buildings facades with achieving conceptual framework and principles Applied. Understanding the characteristics of the environment, Policy making, Determination optimal scenarios of Urban design, applying Policies and urban design guidelines and evaluation the level of implementation of plan are The main steps in this urban design process.

Key words: Urban facade, Urban design process, Aesthetic quality, Visual perception.

مقدمه و بیان مساله

زیبایی از آن واژه‌های رازناک و فریبنده چون عشق، حقیقت، عدالت و آزادی است که در برخورد نخست برای همگان ساده و بدیهی می‌نماید ولی چون کاوش در معنا و مفهوم آن آغاز شود با دنیایی پر از ابهام روبه رو می‌شویم (مهدیزاده، ۱۳۸۵). در طراحی شهری نیز بعد کالبدی-زیبایی شناسی یکی از ابعاد مهم در کیفیت محیط شهری محسوب می‌شود که در این بین کالبد جداره خیابان‌های شهری از مهمترین ابعاد طراحی تاثیرگذار بر زیبایی منظر شهری می‌باشند. ارزش‌های زیباشناسی سیمای شهری فضای خیابان متفاوت از ارزش‌های دیگر عناصر کالبدی شهر است. فضای خیابان با داشتن محتوای خطی و عملکرد عبوری، برای معرفی سیمای خود شرایطی خاص دارد. به عبارت دیگر بخش اصلی فضای خیابان تنها از زاویه قابل رویت است و از آن جا که ناظر در شرایط تحرک قرار دارد و عناصر کالبدی جداره مرتب با خط آسمان تلفیق می‌شوند، به طور متوالی ارزش‌های متنوعی در معرض دید قرار می‌گیرد. اما در تقاطع‌ها، مکث ناظر و شرایط فضایی متفاوت سبب می‌شود محتوای ارزش‌های سیمای شهری دگرگون گردد (ذکاوت، ۱۳۸۲). یکی از عناصر بسیار مهم تعیین کننده کیفیت خیابان‌های شهری، فضاهای کالبدی جداره خیابان‌ها و میادین شهری می‌باشد که به طور مستقیم متاثر از کیفیت فیزیکی نمای ساختمان‌های سازنده جداره آن است. به نظر می‌رسد در شهرهای امروز زبان مشترکی بین نماها وجود ندارد، نه فرهنگ مشترکی برای بیان دارند، نه مصالح هماهنگی (با یکدیگر و با زمینه) به کار گرفته شده و نه سبک مشخصی را دنبال می‌کنند. همانگونه که «الکساندر» معمار امریکایی بیان می‌کند: «تصویر شهر معاصر نه تنها فاقد صراحت است، بلکه خام و بی‌ظرافت بوده و از خطوط و رنگ‌هایی خشن و مبتذل تشکیل شده است. یکنواختی، سر و صدای زیاد، بر همه جا چیره شده است. ظرافت خطوط، رنگ و بافت که نشان

دستی هنرمندانه باشد تقریباً در همه جا ناپیداست» (چرمایف و الکساندر، ۱۳۷۶). با توجه به این گفته می‌توان به این مسئله پی برد که شهرهای امروز از ناهنجاری و عدم تناسب و ناهماهنگی رنج می‌برند که این موضوع در درجه اول بر زیبایی شهر نمایان می‌گردد. این مسئله تنها معطوف به جنبه‌های زیبایی شناسی نمی‌باشد بلکه بر اساس روایت‌های دوران اخیر هر یک از نماها نشان دهنده وضعیت اقتصادی و اجتماعی سازنده و نحوه تفکر و نگرش او به مسایل مختلف نیز می‌باشند. علل اقتصادی و مالی از مهمترین علل رواج و رونق طراحی شهری بوده‌اند، از آنجایی که نما یکی از موثرترین عناصر تاثیرگذار بر کیفیت بصری و زیبایی بنا و در نتیجه کیفیت فضاهای شهری است در میان دیگر عناصر منظر شهری، تاثیرپذیرترین عنصر از تصمیمات طراحان شهری می‌باشد (پورجعفر و علوی با المعنی، ۱۳۹۱).

عواملی همچون اعمال سلیقه و دخالت‌های غیرکارشناسانه، حاکمیت فرهنگ بساز و بفروشی، اعمال سلیقه مالک یا کارفرما در طرح و اجرای نما، دخالت نداشتن مهندسان در طراحی، هنرنمایی ناشیانه برخی از طراحان، مواد و مصالح نامرغوب، نبود کنترل مناسب، و ناآگاهی از اصول معماری سنتی ایران در بی‌هویت گشتن نمای شهری موثرند. برای ساخت محیطی زیبا باید به ایجاد زمینه‌هایی جهت پیدایش موضوعاتی همچون راحتی، تنوع، هویت و خوانایی محیط توجه کنیم. با توجه به آنچه گفته شد پرسش محوری در مقاله حاضر بیان این مسئله است که چه عناصری به عنوان مهم‌ترین عوامل در فرایند طراحی جداره‌های شهری (فرآیندی منعطف و بهینه که بتوان از آن جهت ارتقای کیفیت بصری زیبایی شناختی فضاهای عمومی و زیبایی شناسی منظر شهری استفاده نمود) محسوب می‌گردند؟ به منظور پاسخ گویی به این پرسش، این پیش فرض مد نظر قرار گرفته است که به نظر می‌رسد برخی از نمای شهرهای امروز با بی‌توجهی و نادیده

گرفتن معیارهای طراحی شهری شکل گرفته اند و در نتیجه مستلزم بازنگری هستند تا به اصول بنیادین موثر بر طراحی شهری جداره‌های فضاهای عمومی در آنها توجه شود. از اینرو در مقاله حاضر، ابتدا به توضیح نمای شهری و نقش آن در زیبایی‌شناسی منظر شهری پرداخته شده است، سپس رویکردهای تاریخی در رابطه با نما و منظر شهری و نظریات پیرامونی این جریان بیان می‌شود و در نهایت با توصیف عناصر اصلی ادراکی و زیبایی‌شناسی در طراحی جداره‌های شهری و بررسی یک نمونه از فضاهای عمومی شهر مشهد (خیابان احمدآباد) و استخراج فرآیند و اصول طراحی آن به فرآیند طراحی بهینه دست می‌یابیم.

۱- چارچوب مفهومی موضوع پژوهش

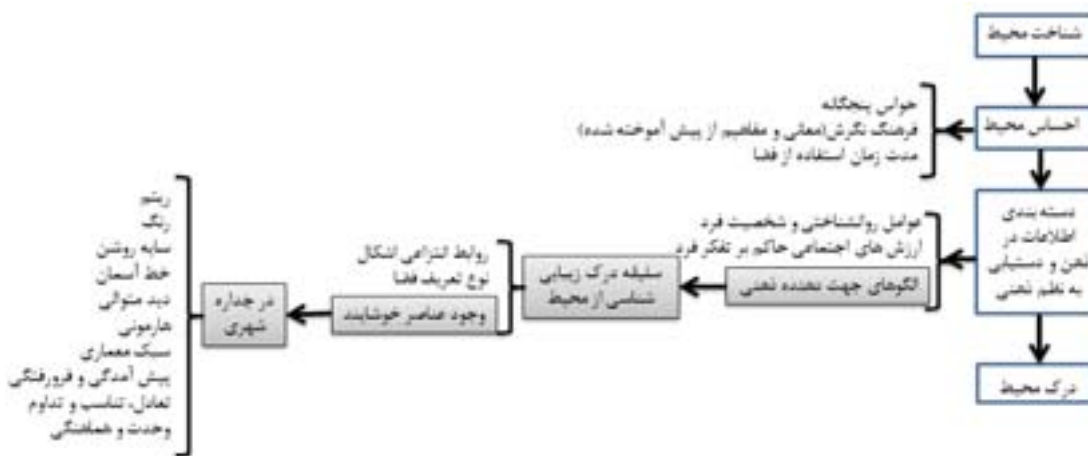
۱-۱- ادراک بصری و زیبایی‌شناسی

اطلاعات محیطی برای فردی بیشتر قابل دریافت و استفاده است که آن‌ها را بشناسد و زمان کافی و امکان احساس و درک آن‌ها را داشته باشد. از آنجا که در محیط‌های زندگی، اطلاعات رسیده عموماً بسیار زیاد است، انسان مجبور می‌شود از طریق پیدا نمودن نظم، تصویر کلی آن را در ذهن خود به دست آورد. لذا هرگاه در مجموعه اطلاعات موجود در محیط شهری نظمی وجود داشته باشد، در آن صورت ادراک محیط برای انسان آسان تر می‌گردد. در محیط‌های شهری، انواع انتظامات و توالی عناصر مختلف باعث ایجاد ادراکات متفاوت در عابر بیننده می‌شود که ساکنین در طول عبور یا مکث، آن‌ها را احساس و توسط حواس خود تجربه می‌نمایند (غفاری سده، ۱۳۷۱). ادراک فرآیندی هدفمند است و به فرهنگ نگرش و ارزش حاکم بر تفکر ادراک کننده بستگی دارد. از این رو فرآیند ادراک همواره با شناخت انسان از محیط همراه است. درک زیبایی‌شناسی از محیط اساساً بصری و وابسته به زیبایی‌شناسی است، با وجود این تجربه محیط‌های شهری همه حس‌های ما را دربرمی‌گیرد (متولی، ۱۳۸۹). در این میان حس بینایی اصلی‌ترین نقش را ایفا می‌کند،

حس بینایی موجب دریافت تجربه ای نو از محیط اطراف می‌گردد و محیطی که از طریق این حس درک می‌شود محیط بصری نام دارد. محیط بصری تأثیری مستقیم و غیر مستقیم بر انسان و رفتار و حتی ویژگی‌های فیزیولوژیک آن دارد و تأثیرات مخرب و یا مثبت آن در شهر غیر قابل انکار است. امروزه به دلیل عدم وجود دانش بصری مناسب و همچنین تأثیرات شدیدی که عملکردگرایی مدرنیسم بر شهرها گذاشته است اغتشاش و ناهنجاری بصری را بیش از پیش بر محیط بصری انسان تحمیل کرده است (پورجعفر و علوی با المعنی، ۱۳۹۱). توجه به این موضوعات در معماری و شهرسازی گذشته موجب پیدایش فضاهایی با کیفیت شهری شده است، در حالی که امروزه به دلیل توجه صرف به مسائل اقتصادی و عدم توجه به ابعاد زیبایی‌شناسی مورد توجه انسان از کیفیت فضاهای شهری کاسته شده است، محیط بصری همواره یکی از مهمترین نیازهای طراحی شهری به شمار می‌آید و نادیده گرفتن آن موجب بروز مشکلاتی شده که جوامع امروزی به دنبال راهکارهایی به منظور از بین بردن آن هستند، این مسائل عبارتند از: افزایش استرس، نگرانی، فشارهای عصبی، کاهش سطح معیارهای زیبایی‌شناسی و... «از مهمترین مکاتبی که تأثیر ژرفی بر تئوری‌های محیطی و طراحی داشته است، مکتب روانشناسی گشتالت می‌باشد که بر الگوهای ادراکی و هم‌ریختی بین شکل‌ها و تجربیات ادراک محیطی با فرآیند شکل‌گیری نظام عصبی در انسان» (مطلبی، ۱۳۸۰)؛ ادراک محیط توسط حواس ظاهری و فرآوری اطلاعات ماخوذه از محیط در ذهن و روان انسان بحث می‌کند (نقی زاده، ۱۳۸۶). منظور از گشتالت آنست که اول شکل کلی تشخیص داده می‌شود و سپس اجزا آن را درک می‌کنیم. هر قدر انسان زمان بیشتری را در فضا مکث نماید، جزئیات بیشتری از آن درک خواهد کرد (غفاری سده، ۱۳۷۱). قوانینی همچون مجاورت، بستگی، مشابهت، زیاده‌نمایی، شکل خوش، تجربه، امتداد متناسب، قرینه

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شکل ۱. رابطه ادراک، احساس و زیبایی شناسی جداره شهری؛ ماخذ: نگارندگان.

است (ویتیک، ۱۳۸۵). ارزش‌های زیبا شناسی سیمای شهری فضای خیابان متفاوت از ارزش‌های دیگر عناصر کالبدی شهر است. فضای خیابان با داشتن محتوای خطی و عملکرد عبوری، برای معرفی سیمای خود شرایطی خاص دارد (ذکاوت، ۱۳۸۲). با توجه به اینکه خیابان فضایی متشکل از معماری‌های مختلف است، لذا زیبایی خیابان در بعد کالبدی آن، مجموعه قواعد شکلی خیابان را در بر می‌گیرد و مولفه‌های آن محدود است: تناسب جداره، تناسب کف، رنگ، خط آسمان، دید پی در پی، ریتم، هارمونی، سبک معماری و پیش‌آمدگی-فرورفتگی. زیباشناسی خیابان، علم تفسیر مولفه‌های صورت دهنده به خیابان است (آتشین‌بار، ۱۳۹۱)؛ که می‌بایست در هماهنگی با یکدیگر عمل کنند و مجموعه‌ای پیوسته را ایجاد نمایند. یکی از این مولفه‌های تاثیرگذار بر منظر شهری نمای ساختمان‌هاست که در لغت نامه دهخدا صورت ظاهری هر چیزی، آنچه که در معرض دید و برابر چشم است، منظر خارجی بنا و عمارت، فن روسازی ساختمان و ساخت نمای عمارت، تعریف شده است. دکتر جهان‌شاه پاکزاد، نما را سطوح تشکیل دهنده هر بدنه نامیده و معتقد است که هر نما جزئی از بدنه است که پوسته یا پوسته‌های ظاهری هر بنا یا ساختمان را تشکیل می‌دهد. نما در واقع عاملی

بودن و تجمع یا وابستگی از جمله قوانین گشتالت می‌باشند. لذا ادراک فرایندی هدفمند است و به فرهنگ نگرش و ارزش حاکم بر تفکر ادراک کننده بستگی دارد. از این رو فرایند ادراک همواره با شناخت انسان از محیط همراه است؛ بدین ترتیب شناخت محیط موجب احساس و در نهایت درک محیط می‌گردد. با توجه به شکل ۱ در این مسیر عوامل بسیاری تاثیرگذار می‌باشند.

۱-۲- زیبایی شناسی جداره‌های شهری در منظر شهری

زیباشناسی یا علم آنچه زیباست، به بررسی مجموعه‌ای از اصول می‌پردازد که سبب می‌شود بیننده توجه خود را به اثر معطوف داشته و از احساس وحدت و هماهنگی در ادراکات حسی آن لذت برد. این زیبایی جنبه‌های کالبدی شیء را مورد توجه قرار می‌دهد (ویتیک، ۱۳۸۵). زیبایی امری عینی نیست در نتیجه هر اثر هنری با استقلال شکل می‌تواند منشأ بروز احساسات متفاوت در مخاطبانی باشد که قابل پیش بینی نیستند و می‌توانند قرائت‌های متفاوتی از برداشت‌های خود عرضه کنند (نوروزی طلب، ۱۳۸۷). تجربه زیباشناسی در معماری بر روابط انتزاعی شکل‌ها، تعریف فضا و عناصری که آنها را خوشایند و لذت بخش می‌سازد مثل ضرباهنگ (ریتم)، رنگ و سایه و روشن استوار

است که درون ساختمان را از بیرون آن جدا می‌کند و به طور مستقیم بر کارکرد و ارزش خیابان و میدان موثر واقع می‌گردند. اگر به نمای یک ساختمان بدون در نظر گرفتن نمای دیگر ساختمان‌های شهر توجه شود، همگونی نمای شهری در مجموع از بین می‌رود. در طول دوره‌های مختلف طراحی شهری صاحب نظران بسیاری به بحث پیرامون نمای جداره‌ها به عنوان عنصری مهم جهت افزایش ادراک زیبایی و ارتقا سطح کیفیت فضای شهری پرداخته‌اند. در جدول شماره ۱ برخی از مفاهیم کلیدی مورد توجه صاحب نظران داخلی و خارجی حوزه زیبایی شناسی شهری بازخوانی شده است.

۲- بررسی و تحلیل فرآیند طراحی جداره‌های شهری در تجارب داخلی

۲-۱- بررسی منظر شهری در شهر مشهد

طراحی شهری فعالیتی است با ریشه‌های کهن که به زمینه‌ای مهم و معنی‌دار در حوزه فعالیت‌های علمی، سیاست عمومی و فعالیت حرفه‌ای تبدیل شده است. طراحی شهری به طور فزاینده‌ای در میان بخش‌های خصوصی و عمومی در سطح جهان به رسمیت شناخته شده است. با رسمیت یافتن طراحی شهری، درخواست برای بکارگیری طراحان شهری حرفه‌ای و به طور کلی مهارت‌های طراحی شهری افزایش یافته است (عباس زادگان و وحیدیان، ۱۳۸۸). طراحی شهری به طور ویژه‌ای بر منظر شهری تاثیر می‌گذارد و در صورتی که فرایندی بهینه، بومی و انعطاف پذیر به کار گرفته شود، موجب ارتقای سطح زیباشناسی منظر شهری می‌گردد. از این رو در این بخش و به منظور بررسی، تحلیل و نقد فرآیند طراحی شهری جداره‌های شهری و شناخت گام‌های اصلی اینگونه فرآیندها به بررسی خیابان احمد آباد شهر مشهد به عنوان یکی از محورهای مهم شهری به لحاظ تاریخی و عملکردی پرداخته شده است. مشهد مقدس دومین کلان شهر مذهبی جهان از هزاره‌ها و قرون گذشته یادگارهای بس افتخار آفرین از پیشینه‌ای پربار داشته و این مهم با وجود حرم حضرت علی بن

الرضا به عنوان پایگاه معارف دینی و رضوی تجلی دیگری یافته است. در حال حاضر شهر مشهد شاهد ورود میلیون‌ها زائر در هر سال می‌باشد که این موضوع موجب گردید، مشهد به عنوان مهد ادب، فرهنگ و فضیلت میان جهانیان معرفی شود. با این توصیفات شهرداری مشهد از آغاز تاسیس، ساماندهی و بهبود شرایط زیست در این شهر را برای مجاوران و زائرین بر عهده داشته است، که یکی از اقدامات موثر آن، ارتقای سطح زیبایی شناسی منظر شهری است. با وجود اقدامات گسترده به صورت پراکنده در نقاط مختلف شهر طرح جامعی جهت ایجاد تغییرات بنیادی انجام نگرفته است. علی‌الخصوص خیابان‌ها در شهر مشهد که شامل مجموعه‌ای از ساختمان‌های غیر هماهنگ و ناموزون است و گرایشی عمومی به سمت متفاوت کردن ساختمان‌ها از بناهای همجوار وجود دارد. تنوع قومیتی و سلیق شهروندان مشهد و نیز فقدان ضابطه قطعا در ایجاد شرایط موجود در بدنه‌ها موثر بوده است. با این وجود در طرح جامع شهر مشهد هیچ اشاره‌ای به منظر و منظر سازی نگشته است. شهر مشهد به عنوان پایتخت معنوی ایران بسیاری از فاکتورهای زیبایی شناسی را دارا نیست و دلیل اصلی آن نادیده انگاشتن عناصر تاریخی موجود به خصوص در جداره‌های شهری و الگوبرداری بدون تفکر از شهرسازی مدرن می‌باشد. باید به این نکته توجه نمود که ارتقای ارزش و کیفیات منظر شهری از طریق ایجاد هماهنگی میان مصالح نما، تناسبات و هندسه، مقیاس و خط آسمان و رعایت کیفیات زیبایی شناسی همچون تقارن، تعادل، تداوم، هماهنگی و... به عمل می‌آید. مطالعات در این بخش به بررسی جداره خیابان احمد آباد مشهد اختصاص یافته و در واقع هدف از بازخوانی و تحلیل این نمونه، نمایش چگونگی بهره‌گیری اصول مطرح شده در طراحی شهری نماها، استخراج معیارهای عمده موثر بر طراحی شهری جداره‌ها و بازشناخت گام‌های فرایند طراحی شهری آن‌ها بوده است. خیابان احمد آباد

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جدول ۱. مفاهیم کلیدی مورد توجه صاحب‌نظران حیطه‌ی زیبایی‌شناختی و طراحی جداره‌های شهری؛ ماخذ: نگارندگان.

ردیف	نام مولف	سال	عنوان کتاب	مفاهیم کلیدی
۱	کالن	۱۹۶۱	منظر شهری	تاکید بر نحوه ارتباط نماها و اتصال و پیوستگی
۲	کامیلوسیتته	۱۸۹۳	برنامه‌ریزی شهری بر طبق اصول هنری	طراحی کامل و یکدست
۳	بیکن	۲۰۰۳	طراحی شهرها	اصل شخص‌ثانی (رابطه میان بناهای مجاور)
۴	لینچ	۱۹۶۰	سیمای شهر	تمایز یا وضوح نقش یا زمینه، سادگی فرم، تداوم میان نماها
۵	زوکِر	۱۹۵۹	شهر و میدان	برقراری نظم و ارتباط میان حجم و جداره ساختمان‌ها
۶	هدمن و بازوسکی	۱۹۸۵	مبانی طراحی شهری	ایجاد وحدت و یکپارچگی از طریق: خط افق ساختمان، تناسب پنجره‌ها و برجستگی‌ها و فرورفتگی‌های نما، فرم و شکل کلی بنا و فاصله بین ساختمان‌ها، جنس مصالح و پرداخت و بافت نما، الگوی سایه‌اندازی، مقیاس بنا، سبک معماری
۷	بنتلی و همکاران	۱۹۸۵	محیط پاس‌خده	وزن‌های افقی و عمودی، خطوط آسمان، جزئیات دیوار همچون مصالح، رنگ و الگوها، تقسیمات پنجره‌ها و درها، اجزا و عناصر همکف
۸	علوی و پورجعفر	۱۳۹۱	ویدئو اکولوژی: بوم شناسی بصری در معماری و طراحی شهری	ارکان نما: احجام: تعدد، ترکیب و ابعاد حجم، سطوح: بافت و جنس سطوح، شکل و هندسه، ابعاد، تعدد سطوح و ترکیب آن‌ها اجزا نما: بازشوها، ورودی‌ها: موقعیت قرارگیری، شکل، تعدد و هندسه آن‌ها، خطوط نما: خطوط موجود در سطح، خطوط طبقات، خط بام و خط زمین، تزیینات و جزئیات معیارهای هماهنگی با بینایی (مؤثر بر طراحی جداره‌ها): وضوح، تاکید، نقاط عطف، جزئیات، تنوع عوامل شکل دهنده، کنتراست و تباين در نور و رنگ، وجود لبه‌ها، طبیعی بودن رنگ‌ها و سطوح، خطوط و سطوح نرم و منحنی انواع محیط بصری: محیط یکنواخت، محیط تهاجمی، محیط آسایش بخش
۹	توسلی	۱۳۷۶ ۱۳۷۹ ۱۳۸۸	طراحی شهری بخش مرکزی تهران طراحی شهری خیابان کارگر طراحی شهری هنر نوکردن ساختمانها	نظم، وحدت، ترکیب، هماهنگی، تقارن، تعادل، ریتم، مرکزیت، تقسیمات پنجره، استحکام بصری، همانندی و هم‌پیوندی، حجم و توده ساختمانی محصورکننده فضای خیابان، ریتم‌های عمودی، ریتم‌های افقی، خط آسمان، ورودی‌ها و پنجره‌ها، تداوم شکلی، توجه به کنج‌ها، توجه به ترکیب اجزا و خطوط نما، هماهنگی در رنگ و مصالح ساختمان‌های موجود، شناسایی نماهای باارزش
۱۰	پاکزاد	۱۳۸۳	مبانی نظری طراحی شهری	پهنه نما، سطوح شفاف و کدر، سطوح خالی، خطوط نما، کنسول یا پیش‌آمدگی، تابلوها، نورپردازی، گیاهان، کنج، خط بنا و خط زمین، فصل مشترک دو نما با یکدیگر، رنگ غالب زمینه، جنس مصالح و بافت نماها، تناسب روزنه‌ها، رعایت الگوی پایه، بدنه و آسمان در طراحی نما به گونه‌ای که از دور و نزدیک قابل فهم و درک باشد.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۰۴

شکل ۲. موقعیت خیابان احمد آباد در مشهد؛ ماخذ: طرح جامع مهران
۱۳۸۶.

مشهد از محور های قدیمی شهر مشهد است این خیابان در گذر زمان دچار تغییرات و تحولات بسیار بوده که زیبایی ها و خاطرات آن همیشه در ذهن مردم باقی می ماند. به دلیل اهمیت بسیار این محور، در چند سال اخیر زیباسازی منظر شهری، بهبود وضعیت ترافیکی و بازسازی پیاده روهای آن مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۲- فرایند طراحی شهری جداره خیابان احمد آباد مشهد الف) شناخت

محور خیابان احمد آباد به حد فاصل میدان فلسطین تا میدان شریعتی به طول ۲,۵ کیلومتر یکی از محور های قدیمی شهر مشهد است. تاریخچه محله احمدآباد به سال ۱۳۵۰ هجری شمسی باز می گردد. این محله که در ابتدا روستایی به نام احمد آباد بوده، در آغاز قرن ۱۴ شمسی به این نام خوانده شده است. احمدآباد منطقه ای که در تقسیم بندی شهری در منطقه ۱ واقع شده است، یکی از پر رفت و آمدترین محله های شهر مشهد است. خیابان های فرعی این خیابان هم اکنون به یکی از پرتراфик ترین مراکز پزشکی شهر تبدیل شده اند. احمد آباد منطقه ای بین میدان تقی آباد

(شریعتی)، کوهسنگی و ملک آباد مشهد می باشد. این منطقه ۱۶۱۱ هکتار و جمعیت ساکن در آن بر طبق سرشماری سال ۸۰ شمسی ۱۸۰ هزار نفر می باشد. این منطقه دارای بازارهای متعدد می باشد. محورا احمدآباد به جهت نقشی که در سطح شهر ایفا می نماید، دارای اماکن تجاری عمده مانند زیست خاور، بازار قسطنطنیه و سلمان با مقیاسهای شهری و منطقه ای است. این محور به جهت دارا بودن هر دو نقش تجاری و گردشگری از اهمیت و نقش ویژه ای در سطح شهر با توجه به چشم اندازهای ترسیمی بیست ساله بر خوردار است (شکل ۲).

در شرایط کنونی خیابان احمد آباد، به یک محور صرفا ترافیکی تبدیل شده است. وجود مراکز درمانی به صورت گسترده و همچنین اماکن تجاری وسیع موجب تغییر چهره این معبر شده است. قرار گیری تابلوهای تبلیغاتی و ساختمان های تجاری مرتفع با جداره های وسیع شیشه ای و ناهماهنگ با معماری زمینه و همچنین ساختمان های مسکونی با معماری های ناهمگون، معیارهای زیبایی شناسی این محور را با تهدید جدی مواجه ساخته اند. موارد زیر نشان دهنده مهمترین مسائل تاثیر گذار می باشند:

شکل ۳. فرایند مطالعات شهری خیابان احمد آباد مشهد؛
 ماخذ: مهندسين مشاور آرمانشهر، ۱۳۸۱.

و ارائه راهنماهای تکمیلی و اعمال سیاست ها، راهکارها و ارزیابی در عمل انجام می گیرد. شکل ۳ نشان دهنده مراحل فرایند طراحی شهری خیابان احمدآباد مشهد می باشد.

بحث و نتیجه گیری

همانگونه که در مباحث گذشته مطرح شد، جداره های شهری عضو جدا نشدنی منظر شهر می باشند و به طور مستقیم و غیر مستقیم از طریق ادراک بصری بر کیفیت زندگی ساکنین تاثیر می گذارند. در مقاله حاضر با بررسی فرایند طراحی پروژه ساماندهی جداره های شهری خیابان احمدآباد مشهد می توان فرایندهای طراحی شهری را به پنج بخش ضروری تقسیم نمود، که بنا به ضرورت و

- تغییر نقش و ماهیت محور از اجتماعی به صرفا ترافیکی و عبوری در شرایط موجود؛

- تأثیرگذاری پائین عناصر و کاربری های نمادین و واجد ارزش معماری مانند هتل هما، باغ ملک آباد و...؛

- وجود تقاطع های صرفا ترافیکی ۳ گانه احمد آباد، ملک آباد و تقی آباد؛

- ساخت و سازهای بی رویه و فقدان حضور ضوابط و مقررات مشخص در نوع معماری، تعداد طبقات و نماسازی جداره ها؛

- فقدان الگوهای مشخص و هماهنگ طراحی شهری یکپارچه جداره شهری در طول محور؛

- لزوم اصلاح و تقویت ویژگی های کالبدی محور.

پ) بیانیه چشم انداز

با توجه به سند چشم انداز بیست ساله شهر مشهد که در آن «مشهد شهری است زیارتی، مذهبی و سیاحتی، آرامش دهنده، فرح بخش، با اقتصاد خدماتی و صنایع برتر، مبتنی بر فناوری و با امنیت مناسب در سطح جهانی» و همچنین از طریق تحلیل چشم انداز، اهداف، نظرسنجی و مطالعات کلی اولیه محور و حوزه های فرادست بر مبنای ساختاری و سلسله مراتبی می توان به اهم محورهای طراحی و برنامه ریزی زیر دست یافت:

لزوم تجدید نقش سرسبزی محور، لزوم تکمیل و اصلاح ساختاری نقش تجاری محور، لزوم ایجاد و تقویت نقش فراغتی - تفریحی محور، لزوم توجه و برنامه ریزی برای نقش توریستی محور، لزوم اصلاح شرایط ترافیکی و حمل و نقل محور در چشم انداز مطرح شده محور احمد آباد در آینده، خیابان شهری پیاده مدار مفرح و سرزنده در سطح شهر مشهد با نقش تجاری، فراغتی، توریستی، تفریحی و سیاحتی و نمادین و شاخص می باشد.

ت) فرآیند طراحی شهری

با بررسی مطالعات انجام شده فرایند مطالعاتی طراحی شهری خیابان احمدآباد در ۴ مرحله شناخت، تدوین برنامه ها و سیاست ها، تدوین

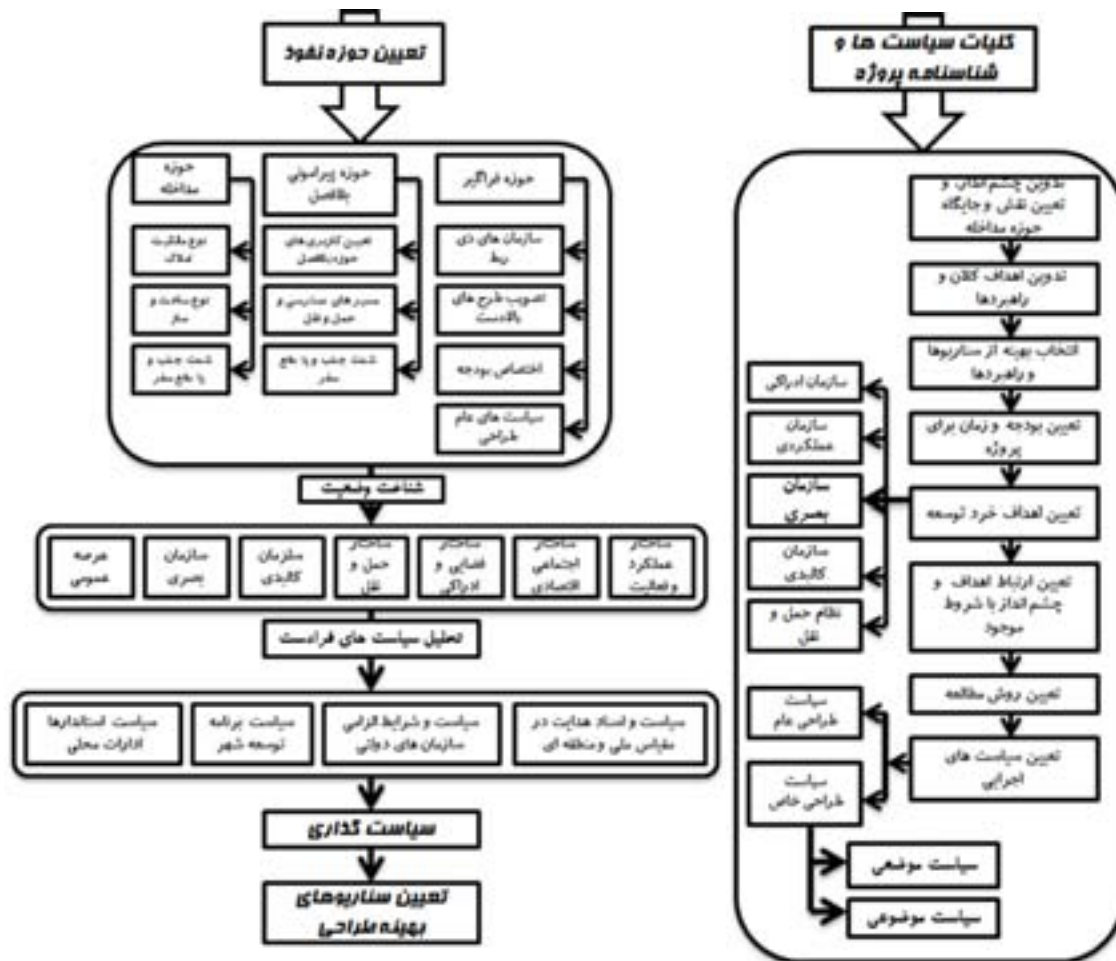
جدول ۲. مراحل فرآیند طراحی شهری پیشنهادی؛ ماخذ: نگارندگان.

مراحل فرآیند پیشنهادی	فرآیند طراحی خیابان احمد آباد مشهد
شناخت ویژگی های محیط	طرح مسئله، اهداف کلان، شناخت و تحلیل اولیه، تعیین چشم انداز، تعیین اهداف خرد و کلان
تعیین حوزه نفوذ و مطالعات پایه	انجام شناخت و تحلیل
سیاست گذاری	تعیین سیاست طراحی
اعمال سیاست ها و راهکارهای طراحی	تعیین راهبرد، راهنمای اجرای سیاست و دستورالعمل ها
سنجش میزان تحقق پذیری طرح و اجرا	ارزیابی طرح و اجرا

ویژگی های خاص هر پروژه بر جزئیات آن افزوده می گردد. در فرآیند طراحی پیشنهادی سعی بر آن است تا فرآیندی منعطف، بومی و با نگرشی ویژه به مبحث زیبایی شناسی جداره شهری انجام گردد. به عنوان مثال در مرحله شناخت و انجام مطالعات پایه می بایست به بخش های موثر بر مولفه های زیبایی شناسی همچون پیشینه تاریخی معماری، ساختار ادراکی فضایی، الگوهای توسعه شهری در دوره های مختلف و همچنین شناسایی عناصر اصلی طراحی جداره و مهمترین کیفیات طراحی موثر بر آن، توجه نمود. همچنین در مرحله ارائه راهکارهای طراحی می بایست ضوابط کنترل در خصوص طراحی جداره و راهنماها و دستور کارها مطرح شود و از طریق تکنولوژی های بالقوه همچون مدل سازی و نمایش بصری و شبیه سازی به ارائه راهکارها و تهیه چارچوب طراحی که مبتنی بر ایجاد انسجام و نظم کالبدی، ایجاد کریدورهای بصری و خوانایی و رویت پذیری نشانه ها و ایجاد الگوهای طراحی جداره شهری و... می باشد، پرداخته شود. در ادامه هر مرحله با جزئیات کامل معرفی می شود. از طریق یک جمع بندی کلی مراحل زیر پیشنهاد می گردد:

الف) شناخت ویژگی های محیط: اولین مرحله در شروع فرآیند طراحی شهری دست یابی به شناخت

کافی و موثر از ویژگی های سایت مورد بررسی می باشد، این بخش را می توان به سه زیر مجموعه دیگر تقسیم نمود: کلیات سیاست ها و شناسنامه پروژه، تعیین حوزه نفوذ، مطالعات پایه. کلیه موضوعاتی که از ابتدای کار بایستی در نظر گرفته شود و یا از طریق اسناد فرادست به آن دست یافت در حیطه سیاست ها و شناسنامه پروژه قرار می گیرد. مباحثی نظیر تعیین چشم انداز، تعیین اهداف خرد و کلان، تعیین بودجه و زمان پروژه، تعیین روش مطالعه و تعیین سیاست های اجرایی (شکل ۴). در فرآیند حاضر چشم انداز ارتقای کیفیت زیبایی شناختی جداره های شهری می باشد و اهداف مورد نظر به فراخور نوع پروژه (طراحی، ساماندهی و باز آفرینی، مرمت و...) تعیین می گردد. به عنوان مثال در فرآیند بازسازی یک جداره شهری اهداف را می توان در ۴ بخش زیر تقسیم نمود: ۱) حفاظت، به معنای حفظ عناصر با ارزش و موثر بر طراحی همچون ابنیه تاریخی، ۲) افزودن عناصر، کاربری ها، الحاقات به منظور بهبود کیفیت کنونی جداره شهری ۳) حذف نارسایی ها و ناسازگاری ها همچون حذف فرسودگی و آلودگی شدید نماها، ترکیب ناهماهنگ بناهای مجاور هم و طبقات فوقانی و تحتانی بناها از نظر اندازه، شکل، نسج، رنگ، مصالح، ارتفاع و قدمت و ارزش معماری، ضعف نظم و نسق ساختمان هادر

شکل ۵. فرایند مطالعه حوزه نفوذ؛ ماخذ: نگارندگان.

تفکیک کردند. همانطور که در شکل ۵ مشهود است، این حوزه شامل سه بخش مهم حوزه فراگیر، حوزه پیرامونی و بلافصل و حوزه مداخله می گردند که از نظر محدودیت هایی که بر طرح مورد نظر اعمال می کنند قابل توجه می-باشند، به عنوان مثال در حوزه فراگیر مواردی همچون عدم همکاری سازمان های ذی ربط (میراث فرهنگی، شهرداری و...) و یا تصویب طرح هایی مانند تعریض معابر که موجب از بین رفتن ساختمان ها و کنج های ارزشمند می گردد، و یا در حوزه بلافصل و مداخله، ساخت و ساز بی ضابطه و ناهماهنگ بخش خصوصی، عدم تمایل کسبه به ترک فعالیت های تجاری همچون لولا فروشان، ابزار فروشان که موجب اغتشاش بصری چهره خیابان می گردند، در شکل گیری سیاست

ایجاد چشم انداز و نقاط دید جذاب و... (۴) پرهیز از پیدایش و یا گسترش مشکلات زیبایی شناسی همچون عدم پیروی از ضوابط معین در شکل دهی به نماهای یک جداره شهری که موجب اغتشاش و از دست رفتن هویت و زیبایی نمای شهری در دراز مدت می گردد.

در این مرحله با استفاده از تصاویر و اسناد تاریخی می توان سیر تحولات نما را مشخص نمود و با الگوبرداری از نماهای واجد اهمیت و ساختمان های با ارزش به زمینه ای مناسب جهت طراحی جداره شهری دست یافت. به منظور داشتن تحلیلی صحیح از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، ادراکی، کالبدی، بصری و... از محیط مورد مطالعه می بایست حوزه های عملکردی فعالیت به گونه ای صحیح از یکدیگر

های موثر بر طرح در مقیاس شهر، ناحیه و یا محله تاثیرگذار می باشند و پتانسیل های طراحی در مقیاس های مختلف شهری را تعیین می کنند. به طور کلی مشخص نمودن حوزه های عملکردی موجب تعیین پروژه های تاثیرگذار بر طراحی جداره شهری مورد نظر می گردد، برای مثال حضور معماری مدرن در جداره بلافضل و پیرامونی موجب تغییر روحیه سنتی و بومی و تغییر در نوع نگرش به فضا می گردد، همچنین در راستای تحلیل شرایط وضع موجود به بررسی مطالعات در بخش های مختلف پرداخته می شود. در مطالعات اجتماعی به سبک زندگی ساکنین و نوع بینش و تفکرات و اعتقادات آن ها در زندگی جمعی پرداخته می شود، در فضایی که حریمیت مورد نظر است قطعاً طراحی جداره های گشوده و یا به کارگیری پوشش سبز به جای دیوار مناسب نیست. همچنین در مطالعات اقتصادی نیز بایست به وضع معیشت ساکنین اشاره گردد که در تعیین نوع مصالح مورد استفاده و تزئینات بکار گرفته شده در طراحی مورد توجه قرار می گیرد. دو بعد اجتماعی و اقتصادی در نقش گرفتن ایده های اولیه تاثیر بسزایی دارند، در ادامه با استفاده از مطالعات ادراکی، کالبدی، بصری الگوهای طراحی استخراج می گردد و در طراحی جزئیات و انتخاب نوع سبک طراحی مورد استفاده قرار می گیرد.

- پس از شکل گیری تیم تحقیقاتی و دریافت نظرات کارفرما و مشاوره با مدیران و مردم می بایست سایت مورد نظر مورد ارزیابی واقع گردد و مباحثی که بر رویکرد زیبایی شناسی طرح پیشنهادی و فرایند برنامه ریزی حاصل از آن موثرند مطرح گردند این موارد می توانند شامل نواحی حفاظت شده، بناهای میراث فرهنگی، حریم ها و قرار دادهای ملکی باشد. سپس به اولویت بندی نیازهای سایت می پردازیم و در مرحله بعد سنجش وضعیت انجام می گیرد. این مرحله به همراه مرحله تدوین راه حل جز مهمترین مراحل یک فرایند طراحی شهری به شمار می آیند.

بطوریکه طراحی شهری جهت آفرینش مکان های شهری مطلوب و ارتقاء کیفیت مکان های موجود همواره نیازمند عمل سنجش کیفیت فضاهای همگانی است. با انجام مرحله شناخت ویژگی های محیط و سنجش وضعیت، مسائل و امکانات محیط شهری کشف، و تعریف شده و ارتباط میان آنها معلوم می گردد. از این رو انجام صحیح این مرحله، شالوده اساسی برای تدوین راه حل های موجه و منطقی را فراهم می آورد.

در این مرحله با استفاده از تکنیک سوات می توان سایت را تحلیل کرد و راهبردهای واقع بینانه برای طراحی جداره شهری با توجه به شرایط حاکم ارائه نمود. تحلیل دقیق وضع موجود این امکان را فراهم می آورد تا عواملی چون اقلیم، الگوی سکونتگاه ها، روند توسعه تاریخی، مشخصه های محیط و... مورد ارزیابی قرار گیرد و با بررسی نوع ساختمان ها و سازه ها عناصر اصلی موثر بر طراحی جداره استخراج گردد، این عوامل که به طور مستقیم بر زیبایی شناسی محیط نیز تاثیرگذارند، عبارتند از: رنگ، نور، تابلوها و سایه بان ها، شکل بام و مصالح، و ویژگی های موثر بر حس زیبایی فضا همچون وحدت، ریتم و تناسب، مقیاس، استحکام بصری، هم پیوندی و... (شکل ۶).

ب) سیاست گذاری: به معنای تدوین اهداف و سیاست های اجرایی و اصول طراحی در جهت شکل دهی به یک فضای شهری می باشد. در این مرحله به تهیه گزینه های پیشنهادی می پردازند. این گزینه ها می بایست خوانا و کاملاً گویای ذهنیت و خلاقیت طراح باشند و کامل ترین و بیشترین اطلاعات مورد نیاز را منتقل کنند. سیاست ها از ضوابط طراحی شهری ریشه گرفته از اهداف، چشم انداز و رویکرد پروژه مطرح می گردند.

در این مرحله از فرایند تدوین چارچوب طراحی شهری، بدنه اصلی تصمیم سازی و مسیر توسعه پایه گذاری می شود. چشم انداز توسعه و یا بهبود کیفیات زیبایی شناسی جداره های شهری و مجموعه

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

اهداف کلان، ترسیم کننده نقش و محتوای منطقه است که در افق طرح باید به آن دست یافت. بدیهی است راهبردها یا استراتژیها، روش و راه رسیدن به چشم‌انداز با اتکاء به فرصتهای مکانی موجود در حوزه توسعه همچون وجود بنای هویت بخش با نمای شاخص و یا جداره های رها شده، است.

پ) تعیین سناریوهای بهینه طراحی: پس از ارائه ی گزینه های طراحی با توجه به اهداف و چشم انداز طرح، سیاست های فرادست و بررسی مولفه هایی همچون ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و... و همچنین میزان مطابقت با درخواست مردم و مسئولین و کارفرما گزینه بهینه انتخاب می گردد. بدین منظور با بررسی نقاط قوت، ضعف و فرصت و تهدید هر یک از گزینه ها می توان به چشم انداز وسیع تری از گزینه های موجود دست یافت و با تعیین دقیق نوع نگرش طراحی، سناریوهای طراحی شهری را مشخص نمود، برای مثال مواردی چون طراحی جداره شهری مطلوب در جهت بهبود نمای خیابان با استفاده از بازدیدهای محلی، انجام برداشت ها و تحلیل آن ها و استخراج گزینه ها و معیارهای طراحی ویا تغییر حجم و ارتفاع ساختمان های موجود در جداره شهری و همچنین طراحی بلوک ها و استفاده از فضاهای مخروبه و فرسوده به عنوان پتانسیل طراحی نمونه هایی از سناریوهای مختلف طراحی جداره های شهری با رویکردهای مرمت، بازسازی، نوسازی و... می باشند. البته انتخاب یک سناریوی طراحی به معنای نهایی بودن آن نیست بلکه پس از بررسی سنجش میزان تحقق پذیری که در مراحل بعد توضیح داده خواهد شد در صورتی که از معیارهای مورد نظر فاصله بگیرد، گزینه های طراحی دیگری می بایست مطرح گردند و مجدداً مورد ارزیابی قرار بگیرند.

ت) اعمال سیاست ها و راهکارهای طراحی: مجموعه سیاست های طراحی جهت ارتقاء کیفیت محیطهای در حال تحول و شکل گیری است و این محتوی به لحاظ ماهیت و مرحله توسعه یافتگی حوزه مداخله

تدوین می گردد. لذا چارچوب سیاست گذاری با ارتقاء ابعاد ماهوی، نقش تعیین کننده ای در هدایت و شکل دهی حوزه های شهری و توسعه پایدار آنها به عهده دارد. این مرحله به دو بخش راهنماهای طراحی و راهبردها و الگوهای توسعه تفکیک می گردد. راهنماهای طراحی در واقع ضوابط، معیارها و دستور کارهایی هستند که به صورت عمومی و یا ویژه مختص طرح مورد نظر مطرح می گردند. راهبردها و الگوهای توسعه مجموعه ای از الگوها و طرح ها و برنامه های اجرایی می باشند که با توجه به شناخت کامل و تحلیل درست از موضوع مورد نظر بیان می شود. این الگوها می تواند شامل الگوی نظم کالبدی توده و فضا، نظام عملکرد و فعالیت، زیبایی سنجی و زیبایی شناسی، معرفی تکنولوژی های مرتبط و... باشد (شکل ۷)؛ مثال زیر نشان دهنده جدول سوات طراحی شده با هدف ارتقای بعد زیبایی شناسی جداره شهری می باشد. نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید در دو بعد کالبدی و اقتصادی مطرح شده اند، سپس با توجه به ویژگی های ذکر شده راهبردهای طراحی در نظر گرفته شده است (جدول ۳).

نقاط قوت

کالبدی: ۱) وجود بناها، لبه ها، بدنه ها و مجموعه ها و محدوده های ارزشمند تاریخی؛ ۲) وجود زمین های بایر و ساختمان های مخروبه عاملی موثر در ایجاد فضاهای باز شهری - اقتصادی؛ ۳) وجود واحدهای فعال اقتصادی؛ ۴) ارزش بالای املاک و اراضی محله به دلیل داشتن ماهیت اقتصادی.

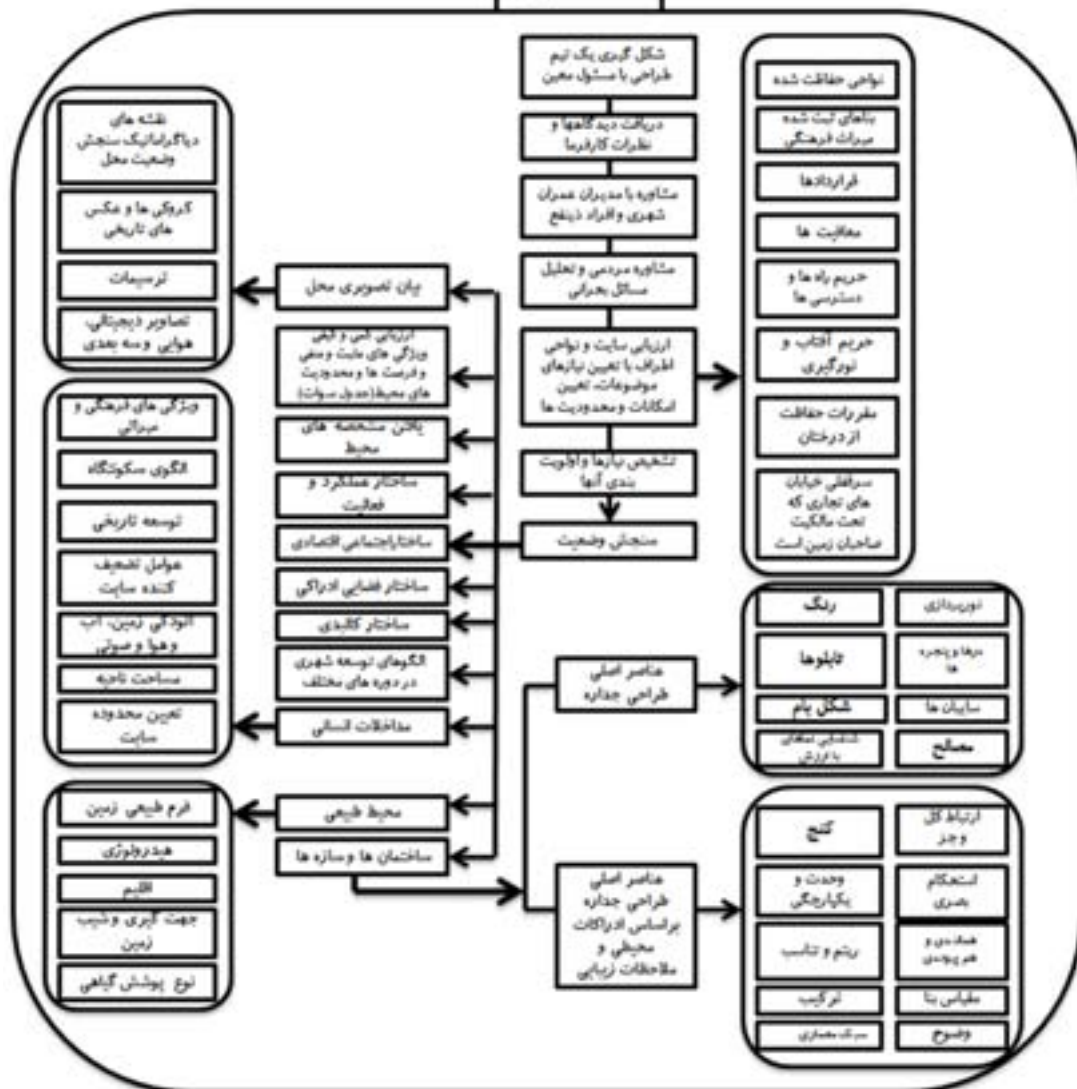
نقاط ضعف

کالبدی: ۱) فرسودگی و آلودگی شدید نماها؛ ۲) ترکیب ناهماهنگ بناهای مجاور هم و طبقات فوقانی و تحتانی - اقتصادی؛ ۳) بالا بودن هزینه نگهداری و نوسازی بناها (۴) حضور گروه های ناهنجار و غیرفعال به لحاظ اقتصادی.

فرصت ها

کالبدی: ۱) امکان بهبود وضعیت کالبدی و جلوگیری

ملاحظات پایه

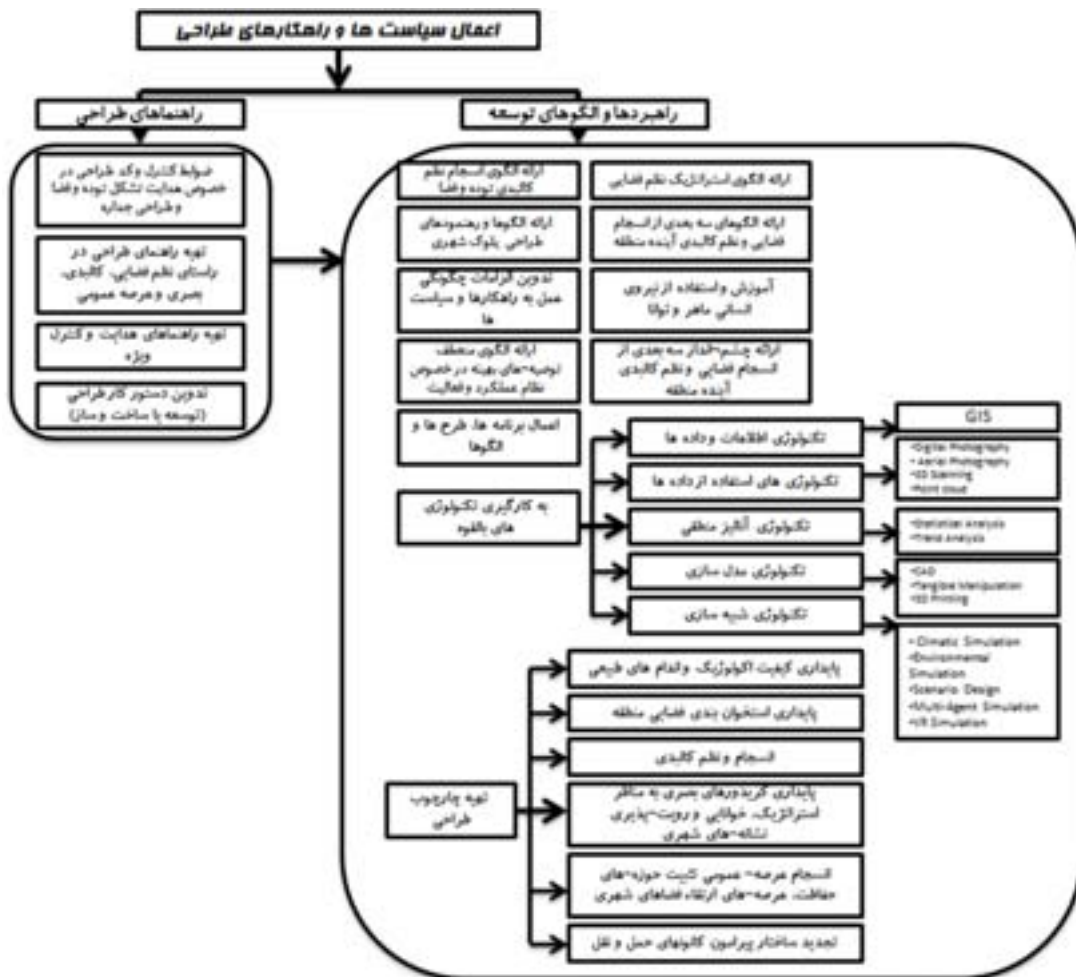

با ارزش می گردد؛ اقتصادی: ۳) گسترش تدریجی کاربری های فعالیت غیرمجاز به محدوده کاربری مسکونی؛ ۴) امکان بروز خسارهای جانی و مالی در اثر حوادث طبیعی و زلزله. به دلیل فرسودگی بافت (ث) سنجش میزان تحقق پذیری طرح: چگونگی تحقق پذیری طرح حاوی موضوعاتی همچون ساختار تشکیلاتی مدیریت عمران شهری، فرصت های مشارکت مردم و جایگاه پایداری اقتصادی و حضور بخش خصوصی و مشارکت منابع اعتباری و سرمایه گذاری های جهانی در تحقق اهداف توسعه و راهبردهای ارتقاء و دستیابی به آن است و شامل

از فرسودگی آن؛ ۲) داشتن دسترسی مستقیم به مسیر های مترو و پایانه های شهری- اقتصادی؛ ۳) تأثیر احداث شبکه مترو بر ارتقای مزیت نسبی منطقه برای استقرار فعالیت های اقتصادی فرامنطقه ای؛ ۴) وجود راسته ها و مجتمع های فعالیتی متنوع دارای رده عملکردی شهری.

تهدیدها

کالبدی: ۱) افزایش پیدا کردن تراکم جمعیتی در محله به علت ساخت و سازهای مسکونی در زمین های خالی و مخروبه موجود در محل؛ ۲) طرح تعریض خیابان که موجب تخریب ساختمان های

شکل ۷. اعمال سیاست ها و راهکارهای طراحی؛ ماخذ: نگارندگان.

مراحل زیر می باشد:

- تدوین مکانیزم مشارکت و تحقق پذیری مشارکت مردمی و بخش دولتی، عمومی و خصوصی در تهیه و اجرای برنامه؛
- تدوین توصیه های چگونگی تامین منابع مالی براساس پتانسیل های اقتصادی؛
- توصیه ساختار تشکیلاتی تحقق پذیری طرح فرصت های ویژه توصیه چگونگی بهره گیری در حیطه عمومی؛
- بررسی نتایج، میزان موفقیت ها و شکست ها؛
- تدوین برنامه اولویت بندی اقدامات اجرایی (شکل ۸).

پس از بررسی و اجرای مراحل ذکر شده در صورت نداشتن بازدهی مطلوب و نرسیدن به معیارهای مورد نظر می بایست طرح ها و برنامه ریزی های جدیدی با تجدید نظر در برنامه های موجود انجام گیرد و در صورت نیاز به انتخاب گزینه های طراحی جدید باید فرایند طراحی بار دیگر مورد بازنگری قرار گیرد.

منابع و ماخذ

- آتشین بار، محمد، (۱۳۹۱) زیبایی شناسی منظر خیابان های تهران، نشریه منظر ۱۹: ۱۲-۱۹.
- بنتلی، ای.ین.آلن الکک، پال مورین، سومک گلین، گراهام اسمیت، (۱۳۸۹) محیط های پاسخده، مصطفی بهزادفر، تهران: انتشارات دانشگاه علم و

جدول ۳. جدول سوات (ارائه راهبردهای طراحی؛ ماخذ: نگارندگان).

	Strength				Weakness			
	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
Opportunity	۱	استفاده از فناوری اطلاعاتی از جمله سیستم‌های سازهایی و سازهایی نوین	انجام با دقت فرسوده به بارکنگ	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۲	پیدا کردن سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۳	سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۴	سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
Threat	۱	انجام با دقت فرسوده به بارکنگ	انجام با دقت فرسوده به بارکنگ	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۲	پیدا کردن سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۳	سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده
	۴	سازهایی نوین و سازهایی نوین	بازسازی سازهایی فرسوده و سازهایی نوین	سازهایی نوین و سازهایی نوین	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	بازسازی با دقت فرسوده	عدم توجه به بخش اقتصادی و انحصار بخش‌های اقتصادی	انحصاری سازهایی از جمله برآورد بخش اقتصادی به امر نوآوری با دقت فرسوده

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شکل ۸. سنجش میزان تحقق پذیری طرح؛ ماخذ: نگارندگان.

- صنعت ایران.
- بیکن، ادموند، (۱۳۸۶) طراحی شهرها، فرزانه طاهری، تهران: شهیدی.
  - پاکزاد، جهانشاه، (۱۳۸۲) پدیدارشناسی نمای ساختمان‌های مسکونی و سیر تکوینی توقعات از آن، نشریه هنرهای زیبا ۱۴: ۹۱-۱۰۲.
  - پاکزاد، جهانشاه، (۱۳۸۲) عناصر و کیفیتهای منظر یک فضای شهری، نشریه آبادی ۳۸: ۱۱۵-۱۲۶.
  - پاکزاد، جهانشاه، (۱۳۸۵) مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، تهران: شهیدی.
  - پورجعفر، محمدرضا، مریم علوی بالمعنی، (۱۳۹۱) ویدئواکولوژی: بوم‌شناسی بصری در معماری و طراحی شهری، تهران: آرمانشهر.
  - توسلی، محمود، ناصر بنیادی (۱۳۷۱) طراحی فضای شهری، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
  - توسلی، محمود، (۱۳۷۶) طراحی شهری در بخش مرکزی تهران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات

- شهرسازی و معماری ایران.
- توسلی، محمود (۱۳۷۶) قواعد و معیارهای طراحی شهری، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- توسلی، محمود (۱۳۷۹) طراحی شهری خیابان کارگر، تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری.
- توسلی، محمود (۱۳۸۸) طراحی شهری هنر نو کردن ساختار شهر، تهران: دانشگاه تهران.
- چرمایف، سرگئی ایوان، کریستوفر الکساندر، (۱۳۷۶) عرصه‌های زندگی جمعی و زندگی خصوصی به جانب یک معماری انسانی، منوچهر مزینی. تهران: دانشگاه تهران.
- ذکاوت، کامران، (۱۳۸۴)، معماری خیابانی و هویت سیمای شهری در ایران، نشریه دانش نما ۱۰۲-۱۰۴: ۱۲۸-۱۳۹.
- عباس زادگان، مصطفی، ریحانه وحیدیان، (۱۳۸۸) راهبرد طراحی فرایند محور و محصول محور کیفیت های محیط شهری، نشریه باغ نظر ۱۲: ۳-۱۶.
- غفاری سده، علی، (۱۳۷۱) مبانی طراحی فضاهای متوالی در معماری شهری، نشریه صفا، شماره ۸-۷-۶: ۲-۱۷.
- متولی، مسعود، (۱۳۸۹) بررسی و سنجش کیفیت زیبایی در منظر شهری بر اساس مفهوم دیدهای متوالی (نمونه موردی مسیر گردشگری دارآباد تهران)، فصلنامه آرمانشهر، شماره ۵: ۱۲۳-۱۳۹.
- محمدزاده مهر، فرخ، (۱۳۸۲) میدان توپخانه تهران، تهران: پیام سیما.
- مدنی پور، علی، (۱۳۷۹) طراحی فضای شهری، فرهاد مرتضایی، تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- مطلبی، قاسم، (۱۳۸۰) روان شناسی محیطی دانشی نو در خدمت معماری و طراحی شهری، شماره ۱۰، ۵۲-۶۷.
- مهدیزاده، جواد، (۱۳۸۵) زیباشناسی در طراحی شهری، نشریه جستارهای شهرسازی ۱۷-۱۸: ۸-۲۷.
- نوروزی طلب، علیرضا، (۱۳۸۷) نظریه فرمان،
- اساس نقد، تفسیر و فهم آثار هنری، نشریه باغ نظر ۵ : ۶۹-۸۸.
- نقی زاده، محمد، بهادر زمانی، اسلام کرمی، (۱۳۸۹) ملاحظات فرهنگی در شکل دهی به نماهای شهری با تکیه بر ساختار نماهای شهری ایرانی در دوران اسلامی، هویت شهر ۷ : ۶۱-۷۴.
- ویتیک، آرنولد، (۱۳۸۵) مبانی زیبایی شناسی در محیط شهری، جواد مهدی زاده، نشریه جستارهای شهرسازی ۱۷ و ۱۸ : ۲۸-۳۹.

تعیین رابطه بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان (مورد مطالعه: سازمان ورزش شهرداری تهران)

علیرضا جزینی* - استادیار مدیریت و عضو هیئت‌علمی دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران.

The relationship between financial intelligence and risk-taking Employees (Case Study: Sport Organization of Tehran Municipality)

Abstract

Risk-taking behavior refers to a person with his desire in the direction indicated venturing into the unknown future action so that its results can not be reliably detected. And financial intelligence, human intelligence is part of and can identify issues related to financial problems and it does not solve the main purpose of this study was to investigate the relationship between financial intelligence and risk-taking staff. In terms of practical purpose and terms of the nature of the research method is descriptive - correlational survey. The population includes sport utility Tehran that a number of employees 465 people, 211 people, for example systematic sampling. A questionnaire was used for data collection consisting of 38 questions which its content validity of 30 persons obtaining the opinion of experts that Cronbach's alpha of 0.88 was confirmed. Collected data through the Kolmogorov - Smirnov confirmed the normality of the data and Pearson correlation coefficient (according to data normality) was analyzed. The results showed a correlation between financial intelligence and its components with significant risk-taking staff. This study revealed that financial intelligence and its components, including communications, analysis tools, reporting systems and effective decisions on risk-taking employees in the exercise of Tehran Municipality is effective.

Key words: financial intelligence, risk, communication, analysis tools, reporting systems and effective decision making.

چکیده

ریسک‌پذیری اشاره به رفتاری حاکی از جسارت دارد که فرد با تمایل خود در جهت به آینده‌ای نامعلوم اقدام می‌کند به شکلی که نمی‌توان نتایج آن را با اطمینان تشخیص داد؛ و هوش مالی بخشی از هوش افراد است که می‌تواند موضوعات مربوط به مسائل و مشکلات مالی را شناسایی و آن را حل کند که هدف اصلی از انجام این پژوهش مطالعه رابطه بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان می‌باشد. روش تحقیق این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت روش، توصیفی از نوع همبستگی - پیمایشی است. جامعه آماری شامل کارکنان سازمان ورزش شهرداری تهران می‌شود که تعداد آن‌ها ۴۶۵ نفر که با روش نمونه‌گیری سیستماتیک ۲۱۱ نفر به‌عنوان نمونه انتخاب شده‌اند. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه استفاده شده که دارای ۳۸ سؤال می‌باشد؛ که روایی محتوایی آن با اخذ نظر از ۳۰ نفر از خبرگان که آلفای کرونباخ، برابر ۰,۸۸ مورد تأیید قرار گرفت. داده‌های جمع‌آوری شده از طریق آزمون کلموگوروف - اسمیرنوف برای تأیید نرمال بودن داده‌ها و آزمون ضریب همبستگی پیرسون (با توجه به نرمال بودن توزیع داده‌ها) مورد تحلیل قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان داد ضریب همبستگی بین هوش مالی و مؤلفه‌های آن با ریسک‌پذیری کارکنان معنادار است. پژوهش حاضر نشان داد هوش مالی و مؤلفه‌های آن شامل ارتباطات، ابزارهای تحلیل، سیستم‌های گزارش دهی و تصمیم‌گیری اثربخش بر ریسک‌پذیری کارکنان در سازمان ورزش شهرداری تهران مؤثر می‌باشد.

واژگان کلیدی: هوش مالی، ریسک‌پذیری، ارتباطات، ابزارهای تحلیل، سیستم‌های گزارش دهی و تصمیم‌گیری اثربخش.

مقدمه

متفاوت می‌دانند. ریسک‌پذیری حساب‌شده به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های افراد در افراد خلاق و نوآور است که با یک رفتار قماربازی متفاوت است. چراکه این کار بسیار حساب‌شده صورت می‌گیرد و فقط در مواردی ریسک رخ می‌دهد که نتایج حاصل از آن مورد محاسبه قرار گرفته و موفقیت در آن سود زیادی را برای فرد در برداشته باشد (کرن و هاسیدا، ۲۰۰۷).

با روشن شدن جنبه‌های مختلف از مفهوم ریسک‌پذیری، نکته‌ای که در مورد ریسک‌پذیری از نظر جامعه‌شناختی و روان‌شناسی اجتماعی هنوز در پرده ابهام قرار دارد این است که چرا ریسک‌پذیری افراد، گروه‌ها، اقشار و طبقات مختلف یکسان نیست؟ و اگر میزان ریسک‌پذیری افراد متفاوت است چه عوامل فردی و اجتماعی بر آن تأثیرگذار است؟ در جواب باید اشاره شود عوامل فردی و اجتماعی زیادی در ادبیات شناسایی شده که بر ریسک‌پذیری فرد مؤثر است که در این پژوهش هوش مالی به‌عنوان یک عامل مؤثر بر آن مطرح شده است. باین‌وجود می‌توان گفت اهمیت و ضرورت این پژوهش در این است که اولاً، بررسی تئوریک موضوع نشان می‌دهد که هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان از موضوعات مهم و پراهمیت برای سازمان‌های امروزی محسوب می‌شود به‌خصوص که جهت‌گیری جامعه ما به‌طرف تحول در خصوصی‌سازی می‌باشد و این موضوع صدچندان اهمیت خود را نشان می‌دهد؛ که سازمان‌ها در آینده با مشکلات زیادی از نظر ریسک‌پذیری مواجه نشود و این پژوهش به این موضوع می‌پردازد. دوماً، از نظر کاربردی انجام این پژوهش برای کمک‌رسانی به مدیران سازمان ورزش شهرداری تهران برای شناسایی نقش هوش مالی در ریسک‌پذیری افراد بسیار حائز اهمیت می‌باشد، یافته‌های تحقیق و ارائه پیشنهادها می‌تواند مدیران سازمان مذکور را در امر تصمیم‌گیری کمک نماید. همچنین انجام این پژوهش علاوه بر اینکه سبب غنی‌سازی ادبیات

در دنیای امروز، سازمان موفق سازمانی است که دارای کارکنان ریسک‌پذیر باشد این گفته معنی و اهمیت پویایی در سازمان‌های امروزی را نشان می‌دهد. زمانی که سخن از ریسک‌پذیری به میان می‌آید، در ذهن غالب افراد این تصور به وجود می‌آید که برای دست یافتن به یک محیط کار ایمن، باید سطح ریسک‌پذیری مورد توجه قرار گیرد. در واقع، رد یا پذیرش یک مقدار معین از ریسک، نشان‌دهنده آن است که از نظر هر فرد تا چه اندازه ایمن بودن کافی است. خیلی مواقع دلیل از دست رفتن فرصت‌ها ندیدن آن‌ها نیست، بلکه ترس از نزدیک شدن به آن‌ها می‌باشد. سازمان‌های معاصر به کارکنانی نیاز دارند که از نظر روان‌شناختی با کارشان ارتباط برقرار کنند، فعال باشند و به استانداردهای بالای عملکرد دست یابند، کسانی که پرنرژی باشند و خود را وقف کار کنند، چنین افرادی در سازمان افرادی ریسک‌پذیر هستند (سیمپسون، ۲۰۰۹). در واقع، داشتن کارکنانی با ریسک‌پذیری بالا ممکن است به سازمان سود برساند زیرا وقتی که افراد در کارشان غوطه‌ور می‌شوند ریسک می‌کنند، کارهایی انجام می‌دهند که ممکن است تأثیر مثبتی بر عملکرد سازمان بگذارد (مانتزر و مورفی، ۲۰۰۵). به‌طور کلی مطالعات رفتار سازمانی نشان می‌دهند که محیط کار یک ارتباط پویا و متقابل میان افراد پدید می‌آورد و بخشی مهم از محیط اجتماعی آن‌ها را فراهم می‌سازد (آرنت، ۱۹۹۸)؛ بنابراین ریسک‌پذیری کارکنان بیش از چهارچوب‌های مقرراتی می‌تواند موجب موفقیت فردی و سازمانی را فراهم آورد. همچنین سازمان‌هایی که از لحاظ نوآوری و خلق ایده‌ها و افکار بهتر هستند میان حوزه‌هایی که ریسک‌پذیری باید تشویق شود و حوزه‌هایی که نباید این‌گونه باشد تفاوت قائل می‌شوند (کرن و هاسیدا، ۲۰۰۷).

البته قابل توجه است که اغلب افراد، ریسک‌پذیری حساب‌شده را با رفتار غیرمنطقی و خطر کردن

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مربوط به مفاهیم سازمانی در کشور خواهد شد و به سایر پژوهشگرانی که قصد ورود به این حوزه را دارند، کمک خواهد نمود بلکه باعث خواهد شد تا مدیران جایگاه هوش مالی را در ارتقاء ریسک‌پذیری کارکنان درک کرده و یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر تصمیم‌گیری کارکنان را شناسایی خواهند کرد. از طرفی کارکنان در سازمان ورزش شهرداری تهران با مشکلاتی مواجه هستند که می‌تواند ریسک‌پذیری مطلوب آن‌ها نسبت به شغلشان را کاهش دهد؛ که در نتیجه هوش مالی آن‌ها را از بین می‌برد. در واقع، بعضی از کارکنان نسبت به شرایط شغلی خود احساس مثبتی ندارند و در شرایط کاری مطلوبی قرار نگرفته‌اند که بتوانند مبتنی بر اطلاعات و گزارش‌هایی که دریافت کرده‌اند با انعطاف‌پذیری برخورد کرده و تصمیم‌گیری نمایند. لذا مسئله ما در این پژوهش این است که رابطه بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان چگونه می‌باشد؟

مبانی نظری

در دنیای امروز کارکنان در سازمان‌ها رفتارهای ریسک‌پذیر زیادی از خود بروز می‌دهند (کرن و هاسیدا، ۲۰۰۷) فردی که مسئولیت کاری را بر عهده می‌گیرد، می‌پذیرد که یک سری فعالیت‌هایی را انجام دهد یا بر انجام این کارها توسط دیگران نظارت داشته باشد (سرتو، ۲۰۰۴) بنابراین، فرد مسئولیت‌پذیر ممکن است در برخورد با موقعیت‌های تازه، با احتیاط برخورد کند؛ در نتیجه ریسک‌پذیری او تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد. واژه‌ی خطر یا ریسک در ادبیات، به معنای جسارت داشتن یا تمایل به اقدام کاری در جهت آینده‌ای نامعلوم است به نحوی که نمی‌توان نتایج آن را با اطمینان تشخیص داد (شاتنیتی، ۲۰۰۸).

پذیرش یک ریسک، قرار دادن خود در معرض یک آسیب یا زیان است (محمودی و همکاران، ۱۳۸۸)؛ و تحت تأثیر عوامل زیادی است همچنین بر عوامل زیادی در درون سازمان‌ها تأثیرگذار می‌باشد. موضوع ریسک‌پذیری به دلیل اهمیتی که دارد در تحقیقات

زیادی نیز مورد توجه قرار گرفته است. لگران و همکاران نشان دادند که ریسک‌پذیری کارکنان در افراد باعث بروز مخاطره‌های جسمی، اجتماعی، قانونی و مالی می‌شود (لگران و همکاران، ۲۰۰۷)؛ برگرفته از عسگری و همکاران، ۱۳۹۰). ویلیامز و همکاران نشان دادند که افراد ریسک‌پذیر کارهای عادی را نسبتاً خوب انجام می‌دهند (ویلیامز و همکاران، ۲۰۱۰).

در جوامع امروزی تقریباً تمام افراد به نحوی با این مفهوم آشنایی دارند و اذعان می‌کنند که زندگی با ریسک همراه است. ریسک در زبان عرف عبارت است از خطری که به علت عدم اطمینان در مورد وقوع حادثه‌ای در آینده پیش می‌آید و هر چه میزان این عدم اطمینان بیشتر باشد، اصطلاحاً گفته می‌شود ریسک زیادتر است (کرن و هاسیدا، ۲۰۰۷).

ریسک‌پذیری نیز همچون بیشتر مفاهیم مدیریتی به اشکال مختلف تعریف شده است. دامونداران ریسک‌پذیری را رفتاری می‌دانند که در یک فرصت و شرایط توأم و مرکب از شکست و موفقیت رخ می‌دهد (دامونداران، ۲۰۰۰). ریسک‌پذیری اشاره به رفتاری حاکی از جسارت دارد که فرد با تمایل خود در جهتی به آینده‌ای نامعلوم اقدام می‌کند به شکلی که نمی‌توان نتایج آن را با اطمینان تشخیص داد؛ و نتیجه دوگانه به‌دست آمده از یک سو بسیار سودمند و از سوی دیگر بسیار ترسناک و زیان‌آور است (لیزکوک، ۲۰۰۵).

گالیتز، ریسک را نوسانات در هرگونه عایدی می‌داند. تعریف مذکور این مطلب را روشن می‌کند که تغییرات احتمالی آینده برای یک شاخص خاص، چه مثبت و چه منفی ما را با ریسک مواجه می‌سازد. بنابراین امکان دارد تغییرات موجب انتفاع یا زیان شود (محمودی و همکاران، ۱۳۸۸). ویلمن و سیرکو ریسک را به دوشاخه تقسیم کرده‌اند؛ یک ریسکی که به افراد برمی‌گردد و دیگر ریسک حرفه‌ای. ریسک افراد به ویژگی‌های افراد و ادراک آن‌ها از شرایط تصمیم‌گیری مربوط

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

است. در حالی که ریسک حرفه‌ای به عدم اطمینان به موفقیت و پیشرفت در کارهای آینده اشاره دارد (ویلمن و سیرکو، ۲۰۰۳). در ادبیات مربوط به ریسک‌پذیری کارکنان دیدگاه‌های مختلفی در زمینه انواع ریسک موجود در افراد اشاره شده است در یکی از این دیدگاه‌ها ریسک به چهار گروه تقسیم شده است (کورتیس و کری، ۲۰۱۲).

ریسک مالی: بیشتر افراد، سرمایه خود را از محل پس‌اندازها و اموال شخصی تأمین می‌کنند و در صورت شکست، آن را از دست می‌دهند. چنین افراد ریسک‌پذیر، خطر ورشکستگی را می‌پذیرند و بسیاری از مردم از آنجا که نمی‌خواهند و نمی‌توانند پس‌انداز، خانه، اموال و حقوق خود را به خطر بیندازند، در تأسیس کسب‌وکار و پذیرش مخاطرات آن نیز موفق نیستند.

ریسک شغلی: این پرسش همیشه مطرح است که اگر افراد ریسک‌پذیر در فعالیت‌های خویش شکست بخورد، آیا می‌تواند شغلی برای خود پیدا کند یا به شغل پیشین بازگردد؟ چنین پدیده‌ای، بزرگ‌ترین نگرانی مدیرانی است که می‌خواهند یک شغل سازمانی مطمئن با حقوق بالا و مزایای عالی داشته باشند. به‌طور کلی، هر نوع ریسکی، مورد نظر افراد ریسک‌پذیر نیست، بلکه ریسک‌های معقول و حساب‌شده مدنظر است، یعنی افراد نه تنها ایده‌ها را به‌عنوان موقعیت کاری دنبال می‌کنند، بلکه خطرات موجود در این ایده‌ها را هم محاسبه می‌نمایند (سانفورد و موسا، ۲۰۱۵).

ریسک خانوادگی و اجتماعی: آغاز اعمال ریسک‌پذیر، زمان و انرژی زیادی می‌طلبد در نتیجه این تعهدات، ممکن است به‌واسطه تلاش عاشقانه خود، لطامت خانوادگی و اجتماعی مانند کمبودها و مشکلات ناشی از عدم حضور خود و تأثیرات آن روی نزدیکان و عزیزانش را متحمل شود.

ریسک روانی: شاید بزرگ‌ترین ریسکی که یک فرد متحمل می‌شود، ریسک سلامت روان باشد. ریسک پول، خانه، همسر، فرزند و دوستان را

به‌نوعی می‌توان تعدیل نمود اما تنش‌های روحی، استرس، اضطراب و سایر عوامل روانی که در نتیجه شروع و تداوم فعالیت ریسک‌پذیرانه بر فرد عارض می‌شود، دارای تأثیرات جبران‌ناپذیری است.

یکی از مهم‌ترین مفاهیم تلفیق دهنده جنبه‌های شناختی مانند تفکر و غیر شناختی مانند تصمیم‌گیری، هوش مالی است. در واقع، هوش مالی بخشی از هوش افراد است که می‌تواند موضوعات مربوط به مسائل و مشکلات مالی را شناسایی و آن را حل کند. نمونه‌های ساده‌ای از این مشکلات که این هوش قادر به رفع آن است شامل نداشتن درآمد کافی و پیدا کردن راهکارهایی برای درآمدزایی بیشتر، بدهی‌های زیاد، داشتن پول و ناآگاهی برای استفاده مفید از آن است. البته این‌ها بخشی از مشکلات مالی است که ممکن است برای هر فردی در طول زندگی پیش آید. همچنین در تحقیقات دیگری برخی از عوامل فردی تأثیرگذار بر سطح ریسک‌پذیری افراد شامل موارد زیر است (سانفورد و موسا، ۲۰۱۵):

الف) انتخاب آزادانه: هرگاه فرد آزادانه تصمیم بگیرد با یک خطر مواجه شود، ریسک هزار برابر پذیرفتنی‌تر خواهد بود. در یک پژوهش، جمعیت مورد مطالعه به دو گروه تقسیم شدند تا چگونگی عوارض جانبی ناشی از سه نوع قرص بررسی شود. در یک گروه هر یک از افراد، خود از میان سه نوع قرص، یک نوع را آزادانه انتخاب کردند. در گروه دیگر، یکی از سه نوع قرص به‌صورت اجباری به آن‌ها داده شد. نتیجه پایانی نشان داد گروهی که افراد آن آزادانه قرص خود را انتخاب کردند، اثرات جانبی کمتری را گزارش کرده‌اند (سانفورد و موسا، ۲۰۱۵).

ب) قابلیت کنترل: برخی پژوهش‌های دیگر، نشان دادند که قابلیت کنترل موجب می‌گردد افراد ریسک بیشتری را بپذیرند. برای نمونه ریسک ذهنی مربوط به مسابقات اتومبیل‌رانی یا موتورسواری کمتر از ریسک ذهنی مربوط به حوادث دریایی و

نیروگاه‌های هسته‌ای است (سانفور و موسا، ۲۰۱۵). (ج) آشنایی با خطر: یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ریسک‌پذیری فرد، آشنایی با خطر است. کمبود اطلاعات و تجربه از خطری که فرد به‌تازگی با آن مواجه می‌شود موجب بروز ترس و برآورد بیش‌ازاندازه ریسک می‌شود (سانفور و موسا، ۲۰۱۵). خطرات ناشناخته، حتی اگر احتمال وقوع حادثه ناشی از آن‌ها بعید باشد، معمولاً پذیرفته نمی‌شوند. در عوض، مواجهه مداوم با یک خطر آشنا به‌گونه‌ای دیگر بر ریسک ذهنی اثر می‌گذارد. کارگران، ریسک ناشی از مواجهه مداوم را بهتر می‌پذیرند. هنگامی که کارگر برای نخستین بار با محیط کار و ابزارآلات آن مواجه می‌شود نسبت به همه چیز نگران است (هانا و کوتز، ۲۰۰۴). ولی به تدریج با خطرات محیط خو می‌گیرد و به آن‌ها عادت می‌کند. در نتیجه، ریسک ناشی از این خطرات را راحت‌تر می‌پذیرد هر چند که محیط کار او دارای خطرات زیاد باشد، مانند صنایع ساختمان‌سازی یا معدن. البته، ارتباط میان مواجهه و ریسک‌پذیری، یک ارتباط کاملاً خطی نیست. به نظر می‌رسد، عوامل زیر بر این ارتباط اثر بگذارند (سانفور و موسا، ۲۰۱۵):

۱. مواجهه مکرر با همان اطلاعات پیشین موجب می‌شود فرد بر این تصور بماند که تماس‌های بعدی نیز از همان الگو پیروی می‌کنند. در نتیجه نگرانی او کمتر شده و راحت‌تر ریسک را می‌پذیرد. ۲. مواجهه مکرر و بدون دربرداشتن هزینه موجب می‌شود فرد منفعت ناشی از خطرات را بیشتر در نظر گیرد. به این ترتیب به راحتی به استقبال آن می‌رود.

۳. اثرات دل‌خراش و به‌یادماندنی یک حادثه موجب می‌گردد، ریسک بزرگ‌تر جلوه کند. به همین دلیل، گوشزد کردن عوارض ناشی از یک خطر یا یادآوری عواقب ناشی از حوادثی که رخ داده است موجب کاهش پذیرش ریسک می‌شود.

هوش مالی به معنی شناسایی و دسته‌بندی مفاهیم مرتبط با تصمیم‌گیری و انبوهی از داده‌های

اقتصادی و تجاری است که فرد را قادر می‌سازد تا بهترین عملکرد را با تحلیل گزینه‌های مختلف در تصمیم‌گیری داشته باشد (بسی‌دور و همکاران، ۱۹۹۷). هوش مالی یک فلسفه و ابزار مدیریتی است که به سازمان‌ها جهت مدیریت و پالایش اطلاعات کسب‌وکار در راستای اخذ تصمیمات اثربخش کمک می‌نماید (گوشال و کیم، ۱۹۸۶)

فردی باهوش مالی بالا می‌تواند این مشکلات را به آرامی و مرحله‌به‌مرحله حل کند. متأسفانه اگر هوش مالی پایینی باشد مشکلات مالی همیشه حل نشده باقی می‌ماند و هرگز از بین نمی‌رود، بلکه در یک برهه از زمان کم‌رنگ‌تر و در زمانی دیگر پررنگ‌تر می‌شود. اگر فردی هوش مالی پایینی داشته باشد، باید معلومات مالی خود را افزایش دهد. با این افزایش می‌تواند مشکلات مالی را حل کرده و قوی‌تر از قبل شوید (حقیقت منفرد و رضایی، ۱۳۹۰).

هوش مالی ابزاری برای ساخت تصمیم بهتر و مجموعه‌ای از فن‌ها و فناوری‌هایی است که داده‌های مالی و تجاری را جمع‌آوری و تحلیل می‌کند تا تصمیم‌سازی بهبود یابد. همچنین آن یک فلسفه و ابزار مدیریتی است که به سازمان‌ها جهت مدیریت و پالایش اطلاعات کسب‌وکار در راستای اخذ تصمیمات اثربخش کمک می‌نماید (گوشال و کیم، ۱۹۸۶) و در چهار بعد اتفاق می‌افتد (لی و همکاران، ۲۰۰۸):

۱. **ارتباطات:** ارتباطات معیار اساسی در تقویت هوش مالی سازمانی و تجاری سازمان‌ها است. زیرا استدلال مبتنی بر دانش اتفاق می‌افتد و این دانش در دنیای امروز از طریق فناوری‌های ارتباطات به روزرسانی شده و در خدمت مردم قرار می‌گیرد. در واقع، امروزه پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات یکی از مقتدرترین نیروها در شکل دادن دانش مالی افراد است. تغییرات اساسی حاصل از آن، در روش زندگی افراد، آموزش و کار و نیز روش حکومت دولت‌ها بر جامعه تأثیر می‌گذارد. آن به سرعت یک

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نیروی حیاتی در رشد اقتصاد جهانی شده است و افراد را قادر می‌سازد که در همه نقاط جهان برای اظهار مسائل اجتماعی و اقتصادی با بیشترین کارایی باهم ارتباط برقرار کنند. امروزه دیگر هویت انسان‌ها تحت تأثیر یک جامعه و یا یک ساختار اجتماعی و اقتصادی ثابت قرار ندارند بلکه از یک هویت اجتماعی و اقتصادی در عرصه بین‌المللی متأثر می‌شود و این تنها مبتنی بر فناوری‌های نوین در بسترهای اقتصادی شکل می‌گیرد و دانش فردی باعث تقویت هوش مالی می‌شود که در نتیجه هوش مالی مبتنی بر ارتباطات که با سیستم‌های دیگر برقرار می‌کند به تحلیل تعاملات اقتصادی می‌پردازد.

۲. ابزارهای تحلیل: پیش از راه‌اندازی هر کسب‌وکاری، عاقلانه‌ترین کار، بررسی و سنجش وضعیت بازار، نیاز مشتریان، تعداد و نحوه فعالیت رقبای احتمالی و غیره است. البته بعد از شکل‌گیری کسب‌وکار نیز ابزارهایی لازم است تا تغییرات اتفاق افتاده مورد تحلیل قرار گیرد. لذا لازم است کارکنان در درون سازمان‌ها با چنین ابزارهای آشنا شوند که نتیجه آن تقویت هوش مالی افراد است در واقع، فرایند تحلیل وضعیت موجود و آینده کسب‌کارها، دسترسی به اطلاعات و تحلیل آن‌ها و الگوسازی از آینده مبتنی بر ابزارهای تحلیل کمی انجام می‌شود که به هوش مالی سازمانی مؤثر می‌باشد.

۳. سیستم‌های گزارش دهنده: سیستم گزارش دهی در درون سازمان‌ها که بیشتر با عنوان سیستم‌های گزارش دهی مدیریت شناخته می‌شوند سازوکاری برای نظارت بر مأموریت سازمان است و مجموعه‌ای از گزارش‌های موردنیاز را برای تصمیم‌گیری‌های کسب‌وکار فراهم می‌آورد. این گزارش‌ها از سیستم‌های عملیاتی و سیستم هوش تجاری سازمان، با رویکرد موارد کاربرد در تصمیمات سطوح مختلف مدیریت، استخراج شده و بر اساس دوره‌های گزارش دهی و رویدادهای سیستم، متناسب با هر مدیر برای وی ارسال می‌شوند.

مجموعه جامع گزارش‌های استاندارد سیستم، راه را در فراهم‌سازی اطلاعات لازم تصمیم‌هموار می‌کند. همچنین سیستم تدوین گزارش‌های خاص منظوره، تصمیم‌سازی مدیران را با ارائه ابزار قالب‌بندی و زمان‌بندی گزارش و امکانات جست‌وجوی محاوره‌ای، یعنی کاوش اطلاعات بر اساس ارتباطات معنایی، آسان می‌سازد. که در این راستا، هوش مالی کارکنان ابزار آگاهی‌دهنده و مبتنی بر تعاملات هوشمند است.

۴. تصمیم‌گیری اثربخش: هدف از داشتن ارتباطات مناسب با محیط و دیگر سازمان‌ها، به کارگیری پیشرفته‌ترین ابزارهای تحلیل و داشتن سیستم گزارش دهی قوی گرفتن تصمیمات مهم و اثربخش است. در واقع، تصمیم‌گیری‌های مالی که عبارت‌اند از فرایندهای ذهنی (شناختی) که به انتخاب یک اقدام در میان اقدامات جایگزین می‌انجامد مبتنی بر اطلاعات و دانش کارکنان تحت تأثیر قرار می‌گیرد و به هوش مالی آن‌ها وابسته است به عبارت دیگر، تصمیم‌گیری مالی بهینه و انعطاف‌پذیری از هوش مالی کارکنان ناشی می‌شود.

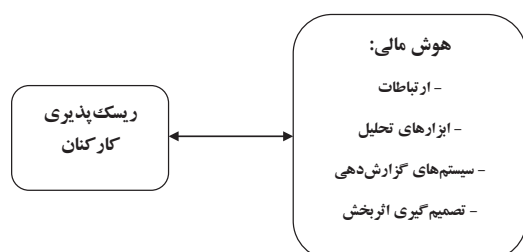
پیشینه پژوهش

در بررسی ادبیات موضوع این پژوهش نشان می‌دهد که هیچ پژوهشی با عنوان این تحقیق وجود ندارد اما بعضی از تحقیقات که می‌تواند برای این پژوهش پیشینه محسوب شود در جدول روبرو ارائه شده است.

مدل تحقیق پژوهش

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش (منبع: لی و همکاران،

۲۰۰۸)

مؤلف	سال	عنوان و هدف	یافته‌ها
علی بیگی و همکاران	۱۳۹۱	مدل ساختاری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مؤثر بر میزان ریسک‌پذیری روستاییان	میزان سرمایه اجتماعی و ریسک‌پذیری در روستاییان در حد متوسط است و رابطه مثبت و معناداری بین سرمایه اجتماعی و ریسک‌پذیری وجود دارد و از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، احساس اعتماد و امنیت، بها دادن به زندگی و دوستی بیشترین تأثیر را بر ریسک‌پذیری افراد دارند.
عسگری و همکاران	۱۳۹۰	رابطه‌ی مسئولیت‌پذیری، ریسک‌پذیری و هیجان خواهی با تیپ D	مسئولیت‌پذیری با تیپ شخصیتی D رابطه منفی دارد در حالی که ریسک‌پذیری، تیپ شخصیتی و هیجان خواهی رابطه مثبت دارند.
شمس لیالستانی و همکاران	۱۳۸۹	بررسی اثر تجربه بر ریسک‌پذیری، بیش اطمینانی و رفتار توده‌وار مدیران شرکت‌های سرمایه‌گذاری در بورس اوراق بهادار تهران	بین تجربه و ریسک‌پذیری مدیران رابطه معنی‌دار معکوس و بین تجربه و رفتار توده‌وار آن‌ها رابطه معنی‌دار مستقیم وجود دارد. همچنین رابطه بین تجربه و بیش اطمینانی بر مبنای نوع بیش اطمینانی متفاوت می‌باشد بدین ترتیب مدیران کم‌تجربه‌تر در مقایسه با مدیران باتجربه‌تر از بیش اطمینانی بیشتر و رفتار توده‌وار کمتر برخوردار بوده، ریسک‌پذیرتر می‌باشند و بازده بالاتری کسب می‌نمایند.
محمودی و همکاران	۱۳۸۸	بررسی عوامل مؤثر بر میزان ریسک‌پذیری دانشجویان	بین رفتار والدین از یک‌سو و رفتار همسالان از سوی دیگر، با ریسک‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؛ و میزان ریسک‌پذیری دانشجویان، متوسط رو به بالا بوده و ریسک‌پذیری دانشجویان پسر بیش از دانشجویان دختر و طبقه اجتماعی در ریسک‌پذیری دانشجویان تأثیری ندارد.
منادیا و همکاران	۱۳۸۶	عوامل تأثیرگذار بر قابلیت تحمل ریسک و مدل‌پذیری آن	در سازمان‌ها مدیران منابع انسانی به دلیل اینکه با انسان‌های ریسک‌پذیری روبرو می‌شوند قابلیت ریسک‌پذیری بالاتری از خود نشان می‌دهند.
سنفورد و موسا	۲۰۱۵	بررسی تأثیر ریسک‌پذیری بر یادگیری سازمانی	ریسک‌پذیری مبتنی بر فناوری‌های جدید به شکل مؤثری بر ارتقاء یادگیری اجتماعی سازمان‌ها کمک می‌کند که در نتیجه این یادگیری عملکرد سازمان‌ها بهبود می‌یابد.
کرتیس و کری	۲۰۱۲	ارزیابی ریسک در عمل	ارزیابی ریسک در افراد در یک فرایند پنج مرحله‌ای سنجیده می‌شود. شناسایی ریسک، توسعه معیارهای ارزیابی، ارزیابی ریسک، تعاملات در ریسک‌پذیری و پاسخگویی به ریسک پنج مرحله فوق می‌باشد. همچنین تحقیق آن‌ها نشان داد گستردگی فرایند ریسک‌پذیری از طریق کمیت و کیفیت ریسک‌ها تحت تأثیر قرار می‌گیرد.
شانتینی	۲۰۰۸	عوامل تأثیرگذار بر ریسک‌پذیری	رفتار همکاران، اعمال موفقیت‌آمیز مدیران و تجربیات گذشته فرد بر رفتار ریسک‌پذیری مؤثر است.
اسپریر	۲۰۰۶	مدل‌های ریسک‌پذیری افراد و سازمان‌ها	افراد و رهبری در سازمان‌ها در قالب شبکه‌های اجتماعی فعالیت می‌کنند که تقویت‌کننده ریسک‌پذیری آن‌ها می‌باشد. همچنین شبکه‌های اجتماعی پویا نسبت به شبکه‌های ساختارمند بیشتر در تقویت ریسک‌پذیری افراد مؤثر است.
دایان	۲۰۰۲	تعیین ریسک‌پذیری مدیران بر اساس شغل و موقعیت و جوسازمانی	مدیران در دو جوسازمانی قانونی و شغل‌های حرفه‌ای ریسک کردن را دوست دارند و بیشتر ریسک می‌کنند. همچنین بین موقعیت شغلی و ریسک‌پذیری رابطه وجود دارد.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

روش تحقیق

جامعه آماری این پژوهش کارکنان سازمان ورزش شهرداری تهران است که جامعه آماری آن ۴۶۵ نفر بوده که با مراجعه به جدول مورگان تعداد ۲۱۱ نفر تعیین که در تیرماه سال ۱۳۹۴ اجرا گردید. برای جمع‌آوری ادبیات و پیشینه تحقیق از کتاب‌ها و مجلات، پایان‌نامه‌های مختلف استفاده و برای گردآوری داده‌های موردنیاز برای بررسی متغیرهای تحقیق، از طریق توزیع پرسش‌نامه در بین نمونه انتخابی استفاده گردید. سپس توصیف داده‌های جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌ها شامل توصیف ویژگی‌های جمعیت‌شناسی از جمله جنسیت، سن، تحصیلات و سابقه کار افراد نمونه و وضعیت متغیرها و مؤلفه‌های آن‌ها از نظر پارامترهای آماری ارائه گردید؛ سپس با استفاده از روش‌های مناسب آماری از طریق نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل فرضیه‌ها انجام گرفت. ولی به دلیل استاندارد بودن پرسشنامه‌ها که دلیلی بر تأیید شدن روایی آن‌ها است باین وجود برای بررسی روایی محتوا، نظر ۳۰ نفر از خبرگان اخذ که مقدار آلفای کرونباخ برای پرسشنامه برابر ۰,۸۸ مورد تأیید قرار گرفت.

جدول ۲. مقدار آلفای کرونباخ مربوط به هر کدام یک از متغیرها

مقدار آلفای کرونباخ	متغیر	
۰,۸۴	ارتباطات	هوش مالی
۰,۹۱	ابزارهای تحلیل	
۰,۸۶	سیستم‌های گزارش دهی	
۰,۸۹	تصمیم‌گیری اثربخش	
۰,۸۷	هوش مالی	
۰,۷۶	ریسک‌پذیری	

یافته‌های تحقیق

ویژگی جمعیت شناختی

جهت آزمون فرضیه‌ها از آزمون کلموگروف-اسمیرنوف استفاده شده که در این آزمون هرگاه سطح معناداری (SIJ) کمتر از $\alpha = 0,05$ باشد فرضیه صفر در سطح $0,05$ اطمینان رد می‌شود؛ اما اگر سطح معناداری بیشتر از $0,05$ باشد یعنی فرضیه صفر تأیید می‌شود یعنی داده‌های دارای توزیع نرمال می‌باشد. جدول ۳ نتیجه آزمون کلموگروف - اسمیرنوف را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

- **فرضیه اول:** بین بعد ارتباطات هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد. بر اساس آزمون فرضیه، این نتیجه حاصل شد که شدت همبستگی بین ارتباطات (بعد هوش مالی) و ریسک‌پذیری کارکنان $0,59$ است که از روی مقدار سطح معناداری مورد تأیید قرار گرفته است. لذا همبستگی بین ارتباطات و ریسک‌پذیری کارکنان از نوع ناقص و مستقیم (مثبت) می‌باشد که شدت همبستگی بالاتر از حد متوسط است. لذا اگر کارکنان در سازمان در تعامل با دیگران تجربیاتی برای بهبود وضعیت مالی سازمان به دست آورند و تصمیم‌گیری‌های مالی مبتنی بر ارتباطات سازمانی باشد و فرصت‌های سرمایه‌گذاری جدیدی را برای سازمان شناسایی کنند و زمانی را به خواندن مطالبی درباره مسائل اقتصادی اختصاص دهند و در مورد مسائل و مشکلات مالی اطلاعات کافی را به دست آورند و نیز برای افزایش ارزش خالص دارایی‌های سازمان آگاهی را به دست آورند، بعد ارتباطات هوش مالی در آن‌ها تقویت و در نتیجه، خطرپذیری افراد زیاد شده و کارکنان خلاقیت و نوآوری از خود نشان داده که در نتیجه ریسک‌پذیری کارکنان افزایش می‌یابد. مقایسه نتایج این تحقیق با تحقیق‌های شمس لیالستانی و همکاران (۱۳۸۹) شانتینی (۲۰۰۸) همسو می‌باشد

- **فرضیه دوم:** بین بعد ابزارهای تحلیل هوش مالی

شاخص	عنوان	فراوانی	درصد فراوانی	شاخص	عنوان	فراوانی	درصد فراوانی
جنسیت	مرد	۱۵۸	۷۴٫۹	تحصیلات	دیپلم و فوق دیپلم	۲۵	۱۱٫۸
	زن	۵۳	۲۵٫۱		کارشناسی	۱۵۱	۷۱٫۶
	جمع کل	۲۱۱	۱۰۰		کارشناسی ارشد	۳۵	۱۶٫۶
سن	کمتر از ۲۵ سال	۲۳	۱۰٫۹	جمع کل	۲۱۱	۱۰۰	
	بین ۲۶ تا ۳۵ سال	۸۵	۴۰٫۳	سابقه کار	زیر ۱۰ سال	۳۴	۱۶٫۱
	بین ۳۶ تا ۴۵ سال	۷۶	۳۶٫۰		بین ۱۱ تا ۲۰ سال	۱۲۹	۶۱٫۱
	بالای ۴۶ سال	۲۷	۱۲٫۸		بین ۲۱ تا ۳۰ سال	۴۸	۲۲٫۸
	جمع کل	۲۱۱	۱۰۰		جمع کل	۲۱۱	۱۰۰

جدول ۲. پارامترهای مربوط به وضعیت متغیرهای پژوهش و مؤلفه‌های آن‌ها

متغیرها	تعداد سؤال	میانگین	انحراف معیار	ضریب چولگی	ضریب کشیدگی	مؤلفه‌های هوش مالی	
						ارتباطات	ابزارهای تحلیل
مؤلفه‌های هوش مالی	۷	۳٫۷۶	۰٫۸۸	-۰٫۲۳	۰٫۶۴	ارتباطات	سیستم‌های گزارش دهی
	۷	۴٫۰۲	۱٫۱۲	-۰٫۴۵	۰٫۴۸	ابزارهای تحلیل	تصمیم‌گیری اثربخشی
	۷	۳٫۸۹	۰٫۹۴	-۰٫۶۱	۰٫۳۹	سیستم‌های گزارش دهی	هوش مالی
	۷	۴٫۱۳	۱٫۴۱	-۰٫۹۷	-۰٫۵۶	تصمیم‌گیری اثربخشی	ریسک‌پذیری کارکنان
هوش مالی	۲۸	۳٫۹۵	۰٫۹۹	-۰٫۶۸	۰٫۷۳		
ریسک‌پذیری کارکنان	۱۰	۳٫۸۱	۰٫۷۲	-۰٫۷۲	۰٫۸۸		

جدول ۳. نتیجه آزمون کلموگروف - اسمیرنوف

نتیجه	سطح معناداری	آماره	متغیرها
نرمال	۰٫۲۳	۱٫۳۴	ارتباطات
نرمال	۰٫۱۲	۱٫۴۲	ابزارهای تحلیل
نرمال	۰٫۶۴	۰٫۷۵۴	سیستم‌های گزارش دهی
نرمال	۰٫۰۸	۱٫۴۹	تصمیم‌گیری اثربخشی
نرمال	۰٫۳۷	۰٫۹۱۴	هوش مالی
نرمال	۰٫۱۰	۱٫۴۷	ریسک‌پذیری کارکنان

جدول ۴. ضریب همبستگی، ضریب تعیین، سطح معنی داری فرضیه‌ها

فرضیه‌ها	متغیرها	ضریب همبستگی	ضریب تعیین	سطح معنی داری
فرعی	ارتباطات	۰,۵۹	۰,۳۵	۰,۰۰۱
	ابزارهای تحلیل	۰,۷۱	۰,۵۰	۰,۰۰۰
	سیستم‌های گزارش دهی	۰,۴۶	۰,۲۱	۰,۰۰۳
	تصمیم‌گیری اثربخش	۰,۸۳	۰,۶۹	۰,۰۰۰
اصلی	هوش مالی	۰,۶۸	۰,۴۶	۰,۰۰۰

که شدت همبستگی بین سیستم‌های گزارش دهی (بعد هوش مالی) و ریسک‌پذیری کارکنان ۰,۴۶ است که از روی مقدار سطح معناداری مورد تأیید قرار گرفته است. لذا همبستگی بین سیستم‌های گزارش دهی و ریسک‌پذیری کارکنان از نوع ناقص و مستقیم (مثبت) می‌باشد که شدت همبستگی بالاتر از حد متوسط است. لذا اگر در سازمان سیستم‌های گزارش دهی پشتیبان خوبی برای تصمیم‌گیری مدیران برقرار گردد و پیش‌زمینه توسعه سیستم‌های گزارش دهی مالی جدید وجود داشته باشد و نظارت و کنترل مالی از طریق سیستم‌های جدید انجام شود و چارچوب ارزیابی کیفیت گزارش دهی مالی مشخص و شفاف باشد، سیستم‌های گزارش دهی به‌صورت مکانیزه انجام شود و مدیران به اطلاعات کافی که برگرفته از سیستم‌های گزارش دهی است دسترسی داشته باشند و اتوماسیون اداری نیز امکان گرفتن خیلی از گزارش‌های مالی را فراهم کرده باشد باعث می‌شود افراد با سرعت دادن به تحلیل‌های مالی هوش مالی خود را تقویت کنند که در نتیجه باعث می‌شود کارکنان احتمال شکست را کمتر بدانند و بیشتر ریسک کنند که در نهایت ریسک‌پذیری افراد بالا می‌رود. مقایسه نتایج این تحقیق با تحقیق‌های سنفورد و موسا (۲۰۱۵) منادیا و همکاران (۱۳۸۶) کرتیس و کری (۲۰۱۲) همسو می‌باشد

- **فرضیه چهارم:** بین بعد تصمیم‌گیری اثربخش هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود

و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد. بر اساس آزمون فرضیه، این نتیجه حاصل شد که شدت همبستگی بین ابزارهای تحلیل (بعد هوش مالی) و ریسک‌پذیری کارکنان ۰,۷۱ است که از روی مقدار سطح معناداری مورد تأیید قرار گرفته؛ و همبستگی بین ابزارهای تحلیل و ریسک‌پذیری کارکنان از نوع ناقص و مستقیم (مثبت) می‌باشد که شدت همبستگی بالاتر از حد متوسط است. لذا اگر در سازمان، کارکنان با ابزارهای کمی برای تحلیل مسائل و مشکلات مالی سازمان آشنایی داشته باشند و آموزش‌های لازم جهت بهره‌برداری از فناوری‌های کمی به کارکنان داده شود و کارکنان با استفاده از تحلیل‌های کمی در زمینه فرصت‌های سرمایه‌گذاری تصمیم بگیرند و در سازمان به ارتقاء توانایی کمی سازی افراد توجه شود و مشوق‌های مالی برای فعالیت‌های خلاقانه کارکنان در زمینه تحلیل‌های کمی وجود داشته باشد و کارکنان انگیزش لازم برای ایجاد تغییر در مسائل مالی سازمان به‌خصوص با استفاده از فناوری‌های جدید داشته باشند باعث تقویت هوش مالی کارکنان می‌شود که در نتیجه آن کارکنان با شناخت بیشتر تصمیمات مالی را اتخاذ می‌کنند که ریسک‌پذیری افزایش می‌یابد. مقایسه نتایج این تحقیق با تحقیق سنفورد و موسا (۲۰۱۵) منادیا و همکاران (۱۳۸۶) همسو می‌باشد

- **فرضیه سوم:** بین بعد سیستم‌های گزارش دهی هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد. بر اساس آزمون فرضیه، این نتیجه حاصل شد

جدول ۵. معناداری فرضیات تحقیق

فرضیه	عنوان فرضیه	آمار	سطح معناداری	نتایج آزمون
اول	بین بعد ارتباطات هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد	۵۹٪	۰/۰۰۱	مورد تأیید است
دوم	بین بعد ابزارهای تحلیل هوش مصنوعی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد	۷۱٪	۰/۰۰۰	مورد تأیید است
سوم	بین بعد سیستم‌های گزارش دهی هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد	۴۶٪	۰/۰۰۲	مورد تأیید است
چهارم	بین بعد تصمیم‌گیری اثربخش هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد	۸۳٪	۰/۰۰۰	مورد تأیید است
اصلی	بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد	۶۸٪	۰/۰۰۰	مورد تأیید است

دارد. بر اساس آزمون فرضیه، این نتیجه حاصل شد که شدت همبستگی بین تصمیم‌گیری اثربخش (بعد هوش مالی) و ریسک‌پذیری کارکنان ۰,۸۳ است که از روی مقدار سطح معناداری مورد تأیید قرار گرفته است. لذا همبستگی بین تصمیم‌گیری اثربخش و ریسک‌پذیری کارکنان از نوع ناقص و مستقیم (مثبت) می‌باشد که شدت همبستگی بالاتر از حد متوسط است. درزمینه تفسیر این نتیجه باید توجه شود که اگر در سازمان تصمیمات مالی مبتنی بر فرایندهای ذهنی (شناختی) که به انتخاب یک اقدام در میان اقدامات جایگزین منتهی می‌شود انجام شود و تصمیمات مالی اثربخش و مبتنی بر اطلاعات و دانش کارکنان، بهینه و با انعطاف انجام شود و کارکنان اولین افرادی باشند که از مشکلات مالی سازمان اطلاع پیدا کنند، کارکنان نسبت به تصمیمات خود مسئولیت نشان داده و در سازمان شرایط تصمیم‌گیری همراه با اطمینان و ریسک برای کارکنان فراهم‌شده که در نتیجه باعث تقویت هوش مالی افراد درزمینه تصمیم‌گیری می‌شود که ارائه‌های ایده‌های جدید به همراه ریسک را به دنبال خواهد داشت. مقایسه نتایج این تحقیق با تحقیق‌های محمودی و همکاران (۱۳۸۸) اسپریر (۲۰۰۶) منادیا و همکاران (۱۳۸۶) دایان (۲۰۰۲) همسو می‌باشد

- فرضیه اصلی: بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان رابطه وجود دارد که بر اساس آزمون فرضیه، این نتیجه حاصل شد که شدت همبستگی بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان ۰,۶۸ است که از روی مقدار سطح معناداری مورد تأیید قرار گرفته است. لذا همبستگی بین هوش مالی و ریسک‌پذیری کارکنان از نوع ناقص و مستقیم (مثبت) می‌باشد که شدت همبستگی بالاتر از حد متوسط است. لذا اگر در سازمان ارتباطات سازمانی درزمینه مسائل مالی مطلوب و سازنده باشد، از ابزارهای تحلیل کمی و کیفی به‌طور مناسب بهره گرفته شود، سیستم‌های گزارش دهی جهت تصمیم‌گیری مدیران وجود داشته باشد و تصمیمات مالی اثربخش گرفته شود باعث می‌شود تا هوش مالی کارکنان بهبود یابد که آن نیز بر ریسک‌پذیری کارکنان مؤثر می‌باشد و کارکنان را به کسب‌وکارهای جدید و مخاطره‌آمیز سوق دهد.

پیشنهادها:

۱. مدیران و مسؤولان سازمان مذکور، اهداف مالی مشخص و مستندی را در سازمان تعیین نمایند و حامی کارکنان خود بوده و از ایده‌های جدید آنها حمایت کرده تا با برقراری ارتباطات دوجانبه، ریسک‌پذیری کارکنان تقویت گردد.
۲. کارکنان برای ابراز نظرات و عقاید مالی به‌ویژه

۲. عسگری، پرویز؛ عنایتی، میر صالح الدین؛ عسگری، مانا و خدیجه روشنی. (۱۳۹۰). رابطه‌ی مسئولیت‌پذیری، ریسک‌پذیری و هیجان‌خواهی با تیپ D، مجله رفتار و اندیشه، دوره پنجم، شماره ۲۰، صص ۲۴ - ۱۷.
۳. علی بیگی، امیرحسین؛ علی‌آبادی، وحید و شهپر گراوندی. (۱۳۹۱) مدل ساختاری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مؤثر بر میزان ریسک‌پذیری روستاییان، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال یکم، شماره ۱، صص ۱۱۱ - ۱۰۱.
۴. فلاح شمس لیالستانی، میر فیض؛ قالیباف اصل، حسن و سمیرا سرابی نوبخت. (۱۳۸۹). بررسی اثر تجربه بر ریسک‌پذیری، بیش اطمینانی و رفتار توده‌وار مدیران شرکت‌های سرمایه‌گذاری در بورس اوراق بهادار تهران، فصلنامه بورس اوراق بهادار، شماره ۱۲، سال سوم، صص ۴۲ - ۲۵.
۵. محمودی، ناهید الملوک؛ بهمن‌پور، حمید و طاهره باسامی. (۱۳۸۸). بررسی عوامل مؤثر بر ریسک‌پذیری دانشجویان، جامعه‌شناس کاربردی، سال بیست و یکم، شماره پیاپی ۳۸، شماره دوم، صص ۵۶ - ۳۵.
۶. منادی، مارال؛ مستوفی، بهزاد و محمدحسین صبحیه. (۱۳۸۶). عوامل تأثیرگذار بر قابلیت تحمل ریسک و مدل‌پذیری آن، فصلنامه مدیریت پروژه، شماره ۵، صص ۴۱ - ۳۷.
7. Arnett, J. J. (1998). Risk behavior and family role transitions during the twenties, *Journal of Youth and Adolescence*, 27, 301-320.
8. Bacidore, J. M. Boquist, J. A. Milbourn, T. T. & Thakor, A. V. (1997). The search for the Best Financial Performance Measure, *Financial Analysts Journal*, PP: 11-20.
9. Certo, S. C. (2004). *Principles of Modern Management Functions and Systems*. Massachusetts: Allyn and Bacon INC.
10. Curtis, P. & Carey, M. (2012). Risk assessment in کسانی که ایده‌های کاربردی ارائه می‌کنند تشویق شوند تا ریسک‌پذیری افزایش یابد.
۳. فرصت‌های سرمایه‌گذاری جدید برای سازمان به‌خصوص در ابزارهای جدید مالی شناسایی و از راه‌های ساده‌ای که برای افزایش ارزش خالص دارایی‌های سازمان وجود دارد استفاده نمایند.
۴. بر بهبود مستمر و همه‌جانبه خدمات به‌خصوص در ابزارهای مالی تأکید گردد.
۵. از فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در فرایندهای کاری و سیستم‌های گزارش دهی استفاده نمایند.
۶. مدیران تلاش نمایند تا فرصت‌هایی ایجاد شود تا تصمیمات مالی مبتنی بر فرایندهای ذهنی (شناختی) که به انتخاب یک اقدام در میان اقدامات جایگزین منتهی می‌شود، انجام شود.
۷. مدیران فرهنگ‌سازی نمایند تا کارکنان دانش خود را با دیگران تسهیم نمایند و تمام تصمیمات مالی مبتنی بر اطلاعات و دانش کارکنان انجام گردد.
۸. فرصت‌ها و موقعیت‌های جدید برای پیشرفت در سازمان ایجاد کنند.
۹. راهکارهایی برای افزایش هوش مالی کارکنان در سازمان و بررسی علل عدم انگیزه و علاقه در میان آنان برای چنین رفتارهایی تدوین گردد.
۱۰. کارکنانی که در قبول خطرات برای ارائه ایده‌های جدید پیشگام هستند مورد تشویق قرار گیرند.
۱۱. مدیران تلاش نمایند تا نظارت و کنترل مالی از طریق سیستم‌های جدید انجام شود و برنامه‌ریزی لازم را در این زمینه انجام دهند.
- منابع و ماخذ
۱. حقیقت منفرد جلال و آزاده رضایی. (۱۳۹۰). ارائه مدل ارزیابی عملکرد هوش تجاری بر مبنای فرایند تحلیل شبکه‌فازی، ویژه‌نامه اولین همایش هوش سازمانی و هوش کسب‌وکار، مجله مدیریت کسب‌وکار دانشکده مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

- practice, Thought leadership in ERM, PP: 7 - 22.
11. Damondaran, A. (2000). Models of Risk and Return, Available: www.stern.nyu.edu/~adamoder/pdf/0s/ovhds/projsumm.pdf.
12. Diane, L. W. (2002). Determinants of Risk Behavior of Public Administrators: Profession, Position, and Organizational Climate. Tennessee State University.
13. Ghoshal, S. Kim, S. K. (1986). Building effective intelligence systems for competitive advantage, Sloan Management Review, Vol. 28, No. 1, pp. 49-58.
14. Hanna, S. & Gutter, M. (2004). A theory based measure of risk tolerance. Proc. Academy of Financial Services (AFS) conference, PP: 1 - 10.
15. Keren, M. & Hasida, B. (2007). Risk-taking among adolescents: Association with social and affective factors, Journal of adolescent ce, 1-14.
16. Li, S. Shue, L. & Lee, S. (2008). Business intelligence approach to supporting strategymaking of ISP service management, Expert Systems with Applications 35: 739-754.
17. Lizcock, B. R. (2005). Risk management types among male and female managers. Journal of Korean Medical Science, Vol: 26, PP: 116 - 123.
18. Mantler, J. Murphy, S. (2005), Job Involvement in Academics Research Report. Available at: www.Server.Carliton.Ca.
19. Sanford, A. & moosa, I. (2015). Operational Risk Modelling and Organizational Learning in Structured Finance Operations: A Bayesian Network Approach, Journal of the Operational Research Society, Vol: 66, PP: 86 - 115.
20. Schreiber, C. (2006). Human and organizational risk modeling: Critical personal and leadership in network organizations, Clemson University.
21. Simpson, M. R. (2009), Engagement at Work: A Review of the literature. International Journal of Nursing Studies; 46 (7): 1012 – 1024.
22. Shantini, C. (2008). The factors impacting Risk behavior of malaysian pharmacists, University sains Malaysia.
23. Willemon, D. L. & Cicero, J. P. (2003). The project manager anomalies and ambiguities. The Academy of Management Journal, Vol: 13, No. 3, PP: 269 -282.
24. Williams, L. O'Connor, R. C. Grubb, N. R. & O'Corroll, R. E. (2010). Type D personality and illness perceptions in myocardial infarction patients. Journal of Psychosomatic Research, 70(2), 141-144.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۱۲۸ ■

تحلیل فضایی شاخص رشد هوشمند شهری در شهرهای ساحلی (مطالعه موردی: بابلسر)

امیر بخشی* - دانشجوی دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

اسدالله دیوسالار - دانشیار گروه جغرافیا دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

اسماعیل علی اکبری - دانشیار گروه جغرافیا دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Spatial analysis of Sprawl/Smart growth indicator in coastal cities (The case study: Babolsar)

Abstract

Coastal areas and specifically coastal cities are among the most dynamic and productive habitats in terms of ecosystem and the great context of human social and economic activities. Major social and economic processes taking place in or having an impact upon, many coastal regions in the world are increasing economic exploitations, intensifying resource exploitations and resource competition from various stakeholders. Consequently, these areas are faced with increased urban population trends and urban sprawl growth in peripheral coastal and agricultural productive lands which simultaneously leads coastal cities to decreasing the quality of coastal ecosystems and environmental degradation and threaten the sustainable development of coastal cities. As a result, new approaches such as urban smart growth developed to propose solutions to adapt the physical processes of human development activities on the unique characteristics of coastal cities, to provide a platform for the sustainable development of coastal cities. Smart growth in coastal cities emphasizes on the fair distribution of land uses and the availability of urban services with the priority of accessibility especially public access to coast line and urban compact form. The main pivotal consideration about this view is the fair distribution of land uses to simplifying the accessibility by walking or biking and compact form with the maintenance of environment which leads to limited use of vehicles for transportations specially integrated coastal and terrestrial transit, various of housing options for permanent and seasonal users with different income class with the emphasis on increasing the residential density to protect peripheral coastal and productive lands to change land use pattern as a result of urban sprawl of coastal cities. Accessing to Sustainable Urban form requires putting the smart growth strategy in disciplining the sustainable form of the city as a dominant strategy. To obtain to such sustainable pattern in coastal city of Babolsar we require designing and land using planning based on side walk and open access of distribution services in the whole city. Increasing in residential density in peripheral neighborhoods, pay more attention to marine transit system and integrating it with urban public transportation in coastal neighborhoods, avoiding use of private vehicle to access to coastline by implementing by providing attractive sidewalks and biking lanes to access to coast in center of the city, improvement of housing quality with making variety in housing options for different classes, improving mixed of land uses in peripheral neighborhoods to reduce the distance of work and residential places cause decreasing use of private vehicles in peripheral neighborhoods and ease the public access to coastline for all the people by make the coastline free from governmental organizations ownership, revitalizing brownfields in downtown of city and protect of agricultural and coastal land to change land use pattern as a result of urban sprawl, all as pivotal approaches are considered to access the smart growth algorithm in different regions of the Babolsar coastal city.

Key words: sprawl development, Smart growth, Coastal city, Babolsar

چکیده

از آنجا که شهرهای ساحلی امروزه، بیشترین رشد شهرنشینی و افزایش جمعیت شهری را تجربه کرده و تحت تاثیر فعالیت های عظیم انسانی قرار گرفته اند که موجبات رشد پراکنده شهری در زمین های مولد ساحلی و کشاورزی پیرامون این مناطق و بهره برداری بی رویه از منابع طبیعی و کاهش کیفیت اکوسیستمی آنها شده است، پژوهش حاضر با هدف ارائه راهکاری به منظور سنجش میزان هوشمند بودن پدیده رشد شهری در شهرهای ساحلی انجام گرفته است. بدین منظور در پژوهش حاضر به منظور تبیین فضایی رشد هوشمند در سطح شهر ساحلی بابلسر ۳۸۴ پرسشنامه بین خانوارهای ساکن محلات ۲۲ گانه شهر بابلسر توزیع و شاخصی را با توجه به سه عامل تراکم و فشردگی، دسترسی و مجاورت و ترکیب کاربری های زمین بر اساس مدل اوینگ تعدیل یافته محاسبه نمودیم. بر این اساس با استفاده از روش تحلیل مولفه های اساسی، امتیاز استاندارد هر عامل را با میانگین ۱۰۰ و واریانس ۲۵ بدست آورده و سپس میزان شاخص رشد هوشمند در سطح محلات شهر محاسبه کرده ایم. نتایج پژوهش نشان می دهد محلات غرب بابلرود و تا اندازه ای از محلات مرکزی شهر از حیث شاخص رشد هوشمند در موقعیت بهتری نسبت به محلات پیرامونی قرار دارند.

واژگان کلیدی: رشد پراکنده، رشد هوشمند، شهر ساحلی، بابلسر.

مقدمه

رشد فزاینده جمعیت شهری و اسکان نزدیک به ۳,۹ میلیارد نفر معادل ۵۴ درصد از جمعیت جهان در شهرها و تداوم این روند، آینده کره زمین را هرچه بیشتر با چشم اندازهای شهری مواجه می کند. این فضاهای برگزیده سال ۲۰۲۵ میلادی افزون بر ۵ میلیارد نفر جمعیت خواهند داشت که بیش از ۷۰ درصد جمعیت جهان را دربر می گیرد (The United Nations, ۲۰۱۴). این امر نشانگر رشد شتابان شهرنشینی به ویژه در کشورهای در حال توسعه است (Zhao, ۲۰۱۰). این فرایند عظیم شهرنشینی با محوریت اتومبیل ضمن توسعه کالبدی شهرها، باعث از بین رفتن زمین های کشاورزی و تحمیل هزینه های غیر قابل جبرانی بر محیط زیست شهرها شده است (رنه شورت، ۱۳۸۸، ص ۲۰). البته اینکه شهر رشد می کند، در حقیقت نشانه سلامت و رونق شهر است و توقف در رشد شهر نیز نشانه بیماری آن و به مفهوم رکود شهر در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و غیره است؛ ولی این سرعت خیلی زیاد رشد و توسعه افقی و پراکنده شهری است که می تواند زندگی شهر را دچار اختلال کند و پیامدهای منفی زیادی چون از بین رفتن زمین های کشاورزی و تحمیل هزینه های غیر قابل جبرانی بر محیط زیست شهرها شده که سرانه و الگوی مصرف نامناسب منابع در شهرها، آن ها را در معرض ناپایداری بیشتر قرار داده است و مشکلات کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و توسعه فضایی بیش از حد (پراکنده) به ویژه در کشورهای در حال توسعه به وجود آورده است به دنبال داشته باشد (رهنما و حیاتی، ۱۳۹۲، ص ۷۲). روند فوق در مناطق ساحلی با شتاب افزون تری دنبال می شود. مناطق ساحلی در سراسر جهان ارائه دهنده شرایطی ایده آل برای اسکان، کشاورزی، صنعت، حمل و نقل و ارتباطات بوده و از پویاترین منابع اکولوژیکی و بستر عظیم فعالیت های اقتصادی- اجتماعی می باشند (یگانه محلاتی، ۱۳۸۹، ص ۱).

مطابق آمارهای موجود حدود ۳ میلیارد نفر، کمتر از نیمی از جمعیت جهان در فاصله ۲۰۰ کیلومتری از خط ساحلی زندگی کرده که مطابق پیش بینی ها این تا سال ۲۰۲۵ این رقم با رشد دو برابری مواجه خواهد شد (Hinrichsen, ۲۰۰۳, ۲۶-۲۷). در عین حال، متوسط تراکم جمعیتی در مناطق ساحلی حدود ۸۰ نفر در هر کیلومتر مربع می باشد که قریب به دو برابر مقدار متوسط جهانی است (Brown et al, ۲۰۱۳, ۱۱۸). این روند رو به رشد افزایش جمعیت، رشد فزاینده شهری شدن و شهرنشینی را در این مناطق به دنبال داشته است. بسیاری از مناطق دریایی به سرعت تبدیل به نواحی شهری شده اند، به گونه ای که ۱۰,۲ زمین های شهری دنیا و شهرهای بزرگ را در خود جای داده اند. ۱۴ شهر از ۱۷ شهر بزرگ دنیا در مناطق ساحلی قرار دارند، که ۱۱ تای آنها شامل شانگهای، بانگکوک و جاکارتا در آسیا قرار دارند. مضافاً آنکه ۴۰ درصد شهرهای جهان با جمعیت ۱ تا ۱۰ میلیون نفر در نواحی ساحلی قرار دارند (Vernberg and Vernberg, ۲۰۰۱, ۶۱-۷۴).

«دی شربینین و همکاران» (۲۰۱۲, ۳)، تخمین زده اند که تقریباً تمام اکوسیستم های ساحلی که توسط ارزیابی اکوسیستم هزاره مورد بررسی قرار گرفته اند، با وجود افزایش مخاطرات محیطی ساحلی، شاهد افزایش مهاجرت خالص بوده اند. به علاوه بررسی تغییرات کاربری زمین های شهری نشان می دهند نرخ تغییر کاربری اراضی ساحلی شهری در همان دوره زمانی بیش از نواحی غیر ساحلی بوده است و بنظر می رسد این روند در آینده نیز ادامه یافته و حتی افزایش پیدا کند (Nicholls et al, ۲۰۰۸, ۴۵; Fragkias & Seto, ۲۰۰۸, ۱۴۴). با افزایش جمعیت در مناطق ساحلی مخاطرات زیست محیطی ناشی از فعالیت های انسانی نیز رو به گسترش گذاشته است. از آن جمله می توان به نقش عوامل شیمیایی ناشی از فعالیت های صنعتی یا کودهای کشاورزی بر کاهش کیفیت

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

محیط زیست و پدیده‌هایی چون اوترفیکاسیون و آب‌های هیپکسیک (Zhang et al, ۲۰۱۰, ۱۴۶۷; Gray & Wu, ۲۰۰۲, ۲۷۹), گرم شدن کره زمین و تاثیر آن بر کاهش کیفیت اکوسیستم‌های ساحل (Harley et al, ۲۰۰۷, ۳۷; Granahan & Bulk, ۲۰۰۶, ۲۴۰-۲۴۱), مخاطرات طبیعی (Adger et al, ۲۰۰۵, ۳۹۰-۳۹۱; Gronitz, ۱۰۳۶-۱۰۳۹) و تغییر الگوی استفاده از زمین و حمل نقل در مناطق ساحلی و تاثیر آن بر کاهش کیفیت محیط زیست ساحلی می‌توان اشاره کرد. (Kleppel, ۲۰۰۷, ۱۵)

بدین منظور در رویکردهای اخیر به پدیده رشد شهری مانند محدوده رشد شهری، روستا شهرها، توسعه حمل و نقل عمومی محور، توسعه محلات سنتی، شهر فشرده و غیره که تحت عنوان کلی «نوشهرگرایی» نامیده می‌شود، شاهد جابجایی از رویکردهای مبتنی بر «نظارت هوشمند بر منابع طبیعی» به سوی رویکردهای اجتناب از پراکندگی شهری هستیم. این رویکردها در رشد شهری اغلب به عنوان «رشد هوشمند» خوانده می‌شود (Alexander & Tamolty, ۲۰۰۲, ۳۹۸). رشد هوشمند با محدود کردن توسعه پیرامونی، تشویق استفاده از زمین با کاربری بالا، کاهش سفر با وسایل نقلیه شخصی، بازسازی و استفاده از توسعه‌های موجود و حمایت از فضاهای باز (قربانی و نوشاد، ۱۳۸۷، ص ۱۶۶)، می‌کوشد با متعادل سازی و توزیع متناسب کاربری و ایجاد شکل فشرده به پایداری شهر که متضمن حفظ محیط زیست و استفاده کمتر از خودرو برای حمل و نقل است، یاری نماید. طرفداران این دیدگاه، شکل فشرده‌ی شهر را به دلیل ارتقای کارایی محیط شهری از نظر مصرف انرژی و کاهش سفرهای درون شهری مورد تأکید قرار می‌دهند (Blair and Wellman, ۲۰۱۱, ۴۹۴-۴۹۵).

آنچه باید در این بین مدنظر قرار گیرد آن است که رشد پراکنده شهر شامل وضعیتی نیست که بسادگی در مقابل رشد فشرده و هوشمندانه شهر

قرار گیرد، بلکه باید بین رشد پراکنده و هوشمندانه طیفی درنظر گرفت که از یک سو به رشد پراکنده بی رویه و از دیگر سو به رشد متراکم، ایده آل و هوشمندانه ختم می‌شود. به بیان دقیق‌تر، یک الگوی توسعه شهری ممکن است در عین حال که دارای چندین ویژگی رشد پراکنده شهری است، دارای چندین ویژگی رشد هوشمند نیز باشد. در این حالت تعریف یک منطقه شهری تحت عنوان رشد پراکنده یا هوشمندانه دشوار می‌نماید (Couch et al, ۲۰۰۷, ۳). به همین دلیل تلاش‌های زیادی برای ارائه شاخصی که به وسیله آن بتوان میزان هوشمندانه بودن رشد شهری را توصیف و تبیین نمود در دستور کار پژوهشگران در دهه اخیر قرار گرفته است.

از جمله تحقیقاتی که پیرامون ارائه شاخصی برای اندازه‌گیری میزان هوشمند بودن رشد شهری تاکنون انجام گرفته در ایران می‌توان به مقاله دکتر رهنما و حیاتی (۱۳۹۲, ۹۸-۷۱) که بر مبنای آن میزان رشد هوشمند در سطح محلات شهر مشهد با استفاده از GIS و فرایند تحلیل شبکه‌ای مورد بررسی قرار گرفت. همچنین تحقیقی دیگر در ۱۴ منطقه اصفهان با استفاده از روش‌های مختلفی چون تاپسیس و تحلیل خوشه‌ای انجام گرفته با استفاده از ۷۴ شاخص در چهار گروه انجام گرفته و شاخص رشد هوشمند را در سطح مناطق شهر برآورد نموده است (ضرابی و همکاران، ۱۳۹۰، صص ۱۷-۱). در خارج از ایران این تلاش‌ها پرنرنگتر بوده و از آن جمله می‌توان به نسخه اسکتچ GIS که آژانس حفاظت از محیط زیست ایالات متحده به منظور اندازه‌گیری رشد هوشمند در سطح شهرها ارائه داده اشاره نمود (EPA, ۲۰۰۲, ۱, ۶۶-۶۷). تحقیق دیگری نیز در چین بر مبنای GIS شاخص رشد هوشمند را محاسبه نموده است (Zeng et al, ۲۰۱۴, ۳۵۷۱-۳۵۹۸). موسسه رشد هوشمند آمریکا نیز شاخصی به منظور اندازه‌گیری الگوی رشد و میزان هوشمندانه بودن آن در شهرهای آمریکا

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

ارائه داد (Ewing et al, ۲۰۰۲, ۱۳-۳۰). در تحقیق دیگری الگوی رشد شهرهای ایالات متحده بین سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۱۰ اندازه‌گیری شده است (Lopez, ۲۰۱۴, ۲-۲۴). همچنین شاخصی برای سنجش میزان رشد هوشمند در «آستین تگزاس» با توجه به خصوصیات الگوی رشد آن شهر برآورد شده است (Torrens, ۲۰۰۸, ۵-۳۶).

با توجه به جایگاه و اهمیت شهرهای ساحلی از ابعاد مختلف جمعیتی، اقتصادی-اجتماعی و زیست محیطی به به سبب قرارگیری در دو زیست بوم آبی و خشکی و در عین حال مواجه بودن این شهرها روند رو به رشد فعالیت‌های انسانی ناشی از گسترش شهرنشینی و رشد پراکنده شهری، هدف این پژوهش ارائه شاخصی است که الگو و میزان رشد پراکنده یا هوشمندانه در سطح محدوده شهرها ساحلی، به صورت فضایی تبیین کند. بدین منظور شهر ساحلی بابلسر را به سبب دارا بودن ویژگی‌هایی چون داشتن موقعیت ویژه از حیث پیوستگی شهر با مناطق ساحلی پیوستگی، اکوسیستم ساحلی با صنایع و فعالیت‌های مختلف ساحلی نظیر اکوتوریسم و صنعت شیلات، عدم وجود کاربری‌های متناسب با ظرفیت اکوسیستم ساحلی شهر و در نتیجه کاهش کیفیت زیست محیطی، تغییر وسیع کاربری اراضی مولد به دلیل تقاضای بالا، محدودیت شدید فضا جهت توسعه در شمال، جنوب غرب و جنوب شرق شهر، عدم وجود گزینه‌های متنوع مسکونی برای ساکنان، دسترسی نامناسب به خدمات و در نتیجه افزایش استفاده از اتومبیل‌های شخصی برای سفرهای روزانه و عدم توجه به نقش مشارکت شهروندان و گروه‌های ذینفع در برنامه‌های شهری علیرغم دانشگاهی بودن شهر انتخاب نمودیم. بر این مبنا و به منظور دستیابی به هدف تحقیق، سوال زیر مورد بررسی قرار گرفته است.

• وضعیت محلات شهر بابلسر از لحاظ شاخص رشد هوشمند در مقایسه با یکدیگر چگونه است؟

در راستای سوال تحقیق فرضیه تحقیق به صورت زیر می‌باشد.

• به نظر می‌رسد محلات شهر بابلسر از لحاظ شاخص رشد هوشمند تفاوت معنی‌داری داشته و این شاخص در محلات غرب بابلرود نسبت به محلات پیرامونی بیشتر است.

۲- مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

در ابتدای هزاره جدید «گلستر و همکاران» (۲۰۰۱, ۶۸۲) رشد پراکنده شهری را اسمی برای نامیدن شرایط متعدد خواندند. گسترش این مفهوم از زمان اولین استعمال نوگرایانه از آن در سال ۱۹۳۷ توسط «ارل دراپر» تا به امروز فراتر از تصور بوده (Nechyba and Walsh, ۱۷۹, ۲۰۰۲) و ارائه تعریف واحد از آن را سخت و با اختلاف نظر همراه کرده است (Torrens, ۲۰۰۸, ۶)؛ اما می‌توان رشد پراکنده را واژه‌ای دانست که عموماً به منظور توصیف توسعه حومه‌ای کم تراکم و پیرامونی در شهرها بکار گرفته می‌شود (Couch et al, ۱۳, ۲۰۰۷). پهنه مطالعاتی که بیان خصوصیات رشد پراکنده پرداخته‌اند بسیار وسیع است، اما اغلب آنها بر اساس هزینه‌های مترتب بر آن بوده (Benfield et al, ۱۹۹۹, ۱-۱۱۰; Burchell et al, ۱۹۹۸, ۸۳-۱۲۵) و تعریفی که بر مبنای منافع رشد پراکنده باشند نسبتاً نادر هستند (Bae and Richardson, ۱۹۹۴, ۴۸-۶۰; Gordon and Richardson, ۱۹۹۷, ۹۵-۱۰۶). جدول شماره ۱ خصوصیات مشترک تعاریف رشد پراکنده را نشان می‌دهد.

این اختلاف نظر در مورد نتایج و آثار مثبت یا منفی رشد پراکنده بر جامعه نیز وجود دارد (Frenkel and Ashkenazi, ۲۰۰۸, ۱۰۰). منتقدان رشد پراکنده علاوه بر آثار منفی اقتصادی چون افزایش هزینه‌های زیرساخت و خدمات عمومی (Hortas-Rica, ۲۰۱۰, ۱۵۱۳; Carruters, ۲۰۰۳, ۵۰۳-۵۲۲) و اجتماعی مانند تمرکز فقر و جداسازی کالبدی-اجتماعی بخشی از جامعه (Jargowski, ۲۰۰۲, ۴۰) به شدت متوجه اثرات منفی رشد پراکنده بر

جدول ۱. ویژگی ها و الگوهای فضایی رشد پراکنده شهری، ماخذ: سیف الدینی و شورچه، ۱۳۹۳، ص ۱۹۵.

ویژگی های فضایی رشد پراکنده شهر	الگوهای فضایی رشد پراکنده
(۱) تراکم پایین (۲) توسعه جهشی (۳) توسعه منفک و تک کاربری (۴) توسعه ناسازگار با برنامه ریزی منطقه ای (۵) توسعه نواری و خطی در طول بزرگراه ها (۶) کارایی پایین زیرساخت ها جاده ای جدید	کاربری زمین پراکنده
(۷) عدم دسترسی به شیوه های جایگزین حمل و نقل (۸) عدم دسترسی به گره محله ای (۹) از بین رفتن منابع مهم زمین	شبکه های حمل و نقل و زیرساختی پراکنده
(۱۰) دست اندازی به فضاهای باز حفاظت شده حساس (۱۱) افزایش سطح نفوذ ناپذیر (افزایش جاپای بوم شناختی) (۱۲) مسیر یا جهت رشد شهری	تاثیر بر منابع محیطی ناشی از رشد پراکنده

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۳۳

محیط زیست شهری مانند از بین رفتن زمین های مولد و زراعی (al, Pucher et al, ۳۷۹, ۲۰۰۷-۴۱۰; Sietchiping et al, ۱۸۳, ۲۰۱۲-۱۸۹), افزایش آلودگی هوا (De Ridder et al, ۷۰۷, ۲۰۰۸-۷۰۷) و تغییرات اقلیمی و ایجاد جزایر گرمایی (Lee and French, ۴۷۷, ۲۰۰۹-۴۹۶, Song, ۲۰۰۵, ۲۰۰۶), افزایش و ناکارآمدی در مصرف انرژی در بخش های حمل و نقل (Shim et al, ۳۶۷, ۲۰۰۶; Van de Coevering et al, ۲۳۸, ۲۰۰۶-۲۳۹) و مسکونی (Ewing and Rong, ۱, ۲۰۰۸-۳۰; Holden and Norland, ۲۱۴۵, ۲۰۰۵-۲۱۶۶) و ناکارآمدی در مدیریت منابع آبی و سلامت آن (Berke, ۳۹۷, ۲۰۰۳-۴۱۳; Kucukmehmetuglu et al, ۵۷۵-۲۰۰۱, ۵۵۹, ۲۰۰۹) هستند. (۵۷۹)

در نقطه مقابل، گروهی بر این باورند که رشد پراکنده شهری پدیده ای موقتی (Peiser, ۲۰۲, ۱۹۸۹-۲۰۳)، به سبب ترجیحات مصرف کنندگان اجتناب ناپذیر (O'Tole, ۲۰۰۹, ۲۴-۲۴)، بی ضرر و حتی بهبوددهنده کیفیت زندگی و رفاه اجتماعی است (Bruckner, ۱۶۰, ۲۰۰۰-۱۷۱). طرفداران رشد پراکنده ناکارآمدی استراتژی های تنظیمی را برجسته کرده و اینطور استدلال می کنند که جلوگیری از رشد پراکنده در یک مکان معمولاً موجب جهش آن به مکانی دیگر که زمین ارزانتر در دسترس است می شود (Gordon and Richardson, ۱۰۶, ۱۹۹۷). با وجود مباحثات فراوان پیرامون آثار رشد پراکنده شهری فقدان شواهد تجربی حمایت کننده از آرای موافقان بیشتر به چشم می آید. از این رو ضرورت کنترل رشد پراکنده شهری و آثار منفی مترتب بر آن موجب ایجاد استراتژی هایی چون مدیریت رشد شهری، محدوده رشد شهری، نوشهرگرایی، شهر فشرده و رشدهوشمندانه شد (اصغرزاده و یزدی، ۱۳۸۹، ص ۵۱).

اصطلاح رشد هوشمند شهری اولین بار توسط «پریس ان. گلندنینگ» فرماندار ایالت مریلند (بین

سالهای ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۳) به کار برده شد و پس از آن در رویکردهای برنامه ریزی شهری عمومیت یافت (سیف الدینی و شورچه، ۱۳۹۳، ص ۲۴۲). ارائه تعریفی معین و واحد از رشد هوشمند شهری تا به امروز ممکن نبوده و طیفی متنوع از عوامل و معیارها برای تعریف آن بکار رفته شده است و هر یک از پژوهشگران و سازمان ها از منظر خود جنبه ای از رشد هوشمند شهری را برجسته کرده اند (Daniels, ۲۰۰۵, ۳۱۶). اما به طور کلی، رشد هوشمند ضمن برنامه ریزی کالبدی در سطح محلی بر توسعه در مناطق ساخته شده موجود به منظور دستیابی به الگوی فشرده، کارآمد و دوستدار محیط زیست از توسعه شهری که گزینه های متنوع دسترسی و حمل و نقل و مسکن را در اختیار ساکنان قرار می دهد تاکید دارد (Handy, ۱۹۷, ۲۰۰۵). شاید بتوان یکی از بهترین این تعاریف را مربوط به آنتونی داونز، رئیس بخش اقتصادی مؤسسه بروکینگز، تعریفی بیشتر کمی از رشد هوشمند بر مبنای تغییر در فضاهای باز، کاربری ترکیبی و ایجاد محدوده رشد شهری ارائه می دهد (Gabriel et al, ۲۰۰۶, ۲۱۳). رشد هوشمند شهری از نقطه نظر او دارای ویژگی هایی چون محدود کردن رشد پیرامونی، تشویق کاربری زمین با تراکم بالا، منطقه بندی با ترکیبی از کاربری های زمین، کاهش سفر با وسایل نقلیه شخصی، بازسازی مناطق قدیمی و حمایت از فضاهای باز است (قربانی و نوشاد، ۱۳۸۷، ۱۶۶).

در سطحی مفهومی تر، می توان ۶ عنصر اصلی را شامل محافظت از منابع طبیعی، حمل و نقل، مسکن، توسعه اجتماعات، توسعه اقتصادی و برنامه ریزی به عنوان عناصری که در زیر چتر رشد هوشمند گرد هم می آیند را به عنوان عناصر اصلی در سیاست گذاری رشد هوشمند مورد توجه قرار داد (Ye et al, ۲۰۰۵, ۳۰۷).

بطور کلی رشد هوشمند یک تئوری برنامه ریزی است که به منظور تطابق حداکثری با شرایط متنوع

در مکان های مختلف، راهبردهایی کلی و منعطف را به منظور حل مسائل ناشی از رشد پراکنده در شهرها و هدایت آنها به سوی توسعه پایدار ارائه می دهد (Hawkins, ۲۰۱۱, ۶۸۷). در این راستا، مجموعه ای متشکل از بیش از ۴۰ سازمان در سطوح ملی، ایالتی و محلی تحت عنوان شبکه رشد هوشمند به منظور کمینه نمودن رشد کم تراکم و وابسته به اتومبیل مجموعه ای از سیاست ها را برای رسیدن به توسعه پایدار شهری ارائه داده اند. به عنوان مهم ترین گام این شبکه توافق بر ۱۰ اصل اساسی (جدول شماره ۳) به عنوان اصول رویکرد رشد هوشمند است. این اصول معیارهایی را در ارتباط با جوامع سالم، بانشاط و پایدار ارائه می دهد که به ساکنین خود گزینه هایی مبنی بر اینکه چگونه و کجا زندگی می کنند ارائه می دهد. آن اصول همچنین دارای سیاست ها و استراتژی هایی است که به منظور عملیاتی کردن دستورالعمل ها در سطوح محلی به کار گرفته می شود (Blair & Wellman, ۲۰۱۱, ۴۹۶).

با توجه به خصوصیات و چالش های منحصر به فرد شهرهای ساحلی در ایجاد تعادل بین فرایندهای انسانی و اکوسیستمی از یک سو و سازگار نمودن کاربری های متنوع و بعضاً متضاد که از سوی ذینفعان مختلف مورد حمایت قرار می گیرند از دیگر سو (Le Tisster et al, ۲۰۱۱, ۲۵-۲۰). توسعه پایدار به عنوان پارادایم غالب در کانون تلاش ها برای برنامه ریزی و مدیریت شهرهای ساحلی قرار گرفته است (Kay and Alder, ۲۰۰۴, ۵). رشد هوشمند نیز که توسط اصولی که داعیه رشد جوامع در مسیری که از فرصت های اقتصادی بیشتری برخوردار باشند و از محیط زیست و سلامت عمومی محافظت کرده و موجب ارتقای زیستگاه های مهم، حساس و مولد می شود را دارد، خود را به عنوان یکی از بهترین رویکردها که دارای سیاست هایی برای کمک به توسعه پایدار شهرهای ساحلی مطرح کرده است (Gaber et al, ۲۰۱۰, ۴-۱۳). در این راستا،

رشد اقتصادی	حمل و نقل	برنامه ریزی
تجارت محله ای بازسازی مرکز شهر توسعه میان افزا استفاده از زیر ساخت های موجود	توسعه پیاده روها تسهیلات برای دوچرخه سواری توسعه حمل و نقل عمومی یکپارچگی سیستمی و شبکه نقاط	برنامه ریزی جامع کاربری ترکیبی زمین تراکم فزاینده یکپارچگی و ارتباط خیابان ها زیر ساخت ها و سیستم های آبی نوآورانه/جایگزین برنامه ریزی تسهیلات عمومی
محافظت از منابع طبیعی	توسعه اجتماعات	محافظت از زیربخش ها
محافظت از زمین های کشاورزی محافظت از زیربخش ها محافظت ارتفاقی حقوق توسعه ای مبادله ای خرید حقوق توسعه ای محافظت تاریخی محافظت از زمین و اکوسیستم	مشارکت عمومی بهبود جنبه های خاص اجتماع	محافظت ارتفاقی

داده های مورد نیاز از طریق پرسشنامه خانوار، با رعایت اصول روایی و پایایی جمع آوری شده است. در مولفه های رشد هوشمند شهری، بیشتر به تنوع کاربری اراضی، میزان دسترسی و کیفیت محیط زیست در ارتباط با تراکم جمعیت پرداخته می شود. از این رو سرانه کاربری ها و سهم هر کدام از کاربری ها به مساحت منطقه، مورد توجه است و هرچه تراکم ساختمانی، نسبت کاربری های ترکیبی و عمومی، فضای سبز و باز و فضای پیاده رو به سایر کاربری های عمومی در سطح محله ها بیشتر باشد، نشانگر هوشمندانه تر بودن آن منطقه است. در حقیقت، وجود کاربری های ترکیبی و دسترسی مناسب در منطقه، با برطرف کردن نیاز های ساکنان محله های مختلف در همان منطقه، باعث کاهش حجم سفر و ترافیک در شهر می شود. از این رو، شاخص ها و متغیرهای مورد استفاده در پژوهش در سه دسته کلی تقسیم شده است. این سه دسته شامل عامل تراکم و فشردگی، عامل دسترسی و

مرکز خدمات ساحلی اداره ملی اقیانوسی و جوی با انطباق اصول رشد هوشمند بر ویژگی های مناطق ساحلی، پایه گذار این حرکت شد (جدول شماره ۳).

۳- روش تحقیق

روش تحقیق حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از آنجا که به بیان ماهیت عینی و واقعی می پردازد، توصیفی و از لحاظ ماهیت بدلیل استفاده از روش های کمی و کیفی در بررسی چگونگی مسئله پژوهش، تحلیلی است. جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه شهروندان ساکن در محلات ۲۲ گانه شهر بابلسر می باشد که ۳۸۴ نفر از آنان با استفاده از روش کوکران به عنوان نمونه انتخاب شده اند. روش گردآوری اطلاعات از طریق روش های اسنادی و میدانی بوده است. جهت جمع آوری متغیرها و شاخص های مورد استفاده در تحقیق از اطلاعات سرشماری نفوس و مسکن استان مازندران (۱۳۹۰)، سالنامه آماری استان (۱۳۹۲) و طرح تفصیلی شهر بابلسر (۱۳۸۵) استفاده شده است. همچنین سایر

جدول ۳. اصول رشد هوشمند در مناطق ساحلی؛ ماخذ: NOAA coastal and waterfront smart growth, ۲۰۱۰؛

حاتم نژاد و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۰.

انطباق اصول رشد هوشمند بر مناطق ساحلی	اصول رشد هوشمند
کاربری ترکیبی شامل کاربری های مبتنی بر آب	کاربری ترکیبی
برخورداری از مزایای ساخت و طراحی فشرده که موجب ارتقا، حفظ و ایجاد دسترسی به منابع آبکناری و ساحلی شود	برخورداری از مزایای ساخت و طراحی فشرده
ایجاد طیفی از فرصت ها و گزینه های مسکونی برای برآوردن نیازهای ساکنان دائمی و فصلی و گردشگران	ایجاد طیفی از فرصت ها و گزینه های مسکونی
ایجاد محلات با قابلیت پیاده روی با دسترسی کالبدی و بصری به و در امتداد مناطق دریاکناری برای کاربری های عمومی	ایجاد محلات با قابلیت پیاده روی
ایجاد واحدهای همسایگی جذاب همراه با حس تعلق خاطر که موجب افزایش سرمایه میراث ساحلی شود.	ایجاد واحدهای همسایگی جذاب همراه با حس تعلق خاطر
حفظ فضاهای باز، مزارع، زیبایی های طبیعی و مناطق زیست محیطی حساس که بازتاب دهنده خصوصیات منحصر به فرد مناطق ساحلی و دریا کناری باشد	حفظ فضاهای باز، مزارع، زیبایی های طبیعی و مناطق زیست محیطی حساس
تقویت و هدایت توسعه به سمت محلات موجود و تشویق به تجدید حیات مناطق ساحلی و دریاکناری	تقویت و هدایت توسعه به سمت محلات موجود
تامین طیف متنوعی از گزینه های حمل و نقلی بر مبنای حمل نقل آبی و زمینی	تامین طیف متنوعی از گزینه های حمل و نقلی
تصمیم سازی های مقرون به صرفه، بی طرفانه و پیش بینی پذیر بر اساس سیاست های ثابت و فرایندهای یکپارچه و هماهنگ سازمانی	تصمیم سازی های مقرون به صرفه، بی طرفانه و پیش بینی پذیر
تشویق اجتماعات محلی و ذینفعان برای مشارکت در تصمیمات توسعه به منظور حصول اطمینان از حفاظت از منافع عمومی و حق عمومی دسترسی به مناطق و آب های ساحلی برای همه	تشویق اجتماعات محلی و ذینفعان برای مشارکت در تصمیمات توسعه

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۳۶

جدول ۴. متغیرها و شاخص های تحقیق ماخذ: نگارندگان.

متغیر وابسته	متغیر مستقل	شاخص	جهت	ابزار گرد آوری داده
الگوی رشد شهری (رشد پراکنده- رشد هوشمند)	عامل تراکم و فشردگی	تراکم خالص جمعیت (نفر در واحد سطح)	+	طرح تفصیلی
		تراکم خالص مسکونی	+	طرح تفصیلی
		درصد خانوارها در واحد مسکونی	+	پرسشنامه
		نرخ آپارتمان نشینی	+	پرسشنامه
		متوسط مساحت قطعات ساختمانی	-	پرسشنامه
		ضریب آنتروپی مطلق هر محله	-	نگارنده
		ضریب آنتروپی نسبی برای مساحت مسکونی در محله	-	نگارنده
	عامل دسترسی و مجاورت	درصد معابر به کل بافت	+	نگارنده
		کیفیت پیاده روها	+	نگارنده
		نرخ دسترسی حمل و نقل عمومی یا پیاده به محل کار	+	پرسشنامه
		نرخ دسترسی پیاده یا عمومی به امکانات تفریحی	-	پرسشنامه
		سهولت دسترسی به حمل و نقل عمومی	+	پرسشنامه
		نرخ استفاده از حمل نقل عمومی یا پیاده برای دسترسی به خط ساحلی	+	پرسشنامه
		نرخ استفاده از حمل و نقل عمومی یا پیاده روی برای سفرهای روزانه شهری	+	پرسشنامه
عامل ترکیبی	درصد ساکنانی که محل کارشان در مجاورت محل سکونت آنهاست	+	پرسشنامه	
	درصد ساکنانی که محل تحصیل خود یا فرزندان شان در مجاورت محل سکونتشان است	+	پرسشنامه	
	تنوع گونه های مسکونی در سطح محله	+	پرسشنامه	
	مقدار شاخص کاربری ترکیبی فرانک ^۱	+	نگارنده	

۱. فرانک و همکاران (۲۰۰۵) شاخص به نام Three category mix land use را ارائه دادند که به صورت زیر محاسبه می شود.

$$Land\ use\ mix\ indicator = (1 - \frac{b_1}{a}) * \ln(\frac{b_1}{b_1 + b_2 + b_3}) + \frac{b_2}{a} * \ln(\frac{b_2}{b_1 + b_2 + b_3}) + \frac{b_3}{a} * \ln(\frac{b_3}{b_1 + b_2 + b_3})$$

که در آن a مساحت کلی زمین ها برای سه نوع کاربری b_۱ مساحت کاربری مسکونی b_۲ کاربری تجاری و b_۳ کاربری خدماتی-اداری است. این مدل برای تحقیق پیش رو توسط نگارنده به پنج کاربری مسکونی، تجاری، اداری، آموزشی و پارک و فضای سبز بسط داده شده است.

مجاورت و عامل کاربری ترکیبی زمین می باشد (جدول ۴). از مجموع شاخص های فوق، شاخص رشد هوشمند شهری محاسبه می شود.

به منظور تجزیه و تحلیل داده های پژوهش و محاسبه شاخص رشد هوشمند در سطح محلات شهر ساحلی بابلسر از روش تعدیل یافته مورد استفاده موسسه رشد هوشمند آمریکایی در محاسبه شاخص رشد هوشمند استفاده شده است (Ewing et al, ۲۰۰۲-۴۴; Hamidi et al, ۲۰۱۵-۳۵-۵۳). اوینگ و همکاران سه گام را برای اندازه گیری رشد هوشمند شرح می دهد:

(*) **گام اول** مولفه های تراکم، کاربری ترکیبی، دسترسی مجاورت را توسط متغیرهای متعددی نشان می دهد. سپس توسط فرایند آنالیز مولفه های اساسی متغیرهای زیادی را توسط تعداد معدودی عامل استاندارد که واریانس نزدیکی به مقادیر اولیه دارند، خلاصه می کند. تحلیل مولفه های اساسی تبدیلی در فضای برداری است، این روش شامل تجزیه مقادیرهای ویژه ماتریس کواریانس می باشد. تحلیل مولفه های اساسی در تعریف ریاضی یک تبدیل خطی متعامد است که داده را به دستگاه مختصات جدید می برد به طوری که بزرگترین واریانس داده بر روی اولین محور مختصات، دومین بزرگترین واریانس بر روی دومین محور مختصات قرار می گیرد و همین طور برای بقیه. تحلیل مولفه های اصلی می تواند برای کاهش ابعاد داده مورد استفاده قرار بگیرد، به این ترتیب مولفه هایی از مجموعه داده را که بیشترین تاثیر در واریانس را دارند حفظ می کند. برای ماتریس داده X^T با میانگین تجربی صفر، که هر سطر یک مجموعه مشاهده و هر ستون داده های مربوط به یک شاخصه است، تحلیل مولفه های اصلی به صورت زیر تعریف می شود:

$$V \sum W^T \quad Y^T = X^T \cdot W = V \sum W^T$$

تجزیه مقدارهای منفرد ماتریس X^T می باشد.

به طور کلی کاربرد عمده روش تحلیل مولفه های اساسی عبارت است از کاهش تعداد متغیرها و یافتن ساختار ارتباطی بین متغیرها که در حقیقت همان دسته بندی متغیرها است (محدث، ۱۳۸۹، صص ۵-۱). آماره هایی به منظور بررسی متناسب بودن متغیرها برای تجزیه و تحلیل مولفه های اساسی وجود دارند از جمله آنها ضریب KMO است که مقدار آن همواره بین صفر و یک در نوسان است و از رابطه زیر به دست می آید: (چاهوکی، ۱۳۸۹، ص ۳)

$$KMO = \frac{\sum \sum r_{i,j}^2}{\sum \sum r_{i,j}^2 + \sum \sum a_{r,j}^2}$$

مقادیر کوچک KMO بیانگر آن است که همبستگی بین زوج متغیرها نمی تواند توسط متغیرهای دیگر تبیین شود، بنابراین کاربرد تحلیل مولفه های اساسی متغیرها ممکن است قابل توجیه نباشد. در صورتیکه KMO کمتر از ۰,۵ باشد، داده ها برای آنالیز مولفه های اساسی مناسب نخواهند بود و اگر مقدار آن بین ۰,۵ تا ۰,۶۹ باشد می توان با احتیاط بیشتر به تحلیل پرداخت. اما در صورتیکه مقدار آن بزرگتر از ۰,۷ باشد برای آنالیز مولفه های اساسی مناسب هستند (همان، ص ۴). برای اطمینان از مناسب بودن داده ها افزون بر اینکه ماتریس همبستگی هایی که پایه تحلیل قرار می گیرند در جامعه برابر صفر نیست، باید از آزمون کرویت بارتلت بر اساس فرمول زیر استفاده کرد:

$$\chi^2 = -\left(n - 1 - \frac{2p+5}{6}\right) \ln |R|$$

آزمون بارتلت این فرضیه را که ماتریس همبستگی های مشاهده شده متعلق به جامع های با متغیرهای ناهمبسته است می آزماید. اگر فرضیه عدم رابطه متغیرها رد نشود، کاربرد آنالیز مولفه های اساسی زیر سؤال خواهد رفت، بنابراین باید در آن تجدیدنظر کرد. مربع کای معنی دار بیانگر حداقل شرایط لازم برای اجرای آزمون است (همان، ص ۴). اوینگ و همکاران (۲۰۰۲، ۱۶) نشان می دهند در

جدول ۵. تغییرات جمعیتی و مساحت شهر بابلسر تا سال ۱۳۹۰؛ ماخذ: مرکز آمار ایران و طرح های جامع شهر بابلسر.

سال	جمعیت	مساحت	رشد جمعیت	رشد مساحت
۱۳۳۵	۷۲۳۷	۶۰,۳	-	-
۱۳۴۵	۱۱۷۸۱	۲۴۴,۰۶	۴,۹۹	۱۳,۵۸
۱۳۵۵	۱۸۸۱۰	۷۶۷,۴۴	۴,۷۹	۱۲,۱۴
۱۳۶۵	۲۸۵۸۹	۱۱۷۳	۴,۲۷	۴,۳۳
۱۳۷۵	۳۸۶۴۴	۱۳۵۴	۳,۰۵	۱,۴۴
۱۳۸۵	۵۰۰۳۲	۱۶۵۰,۱۳	۲,۶۱	۱,۹۹
۱۳۹۰	*۵۲۶۰۹	۱۹۳۸,۱۰۷۸	۱,۱	۳,۲

* با احتساب جمعیت میانداشت

بین عوامل استخراج شده بعد از چرخش، عاملی که بیشترین مقدار همبستگی را با مقادیر اولیه نشان می دهد بیشترین میزان واریانس مشترک را با آنها داشته و می تواند به عنوان عاملی که آن مولفه را نمایندگی می کند معرفی شود. لذا او برای مولفه های چهارگانه وزن عاملی را محاسبه می کند.

(*) **گام دوم** عامل استخراجی دارای توزیع نرمال با استاندارد است. «اوپنگ» آنها را با تغییر شکل خطی بصورت داده هایی استاندارد با میانگین ۱۰۰ و واریانس ۲۵ تبدیل کرده تا در مقیاسی قابل درک تر ارائه شوند.

(*) **گام سوم** ضریب کلی رشد هوشمند از میانگین عوامل استخراجی برای مولفه های تراکم، ترکیبی، دسترسی و مجاورت بدست می آید.

۴- محدوده و قلمرو پژوهش

ویژگی های جغرافیایی شهر بابلسر تحت تاثیر دو عامل طبیعی دریای مازندران و رودخانه بابلرود و شرایط شکل زایی جلگه ساحلی دریای مازندران می باشد. با گسترش بارگذاری انسانی پیرامون رودخانه بابلرود نقش این رودخانه در تامین آب مزارع باغات کشاورزی و افزایش تنوع زیستی در معرض مخاطره قرار دارد. هسته اولیه شهر پیرامون رودخانه بابلرود شکل گرفته است و به موازات توسعه بندر بابلسر

رشد و توسعه آن در دوره های اولیه تکوین یافته است. در دوره پهلوی نیز این شهر به سبب ساحل مناسب و توسعه زیربنای لازم به عنوان یکی از کانون های توریستی کشور مطرح شد. بعد از انقلاب نیز بابلسر به عنوان کانون مهم تفریحی با واگذاری زمین های بایر سطح شهر به مردم، شاهد توسعه ای شدید در محور شرقی- غربی بوده و شهر بسیار وسیع تر از تعداد سکونتگاه های آن گردیده است. تعداد شاغلین بخش کشاورزی چیزی حدود ۵٪ می باشد و کشاورزی و فعالیت های مرتبط با آن به سبب گسترش فعالیت های خدماتی و تغییر کاربری اراضی کشاورزی جایگاه مناسبی ندارد. مرحله سوم گسترش شهر از بابلسر که از سال ۱۳۵۷ شروع شد همراه با مهاجرت گروه کثیری به شهر کرده و در نقاط مختلف آن مسکن گزیدند. به همراه رشد گسترده جمعیت و مساحت در این دوره، توسعه سریع و بدون ضابطه شهر بابلسر، شکلی نامتجانس و ناهنجاری به ساخت کالبدی شهر داده است. توسعه بافتهای حاشیه ای (همان روستاهای نزدیک به شهر) در محدوده شهر البته اغلب به شکل خطی، موجب گسترش کالبدی شهر در این دوره گشته است. خدمات تجاری و رفاهی در شهر بابلسر حاشیه محورهای اصلی به ویژه محور بابل و محور غربی-

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۳۹

زراعی، باغات و سایر اراضی بایر و مخروبه می باشد (سالنامه آماری استان مازندران، ۱۳۹۲). ۳۹۷ هکتار از محدوده شهر اختصاص به کاربری مسکونی دارد و سرانه مسکونی معادل ۸۳٫۸ متر مربع می باشد که در مقایسه با سرانه های معمول شهری در ایران تا حدی بالا می باشد می باشد ولی پایین بودن میزان تراکم مسکونی ۳۰ واحد در هکتار با توجه به این سرانه گویای توسعه کالبدی ناموزون شهر در پهنه زمین ها مولد کشاورزی در محدوده و پیرامون شهر است (طرح تفصیلی بابلسر، ۱۳۸۵). در مجموع رشد و گسترش شهر بابلسر به نسبت رشد جمعیت از سال ۱۳۳۵ تا سال ۱۳۸۵ تقریباً حد خیلی بالایی قرار داشته و هیچ تناسب و نظمی در این روال دیده نشده است، به طوری که جمعیت شهر بابلسر تا سال ۱۳۹۰، ۷٫۲ برابر و رشد گسترش شهر ۳۰ برابر

شرقی مستقرند نوار ساحلی هر در سمت غرب به پلاژها و در سمت شرق به ارگانها اختصاص یافته است و واحدهای صنعتی کارگاهی کوچک عموماً در خیابانهای اصلی، بزرگ راهها در اطراف شهر واقع گردیده است. بدین ترتیب بافت این بویژه در سمت شمال غرب به صورت شطرنجی شکل گرفته است تا اندازه های توزیع خدماتی شهری مناسبتری را دارا هستند. غالب کارکردهای محله ای و ناحیه ای دارای شعاع دسترسی نامطلوب هستند (آقامیری، ۱۳۸۶، صص ۱۳۶-۱۳۲).

براساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ بابلسر و میاندشت دارای ۵۲۶۰۹ نفر جمعیت در قالب ۱۴۸۳۹ خانوار می باشد (سالنامه آماری استان مازندران، ۱۳۹۰). مساحت شهر بابلسر معادل ۱۹۳۷٫۲۱۴ هکتار شامل فضاهای باز، اراضی

جدول ۶. امتیاز عوامل سه گانه و امتیاز کلی شاخص رشد هوشمند محلات شهر بابلسر؛ ماخذ: نگارندگان.

رتبه	امتیاز شاخص رشد هوشمند	رتبه	امتیاز عامل کاربری ترکیبی	رتبه	امتیاز عامل دسترسی و مجاورت	رتبه	امتیاز عامل تراکم و فشردگی	نام محله
۱۳	۹۸.۴۲۱۷۹	۱۶	۹۶.۸۶۲۶۵	۲۰	۹۶.۱۶۰۲۲۵	۶	۱۰۲.۲۷۱۴	علی اباد میر
۲۲	۹۶.۱۵۹۹۲	۱۸	۹۶.۰۳۵۹۵	۱۳	۹۸.۹۹۱۶۵	۲۲	۹۳.۴۵۲۲	یور محله بالا
۶	۱۰۲.۲۲۰۳	۹	۱۰۰.۴۸۱۱	۵	۱۰۲.۹۴۵۲۵	۵	۱۰۲.۲۲۴۶	یور محله
۳	۱۰۵.۰۰۲۱	۶	۱۰۲.۱۹۰۴	۲	۱۰۶.۲۹۹۱۸	۳	۱۰۶.۵۱۶۸	شهرک دانشگاه
۲	۱۰۵.۲۱۱۹	۷	۱۰۱.۴۲۲۵	۶	۱۰۲.۸۹۹۲	۱	۱۱۱.۳۰۲۹	شهرک قائم
۱	۱۰۷.۲۶۴۹	۵	۱۰۴.۳۵۲۸	۱	۱۰۷.۴۴۰۲	۲	۱۱۰.۰۰۱۶	شهرک ساحلی
۱۵	۹۷.۶۲۷۸۴	۲۲	۹۱.۳۳۱۴	۱۱	۹۹.۷۷۰۹۷۵	۸	۱۰۱.۷۸۱۲	پارکینگ ها
۴	۱۰۴.۷۰۳۸	۲	۱۰۷.۸۶۳۶	۱۰	۱۰۱.۰۸۸۸۵	۴	۱۰۵.۱۵۹	کتی بن
۱۴	۹۸.۳۷۵۲	۲۰	۹۵.۲۸۲۷۵	۱۲	۹۹.۷۲۶۲	۱۰	۱۰۰.۰۱۷	شهرک آزادگان
۱۷	۹۷.۲۲۱۲۳	۱۰	۹۹.۸۹۷۸	۱۷	۹۶.۸۲۴۲۲۵	۱۹	۹۴.۹۴۱۹۵	کاظم آباد
۱۰	۹۹.۶۴۷۴۱	۱۱	۹۹.۸۴۶۸	۸	۱۰۱.۳۵۱۰۳	۱۵	۹۷.۷۴۴۴	همت آباد
۹	۱۰۰.۶۴۶۷	۱۴	۹۸.۱۰۰۶	۳	۱۰۳.۴۳۰۸	۹	۱۰۰.۴۰۸۷	شهدا
۵	۱۰۴.۳۰۹۴	۱	۱۱۱.۳۲۱۴	۷	۱۰۲.۱۵۷۸۵	۱۲	۹۹.۴۴۹	بازار محله
۷	۱۰۱.۴۱۳۵	۳	۱۰۷.۴۶۸۵	۱۵	۹۷.۹۲۲۷	۱۳	۹۸.۸۲۹۲۵	سادات محله
۱۲	۹۸.۵۲۶۹۸	۸	۱۰۰.۷۸۱	۲۱	۹۵.۲۴۵۷۲۵	۱۱	۹۹.۵۸۴۲	بی بی سر روزه
۸	۱۰۰.۸۲۶۲	۴	۱۰۶.۰۹۶	۲۲	۹۴.۲۸۰۹۷۵	۷	۱۰۲.۰۳۱۷	جوادیه
۱۱	۹۸.۵۸۹۷۱	۱۷	۹۶.۶۷۲۲۵	۹	۱۰۱.۲۴۷۲۳	۱۴	۹۷.۸۴۹۶۵	ولیعصر
۱۹	۹۶.۷۲۴۶۹	۲۱	۹۲.۰۵۳۷	۴	۱۰۳.۲۳۱۷۸	۲۱	۹۳.۸۸۸۶	نخست وزیری
۲۱	۹۶.۱۸۷۱۳	۱۵	۹۶.۹۲۹۷	۱۸	۹۶.۵۰۲۰۷۵	۱۸	۹۵.۱۲۹۶	جواهری
۱۸	۹۶.۹۶۷۰۲	۱۹	۹۵.۶۵۸۸۵	۱۴	۹۸.۵۸۸۷۵	۱۶	۹۶.۶۵۳۴۵	علوم پایه
۲۰	۹۶.۶۳۲۲۹	۱۳	۹۸.۵۶۷	۱۹	۹۶.۱۹۱۶۲۵	۱۷	۹۵.۱۳۸۲۵	قائمیه
۱۶	۹۷.۲۸۹۸۸	۱۲	۹۹.۶۷۲۴۵	۱۶	۹۷.۵۹۲۲۲۵	۲۰	۹۴.۰۳۸۵	میان دشت

جدول ۷. مقدار KMO و ضریب بار تلت برای عامل تراکم و فشردگی؛ ماخذ: نگارندگان.

ضریب دقت در نمونه گیری کاپسر- مایر - اولکین	۷۶۵
مقدار تخمینی کای تست کرویت بار تلت اسکوتر	۱۱۷,۱۹۳
درجه آزادی	۲۱
میزان معنی داری	.۰۰۰

شده است (جدول شماره ۵).

۵- تحلیل فضایی شاخص رشد هوشمند

به منظور رتبه بندی شاخص رشد هوشمند در سطح محلات شهر ساحلی بابلسر با استفاده از روش اوینگ تعدیل یافته و با کمک آنالیز مولفه های اساسی به تحلیل ساختار فضایی محلات ۲۲ گانه شهری بابلسر از لحاظ شاخص های تراکم و فشردگی، دسترسی و مجاورت و شاخص ترکیبی کاربری زمین پرداختیم. نتایج تحلیل ها (جدول شماره ۶) نشان می دهد.

آزادگان و علی آباد میر تقریباً معادل میانگین بود و در وضعیت بینابینی هستند. به طور کلی محلاتی که در غرب بابلرود قرار گرفته اند از این حیث امتیاز شاخص تری را کسب کرده اند. بعلاوه مقدار KMO و ضریب کرویت بار تلت نشان دهنده مناسب بودن متغیرها برای آزمون است. (جدول ۷)

در عامل دسترسی و مجاورت، ۱۱ محله از مجموع ۲۲ محله شهر ساحلی بابلسر هوشمندانه رشد یافته اند. در این بین محلات مرکزی شهر چون بازار محله و سادات محله به همراه محلات غرب بابلرود رتبه های برتر و محلات پیرامونی چون جوادیه، قائمیه، بی بی سر روزه و علی آباد میر پایین ترین امتیازات را کسب کرده اند. این محلات ۳۲ درصد از مساحت شهر را در بر می گیرد، اما امتیازات عمده این محلات نزدیک میانگین است. مقدار مقدار KMO و ضریب کرویت بار تلت نشان دهنده مناسب بودن متغیرها برای آزمون است (جدول شماره ۸).

در عامل کاربری ترکیبی زمین محلات مرکزی چون بازار محله و سادات محله بیشترین امتیاز و شهرک آزادگان، نخست وزیری و پارکینگ ها کمترین امتیاز را بدست آورده اند. در کل محلاتی که از حیث ساخت ترکیبی هوشمندانه رشد پیدار کرده اند منتر از ۲۵

بررسی های صورت گرفته نشان داد، در عامل تراکم و فشردگی محلات شهرک قائم، شهرک ساحلی، شهرک دانشگاه و کتی بن بیشترین امتیاز را کسب نمود. و میاندشت و نخست وزیری نیز حائز پایین ترین رتبه شده اند. با توجه به اینکه امتیازات هر عامل دارای توزیع نرمال با میانگین ۱۰۰ و واریانس ۲۵ است، می توان گفت محلاتی که امتیازی پایین تر از ۱۰۰ کسب کرده اند، هوشمندانه رشد نکرده اند. لذا ۱۰ محله از مجموع ۲۲ محله شهر بابلسر، که تنها منتر از ۲۹ درصد مساحت شهر را شامل می شوند، از حیث شاخص های تراکم و فشردگی هوشمندانه رشد یافته اند. شایان ذکر است، در این بین امتیاز ۴ محله جوادیه، شهدا محله، شهرک

جدول ۸. مقدار KMO و ضریب بار تلت برای عامل دسترسی و

مجاورت؛ ماخذ: نگارندگان.

ضریب دقت در نمونه گیری کاپسر- مایر - اولکین	۰,۶۳۶
مقدار تخمینی کای تست کرویت بار تلت اسکوتر	۴۳,۸۱۳
درجه آزادی	۲۱
میزان معنی داری	۰,۰۰۲

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۴۱

جدول ۹. مقدار KMO و ضریب بار تلت برای عامل ترکیبی کاربری زمین؛
 ماخذ: نگارندگان.

ضریب دقت در نمونه گیری کایسر- مایر - اولکین	۰,۶۹۰
مقدار تخمینی کای اسکوتر تست کرویت بار تلت	۵۳,۵۴۵
درجه آزادی	۱۵
میزان معنی داری	۰,۰۰۰

غرب بابلرود و در عامل ترکیبی کاربری زمین محلات قسمت مرکزی شهر نسبت به محلات پیرامونی در موقعیت برتری قرار دارند. به علاوه، مطابق نقشه شاخص رشد هوشمند تنها ۹ محله از محلات شهر شامل ۵ محله شهرک دانشگاه، شهرک قائم، شهرک ساحلی، کتی بن و یورمحله در قسمت غرب بابلرود، بازارمحله، شهدا و سادات محله در بخش مرکزی شهر و جوادیه نمرات SGI بیش از ۱۰۰ کسب کرده و واجد رشد هوشمند بوده اند. این محلات تنها ۲۰ درصد مساحت شهر و کمتر از نیمی از جمعیت شهر را در بر می گیرند. در کل باید توجه داشت SGI طیفی است که در دو سر آن رشد هوشمند و رشد پراکنده قرار داشته و نشانگر آن است که کدام محله هوشمندانه تر و کدامیک پراکنده تر رشد یافته اند. همچنین نتایج تحقیق مبین این امر هستند که از بین عوامل رشد هوشمند شهری نقش عامل تراکم و فشردگی بیش از دو عامل دیگر بوده و عامل ترکیبی کاربری زمین و دسترسی و مجاورت به ترتیب در رتبه های بعدی قرار می گیرند. به علاوه نتایج تحقیق نشان دهنده شکاف عمیق بین الگوی رشد در محلات غرب بابلرود نسبت به محلات پیرامونی بوده که این اختلاف در عامل تراکم و فشردگی بیش از دو عامل دیگر برجسته است. رشد جمعیت شهری بدون توجه به نیازهای خدماتی و ظرفیت های اکوسیستم ساحلی شهر، توسعه پراکنده و نواری شهر در محور شرق به غرب و همچنین جنوب به همراه تغییر کاربری اراضی مولد کشاورزی و ساحلی به منظور استفاده های تجاری و مسکونی، تراکم

درصد مساحت شهر را در بر می گیرند، و این عامل در بین عوامل رشد هوشمند شهری کم رنگ ترین نقش را دارا است. مقدار مقدار KMO و ضریب کرویت بار تلت نشان دهنده مناسب بودن متغیرها برای آزمون است. (جدول ۹)
 شاخص رشد هوشمند نیز از میانگین شاخص های سه گانه فوق بدست می آید (جدول شماره ۶). مطابق محاسبات تنها ۹ محله از مجموع ۲۲ محله شهر ساحلی بابلسر دارای الگوی رشد هوشمند بوده که تنها ۲۰ درصد مساحت شهر و نزدیک به نیمی از جمعیت آنرا در بر می گیرند. در بین محلاتی که هوشمندانه رشد یافته اند، ۵ تای آنها شامل شهرک قائم، شهرک دانشگاه، شهرک ساحلی، کتی بن و یورمحله در غرب بابلرود و مابقی شامل بازار محله، سادات محله، شهدا و جوادیه در مرکز شهر هستند. محلات پیرامونی فاقد ویژگی های الگوی رشد هوشمند می باشند. لذا فرضیه تحقیق مبنی بر متفاوت بودن شاخص رشد هوشمند در بین محلات شهر ساحلی بابلسر و بسشتر بودن آن در محلات میانی و غربی بابلرود نسبت به محلات پیرامونی تایید می شود.

۶- نتیجه گیری

هدف تحقیق حاضر بررسی و سنجش میزان انطباق الگوی رشد محلات شهر ساحلی بابلسر بر الگوی رشد هوشمند شهری با استفاده از روش اوینگ تعدیل یافته است. نتایج تحقیق نشان می دهد که در عامل تراکم و فشردگی محلات غرب بابلرود، از لحاظ دسترسی و مجاورت محلات مرکزی شهر و

جدول ۱۰. پیشنهادات، سیاست‌ها و راهبردهای رشد هوشمند برای بهبود ساختار فضایی شهر ساحلی بابلسر؛ ماخذ: نگارندگان.

هدف	راهبردها	سیاست‌ها
بهبود ساختار فضایی شهر ساحلی بابلسر	افزایش تراکم و حرکت به سمت فرم فشرده شهری	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد مناطق با کاربری ترکیبی افقی و عمودی ایجاد کدهای فرم محور که نوع خاصی ساختمان و نه کاربری خاصی را تجویز کند (کاربری سیال) برنامه ریزی برای نیازهای، تفریحی و بازرگانی ساحل محور کاربران بکارگیری سیاست‌ها و محرک‌های مالی برای حمایت از کاربری‌های ترکیبی و افزایش تراکم تشویق رویکرد زیرساخت سبز در مقیاس سایت، محله و منطقه به منظور افزایش انعطاف در برابر مخاطرات طبیعی (شامل تغییرات اقلیمی و مدیریت رواناب) فعالیت‌های تجاری بندری و شیلاتی و صنایع تبدیلی وابسته منطبق با اکوسیستم ساحلی شهر به منظور توانمندسازی اقتصادی شهر و بندر بابلسر ارائه طیفی از انواع مسکن و ارتقا مسکن استطاعت برای ساکنان دائمی و فصلی استفاده مجدد از زمین‌های قهوه‌ای و ارجح دادنستن تعمیر و نگهداری زیرساخت‌های موجود به ایجاد زیرساخت‌های جدید
	جایگزینی پارادایم دسترسی به جای پارادایم جایابی	<ul style="list-style-type: none"> تامین نیازهای ساکنان در سطح محله کاهش فاصله محل کار و سکونت به منظور کاهش سفرهای روزانه ایجاد محلات با قابلیت پیاده‌رو و تاکید بر دسترسی پیاده به ساحل و در طول آن به همراه زیرساخت‌های ایمن و حمایت‌کننده برای پیاده‌روی، دوچرخه سواری و سایر وسایل حمل و نقل غیر موتوری گسترش و مدیریت دسترسی فیزیکی به ساحل و سایر نقاط شهر از طریق حمل و نقل عمومی ایجاد تسهیلات پارکینگ مرکزی برای پارک در مرکز شهر و ایجاد خطوط پیاده، دوچرخه یا حمل و نقل عمومی برای رسیدن به ساحل
	حفاظت از زمین‌های مولد	<ul style="list-style-type: none"> بهره‌گیری اصولی از ذخایر مواد پروتئینی دریای مازندران و استفاده بهینه از آن هدایت سرمایه‌گذاری در شهر از ساخت و ساز به سمت فعالیت‌هایی چون اکوتوریسم، فعالیت‌های تجاری بندری، شیلات و آبرزی پروری و کشاورزی در راستای حفظ اراضی باز و زمین‌های شهری آزادسازی حریم دریا و اختصاص آن به کاربری‌های سازگار با محیط زیست و مولد تعریف شاخص‌های زیست‌محیطی مناسب به منظور نظارت و اندازه‌گیری کیفیت و سلامت محیط زیست جلوگیری از تغییر کاربری اراضی کشاورزی
بهبود زمینه‌های مشارکت ذینفعان	<ul style="list-style-type: none"> شفاف‌سازی عادلانه و فراگیر نمودن فرایند توسعه شهری \ ارائه متمرکز و سادگی در دسترسی به اطلاعات آموزش شهروندان و گسترش مشارکت مردم در طرح‌های توسعه شهری استفاده از توان علمی و مطالعاتی دانشگاه مازندران مشارکت و ایجاد درک متقابل بین تمام ذینفعان با منافع ناسازگار 	

مسکونی پایین در محلات پیرامونی، کم توجهی به نقش حمل و نقل عمومی، پیاده و دوچرخه سواری در دسترسی به نیازهای روزانه و خط ساحلی، اشغال بخش بزرگی از خط ساحلی توسط نهادهای دولتی، شکاف اقتصادی و اجتماعی بین ساکنان محلات پیرامونی نسبت به سایر محلات، کم توجهی به نقش کاربری ترکیبی در بهبود دسترسی به خدمات شهری و کاهش سفرهای درون شهری و عدم مدیریت یکپارچه فعالیت های کالبدی و توسعه ای و ظرفیت های اکوسیستمی شهر ساحلی بابلسر، عدم توجه به نقش مشارکت گروه های ذینفع و تشکل های محلی و ... منجر به عدم تطابق الگوی رشد شهر ساحلی بابلسر بر رشد هوشمند شده است. با توجه به یافته های پژوهش و بر مبنای نتایج فوق الذکر پیشنهاداتی را به منظور انطباق الگوی رشد شهر بابلسر بر الگوی رشد هوشمند با توجه به خصوصیات و ظرفیت های شهرهای ساحلی ارائه می نمایم.

منابع و ماخذ

۱. آقا میری، سید رضا و همکاران (۱۳۸۶). مطالعات GIS شهر بابلسر، شرکت مهندسی مشاور شهرساز امروز
۲. حاتم نژاد، حسین و همکاران (۱۳۹۰). درآمدی بر نظریه رشد هوشمند شهری، ماهنامه شهرداری ها، شماره ۱۰۴، ۱۷-۱۹
۳. رنه شورت، جان (۱۳۸۸).
۴. رهنما، رحیم و حیاتی، سلمان (۱۳۹۲). تحلیل شاخصهای رشد هوشمند شهری در مشهد، فصلنامه مطالعات برنامه ریزی شهری، سال اول، شماره ۱ چهارم، ۷۱-۹۸
۵. سیف الدینی، فرانک و شورچه جمال (۱۳۹۳). برنامه ریزی هوشمندانه، کاربری زمین و حمل و نقل شهری، مدیران امروز، تهران
۶. ضرابی، اصغر و همکاران (۱۳۹۰). تحلیل فضایی شاخص های رشد هوشمند شهری (مطالعه ی موردی: مناطق شهر اصفهان)، پژوهش های

۷. قربانی، رسول و نوشاد، سمیه (۱۳۸۷). راهبرد رشد هوشمند در توسعه شهری اصول و راهکارها، جغرافیا و توسعه، ۱۲، ۱۸۰-۱۶۳
۸. معاونت راهبردی و توسعه انسانی نهاد ریاست جمهوری (۱۳۹۲). سالنامه آماری استان مازندران
۹. مهندسین مشاور نقش محیط (۱۳۸۵). طرح تفصیلی بابلسر، سازمان مسکن و شهرسازی استان مازندران
۱۰. یگانه محلاتی سیامک (۱۳۸۹). بررسی و ارائه راهبردهای توسعه پایدار در شهرهای ساحلی و آثار توریسم بر محیط زیست شهری و توسعه پایدار آن، در دسترس در www.aftab.ir
11. Adger W, Hughes R et al (2005), Social-Ecological Resilience to Coastal Disasters, Science, 309(5737), 1036-1039
12. Alexander, D. and Tomalty, R (2002). Smart Growth and Sustainable Development: Challenges, Solutions, and Policy Directions, Local Environment, 7(4), 397-409
13. Bae C and Richardson H (1994). Automobiles, the environment and metropolitan spatial structure, Lincoln Institute of Land Policy. Cambridge, MA
14. Benfield F, Raimi M. D., and Chen D (1999). Once there were Greenfields: How urban sprawl is undermining America's environment, economy, and social fabric. New York and Washington, DC: Natural Resources Defense Council
15. Berke R, MacDonald J, White N, Holmes M, Line, D, Oury K and Ryznar R (2003). Greening development to protect watersheds: Does New Urbanism make a difference? Journal of American planning association, 69, 397-413
16. Blair R and Wellman G (2011). Smart growth principles and the management of urban sprawl, Community development, 42(4), 494-510

17. Brown, S., Nicholls, R. J., Woodroffe, C. D., Hanson, S., Hinkel, J., Kebede, A. S., Neumann, B. & Vafeidis, A. T. (2013), Sea-level rise impacts and responses: a global perspective. In C. W. Finkl (Eds.), *Coastal Hazards* , 117-149
18. Brueckner JK (2000). Urban sprawl: diagnosis and remedies, *International regional science review* , 23(2),160–171
19. Burchell R, Shad N. A., Lisotkin D, Phillips H, Downs A., Seskin S, (1998). *The costs of sprawl revisited*. Washington, DC: National Academy Press, 83–125
20. Carruters J (2003). Urban Sprawl and the Cost of Public Services, *Environmental planning and design*, 30(4),503-522
21. Couch C, Leontidou L and Petschel-Held G (2007). *Urban Sprawl in Europe: Landscape, Land-Use Change and Policy*, Blackwell, U.K
22. Daniels T (2005). Land Preservation: An Essential Ingredient in Smart Growth, *Journal of Planning Literature*, 19(3),316-329
23. De RidderK , Lefebvre F, Adriaensen S, Arnold U, Beckroeghe W; Bronner C, Damsgaard O, Dostal I, Dufek J and Hirsch J (2008). Simulating the impact of urban sprawl on air quality and population exposure in the German Ruhr area. Part II: Development and evaluation of an urban growth scenario. *Atmospheric Environment*, 42, 7070–7077
24. De Sherbinin, A., M. Levy, S.B. Adamo, K. MacManus, G. Yetman, V. Mara, L. Razafindrazay, B. Goodrich, T. Srebotnjak, C. Aichele, and Pistolesi L. (2012). Migration and Risk: Net Migration in Marginal Ecosystems and Hazardous Areas. *Environmental Research Letters*. 7(4), 1-14
25. Ewing R, Pendall R and Cohen D (2002). Measuring sprawl and its impacts, *Smart growth America*, available at www.smartgrowthamerica.org
26. Ewing R, Rong F (2008). The impact of urban form on U.S. residential energy use, *Housing Policy Debate*, 19, 1–30
27. Fragkias, M. and Seto, K.C., (2008) Urban land-use change, models, uncertainty and policymaking in rapidly growing developing-world cities: evidence from China, In: R.J. Aspinall and M.J. Hill (Editors). *Land use change: science, policy and management*. CRC Press, New York. 139-160
28. Frank D, Schmid L, Sallis F, Chapman J and Saelens E (2005). Linking objectively measured physical activity with objectively measured urban form: Findings from SMARTRAQ, *American Journal of Preventive Medicine*, 28(2):117–125
29. Frenkel A and Ashkenazi M (2008). The integrated sprawl index: measuring the urban landscape in Israel, *The Annals of Regional Science*,42(1), 99-121
30. Gaber J (2010). Alabama Coastal Smart Growth Outreach Project, MSU Coastal Research & Extension Center, US
31. Gabriel S, Faria J and Molgen E (2006), A multiobjective optimization approach to smart growth in land development, *Socio-Economic planning sciences*, 40(3), 212-248
32. Glaster G, Hanson R, Ratcliffe M, Wolman H, Coleman S and Ferihage J (2001). Wrestling sprawl to ground: Defining and measuring an elusive concept, *Housing policy debate*, Washington, 12(4),681-718
33. Gordon P and Richardson H (1997). Are compact cities a desirable planning goal?, *Journal of the American Planning Association*, 63(1), 95–106.
34. Gray J, Wu R and Ying Y (2002). Effects of hypoxia and organic enrichment on the coastal marine environment, *Marine ecology progress* ,238,239-279

35. Gronitz V (1991). Global coastal hazards from future sea level rise, *Paleogeography*, 89, 379-398
36. Hamidi S, Ewing R et al (2015), measuring urban sprawl and validating sprawl measures, National cancer institute, Ford foundation and Smart growth America
37. Handy S (2005). Smart Growth and the Transportation-Land Use Connection: What Does the Research Tell Us?, *International Regional Science Review* ,28(2), 146-167
38. Harley C, Hughes R et al (2006). The impacts of climate change in coastal marine systems, *Ecology letters*, 9(2),228-241
39. Hawkins V (2011). Smart Growth Policy Choice: A Resource Dependency and Local Governance Explanation, *The Policy Studies Journal*, 39(4), 682-697
40. Hinrichsen, D (2003). Trends and Future Challenges for U.S. National Ocean and Coastal Policy, NOAA coastal service center, Washington D.C, US
41. Hortas-Rico M (2010), Does Urban Sprawl Increase the Costs of Providing Local Public Services? Evidence from Spanish Municipalities, *Urban studies*, 47(7), 1513-1540
42. Jagrowski P (2002), Sprawl, concentration of poverty and urban inequality, Chapter3 of *Urban Sprawl: Causes, Consequences, & Policy Responses* by Squires G, Urban institute press, Washington, 39-70
43. Kleppel G, DeVoe M and Rawson M.V (2007). *Changing Land Use Patterns in the Coastal Zone: Managing Environmental quality in rapidly developing regions*, Springer, First edition, United states
44. Küçükmehtetoğlu M and Geymen A (2009). Urban sprawl factors in the surface water resource basins of Istanbul, *Land Use Policy*, 26, 569-579
45. Le Tissier M, Bavinck M, and Leontine E (2011). *Integrated Coastal Management: From Post-graduate to Professional Coastal manager*, Eburon publishers, Delft
46. Lee S, French P (2009). Regional impervious surface estimation: An urban heat island application, *Journal of environmental planning and management* , 52, 477-496
47. Lopez R (2014). Urban Sprawl in the United States: 1970-2010, *Cities and the environments*, 7(1), 2-24
48. Mc Granahan G and Bulk D (2007), The rising tide: assessing the risks of climate change and human settlements in low elevation coastal zones, *Environment and urbanization*, 19(1),17-37
49. Nechyba T and Walsh R (2002), Urban sprawl, *Journal of economic perspectives*, 18(4),177-200
50. Nicholls R. J, Hanson S, Herweijer C, Patmore N, Hallegatte S, Corfee-Morlot J, Château J, Muir-Wood R (2008). Ranking port cities with high exposure and vulnerability to climate extremes—exposure estimates, OECD, Paris
51. NOAA center of ocean services (2010), Coastal smart growth, available at: www.noaa.org
52. O'Tole R (2009). The Myth of the Compact City: Why Compact Development Is Not the Way to Reduce Carbon Dioxide Emissions, *Cato Policy Analysis Series*, no653,1-24
53. Peiser RB (1989). Density and urban sprawl, *Land Economics*, 65(3),193-203
54. Pucher J, Peng R, Mittal N, Zhu Y and Koratyswaroopam N (2007). Urban transport trends and policies in China and India: Impacts of rapid economic growth. *Transp. Rev*, 27, 379-410
55. Rayne W and Bradbury R (2011). Evaluating impacts of subdivision density on shallow groundwater in southeastern Wisconsin, USA, *Journal of plan-*

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۴۶

ning and management, 54, 559–575

56. Seto, K (2011). Exploring the dynamic of migration to mega delta cities in Asia and Africa: The contemporary drivers and future scenarios, *Global environmental change*, 21(1),594-607

57. Shim E, Rhee M, Ahn H and Chung, S.B (2006). The relationship between the characteristics of transportation energy consumption and urban form, *The Annals of Regional Science*, 40, 351–367

58. Sietchiping R, Permezel J and Ngomsi C (2012). Transport and mobility in sub-Saharan African cities: An overview of practices, lessons and options for improvements, *Cities*, 29, 183–189

59. Song B (2005). Influence of new town development on the urban heat island: The case of the Bundang area. *Journal of environmental science*, 17, 641–645

60. Torrens P (2008). A Toolkit for Measuring Sprawl, *Applied Spatial Analysis and Policy*, 1(1), 5-36

61. U.S.Environmental protection agency (2002). Smart growth index: A sketch tool for community planning, available at: http://www.epa.gov/sites/production/files/2014-documents/2_getting_started_guide_003.pdf

62. United Nations (2007). World urbanization prospects: 2014 revision population, United Nations publication, New York

63. Van de Coevering P and Schwanen T (2006). Re-evaluating the impact of urban form on travel patterns in Europe and North-America, *Transportation Policy*, 13, 229–239

64. Vernberg J and Vernberg W.B (2001). *The Coastal Zone: Past, Present, and Future*, University of south California press, First edition, Columbia, South California

65. Ye L, Mandpe S and Mayer E (2005). What is "smart growth?" - Really?, *Journal of planning literature*, 19(3),301-315

66. Zeng C, He S and Cui J (2014). A Multi-Level and Multi-Dimensional Measuring on Urban Sprawl: A Case Study in Wuhan Metropolitan Area, Central China, *Sustainability*, no6,3571-3598

67. Zhang J and Gilbert A et al (2010), Natural and human-induced hypoxia and consequences for coastal areas: synthesis and future development, *Bio geoscience*, 7,1443-1467

68. Zhao, P (2010). Sustainable urban expansion and transportation in a growing megacity: Consequences of urban sprawl for mobility on the urban fringe of Beijing, *Habitat International*, 34 (2), 236-243

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۱۴۷ ■

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۱۴۸ ■

بررسی تاثیر استراتژی های کسب و کار بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان

امیر چرم - دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین المللی خلیج فارس، اهواز، ایران.

قنبرامیرنژاد* - دکتری مدیریت دولتی، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز، اهواز، ایران.

Evaluating the Effects of Business Strategies on Organizational Agility in Offices' Main Office of Roads & Urban Development of Khoozestan

Abstract

The Main Purpose this Study Is to Evaluating Effect Business Strategies on Organizational Agility. Statistical Population of This Study Is 342 Emplooyes of Offices' Main Office of Roads & Urban Development of Khoozestan. Using of Simple Random Sampling Method, and With Using krejcie and Morgan Table, 182 Of Them Were Chosen. In Total, 182 Questionnaires Were Distribute the Same Questionnaires Were Collected From the Respondents. In Order To Measure The Research Variables Was Used Of Two Organizational Strategies and Organizational Performance Questionnaires. Data Analysis On Two Levels: Descriptive And Inferential Statistics With Using Statistical Software SPSS And LISREL Was Done. Research Findings Show That Business Strategies has Positive and Significant Effect on Organizational Agility; Research Side Findings Show That Prospectors Strategy has more Effect on Organizational Agility and Low-Cost Defenders Strategy has less Effect on organizational Agility.

Keywords: Business Strategies, Organizational Agility, Offices' Main Office of Roads & Urban Development of Khoozestan

چکیده

هدف اساسی این پژوهش بررسی تاثیر استراتژی های کسب و کار بر چابکی سازمانی است. جامعه آماری پژوهش را ۳۴۲ نفر از کارکنان ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تشکیل می دهد که با استفاده از جدول کرجسی و مورگان و روش نمونه گیری تصادفی ساده ۱۸۲ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد. پرسشنامه ها توزیع شد و به همین تعداد پرسشنامه معتبر از پاسخ دهندگان به دست آمد. به منظور جمع آوری داده های پژوهشی از دو پرسشنامه استراتژی های کسب و کار و چابکی سازمانی استفاده گردید و با استفاده از نرم افزار SPSS و LISREL به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته شد. نتایج مدل سازی معادلات ساختاری بیانگر آن بود که استراتژی های کسب و کار تاثیر مثبت و معناداری بر چابکی سازمانی دارد. نتایج جانبی تحقیق نیز نشان داد که که استراتژی فرصت طلبان بیشترین تاثیر را بر چابکی سازمانی داشته و کمترین نقش را نیز استراتژی مدافعان کم هزینه دارد.

واژگان کلیدی: استراتژی های کسب و کار، چابکی سازمانی، ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان.

مقدمه

دوران کسب و کار جدید در قرن ۲۱، تغییر را به عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی به رسمیت شناخته است (هوانگ و همکاران، ۲۰۱۲)؛ زیرا محیط کسب و کار امروز مملو از رقابت سازمانی است، و کوچکترین لغزش گاه می‌تواند منجر به زوال یک سازمان شود (آذر و تیزرو، ۱۳۸۷). در این میان برخی سازمان‌ها به سختی به فعالیت خود ادامه می‌دهند یا گاهی شکست می‌خورند، زیرا قابلیت‌های سازمانی آن‌ها پاسخ‌گوی تغییرات محیطی نیست. تغییرات در محیط خارجی، سازمان‌ها را وادار به نشان دادن واکنش و اعمال تغییر می‌نماید و به تبع آن تلاش‌های فراوانی به منظور افزایش سرعت و انعطاف‌پذیری سازمان صورت می‌گیرد. مهندسی مجدد فرایندها، اجرای برنامه‌های تقویت کارکنان، حرکت به سوی سازمان‌های مجازی، افزایش توانایی پاسخگویی موثر به نیازهای مشتریان و تحلیل بازار، و پاسخ‌اثرگذار به تغییرات، از جمله فعالیت‌هایی هستند که در این راستا انجام می‌گیرد (سهرابی، ۱۳۸۸). لذا در دنیای پر رقابت امروزی که همه چیز با شتاب دستخوش تغییر است، به منظور رویارویی با تغییرات جدیدی که در دنیای رقابت امروزی رخ می‌دهد، سازمان‌ها باید به سازگاری با تغییرات بپایندیشند و به دنبال بهره‌گیری از فرصت‌های بالقوه باشند. یکی از پارامترهایی که به منظور افزایش انعطاف‌پذیری، سرعت و کیفیت مطرح می‌گردد، «چابکی سازمانی» است. چابکی سازمانی به مفهوم قابلیت انطباق‌پذیری بالا بدون نیاز به انجام تغییر است. در واقع سازمان می‌تواند ظرفیتی را در ساختار و روش‌های عملیاتی خود بوجود آورد که انعطاف‌پذیری، تغییر و تطبیق با شرایط متغیر را بدون نیاز به انجام یک سری تغییرات دائمی، اجباری و بنیانی ایجاد نماید (خورشید و همکاران، ۱۳۸۹). هدف یک شرکت چابک، غنی‌سازی-رضایت مشتریان و کارکنان است. یک سازمان اساساً مجموعه‌ای از توانایی‌ها برای ایجاد یک پاسخ

مناسب به تغییرات ایجاد شده در محیط کسب و کار را در تصرف دارد (تیسنگ و لین، ۲۰۱۱). ژانگ و شریفی (۲۰۰۰) روش‌شناسی‌ای را برای دستیابی به قابلیت‌های چابکی در شرکت‌های تولیدی توسعه دادند، و آنها را به چهار دسته‌ی عمده تقسیم کردند: ۱- پاسخگویی، که به توانایی برای شناسایی تغییرات، پاسخ سریع و کسب بهره از آن‌ها اشاره دارد؛ ۲- شایستگی، که به توانایی کارآمدی و اثربخشی در کسب اهداف و مقاصد سازمان اشاره دارد؛ ۳- انعطاف‌پذیری، که عبارتست از توانایی جریان دادن به فرآیندهای مختلف و کسب اهداف مختلف با استفاده از امکانات یکسان؛ ۴- سرعت، که به معنای توانایی انجام فعالیت‌ها در کمترین زمان ممکن می‌باشد (الماهامید و همکاران، ۲۰۱۰).

از طرفی در چنین محیطی؛ شرط لازم و ضروری برای بقا و توسعه سازمان‌ها، ایجاد بستر مناسب و منعطف در اتخاذ چشم‌اندازها، اهداف و استراتژی‌ها، فرآیندها، نگرش‌ها، فناوری‌ها و ارزش‌های سازمان می‌باشد؛ تا در نهایت هدف غایی سازمان‌ها و داشتن سازمانی چابک در تولید و ارائه خدمات محقق گردد. در واقع برای کسب برتری در میدان پر آشوب رقابت تجاری، سازمان‌ها باید از ابزارهای «برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک» استفاده نمایند. تصمیمات در مورد اجرای استراتژی‌های سازمان و پایداری آن‌ها، از تصمیمات سطح بالا و مربوط به لایه مدیریت ارشد سازمان می‌باشد و از طریق آنها به لایه‌های پایین مدیریتی تسری می‌کند. استراتژی‌ها به عنوان قسمتی از برنامه کلان سازمان شناسایی می‌شوند و طی مطالعات بسیاری که صورت گرفته است، به خوبی شناسایی و دسته‌بندی شده‌اند (قشمی، ۱۳۸۴). سه سطح مهم استراتژی در بیشتر سازمان‌های بزرگ چند محصوله عبارتند از: (۱) استراتژی بنگاه (۲) استراتژی سطح کسب و کار (۳) استراتژی کارکردی. استراتژی سطح کسب و کار اشاره دارد به این که چگونه شرکت‌ها در یک صنعت یا بازار به رقابت می

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

پردازند (سلاتر و السون، ۲۰۰۰). دو چارچوب رایج و حاکم برای استراتژی های کسب و کار عبارتند از: گونه شناسی مایلز و اسنو که تمرکز دارد بر نرخ تمایل به تغییر محصول - بازار و گونه شناسی پورتر که تمرکز بر مشتریان و رقبا دارد. «واکر و روکرت» (۱۹۸۷) نشان دادند که اگرچه هر یک از دو گونه شناسی فوق دارای نقاط قوت هستند (به عنوان مثال، پورتر تمرکز بر محیط خارجی دارد و «مایلز و اسنو» تمرکز بر محیط داخلی دارند)، ولی دارای محدودیت هایی نیز هستند؛ لذا هیچ یک از این دو روش به تنهایی کافی نیست. نتایج پژوهش های آن ها و محققین بعد از آن ها؛ چهارگونه اصلی استراتژی های کسب و کار را نشان می دهد: فرصت طلبان، تحلیل گران، مدافعان تمایز طلب و مدافعان کم هزینه (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۱؛ باقری و اصغری، ۱۳۹۲).

با توجه به ضرورت چابکی سازمان ها در محیط کسب و کار امروزی؛ و با نظر به اهمیت استراتژی های سازمانی در پیشبرد اهداف سازمان؛ در این تحقیق درصدد بررسی مهم ترین گونه شناسی استراتژی های کسب و کار بر چابک سازی اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان برآمدیم. در واقع سازمان راه و شهرسازی با توجه به وظیفه خطیر خود در زمینه های مختلف اقتصادی، عمرانی و دفاع ملی، نیاز به اتخاذ و اعمال سیاست ها، راهبردها و تنظیم برنامه های جامع و هماهنگ در جهت دستیابی به اهداف سازمانی و پاسخگویی به نیازها دارد. لذا انتخاب بهترین استراتژی های کسب و کار می تواند گام مهمی در حرکت به سمت چابکی و توسعه عملکرد این سازمان باشد.

استراتژی های کسب و کار

استراتژی کسب و کار معمولاً در سطح محصولات یا واحد تجاری استراتژیک اجرا می شود و بر بهبود موقعیت رقابتی کالاها و خدمات شرکت در یک صنعت خاص یا یک بخش از بازار خاص تأکید دارد (رضوانی و سهامخدا، ۱۳۹۱). «واکر و روکرت»

(۱۹۸۷) نشان دادند که بر خلاف پژوهش هایی که دو گونه شناسی مذکور (مایلز و اسنو، و پورتر) را تقویت کردند، هیچ یک از این دو روش به تنهایی کامل نیست، و هر یک از دو گونه شناسی فوق دارای نقاط قوت هستند (به عنوان مثال، پورتر تمرکز بر محیط خارجی دارد و مایلز و اسنو تمرکز بر محیط داخلی دارند) ولی دارای محدودیت هایی نیز هستند (به عنوان مثال، منفعلان از هیچ استراتژی رقابتی پیروی نمی کنند و استراتژی تعریف شده مشخصی ندارند). بنابراین هیچ یک از آن ها به تنهایی کافی نیست. مثلاً یک واحد فعالیت مدافع، می تواند از انواع روش های رقابتی برای پشتیبانی و دفاع از موقعیت بازار خود استفاده کند، از روش هایی چون حداقل کردن هزینه ها یا متمایز کردن خود از رقبا از حیث کیفیت یا خدمات. پژوهشگران دیگری نیز به نقد و بررسی و تلفیق دو گونه شناسی پورتر، و مایلز و اسنو در سطح استراتژی سطح کسب و کار پرداختند، که نتایج پژوهش های آن ها چهارگونه اصلی استراتژی کسب و کار را نشان می دهند: فرصت جو، تحلیل گر، مدافع کم هزینه، و مدافع تمایز طلب.

– **فرصت طلبان:** این کسب و کارها غالباً اولین وارد شونده به بازار همراه با محصول جدید و خدمت نو می باشند. آن ها در وارد شدن به بخش هایی از بازار جدید که در آن جا یک فرصت ظاهر شده است، درنگ نمی کنند. محور کار آن ها عرضه محصولاتی است که سطح عملکرد را بهبود می بخشد. از آن جا که این کسب و کارها می خواهند اولین وارد شونده در بازار باشند، همواره به محیط خارج توجه داشته و به دنبال نیازهای تأمین نشده مشتریان، تغییرات بوجود آمده در سلیقه ها و علایق آن ها و فرصت های بوجود آمده در بازار هستند و قبل از وارد شدن سایر رقبا بر نیروهای بازار کنترل شدیدی می توانند داشته باشند. آن ها همواره به نیازهای نو، بازارهای جدید و مشتریان جدید توجه دارند.

– **تحلیلگران:** این کسب و کارها به ندرت به

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

عنوان اولین وارد شوندگان با محصولات یا خدمات جدید در بخش های پدیدار شده بازار هستند. آن ها فعالیت های بازار را تحت پوشش دائم قرار می دهند و به عنوان اولین پیروان با استراتژی هدف گیری بهتر، مزایای بیش تر برای مشتریان و یا هزینه های کل پایین تر وارد بازار می شوند. تحلیل گران موفقیت های رقبای دیگر در بازار را الگو قرار می دهند و خودشان را برای رسیدن به آن موفقیت ها مجهز می کنند.

- مدافعان تمایز طلب: این کسب و کارها تلاش می کنند تا یک قلمرو نسبتاً ثابت را از طریق محافظت شدید از موقعیت محصول-بازار خود نگهداری نمایند. آن ها به ندرت در عرضه محصول یا خدمت جدید پیش قدم هستند، در عوض، بر عرضه محصول یا خدمت با کیفیت برتر تمرکز می کنند. قیمت های آن ها نوعاً بالاتر از میانگین صنعت می باشد. آن ها همواره توجه به داخل قلمروهای انتخاب شده دارند و سعی می کنند با کیفیت برتر آن را حفظ کنند.

- مدافعان کم هزینه: این کسب و کارها تلاش می کنند تا یک قلمرو نسبتاً باثبات از طریق محافظت شدید از موقعیت محصول-بازار خود نگهداری نمایند. آن ها به ندرت در عرضه محصول یا خدمت جدید پیش قدم هستند، در عوض، بر کارایی تولید محصول تا آنجایی که امکان دارد متمرکزند. آن ها بر افزایش سهم بازار در بازارهای فعلی از طریق عرضه محصولات با بهترین قیمت ها تمرکز دارند، مدافعان کم هزینه برای کاهش هزینه های تولید، بیش ترین کنترل را بر فرآیندهای سازمانی اتخاذ می نمایند (رضوانی و سهامخدا، ۱۳۹۱؛ اعرابی و رضوانی، ۱۳۸۶).

چابکی سازمانی

چابکی سازمانی نیازمند چابک شدن شرکت در فراهم سازی تکنولوژی، کارمندان و مدیریت خود با زیرساخت های ارتباطی در پاسخگویی به تقاضاهای متغیر مشتری در محیط متغیر و نامعلوم کسب و

کار می باشد. به بیان ساده، توانایی شرکت در تولید اطلاعات مورد نیاز برای تصمیم گیری مدیران در محیط آشفته ی کسب و کار می باشد (زین و همکاران، ۲۰۰۵). چابکی نشان دهنده توانایی شرکت ها برای راه اندازی اقدامات رقابتی است به عبارت دیگر، پارادایمی است که برای فعالیت در صحنه تجارت امروز، برداشت های ذهنی جدیدی را پیرامون تولید، فروش، خرید، مشتری، شکل های مختلف روابط تجاری، ارزیابی عملکرد کارکنان و شرکت ها و... را فراهم می سازد. قابلیت های چابکی نیاز برای تغییر منابع داخلی و خارجی را تشخیص داده، آن تغییرات را به صورت مداوم انجام می دهد و عملکرد را بالاتر از حد وسط حفظ می کند. مشخصه نهایی- عملکرد پایدار بالاتر از حد وسط- عامل ناگزیر چابکی است. شرکت های زیادی قادرند عملکردشان را بالاتر از حد متوسط در کوتاه مدت به پیش برند اما مسئله واقعی این است که به صورت پایدار آن را در هماهنگی با ساختارها، فرایندها و سیستم ها حفظ کنند (وورلی و لاولر، ۲۰۱۰). سازمان ها تولیدی و خدماتی امروزی که در محیطی بسیار پویا در حال انجام فعالیت هستند، وظیفه بسیار سنگینی را در راستای پاسخگویی به نیازهای مشتریان در جهت ایجاد رویکرد کیفیت مداری و یا ارائه خدمات منطبق با نیازهای جامعه بر عهده دارند. از طرف دیگر، به دلیل ماهیت فعالیت سازمان ها و محیط پویای آن ها که به سبب رفتار انسانی همواره با عدم اطمینان همراه است، توانایی سازمان نسبت به دریافت سریع نیازمندی ها و تغییرات در نیازهای مشتریان و پاسخگویی سریع در راستای افزایش قابلیت انعطاف پذیری سازمانی نقش بسیار عمده ای را در افزایش رضایت مشتریان سازمان ایفا می کند. از این رو می توان گفت، یکی از ضرورت های سازمان های کنونی، ایجاد سازمانی چابک به همراه کارکنانی چابک برای پرورش نیروی متخصص توأم با ویژگی چابکی است که در محیط فعالیت به همراه مخاطرات گسترده و یا به عبارت

دیگر، عدم اطمینان بالا، بتواند به سرعت به نیازها و تغییرات پاسخگو باشد (آقایی و آقایی، ۱۳۹۳).

رابطه‌ی استراتژی‌های کسب و کار و چابکی سازمانی

اخیراً چابکی سازمانی به عنوان توانایی سازمان برای رقابت در محیط کسب و کار توجه زیادی را به خود جلب کرده است (لی و همکاران، ۲۰۰۸). چابکی می‌تواند پیروزی و موفقیت در کسب سود و جذب مشتریان در بازارهای رقابتی را به همراه داشته باشد. برای پاسخ مؤثر به نیازمندی‌های متغیر، چابکی باید در تمام مناطق وظیفه‌ای سازمان وجود داشته باشد. بنابراین، ارتقای سطح چابکی نیازمند انعطاف‌پذیری و حساسیت در استراتژی‌ها، فن‌آوری‌ها، نظام‌ها و منابع انسانی می‌باشد (زنجیرچی و همکاران، ۱۳۹۰). از نقطه نظر شریفی و ژانگ (۱۹۹۹)، سازمان‌ها باید قادر به غلبه بر چالش‌های غیرمنتظره به منظور مقابله با تهدیدات بی‌سابقه‌ی محیط و دستیابی به مزیت و سود ناشی از آن به عنوان عامل رشد باشند. بنابراین چابکی هم توانایی شناسایی فرصت‌هایی برای فعالیت‌های رقابتی و هم شروع فعالیت‌های مناسب می‌باشد (احمدی، ۲۰۱۱). در واقع سازمان‌های چابک به آسانی می‌توانند تغییر قابل توجهی را در تمرکز، تنوع بخشی و نوسازی کسب و کار خود برای تسریع در رسیدن به یک هدف مخصوص ایجاد کنند؛ به گونه‌ای که این امر بتواند فرصت‌های گرانبهایی را برای سازمان بوجود آورد. این سازمان‌ها قادر به پیش‌دستی در رقابت هستند و کلید این امر، ایجاد یک برنامه‌ی راهبردی است که نقشه وسیعی از توانایی‌ها، قابلیت‌ها، و مهارت‌های اصلی سازمان را نمایان می‌سازد؛ به این صورت که هر بخش خط‌مشی‌گذاری برای افزایش چابکی سازمان، راهبردهای خاص خود را تعیین می‌کند (جعفرنژاد و شهائی، ۱۳۸۶، ص ۵۳ و ۱۱۲). توان آینده‌نگری، شناسایی محیط و برنامه‌ریزی اثربخش جهت موفقیت در آینده، در گروهی دارا بودن تفکر استراتژیک است. این که چرا بعضی از

شرکت‌های بزرگ و موفق در مدت زمان کوتاهی با از دست دادن سهم بزرگی از بازار خود به موقعیتی معمولی و حتی تأسف بار تنزل یافته‌اند و این که چرا برخی شرکت‌های کوچک و گمنام یکباره به جایگاه ممتازی در صحنه رقابت بین‌الملل رسیده‌اند، بدین علت است که متخصصان علم مدیریت، آن را در مفهومی به نام استراتژی و مدیریت استراتژیک جستجو می‌کنند (عربشاهی، ۱۳۸۷). یک راهبرد یا استراتژی، برنامه‌ای جامع و همه‌جانبه است که چگونگی دستیابی سازمان‌ها به هدف‌ها و مأموریت‌هایشان را نشان می‌دهد. استراتژی‌های سازمانی با تصمیماتی سروکار دارند که ماهیت آن‌ها طوری است که کل شرکت را دربرمی‌گیرد و به این ترتیب به توصیف جهت‌گیری کلان شرکت در راستای نگرش کلی آن به رشد و مدیریت انواع کسب و کار می‌پردازد (رضوانی، ۱۳۸۹، ص ۱۹ و ۲۹).

از جمله تحقیقاتی که در این زمینه انجام گرفته است؛ دوز و کاستونن (۲۰۱۰) و بر اهمیت و نقش تصمیمات استراتژیک در ایجاد سازمان‌های چابک تأکید کردند، و بیان کردند، از طریق پرورش هدفمندتر و استراتژیک‌تر فعالیت‌ها، کسب و کار موجود در جهت دستیابی به چابکی استراتژیک حرکت می‌کند (دوز و کاستونن، ۲۰۱۰).

اندرو و همکاران (۲۰۰۶) نشان دادند که ابعاد محتوایی استراتژی بر عملکرد سازمان تأثیر مثبت دارد (اندرو و همکاران، ۲۰۰۶). هاواکا و همکاران (۲۰۰۱) در بررسی کاربرد استراتژی‌های عام‌پورتر (در سه زمینه‌ی رهبری، هزینه، تمایز و تمرکز) بر عملکرد شرکت‌ها نشان دادند که استراتژی رقابتی کسب و کار منتخب بر عملکرد تأثیر بسزایی دارد و سازمان‌هایی که استراتژی میانه را دنبال می‌کنند؛ نسبت به آن‌هایی که تنها روی یکی از استراتژی‌های سه‌گانه متمرکز شده‌اند، به مراتب عملکرد بهتری خواهند داشت (هاواکا و همکاران، ۲۰۰۱). گوردون و سووال (۲۰۰۱) نشان دادند که تمایز بین بهترین‌ها و بدترین‌ها در عملکرد ناشی از تأکید آن‌ها

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

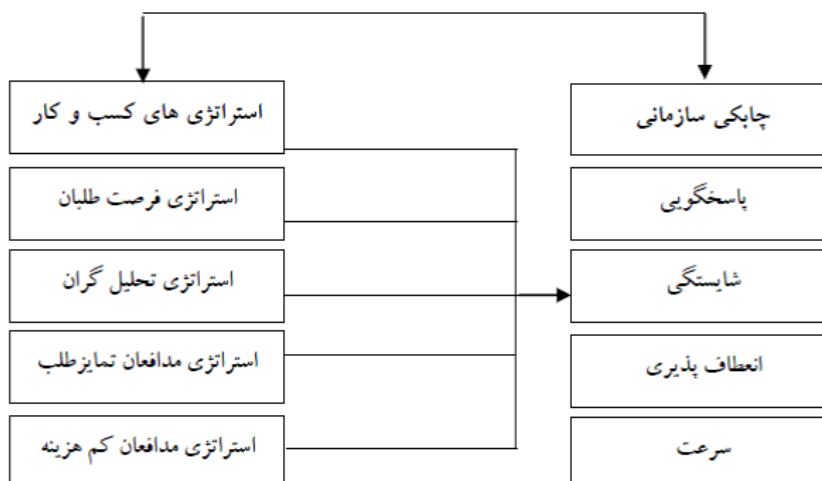
عملکرد بهتری را به دنبال داشته است (مظلومی و همکاران، ۱۳۸۹). هاشمی (۱۳۸۶) بیان کرد؛ بنگاه‌های کارآفرین به شرط در اختیار داشتن منابع مالی کافی و وجود تقاضا در بازار در دوره آغازین عمر خود رویکردی آینده‌نگرانه را در پیش می‌گیرند، اما پیچیده شدن تدریجی بنگاه، و ورود رقبا به بازار، آن‌ها را به تدریج به سمت رویکرد تحلیل‌گرانه سوق می‌دهد (هاشمی، ۱۳۸۶). اعرابی و رضوانی (۱۳۸۶) بیان کردند که بین استراتژی مرحله ورود به بازار با استراتژی فرصت‌جو، استراتژی بازار در حال رشد با استراتژی تحلیل‌گر، استراتژی بازار بالغ با استراتژی مدافع تمایزطلب و استراتژی بازار در حال افول با استراتژی مدافع کم‌هزینه بر مبنای نقاط مرجع استراتژیک هماهنگی وجود دارد و در این حالت عملکرد بهتری نسبت به سایر حالت‌ها مشاهده می‌شود (اعرابی و رضوانی، ۱۳۸۶).

بر این اساس می‌توان فرضیه‌های زیر را در نظر گرفت:

فرضیه اصلی: استراتژی‌های کسب و کار بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

فرضیه فرعی ۱: استراتژی فرصت‌طلبان بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

بر انواع متمایزی از اقدامات مطرح شده در بحث استراتژی تولید می‌باشد؛ به عبارت دیگر استراتژی از جنبه‌ی اقدامات تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر عملکرد دارد (گوردون و سوها، ۲۰۰۱). هو (۱۹۹۶) بیان کردند، انتخاب استراتژی تجاری متناسب با عدم اطمینان موجود در محیط به همراه سطح مطلوب ریسک پذیری مدیریت، باعث افزایش سودآوری و رشد شرکت‌ها می‌شود (هو، ۱۹۹۶). راماسوامی و همکاران (۱۹۹۴) بیان کردند، تدابیر استراتژیک بر میزان سوددهی و عملکرد شرکت اثرگذارند (راماسوامی و همکاران، ۱۹۹۴). نتایج تحقیق زارعی متین و همکاران (۱۳۸۹) نشان داد که استراتژی کسب و کار نقش تعیین‌کننده‌ای در عملکرد سازمانی دارد و ابعاد آینده‌نگری، تحلیلی و تدافعی رابطه مثبت و معناداری با عملکرد سازمانی دارند (زارعی متین و همکاران، ۱۳۸۹). نتایج تحقیق نایب زاده (۱۳۸۸) نشان داد که سازگاری میان استراتژی‌ها بر عملکرد شرکت تأثیر مطلوبی دارد (نایب زاده، ۱۳۸۸). مظلومی و همکاران (۱۳۸۹) بیان کردند که ایجاد درک صحیحی از رابطه‌ی بین استراتژی‌های مورد استفاده‌ی سازمان‌ها و عملکرد سازمانی می‌تواند شناختی دقیق جهت تصمیم‌گیری مدیران ایجاد نماید. و نتایج تحقیق شان نشان داد که از میان استراتژی‌های تعیین‌شده، استراتژی تمایز،

نمودار ۱. مدل مفهومی تحقیق؛ ماخذ: برگرفته از ادبیات تحقیق.

فرضیه فرعی ۲: استراتژی تحلیل گران بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

فرضیه فرعی ۳: استراتژی مدافعان تمایز طلب بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

فرضیه فرعی ۴: استراتژی مدافعان کم هزینه بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

مدل مفهومی تحقیق

با توجه به ادبیات تحقیق و تئوری های ارائه شده، مدل مفهومی زیر برای بررسی تأثیر استراتژی های کسب و کار (بر اساس گونه شناسی واکر و روکرت، ۱۹۸۷؛ و سایر محققین (شورتل و زاجاک، ۱۹۹۰؛ اسلاتر و اولسون، ۲۰۰۰؛ دسارو و همکاران، ۲۰۰۶؛ اسلاتر و اولسون و هالت، ۲۰۰۹) بر چابکی سازمانی (بر اساس مدل شریفی و ژانگ، ۱۹۹۹) در نظر گرفته شده است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر بر اساس هدف کاربردی، و بر حسب نحوه گردآوری داده‌ها از نوع تحقیقات توصیفی به شمار می‌آید؛ و از حیث ارتباط بین متغیرهای تحقیق از نوع علی و به طور مشخص مبتنی بر مدلیابی معادلات ساختاری است. جامعه آماری پژوهش را کارکنان (با مدرک کارشناسی و بالاتر) ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان بالغ بر ۳۴۲ نفر تشکیل می‌دهد؛ که از طریق روش نمونه گیری تصادفی ساده و با استفاده از جدول کرجسی و مورگان ۱۸۲ نفر به عنوان نمونه انتخاب شدند. سؤالات پرسشنامه به دو بخش سؤالات عمومی و تخصصی تقسیم شده‌اند. سؤالات عمومی شامل پرسش‌هایی راجع به ویژگی‌های جمعیت شناختی نمونه است. سؤالات تخصصی نیز در قالب دو پرسشنامه استراتژی های کسب و کار و چابکی سازمانی ارائه شده‌اند. پرسشنامه چابکی سازمانی، بر اساس پرسشنامه استاندارد چابکی سازمانی

(شریفی و ژانگ، ۲۰۰۰)، شامل ۴ مؤلفه؛ پاسخگویی، شایستگی، انعطاف پذیری و سرعت؛ می‌باشد؛ و بر مبنای مقیاس پنج درجه ای لیکرت درجه بندی شده است. پرسشنامه استراتژی های کسب و کار محقق ساخته و برگرفته از مدل استراتژی های کسب و کار با چهار بعد (استراتژی فرصت طلبان، استراتژی تحلیلگران، استراتژی مدافعان تمایز طلب، استراتژی مدافعان کم هزینه) می‌باشد. به طور کلی این ابزار دارای ۱۳ گویه می‌باشد و بر اساس مقیاس پنج درجه ای لیکرت درجه بندی شده است.

به منظور تعیین پایایی پرسشنامه‌های مذکور نیز از روش آلفای کرونباخ با استفاده از نرم‌افزار آماري SPSS بهره گرفته شده است. ضریب آلفای کرونباخ استراتژی های کسب و کار ۰.۹۵۰ درصد و چابکی سازمانی ۰.۹۵۹ درصد بدست آمد که نشانگر پایایی و قابلیت اعتماد ابزار تحقیق می‌باشد. همچنین جهت آزمون روایی سؤالات از دو روش اعتبار محتوا و اعتبار عملی استفاده شد. برای سنجش اعتبار محتوای پرسشنامه از نظرات جمعی از متخصصان، اساتید دانشگاهی و کارشناسان خبره استفاده شد؛ و نهایتاً اطمینان حاصل گردید که پرسشنامه همان خصیصه مورد نظر محققین را می‌سنجد. آزمون اعتبار عملی پرسشنامه نیز با کمک تحلیل عاملی تأییدی و با استفاده از نرم‌افزار لیزرل انجام گرفت. با نگاهی به نتایج لیزرل در جدول (۱) مشاهده می‌شود که هر دو مدل اندازه‌گیری، شرایط ذکر شده را برآورده می‌کنند و مدل‌های مناسبی هستند.

یافته های تحقیق

در این بخش از مقاله به تشریح یافته‌های حاصل از تحلیل عاملی تأییدی مدل‌های اندازه‌گیری و نیز نتایج حاصل از آزمون فرضیه‌های پژوهش با استفاده از نرم‌افزارهای آماری SPSS و LISREL پرداخته می‌شود.

مدل اندازه گیری

در مدل‌سازی معادلات ساختاری لازم است تا از صحت مدل‌های اندازه‌گیری اطمینان حاصل شود. بنابراین

جدول ۱. تحلیل عاملی تأییدی مدل های اندازه گیری

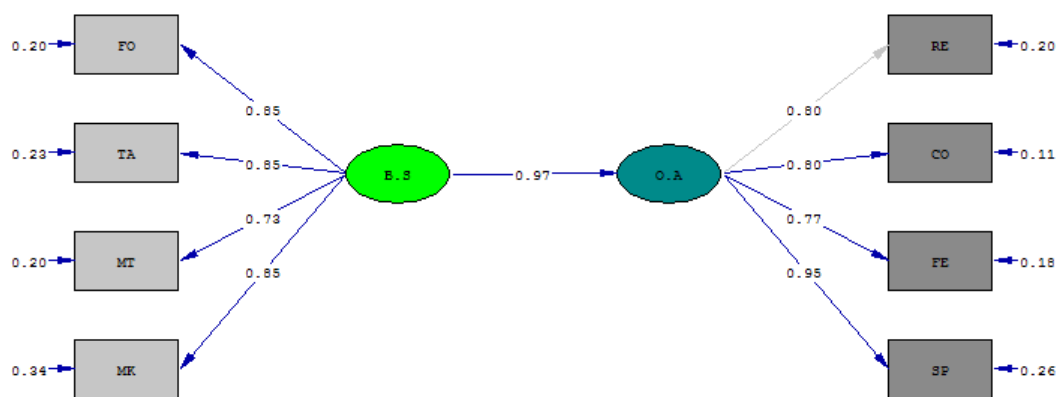
مدل اندازه گیری	نوع تحلیل عاملی تأییدی	χ^2	Df	df/ χ^2	p-value	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	NFI	NNFI
مدل استراتژی های کسب و کار	مرتبه دوم	۴۵۹,۷۷	۱۷۱	۲,۶۸	۰,۰۰۰۰۰	۰,۰۶۵	۰,۹۰	۰,۸۹	۰,۹۸	۰,۹۵	۰,۹۸
مدل چابکی سازمانی	مرتبه اول	۴۶۵,۰۹	۱۷۲	۲,۷۰	۰,۰۰۰۰۰	۰,۰۵۴	۰,۹۱	۰,۹۰	۰,۹۷	۰,۹۴	۰,۹۶

در ادامه نتایج تحلیل عاملی تأییدی مدل های اندازه گیری متغیرهای تحقیق ارائه شده است. همان طور که در جدول (۱) مشاهده می شود، نتایج تحلیل عاملی تأییدی مدل های اندازه گیری استراتژی های کسب و کار و چابکی سازمانی نشان می دهد که شاخص های اصلی برازش کلیه متغیرهای مکنون در دامنه مناسب و قابل قبول قرار دارد. به عبارت دیگر مدل های مفهومی پژوهش تا میزان زیادی منطبق بر داده های مشاهده شده است. همچنین به منظور شناخت بیشتر متغیرهای تحقیق؛ میانگین و انحراف معیار سازه های استراتژی های کسب و کار و چابکی سازمانی مورد بررسی قرار گرفت (جدول ۲). همان طور که مشاهده می شود کلیه متغیرهای تحقیق به غیر از مدافعان تمایز طلب (وضعیت متوسط) در وضعیت مطلوبی قرار دارند. در این میان چابکی سازمانی نسبت به استراتژی های کسب و کار نمره ی بیشتری را کسب کرده و از میان مؤلفه های تحقیق، شایستگی بیشترین نمره را کسب کرده است.

مدل ساختاری
به منظور آزمون فرضیه های پژوهش از مدل معادلات ساختاری و تحلیل مسیر استفاده شده است. در اجرای مدل معادلات ساختاری برای آزمون فرضیه های تحقیق ابتدا خروجی نرم افزار نشان دهنده مناسب بودن مدل ساختاری برازش یافته است ($df\chi^2/1,68$; $RMSEA=0,052$; $GFI=0,92$; $AGFI=0,91$; $NFI=0,96$; $NNFI=0,99$). به عبارت دیگر، داده های مشاهده شده تا میزان زیادی منطبق بر مدل مفهومی پژوهش است. نتایج مدل معادلات ساختاری نشان می دهد که استراتژی های کسب و کار شامل استراتژی فرصت طلبان، استراتژی تحلیل گران، استراتژی مدافعان تمایز طلب و استراتژی مدافعان کم هزینه تأثیر مثبت و معناداری بر چابکی سازمانی در ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان دارند. بنابراین فرض صفر رد می شود و کلیه مفروضات تحقیق تأیید می گردند. با این حال در این میان استراتژی فرصت طلبان بیشترین تأثیر را بر چابکی سازمانی داشته ($\beta=0,62$; $t=0,2$) و کمترین نقش را نیز استراتژی مدافعان کم هزینه دارد ($\beta=0,34$; $t=2,76$).

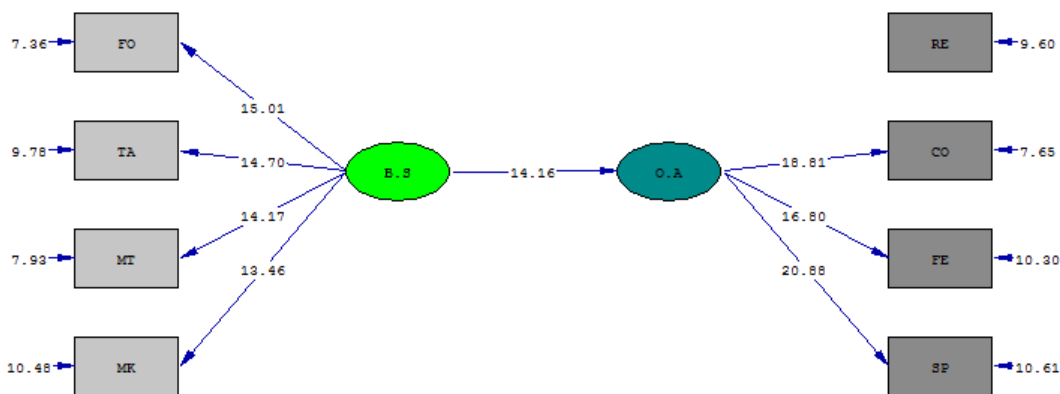
جدول ۲. میانگین، انحراف معیار و ضرایب همبستگی پیرسون میان متغیرهای تحقیق

متغیر مستقل	میانگین	انحراف معیار	متغیر وابسته	میانگین	انحراف معیار
فرصت طلبان	۳,۱۹۰۹	۰,۹۵۹۹۸	پاسخگویی	۳,۳۱۸۷	۰,۹۱۵۶۱
تحلیل گران	۳,۲۰۶۰	۰,۹۸۴۸۹	شایستگی	۳,۴۷۶۵	۰,۸۶۴۱۲
مدافعان تمایزطلب	۳,۰۶۹۶	۰,۸۵۱۱۲	انعطاف پذیری	۳,۱۵۹۳	۰,۸۷۵۵۶
مدافعان کم هزینه	۳,۲۹۶۷	۱,۰۳۱۲	سرعت	۳,۳۶۶۳	۱,۰۶۹۱۹
استراتژی های کسب و کار	۳,۱۹۰۸	۰,۸۶۲۹۹	چابکی سازمانی	۳,۳۳۰۲	۰,۸۶۵۵۵

Chi-Square=116.77, df=69, P-value=0.00000, RMSEA=0.052

نمودار ۲. مدل ساختاری پژوهش در حالت تخمین استاندارد

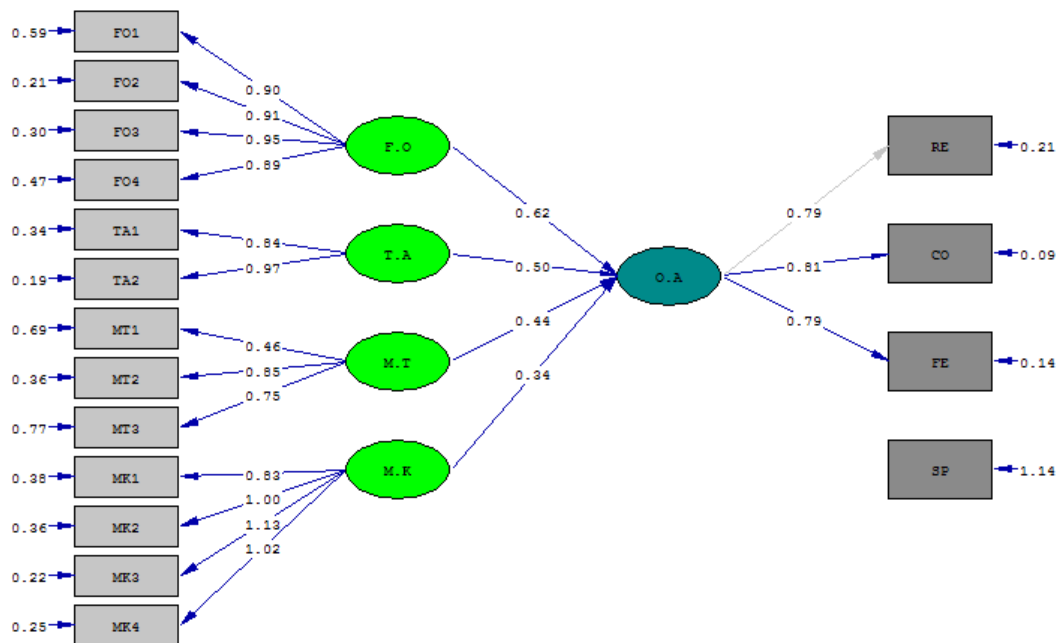

Chi-Square=116.77, df=69, P-value=0.00000, RMSEA=0.052

نمودار ۳. اعداد معناداری ضرایب مدل ساختاری پژوهش

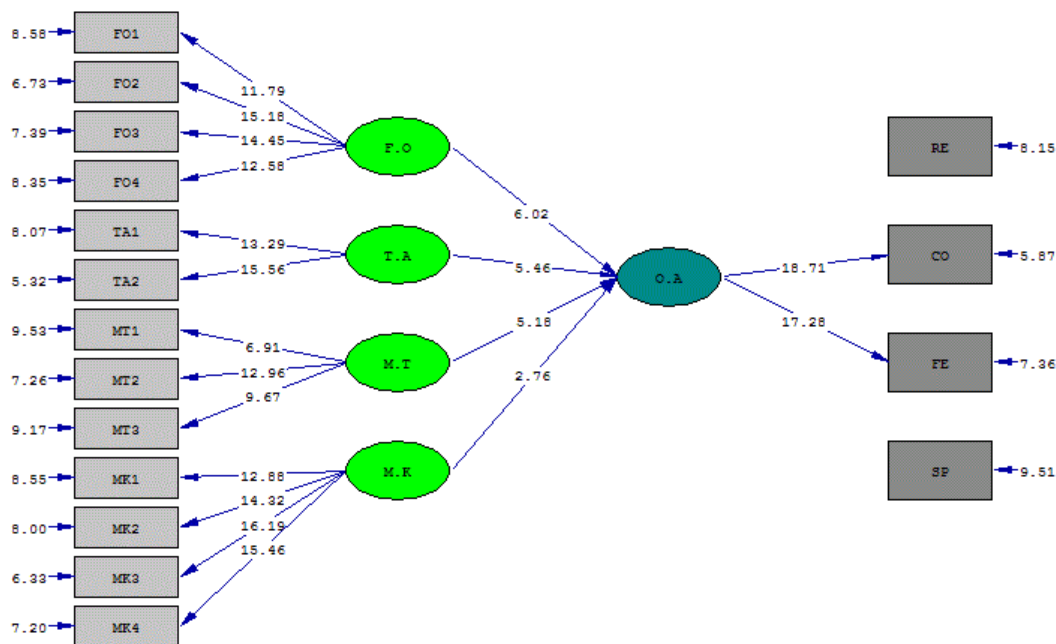
عرصه های تجاری و اقتصادی، مبین داشتن تفکر استراتژیک است. با تعیین و تبیین اهداف و مأموریت های سازمان در درازمدت بهتر می توان برنامه های سازمانی را به ثمر رساند. همچنین سازمان بهتر کار می کند و نسبت به محیط واکنش مناسب تری

نتیجه گیری و جمع بندی
اندیشه و تفکر استراتژیک، ضرورت انکارناپذیر مدیریت هزاره سوم میلادی به شمار می رود. تحولات شگرف و دائمی درحال تغییر همه

Chi-Square=825.63, df=310, P-value=0.00000, RMSEA=0.069

نمودار ۴. مدل ساختاری پژوهش در حالت تخمین استاندارد

Chi-Square=825.63, df=310, P-value=0.00000, RMSEA=0.069

نمودار ۵. اعداد معناداری ضرایب مدل ساختاری پژوهش

نشان می دهد. به کمک این برنامه ریزی مدیران جهت گیری های خود را در آینده مشخص کرده و سازمان را در مقابل تغییرات و تحولات آینده مجهز می کنند. داشتن این شیوه تفکر و برنامه ریزی به مدیران کمک می کند تا تصویر روشنی از سازمان و هدف های آن بدست آورند و فعالیت های سازمان را تحت یک برنامه واحد هماهنگ کنند. بنابراین در این پژوهش با هدف توسعه استراتژی های کسب و کار در چابکی ادارات اداره کل راه و شهرسازی استان خوزستان، به بررسی تأثیر استراتژی های کسب و کار بر چابکی سازمانی برآمدیم. برای این منظور از مدل یابی معادلات ساختاری برای آزمون فرضیه های پژوهش استفاده کردیم. نتیجه آزمون فرضیه های پژوهش نشان داد که استراتژی های کسب و کار تأثیر مثبت و معناداری بر توسعه قابلیت های چابکی سازمانی دارد. همچنین مؤلفه های استراتژی های کسب و کار (استراتژی فرصت طلبان، استراتژی تحلیل گران، استراتژی مدافعان تمایز طلب و استراتژی مدافعان کم هزینه) بر چابکی سازمانی تأثیر مثبت و معنادار دارند. از این رو یافته های پژوهش ما را به چندین نتیجه گیری مهم می رساند:

- وضعیت تهاجمی سازمان در بهره برداری از فرصت های محیطی و مرتبط با پیشرفت های شرکت، عملکرد چابک سازمان را به همراه خواهد داشت.
- تمایل به جستجوی عمیق ریشه ی مشکلات و ایجاد بهترین گزینه های ممکن برای حل آن مشکلات، و اتخاذ استراتژی های متناسب با محیط، انعطاف پذیری سازمان در جهت نیل به چابکی را به همراه خواهد داشت.
- زمانی که تغییرات محیطی اندک است، انتخاب استراتژی مدافعان تمایز طلب و اتخاذ تدابیر متناسب با آن بر عملکرد و چابکی سازمان تأثیر گذار است هر چند که تأثیر آن بر چابکی سازمانی کم خواهد بود.
- اتخاذ استراتژی مدافعان کم هزینه در کنار

استراتژی های دیگر و یا متناسب با شرایط سازمان، چابکی سازمانی را در پیش بینی فرصت ها نشان می دهد اما اتخاذ این استراتژی به تنهایی تأثیر چندانی بر چابکی ندارد.

از این رو سازمان ها باید استراتژی های متناسب و همسو با اهداف سازمان را شناسایی و پیاده سازی نماید، زیرا بهبود موقعیت رقابتی از طریق استراتژی های اثربخش، قابلیت های چابکی سازمانی را توسعه می دهد. برای رسیدن به این هدف پیشنهادات زیر ارائه می گردد:

* شناسایی استراتژی هایی که همانند یک نیروی پیش برنده جهت دستیابی به مزیت رقابتی پایدار نقش مهمی دارند؛ زیرا که برای تحقق و دستیابی به عملکرد چابک و اثربخش، انواع و اقسام بسیار زیاد و نامحدودی استراتژی های بالقوه وجود دارد، اما آن چه از اهمیت برخوردار است، شناسایی استراتژی های اثربخش می باشد.

* تناسب و همسویی استراتژی های سازمان با سایر استراتژی ها و نیازها و تقاضاهای محیط؛ زیرا که راهبرد موفق راهبردی است که آنچه که سازمان می تواند انجام دهد با نیازها و تقاضاهای محیط کاری خود هم راستا کند.

* استراتژی های سازمانی باید یکپارچه و منسجم باشد و از اجزایی تشکیل شده باشد که با یکدیگر هماهنگ هستند و در تقویت متقابل همدیگر مؤثرند.

* استراتژی های سازمانی باید به برنامه های عملی که الزمات و مشکلات اجرا را پیش بینی می کنند، تبدیل شدنی باشد. هدف صرفاً تدوین استراتژی ها نیست بلکه آن چه مهم تر از آن است، اجرایی کردن راهبردهای تدوین شده می باشد.

* بکارگیری متخصصان برای شناسایی و تدوین استراتژی های اثربخش. برای انتخاب بهترین راهبردها همواره باید از متخصصانی ماهر و باتجربه به منظور ارزیابی، شناسایی و تدوین راهبردهای مؤثر بهره گرفت، تا در نتیجه انتخاب راهبرد به روش کارساز انجام گرفته و از نتایج آن اطمینان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

حاصل شود.

* توانمندساختن و آگاه کردن کارکنان از برنامه های راهبردی، به منظور تطبیق و هماهنگی با تغییرات؛ به گونه ای که آن ها را برای شرایط آینده و اجرای مناسب نقش خود آماده کرده، آینده موردنظر را ممکن سازند و حتی آن را بسازند.

منابع

۱. آذر، ع. و تیز رو، ع. (۱۳۸۷). نشریه مدیریت صنعتی دانشگاه تهران، مقاله با عنوان طراحی مدل چابکی زنجیره تأمین، رویکرد مدل سازی تفسیری- ساختاری، دوره ۲.
۲. آقایی، م. و آقایی، ر. (۱۳۹۳). ارائه الگوی مفهومی چابکی سازمانی، فصلنامه رشد فناوری، سال دهم، شماره ۳۹.
۳. اعرابی، م. و رضوانی، ح.ر. (۱۳۸۶). رابطه هماهنگی استراتژیک بین استراتژی سطح کسب و کار و استراتژی بازاریابی با عملکرد سازمانی: پژوهشی درباره شرکت های دارویی ایران، فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال دوم، شماره ۵.
۴. باقری، م. و اصغری، ف. (۱۳۹۲). بررسی هماهنگی میان استراتژی های سطح کسب و کار و بازاریابی در چارچوب مراحل چرخه عمر سازمان، مجله مدیریت بازاریابی، شماره ۱۹.
۵. جعفر نژاد، ا. و شهایی، ب. (۱۳۸۶). چابکی سازمانی و تولید چابک، مؤسسه کتاب مهربان دانش، تهران.
۶. خلیلی عراقی، مریم. اکبری مقدم، بیت ا... و عطاءالهی، معصومه. (۱۳۸۸). اثر ریسک های محیط، استراتژی شرکت و ساختار سرمایه بر عملکرد شرکت ها در صنعت پتروشیمی، مجله مدیریت توسعه و تحول، سال اول، پیش شماره ۱، ص ۴۱-۴۷.
۷. خورشید، ص. و محفوظی موسوی، ح. (۱۳۸۹). مدل سنجش و تحلیل نیاز سازمان های تولیدی به چابک شدن با استفاده از تکنیک های تصمیم گیری چند شاخصه و رویکردی فازی، نشریه مدیریت صنعتی دانشگاه تهران، دوره ۲، شماره ۴.
۸. رضوانی، ح.ر. و سهامخدا، م. (۱۳۹۱). تناظر استراتژی کسب و کار با عدم اطمینان محیطی (مورد مطالعه: شرکت های پگاه فارس و شام)، فصلنامه علمی-پژوهشی کاوش های مدیریت بازرگانی، سال چهارم، شماره ۷.
۹. رضوانی، ح.ر. (۱۳۸۹). برنامه ریزی استراتژیک کاربردی، تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر، چاپ اول.
۱۰. زارعی متین، ح.، جام پر از می، م.، یزدانی، ح.ر.، و بیرایبی، ه. (۱۳۸۹). بررسی رابطه بین گرایش استراتژیک شرکت با عملکرد سازمانی با استفاده از رویکرد کارت امتیازی متوازن، مدیریت بازرگانی، دوره ۲، شماره ۶، صص ۹۷-۱۱۲.
۱۱. زنجیرچی، م. و حاتمی نسب، ح. و نجاتیان قاسمیه، م. و فرهنگ نژاد، م. (۱۳۹۰). تبیین الزامات چابکی کتابخانه ها بر مبنای رویکرد مدیریت کیفیت فراگیر در کتابخانه های عمومی شهرستان یزد، فصلنامه علمی- پژوهشی نهاد کتابخانه های عمومی کشور، دوره ۱۷، شماره ۱، صص ۷۱-۹۷.
۱۲. سهرابی، ر. (۱۳۸۸). مدلی عملیاتی برای ارزیابی و سنجش چابکی در زنجیره تأمین شرکت ملی نفت: مورد مطالعه شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب، پایان نامه دکتری تخصصی رشته مدیریت صنعتی دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۳. عربشاهی، م. (۱۳۸۷). مدیریت استراتژیک و ضرورت و موانع بکارگیری آن در سازمانها، هنر مدیریت، شماره ۴.
۱۴. قشمی، آ. (۱۳۸۴). استراتژی «چابکی رقابتی» یک استراتژی مکمل، سومین کنفرانس بین المللی مدیریت.
۱۵. نایب زاده، ش. (۱۳۸۹). بررسی رابطه بین سازگاری استراتژی کسب و کار با استراتژی تولیدی و عملکرد شرکت سایپادیزل، فصلنامه مدیریت، سال هفتم، شماره ۱۷، صص ۱۱-۳۶.
۱۶. مظلومی، ن.، کفاش، م.ح. و خسروی، م. (۱۳۹۱). شناسایی استراتژی های شرکت های بیمه و رابطه

at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1249301> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1249301>.

25. Ramaswamy, K., Thomas, A.S. and Litschert, R.J. (1994), Organizational Performance in a Regulated Environment: the Role of Strategic Orientation, *Strategic Management Journal*, V. 15, Issue. 1.

26. Sharifi, H., Zhang, Z. (1999). A Methodology for Achieving Agility in Manufacturing Organisations: An Introduction, *International Journal of Production Economics* 62 (1-2), Pp. 7-22.

27. Slater S, Olson E. (2000). Strategy type and performance: the influence of sales force management. *Strategic Management Journal* 21(8): 813-829.

28. Tseng, Y.H. & Lin, C.T. (2011). Enhancing Enterprise Agility By Deploying Agile Drivers, Capabilities And Providers, *Information Sciences*, 181, Pp. 3693-3708.

29. Worley, Ch. G & Lawler, E.E. (2010). Agility And Organization Design: A Diagnostic Framework, *Organizational Dynamics*, Vol. 39, No. 2, Pp. 194-204.

30. Zain, M. & Rose, R. Ch & Abdullah, I & Masrom, M. (2005). The Relationship Between Information Technology Acceptance And Organizational Agility In Malaysia, *Information & Management*, 42, (829-839).

ی آن با عملکرد سازمانی این شرکت ها، پژوهشنامه بیمه (صنعت بیمه سابق)، سال بیست و هفتم، شماره ۱، شماره مسلسل ۱۰۵، ص ۱-۲۴.

۱۷. Ahmadi, F. (۲۰۱۱). Exploring The Casual Relationships Between Organizational Citizenship Behavior, Organizational Agility And Performance, *Interdisciplinary Journal Of Contemporary Research In Business*, Vol. 3, No. 1, Pp. 618-627.

18. Almahamid, S & Awward, A. & Mcadams, A. (2010). Effects Of Organizational Agility And Knowledge Sharing On Competitive Advantage: An Empirical Study In Jordan, *International Journal of Management*, Vol. 27, No. 3, Part 1, pp. 387- 579.

19. Andrews, R., Boyne, G.A., and Walker, R.M. (2006). Strategy Content and Organizational Performance: An Empirical Analysis, *Public Administration Review* January, pp. 52-63.

20. Doz. Y.L. and Kosonen, M. (2010). Embedding Strategic Agility, *Long Range Planning* 43, 370-382.

21. Havacka, S. & Bacharova, L. & Rusnakova, V. & Wagner, R., (2001), Performance Implications Of Porter's Generic Strategies In Slovak Hospitals, *Journal Of Management In Medicine*, Vol 15, Issue 1, Pp 44-66.

22. Ho, C.F (1996), A Contingency Theoretical Model Of Manufacturing Strategy, *International Journal Of Operations And Production Management*, Vol 16, No 5, PP 74-98.

23. Huang, P.Y. & Ouyang, T.H. & Pan, S.L. & Chou, T.C. (2012). The role of IT in achieving operational agility: A case study of Haier, China, *International Journal Of Information Management*, Volume 32, Issue 3, Pages 294-298.

24. Lee, O.K. and Sambamurthy, V. and Lim, K. and Wei, K.K. (2008). IT-Enabled Organizational Agility and Sustainable Competitive Advantage, Available

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۶۱

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

■ ۱۶۲ ■

طراحی مدل مدیریت منابع انسانی در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا (مورد مطالعه: شرکتهای برق ایران)

سید مهدی الوانی - استاد تمام رشته مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، قزوین، ایران.
غلامرضا معمارزاده - دانشیار رشته مدیریت، دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، قزوین، ایران.
ابراهیم ایران دوست* - دانشجوی دکتری رشته مدیریت منابع انسانی، دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، قزوین، ایران.

چکیده

در این تحقیق ابتدا ویژگیهای سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا بررسی می‌شود. سپس ویژگیهای مدیریت منابع انسانی در این سازمانها مورد توجه قرار می‌گیرد بدین معنی که افراد جذب شده به این سازمانها باید چه مشخصه‌ای داشته باشند، فعالیتهای مدیریت منابع انسانی کدامند و در نهایت افراد چگونه از این سازمانها خارج می‌شوند. مدل طراحی شده برای مدیریت منابع انسانی شامل شانزده مولفه است که عبارتند از: توان تعامل بالا، سرعت انتقال بالا، آرامش، امنیت، یادگیری، کار تیمی، مدیریت استعداد، آشفستگی سازمان یافته، مدیریت دانش، اعتماد، چرخش شغلی، وفاداری، سختی کار، بقای تجربه و کرامت. این مدل در شرکتهای برق ایران تحت پوشش وزارت نیرو بوسیله روش میدانی و با توزیع پرسشنامه آزمون شد. در آزمون بعمل آمده از این مدل در شرکتهای برق ایران مشخص شد که دوازده مولفه از مولفه‌های مدل در شرکتهای برق وجود دارند و چهار مولفه نیز در این شرکتهای وجود ندارد که ضرورت وجود آنها برای این شرکتهای بوسیله مصاحبه با خبرگان صنعت برق احصا گردید، لیکن وجود این مولفه‌ها با فعالیتهای مورد غفلت واقع شده و برای حصول به سازمان با قابلیت اطمینان بالا تامین آنها توسط مدیران این سازمانها در شرکتهای برق ایران لازم است.

واژگان کلیدی: سازمان با قابلیت اطمینان بالا، مدیریت منابع انسانی، ذهن آگاهی، شرکتهای برق.

Modeling of human resources management in high reliability organizations (studied case: electricity power companies in Iran)

Abstract

In this research at first Properties of high reliability organizations is studied. Then it Considerate on properties of human resources management in these organizations. This means the new employees what characters should have? What are the human resource management's practices for developing personals? And finally how would personals retire from organizations? Modeling of human resource management have 16 components and this model is tested in Iran electricity power companies by field and survey method. this test in electricity power companies shows twelve components of model are exist in these companies and four components are absent. By interviewing expertise determine the four components are necessary but negligence causes this Absence. According to the high reliability organizations properties these four absent component must be in electricity power companies. Managers should create these components in their companies to achieve high reliability organizations in Iran country.

Keywords: high reliability organizations, human resource management, mindfulness, electricity power companies

سازمان معیار تصمیم‌گیری در همه موارد تخصص و خبرگی است. در مواقع وقوع حادثه سلسله مراتب سازمانی در برابر تجربه و تخصص افراد سازمان الویت دوم است.

مجموعه این پنج ویژگی، منجر به حالتی از آگاهی و آماده باش برای مقابله با حوادث غیرمترقبه می‌شود که طبق تعریف نظریه روانشناس آمریکایی، «الن لانگر» ذهن آگاهی یا هشیاری نامیده می‌شود. هشیاری، فرایند توجه فعال به چیزهای جدید است (لانگر، ۱۳۹۳). این هشیاری قدرت پیش بینی و مقابله با حوادثی را که سازمان با آن روبرو می‌شود به سازمان می‌دهد، در نتیجه قابلیت اطمینان عملکرد بالا می‌رود (Langer, ۱۹۸۹). از طرف دیگر

جای تردید نیست که بزرگترین سرمایه یک سازمان منابع انسانی آن سازمان است و هیچ سازمانی بدون مدیریت صحیح منابع انسانی نمی‌تواند به اهدافش برسد. تغییرات پی‌درپی محیط اقتصادی، فرهنگی و فناوری سازمانها را با چالشهای متعددی روبرو کرده است. یکی از مهمترین این چالشها در حوزه منابع انسانی است. فرض بنیادی در زمینه کار مدیریت منابع انسانی آن است که افراد منبع کلیدی سازمان هستند و عملکرد سازمان بیشتر به آنان بستگی دارد (آرمسترانگ، ۱۳۹۱). از سوی دیگر، اگر مدیریت منابع انسانی نتواند با تغییرات محیطی جذب، نگهداشت و توسعه منابع انسانی را انجام دهد، اصولاً بخش فنی و تجهیزات مدرن کاری از پیش نخواهند برد (خسروی، ۱۳۹۰). لذا واضح است سازمان با قابلیت اطمینان بالا مدیریت منابع انسانی متناسب با خود را می‌طلبد. مدل منابع انسانی مطلوب سازمان مذکور باید بتواند مشخصات عملکردی آن را تامین کند. به این دلیل اهمیت تامین و نگهداری و بکارگیری منابع انسانی خاص این سازمانها یا همان مدیریت منابع انسانی مشخص می‌شود. و مدلسازی برای مدیریت منابع انسانی امکان استفاده از آن را در سازمانهای مشابه فراهم می‌سازد. در ایران تولید، انتقال و توزیع برق به عهده وزارت نیرو و

عدم اطمینان محیطی ناشی از تغییرات اجتماعی و صحنه رقابت، نیازمند ساختارهای جدید سازمانی مبتنی بر دانش است (Holman, ۲۰۰۵). یکی از این ساختارهای جدید، سازمانهای مبتنی بر سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا می‌باشد. بنا بر تعریف سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا سازمان‌های هستند که در یک دوره طولانی زمانی در شرائط پراز تنش (پر استرس) بدون خطا کار می‌کنند، جایی که بروز خطا منجر به وقوع نتایج فاجعه بار می‌گردد (Roberts, ۱۹۹۹). این سازمانها دارای پنج مشخصه هستند که با آنها متمایز می‌شوند (wieck, et al, ۱۹۹۹):

۱- «دغدغه شکست» یعنی سازمان با قابلیت اطمینان بالا برخلاف سازمانهای دیگر که معمولاً بدنبال موفقیت هستند و می‌خواهند دلایل موفقیت خود و دیگران را بدانند در این سازمانها نگرانی از شکست و دانستن دلایل شکست و پیدا کردن راه‌های جلوگیری از آن است.

۲- «عدم تمایل به ساده سازی تفاسیر» یعنی در تجزیه و تحلیلها عمیق باشد و بطور سطحی از مسائلی که برای سازمان اتفاق می‌افتد نگذرد؛ بطوریکه سیگنالهای ضعیف دریافت شده توسط واحدهای مختلف سازمان مورد بررسی قرار می‌گیرد و تنها یک نفر یا یک واحد سازمان پاسخگوی مسائل نیست بلکه کل سازمان پاسخگو است.

۳- «حساسیت به عملیات» یعنی داشتن اطلاعات کامل و همزمان همراه با جزئیات از کل عملیات سازمان، توجه کامل به پرسنل عملیاتی و تهیه تجهیزات مورد نیاز آنها.

۴- «تعهد به بازگشت به شرائط اولیه» یعنی سازمان بلافاصله پس از وقوع حادثه شرائط را به حالت اولیه برگرداند. این توانایی نیازمند آمادگی کامل و قابلیت‌های واحد‌های سازمان در جهت مقابله با بحران است.

۵- «تمکین به خبرگی» و تخصص یعنی در

تحت مدیریت شرکت توانیر می باشد. این وظایف توسط یکصد و پنجاه شرکت تولید، انتقال و توزیع در سطح کشور انجام می شود. شرکتهای برق برای افزایش قابلیت اطمینان تامین برق در حال استفاده از فناوری های نوین و پیشرفته هستند و عملاً به تغییر ساختار خود به صورت سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا پرداخته اند. ضرورت تغییر در مدیریت منابع انسانی متناسب با این تغییر ساختار روشن است، لیکن تاکنون مدلی از منابع انسانی که نیازهای عملی و نظری این سازمانها را پوشش دهد ارائه نشده است. مدلسازی مدیریت منابع انسانی شرکتهای برق به مثابه سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا که هدف این تحقیق می باشد می تواند راهنمای فعالیتهای مدیریت منابع انسانی شامل جذب و تامین، نگهداری، ارتقا و بکارگیری منابع انسانی در شرکتهای برق باشد.

پیشینه تحقیق

آنچه که از مطالعه متون مرتبط با مدیریت منابع انسانی در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالابدست می آید، نشانگر ضرورت استفاده وسیع از فعالیتهای مدیریت منابع انسانی در این سازمانهاست. تعدادی از تحقیقات انجام شده بشرح زیر می باشد:

(Ichniowski et al, 1997) در تحقیق خود با عنوان اثرات فعالیتهای مدیریت منابع انسانی بر بهره وری دریافتند که برخی فعالیتهای مدیریت منابع انسانی شامل مشارکت کارگران در تیم های حل مسئله، چرخش شغلی، اشتراک گذاری اطلاعات به صورت منظم در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا وجود دارد و آموزش، قابلیت اطمینان تولید خط را در خطوط تولید فولاد افزایش می دهد.

(Suzanne et al, 2005) در تحقیق خود با عنوان نظریه قابلیت اطمینان بالا و سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا، می نویسند: سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا کار تیمی، ارتباطات و یادگیری با همدیگر را ارج می نهند. سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا به ایمنی تعهد دارند، فرهنگ یادگیری

مستمر و بهبود و افزایش در اندازه های ایمنی پرسنل در آنها مشاهده می شود.

(Sutcliffe, 2011) از نظریه پردازان اصلی سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا در مقاله خود با عنوان سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا آورده است: در این سازمانها بر تعامل افراد با یکدیگر برای ساختن یک تصویر روشن از عملیات جاری، شناخت دانش و تواناییهای یکدیگر در قالب تیمها همچنین به اشتراک گذاری دانش (مدیریت دانش) و آموزشهای سطح بالا تاکید می شود.

(Vogus et al, 2007) در مقاله سازماندهی مقیاس ایمنی برای سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا فعالیتهای منابع انسانی زیر را تجویز می کند: الف- استخدام افرادی که توانایی کار با یکدیگر را داشته باشند؛ ب- آموزشهای وسیع؛ ج- سیستم توسعه یافته ارزیابی عملکرد مثل ۳۶۰ درجه؛ ح- سیستم پاداش به پیشنهادات؛ د- امنیت شغلی؛ ذ- داشتن تجربه تخصصی در هنگام استخدام.

(LaPorte, et al, 1991) در تحقیق چالشهای تئوریک سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا کار تیمی و آموزشهای وسیع و طراحی شغل دقیق را در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا لازم برشمرده اند.

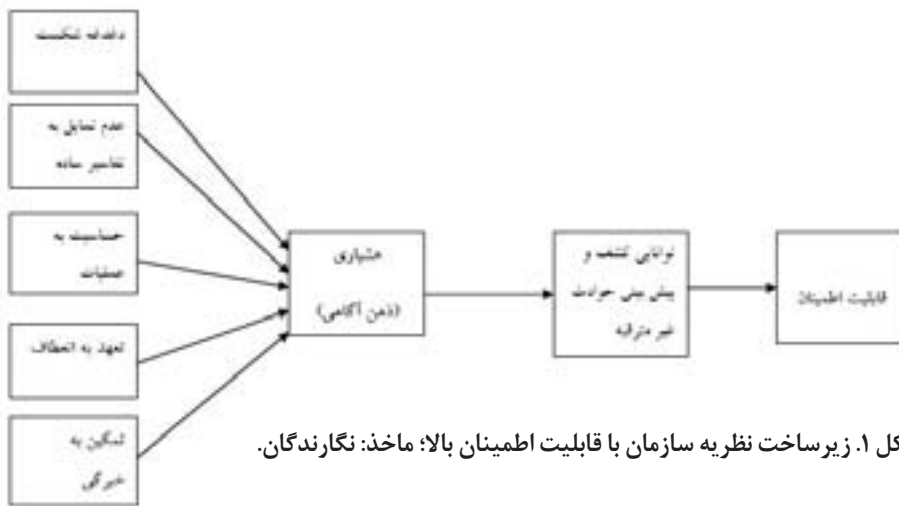
(wieck et al, 1999) در مقاله سازماندهی برای قابلیت اطمینان، تشکیل تیمهای کاری، آموزشهای مستمر، گردش شغلی، انتخاب کارکنان جدید باتجربه های قبلی و سیستم پاداش مبتنی بر گزارش خطا ها و اعتماد بین افراد را از ضروریات سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا برشمرده اند.

(Davidson, 2011) در تحقیق خود با عنوان یادگیری از حادثه «بانس فیلد» برای سازمان با قابلیت اطمینان بالا آموزش و یادگیری متقابل و به اشتراک گذاری دانش به گونه ای که واحدهای سازمان از تجربیات یکدیگر استفاده نمایند را ذکر می کند.

(Ericksen et al, 2004) در مقاله بسوی مدیریت استراتژیک منابع انسانی مدلی از عملکرد سازمان با قابلیت اطمینان بالا، ارتباطات مستمر کارکنان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شکل ۱. زیرساخت نظریه سازمان با قابلیت اطمینان بالا؛ ماخذ: نگارندگان.

ویژگیهای مدیریت منابع انسانی و یا به تعبیر دیگر فعالیتهای منابع انسانی ویژه این سازمانها، مورد نظر این تحقیق می باشد که باید مدلسازی شده و در داخل سازمان با قابلیت اطمینان بالا قرار گیرد. مدیریت منابع انسانی شامل سه بخش اصلی است که عبارتند از جذب و تامین منابع انسانی، نگهداری و ارتقای این منابع و در آخر خروج منابع انسانی از سازمان. در مدل پیشنهادی این تحقیق سه عنصر یاد شده مدیریت منابع انسانی مورد توجه می باشد. مدل مفهومی تحقیق به شکل ۲ می باشد.

بررسی ارتباطات درونی مولفه های مدل

در تحقیق حاضر برای تعیین روابط و چگونگی تاثیر ابعاد و مولفه ها بر یکدیگر در مدل از روش F. ANP و روش DEMATEL بین مولفه ها برای اولویت بندی آنها استفاده می شود. برای استفاده از این روش ابتدا پرسشنامه مقایسات زوجی بین ابعاد مدل و مولفه های آن بصورت جداگانه تهیه گردید. در این پرسشنامه میزان تاثیر هر یک از این ابعاد و مولفه ها بر یکدیگر از طریق طیف چهارگانه خیلی زیاد، زیاد، کم، خیلی کم وبدون تاثیر اندازه گیری می شود. این پرسشنامه بین ده نفر از خبرگان صنعت برق که دارای حداقل ۱۵ سال سابقه کار در مشاغل حساس و عملیاتی و درجه کارشناسی در بخش منابع انسانی بودند توزیع و پس از تکمیل

از طریق تیم سازی و یادگیری از طریق آموزشهای مستمر و استفاده از تجربیات دیگر سازمانها رادرمدل عملکردی سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا آورده اند. (Werner, 2012) در تحقیق تئوری سازمان با قابلیت اطمینان بالا بعنوان یک ورودی برای مدیریت ریسک عملیات در مدیریت پروژه ضمن استفاده از تئوری سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا برای مدیریت پروژه های ریسک عملیاتی از مفهوم تیم و آموزش بصورت گسترده بهره می جوید.

سوالات تحقیق عبارتند از:

سوال اصلی تحقیق: ویژگیهای مدیریت منابع انسانی سازمان با قابلیت اطمینان بالا کدامند؟
سوالات فرعی تحقیق: الف- ویژگیهای ورود منابع انسانی به سازمان با قابلیت اطمینان بالا کدامند؟
ب- ویژگیهای نگهداری و ارتقا منابع انسانی در سازمان با قابلیت اطمینان بالا کدامند؟
ج- ویژگیهای خروج منابع انسانی از سازمان با قابلیت اطمینان بالا کدامند؟

مدل نظری تحقیق عبارت است از:

همانطور که گفته شد تئوری ارائه شده توسط ویک و ساتکلیف ارتباط عملکرد با قابلیت اطمینان بالا را با پنج مشخصه سازمان با قابلیت اطمینان بالا از طریق نظریه ذهن آگاهی برقرار میکند. این ارتباط در شکل شماره ۱ نشان داده شده است.

شکل ۲. مدل اولیه تحقیق؛ ماخذ: نگارندگان.

جدول ۱. مولفه های مدیریت منابع انسانی سازمان با قابلیت اطمینان بالا؛ ماخذ: نگارندگان.

علایم اختصاری	مولفه ها	ابعاد
C11	توانایی تعامل بالا	ورود منابع انسانی C1
C12	سرعت انتقال بالا	
C13	توان یادگیری بالا	
C14	دقت و آرامش بالا	
C21	چرخش شغلی	نگهداری و توسعه منابع انسانی C2
C22	مدیریت دانش	
C23	یادگیری	
C24	امنیت	
C25	اعتماد	
C26	کارتیمی	
C27	مدیریت استعداد	
C28	آشفستگی سازمان یافته	
C31	بقای تجربه	خروج منابع انسانی C3
C32	وفاداری	
C33	سختی کار	
C33	کرامت	

جدول شماره ۲. مقادیر $\bar{D}$ ، $\bar{R}$ ، $\bar{D} + \bar{R}$ ، $\bar{D} - \bar{R}$ ؛ ماخذ: نگارندگان.

$\bar{D} - \bar{R}$	$\bar{D} + \bar{R}$	$\bar{D}$	$\bar{R}$	ابعاد/ مولفه ها
-۰,۷۳	۱۰,۸۱	۵,۷۹۶	۵,۰۴۱	ورود منابع انسانی
-۰,۲۳۴	۱۱,۷۱	۶,۰۰۱	۵,۷۶۷	توانایی تعامل بالا
-۰,۴۱۳	۸,۷۰۸	۴,۵۶۱	۴,۱۴۷	سرعت انتقال بالا
-۰,۳۵۶	۱۲,۸۴	۶,۵۹۸	۶,۲۴۲	توان یادگیری بالا
-۰,۶۰۶	۹,۷۰۷	۵,۱۵۶	۴,۵۵۱	دقت و آرامش بالا
-۰,۳۷	۱۱	۵,۶۸۳	۵,۳۱۳	نگهداری و توسعه منابع انسانی
۰,۲۹۶	۱۲,۰۳	۵,۸۶۶	۶,۱۶۲	چرخش شغلی
-۰,۲۴	۱۲,۶۹	۶,۴۶۳	۶,۲۳۳	مدیریت دانش
۰,۲	۱۲,۹۱	۶,۳۵۵	۶,۵۵۶	یادگیری
-۰,۳۷	۱۰,۲۹	۵,۳۳	۴,۹۶۱	امنیت
-۰,۴۴۳	۱۱,۷۹	۶,۱۱۵	۵,۶۷۳	اعتماد
۰,۳۸۳	۱۲,۱	۵,۸۶	۶,۲۴۳	کارتیمی
۰,۲۶۲	۱۲,۳۴	۶,۰۴۱	۶,۳۰۳	مدیریت استعداد
۰,۲۹۸	۱۰,۴۸	۵,۰۹۳	۵,۳۹۱	آشفستگی سازمان یافته
۱,۰۹۷	۱۱,۲۶	۵,۰۸	۶,۱۷۸	خروج منابع انسانی
۰,۱۲۱	۱۱,۰۹	۵,۴۷۸	۵,۶۰۸	بقای تجربه
۰,۳۳۴	۹,۸۷۷	۴,۷۷۱	۵,۱۰۶	وفاداری
۰,۵۵۹	۵,۲۷۴	۲,۳۵۸	۲,۹۱۷	سختی کار
۰,۲۰۸	۹,۰۳۳	۴,۴۱۳	۴,۶۲	کرامت

بردارهای $\bar{R}$ (تاثیرگذار) و $\bar{D}$ (تاثیرپذیر) نام گذاری می شوند که محاسبات در جدول ۲ آمده است. همان گونه که جدول ۲ نشان می دهد که بیش ترین مقدار R برای ابعاد «خروج منابع انسانی» است که نشان گر بیش ترین میزان تاثیرگذاری این بعد بر سایر ابعاد و بیشترین مقدار D برای بعد «ورود منابع انسانی» است که بیان کننده شدت تاثیرپذیری این بعد از سایر ابعاد است. بر اساس نتایج حاصل شده طبق جدول شماره ۲، بزرگترین $\bar{R} + \bar{D}$ (میزان اهمیت) مربوط به بعد «خروج منابع انسانی»

جمع آوری شد. نتایج بدست آمده در نرم افزار EXCEL وارد شد. مراحل انجام روش مذکور در زیر شرح داده می شود.

شناسایی و ارزیابی ابعاد و مولفه ها

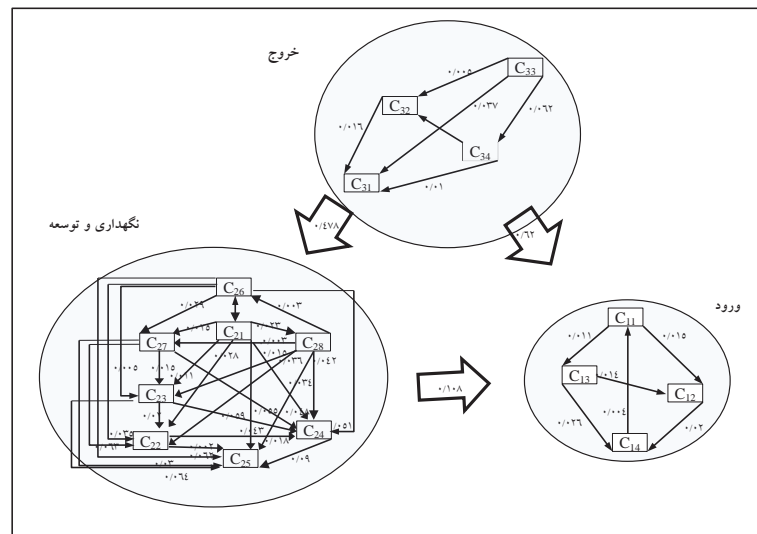
همانطور که مشاهده شد؛ ۱۶ مولفه اثرگذار به عنوان مولفه های با اهمیت و اصلی برای حل نهایی مدل انتخاب شدند. جدول ۱ مهم ترین مولفه های مشخص شده را نشان می دهد.

مجموع عناصر ستون ها و سطرهای ماتریس $\bar{T}$ برای ابعاد و مولفه های آن محاسبه و به صورت

جدول ۳. ماتریس ارتباطات دی فازی بین ابعاد؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

		C1	C2	C3
C1	خروج منابع انسانی	۱,۵۶۹	۱,۸۲۹۲	۱,۶۴۳
C2	نگهداری و توسعه منابع انسانی	۱,۹۳۷	۱,۶۳۳۴	۱,۷۴۴
C3	ورود منابع انسانی	۲,۲۶۳	۲,۲۲۱۷	۱,۶۹۳

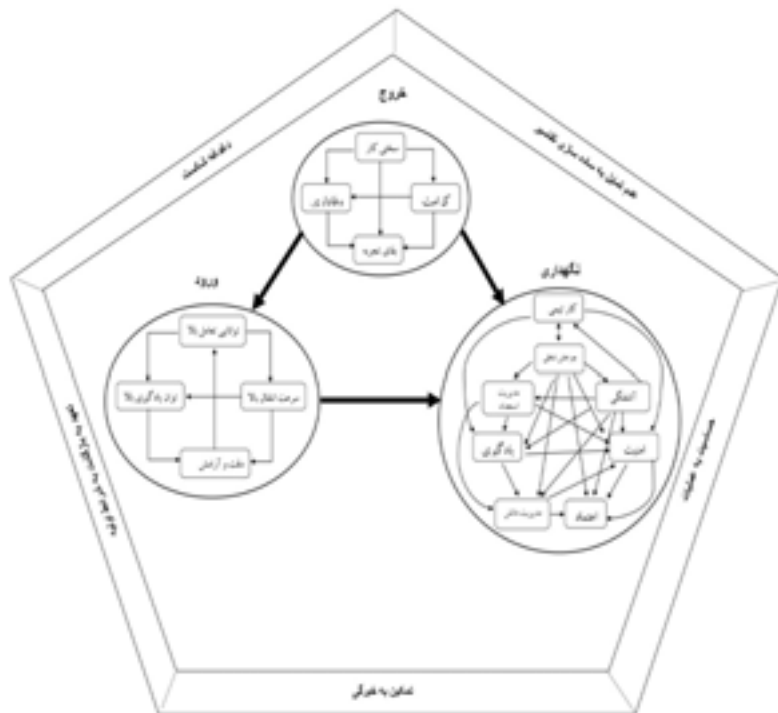
شکل ۲. شدت اثرگذاری و اثر پذیری بین مولفه ها؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

مختصات دکارتی ترسیم می گردد. جدول ۳ میزان ارتباطات دی فازی بین ابعاد را نشان میدهد و برای مولفه ها نیز بطریق مشابه محاسبه می گردد. بر این اساس، نمودار علت و معلولی و نقشه روابط شبکه ای ابعاد محاسبه و شدت اثرگذاری و اثرپذیری آن ها در شکل ۲ نشان داده شده است.

در نهایت با دی فازی کردن وزن ها به روش مرکز ثقل، وزن ابعاد و مولفه های اثرگذار مشخص و به دست می آید که در جدول ۴ آمده است.

همانگونه که جدول ۴ نشان می دهد بیش ترین وزن مربوط به مولفه «توان یادگیری بالا» می باشد که از مولفه های «ورود منابع انسانی» می باشد و اولویت اول را کسب کرده است. مولفه «بقای تجربه» اولویت دوم، «توانایی تعامل بالا» اولویت سوم، «وفاداری» اولویت چهارم و «کرامت» اولویت پنجم در بین ۱۶ شاخص کسب کرده اند که تقریباً ۴۷/۵ درصد از وزن کل مولفه ها را به خود اختصاص

می باشد که این بعد تعامل زیادی ابعاد دیگر دارد و کمترین $\bar{R} + \bar{D}$ مربوط به بعد «ورود منابع انسانی» می باشد که این بعد کمترین تعامل را با سایر ابعاد دارد. مولفه هایی که طبق جدول شماره ۲، $\bar{D} - \bar{R}$ مثبت دارند به طور قطع تأثیرگذار بودن این مولفه ها را نشان می دهد و مولفه های که $\bar{D} - \bar{R}$ منفی دارند نشان دهنده تأثیرپذیری قطعی این مولفه ها از سایر مولفه ها است. بنابراین، در بین ابعاد اصلی «خروج منابع انسانی» تأثیرگذارترین و «ورود منابع انسانی» تأثیرپذیرترین بعد می باشد. به طور کلی $\bar{R} - \bar{D}$ مثبت، ابعاد علی و $\bar{R} - \bar{D}$ منفی، ابعاد معلول اثرپذیر محسوب می شود. به عبارت دیگر بعد «ورود منابع انسانی» معلول سایر ابعاد می باشد و مسئله اصلی سازمان می باشد. در نهایت روابط علت و معلول از طریق رسم نقاطی با مختصات $\bar{R} + \bar{D}$ و $\bar{R} - \bar{D}$ بر اساس ماتریس $\bar{T}$ و میزان تأثیرگذاری ابعاد بر یکدیگر در یک دستگاه

شکل ۳. مدل نهایی تحقیق؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

دادند و این نشان از اهمیت بسیار این مولفه هاست و در نهایت مدل نهایی تحقیق به شکل شماره ۳ بدست می آید:

روش تحقیق

در دهه اخیر استفاده از ترکیب روشهای کمی و کیفی، تحت عنوان «روشهای تحقیق آمیخته»، رایج شده است (بازرگان، ۱۳۹۳). لذا روش تحقیق در این پژوهش از نظر روش شناسی تحقیق آمیخته از نوع اکتشافی است بگونه ای که هم از داده های کیفی اخذ شده از طریق مصاحبه با اساتید دانشگاهی و خبرگان صنعت برق استفاده شده و هم داده های کمی مورد نیاز تحقیق جمع آوری شده است. روش تحقیق استفاده شده در تحقیق حاضر توصیفی - اکتشافی است و از نظر هدف، پژوهش از نوع کاربردی است و از نظر گردآوری داده ها پیمایش بوده است.

جامعه آماری و روش نمونه گیری

جامعه آماری این تحقیق مدیران عامل و معاونین منابع انسانی شرکتهای برق ایران که تحت پوشش

ابزار جمع آوری داده ها

در این تحقیق روش گردآوری اطلاعات از طریق پرسشنامه و مصاحبه می باشد. دو پرسشنامه توسط محقق تهیه شده است. پرسشنامه اول جهت بررسی

جدول ۴. وزن و اولویت ابعاد و مولفه های مناسب برای سازمان با قابلیت اطمینان بالا؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

وزن ابعاد و اولویت آن ها		وزن نسبی مولفه ها و اولویت آن ها		کد	وزن ابعاد و اولویت آن ها
۳	۰,۰۹۷۱	۲	۰,۲۷۷۶	C11	ورود منابع انسانی C1
۷	۰,۰۶۶۲	۴	۰,۱۸۹۲	C12	
۱	۰,۱۰۷۹	۱	۰,۳۰۸۷	C13	
۶	۰,۰۷۸۵	۳	۰,۲۲۴۵	C14	
۱۲	۰,۰۴۲۸	۵	۰,۱۲۴۷	C21	نگهداری و توسعه منابع انسانی C2
۸	۰,۰۴۸۵	۱	۰,۱۴۱۳	C22	
۹	۰,۰۴۶۷	۲	۰,۱۳۶	C23	
۱۴	۰,۰۳۷۷	۷	۰,۱۰۹۹	C24	
۱۰	۰,۰۴۵۳	۳	۰,۱۳۱۹	C25	
۱۳	۰,۰۴۲۳	۶	۰,۱۲۳۳	C26	
۱۱	۰,۰۴۴۲	۴	۰,۱۲۸۶	C27	
۱۶	۰,۰۳۵۸	۸	۰,۱۰۴۲	C28	خروج منابع انسانی C3
۲	۰,۱۰۴۳	۱	۰,۳۳۹۲	C31	
۴	۰,۰۸۷۲	۲	۰,۲۸۴۱	C32	
۱۵	۰,۰۳۶۶	۴	۰,۱۱۹۳	C33	
۵	۰,۰۷۸۸	۳	۰,۲۵۶۷	C34	

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۷۱

بررسی میزان استفاده از مولفه ای مدل تحقیق در شرکتهای برق ایران تهیه شده و دارای ۵ گزینه طیف لیکرت خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم می باشد.

روش آماری و تجزیه و تحلیل داده ها

در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل داده ها هم از روشهای تحقیق در عملیات و هم از آمار استنباطی استفاده شده است. در مرحله تهیه مدل تحقیق جهت بررسی میزان تاثیر پذیری عناصر مدل برهمدیگر از روش ANP و برای الویت بندی این عناصر از روش DEMATEL استفاده گردید. چون در تحقیق از نمونه استفاده شده است، جهت تعمیم نتایج بدست آمده از نمونه از روش آمار استنباطی نیز استفاده شده است. در این جهت از نرم افزار SPSS که در تحلیل داده های آماری نرم افزار قدرتمندی

ارتباط بین مولفه های تحقیق و میزان تاثیرپذیری آنها از همدیگر و اخذ نظر خبرگان صنعت برق که مورد مطالعه تحقیق بوده است تهیه شده است، پرسشنامه دوم برای اخذ نظر حجم نمونه آماری که شامل مدیران عامل و معاونین منابع انسانی شرکتهای برق ایران بودند تهیه شده و بین آنان توزیع شده است. مصاحبه نیز در دو مرحله جهت شناخت عناصر مدل تحقیق و پالایش آن در ابتدا و انتهای تحقیق با خبرگان صنعت برق انجام یافته است.

سوالات پرسشنامه

طیف مورد استفاده در پرسشنامه مربوط به تاثیرپذیری ابعاد و مولفه های مدل تحقیق از همدیگر ۵ گزینه ای بوده و از خیلی زیاد، زیاد، کم، خیلی کم و بدون تاثیر تشکیل شده است. پرسشنامه دوم برای

است کمک گرفته شد. در مرحله اول پس از جمع آوری نمونه های آماری ابتدا با آزمون کلموگروف - اسمیرونوف نرمال بودن توزیع جامعه آماری آزمایش شد و پس از اطمینان از نرمال بودن جامعه آزمون T جهت آزمایش تعمیم نتایج حجم نمونه به جامعه آماری انتخاب گردید.

روایی و پایایی پرسش نامه

برای روایی پرسشنامه از نظرات اساتید راهنما و مشاور همچنین خبرگان صنعت برق استفاده شد و بطور مکرر نسبت به اصلاح شاخصها جهت سنجیدن آنها اقدام گردید. همچنین در این تحقیق روش آلفای کرونباخ جهت تعیین پایایی پرسشنامه مورد استفاده قرار گرفته است. آلفای کرونباخ برای بررسی میانگین داخلی پرسشهایی که یک مفهوم را می سنجد محاسبه می شود و هر قدر آلفای کرونباخ به عدد یک نزدیکتر باشد، اعتبار سازگاری درونی بیشتر است. با استفاده از نرم افزار SPSS ضریب پایایی سؤالات پرسشنامه محاسبه شده اند. جدول زیر نتایج محاسبات آلفای کرونباخ برای متغیرهای تحقیق را نشان می دهد که تمامی محاسبات بالاتر از ۰/۷ می باشد، بنابراین سؤالات از همبستگی بالایی برخوردارند.

یافته های تحقیق و تحلیل داده ها

جهت تعمیم نتایج بدست آمده از حجم نمونه در جامعه آماری از آزمون «تی استیودنت» استفاده گردید. ادعا این است که فعالیتهای منابع انسانی موجود در مدل و حجم نمونه در جامعه آماری نیز وجود دارند. در مورد رد یا قبول ادعا محاسبات

نرم افزاری منجر به نتایج زیر گردید و بطور خلاصه می توان نتایج آزمون را در جدول زیر دید:
همانطور که مشاهده می شود از ۱۶ مولفه مدل تحقیق چهار مولفه چرخش شغلی، مدیریت دانش، اعتماد و سختی کار در جامعه آماری حضور ندارند. یعنی در شرکتهای برق ایران این فعالیت منابع انسانی مرتبط به اندازه کافی انجام نمی شود در حالی که در یک سازمان با قابلیت اطمینان بالا این مولفه ها باید حضور داشته باشند. حال باید بررسی کنیم این فقدان ناشی از غفلت است یا نیاز به وجود این فعالیتها در شرکتهای نبوده است لذا طی مصاحبه با ده نفر از خبرگان صنعت برق مطلب را پیگیری گردید. سوال این است که آیا وجود مدیریت دانش، اعتماد، چرخش شغلی و سختی کار در شرکتهای برق ضروری است؟ شرکتهای باید این فعالیتها را به مرحله اجرا در آورند یا اینکه با توجه به ماموریت آنها نیازی به وجود این فعالیتها نیست. از نتایج مصاحبه با خبرگان می توان به این مطلب رسید که از نظر آنان وجود چرخش شغلی، مدیریت دانش، اعتماد بین کارکنان و سختی کار کارکنان در هنگام بازنشستگی برای داشتن عملکردی با قابلیت اطمینان بالا لازم است و نبود آنها در برخی شرکتهای برق ناشی از غفلت این شرکتهای می باشد. بدلائل متعددی مانند تفاوت های فرهنگی بین مردم که در سطح انتظار مردم از شرکتهای برق تجلی پیدا می کند و تواناییهای مالی شرکتهای که انجام فعالیتهای مدیریت منابع انسانی را محدود می کند همچنین محدودیت بیمه ای که ناشی از مسائل قانونی است

جدول ۵. محاسبه آلفای کرونباخ برای متغیرها؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

ردیف	متغیر	آلفای کرونباخ
۱	ورود منابع انسانی	۰/۹۱۲
۲	نگهداری و توسعه منابع انسانی	۰/۸۷۵
۳	خروج منابع انسانی	۰/۷۵۱
۴	کل	۰/۹۳

جدول ۶. نتایج آزمون t تک نمونه؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

مولفه‌ها	ارزش تست = ۲/۸۹			نتیجه
	t	Sig. (۲-tailed)	۱,۶۵=t _{۰,۰۵}	
توانایی تعامل بالا	۲,۹۸۶	۰,۰۰۳	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
سرعت انتقال بالا	۳,۵۲۰	۰,۰۰۱	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
دقت و آرامش بالا	۶,۲۳۴	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
توان یادگیری بالا	۱۰,۹۳۵	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
چرخش شغلی	۱,۲۹۶	۰,۱۹۷	t < t _{۰,۰۵}	ادعا رد می‌شود
مدیریت دانش	۰,۱۳۲	۰,۸۹۵	t < t _{۰,۰۵}	ادعا رد می‌شود
یادگیری	-۳,۹۶۲	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
امنیت	۲,۴۵۶	۰,۰۱۵	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
اعتماد	۱,۵۶۶	۰,۱۱۹	t < t _{۰,۰۵}	ادعا رد می‌شود
کارتیمی	-۴,۳۸۵	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
مدیریت استعداد	۲,۵۹۳	۰,۰۱۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
آشنفتگی سازمان یافته	-۲,۹۹۰	۰,۰۰۳	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
بقای تجربه	-۹,۰۰۱	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
وفاداری	-۶,۸۷۱	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول
سختی کار	-۱,۵۳۲	۰,۱۲۷	t < t _{۰,۰۵}	ادعا رد می‌شود
کرامت	-۵,۶۲۶	۰,۰۰۰	t > t _{۰,۰۵}	ادعا قبول

بخش نگهداری و ارتقاء منابع انسانی شامل امنیت برای گزارشها خطاها، یادگیری، کارتیمی، مدیریت استعداد و آشنفتگی سازمان یافته (بگونه‌ای که در هنگام بروز بحران ساختار سازمانی باتجربه و خبرگی افراد جایگزین می‌شود) در شرکتهای برق ایران انجام می‌شود. تعدادی از فعالیتهای مدیریت منابع انسانی در بخش نگهداری و ارتقا منابع انسانی شامل چرخش شغلی، اعتماد و مدیریت دانش با اندازه کافی در شرکتهای برق ایران انجام نمی‌شود که با توجه به نظر خبرگان صنعت برق ناشی از غفلت این شرکتهای بوده و وجود آنها در عملکرد منابع انسانی این شرکتهای ضروری می‌باشد. در هنگام خروج منابع

در کشور می‌باشد باعث شده در برخی شرکتهای این فعالیتهای مدیریت منابع انسانی انجام نشود. لذا با توجه به نتایج بدست آمده از پرسشنامه‌ها و تعمیم آنها به جامعه آماری یعنی شرکتهای توزیع برق ایران مدل پیشنهادی تحقیق برای مدیریت منابع انسانی در این شرکتهای بعنوان شرکتهای با قابلیت اطمینان بالاتر گردید. برای جذب و تامین افراد موردنیاز در شرکتهای برق، ویژگیهای توانایی یادگیری بالا، توان تعامل بالا، سرعت انتقال بالا و دقت در جزئیات و آرامش بالا (توکل و اعتماد به خدا پس از اخذ تصمیم) باید در افراد جذب شده به وجود دارد. فعالیتهای مدیریت منابع انسانی در

انسانی (بازنشستگی) تجربه در سازمان باقی می ماند و افراد بازنشسته به سازمان وفا دارند یعنی هر هنگام که مورد نیاز باشند به کمک سازمان می شتابند. کرامت بازنشستگان حفظ می شود بدان معنی که با انحنا مختلف از خدمات آنان تقدیر می شود، رضایت نسبی از وضعیت حقوق آنها وجود دارد. سختی کار و خروج زود هنگام از سازمان بدرخواست کارکنان با مشکل قانونی روبروست و تنها تعداد کمی از کارکنان می توانند از مزایای آن استفاده نمایند ولی بنا به نظر خبرگان وزارت نیرو بدنبال انجام پیگیری های قانونی آن است.

نتیجه گیری و پیشنهادات

۱- با توجه به اخذ نظر خبرگان صنعت برق درباره میزان تاثیرگذاری و تاثیر پذیری بخشهای مدیریت منابع انسانی مشخص گردید که بیشترین تاثیرگذاری مربوط به خروج منابع انسانی است. مدیران شرکتهای برق باید توجه داشته باشند که افراد در هنگام خروج از سازمان راضی باشند، و چهره خوبی از سازمان ارائه دهند توجه به نحوه خروج آنها و ایجاد و ابلاغ دستورالعملهایی برای جلب حداکثر رضایت آنان پیشنهاد می شود.

۲- الویت بندی مشخصه های مورد نیاز برای افراد جذب شده به شرکتهای برق که بترتیب مربوط به توان یادگیری بالا، توان تعامل بالا می باشد نشان از آن دارد که باید روی این دو مشخصه سرمایه گذاری و تاکید بیشتری انجام گیرد. افرادی به سازمان جذب شوند که هم از نظر روحی و روانی و هم از نظر جسمی ظرفیت ارتباط با دیگران و کسب تجربیات جدید از افراد با تجربه را داشته باشند. این توانایی ها باید توسط تستهای روانشناسی سنجیده و تایید شوند.

۳- در تمامی متون و مقالات مربوط به سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا توصیه به حفظ تجربیات و انتقال آن به دیگر کارکنان است کما اینکه با نظر خبرگان صنعت برق بقای تجربه در سازمان الویت دوم از کل مولفه های منابع انسانی است و دارای اهمیت بسیار می باشد. لذا مستند سازی این

تجربیات در قالب بانکهای اطلاعاتی یا آموزشهای رودررو پیشنهاد می شود.

۴- بحرانها و شکستها گرچه در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا معدودند لیکن باز هم احتمال وقوع دارند و کسانی که باین بحرانها روبرو بوده اند و با آن مقابله کرده اند حتی در صورتیکه از سازمان خارج شده باشند می توانند بهترین همکار برای مقابله و رفع بحران باشند. وفاداری افراد خارج شده از سازمان در اینگونه موارد کارساز است بدان معنی که باید هم در استفاده از تجربیات افراد خارج شده از سازمان سرمایه گذاری بیشتری انجام داد، هم روشهای بهتری برای همکاری این افراد در هنگام نیاز بخصوص وقوع بحرانها بدست آورد. ایجاد تعهد سازمانی شاید روش موثری در این زمینه باشد. عقد قراردادهای کارشناسی، همایش های گاه وبیگاه و به بهانه های مختلف مانند سالگرد تشکیل شرکت یا جشنهای موفقیت های بدست آمده شرکت از جمله موارد کارساز در این راستا است.

۵- با توجه به اهمیت مدیریت دانش در سازمانهای با قابلیت اطمینان بالا و فقدان آن در شرکتهای برق ایجاد زمینه های توزیع دانش سازمانی و شراکت افراد سازمان در استفاده از این دانش بوسیله گسترش ارتباطات افراد سازمان با یکدیگر از طریق برگزاری همایش، جلسات رودرو و کلاسهای آموزشی و همچنین ایجاد اعتماد در میان آنان بوسیله شرکت در تصمیم گیری های سازمان پیشنهاد می شود.

منابع و ماخذ

آرمسترانگ، مایکل (۱۳۹۱) مدیریت استراتژیک منابع انسانی، ترجمه محمد صائبی، مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران.

بازرگان، عباس (۱۳۹۳) مقدمه ای بر روش های تحقیق کیفی و آمیخته، نشر دیدار، تهران.

خسروی، ابوالفضل (۱۳۹۰) معماری مدیریت منابع انسانی با رویکرد چابکی نیروی انسانی، پایان نامه دکتری، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران

Davidson, Peter, Learning from the Burchfield

- Incident, High Reliability Organizing Conference 2011, UK
- Ericksen, J. & Dyer, L. (2004). Toward a strategic human resource management model of high reliability organization performance (CAHRS Working Paper #04-02). Ithaca, NY: Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, Center for Advanced Human Resource Studies.
- Holman, D., Wall, T. (2005), *The Essential Of New Workplace*, John Wiley & Sons, Ltd, USA
- ichniowski, C., Shaw, K., & Prensushi, G. (1997). The effects of human resource management practices on productivity: a study of steel finishing lines. *American Economic Review*, 87, 291–313.
- Langer, E.J. (1989). Minding matters: The consequences of mindlessness-mindfulness. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 22, pp. 137–173). San Diego: Academic Press.
- LaPorte; Paula M. Consolini, Working in Practice but Not in Theory: Theoretical Challenges of "High-Reliability Organizations *Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART*, Vol. 1, No. 1. (Jan., 1991), pp.19-48.
- Roberts, K.H. (1990). Some characteristics of high reliability organizations. *Organization Science*, 1, 160–177.
- Sutcliffe, Kathleen, (2011), High reliability organizations, *Best Practice & Research Clinical Anesthesiology* 25 133–144
- Suzanne c. and beyea, high reliability theory and highly reliable organization, patient safety first June 2005, vol 81, no6
- Vogus, T. J. and K. M. Sutcliffe (2007). The Safety Organizing Scale: Development and Validation of a Behavioral Measure of Safety Culture in Hospital Nursing Units. *Medical Care* 45(1): 46-54.
- Weick, K.E., Sutcliffe, K.M., & Obstfeld, D. 1999. Organizing for high reliability: Processes of collective mindfulness. In B.M. Staw & R. Sutton (Eds.), *Research in organizational behavior*, vol. 23: 81-123. Greenwich, CT: JAI Press.
- Werner, John, (2012) *High Reliability Organization Theory as an Input to Manage Operational Risk in Project Management*, University of Pennsylvania Scholarly Commons

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۱۷۶ ■

بازبینی تحولات اجتماعی و فرهنگی در مسکن بومی با رویکرد تحلیل ساختاری؛

مورد پژوهی: گمیشان، گرگان

بهنام رجبی فر* - دکتری معماری، عضو هیات علمی گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قائم شهر، مازندران، ایران

حسن گیاهی - کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد، کارشناس اداره کل میراث فرهنگی خراسان

رضوی، ایران

Review the social and cultural changes in Turkmen's local housing developmental approach and structural analysis, case study: Gomishan, Gorgan

Abstract

Clarifying the role of contemporary architectural thought oriented field of intellectual model of sociological theories of knowledge regarding the use of field-oriented theorists that the nature and structure of wavy, and flexible, in theory, interstitial social be used as a model of comparative. Next, the resulting model to locate the phenomena of contemporary Iranian society, especially architecture, studied and analyzed. Sociology of knowledge must be able to cause variances in the context of contemporary architecture's social and historical existence as a judge on the misdiagnosis of thought in the field of sociology of architectural control. Identify strategies and funds, through which can be selected according to the criteria of true human thought in a society driven social phenomena such as architecture is possible. In this paper, the approach to structural analysis using genetic and structural research and data collection tools: in-depth interviews, observation and local navigation and reading documents and photographs and field visits to observe social behavior and cultural changes in the design and housing concept has been used. At the end of attempts to referring to the materials and research methods, the research approach to the concept, methodology and knowledge of operational procedures, and then examines the impact and influence of culture on architecture and vice versa in a given procedure in domestic housing areas sample surveys and analytical results it will be scrutinized.

Keywords: native housing, social and cultural developments, developmental approach and structural analysis.

چکیده

تبیین نقش اندیشه زمینه‌گرای معماری معاصر ایران با استفاده از مدل فکری جامعه‌شناختی شناخت به خصوص استفاده از نظریات نظریه پردازان زمینه‌گرا که با ماهیت و ساختار متموج و منعطف خود، در تئوری بینابینی اجتماعی، می‌تواند به عنوان الگویی تطبیقی و در مرحله بعد، مدل منتج از آن جهت جانمایی پدیده‌های جامعه معاصر ایران علی‌الخصوص معماری، مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد. جامعه‌شناسی شناخت باید بتواند علت وجودی اجتماعی و تاریخی کژدیسیگیاها و انحرافها در بستر معماری معاصر ایران را به عنوان قاضی ناظر بر تشخیص اشتباه‌پذیری فکری در حوزه جامعه‌شناسی معماری از گرایش به اندیشه‌ای خاص و آرمان‌گرایی کنترل‌کرده و راهکارها و وجوهی را مشخص نماید که از طریق آنها می‌توان بر اساس انتخاب معیارهای درست اندیشه انسانی در جامعه هدایت پدیده‌های اجتماعی مانند معماری میسر گردد. در این مقاله از رویکرد تکوینی و تحلیل ساختاری با روش تحقیق تکوینی - ساختاری و ابزار گردآوری داده: مصاحبه عمیق، مشاهده و پیمایش محلی و مطالعه اسنادی و عکسبرداری و برداشتهای میدانی برای رصد رفتارهای اجتماعی و تغییرات فرهنگی در طراحی و مفهوم مسکن استفاده شده است. در پایان تلاش می‌شود تا ضمن اشاره به مواد و روش‌های پژوهش؛ ابتدا به مفهوم رویکرد پژوهش، روش‌شناسی و شناخت محدوده عملیاتی روش، پرداخته شود و سپس میزان تاثیرپذیری و تاثیرگذاری فرهنگ بر معماری و بالعکس در روبه‌ای خاص در مسکن بومی مناطقی از نمونه موردی پیمایش شده و نتایج تحلیلی آن مورد تدقیق قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: مسکن بومی، تحولات فرهنگی و اجتماعی، رویکرد تکوینی و تحلیل ساختاری.

مقدمه

به دنبال تغییر در شرایط زندگی انسانی و گسترش بی وقفه ابعاد کمی شهرها از یکسو و از سوی دیگر، تغییر و گسترش در زمینه ها و تعاریف تعیین کننده اجتماع و جامعه مانند توسعه که در جهان امروز دچار نسبیت و شک گرایی شده است، بحران و کژدیسی در شناخت پدیده های اجتماعی از روابط انسانی تا محصولات جامعه مانند معماری که معلول همین تغییرها می باشد، در بسیاری جوامع به خصوص جامعه معاصر ایران به چشم می خورد. مردم جامعه مخاطبان اصلی معماری هستند و معماری نیز محصول مستقیم جامعه و روابط انسانی است. این بحران در زمینه های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی می باشد. مساله بحران معماری هم زمینه در بحران جامعه و اقتصاد دارد؛ ولی بحران معماری به صورتی ناآگاهانه در میان مردم وجود دارد. مهمترین نشانه اثبات کننده این وضعیت گم شدن نظام هنجارها و ارزشهای فرهنگی و اجتماعی است. این حالت باعث می شود که مردم در مراجعه به معمار نمی دانند چه می خواهند. در چنین شرایطی همه چیز امکان پذیر می شود. به نظر می رسد که یک کارشناس معماری باید با مطالعه دقیق شرایط فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی و تکنیکی بهترین گزینه ها را برای مخاطب بیابد. ولی بدون بسترسازی درست در تمام جوانب مربوطه به خصوص زمینه های اجتماعی معماری و عدم وجود مدل یا مدل های فکری منطبق و منعطف با شرایط جامعه در پدیده ای مانند معماری، معماری طراحی شده و یا ساخته شده نه تنها مشکلی را حل نمی کند بلکه شرایط را پیچیده تر می کند و حالتی ایجاد می کند که می توان آنرا بحران مضاعف یا معماری بحران ساز نام برد. واضح است که ریشه بحران معاصر در نقص و نارسایی در شناخت شناسی مکاتب و زمینه های اجتماعی آنهاست. بسیاری از نظریه پردازان معاصر از محدودیت موجود در شناخت شناسی جوامع معاصر گلایه دارند لذا مبنای خود

را در هنر و معماری به بحث شناخت شناسی می گذارند. این مساله ضرورت مطالعه ویژه در حوزه جامعه شناسی و هنجارهای حاکم بر روابط جامعه و معماری را مضاعف می کند. با توجه به شرایط عینی جامعه امروز لزوم بستر سازی اجتماعی معماری براساس مدل شناختی خاص که منعطف و منطبق با شرایط جامعه امروز ما باشد، با تبیین شناخت شناسی جامعه، علاوه بر تحلیل زمینه های اجتماعی معماری معاصر ایران، به صورت تشکیکی-یقینی به ارائه ایده ها و پیشنهادهایی جهت رفع تناقض های میان جامعه شناسی معماری معاصر ایران و نگاه تکثرگرا و خلق الساعه در جهان و همچنین ایجاد خلاقیت درونی و ذاتی پدیده های اجتماعی بخصوص معماری در این مقال بیانجامد. در این مقاله تلاش می شود تا ضمن اشاره به مواد و روش های پژوهش؛ ابتدا به مفهوم رویکرد پژوهش، روش شناسی و شناخت محدوده عملیاتی روش، پرداخته شود و سپس میزان تاثیرپذیری و تاثیرگذاری فرهنگ بر معماری و بالعکس در روبه ای خاص در مسکن بومی مناطقی از نمونه موردی پیمایش شده و نتایج تحلیلی آن مورد تدقیق قرار می گیرد. در ادامه به این مفاهیم و بستر قلمروی پژوهش اشاره می شود.

مواد و روشها

روشهای مورد نظر در این تحقیق عبارتند از:

۱- **روش تکوینی:** روش این پژوهش نیز با توجه به رویکرد نظری آن، «روش تکوینی» است. برای توضیح روش می بایست ابتدا مفاهیم به کار رفته در آن شرح داده شود. در روش تکوینی، پژوهشگر در بند تعاریف مفاهیم در نخستین گام نیست، بلکه می کوشد «قانون درونی را جستجو کند که بنابر آن قانون، کل، تکوین می یابد؛ یا لاقول می توان تصور کرد که کل را می آفریند» (وبر، ۱۳۸۲، ص ۳۴۹)؛ بنابراین، این روش «بودن» یک پدیده را مدنظر قرار نمی دهد بلکه در مسیر «شدن»، تغییرات گذشته آن را بفهمد. این روش ناظر بر همان رویکرد نظری است

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

که حکم تکوینی را بر واقعیت تعریف شده اولویت می دهد و واقعیت اجتماعی برای آن یک پدیده بیرونی نیست که بتوان با تعریف منطقی، آن را در دایره عقل آورد و به کمک ذهن آن را شناخت بلکه واقعیت اجتماعی، هستی پویایی است که انسان نیز جزئی از آن است و در فرایندی تکوینی و از خلال حکمها و قوانینی که بر اثر توافق اجتماعی حاکمیت می یابند، شکل می گیرد و تکامل می یابد. درست بر عکس رویکرد مدرسی فلسفه تاریخ که در آن «هستی از همان آغاز به گونه اندیشه پنداشته می شود و به صورت مفهوم در می آید و با مشتق شدن از اندیشه محمول آن واقع می شود» (مارکوزه، ۱۳۸۸، ص ۲۷۷).

۲- روش تحلیل ساختاری: مهمترین روش در این رساله روش تحلیل ساختاری است؛ چراکه روش «تحلیل ساختاری» نیز از نظر شکل کالبدی، مقیاس و ابعاد، موقعیت و قرائگیری در سایت و روش ساخت و آداب اجتماعی مربوط به آن را نیز شامل می شود. تحلیل آثار در واقع تحلیل ساختاری زبان با استفاده از روش زبان شناسی ساختاری است. بدین ترتیب در چارچوب رویکرد پدیدارشناسی تحلیل ساختاری زبان از جنبه ریخت شناختی، توپولوژیک و گونه شناسانه انجام می شود تا بتوان به معیارهای مورد نظر تحقیق دست یافت.

تکنیک های گردآوری داده: در این رساله، مسکن ترکمنها بر اساس اسناد تاریخی، توصیفهای به جامانده، عکسها و نقشه های معماری و یک مطالعه میدانی و گشت اکتشافی در محل بررسی می شود. اولین تکنیک مشاهده مشارکتی است. پژوهشگر یا باید: یک مشارکت کننده کامل باشد، هویت و نیت های حقیقی اش را از گروه مورد بررسی پنهان نگه دارد و کاملاً مانند آنها زندگی کند؛ یا به عنوان مشاهده گر مشارکت کننده عمل کند و خود را در زندگی گروه مورد بررسی درگیر سازد؛ ولی آنها بدانند که او از اعضای گروهشان نیست؛ یا مشاهده گر مشارکت کننده ای باشد که بازدید

کوتاهی از گروه مورد بررسی می کند و مشارکت محدودی در زندگی آنها دارد، حالتی که چندان رواج ندارد. در این تحقیق از هر دو روش استفاده شده است؛ چنانچه در مورد اول از آنجا که پژوهشگر در منطقه گرگان رفت و آمد داشته و ساکن می باشد، مصداق بارز این تقسیم بندی است و با بیشینه مطلعین محلی وارد گفت و گو شده و از نحوه زندگی ترکمنها در انواع شیوه ها و سبکهای زندگی آنها اطلاعاتی را حاصل کرده است و در مورد دوم نیز با اذعان به پژوهشگر بودن و استفاده از نتایج آن در رساله دکتری، با افراد وارد مصاحبه عمیق و اخذ پرسشنامه شده است. لذا می توان تکنیکهای این زمینه را عبارت دانست از: «مصاحبه عمیق» با مطلعین و ساکنان محلی و مردم بومی از متغیرهای وابسته تحقیق؛ «مشاهده و پیمایش محلی» و بررسی شیوه های زیستی و الگوها و سبکهای سکونتی ترکمنها در منطقه گمیشان؛ «مشارکت سازی مردمی» از طریق مشارکت دهی ساکنان محلی و مطلعین بومی در منابع اطلاعاتی؛ «مطالعه اسنادی» برای بررسی اسناد و مدارک مرتبط با گونه و روابط تاریخی اجتماعی تاثیرگذار بر کالبد معماری مسکن ترکمنهای محدوده مورد مطالعه؛ «عکسبرداری و برداشتهای میدانی» برای رصد رفتارهای اجتماعی ترکمنها نسبت به مسکن بومی و انواع شیوه های سکونتی خود در محدوده مورد مطالعه. «مطالعه اسنادی» تکنیک مورد توجه محقق است که برای بررسی شیوه های زندگی و تاثیرات اجتماعی و تحولات سیاسی- فرهنگی و اجتماعی بر تغییرات و الگوهای سکونتی ترکمنهای محدوده مورد مطالعه مورد استفاده قرار گرفته است. «عکسبرداری و تصاویر برداشتی» آخرین تکنیک مورد استفاده از تحقیق و به نوعی تکنیک تکمیلی بوده است که پژوهشگر برای نشان دادن فضاها و مستندسازی گفته ها از آن استفاده کرده است.

جامعه آماری و نمونه برداری: جامعه آماری تحقیق، مسکن بومی نواحی شمالی کشور در حاشیه ساحلی

دریای خزر می باشد که تاکید عمده آن بر قوم شناسی و مسکن ترکمنهای منطقه گرگان و بالاحص ترکمن صحرا و منطقه گمیشان بوده است. استان گلستان با بیش از ۲۰۰۰۰ کیلومتر مربع وسعت؛ از شمال به جمهوری ترکمنستان، از جنوب به استان سمنان، از غرب به استان مازندران و از شرق به استان خراسان محدود شده است. بخش بیشتر استان گلستان آبوهوای معتدل مدیترانه‌ای دارد ولی جلگه گرگان به لحاظ مجاورت با صحرای ترکمنستان، دوری از دریا و کاهش ارتفاعات، آب و هوای نیمه بیابانی و گرم دارد.

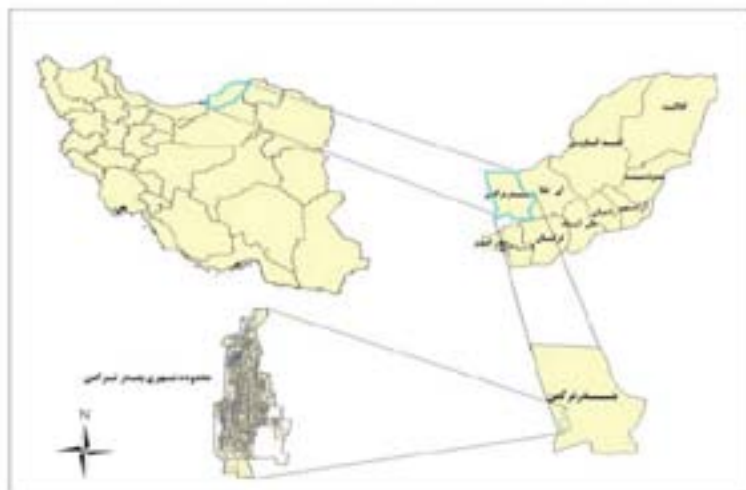
محدوده مورد مطالعه: محدوده مورد مطالعه این رساله، مسکن نواحی ساحلی دریای خزر و کرانه شرقی آن یعنی محدوده استان گلستان و بالاحص گمیشان بوده است. صحرای ترکمن، در جلگه وسیعی بین ۵۴/۵ تا ۵۶/۳ درجه طول شرقی، ۳۶ تا ۳۸ درجه عرض شمالی قرار دارد. وسعت این صحرا ۱۶۳۷۵ کیلومتر مربع می باشد. ارتفاع دشت از سطح دریا هرچه به سمت شرق رویم مرتفع تر می شود تا آنجایی که در منطقه گنبدکاووس به ۳۸ متر می‌رسد. حد شمال جلگه ترکمن رود اترک در مرز ایران و شوروی سابق (ترکمنستان) و حد جنوبی آن خاکریز شاه مزرعه می باشد (گلی، ۱۳۶۶، ص ۳۶). دشتی که ترکمن‌های ایران در آن به سر می‌برند

در جنوب رود اترک قرار دارند. این ناحیه که آن را دشت گرگان یا ترکمن صحرا می‌نامند، از سمت مغرب با دریای خزر و از جنوب شرقی با کوهپایه های شمالی البرز تا رودخانه اترک ۱۰ الی ۱۵ فرسنگ است.

بافت اجتماعی و مولفه های جامعه شناختی

واژه ترکمن: پیش از بررسی تاریخ ترکمنها نگاهی به خود واژه «ترکمن» و نحوه پیدایش آن می‌اندازیم. بوگلیوبوف نویسنده کتاب «فرش ترکمن» نظر دیگری در این مورد دارد. وی واژه ترکمن را «ترک مانند» معنی می‌کند (بوگلیوبوف، ۱۳۵۰، ص ۱۶). بارتولد می‌نویسد: کلمه ترکمن برای اولین بار در منابع تاریخی و جغرافیایی متعلق به اواخر قرن دهم میلادی به کار رفته است (کنعانی، ۱۳۷۹، ص ۲۱۸). اینکه واژه های «ترکمن» و «اغوز» دو نام برای یک قوم ترک است در منابع تاریخی ترک امری پذیرفته شده است. نهایتاً در اوایل قرن سیزدهم هجری نام ترکمن جایگزین کلمه «اغوز» شد (میرنیا، ۱۳۵۴، ص ۴۵).

پیشینه تاریخی - اجتماعی اقوام ترکمن: برخی محققان با توجه به واقعیات مذکور تاریخ ترکمن ها را به دو دوره تقسیم نموده اند: الف- دوره قبل از اسکان: این دوره تا اوایل دهه هشتاد قرن نوزدهم میلادی ادامه داده است و به دو بخش قابل تقسیم

نقشه ۱. محل سکونت ترکمن های ایران؛ ماخذ: کمالی، ۱۳۷۴، ص ۷۹.

است: بخش اول: نیمه اساطیری- نیمه تاریخی (یا دوره اغوزها) قبل از نیمه دوم قرن دهم میلادی؛ بخش دوم: بخش تاریخی (یا دوره ترکمن ها) و از نیمه دوم قرن دهم میلادی آغاز می شود. ب- دوره اسکان: این دوره را می توان به سه دوره: آغاز اسکان، اسکان اجباری و دوره تثبیت اسکان تقسیم کرد (کنعانی، ۱۳۷۹، ص ۲۲۱).

«ساختار اجتماعی اقوام ترکمن» (ترکمن های ایران): از آنجا که بررسی ساختار اجتماعی یک قوم خود نیاز به مباحث مفصلی دارد، لذا در اینجا به صورت مختصر به بررسی برخی مؤلفه های اجتماعی مرتبط با موضوع پرداخته می شود.

۱. «ساختار ابتدایی اقوام ترکمن» (جامعه شبانی): جوامع ابتدایی اقوام ترکمن جوامع شبانی بوده و این مردمان زندگی شبانی (کوچ نشینی و بیابانگردی) داشته اند. جوامع شبانی جوامعی هستند که اساساً به چهارپایان اصلی متکی اند؛ (گیدنز، ۱۳۷۹، ص ۷۱) و از ویژگی های مهم این جوامع دائم در حال حرکت بودن ایشان برای یافتن چراگاه های بهتر برای دام های خود می باشند. جوامعی همچون جامعه ترکمن ها در مقاطعی دارای اقتصاد مختلط شبانی و کشاورزی بوده اند. تحرک جوامع شبانی و سکون جوامع روستایی باعث پیدایش گونه های متفاوتی از نمادها و نشانه ها می شود (کیتسی، ۱۳۷۸، ص ۱۸).

۲. «ساختار ایلی»: ترکمنها پدرتبار هستند. آنها قبل از قرن بیستم دارای خانواده های گسترده بسیار بزرگ با یک رئیس خانواده (پدر) مقتدر و مستبد بودند (کمالی، ۱۳۷۴، ص ۱۳۱). جامعه ترکمن جامعه ای شبانی است و دارای ساختار ایلی می باشد. در این ساختار آنچه اهمیت می یابد روابط عشیره ای و خانوادگی در یک ایل می باشد. به دیگر سخن، یک ایل مجموعه ای از واحدهای اجتماعی است که از پیوستن خانوارهایی هم نسبت به وجود می آید (اشتری، ۱۳۶۵، ص ۲۵۰).

تحلیل و بیان یافته ها

تحلیل تکوینی و ساختاری مسکن ترکمن

ترکمنهای دامدار برای پاسخ به نیازهای اقتصادی و اجتماعی خود و به اقتضای تحرک دائمی شان، از آلاچیقی که آن را «اوی Oy» می نامند، استفاده می کنند. «اوی» از دیرباز مسکن ترکمنها بوده است زیرا علاوه بر اینکه به بهترین وجه پاسخگوی نیازهای زندگی کوچ نشینی آنهاست در اندک مدتی نیز برپا و برچیده می گردد. «اوی» در حقیقت کوچکترین واحد اجتماعی ترکمن ها بوده است، یعنی یک خانواده ترکمن را در خود جای می داده است. هر «اوی» معمولاً در کنار چند «اوی» دیگر که متعلق به خویشاوندان آنهاست، برپا می شود و مجموعه این «اوی» های کوچکترین واحد اجتماعی- اقتصادی ترکمن ها به نام «اوبه Oba» را به وجود می آورد که با ریشه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به هم مربوطند. در روستاهای ترکمن نشین خانواده های هر تیره در کنار هم و با کمی فاصله از آلاچیق های تیره های دیگر زندگی می کنند و با نگاهی گذرا به سیمای آبادی ها، می توانیم واحدهای اجتماعی، اقتشادی را از یکدیگر تشخیص دهیم. شکل روستاهای ترکمن به واسطه نظام چادرنشینی بسیار پراکنده است. مسکن ترکمنها با نوع معیشت آنها ارتباط مستقیم دارد و نظام تولیدی آنها بر شکل و عملکرد واحدهای مسکونی شان تأثیر گذاشته است. در ساختن مساکن سنتی از مصالحی استفاده می شود که در محیط طبیعی پیرامون وجود دارند. فراونی استفاده از چوب در مسکن ترکمنها بسیار چشمگیر است. دلیل استفاده ترکمنها از چوب زیاد در ساختن خانه های سنتی به چهار عامل برمی گردد که عبارتند از:

۱. «عوامل فرهنگی»: گرچه ترکمنها دیگر در آلاچیق زندگی نمی کنند و یکجانشین شده اند، ولی ساخت جامعه ترکمن تغییر چندانی نکرده است. کاملاً آشکار است که استفاده از چوب در این آلاچیق ها بسیار فراوان است، پس به کار بردن

چوب در ساخت مسکن یک عادت فرهنگی است و یک قسمت کوچک از ساخت جامعه ترکمن است. ۲. «تکنولوژی ناقص معماری»: در بررسی خانه های کاشان، یزد، کرمان و غیره که سابقه یکجانشینی چند هزار ساله دارند می بینیم سابقه یکجانشینی باعث افزایش تجربه مردم بومی در رابطه با معماری شده است و خانه ها با محیط طبیعی سازگاری کامل دارند. اما ترکمنها نمی توانند آنگونه خانه بسازند که یک روستایی گنابادی، یزدی، کاشانی می سازد که با استفاده از سقفهای گنبدی یا قوسی فضایی وسیع ایجاد می کند. او مجبور است با تیرهای چوبی سقف را پر کند و فاصله آنها را هم از حد معینی نمی تواند زیادت کند زیرا ممکن است سقف شکم آورده و بشکند که در این حالت باید با زدن ستون، بار سقف را به ستونها منتقل کند. و این یعنی کاربرد چوب بیشتر در خانه سازی.

۳. «مالکیت منطقه»: مالکیت منطقه شمال غربی خراسان متعلق به ترکمنها می باشد که آنها از منابع طبیعی این منطقه نهایت استفاده را برده اند. ۴. «وجود جنگلهای ارس»: به دلیل اقلیم و پوشش گیاهی این منطقه، اگر ترکمنها این همه چوب ارس در دسترس نداشتند برای پوشش سقفهایشان راه دیگری را انتخاب می کردند.

۵. «پلان ساختمان»: در یک روستای ترکمن نشین معمولاً به خانه هایی بر می خوریم که دارای چندین اتاق در کنار هم می باشند. این اتاقها در یک ردیف قرار داشته و هر کدام دری دارند که به سمت ایوانی سرتاسری باز می شود. این ایوان دارای سقفی است که بر روی ستونهای متعددی استقرار پیدا کرده است. معمولاً در زیر این اتاقها طبقه دیگری هم وجود دارد که به عنوان طویله یا انبار به کار می رود. ابعاد اکثر اتاقها از ۴*۵ متر تجاوز نمی کند ولی طول ایوان یا به عبارتی در ازای ردیف اتاقها بسیار متغیر بوده و به گستردگی یک خانه یا حتی یک خاندان بستگی دارد. در بعضی موارد هر اتاقی برای خود توالتی دارد که بیرون ردیف اتاقها و در

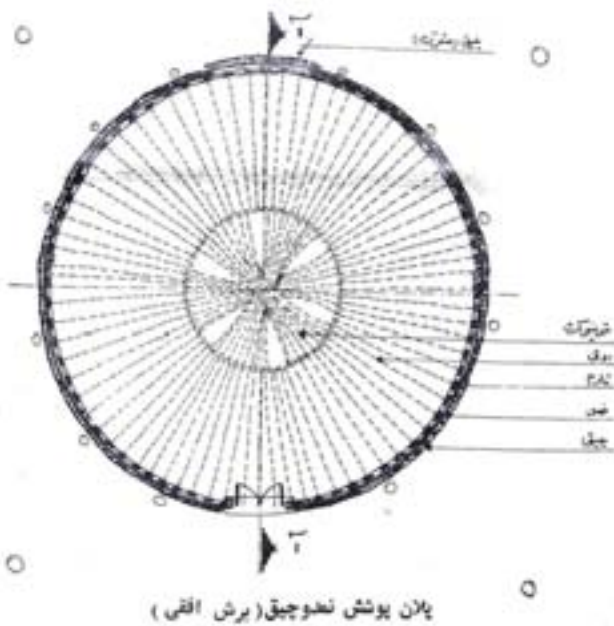
گوشه ای از محوطه ساخته می شود. علاوه بر این در میان محوطه به یک تنور برمی خوریم که از سطح زمین بلندتر ساخته شده و برای استفاده همه اتاقها مشترک است.

تحلیل ساختاری مسکن ترکمن

برپا کردن و برچیدن «اوی» یکی از فعالیت هایی است که زنان ترکمن، در قالب تقسیم کار برحسب جنس انجام آن را بر عهده دارند. برای برپا کردن «اوی» زمین باز و نسبتاً بلندی را در نظر می گیرند و گاهی برای جلوگیری از نفوذ باران و موش صحرایی زمین را به ارتفاع تقریباً ده سانتیمتر با خشت و گل بالا می آورند. ابتدا تخته پایین چهارچوب در را روی زمین می گذارند و سپس دو چوب طرفین در آلچیق «اوی» را به طریق عمودی به میان پاشنه گردهای آن قرار می دهند و تخته بالای چهارچوب در را سر جای خود نصب می کنند و محل تقاطع چهارچوب در را با طنابی محکم می بندند. سپس دو قطعه «تارم» را دایره وار به چوب های در «اوی» می بندند و بند دو قطعه «تارم» پشت «اوی» را با طناب به دو تارم پیشین مهار می کنند. در این حالت تارم ها بر روی زمین به شکل دایره با شعاع ۲ - ۲/۵ در می آید. در این هنگام از قسمت داخل اوی چوب های دو شاخه ای شکل به تارم تکیه می دهند تا «تارم» به میان کشیده نشود. برای یکپارچگی و استحکام «تارم» با دو قطعه نوار جاجیم باف (دورلق یاخا) اطراف «اوی» را از قسمت بیرون می بندند. در قسمت بالای «دورلق یاخا» نیز «بیل یوپ» که نوار کم عرض تری است بسته می شود. این نوار موجب می گردد که «اوی» در برابر بادهای شدید منطقه مقاومت نماید. پس از این کار نوبت به نصب قسمت گنبدی شکل آلچیق می رسد که کار حساس و دشواری است. چهار نفر، هر کدام دو «اوق» را از چهار طرف در هشت سوراخ «توی نوک» فرو می کنند. این سوراخ ها دوبه دو در کنار هم قرار دارند و درست رأس دو قطب عمود بر هم دایره «توی نوک» را در نظر می گیرند. سر دیگر «اوق»

ها را در دست می گیرند و با هم «توی نوک» را بلند می کنند و در چهار طرف «تارم» می ایستند. سپس طنابی از میان «توی نوک» به پایین می کشند و سر آن را به جوال پر از گندم و یا خاک وصل می کنند تا هنگام پوشاندن نمود، باد صدمه ای به «اوی» وارد نکند. ضمناً برای نگهداری «اوق ها» با «دوزی» اطراف آنها را می بندند. سپس نوبت به پوشاندن «دورلق ها» فرا می رسد. دو قطعه «دورلق» را به اطراف «تارم» می کشند که حدود نیم متر از «اوق ها» را می پوشاند. گوشه های چهار طرف هر قطعه را با «اوزوک» می پوشانند و برای

اینکه نمدها به پایین کشیده نشود گوشه های آن را با طناب هایی به «اوق ها» و چوب های «تارم» می بندند. «سرپک» را نیز بر روی توی نوک می اندازند. شعاع سرپک هفتاد و پنج تا صد سانتیمتر است و بر هشت گوشه آن طنابی وصل است که تا روی زمین ادامه دارد. اطراف تارم را با سه قطعه «قامیش» می بندند به طوری که «گت قامیش» در پشت «اوی» قرار می گیرد. در ورودی «اوی» را در سمت جنوب قرار می دهند تا «اوی» علاوه بر بهره گیری از اشعه آفتاب، از بادهای شرقی و غربی و شمالی منطقه در امان باشد. در قسمت بیرونی «اوی» به فاصله های

بین یک یا دو متر چند میخ چوبی دو شاخه به زمین می کوبند و هنگام طوفان و کولاک طناب های «سرپک» را به آنها وصل می کنند که باد «اوی» را تکان ندهد و آن را جمع نکند گاهی نیز طناب کلفتی به نام «ارقن» در پشت «اوی» از دو طرف می اندازند و سر طناب را به میخ های چوبی اطراف «اوی» می بندند و چنانچه باد شدید که به «قره یل» (سیاه باد) معروف است، در جریان باشد از داخل «اوی» چوب هایی به ارتفاع دو متر در کنار «تارم» به زمین می کوبند تا باد «اوی» را در هم نریزد. برای خارج کردن دود از «اوی» طناب قسمت مقابل در ورودی «اوی» را کنار می زنند. به طور کلی «سرپک» عمل نوررسانی و تهویه را انجام می دهد.

تحلیل ساختاری خانه های چوبی گمیشان

نقشه این منازل ساده است، دارای چند پایه اند، این پایه ها از آجر یا چوبند و خانه را چند متر از سطح زمین بالا می برده اند تا چوب هایی که ساختمان را با آنها می ساخته اند با سطح زمین تماس مستقیم نداشته باشند. این پایه ها در برخی خانه ها تا ارتفاع یک متر هم می رسند. بر روی این پایه ها بنا را الوارهای به ضخامت $20 \times 20 \times 20$ cm آغاز می نمودند، جالب توجه اینجاست که الوارهای کف خانه هیچ گونه اتصال خاصی با پایه های آجری خانه ندارند. سپس با ساختن چهارچوب منزل و با اتصال نی یا چوب هایی به دو طرف الوارهای چهارچوب به صورت اریب فضایی ایجاد می نمودند تا دیوارخانه را بسازند. میان چوب هایی که به چهارچوب ساختمان وصل کرده بودند با کاهگل پر می کردند و روی نی ها یا چوب ها را دوباره با گل اندود می نمودند تا دیوار کامل شود، سپس روی گل را دوباره با گچ انود می نموده اند. سقف این ساختمان ها دو شیبه بوده و با توجه به آب و هوای این منطقه سقف ها را با آهن گالوانیزه (حلب) و به صورت زیرشیروانی می ساخته اند. این منازل، دارای یک ایوان چوبی با پلکان چوبی می

باشند. دارای دو اتاق که هریک به بیرون درهای جداگانه ای دارند؛ هر یک از این اتاق ها با در میانی که به آن «آراقاپی araqapi» می گویند به هم راه دارند. ضخامت دیوارهای خانه های چوبی را ضخامت الوار چارچوب بنا تعیین می کند؛ چراکه چوبها و یانی هایی که دیوار را تشکیل می دهند به صورت اریب به این الوارها متصل می شوند. همانند آلاچیق ها درون این خانه ها نیز می توان کمدی را یافت که لباس ها و وسایل گوناگون را داخلش می گذارند و بر روی این کمد رختخواب ها را جای می دهند. ارتفاع این کمد که به آن «اشکاف» می گویند معمولاً یک متر است و طولش دو و نیم تا سه متر. خانه هایی که در اوایل یکجانشین شدن، ترکمن ها برای خود می سازند خانه هایبست کوچک با اتاقهای کم و غالباً در کنار آلاچیقی که ترکمن ها سال ها بدان عادت کرده بودند، به مرور زمان و با رفت و آمدهایی که شاه و درباریان به مناطق ترکمن صحرا داشته اند؛ ساخت خانه های چوبی دو طبقه و سه طبقه به خصوص در منطقه گمیشان گسترش یافت. برای هر اتاق در نمای جلو دو پنجره تعبیه شده است، در نمای شرقی نیز برای هر اتاق دو پنجره تعبیه کرده اند. در ورودی ساختمان در طبقه اول در واقع در راهروییست که طبقه اول را به دو قسمت تقسیم می کند، این راهرو در انتها نیز به در دیگری مشابه در ورودی اصلی ساختمان ختم می شود. در هر سمت این راهرو سه اتاق وجود دارد که خانواده ها هنوز در آنها زندگی می کنند. طبقه اول ساختمان از طریق پلکانی چوبی که در قسمت غربی ساختمان وجود دارد به طبقه دوم وصل می شود. این پلکان دارای نرده های چوبیست که فرم تزیینی خاصی بدان داده اند. در انتهای پلکان دری چوبی قرار دارد که معمولاً شب ها بسته می شود. طبقه دوم در این ساختمان ها دو نوع است. در نوع اول در ورودی در همان سمتی قرار می گیرد که در ورودی طبقه اول قرار داشت و طبقه را به دو ضلع شرقی و غربی تقسیم می کند. در نوع دوم درهای ورودی

یکی در سمت غرب و دیگری در سمت شرق تعبیه شده اند و راهرو، طبقه را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم می کند. در خصوص معماری سنتی مناطق ترکمن، اطلاعات مکتوبی در دست نیست و پژوهش علمی جامع و مانعی در این خصوص توسط متخصصین امر صورت نگرفته است، چنانچه تنها اشاراتی مختصر در برخی کتب مربوط به قوم نگاری همراه با اطلاعاتی کلی در این مورد وجود دارد (لوگاشوا، ۱۳۵۹) و (شریعت زاده، ۱۳۶۶). ترکمن های ایران در سه ناحیه کوهستانی، دشتی و هموار و ساحلی زندگی می کنند که بر حسب نوع آب و هوا، گاهاً دیده می شود، ترکمن ها پس از اسکان به ساخت گونه های مختلفی از مسکن پرداخته اند. چهار گونه مسکن در این مناطق شناخته شده اند که در این تحقیق به ساخت بنای منازل چوبی ساحلی (Tām) در گمیشان اشاره می شود:

۱. یورت (آلاچیق ترکمنی) (Oy)؛

۲. منازل چوبی ساحلی (Tām)؛

۳. منازل چوبی و آجری؛

۴. منازل گلی و سنگی مورد استفاده در مناطق کوهستانی.

الف- شیوه های استقرار آلاچیق های ترکمنی (مسکن پیشینی)، تام های ترکمنی (مسکن میانی) و مساکن جدید (مسکن پسینی): مساکن ترکمنها را جدای از تقسیم بندی به واسطه مولفه های اقلیمی و یا موارد مشابه، در حوزه تاثیرات بافت اجتماعی و مولفه های فرهنگی می توان به دوره های سه گانه مسکن سنتی، مسکن میانی و مسکن جدید (مدرن و رایج) تقسیم بندی کرد. در این رابطه باید اشاره داشت که ترکمنها پدرتبار هستند. آنها قبل از قرن بیستم دارای خانواده های گسترده بسیار بزرگ با یک رئیس خانواده (پدر) مقتدر و مستبد بودند. در ضمن جامعه ترکمن جامعه ای شبانی است و دارای ساختار ایلی می باشد. در این ساختار آنچه اهمیت می یابد، روابط عشیره ای و خانوادگی در یک ایل می باشد. به دیگر سخن، یک ایل مجموعه ای از واحدهای

اجتماعی است که از پیوستن خانوارهایی هم نسبت به وجود می آید؛ بنابراین تبار و خویشاوندی یکی از عوامل مهم این نظام است و تقسیم اجتماعی کار در نزد ایشان نیز در قالب همین سازمان خانوادگی شکل یافته است. بنابراین شیوه سکونت با مرکزیت بزرگ طایفه و پدرسالاری در شیوه استقرار اوی های ترکمن ها مشهود است. لکن در مساکن جدید، نظام استقرار هیچ ارتباطی با بافت اجتماعی و مولفه های فرهنگی ترکمنها ندارد.

ب- الگوهای گسترش فضایی مکان گزینی آلاچیق های ترکمنی (مسکن پیشینی)، تام های ترکمنی (مسکن میانی) و مساکن جدید (مسکن پسینی): در رابطه با الگوهای گسترش مکان گزینی تامهای ترکمن، می توان به سه الگوی جدای از هم در تقریباً تمامی مناطق اشاره داشت:

۱- «الگوی گسترش پراکنده»: این الگوی گسترش بیشتر در تام ها و قرناوه ها دیده می شود. همچنین تنها در آلاچیق ها زمانی که محدوده یک طایفه با طایفه دیگر، خانواده یک عشیره در صورت فوت پدر خانواده و یا برخی از منازعات درون قبیله ای و اختلافات خانوادگی از هم جدا شده و یا روی می دهد، مبنای پراکنش فضایی مکان قرارگیری پراکنده به بنظر می رسد. واضح است که دلیل آن را باید از بین رفتن همان بافتار اجتماعی (نوع روابط و همبستگی درونی و طایفه ای) متصور شد.

۲- «الگوی گسترش مرکزی»: در نمونه های قدیمی آلاچیق های ترکمنی بنا به مصاحبه صورت گرفته با پیران و سالخوردگان محلی، نحوه گسترش به صورت مرکزی و حول پدر خانواده و یا بزرگ عشیره و قبیله بوده است. دلیل این امر نوع روابط حاکم بین افراد قبیله و عشیره، ساختار اجتماعی آنها که پدرسالاری و عشیره محوری بوده است و احترام گذاشتن به سالمندان و قوانین اجتماعی عشیره و قبیله بوده است. لذا مرکزیت در اوی ها و محصوریت در تام ها بیشتر به عنوان یک الگوی رایج دیده می شود.

۳- «الگوی گسترش نواری و تجمعی»: در برخی از مناطق و بالاخص در مسکن دوره های میانی و تام های ترکمنی الگوی گسترش کالبدی مسکن، از توسعه نواری استفاده شده است. مبنای این گسترش بصورت خطی حول یک محور مستقیم و گهگاه یک کمربندی می باشد. در بیشتر مواقع نیز نظمی فاحش در این چیدمان فضایی دیده نمی شود. در هر حال، الگوهای دوره های میانی بیشتر با این مضمون درگیر بوده و دوران جدید بطور تقریبی شبیه دیگر مناطق ایران، و دوران ساخت و ساز مدرن بصورت مجتمع های مسکونی جدید، الگوها و ضوابط حاکم بر شهرداری، و بر اساس مجوزهای صادره از این نهاد و در دیگر موارد، دیگر ساختارهای نظارتی معماری در انطباق و شباهت با دیگر مناطق ایران می باشد.

پ- ارتباط و همبستگی با طبیعت پیرامونی
آلاچیق های ترکمنی (مسکن پیشینی)، تام های ترکمنی (مسکن میانی) و مساکن جدید (مسکن پسینی)

اقوام ترکمن در زندگی کوچ نشینی خود دارای آداب و رسوم و نوع زندگی خاصی بوده اند که با یکجانشینی این آداب و رسوم را به خانه ها و محیط روستایی یا شهری خویش منتقل کردند. اصیل ترین منزلگاه ترکمنها، آلاچیق شان می باشد که در دوره دامداری و کوچ نشینی مأمّن و پناهگاه ایشان شمرده می شد. لذا برای اقوام ترکمن، طبیعت اولین مادر و در واقع اولین خانه به حساب می آمده است؛ چنانچه تا مدتهای مدید مفهوم طبیعت و محیط پیرامون صحرا، خانه و محل سکونت اصلی تصور می شده است. ترکمنها اعتقادی راسخ به همنشینی با طبیعت اطراف داشته که به گونه ای همبستگی اعتقادی بدل شده است و بعد از نهادینه شدن در باور آنها به مدت های مدید نوع و شیوه های زیستی آنها را در «زندگی مسالمت آمیز با طبیعت» رقم زده است. حتی در جابجایی از یک محل به محل دیگر، که بواسطه نوع شغل دامداری آنها بوده است

نیز این ارتباط و همبستگی با طبیعت دیده می شود. گویا برای هر طایفه یک عشیره، قبیله و یا حتی یک ابه، این ارتباط و همزیستی با زیست بوم اصلی ترین نیاز از لحاظ باورهای اجتماعی و فرهنگی بوده و در سطوح تصورات آنها، به توقعاتی رسیده که در پاسخگویی به مقوله اسکان، خود را در معماری مسکن آنها به عنوان یک شیوه و الگوی مسکن بومی نشان داده است.

ت- «نحوه شکلگیری دیاگرام عملکردی مسکن و فعالیتهای اقتصادی و معیشتی»: مسکن ترکمنها با نوع معیشت آنها ارتباط مستقیم دارد و نظام تولیدی آنها بر شکل و عملکرد واحدهای مسکونی شان تأثیر گذاشته است. مسکن نه تنها محل آسایش افراد است، بلکه محل نگهداری دام، انبار آذوقه، محل تهیه مواد لبنی و غذایی، انبار گندم و جو و جایی برای تولید صنایع دستی (نمدمالی، حصیربافی، قالی بافی، سوزن دوزی و...) نیز می باشد. به خاطر این عملکردها واحد مسکونی ترکمن های دامدار یعنی «اوی» دارای ویژگی های بسیاری است که بطور مثال: قابلیت برپایی و جمع کردن آنها، و سهولت ساخت و حمل و نقل پذیری، و موارد مشابه نشان از همین ارتباط دارد. در تامهای ترکمن نیز محدوده ای که مثلاً انبار یا محل نگهداری دام ها یا محل پخت نان و مشابه آن است یک حوزه فعالیتی است که باعث شکلگیری یک ریزفضای عملکردی در قالب یک نمودار عملکردی (حبابی، عمودی و افقی) می شود که کاملاً در نحو فضایی تام های ترکمنی مشهود است. ولی در دوران جدید هیچ ارتباطی با شیوه های اقتصادی و معیشتی دیده نمی شود و متاسفانه مسکن جدید مطابق مناطق دیگر بصورت رایج بوده و حتی در نسل جدید توجه بیشتر و ویژه ای به عناصر مدرن مسکن (آشپزخانه آپن، اتاقهای مستر، شیشه های یکپارچه و از بین رفتن حریمیت فضایی) دیده می شود.

ث- «عناصر فضایی مسکن»: ساخت آلاچیق ها، مراسم همراه آنها، تزئینات داخلی آلاچیق ها،

نوع خاص زندگی ترکمن ها را نشان می دهد؛ با یکجانشین شدن و آغاز کارخانه سازی ترکمن ها، باز می توان نشانه هایی از آلاچیق ترکمنی را در خانه های روستایی نیز یافت؛ فضای بدون دیوار اولین خانه های ساخته شده در ساحل دریای خزر، در منطقه گمیشان، خواجه نفس و بندر ترکمن، منازلی با اتاق های محدود و فضاهای باز و بدون تقسیم بندی برای حریم خصوصی افراد، آویزه های روی دیوارها که در آلاچیق ها مورد استفاده قرار می گرفت، کمدهایی که روی آنها رخت خواب می گذاشته اند، همه در منازلی که اکنون ترکمن ها سکونت دارند کمابیش به چشم می خورند. در تام های ترکمن الگوی سازمان فضایی و عناصر فضایی آنها متفاوت است. مهمترین ویژگی سازمان فضایی آنها حضور همزمان سه گونه فضایی باز (حیاط)، نیمه باز (ایوان و تالار) و بسته (اتاق ها) می باشد. هر یک از این فضاها بر حسب نوع معیشت حاکم و روابط اجتماعی و نزدیک ساکنین با همسایگان و اقوام، فضاهایی پر کاربرد و همیشه سرزنده بوده اند. در هر حال می توان به تفصیل گفت:

۱- «فضای باز و نیمه باز» (حیاط و تالار): حیاط و تالار دو عنصر فضایی جدایی ناپذیر در این مناطق به حساب می آیند که به دلیل انجام فعالیتهای

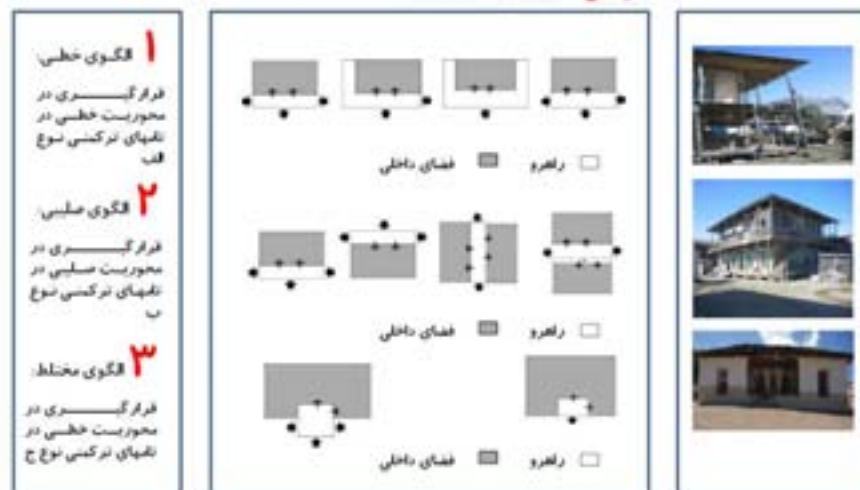
روزمره زندگی (دامپروری، آشپزی و پخت و پز نان و اصطبل و نگهداری احشام) از پویایی خوبی برخوردار هستند؛ چنانچه مسکن سنتی این مناطق بر روی پایه هایی ساخته می شوند، در برخی از طرح ها این پایه ها به قدری بلند انتخاب می شوند که در زیر بنا فضایی خالی باقی می ماند. از این فضا گاه به عنوان محل نگهداری حیوانات استفاده می شود و در برخی موارد به عنوان انبار یا کارگاه قالببافی برای زنان مورد استفاده دارد. اما غالباً محل نگهداری حیوانات و کارگاه ها یا انبار علوفه جدا از بنا ساخته می شوند. در کنار برخی ساختمان ها مکانی به نام تالار (Telar) وجود دارد که به عنوان محل آسایش تابستانی مورد استفاده قرار می گرفته است و دارای پایه های بلندی از چوب است که در زیر آن محلی برای نگهداری دام ها در نظر گرفته می شده است. ۲- «فضاهای بسته»: فضاهای داخلی از یک یا چند اتاق، آشپزخانه و سرویس بهداشتی تشکیل می شده اند. این فضاهای بسته چند عملکردی هستند که تمام فعالیتهای یک خانوار از قبیل غذا خوردن، خوابیدن، دور هم نشینی و معاشرت خانوادگی در آنها انجام می شده است. وجود تاقچه های کوچک برای اشیاء و عناصر تزئینی و لوازم کاربردی و دکوری، گنجه های بزرگ در دیوار برای لباس

مدیریت شهری

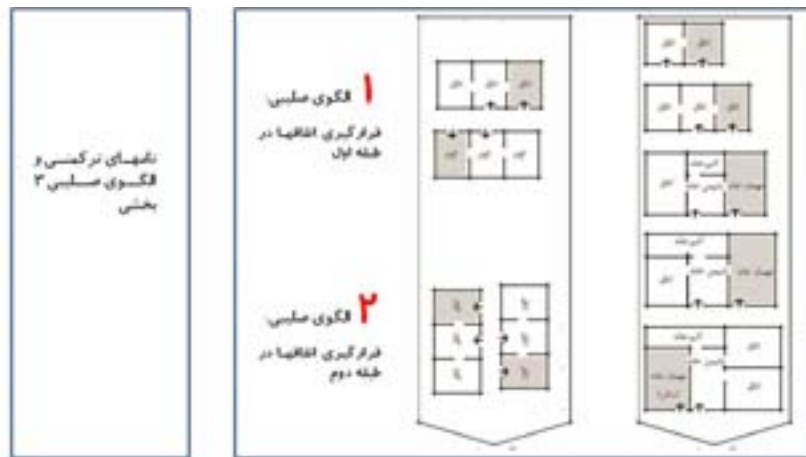
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۱۸۷

تحلیل ساختاری تاهای ترکمنی: مآخذ برداشت میدانی نگارنده رساله، ۱۳۹۲

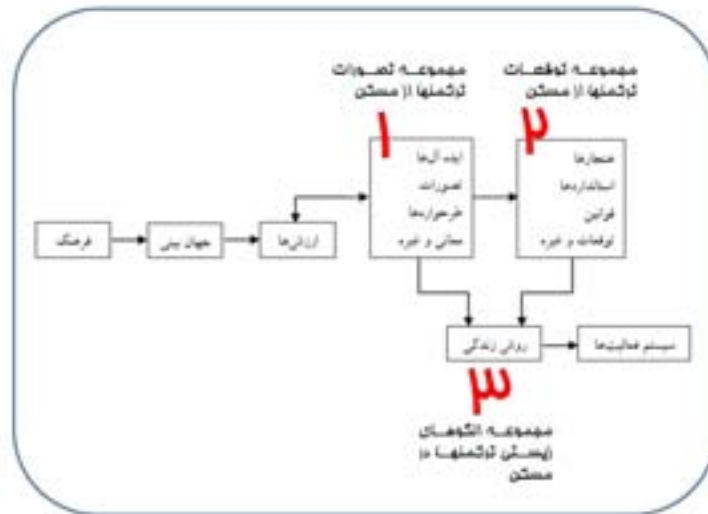
تحلیل ساختاری نامهای ترکمنی: ماحذ، برداشت
میدانی نگارنده رساله، ۱۳۹۲

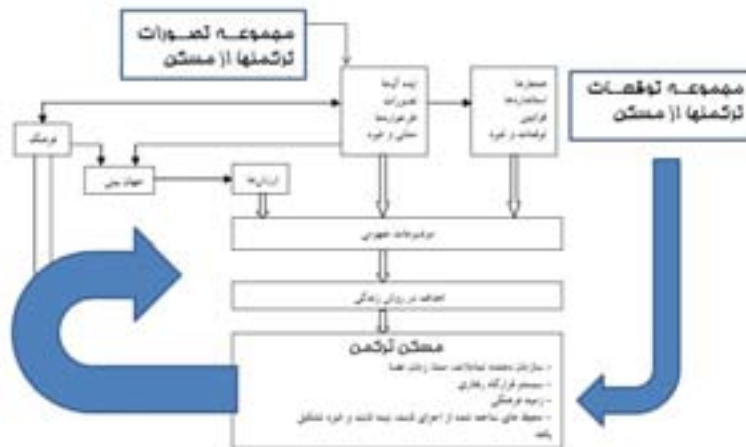
است، به طبقه دوم وصل می شود. این پلکان دارای نرده هایی چوبی است که فرم تزیینی خاصی بدان داده اند. در انتهای پلکان دربی چوبی قرار دارد که معمولاً شبها بسته می شود.

ج- «سازمان فضایی مسکن ترکمن»: در نامهای ترکمن سه گونه سازمان فضایی دیده می شود که بر شیوه فعالیت های درونی خانه تاثیر گذاشته است. گونه اول، الگوی خطی است که حول یک راهرو مرکزی چیدمان فضایی اتاقها واقع شده است و مبنای گسترش فضا، همین مرکزیت محوری بوده است. گونه دوم، الگوی صلیبی است که که مبنای آن مفصل ارتباطی راهرو در طبقه اول بصورت شرقی- غربی و در طبقه دوم بصورت شمالی- جنوبی است.

یا رخت خواب، پشتی ها و تشکچه های متعدد برای نشستن در اتاقها از دیگر نکاتی است که در طرح این فضاهای بسته دیده می شود. در نامهای ترکمنی برای هر اتاق طبقه اول در نمای روبرو، دو پنجره تعبیه می شده است که در نمای شرقی نیز برای هر اتاق دو پنجره تعبیه شده است. درب ورودی ساختمان در طبقه اول در واقع در راهروی است که طبقه اول را به دو قسمت تقسیم می کند. این راهرو در انتها نیز به درب دیگری مشابه درب ورودی اصلی ساختمان ختم می شود. در هر سمت این راهرو سه اتاق وجود دارد که خانواده ها هنوز در آنها زندگی می کنند. طبقه اول ساختمان از طریق پلکانی چوبی که اغلب در قسمت غربی ساختمان قرار می گرفته

نمودار ۱. تاثیرات و تاثرات فرهنگی بر مسکن بومی ترکمن؛ ماخذ: یافته‌های پژوهش.

نمودار ۲. روش زندگی و الگوهای زیستی و تاثیر آن بر ماهیت مسکن ترکمنها؛ ماخذ: نگارنده.

همچنین پلکان در منتهی الیه جنوب شرقی و گاهاً شمال غربی می باشد. گونه سوم، نوع مختلط در خانه های گلی نواحی قرناوه است که شرح تفصیلی سازمان فضایی آن در نمودار تحلیلی مجاور شرح داده شده است.

نتیجه گیری و جمع بندی

فرهنگ ساخت و چگونگی اجرای بنای تام ترکمنی، طی سال ها اسکان این قوم به صورت سنت در میان آنها باقی مانده است و با اقلیم و کارکردهای معیشتی این نواحی همساز و همگون شده است و حتی می توان گفت، طرح این نوع ساختمان ها به نوعی در ساختمان هایی که امروزه در این مناطق ساخته می شوند، تأثیر گذارده است. اگر چه امروزه بسیاری از فعالیت های اقتصادی و نوع فرهنگ سنتی در میان ترکمن ها در حال کمرنگ شدن می باشند، اما برخی از عناصر فرهنگی و اجتماعی مؤثر در ساختمان سازی این قوم را می توان نمونه ای بدیل از هنر ساخت مسکن بومی این خطه از سرزمین ایران بشمار آورد. از سوی دیگر ساخت سکونت گاه های سنتی ترکمن ها پس از یکجانشین شدن را می توان متأثر از فرهنگی دانست که در طی قرن ها در انطباق با اقلیم و جغرافیای

بومی و محلی حاصل شده است در عین حالی که مجاورت این اقوام با همسایه شمالی ایران، شوروی را نیز نمی توان در ساخت این نوع سکونت گاه ها بی تأثیر دانست. در دوران مدرن نیز تفاوت فاحشی در شیوه های زیستی و سکونتی اقوام ترکمن دیده می شود که در مقایسه با دوران سنتی قابل قیاس نیست. تغییرات در همگنی اجتماعی، تجانس و عدم تجانس های فرهنگی، مظاهر و نمودهای اخلاقی، الگوهای معاشرتی و حلقه های اجتماعی و حتی میزان اجتماع پذیری و آداب و رسوم زندگی نیز نشان از این تحولات دوران مدرن و پسامدرن دارد؛ چنانچه مطابق با همه جای دنیا و مناطق ایران در حال حاضر، شناخت تأثیرات مدرنیته و فرایندهایش بر الگوهای سکونت و فرهنگ خانه در تمام جوامع بخصوص کشورهای در حال توسعه بسیار پیچیده و دشوار شده است؛ زیرا در نتیجه تحولات مدرن و گسترده فرایندهای ارتباطی بین ملت ها و ادغام و اشاعه فرهنگ ها در یکدیگر، دیگر فرهنگ آن کلیت منسجم و یکپارچه ای نیست که انسان شناسان در قبایل و اقوام کوچک سنتی مشاهده و مطالعه می کردند. همچنین می توان اشاره کرد که در زمینه تأثیرات فرهنگی بر کالبد مسکن بومی ترکمنها باید اذعان داشت که فرهنگ به شکلگیری و ترسیم مفاهیم جهان بینی و نگاه انتولوژیک از هستی و محیط منجر می شود و سپس مجموعه ای از ارزشها را در ۲ بخش عمده شکل می دهد. این دو بخش عبارتند از:

۱. مجموعه ای از «تصورات ترکمنها از مسکن» مشتمل بر ایده آلهای، تصورات، طرحواره ها، معانی و مشابه آن؛

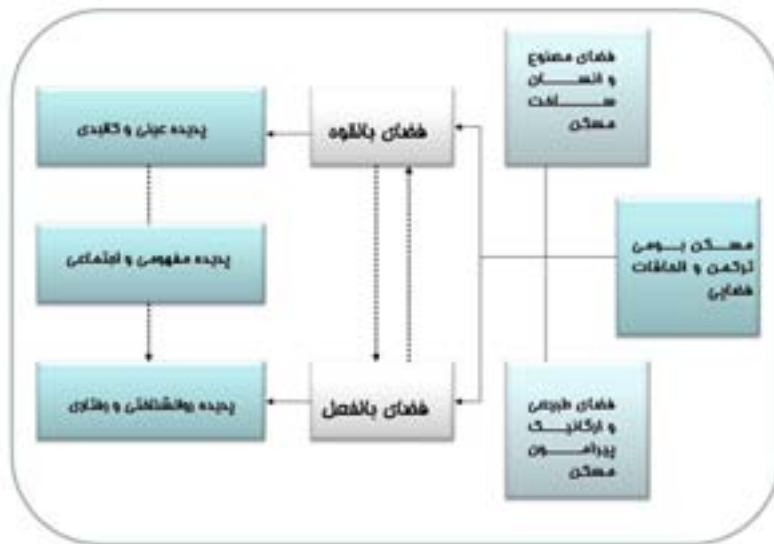
۲. مجموعه ای از «توقعات ترکمنها از مسکن» مشتمل بر هنجارها، استانداردها، قوانین و توقعات و مشابه آن.

به واقع باید گفت که فرهنگ بطور عام باعث شکلگیری نحوه نگرش به محیط و عالم هستی و زندگی می شود. این نگاه به زندگی و جهان

شکلدهنده مجموعه ای از ارزشهایی است که در ایده آلهای و تصورات آنها بروز می یابد و باعث ایجاد مجموعه ای از توقعات از مسکن مطلوب می شود که باید در استانداردها و قوانین طراحی و ساخت بروز یابد. در انتها همه این موارد سبک زندگی و الگوهای زیستی ترکمنها را رقم می زند.

در رابطه با نحوه احراز هویت در معماری مسکن و چگونگی پیوستاری فرهنگ و شناخت شناسی اجتماعی و معماری می توان به اهم موارد زیر اشاره داشت:

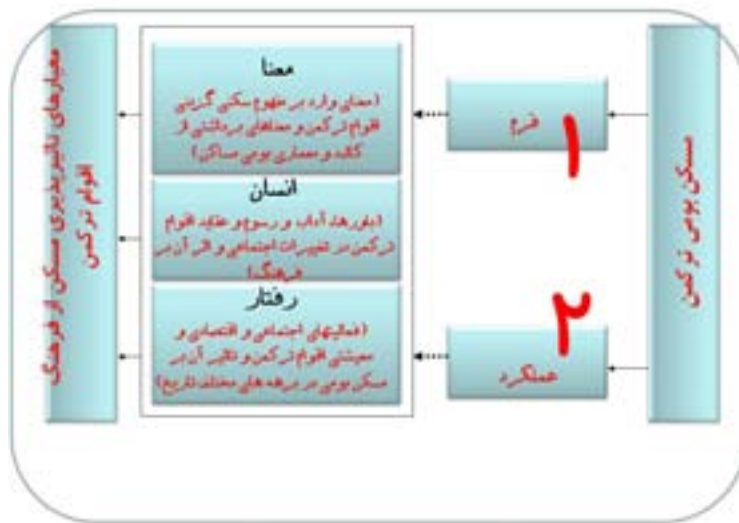
۱. «پدیده های شناختی منتج از مطالعات فرهنگی اجتماعی مسکن ترکمن»: چنانچه در نمودار زیر مشاهده می شود، فضای زیستی مسکن ترکمن بر دو گونه فضای طبیعی و فضای مصنوع (انسان ساخت) تقسیم بندی می شود که بنا به ماهیت بالفعلی و بالقوگی، حدود و ثغور متفاوتی را دربر می گیرند. برخورداری از فضاهای ارگانیک و طبیعی و چشم اندازهای کیهانی و رمانتیک موجود در منطقه (به قول تقسیم بندی نوربری شولتز)، امکان ارتباط معنایی کارآمد با محیط را فراهم می کند که ریشه در طبیعت گردی و فرآیندهای سبک زندگی ترکمنها در نوع و شیوه های زندگی دامداری و کوچ نشینی دارد که امروزه خود را در طراحی مسکن جدید مناطق ترکمن نشین شمال ایران و بالخصوص ترکمن صحرا و گمیشان نشان می دهد. نکته قابل تأمل بار روانشناختی و رفتاری ترکمنها در استفاده از این گونه های مسکن بومی است؛ مثلاً به عنوان اشاره می توان گفت که ترکمنهای اصیل هنوز با وجود ساخت تامهای ترکمنی، در آلاچیق (اوی) های خود زندگی می کنند و بنای جدید مسکن تنها بوسیله نسلهای جدیدتر و یا به عنوان مکان مهمان در نظر گرفته شده است. همچنین باید گفت که مسکن بومی ترکمنها بیشترین برگردان معنایی را در پدیده های مفهومی و اجتماعی دارد که بر اساس مشاهدات میدانی از محیط مربوطه قابل درک بوده است.

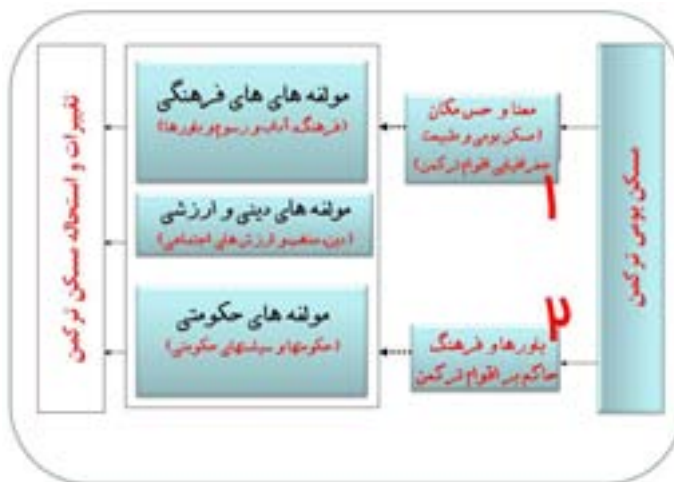
نمودار ۳. انواع فضا (مسکن بومی ترکمن) و پدیدارهای حاصل آن در حوزه مطالعات فرهنگی؛ ماخذ: ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

بعد از این تغییرات رواج یافته است نشان داده است. ۴. «ارتباط هویت (فضامندی)، معنا و کالبد در مسکن ترکمن» یکی از نکات قابل تامل در این رابطه نحوه ارتباط همزمان کالبد مسکن ترکمن با معنای درخواستی از آن در نزد اقوام ترکمن و احراز مفهوم ماهوی و هویتی است که در طول زمان در متن مکان (مسکن) این اقوام شکل گرفته است. ۵. «فرآیند حس مکان در مسکن بومی ترکمن و مولفه های فرهنگی- اجتماعی» همانطور که در نمودار زیر دیده می شود، برانگیزش های عاطفی و درونی نسبت به قومیت و فرهنگ ترکمنها به بروز فعالیتهای معیشتی و آداب و رسوم زیست جمعی خاصی منتج می شود که تاثیرات خود را به صورت کدهای اطلاعاتی در دریافت و پردازش اطلاعات هویتی و ماهوی و نحوه استنباط و ادراک محیط نمایان می سازد و در نهایت تاثیرات خود را بر مسکن و یا در استحاله و تغییرات مسکن ترکمنها در طول تاریخ نمایانگر می سازد. ۶. «کاراکترهای مسکن ترکمن منتج از تغییرات فرهنگی- اجتماعی» این دسته کاراکترها لزوماً ماهیت شناسا ندارند، در عین حال اکیداً و صرفاً اکیداً نباید آنها را معنایی- محتوایی دانست؛ قس علیهذا

۲. «معیارها و مولفه های تاثیرپذیری مسکن از فرهنگ اقوام ترکمن» در این باب باید به دو مولفه فرم و عملکرد اشاره کرد که در: ۱. معنا (معنا سکنی گزینی اقوام ترکمن و معیارهای کالبدی و معماری مسکن بومی)، ۲. انسان (باورها، رسوم و عقاید و تغییرات اجتماعی و فرهنگی در بره های تاریخی)، ۳. رفتار (فعالیت های اقتصادی، اجتماعی و معیشتی اقوام ترکمن و تغییرات آنها در طول تاریخ و نحوه تاثیرگذاری این فعالیتها یا تغییرات آنها بر کالبد معماری و مسکن ترکمنها) بروز یافته است. ۳. «مولفه های تغییرپذیری مسکن ترکمن در تاریخ» چنانچه در مطالب قبلی اشاره شد، مولفه های دینی و ارزشی و حکومتی و فرهنگی- اجتماعی در تغییرات مسکن ترکمنها تاثیراتی شایان داشته است. یعنی باید گفت نوع باورها و عقاید ترکمنها در تاریخ و نوع و شیوه زندگی آنها از کوچ نشینی تا یکجانشینی اجباری، نوع سیاستهای حکومتی مربوط با تخته قاپو کردن عشایر در دوره شاهنشاهی، و حتی نوع معیشت و شرایط زیستی آن در ماقبل زندگی روستایی به دوره های شهرنشینی، همه و همه، مثالهای بارزی از تغییرات ویژه ای هستند که اثرات خود را در شیوه سکونتی بعدی و مسکنی که

نمودار ۵. معیارها و مولفه های تاثیرپذیری مسکن از فرهنگ اقوام ترکمن؛
 ماخذ: ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

نمودار ۶. مولفه های تاثیرپذیری مسکن از فرهنگ اقوام ترکمن؛ ماخذ:
 ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

را شکل داده است. در نهایت مولفه های عام زیبایی شناختی و مطلوبیت های فرهنگی این اقوام سومین کاراکترهای مسکن ترکمنها را شکل داده است که در نمودار زیر مورد اشاره قرار گرفته است.

۷. «ابعاد شناختی تعامل فرهنگ و معماری مسکن ترکمن»: باید گفت که فعالیتهای معیشتی و اقتصادی و نوع سبک زندگی ترکمنها مهمترین تاثیر را بر چرایی و چگونگی مسکن ترکمنها داشته است؛ چنانچه زندگی اقوام ترکمن در مسکنهای

در انواع طبیعی، معنایی و انسانی بروز می کنند. طبیعت به عنوان اولین مسکن ترکمنها کاراکتر ارزشی عمده ای در گونه های زندگی ترکمنی بشمار می رود. مواریت و ماترک فرهنگی اقوام ترکمن در طول تاریخ بالاخص با توجه به اقلیت پنداشته شدن آنها در سرزمین ایران و میل شدید آنها برای پایدار نگه داشتن باورها و آداب و رسوم و هنجارهای سنت گذشته از سویی دیگر، شکلواره دومین کاراکترهای مربوط به فرهنگ اجتماعی زیست جمعی ترکمنها

نمودار ۸. حس مکان در مسکن بومی ترکمن و مولفه های فرهنگی - اجتماعی؛ ماخذ: ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

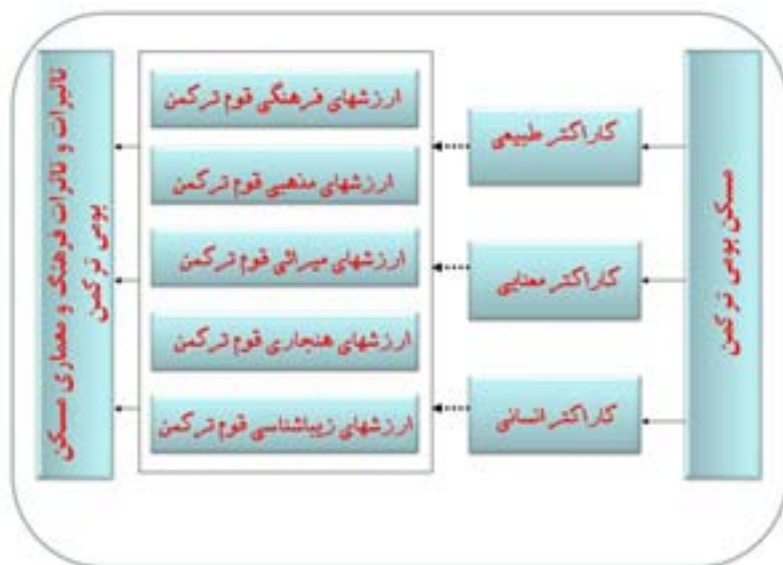
بومی خود دلیل اول چرایی شکلگیری مسکن بومی ترکمن می باشد که یافته های پژوهش حاضر نیز بر آن صحه گذاشته است. در مرتبه دوم فرم و کالبد معماری مسکن ترکمنها در مولفه های مقیاس، ابعاد و تناسب و انعطاف پذیری ارتباط نزدیکی به فرهنگ رایج اقوام ترکمن داشته است؛ چنانچه فرم و شکل آلاچیقها، تناسبات و ابعاد آنها و انعطاف پذیری آنها در ساخت و جمع آوری سریع نیز بر این نکته و نوع سبک و الگوهای سکونتی و شیوه های زندگی ترکمنها اشاره داشته است. در مرحله سوم، تصورات و خاطرات، خوانایی، ادراک و تجربه حسی نیز در حوزه مولفه های شناختی فرهنگی مسکن ترکمنی از اهمیتی فزاینده برخوردار بوده است.

۸. «ابعاد نیازها و شکلگیری مسکن بومی ترکمن»: در رابطه با انواع نیازها در رابطه با مسکن باید بطور عام به هرم آبراهام مازلو اشاره کرد. سطوح مختلف نیازها در هرم مازلو از یک طرف و نتایج منتج از مصاحبه های عمیق با ساکنان منطقه به ابعاد نیازهایی مختلفی در رابطه با شکلهای به مسکن بر اساس نیازهای ساکنان محلی اشاره دارد که در نمودار زیر مورد اشاره قرار گرفته است. در پایان باید گفت که مقوله فرهنگ مقوله ای پیچیده و در عین حال غامض است که درک آن

بدون شناخت مولفه ها و متغیرهای مرتبط با آن قدری مشکل و تاحدودی ناممکن بنظر می رسد. در این پژوهش و در انتها برای ارتباط و تعامل سازنده فرهنگ و معماری و رسیدن به جایگاه ارزنده برای مطالعات شناخت شناسانه اجتماعی در طراحی معماری به چند نکته اشاره می شود:

۱. «ضرورت شکل دهی سازماندهی اجتماعی فضا»: ساختار اجتماعی و فرهنگی هر جامعه به دلیل ماهیت وجودی خود در بستر زمان، دچار تغییر، دگرگونی و حتی تحول است. بدین سان مشاهدهی تغییرات در فضاهای شهری و معماری، در پی دگرگونی هنجارهای اجتماعی، امری طبیعی است که متعاقب آن در سیمای شهری و به خصوص در کالبد و معماری آن تحولاتی بوجود آمده است. از آنجا که تمدن به یکباره به وقوع نپیوسته و ظهور آن تدریجی است؛ بنابراین کالبد زیستی، محل تجلی حیات مدنی است و نیازمند تداوم این حیات نیز خواهد بود. لذا برای تحقق این تداوم نیازمندی به سازماندهی اجتماعی امری ضروری به نظر می رسد.

۲. «ضوابط و دستورات عملیاتی طراحی معماری»: گفته شد که دگرگونیها و استحاله های فرهنگی و اجتماعی، نیازهای جدیدی را در کالبد بنای مسکونی

نمودار ۹. کاراکترهای مسکن بومی ترکمن و مولفه های ارزشی؛ ماخذ: ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

نمودار ۱۰. فرم و کالبد، فعالیت و تصورات و مولفه های فرهنگی-اجتماعی مسکن ترکمنها؛ ماخذ: ترسیم نگارنده بر اساس مطالعات پژوهش.

هم از هدر رفتن سرمایه جلوگیری گردد و هم رفاه نسبی شامل حال شهروندان و ذینفعان می‌شود. ۳. «ضوابط و دستورالعمل‌های ساخت و اجرا»: لزوم در نظرگیری الگوهای بومی ساخت مسکن که مبتنی بر آداب و رسوم اجتماعی ساخت مسکن در مناطق مختلف کشور است، می‌توان انتظار داشت تا بیشینه انطباق مسکن و نیازهای فرهنگی-اجتماعی مردم فراهم گردد؛ لذا ضرورت تدوین ضوابط و

متولد کرده‌اند که امروزه برای زندگی مناسب در جامعه شهری ناگزیر از پاسخگویی به این نیازها خواهیم بود؛ چنانچه در آرایه ضوابط برای طراحی مسکن در زمان کنونی، به خواسته‌های جدید زندگی که برگرفته از تحول اجتماعی در فضاهای شهری و معماری اقوام خاص توجه کافی مبذول گردد، مسکن بومی و شهری و معماری حاکم بر آن از کارایی مناسب بهره‌مند می‌گردد. به این ترتیب

گسترش و یا به عبارت بهتر، استعلای مولفه های فرهنگی- اجتماعی و مولفه های طراحی معماری باشد، از مهمترین مواردی است که انتظار می رود در پژوهشها و مطالعات فرهنگی و در حوزه معماری مورد توجه بیشتری باشد؛ چنانچه امروزه درصد اندکی از مطالعات حوزه معماری به بررسی مولفه ها و متغیرهای فرهنگی وارد بر یا دخیل در معماری مربوط می شود. برای تحقق این هدف، گونه شناسی معماری مسکن و نقد و تحلیل اجزا و عناصر واحد مسکونی به لحاظ کاربرد آنها از جنبه های گوناگون، در هر منطقه حایز اهمیت ویژه ای است که باید مولفه های طراحی بر اساس نیازسنجی و مطلوبیت سنجی واحدهای مسکونی برای افراد ساکن باشد.

۶. «روش مندی طراحی و روشهای طراحی مسکن بر اساس مطلوبیت سنجی فرهنگی- اجتماعی از شهروندان»: لازم است هر یک از نیازها و نیز

دستورالعملهای ساخت مسکن در شهرها و روستاهای کشور امری ضروری بنظر می رسد.

۴. «شناسایی کارکرد مفهوم مسکن در قومیتها و مقوله مسکن بومی»: بدین منظور شناخت کارکرد اجزای واحد مسکونی در پی گونه شناسی مسکن و تحلیل ویژگی های کاربردی آنها در مناطق مختلف و در زمان های گذشته و حال، لازم است و باید با وثوق و علم به نیازهای جدید اجتماعی و فرهنگی نسل حاضر، ارایه ضوابطی که منطبق بر دیگر نیازهای موثر در شکل یابی مسکن بومی باشد؛ با علم به گریزناپذیری تغییرات اجتماعی و فرهنگی جامعه ای که برای آن طراحی می کنند، صورت پذیرد.

۵. «التزام انجام پژوهشها و مطالعات فرهنگی کارآمد در مقوله طراحی و ساخت مسکن»: در نظر گرفتن نحوه تعامل سازنده معماری و فرهنگ و چگونگی ارتباط پذیری آنها با یکدیگر که باید در راستای بسط و

خواسته‌های سکونت‌ی به طور ویژه مورد بررسی قرار گرفته تا بهترین گزینه‌ها برای کالبد و عناصر مسکن انتخاب گردد. راهکار برای پاسخگویی به این دگرگونی‌ها می‌باید با توجه به ساختارهای اجتماعی و نیازهای فرهنگی در پهنه‌های جغرافیایی مختلف در نظر گرفته شود.

بر این اساس و طبق نتایج این پژوهش، می‌توان تدوین «طرح جامع مطالعات فرهنگی مسکن» را به عنوان یک سند فرادستی در دستور کار قرار داد که ارگانها و سازمانهای متولی بالاخص وزارت مسکن و شهرسازی به عنوان متولی اصلی، لازم است تا نسبت به انطباق بیشتر مسکن با زیست بوم و فرهنگ بومی در مناطق کشور ایران التفات بیشتری را مبذول دارد. لذا، این طرح باید شامل اسناد زیر در سطوح زمانی مختلف فرض شود:

۱. «سند تحلیلی»: شامل جمع‌بندی مطالعات بر اساس اسناد و مطالعات پشتیبان؛
  ۲. «سند راهبردی»: تلفیق اهداف، راهبردها و سیاستها؛
  ۳. «سند اجرایی»: شامل برنامه‌ها، اقدامات، اولویت بندی اقدامات، تعیین نهادهای مسئول و سازمانهای اجرا کننده؛
  ۴. «سند منطقه‌ای»: شامل شیوه منطقه‌ای کردن اقدامات، و فرایندهای اجرایی برنامه‌ها و نحوه بررسی و نظارت برنامه‌ها و اقدامات.
- در انتها پیشنهاد می‌شود در راستای انجام مطالعات بهینه و مناسب در زمینه هماهنگ سازی تأثیرات اجتماعی- فرهنگی مسکن بومی در ایران و کارآمدسازی تدوین طرح‌های پژوهشی و رویه اجرایی حاکم بر آن در زمینه مطالعات فرهنگی مسکن در مناطق مختلف ایران از نمودار زیر به عنوان الگوی فرآیندی استفاده گردد.

منابع و ماخذ

اشتری، بهروز (۱۳۶۵) ترکمن و تبار، مجموعه مقالات مردم شناسی، دفتر سوم، اشتیانی، منوچهر (۱۳۸۳) ماکس وبر و جامعه

شناسی شناخت، تهران، نشر قطره. بحرینی و دیگران (۱۳۸۸) تحلیل مبانی نظری طراحی شهری معاصر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

بداعی، ذبیح الله (۱۳۷۱) نیازجان و فرش ترکمن، انتشارات فرهنگان، تهران.

برن، آگ و نیم کوف (۱۳۸۰) زمینه جامعه شناسی، ترجمه: آریان پور، تهران، انتشارات نگاه.

برولین، برنت (۱۳۸۳) معماری زمینه گرا، ترجمه راضیه رضازاده، تهران، نشر خاک.

بنتلی، ای. ین و دیگران (۱۳۸۷) محیط های پاسخده: کتاب راهنمای طراحان، ترجمه مصطفی بهزادفر، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران. بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۵) ترکمن های ایران، انتشارات پاسارگاد، تهران.

پژوهنده، محمد حسین (۱۳۹۰) اندیشه های جامعه شناسی فرهنگ، نشریه اندیشه حوزه.

پهلوان، چنگیز (۱۳۷۸) فرهنگ شناسی، نشر قطره، تهران.

پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۸۶) رویکرد اندیشه ای در تداوم معماری ایران، صغه، سال ۱۶، شماره ۴۵.

پوردیهیمی، شهرام (۱۳۹۰) فرهنگ و مسکن، مسکن و محیط روستایی، شماره ۱۳۴.

پورکریم، هوشنگ (۱۳۴۶) ترکمن های ایران، مجله هنر و مردم، دوره ۴-، ش ۴۱، ۴۲ و ۶۴ (اسفند ۴۴ و فروردین ۴۵؛ بهمن ۴۶).

پیتر همیلتون (۱۳۸۰) شناخت و ساختار اجتماعی، حسن شمس آوری، تهران، نشر مرکز.

جیکوبز، جین (۱۳۸۶) زندگی و مرگ شهرهای بزرگ امریکا، مترجم: پارسا، حمیدرضا؛ افلاطونی، آرزو، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

حبیب، فرح (۱۳۸۰) فضای شهری بستر تعامل اجتماعی (تعامل اجتماعی رویکردی به پایداری)؛ فصلنامه معماری و فرهنگ، سال هفتم، شماره ۲۴. ۱۳۸۰.

حبیب، فرح، (۱۳۸۵) کندوکاوی در معنای شکل شهر، در: نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۵.

حبیبی، سید محسن (۱۳۷۹) جامعه مدنی و حیات شهری، مجله هنرهای زیبا، تهران، شماره ۷.

حصوری، علی (۱۳۷۲) فرش های ترکمنی، انتشارات فرهنگان، تهران.

دنی کوش (۱۳۸۸) مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی، مترجم: فریدون وحید، نشر سروش.

دهقانی، زکیه (۱۳۸۴) هویت از نظر راپاپورت، سایت انسان شناسی و فرهنگ.

ذبیحی، مسیح (۱۳۵۰) گرگان نامه، به کوشش ایرج افشار، نشر فرهنگ ایران.

راپاپورت، آموس (۱۳۶۶) منشا فرهنگی مجتمع های زیستی، ترجمه رضیه رضازاده، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت.

راپاپورت، آموس (۱۳۸۸) انسان شناسی مسکن، ترجمه خسرو افضلیان، نشر حرفه هنرمند.

راپاپورت، آموس (۱۳۸۴) معنی محیط ساخته شده: رویکردی در ارتباط غیر کلامی، ترجمه فرح حبیبی، تهران، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری.

راپاپورت، ایموس (۱۳۶۶) منشا فرهنگی مجتمع های زیستی، ترجمه رضیه رضازاده، جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

راپاپورت، ایموس (۱۳۸۵) معنای نظم شهر، ترجمه سمیه جیریایی، سایت انسان شناسی و فرهنگ.

راپاپورت، ایموس (۱۳۸۵) مقاله خاستگاه فرهنگی معماری، ترجمه صدف آل رسول، افرا بانک، در: فصلنامه فرهنگستان هنر، زمستان ۱۳۸۲.

راپاپورت، ایموس (۱۳۸۵) مقاله فرهنگ و نظم شهری، ترجمه سمیه جیریایی، سایت انسان شناسی و فرهنگ.

رضوی، مرتضی (۱۳۷۱) درآمدی بر جامعه شناسی شناخت، تهران، موسسه کیهان.

روح الامینی، محمود (۱۳۸۶) زمینه فرهنگ شناسی تألیفی در انسان شناسی فرهنگی و مردم شناسی، تهران، نشر عطار.

روسک، جوزف و رولند وارن (۱۳۵۵) مقدمه ای بر جامعه شناسی، ترجمه بهروز نبوی و احمد کریمی، تهران، نشر فروردین.

سارلی، طاهر (۱۳۸۱) اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ترکمن ها از دوران قاجاریه تا پایان پهلوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان.

ساسن، ساسکیا (۱۳۸۹) جامعه شناسی جهانی شدن، ترجمه مسعود کرباسیان، نشر چشمه، تهران.

شورت، جان رنای (۱۳۸۸) نظریه شهری؛ ارزیابی انتقادی، مترجم زیاری، مهندژاد و پرهیز، کرامت اله، حافظ و فریاد، دانشگاه تهران، تهران.

علیزاده، عبدالرضا و دیگران (۱۳۸۵) جامعه شناسی معرفت، چاپ ۲، تهران، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

غریاق زندی (۱۳۷۸) چندفرهنگ گرایی و هویت فرهنگی در غرب؛ ضرورت ها و مشکلات، فصلنامه مطالعات راهبردی، تابستان ۱۳۷۸، شماره ۲۵

غزنویان، زهرا (۱۳۹۱) انسان شناسی فضای خانگی شهری؛ از مطلوبیت تا واقعیت، پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد، استاد راهنما: ناصر فکوهی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

غفاری حمید (۱۳۷۸) جامعه چندفرهنگی غرب و اسلام گرایی، مجله انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، تابستان، شماره ۲۸

فاضلی، محمد (۱۳۸۶) مدرنیته و مسکن، فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات فرهنگی، سال اول، شماره ۱.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۳) انسان شناسی شهری، تهران، نشر نی.

قدیری، بهرام (۱۳۸۵) ساختارهای جدید در محیط های تاریخی، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.

کریمی مله (۱۳۸۶) چندفرهنگ گرایی و رهیافت های مختلف آن، پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره چهارم، پاییز، صص ۲۱۱-۲۴۸

کسراییان، نصرالله (۱۳۷۰) ترکمن های ایران،

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

Bremner, L. (1994) "space & the nation: three texts on aldo rossi", *society & space*, No.12, pp: 287-300

Brenner, N. and Keil, R. (Eds.) (2006) "The Global Cities Reader". Routledge, London.

Brolin, B.C (1980) *architecture in context: Fitting new building with old*. New York: van Nostrand Reinhold.

Brolin, B.C (1980) *architecture in context: Fitting new building with old*. New York: van Nostrand Reinhold.

Castells, M. (1989) "the Informational City". Basil Blackwell, London.

Stokols, D. & I. Altman (1987) *handbook of environmental psychology* New York: John Wiley & Sons.

Waterhouse, A. (1978) *Boundaries of the city: The Architecture of Western Urbanism*. Toronto: University Press.

Waterhouse, A. (1978) *Boundaries of the city: The Architecture of Western Urbanism*. Toronto: University Press.

انتشارات نگار، تهران.

کنعانی، محمد امین (۱۳۷۹) *ترکمن های ایران، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۴.*

کوئن، بروس (۱۳۸۴) *درآمدی به جامعه شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، نشر توتیا.*

کوپر، جی سی (۱۳۷۹) *فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، نشر فرشاد، تهران.*

کورز، لوئیس آلفرد (۱۳۷۸) *نظریه های بنیادی جامعه شناسی، ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران، نشر نی.*

گل محمدی، احمد (۱۳۷۸) *جهانی شدن، فرهنگ، هویت، تهران، نشر نی.*

گلی، امین (۱۳۶۶) *تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن ها، نشر علم، تهران.*

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۹) *جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.*

لاری، اسماور، ریچارد ای پورتر، لیزا ا. استفانی (۱۳۸۴) *ارتباط بین فرهنگها، مترجم: دکتر غلامرضا لوگاشوا، بی بی رابعه (۱۳۵۹) ترکمنهای ایران، ترجمه سیروس ایزدی، انتشارات شباهنگ.*

لینچ، کوین (۱۳۸۱) *سیمای شهر، ترجمه منوچهر مزینبی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم.*

محسنی، منوچهر (۱۳۷۴) *مقدمات جامعه شناسی، ناشر منوچهر محسنی، تهران.*

محسنی، منوچهر (۱۳۸۰) *جامعه شناسی جامعه اطلاعاتی، تهران، نشر دیدار.*

Albrow, M. (1996) "The global age". Cambridge: Policy press.

Amos Rapoport, Some Further Thoughts On Culture And Environment, *Archnet-IJAR*, Volume 2 - Issue 1 - March 2008 - (16-39)

Bramley, Glen & Power, Sinead, (2005) *Urban from and Social Sustainability: The role of density and housing type*

Bremner, L. (1994) "space & the nation: three texts on aldo rossi", *society & space*, No.12, pp: 287-300

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

خاستگاه فلسفی روش شناسی در دانش نشانه شناسی معماری و طراحی شهری

هوشنگ فروغمند اعرابی* - کارشناس ارشد معماری، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران

چکیده

معماری به عنوان یک فرآیند دلالتی در بستر فرهنگی اش قابل ادراک و واجد معنا است. در این میان نشانه شناسی می تواند در پدیداری معنایی معماری و شهر تاثیر گذار باشد که این مهم نیازمند واکاوی و خوانشی فلسفی از روش شناسی در دانش نشانه شناسی معماری و طراحی شهرهاست. تحقیق حاضر به دنبال تبیین و ایجاد روشی برای خوانش معماری و براساس یافته های نظریات نشانه شناسی است. این دانش کل یک متن یا پدیده را مورد خوانش قرار می دهد، و تمامی خوانش های برآمده از رمزگشایی پدیده ها را دربر می گیرد. روش تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی و اسنادی است که از روش فراتحلیل و جمع بندی تحقیقات موجود برای دستیابی به خاستگاه فلسفی روش شناسی دانش نشانه شناسی معماری و طراحی شهری پرداخته است. یافته های تحقیق نشان می دهد که در نشانه شناسی و نحو فضا، گونه کالبدی خاص مورد خوانش قرار می گیرد. کارورزان این روش از طریق ترسیم نمودارهای توجیهی به دنبال الگوی زیستی پنهان، در طراحی فرم و فضای زیستی مورد نظر بوده و معتقداند که از طریق آنها می توان به: «سلسله مراتب اجتماعی» و «عملکردهای اجتماعی» دست یافت.

واژگان کلیدی: روش شناسی، نشانه شناسی، طراحی و معماری شهری.

Philosophical basis of semiotics methodology in Architecture and Urban Design

Abstract

Architecture as a process of perception and qualified brokers in its cultural context meaning. The semiotics can affect the appearance of semantic architecture and the city that it need analysis and reading philosophical methodology of semiotics in architecture and urban design. This research seeks to explore and develop a way of reading architecture is based on the findings of semiotic theories. The knowledge of the phenomenon of reading a text or puts, and Tmamykhvanshhay result of decoding encompasses phenomena. The method of research is descriptive and documentary methods and meta-analysis summarized the available research to achieve the philosophical basis of semiotics methodology is focused on architecture and urban design. The findings show that in Semiotics and Syntax space, specific physical strains placed readings. This method interns through the plot justification for patterns hidden life, in the form design and living space, and believe that can be used to "social hierarchy" and "social functions" be achieved.

Key words: methodology, semiotics, urban design and architecture.

۱. مقدمه

عبارت دیگر مسئله، مسئله دانایی، هشیاری به دانایی و هشیاری به هشیاری است.

بر اساس بررسی معیارهای روش شناختی هر علمی بالاخص علوم مرتبط با حوزه علوم انسانی و هنر منجمله معماری از ضرورت-های فراروی بررسی روش شناسی دانش نشانه شناسی معماری بشمار می رود. «طراحی شهری یک فرآیند خلاقانه است که با استفاده از قابلیت‌های رشته‌ها و تخصص‌های مختلف برای خلق محیط‌های زیبا و دلنشین بکار گرفته می‌شود. بنابراین طراحان شهر باید کل‌نگر و توانا به گردآوری متخصصان و کارشناسان در زمینه‌های مختلف برای ایجاد یک طرح شهرسازی واحد باشند. از آن جایی که ذات طراحی شهری و شهرسازی میان رشته‌ای است، ایجاب می‌کند که بسیاری اوقات شرکت‌های متخصص در طراحی شهری ترکیبی از تیم‌های معماران، معماران منظر و

دیپوهشگر در حوزه هر دانشی گاه مستقیماً خود را با موضوع علمش درگیر می‌کند تا به یافته‌ای نو دست یابد، بدون آن که چگونگی دست یافتن برای او اهمیت داشته باشد؛ گاه به این چگونگی اهمیت می‌دهد و پیش از درگیر شدن در موضوع، توجه خود را به چگونگی دستیابی معطوف می‌کند؛ و گاه اساساً این چگونگی‌ها را نظمی کلی می‌بخشد و پیش از آن که از چگونگی به سمت موضوع علمش رود، به چگونگی چگونگی‌ها می‌پردازد:

۱. «مسئله دانایی»: مواجهه نخست، مواجهه با «دانش» است؛

۲. «هشیاری به دانایی»: دومی مواجهه با «روش دانش» است؛ و

۳. «هشیاری به هشیاری»: سومی «دانش به روش» است که روش‌شناسی نامیده می‌شود. به

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۰۰

۱. در دهه پنجاه میلادی با کم‌رنگ شدن اندیشه‌های مدرنیسم در معماری و فاصله گرفتن معماران از طراحی کارکردمحور مفهوم ادراک و دریافت طرح معماری جایگاهی ویژه یافت. در سال ۱۹۵۵ «مدرسه عالی اولم» به عنوان یک باهاس جدید شروع به کار کرد و در برنامه درسی خود مباحث پژوهش هنر که منجر به مفهوم‌گرایی در معماری و فرآیند معنا و ادراک و دریافت طرح معماری بوده از یک سو، و مباحث مربوط به ارتباطات و کنش‌های ارتباطی شامل ارتباطات بصری، فیلم، مطبوعات، تلویزیون و تبلیغات را از سوی دیگری در سرفصل دروس معماری خود گنجانند. مدرسان این مدرسه پژوهش و نظریه‌های ارتباطی مربوط به ادراک و دریافت را مانند دو بال، در تولید و هدایت فرم معماری مؤثر می‌دانستند. افرادی چون «توماس مالدونادو»، «ماکس بنسه»، «کنت فرامیتون» این تفکر را در مدرسه اولم پیاده کردند. فرد دیگری به نام «جوزف ریکورت» با سخنرانی‌های خود در سال ۱۹۵۸ به مقوله «معنا در معماری» پرداخت و معماران را به جای پرداختن به معیارهای عقلی و توجه صرف به کارکرد به سمت پژوهش در محتوا سوق می‌داد. «ریکورت» زیباشناسی انتزاعی مدرنیسم را به نقد کشیده و با عنایت به رابطه «دال» و «مدلول» نشانه‌شناسی معماری را آغاز نمود. به عقیده او رابطه میان دال و مدلول در معماری، ریشه در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی دارد. اندیشه‌های او در ایتالیا، فرانسه، انگلیس، گسترش یافت.

چه در مقیاس شهری و چه در مقیاس بنا گوشه‌هایی از مختصات بهشتی دیده می‌شود. هنری کربن عقیده دارد که باید اصفهان را مدینه‌ای تمثیلی در حد عالی قلمداد نمود؛ به عقیده وی «آمدن به اصفهان یعنی آمدن به مکان برخورد میان عالم مثال هورقلیا و عالم محسوس و آمدن به اصفهان به معنای آمدن به نزد فیلسوفان اشراقی است که فلسفه متافیزیکی خیال این ملاقات را امکان‌پذیر ساخته‌اند، زیرا در اینجا راه دخول در برزخ یعنی حد فاصل میان معقول و محسوس را بر ما گشوده است و سفر به اصفهان را سفری نمادین به مدینه‌ای تمثیلی می‌سازد» (استیرلن، ۱۳۷۷: مقدمه کربن). در این شهر، هر بنا حاوی مفاهیمی نمادین و در حکم نشانه‌ای در ارتباط با سایر نشانه‌ها (بناها) است. و ساختار منسجم و طراحی شده‌ی شهر، نحوه استقرار بناها در ارتباط با هم، سلسله مراتب شهرسازی، همچون دستور زبانی است که حاکم بر شکل کالبدی آن است. بدین ترتیب، ساختار شهر با باغ‌ها، گنبدهای مساجد و مدارس، کاخ‌ها و کاروانسراها به مثابه متنی با تمام ویژگی‌های زبانی است.

مهندسين و برنامه‌ريزان شهري باشند» (Gindrouz et al, 2003, p:18). امروزه تئوري‌هاي متعددي در زمينه شكل‌گيري محصول و خوانش معماری وجود دارند؛ چنانچه معماری امروز ما از برآيند دو نيروی اصلی شكل می‌گيرد و يا به عبارتی معطوف به دو زمينه اصلی است:

۱. اول گرايشی و توجهی است که به معماری پيشين خود داشته و با قداست و نگاهي نوستالژیک به آن می‌نگرد و

۲. دوم به دليل ايجاد دهکده جهانی و کم شدن فاصله‌ها از طريق دنياي مجازی و امکان دستيابی وسيع به اطلاعات، معماران و طراحان معاصر ايران بيش از پيش نگاه به دنياي غرب داشته و عملاً خود را عضوی از دهکده جهانی تلقی می‌کنند.

در سه دهه اخير علوم انسانی مبنای شکل‌دهی اين تئوري‌ها بوده‌اند. به طور مثال، ردپای اندیشه «دریدا» در ایده‌ها و طرح‌های آيزنمن مشاهده می‌شود و يا فلسفه هایدگر در نظريات «نوربرگ شولتز» ظهور می‌يابد و يا معماران و نظریه‌پردازان متأخري چون «آلبرتو پرز گومز» و «نادر ال-بیرزی» به دنبال تحقيقات پديدارشناسی در معماری هستند. در دهه هفتاد ميلادی مطالعات زبان‌شناسيک در حوزه هنر جای خود را پیدا کرده و در پی آن «نشانه‌شناسی» به عنوان شاخه‌ای از زبان‌شناسی، در نقد و خوانش «متن هنری»^۱ مورد استفاده قرار گرفت. در دهه هشتاد و نود ميلادی چند تز دکتری و کتاب، مبتنی بر نشانه‌شناسی معماری نگاشته شد. اين تألیفات بيشتر به مرور ادبيات نشانه‌شناسی می‌پردازند و در نهايت سعی بر ايجاد ارتباط بين اين مضامين و مبانی نظری معماری دارند و به طور مشخص، روشی را برای خوانش معماری و مبتنی بر اندیشه‌های نشانه‌شناسی ارائه نمی‌دهند. باتوجه به

این نکات این مقاله به دنبال تبیین و ايجاد روشی برای خوانش معماری و براساس یافته‌های نظريات نشانه‌شناسی است. این دانش، تمامی خوانش‌های برآمده از رمزگشایی پدیده‌ها را دربر می‌گیرد (Johansen & Larsen, 2002, p:3). به بیان ديگر نشانه‌شناسی، کاربرد علم نشانه‌ها است که برای تمامی جلوه‌های فرهنگی مانند زبان، هنر، موسیقی، فيلم، مُد و معماری، لایه‌هایی فراتر از نشانه‌های ملموس و محسوس در نظر گرفته و به دنبال دلالت‌های ضمنی و کشف ساحت غیابی متن‌های یاد شده‌است. باید گفت که نشانه‌شناسی معماری ايران مشحون از جلوه‌های معنایی باشکوهی است که می‌طلبد مورد بررسی و بازبینی قرار گیرد که در این مقاله خوانش فلسفی روش‌شناسی دانش نشانه‌شناسی معماری اشاره شده و در پایان برخی از مفاهيم روش‌شناختی نشانه‌شناسی معماری ايران مورد اشاره قرار می‌گیرد.

پيشينه روش‌شناسی

در چالش بين هشیاری نسبت به روش و نقطه مقابل آن، عدم توجه به روش، همواره قرار داشتن در یکی از سه سطح یاد شده، مورد نقد کسانی بوده است که در سطحی بالاتر جای داشته‌اند. صاحبان روش کسانی را که بدون روش از پيش تعريف شده به مطالعه می‌پرداختند، تخطئه می‌کردند. بخصوص از میانه سده بیستم، صاحبان روش‌شناسی صاحبان روش را از این بابت به نقد گرفتند که روش‌های آنها پراکنده و ساخت‌نیافته بوده است. از همین روست که در مقایسه میان دو شخصیت کلیدی در نشانه‌شناسی فرانسه، یعنی «بارت و گریماس»، گفته می‌شود که بارت تنها روش داشته - آن هم روشی که بارها تحول یافته است - در حالی که «گریماس» یک روش‌شناسی ارائه کرده است.^۱ در نگاهی عام

۱. علم نشانه‌شناسی از زمان پایه‌گذاری آن توسط فردینان دوسوسور تا به امروز راه درازی پیموده است و از سال ۱۹۶۰ میلادی به بعد تحولات بنيادینی در دیدگاه‌های اولیه این علم رخ داده و نشانه‌شناسی ساختارگرا جای خود را به نشانه‌شناسی پساساختارگرا داده است. باید گفت اندیشه متفکرانی چون یلمسلف، لوتمن، بارت، دریدا و اکو تحولات بسیاری در قلمرو نشانه‌شناسی به وجود آورده است و آن را به گونه‌ی کاربردی در حوزه‌های متفاوت هنری از قبیل سینما، تئاتر، درام، موسیقی و... به...

به پیشینه روش‌شناسی، فارغ از حوزه محدود نشانه‌شناسی، باید گفت کسانی چون «فرانسویس بیکن» و «رنه دکارت» در قرن هفدهم، مسئله روش را در حوزه علوم مطرح کردند. در قرن نوزدهم، کسانی چون «جان استوارت میل»، «ویلیام استنلی جیونز» و «آنری پوئانکاره» به تدقیق مبحث روش در علوم تجربی ادامه دادند و مفهوم «روش علمی» را تثبیت کردند و کسانی چون «ارنست ماخ»، با ارائه روشی برای تحلیل احساسات، نگاهی تحق‌گرایانه و ضد متافیزیکی را در این باره حاکم کردند. گام مهم در اوایل سده بیستم برداشته شده است. در مرکز اروپا، «پل تیلیش» (۱۹۲۳) به عنوان یک فیلسوف که بیشتر دلمشغولی او به مباحث دینی بود، با تألیف اثری به مطالعه سیستم علوم بر پایه روش پرداخت و فعالیت‌های کلی‌نگر دیگری نیز در غرب اروپا انجام شد. اما در شرق اروپا، مطالعات مربوط به روش در علوم انسانی، بیشتر جزئی‌نگر و محدود به رشته‌ای خاص بود. این وضعیت، بیش از همه در روسیه، آن هم در دهه ۱۹۲۰ دیده می‌شود و همین مطالعات بود که زمینه تحول مهمی را در نشانه‌شناسی فراهم آورد. پس از دهه ۱۹۲۰، روش‌شناسی علوم تجربی بر علوم انسانی غالب آمده و شوق دست یافتن به روش‌های مشابه علوم تجربی - مانند آنچه در برخی حلقه‌های زبان‌شناسی و روان‌شناسی دیده می‌شود - علوم انسانی را در روش، به پیروی کشانیده است. تنها پس از پایان جنگ جهانی دوم است که علوم انسانی از این پیروی رهایی یافته است. در این رهایی، باید به تنوع جریان‌ها توجه داشت:

۱. «جریان عالمان پساتحقیق‌گرا»: در فلسفه

علم که به روش به مثابه مدل می‌نگریستند و توجه ایشان به ویژگی‌ها و ممیزات علوم انسانی در میان علوم معطوف بود؛ مانند آنچه در نظریات «توماس کوهن» دیده می‌شود.

۲. «جریان عالمان فلسفه شهودی»: باور آنان به این که حتی علوم محض نیز در ادعای روشمندی مطلق خود صادق نیستند و طبیعی است که جایگاه شهود باید در علوم انسانی با اهمیت بیشتری تلقی گردد؛ مانند آنچه نزد «لئون برنشوویگ» دیده می‌شود.

۳. «جریان عالمان پدیدارشناس»: که پدیدارشناسی را از جایگاه وجودشناختی آن در فلسفه فراتر برده، ارزش کاربردی بدان دادند و پدیدارشناسی را به مثابه طیفی از روش‌ها در حوزه علوم انسانی توسعه دادند. رویکرد پدیدارشناسانه از حلقه پراگ به محافل زبان‌شناسی، نقد ادبی و نشانه‌شناسی راه یافت.

۴. «جریان عالمان نشانه‌شناس»: توجه آنان به ضرورت تعدیل در روش‌های اتباعی از علوم محض، مانند آنچه نزد «ویاچسلاو ایوانف» دیده می‌شود. وی در اثری که در ۱۹۵۸ انتشار یافته، مسئله کاستن از اهمیت روش‌های آمایشی و افزودن کاربرد روش‌های تطبیقی - تاریخی را مطرح ساخته است. گفتنی است «میخائیل باختین» (۱۹۷۵) که به‌عنوان یکی از پیشگامان نشانه‌شناسی از او یاد می‌شود، نیز به گونه‌ای نزدیک به کوهن و چندی پیش از او، در اواخر دهه ۳۰، پی‌جوی تمایزهای علوم انسانی با دیگر علوم در روش‌شناسی بوده است.

چیستی روش‌شناسی

در بازگشت به مفهوم روش‌شناسی، باید گفت

...کار بسته اند. این علم مواضع نظری مختلفی دارد و ابزاری روش‌شناختی محسوب می‌شود به گونه‌ای که زبان‌شناسان، فلاسفه، جامعه‌شناسان، منتقدان ادبی، روان‌شناسان از آن در مطالعات خود بسیار بهره می‌برند. می‌توان گفت امبرتو آکو جامع‌ترین تعریف خود از علم نشانه‌شناسی را این‌طور بیان می‌کند؛ «نشانه‌شناسی با هر آنچه بتوان آن را نشانه (Sign) نامید، سروکار دارد.» نشانه‌شناسی تنها به مطالعه آنچه نشانه‌ها به آنها ارجاع دارند، نمی‌پردازد بلکه هر چیزی را که در جای چیز دیگری بنشیند، در حوزه مطالعات خود قرار می‌دهد. در مفهوم نشانه‌شناختی، نشانه می‌تواند واژگان، تصاویر، صداها، حرکات یا اشیا باشد. در نشانه‌شناسی معاصر نشانه‌ها به تنهایی و مجزا مطالعه نمی‌شوند بلکه به عنوان جزئی از دستگاه نشانه‌ی درون آن دستگاه و در ارتباط با نشانه‌های دیگر مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

روش‌شناسی عبارت است از دانش به استانداردها و اصولی که در یک مطالعه با پارادایم معلوم، انتخاب، ساختار بندی، فرآیند و کاربری روش‌ها را مشخص می‌کند. تا زمانی که روش‌شناسی مطالعه فلسفی روش‌ها باشد، در حوزه فلسفه علم و منطق عملی جای دارد، اما آنگاه که نگاه به روش‌ها غیرفلسفی است، دستاورد آن نه به دست دادن آگاهی‌ای درباره ارزش معرفتی خود روش، بلکه افزودن ارزش روشی روش است. نظریه‌های فلسفه علم پس از جنگ جهانی دوم، سه جهتگیری اساسی داشته است که از نظر بحث حاضر دارای اهمیت است:

۱. نخست، «تحول رخ داده در تعریف روش»، کنار نهادن مطلق‌نگری به آن و سخن از آن که روش‌ها تنها مدل‌هایی‌اند که ارزش نسبی دارند.

۲. دوم، «تحول در مفهوم نسبی بودن علوم انسانی»، توجه به تفاوتی که میان علوم انسانی با علوم طبیعی وجود دارد و این که در علوم انسانی، نسبت ارزش روش‌ها و نسبت آنها با عینیت بسیار انعطاف‌پذیرتر از علوم طبیعی است. بنابراین، اصرار بر گرت‌برداری روش‌های علوم طبیعی در حوزه علوم انسانی به کنار نهاده شده است.

۳. سوم، «توجه به دو موضوع علم و ادراک غیرعلمی» و این که در اموری که موضوع علوم انسانی است، تا چه حد محدود کردن موضوع به برخی ابعاد آن، تقلیل‌گرایانه خواهد بود. بدین ترتیب، علوم انسانی همواره باید این امر را به

رسمیت شناسند که قلمرو آنها قلمرو نه - علم نیز هست و نباید با غفلت از این اعتبار دوگانه، تصویر تقلیل‌گرایانه علمی از موضوع خود را منطبق بر تصویر واقعی قلمداد کنند.

این سه تحول مهم نه تنها موجب شدند روش‌های علمی در حوزه علوم انسانی رو به تواضع نهند و دانش‌های انسانی خود از تقلید روش‌های دانش‌های طبیعی دست کشند، بلکه در بهترین حالت، علوم انسانی را بدان سمت سوق دادند تا باور آورند که وجهه‌های غیرعلمی امر انسانی، اگرچه مستقیماً قابل مطالعه علمی نباشند، اما از طریق روابطی که با وجهه‌های علمی دارند، از حوزه علم خارج نیستند. می‌توان روش‌ها را به نحوی توسعه داد که امکان مطالعه ارتباطها وجود داشته باشد. در اینجا است که گسل میان اطلاع و احساس و فاصله میان علم و هنر ترمیم می‌شود و امری چون هنر می‌تواند مضاف‌الیه یک رشته علمی، مانند نشانه‌شناسی گردد، بدون آن که تقلیلی غیرقابل قبول رخ داده باشد.^۱ روش‌شناسی با معنایی که از میانه قرن بیستم برای آن تعیین یافته است و در زمینه‌ای از علوم انسانی مانند نشانه‌شناسی مصداق می‌یابد، عملاً یک کلان‌روش است که روش‌های خرد را سامان می‌بخشد و به دستگاهی بزرگ تبدیل می‌کند. در این کاربرد، روش‌شناسی چیزی از جنس روش است و تفاوت آن با روش، نه تفاوت ماهوی که تفاوت شمولی است. روش‌شناسی الگویی است که

۱. معماری همواره به عنوان یک محصول ارتباطی-کارکردی، عمل نموده به طوری که دلالت اولیه معماری عملکردی و دلالت ثانویه آن، از معماری یک محصول نمادین می‌سازد. ساختار معماری برای دلالت اولیه (عملکرد) متغیر و برای دلالت ثانویه (نمادین) به صورت باز، طراحی می‌شود. حتی در زمانی که کارکردی بودن را تصدیق می‌نماییم، معماری را به عنوان یک پدیدار ارتباطی تجربه می‌کنیم. معماری از ابتدا که به عنوان سرپناه برای انسان بدوی محسوب می‌شد نیز، دارای منشی ارتباطی بود. چرا که انسان بدوی زمانی که به طور غریزی در غار سکنی می‌گزید، برای انتقال مفهوم سرپناه به سایر افراد از کشیدن شکل آن استفاده می‌کرد. پس تصویر سرپناه به عنوان مدلی جهت انتقال پیام بدل می‌شد. یعنی معماری از ابتدا ضمن دارا بودن کارکرد وسیله‌ای ارتباطی و دلالتی بوده است. فرم به عنوان عنصری نشانه‌گر عمل می‌کند و براساس رمزگانی که با خود حمل می‌نماید قابل تفسیر و معنا سازی است. اشارات نشانه‌های فرمی می‌تواند به صورت صریح و یا ضمنی باشند. معنای صریح در معماری، اولین اشاره‌ای است که از سوی نشانه‌های فرم به مخاطب منتقل می‌گردد و چیزی جز کارکرد آن بنا نیست فرم معماری علاوه بر دلالت صریح (کارکرد ساختمان) دارای دلالت‌های ضمنی است.

اصول یک پارادایم را به یک زبان پژوهش ترجمه می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه یک جهان می‌تواند تبیین شود و این درباره روش‌شناسی نشانه‌شناسی نیز صادق است. معماری به عنوان یک فرآیند دلالتی در بستر فرهنگی‌اش قابل ادراک و واجد معنا است.

روش‌شناسی معماری و طراحی شهری

نحوه نگرش و تعریف طراحی شهری، بسته به اینکه این واژه در چه ارتباطی تعریف می‌شود، تفاوت‌هایی دارد. آیا منظور دانش طراحی شهری است یا حرفه طراحی شهری و یا پروژه طراحی شهری؟ لذا می‌توان اشاره کرد:

۱. «طراحی شهری به مثابه دانش»، در تعامل انسان و محیط، به کیفیت‌های محیط زندگی شهروندان پرداخته و با توجه به نیازها و رفتارهای آنان در جهت تدوین و تبیین کیفیت‌های محیطی گام برمی‌دارد.

۲. «طراحی شهری به مثابه حرفه»، با توجه و تأکید ویژه خود بر کیفیت محیط زندگی، با سایر تخصص‌های امور محیطی، جهت ارتقای کیفیت محیطی با مردم همکاری و همفکری می‌کند.

۳. «طراحی شهری به مثابه پروژه»، فعالیتی میان‌رشته‌ای است که در فرآیندی هماهنگ با سایر تخصص‌ها، به تثبیت یا ارتقای کیفیت زندگی در عرصه‌های عمومی می‌پردازد (پاکزاد، ۱۳۸۶، ص ۹). معنی واژه‌ی متد (Method) در لغت‌نامه انگلیسی Oxford به عنوان: «روندی به منظور دستیابی به یک هدف، فرمی خاص از فرآیند مطابق با هر رشته فعالیت ذهنی یا یک روش انجام کار به خصوص مطابق نقشه و قانونمند» معرفی شده و در فرهنگ لغت آمریکایی Heritage، متد ساده‌تر بیان می‌شود: «شاخص فرآیندها و تکنیک‌های یک رشته خاص یا شاخه علمی» (Cliff Moughtin, ۱۹۹۹، p: ۱). شناسایی و توضیح یک روش منحصر بفرد برای طراحی شهری و شناخت دقیق مفهوم روش، محوری برای توسعه موضوع به عنوان یک رشته

است. طراحی شهری به عنوان دانش و حرفه‌ای میان‌رشته‌ای با سه روش به عنوان نگرش‌های اساسی برای ورود به حوزه‌های نظری روبروست. این روش‌ها عبارتند از:

۱. اول «روش محتوایی» که در خصوص روابط و چگونگی تعامل و ارتباط ویژگی‌های محیط کالبدی با رفتار و ادراک و احساس در محیط می‌پردازد. از این روش جهت شناخت ماهیت شهر استفاده می‌شود. در تئوری‌های محتوایی عموماً توجه معطوف به محصول و نتیجه کار است که از آن تعبیر به جهت‌گیری محصول‌گرا می‌شود.

۲. دوم حوزه‌ی «روش‌های هنجاری» است؛ توصیه‌ای است که در خصوص ارزش‌ها و ویژگی‌های مطلوب و نامطلوب یا به عبارتی ایده‌آل‌ها و آرمان‌ها نظریه‌پردازی می‌کند. این حوزه، ارزش‌های لازم را جهت ارتقای کیفیت زیست در شهر به دست می‌دهد.

۳. سوم حوزه «روش‌ها و نظریات روبه‌ای (فرآیندی)» است که اساس مفهومی آن مطلوب‌ترین و بهترین راه رسیدن از وضع موجود به وضع مطلوب می‌باشد. در فرآیند طراحی از روش‌های روبه‌ای، جهت محقق شدن طرح بهره می‌برند. (عباس‌زادگان، ۱۳۸۶، ص ۳۸).

در این میان روش فرآیندی، فعالیتی است عمدتاً نافع در کارهای کوچک تا بزرگ، ساده تا پیچیده. در این روش، یک پروژه طراحی شهری، هر چند پیچیده باشد، امکان تجزیه به اجزاء خردتر را داشته و قابلیت سفارش‌پذیری آن توسط تخصص‌های مربوطه موجود است. در روش فرآیندی قانونمندی و روش‌مندی قابل بیانی وجود دارد که سبب می‌شود به طراحی شهری با روشی قابل تعمیم و قابل دفاع، منظم و نظام یافته پرداخته شود (پاکزاد، ۱۳۸۶، ص ۱۵۷). «فرآیند از خصیصه‌های بنیادین طراحی شهری معرفی می‌شود. دو دیدگاه فرآورده و فرایند دو قطب یک طیف را تشکیل می‌دهند که در طول طیف مزبور نقاط متعددی وجود دارند که ضمن گرایش نسبی به یک قطب خاص، به قطب

دیگر نیز بی توجه نیستند» (گلکار، ۱۳۷۸، ص ۲۴). برای کسانی که با این فرآیند آشنایی ندارند، طراحی تقریباً امری اسرارآمیز است که حاصل الهام هنرمندان است. رویکرد متضاد با نظر بالا طراحی را فعالیتی مسئله‌گشا می‌داند که به مسائل انتظام کالبدی برای پاسخ‌گویی به نیاز عملکردی توجه دارد (رابرتز، ۱۳۸۹، ص ۸۵). فرآیند طراحی، بیشتر عقلانی و تجربی است تا آن‌که به صورت الهامی باشد. طراحی از طریق فرآیند استدلال قیاسی انجام می‌شود و نه استقرایی. در این فرآیند طراحی حاصل نهایی انباشت واقعیت‌ها نیست. برای تدوین یک راه حل طراحی شهری باید تجزیه و تحلیل و ساده کردن مشکلات مورد نظر را انجام داد (همان، ۱۳۸۹، ص ۸۷). از جمله مهمترین دلایل استفاده از مفهوم فرآیند در طراحی شهری می‌توان به مواردی نظیر: کمک به تعریف بهتر، روشن‌تر و کامل‌تر مسائل، بهینه‌یابی و در نظر گرفتن راه‌حل‌های متعدد و متنوع، تسهیل فرآیند اجرا، تصمیم‌گیری و طراحی منطقی، تصمیم‌گیری به صورت باز و صریح (غیرپنهانی) و ایجاد زمینه‌های مشارکت جمعی، کمک به اخذ تصمیم‌گیری‌های پیچیده، تصحیح تصمیمات، ارزیابی و انتخاب، بالا بردن کارایی در طراحی، انتظام‌بخشی به مراحل مختلف طراحی و... اشاره نمود (بهزادفر، ۱۳۸۷، ص ۴).

روش‌ها و روش‌شناسی نشانه‌شناسی

طی یک سده‌ای که دانش نشانه‌شناسی پشت‌سر نهاده است، الگوهای مختلفی در زمینه زبان‌شناسی، نقد ادبی، نقد هنر، منطق، سایبرنتیک و جز آن ارائه شده که همه در یک کلان‌الگو امکان تعریف داشته‌اند. این کلان‌الگو همان روش‌شناسی است که بخصوص در برخی حوزه‌ها چون روسیه و فرانسه امکان رشد قابل ملاحظه‌ای یافته است. گرایش به ارائه الگوهای تبیینی برای باور به جواز پیکر مند کردن الگوهایی که پدیدایی جداگانه داشته‌اند، به شدت متأثر از طرز فکر کونستروکتیویستی است که در برخی محافل اروپای مرکزی و اروپای شرقی

ریشه دوانیده است. همزمان با روش‌زدایی و رشد اندیشه‌های پساتحقیق‌گرا در حوزه فلسفه علم قاره‌ای و اندیشه‌های تحلیلی در حوزه فلسفه علم آنگلوساکسون، در اروپای شرقی و محافل متأثر از آن گرایش به توسعه پیکره روش‌شناختی در برخی از حوزه‌های علوم انسانی و از جمله نشانه‌شناسی به‌وضوح دیده می‌شود.

نکته درخور اهمیت این است که از میانه سده بیستم، مطالعات نشانه‌شناسی از زمانی توسعه یافته که دیدگاه پساتحقیق‌گرایی در حوزه فلسفه علم اهمیت پیدا کرده است. باید توجه داشت که درست همزمان با اهمیت یافتن مسئله روش در مطالعات نشانه‌شناسی، «فایرآبند» (۱۹۷۵) کتاب «بر ضد روش» را نوشته است. همین رابطه میان ساخت‌گرایی و نشانه‌شناسی نیز دیده می‌شود. دیدگاه‌های نشانه‌شناسی چون «گرماس» جوان در جهت مستحکم ساختن ساخت‌گرایی، درست از دهه ۱۹۶۰ آغاز شده است، این در حالی است که آن دهه برهه تجدیدنظر در ساخت‌گرایی ارتدوکس و ایجاد اصلاحات اساسی در اصل ساخت‌گرایی نیز هست. بنابراین نشانه‌شناسی ساخت‌گرا نمونه‌ای از توجه به روش‌گرایی و ساخت‌گرایی در شرایطی است که روش‌گرایی و ساخت‌گرایی در بسیاری از محافل روی به افول نهاده است. نکته درخور اهمیت آن است که محل رخداد این واقعه دقیقاً محل رخداد جریان‌های پساساخت‌گرا و پساتجددگرا، یعنی فرانسه است. در واقع باید گفت در دهه ۱۹۶۰، دهه‌ای که عرصه تحولات مهمی در حیطه فرهنگ و علوم انسانی و برهه آغاز اندیشه‌های پساساخت‌گرا بوده است، در فرانسه، مهد پساساخت‌گرایی و نقد اندیشه‌های ساخت‌یافته، مهم‌ترین مرحله روش‌مداری نشانه‌شناسی نیز آغاز شده است.

در همین دهه است که «اشلايفر و ولی» (۱۹۶۶) در فرانسه در جست‌وجوی یک روش ساخت‌یافته در حوزه مطالعات معناشناسی که بر مبانی ساخت‌گرایی استوار بود، به تألیف کتاب معناشناسی ساخت‌گرا

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

دست یازیدند. در کنار شخصیتی محوری چون بارت که با وجود پرکاری و پری اندیشه، دائماً از این که روشی سخت و انعطاف‌ناپذیر را پدید آورده، گریز داشته است، در محفل اشلايفر- ولی و نیز محفل گریماس، دانشمند لیتوانیایی تبار که میراثبر اندیشه‌های شرق اروپا طی نیمه نخست قرن بیستم بوده، ساخت‌مندترین روش‌شناسی برای معناشناسی و نشانه‌شناسی پدید آمده است. آنچه درباره رابطه این دو محفل به طور خاص جلب توجه می‌کند، همانمی یکی از کلیدی‌ترین نوشته‌های گریماس (۱۹۶۶) با کتاب اشلايفر- ولی و انتشار هر دو در یک سال است. البته اشلايفر و ولی از معناشناسی، معناشناسی زبانی را مدنظر داشتند و مقصود گریماس از آن، نشانه- معناشناسی بود.

در این راستا، توسط گریماس بسیاری از الگوهای پیشین بازتعریف شده و در کلان‌الگوهایی جای گرفته‌اند که در کلان‌ترین شکل خود، به پیکره‌ای توسعه یافته از الگوهای نشانه‌ای یا به تعبیر دیگر، روش‌شناسی مبدل شده است. این که چرا گریماس خود از کاربرد اصطلاح «سمیولوژی» پرهیز داشته و تعبیر «سمیوتیک» یعنی «آنچه به نشانه مرتبط است» را برای حوزه مطالعه نشانه‌ها برگزیده است نیز به نحو ظریفی به آگاهی او نسبت به ارزش معرفت‌شناختی روش‌هایش اشاره دارد. آن اندازه که به خاستگاه شرقی افکار گریماس بازمی‌گردد، باید توجه داشت که در دهه ۱۹۵۰، زبان‌شناسی و برخی دیگر از علوم انسانی روسیه از حالت رکود خارج شد و در شرایط توسعه قرار گرفت و در دهه ۱۹۶۰ کوشش‌هایی برای کاربرد روش‌های ریاضی و روش‌های ساخت‌گرایانه در حوزه این علوم انجام یافت. تماس افکار روسی با برخی نظریه‌های اروپای غربی مانند گلوسماتیک و زبان‌شناسی چامسکیایی و پیوستگی میان علوم زبانی و ادبی با سایبرنتیک و نظریه اطلاعات، شرایطی را فراهم آورد تا یک روش‌شناسی ساخت یافته فراهم آید.

نشانه‌شناسی

در واقع «نشانه‌شناسی با هر چیزی که بتواند یک نشانه قلمداد شود، سرو کار دارد و نه فقط شامل مطالعه چیزهایی است که ما در مکالمات روزمره نشانه می‌نامیم، بلکه مطالعه هر چیزی است که بر چیز دیگر اشاره دارد» (چندلر، ۱۳۸۷، ص ۲۰). سوسور نشانه‌شناسی را به معنای «علم مطالعه علائم و نشانه‌ها در بطن زندگی اجتماعی» تعریف کرده است (سوسور، ۱۳۸۲، ص ۲۴) و در نگرش خود به موضوع نشانه‌شناسی، به روابط «همنشینی» و «جاننشینی» اشاره می‌کند. و بیان می‌کند که روابط همنشینی، اهمیت روابط جز به کل را برجسته می‌سازند و در واقع کل وابسته به اجزا است و اجزا وابسته به کل (سجودی، ۱۳۸۲، ص ۷۱). روابط همنشینی امکاناتی برای ترکیب‌اند اما روابط جاننشینی، مقایسه عناصر و قائل شدن به تمایز بین آنها است. همنشینی با روابط درون‌متنی با دیگر دال‌ها که در متن وجود دارند مربوط است در حالی که جاننشینی به روابط بین‌متنی، به دال‌هایی ارجاع پیدا می‌کند که در متن غایب هستند (سوسور، ۱۳۸۲). در دیدگاه سوسور نشانه امری کاملاً غیرمادی و انتزاعی است. اما از آن جهت که او در تشبیه رابطه بی که میان دال و مدلول برقرار است از استعاره دو روی یک برگه کاغذ که از یکدیگر جدایی‌ناپذیرند، استفاده می‌کند، می‌توان گفت نشانه‌شناسی او از گونه ساختارگرا محسوب می‌شود. او معتقد است دال و مدلول به شدت با یکدیگر پیوند دارند و ارتباطی بی‌آیند میان آنها برقرار است به گونه‌یی که هر دالی یادآور مدلولی خاص در ذهن است. یکی دیگر از نشانه‌شناسان ساختارگرا چارلز سندرس پیرس است که از او به عنوان پدر سنت نشانه‌شناسی امریکایی یاد می‌شود. او در طرح نشانه‌شناختی خود تأکید ویژه‌یی بر دلالت می‌کند و در واقع نشانه‌شناسی را نظریه عمومی شیوه‌های دلالت تعریف می‌کند. از این رو نشانه، مفسر و موضوع سه ضلع مثلث نشانه‌شناختی او را شکل می‌دهند. در اینجا نشانه

وظیفه بازنمایی را برعهده دارد و قابل تفسیر است و موضوع هر چیزی است که امکان تفکر یا بحث درباره آن وجود دارد (شیء، رویداد، رابطه، کیفیت و غیره). در این رویکرد مفسر کمابیش به منزله معنای نشانه است و در این رابطه سه گانه، نشانه به جای موضوع می نشیند و توسط مفسر مورد تفسیر قرار می گیرد. برای آنکه ذهن متوجه نشود نشانه به چه چیزی دلالت می کند، لازم است تجربیاتی در خصوص موضوع نشانه یا نظام نشانه بی داشته باشد. از سوی دیگر مفسر می تواند خود در مقام نشانه قرار گیرد و توسط مفسری دیگر مورد تفسیر قرار گیرد که این فرآیند به طور دائم ادامه پیدا می کند. دسته بندی های گوناگونی از نشانه ها تا به امروز ارائه شده اند و هر یک سوبه های متفاوتی از ویژگی های آنها را در نظر داشته اند. در این میان دسته بندی پیرس، شهرت بیشتری دارد. او نشانه ها را به سه گونه دسته بندی نموده است:

• «بر مبنای موقعیت درونی»: دسته بندی نشانه ها بر اساس موقعیت درونی آنهاست. به این شکل، نشانه ها به سه دسته تقسیم می شوند:

۱. نشانه های درونی و کیفی (جزئی از کل)؛ شیشه ویترا برای یک کلیسای سده های میانه، الگوی گل نیلوفر در بنای پارسه و
۲. نشانه های کلی؛ تمامیت یک ساختمان همچون یک

نشانه، تصویر یک فرد و غیره؛
۳. نشانه های قراردادی؛ چراغ راهنمایی.

• «بر مبنای نسبت با مورد تاویلی»: دسته بندی دوم بر اساس نسبتی است که نشانه ها با مورد تاویلی می سازند. بر این اساس نشانه ها به سه دسته تقسیم می شوند:

۱. نشانه همچون گزاره؛ تابلویی با تصویر دو کودک به معنای اینجا محل عبور کودکان است.
۲. نشانه همچون ترکیبی از دو یا چند نشانه دیگر؛ همچون روایتی که سه تصویر در پی یکدیگر آن را کامل می کنند (عکاسی به شیوه سکونس (توالی)).
۳. نشانه همچون بیان دو گزاره؛ تابلوی راهنمایی به معنای چون جاده باریک است، پس سبقت گرفتن ممنوع می باشد.

• دسته بندی سوم پیرس مشهورترین دسته بندی اوست و بر اساس آن، نشانه ها به سه گونه شمایی، نمایه ای و نمادین تقسیم می شوند.

درست است که پیرس راه را برای نشانه شناسان پساساختارگرا هموار ساخت اما از آنجایی که او نیز همانند سوسور تاکید خود را روی نشانه متمرکز ساخت در زمره نشانه شناسان ساختارگرا قرار می گیرد. برخی از منتقدان معاصر، نشانه شناسی کاملاً ساختارگرا را نفی کرده و آن را دارای مشکلات زیادی می دانند. البته این به معنای نفی کامل

نمودار ۲. انواع دسته بندی نشانه ها بر مبنای نظریه پیرس؛
ماخذ: نگارنده.

نمودار ۱. انواع دسته بندی نشانه ها بر مبنای روش شناسی
آنها؛ ماخذ: نگارنده.

جدول ۱. نشانه از دیدگاه فلاسفه متقدم؛ ماخذ: ماجدی و همکار، ۱۳۸۹، ص ۵۱.

ساختار درونی نشانه	حایگاه نشانه در کلیت نظام نشانه‌ای
<ul style="list-style-type: none"> • الگوی دو وجهی • نشانه کلیتی از پیوند بین دال و مدلول است. • رابطه بین دال و مدلول را اصطلاحاً «دلالت» می‌نامند. • دو وجه نشانه وابستگی متقابل به یکدیگر دارند و هیچ یک مقدم بر دیگری نیستند. • مدلول سوسوری با ارجاع به واقعیت تشخیص نمی‌یابد، بلکه مفهومی ذهنی است. • مدلول شیء نیست، بلکه تصور شیء است. • در الگوی سوسور، ارجاع نشانه به یک مفهوم است نه یک شیء. • نشانه دارای ارزشی «مطلق» که مستقل از یافت آن باشد، نیست. 	<ul style="list-style-type: none"> • نشانه‌ها در اصل به یکدیگر ارجاع می‌دهند. • ارزش نشانه، ناشی از رابطه آن با نشانه‌های دیگر است. • معنای نشانه‌ها، ناشی از رابطه نظام یافته آنها با یکدیگر است. • بازه‌های نظام نشانه‌ای ساخت‌گرا: - هویت نسبی نشانه‌ها در ارتباط با یکدیگر در درون یک نظام، اصل اساسی نظریه ساخت‌گرایان است. - در تحلیل ساخت‌گرایانه، تأکید بر روابط ساختاری است. - تصور او از معنا در نظام نشانه‌ای به طور محض ساختاری و نسبی است نه ارجاعی.
<ul style="list-style-type: none"> • الگوی سه وجهی: نمود، تفسیر، مصداق. • تعامل بین نمود، شیء و تفسیر را پیرس «شناختی» می‌نامد. • طبقه‌بندی سه‌گانه نشانه: نماد، نمایه، شمایل. • نقش تفسیرگر: هیچ‌گاه نمی‌توان کاربران نشانه‌ها را از نشانه‌ها و از ارجاعات نشانه‌ها جدا کرد. 	<ul style="list-style-type: none"> • این که نشانه‌ای نمادین است، شمایلی است یا نمایه‌ای، در اصل به شیوه کاربرد آن نشانه وابسته است. • نشانه‌ها را نمی‌توان بدون توجه به یافته‌های خاص کاربریشان در سه حالت فوق‌الذکر طبقه‌بندی کرد. • هرچه دال بیشتر توسط مدلول تحمل شود، «انگیزش» نشانه بیشتر است: نشانه‌های شمایلی به شدت انگیزنده نشانه‌های نمادین کاملاً غیرانگیزنده.

پساساختارگرایان همچنین در رویکرد نشانه شناختی خود به مطالعه اجتماعی نشانه‌ها پرداختند و بر بعد اجتماعی کاربرد نشانه‌ها تأکید کردند.

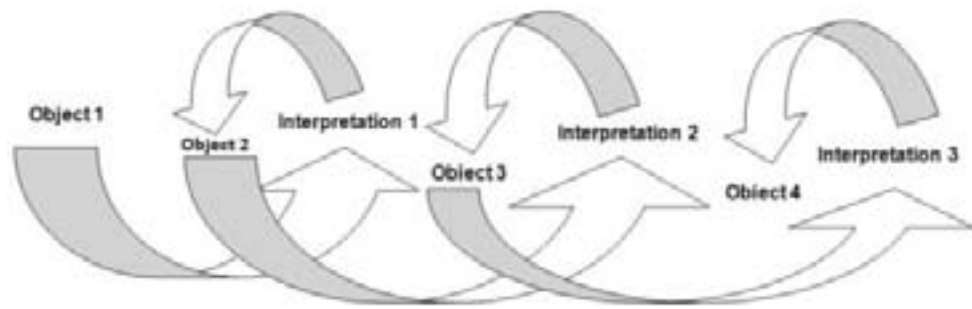
چارلز ساندرز پیرس (C.S. Peirce) به طبقه‌بندی انواع نشانه پرداخت. وی میان «شمایل» (icon)، «نمایه» (index) و «نماد» (symbol) تفاوت نهاد. به اعتقاد وی، شمایل نشانه‌ای است که میان صورت و معنی‌اش نوعی شباهت صوری وجود داشته باشد. مثلاً نقاشی یک صورت که به صاحب آن صورت دلالت می‌کند، نشانه‌ای شمایلی محسوب می‌شود (صفوی، ۱۳۷۹، ص ۳۵). نمایه نشانه‌ای است که میان صورت و معنی‌اش رابطه‌ای استنتاجی وجود دارد. برای نمونه، دلالت «دود» به «آتش» و «حرارت بالای بدن» به «تب» نمایه محسوب می‌شوند. اما نماد نشانه‌ای است که میان صورت و معنی‌اش رابطه‌ای قراردادی وجود دارد. نشانه‌های زبانی [واژه‌ها] و علائم راهنمایی رانندگی نماد محسوب می‌شوند (سجودی، ۱۳۸۲، ص ۳۴).

به اعتقاد سجودی، میزان قراردادی بودن رابطه میان صورت و معنی، در این سه نوع نشانه به ترتیب کاهش می‌یابد. «نشانه‌های نمادین بسیار

نشانه‌شناسی ساختارگرا نیست زیرا بسیاری از نشانه‌شناسان پس‌اساختارگرا از قبیل «رولان بارت، دریدا، فوکو و اکو» در رویکردهای خود بسیار از این گذشتگان الهام گرفتند و با زبان نشانه‌شناسی ساختارگرا و اصطلاحات آن از جمله «دال و مدلول»، «همنشینی و جانشینی»، «در زمانی و همزمانی» و... سخن می‌گفتند. آنها ویژگی نشانه را «مادی، روندی و بینامتنی» خواندند.

مادی از آن جهت که نشانه گاهی فقط نشانه است و به هیچ چیز جز خود دلالت ندارد، روندی به این معنا که نشانه در یک فرآیند ناتمام و تثبیت نشده قرار می‌گیرد، و بینامتنی به این دلیل که نشانه‌های یک متن همواره با نشانه‌های متون دیگر در تعامل و گفت و گو هستند. آنها همچنین منطبق حاکم بر تقابل دوگانه ساخت‌گرایی را پارادوکسی خواندند. «ژاک دریدا» درون متن و بیرون متن را برخلاف اعتقاد ساختارگرایان از یکدیگر مجزا نمی‌داند و واسازی در متن از این رو اتفاق می‌افتد که دال‌ها به مدلول نهایی نمی‌رسند و ما یکسره معنا را در چند قدمی خود می‌بینیم، بدون اینکه امکان دستیابی کامل به آن وجود داشته باشد.

نمودار ۳. معنای سیال در متن معماری پسامدرن؛ ماخذ: دباغ، ۱۳۹۰، ص ۶۹.

فرهنگی معاصر یک متن و در آن عمل دلالت صورت می پذیرد و حاوی رمزگان معانی است (منصوری و آزادارمکی، ۱۳۸۸، ص ۴۶). در هر زبانی، مجموعه ای از نشانه ها وجود دارند که به صورت های گوناگونی با هم ترکیب می شوند تا اندیشه های بزرگتر و عالی تری را بیان کنند (سلیمانیان، ۱۳۸۹، ص ۱۵۷). زبان معماری با نشانه ها و نمادها و فرم های زمینه آن بیان می شود و بیان کننده زندگی ذهنی کاربران آن نیز هست (شصتی، ۱۳۸۶، ص ۷). به طور کلی در تبیین نشانه شناسی معماری موارد ذیل مطرح است:

- ۱) معماری به منظور انتقال فعالیت های کارکردی و ارتباطی بر رمزگان خود استوار است.
- ۲) رمزگان معماری امکانات عملیاتی نسبتاً محدودی را معین می کنند و براساس پیام های از قبل تولید شده شکل گرفته اند.
- ۳) معماری براساس رمزگان، مفهومی را که از آن انتظار می رود خلق می نماید.
- ۴) معماری به سمت نوآوری و محتواگرایی حرکت کرده و لزوماً در راستای انتظارات ایدئولوژی جامعه پیش نمی رود.
- ۵) معماری حتی اگر در راستای تولید زبانی نو گام بردارد باز هم بر رمزگان از پیش تعیین شده، حرکت می نماید.
- ۶) در معماری سه سری (سه دسته سیستم) با یکدیگر گره می خورند: دسته سیستم مبتنی

قراردادی اند. در قطب مخالف، نشانه های نمایه ای قرار دارند که براساس اجباری کور توجه را به معنی نشانه معطوف می کنند» (سوسور، ۱۳۷۸). در حفاصل نشانه های نمادین و نمایه ای، نشانه های شمایی قرار دارند که دلالت صورت نشانه به معنی در آن ها تاحدی قراردادی و تاحدی طبیعی و اجباری است. هر قدر صورت نشانه بیش تر در قید معنی آن باشد، نشانه انگیزه تر (motivated) خواهد بود (یاکوبسن، ۱۳۸۰). هر چه نشانه ای کم تر انگیزه تر باشد، درک و به کارگیری آن بر یادگیری نوعی قرارداد توافقی متکی است. جایگاه هر یک از انواع نشانه های شمایی، نمایه ای و نمادین بر پیوستار قراردادی بودن نشانه ها نشان داده شده است.

نشانه شناسی معماری

در واقع «شکل های ساخته شده توسط انسان ادامه فرایند اندیشیدن وی است» (حبیب، ۱۳۸۵، ص ۶). شکل و نظم های متفاوت حاصل از چگونگی ترکیب آنها ناشی از اندیشه و ناظر به خلق معنا است. در رویکرد زبان شناسانه به «معنای شهر»، شهرسازان، الگوهای شهری را به زبان بصری تشبیه کرده و تلاش نموده اند ساختار زبان را با ساختار شهر تطبیق دهند و بحث «معنا»، «قواعد و نحو» و «کلمات» را عنوان می کنند. بدین ترتیب که «معماری، زبانی است که شهر متن آن است. بناها، کلمات و نشانه های هستند که جمله (شهر) یا متن را می سازند» (حبیب، ۱۳۸۵، ص ۶). معماری نیز از منظر نظریه

تصویر ۱. ساختار معماری و شهرسازی شهر اصفهان در عصر صفوی؛ توضیح: شهر اصفهان در زمان شاه عباس بر مبنای طرح شهرسازی و پیش بینی شده‌ای در چارچوب مکتب اصفهان و متأثر آراء حکمی و فلسفی اندیشمندان این عصر، شکل تازه‌ای به خود گرفت. به گونه‌ای که استیرلن در کتاب «اصفهان، تصویر بهشت» در مقایسه طرح اصفهان نو شاه عباسی با اصفهان کهنه بر این نکته تأکید می‌ورزد که شاه عباس با طرح شهرسازی دقیق خود «گویی می‌خواهد از پایتخت ایران، نمادی از عظمت و بهشتی حقیقی بر روی زمین بسازد» (استیرلن، ۱۳۷۷، ۴۶)

قرار می‌دهد. بنابراین معنای فضا و یا مکان معماری بار دیگر بازسازی شده و هویتی جدید می‌یابد. کاربرد فضا (مخاطب) آن را به عنوان یک متن نشان دار مورد خوانش و یا بازتولید قرار می‌دهد و با توجه به حواس خود (حواس پنج گانه و حواس روان شناسیک) به فضا شخصیت ذهنی خود را هدیه می‌دهد. نشانه‌شناسی معماری شاخه‌ای از نشانه‌شناسی فضا است. شاید نقطه آغاز بحث فضا توجه به وسعت و پیوستگی آن باشد. در برخورد با هر فضا ذهن انسان با قرار دادن عنصری شاخص در آن، وسعت و گستردگی فضا محدود و قابل ادراک می‌گرداند یعنی ذهن انسان با ایجاد و تولید «مکان» که یک مفهوم ذهنی و انسانی است پیوستگی و گستردگی فضا را محدود می‌نماید. به طوری که هستی به عنوان یک فضای پیوسته و تمایز نیافته

بر مقتضیات اجتماعی، دسته سیستم مبتنی بر مقتضیات کارکردی، دسته سیستم مبتنی بر فرم معماری و مسائل پیرامون آن دسته اول رویکردی فرامعماری داشته و پیرامون مسائل جامعه‌شناسی، فرهنگ، انسان‌شناسی، لایه ارتباطی معماری را تشکیل داده و دو سیستم دیگر از جنس معماری و فضای آن می‌باشند. معنا سازی معماری از برهم کنش این سه حادث می‌شود.

۷) نشانه‌شناسی معماری با دو مفهوم نشانه‌شناسی فضا و نشانه‌شناسی فرم عجین است (دباغ، ۱۳۹۲). نشانه‌شناسی، فضا را با توجه به روابط اجتماعی و فرهنگی و به عنوان یک متن برساخته انسان مورد خوانش قرار می‌دهد. مخاطب در مواجهه با فضای معماری آن را به مکان‌های قابل تشخیص تبدیل کرده و با توجه به تصاویر ذهنی خود مورد بازتولید

نمودار ۴. مولفه های تاثیرگذار از تصویر ذهنی از شهر، ماخذ: ماجدی،

۱۳۸۹، ص ۸۴

نمودار ۵. انواع فضا در نشانه شناسی؛ ماخذ: ترسیم

نگارنده بر اساس دباغ، ۱۳۹۰.

زبانی است که حاکم بر شکل کالبدی آن است. طرح یک شهر و ساختار روابط کوچه ها، محلات و ... همه در یک ساختار واحد عمل می کنند (حبیب و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۱۹۲)؛ بدین ترتیب شهر به مثابه متنی است که تمام ویژگی های زبانی را داراست و در نتیجه، متن معماری را نیز مانند هر متن و زبان دیگری می توان به یاری نشانه شناسی، تفسیر و رمزگشایی نمود. این دانش در سه ساحت اصلی فعالیت دارد:

و وسیع و نامعین به صورت مکان هایی (دریا، زمین، شهر، دهکده، مزرعه، چراگاه، محله، ساختمان) معین سازماندهی می شود. فضا گستره ای است ذهنی که در هر زمان، حال و هوایی خاص و ارزش هایی متفاوت را به مکان می بخشد. می توانیم مفاهیم پیرامون فضا را در سه زمینه زیر دسته بندی نمود:

۱. «فضای اساطیری-روایی»: مفاهیم استعاری، نمادین و یا صریح و در طول زمان فضایی روایی را در مخاطب برانگیخته می نمایند؛

۲. «فضای علمی-ذهنی»: مفاهیم تحلیلی، پدیدارشناسیک، تناسب ریاضی در باب فضا؛

۳. «فضای تجربی و عینی»: مفاهیم تجربی، کیفی و ملموس، شاخصه های کمی، زیست محیطی و تحدید شده در فضای زیستی و محیطی به وسیله انسان.

از سویی دیگر، هر بنا از مجموعه ای عناصر یا نمادها و مجموعه ای از قواعد برای ترکیب این نمادها ساخته می شود (الکساندر، ۱۳۸۶، ص ۱۶۰) و بستر زمین و مکان شکل گیری شهر، همچون دستور

۱) جنبه زبان‌شناسیک؛ مطالعه مجرد بر روی نشانه‌ها (syntax)،

۲) جنبه معناشناسیک؛ مطالعه بر روی روابط بین نشانه‌ها و مصادیق خارجی‌شان (semantics)،

۳) جنبه متن‌شناسیک (تأویل متن)؛ مطالعه بر روی روابط مخاطب با یک ساختار نشانه‌شناسی (pragmatics)، در نتیجه نشانه‌شناسی در سه گستره بالا و بر روی تمامی نظام‌های دلالت‌گر (زبان کلامی، ایما و اشاره، تصاویر بصری، مواضع بدن، صداهای موسیقایی، مدهای لباس، فرم‌های معماری) به بررسی و خوانش محصولات هریک می‌پردازد.

رمزگان معماری

کلید رمزگذاری‌ها و رمزگشایی‌ها برای هر کنش دلالتی در بستر فرهنگی آن قابل ظهوراند. دلالت‌های مستقیم و ضمنی در معماری در اثر گذر زمان می‌توانند تفاسیر مختلفی داشته باشند چرا که رمزگان موجود در فرم، و فضای معماری براساس مسائل محیطی و زمان خوانش، رمزگشایی می‌شوند. امبرتواکو سه دسته رمزگان در کالبد معماری متصور است:

۱. «رمزگان تکنیکی» (رمزگان فنی): رمزگانی است که به دانش مهندسی معماری اشاره دارد. (تیرها، ستون‌ها، سیستم‌های سقف، صفحه‌ها، عایق‌کاری) در این رمزگان هیچ محتوای ارتباطی وجود ندارد.

۲. «رمزگان نحوی»: این رمزگان از جنس رمزگان فضا بوده و به قرارگیری و نحوه ارتباط اجزاء شکل دهنده یک فضای معماری اشاره دارند. قراردادهای اجتماعی و فرهنگی در شکل‌دهی این رمزگان دخیل هستند. مثل رابطه راه پله با حیاط.

۳. «رمزگان معنایی»: این رمزگان بر دلالت ثانویه معماری (کنش ارتباطی معماری) تأکید دارند و خود به چهار دسته تقسیم می‌شوند: الف: رمزگانی که به عنوان عنصری ارتباطی، اشاره به کارکردهای اولیه معماری دارند مانند بام، پلکان، پنجره. ب: رمزگانی که اشاره به کارکردهای ضمنی و دلالت‌های ثانوی

معماری دارند. مانند طاق نصرت، طاق نفوگوتیک، ساباط، بادگیر. ج: رمزگانی که به طور ضمنی به ایدئولوژی‌های اجتماعی و مفاهیم معماری دلالت دارند. مانند حوض خانه، اتاق غذاخوری، مهمان خانه، شاه‌نشین. این مفاهیم و فضاها، تعریفی است که با توجه به ایدئولوژی اجتماعی و محیطی جامعه شکل گرفته است. د: رمزگانی که در یک تقسیم‌بندی کلان در سطح جامعه به گونه‌های مختلف کارکردهای معماری اشاره دارند مانند ویلا، آپارتمان، بیمارستان، کلینیک، کاخ، ایستگاه راه آهن.

نشانه‌شناسی فرم در معماری و طراحی شهری

از واژه «فرم» برداشت‌های مختلفی می‌شود. برای دریافت اشاره‌ها و دلالت‌های یک طرح معماری از صورت بیان یا فرم بیانی طرح شروع به خوانش طرح کرده و جوهر و معنا و محتوای آن را درمی‌یابیم. در نشانه‌شناسی منظور از فرم بیان، ساختار و یا الگویی است که توسط آن جوهره طرح معماری شناسایی می‌گیرد. فرم از منظر نشانه‌شناسی یک مفهوم انتزاعی است که به شبکه‌های روابط میان وجوه بصری و سایر وجوه ساختمان اشاره دارد. در واقع هر نشانه را با شبکه‌ای از معانی مرتبط می‌سازد. بُعد پلاستیکی فرم معماری دربرگیرنده مادیت دال‌های نشانه طرح است که ساختار فضایی معماری طرح را به وجود می‌آورند. به طور کلی بُعد بیانی فرم خود دارای دو مجموعه مجزا است: آنالیز شکلی، آنالیز سطح و پلاستیک فرم:

۱. مجموعه نخست به طور ظاهری (non-constitutive) به مطالعه خطوط اصلی و هندسی فرم می‌پردازد (topological) و در آن دو عنصر موقعیت (position) اجزا نسبت به یکدیگر و جهت‌گیری و تمایلات ظاهری آنها نسبت به هم (orientation) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. مجموعه دوم به صورت ماهوی (constitutive) به دنبال یافتن شخصیت بیان فرم می‌گردد و از طریق دو خصوصیت کلی شدت و ضعف رنگ و بافت سطوح (chromatic) و واحدهای بنیادین اشکال و

رابطه انتزاعی آنها با یکدیگر (eidetic) فرم بیانی را مورد سنجش قرار می‌دهد.

می‌توان گفت که معماری اسلامی مشحون از مفاهیم نشانه‌شناختی است:

۱. «مسجد»: مسجد به عنوان اصلی‌ترین عنصر شهری و محلی برای خلوت‌گزینی و ستایش خداوند، بهترین مکان برای عینیت بخشیدن به تفکر و بیان متعالی‌ترین باورهای اعتقادی به شمار می‌آید. در معماری سنتی، «مسجد به طور اخص، تصویری است از کیهان یا انسان در بعد کیهانی او. کالبد انسان معبدی است که روح در آن سکنا گرفته است. کیهان نیز عیناً چون انسان از همان روح جان می‌گیرد. مسجد در عین حال خانه اوست، بنایی که انسان باید حضور الهی را در آن حس کند و از نزول رحمت باری تعالی که از روح منبعث می‌شود فیض برد» (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، ص مقدمه نصر). مسجدی که در چارچوب مکتب اصفهان طراحی می‌شود، تا آنجا پیش می‌رود که همه مناسک حج را در کالبد مسجد متجلی می‌کند (بهشتی، ۱۳۷۵) و نیز مبتنی بر هندسه‌ای شکل می‌گیرد که اگر نگوییم مقدس، هندسه‌ای پنهان است (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵، ص ۲۹).

۲. «جهت»: جهت عمودی معماری مساجد را گنبد نشان می‌دهد. گنبد، یکی از نمادین‌ترین عناصر در معماری اسلامی است. حضرت محمد (ص) فرمود که در بخشی از معراج خود گنبدی دید از صدف مروارید، نهاده بر چهار گوشه مربعی، که بر آن چهار بخش بسم الله الرحمن الرحیم نوشته شده بود. همچنین پیغمبر خبر از چهار جوی داد که از چهار جانب مربع روان بود: جویی از آب، جویی از شیر، جویی از عسل و جویی از شراب. این مکاشفه نه تنها نماینده مثال آسمانی هربنای گنبد داری است، بلکه علاوه بر آن، مناسبت کلی معنی رمزی صورت معماری رابه عنوان بیان نظم جهان نشان می‌دهد.

۳. «باغ»: مبانی و مفاهیم دینی، آیینی و عرفانی ایرانیان در معماری باغ‌های ایرانی نیز جلوه‌گر

گشته و گویی معماران مسلمان، با توجه به توصیف بهشت در قرآن کریم، باغ‌هایی را ساخته‌اند که به‌راستی تمثیلی از بهشت توصیف شده در قرآن است. «این مفهوم و تجلی آن در باغ و پردیس‌سازی ایران، خاصه در دوران صفوی، بازتاب‌هایی ویژه داشته که می‌تواند نشان از همت والای معماران ایرانی در بازسازی تمثیلی باغ ایرانی از بهشت باشد» (انصاری و محمودی نژاد، ۱۳۸۵، ص ۳۹). الگوهای مورد استفاده در باغ ایرانی به شکل معنی‌داری با بیان کتب آسمانی از جمله قرآن نزدیکی دارد. با استناد به آیات قرآنی، بهشت الهی از چهار باغ تشکیل شده است و با چهار چشمه که چهار نهر از آنها جاری می‌شود (زمانی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۳۶).

۴. «گنبد»: هر گنبدی نیاز به چهار پایه دارد. این پایه مربع که موجب استواری بناست حاوی نوعی معنی رمزی است: به این معنی که صورت هندسی مربع، نمودگار ثبات و استواری زمین است. میان پایه مربع شکل و نیمدایره خود گنبد، یک سلسله اشکال هندسی وجود دارد، همه آنها مبتنی بر حالات مختلفی از هشت ضلعی است که به منزله اشکال انتقالی اند. اینها نماینده ساحت‌هایی از وجودند که میان قلمرو مادی و قلمرو روحانی جای دارند.

۵. «کاخ - باغ»: توصیف کاخ‌های صفوی را می‌توان در بیشتر سفرنامه‌ها مشاهده کرد. در ساخت کاخ‌های صفوی تکیه بر نمایش وسعت باغ بود و بناها تنها جزئی از کاخ شمرده می‌شد و اغلب باغ و گاه بناها درصد بیشتری از فضای کاخ را اشغال می‌کرد؛ «در باغ‌های صفوی گویی بستر باغ ترصیع می‌شود و کوشک در منظر کلی محاط در استخر یا حوض تزیینی است. در نتیجه، در کاخ‌های صفوی تأکید به دریافت احساسی است که در این باغ‌ها دست می‌دهد و جایگاه کاربری کاخ اهمیت کمتری می‌یابد» (هیلن براند، ۱۳۷۷، صص ۵۱۷-۵۲۲).

۶. «هندسه»: بیان بصری این نظام وجود، به بهترین وجه، با هندسه نشان داده شده است.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

هندسه هم کمی است و هم کیفی. بعد کمی آن صورت و ساختار معماری را تنظیم می کند و بعد کیفی آن، نسبتهای صورت معماری را برقرار می سازد، و نماینده بیان نظام جهان هستی است که چرخه تجلی را منظم می کند. انتقال جهان از روح به ماده با گویایی تمام در معنی رمزی هندسی نشان داده شده است و قلمرو زمین با مکعب. کره و مکعب را می توان با دایره و مربع نشان داد؛ که در هندسه دویبعدی همان ارزش نمادینی را دارند که کره و مکعب در هندسه سه بعدی. نه تنها اشکال کره و مکعب به ترتیب مربوط به آسمان و زمین اند بلکه ابزارهایی که در ترسیم آنها به کار می روند، یعنی پرگار و گونیا نیز دارای همان اهمیت هستند. صنعتگر که با ابزارهای سنتی کار می کند، با این کار خود در آیین پرستشی شرکت می کند که نماد تلاقی آسمان و زمین است.

۷. «خانه»: از آنجا که معماری ایران، به ایجاد رابطه تعاملی میان فلسفه و معماری در شناخت مفهوم سکونت و مکان زندگی می پردازد، معماری خانه نیز در اسلام ملهم از معماری قدسی است. چنان که به اعتقاد نصر «خانه، به یک مفهوم گسترش مسجد است» (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: مقدمه نصر). حیاط مظهری از صورت مرکزگرایی عالم صغیر یا باطن است. تعبیه حوض سنتی در این فضای آرام، مرکزی را همچون جهتی مثبت برای تخیل خلاقه فراهم می آورد. بدینسان آفرینش عرضی آدمی به علت طولیه می پیوندد و بازسازی بهشت تمامی می پذیرد (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، ص ۶۸) و حیاط ها نماد و تمثیلی از بهشت هستند که در خانه های ایرانی، جلوه خاص خود را داشته اند (طوفان، ۱۳۸۵، صص ۷۲-۸۱).

۸. «گره»: نماد شکل اولیه و نماینده فضای نامتناهی است. گره، کلی ترین شکلی است که ذاتاً همه اشکال دیگر را در خود دارد و بعداً می گسترند تا چرخه تجلی را به وجود آورد. این اشکال به تعبیر گنون، با تغییر تدریجی که در بعضی جهات خاص

صورت می گیرد، از گره سربر می آورند. در قلمرو هندسه عملی، چنانکه در هنر و معماری اسلامی دیده می شود، نسبتهای بنا همه از تقسیم دایره به اشکال منظم حاصل می شود. بنابراین، نسبتها همه ریشه در نماد منشاء، یعنی کره دارد که در درون خود حاوی همه امکانات آفرینش است.

۹. «پل»: پل های ایران نیز، همچون دیگر جلوه های هنر این سرزمین، علاوه بر کارکرد خود، مکانی برای تبلور و انتقال مفاهیم نهفته در جهان بینی پدیدآورندگان آن به شمار می آیند، پل، به واسطه پیوند خوردن با مفاهیم عبور و وصل و صراط در بسیاری از متون، با اندیشه ایرانی و اسلامی پیوندخورده و قابلیت بیان مضامین قدسی را یافته است. بدین ترتیب پل، با باورهای معادی ایرانیان و اعتقاد به بهشت ارتباط یافته و به عنوان نماد جهان گذرا، صراط مستقیم، راهی به بهشت و محل آزمون، با اندیشه های عرفانی سیر و سلوک به سوی حق پیوندیافته و به نماد سلوک بدل شده است (فرشیدنیک، ۱۳۸۹، ص ۷۳). در باورهای ایرانی، «راه رسیدن به بهشت، برین، که بلندترین مرتبه هستی است، پلی است که یک سرش در بلندترین نقطه دنیای خاکی، یعنی بر ستیغ کوه ها قرار می گیرد و به جایگاه حقیقت در آسمان راه می برد. عبور از این پل مترتب سیر و سلوکی است که انسان فانی خاکی را به بهشت رهنمون می شود که جایگاه خداوند بلندمرتبه است» (طهوری، ۱۳۸۴، خیال ۱۶، ص ۶). پس از اسلام نیز در اعتقادات ایرانیان، مفهومی با عنوان «پل صراط» وجود دارد. «صراط، راهی است بر سر دوزخ نهاده به مانند پلی» (یاحقی، ۱۳۶۹، ص ۲۸۶) و در قرآن مجید، بهشت ابدی جایگاه همیشگی کسانی است که راه راست (صراط مستقیم) هدایت شده اند (نساء: ۱۷۵).

۱۰. «مکعب»: نشان دهنده انتهای دیگر طیف تجلی و نماد انتهای چرخه ای است که از فضای بیکران گره به وجود می آید. ایستاترین صورت هر چیزی است که بتوان آن را دارای منتهای تخصیص توصیف کرد.

جدول ۲. شاخصهای رمزگان نشانه شناختی در معماری و طراحی شهری؛ ماخذ: ماجدی و همکار، ۱۳۸۹، ص ۵۲.

تعیینات بنیانی در شکل‌گیری انواع رمزگان‌ها		
<ul style="list-style-type: none"> - دلالت تلمیحی (ضمنی- ذهنی) - نشانه چند معنا - فراگیری کم (استفاده توسط کاربران کمتر) - مبهم‌تر - ارزش نشانه نامحدود (به تناسب کاربران تنوع معنای بیشتر) - چند ساختاری (عدم وضوح در ساختار) - غیر انگیزه (ارتباط چندگانه بین دال و مدلول) - رمز گشایی دشوارتر 	<ul style="list-style-type: none"> - دلالت تلمیحی (عینی) - نشانه تک معنا - فراگیری زیاد (استفاده توسط کاربران بیشتر) - دقیق‌تر - ارزش نشانه محدود (به تناسب کاربران تنوع معنای کمتر) - واجد ساختار مشخص (تعریف شده) - انگیزه‌نگی (رابطه بارز بین دال و مدلول) ○ انگیزه‌نگی درونی (هماندی در محتوی) ○ انگیزه‌نگی بیرونی (هم شکلی در صورت) - رمزگشایی آسان‌تر 	
شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های اجتماعی	شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های زیبایی‌شناسی	شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های منطقی
<p>ماهیت: فرد توسط نشانه، هویت و تعلق خود را به گروه یا سازمانی مشخص می‌نماید، اما در عین حال او هم حامل نشانه است و هم جوهرش و آن را نهادینه می‌کند. تعویق در دلالت‌های ارتباطی انسان با انسان. نشأت گرفته از تجربه منطقی و احساسی.</p> <p>داعنه کاربرد: برای سازمان‌بندی جامعه و سازمان دالاتی آن به کار می‌روند.</p> <p>انواع رمزگان‌های اجتماعی: نشانه‌های هویت (نشان‌ها و شاخص‌ها) و ارتباطات اجتماعی که بی‌شمارند؛ آیین‌ها، جشن‌ها، مراسم، میثاق‌ها، رمزگان‌های ادب و بازی‌ها، ...</p>	<p>ماهیت: غالباً منش شاعلی دارند، با آفرینش همراهند (قدرت آفرینندگی بالا)، نشأت گرفته از تجربه احساسی، تعویق در دلالت‌های ارتباطی انسان با محیط و طبیعت.</p> <p>داعنه کاربرد: انتقال چند وجهی معنا، وحدت پیام و ایژه (خود پیام، موضوع است).</p> <p>انواع رمزگان زیبایی‌شناسی: هنر(نقاشی، سفالگری، مجسمه‌سازی، ...)، ادبیات و معماری.</p>	<p>ماهیت: براساس نظامی از اصول بدیهی و عینی طرح‌ریزی شده‌اند. تعویق در دلالت‌های ارتباطی انسان با محیط و انسان با طبیعت.</p> <p>داعنه کاربرد: هماهنگ کردن کنش‌ها، تنظیم حرکات جمعی در افراد جامعه، انتقال اطلاعات و فرمان‌ها، بازنمایی ساختار عینی یک واقعیت پیچیده.</p> <p>انواع رمزگان منطقی: نظام‌های علامتی، قوانین، برنامه‌های آموزشی و ...</p>

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۱۵

براند، ۱۳۷۷، ص ۴۰۶). از آنجاکه کاروانسرا محل سکونت موقتی است می‌تواند یادآور دنیا باشد و «شاید به همین دلیل است که در کاروان سراها از تزئینات اضافی و بیهوده پرهیز می‌شده و عظمت، زیبایی و شکوه بنا در ذات و ماهیت آن تعبیه می‌شده است» (رفیع فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ص ۵۷). اگر بتوان گفت که کره و مکعب نماینده دو انتهای چرخه آفرینش‌اند، آنگاه درست است اگر بگوییم که کره و مکعب باید کاملاً بریکدیگر منطبق شوند. در انتهای چرخه تجلی، کره تبدیل به مکعب می‌شود. این مهم را معمولاً با اصطلاح- تریب دایره- بیان می‌کنند. سمبولیسم این اصطلاح را در طواف خانه کعبه، گنبد و پایه مربع آن و استعمال ابزارهای سنتی بنایی، پرگار و گونیا، می‌بینیم. باین همه، تربیه حقیقی دایره، تنها در پایان چرخه تجلی تحقق می‌یابد که علامت آخر زمان است، هنگامی که آسمان و زمین باهم تلاقی می‌کنند.

مکعب، نماد زمین و نشان دهنده استواری و ثبات است. شکل مادی آن ثابت از هر شکل هندسی دیگر است؛ مکعب پایه یا بنیان صورت مربوط به معماری است.

۱۱. «کاروانسرا»: در زمان صفویه به موازات تعمیر و تأسیس راه‌ها و تقویت دستگاہ راه‌داری کشور به امر ساخت و ساز بناهای کاروانی نیز اهتمام فراوان ورزیده شد. به طوری که «عصر صفوی را دوران طلایی احداث کاروان سراهای بزرگ دانسته‌اند» (کلایس، ۱۳۷۴، ص ۲). کاروانسراها به عنوان جزئی از یک مسیر ارتباطی به منظور داشتن کارکرد مؤثر، در ارتباط با ساختمان‌های دیگری در طول جاده در یک زنجیره ارتباطی قرار می‌گرفتند. کاروانسراهای ایران از نظر معماری دارای فضاها و محتواهایی هستند که به وضوح ماوراء نیازهای بازرگانی اقامتی و ارتباطی قرار می‌گیرند. هیلن براند از این بناها به عنوان «کاخ‌هایی در بیابان» یاد می‌کند (هیلن

نمودار ۶. صور بازنمایی نشانه ها در معماری و طراحی شهری.

روش شناسی نشانه شناختی فرم معماری و نتیجه گیری و جمع بندی

به طور مختصر می توان این طور نتیجه گیری کرد که علم نشانه شناسی به چگونگی شکل گیری معنا و چگونگی بازنمود واقعیت می پردازد. فردینان دو سوسور که از او به عنوان پدر زبان شناسی نوین یاد می شود، به مطالعه زندگی و حیات نشانه ها در بطن زندگی اجتماعی می پردازد و در طرح خود که تحت عنوان «نشانه شناسی» مطرح شده است، بر سرشت اختیاری نشانه تاکید می کند. نشانه که موضوعی فیزیکی و معنادار است از ترکیب دال و مدلول شکل می گیرد. از دیدگاه سوسور بین این دو رابطه یی طبیعی یا ضروری برقرار نیست، بلکه رابطه میان آنها از طریق قرارداد، قاعده و با توافقی برقرار می شود که مورد پذیرش جامعه است. سوسور رمز دستیابی به فهم نشانه ها را توجه به رابطه ساختاری آنها با نشانه های دیگر می داند. به طور کلی سوسور توجه خود را بیشتر به خود نشانه معطوف کرده است و توجه چندانی به دلالت آن به واقعیت های بیرونی نشان نمی دهد. در این مدل نشانه شناختی، نشانه مفهومی روانشناختی است که ما آن را در ذهن خود می سازیم و هیچ ارتباطی میان شکل آوایی نشانه (دال) و معنای آن (مدلول) وجود ندارد. به عنوان نتیجه گیری، باید گفت نشانه شناسی ساخت گرای پارسیس در راه ایجاد همگرایی میان روش های معمول در دیگر علوم انسانی، از جمله «روایت شناسی پروپ» و «گلوسماتیک یلمسلو» حرکت کرده است. بنابراین باید بر این نکته تأکید کرد که گام نهادن در راه

شهر سطح فرم محتوایی رابطه ای تنگاتنگ با فضا دارد. «تئوریسین های نحو فضا» در دهه های اخیر باب تازه ای در ریخت شناسی معماری متصور شدند. هدف اصلی آنها آنالیز فرم و فضا به منظور پی بردن به روابط اجتماعی در فضا مانند حریم، درجه خصوصی و عمومی فضا بود. افرادی چون «بیل هیلیر و جولیان هانس» (Bill Hillier & Julian Hasnson) روش و نگرش خود به فرم و فضا را در سه مرحله گسترش دادند:

۱. مرحله اول: «یافتن عوامل مؤلد و الگوهای زیستی پنهان» (Genotype) که ورای اشکال و یا فرم های فضایی می باشند.
۲. مرحله دوم: «ترسیم نمودارهای توجیهی» (Justified Graph) به منظور شبیه سازی الگوهای مختلف فضایی.
۳. مرحله سوم: «بسط جهانی» این دیدگاه توسط سمینارها و محافل دانشگاهی.

با نگاه نحوی به فضا و ارتباطات فضایی، می توان روابط اجتماعی افراد مصرف کننده را بازشناخت. این تفکر ریشه در نشانه شناسی اجتماعی (دیدگاه اکو و بارت) دارد و به معماری به عنوان یک وسیله ارتباط اجتماعی می نگرد. هیلیر و هانس به منظور تحلیل روابط فضایی الگوی زیستی پنهان (Genotype) و گونه کالبدی (phenotype) را تعریف می کنند (معماریان، ۱۳۸۴، ص ۴۰۵).

نمودار ۷. سامانه نشانه‌ها در شهر.

یافتن طرق صحیح تحقیق و ابزار و وسایل مناسب برای ساختن نظریه‌های علمی است. شناسایی یک روش منحصر به فرد برای طراحی شهری و شناخت دقیق مفهوم روش، محوری برای توسعه این موضوع به عنوان یک رشته تخصصی است. سند طراحی شهری که توسعه و ساخت‌وساز در زمینه طراحی و برنامه‌ریزی را هدایت می‌کند، می‌تواند موجبات پشتیبانی از سیاست طراحی و برنامه‌ریزی را فراهم آورد، فرآیند مشارکت را تحصیل نموده و چشم‌انداز را تدوین و استانداردهای طراحی را تعیین ساخته و گام‌های بعدی را معین نماید. بنابراین طراح شهر به منظور ارائه طرح و بسته به موضوع به سلسله مراتبی از سطوح اسناد هدایت طراحی نیازمند است که شامل چارچوب‌ها، دستورالعمل‌ها، ضوابط یا کدهای طراحی و راهنماهای طراحی شهری است. در نهایت از نظر معناشناسی، گفتمان و سخن‌فروم و فضای معماری به دنبال ایجاد سازگاری و هماهنگی میان دو قطب کلیدی است: الف) فرم و فضایی است که ظهور کرده و بیان شده‌اند ب) مضامینی

ایجاد یک کلان روش یا روش‌شناسی، به معنای گرایش این مکتب به حفظ روش‌های پیشین و اصلاح و تکمیل آنها نیز هست. این در حالی است که نشانه‌شناسانی مانند «بارت» که گام در مسیر پس‌ساخت‌گرایی نهاده‌اند، در عین آن که خود روش‌هایی را نیز ابداع کرده‌اند، در ارتباط با روش، راه‌واگرایی پیموده‌اند. این‌واگرایی به معنای واسازی مکرر روش‌هایی است که پیش‌تر از سوی خود آنان مورد تأیید قرار گرفته یا حتی ابداع شده است. بدین ترتیب، در این گونه از نشانه‌شناسی، با وجود آن که گونه‌های مختلف از روش دیده می‌شود، به جای کوشش برای همگرا کردن این روش‌ها و ذخیره کردن آنها برای دستیابی به یک کلان روش، عملاً به سمت نقد کردن روش‌ها و زدودن اقتدار آنها پیش رفته است. این دقیقاً مسیری است که از یک جریان پس‌ساخت‌گرا انتظار می‌رود و با فضای عمومی فرانسه در دهه‌های اخیر قرن بیستم نیز سازگارتر بوده است. از سویی دیگر، متدولوژی و روش‌شناسی تلاشی علمی در جهت

که فرم سعی دارد آنها را به مخاطب انتقال دهد. سطح رویین از مبحث فرم محتوایی از دو مؤلفه تشکیل شده است: مؤلفه نحوی، مؤلفه معناشناختی. فرم، فضا را به صورت فضای بیرونی و فضای درونی سامان دهی می‌کند. تقسیم فضا با استفاده از المان‌ها، اشیاء، مفاهیم مجازی (نور، بازی با نور، سایه و غیره) صورت می‌پذیرد. سازمان دهی فضا با شخصیت‌بخشی و نقش‌پذیری فضا همراه است. در نتیجه فضا به وسیله‌ای ارتباطی بدل می‌شود و فرستنده پیام و یا دربرگیرنده پیام است. این پیام‌ها می‌توانند منشی کنترلی داشته باشند و به دنبال کنترل فضا و نظم‌دهی به آن باشند. می‌توانند به نهادی عملکردی تبدیل شوند و با توجه به تعریف فضایی خاص به فضا شخصیتی ویژه داده و فضا را نقش‌پذیر نمایند. می‌توانند روابط اجتماعی خاصی را تعریف نمایند و یا بازتابنده روابط اجتماعی و فرهنگی باشند به طور کلی می‌توان چرخه زیر را بین ارکان معماری و اشارات آنها متصور شد. در پایان می‌توان گفت که معماری و طراحی شهری ایران از منظر نشانه‌شناختی، از عقاید عرفانی حاکم بر این عصر بهره‌جسته و در طراحی دقیقاً پیش‌بینی شده، ساختاری هماهنگ را تشکیل داده که هر جزء از اجزاء آن، در مجموعه کلان‌تر شهر، در ارتباطی معنادار با سایر اجزاء قرار می‌گیرد به گونه‌ای که اجزاء مفهوم خود را از نسبت با کل دریافت کرده و کل نیز در معنای خود وابسته به اجزاء است. این نیز مربوط به روابط همنشینی است که در آن، اهمیت روابط جز به کل را برجسته می‌گردد. در این روند همنشینی، هر یک از بناها بسته به ظرفیت تحمل معنا، جانشین یکی از مفاهیم سلوک گشته است. این مفاهیم، نه فقط در فرم و تزئینات، بلکه در ساختار قرارگیری و نحوه ارتباط یافتن بناهای مختلف به یکدیگر (مانند قرارگیری پل در راستای باغ و مسجد، قرارگیری مسجد در قلب شهر) متجلی گشته که مفهومی عمیق‌تر را موجب گشته است. هر یک از اجزای این معماری، ضمن برخورداری از

سلسله مراتب، یا به شکلی تداعی‌بخش مفهوم نمادین بهشت است و یا تعبیری از مسیر و منازل به سوی بهشت را ارائه می‌دهند. به عنوان تکمله بحث پیرامون روش شناسی شناختی معماری می‌توان اشاره داشت که؛ معماری یک وسیله ارتباطی در بستر فرهنگ عمومی جامعه معرفی می‌شود که از زبان مشترک پیام‌های ارتباط گروهی در رسانه‌ها، تبلیغات، فیلم بهره می‌گیرد این نقاط مشترک را می‌توان چنین برشمرد:

۱. معماری مانند تمامی رسانه‌های گروهی، با «گفتمان» و «اقناع مخاطب» به ظهور می‌رسد؛
  ۲. معماری مانند سایر رسانه‌های جمعی، به دلیل پاسخ به نیازهای مصرف‌کننده شکل می‌گیرد؛
  ۳. معماری به بین‌گفتمانی که دیکته می‌کند و برداشت مخاطب (بازتولید گفتمان) در نوسان است؛
  ۴. معماری مانند موسیقی پاپ و مدهای لباس مربوط به عامه مردم و متعلق به قلمرو زندگی روزمره است؛ و
  ۵. معماری تحت شرایط اقتصادی حاکم بر فرهنگ و توده جامعه تولید شده و متأثر از آن است.
- ذات معماری ایرانی با توجه به تئوری‌های مطرح شده دارای ارزش‌های جاویدان است که می‌توانند در دنیای امروز مورد بازخوانی قرار گرفته و با کالبدی‌امروزی متولد شوند. این ارزش‌ها را می‌توان چنین بیان کرد: الف) معماری ایرانی، دارای صفت نمایانی در ارزش‌ها، مفاهیم‌ها، نمادها و کارکردها است. ب) توجه به عناصر زیباشناسیک رکن اصلی معماری ایرانی را شکل می‌دهند. (آهنگ یا وزن، ریتم، تناسبات، هماهنگی در رنگ و بافت در حجم، شکل، فرم، سطح و پلان معماری ایرانی دیده می‌شود.) ج) مفاهیم پس‌پرده در معماری ایرانی به انتزاعی‌ترین شکل بیان می‌شود. د) (تقارن، تضاد، کثرت، وحدت، سلسله مراتب) در معماری ایرانی حس‌های آرامش، وقار، خلوص، آزادگی از فضا به انسان منتقل می‌گردند. ه) سازگاری با محیط یکی از ارکان معماری ایرانی است. معماری

جدول ۳. مولفه های نشانه شناختی معماری اسلامی؛ ماخذ: نگارنده بر اساس یافته های تحقیق.

مفاهیم و مصادیق	مولفه نشانه شناختی
از جمله مولفه های ارجمند این معماری جهانشمولی و انعطاف پذیری آن در بهره مندی از عناصر ارزشی معماری اقوام و سرزمینهای مختلف است. این انعطاف پذیری و طرد جزمیت اندیشی از ویژگیهای قابل توجه و دستورات موکدآیین آسمانی اسلام است.	جهانشمولی و انعطاف پذیری
توحید در اسلام امری تغییر ناپذیر است و مسلمانان، همواره جهان را صاحب یک خالق می دانند. آنها معتقدند که مشیت حضرت سبحان بود که همه موجودات را به عرصه وجود آورد و سرانجام نیز همه چیز در نهایت هدفمندی به سوی او باز می گردند. به همین دلیل است که بینش توحیدی معمار بر همه تدابیر و تحرکات ذوقی او چیرگی دارد.	وحدت متکثرات
اسلام، رهبانیت محض نیست و هرگز چشم به روی مسایل روزمره زندگی مردم نمی بندد و آن را از شئون اخروی جدا نمی سازد. عارفان این آیین آسمانی هرگز ترک دنیا و امور متعارف زندگی را نمی کنند بلکه به عکس اینان در همه جمعیت به چله می نشینند و خلوت گزینی و دوری از جمع را نمی پسندند و یدالله مع الجماعه. در اسلام کسب و کار مایه عبادت و کاسب، حبیب الله و حتی کسی که برای ارتقاء زندگی خانواده اش تلاش می کند مقامی در شان مجاهد راه خدا دارد.	سودمندی اجتماعی
وحدت در کثرت نقوش، مظهر توحید وجود لایتناهی است که در جهان کرانمند و یتناهی به نمایش درمی آید نه ظهور عالم cosmos آن چنان که یونانی آن را درک می کند. این تذکر و مشاهده وحدت در کثرت، به همه آثار هنری عالم اسلامی مَهر و نشان وحدت زده است. طرح ها و نقوش زینتی، گره سازی، طرحهای هندسی، نقش نخلچه، گل نیلوفر، برگ کنگر و بسیاری طرحهای گوناگون دیگر که در هنر نگارگری و تصویرگری جهان پراکنده اند در هنر اسلامی به گونه ای هدفمندانه و جهت مدارانه مبتنی بر باورهای ژرف توحیدی گردآمده اند.	تزئینات منحصر به فرد
از جمله ویژگیها و خصایص قابل تحسین معماران مسلمان یکی هم این بوده است که تعداد قابل توجهی از اجزایی را که در اصل مورد استفاده ساختمانی بوده به عناصر تزئینی نیز تبدیل می کرده اند و بدین سان از یک عنصر، کاربریهای مختلفی اخذ می کردند. این مهم از توان کشف رابطه ای و نگرش شناور معمار بر می تراویده که به دنبال یافتن مصارف نوین از مواد و عناصر متداول بوده است. مانند: وجه تزئینی بخشیدن به سرستون ها، پایه ستون ها (بقعه خواجه ابونصر پارسا، بلخ) و ستونهای چند وجهی ایجاد کردن در برخی بناها.	اعطای وجه تزئینی به عناصر ساختمانی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۱۹

<p>رنگ، مهمترین و پرمحتواترین بُعد هنرهای اسلامی است: در فرهنگ اسلامی ما رنگ و زینگهای رنگی (لون‌ها) نشانه‌هایی هستند از وجود ذات باریتعالی برای کسانی که نعمتها و آیات خداوند را یادآور می‌شوند و به آنها می‌اندیشند: «و ماذا لكم في الارض مختلفا الوانه، ان في ذالك لايه لقوم يذكرون» (آیه ۱۳ - سوره نحل). در آیات دیگری، رنگارنگی آفرینشهای الهی نشانه‌هایی برای کسانی است که آگاهند، دانایند و دانشمند. یادآور شدن نعمتهای الهی و اندیشیدن، نخستین گامهای آگاهی و دانش است: «و من اياته خلق السموات و الارض و اختلاف السننكم و الوانكم، ان في ذالك لايات للعالمين» (آیه ۲۲ سوره روم).</p>	<p>توجه به جنبه های معنوی رنگ</p>
<p>هندسه لولای میان ماده و معنا، زمین و آسمان و خلوت و جلوت است. او با اعتصام به اشکال کامل هندسی و منظم می‌کوشد تا تصویری زیبا و خاص از انتظام بلورین حاکم بر عالم و آدم ارائه دهد. از این روست که شکل‌ها در خلوص و کمال غایبی خود هستند. از آنجا که نگاه معمار به هستی، نگاهی سخیف و پست و شکسته و آشفته نیست، لذا هرگز حیاط‌ها، صحن‌ها، اتاق‌ها، شبستان‌ها، ایوان‌ها، مناره‌ها، گنبد‌ها، فضاهای باز، فضاهای بسته و حتی باغچه‌ها را در اشکال شکسته و گسسته و غیر هندسی مشاهده نمی‌کنیم. اشکال پیچیده تر نیز از ترکیب و چرخش و گردش خوش‌آهنگ اشکال ساده هندسی متولد می‌شوند، تا آنجا که پیوسته هر شکل پیچیده‌ای را می‌توان به اصلی ساده، کامل و مطلق تأویل کرد.</p>	<p>هندسه خاص و خالص</p>
<p>جهت برای معمار مسلمان پر معنی و انگیزه ساز است: حکیمان اسلامی اصلاً شیئی بی جهت را موهوم می‌دانسته‌اند و آن را واقعی نمی‌گذارند: فرد مسلمان به هنگام نماز در هر کجا که باشد به سمت قبله-کعبه- نماز برپای می‌دارد و می‌دانیم که اگر جهت نماز گزار درست نباشد کل نماز او باطل خواهد بود. همچنین در زیارت قبور ائمه اطهار علیهم السلام این مهم به نیکی جلوه‌گر است. در فلسفه اسلامی بر چهار جهت اصلی تاکید بسیار شده است که این خود در معماری منجر به ایستایی و اعتدال در فضا می‌گردد. علاوه بر این در نظر داشتن جهت‌های اقلیمی نیز همواره ملحوظ نظر معمار بوده است.</p>	<p>حساسیت نسبت به جهات</p>
<p>محمی‌الدین ابن عربی، عبارت (بیرون و درون) ظاهر و باطن را با تمسک به اصطلاحات کیمیاگرانه و البته در معنای تاویلی آن بر ما آسان می‌کند: «خشت نقره، نبوت است که ظاهر اوست، و خشت زر، ولایت که باطن اوست».</p>	<p>ایجاد تضاد در فضای بیرون و درون</p>
<p>معماری اسلامی نتیجه تاریخی تقرب معمار مسلمان به حقیقت محض فراگیری است که حکمش بر اشیا و اشخاص و امور جاری است. منشاء معماری اسلامی، انسانیت انسان است انسانی که دارای روحی مجرد است که به درجه تجرد رسیده و از ماده جداست، و هر چیز که به مرتبه تجرد واصل شود، خلاق است و بهره‌مند از توان آفرینش و ساختن آن هنگام که روح به درجه تجرد برسد. اولاً به مرتبه علم می‌رسد و می‌تواند نقاب از رخساره معانی برگیرد و به حقایق معقول آگاهی یابد (چراکه لازمه وقوف بر حقیقت امور تجرد است) و ثانیاً برخوردار از اراده می‌شود و این امر عمل را در پی خواهد داشت.</p>	<p>خدانبیادی و دعوت دینی</p>

پیوستگی و پیویش
پیام

معماری اسلامی با توغل و تدبر در نظام بی نظیر هستی، صورت ایده آل و جذابی از آن را در ذهن خود می آفریند و نمونه ای مثالی از فضای زندگی را با ملاحظه آن در دنیای درون خود مجسم می سازد. این الگوی برتر نشسته از مرزهای زمان و مکان در طرح تجلی می کند روح خاصی به اثر می دمد و بیان خاصی را پدید می آورد. معماری اسلامی در همه آیات آینه وش جهان تنها یک خورشید را مشاهده می کند و از این که خرمی هستی بر اثر وزشهای رحمان است به وجد می آید و می کوشد تا این محبت را چنان بیان کند که همگان و همگنان چون او به چنین وجدی نایل آیند آنچه باعث می شود در تاریخ معماری قایل به تفکیک شویم همین حقیقت و روح حاکم است.

تقارن

اگرچه تقارن و کارآییهای آن با معماری اسلامی آغاز نمی شود و پیش از آن - خاصه در معماری ساسانی - در مناطقی چون بین النهرین مصر و یونان رواج داشته، اما معمار مسلمان آن را به منظور تسری تکامل در اشیا و اجسام، اعطای زیبایی شگفت انگیز و شگرف ماورا الطبیعی و تداوم خوش آهنگ انگاره ها در ذهن بیننده، به گونه ای بسیار پرورده تر و استادانه تر از گذشتگان به کار می گیرد. هر نقش ساده ای که بر دیواری می نشیند، هر جزء و هر رکن خود را ملزم به رعایت تقارن می بیند. این مهم سبب شده است که معمار همواره از عدد فرد بهره می گیرد. برای همین است که خانه ها، چه بسیار به سه دری، پنج دری، و هفت دری بر می خوریم و هر عنصری تقارنهای خود را با شکوه بی بدیلی در مجاورت و مشابهت خود ایجاد می کند.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۲۱

نمودار ۹. انواع رمزگان معماری؛ ماخذ: ترسیم نگارنده.

نمودار ۸. انواع جنبه های روش شناختی نشانه شناسی در معماری؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

نانونشته می زیسته و مخاطب را به دنبال کشف کاسه ای در زیر نیم کاسه خود می کشاند. جمع بندی بحث نشان می دهد که الگوهای زیستی پنهان (Genotype) چون محصول روابط اجتماعی و فرهنگی است در یک محیط مفروض (مثلاً شهر کوچک حاشیه کویر، کاشان) تقریباً ثابت است اما

ایرانی در برابر پدیده های طبیعی و محیط زیست در ارتباط با پیوندهای اجتماعی-فرهنگی و محیطی و در زمینه مشخصات فنی دارای کالبدی سازگار است. (و معماری ایرانی همراستا با ادبیات و فرهنگ این سرزمین همواره در ورای بیان خود دارای حرف هایی نگفته و پنهان است که در بین سطور آن به شکل

جدول ۴. انواع رمزگان معنایی در معماری و مصادیق آن؛

ماخذ: یافته‌های تحقیق.

مصادیق	انواع رمزگان معماری
بام، پلکان، پنجره.	رمزگانی به عنوان عنصری ارتباطی
طاق نصرت، طاق نئوگوتیک، ساباط، بادگیر.	رمزگانی به عنوان دلالت‌های ضمنی و ثانوی
حوض خانه، اتاق غذاخوری، مهمان‌خانه، شاه‌نشین.	رمزگانی به عنوان ایدئولوژی‌های اجتماعی
ویلا، آپارتمان، بیمارستان، کلینیک، کاخ، ایستگاه راه آهن.	رمزگانی به عنوان کارکردهای معماری

انصاری، مجتبی و هادی محمودی نژاد، (۱۳۸۶) باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش‌های باغ ایرانی دوران صفوی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹. انصاری، مجتبی، اخوت، هانیه‌السادات و ملایی، معصومه (۱۳۸۷) بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی، فصلنامه شیعه‌شناسی، سال ششم، شماره ۲۳.

انصاری، مجتبی، زهرا (۱۳۸۶) مروری بر فلسفه و عرفان اسلامی، تهران: نشر آیندگان.

بصیرت، میثم (۱۳۸۴) بازتولید مفهوم محله در شهرهای تاریخی ایران بر پایه اصول نوشهرسازی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، تهران بورکهارت، تیتوس (۱۳۷۳) جاودانگی و هنر، ترجمه سید محمد آوینی، تهران، انتشارات برگ.

بورکهارت، تیتوس (۱۳۸۱). هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه‌ی جلال ستاری، تهران: سروش. بهزادفر، مصطفی و امیر شکیبامنش (۱۳۸۷) جایگاه راهنمای طراحی در فرآیند طراحی شهری و نقش آنها در ارتقاء کیفیت فضای شهری، فصلنامه آرمانشهر، شماره ۱.

بهشتی، سید محمد (۱۳۷۵) تأویل معماری مسجد با تأملی در مناسک حج، مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد چهارم، تهران:

این الگوی زیستی پنهان می‌تواند به گونه‌های کالبدی متفاوتی متبلور شوند (به همین دلیل در کاشان گونه‌های کالبدی متفاوتی وجود دارند اما همگی پیرو یک الگوی زیستی واحد بوده و آن الگو تمامی گونه‌های کالبدی را کنترل می‌نماید). در نحو فضا، گونه کالبدی خاص مورد خوانش قرار می‌گیرد. کارورزان این روش از طریق ترسیم نمودارهای توجیهی به دنبال الگوی زیستی پنهان، در طراحی فرم و فضای زیستی مورد نظر بوده و معتقداند که از طریق آنها می‌توان به:

۱. «سلسله مراتب اجتماعی» (Social Hierarchy)
  ۲. «عملکردهای اجتماعی» (Social Function)
- دست یافت.

منابع و ماخذ

سوسور، فردینان (۱۳۷۸) دوره‌ی زبان‌شناسی عمومی، ترجمه‌ی کورش صفوی، تهران: انتشارات هرمس.

اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۸۰) حس وحدت، ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک.

استیرلن، هانری (۱۳۷۷) اصفهان: تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: نشر فرزاد.

افسر، کرامت‌الله (۱۳۵۳) تاریخ بافت قدیمی شیراز، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر قطره.

عمومی، ترجمه کوروش صفوی، انتشارات هرمس، تهران.

ذکاوت، کامران (۱۳۸۶) اتخاذ تصمیمات راهبردی در چارچوب طراحی شهری عباس‌آباد تهران، فصلنامه آبادی شماره ۵۶.

رابرتز، ماریون و کلارا گرید، (۱۳۸۹) رویکردی به سوی طراحی شهری (روشها و فنون طراحی شهری)، ترجمه مصطفی عباس‌زادگان و راضیه رضازاده، نشر دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

رضوانی نراقی، اشکان (۱۳۸۹) تهیه راهنمای طراحی شهری برای طراحی نمای ساختمان‌های نو در کنار جداره‌های با ارزش تاریخی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه تهران، تهران

رفیع‌فر، جلال‌الدین و لرافشار، احسان (۱۳۸۲) بررسی انسان شناختی کاروانسراهای عصر صفوی، نشریه نامه انسان‌شناسی، دوره اول، شماره چهارم، رفیعیان، مجتبی و دیگران (۱۳۸۹) بازآفرینی شهری و رویکرد ایجاد و توسعه محلات سنتی شهری (TND)، نشریه اینترنتی نوسازی، سال دوم، شماره ۸.

رییس سمیعی، محمدمهدی (۱۳۸۱) تأویل و کاربرد «نظریه مراتب وجود» در معماری، مجموعه مقالات حکمت متعالیه و فلسفه معاصر جهان، همایش بزرگداشت حکیم صدرالمألهین، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

زمانی، احسان و دیگران (۱۳۸۸) بازشناسی و تحلیل جایگامه عناصر موجود در باغ ایرانی با تأکید بر اصول دینی-آیینی، نشریه باغ نظر، سال ششم، سجودی، فرزانه (۱۳۸۲) نشانه‌شناسی کاربردی، نشر قصه، تهران.

سجودی، فرزانه (۱۳۸۲) نشانه‌شناسی کاربردی، تهران: نشر قصه.

سلیمانیان، حمیدرضا (۱۳۸۹) نگاهی به زبان عارفان از چشم‌اندازهای معرفت‌شناسی و زبان‌شناسی، نشریه ادب پژوهی، شماره ۱۱، بهار ۱۳۸۹، صص ۱۴۳-۱۶۶.

سازمان میراث فرهنگی.

پازوکی، شهرام (۱۳۸۲) مقدماتی درباره مبانی هنر و زیبایی در اسلام با اشاره به مثنوی معنوی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۱۵.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۵) مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، انتشارات شهیدی.

تقی‌زاده، محمد (۱۳۷۸) حکمت سلسله مراتب در معماری و شهرسازی (مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران) ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

جامعه مهندسان مشاور ایران، گروه شهرسازی (۱۳۸۶) استانداردهای برنامه‌ریزی و طراحی شهری، جلد اول، تهیه طرح و انواع طرح‌ها، چاپ اول، تهران.

چندلر، دانیال و مهدی پارسا (۱۳۸۷) مبانی نشانه‌شناسی، سوره مهر، تهران.

حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۵) هندسه پنهان در نمای مسجد شیخ لطف‌الله، نشریه صفا، سال ششم، شماره ۲۱ و ۲۲.

حبیب، فرح (۱۳۸۵) کندوکاوی در معنای شکل شهر، هنرهای زیبا، شماره ۲۵، بهار، صص ۵-۱۴. حبیب، فرح و دیگران (۱۳۸۹) تحلیل استحالته نشانه‌های سکونتگاهی روستای باباپشمان استان لرستان پس از جابجایی با تأکید بر نشانه‌های مسکن روستایی، مدیریت شهری، شماره ۲۵، بهار و تابستان، صص ۱۸۷-۲۰۲.

حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵) مکتب اصفهان، اعتلاء و ارتقاء مفهوم دولت، نشریه صفا، شماره ۲۳

حبیبی، محسن (۱۳۷۵) از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

دباغ، امیر مسعود و مختاباد (۱۳۹۰) تأویل معماری پسامدرن از منظر نشانه‌شناسی، هویت شهر، شماره ۹.

دباغ، امیر مسعود (۱۳۹۰) خوانش معماری از منظر نشانه‌شناسی، حکمت و معرفت، شماره ۳۴.

دو سوسور، فردینان (۱۳۸۲) دوره زبان‌شناسی

شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴) هنر شیعی، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.

شصتی، شیما و نواب میرزایی (۱۳۸۶) هویت مکانی - اجتماعی شناخت و توسعه عوامل درونزای آن در جهت رشد و بالندگی هویت انسان در حوزه سکونتگاه های زاگرس مرکزی، کنفرانس بین امللی سکونت گاه های زاگرس.

صفوی، کورش (۱۳۷۹) درآمدی بر معنی شناسی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

طوفان، سحر (۱۳۸۵) بازنشاسی نقش آب در حیاط خانه های سنتی ایران، باغ نظر، شماره ۶، پاییز و زمستان، صص ۷۲-۸۱.

طهوری، نیر (۱۳۸۱) پل: راهی به سوی بهشت. فصلنامه خیال، شماره ۲.

طهوری، نیر (۱۳۸۴) مقام بهشت در هنرهای سنتی ایران، فصلنامه خیال ۱۶.

عبدالله زاده، اکبر و علی خیابانیان (۱۳۸۶) لزوم فرایند در طراحی شهری هفته نامه نقش نو. عظیمی، مریم و حامد مقدم (۱۳۸۹) مفهوم و جایگاه محله در شهر جنبش نوشهرسازی یا الگوی واحد همسایگی کلارنس پری، فصلنامه جستارهای شهرسازی، شماره ۳۴.

الکساندر، کریستوفر (۱۳۸۶) معماری و راز جاودانگی: راه بی زمان ساختن، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران.

کوان رابرت (۱۳۸۶) اسناد هدایت طراحی شهری، ترجمه کورش گلکار، انتشارات نقش پیراوش.

گلکار، کورش (۱۳۷۸) کندوکاوی در تعریف طراحی شهری، تهران مرکز مطالعه و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

گلکار، کوروش (۱۳۷۸) کندوکاوی در تعریف طراحی شهری، مرکز مطالعه و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.

ماجدی، حمید و همکار (۱۳۸۹) جستاری در نشانه شناسی شهری، آرمانشهر، شماره ۴.

نایی، فرشته (۱۳۸۱) حیات در حیاط، نزهت،

تهران.

نصر، سیدحسین (۱۳۵۹) هنرو معنویت اسلامی، نظر

متفکران اسلامی درباره طبیعت، تهران، خوارزمی.

نقی زاده، محمد (۱۳۸۴) جایگاه طبیعت و محیط زیست در فرهنگ شهرهای ایرانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران.

نقی زاده، محمد (۱۳۸۵) تاملی در روند دگرگونی میدان در شهرهای ایرانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۵، بهار ۱۳۸۵، صص ۱۵-۲۴.

هاوکس، ترنس (۱۳۷۷) استعاره، ترجمه فرزانه طاهری، نشر مرکز، تهران.

هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷) معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.

یاکوبسن، رومن (۱۳۸۰) «قطب های استعاری و مجازی»، ترجمه کورش صفوی، در کورش صفوی، گفتارهایی در زبان شناسی، تهران: انتشارات هرمس.

C. S. Peire, Collected Papers, ed. by C. Hartshorne and P. Weiss, (Cambridge: Harvard University Press, 1958

Cowan ,R.(2005), the dictionary of Urbanism, street-wise press London

Gindrouz et al, Urban Design Associates, (2003), "the urban design hand book", "techniques and working methods". New York

Moughtin, cliff and others, (1999), Urban design methods and techniques

Rainer Mayerhofer, (2007), Methodology of Urban Design, aesopo5 vienna

Urban design guide line: old Conway design overlay district, part three, draft: revised april12,2007

بررسی رابطه بعد اجتماعی کیفیت محیطی فضاهاى شهری با سرمایه اجتماعی (مورد پژوهی: محورهای سعادت آباد، آیت و مدائن تهران)

سید مجید نادری - دکترای شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
فرح حبیب* - دانشیار گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
سید احمد فیروزآبادی - استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
لعل جهانشاهلو - استادیار گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

The relationship between the social dimension of urban environmental quality and social capital (Case Study: axes Saadat Abad, ayat and madaeen Tehran)

Abstract

Social capital, lies in the ability of people in the community that the community is doing. And it is a precondition for the formation of a space in which people were present. And social relationships emerge between them. The issue of urban public spaces to be raised as a ground for the presence of people. This paper examines the impact of social relevance and quality of the environment and its components were discussed on social capital. A sample of 300 people over 18 years in three axes Saadat Abad, ayat and madaeen Tehran in zones 2, 8 and 16, which were randomly selected. The results are positive and significant correlation with the severity level of 99% and 493% is social capital and social dimension. Summing components of the social dimension in all other components of the social dimension of the relationship between people and space is significant and positive relationship between social capital.

Key words: social capital, environmental quality, social dimension.

چکیده

سرمایه اجتماعی، قابلیت نهفته در روابط افراد جامعه است که باعث انجام امورات جامعه می شود و پیش شرط شکل گیری آن وجود فضایی است که در آن افراد حضور داشته و روابط اجتماعی بین آنها شکل بگیرد. این مقوله فضاهاى عمومی شهری را عنوان بستر ساز حضور افراد را مطرح می نماید. مقاله حاضر به بررسی ارتباط و تاثیر بعد اجتماعی کیفیت محیطی و مولفه های آن بر سرمایه اجتماعی پرداخته شد. حجم نمونه ۳۰۰ نفر افراد بالای ۱۸ سال در سه محور سعادت آباد، آیت و مدائن در مناطق ۲، ۸ و ۱۶ می باشد که به روش تصادفی انتخاب گردید. نتایج تحقیق موید رابطه مثبت و معنی داری در سطح ۹۹ درصد و با شدت ۴۹۳٪ سرمایه اجتماعی با بعد اجتماعی می باشد. در جمع بندی مولفه های بعد اجتماعی تمام مولفه های بعد اجتماعی به غیر ارتباط مردم و فضا رابطه معنی دار و مثبت با سرمایه اجتماعی دارند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، کیفیت محیطی، بعد اجتماعی.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۵۴۳۰۹۷۵ رایانامه: Frh_habib@yahoo.com

مقاله برگرفته از رساله دکترای نویسنده اول با عنوان تبیین مولفه های سرمایه اجتماعی در فضاهاى عمومی می باشد.

مقدمه

سرمایه اجتماعی مفهوم جدیدی است که مورد توجه بسیاری از اندیشمندان از جمله جامعه‌شناسان قرار دارد. سرمایه اجتماعی مفهومی است که در بسیاری موارد توسط تحلیل‌گران اجتماعی برای توضیح طیف وسیعی از فرآیندهای اجتماعی بکار می‌رود. واژه سرمایه اجتماعی در چند سال اخیر از مشهورترین مفاهیم جامعه‌شناختی است که به عرصه مطالعات اجتماعی و توسعه‌ای و همچنین بین‌رشته‌ای در حوزه‌های علمی متفاوت وارد شده است. سرمایه اجتماعی پدیده‌ای است که در روابط میان انسان‌ها نهفته است. سبب پدید آمدن حسن نیت میان آنها شده و همدلی آنها را نسبت به یکدیگر بر می‌انگیزد؛ آن‌ها را دورهم جمع می‌کند و بدین سان زمینه معاشرت بیشتر و روابط پایدار میان آنها را فراهم می‌آورد. کلمن (۱۹۹۰) این عقیده است سرمایه اجتماعی تنها زمانی هستی می‌یابد و شکل می‌گیرد که:

اولاً: در یک محیط اجتماعی معین (محیط واقعی یا محیط مجازی) انسان‌هایی در برابر یکدیگر قرار گرفته باشند و

ثانیاً: میان آنها رابطه‌ای شکل گرفته باشد و جریان

یابد (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۶۱).

این موضوع فضاهای عمومی شهری را به عنوان بستر ساز حضور افراد و متعاقب آن ایجاد روابط اجتماعی به عنوان شرط لازم شکل‌گیری سرمایه اجتماعی مطرح می‌سازد. از طرفی دیگر آنجا که فعالیت‌های روزمره در فضاهای عمومی شکل می‌گیرد، انجام برخی از فعالیت‌ها به استفاده از فضاهای شهری بستگی دارد ولی برای بسیاری از افراد اجتماع و بسیاری از فعالیت‌های فردی و اجتماعی، کیفیت فضاهای شهری نقشی تعیین‌کننده در کاربری یا عدم کاربست فضاهای شهری دارد. اما آنچه در این مطالعه محوریت اساسی دارد این است که به این سوال پاسخ داده شود که کیفیت فضاهای عمومی شهری تا چه اندازه در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی

موثر است؟ و نظر به تعدد ابعاد کیفی فضای شهری، بعد اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد کیفیت، آیا واجد ارتباطی با شکل‌گیری سرمایه اجتماعی می‌باشد؟ چه مولفه‌هایی از بعد اجتماعی واجد ارتباط و تاثیرگذاری بیشتر بر سرمایه اجتماعی می‌باشند؟

مبانی نظری سرمایه اجتماعی

اصطلاح سرمایه اجتماعی به سال ۱۹۱۶ در مقاله‌ای توسط «هانی فان» در دانشگاه پرینسیپال غربی مطرح شد که بعدها در کتاب مرگ و زندگی در شهرهای آمریکایی جین جیکبز مورد اشاره قرار گرفت. «هانی فان» (L.J. Hanifan, ۱۹۱۶) عنوان نموده است که میان سرمایه اجتماعی و رابطه اجتماعی پیوند درونی و تنگاتنگ وجود دارد و سرمایه اجتماعی در درون رابطه اجتماعی نهفته و پنهان است. این برداشت از اصطلاح سرمایه اجتماعی پایه همه بحث‌هایی که پس از هانی فان مطرح شد و بدین سان، زمینه ورود این اصطلاح را به حوزه‌های گوناگون علوم اجتماعی - هرچند با کاربست‌های متفاوت - فراهم آورد. نویسندگان پس از هانی فان نیز همگی می‌پذیرند که دو مفهوم سرمایه اجتماعی و رابطه اجتماعی به یکدیگر گره خورده‌اند و از این رو بررسی سرمایه اجتماعی با بررسی رابطه اجتماعی آغاز می‌شود. بعد از هانی فان، اندیشه سرمایه اجتماعی تا چندین دهه ناپدید شد. در دهه ۱۹۳۰، «سیلورمن» در مقاله خود با عنوان «جوهر اصلی اقتصادها» به سرمایه اجتماعی اشاره نمود و در دهه ۱۹۵۰ گروهی از جامعه‌شناسان شهری کانادا (سیلی، سیم و لوزلی، ۱۹۵۶) و در دهه ۱۹۶۰ یک استاد مسایل شهری (جیکبز، ۱۹۶۱) آن را دوباره احیا کردند.

کلمن مطرح نموده است سرمایه اجتماعی قدرت و توانایی مردم برای برقراری ارتباط با یکدیگر است. سرمایه اجتماعی شاکیله ساختاری روابط بین و میان فعالین اجتماعی است. کلمن واژگان سرمایه اجتماعی را نه با آنچه که هست، بلکه با آنچه که به وجود می‌آورد، تعریف می‌کند پدیده سرمایه اجتماعی تنها

زمانی هستی می یابد و شکل می گیرد که اولاً در یک محیط اجتماعی معین (محیط واقعی یا محیط مجازی) انسان هایی در برابر یکدیگر قرار گرفته باشند و ثانیاً: میان آنها رابطه ای شکل گرفته باشد و جریان بیابد (کلمن، ۱۹۹۰، ص ۳۰۲). از نظر بوردیو «سرمایه اجتماعی حاصل انباشت منابع بالقوه و بالفعلی است که مربوط به مالکیت یک شبکه بادوام از روابط کم و بیش نهادینه شده در بین افرادی است که با عضویت در یک گروه ایجاد می شود» (بوردیو، ۱۹۸۵، ص ۲۴۳). «وول کوک» سرمایه اجتماعی را مجموعه ای در هم تنیده از پیوستگی ها، پیوندهای ارتباطی و ارتباط های پیوندی می داند که مفهوم پیوستگی، به ارتباطات، تعاملات کنش ها و روابط اجتماعی افراد در عرصه های اجتماع پذیر جامعه یا نهادها اشاره دارد (وول کوک، ۱۹۹۸، ص ۱۵۳). تعاریف بالا تنها بخشی از تعاریف عنوان شده در متون نظری سرمایه اجتماعی است. این مساله نشان می دهد شاخصه غیر قابل مشاهده بودن سرمایه اجتماعی باعث شده است که هر محقق با برداشت نسبی که از سرمایه اجتماعی دارد، اقدام به تعریف این پدیده ی جدید بنماید. اما این امر به مفهوم این نیست که تعاریف مذکور در مقابل هم هستند و نکات مشترکی بین تعاریف مذکور وجود ندارد، اما همه تعاریف به یک نکته اشاره کرده اند و بر اساس همین نکته مشترک می توان یک تعریف جامع از سرمایه اجتماعی عنوان نمود: سرمایه اجتماعی، قابلیت نهفته در روابط بین و میان افراد یک جامعه است که باعث انجام امورات آن جامعه می شود. در مجموع می توان عنوان نمود، سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی برای تسهیل روابط میان افراد تلقی می شود.

کیفیت محیطی: در ارتباط با کیفیت محیطی، تلاش های متعددی در جهت شناسایی کیفیت های توصیفی مکان های شهری موفق وجود داشته است. معیارهای متعددی توسط متخصصین مسائل شهری همچون لینچ، بنتلی، پروژه فضاهای عمومی ۸ برای

کیفیت مندی فضاها در عرصه شهرها ارائه شده است. «کارمونا و همکاران» در کتاب «مکان های عمومی و فضاهای شهری» که جزء آثار متأخری می باشد، کیفیت محیط کالبدی را به گونه مطلوبی طبقه بندی کرده اند که در این مقاله تقسیم بندی کارمونا از مقوله کیفیت محیطی مدنظر بوده است؛ در این دسته بندی کیفیات تاثیرگذار بر محیط کالبدی در ۶ بعد با عناوین ریخت شناسی، ادراکی، اجتماعی، بصری، عملکردی و زمان معرفی گردیده اند که با توجه به موضوع بحث، بعد اجتماعی و مولفه های آن تشریح می گردد.

بعد اجتماعی: فضا و جامعه آشکارا به هم مربوطند. تصور فضا بدون محتوای اجتماعی و همچنین درک و تصور جامعه بدون اجزای فضایی مشکل است. فضا های شهری مکان هایی هستند که به عموم شهروندان تعلق داشته و با حضور انسان و فعالیت اوست که معنا می یابد (کاشانی جو، ۱۳۸۸، ص ۹۶). نکته کلیدی در موفقیت فضای عمومی وجود یک بستر تبادل است (سلطانی و نامداریان، ۱۳۸۹، ص ۱۲۶). «دیر و والش» عقیده دارند که روابط اجتماعی می تواند از طریق فضا برقرار شود، بوسیله فضا محدود شود و یا فضا واسط انجام برقراری روابط اجتماعی می گردد. نکته کلیدی در موفقیت فضای عمومی وجود یک بستر تبادل است (سلطانی و نامداریان، ۱۳۸۹، ص ۱۲۶). بعد اجتماعی واجد چهار اصل کلیدی در طراحی شهری می باشد. اولین اصل رابطه بین مردم و فضاست. دومین اصل مربوط به حوزه قلمرو عمومی و زندگی عمومی است که مرتبط به یکدیگرند. سومین اصل مربوط به امنیت و چهارمین اصل به بررسی دسترسی مربوط می شود (کارمونا، ۱۳۸۸، ص ۱۱۲).

مردم و فضا: درک ارتباط بین مردم (جامعه) و محیط زیستشان (فضا) در طراحی شهری امری ضروری است. امکان گرایی محیطی و احتماگرایی محیطی از عوامل این مولفه می باشد (همان، ص ۲۱۳).

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جدول ۱. عناصر و سنجه های بعد اجتماعی طراحی شهری؛ ماخذ: نگارندگان بر اساس ادبیات نظری.

بعد	عناصر	مولفه (معیار)	زیر معیار و سنجه
	مردم، ذی نفعان، ذی نفوذان، عملکرد و فعالیت های مردم	ارتباط بین مردم و فضا	قابلیت انعطاف فضا، امکانات مختلف در محیط، فرصتهای مختلف در استفاده از فضا اعم از تفریح و سرگرمی
		ایمنی و امنیت	میزان جرم و جنایت، میزان حضور مردم در فضا، ایمنی و امنیت پیاده و سواره، وجود نظارت توسط مردم، عجین شدن فضاها باهم، وجود فعالیت بیشتر جهت حضور مردم، دسترسی طبیعی به محیط، حمل و نقل سریع، آلودگی هوا، سوانح طبیعی
	بستری برای زندگی عموم	امکان انجام تظاهرات سیاسی، جشنها، اعیاد، عزاداری ها و گردهمایی، مکانی خنثی برای تعاملات اجتماعی (امکان حضور افراد در ساعت های مختلف، دعوت کننده و قابل دسترس بدون هیچگونه عضویت خاص، باز بودن در طول ساعات اداری و خارج آن، وجود حال و هوای تفریح در فضا، در آمیختن با گروه ها و برقراری ارتباط با دیگران، تبادل اطلاعات، یادگیری امور اجتماعی مشارکت اجتماعی در اداره فضا	
		قابلیت دسترسی و ممانعت	تعادل بین منافع شخصی و عموم، افزایش انعطاف-پذیری در استفاده از فضا، تفکیک بین فعالیت های آزاددهنده و فعالیت های بی آزار و کم آزار، امکان حضور اقشار مختلف اعم از معلولین، زنان، کودکان، سالمندان، دسترسی با انواع وسایل حمل و نقل، ارجحیت با عابر پیاده یا پیاده مداری فضای شهری

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۲۸

بلائیای طبیعی یک وحشت هر روزه است که در طراحی ساختمان ها و سکونتگاه ها باید با آن روبرو شد. امنیت در مورد حفاظت از خود، خانواده، دوستان، اموال شخصی و عمومی است. فقدان امنیت، آگاهی از خطر و ترس از قربانی شدن، هم استفاده از قلمرو عمومی و هم ایجاد محیط های موفق شهری را مورد تهدید قرار داده است. بنابراین احساس امنیت و آسایش خاطر یک شرط لازم و ضروری برای طراحی شهری موفق است (همان، ص ۲۳۸).

قابلیت دسترسی و جلوگیری از دخول به فضا
یکی دیگر از شاخص های مهم بعد اجتماعی دسترسی پذیری است. گرچه بنا به تعریف، قلمرو فضای عموم باید برای همه قابل دسترس باشد، بعضی محیط ها به عمد و یا غیر عمد برای برخی از

عملکرد قلمرو عمومی: قلمرو فضای عمومی که تحت عنوان بستری برای زندگی عموم مردم تعریف می شود شامل فضای عمومی است. این قلمرو به شکل ایده ال خود محل انجام تظاهرات سیاسی و گردهمایی محسوب می شود و مکانی خنثی برای تعامل اجتماعی، در آمیختن با گروه و برقراری ارتباط با دیگران است که معیارهای آن در جدول شماره یک عنوان گردیده است.

ایمنی و امنیت: مردم با انواع خطرات در محیط شهری روبرو می شوند. این مقوله در ابعاد اجتماعی و ذهنی مانند ترس از جنایت، تروریسم، ناامنی و در مقوله فیزیکی و عینی پیشگیری از تصادف عابرین با وسایل نقلیه، آلودگی هوا، آلودگی آب و از این نوع را شامل می گردند. در بعضی مکان ها خطر

گروه‌های جامعه کم‌تر قابل دسترس‌اند و جداسازی فضاها از یکدیگر اغلب اشاره به بسته شدن فضا و ایجاد امنیت در آن را دارد و قدرت کنترل فضا و دسترسی به آن‌ها را به نمایش می‌گذارد (همان، ص ۲۵۱).

مواردی که قابلیت دسترسی تاثیرگذار است عبارتند از: مدیریت و قلمرو عمومی، عدم محروم‌سازی مردم از حضور در فضا و ایجاد محیط‌های عادلانه. بطور کلی بعد اجتماعی و مولفه‌ها و شاخصه‌های آن در قالب جدول شماره ۱ ارائه گردیده است.

سنجه‌های سرمایه اجتماعی در فضاهای عمومی شهری

پاتنام ۱۰ در بررسی سرمایه اجتماعی، سنجش مفهوم سرمایه اجتماعی را در پنج محور عمده به شرح ذیل خلاصه می‌کند: «زندگی سازمانی، مشارکت در امور عمومی، مشارکت در امور داوطلبانه، انجمن‌پذیری غیر رسمی و اعتماد اجتماعی»: (پاتنام به نقل از فیروزآبادی، ۱۳۸۵، ص ۶۶).

«استون» در سنجش سرمایه اجتماعی دو عنصر اصلی را مطرح کرده است: هنجارها که بیشتر در کیفیت روابط اجتماعی ظهور و بروز دارد و شامل اعتماد اجتماعی به دوستان و آشنایان و اعتماد تعمیم یافته و اعتماد نهادی و مدنی می‌گردد و در بعد دیگر شبکه‌ها که در ساختار روابط اجتماعی شکل می‌گیرد را مطرح کرده است که مشتمل بر دو بعد شبکه‌ها و یا مشارکت‌های رسمی در انواع انجمن‌ها، اتحادیه‌ها، نهادها و غیره و شبکه‌ها و یا مشارکت‌های غیررسمی با خویشاوندان، دوستان، و همسایه‌گان می‌باشد. در این تحقیق با اجماع نظر نظریه پردازان برای سنجش و اندازه‌گیری سازه سرمایه اجتماعی به عنوان متغیر وابسته تحقیق، از نه بعد «شبکه تعاملی»، «اعتماد تعمیم یافته»، «اعتماد بین فردی»، «حمایت اجتماعی»، «جریان اطلاعات»، و «مشارکت غیر رسمی همیارانه»، «مشارکت غیر رسمی خیریه ای»، «مشارکت رسمی»، و «احساس امنیت» استفاده شده است.

مدل نظری و مفهومی

با توجه به مفهوم سرمایه اجتماعی، مولفه‌های آن و شرایط و زمینه‌های ایجاد سرمایه اجتماعی با بررسی مبانی نظری موضوع و با رجوع به نظریات اندیشمندان و نهادها و موسسات در خصوص سرمایه اجتماعی از جمله نظراتی چون «پیوند درونی و تنگاتنگی میان سرمایه اجتماعی و رابطه اجتماعی و نهفتگی سرمایه اجتماعی در درون رابطه اجتماعی» (هانی فان، ۱۹۱۶) بهره‌گیری از محلات سنتی و توجه به مباحث کیفیت زندگی در ایجاد سرمایه اجتماعی (جیکبز، ۱۹۶۱)، وجود فضای مناسب برای حضور انسان به عنوان شرط ایجاد سرمایه اجتماعی و متعاقب آن ایجاد روابطی سازنده و امکان‌دهی به فضایی برای حضور به صورت شرط پیشینی (کلمن، ۱۹۸۸)، و با بررسی دیدگاه‌ها و نظرات اندیشمندان در مورد ماهیت فضای شهری، مولفه‌های آن و قابلیت‌های فضا از جمله دیدگاه‌ها و نظریاتی چون، فضای شهری مکان شکل‌گیری روابط و رویدادهای اجتماعی (کالن، ۱۳۷۷، ص ۴۲)؛ ارتباط فضای شهری با حیات مدنی و تبدیل آن به واقعیت (حبیبی، ۱۳۸۱، ص ۲۲)، فضا مجموعه‌ای از ارتباطات (راپاپورت ۱۲، ۱۹۷۷، ص ۲۶)، فضای شهری بسترساز حضور مشترک افراد و تنظیم‌کننده روابط میان آنها (مدنی پور، ۱۳۷۹)، شکل‌گیری فعالیت اجتماعی بالا در فضاهای شهری با کیفیت (گل ۱۳، ۱۹۹۶)، موثر بودن ابعاد کالبدی فضای شهری در روند اجتماع‌پذیری و میزان مقبولیت فضایی (الدنبرگ ۱۴، ۱۹۹۹)، همچنین توجه به ابعاد کیفی فضا (pps، ۲۰۰۳) استنباط می‌شود که سرمایه اجتماعی در متن فضای شهری تحقق می‌یابد و فضای حضور شهروندان به عنوان بسترساز اصلی تولید سرمایه اجتماعی است و کیفیت فضاهای شهری نقشی تعیین‌کننده در کاربرد یا عدم کاربست فضاهای شهری دارد. بر اساس نظریه‌های مطرح شده در مورد رابطه فضاهای شهری و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی «نظام آگز یوماتیک» ۱۵ چارچوب

بر اساس نظریه های مدنی پور، کالن، اولین نظام آگزیماتیک بدین صورت شکل می گیرد.	
آگزیم	اگر فضای عمومی شهری وجود داشته باشد؛ پس امکان حضور شهروندان در فضای شهری فراهم می گردد.
	اگر امکان حضور شهروندان فراهم گردد؛ پس رابطه و تعامل در بین شهروندان شکل می گیرد.
تئورم	اگر فضای عمومی شهری وجود داشته باشد؛ پس رابطه و تعامل بین شهروندان شکل می گیرد.

بر اساس نظریه های کلمن، هانی فان، گل والدنبرگ دومین نظام آگزیماتیک بدین صورت شکل می گیرد.

آگزیم	اگر فضای شهری با کیفیت و مناسب باشد؛ پس امکان تعامل اجتماعی بین شهروندان ایجاد می شود.
	اگر تعامل اجتماعی بین شهروندان شکل بگیرد؛ پس امکان شکل گیری سرمایه اجتماعی افزایش پیدا می کند.
تئورم	اگر فضای شهری با کیفیت و مناسب باشد؛ پس امکان شکل گیری سرمایه اجتماعی افزایش پیدا می کند.

بر اساس نظام آگزیماتیک مطرح شده فرضیه اصلی پژوهش با توجه به ادبیات نظری به این صورت تایید می گردد: هر چه فضاهای عمومی شهری با کیفیت تر باشد، سرمایه اجتماعی به همان اندازه افزایش پیدا می کند.

جدول ۲. آگزیماتیزه کردن سرمایه اجتماعی بر اساس بعد اجتماعی کیفیت فضای شهری

آگزیم	اگر در طراحی فضاهای عمومی شهری بعد اجتماعی در نظر گرفته شود؛ پس کیفیت فضاهای عمومی شهری ارتقاء پیدا می کند.
	اگر کیفیت فضاهای عمومی شهری ارتقاء پیدا می کند؛ پس امکان شکل گیری سرمایه اجتماعی افزایش پیدا می کند.
تئورم	اگر در طراحی فضاهای عمومی شهری بعد اجتماعی در نظر گرفته شود؛ پس امکان شکل گیری سرمایه اجتماعی افزایش پیدا می کند.

نظری تحقیق بدین صورت شکل می گیرد (جدول ۲).
شده در چارچوب نظری مدل مفومی تحقیق به شرح ذیل شکل گرفت.

بر این اساس با توجه به موضوع مقاله و نقش بعد اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد کیفیت محیطی، نظام آگزیماتیک بعد اجتماعی به شرح ذیل شکل می گیرد. (جدول ۲)
بر اساس چارچوب نظری و نظام آگزیماتیک طرح

روشن تحقیق؛ روش اصلی تحقیق از نوع پیمایشی می باشد. از طرف دیگر با توجه به ماهیت پیچیده شهر و به تبع آن فضاهای عمومی شهری به عنوان یک سیستم اجتماعی- فضایی، استفاده از روش ها و فنون مختلف تحقیق (روشهای کمی و کیفی)

تحت عنوان فرایند ترکیب روش‌ها، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. در چارچوب این شیوه عمومی، با توجه به فرایند ترکیب روش‌ها، از روش‌های تحلیل اسنادی روش تطبیقی - مقایسه‌ای و روش تحقیق میدانی (مشاهده سازمان یافته) استفاده گردیده است. به طور کلی برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در فضاهای شهری از روش پیمایش و ابزار پرسشنامه استفاده شده است. برای اندازه‌گیری کیفیت فضاهای شهری نیز از پرسشنامه بسته استفاده شده است.

محدوده پژوهش؛ با توجه به اینکه جامعه مورد مطالعه در این تحقیق آن گونه که در روش پیمایش بررسی می‌شود و جامعه آماری نامیده می‌شود متفاوت است بنابراین به جای جامعه آماری از مفهوم محدوده پژوهش استفاده می‌کنیم. محیط مطالعه در این تحقیق شامل محورهای سعادت آباد، نازی آباد و نارمک می‌باشد که با استفاده از نقشه، خیابان‌ها و میدان‌ها مناسب با اهداف این تحقیق انتخاب شده و در محل‌های انتخاب شده پرسشنامه توزیع شده است. بنابراین تعداد جمعیت و بلوک و نیز خانوارهای محیط مطالعه برای ما مشخص نیست. در ادامه به معرفی تفصیلی محیط پژوهش پرداخته خواهد شد.

محورهای انتخابی در سه منطقه متفاوت از نظر اجتماعی فرهنگی و اقتصادی در مناطق ۲، ۸ و ۱۶ به ترتیب در شمال، بافت میانی و حوزه جنوبی تهران انتخاب گردیده‌اند. در انتخاب محورها سعی گردیده است که در نگاه اولیه از کیفیت نسبی برخوردار بوده و با توجه به تعریف ارائه شده از فضای شهری که فضای شهری فضایی است که بستر تعاملات اجتماعی باشد. این محورها از میزان حضور مناسب شهروندان در فضای عمومی شهری برخوردار باشند بر این اساس انتخاب‌ها به شرح ذیل می‌باشد:

- ۱- خیابان سعادت آباد و میدان کاج واقع در محله سعادت آباد منطقه ۲
- ۲- خیابان آیت و میدان هفت حوض واقع در محله

نارمک منطقه ۸

۳- خیابان مدائن و میدان بازار دوم واقع در محله نازی آباد منطقه ۱۶

شیوه نمونه‌گیری و حجم نمونه؛ با توجه به اینکه تعداد جمعیت مورد مطالعه در دست نبود و محیط مورد هدف برای پژوهش میدان‌ها و خیابان‌های محلات نارمک، نازی آباد و سعادت آباد بود بنابراین برای نمونه‌گیری از محیط‌های ذکر شده خیابان‌ها و میدان‌های مورد مطالعه از روی نقشه مشخص گردید و آنگاه پرسشگران در جایگاه‌های انتخابی مستقر شدند و به صورت اتفاقی از جامعه هدف (افرای که در فضای شهری مورد نظر حضور داشته و ساکن آن محل هستند) اطلاعات را گردآوری نموده‌اند. برای تعیین حجم نمونه از پارامتر نسبت در صفات کیفی استفاده شد و حجم نمونه ۳۰۰ نفر در سطح تهران در سه محور تعیین گردید.

تحلیل داده‌ها؛ داده‌های تحقیق حاصل استخراج پرسشنامه‌هایی است که توسط ۳۰۰ نفر شهروند در محله‌های نازی آباد، نارمک و سعادت آباد در محورهای مورد نظر تکمیل گردیده و با استفاده از بسته نرم‌افزار آماری برای علوم اجتماعی ۱۶ مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. و تحلیل داده‌ها بر اساس سطوح سنجش متغیرها و طیف‌ها انجام گرفته، بدین ترتیب با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی و جداول متقاطع نمونه‌های آماری، کلیه متغیرها در قالب جداول توزیع فراوانی توصیف شده‌اند. همچنین برای تحلیل رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته از تحلیل میانگین و آزمون خی دو و ضرایب همبستگی متناسب و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

سنجش بعد اجتماعی: برای ارزیابی بعد اجتماعی از مولفه‌های ۵ گانه (شامل: ۱- ایمنی و امنیت؛ ۲- امکانات مختلف در محیط؛ ۳- بستری برای زندگی عموم؛ ۴- قابلیت دسترسی؛ و ۵- ارتباط مردم و فضا) استفاده شده است و هر مولفه نیز با استفاده از گویه‌هایی به صورت یک طیف چهارگزینه‌ای،

جدول ۲. مقایسه میانگین بعد اجتماعی در بین محورهای مورد مطالعه

تعداد	میانگین	انحراف معیار	کمترین	بیشترین	مقدار F	...Sig
۷۷	۴۲,۰۲۶۰	۴,۹۵۴۹۹	۳۰	۵۳	۹۸,۱۴۲	۰,۰۰۰
۷۸	۵۱,۳۳۳۳	۸,۸۷۲۳۵	۳۴	۶۴		
۷۳	۵۷,۵۸۹۰	۶,۰۷۰۹	۴۰	۶۷		
۲۲۸	۵۰,۱۹۳۰	۹,۳۴۲۱	۳۰	۶۷		

جدول ۴. مقایسه میانگین ابعاد سرمایه اجتماعی در بین محورهای مورد مطالعه؛ ماخذ: یافته های پیمایش.

بعد	نارمک	نازی آباد	سعادت آباد	نهایی محلات	مقدار F	...Sig
شبکه تعاملی	۱۹,۶۵۰۶	۲۲,۵۳۳۳	۱۹,۰۷۰۴	۲۰,۲۶۶۴	۱۱,۰۲۳	۰,۰۰۰
اعتماد تعمیم یافته	۱۵,۹۵۰۰	۱۵,۷۹۳۸	۱۱,۸۶۴۲	۱۴,۵۶۸۵	۳۹,۸۷۷	۰,۰۰۰
اعتماد بین فردی	۱۵,۹۵۰۰	۱۸,۴۴۹۰	۱۶,۳۳۰۰	۱۷,۳۲۲۰	۹,۲۸۲	۰,۰۰۰
حمایت اجتماعی	۱۹,۲۳۰۰	۲۰,۸۰۶۱	۱۵,۶۴۰۰	۱۸,۵۴۳۶	۴۹,۰۹۱	۰,۰۰۰
جریان اطلاعات	۱۷,۷۶۰۰	۲۰,۱۷۰۰	۱۷,۶۶۰۰	۱۸,۵۳۰۰	۱۲,۹۳۷	---
مشارکت غیر رسمی همیارانه	۸,۸۶۷۳	۸,۹۰۸۲	۱۰,۵۹۰۰	۹,۴۶۲۸	۳۲,۸۶۵	---
مشارکت غیر رسمی خیریه ای	۴,۶۳۰۰	۴,۸۱۰۵	۵,۰۸۰۰	۴,۸۴۰۷	۵,۵۵۹	۰,۰۰۴
مشارکت رسمی	۲۳,۴۷۰۰	۲۱,۲۳۴۷	۱۸,۶۹۰۰	۲۱,۱۳۰۹	۴۵,۲۶۴	۰,۰۰۰
احساس امنیت	۲۳,۲۲	۲۱,۱۹	۱۸,۴۹	۲۱,۸۸	۴۵,۱۶۱	۰,۰۰۰

اجتماعی برای محله سعادت آباد ۴۲ برای محله نازی آباد ۵۱,۳۳ و برای محله نارمک ۵۷,۵۸ می باشد. تفاوت مشاهده شده بر اساس آزمون F و در سطح ۹۹ درصد معنی دار است. سنجش ابعاد سرمایه اجتماعی: برای سنجش و اندازه گیری سازه سرمایه اجتماعی به عنوان متغیر وابسته تحقیق، از نه بعد شبکه تعاملی، اعتماد تعمیم یافته، اعتماد بین فردی، حمایت اجتماعی، جریان اطلاعات، و مشارکت غیر رسمی همیارانه، مشارکت غیر رسمی خیریه ای، مشارکت رسمی، و

مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفته است. به عبارتی شاخص بعد اجتماعی در این تحقیق با استفاده از ۵ بعد فرعی و ۱۸ گویه مورد ارزیابی قرار گرفته است. در این شاخص نمره ۱۸ مبین کیفیت پایین بعد اجتماعی فضای شهری و نمره ۷۲ مبین کیفیت بالای بعد اجتماعی فضای شهری می باشد. در این شاخص با ایجاد متغیر فاصله ای میزان بعد اجتماعی برای محله های مورد مطالعه ۵۰/۱۹ ارزیابی شده است. همچنین بر اساس جدول مذکور میانگین بعد

احساس امنیت استفاده شده است که نتایج آن در جدول ۴ مطرح گردیده است. در این میان محله نازی اباد واجد بالاترین سطح سرمایه اجتماعی و نارمک و سعادت آباد در رتبه های بعدی قرار دارند. **بررسی رابطه بین بعد اجتماعی کیفیت محیطی فضاهای شهری و شکل گیری سرمایه اجتماعی در تهران**

در این پژوهش تلاش گردید محلات مورد مطالعه بر حسب ارزش های متفاوت شهرسازی و معماری و در سه منطقه متفاوت تهران از نظر جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی انتخاب شود و همچنین افراد مورد مطالعه به صورت احتمالی انتخاب گردیده لذا از آزمون های پارامتریک جهت استنباط ویژگی های نمونه مورد مطالعه و تعمیم آن به فضاهای شهری تهران استفاده شد. آنچه که خواهد آمد بررسی هر یک از مولفه های بعد اجتماعی کیفیت فضاهای شهری و شکل گیری سرمایه اجتماعی بدون در نظر گرفتن تفاوت های محله ای خواهد بود. در صورتی که داده های به دست آمده از سه محله انتخاب شده روی هم مطالعه شود این امکان حاصل می گردد که تفاوت های فرهنگی، جغرافیایی، قومیتی، طبقاتی تعدیل شده و واریانس تحقیق در یک پهنای گسترده این امکان را ارائه می نماید که روابط آزمون شده را به کل فضاهای شهری تهران تعمیم داده شود. اطلاعات مندرج در جدول ذیل رابطه سرمایه اجتماعی را با بعد اجتماعی در سطح تهران گزارش می کند که بر اساس آن سرمایه اجتماعی در سطح ۹۹ درصد اطمینان با بعد اجتماعی و با شدت ۴۹۳. رابطه مثبت و معنی داری دارد؛ بدین معنا که هر چقدر میزان کیفیت این بعد در فضای

جدول ۷. ضریب همبستگی پیرسون بین بعد اجتماعی کیفیت فضاهای شهری و سرمایه اجتماعی؛
ماخذ: یافته های پیمایش.

عملکردی	
ضریب همبستگی	۰,۴۹۳ (***)
سطح معناداری	۰,۰۰۰
فراوانی	۱۵۹

شهری افزایش یابد، امکان شکل گیری و افزایش سرمایه اجتماعی نیز فراهم می گردد. **بررسی رابطه بین مولفه های بعد اجتماعی با سرمایه اجتماعی در فضاهای شهری**

جدول شماره ۵ رابطه بین سرمایه اجتماعی را با هر یک از مولفه های بعد اجتماعی را نشان می دهد. آنچه که از داده های جدول بر می آید سرمایه اجتماعی در سطح ۹۹ درصد اطمینان با تمام مولفه های بعد اجتماعی به غیر از ارتباط مردم و فضا رابطه معنی دار و مثبت دارد. بعد ایمنی و امنیت و بستری برای زندگی عموم در سطح ۹۹ درصد اطمینان رابطه معنی داری با سرمایه اجتماعی دارد و همچنین شدت همبستگی آنها با سرمایه اجتماعی ۴۵٪ است. قابلیت دسترسی با ۹۹ درصد اطمینان رابطه معنی داری با سرمایه اجتماعی دارد و شدت همبستگی آن با سرمایه اجتماعی ۳۵٪ است. امکانات مختلف در محیط نیز با ۹۹ درصد اطمینان رابطه معنی داری با سرمایه اجتماعی دارد که شدت آن نیز ۳۳٪ می باشد.

جدول ۵. ضریب همبستگی پیرسون بین مولفه های بعد اجتماعی و سرمایه اجتماعی

ارتباط مردم و فضا	قابلیت دسترسی	بستری برای زندگی عموم	امکانات مختلف در محیط	ایمنی و امنیت	ضریب همبستگی
-۰,۰۲۳	۰,۳۵۱ (***)	۰,۴۵۱ (***)	۰,۳۳۵ (***)	۰,۴۵۸ (***)	ضریب همبستگی
۰,۷۴۵	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰	سطح معناداری
۱۹۸	۱۹۳	۱۸۲	۱۹۶	۱۹۴	فراوانی

نتیجه گیری و جمع بندی

مساله اصلی پژوهش در جستجوی اثبات رابطه بین بعد اجتماعی کیفیت فضای شهری و شکل گیری سرمایه اجتماعی بوده است و در مرحله بعد معرفی مولفه های تاثیر گذار از این بعد بر سرمایه اجتماعی می باشد. نتایج بدست آمده از تحقیق موید رابطه مثبت و معنی داری در سطح ۹۹ درصد و با شدت ۴۹۳٪ سرمایه اجتماعی با بعد اجتماعی می باشد بدین معنا که هر چقدر میزان کیفیت این بعد در فضای شهری افزایش یابد، امکان شکل گیری و افزایش سرمایه اجتماعی نیز بیشتر فراهم می گردد. آنچه که از داده های پژوهش بر می آید سرمایه اجتماعی در سطح ۹۹ درصد اطمینان با تمام مولفه های بعد اجتماعی بجز ارتباط مردم و فضا رابطه معنی دار و مثبت دارد. بعد ایمنی و امنیت و بستری برای زندگی عموم با شدت همبستگی ۴۵٪، قابلیت دسترسی با شدت همبستگی ۳۵٪ امکانات مختلف در محیط نیز با شدت ۳۳٪ همبستگی با سرمایه اجتماعی می باشد. در رابطه با مولفه های بعد اجتماعی دو بعد ایمنی و امنیت و فضا بستری برای زندگی عموم بالاترین میزان همبستگی را با سرمایه اجتماعی دارند به عبارت دیگر هر چقدر میزان ایمنی و امنیت افراد در فضای شهری بیشتر باشد تأثیری مستقیم و مثبت در شکل گیری سرمایه اجتماعی شهروندان آن فضای شهری دارد. بنابراین حس امنیت و آسایش خاطر یک شرط لازم و ضروری برای طراحی شهری موفق است. کنترل جرم و جنایت، میزان حضور مردم در فضا، ایمنی و امنیت پیاده و سواره، وجود نظارت توسط مردم، عجين شدن فضاها باهم، وجود فعالیت بیشتر جهت حضور مردم، دسترسی طبیعی به محیط، حمل و نقل سریع از معیارهای قابل توجه جهت ارتقای این مولفه می باشد.

قلمرو فضای عمومی که تحت عنوان بستری برای زندگی عموم مردم تعریف می شود شامل فضای عمومی است. این قلمرو باید انجام تظاهرات

سیاسی و گردهمایی را فراهم آورده و مکانی خنثی برای تعامل اجتماعی، در آمیختن با گروه و برقراری ارتباط با دیگران باشد. در این قلمرو باید یادگیری امور اجتماعی، رشد فردی و تبادل اطلاعات صورت گیرد. از منظر سیاسی، قلمرو فضای عمومی (که عموماً با عنوان قلمرو دموکراتیک عمومی عنوان گردیده است) می باید در ارتباط با شهروندی افراد و موجودیت آن ها در جامعه شهری مطرح گردد؛ بطور مثال، روابط اجتماعی و مشارکت عمومی مردم در فعالیت های کوچک. با توجه به متون نظری عواملی که در ارتقای این مولفه موثر می باشند عبارتند از: امکان انجام تظاهرات سیاسی، جشنها، اعیاد، عزاداریها و گردهمایی، امکان حضور افراد در ساعت های مختلف، دعوت کننده و قابل دسترس بودن فضای شهری بدون هیچگونه عضویت خاص، باز بودن در طول ساعات اداری و خارج آن، وجود حال و هوای تفریح در فضا، امکان در آمیختن با گروهها و برقراری ارتباط با دیگران، تبادل اطلاعات، یادگیری امور اجتماعی، مشارکت اجتماعی در اداره فضا.

منابع و مآخذ

- حبیبی، محسن (۱۳۸۱) از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۲) تکنیک های خاص در علوم اجتماعی، تهران: انتشارات سهامی انتشار.
- رفعیان، مجتبی و مهسا، سیفایی (۱۳۸۴) فضاهای عمومی شهری بازنگری و ارزیابی کیفی، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، شماره ۲۳.
- سلطانی، علی، نامداریان، علی (۱۳۸۹) بررسی نیروهای مختلف در شکل گیری فضای شهری، نشریه هویت شهر، شماره ۷.
- فوکویاما فرانسیس (۱۳۷۹) پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه: غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.
- فیروز آبادی، سید احمد، (۱۳۸۴) نقد و معرفی کتاب بولینگ یک نفره: فروپاش و احیا مجدد

gineering and Management , Tamper University of Technology.

Coleman, J.S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology.

Fukuyama, F. (1999). Social capital and civil society, The Institute of Public Policy George Mason University, October 1999.

Gehl, Jan, (1987), Life between Buildings, van Nostrand Reinhold.

Giorgas, Dimitria (2000), Community Formation and Social Capital in Australia, Sociology Program, RSSH - Australian National University – Canberra. Paper delivered to the 7th Australian Institute of Family Studies Conference – Sydney Convention and Exhibition Centre Darling Harbour Sydney, 25 July 2000

Hanifan, L. J. (1916). The Rural School Community Center. Annals of the American Academy of Political and Social Science

Jacobs,J,(1961,1984 edition),the death and life of great American cities : the failure of modern town planning,peregrine books,London

Madani pour, A, (1992), Design of Urban Space: An inquiry into a Socio-Spatial Process, Willey, West Sussex.

Oldenburg, R.(1999),The Great Good Place: cafes, coffee shops, bookstores ,bars, hair salons, and the other hang-outs at the heart of community (second edition),Marlowe & Company ,New York

Rapoport,A,(1977)Human Aspects of Urban form:Towards a Man-Environment Approach to Urban Form And Design,Pergamon Press,Oxford theoretical analysis and policy framework”, Theory and Society. Vol. 27, P. 151-208.

Woolcock, Michael. 1998. “Social Capital and economic development: Toward a

اجتماع آمریکایی. نشریه علوم اجتماعی، شماره ۱۴. فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۴) سرمایه اجتماعی و عوامل موثر بر شکل گیری آن در شهر تهران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، پایان نامه دوره دکتری.

کلمن، جیمز (۱۳۷۷) بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، نشر نی، تهران. کارمونا، متیو (۱۳۸۸) مکان های عمومی - فضاهای شهری، ابعاد گوناگون طراحی شهری، ترجمه دکتر فریبا قرایی و دیگران، انتشارات دانشگاه هنر. کاشانی جو، خشایار (۱۳۸۹) بازشناخت رویکردهای نظری به فضاهای عمومی شهری، نشریه هویت شهر، شماره ۶.

کالن، گوردن (۱۳۷۷) برگزیده منظر شهری، ترجمه منوچهر طبیبیان، انتشارات دانشگاه تهران. لینچ، کوین (۱۳۸۱) سیمای شهر، ترجمه منوچهر مزین، چاپ پنجم، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

مدنی پور، علی (۱۳۷۹) طراحی فضای شهری: نگرشی بر فرایند اجتماعی و مکانی، ترجمه مرتضایی، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهر تهران. هابرماس، یورگن (۱۳۸۳) دگرگونی ساختاری حوزه عمومی، کاوشی در باب جامعه بورژوازی، ترجمه محمدی، ج.، نشر افکار: تهران.

Arendt, Hannah(1958) The human condition, university of Chicago press, Chicago.

Asian Development Bank,(2000), Social capital, local capacity building, and poverty red, 2000.

Bourdieu, P.(1983) Forms of Capital .In Richards, J.C.(ed),Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, New York: Green Wood Press.

Cohen, D. and Prusak, L. (2001) In good company: How Social Capital Make Organizations Work. In Villanova & Josa ,(2003) Social Capital as a Managerial Phenomenon, Department of Industrial En-

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۲۳۶ ■

تأثیرات وابسته (متقابل) مهارت سیاسی و موفقیت شغلی (کارکنان) با نقش میانجی اخلاق حرفه‌ای؛ نمونه موردی: شهرداری بندرعباس

ایوب شیخی - استادیار، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ریاضی و کامپیوتر، بخش آمار، تهران، ایران.

آلما فرامرزی* - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، کرمان، ایران.

مرتضی موصلی - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، کرمان، ایران.

Dependent effects (cross) political skills and career success (employees) Mediating Role of Professional Ethics Case Study: Municipality of Bandar Abbas

Abstract

Perhaps the political skills of the most important features of any manager knew that if possession of it, can better manage their employees. Because few studies have been conducted in this area., The aim of this study was to investigate the role of political skills of employees on their career success considering the mediating role of professional ethics. The population of the study, employees and managers (formal and contracted) Municipality of Bandar Abbas, who was elected according to Morgan 200, for example. After gathering information through questionnaires were analyzed. Reliability using Cronbach's alpha coefficient and content validity it is enjoying the views of professors and experts in the field were confirmed. The AMOS structural equation model and research hypotheses with the help of software fitted surveys were analyzed. The results indicate that the political skills of employees with professional ethics, and career success and a significant positive correlation. And at the end of the mediating role of professional ethics in relation to political skills and career success was confirmed.

Key words: political management skills, professional ethics, career success.

چکیده

شاید بتوان مهارت‌های سیاسی را از جمله مهمترین ویژگی‌های هر مدیری دانست که در صورت در اختیار داشتن آن، می‌تواند به مدیریت مناسب‌تر کارکنان بپردازد. از آنجا که تاکنون مطالعات کمی در این حوزه صورت گرفته، هدف ما در این مطالعه بررسی نقش مهارت‌های سیاسی کارکنان بر موفقیت شغلی آنها با در نظر گرفتن نقش میانجی اخلاق حرفه‌ای است. جامعه آماری این مطالعه کارکنان و مدیران (رسمی و پیمانی) شهرداری بندرعباس بود که بر اساس جدول مورگان ۲۰۰ نفر به عنوان نمونه انتخاب و پس از جمع‌آوری اطلاعات از طریق پرسشنامه استاندارد مورد تحلیل قرار گرفتند. پایایی پرسشنامه به کمک ضریب آلفای کرونباخ و روایی صوری و محتوایی آن با بهره‌گیری از نظرات اساتید و صاحب‌نظران این حوزه تایید شدند. همچنین مدل و فرضیات پژوهش با کمک نرم‌افزار معادلات ساختاری AMOS مورد برآزش سنجی و تحلیل قرار گرفتند. نتایج نشان می‌دهد مهارت سیاسی کارکنان با اخلاق حرفه‌ای، و موفقیت شغلی آنها ارتباط مثبت و معنی‌داری دارد. و در پایان نقش میانجی اخلاق حرفه‌ای نیز در رابطه مهارت سیاسی و موفقیت شغلی کارکنان تایید شد.

واژگان کلیدی: مهارت سیاسی مدیران، اخلاق حرفه‌ای، موفقیت شغلی.

مقدمه

نشان دهند. سطوح بالای استانداردهای اخلاقی از افرادی که در سازمان ها کار می کنند یا در شرایط پرخطر کار می کنند، حمایت می کند (اوپارا و واین، ۲۰۰۸). فهم ارتباط بین اخلاق حرفه ای و شرایط و رفتارهای کارکنان در هر سازمانی لازم به نظر می رسد. به دلیل اهمیت موضوع، این پژوهش بر آن است تا به بررسی وجود مهارت سیاسی در شهرداری و تاثیر آن بر موفقیت شغلی کارکنان با توجه به نقش اخلاق حرفه ای بپردازد.

چهارچوب نظری

مهارت های سیاسی

«مهارت سیاسی» شکلی مجزا از مهارت اجتماعی است که هدف آن دستیابی به موفقیت و تحقق اهداف در سطوح فردی و سازمانی است. این مهارت می تواند خارج از قلمرو سازمانی رخ دهند اما هدف آن نفوذ و موفقیت سازمانی است (فریز و همکاران، ۲۰۰۳). سه دهه پیش ففر (۱۹۸۷) اولین کسی بود که از اصطلاح مهارت سیاسی در سازمانها استفاده کرد. فری و همکاران (۱۹۹۹) کار مستقل و موازی و مشترکی با تحقیقات انجام شده توسط «مینتزبرگ» (۱۹۸۳) انجام دادند (فریز و تردوی، ۲۰۱۲). «مینتزبرگ» مهارت سیاسی را بعنوان شایستگی مورد نیاز برای موفقیت شغلی معرفی کرد و مهارت سیاسی را اینگونه بیان کرد، توانایی درک موثر دیگران در کار و بکارگیری این دانش برای تأثیرگذاری بر دیگران بمنظور حرکت در مسیریایی که سبب ارتقاء اهداف شخصی یا سازمانی می شوند. در این راستا (فریز، تردوی و همکاران، ۲۰۰۵؛ کول، ۲۰۰۷؛ لیو، ۲۰۰۷؛ پرو و همکاران ۲۰۰۷؛ فریز و همکاران، ۲۰۰۹؛ جون، ۲۰۰۹؛ کیسامورو همکاران، ۲۰۱۰؛ کی لین، ۲۰۱۱) نیز مهارت سیاسی را اخیراً به این صورت تعریف نموده اند که «توانایی درک موثر دیگران در هنگام کار و استفاده از چنین دانشی برای تأثیرگذاری روی دیگران برای این که به نحوی عمل کنند که اهداف سازمانی و یا فردی را ارتقاء بخشند.

نظریه پردازان زیادی معتقدند که مهارت سیاسی، نقش مهمی در پیش بینی اثربخشی مدیران دارد. آنان ساختار مهارت سیاسی را مناسبترین و بطور بالقوه، مفیدترین پیش بینی کننده تأثیر مدیر در محل کاری که مسئولیت سیاسی را بعهده دارد، می دانند. مهارت سیاسی به عنوان یک شایستگی و قابلیت مهم برای موفقیت شغلی در بسیاری از سازمان ها ضروری است اگرچه سازمان ها به این طور دقیق مهارت سیاسی را نشناخته و به این شیوه عنوان گذاری نکرده اند اما افراد را براساس این ویژگی انتخاب کرده و ارتقاء داده اند. برطبق نظر اسپنسر و اسپنسر، مدیران با مهارت سیاسی توسعه یافته تر مدیران موثرتری شناخته می شوند مهارت سیاسی با چهار بعد سیاسی خود بعنوان کاتالیزور برای افزایش ارتباطات عمل می کند مهارت سیاسی شامل ۴ بعد می باشد که شامل: خلوص نیت ظاهری، زیرکی اجتماعی، تأثیرات بین فردی، توانایی شبکه سازی (توانایی برقراری روابط با دیگران) می باشد. مهارت سیاسی برداشتهای مثبت و واکنش های رفتاری در دیگران ایجاد می کند که ممکن است قضاوتهای ذهنی افراد در موفقیت شغلی خود مانند رضایت شغلی و حرفه ای را افزایش دهد. هر سازمانی برای انجام دادن امور سازمانی خود، علاوه بر معیارهای سازمانی و قانونی، به مجموعه ای از رهنمودهای اخلاقی و ارزشی نیاز دارند که آنان را در رفتارها و اعمال اداری یاری دهد و نوعی هماهنگی و وحدت رویه را در حرکت به سوی شیوه مطلوب جمعی و عمومی میسر سازد. یکی از عوامل مهم در شکل گیری ارتباطات درون سازمانی و شرایط کارکنان، اخلاق حرفه ای است که تاثیر قابل ملاحظه ای در بهره وری سازمانی دارد (السی و آلیاکان، ۲۰۰۹). سازمانها به موضوع های اخلاقی در کار توجه می کنند، چون مردم از آنها انتظار دارند سطوح بالایی از استانداردهای اخلاقی را

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲. «مهارت نفوذ بین فردی»: به توانایی افراد دارای مهارت سیاسی به نفوذ بر کسانی که با آنها تعامل دارند، اشاره می کند (پرو و همکاران، ۲۰۰۷) و به معنای توانایی ایجاد تغییرات مطلوب در افراد دیگر است. مینتزرگ (۱۹۸۳) توانایی مذاکره در دیگران را به عنوان ویژگی ذاتی مهارت سیاسی عنوان می کند (فریز و همکاران، ۲۰۰۹). کسانی که از نفوذ بین فردی بیشتری برخوردارند قادرند به طور استراتژیک رفتار خود را با افراد مختلف در محیط های گوناگون تغییر دهند (فریز و همکاران، ۲۰۰۸) فروتن و متقاعدکننده هستند که به طور مفهومی مشابه اصطلاح «ففر» (۱۹۹۲) از «انعطاف پذیری» است، که به عنوان توانایی فرد برای انطباق پذیری است (کیلی فورد، ۲۰۱۱). این افراد از یک سبک متقاعدکننده زیرکانه برای اعمال نفوذ بر دیگران استفاده می کنند (بینگ، ۲۰۱۱).

۳. «مهارت شبکه سازی»: به عنوان یکی از ابعاد مهارت سیاسی اشاره دارد به این که افراد سیاسی در ایجاد ارتباطات، دوستی ها و اتحادها مهارت دارند. این توانایی «سرمایه اجتماعی» ایجاد می کند که افراد را با منابع بیشتری به منظور تحقق اهداف مجهز می سازد (پرو و همکاران، ۲۰۰۷). افرادی که از توانایی شبکه سازی مناسبی برخوردارند، قادرند به طور موفقیت آمیز مشارکت موثر و سودمند با دیگران در محل کار برقرار کنند. توانایی شبکه سازی قوی ترین پیش بینی کننده تاکتیک های نفوذ درخواست رو به بالا، ائتلاف ها و قاطعیت (جسارت) است (فریز و همکاران، ۲۰۰۸). افرادی که مهارت سیاسی زیادی دارند کسانی که منابع یا ارتباطات سودمندی دارند را شناسایی کرده و شبکه های اجتماعی با آن ها ایجاد می کنند (بینگ، ۲۰۱۱) و از این طریق دارای سرمایه اجتماعی و حمایت اجتماعی می شوند (پرو و همکاران، ۲۰۰۷). بعلاوه افراد سیاسی ماهر قادر به اداره موثر تعارض و مذاکرات هستند که احتمال ایجاد ارتباطات قوی آن ها با دیگران را تقویت می

اگرچه این مهارت برای شغل ضروری نیست اما برای عملکرد و بقا در سازمان های پیچیده و پویای امروزی ترویج داده می شود» (کیلی فورد، ۲۰۱۱). مهارت سیاسی مدیران ۴ بعد دارد: ۱- هوشیاری اجتماعی؛ ۲- مهارت نفوذ بین فردی؛ ۳- مهارت شبکه سازی؛ و ۴- مهارت صداقت آشکار.

۱. «هوشیاری (زیرکی) اجتماعی»: اشاره به توانایی افراد در درک دقیق موقعیت های اجتماعی دارد که شامل رفتارهای خود و دیگران است (پرو و همکاران، ۲۰۰۷). افرادی که از نظر اجتماعی زیرک هستند از خودآگاهی و بصیرت زیادی در محیط های اجتماعی برخوردارند. این ویژگی توسط «ففر» (۱۹۹۲) تحت عنوان «حساس بودن نسبت به دیگران» مطرح شده است (فریز و همکاران، ۲۰۰۸). «بلس و فریز» (۲۰۰۷) معتقدند افرادی که از زیرکی اجتماعی برخوردارند پیوسته مراقب دیگران و وضعیت های اجتماعی هستند و رفتار خود را براساس آن تعدیل می کنند و قادرند به طور دقیق موقعیت های اجتماعی و تعاملات فردی که در این موقعیتها رخ می دهد را شناسایی کنند. آنها توانایی زیادی برای متقاعد کردن دیگران دارند و این مهارت را برای اهداف مختلف به کار می برند (فریز و همکاران، ۲۰۰۸). شایستگی های اجتماعی این افراد، امکان تحقق اهداف فردی یا سازمانی را از طریق درک و نفوذ بر دیگران در تعاملات اجتماعی کاری افزایش می دهد (بلیکل، وندل، فریز، ۲۰۱۰؛ لیو، ۲۰۰۷). افراد دارای زیرکی اجتماعی قادرند رفتارهای دیگران را تفسیر کنند، موقعیت های اجتماعی را درک کنند و در ارتباط با دیگران دارای قوه ابتکار هستند. این شکل از مهارت سیاسی بر توانایی کارکنان برای سنجش بهترین زمان و روش برای شروع تغییر اثر خواهد گذاشت (کیلی فورد، ۲۰۱۱). این افراد مشاهده گران زیرک محیط اجتماعی خود هستند، نه تنها پیچیدگی های پیرامون خود را بلکه انگیزه های خود و دیگران را نیز درک می کنند (فریز و تردوی، ۲۰۱۲).

کند (فریز و تردوی، ۲۰۱۲).

۴. «مهارت صداقت آشکار»: اشاره به داشتن اعتبار، صداقت و انسجام دارد. افرادی که از صداقت آشکار برخوردارند اعتماد و حمایت همکاران خود را هنگامی که درگیر تلاش های نفوذ می شوند را جلب می کند (بلیکل، وندل، فریز، ۲۰۱۰). از میان چهار بعد مهارت سیاسی، صداقت آشکار به بهترین شکل به پتانسیل نفوذ موفقیت آمیز توجه دارد (فریز و همکاران، ۲۰۰۸). این افراد صمیمی، قابل اعتماد، درست کار و صادق هستند (پرو و همکاران، ۲۰۰۴) به دلیل صمیمیت آشکار، اعمال آنها به عنوان فریب کاری تلقی نمی شود و دیگران آنها را قابل اعتماد می دانند (بینگ، ۲۰۱۱). با برخورداری از اعتماد به نفس و امنیت شخصی دیگران را مجذوب خود کرده و به آنها احساس آسودگی القاء می کنند. افرادی که از نظر سیاسی مهارت دارند نه تنها به طور دقیق می دانند در موقعیت های اجتماعی مختلف چه کاری انجام دهند، بلکه می دانند چگونه آن را انجام دهند تا هر گونه انگیزه خود خدمتی را پنهان کنند و کار آنها به شیوه ای اصیل و صادقانه تفسیر شود (لیو، ۲۰۰۷؛ کیلی فورد، ۲۰۱۱). طبیعت نامعلوم و ساختار اجتماعی کار تاکید زیادی بر فهم و هدایت ساختار اجتماعی سازمانها دارد. فِفر (Pfeffer) و مینتزبرگ (Mintzberg) مهارت سیاسی را تحت عنوان ساختاردرک میان فردی توصیف کردند که این امکان را به افراد می دهد که باعث تأمین امنیت منابع شده و به وسیله تأثیرات مطمئن بر روی دیگران نفوذ کنند. رشد سریع در جریان تحقیقات نشان می دهد که مهارت سیاسی یک مشخصه انتقادی برای کارکنان است و تأثیر وسیع آن را بر روی نتایج سازمانی نشان می دهد مونیون و همکاران ۲۰۱۴ قبل از اینکه فریس و همکارانش برنامه تحقیقاتی را گسترش دهند، تصورات اولیه فِفر و مینتزبرگ تقریباً برای دو دهه غیرفعال مانده بود، که این برنامه شامل تعریف ساختار،

ساخت ابزار سنجش، متمایز کردن مهارت سیاسی از دیگر ساختارهای مرتبط و پیشنهاد یک بنیان نظریه ابتدایی بود. فعالیت «فریس و تردوی» بر بنیان های نظری و ارزیابی مهارت سیاسی باعث ایجاد انگیزه برای موارد مورد بحث شد که این موارد بر روی سوابق، نتایج، روابط مرتبط مهارت سیاسی در کار تاکید داشتند. بر خلاف اهمیت این موضوع و فعالیت تحقیق تجربی که بر اثر مهارت سیاسی انجام شد، تنها تعداد محدودی از این تلاش و اقدامات برای درک تاثیر کلی این جریان بر روی مطالعات بر عهده گرفته شد. بررسی کلی که توسط «بینگ، داویدسون، مینور، ناویسیویک و فرینک» انجام شده، ارتباط مهارت سیاسی و اجرای مفاد را از بین تعداد کمی از مقالات مرتبط، مورد ارزیابی قرار داده و بر تاثیر مثبت مهارت سیاسی در موقعیت اجتماعی کار تأکید می کند.

مفهوم اخلاق حرفه ای

در ابتدا مفهوم اخلاق حرفه ای به معنای اخلاق کار و اخلاق مشاغل به کار می رفت. امروزه نیز عده ای از نویسندگان اخلاق حرفه ای، از معنای نخستین این مفهوم برای تعریف آن استفاده می کنند. اصطلاحاتی مثل work ethics یا professional ethics معادل اخلاق کاری یا اخلاق حرفه ای در زبان فارسی است. تعریف های مختلفی اخلاق حرفه ای ارائه شده است:

۱. اخلاق کار، متعهد شدن انرژی ذهنی و روانی و فیزیکی فرد یا گروه به ایده جمعی است در جهت اخذ قوا و استعداد درونی گروه و فرد برای توسعه به هر نحو.

۲. اخلاق حرفه ای یکی از شعبه های جدید اخلاق است که می کوشد به مسائل اخلاقی حرفه های گوناگون پاسخ داده و برای آن اصولی خاص متصور است.

۳. مقصود از اخلاق حرفه ای مجموعه قواعدی است که باید افراد داوطلبانه و براساس ندای وجدان و فطرت خویش در انجام کار حرفه ای رعایت کنند؛

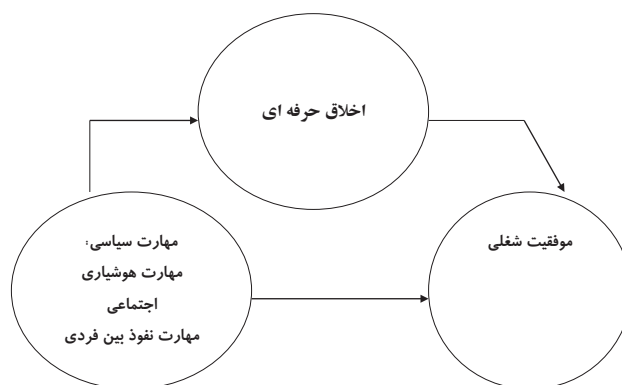

بدون آن که الزام خارجی داشته باشند یا در صورت تخلف، به مجازات‌های قانونی دچار شوند.

موفقیت شغلی

موفقیت و ترفیعات شغلی از زمره متغیرهایی هستند که بستر نظری و پژوهشی قابل توجهی تاکنون برای آن‌ها فراهم شده است «باروش» (۲۰۰۴) بر این باور است که موفقیت شغلی، مشتمل بر مجموعه‌ای پیامدهای مطلوب و مورد دلخواه برای افراد است که می‌توان آن‌ها را در چند طبقه اصلی، شامل پیشرفت (بر مبنای شاخص‌هایی نظیر قدرت، خودمختاری کارآفرینی، کنترل خود)؛ یادگیری (کسب مهارت‌ها، توانایی‌ها و شایستگی‌های جدید)، بقاء (کسب پول و ثروت برای دستیابی به قدرت، امنیت و تضمین اشتغال)، دستاوردهای شناختی (خشنودی، حرمت خود و خودشکوفایی) و کیفیت زندگی و توازن کار زندگی طبقه بندی نمود. روند وجهات پژوهشی و نظری پژوهشگران مختلف به این متغیرها به شدت تحت تأثیر نقشی که موفقیت و پیشرفت شغلی در ایجاد اثربخشی و کارایی فردی و سازمانی داشته و دارد، بوده است (راجل برگ، ۲۰۰۷). بر اساس مشخصه‌های اصلی موفقیت شغلی که توسط باروش (۲۰۰۴) مورد اشاره قرار گرفت، معنا و مفهوم این متغیر همسو با معنا و مفهوم واژه شغل، دو جنبه ذهنی (درونزاد) و عینی (برونزاد) را در برمی‌گیرد. جنبه عینی این پدیده راسطح حقوق و مزایا، پایه فرد در سازمان و میزان ترفیعات و در مقابل جنبه

ذهنی یا درونزاد آن را رضایت شغلی، رضایت از امور و کارهایی که فرد در طول زمان حضور در کارش آنها را انجام می‌دهد، موفقیت شغلی ادراک شده و رضایت از زندگی را شامل می‌شود (اختر و محمود، ۲۰۰۹؛ بریسکو، هال، دمپوت، ۲۰۰۶، راسدی، اسماعیل، یولی، نوآ، ۲۰۰۹). شواهد مطالعاتی حاکی از آن است که عوامل چندی در معنای موفقیت شغلی نزد افراد از اهمیت برخوردارند. این عوامل شامل پایگاه و موقعیت، داشتن وقت و زمان برای خود، چالش‌انگیزی، امنیت و ملاحظات اجتماعی می‌شوند (فریدمن و گرین هوس، ۲۰۰۰؛ گرین هوس، ۲۰۰۳). از این نظر بخش اعظمی از معنا و مفهوم موفقیت شغلی نزد افراد جنبه روان‌شناختی دارد (دومنیکو و جونز، ۲۰۰۷ کوئی پرس، شاینس و شرنس، ۲۰۰۶؛ نگ، ابی، سورنسن و فلدمن، ۲۰۰۵). اما در کنار معنا و مفهوم موفقیت شغلی، عوامل همبسته و تعیین‌کننده‌های این پدیده چه در سطح درون‌زاد و چه در سطح برون‌زاد نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بر اساس گزارش «گرین هوس» (۲۰۰۳) همبسته‌های موفقیت شغلی را می‌توان در هفت طبقه قرار داد: سرمایه‌گذاری مربوط به سرمایه انسانی در سازمانها، عوامل انگیزشی، روابط بین فردی، انتخابها یا راهبردهای شغلی، ویژگی‌های شخصیتی، ویژگی‌های سازمانی و پایگاه خانوادگی. بنابر آنچه گفته شد فرضیات و مدل مفهومی زیر ارائه می‌شود:

فرضیه ۱- مهارت سیاسی کارکنان بر اخلاق حرفه ای آنها تاثیر گذار است.

فرضیه ۲- مهارت سیاسی کارکنان بر موفقیت شغلی آنها تاثیر گذار است.

فرضیه ۳- اخلاق حرفه ای کارکنان بر موفقیت شغلی آنها تاثیر گذار است.

فرضیه ۴- اخلاق حرفه ای کارکنان، ارتباط مثبت بین مهارت سیاسی و موفقیت شغلی کارمندان را افزایش می دهد.

روش شناسی تحقیق

جامعه این مطالعه، کارکنان رسمی و پیمانی شهرداری بندرعباس را با تعداد ۴۰۰ نفر در بر می گیرد. از که با توجه به جدول مورگان ۲۰۰ نفر نمونه انتخاب شدند با نرخ بازگشت پرسشنامه ها ۸۰ درصد به سوالات پاسخ دادند. از پرسشنامه های برگشت داده شده ۱۰ عدد پاسخ نامه به علت پاسخ ناقص از تحلیل کنار گذاشته شد. تعداد شرکت کننده های معتبر ۱۹۰ نفر اعلام شد. ۵۲ پاسخ دهندگان را زن تشکیل داده است و مابقی را مرد. سن پاسخ دهندگان از ۲۶ سال تا ۵۲ سال شامل شد. تحصیلات تمام نمونه از دیپلم به بالاتر و درصد سابقه ی کار در محدوده ی ۲ تا ۲۷ سال می باشد.

ابزار سنجش و فنون آماری

در پژوهش حاضر، ابزار گردآوری داده ها در ارتباط با اخلاق حرفه ای از پرسشنامه علی با ۴۵ گویه در طیف هفت گزینه ای لیکرت استفاده شد که این پرسشنامه به منظور بررسی اخلاق حرفه ای

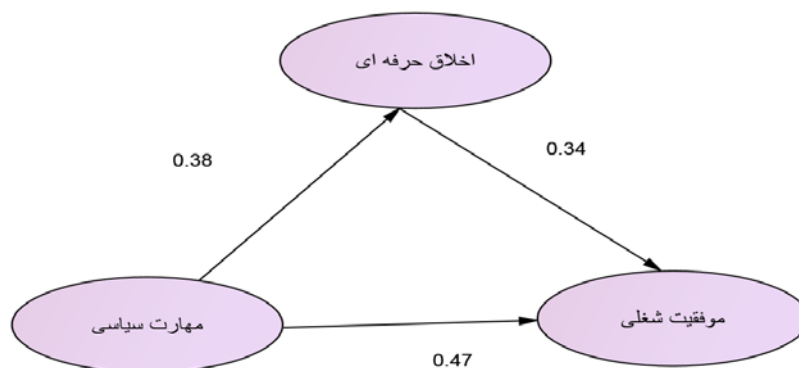
در جوامع اسلامی طراحی شده است. در رابطه با داده های مربوط به مهارت سیاسی از ترجمه پرسشنامه مهارت سیاسی فریس (۲۰۰۵)، که شامل ۴۰ سوال و در قالب مقیاس پنج گزینه ای لیکرت است مورد سنجش قرار گرفت و در رابطه با موفقیت شغلی از «پرسشنامه استاندارد رادسیپ» با ۳۰ سوال استفاده شده است که با توجه به نظر خبرگان و متخصصان روایی هر سه پرسشنامه برای جامعه آماری مورد تایید قرار گرفت و پایایی پرسشنامه ها از طریق محاسبه آلفای کرونباخ محاسبه شد؛ بطوریکه ضریب آلفای پرسشنامه موفقیت شغلی ۰،۸۵، اخلاق حرفه ای ۰،۸۷، مهارت سیاسی ۰،۸۲ درصد برآورد شد.

یافته های پژوهش

همانگونه که از جدول شماره ۱ پیداست با توجه به حد معناداری بدست آمده (۰/۰۰ و ۰/۰۲) و کمتر بودن این مقادیر از سطح معناداری (۰/۰۵) < ۰/۰۰۲، وجود نوعی رابطه معنادار بین این عوامل تایید می شود. بین دو عامل موفقیت شغلی و اخلاق حرفه ای رابطه خطی مستقیم وجود دارد. و بین موفقیت شغلی با مهارت سیاسی و همچنین رابطه بین مهارت سیاسی و اخلاق حرفه ای رابطه خطی مستقیم وجود دارد. همانطور که جدول (۲) نشان می دهد، نتایج تخمین حاکی از مناسب بودن شاخص RMSEA دارد. مقدار RMSEA نیز برابر با ۰،۰۷۸ می باشد. حد مجاز RMSEA، ۰،۰۸ است. با توجه به خروجی لیزرل مقدار ۲۷ محاسبه شده برابر با ۱۰۵۸،۹۷ می باشد که نسبت

جدول ۱. ضرایب همبستگی متغیرها؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

موفقیت شغلی	مهارت سیاسی	مقدار همبستگی	اخلاق حرفه ای
۰،۷۰	۰،۶۸	مقدار همبستگی	اخلاق حرفه ای
۰،۰۰۰	۰،۰۲	عدد معناداری	
۱	۰،۷۵	مقدار همبستگی	موفقیت شغلی
۰،۰۰۰	۰،۰۱	عدد معناداری	

جدول ۲. شاخص های برازش مدل؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

NFI	AGFI	GFI	p- value	RMSEA	df $\chi^2/2$	df
۰,۹۵	۰,۹۳	۰,۹۱	۰,۱۰۷	۰,۰۷۴	۲,۲۸	۴۸۵
بیشتر از ۰,۹	بیشتر از ۰,۹	بیشتر از ۰,۹	بیشتر از ۰,۰۵	کمتر از ۰,۰۸	کمتر از ۳	بیشتر از صفر

جدول ۳. بررسی رد یا تائید شدن فرضیه تحقیق؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

تائید / رد	میزان تاثیر			فرضیات
	اثر کل	اثر غیرمستقیم	اثر مستقیم	
تائید	۰,۳۸	--	۰,۳۸	مهارت سیاسی کارکنان بر اخلاق حرفه ای آنها تاثیر گذار است.
تائید	۰,۵۹۹	۰,۳۴*۰,۳۸	۰,۴۷	مهارت سیاسی کارکنان بر موفقیت شغلی آنها تاثیر گذار است.
تائید	۰,۳۴	-	۰,۳۴	اخلاق حرفه ای کارکنان بر موفقیت شغلی آنها تاثیر گذار است.

آزمون فرضیات

به منظور بررسی تمامی فرضیه های این پژوهش، ابتدا ضریب مسیر را محاسبه می کنیم، تحلیل مسیر گسترش روش های رگرسیون و در حقیقت، کاربرد رگرسیون چندمتغیری در ارتباط با تدوین بارز مدلهای علی است. هدف آن به دست آوردن برآوردهای کمی از روابط علی بین مجموعه ای از

به درجه آزادی ۴۸۵ کمتر از عدد ۳ می باشد و با توجه به معنادار نبودن P-Value حکایت از برازش مناسب آماره کای اسکور دارد. شاخص های AGFI و NFI و بترتیب برابر با ۰,۹۱، ۰,۹۳ و ۰,۹۵ می باشند که نشان دهنده برازش کاملاً بالایی می باشند.

سازه‌ها است (هومن، ۱۳۸۷). در تحلیل مسیر، روابط بین متغیرها در یک جهت جریان می‌یابند و مسیرها متمایز در نظر گرفته می‌شوند.

نتایج تأیید یا رد فرضیات را در جدول (۳) می‌توان مشاهده نمود.

نتایج این آزمون نشان می‌دهد که متغیرهای مهارت سیاسی، اخلاق حرفه‌ای بر موفقیت شغلی کارکنان در سازمان تأثیر گذارند. از طرفی متغیرهای اخلاق حرفه‌ای به عنوان متغیر میانجی رابطه مهارت سیاسی و موفقیت شغلی را افزایش می‌دهد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

در میان بسیاری از جوامع علمی و دانشگاهی این باور وجود دارد که سازمانها ماهیت سیاسی دارند بر این اساس فرض میشود که عملکرد، اثربخشی و موفقیت شغلی علاوه بر داشتن هوش و پشتکار، نیازمند عوامل دیگر مانند زیرکی اجتماعی، موقعیت یابی و زرنگی است برخی به خصوصیات که فرد را قادر به اعمال نفوذ موفقیت آمیز می‌سازد، به عنوان سبک بین فردی، ادراک و یا مهارت سیاسی اشاره کرده‌اند. نگرش سیاسی به سازمانها اعتقاد دارد که افراد نه تنها برای موفق شدن بلکه برای ماندن و بقاء در سازمان باید دارای تمایل (اراده) سیاسی و نیز مهارت سیاسی باشند. اگرچه برای دهها موضوع سیاستها در سازمان محل تحقیق علمی بوده‌اند، لکن تنها اخیراً محققان شروع به مطالعه نظامند مهارت سیاسی کرده‌اند. لذا در پژوهش حاضر تلاش شده است تا نقش مهارت سیاسی و اخلاق حرفه‌ای بر موفقیت شغلی کارکنان در شهرداری بندرعباس بررسی شود نتایج حاصل از آزمون فرضیه اول نشان داد که مهارت سیاسی کارکنان بر اخلاق حرفه‌ای آنها تأثیر مستقیم دارد و این نتیجه در سایر پژوهشها هم مورد تأیید قرار گرفته است، تحقیق کیفی اخیر نشان داد که مهارت سیاسی به طور مثبت بر خود (انگیزش، فروتنی و خوشرویی)، دیگران (جوابگویی و اعتماد) و گروه/سازمان (گسترش اهداف، نفوذ-

یادگیری، توانمندسازی) اثر دارد که متعاقباً دستیابی به پیامدهای عملکرد عاطفی و واقعی را افزایش می‌دهد. نتایج حاصل از آزمون فرضیه دوم نشان داد که مهارت سیاسی کارکنان بر موفقیت شغلی تأثیر مثبت و مستقیم دارد یعنی افزایش مهارت سیاسی کارکنان در موفقیت شغلی آنها مؤثر و منجر به افزایش موفقیت شغلی می‌شود نتایج سایر پژوهشها نیز این نتیجه را تأیید می‌کند. چشم انداز سیاسی، سازمانها را به عنوان عرصه‌های سیاسی ترسیم می‌کند که در آن مذاکره، چانه زنی، معامله، مبادله مطلوبیتها و اتحادسازی جهت پیشبرد امور و کارها صورت می‌گیرد. با توجه به ماهیت سیاسی سازمانها، توانایی فرد برای هدایت مؤثر این عرصه در نهایت منجر به کارراهه شغلی موفقیت آمیز میشود. موفقیت شغلی بر اساس ارتقاءهایی که افراد دریافت می‌کنند و سطح حقوق و دستمزد آنها طی دوره حرفه‌ای مشخص میشود. افراد دارای مهارت سیاسی قادرند خود را در موقعیتی قرار دهند که فرصتهایی خلق کنند یا از فرصتهای ایجاد شده سود برند. آنها این کار را از طریق درک مؤثر دیگران و نفوذ بین فردی در شبکه‌ها انجام میدهند که امکان دسترسی به اطلاعات و منابع را فراهم می‌کند. فعالیت سیاسی کارکنان نقش مهمی در شکل دهی ادراکات دیگران و ارزیابی شخصیت آنها ایفا میکند. این ادراکات به نوبه خود بر میزان موفقیت افراد در شغل اثرگذار است. مهارت سیاسی، فرد را قادر به مدیریت مؤثر و ایجاد تصاویر مثبت در محیطهای کاری مختلف میسازد، به ویژه تصاویری که بر ارزیابی عملکرد و پتانسیل حرفهای اثر می‌گذارد. فریز و همکاران (۲۰۰۷). مهارت سیاسی را الگوی جامعی از شایستگیهای اجتماعی با جلوه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری میدانند. پیشنهاد کردند که یکی از منافع عمده مهارت سیاسی توانایی هدایت مؤثر حوزه‌های چندگانه در ایجاد و مدیریت ادراکات مثبت ایجاد شده توسط ناظران است. در سازمانهای امروز،

کسانی که مهارت سیاسی زیادی دارند قادر به مدیریت منافع و اگر هستند، در فراتحلیلهای جدید، دانش و درک سیاسی با حقوق و دستمزد، ارتقاء و رضایت شغلی مرتبط است. فرصتهای پیشرفت یا ارتقاء معمولاً جزء سیاسی ترین تصمیمات اتخاذ شده در سازمانها هستند. نتایج حاصل از آزمون فرضیه سوم نشان داد که اخلاق حرفه ای کارکنان بر موفقیت شغلی تاثیر مثبت و مستقیم دارد یعنی رعایت اخلاق حرفه ای از سوی کارکنان در موفقیت شغلی آنها موثر و منجر به افزایش موفقیت شغلی می شود نتایج سایر پژوهشها نیز این نتیجه را تایید می کند، صاحب نظران بر این باورند مهمترین متغیر در موفقیت سازمان، اخلاق حرفه ای است. امروزه، داشتن اخلاق حرفه ای، به عنوان یک مزیت رقابتی در سازمان مطرح است. اخلاق به عنوان نظام فلسفی ای که هدایت و تصمیم گیری معنوی انسان ها را در بردارد، تعریف می شود و اخلاق حرفه ای این تصمیم گیری را در هنگام کار با مراجع مورد توجه قرار می دهد. حاکمیت اخلاق حرفه ای در سازمان، قادر است به میزان بسیار چشم گیری سازمان را در جهت کاهش تنش ها و موفقیت در تحقق اثر بخش هدف یاری نماید و سازمان را پاسخگو سازد. امروزه داشتن اخلاق حرفه ای، به عنوان یک مزیت رقابتی در سازمان مطرح می باشد. مسئولیت پذیری سازمان، سبب ایجاد اعتماد اصیل و پایدار محیط به آن شده، در نهایت، موفقیت سازمان را تضمین می کند. قطعاً موفقیت سازمان نشأت گرفته از موفقیت کارکنان آن سازمان است. و در نهایت نتایج آزمون فرضیه چهارم نشان داد که اخلاق حرفه ای کارکنان، ارتباط مثبت بین مهارت سیاسی و موفقیت شغلی کارمندان را افزایش می دهد. به طوری که اثر مستقیم مهارت سیاسی کارکنان بر موفقیت شغلی آنها (۰,۴۷) از اثر کل (اثر مستقیم به اضافه اثر غیر مستقیم) (۰,۵۹۹) که به واسطه اخلاق حرفه ای به وجود آمده بیشتر است که در واقع نشان دهنده

این است که اخلاق حرفه ای به عنوان میانجی بر تاثیر مهارت سیاسی بر موفقیت شغلی می افزاید.

پیشنهادهات

مهارت سیاسی به عنوان یک شایستگی و قابلیت مهم برای موفقیت شغلی در بسیاری از سازمانها ضروری است. هنگامی که افراد به سمت بالای سلسله مراتب حرکت می کنند اهمیت تخصص فنی کم و مهارت سیاسی زیاد میشود. موفقیت در سطوح بالاتر به طور گسترده ای بر اساس دارا بودن زرنگی سیاسی کافی برای بدست آوردن منابع کمیاب و حمایت تعیین می شود. هرچند که سازمانها به طور دقیق مهارت سیاسی را نشناخته و به این شیوه عنوان گذاری نکرده اند، اما افراد را بر اساس این ویژگی انتخاب کرده و ارتقاء داده اند. مهارت سیاسی به عنوان یک کاتالیزور برای افزایش ارتباطات به کار می رود در نهایت، افراد موفق در بسیاری از مشاغل از درک سیاسی برخوردارند برای این که بدانند چه موقع، چه چیزی و چگونه حرف درست را بگویند و انجام دهند. لذا به سازمانها پیشنهاد می شود به توسعه مهارت سیاسی کارکنان بپردازند، نخستین گام برای ایجاد مهارت سیاسی خودآگاهی و درک از خود است. در گام بعد مهارت سیاسی میتواند از طریق روشهای یادگیری تصدیق شده مانند تمرینهای تجربی، نمونه ها، یادگیری نیابتی، بازی نقش و آموزش مهارت ارتباطات شکل داده شود و توسعه یابد. سرانجام ارزشیابی دوره ای و بازخور توصیه می شود. افرادی که از نظر سیاسی فاقد توانایی هستند اغلب نمی دانند که رفتار آنها ممکن است اهانت آمیز و بی نزاکت باشد یا توسط دیگران به عنوان کودن دیده شود؛ بنابراین یکی از اولین فعالیتهای توسعه ای باید شامل خود ارزیابی و درک با تمرکز خاص بر خودآگاهی باشد. خودآگاهی بهتر از طریق درک شخصیت یک فرد و این که چگونه تصمیمات را اتخاذ می کند، رخ می دهد. یکی از دغدغه های مدیران کارآمد در سطوح مختلف، چگونگی ایجاد

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

tual Performance by Political Skill: A Meta-analysis and Moderator Test. *Journal of Vocational Behavior* 79:563-577.

Blickle, G., Oerder, K., Summers, J. K. (2010). The impact of political skill on career success of employees, Representatives. *Journal of Vocational Behavior*, 77, 383-390.

Blickle, G., Schneider, P. B., Liu, Y., & Ferris, G. R. (2011). A Predictive Investigation of Reputation as Mediator of the Political Skill/Career Success Relationship. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(12), 3026-3048.

Baruch, Y. (2004). *Managing careers: Theory and practice*. Glasgow, England: Pearson Education Limited.

Domenico, D. M., & Jones, K. H. (2007). Career aspirations of pregnant and parenting adolescent. *Journal of Family and Consumer Sciences Education*, 25, 24-33.

Ferris, G. R., Treadway, D. C., Kolodinsky, R. W., Hochwarter Ferris, G. R., Davidson, S. L., & Perrewe, P. L. (2005). *Political skill at work: Impact on work effectiveness*. Davies-Black Publishing

Ferris, G. R., Davidson, S. L., & Perrewe, P. L. (2005). *Political skill at work: Impact on work effectiveness*. Davies-Black Publishing

Ferris, G. L., Perrewé, P. L., Anthony, W. P., & Gilmore, D. C. (2000). Political skill at work. *Organizational Dynamics*, 28(4):25-37

Ferris, G. L., Perrewé, P. L., Anthony, W. P., & Gilmore, D. C. (2003). Political skill at work. *Organizational Influence Processes* (Porter, L. W. et al. Eds.), New York, ME Sharpe, 395-406.

Ferris, G. R., Rogers, L. M., Blass, F. R., Hochwarter, W. A. (2009). Interaction of Job-Limiting Pain and Political Skill on Job Satisfaction and Organizational

بسترهای مناسب برای عوامل انسانی شاغل در تمام حرفه‌هاست تا آنها با حس مسئولیت و تعهد کامل به مسایل در جامعه و حرفه خود به کار پردازد و اصول اخلاقی حاکم بر شغل و حرفه خود رعایت کنند. با توجه به اهمیت اخلاق حرفه‌ای و تاثیر آن بر ابعاد مختلف سازمان به خصوص موفقیت شغلی کارکنان، پیشنهاد می‌شود مدیران ارشد ابعاد عمومی و اختصاصی اخلاق حرفه‌ای را در حین کار مورد تاکید قرار داده و خود به عنوان الگوی سایرین، پیش قدم رعایت عملی اصول اخلاقی باشند. همچنین آموزشهای ضمن خدمت نیز می‌توانند جهت آشنایی کارکنان با اصول و مبانی اخلاقی در محیط کاری و گسترش اخلاق حرفه‌ای در سازمان مدنظر قرار داد.
منابع و مأخذ

Ali A. Scaling an Islamic work ethic. *Journal Soc Psychol*. 1988;128(5):575-83.

Akhtar, S., & Mahmood, Z. (2009). A tri-prong variable analysis of influence strategies. *World Applied Science Journal*, 7, 1080-1089.

Blickle, G., Schneider, P. B., Liu, Y., & Ferris, G. R. (2011). A Predictive Investigation of Reputation as Mediator of the Political Skill/Career Success Relationship. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(12), 3026-3048.

Blickle, G., Wendel, S. & Ferris, G. (2010). Political skill as moderator of personality-Job Performance relationships in socioanalytic theory: Test of getting ahead motive in automobile sales. *Journal of Vocational Behavior*, 76(2010):326-335.

Brisco, J. P., Hall, D. T., & Demuth, R. L. F. (2006). Protean and boundaryless career attitudes: An empirical exploration. *Journal of Vocational Behavior*, 69, 30-47.

Bing, M. N., Davison, H., Minor, I., Novicevic, M., & Frink, D. (2011). The perception of Task and Context-

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

- Citizenship behavior. *Journal of Managerial psychology*, 24(7):584-608
- Ferris, G. R., Solga, J., Noethen, D. & Meurs, J. A. (2008). Political Skill Construct and Criterion Related Validation: A Two Study Investigation. *Journal of Managerial Psychology*, 23(7):744-771
- Ferris, G. R., & Treadway, D. C. (2012). *Politics in organizations*. Routledge. Taylor & Francis Group
- Ferris, G. R., Treadway, D. C., Kolodinsky, R. W., Hochwarter, W. A., Kacmar, C. J., Douglas, C., & Frink, D. D. (2005). Development and validation of the political skill inventory. *Journal of Management*, 31(1), 126-152.
- Ferris, G. R., Treadway, D. C., Perrewé, P. L., Brouer, R. L., Douglas, C., & Lux, S. (2007). Political skill in organizations. *Journal of Management*, 33(3), 290-320.
- Ferris, G. R., Perrewé, P., Anthony, W. P., Gilmore, D. C. (2000). Political skill at work, *Organizational Dynamics*, 28(4):25-37
- Higgins, C. A., & Judge, T. A. (2004). Friedman, S. D., & Greenhaus, J. H. (2000). *Allies or enemies? How choices about work and family affect the quality of men's and women's lives*. New York: Oxford University Press.
- Greenhouse, J. H. (2003). Career dynamics. In W. C. Borman, D. R. Ilgen, & R. J. Klimoski (Eds.), *Handbook of Psychology, Volume 12, industrial and organizational psychology* (pp. 519-540). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Kaylee Ford, D. (2011). *An evaluation of moderating influences of employee proactive personality: empowerment and political skill*. (PHD dissertation). portland state university.
- Kuijpers, M. A. C. T., Schyns, B., & Scheerens, J. (2006). Career competencies for career success. *The Career Development Quarterly*, 55, 168-178.
- Liu, Y. et al. (2007). Dispositional antecedents and outcomes of political skill in organizations: A four-study investigation with convergence. *Journal of Vocational Behavior*, 71(2007):146-165
- Ng, T. W. H., Eby, L. T., Sorensen, K. L., & Feldman, D. C. (2005). Predictors of objective and subjective career success: A meta analysis. *Personnel Psychology*, 58, 367-408.
- Rasdi, R. M., Ismail, M., Uli, J., Noah, S. M. (2009). Career aspirations and career success among managers in the Malaysian public sector. *Research Journal of International Studies*, 9, 21-35.
- Rogelberg, S. G. (2007). *Encyclopedia of industrial and organizational Psychology, Volume 1*. London: Sage Publications, Inc.
- Yaghinloo M, Javaherdashti F, Khaliliaraghi M. [Professional ethics principles, from design to operation]. *Tadbir*, 2003; 135: 80-8. Persian

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۲۴۸ ■

بررسی اصول و معیارهای پایداری در محلات مسکونی به منظور ایجاد ارتباط بین بافت قدیم و جدید شهر نمونه موردی محلات فیض آباد و شهرک شهید نجفی کرمانشاه

مونا سادات میبدی* - کارشناس ارشد برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

محمد رضا پورمحمدی - دکتری برنامه ریزی شهری، دانشگاه UWCC، انگلستان، و عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

The principles and criteria of sustainability in residential neighborhoods in order to create a connection between the old and new city; Case Faizabad districts and towns shahid Najafi Kermanshah

Abstract

Urban areas during periods before the Industrial Revolution, we have had to adapt to the slow pace of social and economic changes. And to preserve the natural values of personal and social environment and meeting the needs of its residents, the dynamism and vitality were also necessary. Gradually change the way of living and the consequences thereof, as well as variables of balancing economic, social and environmental causes physical and cultural rupture neighborhoods and thus does not meet the needs of residents of urban neighborhoods and inefficient performance. New residential districts, due to lack of space caused by the rising cost of land and high population density and mass of the building, the building without enough light and lack of open space and beautiful natural scenery are made. And this, public and private spheres of life in communities more difficult. This study reviews the sustainability criteria to separate two neighborhoods in residential areas examined in the context of old and new That a total of 96 points good design principles neighborhood, the neighborhood of the town of Faizabad 81 and 70 points, respectively Shahid Najafi said. This evidence suggests the most appropriate design principles in Faizabad is part of an ancient and historical neighborhood. The emphasis on principles and criteria that can be studied in this research.

Keywords: sustainable residential neighborhood, the principles of sustainability, old and new context.

چکیده

پیش از صنعتی شدن، محلات شهری در طول دوره های زمانی، توان سازگاری با روند کند تغییرات اجتماعی و اقتصادی را داشته و ضمن حفظ ارزشهای طبیعی محیط و رفع نیازهای فردی و اجتماعی ساکنین خود، از پویایی و سرزندگی لازم نیز برخوردار بودند. بتدریج با تغییر روش های معیشتی و پیامدهای ناشی از آن و همچنین عدم حفظ تعادل متغیرهای اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی، موجب گسستن کالبدی و فرهنگی محله ها و در نتیجه عدم پاسخگویی به نیاز ساکنین و ناکارآمدی عملکردی محلات شهری شد. محلات مسکونی جدید، به دلیل فقدان فضای کافی ناشی از افزایش قیمت زمین و تراکم بیش از حد جمعیت و توده های ساختمانی، ساختمان های فاقد فضای باز و نور کافی و فقدان مناظر زیبای طبیعت ساخته شده اند و این موضوع، عرصه خصوصی و عمومی زندگی در محلات را با اشکال مواجه نمود. این پژوهش با بررسی اصول و معیارهای پایداری در محلات مسکونی به منظور ایجاد ارتباط بین بافت قدیم و جدید شهر به بررسی جداگانه دو محله در بافت قدیم و جدید پرداخته که از مجموع ۹۶ امتیاز اصول طراحی مطلوب محله، محله فیض آباد ۸۱ و شهرک شهید نجفی ۷۰ امتیاز را به خود اختصاص داده اند که این حاکی از وضعیت مناسبتر اصول طراحی در قسمت های قدیمی و تاریخی محله فیض آباد می باشد. که بر این اساس می تواند تأکیدی بر اصول و معیارهای مورد بررسی در این پژوهش باشد.

واژگان کلیدی: محله مسکونی پایدار، اصول پایداری، بافت قدیم، بافت جدید.

تعریف محله و ابعاد آن

محله را ناشی از تجمع، پیوستگی، معاشرت، روابط همسایگی، و اتحاد غیررسمی میان گروهی می‌داند که تشکیل واحدی به نام محله را می‌دهد (شکویی، ۱۳۷۸، ص ۳۸). محله به عنوان سلول زندگی حیات شهری می‌باشد. بطور کلی محله جزئی از سازمان فضایی شهر است که در آن روابط افراد بصورت رودررو می‌باشد. «محله ممکن است با توجه به هرکدام از جنبه‌ها و معیارهای زیر تعریف گردد:

۱. «مناسبات اداری»: بوسیله مرزها و محدوده‌ها؛
۲. «زیبایی‌شناسی»: بوسیله ویژگی‌های بارز و قدمت توسعه؛
۳. «اجتماعی»: از دید و نگاه ساکنین در منطقه؛
۴. «عملکردی»: بوسیله محدوده خدماتی.
۵. «زیست محیطی»: بوسیله فضاهای با ترافیک آرام و روان و کیفیت بالای زیست محیطی .

(Barton, ۲۰۰۳: ۱۶-۱۷)

لینچ (۱۳۷۴)، شکل بصری شهرها را بر اساس ادراک ذهنی افراد، با پنج ویژگی «راه، گره، نشانه، لبه و محله» ترسیم می‌نماید و در تعریف محله بیان می‌کند که «محله، جایی است که دست کم میان اندازه یا بزرگ بوده و شامل دو بعد باشد، تا ناظر احساس کند که وارد آن شده است. اجزا آن به سبب خصوصیات مشترکی که دارند، کاملاً شناختی هستند، به گونه‌ای که همواره می‌توان سیمای محله‌ها را از درون آنها تمیز داد و این خصوصیات در سراسر محله ادامه می‌یابد و هر جا که محله پایان می‌یابد، قطع می‌شود» (لینچ، ۱۳۷۴). همچنین سازمان و استخوان بندی محله نیز می‌تواند یکی از محورهای کلیدی در تعریف محله باشد. «وجود و تداوم محور اصلی محله همراه با گذرهای پیاده، شبکه‌ای از مراکز فرعی محله و وحدت شکلی آن را باید چارچوب و استخوان بندی اصلی محله دانست» (حبیبی، ۱۳۸۲). «ترکیب عملکردها و فعالیت‌ها برای ایجاد وحدت فضایی، وجود نشانه‌ها و عرصه‌های

پس از انقلاب صنعتی، با توجه به رشد سریع شهرها، حساسیت نظریه‌پردازان اجتماعی و دوست‌داران محیط زیست در خصوص زندگی در شهرها افزایش یافت. به طور کلی، در برخی از تئوری‌های اجتماعی و در تصورات عامه مردم، شهرها به عنوان مکان کاهش ارزش‌ها و پیوندهای اجتماعی تلقی می‌گردد. در گذشته، نقش و کارکرد اجتماعی پر رنگ محله در حیات اجتماعی، موجب می‌شد که افراد از زندگی اجتماعی متعادل‌تری برخوردار بوده و ارزش‌ها، پیوندهای اجتماعی و پایداری بیشتری نسبت به امروز داشته باشند. به عبارت دیگر، امروز رها شدن افراد در مقیاس بزرگ جغرافیایی به عنوان شهر، مشکلات فراوانی را با خود به همراه داشته است. انبوهی از کالاها، خدمات و نیز گستردگی سطح مناسبات اجتماعی، موجب شده است که موضوع نظام مندی رفتار و انتخاب افراد ساکن در شهر، با دشواری روبرو گردد؛ «تبعات ترویج تمدن صنعتی خطر مسخ هویت انسانی و ظهور بحران هویت را فراهم گردانیده است. بررسی‌های انجام شده بیانگر این موضوع است که ادامه وضعیت کنونی، ساختار شهرها را با خطر عمده کاهش روابط عاطفی و انسانی و سرانجام نظامی عاری از هدف و نیک خواهی جمعی روبرو می‌گرداند» (موسوی، ۱۳۸۲). همچنین رشد بی‌رویه شهرها، که به منظور دستیابی به توسعه اقتصادی صورت می‌گیرد، آلودگی‌های زیست محیطی، تخریب منابع و عواقب جبران‌ناپذیر دیگری در پی دارد. از این روی، در پاسخ به مشکلات مذکور و کنترل رشد افسارگسیخته شهری، صاحب نظران فرآیندی از توسعه را پیشنهاد می‌نمایند که در آن از منابع موجود به طور متعادل تری بهره‌برداری گردد و همچنین، میراث طبیعی برای نسل‌های آینده حفظ شود. بدین ترتیب، رویکرد توسعه پایدار شهری مطرح می‌گردد.

مختلف نیمه خصوصی، نیمه عمومی و عمومی به عنوان بستر اصلی در تعاملات و روابط اجتماعی نیز از ویژگی‌های محله محسوب می‌شود» (عزیزی، ۱۳۸۵).

در ایران، محله‌ها کالبد سکونت و اشتغال ۱۲۵۰-۷۰۰ خانوار با دامنه نوسان شعاع دسترسی پیاده ۳۰۰-۳۷۵ متر (۴-۵ دقیقه پیاده) هستند که با عناصر شاخص فرهنگی (مسجد) و (آموزشی) (دبستان) تعریف می‌شود. هر محله، با شبکه سواره‌روی دور محله‌ای، از سایر محلات مجاور جدا و مستقل می‌گردد (حبیبی، ۱۳۷۸). در کنار مفهوم «محله» معادل «Neighborhood» با تأکید بر بعد کالبدی آن، مفهوم دیگری با تأکید بر بعد اجتماعی مطرح می‌گردد و آن «اجتماعات محلی» معادل «Community» می‌باشد. در لغتنامه آکسفورد «Community» به معنای بدنه ای از انسانها که در یک مکان، ناحیه و یا محدوده مشترک زندگی کرده و ویژگی‌های مشترک مذهبی، شغلی و ملی و ... دارا می‌باشند، آورده شده است. در ادبیات شهرسازی نیز مفهوم «Community» «شبکه ای از اجتماعات مردمی با هویت، علایق و نظریه‌های مشترک در سطح محلی که شناخت، فرصت و حمایت‌های دوسویه ای برای دوستی و همکاری فراهم می‌آورند»، می‌باشد (Barton, ۲۰۰۳:۴). در فرهنگ غرب و موقعیت کنونی نیز تعداد جمعیت ساکن معیار عمده در تعریف محله است (حبیبی، ۱۳۸۵، ص ۳۶). به طور کلی می‌توان گفت همان‌گونه که شهرها بر اساس اندازه، فرم تراکم و سایر ویژگی‌های خود متفاوت هستند، قطعیت اندازه برای آنها ارائه نشده است. برای محله نیز شاخص‌هایی چون جمعیت، سطح و شکل معرف نیستند. در مقابل عواملی نظیر هویت، ادراک ساکنین و ... معرف محله‌ها هستند (همان، ص ۳۸).

توسعه محله‌ای پایدار

طی دهه‌های اخیر، توسعه پایدار و توسعه پایدار شهری به تدریج به پارادایم (الگوواره) نوین و

مسلط ادبیات نظری و علمی رایج در باب توسعه و برنامه‌ریزی شهری، تبدیل شده است. این پارادایم، اگر چه ناظر به برداشت‌ها و تفسیرهای گوناگونی است، اما در مجموع بر پایداری و استمرار توسعه برای همگان و نسل‌های آینده طی زمان و بر همه جانبه‌نگری ابعاد پیچیده اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی فرایند توسعه در سطح یک کشور یا شهر، تأکید دارد. مهم‌ترین دغدغه‌ای که موجب تعمق و توجه جدی صاحب‌نظران و برنامه‌ریزان شهری را به سوی مفهوم توسعه پایدار شهری جلب نموده، از یک سو، واقعیت رشد شتابان شهرنشینی در جهان امروز و تداوم آن در آینده و از سوی دیگر، رشد حیرت‌آور چشم‌گیر کلان‌شهرها، به ویژه در کشورهای جنوب، و پیامدهای زیان‌بار آن برای ساکنان این مناطق است (رهنمایی، ۱۳۸۵). با مطرح شدن محله به عنوان سلول «زندگی شهری» ، تحقق توسعه پایدار نیز تنها در قالب توسعه محله ای و در مقیاس محلی و در ادامه تفکر «جهانی بیندیش، محلی عمل کن» دنبال شد. با توجه به اینکه در حال حاضر بیش از ۵۰٪ مردم جهان در شهرها زندگی می‌کنند، نحوه توسعه محله‌ها در مقیاس کلان می‌تواند موفقیت و یا شکست جامعه را در برابر حل مشکلات زیست محیطی، اجتماعی، کالبدی و ... تعیین نماید (Roseland, ۲۰۰۰). «توسعه محله‌ای پایدار» تنها یک نوع واحد همسایگی، محله، شهر و یا ناحیه را توصیف نمی‌کند. فعالیت‌هایی را که محیط شهروندان می‌خواهند و می‌توانند به آنها پایداری بخشند، ممکن است از یک جامعه تا جامعه دیگر متفاوت باشد. بطور کلی یک محله پایدار با در نظر گرفتن توان زیست محیطی، به نیازهای اقتصادی - اجتماعی ساکنانش پاسخ می‌گوید. توسعه پایدار در مقیاس محله به معنای «ارتقاء کیفیت زندگی در شهر، شامل همه ویژگی‌ها و اجزاء زیست محیطی، فرهنگی، سیاسی، اداری، اجتماعی و اقتصادی بدون ایجاد مانعی برای نسل آینده» می‌باشد. مانعی که کاهش منابع

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

طبیعی و افزایش کمبودهای محلی است (Urban Conference ۲۱, ۲۰۰۰). «توسعه محلی پایدار را می‌توان به عنوان تغییری در شیوه‌های مدیریت محلی که به پایداری زیست محیطی در سطح جهان و در عین حال محیط زیست طبیعی و مصنوع محلی نیز کمک می‌نماید، تبیین نمود. توسعه پایدار افزایش کنترل محلی را بر تصمیم‌گیری‌ها مورد توجه قرار داده و تشویق می‌نماید. چنین استراتژی توسعه‌ای نیازمند تفویض اختیار در تصمیم‌گیری تا سطح محلی می‌باشد (Gibbs, ۱۰۶: ۱۹۹۴-۱۰۷). توسعه پایدار در مقیاس محله به معنای «ارتقاء کیفیت زندگی ساکنین، شامل همه ویژگی‌ها و اجزاء زیست محیطی، فرهنگی، سیاسی، اداری، اجتماعی و اقتصادی بدون ایجاد مانعی برای نسل آینده» می‌باشد. مانعی که نتیجه کاهش منابع طبیعی و افزایش کمبودهای محلی است (Urban Conference, Berlin, July ۲۱, ۲۰۰۰).

بطور کلی در همه تعاریف توسعه محله‌ای پایدار اصول و معیارها در پایداری محله را می‌توان اینگونه دسته‌بندی نمود: سرزندگی، هویت، پویایی، سازگاری، تنوع، خوانایی و دسترسی (نگارنده بر گرفته از منابع مختلف).

بررسی الگوهای محله‌های مسکونی معاصر

تحلیل مقایسه‌ای الگوهای نیمه اول قرن بیستم و معادل‌های آنها در نیمه دوم این قرن، نشان می‌دهد که مبانی اصلی و معیارهای تعریف‌کننده الگوهای عام که در مقیاس گسترده‌ای در سراسر جهان استفاده شده‌اند، مشترکات فراوانی دارند. ضمن اینکه بسیاری از اصول الگوهای عام اولیه هنوز در طراحی مجموعه‌های مسکونی معتبر و قابل استفاده‌اند، ویژگی‌های فرهنگی و مکانی، پیشینه تاریخی و شرایط اجتماعی از عوامل مهم تشخیص و تمایز مجموعه‌ها در شهرها و کشورهای مختلف‌اند. مجموعه این ویژگی‌ها به‌همراه عوامل موثر در ارتقاء کیفیت زندگی، تعیین‌کننده معیارهای طراحی و ساخت مجموعه‌های مسکونی امروزد (عینی فر،

۱۳۸۶).

اصول و معیارهای پایداری در محلات مسکونی به منظور ایجاد ارتباط بین بافت قدیم و جدید شهر توسعه محله‌ای، علیرغم سابقه نسبتاً طولانی در ادبیات علمی و اجرایی پس از یک دوره وقفه در دهه ۷۰ و ۸۰ میلادی مجدداً در دهه ۹۰ و سالهای اخیر و با ترکیب آن با توسعه پایدار تبدیل به مبحث اساسی در مقوله توسعه گردیده است و دانشمندان و مجریان هرکدام متناسب با زمینه فعالیت، در چارچوب این مفاهیم دیدگاه‌های خود را ارائه نموده و یا اقداماتی را به انجام رسانیده‌اند. بنا به بررسی‌های انجام گرفته در قالب نظریه‌ها و تجربیات موجود در مقیاس جهانی، اصول و معیارهای بسیاری را می‌توان برای توسعه پایدار در مقیاس شهر و محله مطرح و مورد تجزیه و تحلیل قرارداد از جمله این اصول و معیارها می‌توان به سرزندگی، هویت، پویایی، سازگاری، تنوع، خوانایی و دسترسی اشاره کرد که در جدول ذیل به طور مختصر بحث می‌شوند.

روش شناسی

تقسیم بندی شهر کرمانشاه به تقسیمات محله بندی رسمی و مصوب در طرحهای جامع و تفصیلی وجود ندارد به جز در بافت تاریخی و میانی که در سالهای گذشته و قبل از تقسیم شهر به پاره شهرها (و قبل از پیشنهاد طرح جامع برای استان) این محله بندی ها انجام گرفته است. اما بر روی برخی از نقشه ها اسامی و موقعیت حدودی تعدادی از محلات شهری موجود است که در زیر به آن اشاره می کنیم. به دلیل عدم امکان ارزیابی تمامی محلات در جامعه آماری شهر کرمانشاه در پژوهش حاضر ۲ محله انتخاب گردید. یکی در بافت میانی و خود شکل دهنده یا به عبارتی طراحی نشده و دیگری در بافت حاشیه‌ای و طراحی شده معاصر می پردازد و اصول طراحی شهری و ویژگی های معماری در ۲ محله زیر را مورد بررسی قرار می دهد:

۱. محله فیض آباد (واقع در بافت قدیم پاره شهر

جدول ۱. الگوهای عام محله در نیمه اول قرن بیستم میلادی؛ ماخذ: عینی فر، ۱۳۸۶.

نام الگو	مسئله موجود	معیار های مورد نظر	راه حل های پیشنهادی	نتایج
جوامع آرامانگرا (قبل از مدرن)	شرایط نامطلوب زندگی فقدان برابری اجتماعی سرمایه داری و اختلاف طبقاتی	برابری اجتماعی مشارکت مردم روح همکاری جمعی	نظم جدید اجتماعی فرم آرامانگرای اجتماعی محلی تحصیل-آموزش مسکن اجتماعی	کمبود منابع مالی بی محتوایی درونی آرامانگرایی افراطی عدم موفقیت
باغشهرها	پراکندگی کالبدی شهرها اندازه بزرگ شهرها جدایی از طبیعت خانه های گران کیفیت نازل محیط شهرها	برابری اجتماعی رفاه اجتماعی سلامتی و بهداشت کارایی عملکردی اهمیت خانواده اهمیت زندگی در اجتماع محلی ارتباط با طبیعت ارزش های مثبت زندگی روستایی	توسعه در زمین های ارزان رشد کنترل شده محدودیت تراکم سرمشق قرار دادن الگوهای طبیعی تفکیک عملکرد های و کنترل کار کردهای مزاحم	ایده غالب قرن بیستم ساده شدن مدل در طول زمان و منجر شدن به ساخت و سازدر زمین های بزرگ خیابان های منحنی پارک مانند
واحد همسایگی	تداخل سواره /پیاده فقدان هویت نزول ساختار اجتماعی محلی	رفاه اجتماعی اهمیت به خانواده کارایی عملکردی اهمیت به زندگی در اجتماع محلی	تفکیک کامل سواره ؟ پیاده تفکیک کار کردها عنصر شاخص محله و مرکزیت مدرسه	شباهت به زیر تقسیمات تعریف شده در الگوی باغشهرها موفقیت مدل و متداول شدن در اغلب شهر های معاصر دنیا
شهر مدرن (کنگره معماری مدرن)	پراکندگی کالبدی شهرها غم غربت و مهاجرت فقدان سلسله مراتب کهنگی و فرسودگی آشفته گی شهرها	استفاده از فناوری جدید برابری اجتماعی کارایی عملکردی شهرگرایی کارکرد گرایی	تراکم زیاد ساختمان بلند در محیط سبز تفکیک تخصصی کار کرد های سلسله مراتب دسترسی	کاربرد در مرکز شهری مسکن جمعی و عمومی شباهت بسیار به نظریه باغشهرها

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۵۳

۲. مرکز شهر (بافت قدیم) دارای هویت و شخصیت ویژه است و در مدت زمان طولانی تری نسبت به مکانهای دیگر موجود در شهر دارای سابقه اسکان و تمرکز جمعیت و زندگی شهری گشته است و به مرور زمان فضاهای ویژه ای در آن شکل گرفته (که البته متأسفانه به دلیل پروژه های شهرسازی و عمرانی دوران معاصر کمتر به هویت یکپارچه، منسجم و منحصر به فرد آن نسبت به مکانهای دیگر شهر توجه شده است، اما با این حال هویت

مرکزی و کانون اولیه شهری)؛ و
۲. شهرک شهید نجفی (واقع در حاشیه شهری و پاره شهر غربی).
دلایل انتخاب محله ی فیض آباد و شهرک شهید نجفی محله فیض آباد
۱. موقعیت محله در هسته مرکزی، نخستین کانون شهری کرمانشاه و بافت تاریخی و خودشکل دهنده است؛

جدول ۲. الگو های محله در نیمه دوم قرن بیستم میلادی؛ ماخذ: عینی فر، ۱۳۸۶.

نام الگو	مسئله موجود	معیار های مورد نظر	راه حل های پیشنهادی	نتایج
مجموعه های برنامه ریزی شده (PUD)	پراکندگی کالبدی ناامنی در شهر ها کیفیت نازل محیط استفاده نامطلوب از زمین نزول ساختار اجتماع محلی	فضای سبز عمومی بیشتر در قبال مسکن متراکم تر رفاه عمومی اهمیت زندگی در اجتماع محلی اهمیت به کیفیت فضای کالبدی	استفاده از کنترل های برنامه ریزی طراحی واحد و هماهنگ مالکیت خصوصی و مدیریت مشترک مجموعه دسترسی آسان به امکانات محلی مشترک	ایجاد جوامع بسته و تفکیک طبقات اجتماعی خصوصی سازی عرصه عمومی محیط های بسته و از نظر اجتماعی - کالبدی منزوی
محله های سنتی جدید (TND)	پراکندگی کالبدی شهر ها وابستگی به ماشین توسعه نامتوازن زشتی شهر ها کیفیت نازل محیط شهر ها	برابری اجتماعی رفاه عمومی پیاده محوری اهمیت زندگی در اجتماع محلی تاکید بر سنت های گذشته تاکید بر زیبایی طراحی هماهنگ با اتکا به ظوابط مدون	کاربری ترکیبی افزایش تراکم الگوی ترکیبی مسکن رعایت معیار های زندگی شهری شبکه دسترسی با طراحی کلاسیک روش طراحی کوتاه مدت در محل تدوین ضوابط طراحی	تطبيق ایده های غالب قرن بیستم با شرایط محلی بازاریابی موفق در تجارت مسکن توجه بیش از حد به عناصر کالبدی مورد توجه طبقات اجتماعی مرفه
محله با محوریت حمل و نقل عمومی (TOD)	پراکندگی شهر ها وابستگی به وسیله نقلیه شخصی توسعه نامتوازن زشتی شهر ها	رفاه عمومی برابری اجتماعی پیاده محوری با اتکا به حمل و نقل عمومی اهمیت به زندگی در اجتماع محلی هماهنگی با راهبرد های منطقه ای	کارکرد ترکیبی افزایش نسبی تراکم الگوی ترکیبی مسکن رعایت پیوند های منطقه ای سلسله مراتب دسترسی پیاده محوری	تطبيق ایده ای گذشته با شرایط امروز موفقیت در بازار مسکن
دهکده های شهری یا محله های پیاده محور	فقدان هویت و شخصیت در شهر ها نبود حس مکان و محله فقدان الگو های اقنا کننده مسکن	شهر گرایی رفاه عمومی برابری اجتماعی پیاده-محوری توجه به اجتماع محلی توجه به ویژگی های مثبت زندگی روستایی توجه به سنت ها	سبک بومی کلاسیک کاربری ترکیبی افزایش نسبی تراکم استفاده از الگو های ترکیبی مسکن ویژگی های روستایی	مسکن اقنا کننده و قابل قبول خطر تقلیل الگو به عناصر صرفا کالبدی
رشد هوشمند	پراکندگی شهر ها وابستگی به ماشین توسعه نامتوازن	رفاه عمومی برابری اجتماعی توجه به اجتماع محلی توجه به بافت موجود حفظ هویت فرهنگی - تاریخی توجه به طبیعت	افزایش نسبی تراکم کاربری ترکیبی استفاده از ساختمان های موجو مرمت و نو سازی ساختمان های موجود	حفظ بنا ها و بافت های با ارزش موجود نوسازی یکپارچه بر اساس برنامه مصوب

جدول ۳. تفاوت ها و مشترکات الگوهای اخیر مسکن؛ ماخذ: عینی فر، ۱۳۸۶.

رشد هوشمند	دهکده شهری	محله های پیاده محور	محله های سنتی جدید	محله های برنامه ریزی شده	تفاوت ها
افزودن سیاست گذاری های حکومتی تشویق به ارتقای کیفیت	تاکید بر خود اتکا بودن (با خانه سازی ترکیبی و اشتغال) توسعه در بافت موجود	دسترسی پیاده به ایستگاه حمل و نقل عمومی اتصال به سامانه منطقه ای	تاکید بر سنتی بودن معماری کلاسیک ارتباط ضعیف با سامانه منطقه ای	طراحی مبتنی بر برنامه و ضابطه طراحی هماهنگ و همه جانبه مدیریت مشترک	مشترکات
<p>کاربری های ترکیبی، ترکیب گونه های مسکن، فرم فشرده، محیط زندگی پیاده محور (چهار صد متر فاصله از مرکز تا لبه)، گزینه های حمل و نقل شهری، قلمرو عمومی جذاب، طراحی شهری با کیفیت، مرکزیت کارکرد های شهری و تجاری، لبه تعریف شده، خیابان های کم عرض و کارا، طراحی کوتاه مدت متمرکز.</p>					

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۵۵

به خصوص غربیه ها را جهت یابی و هدایت کند و بین عناصر قدیمی و تاریخی موجود در گره های یاد شده پیوند برقرار است که سهولت در شناخت مکانها را نتیجه دارد که خود حاکی از هویت محله است در گره های فضا های عمومی در گره ها که مرکز تجمع و تعاملات اجتماعی و روابط چهره به چهره افراد است سر زندگی و اثر گذاری را در محله تامین می کنند و باعث ارتقاء کیفیت زندگی و تقویت احساسات جامعه محلی می شوند. در نتیجه عناصر تاریخی و قدیمی در سیمای محله ی فیض آباد موجب هویت و سرزندگی محله شده اند. پویایی و سازگاری؛ نگهداری و نو سازی درست و اصولی بافت محله ای فیض آباد، اعم از بنا ها فضا های عمومی، نوسازی و بهسازی بافت ها و بنا های فرسوده و مرمت ساختمان های ارزشمند تاریخی به نحوی که شخصیت محله و سیمای خیابان را تقویت کند و توسعه و گسترش کمی ساختمانها برای تامین نیازهای جدید و تامین فضاهای جدید سازگار با نیازهای جدید به شکلی که طرح اولیه محله حفظ شده و لطمه ای به هویت آن وارد نشود و مصالح و جزئیات متناسب انتخاب شوند؛ مثلاً در معابر فرعی به دلیل عدم رعایت اصل مقیاس و

محله ای خود را تا حد زیادی حفظ کرده و دارای منظر شهری و ویژگی های اجتماعی متفاوتی با دیگر قسمتهای توسعه یافته شهر است؛ و

۳. وجود کمیت زیادی از پروژه های مرمتی و مرمت شهری و ارتباط آنها با قسمتهای بازسازی شده و طراحی شده جدید از قابلیت های این بافت است.

شهرک شهید نجفی

۱. موقعیت شهرک در بافت حاشیه ای و طراحی شده است؛ و

۲. سابقه سکونت رسمی و تبدیل آن به کاربری مسکونی به کمتر از ۲۰ سال می رسد.

اصول و معیارهای پایداری در محله فیض آباد و شهرک شهید نجفی

محله فیض آباد

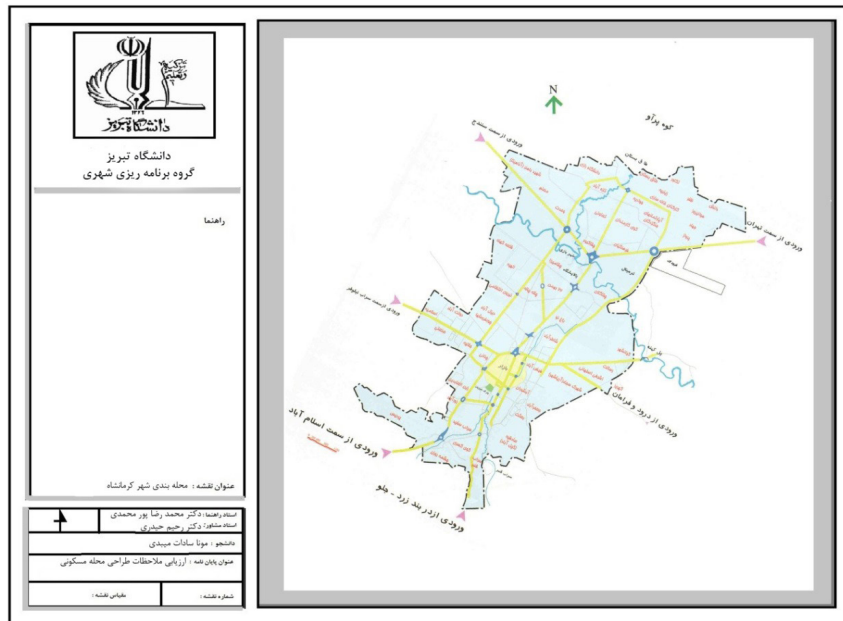
عناصر اصلی توسعه پایدار که موجب بالا رفتن کیفیت زندگی می شود در محله فیض آباد به شرح زیر بررسی شده اند:

هویت و سرزندگی؛ کیفیت طراحی فضا ها در محله فیض آباد مناسب است. محله فیض آباد با وجود گره ها، لبه ها، راه ها و نشانه مذکور سیمایی خوانا دارد و دارای هویت و پایداری است که با استفاده از نشانه پر قدرت مسجد جلیلی می تواند افراد و

جدول ۴. اصول و معیارهای محله پایدار؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

اصول و معیارهای محله پایدار		
معیارها	اندیشمندان	زیر معیارها
هویت و سرزندگی	لینچ، ۱۳۷۶ و چپمن، ۱۳۸۴	خوانایی ساختار جدید و قدیم محلی؛ پذیرندگی عرصه های عمومی؛ ادراک ساختار جدید و قدیم؛ تجهیزات و فعالیتهای جدید شهری در قالب نیازهای جدید اجتماعی و فرهنگی، و منظر منطقه از نظر طبیعت و مرزهای محله؛ پویایی مکان محله ها نسبت به کل مرکز شهر؛
پویایی و سازگاری	Barton, ۲۰۰۳	تداوم زندگی ساکنین محلات از گذشته تا حال تغییر و تداوم در انواع و الگوی فعالیت؛ کمیت، کیفیت و ارزش بناها و ساختمان های مسکونی و غیر مسکونی؛ الگوی توزیع فضاهای باز و سبز؛ الگوهای مالکیت؛
تنوع	Wheeler, ۲۰۰۴	تغییرات در ساختار جمعیتی ساکنین؛ تغییرات در شرایط اجتماعی و فرهنگی؛ تغییر در شرایط طبیعی و زیست محیطی؛ تغییر در شرایط اقتصادی خانوارها؛ تغییر در نوع فرصت های شغلی؛ تغییر در شرایط فناوری؛
دسترسی	چپ من، ۱۳۸۴ و Barton, ۲۰۰۳	راحتی دسترسی؛ امنیت؛ فضای اجتماعی؛ فضای ورزشی - تفریحی؛ فضای پارکینگ کافی؛ تعادل و توازن بین انواع حرکت؛
تراکم و ظرفیت قابل تحمل محله	عزیزی، ۱۳۸۲ و Wheeler, ۲۰۰۴ و Barton, ۲۰۰۷ و Selman, ۱۹۹۵	ظرفیت توسعه محله؛ ظرفیت دسترسی محله؛ ظرفیت منابع؛ خصوصیات مکان؛

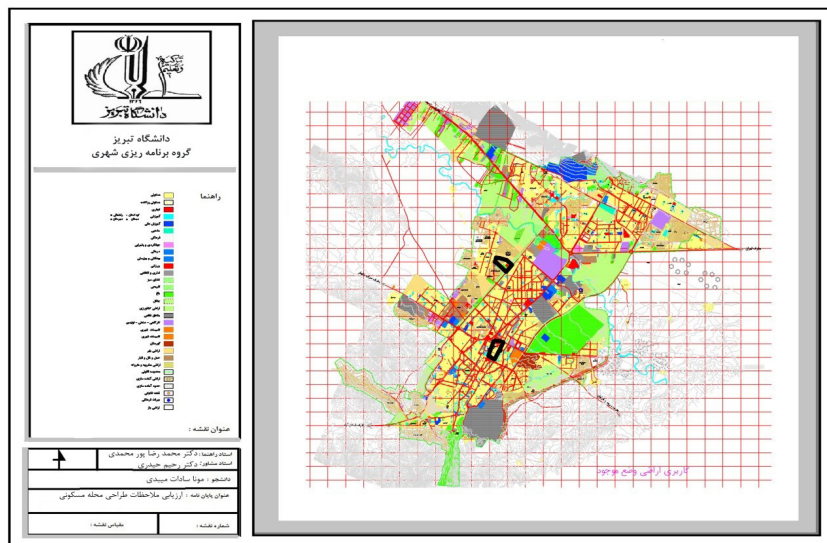

نقشه ۱. اسامی و موقعیت محلات شهری کرمانشاه؛ ماخذ: سازمان مسکن و شهرسازی کرمانشاه.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۵۷

نقشه ۲. موقعیت محلات مورد مطالعه در طرح جامع، ماخذ: نگارندگان.

تناسب و کمبود عرض و فشردگی بافت و توسعه و عقب نشینی‌ها بدون صدمه زدن به هویت تاریخی و قدیمی محله انجام گیرد که خود نشانگر سازگاری محدود این محله و در خور دقت و توجه بیش از حد می باشد.

تنوع؛ با توجه به اینکه اصل تنوع را می توان در قالب معیار های فوق الذکر (کارایی، سرزندگی، دسترسی؛ در معابر فرعی دسترسی مستقیم و راحت

به وسایط نقلیه عمومی وجود ندارد که خود افزایش زمان جابجایی را در پی دارد و به دلیل پیچ و خم‌ها و تنگ و باریک بودن آنها و عدم رعایت اصل مقیاس و تناسب و درجه محصوریت بالا امکان نظارت از ساختمان‌ها و کاهش ترس از جرم‌های خیابانی وجود ندارد و تعادل و توازن بین انواع حرکت (پیاده، دوچرخه، اتوبوس، خودرو شخصی) برقرار نیست و نیاز به فضای پارکینگ خصوصی و عمومی را در پی دارد. در لبه‌ها نیز شرایط فوق با شدت کمتری حاکم است با این تفاوت که تعداد محدودی وسائط نقلیه عمومی در آنها (به خصوص در لبه خیابان مدرس) عبور و مرور دارند که با توجه به بالا بودن مساحت کاربری تجاری در لبه فوق حجم عظیمی از ترافیک افزایش مصرف انرژی و آلودگی صوتی، نورگیری نامناسب را در پی دارد.

تراکم و ظرفیت قابل تحمل محله؛ با توجه به بررسی‌های ویژگی‌های معماری و تحلیل سیمای محله ی فیض آباد وضعیت ظرفیت قابل تحمل محله به شرح زیر است:

۱. ظرفیت تراکم و توسعه فیزیکی محله محدود می‌باشد (تنها تراکم عمودی آن هم به شکل محدود)؛
۲. ظرفیت دسترسی محله به شدت پایین است؛
۳. ظرفیت منابع محله محدود است؛
۴. محله از نظر ویژگی‌های کالبدی، بناهای شاخص و کیفیت‌های زیبایی و منظر دارای ظرفیت بالای می‌باشد؛ و
۵. به دلیل غلبه یک اربری تجاری و بالا بودن قیمت زمین به خصوص در لبه‌ها ظرفیت مکان‌های سبز و باز در محله بسیار پایین است و فقدان مکان‌های طبیعی در محله چشمگیر به نظر می‌رسد.

شهرک شهید نجفی

هویت و سرزندگی؛ ساختار محله و فضای شهرک قابل درک است اما کیفیت طراحی فضا در سیمای آن متوسط ارزیابی می‌شود که خود خوانایی کمتری را به همراه دارد. همانطور که گفته شد خوانایی از

جمله معیارهای هویت و پایداری محله است بنا بر این شهرک شهید نجفی دارای هویتی نسبتاً کم‌رنگ می‌باشد. جذابیت و اثرگذاری فضا‌های عمومی بر ذهن ساکنین در محله که تامین‌کننده سرزندگی محله است کم می‌باشد که حاشیه‌ای تازه‌ساز، مهاجرپذیر و خوابگاهی بودن شهرک در کم‌رنگ شدن هویت و سرزندگی محله موثر است و کم‌رنگ بودن نقش گره‌ها در آن و اصول طراحی و مکانیابی شهرک فضای آرام و ساکن را در شهرک شهید نجفی فراهم آورده است.

پویایی و سازگاری؛ تازه‌ساز بودن شهرک و عدم پیشینه‌ی تاریخی آن سازگاری قابل ملاحظه‌ای را نشان نمی‌دهد اما طراحی و مکانیابی آن قابلیت سازگاری و تکامل را دارا می‌باشند و دگرگونی و تغییر در سیمای و کالبد محله به عنوان تهدید برای آن به حساب نمی‌آید.

تنوع؛ محدودیتی در تغییر و تنوع در شهرک وجود ندارد و فضای محله در راستای تغییر و پاسخگویی به نیازهای متنوع کاراست.

دسترسی؛ لبه‌ها و راه‌ها در سیمای شهرک شطرنجی و گاهاً یکنواخت هستند و عرض معابر در راه‌ها زیاد و استاندارد است و از محصوریت نسبی حداقل بر خوردارند همچنین اصل مقیاس و تناسب در مورد معابر شهرک رعایت شده که خود منجر به دسترسی آسان برای همه مردم به فعالیت‌ها در داخل و یا خارج شهرک می‌شود. البته با تاکید بیشتر بر استفاده کنندگان از وسیله نقلیه و دسترسی مستقیم و راحت به وسائط نقلیه عمومی وجود دارد که این ویژگی امنیت و کاهش تصادفات و کاهش ترس از جرم‌های خیابانی و نظارت از ساختمانها را به دنبال دارد و در زمان و هزینه جابجایی صرفه جویی می‌شود و فضاهای پارک عمومی و خصوصی در کنار خیابان وجود دارد. همچنین معابر قابلیت برقراری تعادل و توازن بین انواع حرکت (پیاده، دوچرخه‌ها، اتوبوس و خودروی شخصی) را دارند.

تراکم و ظرفیت قابل تحمل محله؛ با توجه

به بررسی‌های ویژگی‌های معماری و تحلیل سیمای محله شهید نجفی وضعیت تراکم و ظرفیت قابل تحمل محله به اختصار در زیر می‌آید:

۱. ظرفیت تراکم و توسعه فیزیکی محله با وجود لبه‌های محدودکننده به شکل توسعه افقی محدود است اما تراکم بالا و توسعه عمودی در شهرک محدودیتی ندارد؛

۲. ظرفیت دسترسی محله بالا؛

۳. ظرفیت منابع محله به دلیل حاشیه‌ای بودن محدود است؛

۴. محله از نظر ویژگی‌های کالبدی، بن‌های شاخص و کیفیت زیبایی و منظر دارای ظرفیت پایین و فاقد بناهای با ارزش معماری است؛ و

۵. ظرفیت مکانهای سبز و فضا‌های باز در محله بالاست و پارک حاشیه‌ای در لبه‌ی محله از مکان‌های طبیعی و سبز مناسب در محله است.

آزمون فرضیات

با توجه به نتیجه‌گیری انجام گرفته و تجزیه و تحلیل دو محله‌ی فیض‌آباد و شهید نجفی به اثبات فرضیات می‌پردازیم:

۱. در طراحی گره‌های محله فیض‌آباد با توجه به امکانات موجود، اصول طراحی و ویژگی‌های معماری مورد نظر پژوهش تا حد زیادی رعایت گردیده و گره‌ها در محله فیض‌آباد از وضعیت مطلوبی برخوردارند و موجب برقراری پیوند بین عناصر و اجراء و سایر مکان‌های محله گردیده‌اند و شکل‌دهنده هویت محله می‌باشند، همچنین زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی مطلوب و تقویت روابط چهره به چهره هستند که خود پویایی و سرزندگی را در محله ایجاد می‌کند. اصول طراحی گره‌ها به گونه‌ای بوده که در دوره‌های مختلف تاریخی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی به عنوان مهمترین کانون و محل تمرکز محله مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ بنابراین از تنوع، کارایی و سازگاری لازم برخوردارند و باعث ارتقاء کیفیت زندگی در محله فیض‌آباد می‌باشند.

۲. طراحی معابر عریض با درختکاری مناسب در

معبر اصلی قائم، راحتی دسترسی، تعادل و توازن بین انواع حرکت پیاده و سواره یا افراد کم‌توان حرکتی، و کاهش تصادفات را در محله به وجود آورده و موجب پایداری محله و ارتقاء کیفیت در آن می‌شود و در مقابل معابر کم‌عرض و نامطلوب در محله فیض‌آباد ترافیک، شلوغی و آلودگی‌های بصری و پایین آمدن کیفیت زندگی را به دنبال دارد. ۳. وجود سلسله مراتب فضایی مطلوب در طراحی بخش‌های قدیم بافت فیض‌آباد امنیت، آرامش و حریم را در محله به تصویر می‌کشد و کیفیت زندگی را در آن افزایش می‌دهد.

بر این اساس فرضیه اول اثبات گردیده و می‌توان گفت: بین نحوه طراحی فضا‌های شهری و کیفیت زندگی رابطه معنی‌داری وجود دارد.

۱. بررسی ۸ شاخص طراحی مطلوب معماری در سیمای محلات و زیرشاخص‌های پایداری نشان‌دهنده فاصله ۱۱ امتیازی بین (بخش قدیمی و تاریخی محله فیض‌آباد) و شهرک معاصر شهید نجفی است، این فاصله فاحش و معنی‌دار نشان‌دهنده تطابق بیشتر محله فیض‌آباد با اصول طراحی و ویژگی‌های مطلوب معماری می‌باشد که در نهایت به پایداری بیشتر بخش‌های تاریخی و قدیمی محله منجر گردیده.

بدین ترتیب فرضیه دوم نیز اثبات گردیده و می‌توان گفت: بین بافتهای مختلف محلات شهری (قدیم و جدید) از نظر انطباق با اصول طراحی و ویژگی‌های مطلوب پایداری محلات تفاوت معنی‌داری وجود دارد.

۱. به کارگیری اصول طراحی و ملاحظات معماری در نماهای قدیمی محله فیض‌آباد و عدم به کارگیری این اصل در شهرک شهید نجفی شرایط فیزیکی متفاوتی را در این دو محله به وجود آورده در محله فیض‌آباد باعث هماهنگی و زیبایی شده و در شهرک شهید نجفی ناهماهنگی بصری را ایجاد نموده، همچنین استفاده از معابر عریض و به دنبال آن ایجاد مقیاس و تناسب مطلوب در شهرک شهید

محلات می باشد.

منابع و ماخذ

بحرینی، حسین (۱۳۹۰) فرایند طراحی فضای شهری، انتشارات دانشگاه تهران.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶) سیر اندیشه ها در شهرسازی (۲)، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، شرکت عمران شهر های جدید، چاپ اول، تهران. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۴) آشنایی با معماری اسلامی، انتشارات سروش دانش، چاپ دوم، تهران. توسلی، محمود (۱۳۷۶) قواعد و معیارهای طراحی شهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.

جیکوبز، جین (۱۳۸۶) مرگ و زندگی در شهر های بزرگ آمریکایی، ترجمه حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی، تهران، دانشگاه تهران.

چپ من، دیوید (۱۳۸۴) آفرینش محلات و مکان ها در محیط انسان ساخت، ترجمه شهرزاد فریادی و منوچهر طبیبیان، انتشارات دانشگاه تهران.

خشتی، محسن (۱۳۷۹) معیارها و ضوابط مطلوب در تعیین محله شهری، پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

خدیوی، سیامک (۱۳۷۸) مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد سوم). رفیعیان، مجتبی و خرمگاه، شیوا و اسماعیلی، علی (۱۳۸۹) بازآفرینی شهری و رویکرد ایجاد و توسعه محلات سنتی شهری، نشریه اینترنتی نوسازی، سال دوم، شماره هشت.

سلطانزاده، حسین (۱۳۷۲) فضاهای شهری در بافت های تاریخی ایران، فرهنگ و معماری، تهران. شیعه، اسماعیل، کارگاه برنامه ریزی شهری، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ پنجم، آبان ۱۳۸۷

طرح بهسازی و نوسازی مرکز شهر کرمانشاه مهندسان مشاور معماری و شهرسازی (طرح و آمایش).

عینی فر، علیرضا (۱۳۸۶) نقش غالب الگوهای عام در طراحی محله های مسکونی معاصر، نشریه

نجفی باعث ارتقاء شرایط فیزیکی این محله ی مسکونی و بافت شهری گردیده و از این منظر دارای وضعیت بهتری نسبت به محله فیض آباد می باشد. بر این اساس فرضیه ی سوم اثبات گردیده است. می توان گفت: ملاحظات معماری و طراحی باعث ارتقاء شرایط فیزیکی بافت های شهری و محلات مسکونی می گردد.

نتیجه گیری و جمع بندی

این پژوهش بر اساس کیفیت زندگی منبعث از اصول طراحی و ویژگیهای معماری در سیمای محلات واقع در نمونه موردی انجام شده و اصول طراحی و معماری (ترکیب، فضا های پر و خالی، مقیاس و تناسب، فضا های متباین، محصوریت، جهت و فاصله بین ساختمان ها حریمیت، تجهیزات و مبلمان و ناماسازی) به طور جدا گانه در هر یک از اجزای تشکیل دهنده سیمای ۲ محله فیض آباد در بافت مرکزی و قدیمی و محله شهرک شهید نجفی در بافت حاشیه ای و طراحی شده بررسی و امتیازبندی شده اند که از مجموع ۹۶ امتیاز اصول طراحی سیمای مطلوب محله، محله فیض آباد ۸۱ و شهرک شهید نجفی ۷۰ امتیاز را به خود اختصاص داده اند که این حاکی از وضعیت مناسبتر اصول طراحی در قسمت های قدیمی و تاریخی محله فیض آباد می باشد.

بر این اساس می توان جهت طراحی در ایجاد محلات شهری معیارهای مناسبی در نظر گرفت و میتوان با تغییراتی در اصول طراحی و بافت فیزیکی محلات قدیمی در مورد معابر و خدمات رسانی کالبد، فرم و سیمای محلات نوساز را مشابه محلات قدیم طراحی نمود. در ضمن هر چند در محلات قدیمی خدمات رسانی، تجهیزات و مبلمان و استانداردهای کاربری معابر و راهها چندان مطلوب بنظر نمی رسد اما چون روابط اجتماعی، فرهنگی، هویت، پویایی و سرزندگی در آنها قوی تر از محلات جدید التاسیس است، که خود عامل مهمی در انتخاب مردم جهت سکونت در این

pafrey, Eric. (2002) stopsprawl, sierra club, (www.sierra-club.org)

Walmsley, Anthony (2006) Greenways: multiplying and diversifying in the 21 st century, landscape and urban planning, vol 76

Wheeler .Stephen m. (2004) .planning for sustainability. Routledge ,London and New York.

Willmott (eds) Geography in America at the Dawn of the 21 Century. Oxford: Oxford University Press

Ye lin et al, (2005), "What Is Smart Growth? Really?" Journal of Planning Literature, vol.19, pp.301.

هنرهای زیبا، شماره ۳۲.

فریادی، و طبیبیان (۱۳۸۴) آفرینش محلات و مکان‌ها در محیط انسان‌ساخت، انتشارات دانشگاه تهران.

کنگوری، معصومه (۱۳۷۸) اصول طراحی محله مسکونی در ایران و طراحی محله‌های مسکونی در چیتگر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی.

میر مقتدایی، مهتا و رفیعیان، مجتبی؛ سنگی، الهام (۱۳۸۹) تاملی بر مفهوم توسعه میان‌افزا و ضرورت آن در محلات شهری، شهرداری‌ها، سال دهم، شماره ۹۸.

نوریان، فرشاد؛ رضایی، محمود (۱۳۸۵) مقاله «از فکر تا اجرا: برنامه مداخله مردم محله در برنامه ریزی و طراحی شهری با به کارگیری ICT»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۸.

Barton. Hugh. et al (2003). Shaping Neighbourhoods: A guide for health, sustainability and vitality. Spon Press. London and New York.

Brown Daniel et al (2004) Geographic Information Systems in Gray Gaile & Cort

Cowan, Robert, The Dictionary Of Urbanism, Streewisw Press, 2005

Humstone, Elizabeth. (2004), "sprawl vs. Smart Growth" , Vermond forum on sprawl

Litman ,todd . (2005) "Evaluating Criticism Of Smart Growth" ,Victoria transport policy institute. (<http://www.vtpi.org>).

Litman(B) , Todd , Steele, Rowan, (2008), Land [12] Use Impacts on Transport How Land Use Factors Affect Travel Behavior , Victoria Transport Policy Institute p: 9-12

Lehrer, Jim, "What is New Urbanism?" www.Newurbanism.org, 2004.

Peiser, Richard. (2001) Decomposing Urban Sprawl "Town Planning Review." Vol 72, No 11

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۲۶۲ ■

تبارشناسی مفهوم فضاهای ورزشی در معماری شهرها با تاکید بر ضوابط و استانداردهای طراحی

آرمین وسگاه* - کارشناس ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد امارات متحده عربی، امارات.

Genealogy concept sports spaces in urban architecture with an emphasis on design criteria and standards

Abstract

Today, urban spaces and sport stadiums are the most important applications key role in improving the quality of life and increasing the living standards of citizens are favorable. That the concept formation in history and offer solutions to enhance their position in reference to the standards and criteria of urban spaces and the design of major significance. In this paper, the method of "analytical" Tbarsnasy spaces sport has been the subject of data collection methods, including the "documentary method" and "literature review" is used. This paper explores the theme of sports from the perspective of urban spaces and their genealogy architecture with examples of the realities of urban cities today will be discussed. Finally, the cultural standards and design criteria discussed and solutions are discussed more in the development of sports spaces.

Key words: design of sports facilities, standards and criteria for designing, genealogy sports spaces.

چکیده

امروزه فضاها و استادیوم‌های ورزشی از مهمترین کاربریهای شهری هستند که نقشی اساسی در بهبود کیفیت زیستی و افزایش معیارهای زندگی مطلوب شهروندان دارند که پرداختن به مفهوم شکل‌گیری آنها در تاریخ و ارائه راهکارهای ارتقاء جایگاه آنها در فضاهای شهری و اشاره به استانداردها و ضوابط طراحی آنها اهمیتی اساسی دارد. در این مقاله با روش «توصیفی-تحلیلی» به موضوع تبارشناسی فضاهای ورزشی پرداخته شده است که از روش گردآوری داده مشتمل بر «روش اسنادی» و «مطالعات کتابخانه‌ای» بهره برده است. در این مقاله به بررسی موضوعی فضاهای ورزشی از دید شهرسازی و تبارشناسی آنها در معماری شهرها با ارائه نمونه‌هایی از واقعیت‌های شهرسازی امروز پرداخته خواهد شد. در پایان نیز استانداردها و ضوابط طراحی فضاهای ورزشی مورد اشاره قرار گرفته و راهکارهایی چند در زمینه توسعه فضاهای ورزشی بیان می‌گردد.

واژگان کلیدی: طراحی فضاهای ورزشی، استانداردها و ضوابط طراحی، تبارشناسی فضاهای ورزشی.

مقدمه

در عصر حاضر با گسترش دامنه‌های استفاده از وسایل جدید مانند آسانسور و پله برقی، ابزارهای فناوری اطلاعات، تغییر سبک زندگی و نحوه اشتغال افراد و نیز گسترش زندگی آپارتمان نشینی در شهرهای بزرگ، تحرک شهروندان بشدت کاهش یافته است که در حقیقت کم تحرکی افراد عامل موثری برای افزایش میزان مرگ و میر، بیماریها و ناتوانی‌ها می باشد. ضمناً بدلیل مشغله بیش از حد شهروندان، نبود فرصت کافی جهت انجام تمام کارهای روزمره و نیز فاصله زیاد بین مراکز خدمات رسانی شهری، شهروندان به اتومبیل و سایر وسایل مدرن به شدت وابسته شده اند و فعالیتهای اوقات فراغت نیز به نوعی تنظیم شده که کمترین تحرک و فعالیت بدنی را به همراه دارد. در این راستا نقش مدیریت شهرداری باطیف وسیعی از وظایف عمرانی و خدماتی در زمینه توسعه فضاهای ورزشی با هدف تامین فضاهای لازم برای گذران اوقات فراغت شهروندان بسیار حایز اهمیت است (رهنمایی و آقایی، ۱۳۸۸، ص ۲۵).

در عین حال، فضاهای ورزشی گونه‌ای فضای اجتماعی در سکونت‌گاه‌های انسانی است. فضای اجتماعی عنصر ذاتی در حیات پویا، و کارکرد موثر شهرها می باشد. در فضاهای ورزشی کارکردهای ذیل جریان دارند: ۱. حضور همزمان و مترکب جمعیت پر شمار انسانی؛ ۲. گذران اوقات فراغت و تفریح اهالی شهرهای بزرگ و کلان شهرها؛ ۳. ارتباطات چهره به چهره؛ ۴. انجام مسابقات و رقابت‌های ورزشی بین گروه‌های جمعیتی (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۴۱). در میادین ورزشی فعالیت‌های انسانی محور اصلی و دلیل وجودی، طراحی و پدیداری مکان هستند و سایر عوامل از این متغیر اصلی پیروی می نمایند. از سویی دیگر، روش‌های مشهور شهرسازی و معماری شهری ایرانی (مانند مکتب اصفهان) به پدیده فضاهای اجتماعی نگاه ویژه‌ای مبدول نموده و فضای ورزشی را در آن لحاظ نموده اند

(نمونه میدان نقش جهان و وجود زمین چوگان در مکان مرکزی آن گویای این مهم است)؛ اما در چند دهه اخیر، شهرهای ایرانی نیز متأثر از ماشینیزم و عواقب صنعتی شدن آنها به شیوه کشورهای در حال توسعه، در مورد فضای شهری کاستی‌ها و نارسائی‌های بسیاری را تحمل نموده است؛ به طوری که تعادل بخش‌های مترکب مسکونی با فضاهای عمومی و اماکن تعاملات اجتماعی بین اهالی برهم خورده و شهرهای بزرگ آشکارا از کمبود اینگونه فضاها در مضیقه هستند؛ حال آن که در بافت تاریخی شهرهای کهن ایرانی هر محله دارای یک فضای ورزشی ویژه اهالی محل بوده است و بزرگترین فستیوال ورزشی شرق در میدان شاهی اصفهان (نقش جهان) در حضور شاه صفوی و سران کشور انجام می شده است، و شیراز دارای میدان چوگان بیست هکتاری بوده است (که تا سال ۱۳۷۹ ه. ش موجود بود و طی چند سال اخیر به مجموعه آپارتمانی بسیار مترکب تبدیل شد). ضروری است در طراحی شهری امروز کشور فضاهای اجتماعی (همچون فضاهای ورزشی) نه فقط در مقیاس فراگیر شهری بلکه در مقیاس واحدهای همسایگی و نواحی مسکونی جایگاه خود را بازیابد و برای آنها با توجه به ضرورت‌های اجتماعی، کارکردهای چند منظوره اجتماعی لحاظ گردد. «همچنین به دلیل مشغله بیش از حد افراد، نامساعد بودن محیط طبیعی و اجتماعی و آلودگی‌های موجود، شهروندان به اتومبیل به شدت وابسته شده اند و فعالیت‌های اوقات فراغت نیز به نوعی تنظیم شده است که کمترین تحرک و فعالیت بدنی را به همراه دارد؛ لذا نیاز به انجام فعالیت‌های ورزشی و توسعه فضاهای ورزشی برای شهروندان یک ضرورت انکارناپذیر است» (آقایی، ۱۳۸۹).

در این مقاله به بررسی موضوعی فضاهای ورزشی از دید شهرسازی و تبارشناسی آنها در معماری شهرها با ارائه نمونه‌هایی از واقعیت‌های شهری امروز پرداخته خواهد شد. در عین حال، باتوجه به نرخ رشد جمعیت و پدیده‌هایی نظیر کوچ

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جمعیت از مناطق جنگی و محروم به حاشیه‌های شهرهای بزرگ و مهمتر از همه نیاز مبرم سایر بخشهای بنیادی و خدماتی و آسیب دیده از حملات دشمن در طول جنگ از جمله آموزشی و بهداشتی به اعتبارات بیشتر، نتایج مطلوبی در بخش ساخت اماکن ورزشی حاصل نشده است و حتی برنامه‌های احداث ۱۳۷۷ سالن ورزشی تا پایان سال ۱۳۷۷ که مورد توجه و پی‌گیری یکی از روسای اسبق سازمان تربیت بدنی بود، در حد نیاز مفید فایده قرار نگرفت. علاوه بر این، موارد در برنامه‌های مختلف از جمله برنامه چهارم توسعه کشور نیز به امر احداث اماکن ورزشی توجه گردید، و در بند الف ماده ۱۱۷ قانون برنامه چهارم توسعه سازمان تربیت بدنی را مکلف به افزایش سرانه فضاهای ورزشی به یک متر مربع نمود که این موضوع در تدوین برنامه ششم توسعه هم مورد توجه بوده است؛ چنانچه وزارت ورزش و جوانان نیز در راستای انجام تکالیف این قانون توسط بخش تربیت بدنی و ورزش، محورهای اساسی شاخصها و استانداردهای کلی را با توجه به طرح آمایش سرزمین ورزش موضوع بند ۸ بخش هشتم (اقدامات مهم و اساسی) سند توسعه بخش تربیت بدنی و ورزش کشور در برنامه چهارم توسعه

که شامل موارد زیر بود، پیش‌بینی‌های لازم را نموده است.^۱

در این مقاله به بررسی تبارشناسانه فضاهای ورزش در شهر پرداخته شده و در پایان استانداردها و ضوابط طراحی مربوط به آنها مورد اشاره قرار می‌گیرد.^۲

ادبیات و مبانی نظری

پارکها و فضاهای ورزشی در شهرهای پرتراکم امروزی مکانهای مهمی هستند که شهرداری‌ها وظیفه تجهیز و نگهداری مناسب آن را برعهده داشته و شهروندان انتظاراتی از آنها دارند. برآوردن این انتظارات نیازمند توجه طراحان و مدیران به ابعاد مختلف نیازهای شهروندان است تا این عامل باعث گرایش شهروندان به ورزش شده و رضایت‌مندی آنان را در پی داشته باشد (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۳۴). در رابطه با مفهوم ورزش در غرب می‌توان به تقسیم‌بندی زیر اشاره کرد:

«ورزش در تمدن اسپارت»: برنامه‌های تربیت بدنی اسپارته‌ها در اواخر از زمینهای مسطحی به نام ژیمنازیوم انجام می‌گرفت اما هرچه توجه اسپارته‌ها به تربیت بدنی و برنامه‌های نظامی افزایش یافت، منابع و امکانات بیشتری صرف ایجاد تاسیسات و میدان‌های ورزشی گردید. تاسیسات ورزشی، در

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۶۵

۱. مفهوم و اصطلاح سرانه‌های کاربری زمین (Land Use Percapita) که در ادبیات شهرسازی ایران به عنوان سرانه‌های شهری معروف شده، یکی از ابزارهایی است که در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری زمین، برای محاسبه و برآورد اراضی و توزیع آن میان فعالیتها یا کاربری‌های مختلف به کار می‌رود، در عین حال، سرانه کاربری زمین، به عنوان نوعی معیار و شاخص کمی برای سنجش و مقایسه و تغییرات کاربری در جریان زمان مورد استفاده قرار می‌گیرد. از این نظر، سرانه کاربری زمین برخلاف پنداشت اولیه، یک پدیده ساده صرفاً کالبدی و فنی نیست بلکه تبلور و بیان کمی مجموعه سیاستها، روشها و الگوهای است که برای تعیین انواع کاربری‌ها، تقسیم اراضی، توزیع فضایی فعالیت‌های منطقه‌بندی، تدوین استانداردهای کاربری و غیره به کار گرفته می‌شود.

۲. مساحت سرانه تاسیسات ورزشی در کشورهای مختلف از بلوک شرق تا کشورهای اروپایی و آمریکایی متفاوت است. کشور فرانسه مساحتی ۳۵ مترمربع را به ازای هر واحد مسکونی و انگلستان ۱۰ مترمربع به ازای هر نفر و آمریکا ۱۵ مترمربع به ازای هر نفر پیشنهاد می‌کنند. به طور میانگین عرف بین المللی حدود ۲۵ مترمربع فضای ورزشی و فضاهای سبز به ازای هر نفر است که از این رقم حدود ۱۸ مترمربع اختصاص به فضاهای سبز و مابقی به فضاهای ورزشی تعلق دارد. در ایران تاکنون ضابطه مشخصی که مورد استناد باشد، تدوین نشده است و آنچه عمل می‌شود به صورت موردی و متکی به منابع خارجی است؛ به طور مثال، در طرح جامع اصفهان ۱۰ درصد از مساحت شهر به فضاهای ورزشی اختصاص داده شده که رقم قابل توجه و در حد معیارهای غربی است.

واقع مراکز فعالیت های رزمی، قهرمانی و پرورش اندام در خدمت جوانان مملکت بود. تعلیمات اختصاصی نظامی گری برای خدمات سپاهی گری، در مدارس شبانه روزی به نام «آگوگ» اجرا میشد. «ورزش در تمدن آتن»: در تمدن آتن این اماکن عبارت بودند از: مدارس کشتی که به «بالاسترا» معروف بودند و استادبوم های ورزشی که عموماً در خارج از شهر ساخته می شدند و در اغلب آنها مدرسه کشتی وجود داشت. از بزرگترین و مهمترین استادبوم های ورزشی آتن می توان آکادمی های «لی سیوم» و «سینوسارجز» را نام برد. علاوه بر این اماکن ورزشی، در المپیا (دامنه کوهی به همین نام) نیز مسابقات المپیک برگزار می شد. همچنین در دره «نی میا» هر دو سال یک بار مسابقات تی مین برگزار می شد. مدرسه نوجوانان مکان ورزشی دیگری بود که در آتن جدید، برنامه دو ساله ای برای تربیت بدنی تدارک دیده بود (رهنمایی و آقایی، ۱۳۸۸، ص ۲۹).

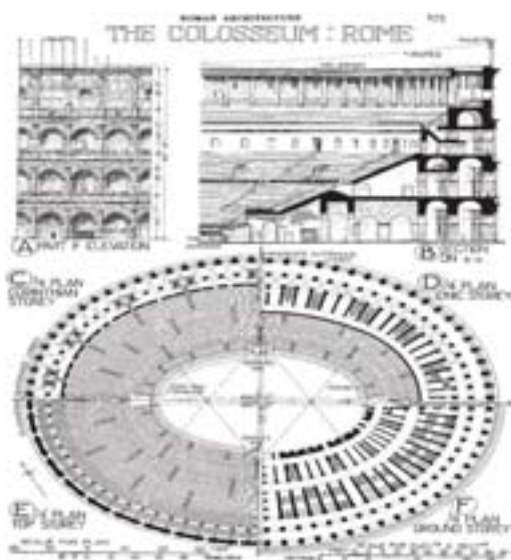
«اماکن ورزشی در تمدن روم»: در تمدن روم نیز به دلیل آنکه رومیان قدیم مردمی جنگجو و جهانگشا بودند، تمرینات نظامی و فعالیتهای ورزشی را در اردوگاه های نظامی و میدان ماریتوس که مدارس تربیت بدنی به شمار می رفتند، انجام می دادند. در تمدن روم جدید نیز می توان از مدرسه نظامی، «ماکزیموس» سیرک و «فلامینوس» سیرک نام برد. در این میان ماکزیموس سیرک از

معروفترین مکانهای ورزشی بود که یکصدوپنجاه هزار تماشاگر را در خود جای می داد. ورزشی که در بین رومیان علاقمندان زیادی داشت نبرد گلاادیاتورها بود. آمفی تئاتر معروف «فلاوین» که گنجایش نود هزار تماشاگر را داشت و خاص گلاادیاتورها بود. تمام تجهیزات و وسائل آسایش تماشاگران را نیز دارا بود. از مدارس مهم گلاادیاتوری می توان امپروور «کالیکولا» را نام برد.

«ورزش و اماکن ورزشی در قرون وسطا»: در قرون وسطی با پیدایش آئین مسیح و از بین رفتن بت پرستی، استادبومها نابود و فواید ورزش فراموش و مسابقه های ورزشی المپیک تعطیل و شهر المپیا به دست سلاطین یونان سوزانده شد. با انقراض پادشاهی بیزانس استادبومها و مسابقه های المپیا جنبه منفی به خود گرفت تا این که بعدها به کمک «بارون پیردو کوبرتن» فرانسوی و دیگران محلی که گنجایش ۷۵۰۰۰ تماشاگر را داشت از سنگ مرمر ساخته شد و مجدداً عشق و علاقه یونانیان به ورزش و مسابقات شروع شد.

تاریخچه اماکن ورزشی ایران

تاریخ ورزش و برگزاری مسابقات ورزشی در ایران (به

شکل ۱. (سمت چپ) مدارک فنی کولیزبوم رم و شکل ۲. میدان بزرگ اصفهان (میدان امام) محل بازی چوگان و عالی قاپو، اولین عمارت برای تماشای چوگان؛ ماخذ: آرشیو نگارنده.

ویژه ایران باستان) بر اثر فراز و نشیب های تاریخی آن طور که باید و شاید روشن نیست. شواهد نشان می دهد که ایرانیان به تربیت بدنی اهمیت زیادی می دادند و اماکن خاصی را برای آن در نظر گرفته بودند (رهنمایی، ۱۳۸۸). مطالعه تاریخ ایران قبل از اسلام نشان می دهد که در میان کشورهای مشرق زمین، بی گمان ایران تنها کشوری بوده است، که در نظام تعلیم و تربیت خود بیشترین اولویت را به ورزش و تربیت بدنی داده بود:

«ورزش در ایران باستان»: در ایران باستان اربابه رانی قسمت عمده ای از جشن مهرگان را به خود اختصاص می داده است. آموزش کشتی، شنا، و تیراندازی نیز اهداف نظامی داشته است و شکار نیز برای رفع نیازهای غذایی و یا دفاع در برابر حمله حیوانات وحشی آموزش داده می شد. گزنفون مورخ مشهور یونانی درباره ورزش ایران باستان می گوید: در هر شهر پارس محلی بود به نام الونزا که میدان تعلیم فنون جنگی و ورزشها بود. این میدان چهار قسمت خاص کودکان، نوجوانان، مردان و کسانی که نمی توانستند اسلحه بگیرند تقسیم شده بود. علاوه بر آن به مسابقات سوارکاری نیز اهمیت زیادی داده می شد. این مسابقات در زمینهایی به نام چرتا برگزار می شد. نام میدان اسب سواری در بعضی متون «اسپرس یا اسپریس» نیز آمده است.

«ورزش بعد از حمله مغول»: پس از حمله مغول (بعد از حضور اسلام در ایران) تشکیلات بسیار دقیقی از طرف ایرانیان در تمام کشور به وجود آمد. در این تشکیلات فردی محرمانه راهنمایی دسته ای از جوانان را عهده دار می شد، همچنین در تمام مملکت اماکنی به نام زورخانه احیاء گردید. زورخانه مکانی بود که در وسط آن گودالی به عمق هفتاد تا نود سانتیمتر تعبیه شده بود و شش تا هشت ضلع داشت و مساحت آن ۳*۳ تا ۳*۵ بود. این تشکیلات در دوره صفوی نیز رونق خود را حفظ کرد. صفویان برای مقابله باکشور عثمانی، روح ملی گرائی را به نام تشیع و ولایت علی (ع) به مردم القاء کرده بودند. این

فرهنگ بر زورخانه ها حاکم و علی (ع) سمبل و اسوه تمام پهلوانان شد و همین امر باعث رواج زورخانه ها گردید. گمان می رود عالی قاپو اولین عمارتی باشد که برای حضور تماشاچیان ساخته شده باشد. در میدان شاه اصفهان و باغ «پیش قلعه» لاهیجان چوگان بازی هم رایج بود.

ورزش در دوره جدید: پس از صفویان، زندیان و پس از آنها قاجاریان بهترین مشوق ورزشکاران بودند. اگر چه در زمان آغا محمدخان قاجار ورزش مورد بی توجهی قرار گرفت ولی پس از قتل وی مردم دوباره به ورزش مخصوصا کشتی پرداختند. و تمرینات آن زیر نظر کهنه سواران از سر گرفته شد. تاریخ اماکن ورزشی نوین در ایران از اوایل قرن چهاردهم شمسی آغاز شد، رشته های مختلف ورزشی از طریق مستشاران کشورهای بیگانه و یا از سوی تحصیل کرده های ایرانی خارج از کشور به ایران راه یافت.

تقسیم بندی کلی اماکن ورزشی

اگر از بالا به سطح کره زمین نگریسته شود، سه دسته کلی از اماکن ورزشی دیده می شود که هر دسته دارای ویژگی هایی است که آن را از بقیه جدا می کند:

الف) اماکن طبیعی سرزمینی: مثل کوه ها، سرزمین های برف گیر، دریاچه ها و دریاها. ب) اماکن احداثی مشتمل بر: ۱. اماکن روباز: مثل زمین فوتبال، پیست دو و میدانی و استخرهای روباز و ۲. اماکن سرپوشیده، مثل زورخانه ها، سالن های ورزشی و استخرهای سرپوشیده.

تعداد زیادی از بانوان در شهرهای بزرگ به مراکز ورزشی و تفریحی مانند سالنهای ورزشی، پارکها و زمینهای ورزشی دسترسی ندارند. اگر چه ممکن است در شهرها اماکن تفریحی وجود داشته باشد، ولی این مشکل که؛ مکانهایی مناسب احداث نشده اند و در دسترس نبودن آنها به نحوی که استفاده از آن برای همه میسر باشد، بانوان را برای گذران اوقات فراغت و استفاده از فضاهای ورزشی با مشکل

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

روبرو می سازد (سعیدی رضوانی، ۱۳۸۷، ص ۱۲). رواج انواع ورزشها و بازی های جدید که جنبه ی جهانی دارد مکان های ورزشی جدیدی به وجود آورد که هر یک به نامی خوانده شد. تعداد نام هایی که در مورد مکان های ورزشی به کار می رود خود تا حدودی موجب سردرگمی شده است. بعضی از اسامی اماکن ورزشی در تعاریف زیر می گنجد (رهنمایی، ۱۳۸۸):

«**زورخانه**»: به مکانی گفته می شود که در آن انواع ورزشها و نرمش های باستانی با تمام سنتها و آداب آن اجرا می شود. در ایران قدیم، زورخانه مرکز فعالیت های ورزش محلات و شهرها بود و در آنجا به انواع ورزشها و نرمش های باستانی می پرداختند (صدیق، ۱۳۴۳، ص ۱۴).

«**زمین ورزش**»: رایج ترین مکان ورزشی است که در شهرها و روستاهای کشور وجود دارد. زمین ورزش، معمولاً زمین مسطحی است که از سوی بخش مردمی، خصوصی یا شهرداری موقتاً برای ورزش جوانان اختصاص داده شده است. گاهی اوقات حتی شهرداری هم نقشی در این جریان ندارد و جوانان خود قطعه زمین بایری را برای بازی های خود انتخاب می کنند.

«**سالن ورزش**»: دربسیاری از نقاط کشور، سالنهایی اجاره ای یا ملکی در اندازه های مختلف وجود دارد که از سوی بخش خصوصی یا دانشکده ها و مدارس از آنها برای ارائه خدمات ورزشی استفاده می شود. نحوه استفاده از این سالنها معمولاً تک منظوره و یا چند منظوره است؛ مانند برگزاری کلاس کاراته، بدن سازی، ژیمناستیک و غیره. هم چنین، سالنهای چند منظوره با ابعاد و استانداردهای بین المللی برای مسابقات قاره ای و جهانی مورد استفاده قرار می گیرند.

«**استادیوم ورزشی**»: مکانی ورزشی است که معمولاً از یک میدان بازی (مثل فوتبال، دوچرخه سواری و یا دو و میدانی) به وجود آمده است. هر استادیوم ممکن است برای ورزش هایی نظیر تنیس

هم مکان هایی روباز در کنار خود داشته باشد. استادیوم ها ممکن است متعلق به دولت، شهرداری و یا باشگاه های ورزشی باشد. استادیومها غالباً مکان برگزاری مسابقات ورزشی هستند. در دهه های اخیر استادیوم های سرپوشیده نیز توسعه یافته ساخته شده است.

«**ورزشگاه**»: از نظر لغوی، هر نوع مکان ورزشی می تواند ورزشگاه باشد. در اینجا، ورزشگاه به مکانی گفته می شود که در آن امکانات انواع ورزشها یا لاقلاً چند ورزش وجود داشته باشد. از این رو، ورزشگاه می تواند نام عامی باشد که برای انواع مکان های ورزشی که در این جا از آنها یاد شد، به کار رود.

«**مجموعه ورزشی**»: مجموعه ورزشی طبعاً جامع ترین واژه برای یک مکان ورزشی است و باید مکانی باشد که در آن امکانات انواع ورزش های میدانی، سوار کاری، شنا، قایقرانی، توپی، رزمی، سالی و غیره وجود داشته باشد (مثل مجموعه ورزشی آزادی تهران).

«**پارکهای تفریحی - ورزشی**»: در این پارکها که بیش تر جنبه تفریحی دارند، برخی از ورزشها مانند قایق رانی، دوچرخه سواری، تیر اندازی، اسکی روی آب، گلف و غیر آنها نیز برگزاری می شود. مالکیت این پارک ها می تواند از آن بخش خصوصی یا دولتی باشد.

فضاهای ورزشی به لحاظ سرویس دهی به پنج دسته عمده تقسیم می شوند که هر کدام دارای اهداف، ویژگی ها و مشخصات خاصی هستند (رهنمایی، ۱۳۸۸):

«**مراکز ورزشی ملی**»: این گونه مراکز که می توان برای برگزاری مسابقات کشوری از آن استفاده کرد، با اهداف تربیت مربیان، برگزاری مسابقات کشوری و ملی ساخته می شوند، مثل مجموعه ورزشی آزادی تهران.

«**مراکز ورزشی استانی**»: این مراکز قابلیت سرویس دهی به یک استان را دارا هستند و غالباً

جدول ۱. تحلیل خصوصیات فنی ورزشگاه آزادی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

روشنایی	روشنایی زمین و ورزشگاه توسط ۴ عدد برج که در شمال غربی، شمال شرقی، جنوب غربی و جنوب شرقی ورزشگاه قرار دارند، تأمین می شود. در بالای این برج ها از چراغ های گازی و مرکوری و تنگستن هالوژن استفاده شده که سطح نوری برابر ۱۶۵۰ لوکس در سطح زمین تولید می کنند که ضریب اختلاف شدت نور در نقاط مختلف ۱۰/۱/۱۵ لوکس می باشد.
سیستم صوتی	سیستم صوتی ورزشگاه غیرمتمرکز و برای هر جایگاه ورزشگاه از تعدادی بلندگو در جهت های مختلف استفاده شده است.
نمایشگر	نمایشگر یا اسکوربرد ورزشگاه در ابتدا به صورت متنی و تک رنگ بود اما سپس بازسازی و به صورت یک نمایشگر رنگی درآمد و همزمان با بازی ایران - آلمان مورد بهره برداری قرار گرفت. ابعاد کل این نمایشگر ۷۵ در ۲۰ متر و قسمت نمایشگر رنگی ۷۲ × ۱۴۴ متر است و تفکیک پذیری آن ۲۷۸ × ۵۷۶ است، همچنین این نمایشگر قابلیت نمایش ۱۶۷ میلیون رنگ را دارد. در قسمت غرب در بالاترین سطح استادیوم دستگاه های کنترل مربوط به صفحه اعلان نتایج و اتاق صوت قرار گرفته است.
دسترسی و وسایل نقلیه	این ورزشگاه محل پارک برای ۴۰۰ وسیله نقلیه به صورت سرپوشیده و ۷ هزار جای پارک در بیرون از ورزشگاه دارد. ایستگاه مترو ورزشگاه آزادی در کنار این ورزشگاه واقع شده است.
معماری	فعالیت گسترده در زمینه ساختمانهای اداری، مسکونی، بهداشتی و درمانی، فرودگاهی، مذهبی، صنعتی، فرهنگی، تجاری و تأسیسات شهری که آن را برای ظرفیت ۸۴۴۱۲ تماشاچی طراحی کرد. طرح استادیوم براساس دید کامل برای همه تماشاچیان در نظر گرفته شده است؛ بطوری که حداکثر دید تماشاچی از مرکز زمین در شمال و جنوب ۱۳۶ متر و در شرق و غرب ۱۲۶ متر است.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۶۹

چند منظوره ساخته می شوند. در این گونه مراکز ممکن است مسابقات بین المللی بین استانی نیز برگزار شود.

«مراکز ورزشی منطقه ای یا ناحیه ای»: برای

یک منطقه خاص ساخته شده اند و تحت نظارت

متصدیان آن منطقه اداره می شوند؛ مثل سالن ورزشی آزادگان، منطقه ۲ آموزش پرورش تهران.

«مراکز ورزشی تفریحی محلی»: دسترسی به

این فضا آسان است و انعطاف پذیری و آمادگی

لازم را برای استفاده های غیر ورزشی دارند و غالباً

چندمنظوره هستند.

«مراکز ورزشی آموزشی»: در موسسات آموزشی مثل دانشگاه ها، و مدارس ساخته می شود، دارای استانداردهای تمرین هستند، چند منظوره اند و به فعالیت های آموزشی سرویس می دهند.

بررسی نمونه های موردی

استادیوم آزادی تهران: ورزشگاه آریامهر یا ورزشگاه آزادی تهران ورزشگاه ملی ایران و بزرگترین ورزشگاه کشور است. این ورزشگاه برای میزبانی بازی های آسیایی ۱۹۷۴ ساخته شد. ورزشگاه آزادی تهران، از نظر استانداردها و ضوابط کنفدراسیون فوتبال آسیا، دارای نمره A- است. استادیوم آزادی، با

معیارهای بین‌المللی و برای بازی‌های آسیایی ۱۹۷۴ با مساحت ۱۴۱۰۰۰ متر مربع در مجموعه ورزشی آزادی ساخته شد. طراحی و ساخت این ورزشگاه را عبدالعزیز فرمانفرمایان به عهده گرفت و در تاریخ ۲۶ مهر ۱۳۵۰ گشایش یافت. و در ۱۰ شهریور ۱۳۵۳ و همزمان با بازی‌های آسیایی سال ۱۹۷۴ (میلادی) تهران افتتاح شد. این ورزشگاه پیش از انقلاب آریامهر خوانده می‌شد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی آزادی نام گرفت.

ورزشگاه تختی تهران

ورزشگاه تختی تهران پنجمین ورزشگاه بزرگ ایران می‌باشد که در شرق تهران جای گرفته است. این ورزشگاه میزبان بازی‌های خانگی نفت تهران، راه آهن و تیم‌های رده‌های سنی پایین ایران است. ورزشگاه تختی با نام استادیوم فرح برای میزبانی بازی‌های آسیایی ۱۹۷۴ در دوره پادشاهی محمدرضا پهلوی ساخته شد. در این مجموعه، ورزش‌هایی نظیر دو و میدانی، دوچرخه سواری و تنیس انجام می‌شود. همچنین، در سالن‌های چند منظوره مجتمع ورزشی فعالیت‌های نظیر بدن‌سازی (خانم‌ها و آقایان)، والیبال، بسکتبال، فوتبال و ژیمناستیک به صورت آموزشی انجام می‌شود. برای خانم‌ها این کلاس‌ها فقط در تابستان دایر است. زمین چمن فوتبال نیز با گنجایش ۳۵۰۰۰ نفر برای مسابقات رسمی، ۱۲ زمین خاکی، و ۶ زمین چمن برای بازی‌های محلی، چمن مصنوعی و استخر و سونا در نظر گرفته شده است. مواردی که باعث

اجرای این طرح گردید:

۱. نیاز شهر تهران در سال ۱۳۵۴ که بانوان به طور اختصاصی در آن فعالیت ورزشی داشته و در آینده برای بهره‌برداری ورزشی وسیع‌تری قابل استفاده است.

۲. ایجاد استخوان بندی ساختمانی که مطابق با تازه‌ترین تکنیکها و مصالح و ادامه فعالیت‌های آرشیتکی در خارج از ایران باشد.

۳. پیش‌بینی استادیوم در مجموعه‌ای که برای فعالیت‌های مختلف ورزشی شهر تهران برای سالهای آینده قابل استفاده باشد. در مورد طرح استادیوم ورزشی تختی پس از آزمایش مشخصات محاسبات روی مدل مقادیر مصالح حدوداً کمتر از ۳ درصد تغییر کرد که اجرای آن ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۲ طول کشیده که نما و طرح از کشور ایتالیا و ساخت این ورزشگاه توسط فرانسوی می‌باشد.

در ضمن نکات فنی معمارانه طرح عبارتند از:

۱. ایده کلی طرح استادیوم به صورت نعل اسبی طرح شده است بطوری که تمام تماشاگران در یکطرف و پشت به غرب قرار گیرند و در قسمت شمال و جنوب هم با حداقل جا ادامه پیدا کند.
۲. علت اساسی وقت برگزاری حداکثر مسابقات از ساعت ۲ بعدازظهر به بعد بود که تمام بینندگان مسابقه تا آنجا که ممکن است در شرایط مساوی و خلاف نور خورشید قرار گیرند. از طرف دیگر این راه حل امکان خواهد داد که برای نمایش‌های ملی و نمایش‌های در شب از جهت شرق زمین اصلی

شکل ۳. استادیوم تختی تهران و سازه کابلی منحصراً بفرودش؛ ماخذ: آرشیو نگارنده.

جدول ۲. عوامل موثر بر مکان یابی اماکن ورزشی؛ ماخذ: قادری، ۱۳۸۳، ص ۳.

عوامل طبیعی	
خاک	مطالعات پوشش گیاهی، توان بافتو خاک، نفوذ پذیری و مکتبک خاک
توپوگرافی	انجام مطالعات آب های سطحی، آبراهه ها، دسترسی ها، آب و هوای موضعی و چگونگی جانمایی مورد بررسی قرار می گیرد.
موقعیت مکانی	جهت استقرار به منظور دریافت بهینه انرژی خورشید، پادهای مطلوب و دید و منظر توصیه می شود
گونه های گیاهی	مطالعه گونه ها در چگونگی استقرار مورد نظر است که مواردی همچون سایه، کاهش دمای محیط، تمخیز رطوبت، معامت از بازتاب اشعه خورشیدی، هدایت پادهای مطلوب، بادشکن و صفای هوا، اکوستیک، تامین محیط زیست مطلوب و زیبا به عنوان مشخصه فضایی یک مرکز ورزشی می تواند هدف بررسی باشد.
آفتاب	تابش مستقیم آفتاب و روشنائی طبیعی در فضاهای داخلی ورزشگاه بر حسب عملکرد هر یک ممکن است مطلوب و یا نامطلوب باشد. از این نظر جانمایی و جهت گیری بناها با توجه به عملکردهای داخلی آن در رابطه با تابش آفتاب در فصول مختلف ضروری می باشد
باد	سرعت و جهت باد یکی از عوامل مهم در جانمایی و حتی ارزیابی اراضی می باشد. به گونه ای که استفاده از پادهای مطلوب تعدیل مناسبی در شرایط آب و هوایی ورزشگاه به وجود خواهد آورد
باران	میزان بارندگی و آبراهه های طبیعی در جانمایی بناها و طراحی کالبدی آن موثر خواهد بود. مضافاً این که حفاظت بناها در مقابل باران های همراه با باد و باران های شیمیایی در محیط های آلوده باید مورد توجه باشد

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۷۱

همچنین دارای سایت آموزش تیراندازی نظامی بود که پس از جنگ جهانی اول این سایت برچیده شد. جایگاه قدیمی از بتن مسلح بود که از تئاتر یونان باستان اقتباس شده بود «سیگنال ایدونا پارک» در شهر دورتموند آلمان است.

برای چمن کردن زمین، ابتدا باید خاک را برای تراوا شدن آماده کنند. سه بخش اصلی خاک عبارتند از: شن، ماسه و خاک رس نسبت این اجزا در خاک، که عوامل موثر (مقدار نفوذ یا تراوایی و درجه فشردگی) در قابل بازی بودن زمین را کنترل می کند، به میزان ۴۰ درصد خاک و ۶۰ درصد شن و ماسه است. زمین هایی که با استفاده از خاک بومی ساخته می شوند، آب و مواد غذایی بیشتری را در خود نگهداری می کنند. با اینکه زمین های خاکی مستعد فشرده شدن و به هم چسبیدن هستند، ولی اگر به خوبی هوادهی شوند (ترکیب کردن شن و ماسه) برای انواع چمن بسیار مناسب است. طرح و اجرای شبکه زهکش وزیر سازی (کف سازی) یک نمونه از روشهای کف سازی در طرح ارائه شده است.

مسابقات به عنوان یک صحنه عظیم استفاده شود. ۳. برای جایگاه بینندگان پوششی که تقریباً بیش از ۲/۳ (دوسوم) سطح جایگاه را سایه بگیرد با پوششی کابلی طراحی شد. پوشش سقف عبارت است از:

۱. شکل هندسی استخوان بندی پوشش به صورت یک زین اسب می باشد.
  ۲. پوشش از یک طرف متصل به کناره صلب بتنی استادیوم و از طرف دیگر توسط یک کابل مرکب بعنوان کناره داخلی غیر صلب مهار شده است.
  ۳. دو طرف کابل کناره در دو نقطه قرینه نسبت به محور عرضی استادیوم به فاصله ۲۳۵ متر از یکدیگر و هر کدام در ارتفاع ۷۰ و ۷۱ متر مهار شده اند.
- استادیوم وست فالن (سیگنال ایدونا پارک): ورزشگاه وست فالن که به عنوان جزء اصلی از عرصه ورزش در شهرستان فرانکفورت در نزدیکی یک جنگل است. محلی سنتی با ارزش، در سال ۱۹۲۵ با طراحی طبیعت گرایانه عدم قطع درختان تا جایی که ممکن است ساخته شده بود. این مجموعه دارای زمین فوتبال، زمین تنیس، ورزشگاه شنا بود

جدول ۳. استانداردها، قوانین و ابعاد فضای مورد نیاز برای زمینهای ورزشی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

<p>دو دروازه فوتبال مستطیل شکل در وسط خط عرضی (یا خط گل) گذاشته می شود که فاصله تیر کهای عمودی آن از یکدیگر ۸ یارد (۷*۳۴ متر) و فاصله تیرک افقی از زمین ۸ فوت (۲*۴۴ متر) است. جنس دروازه ها از لوله یا میله فلزی می تواند باشد. رنگ دروازه ها باید سفید باشد. نصب تورهای مخصوص از یک طرف به میله های عمودی و افقی و از طرف دیگر بر روی زمین متصل گردند. تورها باید بطور مناسب حمایت گردیده و فضای کافی برای دروازه بان ایجاد نماید.</p>	<p>تجهیزات بازی</p>
<p>مشخصات زمین، غیر از اندازه ها، دارای ویژگیهای دیگری نیز هست. از جمله زمین فوتبال می تواند چمن، چمن مصنوعی یا خاکی باشد. در ورزش فوتبال یک سطح یک نواخت و پیوسته با اصطکاک ملایم برای گردیدن توپ مورد نیاز است. از این رو یکی از مهمترین تصمیماتی که در این مکان ورزشی گرفته می شود این است که از چمن طبیعی یا چمن مصنوعی استفاده شود.</p>	<p>زمین فوتبال</p>
<p>از متداولترین کفها در زمینهای فوتبال، خصوصا در محوطه های روباز می باشد. این نوع کف سازی با وجود سابقه زیاد در اجرا و سادگی ظاهری آن، در عمل مواجه با آمادگی سازیهای مرحله ای بسیار دقیق و مشخص است که نیاز به مهارت و دانش کافی از کمیت و کیفیت طرز کاشت و نظام ساختمانی این ترکیب کف سازی دارد.</p>	<p>چمن طبیعی</p>
<p>چمن فصل سرد برای مناطقی است که در فصل زمستان دمای پائین دارند. بهترین دما برای رشد اینگونه از چمنها ۱۵ تا ۲۳ درجه سانتیگراد است. بنابراین زمان کاشت آن در اوقاتی است که دمای محل در این حدود باشد. اما چمن فصل گرم که بهترین رشد را در دمای ۳۵ تا ۳۶ درجه سانتیگراد دارند، چنانچه در زمان موردنظر در معرض هوای سرد قرار گیرند، از بین خواهند رفت.</p>	<p>انتخاب نوع مناسب تخم چمن</p>
<p>مکانهای ورزشی علاوه بر در نظر گرفتن وضعیت و موقعیت جغرافیایی نظیر آب و هوا، از نظر موقعیت جغرافیای شهری (محلی) نیز دارای دسترسی آسان برای بهره برداری بوده و نباید در کنار مراکز عمومی پر رفت و آمد و یا مراکزی که نیازمند آرامش هستند نظیر بیمارستانها، مجتمع های مسکونی احداث گردند و ارجح آن است که در کنار مراکز آموزشی نظیر مدارس، دانشگاهها و پارکها ساخته شوند و دسترسی لازم به معابر سهل الوصول نظیر بزرگ راهها و خیابانهای اصلی و سرویسهای رفت و آمد عمومی را داشته باشند.</p>	<p>محل احداث</p>
<p>زمین مورد نظر باید دارای قابلیت احداث زمین فوتبال، با گنجایش کافی برای تماشاگران به تعدادی که در نظر گرفته شده است (بین ۵ تا ۱۰۰ هزار نفر) و کلیه فضاهای جانبی نظیر رختکن دوش، اداری، پارکینگ و طرحهای توسعه ای بعدی را داشته باشد. از جمله این طرح ها می تواند خوابگاه یا هتل برای اردوها باشد.</p>	<p>اندازه</p>

<p>باید به نحوی باشد که از عوارض زمین برای طراحی و ساخت نهایت استفاده شده و از عوامل مصنوعی (ساخت و ساز) در تکمیل آن بهره گیری شود و به عواملی نظیر آفتاب، باد و باران توجه گردد. جانمایی استادیوم، براساس مطالعات انجام شده در آزمایشگاه های معتبر در مورد آبهای سطحی و آبراهها، گسلهای زیر زمینی، پوشش گیاهی، توان بالقوه خاک، نفوذپذیری و مکانیک خاک باید انجام شود تا از بروز مشکلات بعدی نظیر رانش زمین، ایجاد اختلاف سطح بر اثر فرو رفتن زمین و غیره جلوگیری شود. امکان ایجاد، یا دسترسی به پارکینگ و فضاهای عمومی را داشته باشند.</p>	<p>جانمایی بنا (تعیین محل احداث بنا)</p>
<p>باتوجه به وسعت و اهمیت ورزشگاه و تعداد تماشاچیان مسابقه، فضاها و امکانات متفاوتی موردنیاز است که بطور کامل، شامل موارد زیر است: بخش اداری، فضای لازم برای تجهیزات ارتباطی (فضای ویژه فعالیت خبرنگاران مجهز به انواع وسایل ارتباط جمعی و سالن کنفرانس برای مصاحبه ورزشکاران، مربیان، مدیران، داوران با ارباب رسانه، فضای رختکن و سرویسهای بهداشتی برای بازیکنان، مربیان و داوران بطور مجزا، فضای لازم برای تمرین و آماده شدن بازیکنان، اتاق های لازم برای کمکهای اولیه و معاینات پزشکی و کنترل دوپینگ- فضای استراحت و تجدید قوای بازیکنان، سرویسهای بهداشتی تماشاچیان، بوفه، فروشگاه ها و فضاهای فرهنگی تفریحی برای تماشاچیان، گیشه های بلیط فروشی، فضاهای لازم برای انبار.</p>	<p>فضاهای جانبی</p>
<p>برای کلیه این فضاها باید سیستم های گرمایشی و خنک کننده تعیین شود. جهت انتخاب محل مناسب برای ایجاد ورزشگاه باید به شرایط و موقعیت های زیر توجه داشت. اندازه زمین مورد نظر باید دارای قابلیت احداث اماکن ورزشی استاندارد با گنجایش کافی در رشته های مختلف، و کلیه فضاهای جانبی نظیر رختکن، دوش، اداری، پارکینگ و غیره را داشته باشد.</p>	<p>سیستم های گرمایشی و خنک کننده</p>
<p>تعیین موقعیت قرارگیری زمین باید متناسب با رویدادهایی باشد که به آنها نگاه می شود. پلان اصلی در استادیومهای سرباز بیشتر روی این اصل طراحی می گردد. البته در طراحی سالن های ورزشی نیز به دلیل سرپوشیده بودن باید شرایط اقلیمی و محیطی برای قرارگیری طرح مدنظر باشد ولی از اهمیت کمتری برخوردار است.</p>	<p>پلان اصلی</p>
<p>موقعیت (انتخاب زمین ورزشگاه) مکان های ورزشی علاوه بر در نظر گرفتن وضعیت و موقعیت جغرافیایی نظیر آب و هوا، از نظر موقعیت جغرافیای شهری (محل محلی) (نیز دارای دسترسی آسان برای بهره برداری بوده و نباید در کنار مراکز عمومی پر رفت و آمد و یا مراکزی که نیازمند آرامش هستند، نظیر بیمارستان ها، احداث گردند و ارجح آن است که در کنار مراکز آموزشی نظیر مدارس، دبیرستان ها و دانشگاه ها ساخته شوند و دسترسی لازم به معابر سهل الوصول نظیر بزرگراه ها و خیابان های اصلی را داشته باشند.</p>	<p>همجواریها</p>

<p>ظرفیت و گنجایش تماشاچیان زمینهای فوتبال و استادیوم ها به نقش، موقعیت مکانی و اهمیت بازیها و درصد جمعیت طرفدار ورزش فوتبال بستگی دارد. این تعداد بین ۵ تا ۱۲۰ هزار نفر متغیر است. تعداد تماشاچیان مسابقات فوتبال در سطح ناحیه ای یک هزار و در سطح استان و منطقه حدود ۲۰ تا ۵۰ هزار نفر و در سطح ملی و بین المللی حداقل ۵۰ هزار نفر و در سطح المپیک حدود ۱۲۰ هزار نفر در نظر گرفته می شود. از آنجا که بهترین مکان برای تماشای بازی سکوهای فوقانی جایگاه تماشاچیان است، بنابراین به منظور تامین دید مناسب توصیه می شود که اولین ردیف تماشاچیان نیز در ارتفاع مناسب از کف زمین بازی در نظر گرفته شود. مناسب ترین جهت دید تماشاچیان در طرفین طولی زمین فوتبال می باشد.</p>	<p>جایگاه تماشاچیان</p>
<p>ظرفیت در واقع معیاری برای اندازه یک ورزشگاه محسوب می شود. عنوان ظرفیت به معنای تعداد حداکثر تماشاگرانی است که در آن واحد می توانند در ورزشگاه حضور داشته باشند و تمامی خدمات برای آن تعداد از تماشاگران و همچنین کادر مربوط به ورزش که حاضر در سالن هستند اطلاق می شود. مثلا ورزشگاه یکصد هزار نفری آزادی در تهران که در یک مسابقه می تواند صد هزار نفر تماشاگر را در خود جای دهد و تمامی این جمعیت از شرایطی یکسان برای عبور، مرور و استفاده از خدمات برخوردارند. استاندارد لازم برای ابعاد صندلی های تعبیه شده در سالن های ورزشی ابعاد ۰/۴۵ * ۰/۴ * ۰/۵ برای هر نفر در نظر گرفته شده و باید ابعاد مسیر های دسترسی و سکوهای بین پلکانهای مستقر هم در نظر گرفته شود.</p>	<p>ظرفیت</p>
<p>ورودی، فروش بلیط و دروازه های ورود اصلی، راهروهای ورود به سالن اصلی بخش تماشاگران، راه روهای ورود به بخش اداری و بخش رخت کن، سالن اصلی، بخش اداری، بخش نگهبانی، بخش استراحت مستخدمین، اتاق مربوط به رئیس، سرویس بهداشتی تماشاگران، سرویس بهداشتی کارمندان، سرویس بهداشتی بازیکنان، اتاق درمانی و کمک های اولیه (اتاق پزشکی)، رختکن تیم میهمان، رختکن تیم میزبان، دوش های مربوط به هریک از تیم ها، اتاق انباری وسایل، سالن بدن سازی و ریکواری، تاسیسات گرمایش و سرمایش، تاسیسات الکتریکی و روشنایی، اتاق داوران، اتاق آموزشی ویدئو پروجکتور و پارکینگ</p>	<p>ریزفضاهای مورد نظر</p>
<p>شکل ظاهری و غول آسای استادیوم های ورزشی به دلیل درونگرا بودنشان زیاد با محیط اطرافشان هم خوان نیستند، گویی به محیط اطرافشان پشت کرده اند و اغلب حس خوش آمد گویی خاصی را برای مراجعین ایجاد نمی کنند؛ این حس ناخوشایند با وجود حصارهای امنیتی و سایر مسائل کنترل جمعیت تشدید می شود. در این بین باید توجه کرد که شکل ظاهری تابع عملکرد است.</p>	<p>شکل نمای خارجی</p>
<p>استادیوم ها برای سهولت مراجعین مانند سایر بناهای عمومی و خصوصی نیاز به پارکینگ دارند و با توجه به وسعت آنها و تعداد مراجعین خود باید فضای زیادی صرف پارک کردن اتومبیلها و اتوبوسها کرد که این عامل خود باعث جدایی ساختمان استادیوم با محیطش می شود و از جذابیت محیط کم می کنند.</p>	<p>پارکینگ</p>

المان های انعطاف ناپذیر	استادیوم های ورزشی دارای عناصری مثل ردیف های صندلی، پله ها و رمپ هستند و نمی توان در شکل آنها ابتکار به خرج داد زیرا که مسئله دید تماشاگران و رسیدن به ظرفیت مطلوب استانداردهای معینی را ایجاد کرده و دست طراحان را برای طراحی های خاص مبلمان ورزشگاه ها بسته است.
دسترسی بازیکنان	دسترسی بازیکنان به زمین مسابقه به صورت کنترل شده و مستقل از تماشاچیان باید تامین گردد. دسترسی بازیکنان به سرویس بهداشتی و رختکن و دوش باید به صورت اختصاصی و مستقیم تامین شود. دسترسی بازیکنان به انبار ورزشی لازم است کنترل شده باشد. دسترسی بازیکنان به محل استراحت باید فراهم باشد. دسترسی بازیکنان به فضای جنبی باید به تناسب عملکرد هر یک امکان پذیر باشد.
دسترسی تماشاچیان	تماشاگران برای دسترسی به سکوها باید در مسیرهای عمودی و افقی حرکت کنند. مسیرهای ورود و خروج عموماً یکی هستند و مسیرهای اصلی را می توان با مسیرهای فرار و دروازه های خروجی اضافی تکمیل کرد. دسترسی تماشاچیان به جایگاه تماشاچیان باید کنترل شده و مستقیم باشد. دسترسی به سرویس بهداشتی باید فراهم باشد. دسترسی به فضاهای جنبی مانند بوفه و تریا به تناسب عملکرد هر یک باید امکان پذیر باشد.
پلکان	بیشترین استفاده برای انتقال جمعیت تماشاگران به بخش های مختلف پلکان هستند.
رمپ ها	به علت پرهزینه بودن و فضای اشغال زیاد رمپ ها به جز برای معلولین با صندلی چرخدار و یا ورودی به مجموعه استفاده نمی شود.
آسانسور ها و پله های برقی	در همه ورزشگاه ها آسانسور ها برای بالابردن مبلمان و تجهیزات و همچنین انتقال مواد غذایی به طبقات بالاتر در نظر گرفته می شوند. همچنین برای سرویس دهی بهتر به افراد مهم و میهمانان ویژه جهت انتقال به طبقات گوناگون مورد استفاده قرار می گیرد.
دسترسی تماشاگران به محدوده سکوها	از دو طریق امکان می یابد: دسترسی از تراس ها دسترسی از راهروهای محوری و جانبی، دسترسی به لایه های بالای سکوها معمولاً از طریق تونل ها انجام می شود بالا بردن همه تماشاگران به سطح بالایی لایه و پایین آوردن آن ها منطقی به نظر نمی رسد، بنابراین بهتر است تماشاگران از وسط لایه بالایی سکوها وارد شوند و در آنجا به دو بخش پایین و بالای لایه دسترسی داشته باشند.
محدوده بازیکنان	محدوده بازیکنان مختص به حضور بازیکنان، ناظران و داوران می باشد. این بخش ها به بخش رسانه ها و بخش میهمانان ویژه ارتباط دارند. تماشاگران به هیچ عنوان اجازه حضور در این محدوده را ندارند. دسترسی تیم های ورزشی به سالن چند منظوره باید از طریق یک فضای اختصاصی، محافظت شده و به دور از رسانه ها و عموم باشد. این نکته برای دسترسی مقامات و مسئولین برگزاری مسابقه و داوران هم صدق می کند. لازم است برای انتقال بازیکنان از محوطه رختکن به زمین بازی، تونل مخصوص و حتی الامکان مجزا برای هر تیم، که بتوان از وسط آن را به دو راه مجزا تقسیم نمود در نظر گرفته شود. عرض تونل انتقال دو تیم به زمین مسابقه حداقل ۴ متر و ارتفاع آن حداقل ۲/۴ متر می باشد.

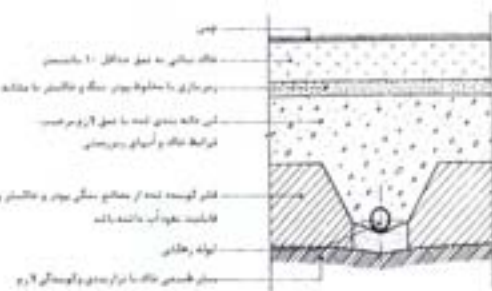
<p>شرایط دفتر مربیان از لحاظ تهویه و درجه حرارت مشابه فضای رختکن خواهد بود اما در کف سازی از هرگونه شیببندی خودداری به عمل می‌آید. دفتر مربیان مجهز به میز و صندلی، کمد وسایل و لباس، دوش و سرویس بهداشتی اختصاصی، تلفن و وایت‌بورد می‌باشد.</p>	<p>دفتر مربیان</p>
<p>محل قرارگیری اتاق داوران، نزدیک به رختکن ها و مجزا از آن ها می‌باشد. اتاق داوران دسترسی مستقیم و محافظت شده به زمین بازی داشته و این راه توسط رسانه ها و مردم عادی غیر قابل دسترس می‌باشد. اتاق داوران دارای رختکن های مجزا، کمد های تجهیزات و لباس، نیمکت و صندلی برای استراحت، تلفن و یخچال، سرویس بهداشتی و دوش مختص به خود می‌باشد.</p>	<p>اتاق داوران</p>
<p>محل قرارگیری این محدوده بهتر است در کنار رختکن تیم ها و داوران باشد و ارتباط مستقیم با رختکن داوران داشته باشد. تجهیزات اتاق ناظران شکل میز، صندلی، کمد وسایل و لباس، خطوط تلفن داخلی و خارجی و سرویس بهداشتی است.</p>	<p>اتاق ناظران</p>
<p>این اتاق برای معاینه و درمان موقت بازیکنان، داوران، رسانه ها و اشخاص مهم و نیروهای امنیتی استفاده می‌شود. مکان قرارگیری این فضا در نزدیکی رختکن تیم ها و تا حد ممکن نزدیک به زمین مسابقه است و باید در مسیر مستقیم و دسترسی آسان ماشین اورژانس قرار گرفته باشد. در ها و راهروهای این فضا باید به حد کافی عریض باشد تا صندلی چرخدار و برانکارد به راحتی بتواند از آن عبور داده شود. عرض مناسب برای راه روها ۱/۲ تا ۱/۵ متر توصیه شده است. همچنین عرض ۰/۵ متر برای درب ها بیان گردیده است.^۱</p>	<p>محدوده کمک‌های اولیه درمان و ریکاوری</p>
<p>فاصله دورترین صندلی از زمین مسابقه نباید از حد مجاز حداکثر فاصله دید بیشتر شود این فاصله بر اساس فیزیولوژی چشم انسان محاسبه می‌شود. به ویژه اگر اجسام (مثلاً توپ) به سرعت در حال حرکت باشند. به این ترتیب فاصله دید بهینه برای دیدن بازی ۱۵۰ متر و حداکثر ۱۹۰ متر توصیه شده است.^۲</p>	<p>فاصله دید مناسب</p>
<p>در ورزشگاه‌ها تماشاگران محدوده دید گسترده‌ای را پیش رو دارند باتوجه به محل قرارگیری هر تماشاگر، زوایای دید متفاوتی برای قسمت‌های مختلف سکو تامین می‌گردد. به طور کلی محدوده ی این زوایا به صورت زیر تعریف می‌شود. (*): کوچکتر از ۳۰ درجه: دید بسیار مناسب، بدون حرکت سر و بدن و با حرکت مردمک چشم ها محدوده موردنظر دیده می‌شود. (*): بین ۳۰ تا ۶۰ درجه: دید معمولی، با اندکی چرخش سر تمامی محدوده به خوبی مشاهده می‌شود. (*): بین ۶۰ تا ۱۲۰ درجه: این محدوده برای تماشاگر به عنوان محدوده درک وقایع خوانده می‌شود. اما محدوده تمرکز چشم او همان ۶۰ درجه است و با کمی چرخش سر، زاویه مناسب دید را برای خود ایجاد می‌کند و محدوده مورد نظر را در دید مستقیم خود قرار می‌دهد.</p>	<p>زاویه مناسب دید</p>

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: موازین فنی ورزشگاه‌های کشور جلد دوم، مقررات و معیارهای طراحی مراکز ورزشی، معاونت امور

فنی دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، انتشارات سازمان برنامه بودجه، نشریه شماره ۲-۱۳۲، سال ۱۳۷۴

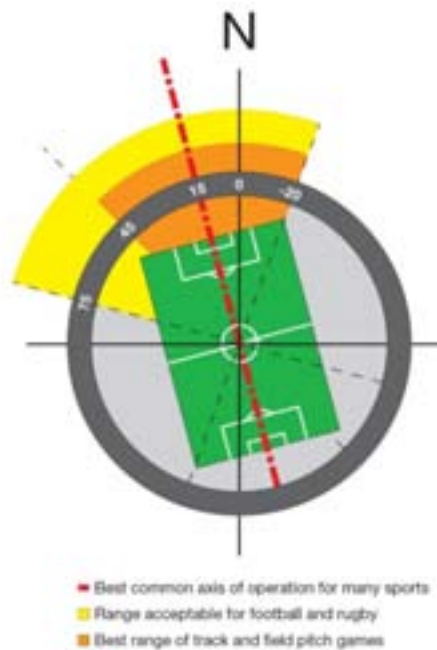
۲. دکتر گرجی مهلبانی، یوسف؛ عبدی‌راد، حمید؛ ضوابط و مقررات طراحی استادیوم‌های ورزشی، انتشارات طحان/هله، تهران،

چاپ اول ۱۳۸۹، ص ۱۵۶.

میراثات ترمیم کف فضای چمن

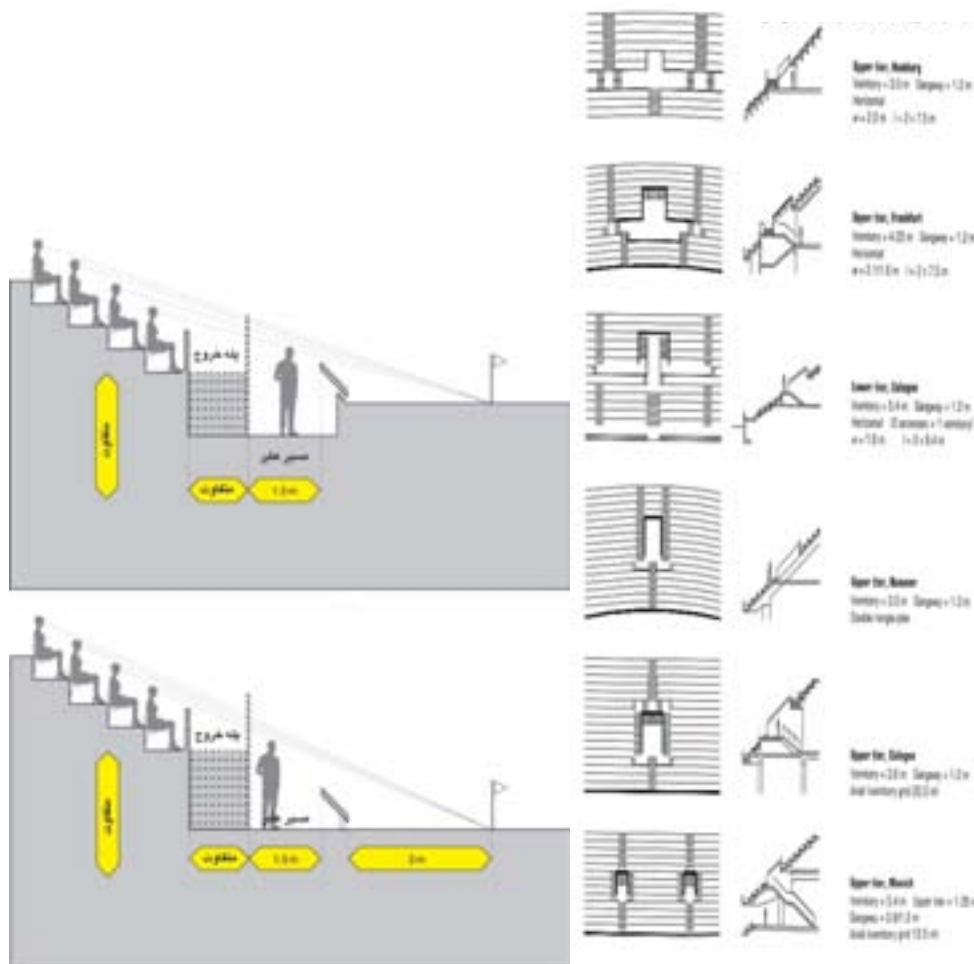
شکل ۴. جزئیات اجرای چمن زمین فوتبال: (*) تراز بندی با شیب ۱,۶ درصد و تهیه و پخش خاک زیرین و خاک نباتی مطابق ضوابط تعیین شده و آماده سازی بستر کاشت، با رعایت شیب زمین و حداقل ۱۵ سانتیمتر ضخامت ثابت خاک در تمام سطح زمین باشد. انتخاب کود و رعایت مراحل کود پاشی برای تغذیه خاک مطابق ضوابط مسئولین کاشت می باشد.

نمونه‌های مختلف استقرار جایگاه تماشاچیان

شکل ۵. (سمت راست) جهت گیری استاندارد فوتبال با توجه به زاویه تابش خورشید در نیم کره شمالی و ایران؛ و شکل ۶. (سمت چپ) نمونه های مختلف استقرار جایگاه تماشاچیان؛ ماخذ: گرجی و دیگران، ۱۳۸۹.

۱. **جانمایی بنا** (تعیین محل احداث بنا) باید به نحوی باشد که از عوارض زمین برای طراحی و ساخت نهایت استفاده صورت گرفته و از عوامل مصنوعی (ساخت و ساز) در تکمیل آن بهره گیری شود و به عواملی نظیر آفتاب، باد و باران توجه گردد.
۲. **امکان احداث**، یا ایجاد دسترسی به پارکینگ و فضاهای عمومی را داشته باشند.
۳. در ساخت ورزشگاهها ضمن رعایت مسائل امنیتی، قابلیت تغییر در نوع استفاده از ورزشگاهها (استفاده چند منظوره) در رشته‌های مشابه پیش بینی شده باشد.

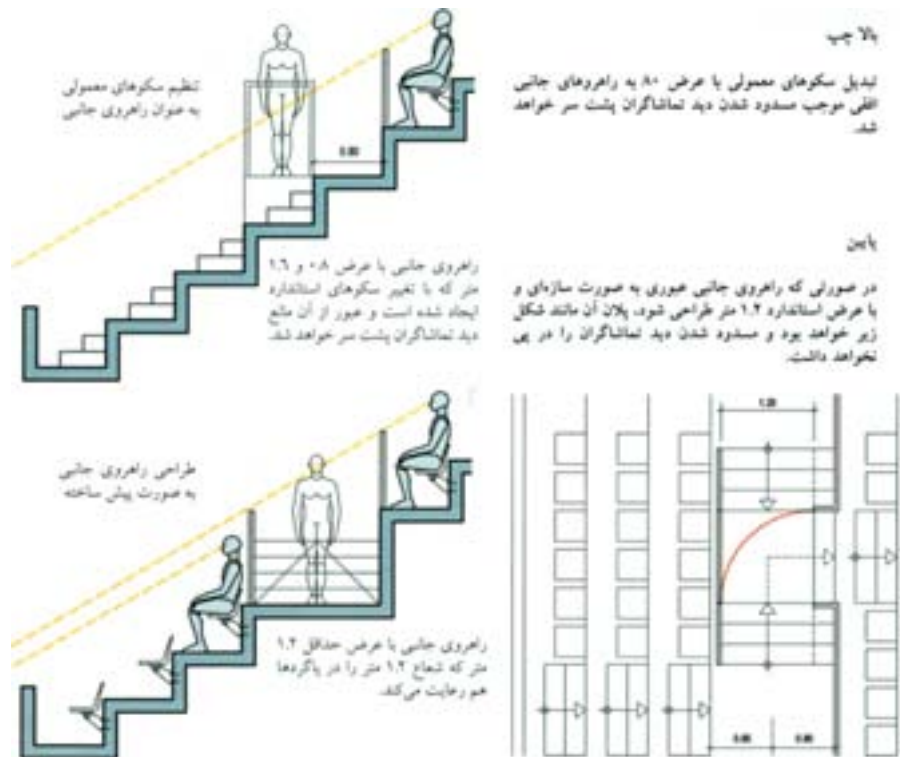

شکل ۷. (سمت چپ) دسترسی تماشاچیان و شکل ۸. (سمت راست) چیدمان ردیف سکوها در استادبوم‌های جام جهانی؛ ماخذ: گرجی و دیگران، ۱۳۸۹.

جدول ۴. تعیین نسبت تعداد تماشاگران با عرض مسیر عبور؛ (*) طبق جدول برای هر ۷۵۰ نفر عرضی معادل ۴/۵ متر در نظر گرفته می‌شود؛ ماخذ: گرجی و دیگران، ۱۳۸۹.

تعداد	اندازه عرض معبر
هر ۶۰۰ نفر	۶/۳ متر
هر ۴۰۰ نفر	۴/۲ متر
هر ۳۰۰ نفر	۸/۱ متر
هر ۲۰۰ نفر	۲/۱ متر

به ذخیره و کاهش مصرف انرژی توجه گردد. راهروهای جانبی: راهروهای ورزشگاه نباید در طول مسیر خروجی خود باریک شوند در حالی که در مسیر ورودی می‌توان راهروهای باریک‌تر را در انتهای مسیر تماشاچیان طراحی کرد به شرط آنکه عرض این راهروها از عرض حداقل استاندارد ۱/۲ متر کمتر نشود. عرض مسیرها بر اساس مدول ۶۰ سانتی‌متر (عرض عبوری یک انسان) تعیین می‌شود. و بر اساس تعداد تماشاگرانی که از آن مسیر عبور می‌کنند متفاوت است. این استاندارد به صورت جدول زیر برای سالن‌های سرپوشیده چند منظوره ارائه شده است.

شکل ۹. راهروهای جانبی ورزشگاه

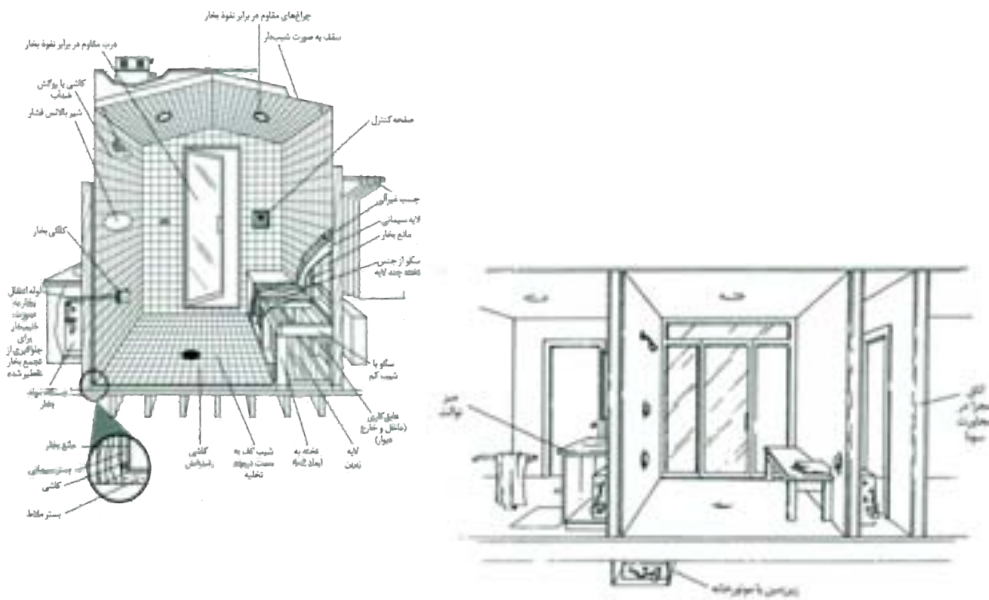

استخر آب گرم یا جکوزی: جکوزی، حوضچه نسبتاً بزرگی است که با داشتن پلکانی در اطراف قابلیت نشستن در داخل آن و ریلکسیشن را مهیا می‌سازد، معمولاً دارای پمپ‌های آب گرم می‌باشد که آب را با فشار وارد حوضچه می‌نماید، این پمپ‌ها دارای خروجی‌هایی در داخل حوضچه می‌باشند که معمولاً در ارتفاع پهلوها و پشت پاها قرار گرفته یا جهت آماده‌سازی بازیکنان استفاده شود. این خروجی‌ها به صورت ضربه‌ای آب گرم را با فشار به نواحی یادشده وارد می‌کنند. فضای جکوزی معمولاً فضای وسیع‌تری نسبت به سایر قسمت‌ها می‌باشد. در اطراف این فضا چند دوش قرار دارد تا افراد قبل و بعد از وارد شدن به این حوضچه از آن‌ها استفاده نمایند.

سونای خشک: اتاق سونا از چوب‌های نرم، صاف و هموار مانند سرو، صنوبر یا سکویا ساخته می‌شوند، اتاق سونا با توجه به نیاز و تعداد افراد استفاده‌کنندگان ساخته و تجهیز می‌شوند. ارتفاع

نکات:

- طراحی نور باید به تنگنایی باشد که سرعت بازی و اندازه واقعی هر تیشی کاملاً نمایان باشد.
- در اثر استروبواسکی اجسام به صورت ایستگاهی و با به نظر می‌رسد که توب در حال جهش و برخورد از یک نقطه به نقطه دیگر است.
- کنترل صداها فعالیت‌ها را لذیذتر می‌کند.
- عایق‌ها باید با دوام در مقابل آکشن و به لحاظ دیداری زیبا باشند.
- تهویه مناسب در فضاهای ورزشی سرویسده به راحتی و نگهداری ساختمان و ساختار آن کمک می‌کند.
- اگر هوای فضاهای سرویسده خیلی خشک باشد، پوست دچار سوزش، تنفس سخت و آلرژی‌سبب‌سازکن مشکل‌ساز می‌نماید.
- پیش‌بینی تهویه با ظرفیت نهایی، ده بار در ساعت توصیه می‌شود.

شکل ۱۰. پیشنهاد برای نصب تجهیزات مولد بخار و کلگی خروجی آن‌ها در سونای بخار؛ ماخذ: گرجی، ۱۳۹۳.

درواقع ردیف‌های پلکانی هستند که بر روی زمین یا یک اسکلت سازه‌ای به صورت یک یا چند حلقه قرار می‌گیرند. این سکوها با توجه به فرم طراحی شده و ظرفیت پذیرش تماشاگران دور تا دور زمین بازی طراحی می‌گردند که با توجه به مناسب بودن دید در طرفین طولی زمین بازی، ابتدا سکوها در طرفین طولی زمین ایجاد می‌گردند، به فراخور ظرفیت تماشاگران می‌توان از طرفین عرضی هم استفاده نمود.

عرض سکوهای تماشاگران: در ضوابط جدید حداقل عرض هر ردیف از سکوها را ۸۰ سانتی متر در نظر گرفته‌اند. این اندازه شامل حرکت تماشاگران بین ردیف‌ها، در حضور تماشاگران نشسته روی صندلی می‌باشد. در ادامه با توجه به تعاریف گوناگون مشخصات دید و زاویه دید، فرمول‌هایی برای محاسبه و آزمایش عرض ایده‌آل سکوها برای تماشاگران بیان می‌شوند.

خط دید و مسائل مربوط به آن: در تعریف عمومی، خط دید خطی فرضی است که چشم ناظر را به نقطه تمرکز متصل می‌کند. خط دید در ورزشگاه‌ها برای همه تماشاگران، مربیان،

ایده‌آل برای اتاق سونای خشک ۲/۱۳ متر است. اتاق سونا معمولاً با دو ردیف سکو برای نشستن ساخته می‌شود که یک ردیف در ارتفاع بالاتر و یک ردیف در ارتفاع پایین‌تر قرار می‌گیرد. برای طراحی سکوهای اتاق سونا عرض سکوهای فوقانی حداقل ۵۰ سانتی متر و عرض سکوهای پایینی حداقل ۴۰ سانتی متر در نظر گرفته می‌شود. به طور معمول برای آن که کاربران در داخل اتاق سونا به راحتی بنشینند، در سونای خشک توصیه می‌شود به ازای هر نفر یک فضای ۶۰ سانتی متری بر روی سکوها در نظر گرفته شود، برای آن که امکان دراز کشیدن کاربران نیز وجود داشته باشد. طول سکو به ازای هر نفر باید ۱/۸ سانتی متر باشد.

سونای بخار: سونای بخار نیز درست همانند سونای خشک است. مهمترین مشخصه‌ای که اتاق سونای بخار باید داشته باشد، مقاومت بالای آن در برابر نفوذ آب است. برای حل این مشکل از کاشی‌ها و سرامیک‌های مقاوم در برابر رطوبت دائمی و با دوام و برای آب‌بندی کردن اجزای مختلف از نوارهای سیلیکونی استفاده می‌شود.

طراحی سکوهای تماشاگران: سکوهای تماشاگران

دیگرام مراحل محاسبه ظرفیت تماشاگران نشسته

نمودار ۱. دیگرام مراحل محاسبه تماشاگران نشسته

جدول ۵. شرایط محیطی مطلوب سالنهای ورزشی؛ ماخذ: مشخصات و ضوابط اماکن ورزشی، ۱۳۹۴.

ظرفیت	زمان مطلوب امنیتی گرادا	میانگین تعداد دفعات تعریفی هوا در ساعت	توره هواي محل (متر مکعب در دقیقه) به ازاء هر نفر
سالن ورزشی	۱-۲	۳	۲۸۵-۳۵۵
قسمت اداری	۱۸-۲۲	۴	۲۲
سرویس‌های بهداشتی	۱۸-۲۲	۵	۲۷۵
رختکن ورزش	۲۱-۲۷	۴	۲۲
سالن استخر	۲۲	۷	۲۷۵

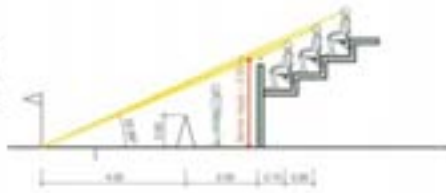
دوربین‌های تصویربرداری، خبرنگاران و اصحاب رسانه، گزارشگران و میهمانان ویژه مطرح می‌شود و اصول آرایه شده طبق استاندارد های استفاده شده در ورزشگاه‌های جام جهانی ۲۰۰۶ کشور آلمان است. تعیین نقطه تمرکز دید: برای نقطه تمرکز دید، نزدیکترین نقطه زمین مسابقه به سکوهای تماشاگران را در نظر می‌گیریم زیرا امکان دید به آن، نسبت به نقاط دیگر زمین به علت حضور تماشاگران در ردیف‌های پایین تر سخت تر می‌شود.

محدوده آزاد دید: محدوده آزاد دید را فاصله عمودی میان خط دید هر تماشاگر به محدوده‌ی مسابقه تا خط دید تماشاگر ردیف جلویی تعریف می‌شوند. نکته مهم در محدوده آزاد دید توجه به رابطه مستقیم شیب سکوها و افزایش محدوده آزاد دید است. در مواردی می‌توان محدوده آزاد دید را با متناوب کردن چیدمان صندلی‌ها کاهش داد. در اینصورت محدوده آزاد دید تا ۶ سانتی متر هم کاهش پیدا می‌کند.

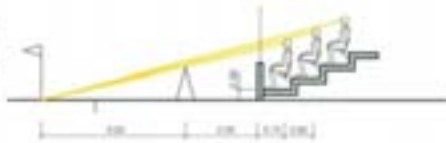
محدوده آزاد دید: محدوده آزاد دید را فاصله عمودی میان خط دید هر تماشاگر به محدوده‌ی مسابقه تا خط دید تماشاگر ردیف جلویی تعریف می‌شوند. نکته مهم در محدوده آزاد دید توجه به رابطه مستقیم شیب سکوها و افزایش محدوده آزاد دید است. در مواردی می‌توان محدوده آزاد دید را با متناوب کردن چیدمان صندلی‌ها کاهش داد. در اینصورت محدوده آزاد دید تا ۶ سانتی متر هم کاهش پیدا می‌کند.

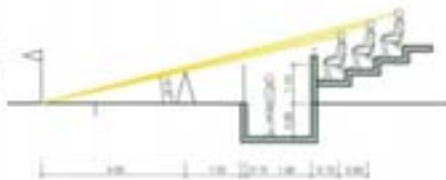
حالت اول
ارتفاع توده محفاظ از سطح زمین ۲.۵ متر
پایین زاویه دید در حدود ۱۰ درجه شیب
کمتر ممکن خواهد شد.

حالت دوم
۳۰ متر ارتفاع توده و ۲.۲۰ متر حفاظ توری
مقاوم (فنس)

حالت سوم
ابعاد گویال ۱.۵۰ متر از سطح
پایین سکو و ۱.۶۰ متر ارتفاع توده محفاظ

نموده عالی از تصویر
مکانه اول بر استاندارد جام جهانی ایترنات آلمان
مکانه دوم بر استاندارد جام جهانی ایترنات آلمان
مکانه سوم بر استاندارد جام جهانی ایترنات آلمان

شکل ۱۱. نمونه ای از ابعاد استاندارد سکویهای تماشاچیان

مصادیق ابعاد مناسب برای تعیین استاندارد و
عرض و ارتفاع مناسب نشیمن برای تماشاچیان
در مقطعی از پلان

مواقع کن و توده ها

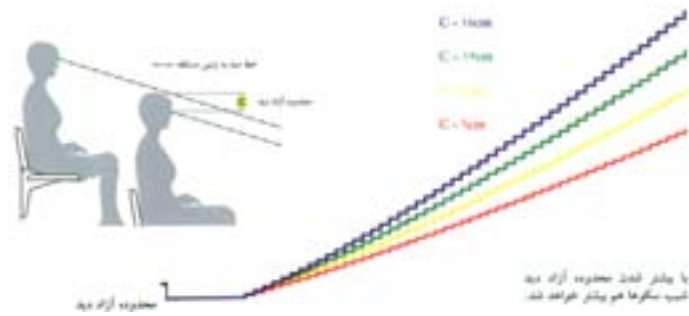
به طور کلی
در جلوی ردیف صندلی ها ۰.۹ متر
یا
۰.۸۰ متر برای عرض ۰.۴۰ متر
یا
۰.۴۰ متر برای عرض ۰.۳۰ متر
یا ارتفاع کمتر از ۱.۰ متر
۰.۶۵ متر برای عرض محفاظ

تصویر بالا ردیف صندلی ها و توده های
محفاظ در استاندارد جام جهانی آلمان

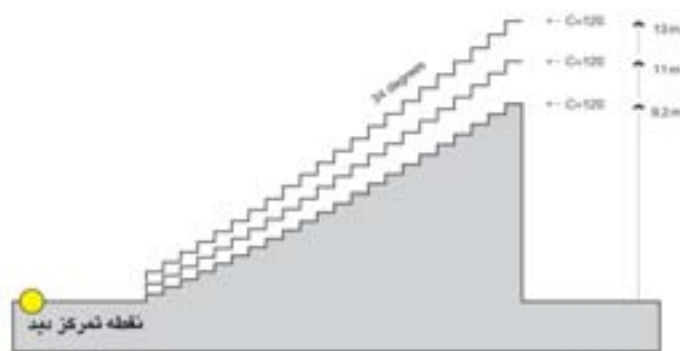
تصویر وسط صندلی تک با محفاظ جداگانه
استاندارد جام جهانی کانزاسگرن آلمان

تصویر پایین صندلی با قابلیت تکان و عرض
۰.۶۵ متر در استاندارد جام جهانی آلمان

شکل ۱۲. (سمت چپ) ابعاد و اندازه‌های نمونه‌ای از توده‌های سکوها

شکل ۱۳. نقطه تمرکز دید

شکل ۱۴. محدوده آزاد دید

فاصله اولیه دید

فاصله کم سکوها تا زمین مسابقه موجب ایجاد هیجان و توجه بیشتر تماشاگران در ورزشگاه خواهد بود. این فاصله کمتر موجب افزایش شیب سکوها خواهد شد. هرچه فاصله سکوها از زمین مسابقه بیشتر باشد سکوها شیب کمتری خواهند داشت و در نتیجه ارتفاع بالاترین سکو هم کمتر خواهد شد. این حالت موجب بزرگ شدن حجم کلی ورزشگاه و سازه می شود. در این رابطه باید منابع مالی، محدودیت عرصه سایت و مقدار حداکثر فاصله تا زمین مسابقه رعایت شود. فاصله سکوها تماشاگران از زمین مسابقه برای جهت طولی زمین ۶ متر و برای جهت عرضی ۷/۵ متر در نظر گرفته می شود.

رابطه‌های مورد استفاده برای طراحی سکوها و صندلی‌ها

در زیر رابطه‌های بدست آمده برای طراحی سکوها و قرارگیری صندلی‌ها ارایه گردیده است. به همین

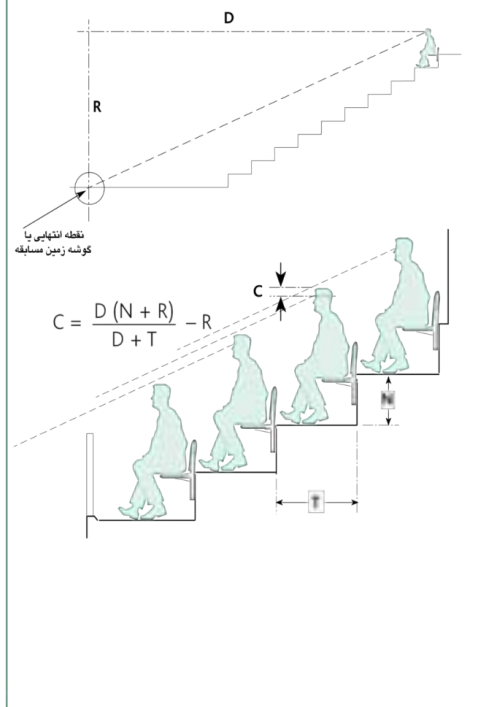
منظور و با توجه به تعاریف ذکر شده در قسمت‌های قبلی حروف اختصاری استفاده شده در روابط به شرح زیر تعریف می شوند:

A: ارتفاع اولیه دید؛ B: عرض سکوها؛ C: محدوده آزاد دید؛ D: فاصله اولیه دید؛ (α) : زاویه دید؛ G: عرض عبوری؛ P: نقطه تمرکز دید؛ Y: ارتفاع کلی دید؛ X: فاصله کلی دید؛ RH: ارتفاع سکو؛ SA: فاصله خط دید تا خط افق که با رابطه $RH - C$ محاسبه می شود؛ SH: ارتفاع صندلی؛ ST: عمق صندلی. خط دید و زاویه اولیه دید با رابطه‌ی زیر مشخص می شوند:

$$\frac{A}{D} = \tan \alpha$$

رابطه عرض سکوها: محدوده آزاد دید یعنی فاصله بین خطوط دید در این مرحله مشخص می شود این رابطه برای بدست آوردن عرض سکوها یا به عبارت دیگر فاصله تماشاگران ردیف‌های متوالی از یکدیگر بیان شده است:

C = محدوده ی آزاد دید
 D = فاصله طولی دید مستقیم به نقطه تمرکز
 N = ارتفاع سکو
 R = ارتفاع تماشاگر
 T = عرض سکو

شکل ۱۵. چیدمان متناوب سکوها

$$\frac{(A+D)}{D} = \tan \alpha$$

فاصله خط دید تا خط افق مطابق با رابطه زیر بدست می آید:

$$\frac{OS}{AS} = \frac{SA}{B} = \tan \alpha$$

با ترکیب رابطه های SA و رابطه بالا، رابطه زیر برای تعیین ارتفاع سکوها نتیجه گیری می شود:

$$SA = B \times \tan \alpha$$

$$SA = \frac{(A+C)}{D} \times B$$

شیب سکوها: سکوهای ورزشگاه یک سازه پلکانی شکل هستند. در تعیین شیب مناسب برای پلکان ارتباطی سکوها قوانین زیر اجرا می شوند. قانون کلی که برای پلکان رعایت می شود به

صورت زیر است: (a کف پله، s ارتفاع پله)

۲۵+a تا ۵۹cm قانون در مورد شیب پلکان

حداکثر ارتفاع هر پله ۲۰ سانتی متر و حداقل عرض کف پله ۲۰ سانتی متر است و شیب پلکان نباید از ۳۵ درجه بیشتر شود.

حالت نشستن تماشاگران: حالات نشستن تماشاگران بر روی صندلی برای طراحی مناسب سکوها و قرارگیری صندلی ایده آل مورد بررسی قرار می گیرند. بدین منظور چهار حالت نمونه حالت مورد بررسی قرار می گیرد. بدست آوردن همه حالات ممکن برای نشستن تماشاگران بخاطر جابجا شدن بی شمار آن ها و حرکات غیرقابل پیش بینی آنها امکان پذیر نیست.

انواع حالت های نشستن بر ارتفاع دید عبارتند از:

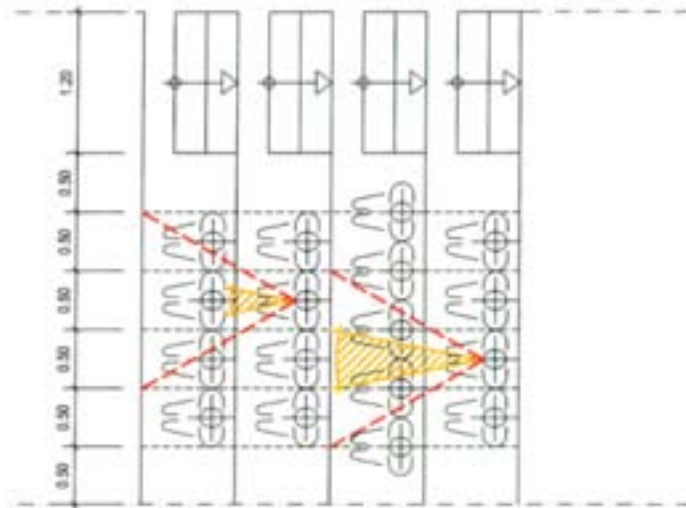
«حالت آسایش و ایده آل»: فاصله عمودی چشم تا زمین: ۱/۲۵ متر و فاصله افقی چشم تا لبه سکوی پشتی: ۲۰ سانتی متر؛

«حالت هیجان»: فاصله عمودی چشم تا زمین: ۱/۱۵ متر و فاصله افقی چشم تا لبه سکوی پشتی: ۵۵ سانتی متر؛

«حالت بدون هیجان و تکیه دادن راحت»: فاصله عمودی چشم تا زمین: ۱/۱۵ متر و فاصله افقی چشم تا لبه سکوی پشتی: ۵ سانتی متر؛
 «حالت متمرکز و با دقت»: فاصله عمودی چشم تا زمین: ۱/۲۵ متر و فاصله افقی چشم تا لبه سکوی پشتی: ۳۰ سانتی متر.

سرویس های بهداشتی تماشاچیان: این سرویس ها به تعداد متفاوتی در استانداردهای مختلف ذکر شده است. لیکن بر اساس استاندارد ذکر شده در کتاب Stadia که معتبرترین مرجع برای استانداردهای ورزشگاه های بزرگ است، اگر ۲۰٪ ظرفیت تماشاچیان از بانوان و ۸۰٪ را آقایان منظور نماییم سرانه محاسبه سرویس ها به شرح زیر خواهد بود: ۱. توالت برای ۷۵ نفر اول ۲ عدد و به ازای هر ۱۰۰ نفر اضافه ۱ عدد محاسبه می شود. ۲. روشویی برای ۷۰ نفر اول ۲ عدد و به

با چیدمان متناوب سکوها می‌توان محدوده آزاد دید را کاهش داد اما زوایه دید هم در این صورت کاهش می‌یابد.

شکل ۱۶. نحوه محاسبه محدوده آزاد دید

نور طبیعی: نور طبیعی سالن‌ها از طریق قرار دادن نورگیر و پنجره در سقف مستقیماً تأمین می‌شود و بزرگ‌ترین سهم آن اقتصادی تر و ارزان تر از نور مصنوعی بودن آن است که مستقیماً وارد سالن می‌شود. به طور یکتواخت توزیع نمی‌گردد. نور ورودی را می‌توان با استفاده از یک فنشای معلق یا یک مانع نوری، ملایم تر توزیع کرد. بزرگ‌ترین عیب نور طبیعی این است که توزیع نور در تمام نقاط سالن یکتواخت نیست، به دلیل حرکت انتقالی خورشید، توزیع نور دائماً در حال تغییر است. سایه ایجاد می‌کند و فقط در ساعاتی از روز قابل استفاده است.

شکل ۱۲. نور در یک سالن با چیدمان نامناسب؛ ماخذ: مشخصات و ضوابط اماکن ورزشی، ۱۳۹۴.

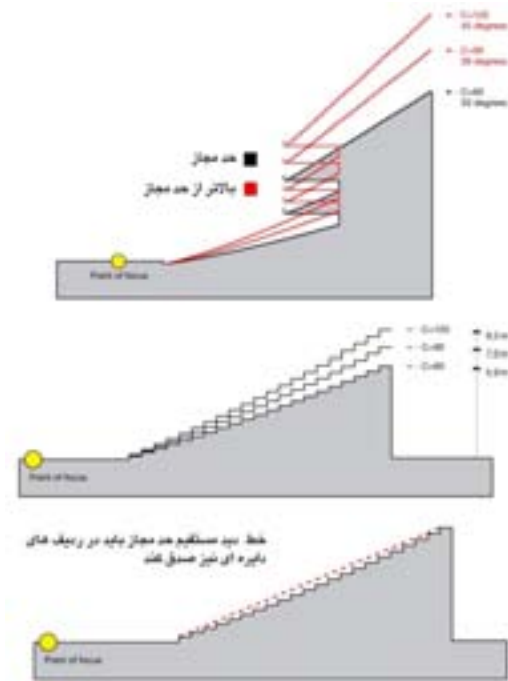
ازای هر ۷۰ نفر یک عدد اضافه می‌شود. ۳.توالت حداقل ۲ عدد به ازای ۱۰۰ نفر اول و به ازای هر ۱۰۰ نفر یک عدد اضافه می‌شود. ۴. روشویی ۲ عدد و به ازای هر ۶۰ نفر یک عدد اضافه می‌گردد. **سالن پذیرایی:** پس از عبور از فضای لابی و پذیرش، میهمانان ویژه به سالن‌های پذیرایی وارد می‌شوند. این فضا با بهترین وسایل و مبلمان تجهیز می‌شوند و حتی در شرایطی که مسابقات برگزار نمی‌شود، این سالن‌ها محل مناسبی برای برگزاری مراسم مختلف خواهد بود این امر برای مدیریت ورزشگاه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، لذا پیش‌بینی مبلمان، تالیسات نورپردازی و صوتی مناسب و همچنین وجود نمایشگرهای تلویزیونی در

این فضا حائز اهمیت می‌باشد.

فضای جانبی میهمانان ویژه: دسترسی مناسب از این فضا به فضاهای فرعی و خدماتی مانند بوفه، کافی‌شاپ، سرویس بهداشتی، وضوخانه و نمازخانه اختصاصی باید فراهم باشد. میز جلسات، فضای سرو غذا، تجهیزات رفاهی و خدماتی دیگر باید در ارتباط مستقیم با بوفه قرار داشته باشند.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

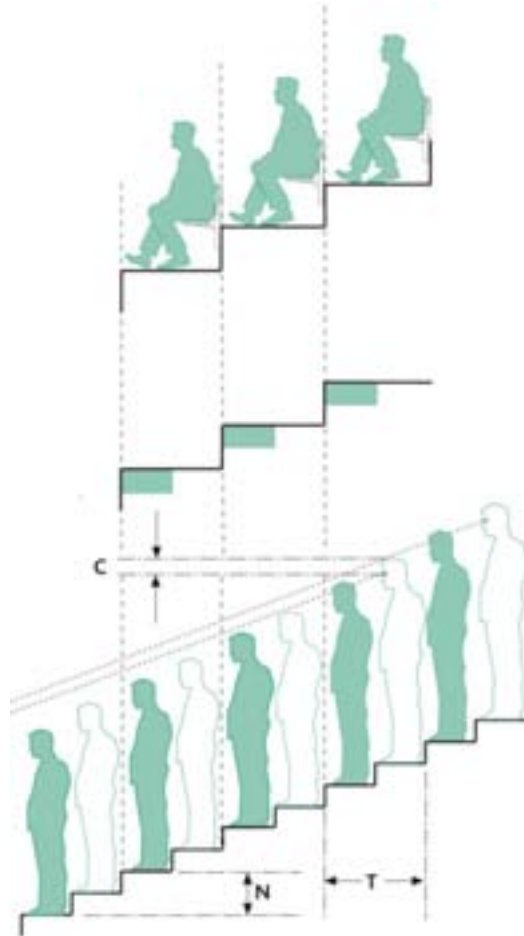
در بعضی از کشورها سرانه فضاهای ورزشی نسبت به انواع محیط‌های ورزشی برای گروه‌های سنی مختلف تا ۸ مترمربع در مقابل هر ساکن شهری می‌رسد. برای شهرهای ایران سرانه ۴ مترمربع و با توجه به تأسیسات ورزشی کودکان ۷ تا ۱۴ سال

شکل ۱۸. محدوده آزاد دید

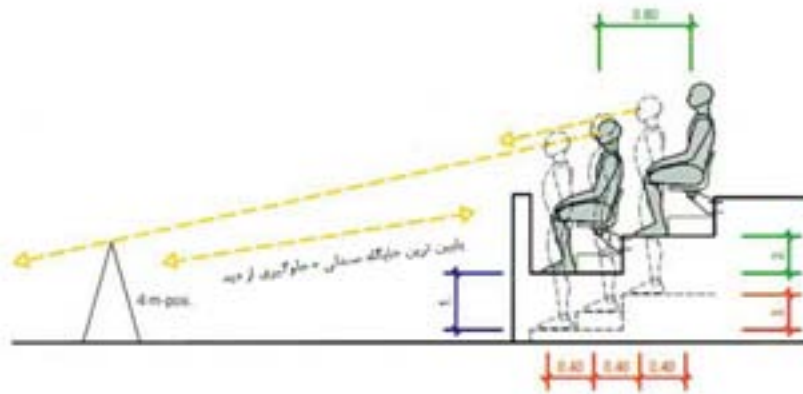
سطوح مختلف شهری و منطقه‌ای و کشوری است. معیارهایی که برای تخمین نیازهای فضایی و در نهایت به داشتن سرانه کاربری اراضی به کار می‌رود. اغلب بر کاربرد فضا در وضع موجود استوار است که باتوجه به پیش بینی اثرات تکنولوژی جدید ضوابط منطقه بندی و مقررات مسکن سازی و غیره تعدیل و اصلاح می‌شود.

در جدول پیشنهادی وزارت مسکن و شهرسازی سرانه ورزشی بین ۲ تا ۲,۵ متر مربع، حداقل و حداکثر سرانه‌های پیشنهادی چهار شهر بزرگ ۰,۸۰ متر مربع مربوط به کرج و ۰,۶۲ متر مربع به تبریز و میانگین سرانه کاربردی ورزشی و پیشنهادی چهار شهر بزرگ بیشتر و از حداقل سرانه پیشنهادی وزارت مسکن و شهرسازی کمتر است. لذا افزایش سرانه ورزشی در آینده ضروری به نظر می‌رسد. سرانه فضاهای ورزشی در طرح ساماندهی ۱,۶۲ متر مربع است. نحوه استفاده از ابزارهای کاربردی حاصل و نهایی این نحوه نگرش است که جامعه شهری را به افراد تقسیم می‌کند، افرادی که هرکدام دارای فعالیت مشخص هستند و هر یک از این فعالیت‌ها

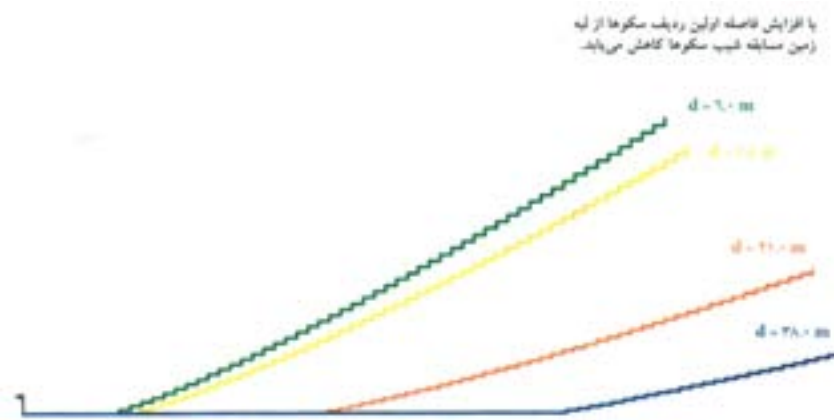

شکل ۱۷. خطوط دید

و نوجوانان و بزرگسالان پیشنهاد شده است. نحوه تخصیص اراضی و چگونگی استقرار اماکن ورزشی تاکنون مشمول مقررات خاصی نشده است. مشاوران طرح‌های جامع، تفضیلی با مطالعه وضع موجود شهرها و معیارهای بین‌المللی ارقامی را پیشنهاد می‌نمایند که هیچ‌یک از این موارد نمی‌تواند به صورت فراگیر مورد استناد قرار گیرد. هر برنامه شهری باید براساس خصوصیات اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی مردم و هماهنگ با خواسته و علایق آنان به انجام رسد. از جمله مهمترین اقداماتی که باید در ارتباط با عوامل فوق انجام گیرد تعیین سرانه‌های شهری است. سرانه‌های شهری در دنیای امروز به ظاهر مبنایی برای تقسیم فضا محسوب شده و طراحی شهری را آهنگی ویژه می‌دهد. تعیین حدود منطقی آنها راهگشای حل بسیاری از مشکلات و معضلات در

شکل ۱۹. فاصله اولیه دید

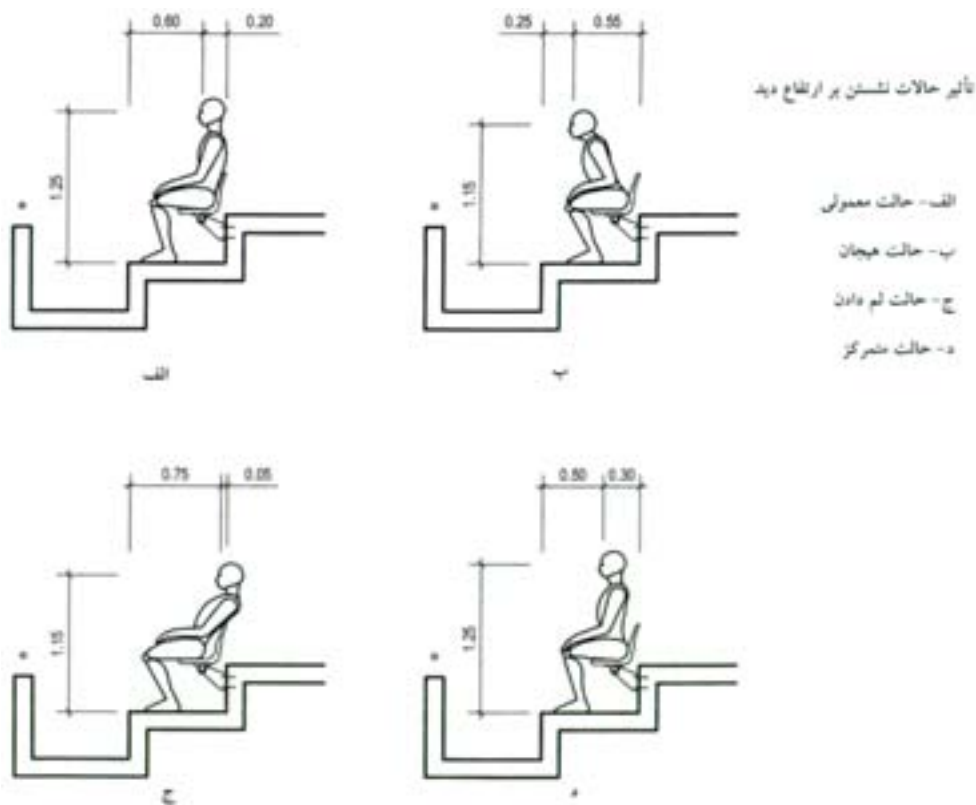
شکل ۲۰. حالات مختلف نشستن تماشاگران

بعد از تعیین فرم مورد نظر و البته مناسب برای تماشاگران باید به انتخاب یا طراحی مناسب پرداخت؛ بدین منظور چهار نکته به عنوان معیار طراحی ورزشگاه مورد نظر قرار می-گیرد:

۱. آسایش و راحتی؛
۲. ایمنی؛
۳. استحکام؛ و
۴. مقرون به صرفه بودن از لحاظ اقتصادی.

در طراحی سکوهای میهمانان باید شرایط متفاوتی با شرایط تماشاچیان معمولی فراهم شود. مبلمان راحت به جای صندلی‌های معمولی ورزشگاه تعبیه می‌شود، عرض سکوهای میهمانان برای عبور و نشستن راحت‌تر بیشتر خواهد شد (عرض ۱۲۰ مناسب می‌باشد). دسترسی به این سکوها و سایر فضاهای مختص میهمانان نباید برای تماشاچیان

به یک مقدار مشخص در محل معین نیاز دارند. بنابراین برنامه ریزی کاربردی زمین چیزی نیست جز برآورد تعداد افراد، برآورد انواع فعالیت‌ها و توزیع زمین شهری بین آنها. بنابراین، چگونگی تعیین سرانه‌های کاربردی، حلقه کوچکی از یک زنجیر طلایی است که کمیت و کیفیت آن تابع عملکرد و روابط متقابل مجموعه عوامل و اقدامهایی است که در جریان برنامه ریزی زمین و روش‌های اجرای آن دخالت دارد. از این سرانه کاربردی زمین برخلاف پنداشت اولیه، یک پدیده ساده صرفاً کالبدی و فنی نیست، بلکه تبلور و بیان کمی مجموعه سیاستها، روش‌ها و الگوهایی است که برای تعیین انواع کاربردی‌ها، تقسیم اراضی، توزیع فضایی فعالیت‌ها، ضوابط منطقه-بندی، و تدوین استانداردهای کاربردی به کار گرفته می‌شود. در طراحی فضاهای ورزشی،

شکل ۲۱. حالات نشستن و ارتفاع دید

نمودار ۲. مولفه های طراحی فضاهای ورزشی؛ ماخذ: یافته های تحقیق بر اساس بررسی نمونه های موردی.

منابع و ماخذ

آلبرت فرای (۱۳۸۷) سرانه و طراحی فضاهای ورزشی، مهسا ذوالریاستیان (مترجم)، مهدیه ساریخانی (مترجم) ناشر: پشتون.

میسر باشد، به همین دلیل بهتر است حداقلها این سکوها با سکوهای تماشاچیان، سکوهای مخصوص خبرنگاران و اصحاب رسانه قرار داشته باشد. صندلی‌ها باید از نوع صندلی‌های دسته‌دار با پوشش نرم و راحت باشند. سکوهای مربوط به میهمانان ویژه را می‌توان در درون جداره‌ای شیشه‌ای طراحی کرد، البته در این صورت افراد حاضر در آن از جو حاکم بر استادیوم و مسابقه دور خواهند شد. بهترین ایده طراحی قرار گرفتن سکوها در خارج از جداره است، در این حالت بهتر است دید مناسب از داخل اتاق به زمین مسابقه ایجاد شود تا انتخاب موقعیت مناسب به عهده افراد حاضر در این اتاق‌ها باشد. در پایان می‌توان به جدول زیر اشاره کرد که به مشخصات و شرایط اماکن ورزشی و ویژگیهای آنها پرداخته است.

جدول ۶. ارزشیابی مشخصات و شرایط محیطی اماکن ورزشی؛ ماخذ: نگارندگان.

عنوان فصل	تشریح	هدف‌ها	محتوا و فعالیت‌های یادگیری	روش‌های پیشنهادی برای آمیختن زمان	ترتیب
مشخصات و شرایط محیطی اماکن ورزشی	دانشی	<ul style="list-style-type: none"> - آگاهی از اثر و روش‌های روستایی - آگاهی از انواع عایق کاری اصولی- رطوبتی و حرارتی در فضاهای ورزشی - آگاهی از دمای مطلوب فضاهای ورزشی و روش‌های کنترل آن - آگاهی از اثر اجزای کالبدی و روی کیفیت دما 	<ul style="list-style-type: none"> - اثر روستایی و فعالیت‌های ورزشی مختلف - انواع روش‌های روستایی اصولی- طبعی و تلفیقی - اثر اجزای کالبدی و روی کیفیت روستایی - انواع عایق کاری اصولی، حرارتی و رطوبتی در اماکن ورزشی - کنترل رطوبت و تهیه در فضاهای ورزشی - دمای مطلوب و کنترل آن در اماکن ورزشی - اثر اجزای کالبدی و کیفیت دما 	<ul style="list-style-type: none"> - ارزشیابی از کار کلاسی - روش‌های کسب و تلفیقی - ارزشیابی از کارهای گروهی 	۳۴
	مهارتی	<ul style="list-style-type: none"> - مهارت در توضیح اثر و روش‌های روستایی اماکن ورزشی مختلف - مهارت در تشریح انواع عایق بندی اصولی- حرارتی و رطوبتی - مهارت در تشریح دمای مطلوب فضاهای ورزشی و سیستم‌های گرمایش و سرمایش - مهارت تشریح اثر اجزای کالبدی و روی کیفیت دما 	<ul style="list-style-type: none"> - تهیه نقشه ها، برودنورها، اسلایدها - از نحوه روستایی اماکن ورزشی - تهیه نقشه، برودنورها و اسلایدها از عایق بندی اصولی- رطوبتی و حرارتی در فضاهای ورزشی و توضیح آنها - تهیه نقشه، برودنور و اسلاید از چگونگی ایجاد دمای مطلوب در فضاهای ورزشی و تشریح آنها 	<ul style="list-style-type: none"> - مشاهده کسب و تلفیقی 	۳۴
	نگرشی	<ul style="list-style-type: none"> - تمایل به مطالعه در مورد اثر و روش‌های روستایی اماکن ورزشی - تمایل به مطالعه انواع عایق کاری اصولی- رطوبتی و حرارتی در فضاهای ورزشی - تمایل به مطالعه انواع کنترل دما در اماکن ورزشی - تمایل به مطالعه اثر اجزای کالبدی و روی کیفیت دما 	<ul style="list-style-type: none"> - انواع کتب، مجلات، برودنورها و اسلایدها 	<ul style="list-style-type: none"> - مشاهده - مصاحبه 	۳۴

جدول ۷. ارزشیابی نحوه امکانات و فضاهای جانبی اماکن ورزشی؛ ماخذ: نگارندگان.

عنوان فصل	تشریح	هدف‌ها	محتوا و فعالیت‌های یادگیری	روش‌های پیشنهادی برای آمیختن زمان	ترتیب
وضعیت امکانات و فضاهای جانبی اماکن ورزشی	دانشی	<ul style="list-style-type: none"> - آگاهی از وضعیت رختکن، وسایل و تجهیزات بارکنگ - آگاهی از وضعیت رختکن سرویس و محلولان - آگاهی از گروه‌های استفاده کننده از سرویس‌های بهداشتی - آگاهی از انواع بارکنگ‌ها، وضعیت و ملاحظات طراحی بارکنگ‌ها - آگاهی از شرایط، ویژگی‌ها و موقعیت فرازگویی اتاق‌های کمک‌های اولیه و همین محل تسهیلات کمک‌های اولیه 	<ul style="list-style-type: none"> - رختکن استفاده کننده - اندازه، تعداد، بریدها، دوارها، طرح، سقف، چراغ و پنجره‌ها - رختکن برای مردان و زنان و محلولان و ویژگی‌های هر کدام از آنها - ویژگی هر کدام از گروه‌های استفاده کننده از سرویس‌های بهداشتی، محل استقرار آنها و توجه به محلولان - سرویس‌های رفاهی و خدماتی از لحاظ ساختاری، دسترسی و انواع آن - ضرورت وجود اتاق کمک‌های اولیه و تجهیزات آن 	<ul style="list-style-type: none"> - ارزشیابی از کار کلاسی در قالب گروه‌ها و افرادی - پرسش‌های کسب و تلفیقی - مشارکت فعال و ارزشیابی آن 	۳۵
	مهارتی	<ul style="list-style-type: none"> - مهارت در توضیح وضعیت رختکن بارکنگ و وسایل و تجهیزات - مهارت در توضیح وضعیت رختکن مردان و محلولان - مهارت در نام بردن از گروه‌های استفاده کننده از سرویس‌های بهداشتی - مهارت در توضیح انواع بارکنگ - مهارت در شرح اتاق کمک‌های اولیه 	<ul style="list-style-type: none"> - تهیه نقشه، برودنور، اسلایدها از وضعیت رختکن انواع گروه‌های استفاده کننده - مهارت در تهیه نقشه و برودنور، اسلاید و نقشه از انواع بارکنگ‌ها و ملاحظات طراحی بارکنگ‌ها - مهارت در تهیه نقشه، برودنور، اسلاید، روزنامه تصویری از انواع اتاق‌های کمک‌های اولیه و تجهیزات آن 	<ul style="list-style-type: none"> - ارزشیابی از نقشه‌ها، برودنورها، اسلایدها، روزنامه تصویری - توضیح و تشریح در مورد امکانات جانبی 	۳۶
	نگرشی	<ul style="list-style-type: none"> - تمایل به مطالعه در مورد انواع رختکن - تمایل به مطالعه در مورد انواع سرویس‌های بهداشتی - تمایل به مطالعه در مورد انواع بارکنگ‌ها - تمایل به مطالعه در مورد انواع اتاق‌های کمک‌های اولیه 	<ul style="list-style-type: none"> - انواع رختکن - انواع سرویس‌های بهداشتی - انواع بارکنگ و اتاق‌های کمک‌های اولیه 	<ul style="list-style-type: none"> - پرسش‌هایی دانش‌آموز در مشارکت امکانات جانبی و منابع مطالعه آن 	۳۶

صدیق، مصطفی (۱۳۴۳) زورخانه و ورزش باستانی. دوره ۳، ش ۲۶ (آذر ۴۳): ص ۶-۱۵.

قادری ع. (۱۳۸۸) برنامه ریزی و طرح جامع ورزش، فصلنامه ورزش، شماره ۲۹.

سعیدی رضوانی، نوید (۱۳۸۷) شهرداریها و اوقات فراغت، نشر تهران.

گرجی مهربانی، ی. و عبدی راد، ح. (۱۳۸۹) ضوابط و مقررات طراحی استادیومهای ورزشی، نشر بامداد، تهران.

--- (۱۳۸۶) مجله فرآیند معماری. شماره چهارم ۱۳۸۶. ماهنامه تخصصی معماری و شهرسازی.

تابان، رامین (۱۳۸۸) راهنمای طراحی تعمیر و نگهداری استخر، سونا و جکوزی. نشر یزدا، تهران.

طاهری، ح. و ک شعبانی مقدم، و ک نانکلی (۱۳۸۹) استانداردها و ابعاد فضاها و اماکن رشته های

ورزشی، تهران، نشر آوای ظهور، چاپ اول فروردین. رهنمایی محمدتقی و اقای (۱۳۸۸) نقش شهرداریها

در توسعه فضاهای ورزشی برای گذران اوقات فراغت شهروندان (مورد مطالعه منطقه ۶ شهرداری تهران)،

نشریه جغرافیا، شماره ۱۲.

--- (۱۳۷۴) موازین فنی ورزشگاه های کشور جلد دوم، مقررات و معیارهای طراحی مراکز ورزشی،

معاونت امور فنی دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، انتشارات سازمان برنامه بودجه، نشریه شماره ۲-۱۳۲.

--- (۱۳۷۴) موازین فنی ورزشگاه های کشور جلد سوم، مشخصات کالبدی و مقررات رشته های

ورزشی متداول در کشور، معاونت امور فنی دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، انتشارات سازمان برنامه

بودجه، نشریه شماره ۳-۱۳۲.

کول آنتونیو، آندریا. مترجم: بهمن پور (۲۰۰۷) مقاله مفهوم پایداری اجتماعی و چارچوب نظری

آن. برگرفته از مجموعه مقالات کاری EIBURS جولای ۲۰۰۷. مؤسسه توسعه پایدار آکسفورد، گروه

بین المللی لند مارکت. دانشگاه آکسفورد بروکس (انگلستان)

حسینی، سید عماد و دیگران (۱۳۹۳) ارزیابی عملکرد و خدمات شهرداریها در توسعه فضاهای ورزشی از دید بانوان، نشریه مدیریت و فیزیولوژی ورزشی، شماره ۱.

رنجبری، زهرا (۱۳۸۹) مقاله نوشتاری بر پایداری اجتماعی در متن یک اجتماع سالم، همایش ملی

معماری و شهرسازی معاصر ایران.

آکادمی ملی المپیک و پارا المپیک جمهوری اسلامی ایران؛ www.olympicacademy.ir

کلینیک مهندسی ورزش و سلامت مجموعه فرهنگی ورزشی انقلاب؛ www.sportseng.com

مجموعه فرهنگی ورزشی انقلاب؛ www.enghelab.sport.complex.com

تجهیزات بدنسازی؛ www.isrrc.com

تجهیزات بدنسازی؛ www.technogym.com

Nixdorf, E. Stadium Atlas Technical Recommendations for Grandstands in Modern Stadia. 2008, Ernst & Sohn, Berlin. Germany

Stadia - A design and development guide (by Geraint John, Rod Sheard & Ben Vickery)

Guide to safety at sport ground, dcms, Fifth edition, 2008

Inclusive Design Standards, dcms, 2011

John, Geraint & Sheard, Rod. Stadia - A design and Development guide, 4.17th edition, Architectural press, GB, 2007

Nixdorf, Stefan. StadiumAtlas, Ernst & Sohn, Berlin, 2008

ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمان‌های دولتی ایران

حسن توکلی نژاد* - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین، گروه مدیریت دولتی، قزوین، ایران.

نسرین جزینی - دانشیار مدیریت بازرگانی، گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

غلامرضا معمارزاده طهران - دانشیار مدیریت دولتی، گروه مدیریت دولتی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

محمد علی افشار کاظمی - دانشیار مدیریت صنعتی، گروه مدیریت صنعتی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

یکی از وظایف اساسی مدیریت منابع انسانی سازمانها، نگهداشت کارکنان می باشد. از آنجا که نگهداشت، مکملی بر سایر اقدامات و فرایندهای مدیریت منابع انسانی است؛ حتی اگر عملیات کارمندیابی، انتخاب، انتصاب و بهسازی به نحو شایسته‌ای انجام شود، بدون توجه کافی به نگهداشت، نتایج حاصل از اعمال مدیریت چندان چشمگیر نخواهد بود. هدف این پژوهش، ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی ایران است. بدین منظور پس از مروری بر ادبیات موضوع و بهره گیری از نظرات خبرگان، مدل اولیه تحقیق تنظیم گشت. سپس با استفاده از نظرات خبرگان، مدل نهایی تحقیق آماده گردید. روش پژوهش، توصیفی کاربردی است. جامعه آماری این پژوهش را کارکنان اداره کل آموزش و پرورش استان خوزستان تشکیل داده اند. روش نمونه گیری تصادفی طبقه ای بوده و بر اساس جدول مورگان نمونه آماری ۲۱۷ نفر بوده است. در این تحقیق عوامل نگهداشت کارکنان شامل: عوامل فرهنگی، عوامل سازمانی، عوامل دولتی بود. نتایج تحلیل معادلات ساختاری نشان می دهد که میزان ضریب مسیر عوامل فرهنگی ۰,۲۹، عوامل دولتی ۰,۲۷، عوامل سازمانی ۰,۳۱ بوده است. نتایج نشان می دهد عوامل سازمانی بیشترین تاثیر را در نگهداشت کارکنان داشته است. عوامل سازمانی در این تحقیق شامل پنج مولفه: ماهیت شغل، ارتقاء شغلی، نظام پرداخت، سبک رهبری، حمایت اجتماعی است. بر اساس نتایج بدست آمده از تحلیل عاملی، سبک رهبری با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برابر ۱۸,۲۱ و ضریب مسیر ۰,۹۶۵ بیشترین سهم و نقش را در بین عوامل سازمانی به خود اختصاص داده است.

واژگان کلیدی: نگهداشت، عوامل فرهنگی، عوامل سازمانی، عوامل دولتی، عوامل فردی، عوامل محیطی.

The model retention of employees of public organizations

Abstract

One of the basic tasks of human resources management, staff retention is maintenance. With the complement to other measures and human resources management processes, even if the operation of the recruitment, selection, appointment and renewal to be done properly without giving due consideration to maintenance, results management will be modest. The aim of this study was the model retention of employees of public organizations.. Therefore, after reviewing the literature and the use of expert opinions, the original investigation was set. Then, using expert opinions, the final research model was ready. The research method used descriptive statistical population of the research staff of the Department of Education have formed the province. Stratified random sampling method and based on Morgan table sample of 217 people. In this study, staff retention factors including cultural factors, organizational factors, government agencies. The results of structural equation shows that the path coefficient cultural factors, 00:29, 00:27 governmental factors, organizational factors was 0.31. The results suggest that organizational factors have the greatest impact on employee retention. Organizational factors in this study consists of five components: job content, promotions, payment systems, leadership style, social support. Based on the results of the factor analysis, leadership style t-test with a significant number obtained 18.21 against 0.965 path coefficient between organizational factors accounted for the largest share in the role.

Key words: retention, cultural factors, organizational factors, government factors, personal factors, Environmental factors

هر سال سازمانها بخش قابل توجهی از کارکنان خود را از طریق بازنشستگی پیش از موعد، فرسودگی شغلی و ترک خدمت از دست می دهند. این امر در عملکرد روزانه سازمان و اثربخشی نیروی کار تاثیر می گذارد. سازمانهای دولتی و خصوصی به طور مداوم با این مسئله مواجه هستند. از طرف دیگر با پیشرفت تکنولوژی و ایجاد رقابت بین سازمانها، کارکنان با فرصتهای شغلی زیادی مواجه هستند. این مسئله باعث سخت شدن کار سازمانها جهت نگهداشت کارکنان می شود. بنابراین جلوگیری از ترک خدمت و نگهداشت کارکنان در درازمدت از مسائل اصلی سازمانها به شمار می آید (Clark, 2013). «مدیریت سازمان پس از جذب و بهسازی نیروی انسانی، وظیفه دشوارتری دارد و آن نگهداشت منابع انسانی است. به همین منظور صاحبان نظران از سه فرآیند مدیریت نیروی انسانی متشکل از: جذب، بهسازی و نگهداشت منابع انسانی، مهمترین آن را فرآیند نگهداشت ذکر نموده اند. هنگامی که سازمانی در جذب و بهسازی نیروی کار موفق شود، ولی در نگهداشت آن کوتاهی نماید و بنا به دلایلی زمینه های افت نیروی انسانی موجودش را فراهم نماید در نیل به اهداف خود دچار شکست خواهد شد. عبارتی حتی اگر کارمندیابی، انتخاب، آموزش و سایر اقدامات منابع انسانی به نحو شایسته انجام شود، ولی توجه کافی به فرآیند نگهداشت نگردد نتایج حاصل از اعمال مدیریت چندان چشمگیر نخواهد بود» (Bamberge, 2005).

منظور از حفظ و نگهداشت کارکنان در سازمان، فقط جنبه فیزیکی آن نیست، بلکه حضور و حرکت فعالانه کارکنان سازمان در درون آن و هماهنگی و همسویی آنان با سیاستها و راهبردهای سازمان و به تعبیری درگیر بودن آنها با کار و شغل و مسائل مربوط به آن است (Leapak, 2006).

در جهان کسب و کار، مدیریت منابع انسانی به عنوان یک عامل بسیار مهم در موفقیت هر سازمان

به شمار می آید. علاوه بر این، چالش پیش روی بسیاری از سازمانها، حفظ و نگهداری منابع انسانی آنان است که می تواند مزیت رقابتی برای سازمان باشد (Fartash, 2013). تمایل به ترک خدمت، منعکس کننده علاقه کارکنان به ترک سازمان و جستجوی مشاغل جایگزین است (Nahas et al, 2013). ترک خدمت کارکنان کلیدی می تواند از نظر هزینه جایگزینی و اختلال در کار برای سازمانها زیان بار تلقی شود. قصد ترک یکی از کارکنان، هم سازمان و هم دیگر کارکنان را تحت تاثیر قرار می دهد؛ بنابراین اندیشیدن برای به حداقل رساندن تاثیرات منفی ترک خدمت بر عملکرد سازمان از اهمیت زیادی برخوردار است. تمایل به ترک خدمت پدیده قابل توجهی است که در صورت ترک خدمت هزینه هایی را از لحاظ استخدام، آموزش و از دست رفتن دانش سازمانی تحمیل می کند و از طریق از دست دادن سرمایه های اجتماعی و انسانی اثرات منفی بر عملکرد در هر دو بخش دولتی و خصوصی می گذارد (Campbell, 2014; Soltis et al, 2013). همچنین هنگامی که کارکنان تمایل به ترک خدمت داشته باشند، وابستگی به سازمان نداشته و ارزشی برای آن قائل نمی شوند. در حقیقت قرارداد روانی و رابطه میان کارمندان و سازمان قطع می شود (Christian & Ellis, 2014).

یکی از مسائلی که حول ترک خدمت، توجه مدیران زیادی را به خود معطوف کرده، این است که عموماً کارکنان با مهارت و توانمندی بالا که توانایی یافتن شغل های مناسب تری را دارند، سازمان را ترک می کنند و کسانی که شغل خود را ترک نمی کنند، عموماً توانایی یافتن شغل بهتر را ندارند (Nadiri & Tanova, 2010).

هزینه ترک خدمت اختیاری کارکنان هم از بعد مادی و هم از جهت دست دادن و یا سپردن قابلیتها به رقبا برای سازمانها سنگین تمام می شود. نتایج تحقیقات اخیر در تعدادی از شرکتهای آمریکایی بر هزینه سنگین ترک خدمت اختیاری کارکنان برای

سازمانها بدون اینکه خود متوجه باشند تاکید دارد. هزینه ترک خدمت کارکنان در یک سازمان دانش مدار بین ۳/۴ تا ۵/۸ درصد بودجه کل عملیاتی سازمان تخمین زده شده است. این هزینه در یک بودجه ۵۰۰ میلیون دلاری تقریباً معادل ۱۷ تا ۲۹ میلیون دلار می شود (Waldman, ۲۰۰۴). غالب هزینه صرف شده مربوط به جذب و بکارگیری کارمند جایگزین است که معمولاً گران و برای مدیران مشهود نمی باشد. شرکت تکنولوژی ژیلت گزارش کرده است هزینه ترک یک مهندس نرم افزار رقمی معادل ۲۵۰۰۰۰ دلار می باشد (Joinson, ۲۰۰۰). شرکت کاپی جی.ام (KpGM) هزینه جایگزین یک حسابدار را تقریباً معادل ۱۰۰۰/۰۰۰ دلار تخمین زده است (Emid, ۲۰۰۲). برطبق برخی پژوهش ها هزینه استخدام و آموزش کارکنان جدید ۲۰ تا ۲۵ درصد حقوق سالانه افراد است. نگاهی که کارکنان با تجربه سازمان را ترک می کنند دانش سازمانی کاهش می یابد. علاوه بر این عملکرد کلی سازمان را تحت تاثیر قرار می دهد. هزینه های جذب، استخدام، آموزش کارکنان هم از جمله عواملی است که سازمانها را به نگهداشت کارکنان ترغیب می کند (Mathis, ۲۰۰۶)

از دست دادن کارکنان یک حادثه ناگوار به حساب می آید. سازمانها اغلب به دنبال راههای ابتکاری و خلاقانه ای جهت کاهش ترک خدمت توسط کارکنان می باشند که اغلب موارد این برنامه ها با موفقیت محدودی همراه بوده است. با بهبود برنامه های نگهداشت کارکنان هزینه های اضافی منابع انسانی به میزان قابل توجهی کاهش می یابد (Lioyed, ۲۰۰۶). امروزه حفظ منابع انسانی مشکل شماره یک سازمانها به حساب می آید. علاوه بر این نقش و اهمیت این منبع در توسعه سازمان باعث بوجود آمدن جنگ جذب افراد مستعد و شایسته بین سازمانها شده است (Kaye, B., & Sharon, ۲۰۰۴). حفظ کارمندان یکی از اولین معیارهای اندازه گیری سلامت سازمان است (Bamberger, ۲۰۰۶). از این

رو هدف این تحقیق ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی است.

پیشینه پژوهش

نتایج حاصل از مطالعات (Alnaqbi, ۲۰۱۱) نشان داد که عواملی نظیر رضایت شغلی، تعهد سازمانی و رهبری تأثیر معنی داری بر حفظ کارکنان دارند. (patriota, ۲۰۰۹) تحقیقی را با عنوان «حفظ کارکنان: یک دیدگاه منسجم از اقدامات حمایتی منابع انسانی و حمایت سازمانی درک شده در سازمانهای سوئدی» انجام داد. وی نشان داد که اقداماتی نظیر فرصتهای رشد، چالشی بودن کار، پرداخت و روابط بین مدیران و کارکنان تأثیر معنی داری بر حفظ کارکنان کلیدی سازمانهای مورد مطالعه داشت. (chew, ۲۰۰۸) نشان داد که هشت عامل تصمیم کارکنان کلیدی را برای ماندن تعیین می کنند. این عوامل در بعد منابع انسانی، تناسب سازمانی شخص، پاداش و شناخت، آموزش و توسعه کارراهه، فرصتهای شغلی چالش برانگیز و در بعد سازمانی رفتار رهبری، سیاستها و فرهنگ شرکت، روابط تیمهای کاری و محیط کاری راضی کننده می باشند. تعهد سازمانی، روابط بین هشت عامل و تمایل به ماندن را میانجی گری می کرد. (Elisa Moncarz, ۲۰۰۹) نشان داد که فرهنگ سازمانی، ارتقاء شغلی، حقوق و دستمزد در حفظ و نگهداشت کارکنان غیرمدیریتی موثرند. (christiaensen, ۲۰۰۹) رابطه مثبت میان سابقه کار و نگهداشت کارکنان به اثبات رسیده است. (Gnanakkan, Samson Sam, ۲۰۱۰) عوامل فردی (سن)، درون سازمانی (شرایط شغلی)، برون سازمانی (شرایط اقتصادی) تعیین کننده احتمال ترک خدمت کارکنان به شمار می روند. (Gunz, ۲۰۰۷) فرصتهای شغلی، پرداخت، مسیر شغلی، تعهد را در ماندگاری کارکنان موثر دانسته اند. رابطه مثبت و موثر رضایت شغلی، تعهد سازمانی، فرصتهای بازار کار در نگهداشت کارکنان مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. (Deconninck & stilwel, ۲۰۰۴) پرداخت و

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

رضایت از سرپرست را از عوامل موثر در نگهداشت را به اثبات رسانده‌اند. (currivan, ۲۰۰۰) وجود یک رابطه معکوس میان متغیرهای رضایت شغلی و تعهد سازمانی با تمایل افراد به ترک خدمت سازمان، به اثبات رسیده است. نتایج به دست آمده از پژوهش (Gaertner, ۲۰۰۰) در دانشگاه جورجیا با عنوان تعیین کننده‌های ساختاری و انگیزشی رضایت شغلی و تعهد سازمانی در مدل‌های ترک خدمت کارکنان می‌دهد که دلایل عمده ترک خدمت از دید کارکنان سازمان، عوامل غیرمادی هستند ۷۶ درصد و درواقع، ضعف سازمان در تأمین نیازهای انگیزشی کارکنان دلیل اصلی ترک خدمت بوده است (Kerr, ۲۰۰۵). تأثیر دو متغیر کلیدی، شامل حمایت‌های سازمانی ادراک شده و تعهد سازمانی را بر نیت ترک خدمت کارکنان مورد تحلیل قرار داده است. (Kim, S. & Mueller, ۲۰۱۰) همچنین برای تبیین ترک خدمت کارکنان در سازمان‌ها، نقش تعهد شغلی و سازمانی را در بستر و زمینه‌های کاری مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. سوالات پژوهش عبارتند از:

۱. سوال اول؛ اولویت بندی عوامل موثر در نگهداشت کارکنان چگونه است؟ ۲. سوال دوم؛ تاثیر عوامل فرهنگی در نگهداشت کارکنان چیست؟ ۳. سوال سوم؛ تاثیر عوامل سازمانی در نگهداشت کارکنان چیست؟ ۴. سوال چهارم؛ تاثیر عوامل دولتی در نگهداشت کارکنان چیست؟ ۵. سوال پنجم؛ تاثیر عوامل فردی در نگهداشت کارکنان چیست؟ ۶. سوال ششم؛ تاثیر عوامل محیطی در نگهداشت کارکنان چیست؟

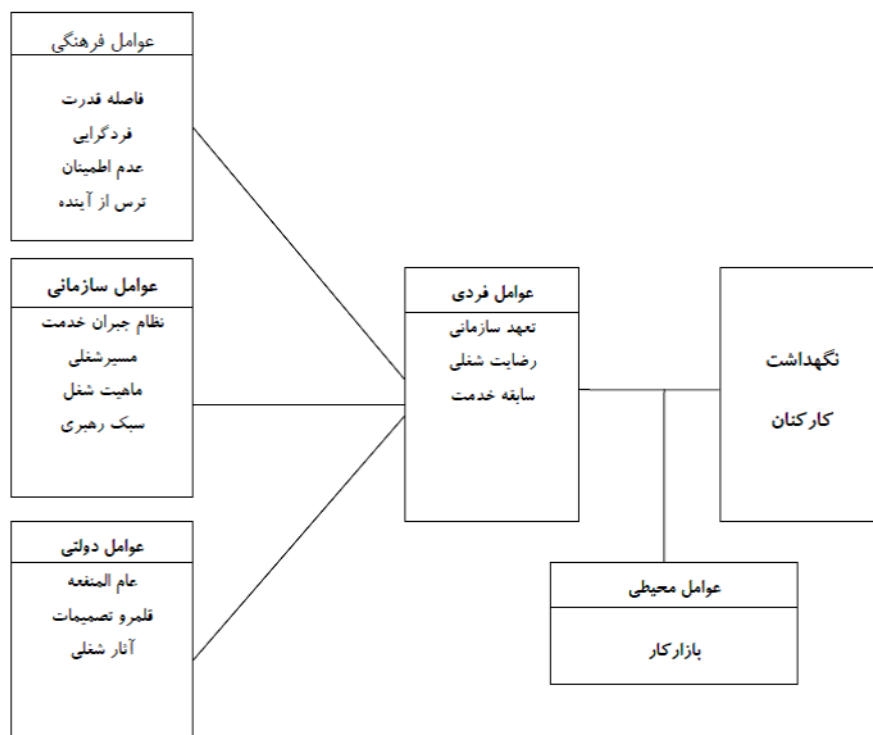
روش پژوهش عبات است از:

روش این پژوهش توصیفی کاربردی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش اداره کل آموزش و پرورش استان خوزستان است که در مجموع تعداد کارکنان آن ۵۰۰ نفر بوده است. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده گردید. روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای می‌باشد. تعداد ۲۱۷ پرسشنامه

بین نمونه آماری توزیع گردید که ۱۹۶ پرسشنامه برگردانده شد که کار آماری هم بر روی همین تعداد از پرسشنامه‌ها انجام گرفت.

طراحی مدل مفهومی

روش کار بدین صورت بود که پژوهشگر ابتدا با مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه خبرگی با کمک تکنیک تحلیل محتوا متغیرهای استخراج شده را به پنج دسته عوامل فرهنگی، سازمانی، دولتی، شخصی، محیطی تقسیم کرد. عوامل فرهنگی شامل فاصله قدرت، فردگرایی، عدم اطمینان و ترس از آینده، عوامل سازمانی شامل ماهیت شغل، نظام جبران خدمت، مسیر شغلی، سبک رهبری می‌باشد. قلمرو تصمیم‌گیری، عام المنفعه، آثار شغلی مربوط به عوامل دولتی می‌باشند. تعهد سازمانی، رضایت شغلی، سابقه خدمت، جزو عوامل شخصی و بازار کار جزو عوامل محیطی می‌باشد. خبرگان پژوهش شامل اساتید دانشگاهی رشته مدیریت بودند که با مدیریت منابع انسانی آشنایی کامل داشتند. در این روش برای شناسایی خبرگان از روش گلوله برفی استفاده گردید بعد از طراحی مدل مفهومی پیشنهادی با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه خبرگی، مدل مذکور در سطح وسیعی بین ۲۵ نفر از خبرگان با استفاده از روش نمونه‌گیری گلوله برفی مورد آزمون قرار گرفت بدین شکل که ابتدا به کمک روشهای تحقیق آمیخته با هدف نهایی کردن مولفه‌ها و شاخصهای حفظ و نگهداشت کارکنان و تعیین رتبه هر یک از آنها از تکنیک دلفی استفاده شد تا شاخصهای حفظ و نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی به دست آید. در روش دلفی با استفاده از پرسشنامه شماره یک که با توجه به مدل طراحی گردیده بود کار آغاز شد. هدف از طراحی پرسشنامه میزان اهمیت هریک از ابعاد و مولفه‌های شتاسایی شده حفظ و نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی و همچنین مطابقت هریک از مولفه‌ها در ابعاد تعیین شده بود. این پرسشنامه شامل دو بخش بود: در بخش اول

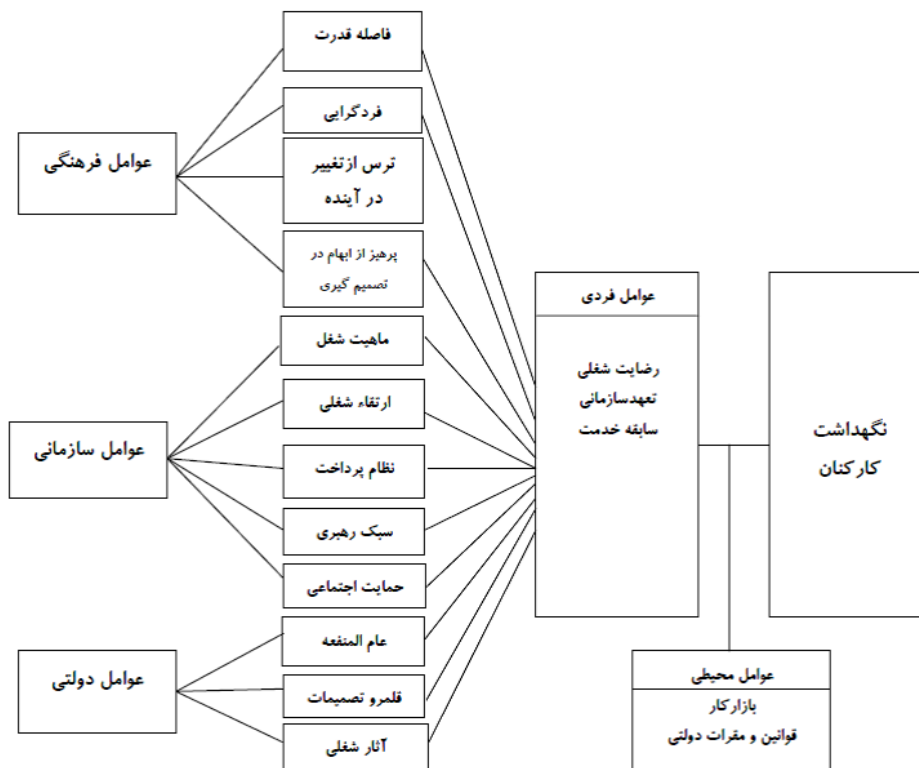
نمودار ۱. مدل مفهومی نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی ایران؛ ماخذ: نگارندگان.

های تحقیق ابراز دارند. پس از جمع آوری نظرات تغییراتی در پرسشنامه ایجاد گردید و بدین صورت روایی پرسشنامه تحقیق مورد تایید و اطمینان قرار گرفت. همچنین روایی پرسشنامه را اساتید و افراد خبره تایید کرده اند. بدین ترتیب پرسشنامه دارای روایی صوری است. در این تحقیق به منظور تعیین پایایی آزمون از «روش آلفای کرونباخ» استفاده شده است. این روش برای محاسبه همبستگی درونی ابزار اندازه گیری که خصیصه های مختلف را اندازه گیری می کند به کار می رود. در این پرسشنامه برای سنجش عوامل فرهنگی از ۱۴ گویه، عوامل سازمانی ۲۴ گویه، عوامل دولتی ۱۲ گویه، عوامل شخصی ۱۲ گویه، عوامل محیطی ۴ گویه استفاده گردید.

اصلاح مدل

بعد از آزمون خبرگی در دو مرحله: ۱- مصاحبه بسته انجام گرفته با کمک تکنیک تحلیل محتوا؛ ۲- پرسشنامه باز و بسته ارسال شده برای خبرگان، نکات و مواردی که خبرگان به آن اشاره کرده بودند

به منظور آشنایی پاسخ دهندگان و فرآیند طراحی مدل مفهومی پیشنهادی و تعریف متغیرهای تحقیق تشریح گردید. بخش دوم شامل سوالات باز و بسته ای بود که مرتبط با مدل تحقیق طراحی گردید. نحوه تکمیل این پرسشنامه به این ترتیب بود که ابتدا پرسشنامه توسط یک تیم کوچک جواب داده شد، سپس با راهنمایی همین گروه کوچک به گروه بزرگتری از متخصصان فرستاده شد. به دلیل نبود یک پرسشنامه جامع در زمینه نگهداشت کارکنان محقق به ناچار از پرسشنامه محقق ساخته استفاده کرد. به منظور اطمینان از اینکه آیا پرسشنامه تحقیق واقعا همان خصیصه های مورد نظر را اندازه گیری می کند یا خیر، پس از تهیه پرسشنامه مورد تحقیق، زیر نظر اساتید راهنما، پرسشنامه به تعدادی از اساتید و صاحب نظران ارائه و از آنها خواسته شد تا پس از مطالعه پرسشنامه، نظر خود را در رابطه با نوع سوالات، تعداد سوالات و همبستگی سوالات موجود در پرسشنامه در مقایسه با اهداف و فرضیه

نمودار ۲. مدل پیشنهادی حفظ و نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی (مدل اصلاح شده)؛
ماخذ: نگارندگان.

۶- تغییر نام مولفه مسیر شغلی به ارتقاء شغلی در قسمت عوامل سازمانی.

یافته های پژوهش

آنچه در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفت بر مبنای «ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی ایران» بود. در این قسمت نتایج حاصل از پژوهش که توجیه کننده مدل ارائه شده است، پیشنهادها، پژوهش و محدودیتهای آن نیز مطرح شده تا بتوان از طریق مطالعه موارد مذکور به شناخت و درک بهتر از حفظ و نگهداشت کارکنان در سازمانهای دولتی ایران نائل آییم. با توجه به اهمیت نگهداشت کارکنان و در راستای مسئله مورد تحقیق که ارائه مدل نگهداشت کارکنان است به تحلیل یافته های تحقیق می پردازیم. لازم به ذکر است که در تحقیق حاضر نتیجه گیری بر اساس فرآیند

جمع آوری گردید و با توجه به چهارچوب نظری و محدودیت های تحقیق، اصلاحاتی در مدل صورت گرفت. با توجه به اظهارات خبرگان در مصاحبه و پرسشنامه بدست آمده، تغییراتی به شکل زیر در مدل صورت گرفت:

- ۱- تغییر نام مولفه عدم اطمینان به پرهیز از ابهام در تصمیم گیری در قسمت عوامل فرهنگی؛
- ۲- تغییر نام مولفه ترس از آینده به ترس از تغییر در آینده در قسمت عوامل فرهنگی؛
- ۳- اضافه کردن مولفه حمایت اجتماعی به عنوان مولفه پنجم در بعد عوامل سازمانی؛
- ۴- اضافه کردن مولفه قوانین و مقررات دولتی به عنوان مولفه دوم در بعد عوامل محیطی؛
- ۵- تغییر نام مولفه نظام جبران خدمت به نظام پرداخت در قسمت عوامل سازمانی؛ و

جدول ۱. اولویت بندی عوامل فرهنگی، سازمانی و دولتی بر نگهداشت کارکنان

نوع آزمون	ابعاد	عدم معنی دارای آزمون t	ضریب مسیر (B)	اولویت
عاملی تاییدی	فرهنگی	۴,۲۷	۰,۲۹	دوم
	سازمانی	۴,۳۰	۰,۳۱	اول
	دولتی	۴,۰۴	۰,۲۷	سوم

جدول ۲. نتایج بدست آمده از آزمون t و تحلیل عاملی تاییدی برای عوامل فرهنگی

نوع تحلیل	عامل	مولفه	آزمون t	ضریب مسیر	میزان اهمیت
عاملی تاییدی	فرهنگی	فاصله قدرت	۱۶,۷۹	۰,۹۱	دوم
		فردگرایی	۱۶,۷۳	۰,۹۲	اول
		ایهام	۱۵,۵۹	۰,۸۸	سوم
		ترس از تغییر در آینده	۱۶,۳۲	۰,۹۱۱	چهارم

جدول ۳. نتایج بدست آمده از آزمون t و تحلیل عاملی تاییدی برای عوامل سازمانی

نوع تحلیل	عامل	مولفه	آزمون t	ضریب مسیر	میزان اهمیت
عاملی تاییدی	سازمانی	سوم	۰,۹۴	۱۷,۴۹	ماهیت شغل
		دوم	۰,۹۶۲	۱۸,۱۸	نظام پرداخت
		چهارم	۱۵,۷۳	۰,۸۸	ارتقاء شغلی
		اول	۰,۹۶۵	۱۸,۲۱	سبک رهبری
		پنجم	۰,۸۳	۱۴,۲۶	حمایت اجتماعی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۲۹۷

تحقیق ارائه می گردد.
سوال اول: اولویت بندی عوامل در نگهداشت کارکنان چگونه است؟
در این تحقیق عوامل نگهداشت کارکنان شامل: عوامل فرهنگی، عوامل سازمانی، عوامل دولتی بود. یافته های تحقیق نشان می دهد که عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برای عوامل سازمانی برابر ۴,۳۰ می باشد که از ۱,۹۶ بزرگتر است. و میزان تاثیرگذاری مستقیم آن برابر ۰,۳۱ می باشد (تحلیل معادلات ساختاری). در نتیجه عوامل سازمانی در اولویت اول می باشد. بعد از آن عوامل فرهنگی با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برابر ۴,۲۷ می باشد که از ۱,۹۶ بزرگتر است. و میزان تاثیرگذاری مستقیم آن برابر ۰,۲۹ می باشد (تحلیل معادلات ساختاری) در اولویت دوم قرار دارد. نتایج در جدول ۱ نشان داده شده است.

سوال دوم: تاثیر عوامل فرهنگی در نگهداشت کارکنان چیست؟

در این تحقیق عوامل نگهداشت کارکنان شامل: عوامل فرهنگی، عوامل سازمانی، عوامل دولتی بود. یافته های تحقیق نشان می دهد که عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برای عوامل سازمانی برابر ۴,۳۰ می باشد که از ۱,۹۶ بزرگتر است. و میزان تاثیرگذاری مستقیم آن برابر ۰,۳۱ می باشد (تحلیل معادلات ساختاری). در نتیجه عوامل سازمانی در اولویت اول می باشد. بعد از آن عوامل فرهنگی با

جدول ۴. نتایج بدست آمده از آزمون t و تحلیل عاملی تاییدی برای عوامل دولتی

اولویت	ضریب مسیر	آزمون t	مولفه	عامل	نوع تحلیل
سوم	۰,۸۸	۱۵,۵۴	قلمرو تصمیم گیری	دولتی	عاملی تاییدی
دوم	۰,۹	۱۶,۰۷	عام المنفعه		
اول	۰,۹۷	۱۸,۴۱	آثار شغلی		

دولتی دارد. بعد از آن مولفه عام المنفعه و در مرحله آخر قلمرو تصمیمات می باشد. نتایج مربوط به عوامل دولتی در جدول شماره ۴ نشان داده شده است.

سوال پنجم؛ تاثیر عوامل فردی در نگهداشت کارکنان چیست؟

عوامل فردی دارای سه مولفه: سابقه خدمت، رضایت شغلی، تعهد سازمانی می باشد. بر اساس نتایج بدست آمده از تحلیل عاملی، تعهد سازمانی با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برای برابر ۲۱,۷۹ و ضریب مسیر ۰,۹۶ بیشترین سهم و نقش را در بین عوامل شخصی به خود اختصاص داده است نتیجه حاصل شده با یافته های تحقیق کلارک (۲۰۱۳)، وینترتون (۲۰۰۴) و پرایس و مولر (۲۰۰۶) همراستا بوده و در تایید نتایج این پژوهش ها می باشد. بعد از آن، رضایت شغلی و در مرتبه آخر سابقه خدمت قرار دارد. نتایج مربوط به بقیه مولفه ها در جدول ۵ نشان داده شده است.

سوال شش؛ تاثیر عوامل محیطی در نگهداشت کارکنان چیست؟

با توجه به جدول ۶ با ورود متغیر بازار کار ارتباط بین عامل فردی و نگهداشت کارکنان، تایید می شود. همچنین با توجه به افزایش مقادیر ضریب تعیین از ۰,۰۹ به ۰,۲۳ نقش تعدیلگری متغیر بازار کار در جهت مثبت تایید می شود.

با توجه به جدول ۷ مشاهده می شود که متغیر بازار کار در رابطه بین عوامل فردی و نگهداشت کارکنان تاثیرگذار است (بین دو گروه تفاوت وجود

عوامل فرهنگی در این تحقیق شامل چهار مولفه: فاصله قدرت، فردگرایی، ابهام در تصمیم گیری، ترس از تغییر در آینده است. بر اساس نتایج بدست آمده از تحلیل عاملی، فردگرایی با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برابر ۱۶,۷۳ و ضریب مسیر ۰,۹۲ بیشترین سهم و نقش را در بین عوامل فرهنگی دارد بعد از آن فاصله قدرت در مرتبه دوم، ترس از تغییر در آینده در مرتبه سوم و در آخر ابهام در تصمیم گیری قرار دارد. نتایج مربوط به بقیه عوامل در جدول ۲ نشان داده شده است.

سوال سوم؛ تاثیر عوامل سازمانی در نگهداشت کارکنان چیست؟

عوامل سازمانی در این تحقیق شامل پنج مولفه: ماهیت شغل، ارتقاء شغلی، نظام پرداخت، سبک رهبری، حمایت اجتماعی است. بر اساس نتایج بدست آمده از تحلیل عاملی، سبک رهبری با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برابر ۱۸,۲۱ و ضریب مسیر ۰,۹۶۵ بیشترین سهم و نقش را در بین عوامل سازمانی به خود اختصاص داده است. نتایج مربوط به بقیه عوامل در جدول ۳ نشان داده شده است.

سوال چهارم؛ تاثیر عوامل دولتی در نگهداشت کارکنان چیست؟

در این پژوهش عوامل دولتی شامل سه مولفه: عام المنفعه، قلمرو تصمیمات، آثار شغلی می باشد. بر اساس نتایج بدست آمده، مولفه آثار شغلی با عدد معنی داری از آزمون t به دست آمده برابر ۱۸,۴۱ و ضریب مسیر ۰,۹۷ بیشترین تاثیر را در بین عوامل

جدول شماره ۵ نتایج بدست آمده از آزمون t و تحلیل عاملی تاییدی برای عوامل فردی

نوع تحلیل	عامل	مولفه	آزمون t	ضریب مسیر	اولویت
عاملی تاییدی	فردی	تعهدسازمانی	۲۱,۷۹	۰,۹۶	اول
		رضایت شغلی	۲۰,۳۹	۰,۹۳	دوم
		سابقه خدمت	۲۰,۳۷	۰,۸۸	اول

جدول ۶. تحلیل واریانس و ضریب تعیین قبل از و بعد از ورود متغیر تعدیلگر

جدول آنالیز واریانس						
مدل		مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره فیشر	سطح معنی داری مدل
مرحله دوم		رگرسیون	۲	۱۲,۹۸۰	۳۰,۲۹۵	.۰۰۰
		خطا	۱۹۳	.۴۲۸		
		کل	۱۹۵			
				۰,۰۹		ضریب تعیین بدون متغیر تعدیلگر
				۰,۲۳		ضریب تعیین با ورود متغیر تعدیلگر

جدول ۷. ضرایب متغیرها بعد از ورود متغیر تعدیلگر بازار کار

جدول ضرایب با ورود متغیر تعدیلگر بازار کار						
سطح معنی داری ضرایب	آماره T	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد		مدل	
			خطای استاندارد ضرایب	ضرایب		
.۰۰۰	۵,۶۱۸			۱,۳۶۱	(Constant)	مرحله دوم
.۰۰۰	۲,۸۴۳	.۱۸۶	.۰۷۰	.۲۰۰	عوامل فردی	
.۰۰۰	۶,۱۳۶	.۴۰۲	.۰۵۷	.۳۵۱	بازار کار	

دارد؛ بنابراین در حالت کلی با ورود متغیر بازار کار؛ چون سطح معنی داری این متغیر برابر ۰,۰۰۰ بوده و از ۰,۰۵ کوچکتر است، بر نگهداشت کارکنان تاثیر دارد؛ به عبارت دیگر این متغیر در بین دو گروه متفاوت است. با توجه به جدول ۸ با ورود متغیر قوانین و مقررات ارتباط بین عوامل فردی و نگهداشت کارکنان، تایید می شود. همچنین با توجه به افزایش مقادیر ضریب تعیین از ۰,۰۹ به ۰,۲۴ نقش تعدیلگری متغیر بازار کار در جهت مثبت تایید می شود. با توجه به جدول ۹ مشاهده می شود که متغیر قوانین و مقررات در رابطه بین عوامل فردی و نگهداشت کارکنان تاثیرگذار است (بین دو گروه تفاوت وجود دارد)؛ بنابراین در حالت کلی با ورود

جدول ۸. تحلیل واریانس و ضریب تعیین قبل از و بعد از ورود متغیر تعدیلگر

جدول آنالیز واریانس						
سطح معنی داری مدل	آماره فیشر	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	مدل	
.۰۰۰	۳۰,۱۰۷	۱۲,۹۱۹	۲	۲۵,۸۳۸	مرحله دوم	رگرسیون
					خطا	۸۲,۸۱۶
					کل	۱۰۸,۶۵۴
.۰,۰۹					ضریب تعیین بدون متغیر تعدیلگر	
.۰,۲۴					ضریب تعیین با ورود متغیر تعدیلگر	

جدول ۹. ضرایب متغیرها بعد از ورود متغیر تعدیلگر

جدول ضرایب با ورود متغیر تعدیلگر قوانین و مقررات						
سطح معنی داری ضرایب	آماره T	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد		مدل	
			خطای استاندارد ضرایب	ضرایب		
.۰۰۲	۳,۰۶۵	.۱۹۹	.۰۷۰	.۲۱۴	(Constant)	مرحله دوم
.۰۰۰	۶,۱۰۸	.۳۹۷	.۰۶۱	.۳۷۴	عوامل فردی	
.۰۰۲	۳,۰۶۵	.۱۹۹	.۰۷۰	.۲۱۴	قوانین و مقررات	

سازمانهایی که مدیران آنها سبک رهبری مناسبی را انتخاب نمی نمایند و نگرش مثبتی نسبت به کارکنان ندارند، به طور معمول میان کارکنان و مدیریت آن سازمان اختلاف و کشمکش بروز می کند، و در نتیجه محیط سازمان کسل کننده نامطبوع می شود همین مسأله نیز باعث می شود که حفظ و نگهداشت کارکنان مشکل شود. مدیران باید از قدرت لازم برای کنترل احساسات و عکس العملهای خود در رفتارهای سازمانی برخوردار باشند. بدون داشتن رفتارهای منطقی مدیران، نگهداشت کارکنان سازمان سخت می شود. بنابراین پیشنهاد می شود مدیران با اتخاذ سبک رهبری مناسب و تقویت مهارتهای لازم، رفتارهای منطقی را در سازمان در برخورد با افراد کارکنان سازمان از خود نشان دهند. علاوه

بر متغیر قوانین و مقررات؛ چون سطح معنی داری این متغیر برابر ۰,۰۰۰ بوده و از ۰,۰۵ کوچکتر است، بر نگهداشت کارکنان تاثیر دارد؛ به عبارت دیگر این متغیر در بین دو گروه متفاوت است.

نتیجه گیری و جمع بندی

هدف این تحقیق ارائه مدل نگهداشت کارکنان سازمانهای دولتی بود. نتایج بدست آمده نشان داد که از سه بعد عوامل فرهنگی، عوامل سازمانی و عوامل دولتی، عوامل سازمانی بیشترین اهمیت را در نگهداشت کارکنان دارد. همچنین نتایج تحقیق نشان می دهد که از بین عوامل سازمانی، سبک رهبری بیشترین تاثیر را در نگهداشت کارکنان دارد. نتیجه بدست آمده با مطالعات (Alnaqbi, 2011)، (patriota, 2009)، و (chew, 2008) همراستا است.

بر این مدیران سازمانها باید از توانمندی لازم به منظور برخورد و مدیریت مناسب سرمایه های انسانی سازمانها برخوردار باشند. عدم برخورداری از این نوع توانمندی موجب ترک سازمان توسط کارکنان می شود. از این رو توصیه می شود مدیران سازمانها با انجام برنامه ریزیهای مناسب زمینه نگهداشت هرچه بیشتر کارکنان رافراهم سازند. مدیران با برقراری روابط انسانی مناسب، باعث ایجاد انگیزه، رشد، رضایت، درک متقابل و اعتماد و وفاداری کارکنان به سازمان را فراهم می کنند. علاوه بر این با رسیدگی به مشکلات کارکنان و تلاش در جهت رفع آنها می توانند در ایجاد آرامش فکری و روانی کارکنان تاثیر گذار باشند. بسیاری از مشکلات کارکنان نیاز به توجه و حمایت روانی از جانب مدیران و سازمان دارد و نیاز به هزینه های آنچنانی ندارد. همچنین استفاده از امکانات و مقررات به نفع افراد، علیرغم داشتن اختیار در بکار بردن برعلیه آنها و عدالت در تشویق و تنبیه می تواند باعث نگهداشت بیشتر کارکنان گردد. سبک مدیر در سازمان عامل بسیار مهمی در تعهد زبردستان به شمار می رود. کارمندانی که هدفی بلندمدت برای آنها تبیین شده و برنامه آنها برای دستیابی به این هدف، مورد حمایت مدیریت است، تعهد زیادی خواهند داشت. علاوه براین، تعیین اهداف کوتاه مدت، همانند زیربنایی برای هدف بلندمدت هستند که دستیابی به این هدفهای کوتاه مدت، باعث تقویت اطمینان و اعتماد به نفس در کارمندان می شود. پاداشهای مالی و غیرمالی و تشویقهای زبانی، باعث تقویت روحیه کارکنان می شود و آنها باور می کنند که برای مدیران سازمان با اهمیت هستند. کارکنان اکثر اوقات خود را در محیط کار سپری می کنند. برای ایجاد محیط کاری مثبت، باید رقابت سالم، تبادل نظرات هوشمندانه و کارگروهی از اصول اساسی در سازمان باشد. اگر کارکنان به طور مرتب بازخورد فعالیتهای خود را دریافت کنند، این فرصت را دارند که در جهت تقویت نقاط قوت خود و برطرف کردن نقاط

ضعفشان تلاش کنند. اعتماد کارکنان به مدیران در سازمانهای دولتی اهمیت زیادی دارد. پایین بودن اعتماد درون سازمان، نوعاً افزایش تعارض، بی-ثباتی سازمانی، ترک خدمت، کاهش انگیزش، شایعات و ایجاد مانع بر سر تحقق اهداف سازمانی را در پی خواهد داشت. اعتماد در سازمان، افراد را در کنار هم نگه می دارد و آنها را قادر می سازد که به همدیگر اعتماد کنند و به صورت باز عمل کنند. افرادی که به همکاران خود اعتماد دارند و احساس همبستگی عمیقی با آنها دارند، نسبت به همکارانشان و کار آنها ملاحظه و اهمیت بیشتری قائل هستند و به آنها کمک می کنند تا وظایف خود را بهتر انجام دهند. در شرایط اعتماد، کارکنان باور دارند که سازمان از آنها مراقبت می کند و نسبت به مسائل آنها حساس است. چنین کارکنانی وفاداری زیادی به سازمان دارند. این کارکنان با کمک داوطلبانه به کارکنان دیگر، به ویژه آنان که مشکلاتی مرتبط با کار دارند، سبب می شوند عملکرد کلی سازمان بهبود یابد. این کارکنان در صورت لزوم قادرند بیش از حد لزوم کار کنند، دارای وجدان کاری زیادی هستند، کمتر از شرایط سخت کاری شکایت می کنند و مبادرت به انجام اقداماتی می کنند که تصویر سازمان را در اجتماع بهبود بخشند. علت چنین فعالیتهایی این است که چنین کارکنانی به سازمان، همکاران و مدیران خود اعتماد دارند، سازمان را حامی خود دانسته و در واقع خود را جزیی از سازمان می دانند و کمتر به فکر ترک می افتند.

منابع و ماخذ

- 1-Alnaqbi W. (2011). The Relationship between Human Resource Practices and Employee Retention. Degree of Doctor. Edith Cowan University
- 2-Bamberger, P., Sisselman, M., & Borin, M. (2005). The impact of increased employee retention on performance in a customer contact centre, 8(3), 236
- 3-Currivan, D. B. (2000). The causal order of job satisfaction and organizational commitment in models

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

- of employee turnover. *Human Resource Management Review*, 9 (4): 495-524.
- 4-Campbell, J.W., Im, T. & Jeong, J. (2014). Internal Efficiency and turnover Intention: evidence From Local Government in South Korea, *Public Personnel Management*, 43(2), 259-282.
- 5-Chew, J., Chan C. (2008). Human resource practices, organizational commitment and intention to stay. *International Journal of Manpower*, 29(6).
- 6-Clark D. B. (2013). Employee Commitment and Other Factors That Affect Attraction and Retention of Employees in Organizations: The Examination of Research and OPM Practices. Dissertation Doctor of Management. University of Maryland University College
- 7-Christiaensen, R., Kinschots, C., Marcelis, V., Philips, K., VanCauwenberghe, H., Van den Bogaert, T. and Vervaeke, A. (2009), "Retentie van getalenteerde werknemers: het belang van leer- en werkklimaat", ("Retention of talented employees: the importance of the learning and working climate"), unpublished research report supervised by F. Dochy and H. Baert, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Leuven, Leuven.
- 8-Christian, J.S. & Ellis, A.P.J. (2014). The Crucial Role of Turnover Intentions in Transforming Moral Disengagement into Deviant Behavior at Work, *Journal of Business Ethics*, 119(2), 193-208.
- 9-Davoudi, S.M.M. & Fartash, K. (2013). Turnover Intentions: Iranian Employees. *Journal of Indian Management*, 10(1), 89-99.
- 10-Deconinck James B. ,& C. Dean Stilwell (2004) Incorporating organizational justice, role states, pay satisfaction and supervisor satisfaction in a model of turn over intentions, *Journal of Business Research*, p. 225-231
- 11-Elisa Moncarz and Jinlin Zhao & Christine Kay (2009) An exploratory study of US lodging properties' organizational practices on employee turnover and retention *International Journal of Contemporary Hospitality Management* Vol. 21 No. 4, 2009 pp. 437-458
- 12-Emid, A. (2002, October). There are hidden costs to new hires: Don't let good ones get away. *Financial Post*, p. SR7.
- 13-Flint, D., Haley, L. M., & McNally, J. J. (2013). Individual and organizational determinants of turnover intent. *Personnel Review*, 42 (5), 552-572.
- 14-Gnanakkan, Samson Sam (2010). Mediating role of Organizational Commitment on HR Practices and Turnover Intention Among ICT Professionals. *Journal of Management Research*, Vol. 10, No. 1, pp. 39-61.
- 16-Gunz, H. and Gunz, S. (2007). "Hired professional to hired gun: an identity theory approach to understanding the ethical behavior of professionals in nonprofessional organizations", *Human Relations*, Vol. 60 No. 6, pp. 851-87.
- 17-Joinson, C. (2000). Capturing turnover costs. *HR Magazine*, 45, 107-119.
- 18-Lepak P. David. (2006). A Conceptual Review of Human Resource Management System in Strategic Human Resource Management Research, *Research in Personnel and Human Resources Management*, Volume 25, pp. 217-271.
- 19-Lloyd J. Taylor III and Becki Murphy & William Price (2006) Goldratt's thinking process applied to employee retention *Business Process Management Journal* Vol. 12 No. 5, 2006 pp. 646-670
- 20-Mathis, R.L. and Jackson, J.H. (1989). *Personnel: contemporary perspectives and Application*. 5th Edition. West publishing co.

- 21-Nahas, T., Abd-El-Salam, E.M. & Shawky, A.Y. (2013). The impact of leadership behaviour and organisational culture on job satisfaction and its relationship among organisational commitment and turnover intentions: A case study on an Egyptian company. *Journal of Business and Retail Management Research*, 7(2), 13-43
- 22-Patriota D. (2009). Employee retention: An integrative view of Supportive Human Resource Practices and Perceived Organizational Support. Master Thesis. Management. Uppsala University.
- 23-Kerr, V. O. (2005). Influence of perceived organizational support, organizational commitment, and professional commitment on turnover intentions of healthcare professionals in Jamaica. Unpublished doctoral dissertation, Nova Southeastern University.
- 24-Kim, S. & Mueller, C. W. (2010). Occupational and organizational commitment in different occupational contexts: The case of South Korea. *Work and Occupations*, 38(1): 3-36
- 25-Kaye, B., & Sharon, J. (2001). Retaining key employees, public management, *Journal Jan Feb*.
- 26-Rahman, W., Nas, Z. (2013). Employee development and turnover intention: theory validation. *European Journal of Training and Development*, 37 (6), 564-579.
- 27-Waldman, J. D., Kelly, F., Arora, S., & Smith, H L.(2004). The shocking cost of turnover in health-care, *Health Care Management Review*, 29, 2-7.
- 28-Gaertner, S. (2000). Structural determinants of job satisfaction and organizational commitment in turnover models. *Human Resource Management Review*, 9(4): 479-493.
- 29-Kerr, V. O. (2005). Influence of perceived organizational support, organizational commitment, and professional commitment on turnover intentions of healthcare professionals in Jamaica. Unpublished doctoral dissertation, Nova Southeastern University.
- 30-Kim, S. & Mueller, C. W. (2010). Occupational and organizational commitment in different occupational contexts: The case of South Korea. *Work and Occupations*, 38(1): 3-36

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۳۰۴ ■

تأثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمان به واسطه سبک رهبری تحول‌گرای مدیران در سازمان‌های مردم‌نهاد شهرستان کرمان

عاطفه موقرزاده - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، کرمان، ایران
ایوب شیخی - استادیار دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ریاضی و کامپیوتر، بخش آمار، کرمان، ایران
وحید ذاکری افشار* - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، کرمان، ایران
مجتبی نصراله پور - دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، کرمان، ایران

چکیده

سازمان‌های غیردولتی یا مردم‌نهاد تحت عنوان NGO با عناوین مختلف و ویژگی‌های مشابه تقریباً در همه کشورهای توسعه یافته و کمتر توسعه یافته جهت کاهش معضلات اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی در سطح محلی، ملی و بین‌المللی فعال می‌باشند و هرچه تمایل به کارآفرینی اجتماعی و انگیزه‌هایی که باعث می‌شود تا سازمان کارآفرینانه تر عمل کند، در آن سازمان وجود داشته باشد، آن سازمان عملکرد بالاتری خواهد داشت و با توجه اینکه رهبران تحول‌آفرین در سازمان بنیان‌تغییر و تحول هستند در نتیجه باعث ایجاد خلاقیت و نوآوری و بروز رفتارهای کارآفرینانه در سازمان و طبعاً افزایش عملکرد سازمان می‌گردند. تحقیق حاضر پژوهشی است کاربردی، توصیفی، پیمایشی و کمی که در جامعه آماری شامل سازمان‌های مردم‌نهاد شهرستان کرمان انجام پذیرفته است. تأثیر مستقیم کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمانی در تحقیق حاضر مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین تأثیر غیرمستقیم کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمانی نیز از طریق متغیر میانجی رهبری تحول‌آفرین ارزیابی شده است. حجم نمونه آماری پژوهش با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی تعداد ۲۸۵ نفر از کارکنان شاغل در این سازمان‌ها انتخاب شدند و پرسشنامه‌ها به روش نمونه‌گیری تصادفی، میان آن‌ها توزیع گردید. تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری با رویکرد نرم‌افزارهای AMOS و SPSS انجام پذیرفت و بدین ترتیب مشخص گردید که کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمان تأثیر مثبت و معناداری دارد. بنابر یافته‌های تحقیق، مسیر غیرمستقیم تأثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد از طریق متغیر میانجی رهبری تحول‌آفرین نیز معنادار شناخته شد.

واژگان کلیدی: کارآفرینی اجتماعی، عملکرد سازمانی، رهبری تحول‌آفرین، NGO

The impact of social entrepreneurship on organizational performance through transactional leadership style of managers in the city of Kerman NGOs

Abstract

Non-governmental organizations or NGOs as NGO with different titles and similar features in almost all developed and less developed countries to reduce social problems and improve the quality of life in the local, national and international are active. The desire for social entrepreneurship and motivation that makes the act more entrepreneurial organization, where the organization is present, it will be a high performance organization. Transformational leadership change in the organization's founders. Thus creating innovation and entrepreneurial behavior within the organization and are naturally enhance the performance of organizations. Applied research is research, descriptive quantitative study population consisted of NGOs in the city of Kerman is accepted. The direct impact of social entrepreneurship on organizational performance has been investigated in this study. Social entrepreneurship is also an indirect effect on organizational performance through the mediating variable is evaluated transformational leadership. The statistical sample using random sampling of 285 employees were working in these organizations. And questionnaires to a random sampling, were distributed among them. Indicators and data analysis using structural equation modeling with AMOS and SPSS software approach was performed. Thus, it was found that social entrepreneurship is a positive and significant impact on organizational performance. According to the findings, the indirect impact of social entrepreneurship on performance through the mediating variable was significant transformational leadership.

Keywords: Social Entrepreneurship, Organizational Performance, Transformational Leadership, NGO

مقدمه

مسازمان‌های غیر دولتی یا مردم نهاد تحت عنوان NGO با عناوین مختلف و ویژگی‌های مشابه تقریباً در همه کشورهای توسعه یافته و کمتر توسعه یافته جهت کاهش معضلات اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی در سطح محلی، ملی و بین‌المللی فعال می‌باشند. این سازمانها به خاطر مردمی بودن خود از سطح بالایی از نفوذ اجتماعی برخوردارند، امتیازی که سایر دستگاههای دولتی به راحتی نمی‌توانند به آن دست پیدا کنند. بسیاری از مردم، سازمانهای غیردولتی را سازمان‌هایی می‌دانند که به شکل کارآمد و انعطاف پذیر به نیازهای اجتماعی پاسخ می‌دهند و به ارائه خدمات اجتماعی کمک می‌کنند. اکنون سازمانهای غیردولتی به طور دائم در مباحث مربوط به ارائه خدمات، مشاوره، جنبشهای اجتماعی، بشردوستی، اعمال خیریه، ایجاد جامعه مدنی و کارآفرینی اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرند (مقیمی و همکاران، ۱۳۸۷). ابتکارات و برنامه‌های حوزه کارآفرینی اجتماعی، همواره جزء کارهای مخاطره آمیزی هستند، که می‌توانند به عنوان روشی برای رشد ارزش‌های اجتماعی سازمان و جامعه، یا به عنوان علتی برای افزایش پایداری مالی سازمان خدمت کنند (ون پوتن، ۲۰۰۹). به عبارت دیگر، این نوع از کارآفرینی روش‌شناسی‌ای است برای و حل فصل‌نگرانی‌های اجتماعی (هارتینگان و مارتین، ۲۰۰۴) که از طریق در دسترس پذیر کردن منابع برای و رفع تعدیل نیازهای اجتماعی قابل اجرا است (هاوارد و دیگران، ۲۰۰۴). پژوهشهای متعددی نشان داده‌اند که وقتی تمایلات کارآفرینانه و انگیزه‌هایی که باعث می‌شود تا سازمان کارآفرینانه‌تر عمل کند، در آن سازمان وجود داشته باشد، آن سازمان عملکرد بالاتری خواهد داشت (Tang et al, 2008; Runyan et al, 2008; Wang & Kreiser & Davis, 2010). به طور کلی فراگیر کردن پدیده کارآفرینی، نیازمند مجموعه‌ای از عوامل در ارتباط باهم، تناسب و همبستگی بین

آنها و فراهم کردن بستر مناسب کارآفرینی است (زاهدی، ۱۳۸۲). این عوامل قابلیت دسته بندی در سه مقوله عوامل فردی، سازمانی و محیطی را دارند. عوامل سازمانی خود شامل سبک‌های مدیریت و رهبری، تحول سازمانی، سیاستهای منابع انسانی، جو سازمانی و موانع ارتباطی می‌شود. این از رو می‌توان سبک رهبری را به عنوان فاکتوری مرتبط و موثر در موفقیت یک ابتکار کارآفرینانه شناسایی کرد (ون پوتن، ۲۰۰۹). با توجه به خصوصیات، عناصر و اجزای کارآفرینی اجتماعی سازمان‌های در ارتباط با بخش اجتماعی نیازمند سبک رهبری متفاوتی خواهند بود (طالبیان، ۱۳۸۱). بنابراین آنچه که در این سازمان‌ها مهم بوده نقش پر اهمیت رهبر در سازمان به عنوان هدایت کننده و هماهنگ کننده فعالیت‌های مربوط به گروه است، و این را گوشزد می‌کند که رهبر بر عملکرد گروهی تأثیر بسزایی دارد و به عنوان یک رکن اساسی در پیشبرد اهداف سازمان مطرح می‌شود (فیدلر و کیمرس، ۱۹۷۴؛ به نقل از مهدوی شکیب، ۱۳۹۰). رهبران تحول آفرین در سازمان بنیان تغییر و تحول هستند و باعث ایجاد خلاقیت و نوآوری و ایجاد رفتارهای کارآفرینانه در سازمان و طبعاً افزایش عملکرد سازمان می‌گردند. شباهتهای زیادی میان افراد کارآفرین و رهبران تحولی شناسایی شده است (ایال و کارک، ۲۰۰۴). اعتقاد بر این است که آنها در صفاتشان با یکدیگر شریک هستند؛ همچنین هر دوی آنها باور دارند هر که شخص، ظرفیتی برای ایجاد کمک‌های مثبت دارد، پس الهام به افراد از طریق تشویق معنی دار در کار، حمایت خلاقیت در ابتکار و حل مسئله، مربیگری و هدایت همدلانه پیروان دنبال می‌کنند (بس و اوولویو، ۱۹۹۷؛ می‌یر و نوبوا، ۲۰۰۶؛ پرابهو، ۱۹۹۹)؛ به طوری که در سازمان‌های متحول، مدیران و رهبران خود برای کارآفرینی، فناوری پیشرفته، ایده پردازی و خلاقیت پیشقدم بوده و کارشناسان و کارکنان را درگسترش این رویداد ترغیب و تشویق می‌کنند (مومن پور، ۱۳۸۲). «لید

بیتر» (۲۰۰۷) معتقد است که رهبران سازمانهای کارآفرین اجتماعی موفق افرادی هستند که درکی قوی از رسالت و اهداف سازمان دارند و از توانایی بسیج کردن افراد حول آن مسئولیت یا رسالت ویژه برخوردارند.

رهبری از مسائلی است که به کرات توسط دانشگاهیان و متخصصان و پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته است. مطالعات گوناگون دریافته‌اند که با وجود تاثیر گسترده بر افراد و سازمان‌ها، رهبری تاثیر مثبتی بر عملکرد سازمانی دارد (Bass ۱۹۸۷، BM)، بنابراین، مطالعه سبک رهبری مهم است، به اعتقاد «فیدلر و کیمرس» (ذکر شده در مهدوی شکیب، ۱۳۹۰) اثربخشی سازمانی تا اندازه زیادی توسط سبک رهبری تعیین می‌شود. «سبک رهبری» که مدیر ضمن کار از آن استفاده می‌کند، به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر وضعیت رهبری یا مدیریت بیان شده است. منظور از سبک آن نیست که چگونه مدیر یا رهبر در وضعیت معینی رفتار کند، بلکه مقصود آن است که چگونه دیگران به ویژه زیردستانش رفتار وی را درک می‌کنند. سبک رهبری، به عنوان الگوهای رفتاری پایدار فرد به صورتی که به وسیله دیگران ملاحظه می‌شود، تعریف شده است (هرسی و بلانچارد، ۱۳۸۰). به اعتقاد (Bass BM، ۱۹۸۷) سبک رهبری و رفتارهای افراد می‌تواند بر خروجی‌های مهم زیردستان از جمله عملکرد، رضایت و ادراک تاثیرگذاری رهبران دخیل باشد. هرچند ادبیات تحقیق تاثیر گسترده سبک‌های رهبری بر عملکرد سازمانی را آشکار کرده‌اند، در سال‌های اخیر، تمرکز مطالعات رهبری تغییر جهت داده‌اند و با پذیرش تمایز بین رهبری کلاسیک، تعاملی و تحولی همراه گشته‌اند. سبک‌های رهبری تعاملی و تحولی، با رضایت و عملکرد کارمندان، اثربخشی سازمانی، جابجایی کارمندان و رضایت مشتری مرتبط می‌باشند (Hartog & Koopman، ۲۰۰۲). بنابراین با نظر به نقشی که کارآفرینی اجتماعی در ارتقای عملکرد

سازمان‌های امروزی می‌تواند ایفا نماید، همچنین با توجه به اهمیتی که فرایند رهبری در بهبود عملکرد کارکنان و در نهایت سازمان می‌تواند داشته باشد و نیز خلأ تحقیقاتی، بخصوص در سازمان‌های مردم نهاد، تحقیق حاضر در نظر دارد تاثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد کارکنان را به واسطه سبک رهبری تحول‌گرای مدیران در سازمان‌های مردم نهاد شهرستان کرمان مورد سنجش قرار دهد.

چارچوب نظری

ساختار تحقیق حاضر در چهار بخش مطالعات کارآفرینی اجتماعی، عملکرد سازمانی، رهبری تحولی و الگوی مفهومی تحقیق ارائه می‌شود: در معرفی موضوع کارآفرینی اجتماعی، ابتدا به تعریف کارآفرینی اجتماعی و نظراتی که در این زمینه وجود دارد، اشاره شده و سپس بررسی عملکرد بر اساس مدل ACHIEVE ارائه می‌گردد. همچنین مفاهیم زیربنایی سبک رهبری مدیران بر اساس مدل بس و اولیو (۱۹۹۴) می‌باشد. برای پرداختن به سبک‌های رهبری نیز با توجه به اینکه در دهه های اخیر نظریات و مکاتب متعددی در ارتباط با رهبری به جامعه علمی معرفی شده است؛ ضمن مرور دیدگاه‌های مختلف، در ادامه سبک رهبری تحولی را بر اساس مدل «بس و اولیو» که امروزه نظریه‌ای شناخته شده و قوی نزد صاحب‌نظران علم مدیریت است، شرح داده شده است.

الف) مطالعات کارآفرینی اجتماعی

این باور وجود دارد که تمایز بین کارآفرینی و کارآفرینی اجتماعی در ارزش خودش است. برای کارآفرین، موضوع پیش‌بینی و انتظار ارزش و سازماندهی بازارهای خدماتی که بتواند از عهده محصولات و خدمات جدید او برآید و همچنین طراحی برای ایجاد منفعت جدید دارای اهمیت است. از همان آغاز این انتظار وجود دارد که کارآفرین و سرمایه‌گذار او باید به برخی از منافع مالی شخصی توجه نمایند. سود، شرط لازم و ضروری برای پایداری هر کسب و کاری می‌باشد و ابزاری برای

رسیدن به هدفهای مطلوب است. کارآفرین اجتماعی هیچ منفعت مالی را برای سرمایه‌گذاران و خودش پیش‌بینی نمی‌کند، در عوض او کمک می‌کند تا برای بخشهای معینی از اجتماع یا جامعه بزرگی فوایدی ایجاد شود. برعکس ارزشهای پیشنهادی کارآفرینانه، بازاری را که می‌تواند برای نوآوری در آن پول خرج کند فرض می‌کند. ارزشهای مورد درخواست کارآفرینان اجتماعی برای هدف کمک به جمعیت غیرمفید و فراموش شده‌ای است که با مبالغ کمتر پول برای سامان‌دهی آنان منطقه‌ای را می‌توان تغییر داد. کسب و کارهای ایجاد شده توسط کارآفرینان اجتماعی می‌توانند درآمدزا باشند و به عنوان نهادهای غیر انتفاعی یا سودآور سازماندهی شوند. آن چیزی که باعث تمایز کارآفرینی اجتماعی می‌شود تقدم و اولویت داشتن سود و منفعت اجتماعی است (Martin & Osberg, 2007). با توجه به توضیحات ذکر شده کارآفرینی اجتماعی به عنوان رویکردی نوآورانه برای برخورد با نیازهای اجتماعی با تأکید بر حل مسأله و نوآوری های اجتماعی، از بین بردن مرزهای سنتی میان بخشهای خصوصی، عمومی و غیردولتی مطرح می‌شود. تعریف کارآفرینی اجتماعی و مرزهای مفهومی آن کار ساده ای نیست؛ زیرا این مفهوم به طورذاتی پیچیده است و ادبیات در این زمینه خیلی جدید است. این واژه که در ادبیات عمومی و آکادمیک استفاده می‌شود، دامنه وسیعی از فعالیتها و نوآوری ها است (شریل، ۲۰۰۰). نویسندگان در رابطه با مفهوم کارآفرینی اجتماعی تعاریف متفاوتی ارائه کرده اند که در زیر به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

آنچنان که «گرس دس» ذکر شده در (Martin & Osberg, 2007)، استاد دانشگاه دوک اعلام نموده است ما کارآفرینی اجتماعی را موضوعی با سه عنصر زیر تعریف می‌کنیم:

شناسایی وضعیت ثابت اما به طور مداوم نابرابری که سبب محرومیت، حاشیه‌نشینی و یا رنج و عذاب

بخشی از انسانیت که ابزارهای مالی و سیاسی ضعیفی برای رسیدن به مزایای شخصی دارند. شناسایی فرصتی در شرایط نابرابر، توسعه یک ارزش اجتماعی مورد انتظار، تحمل ابهام، خلاقیت، عمل مستقیم، تشویق و شهادت به منظور مواجهه و استیلا بر وضعیت ثابت.

ایجاد یک وضعیت و تعادل ثابت جدید که محرومیت گروههای هدف، موانع بالقوه را برطرف ساخته یا کم کند و از طریق تقلید و ایجاد یک اکوسیستم اطراف وضعیت جدید، آینده بهتری را برای گروههای هدف و حتی جامعه تضمین نماید.

هیبرت و همکاران: استفاده از رفتار کارآفرینانه برای دستیابی به اهداف اجتماعی به جای اهداف شخصی و سود آور، یا مؤسسه ای که مزایایی را برای گروهی از افراد محروم فراهم می‌کند (ویراواردا و مرت، ۲۰۰۶). مرت، ویراواردا، کارنگی: کارآفرینی اجتماعی، نوعی کارآفرینی است که منجر به برقراری مؤسسات اجتماعی جدید و ابتکارهای مستمر در آنها می‌شود (ویراواردا، مرت و کارنگی، ۲۰۰۰). در تعریف دیگری، کارآفرینی اجتماعی عملی است که کارآفرین اجتماعی انجام می‌دهد. کارآفرین اجتماعی فردی است که یک مشکل اجتماعی را تشخیص می‌دهد و از مفاهیم کارآفرینی برای سازماندهی، ایجاد، و مدیریت سرمایه برای تغییر استفاده می‌کند. کارآفرین اجتماعی به حل مشکلی می‌پردازد که واقعاً مشکل جامعه است و برای حل آن تقاضایی وجود دارد. قرار است برای حل محصولی تولید شود. این محصول می‌تواند خدمات اجتماعی باشد و یا یک محصول تولیدی.

ویژگیهای کارآفرینان اجتماعی

«کات فرد» می‌نویسد که کارآفرینان اجتماعی و اقتصادی هر دو به چشم اندازه‌ها و فرصت‌ها توجه داشته و توانایی یکسانی در متقاعدکردن و توانمندکردن دیگران دارند، طوری که به آنها کمک می‌کنند تا دیدگاهها و چشم اندازهای خود را به سمت واقعیت تغییر دهند. بیشتر نویسندگان

این‌طور بیان کردند که کارآفرینان اجتماعی اجازه نمی‌دهند که نبود منابع عقایدشان را محدود کند، آنها بر تجربه شان اصرار می‌ورزند، محیطشان را به کنترل در می‌آورند و بیشتر از حد متوسط تحمل عدم اطمینان را داشته و کشش قوی برای برقراری عدالت اجتماعی دارند. «پرابهو» معتقد است که کارآفرینان اجتماعی از کارآفرینان اقتصادی به واسطه ایدئولوژی خود که راهنمای آنهاست، برای انتخاب رسالت، شیوه‌ها و اهداف خود متمایز می‌شوند و بیان می‌کنند که کارآفرینان اجتماعی سازمانهای کارآفرینانه نوآوری را تأسیس کرده و به انجام اقدامات مخاطره‌آمیزی که رسالت آن تغییر اجتماعی و گسترش گروه هدف به جای تعقیب سود است، دست می‌زنند. برخلاف کارآفرینان اقتصادی، کارآفرینان اجتماعی اغلب از تلاشهای یکدیگر حمایت می‌کنند. آنها توانایی تحلیل، پیشبینی، برقراری ارتباط، همدلی، به شوق آوردن، طرفداری کردن و میانجیگری را دارند و قادرند که دامنه وسیعی از افراد متمایز را توانمند سازند و سازماندهی کنند (شریل، ۲۰۰۰). به طور عمده آنچه این کارآفرینان را از کارآفرینان معمولی متمایز می‌کند، تعهد اجتماعی و تمایل کم به پاداش مالی می‌باشد. جانسون در بررسی کارآفرینان اجتماعی در بخش خصوصی کانادا بیان می‌کند که این افراد با حس نیرومندی نسبت به عدالت اجتماعی به فعالیت‌های انتفاعی به عنوان ابزاری برای رسیدن به هدف نگاه می‌کنند (روپر و چنی، ۲۰۰۵). «تامپسون و همکارانش» بیان کردند که شکیبایی و داشتن چشم‌انداز از ویژگی‌های ضروری برای انجام یک اقدام مخاطره‌آمیز اجتماعی است. «درایتون» کارآفرینان اجتماعی را افرادی خلاق می‌داند که قابلیت تغییر عقیده خود را دارند و توانایی‌هایی از جمله تشخیص فرصتها، سبک رهبری جمعی، توانایی کارگروهی و انگیزه بلندمدت جامعه‌گرا را دارا می‌باشند. اگرچه که بیشتر این ویژگی‌ها ممکن است منحصر به

کارآفرینان اجتماعی نباشد و سایر افراد کارآفرین هم آنها را داشته باشند، اما کارآفرینان اجتماعی که از این ویژگیها دارند و در ابتکارهای خود و تأثیرات اجتماعی که بر جوامع خواهند داشت، متفاوت خواهند بود (روبرتز و وودز، ۲۰۰۰).

ب) مطالعات عملکرد سازمانی

سازمانها در طی زمان بر حسب افزایش جمعیت و بروز مسائل شهری، اقتصادی و سیاسی وسعت و پیچیدگی بیشتری می‌یابند. از آنجایی که قسمت عظیمی از فعالیت جامعه از طریق سازمانها انجام می‌شود، اکثریت افراد جامعه نیز به نحوی، قسمتی از عمر خود را در تماس با سازمانها گذرانده و سرنوشت خود را از طریق آنها دنبال می‌کنند. سازمان، شکل اجتناب‌ناپذیری از زندگی شده است، آنچه در آن زندگی می‌کنیم یک «جامعه سازمانی» است، جامعه‌ای که شتاب و دگرگونی از ویژگیهای بارز آن به شمار می‌آید. اشخاصی که درون یا بیرون سازمان هستند، می‌توانند تعاریف متفاوتی برای عملکرد ارائه دهند. تعاریف ارائه شده توسط افراد درون سازمان، بر ایجاد نتایج از طریق انجام شده، تمرکز دارد. در این حالت اگر افراد داخل سازمان؛ دیدگاههای متفاوتی نسبت به عملکرد نداشته باشند، تعریف واحد و مشترکی از عملکرد ارائه خواهد شد که این، در عمل کاری بس دشوار است. در مقابل، افراد خارج از سازمان به شاخصهای عمومی بر مبنای تعاریف آماری محتمل و از قبل تعریف شده نظیر آنچه در آنالیزهای مالی پیدا می‌شود، نظر دارند و کارهای واقعی سازمان در جعبه سیاه باقی خواهد ماند. در این صورت تعریف عملکرد توسط چنین فردی، بر پیش‌بینی اعمال و نیز بر تخمین احتمال نتایج مشخص آینده تمرکز دارد. بنابراین، عملکرد از دیدگاه افراد خارج سازمان، باعث بروز بحثهای بیشتری خواهد شد (معمارزاده و سرافرازی، ۱۳۸۹). عملکرد سازمانی پدیده‌ای پیچیده است که شاید ساده‌ترین تعبیر برای آن را بتوان مجموعه فعالیت‌های معطوف به دستیابی

بر اهداف سازمانی دانست. از اینرو عملکرد سازمانی به این موضوع مربوط می شود که یک سازمان چه مقدار به اهداف خود رسیده است (سنفورد، ۲۰۰۹). کلمه عملکرد به طور وسیع در مبحث مدیریت مورد استفاده قرار می گیرد. علیرغم تواتر استفاده از این کلمه، معنی دقیق آن، به ندرت توسط نویسندگان صریحاً بیان شده است. اغلب عملکرد با کارایی و اثربخشی تعریف شده است. مثلاً نیلی در سال ۱۹۹۵ بیان می کند که چون اثربخشی بیانگر میزان دستیابی به اهداف بوده و کارایی به این موضوع اشاره دارد که منابع از نظر اقتصادی، چگونه برای کسب هدف به کار رفته اند، می توان آنها را دو بعد مهم عملکرد دانست؛ یعنی هم علل داخلی (کارایی) و هم دلایل خارجی (اثربخشی) برای بخشهای خاص عملکرد، می توانند وجود داشته باشند. از این رو، عملکرد تابعی از کارایی و اثربخشی فعالیتهای صورت گرفته است. با مرور بر فرهنگهای لغات میتوان به تنوع معانی واژه عملکرد پی برد. به نظر میرسد منطقی است که ابتدا فهرستی از تمام این معانی ضمنی ارائه شود و از تجمیع آنها بتوان تعریفی قابل استفاده برای عملکرد ارائه داد:

۱. عملکرد، را می توان به وسیله عدد یا یک اصطلاح اندازه گیری کرد و مورد سنجش قرار داد؛
۲. عملکرد، انجام دادن چیزی است با قصد و نیتی خاص (مثلاً ایجاد ارزش)؛
۳. عملکرد، نتیجه یک عمل است (ارزش قابل اندازه گیری ایجاد می شود).
۴. بنابراین می توان گفت که عملکرد هم به عمل، هم به نتیجه عمل اشاره دارد. به عبارت دیگر، عملکرد به عنوان عمل امروز که مقدمه تولید مقدار مشخصی از ارزش خروجی فرد است، تعریف می شود (معمارزاده و سرافرازی، ۱۳۸۹).

استفاده از مدل ACHIEVE

هرسی و گلداسمیت (ذکر شده در حقیقی و همکاران، ۱۳۸۶) به منظور کمک به مدیران در تعیین علت وجود مشکلات عملکرد و ایجاد استراتژیهای

تغییر، و حل این مشکلات، مدل ACHIEVE را طرح ریزی کردند. این دو در تدوین این مدل دو هدف اصلی را در نظر داشتند: تعیین عوامل کلیدی که می توانند بر عملکرد فرد فرد کارمندان تأثیر بگذارند و ارائه این عوامل به گونه ای که مدیران شاغل بتوانند آنها را به کار برند و به خاطر داشته باشند. اولین قدم برای تدوین مدل ACHIEVE، کنار گذاشتن عواملی بود که بر عملکرد مدیریت تأثیر می گذارد. برای داشتن حداکثر اثربخشی در ارزیابی و حل مسائل عملکرد، مدیران باید به تعیین علت ایجاد مسائل بپردازند. «هرسی و گلداسمیت» هفت متغیر مربوط به مدیریت عملکرد اثربخش را از میان بقیه برگزیده اند: انگیزه، توانایی، درک، حمایت سازمانی، سازش محیطی، بازخورد و اعتبار. قدم بعدی آن است که مدیران این عوامل را به گونه ای که بتوان آنها را به خاطر سپرد و مورد استفاده قرار داد، ترکیب کنند.

مدیران با استفاده از مدل ACHIEVE و هفت متغیر آن اقدام به ارزیابی عملکرد می کنند. به هر یک از این هفت متغیر به همراه توضیحات کافی در زیر پرداخته شده است:

توانایی (دانش مهارتها)

در مدل ACHIEVE اصطلاح توانایی به دانش و مهارتهای پیروان گفته می شود، البته توانایی در به انجام رساندن موفقیت آمیز یک تکلیف. لازم است به یاد داشته باشیم که شایستگی افراد عمومیت ندارد. از اجزای کلیدی میتوان به این موارد اشاره کرد: دانش مربوط به تکلیف، تجربه مربوط به تکلیف و قابلیتهای مربوط به تکلیف. مدیر باید در تحلیل عملکرد پیرو این سؤال را در ذهن داشته باشد که آیا این شخص دانش و مهارتهای لازم را برای تکمیل کردن موفقیت آمیز این تکلیف دارد، یا خیر؟ در صورتی که در توانایی فرد اشکالی وجود داشته باشد، راه حلهای ارائه شده شامل این موارد است: کارآموزی خاص، آموزش، دوره های آموزش رسمی، ارجاع مجدد وظایف و مسئولیتهای

مشخص. این موارد را باید از نقطه نظر حداکثر بهره برداری از نظر هزینه ها مورد توجه قرار داد (هرسی و بلانچارد، ۱۳۸۰).

وضوح (درک یا تصور نقش)

برای آنکه پیروان درک کاملی از مشکل داشته باشند باید مقاصد و اهداف عمده، نحوه رسیدن به این مقاصد و اهداف و اولویت های اهداف و مقاصد (چه هدفهایی در چه زمانی بیشترین اهمیت را دارند) برایشان کاملاً صریح و واضح باشد. بروز مشکل در وضوح یا درک، نشان دهنده آن است که در مرحله عملکرد- طرح ریزی مشکل وجود دارد. در بسیاری از موارد توافق بر سر اهداف، کافی نیست. مدیران باید اطمینان یابند که همه اهداف به گونه ای رسمی ثبت و بسط شوند. پیروان را برای طرح سؤال به منظور ایجاد وضوح بیشتر، باید تشویق کرد (همان منبع).

کمک (حمایت سازمانی)

برخی از عوامل حمایت سازمانی شامل این موارد می باشد: بودجه، وسایل و تسهیلاتی که برای کامل کردن تکلیف لازم است، حمایت لازم از جانب دوایر دیگر، در دسترس بودن فرآورده و کیفیت آن و ذخیره کافی از منابع انسانی. در صورتی که کمک یا حمایت سازمانی کاهش یابد، مدیران باید به گونه ای صریح مشخص کنند که مشکل در کجاست، اگر مشکل کمبود پول، منابع انسانی، وسایل یا تسهیلات باشد، مدیران باید از توانایی تهیه منابع لازم به گونه ای که سرمایه را باز گرداند، مطمئن باشند. اگر امکان تهیه منابع وجود نداشته باشد، در آن صورت چه بسا که مدیران ناچار شوند در اهداف خود تجدیدنظر کنند تا پیروان را در مقابل شرایطی که از اختیار آنان خارج است، مسئول ندانند (همان).

انگیزه (انگیزش یا تمایل)

در ارزیابی انگیزه نباید فراموش کرد که بسیاری از مردم برای تکمیل تمام تکالیف، به یک اندازه برانگیخته نمی شوند. انگیزه افراد در مورد تکالیفی

بیشتر است که دارای پاداشهای درونی یا بیرونی هستند. در صورتی که پیرو دارای اشکال انگیزش باشد، اولین قدم آن است که استفاده از پاداشها و تنبیهات، بررسی شود. پیرو باید به وضوح بفهمد که عملکرد در مورد این تکلیف به پرداخت مالی، ارتقا، بازشناسی و امنیت شغلی ارتباط پیدا می کند. تحقیقات نشان می دهد که مدیران گاه امید دارند پیروان به رفتاری دست بزنند که پاداشی را طلب نکند. مردم طبعاً دارای این گرایش هستند که تکالیفی را انجام دهند که پاداشی دربر دارد و از آنهایی که پاداشی در بر ندارد، روی برمی گردانند. پاداشها می توانند ملموس و یا غیرملموس باشند، بازخورد در مورد عملکرد، مانند بازشناسی و یا دلجویی از افراد را می توان بخش مهمی از سیستم کلی انگیزه به شمار آورد.

ارزیابی (آموزش و بازخورد عملکرد)

ارزیابی به بازخورد روزانه عملکرد و مرور گاه به گاه گفته می شود. روند بازخورد مناسب به پیروان اجازه می دهد تا پیوسته از چند و چون انجام کار مطلع باشند؛ زیرا دلیل بسیاری از مشکلات عملکرد، نبود آموزش لازم و بازخورد عملکرد است (حقیقی و همکاران، ۱۳۸۶). اگر اشخاص از مشکلات عملکرد خویش آگاه نباشند انتظار عملکرد، مورد ارزیابی غیر واقعگرایانه است. مردم پیش از آنکه مورد ارزیابی دوره های رسمی قرار گیرند، باید از ارزیابی های مرتب غیررسمی درباره خود مطلع باشند. وجود مشکل ارزیابی نشانگر آن است که در بازخورد روزانه در مورد عملکرد اثربخش یا غیراثربخش کمبود وجود داشته است. بسیاری از مدیران بر نتایج منفی عملکرد تأکید می کنند و وقتی امور خوب انجام می شوند، ارزیابی آن را از یاد می برند. بازشناسی عملی که به خوبی انجام گرفته است، بخشی حیاتی از روند پیوسته ارزیابی است و چیزی است که موجب انگیزش می شود و برای سازمان هم خرج زیادی دربر ندارد. شیوه ای که به تشخیص نکات برجسته افراط و تفریط کمک

می‌کند، روند «حادثه قابل توجه» است، که شامل تهیه دلایل و مدارک برای عملکرد بسیار مثبت و یا بسیار منفی است. این روند تضمین می‌کند که پیرو به بازخوردی که جزئی از حدنصاب رسمی است، برسد (هرسی و بلانچارد، ۱۳۸۰).

اعتبار (اعمال معتبر و حقوقی پرسنل)

این اصطلاح به مناسب بودن و حقوقی بودن تصمیم‌های مدیر در مورد منابع انسانی اطلاق می‌شود. در صورتی که مشکلی در مورد اعتبار وجود داشته باشد، مدیر باید بداند که خط سیر قانون در مدیریت، واضح و روشن است. تصمیم‌های پرسنل باید با دلیل و مدرک همراه بوده و بر خط مشی‌های عملکردگرا استوار باشد (حقیقی و همکاران، ۱۳۸۶). مدیران باید به کسی اطمینان کنند که تصمیم‌هایی را در مورد مردم اتخاذ کند که از جهت حقوقی، با خط مشی‌های شرکتها متناسب می‌باشد. مدیر باید محققاً بداند که امور مربوط به پرسنل برای همه گروهها و افراد یکی است و یا به زمان برای ارزیابی‌های عملکردی قانونی و معتبر، فنون برگزیده خط مشی‌های مربوط به کارآموزی و ارتقا نیاز دارد. مدیرانی که در مورد مسائل اعتبار، اطمینان خاطر ندارند باید آن را با دایره جایگزینی یا اداره حقوقی سازمان مطرح کنند (هرسی و بلانچارد، ۱۳۸۰).

محیط (تناسب محیطی)

اصطلاح محیط به عوامل خارجی گفته می‌شود که می‌توانند حتی با وجود داشتن تمامی توانایی، وضوح، حمایت و انگیزه لازم برای شغل باز هم بر عملکرد تاثیر گذارند. عناصر کلیدی عوامل محیطی عبارتند از: رقابت، تغییر شرایط بازار، آیین نامه‌های دولتی، تدارکات و اموری از این قبیل. اگر مشکل محیطی از قدرت اختیار پیروان خارج باشد، دیگر نباید در مورد عملکرد به آنان پاداش داد و یا تنبیه‌شان کرد (حقیقی و همکاران، ۱۳۸۶).

ج) مطالعات رهبری تحول آفرین

مروری بر مفاهیم رهبری

به اعتقاد رایینز (ترجمه فارسی، ۱۳۸۴) در رشته علمی رفتار سازمانی واژه «رهبری» از جمله واژگانی است که درباره تعریف آن توافق چندان زیادی وجود ندارد و تقریباً به تعداد صاحب‌نظران رهبری از آن تعریف وجود دارد؛ اما تعریفی گسترده و پردامنه که بتواند همه دیدگاهها در آن گنجانده شود رهبری را به عنوان توانایی در اعمال نفوذ بر گروه، در جهت تامین هدف بیان شده است. تقریباً پیش از سال ۱۹۵۰ میلادی تاکنون نظریه‌های رهبری، فراز و نشیب‌های متعددی را پشت سر گذاشته است. در واقع تکامل نظریه‌های رهبری شامل چهار دسته زیر است:

نظریه‌های صفات مشخصه رهبری

بر طبق این نظریه، رهبران به طور مادرزادی رهبر متولد می‌شوند؛ بنابراین رهبری قابل آموزش نیست. در واقع برخی از رهبران صفات مشخص یا ویژگی‌های شخصیتی مشخصی دارند که آنها را از غیر رهبران متمایز می‌کند. برخی از این صفات مشخص رهبران، هوش و ذکاوت، اعتماد به نفس، تمایل به مسئولیت‌پذیری، تحمل ابهام، قاطعیت، جذابیت و نظایر اینها می‌باشد (زالی، ۱۳۸۳).

نظریه‌های سبکهای رفتاری

با نمایان شدن ضعف‌های مختلف نظریه صفات مشخصه در توصیف رهبری، به تدریج توجه پژوهشگران به سبکهای رفتاری رهبری معطوف شد، به عبارت روشن‌تر، توجه محققان از شخص رهبر به رفتار رهبر تغییر یافت. در این رویکرد عقیده بر این است که رهبر ساخته می‌شود نه اینکه رهبر به طور مادرزادی رهبر می‌شود. بنابراین، این نظریه مخالف مفروضات نظریه صفات مشخصه رهبری است (زالی، ۱۳۸۳).

نظریه‌های اقتضایی

تئوری اقتضایی رهبری به وسیله فیدلر بیان شده است تا بتواند همزمان درباره شخصیت رهبر

و پیچیدگی موقعیت اظهار نظر کند. طبق این تئوری، اثربخشی رهبر بستگی به موقعیت دارد، و نتیجه اینکه بعضی از رهبران ممکن است در یک موقعیت یا سازمان، اثربخش باشند و در یک موقعیت یا سازمان دیگر اثربخش نباشند (مورهد و گریفین، ترجمه فارسی، ۱۳۸۲).

نظریه رهبری تحول آفرین

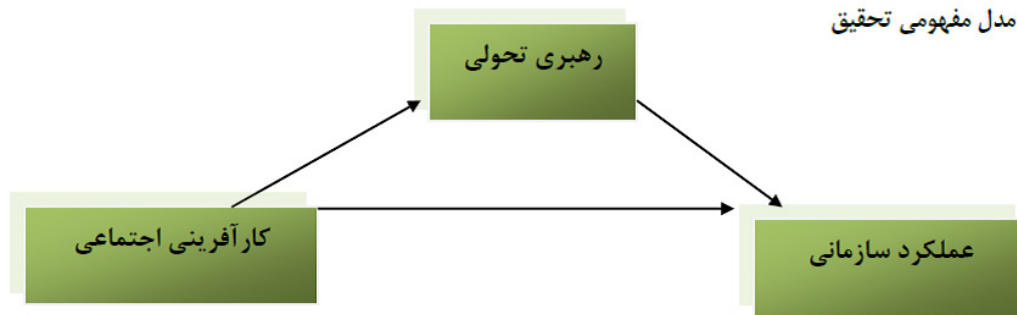
توسعه های اخیر در نظریه های رهبری، از نظریه های رهبری کاریزماتیک که رهبر را موجودی غیرمتعارف فرض می کرد و پیروان را وابسته به رهبری می دانست، به سمت نظریه های نفوکاریزماتیک و رهبری تحول آفرین که به توسعه و توانمندسازی پیروان جهت عملکرد مستقل توجه می کنند، انتقال یافته است (Kark et al, ۲۰۰۳). ویژگی های رهبری تحول آفرین از دیدگاه صاحب نظران مختلف مطرح شده است. در این میان دیدگاه «باس و آوولیو» (۱۹۸۹) توجهات بیشتری را در سایر تحقیقات به خود اختصاص داده است. از این رو در ذیل به تشریح این ابعاد پرداخته شده است: مفهوم اولیه رهبری تحول آفرین توسط «برنز» و در نتیجه تحقیقات توصیفی او پیرامون رهبران سیاسی ارائه شد. برنز رهبری تحول آفرین را به عنوان فرایندی که در آن رهبران و پیروان همدیگر را به سطح بالاتری از اخلاق و انگیزه سوق می دهند، تعریف کرد. این رهبران سعی می کنند خصوصیات اخلاقی و ایده آل های متعالی مانند آزادگی، عدالت، برابری، صلح و انسانیت را پیرامون خود متجلی سازند و نه خصوصیات پستی مانند ترس، حرص، حسادت و تنفر. در ارتباط با نظریه سلسله مراتب نیازهای مازلو این نظریه بر تقویت نیازهای سطح بالاتر پیروان تاکید می ورزد. از نظر برنز، رهبری تحول آفرین توسط هرکس با هر موقعیت در سازمان قابل پیاده شدن است. در این نوع رهبری، افراد می توانند بر همتیان و مافوق ها مانند زبردستان اثرگذاری داشته باشند (یوکل، ترجمه از گلی و قنبری، ۱۳۸۲). رهبران تحول گرا کسانی هستند که پیروان خود را

الهام می بخشند، می توانند به آنها روحیه بدهند و در مسیری هدایتشان کنند که منافع سازمان تامین شود. همچنین این افراد می توانند موجب شوند که زبردستان با روحیه ای بسیار بالا عمل نموده و اثراتی عمیق در سازمان بگذارند. این مدیران به نیازها و جنبه های پیشرفت و ترقی زبردستان توجه خاصی می کنند، بر آگاهی های آنها می افزایند و می توانند به گونه ای افراد را هدایت نمایند که آنها از دیدگاه های جدید تر به مسائل قدیمی نگاه کنند. در سایه تحریک و ایجاد انگیزه در افراد آنها تشویق می شوند تا به اصطلاح از جان خود مایه بگذارند و در جهت تامین هدف های سازمان از هیچ کوششی فروگذار نکنند. به صورتی گذرا تحقیقات بیان گر این است که مدیرانی که در افراد تحول ایجاد می کنند، موجب می شوند که نرخ جابجایی افراد کاهش یابد، تولید یا بازدهی افزایش پیدا کند و رضایت شغلی کارکنان بیشتر شود (رابینز، ترجمه فارسی، ۱۳۸۱). «بس»، براساس نظریه «برنز» در مورد رهبری تحول آفرین، نظریه جدیدی را ارائه نمود. «بس»، رهبر تحول آفرین را به عنوان کسی که پیروان را توانمند می سازد و به آنها در جهت عملکرد فراتر از انتظاراتشان انگیزه می دهد و آنها را تشویق به پیروی از اهداف دسته جمعی به جای منافع شخصی تعریف می نماید (Kark et al, ۲۰۰۳). رهبری تحولی طبق مدل بس (۱۹۹۷) (بر اساس چهار بعد نفوذ آرمانی (رفتار و نگرش)، ترغیب ذهنی انگیزش الهام بخش و ملاحظات فردی تحقق می یابد که در ادامه به آن ها اشاره می شود:

نفوذ آرمانی: نفوذ آرمانی دربرگیرنده عامل کاریزماتیک رهبری تحولی است، به طوری که رهبران به عنوان مدل های قوی اخلاقی و رفتاری برای پیروان عمل کردند (کورلند، ۲۰۱۰) و نتیجه این نوع رفتار رهبری، اعتماد و اطمینان پیروان به رفتارها و تصمیمات یکدیگر است (جودا، ۲۰۱۰). در ساختاربنندی جدید نفوذ آرمانی به دو نوع تقسیم می شود: نگرش آرمانی و

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

هم پس از بررسی ادبیات موضوع و نیز نظرسنجی و مباحث طولانی با اساتید محترمی که قبلاً در زمینه سازمانهای غیردولتی مطالعاتی داشتند هفت شاخص طراحی شد همچنین سبک رهبری تحولی نیز بر اساس مدل بس و اولیو انتخاب و بر این اساس الگوی ترکیبی زیر، الگوی مفهومی تحقیق می باشد:

فرضیه های تحقیق

این پژوهش تلاش دارد برای سؤالات پژوهشی زیر پاسخ هایی بر اساس اطلاعات گردآوری شده و بر مبنای الگوی مفهومی تحقیق سازماندهی شده فراهم آورد:

۱. آیا بین کارآفرینی اجتماعی و عملکرد کارکنان رابطه معنی داری وجود دارد؟

۲. آیا بین میزان پای بندی مدیران به سبک رهبری تحولی و عملکرد کارکنان رابطه معنی داری وجود دارد؟

۳. آیا بین میزان پای بندی مدیران به سبک رهبری تحولی و کارآفرینی اجتماعی کارکنان رابطه معنی داری وجود دارد؟

روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر، توصیفی و از نوع همبستگی است که به «روش پیمایشی» انجام شده است. همچنین این پژوهش از نظر هدف، کاربردی می باشد. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه کارکنان موسسات مردم نهاد شهرستان کرمان اعم از کارکنان فعال و غیرفعال می باشد و نمونه گیری بر «روش تصادفی ساده» بوده است و تعداد ۲۸۵ نفر به عنوان حجم

رفتارهای آرمانی (آنتوناکیس، ۲۰۰۳).
ترغیب ذهنی: رهبران تحول آفرین از ترغیب ذهنی جهت به چالش کشیدن افکار، تصورات و خلاقیت پیروان استفاده می کنند (کورلند، ۲۰۱۰).
 آن ها از طریق زیرسؤال بردن مفروضات، تدوین مجدد مسائل و چشم پوشی از مشکلات گذشته به روش های جدید، پیروان خود را برای خلاق و نوآور بودن برمی انگیزانند (جوذا، ۲۰۱۰).

انگیزش الهام بخش: این عامل توصیف کننده رهبرانی است که از طریق مشارکت دادن پیروان در ترسیم چشم انداز آینده، تعهد آن ها را افزایش داده و ایجاد انگیزه می نمایند (آنتوناکیس، ۲۰۰۳).
 انگیزش الهام بخش تصویر واضحی از آینده ترسیم می کند؛ آینده ای که خوش بینانه و قابل دسترس است (جوذا، ۲۰۱۰).

ملاحظات فردی: توجه به تفاوت های فردی پیروان ارتباط با تک تک آنها، برانگیختگی و واگذاری مسئولیت به آنها، از ویژگی های اصلی این بعد از رفتار رهبران تحولی است. این رهبران نیازها، توانایی ها و آرمان های فردی تک تک پیروان را مدنظر قرار داده (کورلند، ۲۰۰۳) به آنها گوش فرا می دهند و سبب رشد، بالندگی و شکوفایی استعداد های بالقوه آنها می شوند (جوذا، ۲۰۱۰).

د) الگوی مفهومی تحقیق

برای سنجش کارآفرینی اجتماعی به دلیل اینکه ابعاد ارائه شده در الگوی «اندرو لیوایز» تقریباً نسبت به سایر ابعاد قابلیت سنجش بهتری داشت، از این الگو استفاده شد. در مورد اثربخشی عملکرد

نمونه انتخاب شدند. در این پژوهش به منظور جمع آوری داده‌های مورد نیاز از ۳ پرسشنامه بسته استفاده شده است که بی‌نام بوده و براساس طیف ۵ درجه‌ای لیکرت تنظیم شده‌اند. پرسشنامه اول، «پرسشنامه رهبری تحولی آفرین باس و اولیو» (۲۰۰۰) با استفاده از ۲۰ گویه که از پرسشنامه چند عاملی رهبری (MLQ) گرفته شده است، اندازه گیری می‌شود. این پرسشنامه دارای چهار بعد ملاحظه فردی، ترغیب ذهنی، انگیزش الهام بخش و نفوذ آرمانی است و براساس مقیاس پنج گزینه ای لیکرت تنظیم شده است. پرسشنامه دوم پرسشنامه کارآفرینی اجتماعی یک پرسشنامه محقق ساخته است که توسط عباس عرب در سال ۱۳۹۰ تهیه شده است و حاوی ۴۳ گویه و ابعاد عاملان تغییر در بخش اجتماعی، انتخاب ماموریت در راستای ایجاد و حفظ ارزشهای اجتماعی، شناخت و پیگیری فرصتهای جدید در جهت ایجاد و حفظ ارزشهای اجتماعی، حضور در فرآیند مستمر نوآوری، تطابق و یادگیری، فعالیت جسورانه بدون توجه به محدودیت منابع موجود، ایجاد حس مسئولیت پذیری در قبال نهادهای موثر در ایجاد نتایج، خلق ساز و کارهای شبه بازاری جهت افزایش مسئولیت پذیری بوده و هدف آن بررسی میزان کارآفرینی اجتماعی در افراد است. پرسشنامه سوم پرسشنامه عملکرد سازمانی «Achieve» هرسی و گلداسمیت دارای ۴۲ گویه بوده و هفت مولفه توانایی، وضوح، کمک، مشوق،

ارزیابی، اعتبار، و محیط را مورد سنجش قرار می دهد.

الف) روایی: به منظور اطمینان از روایی محتوایی پرسشنامه‌ها، از نظرات متخصصین در این حوزه بهره گرفته شد. همچنین روایی سازه پرسشنامه‌ها با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفت.

ب) پایایی: برای تعیین پایایی پرسشنامه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب پایایی آزمون برای کل پرسشنامه رهبری تحولی ۰/۹۴۹، برای کل پرسشنامه کارآفرینی اجتماعی ۰/۹۶۵ و برای کل پرسشنامه عملکرد سازمانی ۰/۸۶۶ محاسبه شد و با توجه به مقادیر ضریب آلفای کرونباخ، می توان استنباط نمود که ابزار پژوهش از پایایی مطلوبی برخوردار است.

در این پژوهش، به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیه‌ها، از روش آمار توصیفی و استنباطی (مدل یابی معادلات ساختاری) استفاده شده است. مدل یابی معادلات ساختاری یک فن تحلیل چند متغیره نیرومند از خانواده رگرسیون چند متغیره است که به پژوهشگران امکان می‌دهد مجموعه‌ای از معادلات رگرسیون را به طور هم‌زمان مورد آزمون قرار دهد (هومن، ۱۳۹۳). این روش برخلاف تحلیل رگرسیون برای تحلیل معادلات ساختاری، روش مناسبی به حساب می‌آید، زیرا امکان سنجش روابط بین متغیرهای پنهان و مشاهده شده را به پژوهشگر

جدول ۱. آمار توصیفی وضعیت کارآفرینی اجتماعی، رهبری تحولی و عملکرد سازمانی در موسسات مردم نهاد.

متغیرها	تعداد پاسخ‌گویان	میانگین	میان	مد	انحراف معیار
کارآفرینی اجتماعی	۲۸۵	۳/۲۳۹	۳/۲۳۲	۳/۸۸۰	۰/۶۸۳
رهبری تحولی	۲۸۵	۲/۷۹۸	۲/۸۰۰	۲/۷۰۰	۰/۷۲۳
عملکرد سازمانی	۲۸۱	۳/۶۸۱	۳/۷۳۸	۳/۹۸۰	۰/۴۲۴

می‌دهد و بررسی روابط وابسته به چند عامل را نیز فراهم می‌کند. در پژوهش حاضر، در دو بخش از معادلات ساختاری استفاده شد. در بخش اول برای برازش مدل‌های اندازه‌گیری (تحلیل عاملی تأییدی) و در بخش دوم به منظور سنجش مدل و معنی‌داری روابط بین متغیرها از تحلیل مسیر استفاده شده است. در این پژوهش، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای SPSS و AMOS استفاده شده است. یافته‌های پژوهش

الف) یافته‌های مربوط به آمار توصیفی

- با توجه به نتایج جدول ۱، وضعیت کارآفرینی اجتماعی در موسسات مردم نهاد بالاتر از سطح متوسط این پژوهش می‌باشد.
- با توجه به نتایج جدول ۱، وضعیت رهبری تحولی در موسسات مردم نهاد پایین‌تر از سطح متوسط این پژوهش می‌باشد.
- با توجه به نتایج جدول ۱، وضعیت عملکرد سازمانی در موسسات مردم نهاد بالاتر از سطح متوسط این پژوهش می‌باشد.

ب) یافته‌های مربوط به آمار استنباطی

الگوهای اندازه‌گیری مدل

بعد از اطمینان از وجود روایی و پایایی در شاخص‌های گردآوری شده، جهت مشخص کردن اینکه شاخص‌های اندازه‌گیری (متغیرهای مشاهده) تا چه اندازه‌ای برای سنجش متغیرهای پنهان قابل قبول هستند، لازم است ابتدا متغیرهای مشاهده که مربوط به متغیرهای پنهان می‌باشد به طور مجزا مورد آزمون قرار گیرند. شاخص‌های کلی برازش برای الگوهای اندازه‌گیری (تحلیل عاملی تأییدی) در جداول ۲، ۳ و ۴ آمده است.

همان‌گونه که در جداول بالا مشاهده می‌شود، تمامی ضرایب برازش در آستانه مورد قبول قرار دارند، به این معنی که شاخص‌های اندازه‌گیری (متغیرهای آشکار) به خوبی می‌توانند متغیرهای پنهان را اندازه‌گیری کنند. آزمون فرضیه‌های پژوهش

در این پژوهش، به منظور آزمون مدل پیشنهادی و فرضیه‌های پژوهش، از رویکرد مدل‌یابی معادلات ساختاری به کمک نرم‌افزار آموس استفاده شد که نتایج آن در شکل ۱ نمایش داده شده است:

بررسی شاخص‌های نکویی برازش در جدول ۵ بیان‌گر این است که مدل پیشنهادی دارای برازش

جدول ۲. تحلیل عاملی تأییدی مدل اندازه‌گیری کارآفرینی اجتماعی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

شاخص	مقدار محاسبه‌شده	سطح قابل قبول
کای اسکور بهنجار شده (CMIN/DF)	۲/۷۰۷	برابر یا کوچک‌تر از ۳
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۷۸	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۶
شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۹۵	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده (AGFI)	۰/۹۵۹	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
ریشه میانگین مربعات باقیمانده (RMR)	۰/۰۳۴	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۵
شاخص برازش هنجار شده (NFI)	۰/۹۲۹	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش افزایشی (IFI)	۰/۹۴۰	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص تاکر-لوئیس (TLI)	۰/۹۱۰	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۳۵	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹

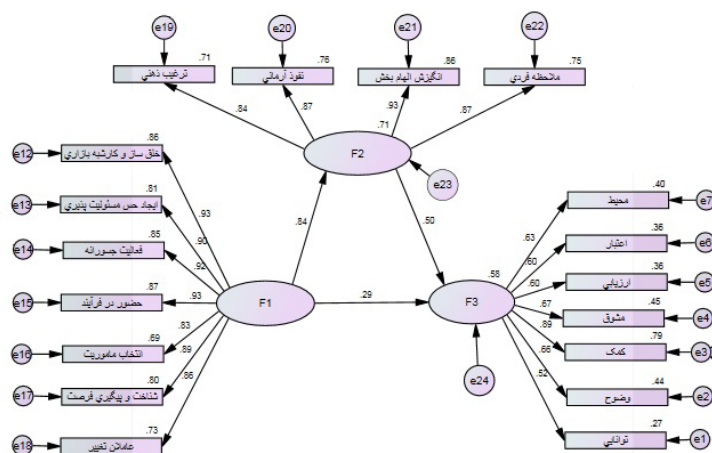
مطلوبی است.

عبارتی اثر مستقیم کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمانی کمتر از اثر غیرمستقیم میان این دو متغیر با وجود متغیر میانجی رهبری تحولی است.

نتیجه گیری و جمع بندی

اهمیت کارآفرینی اجتماعی به دلیل یافتن راه حل هایی اثرگذار و پایدار که در بیشتر نقاط جهان قابلیت اجرا داشته باشد مورد توجه واقع شده است. به اعتقاد گریگوری دیز (۱۹۹۸) نیاز به کارآفرینی اجتماعی در جهت کاهش تبعات بحران بر اقشار

معداداری (۳/۰۱۷) است و با توجه به اینکه این ضریب از آستانه مجاز (۱/۹۶) بیشتر است رابطه میان این دو متغیر تأیید می شود. همان گونه که بیان شد میزان تأثیر کارآفرینی اجتماعی بر عملکرد سازمانی (۰/۷۱۱) است که (۰/۲۸۷) آن به رابطه مستقیم کارآفرینی اجتماعی و عملکرد سازمانی مرتبط است و (۰/۴۲۴) بر اساس نقش میانجی که رهبری تحولی در این رابطه ایفا می کند ایجاد شده است. به

شکل ۱. خروجی نرم افزار؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

جدول ۳. تحلیل عاملی تأییدی مدل اندازه گیری رهبری تحولی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

شاخص	مقدار محاسبه شده	سطح قابل قبول
کای اسکوئر بهنجار شده (CMIN/DF)	۱/۸۴۱	برابر یا کوچکتر از ۳
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۵۴	برابر یا کوچکتر از ۰/۰۶
شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۲۰	برابر یا بزرگتر از ۰/۹
شاخص نیکویی برازش اصلاح شده (AGFI)	۰/۸۷۹	برابر یا بزرگتر از ۰/۹
ریشه میانگین مربعات باقیمانده (RMR)	۰/۰۴۸	برابر یا کوچکتر از ۰/۰۵
شاخص برازش هنجار شده (NFI)	۰/۹۴۱	برابر یا بزرگتر از ۰/۹
شاخص برازش افزایشی (IFI)	۰/۹۶۱	برابر یا بزرگتر از ۰/۹
شاخص تاکر- لوئیس (TLI)	۰/۹۷۲	برابر یا بزرگتر از ۰/۹
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۱	برابر یا بزرگتر از ۰/۹

جدول ۴. تحلیل عاملی تأییدی مدل اندازه‌گیری عملکرد سازمانی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

شاخص	مقدار محاسبه‌شده	سطح قابل قبول
کای اسکوتر بهنجار شده (CMIN/DF)	۲/۲۵۶	برابر یا کوچک‌تر از ۳
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۶۶	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۶
شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۶۴	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده (AGFI)	۰/۹۳۶	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
ریشه میانگین مربعات باقیمانده (RMR)	۰/۰۳۴	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۵
شاخص برازش هنجار شده (NFI)	۰/۹۷۰	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش افزایشی (IFI)	۰/۹۰۴	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص تاکر- لوئیس (TLI)	۰/۹۸۱	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۰۰	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹

جدول ۵. شاخص‌های برازش مدل پیشنهادی پژوهش؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

شاخص	مقدار	حد قابل قبول
کای اسکوتر بهنجار شده (CMIN/DF)	۲/۱۲۳	برابر یا کوچک‌تر از ۳
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۶۳	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۶
شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۴۳	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده (AGFI)	۰/۹۲۲	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
ریشه میانگین مربعات باقیمانده (RMR)	۰/۰۲۴	برابر یا کوچک‌تر از ۰/۰۵
شاخص برازش هنجار شده (NFI)	۰/۹۴۸	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش افزایشی (IFI)	۰/۹۷۲	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص تاکر- لوئیس (TLI)	۰/۹۶۲	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۷۲	برابر یا بزرگ‌تر از ۰/۹

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۱۸

فرضیه‌ها	ضریب مسیر	خطای معیار	آماره t	نتیجه	نوع ارتباط
H۱ کارآفرینی اجتماعی - رهبری تحولی	۰/۸۴۴	۰/۰۴۵	۱۶/۱۸۴***	تأیید فرضیه	مستقیم
H۲ رهبری تحولی - عملکرد سازمانی	۰/۵۰۲	۰/۰۸۲	۵/۰۲۶***	تأیید فرضیه	مستقیم
H۳ کارآفرینی اجتماعی - عملکرد سازمانی	۰/۲۸۷	۰/۰۶۷	۳/۰۱۷***	تأیید فرضیه	مستقیم

*** مقادیر بزرگ‌تر از ۱/۶۴ معنی‌دار در سطح ۰/۰۵، * مقادیر بزرگ‌تر از ۱/۲۸ معنی‌دار در سطح ۰/۱

جدول ۷. اثرات مستقیم، غیرمستقیم و کل در مدل تحلیل مسیر اصلی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

رابطه	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
کارآفرینی اجتماعی ← رهبری تحولی	۰/۸۴۴	-	۰/۸۴۴
رهبری تحولی ← عملکرد سازمانی	۰/۵۰۲	-	۰/۵۰۲
کارآفرینی اجتماعی ← عملکرد سازمانی	۰/۲۸۷	۰/۴۲۴	۰/۷۱۱

آسیب پذیر، ضروری است و با توجه به اینکه بسیاری از مقوله های اجتماعی و محیطی حساس به زمان هستند، کوتاهی در تشخیص اهمیت کارآفرینی اجتماعی و عدم حمایت کافی از آن در این برهه زمانی اشتباه بسیار بزرگی است. با توجه به مبانی نظری ارائه شده و با توجه به اینکه دیز (۱۹۹۸) معتقد است کارآفرینان اجتماعی رهبری متفاوت و نوآورانه در شرکت ها و موسسات اجتماعی مهیا می کنند و خود رهبران تحولی نیز افرادی دلسوز هستند که در دیگران ایجاد الهام کرده، به دنبال ایجاد روابطی پایدار هستند و نسبت به رهبران سازمانی از برتری های زیادی برخوردارند. هر چند که رهبران سازمانی دارای منابع و اساس قدرت هستند اما کارآفرینان اجتماعی از انعطاف پذیری به گونه ای برخوردارند که در پی مسئولیت پذیری سازمانی اجباراً به کاری وادار نمی شوند. نتیجه نهایی پژوهش حاضر این است که افزایش کارآفرینی اجتماعی کارکنان با افزایش رهبری تحولی مدیران آنها همراه است و دو متغیر مذکور، توانسته است عملکرد سازمانی را پیش بینی کند. همچنین نتایج نشان داده که کارکنان سازمان های مزبور از رفتار کارآفرینانه اجتماعی برخوردار هستند. از نتایج دیگر این تحقیق می توان اشاره کرد که رفتار مدیران تا حدودی با شاخص های سبک رهبری تحولی منطبق می باشد و آنها از این سبک رهبری استفاده می کنند. نتایج پژوهش حاضر نیز با برخی از تحقیقات صورت گرفته در این زمینه همخوانی دارد. یافته های پژوهش که موافق با نتایج تحقیق جنس ولوتانز (۲۰۰۶)، والمبو و همکارانش (۲۰۰۸)، نور شاهی و یمینی

دوزی (۱۳۸۵) و مهدی شکیب و... است، نشان داد که هر چه رفتار مدیران به شاخص های رهبری تحولی نزدیک تر باشد، کارآفرینی اجتماعی کارکنان آنان بیشتر خواهد شد. این نتیجه با پیش فرض مبنی بر وجود رابطه بین رهبری تحولی و کارآفرینی اجتماعی منطبق است. مدیران سازمان های کارآفرین اجتماعی عوامل زمینه ساز برای ایجاد و توسعه کارآفرینی اجتماعی را باید در سبک های رهبری متناسب با آن جستجو کنند. بعضی از صاحب نظران حوزه کارآفرینی اجتماعی معتقدند هر چه سبک رهبری مدیران از سبک های آمرانه فاصله گرفته و به سبک مشارکتی نزدیک تر می شود امکان ظهور خلاقیت و نوآوری افزایش می یابد. نگرش های رهبری از طریق مدیریت سازمان می تواند اجرا یا موفقیت یک کار مخاطره آمیز اجتماعی را تسهیل و یا ممانعت کند. با توجه به اینکه گاهی اوقات انجام موفقیت آمیز کارهای کارآفرینانه اجتماعی به رهبری سازمان بستگی دارد، کرانول، ۱۹۹۰ و پرابهو ۱۹۹۹ نیز از این عقیده حمایت می کنند که مشخصات رهبری، یک اثر قوی روی توانایی افراد کارآفرین اجتماعی برای رهبری تلاشهایی رو به تغییر دارد. به گونه ای که رهبری تحولی یک کارآفرین اجتماعی را قادر به تغییرات هدفمند و بنیادین می کند، می توان انتظار داشت که سبک رهبری تحولی مدیران توانایی پیش بینی کارآفرینی اجتماعی کارکنان را داشته باشد. یافته های پژوهش عربیون، نجم آبادی و دیگران (۱۳۹۲) در خصوص تاثیر گرایش کارآفرینانه بر عملکرد سازمانی نیز حاکی از آن بود که این سازه تاثیر مستقیمی بر عملکرد سازمانی دارد. به عبارتی

دیگر هر چقدر سازمانی دارای گرایش کارآفرینانه بالاتری بوده و تمایلات کارآفرینانه و انگیزه‌هایی که باعث می‌شود تا سازمان کارآفرینانه‌تر عمل کند، در آن سازمان وجود داشته باشد، آن سازمان عملکرد بالاتری خواهد داشت. نتایج پژوهش‌های Fadzeam et al., ۲۰۰۵; Wang & Zhang, ۲۰۰۹; Kreiser & Davis, ۲۰۱۰، نیز یافته‌های پژوهش حاضر را نیز تایید می‌کنند. همچنین با نتایج اسوالد (۲۰۰۵) که بیان داشت که گرایش کارآفرینانه به وسیله شناسایی فرصت‌های بیرونی و توسعه کالاهای و خدمات جدید، منجر به عملکرد سازمانی بالا می‌شود، همسو می‌باشد. اسپورن و ماریون (۲۰۰۹) بیان می‌دارند که رهبران تحول‌آفرین با خلق ایده‌ها و چشم‌اندازهای جدید و با ایجاد اعتماد و شور و شوق در میان مدیران و کارکنان در جهت تغییر و تحول در سازمان‌ها عمل می‌کنند و نوید بخش توسعه و بهبود عملکرد سازمان هستند. در تفسیر نتایج به دست آمده می‌توان گفت، با توجه به عقیده لیدبیتر که رهبری را کیفیتی می‌داند که همه کارآفرینان اجتماعی آن را به میزان فراوان دارا هستند، همچنین ثابت می‌کند که رهبری برای ایجاد کارهای مخاطره‌آمیز سازمانی و بسیج منابع انسانی به‌طور ویژه امری حیاتی است. و همچنین به اعتقاد درایتون (همان منبع) که کارآفرینان اجتماعی را افرادی خلاق با نظام جدید، قدرتمند و با ایده‌تغییر می‌داند، و این توضیحات جملگی توانایی‌هایی هستند که در بطن رهبری تحولی وجود دارند. موید نتایج تحقیق حاضر و یافته‌های مزبور این نظر گلמן و همکارانش (۱۳۸۱) است که قبل از اینکه رهبران بتوانند به کارهایی مثل تعیین استراتژی، تعیین بودجه یا استخدام کارکنان بپردازند باید در وهله اول به تاثیر روحیات و رفتارهای خود بر دیگران توجه نشان دهند، از آنجا که روحیات و رفتارهای رهبران، محرک‌های نیرومند موفقیت کاری به‌شمار می‌روند لذا وظیفه اصلی مدیران ارشد (و حتی کار اصلی

آنها) رهبری عاطفی است که با توجه به مطالعات پیشینه این ویژگی در رهبری تحولی نمود پیدا می‌کند. پژوهش انجام شده بیان کرده‌اند که رفتار رهبران تحول‌آفرین با توجه به پذیرش اهداف گروه، ترویج کار گروهی و ... در بین افراد سازمان، باعث می‌شود تا عملکرد افراد افزایش یابد. نتایج این پژوهش‌ها حاکی از آن است که بین رهبری تحول‌آفرین و متغیرهای مهم سازمانی رابطه‌ای مثبت وجود دارد. بدیهی است که وقتی رهبر سازمان از ویژگی‌های شخصیتی بالایی برخوردار باشد و به تفاوت‌های فردی و نیازهای سطح بالای افراد توجه نماید و در آن‌ها تحریک ذهنی ایجاد کند، موجبات افزایش دل‌بستگی آن‌ها به سازمان را فراهم می‌سازد و در آن‌ها تمایل به صرف تلاش بیشتر را برای موفقیت و عملکرد بالاتر سازمان را ایجاد خواهد کرد. با توجه به اثبات فرضیات پژوهش، می‌توان اظهار داشت که سازمان‌های مورد مطالعه و سایر سازمان‌ها باید سبک رهبری تحول‌آفرین و ویژگی‌های آن را در مدیران و رهبران خود تقویت کنند و آن را به عنوان امری مهم در سرلوحه برنامه‌های خود قرار دهند؛ چرا که رهبران تحول‌آفرین در سازمان بنیان‌تغییر و تحول هستند افزایش عملکرد سازمان و طبعاً باعث ایجاد خلاقیت و نوآوری و ایجاد رفتارهای کارآفرینانه در سازمان می‌گردند. همچنین با توجه به این نتایج، می‌توان پیشنهاد کرد که در مراکز مردم‌نهاد، شیوه‌های نوین رهبری سازمانی برای بهبود عملکرد سازمانی تدوین شود. همچنین کارآفرینی اجتماعی و عملکرد سازمانی نیز دارای رابطه مثبت معنی‌داری می‌باشند یعنی با افزایش هر یک از جنبه‌های مختلف کارآفرینی اجتماعی در کار مانند فعالیت‌جسورانه، حضور در فرآیند و ... می‌توان عملکرد سازمانی را بهبود بخشید.

۱. حقیقی، محمدعلی، رحیمی نیک، اعظم، برهانی، بهال‌الدین، ممی زاده، جعفر و علیپور، محمدحسن (۱۳۹۲) مدیریت رفتار سازمانی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات ترمه.
۲. رابینز، استیفن پی (۱۳۸۱) رفتار سازمانی، ترجمه دکتر علی پارسائیان و دکتر سیدمحمد اعرابی، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی چاپ چهارم.
۳. رضازاده، آرش، عزیزی، غلامرضا، (۱۳۷۲) تأثیر رهبری تحول آفرین بر گرایش کارآفرینانه افراد سازمان، تازه‌های جهان بیمه، شماره ۱۷۲.
۴. زالی، محمدرضا (۱۳۸۳) رهبری تحول آفرین، فصلنامه مصباح، سال سیزدهم، شماره ۵۲.
۵. زاهدی، ش.ال. (۱۳۸۲) تحلیل سیستمی از گزینه‌های تأثیرگذار بر پدیده کارآفرینی، مجموعه مقالات کارآفرینی و فناوری‌های پیشرفته، تألیف ح. هاشمی. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۲۳-۱۳۲.
۶. طالبیان، ا.ر. (۱۳۸۱) کارآفرینی اجتماعی، مجله تدبیر، (۱۲۸)، ۴۷-۴۹.
۷. عرب، عباس (۱۳۹۰) نقش سبک رهبری تحولی مدیران در پیش‌بینی کارآفرینی اجتماعی کارکنان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
۸. معمارزاده، غلامرضا، سرافرازی، مهرزاد (۱۳۸۹) بررسی عوامل مؤثر عملکردی کارکنان و مدیران بر رضایت ارباب رجوع مطالعه موردی: پر سازمان آموزش و فارس پرورش استان، گروه پژوهش‌های فرهنگی.
۹. مقیمی، محمد، روستا، مریم و حیدری، محمد مهدی (۱۳۸۷) بررسی رابطه کارآفرینی اجتماعی و اثربخشی عملکرد در سازمان‌های غیر دولتی زنان، مجله علمی و پژوهشی مطالعات زنان، سال اول، شماره دوم.
۱۰. مهدوی شکیب، ع (۱۳۹۰) رابطه بین سبک تفکر مدیران مدارس ابتدایی، سبک رهبری تحولی آنان بر اساس مدل بس و اولیو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۱. مورهد، گریفین (۱۳۸۲) رفتار سازمانی، ترجمه دکتر سیدمهدی الوانی و دکتر غلامرضا معمارزاده، انتشارات مروارید، چاپ هشتم.
۱۲. مومن پور، ش. (۱۳۸۲) کارآفرینی و فناوری پیشرفته و شیوه‌های ترویج آن، مجموعه مقالات کارآفرینی و فناوری‌های پیشرفته. تألیف ح. هاشمی. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی ۳۱-۵۲.
۱۳. نورشاهی، ن. (۱۳۸۸) بررسی پیامدهای رهبری و ابعاد سبک رهبری تحول‌گرا در میان روسای دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی شهر تهران. مجله مطالعات تربیتی و روانشناسی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه فردوسی مشهد (۳) ۱۰، ۱۷۶-۱۶۳.
۱۴. هرسی، پال و بلانچارد، کنث (۱۳۸۰) مدیریت رفتار سازمانی. ترجمه علی علاقه‌بند. چاپ هجدهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۵. یوکل، گری (۱۳۸۲) مدیریت و رهبری در سازمان‌ها، ترجمه محمد ازگلی و قاسم قنبری، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه امام حسین(ع)
- Antonakis, J; & house, R. J. (2002). The full-range leadership theory: the way forward. In B. J. Avolio & F. J. Yammarino (Eds.), Transformational and charismatic leadership: the road ahead kidlington, oxford, UK: Elsevier science, Ltd.
- Bass, B.M; & Avolio, B. J.(2007).developing transformational leadership :1992 and beyond. [Extensional]. Journal of European industrial Training, 14(5), 21-27.
- Bass BM1987. Does the transformational – transactional leadership paradigm transcend organizational and international boundaries?. Ame Psy 1987; 52: 130-139
- Cronwall, j; & Perlman, b. (1990). Organizational entrepreneurship. Richard Irwin.
- Eyal, O; Kark, R. (2004). How do transformational leaders transform organizations? A study of

the relationship between the leadership & policy in schools, 3(3), 211-235.

Hartigan, P; & Martin, M.(2004).social entrepreneurship: Undrestanding the New strategic Space for social Value creation. The schwab Foundation for Social Entrepreneurship.University of Geneva. Department of Economics.

Hartigan, P; & Martin, M.(2004).social entrepreneurship: Undrestanding the New strategic Space for social Value creation. The schwab Foundation for Social Entrepreneurship.University of Geneva. Department of Economics.

Hartigan, P; & Martin, M.(2004).social entrepreneurship: Undrestanding the New strategic Space for social Value creation. The schwab Foundation for Social Entrepreneurship.University of Geneva. Department of Economics.

Hartog DN, Koopman PL, 2002. Leadership in organization. Organ Psy 2002; 2 : 166-187

Howard, S; Brown, L; & Letts, c. (2004). Social entrepreneurship and Societal Transformational: An Explanatory Study. [Research]. The Journal of Applied Behavioral science, 40(3), 206-282.

Johnson, sherrill; ,2000, Literature Review on Social Entrepreneurship; Canadian Center for Social Entrepreneurship,2000

Kreiser, P. M; Davis, J. (2010), "Entrepreneurial Orientation and Firm Performance: The Unique Impact of Innovativeness, Proactiveness, and Risk-taking", Journal of Small Business and Entrepreneurship, Vol. 23, No. 1, pp: 39-51

Kark, R., Shamir, B., & Chen, G. (2003), "The Two Faces of Transformational Leadership: Empowerment and Dependency", Journal of Applied Psychology, Vol. 88, 246-255

Leadbeather, c. (2007).Social enterprise and social

innovation: strategies for the next ten years (cabinet office of the third sector).

Mair, J; & Noboa, E. (2006). Social entrepreneurship: How intentions to create a social venture are formed. In J.Mair, J.Robinson, & K. Hockerts (Eds.), social Entrepreneurship. New York: Palgrave Macmillan.

Prabhu, G. N. (1999).Social entrepreneurial leadership. [Extensional]. Career Development International, 4(3), 140-

Runyan, R; Droge, C; Swinney, J. (2008), "Entrepreneurial orientation versus small business orientation: what are their relationships to firm performance?", Journal of Small Business Management, Vol. 46, No. 4, pp: 567-588

Roper, Juliet, Cheney George; Leadership, Learning and Human Resource Management; The Meaning of Social Entrepreneurship Today; Journal of Corporate Governance, Vol.5, No.3, 2005, pp: 95-104
Roger L. Martin & Sally Osberg ,2007, Social Entrepreneurship: The Case for Definition, Stanford Social Innovation Review Spring 2007

Roberts, Dave, Woods, Chirstine; Social Entrepreneurship :How IIntentions to a Social Enterprise Get Formed"; ISEI Business School University of Navara, 2000

Seelos, Christian, Mair, Johnson; , 2004, Social Entrepreneurship The Contribution of Individual Entrepreneurs to Sustainable Development; IESE Business School, University of Navarra, 2004.

Thompson, J. (2002). The World of the social entrepreneur. The International Journal of Public Sector Management, 15(4-5), 412-431.

Tang, J; Tang, Z; Marino, L. D; Zhang, Y; Li, Q. (2008). "Exploring an Inverted U- Shape Relationship Between Entrepreneurial Orientation and Per-

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

formance in Chinese Ventures”, Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 32, No. 1, pp: 219-239
Van Putten, P. (2009). The relationship between Psychological Capital and Social Venture Program Initiation, Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy ,Lynn University.

Wang, Y; zhang, X. (2009), “operationalization of corporate entrepreneurship and its performance implications in china”, Journal of chiness entrepreneurship, , Vol. 1, No. 1,pp: 8-20

Walumbwa, F. O; Avolio, B. & Zhu, W. (2008). How transformational leadership weaves its influence on individual job performance: The role of identification and efficiency beliefs. [research]. Persnnel Psychology, 61(4), 793-825.

Weerawardena Jay, Mort Gillian Sulivan; Investigating Social Entrepreneurship: A Multidimensional Model; Jornal of World Business, No.41, 2006, pp: 21-35.

Weerawardena, Jay, Mort Gillian Sulivan & Carnegie kashonia; Social Entrepreneurship: Towards Conceptualisation; International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing; Vol.8, No.1, 2000, pp: 76-88.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۳۲۴ ■

بررسی و تحلیل تحولات فرم‌ها و عناصر معماری و شهرسازی سلاجقه، در دوران بی‌لیک و تاثیرگذاری آن در ظهور معماری عثمانی

رضا صبوری نوجه دهی* - دانشجوی دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سید علی اصغر میرفتاح - مدرس مدعو رشته باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

The Study and Analysis of Changes in Sultanates Architectural Forms and Elements in Beylik's Era and Their Role in the Rise of Ottomans Architecture

Abstract

Until very recently, the art and architecture of the Islamic era in Turkey after the Seljuk period was known as the Ottoman art and architecture. As if between the fall of Sultanate of Rum and the establishment of Ottoman in 1299 A.D. there was not any artistic or architectural work in Anatoly. Such idea is no longer accepted today, as after the Sultanate of Rum fall, the autonomous Turkmen Emirates were present in the diverse areas of Anatoly, and some of them challenged the increasing spread of Ottoman until the 14th century and in some cases even until the 15th century. Needless to say, in the era of Beyliks, the residents in such Emirates especially artists and architects worked somehow and through their work they designed and constructed religious or general buildings. The conducted studies show that the design and construction of buildings in that period of time was actually a kind of linking element between Seljuqs architecture and Ottoman architecture. In sum, although the forms and styles presented in the magnificent works of the Ottoman era have roots in Seljuq architecture, they have actually developed in the period of Anatoly autonomous Emirates.

Keywords: Seljuqs architecture, Beylik architecture, Ottoman architecture, Anatoly mosques

چکیده

تا همین اواخر، تاریخ هنر و معماری دوران اسلامی ترکیه، بعد از دوران سلجوقی، هنر و معماری عثمانی دانسته می‌شد. اما این دیدگاه امروزه منسوخ گردیده است. زیرا بعد از فروپاشی سلاجقه امیرنشین‌های خودمختار ترکمن در نقاط مختلف آناتولی حضور داشتند که برخی از آنها تا قرن چهاردهم و برخی دیگر حتی تا قرن پانزدهم دستگاه حکومتی خود را در مقابل گسترش روزافزون عثمانی‌ها محافظت می‌نمودند. در دوران حاکمیت بی‌لیک‌ها، هنرمندان، شهرسازان و معماران طبیعتاً جهت برآورده نمودن نیازهای جامعه به طراحی و ساخت و ساز ابنیه مختلف مذهبی و غیرمذهبی می‌پرداختند. مطالعات و بررسی‌های انجام پذیرفته نشان می‌دهد که طراحی ابنیه و فعالیت‌های ساختمانی انجام پذیرفته در این دوران در واقع نقش حلقه اتصال معماری سلجوقی به معماری عثمانی را ایفا نموده است. فرم‌ها و سبک‌هایی که در دوران عثمانی آثار باشکوهی را ایجاد نموده‌اند، اگرچه ریشه در معماری سلاجقه دارند اما در دوران امیرنشین‌های خودمختار آناتولی تحول و تکامل یافته‌اند.

واژگان کلیدی: معماری سلاجقه، معماری بی‌لیک، معماری عثمانی، مساجد آناتولی.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۴۹۹۹۷۸۱؛ رایانامه: Sabouri.Archaeologist@Gmail.com

۱. این مقاله از رساله دکتری باستان‌شناسی با عنوان «بررسی و تحلیل، تاثیرات معماری و تزئینات وابسته دوران اسلامی ایران، بر شهرسازی و معماری عثمانی (از قرن ۱۴ تا پایان عثمانی در ۱۹۲۲ میلادی)» استخراج گردیده است.

معماری دوران عثمانی یکی از شاخص ترین شاخه های معماری جهان اسلام است^۱. بهمان نسبت نیز در تاریخ معماری دوران اسلامی کشور کنونی ترکیه، همواره دو بازه زمانی بعنوان شاخصه اصلی معماری دوران اسلامی آناتولی شناخته می شوند. این دو مقطع زمانی مربوط به دوران سلاجقه روم و دوران عثمانی است. اما تحقیقات دهه های اخیر باستان شناسان و محققین تاریخ معماری جهان نشان داد که در دوران بی لیک، که به لحاظ زمانی حدفاصل سقوط سلاجقه تا برپایی عثمانی را شامل می شود، فرم ها و سبک های معماری تغییرات و تحولات گسترده ای یافته اند که نتیجه آن ساخته شدن بسیاری از آثار باشکوه دوران اولیه عثمانی در بورسا، ایزنیک و ادرنه می باشد. از این رو، در نوشتار حاضر سعی گردیده تا آندسته از عناصر معماری اصلی که در جریان این تحولات قرار گرفته و منجر به شکوفایی معماری دوران عثمانی شده اند، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و با ارائه مثال هایی از بناهای موجود به تشریح روند تغییر و تکامل عناصر مزبور در معماری مذهبی آناتولی پرداخته شود.

ادبیات تحقیق دوره سلجوقی

ایران پس از سال ۱۰۰۰ میلادی برابر با ۴۹۳ ه.ق ایران

در ساخت مساجد ملی معماری غیرقابل انکار و غیرقابل تقلید را دنبال کرد (هانس گابه، ۱۹۹۳، ص ۳). چهار طاقی مهم ترین واحد فضایی معماری ایران در دوره پیش از اسلام بود که نقشی مذهبی داشت. این بنا سمبل کیش پیروان اهورامزدا و محل نگهداری آتش مقدس الهی بود. چهار طاقی پس از تسخیر کشور ایران توسط سپاهیان اسلام، از بین نرفت بلکه با حفظ اصالت به حیات خود ادامه و به خدمت مذهب دیگری در آمد (پورجعفر و آزاد، ۱۳۸۹). هیلن براند می نویسد: «چنین فضاهای گنبددار چه قبلاً آتشکده بودند و چه از اول به عنوان مسجد ساخته شده اند، گاه با حیاط گاه بدون حیاط (بروچرد). بدون شک بخش اولیه بیشتر مساجد ایرانی قرون وسطی مثل «سجاس» همین فضای گنبددار است» (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۴۲). با ورود چهار طاقی در قلب مساجد ایرانی جهت قبله و اهمیت سالن محراب در آنچنان شان و مرتبه ای قرار گرفت که تاکنون در طول قرن ها این نقشه بدون تغییر باقی مانده است (متدین، ۱۳۸۶، ص ۴). وجود مساجد کوچک با ایوان و گنبدخانه خود ضمن تاکید به ویژگیهای ایرانی مساجد نمونه شاخصی از حرکت به سمت قبله می باشند که در آناتولی تازه مسلمان شده سلجوقی^۲ نیز به عنوان مساجد کوچک ساخته شده اند (متدین، ۱۳۸۶).

۱. معماری عثمانی به سبک معماری که در قرن چهارده و پانزدهم در امپراتوری عثمانی در شهرهای بورسا و ادرین به وجود آمد اطلاق می گردد. معماری امپراتوری نسخه توسعه یافته معماری سلجوقی است و از معماری بیزانسی، ایران و همچنین سنن مملوکی بعد از سقوط قسطنطنیه الهام گرفته است. برای حدود چهارصد سال آثار معماری بیزانسی مانند مسجد ایاصوفیه به عنوان الگویی برای بسیاری از مساجد عثمانی استفاده می شد. به طور کلی معماری عثمانی به عنوان ترکیبی از معماری عثمانی با سنن معماری مدیترانه و خاورمیانه شناخته می شود.

۲. سلجوقیان قبیله ای از نژاد ترکان آغوز بودند و نام خود را از سلجوق یکی از رؤسای خود گرفتند. آنها پس از گرایش به اسلام از آغوزها جدا شدند و به خدمت سامانیان در آمدند و در حومه سمرقند سکنی گزیدند. سپس سلطان محمود غزنوی به سلجوقیان اجازه سکونت در منطقه خراسان را در این اسکان نخستین هسته مرکزی سلطنت آنان را که در عرض نیم قرن امپراتوری منسجم ولی مستعجلی بود، تشکیل داد. این امپراتوری به تدریج گسترش یافت و شامل همه آسیای صغیر نیز شد و تحولات نژادی و زبانی وسیعی در مناطق مختلف به وجود آورد. از این زمان به بعد ترکان سرتاسر آناتولی را گرفته و زبان و نژاد خود را تحمیل نمودند. در منطقه آذربایجان نیز تحولاتی از این دست صورت گرفت؛ اما مرکز ایران با جذب ترکان و ایرانی کردن آنها روش متفاوتی را در پیش گرفت. سلجوقیان در سال ۴۳۱ صاحب کل خراسان شدند و به طرف مرکز ایران روی آوردند و شهر ری و اصفهان را تصرف کردند. طغرل رهبر آنها در سال ۴۴۷ وارد بغداد شد و از خلیفه وقت لقب سلطان دریافت نمود و بازوی نظامی خلافت عباسی گردید. سپس جانشین او الب ارسلان، آذربایجان، شمال بین النهرین و سوریه را تصرف کرد و سپس بر امپراتور بیزانس غلبه نمود و راه نفوذ سلجوقیان به آناتولی گشوده شد. سپس ملک شاه پسر او، نظام الملک را که یکی از فرهیختگان ایرانی بود و سیاستمداری بزرگ و توانا و نماینده طبقه حاکم ایرانی و مشاور پدرش به شمار می آمد، به وزارت خود برگزید. ارکان امپراتوری سلجوقی علیرغم شکوه و جلال ظاهریش، سست و رو به نابودی بود. این قوم صحرانشین فاقد مفهوم ملت و حکومت بودند و سرزمین های مفتوحه را ملک شخصی خانواده خان می پنداشتند. تا زمان مرگ سنجر در سال ۵۵۲ سلطنت سلجوقیان، در خراسان و ماوراءالنهر ادامه یافت. این مناطق بعداً تحت سلطه یک سلسله ترک نژاد دیگر یعنی خوارزمشاهیان قرار گرفت....

شهرسازی و معماری آناتولی و عثمانی

در قرن نهم هجری (قرن پانزدهم میلادی یا آغاز دوران رونسانس اروپا)، اسلام با گسترش خود رو به سمت شمال تا سرزمین های جنوبی روسیه، در آسیای صغیر (آناتولی یا ترکیه امروزی) پایگاهی معتبر یافت. با فتح قسطنطنیه (استانبول) به دست سلطان احمد دوم معروف به «فاتح» و روی کار آمدن سلسله عثمانیان در سال ۸۵۷ ه. ق، هنر و سبک معماری دوره عثمانی شکل گرفت. مساجد ترکیه به ویژه مساجد جامع عثمانی در استانبول - پایتخت مرکزی دولت عثمانی - پایه کار خود را بر موازین معماری «بیزانس» منطبق ساختند. بنا های معروف این دوران می توان مسجد «سلیمانیه» و «مسجد سلیمی» را نام برد. پس از گسترش اسلام به آسیای صغیر، این منطقه تا قرن هفتم و هشتم هجری زیر سلطه ی حاکمان سلجوقی بوده بنابراین اولین بناهای اسلامی احداث شده رنگ و بوی معماری اسلامی ایران را دارند. پس از سلجوقیان، عثمانیان مسلمان حکومت را در دست گرفتند و در قرن نهم هجری به یک قدرت رعب انگیز بدل شدند. حاکمیت عثمانیان نقطه ی اوجی برای هنر اسلامی این منطقه بخصوص در معماری بوده و محققاً می توان عنوان نمود که مساجد ترکیه در ردیف زیباترین مساجد جهان قرار دارند. مکتب عثمانی با تکیه و استفاده از عناصر معماری بیزانس به خصوص کلیسای ایاصوفیا هويت خود را تثبیت نمود معماری مکتب عثمانی به مانند مکتب اسپانیا از تفکر اولیه اسلام پیروی ننموده است. در این شیوه شاهد توجه بیش از حد معمار به نمای بیرونی بنا هستیم. استفاده از نمای بیرونی پر ابهت و با شکوه، تعدد گنبد های فرعی، قوس های پلکانی نیز در این معماری دیده می شود. ویژگی های مکتب عثمانی

عبارتند از:

- ۱- گنبد خانه ی مرکزی وسیع و فراخ؛
- ۲- شبستان ها در طرفین گنبدخانه؛
- ۳- توجه به نمای بیرون بنا (نمای بیرونی پر ابهت)؛
- ۴- گنبد مرکزی و نیم گنبدها فرعی متعدد؛
- ۵- استفاده از طاق های پلکانی؛
- ۶- مصالح اولیه سنگ؛ و
- ۷- استفاده از مناره ها در چهار سوی بنا به شیوه ای بیزانسی.

این مساجد از مکعب ساده گنبددار به اضافه دهلیزهای کناری تشکیل شده اند، مانند مسجد علا الدین بورسه ۷۳۶ق ۱۳۳۵م. (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۴). الگوی دیگر در این زمان، طرح فضایی صلیبی شکل یا T برعکس می باشد که برای اولین بار در مسجد سلطان بایزید در آماسیه ۸۱۷ق ۱۴۱۴م دیده شده است. طرح T برعکس محور محراب را با دو گنبد متصل به هم در امتداد محور مرکزی که با ردیفی از دهانه های گنبد دار یا طاق دار در هر طرف مشخص می شود برجسته می سازند. تمام اینها نیز از پهلو به وسیله یک ایوان پنج گنبدی در هم تنیده شده اند. نفوذ مداوم بیزانس را می توان به عینه در تکامل معماری عثمانی، حتی پیش از اینکه اشغال استانبول معماران ترک را در پیش روی ایاصوفیه قرار دهد، مشاهده کرد. یک امر مهم که در ایاصوفیه امری میانی و در معماری عثمانی کلیشه ای بود و هنوز وارد معماری مسجد ترکی پیش از آن تاریخ نشده بود، استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب بود که حکم پشت بند گنبد اصلی را داشتند (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۷).

مسجد شاهزاده (استانبول)؛ مسجد شاهزاده یا شهزاده یکی از مساجد شهر استانبول در ترکیه است. سلطان

...تا این که این سلسله در مقابل تهاجم مغولان در سال ۶۱۶ از پای درآمد. دوره سلجوقی یکی از ادوار خلاقه جهان اسلام است. در این دوره در همه زمینه های هنری پیشرفت هایی باشکوه صورت گرفت که از نظر سبک تفاوت های منطقه ای وجود داشت. در زمینه معماری عناصر رنگی وارد شد و از آجر برای تزئین بهره گرفته شد. سبک چهره های جانوری ادامه هنر ساسانی بود. پیکره های انسانی گاهی به طور مستقل در تزئینات سفالینه ها به کار می رفت و به صورت طاق یا جفت و اغلب درون طرح های هندسی تصویر می شد.

۱. برای آشنایی بیشتر با معماری دوره سلجوقی مراجعه کنید به: ویلبر، دونالد؛ معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی؛ ترجمه عبدالله فریار، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۵. و برای آشنایی بیشتر در این باره رجوع کنید به: کیانی، محمد یوسف، یادگارهای رباط شرف، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

تصویر ۱. مسجد ایاصوفیه؛ ماخذ: آرشیو نگارندگان.

می‌کند. در قسمت داخل مسجد محراب و منبری از سنگ قرمز کنده کاری شده وجود دارد و پنجره‌ها به شیشه‌های رنگی مزین است. در باغهای این مجموعه آرامگاه سلیمان و همسرش خرم سلطان قرار دارد. ضمن اینکه مقبره معمار سنیان نیز در نزدیکی همین مسجد قرار گرفته است. علاوه بر اینها چهار مدرسه دینی، یک مدرسه طب، یک کاروانسرا، حمام ترکی، آشپزخانه و آسایشگاهی برای فقرا در این مجموعه به چشم می‌خورد. این مسجد را معمار بزرگ عثمانی خواجه معمار سنان آغا به‌دستور پادشاه عثمانی سلطان سلیمان اول طرح کرد. ارتفاع گنبد این مسجد ۵۳ متر و قطر گنبد ۲۷*۵ متر است. بنا به سنت عثمانی این مسجد چهار منار (گل‌دسته) دارد که نشانه مسجدهائی است که به امر شاهان ساخته می‌شد. سبک معماری آن، مانند دیگر کارهای سنان و معماران عثمانی ترکیبی از سبک معماری بیزانسی و اسلامی است. بر پایه رسم آن دوره این مسجد دارای ساختمان‌های جنبی مانند مدرسه و حمام و کتابخانه و کاروانسرا و بیمارستان و آشپزخانه عمومی نیز بوده است. این‌گونه ساختمان‌های جنبی را «کلیه مسجد» (به ترکی عثمانی «جامی کولیه‌سی») می‌نامیدند.

بنای «ایاصوفیه» در میدان «سلطان احمد» استانبول

سلیمان اول از معمار سنیان می‌خواهد که به یاد فرزندش محمد که در سال ۱۵۴۳ درگذشته بود یک مسجد بسازد. ساخت این مسجد که در سال ۱۵۴۴ آغاز گردیده بود در سال ۱۵۴۸ به پایان رسیده است. این مسجد که در مرکز شهر واقع شده، در بین مدرسه‌ها مقبره‌ها و عمارت‌ها ساخته شده است. دو مناره آن از نظر معماری بی نظیر است بسیار جلب توجه می‌نماید. این ساختمان که از نظر ابعادی و خطوط زیبا با سایر مساجد متفاوت است اولین اثر مهم معمار سنیان است. در اطراف آن مقبره‌های بسیاری وجود دارد.

مسجد سلیمانیه؛ این مسجد به همراه گنبد و چهار مناره بلند و باریکش در قسمت غربی خلیج استانبول قرار گرفته است. این مسجد که یکی از زیباترین مساجد موجود در شهر استانبول می‌باشد در فاصله سالهای ۱۵۵۰ تا ۱۵۵۷ میلادی توسط معمار سنیان که یکی از معروف‌ترین معماران دوره پلائی امپراطوری عثمانی به شمار می‌آمده، ساخته شده است. بنای این مسجد از نقطه نظر محل قرار گیری آن که در بالا ترین نقطه یک تپه می‌باشد، بسیار مناسب است. به علاوه چهار مناره موجود در این مسجد که در چهار طرف حیاط آن قرار گرفته در نگاه اول کاملاً جلب توجه

جدول ۳. سیر تحول مساجد آناتولیایی از آغاز اسلام تا قرن ۱۱، ماخذ: نصرت پور و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۹۰.

سبک پیشرفته عثمانی	معماری عثمانی پیش از ۸۵۷ هـ ق ۱۴۵۵ م	مساجد گنبددار اولیه	دسته بندی مساجد آناتولی
<p>استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب به عنوان پشت بند گنبد اصلی؛ سیمای خارجی موج دار بوجود آمده توسط گنبدهای چندتایی؛ مناره های مدادی شکل بلند؛ ارتباط تزئینات اندک خارجی با حجاری ظریف توالی فضاهای نیم گنبدی در اطراف گنبد اصلی و در طول محور اصلی؛ قوسهای عظیم جهت تقسیم بندی فضا؛ آگاهی و اهمیت دادن به توپوگرافی و مجموعه سازی؛ تقسیمات ۹ قسمتی گنبد مرکزی با افزایش تمرکز روی گنبد مرکزی؛ استفاده از گوشواره بیزانسی؛ شبستانهای چهارستونی؛</p>	<p>مکعب ساده گنبددار+ دهلیزهای کناری؛ فرم شبیه به آرامگاههای بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشکال مساجد ایرانی؛ در سقف سبک آناتولیایی دارند و در شبستان سبک عربی؛ طرح فضایی صلیبی شکل یا T برعکس؛ تکیه بر گنبد مرکزی بجای تکیه بر محراب؛</p>	<p>تقلید از گونه عربی و رنگ و بوی ایرانی؛ ایوان برای درگاه و برای ورودی های شبستان؛ تاکید روی فضای گنبددار؛ ارجحیت با مساجد سرپوشیده بدون حیاط بود؛ بکار بردن اشکال گنبد دار که ریشه ای آناتولیایی دارد؛ وجود نقوش هندسی و گل و بته و خطاطی روی سنگ که متأثر از هنر ارمنی و بیزانس بوده است؛</p>	<p>ویژگیها</p>
<p>فرم گنبدهای بیزانسی؛ مسجد فاتح ۸۶۷-۷۵ ق؛ مسجد بایزید دوم ۹۱۳ ق؛ مسجد سلیمانیه در استانبول ۹۳۶ ق؛ مسجد شاهزاده ۹۵۵ ق؛ مسجد سلیمیه ۹۸۲ ق؛ ادرنه مسجد سلطان احمد ۱۰۲۵ ق؛</p>	<p>فرم آرامگاههای بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشکال مساجد ایرانی؛ هشتی ورودی کلیساهای اواسط بیزانس؛ مسجد حاجی ازبک، ایزنیک ۷۳۴ ق؛ مساجد: علاءالدین بورسسه ۷۳۶ ق؛ جامع سبز ایزنیک ۷۸۰ ق؛ سلطان بایزید آماسیه ۸۱۷ ق؛ جامع قدیمی ادرنه ۸۵۶ ق؛ اوچ شرف لی ادرنه ۸۵۱ ق</p>	<p>چهار طاقی های ایرانی؛ شبستانهای عربی؛ تاثیر از تزئینات ارمنی و بیزانس؛ مساجد شهرهای: ارزروم، قیصری، نیده، سیوری حصار، مسجد علاءالدین ۶۲۰ ق</p>	<p>تاثیر پذیری نمونه ها</p>

در ترکیه، یکی از بزرگ‌ترین اثرهای تاریخی دوران بیزانس است و در زمان کنستانتینوس اول بنا شد که به مدت ۹۱۶ سال به عنوان کلیسا و به مدت ۴۸۱ سال در دوران عثمانی‌ها به عنوان مسجد فعال بود. این بنای تاریخی به دستور آتاتورک در سال ۱۹۳۵ به موزه تبدیل و در خدمت صنعت توریسم قرار گرفت. در بنای ایاصوفیه تدبیر هوشمندانه‌ای برای هماهنگی طاق‌ها و ستون‌ها به کار رفته است. ۴ ستون عظیم از سنگ خازای مصری، شبیه پای فیل، ۴ طاق بالا را نگاهداشته، و گنبد بر روی آن‌ها آرمیده است. در ساقه گنبد، حلقه‌ای از ۴۰ پنجره نزدیک به هم قرار گرفته، که نور از آن‌ها به درون می‌تابد. ژرفای گنبد ۱۸ متر و بلندی گنبد ۵۶ متر از سطح زمین است و قطر آن ۳۳ متر است که پشت‌بند آن دو نیم گنبد است. که خود در هر پهلو بر یک تورفتگی ستون‌دار کوچک قرار دارند. در طرفین فضای بسیار بزرگ مرکزی، با گنبدی به بلندی ۵۶ متر از کف دو طبقه، راهه جانبی قرار دارد که بار گنبد را منتقل می‌کند به قوس‌های عظیمی که سینه سردرهایی پر پنجره را در بر گرفته است. ردیف دیگری از پنجره در پائین و دور تا دور گنبد قرار دارد. این بنا مجموعاً ۱۰۷ ستون و ۹ دارد؛ بزرگ‌ترین آن‌ها در وسطی است با چارچوب برنزی و قاب مرمر که مخصوص ورود امپراتور بود. بنا کلاً از آجر ساخته شده، و با مرمر پوشانده شده. دیوارهای آن با معرق‌های آجین شده به سنگ‌های قیمتی تزیین یافته است. در تزیینات بنای آن، از فلزات گران‌بهای منتسب به هنر بیزانسی استفاده شده است. ستون‌های مرمرین این بنا از معبد «آرتمیس» و نیز از نقاط مختلف دنیا به آن جا آورده شده است. در حیاط داخلی، فواره‌هایی برای وضو قرار دارد. در زوایه‌ی جنوبی مسجد به جای گلدسته‌ای از جنس سنگ، گلدسته‌ای آجری بنا گردیده است. موزاییک‌ها و تزیینات داخلی ایاصوفیه نیز از اهمیت بسیاری برخوردار است. از تزیینات بی‌نظیر این بنا در منابع قدیمی با ستایش فراوان یاد شده است. از زیباترین بخش‌های این بنا، تزیینات ایاصوفیه و موزاییک‌های بیزانسی آن است. در میان آن‌ها قطعات و

تابلوهای ساخته شده از طلا، نقره، مرمر و سفال لعاب‌دار رنگارنگ دیده می‌شود. تابلوهای موزاییک ایاصوفیه را می‌توان بر سطح داخلی نیم گنبدها، دیوارها، طاق‌ها و رواق‌ها و بر سردر ویژه‌ی امپراتور دید.

نداوم معماری سلجوقی در آتاتولی

اساس و بنیان معماری سلجوقی در آتاتولی هیچگاه از بین نرفت، نه تنها در دوران بعد از سقوط سلاجقه روم که حتی در دوران حاکمیت امیران منطقه‌ای و حتی در سده‌های نخستین امپراتوری عثمانی سبک‌های معماری و اصول تزیینات وابسته همچنان در میان هنرمندان آتاتولی رایج بود. «در قرن ۱۴ میلادی و بعد از آن سبک سلجوقیان بطور کامل ناپدید نشده بود، حتی در دوره حاکمیت مغول بناهای ساخته شده‌ای همانند دارالشفاء آماسیه (۱۳۰۸/۹) کاملاً طرح یک مدرسه دوران سلجوقی را نشان می‌دهند» (Altınay: ۱۹۲۴: ۳۳). خصوصاً در مرکز آتاتولی بناهای بسیار زیادی همچنان پایدار از دوران سلجوقیان باقی مانده است. در این مناطق سبک سلجوقی بلافاصله با سقوط سلاجقه پایان نپذیرفت و تا مدت‌های طولانی به همان شکل و فرم ادامه یافت. «در قرون ۱۴ و ۱۵ میلادی حاکمان امیرنشین‌ها اقدام مشترکی را انجام دادند و آن ساخت بسیار حجیم و گسترده ابنیه اسلامی بود. این بناها بشدت تحت تاثیر معماری سلجوقی بودند و در برخی موارد می‌توان گفت که حتی تقلید و مشابه‌سازی انجام گرفته است، خصوصاً آندسته از بناهای ابتدای قرن ۱۴ میلادی که با تقلید کامل از بناهای قرن ۱۲ میلادی ساخته شده‌اند از این دست هستند. مسلماً استادان معماری این دوره با آشنایی‌هایی که از معماری دوران سلجوقی در جنوب با سوریه و بین‌النهرین، و در شمال شرق آتاتولی با ایران و آذربایجان داشتند، از عناصر معماری این سرزمین‌ها الگوبرداری بسیار نمودند» (Akmaydah: ۱۹۹۴: ۱۲۳).

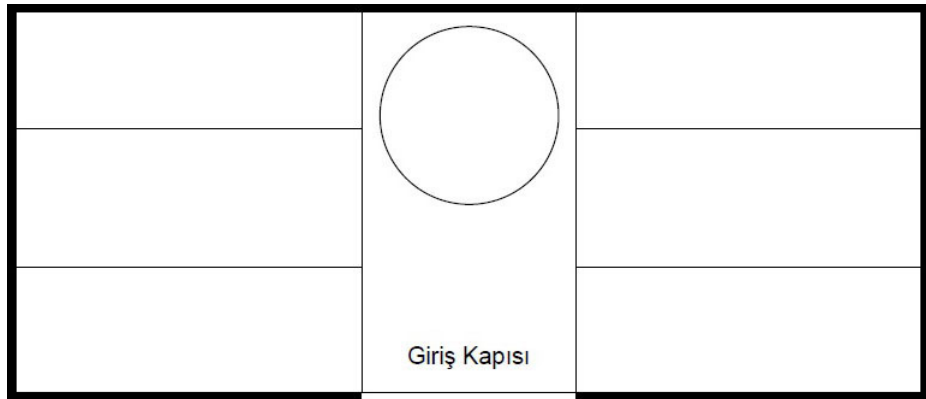
بیان یافته‌های تحقیق

تحولات فرم‌ها و عناصر معماری در دوران

بی‌لیک^۱

گفتنی است که بیشترین میزان تغییر و تحولات

۱. Beylik Dönemi / بی‌لیک یا بیگ‌لیک نامی است که برای این دوره از تاریخ آتاتولی استفاده می‌گردد. در این دوران که بعد از دوران سلاجقه روم و پیش از استقرار عثمانی‌ها را شامل می‌گردد، سرزمین آتاتولی فاقد حکومت مرکزی بود و در قسمت‌های مختلف توسط امیرنشین‌های خودمختار اداره می‌گردید. امیرنشین عثمانی نیز که بعدها قدرت مطلق را در دست گرفت یکی از این امیرنشین‌های خودمختار بود.

شکل ۱. تیپ معمول مساجد دوران سلاجقه روم در آناتولی؛ ماخذ: KARASU, ۲۰۰۹: ۲۴

۲- اتصال حیاط بناها به شبستان یا فضای اصلی بگونه‌ای که درب اصلی شبستان به حیاط باز می‌شد؛
 ۳- ساده نمودن فرم سردرهای ورودی؛
 ۴- برابر نمودن حجم فضاهای پر و خالی؛
 ۵- استفاده از سنگ مرمر برای تزئینات و نماسازی بناها؛ و
 ۶- هماهنگ نمودن و متقارن نمودن فضاهای داخلی و خارجی بناها.

شبستان

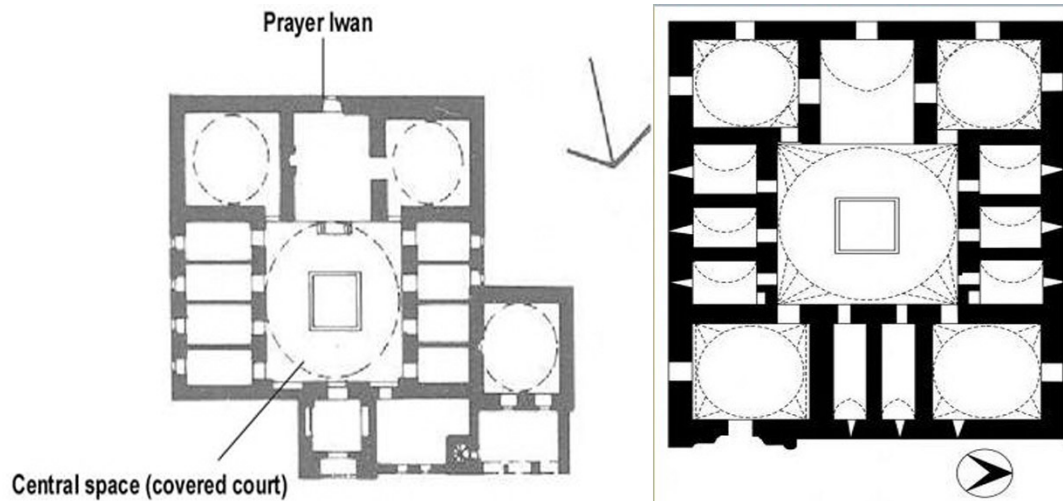
تیپ کلی مساجدی که در دوران سلاجقه در شهرهای مختلف آناتولی ساخته شده‌اند، مساجدی هستند با شبستان ستوندار و بیشترین تعداد ستون. مساجد جامع شهرهای سیواس، نیکسار، توکات، قونیه، دیوریغی و ارزروم، شباهت قابل توجهی به مسجد اموی دمشق و «مسجد جامع کوردوبا» دارند. به استثنای مسجد جامع سیواس مابقی موارد ذکر شده در شبستان و در فضای مقابل محراب دارای سقفی با یک گنبد کوچک هستند. این قبیل گنبدها هیچگاه در حدی نبودند که شبستان مسجد را از وجود ستون‌های فراوان بی‌نیاز کنند (شکل شماره ۱).

بناهایی که شبستان آنها بواسطه وجود تک گنبدی بزرگ در سقف، تعداد ستون کمتر داشته باشند، بصورت محدود و پراکنده در دوران سلاجقه در برخی شهرها ساخته شده بود. اما به تیپ کلی و عمومی تبدیل نگردیده و در تمامی شهرها مورد الگوبرداری قرار

معماری در امیرنشین‌های غرب آناتولی اجرا گردید. برای نمونه، تغییرات اعمال شده در فرم‌های معماری را بیش از هر چیز دیگر می‌توان در مساجد و مدارس امیرنشین‌های ساروخان، آیدین اوغلو، منتشه اوغلو و امیرنشین عثمانی مشاهده نمود. اما امیرنشین‌های مناطق مرکزی آناتولی به نسبت سایر امیرنشین‌ها کمتر دچار تغییر و تحول گردیدند. بعنوان مثال، دو امیرنشین «کارامان» و «شرف اوغلو» به سبک‌ها و تکنیک‌های معماری سلجوقی وفادار مانده و در معماری خود فنون سلاجقه را ادامه دادند. «سبک سلجوقی نیز پس از سقوط دولت سلجوقیان بتدریج دستخوش تغییرات و تحولاتی گردید. اما همانگونه که ذکر شد این تغییرات بسیار آهسته بود و در مناطقی همانند امیرنشین کارامان تا مدت‌های مدید همچنان بدون تغییر تداوم داشت» (Kuban, ۲۰۰۷: ۶۳).

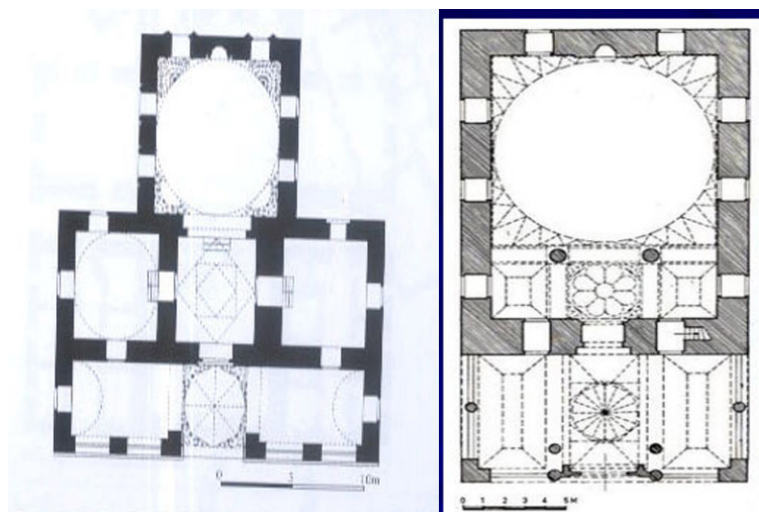
بدین ترتیب ابنیه دوران عثمانی علیرغم اینکه ریشه در معماری و تکنیک‌های تزئینی دوران سلجوقی دارد اما در دوران امیرنشین‌های خودمختار (دوران بی‌لیک) دستخوش برخی تغییرات و تحولات فنی گردیده‌اند که بدون شناخت این تغییرات، شناخت و تحلیل معماری اسلامی آناتولی خصوصاً معماری عثمانی امکان‌پذیر نمی‌باشد. از جمله تغییرات و نوآوری‌های این دوران موارد ذیل می‌باشد:

۱- افزایش مساحت ابنیه و به تبع آن افزایش مترای فضای مفید بناها؛

شکل ۲. سمت راست: مدرسه کاراتای قونیه؛ و سمت چپ: مدرسه اینجه مناره قونیه (دوران سلاجقه روم)؛ ماخذ: Günay,

۵۶: ۲۰۱۴

شکل ۳. سمت راست: مسجد سبز ایزنیک؛ و سمت چپ: عمارت فیروز بیگ در

میلاس؛ ماخذ: Kuban, ۲۰۰۷: ۹۵

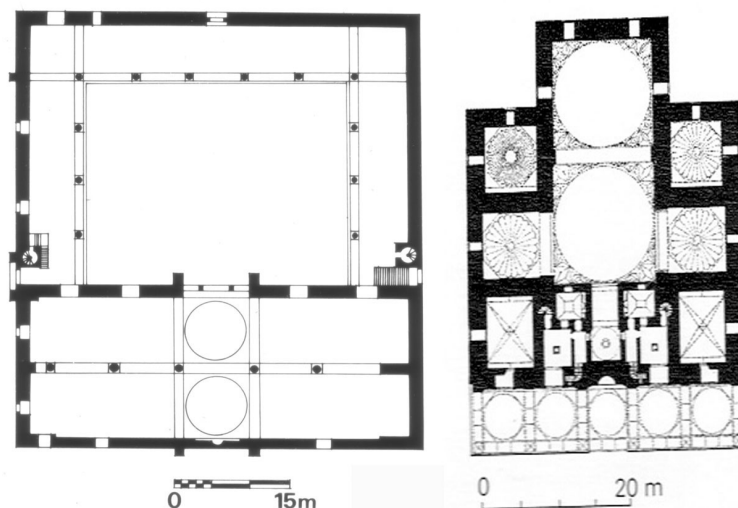
موارد ذیل را نام برد:

۱- امیرنشین عثمانی: بنای حاجی ازبک ساخته شده در سال ۱۳۳۴ در ایزنیک، بنای مسجد سبز ساخته شده در سال ۱۳۷۹ در ایزنیک، و عمارت فیروز بیگ در میلاس که در سال ۱۳۹۶ ساخته شد (شکل شماره ۳).

۲- امیرنشین کارامان اوغلو: مسجد لال آقا در موت ساخته شده به سال ۱۳۵۶، بنای هاس بیگ در قونیه که در سال ۱۴۲۱ ساخته شد.

نگرفته بود. بعنوان نمونه می توان از بناهایی همانند اینجه مناره قونیه و مدرسه کاراتای قونیه نام برد که دارای یک گنبد بزرگ در بالای محل شبستان بوده اند (شکل شماره ۲).

حال تفاوت در اینجا بود که در دوران امیرنشین ها مساجدی با یک گنبد بزرگ بر روی محل شبستان و به تبع آن تعداد اندک ستون ها به فرم و تیپ رایج معماری تبدیل شده و در تمام شهرها بسرعت گسترش یافت. از نمونه های شاخص این گروه از بناها می توان

شکل ۴. سمت راست: مسجد سبز بورسای؛ و سمت چپ: مسجد عیسی بیگ در

میلاس؛ ماخذ: Kuban, ۲۰۰۷: ۱۱۰

می گیرند که بگونه‌ای تحول یافته ادامه مسجد آیدین
اغلو می باشند» (Akinci, ۱۹۹۵: ۲۲۱).

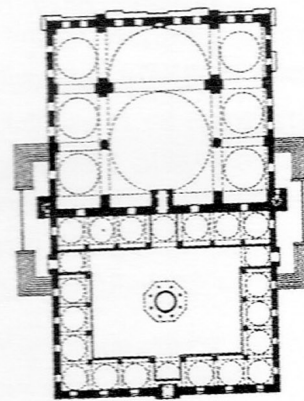
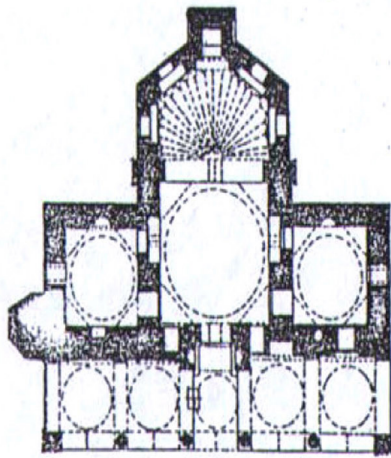
مساجد با دو گنبد و نیم گنبدی در میان آنها

باید توجه داشت علیرغم اجرای سبک جدید و ادغام فضاهای زیر دو گنبد باهمدیگر هنوز فضای بسیار بزرگ مورد انتظار تحقق نیافته بود. بدین ترتیب تدبیر جدیدی نیاز بود، تدبیر جدید چنین بود که در میان دو گنبد یک نیم گنبد اجرا گردید. اولین نمونه این فرم از بناها نیز مسجد واقع در مجموعه بنای عمارت سبز در شهر تیره در امارت آیدین اوغلو بود. مسجد مزبور که احتمالاً در سال ۱۳۳۴ ساخته شده اولین نمونه این گونه جدید از معماری بود. بزرگترین نمونه این مساجد نیز مسجد قدیم فاتح در استانبول بود که در زمین لرزه سال ۱۷۶۵ بکلی تخریب گردید. عملیات ساختمانی مسجد اوچ شرفلی در ادرنه در سال ۱۴۴۷ پایان یافت این مسجد دارای گنبدی به ارتفاع ۲۴ متر و قطر ۱۰ متر بود. که برپایه نیم گنبد عظیم استوار گشته است. بدین ترتیب با ترکیب تکنیک مسجد تیره و اوچ شرفلی سبکی پدید آمد که حاصل آن مسجد اولیه فاتح در استانبول بود. اضافه نمودن نیم گنبد به ساختار گنبد اصلی با توجه به اصل تقارن نیازمند اضافه نمودن یک نیم گنبد دیگر به طرف مقابل اش مسجد بایزید که در سال ۱۵۰۶ عملیات ساختمانی اش

۳- امیرنشین منتشه اوغلو: مسجد الیاس بیگ در بالات ساخته شده در سال ۱۴۰۴.

مساجد با دو گنبد کوچک بهم چسبیده

بنظر می رسد در دوران امیرنشین ها، برای بدست آوردن فضای سرپوشیده وسیع بدون ستون، که نیازمند ساخت گنبد های بزرگتر بود، هنوز امکانات مالی و تکنیک های فنی در اختیار معماران قرار نداشت. اما در نهایت، ابتکار جدیدی اعمال گردید، بدین ترتیب که دو گنبد کوچک چسبیده بهم در کنار هم ساخته شد تا بخش قابل توجهی از سقف را پوشش دهد بدون آنکه نیاز به ستون باشد. مسجد ایلدریم در بورسای (۱۳۸۹)، مسجد سبز بورسای (۱۴۲۴) مسجد عیسی بیگ در امیرنشین آیدین اوغلو (۱۳۷۵)، از نمونه های قابل ذکر و اولیه این گونه مساجد هستند (شکل ۴). «مسجد بزرگ ایلدریم در بورسای با تعداد زیادی گنبد های دوتایی (جفت جفت در کنار هم) ساخته شدند که همگی تحت تاثیر فرم و پلان معماری دوران های قبل آناتولی بودند. این دسته از بناها که همگی مربوط به دوران عثمانی بوده و تماماً نشانگر آغاز تغییرات و تحولاتی از جمله استفاده مضاعف از چوب و الوار چوبی در ساخت بنا و تزئینات آن است. از این دوران به بعد در غرب آناتولی و در تمام مناطق امیرنشین های ترکمانان تمامی مساجد جامع ساخته سبک و فرم عثمانی را بخود

0 20 m

Eski Fatih Camisi (1471).

شکل ۵. سمت راست: مسجد فاتح قدیم؛ و سمت چپ: عمارت سبز در تیره؛ ماخذ:

۶۵:۲۰۰۶, Oğuz

که آنهم ساخته سینان است با سه نیم گنبد در ۱۵۴۷ ساخته شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مسجد مهری ماه بعنوان الگوی مسجد شاهزاده مورد استفاده قرار گرفته است (شکل شماره ۶).

شبستانی هشت ضلعی

در نهایت دستیابی به فضای وسیع در زیر گنبد مرکزی تنها نیازمند برداشتن یک گام دیگر بود. و معمار سینان کسی بود که گام آخر را برداشت. وی نیم گنبدها را حذف نمود، بجای آنها گنبد مرکزی را بر بالای فضای هشت ضلعی بنا نهاد که در آن گنبد ۳۱ متر ارتفاع و ۲۸ متر قطر داشت. نتیجه این فرایند ساخت مسجد سلیمیه ادرنه (۷۵-۱۵۶۹) بود (شکل شماره ۷).

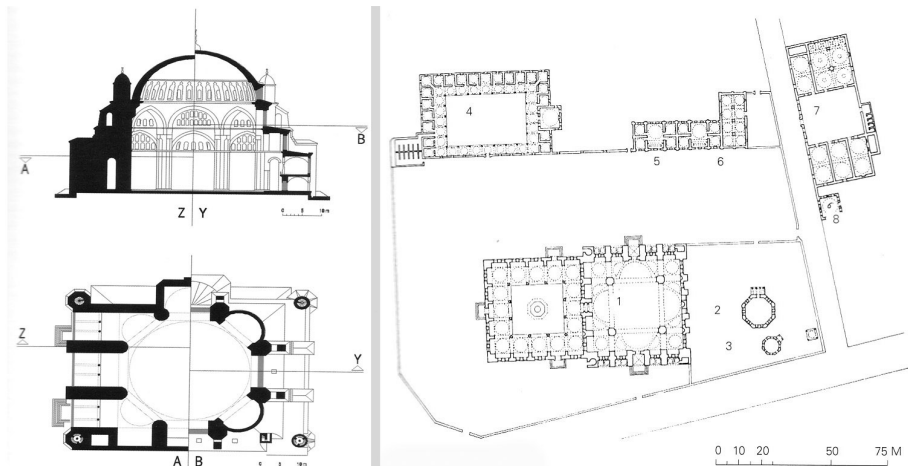
ایوان سرپوشیده ستوندار

ایوان‌های ستوندار سرپوشیده در مساجد سلجوقی سابقه نداشته است. این نوع فرم معماری برای اولین بار در دوران حاکمیت امیرنشین کارامان اوغلو در ۱۳۰۲ در مسجد جامع ارمناک ایجاد گردید. در شبستان این مسجد سه دالان بموازات هم از ورودی در شمال تا دیوار قبله در جنوب امتداد داشتند. اما ایوان سرپوشیده در این مسجد در ضلع شمالی بنا نبوده بلکه در ضلع غربی آن قرار گرفته است. بدین ترتیب عمود بر دالان‌ها قرار گرفته است. همچنین ایوان‌های سرپوشیده مساجد سیپاس (۴۹-۱۳۰۶) و

پایان پذیرفت توسط معمار خیرالدین یک نیم گنبد در مقابل نیم گنبد اول قرار داده شد و بدین ترتیب سبک مزبور رسماً جاافتاد. در بررسی پلان بایزید چنانچه بطور فرضی نیم گنبد شمال غربی را حذف کنیم تصویر پلان مسجد فاتح آشکار می‌گردد (شکل شماره ۵). در اینجا لازمست نکته ظریفی نیز توضیح داده شود مبنی بر اینکه، مطالعات تاریخی نشان می‌دهد در دورانی که در برخی از امیرنشین‌ها روند افزایش متراژ شبستان بدون ستون در دستور کار قرار داشت در برخی نقاط امیرنشین عثمانی از جمله در شهر استانبول همچنان براساس سبک دوره سلاجقه مساجد تک گنبدی با یک گنبد کوچک ساخته می‌شدند. از جمله آنها می‌توان به مساجد محمود پاشا (۱۶۴۴) و مرادپاشا (۱۴۶۶)، اشاره نمود که همانند دو مسجد داودپاشا (۱۴۶۵) و فیروزآقا (۱۴۹۱) بصورت مساجد کوچک تک گنبدی ساخته شدند.

گنبد مرکزی و چهار نیم گنبد اطراف آن

مسجد با گنبد اصلی مرکزی با قطر ۹ متر که چهار نیم گنبد اطراف آن ایجاد و اضافه گردیده است را می‌توان در ساختار مسجد فاتح پاشا (۱۵۲۲) مشاهده نمود. اما باشکوه‌ترین و موفق‌ترین نمونه اولیه این سیستم مسجد شاهزاده (۱۵۴۸) است که توسط معمار سینان ساخته شد. مسجد مهری ماه در منطقه اسکودار

شکل ۶. (سمت راست) مسجد شاهزاده؛ ماخذ: Günay, reha: ۲۰۱۴: ۶۹؛ و شکل ۷. (سمت چپ) مسجد سلیمیه ادرنه؛ ماخذ: Günay, reha: ۲۰۱۴: ۵۳

دارد که به دو فضای کوچکتر با اندازه برابر تقسیم شده است، فضای اول بعنوان حیاط رواق دار است. زیباترین نمونه اولیه مسجد رواق دار در دوران حاکمیت خاندان ساروخان در شهر مانیسا و در مسجد اسحاق بیگ اجرا گردید. بعد از آن نیز در منطقه تحت تسلط خاندان آیدین اوغلو مسجدی که پیشینه‌اش به دوران سلاجقه می‌رسید توسط معماران آیدین اوغلو بدین شکل بازسازی گردید. مساجد ساخته شده امیرنشین عثمان اوغلوها در شهرهای ایزنیک و بورساقا فایده حیاط هستند. اولین نمونه مسجد دارای حیاط در معماری عثمانی در شهر ادرنه و در زمان حکومت سلطان مراد دوم (۱۴۴۷) مسجد اوچ شرفلی بود. این مسجد که در بالای شبستان دارای گنبد مرکزی بزرگی بود در ایوان سرپوشیده نیز سقفی داشت که ردیف گنبد‌های نیمدایره کوچک آنرا پوشش می‌دادند. دورتادور حیاط دارای رواق بود و در وسط آن بنای وضوخانه قرار داشت. این مسجد در واقع پیش زمینه ساخت مسجد بایزید بود. مدرسه مرادیه بورساقا نیز نمونه دیگر این گروه از ابنیه می‌باشد (شکل شماره ۸).

سردرهای ورودی

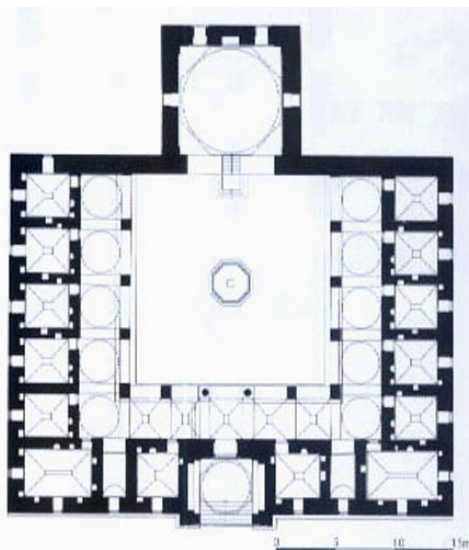
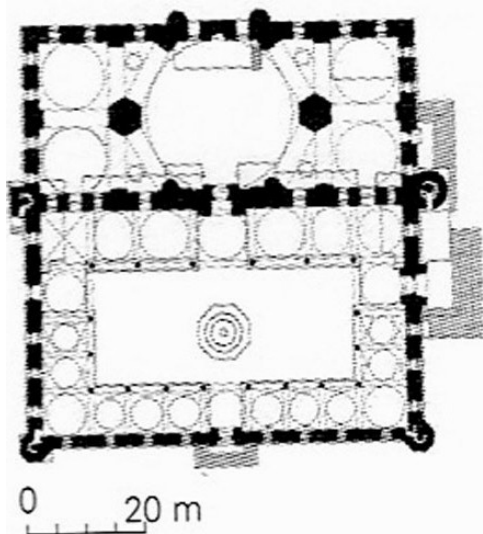
سردرهای ورودی در معماری سلجوقی اعم از اینکه بنا مسجد باشد یا مدرسه در بخش بیرونی بنا یک عنصر بسیار با اهمیت شمرده می‌شدند. به دلیل

آق مسجد (۱۳۰۰) که آنها هم در شهر ارنک ساخته شده‌اند بهمین شکل در ضلع غربی بنا می‌باشد. ایوان سرپوشیده در امتداد دیوار شمالی و موازی با دیوار قبله نیز اولین بار در امیرنشین عثمانی در بنای حاجی ازبک که در ۱۳۳۱ ایزنیک ساخته شد، و در امیرنشین آیدین اوغلو در ۱۳۳۴ در مسجد عمارت سبزه تیره ظهور نمود. مسجد اورهان بیگ در بورساقا (۱۳۳۹) نیز دارای ایوان سرپوشیده است. بعد از نیمه دوم قرن چهاردهم مساجد جدیدی که ساخته می‌شدند همگی دارای ایوان سرپوشیده بودند. در شمال آتاتولی در یکی از روستاهای کاستام اونو بنام کماه امیر اسماعیل اوغلو خلیل بیگ از خاندان جاندار اوغلو مسجدی بنام خلیل بیگ (۱۳۶۳) ساخت. این مسجد نیز دارای ایوان سرپوشیده است. این ساختار معماری در کاملترین شکل خود معمولاً با حیاط سرپوشیده ترکیب می‌گردید.

صحن (میانسرا)

در مساجد سلاجقه همواره فضایی بنام حیاط در مقابل ساختمان که توسط رواق‌های سرپوشیده محصور گردیده باشد دیده نمی‌شود. اما در دوران بی‌لیک مسجد علاالدین در سینوپ (۱۲۶۷) بعنوان اولین مسجد حیاط دار ساخته شد. مسجد مزبور که به خاندان پروانه اوغلو متعلق است دارای حیاطی رواق دار است. در داخل بنا، یک فضای مستطیلی شکل وجود

شکل ۸. سمت راست: مدرسه مرادیه بورسا و سمت چپ: مسجد اوج شرفلی ادرنه؛ ماخذ: Kuban, ۲۰۰۷: ۱۱۵)

بالات (۱۴۰۴)، جبهه‌های مختلف نمای بنا فاقد تزئین حجاری‌های سنگی بوده و تنها تزئینات بسیار ساده و کمرهای تزئینی جایگزین حجاری‌های پرکار سنگی شده بودند. این بناها را می‌توان نمونه‌های اولیه و موفق سردرهای ساده با حداقل تزئین دانست. سردر مستطیل مدرسه احمد غازی تنها با تزئینات تودرتو دایره‌ای شکل و کمر تزئینی آراسته شده بود. همین روند ساده نمودن تزئینات را در مسجد الیاس بیگ بالات می‌بینیم سردر ورودی بنا با پنجره‌های آجری اطرافش و کمرهای کوچک بالای آنها تزئین گردیده بود. بناهای اولیه عثمانی نیز، اعم از ابنیه بورسا و ابنیه ایزنیک نیز دقیقا از همین روند پیروی می‌نمودند.

تزئینات سطوح دیوارها

در معماری سلجوقی تزئیناتی که بخش برآمده دور چارچوب در را به سردر تبدیل می‌نمود بیانگر یک ایده و سبک خاص بود. دیوارهای مساجد اعم از دیوارهای حیاط یا دیوارهای بدنه بنا دارای تزئینات کمری بودند. همین روند در دیوارهای اصلی مدارس سلجوقی نیز منظره‌ای از یک بنای بسیار مستحکم برای آن ساختمان ایجاد می‌نمود. سبک مزبور تبدیل به فرم و تیپ رایج گردیده بود. در دیوارهای جبهه بیرونی مساجد، شاهد پنجره‌هایی هستیم که در دو

همین اهمیت ارتفاع سردرها بیشتر از ارتفاع خود بنا بود و تمام سطح آنها با سنگ‌های حجاری شده با نقوش هندسی، خوشنویسی، کتیبه و نقوش گیاهی و انتزاعی آراسته می‌شد. تداوم این سبک را در دوران بی‌لیک در سردرهای مدارس کارامان می‌بینیم. این سبک در سردر مدرسه تول ارمنک و آق مدرسه نیغده در دوران بعد نیز دیده می‌شود، اما نکته قابل توجه اینست که در دوران بی‌لیک به مرور تزئینات پرکار سردرهای ورودی جزو موارد غیرضروری و کم‌اهمیت دانسته شدند. و از اینرو بتدریج از حجم تزئینات و هنرنمایی‌های روی سردرها کاسته شد. دقت و تامل در سردرهای دوران حاکمیت امیرنشین‌های غرب آناتولی چون آیدین اوغلو، منتشه اوغلو، و عثمانی بخوبی این مطلب را اثبات می‌نماید. برخی از محققین مشکلات کمبود ابزار و توان مالی پایین حاکمیت‌های آن دوران را علت اصلی ساده‌سازی سردرها دانسته‌اند. درحالی‌که در بناهای دوران سلاجقه استفاده از سنگ هم بعنوان مصالح اصلی و هم بعنوان زمینه ایجاد تزئینات به فراوانی مورد استفاده بوده است، لکن در دوران بی‌لیک در بناهایی همانند: اورهان بیگ در بورسا (۱۳۳۹) مسجد عیسی بیگ در سلجوق، مدرسه احمد غازی در پچین ۹ امیرنشین منتشه اوغلو (۱۳۷۵)، مسجد الیاس بیگ در

ردیف روی هم قرار می‌گرفتند این کار هم به لحاظ تکنیکی و هم به لحاظ ساختاری انجام می‌پذیرفت. در معماری دوران بی‌لیک تدوام همین روند دیده می‌شود با این تفاوت که ترتیب و توازن فضاهای پر و خالی نیز مدنظر قرار داده می‌شود. مسجد سبز در بورس، عمارت فیروز بیگ در میلان، مسجد عیسی بیگ در سلجوق، نمونه‌های کامل و اولیه این فرم هستند. فرم تکامل یافته این تکنیک را همراه با تزئینات پرکارتر در مساجد اولیه عثمانی نیز مشاهده می‌کنیم. ردیف پنجره‌های طرفین دیوارهای شرقی و غربی سلیمانیه، صرفاً برای روشنایی داخل مسجد نمی‌باشد. بهمین ترتیب پیش آمدگی نیم‌گنبدها بطور وسیع برای کمربندها، و هم سطحی که کمربندها بر روی آن پیچ خورده است. در تمامی این بخش‌ها فضاهای پر و خالی با یک حالت توازن و برابری اجرا گردیده‌اند. توازن فضاهای پر و خالی، در نماهای مساجد، در برخی موارد با پوشش قطعات بزرگ سنگ مرمر خود را نشان می‌دهد. نمای عمارت فیروز بیگ در میلان، مسجد عیسی بیگ در بالات و مسجد جامع بیگرگی، با استفاده از سنگ‌های مرمر تراش خورده پوشانده شده است. همین روند در فضاهای داخلی این بناها نیز اعمال گردیده است.

توازن و هماهنگی فضاهای داخلی و بیرونی

مساجد و یا مدارس سرپوشیده دوران سلاجقه در نمای بیرونی فقط از جبهه جلویی قابل مطالعه و بررسی هستند. در طرفین و نمای پشت ساختمان دقت و ظرافتی در تزئین بنا وجود ندارد و عموماً فاقد تزئین هستند. همچنین براساس مشاهدات، آنچه که در نماهای بیرونی دیده می‌شود با تزئینات داخل بنا مناسبت و هماهنگی ندارد. در نماهای طرفین و پشت، باتوجه به اینکه گنبد بزرگ و سردر ورودی وجود ندارد، بین گنبد و بدنه ساختمان یک نوع عدم تناسب آشکاری به چشم می‌خورد. در نقطه مقابل در معماری دوران امیرنشینان در نمای بیرونی ساختمان ایجاد نوعی هماهنگی و توازن آغاز گردید، و تزئینات داخل و بیرون بناها بگونه‌ای هماهنگ و متناسب گردیدند. عمارت فیروز بیگ، مسجد عیسی

بیگ، مسجد الیاس بیگ، از این دیدگاه نمونه‌های موفق اولیه بشمار می‌روند. با ادامه همین روند در دوران‌های بعد، عموماً تضاد در قسمت‌های داخلی و بیرونی بناها از میان برداشته می‌شود. بگونه‌ای که در عناصر اصلی ساختمانی در سطوح و بخش‌های مختلف مسجد سلیمیه و یا سلطان احمد دیده می‌شود فضاها به لحاظ قرارگیری عناصر و ایجاد تزئینات کاملاً در حالت توازن و برابری فضاهای داخلی و خارجی قرار می‌گیرند. بعنوان نمونه می‌توان مناره‌های سلجوقی را ذکر نمود، مناره مسجد سبز ایزنیک، و با مناره مسجد الیاس بیگ در نوعی حالت عدم توازن قرار داشته‌اند گویی که زائده‌ای غیر ضرور هستند، اما در دورانی لیک مناره‌ها به توازن و هماهنگی می‌رسند. و سازه مناره تبدیل به یک عنصر جدانشدنی از بدنه اصلی ساختمان می‌گردد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

هنر سلجوقیان ادامه‌ای از نقش‌های آغاز شده در دوران‌های پیشین بود که در آن ایران کهن مندرج گشته بود. باز این هنر هم به دست ترکان به آناتولی و شام برده شد و نفوذ ایرانی در غرب جهان اسلام شایع گشت. مهمترین ویژگیهای معماری و شهرسازی دوران سلجوقی که در تمدنهای معاصر و متاخر آنها تاثیر گذار بوده است، عبارتند از:

۱- در دوره سلجوقی یک سبک و روشی خاص و مستقل به وجود آمده که در سایه تشویق و حمایت پادشاهان سلجوقی ایجاد شده و دارای خصوصیات خاصی است که از جمله عظمت بنا و استحکام آن است. در این روش تصاویر موجودات جاندار که تقلیدی است از طبیعت، به کار رفته و از جمله خصوصیات دیگر آن به کار بردن تزئینات و اشکال برجسته‌ای است که به خصوص در قسمت نمای ساختمان‌های این دوره به کار می‌رفته است. دیگر استفاده از خطوط کوفی و نسخ در تزئین جبهه ساختمان‌ها.

۲- آن‌چه در ساختمان‌های دینی این دوره قابل دقت و ملاحظه است، این است که فقط منحصر به مساجد نبوده، بلکه در دوره سلجوقی ساختن قبور و مزارها به

شکل استوانه و یا کثیرالاضلاع هم رواج داشته است. ۳- از نظر توسعه هنرها به ویژه معماری، عهد سلجوقیان یکی از دوره های درخشان هنری است.

۴- سازمان های تعلیمات عالی یعنی دانشگاه ها در نیمه دوم قرن پنجم هجری به اوج کمال خود رسید و این کار به دست خواجه نظام الملک وزیرسلاجقه صورت گرفت که سلسله ای از مدارس به نام «نظامیه» در بغداد و نیشابور و شهرهای دیگر تأسیس کرد؛ شکل اصلی این مدارس و آموزشگاه ها که امروز اثری از آن ها باقی نیست از مساجد اقتباس شده است. با این تفاوت که در مدرسه ایوان بزرگ به کلاس های درس و سمینار و ایوان های کوچک به اتاق دانشجویان ختم می شد، در صورتی که در مسجد عموماً این ایوان ها به شبستان مربوط می گردید

۵- از دیگر ممیزات و خصوصیات عمده ای که در ساختمان های دوره سلجوقی مشاهده می شود و تقریباً در تمام آثار معماری آن دوره عمومیت دارد، عظمت و اهمیت مدخل بنا است. همچنین تنوع در تزیین درهایی که در ساختمان ها وجود داشته است.

۶- در دوره سلجوقی ساختمان گنبد و شبستان نیز پیشرفت زیادی کرده و ساختمان هایی با این سبک برپا شده است و این پیشرفت در مسجد جامع اصفهان و مخصوصاً در آن قسمتی که در دوره ملکشاه ساخته شده نمایان است.

۷- استفاده از عناصر جدید معماری و پیشرفت های تکنیکی خاصه در زمینه برپایی گنبد بر مقاطع مربع از دیگر خصوصیات برجسته معماری دوره سلجوقی است. ۸- در زمان سلجوقیان سبک جدیدی از معماری مساجد از توسعه و تکمیل چهار تاقی ساسانی ظهور می یابد که از آن پس عنصری مهم در معماری اسلامی می شود و آن نقشه چهار ایوانی است که ایوان رو به روی محراب بزرگتر است.

۹- ساختن حیاط مرکزی و چهار ایوان در اطراف آن، اساس معماری مذهبی، کاروان سراسازی و مدرسه سازی ایران را تشکیل می دهد. در معماری مدرسه و در کاروانسراسازی، همان اصول رعایت می گردید

که در مسجد سازی، با این تفاوت که لزوماً به جای شبستان، اتاق هایی جهت سکونت یا استراحت مسافران می ساختند. در کاروان سراها چهارپایان را در محوطه های بزرگ پشت ساختمان به موازات حجره ها طوری می ساختند که مدخل آن ها در چهار زاویه صحن حیاط قرار می گرفت، در کاروان سراهای بزرگتر علاوه بر بناهای لازم، اقدام به احداث بازاری در دو طرف داخل کاروان سرا می کردند، همچنین در محل مناسبی که دور از جنجال و صدا بوده است، محلی شامل اتاق و حوض خانه به صورت جداگانه برای استراحت شخصیت های برجسته می ساختند.

۱۰- تأثیر زیاد ساختمان مساجد از بناهای مدارس در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از صحن حیاط مستطیل در مدارس به اضافه گنبد های عظیم جزء لاینفک مساجد زیبای این دوره گردید.

۱۱- مسجد سازی دوره سلجوقی تلفیقی از چهار عنصر اصلی است که عبارتند از مکان مرکزی و مسقف، گنبد، ایوان و صحن. بخش مرکزی صحن فراخی است که دورادور آن را رواق ها محیط کرده اند.

۱۲- در دوره سلجوقیان ساختمان های دینی از قبیل مساجد و مدارس و زیارت گاه ها و مقبره ها بر ساختمان های غیر دینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است.

۱۳- در دوره سلجوقیان معماری و طراحی در مرحله آزمایشی بود.

۱۴- کوشش سلجوقیان بیشتر در ساختمان هایی از نوع مسجد متمرکز گردیده بود، که در قرون اولیه اسلام در ممالک مختلف و نواحی اشغالی به صورت خاصی بروز کرد و در ایران با عوامل و عناصر معماری ساسانی قبل از اسلام ترکیب شد و شکل مشخص ایرانی به خود گرفت.

۱۵- به نظر می آید که عده ای از مساجد دوره سلجوقی تحول تدریجی الگوی کلی مساجد ایرانی را نشان می دهند، ولی وحدت ترکیب در این نوع مسجد در اواخر این دوره صورت وقوع یافت.

۱۶- سلجوقیان در رشته معماری از ایجاد سبک ها و

در اوایل این دوران به کار می‌رفته عبارتند از: سیاه، آبی سیر و روشن.

۲۴- مقرنس کاری از خصوصیات معماری سلجوقی بود.
۲۵- معماران و سازندگان دوره سلجوقی سعی داشتند طاق‌هایی با حداقل قالب و چوب بست بنا کنند.

۲۶- مقطع سفلی گنبد‌های دوره سلجوقی در پس دیوارهای عظیم از نظر دور می‌ماند.

۲۷- تاق ضربی در دوره سلجوقیان رواج داشت ولی چون استعمال این تاق‌ها روی سقف، بین فواصل دو جرز، منجر به مشکلاتی در ساختمان زوایای گوشه صحن می‌شد و از سویی فرصت زیادی برای عرضه مهارت فنی نمی‌داد؛ به همین جهت در بناهای دوره سلجوقی به جای تاق ضربی، تاق گنبد شکل به کار برده شده است.

۲۸- در دوره سلجوقی فشار گنبد‌های آجری به وسیله شمع‌گذاری یا به اتکای دیوارهای ضخیم زیرین گرفته می‌شد.

۲۹- گنبد دو بر در ایران، در دوره سلجوقی آغاز شد.
۳۰- ابداع محراب‌های مسطح و بدون فرو رفتگی از دیگر ممیزات و ویژگی‌های معماری سلجوقی است؛ این محراب‌ها دارای اشکال و نقش‌هایی خاص بود و محرابی را مجسم می‌کرد که دو ستون در طرفین آن قرار گرفته باشد.

۳۱- از ممیزات دیگر این سبک استفاده از گچ بری و کاشی‌های لعاب‌صافی در تزیینات داخلی مساجد به خصوص در تزیین محراب‌ها، استفاده از خشت کاشی‌هایی ستاره‌صلیب (شمسه و چهار پر صلیب) و با نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی بسیار زنده و جاندار و تحول و ابداع خطوط جدیدی منتزع شده از خط کوفی به اشکال مختلف گلدار و استفاده از این خطوط در تحریر و تزیین آثار و به کارگیری آن به شکل کوفی بنایی در آجر کاری و معقلی بناهاست.

۳۲- در دوره سلجوقیان، خط زیبای نسخ با قواعد و مشخصات ویژه‌اش توسعه می‌یابد.

۳۳- معماران دوره سلجوقی در مقبره‌ها، اهمیت را به فضا‌های بیرونی می‌دادند.

بناهای قبل از اسلام و قبل از دوره خود پیروی کردند. در معماری این دوره فرم‌های زمان ساسانی با استادی ادامه داده شد و خصوصیات مهم مانند ساختن گنبد، ایوان و محوطه مستطیل بناهای مذهبی و غیر مذهبی متداول گردید.

۱۷- مقبره برجی در معماری سلجوقی اهمیت داشت و در دوره ایلخانان از آن‌ها به عنوان الگو استفاده شد.
۱۸- معماری سلجوقی شکل ابتدایی سبک ایلخانی است و در طی یک دوره سیصد ساله معماری در ایران سیر منظم تکامل را طی کرده است.

۱۹- ایوان‌های دوره سلجوقی پهن و بزرگ است.
۲۰- ضخامت دیواره ایوان‌های سلجوقی نسبت و در مقایسه با دوره‌های بعدی بیشتر است.

۲۱- معماری سلجوقی مؤثر و نیرومند و دارای ساختاری بغرنج بود، ولی این همه نه ناگهانی بود و نه تصادفی، بلکه تجلی متعالی یک رستاخیز ایرانی بود که در اوایل سده سوم با سامانیان آغاز شد. این رستاخیز در زمان سلجوقیان به اوج خود رسید.

۲۲- استفاده از آجر به جای سنگ، ایجاد نقش‌های هندسی در آجر کاری بنا، نقش‌اندازی‌های آجری که به وسیله تورفتگی و بیرون نشستگی رگچین آجرها حاصل می‌شد و همین‌طور استفاده از قطعات موزاییک کاشی و آجر و ایجاد کتیبه‌هایی از آجر تراشیده از ویژگی برجسته معماری این دوره است. البته بعد از تبدیل خط کوفی به خط نسخ، تراشیدن آجر و تشکیل حروف و کلمات این خط با دشواری‌هایی مواجه می‌شود، لذا کتیبه‌ها و تزیینات آجری کم‌کم از بین می‌رود و گچ بری جایگزین آن می‌گردد.

۲۳- اولین کوشش در به کار بردن کاشی در دوره سلجوقی به عمل آمد. مهم‌ترین مرکز تولید کاشی نیز شهر کاشان بوده‌است که از آنجا کاشی‌های رنگی به دورترین نقاط خاورمیانه ارسال می‌شده‌است. کاشی‌هایی که با تکنیک طلایی ساخته می‌شد در مقابل نور آفتاب دارای رنگ‌های پرتاوسی الوانی می‌باشد. به ویژه وقتی که در خارج از ساختمان به کار روند دارای زیبایی خاصی می‌باشند. رنگ‌هایی که

۳۴- فضای مقبره ها در دوره سلجوقی بسته تر بود.

۳۵- از دیدگاه تزئینات، دوره سلجوقیان دوره تزئینات با مصالح به شکل اولیه محسوب می شود. هر چند در نمونه های پایانی به رنگ بر می خوریم اما محور عمده تزئینات بنا را در این دوره سایه و روشن تشکیل می دهد. فضای اکثر بناها در این دوره فضایی جدی، سنگین و بدون رنگ است و گرایش تزئینات نیز از ساده به پیچیده است. در کتیبه هایی که در بناهای این دوره داریم معماران و خوشنویسان تنها از یک خط استفاده کرده اند و آن خط کوفی است.

برخی تفاوت های مساجد ایرانی و آناتولیایی عبارتند از:

۱- فرق فضای گنبد دار ایرانی با آناتولی در این بود که در ایران اتاق گنبد دار پشت ایوان قبله از بقیه مسجد جدا بود اما در آناتولی برعکس ایران، در پی راهی برای ترکیب فضای اصلی گنبد دار با بقیه فضای اطراف بودند.

۲- نحوه ورود به حیاط مساجد ایرانی، یا از طریق یکی از چشمه های فرعی در کنج حیاط صورت می گیرد، و یا از پشت یکی از ایوان های فرعی. در این حالت بعد از سردر ورودی و هشتی دقیقاً پشت ایوان قرار می گیریم اما امکان ورود نیست. در واقع این عنصر از ورود مستقیم جلوگیری کرده و فقط ارتباط بصری برقرار می کند. اما هنگام ورود از حیاط به گنبد خانه کاملاً از محور مرکزی وارد می شویم که این نحوه متفاوت ورود نشان از وجود سلسله مراتب در بناست. اما در مساجد آناتولی چنین سلسله مراتبی وجود ندارد. ورود به حیاط کاملاً در یک محور مستقیم صورت میگیرد، و ورود به گنبدخانه و شبستان، گاهی با عبور از حیاط و رواق های اطراف آن و گاهی از بیرون محوطه مسجد و با ورود مستقیم به شبستان صورت می گیرد.

۳- در مساجد ایرانی همواره شبستانها به صورت چهل ستونی می باشند که گاهی در طرفین گنبدخانه و گاهی مجزا از آن قرار می گیرند. در مساجد آناتولی فضای گنبدخانه و شبستان در هم ادغام شده و شبستان چهار ستونی را بوجود آورده که گنبدخانه در مرکز آن و بر فراز آن قرار دارد.

در پایان باید گفت که؛ هنر و معماری اسلامی ترکیه همانند سایر ممالک اسلامی با ورود مسلمانان و ساخته شدن اولین مساجد آغاز گردید. در پی قدرت یافتن سلجوقیان ایران و اعزام شاخه ای به آناتولی تحت عنوان سلاجقه روم معماری آناتولی شکوفایی و توسعه قابل توجهی یافت چرا که ترکیب معماری بومی آناتولی با هنر و معماری ایرانی سبک جدید و دارای استحکامی را ایجاد نمود. اما افول سلاجقه روم باعث رکود سیاسی و اجتماعی سرزمین آناتولی گردید که تا دوران برپایی عثمانی ها تداوم داشته است. از اینرو تا چندین دهه پیش بسیاری از محققین معتقد بودند که معماری نیز همانند سایر ارکان های اجتماعی در این دوران، دوره فترت خود را سپری می نموده است. بررسی و تحلیل روند رو به رشد معماری دوران بی لیک در نوشتار حاضر به روشنی نشان داد که هیچگاه معماری اسلامی سرزمین آناتولی پویایی خود را از دست نداده است. و دوران امیرنشین های خودمختار ضمن انتقال تجربیات سبک ها و فرم های معماری و تزئینات وابسته آن به دوران عثمانی، حتی تحولات مثبت چشمگیری نیز بدان افزوده گردیده است. برای نمونه، برخی از محققان و مستشرقین غربی الگوی اولیه مساجد با فضای وسیع و باز در داخل را مسجد بایزید دانسته اند با این تفاوت که آنرا نیز الگوبرداری شده و کپی شده از پلان ایاصوفیه می دانند. در حالیکه بررسی و تحلیل هنر و معماری دوران بی لیک به روشنی نشان می دهد که دستیابی به شبستان های وسیع که نیازمند ساخت گنبد های متعدد بزرگ بود در طی یک روند تدریجی و طولانی اتفاق افتاده است. همچنین در دوران حاکمیت امیرنشین های خودمختار، سبک های مختلف معماری در بناهای مختلف نواحی مختلف دارای سبک و فرم یکپارچه و واحدی گردیدند، و هنر و تزئینات دوران سلجوقی همانند کمر بندهای تزئینی، مقرنس ها، سردر های ورودی، حجره ها، ابتدا در ادرنه ظهور نموده سپس از آنجا به استانبول انتقال یافت که در نهایت منجر به ایجاد نمونه های ماندگار دوران اولیه عثمانی گردید.

منابع و مآخذ

- اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۹۰) «حس وحدت»، ترجمه و نداد جلیلی، انتشارات علم معمار.
- بیورجعفر، محمدرضا و میترا آزاد (۱۳۸۹) «تاثیر چهار طاقی های ایران باستان در معماری مساجد و تداوم آنها در معماری مساجد کشورهای همسایه»، دومین همایش معماری مسجد.
- پیرنیا، محمدکریم و غلامحسین معماریان (۱۳۸۶) «سبک شناسی معماری ایرانی»، انتشارات سروش دانش.
- خان محمدی، محمد علی (۱۳۸۹) «معرفی الگوی شبستانهای چهارستونی»، دومین همایش معماری مسجد.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۸۴) «فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران»، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی.
- شوازی، آگوست (۱۳۸۶) «تاریخ معماری»، ترجمه لطیف ابوالقاسمی، انتشارات دانشگاه تهران.
- فریتز، کارل (۱۳۵۹) ترجمه مسعود رجب نیا، «آرایش ساختمانهای ایرانی و عثمانی، تبادل شیوه های معماری در سده های یازدهم تا چهاردهم میلادی (ششم تا نهم هجری)»، مجله هنر و مردم.
- گابه، هانس (۱۳۷۶) «مساجد ایرانی»، ترجمه سید محمد طریقی، فصلنامه هنر، ش ۳۳.
- گودوین، گادفری (۱۳۸۸) «تاریخ معماری عثمانی»، ترجمه اردشیر اشراقی، انتشارات موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
- نصرت پور، دریا و دیگران (۱۳۹۴) بررسی تطبیقی معماری ابنیه مذهبی دوره بیزانس در ترکیه با ابنیه مذهبی دوره سلجوقی در ایران، مدیریت شهری، شماره ۳۹.
- لوئیس، برنارد (۱۳۶۵) «استانبول و تمدن امپراتوری عثمانی»، ترجمه ماه ملک بهار، انتشارات علمی فرهنگی.
- متدین، حشمت الله (۱۳۸۶) «چهار طاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی»، هنرهای زیبا، ش ۳۱.
- محمدیان منصور، صاحب (۱۳۸۶) «سلسله مراتب
- محرمت در مساجد ایرانی»، هنرهای زیبا، ش ۲۹.
- میشل، جرج (۱۳۸۸) «معماری جهان اسلام، تاریخ و مفهوم اجتماعی آن»، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷) «معماری اسلامی، فرم عملکرد معنا»، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- Akıncı, Ş. (1995) "İstanbulun Fethinde lale Devrine Kadar Osmanlı Kâğıt mimarisinde Yapım Teknikleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Akmaydali, H. (1994) "Mihrablı ve Minberli Namazgâhlarımız, Vakıflar Dergisi, Vol.23. Pp : 123-143.
- Altınay, A. R. (1924) Mimar Sinan, Alimler ve sanatkarlar. İstanbul.
- Günay, Reha. (2014) "Sinanın İstanbulu, Osmanlı Başkenti İstanbulu Taçlandıran Mimar Sinan Yapıları", 3.Baskı, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Karasu, Cezmi. (2009) "Anadolu Selçuklu Mimarisi", Türk Sanatı Tarihi Notları, Eski Şehir Üniversitesi.
- Kihtir, Tuğrul. (2012) "Beylikler ve Eserleri, Anadolunun Beyleri", 1.Baskı, Boyut Matacılık, İstanbul.
- Kuban, Doğan. (2007) "Osmanlı Mimarisi", Yapı-Endüstri Merkezi, İstanbul.
- Oğuz, Zeynep. (2006) "Multi-Functional Buildings of the T-Type in Ottoman Context : A Network of Identity and Territorialization", A Thesis Submitted of the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in History of Architecture.
- Savaş, Yıldırım. (2007) "Bursa Yeşil Cami Mihrabı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, Cilt 47, Sayı 1, Ankara.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۳۴۲ ■

هم پیوستاری خانه و شهر؛ خانه ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله با تاکید بر ارزشهای شهر اسلامی

میثم مهدی زاده* - هیئت علمی دانشکده عمران و معماری دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.
فرشاد دشتی - هیئت علمی دانشکده عمران و معماری دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.
سکینه علیشیری - هیئت علمی دانشگاه غیاث الدین جمشید کاشانی، آبیگ، ایران.

The continuum between the house and the city: the Iranian home part of the neighborhood and the neighborhood, with emphasis on the values of the Islamic city

Abstract

Iranian House of the diverse landscapes are an important element in shaping the city's consideration. In general, private and social life is interconnected and they can not be separated and removed. Emphasis on residential environment instead of housing is also the reason why. Even the best home if the unfavorable environment in terms of physical, cultural, and social placed a value judgment changed. Serves many purposes such as security and privacy that a home can not be traced only at home. The home study is required as part of a larger system. Family relationship with other community groups, such as relatives, neighbors and the community to meet the need for social relations. The "neighborhood" and then "neighborhood" that a physical realm - Social and Cultural Rights, to respond to this important need in the physical structure of cities has an important place. Many families than in residential neighborhoods, as they feel that their home and the neighborhood itself in the urban landscape (art visual and structural integrity up) and automatically see a familiar environment and to your neighborhood if in urban design terms because there is a sense of belonging. this paper, descriptive - analytical method, initially in the context of neighborhood and community as an important element in the social structure and reflect the city's physical environment. And then, the relationship and the meaning of the concepts home to be searched.

The findings show that if the home arena for the life of a family, the neighborhood can be assumed to be an arena for the life of a large family.

Keywords: architecture, home, neighborhood, neighborhood, social field, the values of the Islamic city.

چکیده

خانه ایرانی مهمترین عنصر شکل گیری شهر از مناظر گوناگون قابل بررسی و تامل است. به طور کلی زندگی خصوصی و اجتماعی به هم پیوسته است و نمی توان آنها را از یکدیگر تفکیک و جدا نمود. تاکید بر محیط مسکونی به جای مسکن نیز به همین دلیل است؛ حتی بهترین خانه اگر در محیط نامطلوبی از نظر کالبدی، فرهنگی، و اجتماعی قرار گیرد، قضاوت ارزشی را دگرگون می کند. بسیاری از اهدافی را که یک خانه دنبال می کند مانند امنیت، حریمیت، و مشرفیت را نمی توان تنها در خانه جستجو کرد، لذا مطالعه خانه به عنوان جزئی از یک سیستم بزرگتر ضروری است. ارتباط اجتماعی خانواده با دیگر گروه های جامعه مانند اقوام، همسایگان و افراد محله در پاسخگویی نیاز به روابط اجتماعی است. در این میان «واحد همسایگی» و پس از آن «محله» که نوعی قلمرو فیزیکی - اجتماعی و فرهنگی است، در پاسخگویی به این نیاز مهم در ساختار کالبدی شهرها جایگاهی مهم دارد. بسیاری از خانواده ها نسبت به محله مسکونی، همان احساسی را دارند که به خانه خویش دارند و با ورود به محله، خود را در منظر شهری (هنر یکپارچگی بخشیدن بصری و ساختاری) یک محیط آشنا و خودی می بینند و نسبت به واحد همسایگی خود اگر در طراحی شهری لحاظ شده باشد حس تعلق خاطر دارند. در این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی، در ابتدا در مفاهیم واحد همسایگی و محله به عنوان عناصر مهم در ساختار اجتماعی و محیط کالبدی شهر تامل نموده و به دنبال آن، رابطه و نسبت خانه با مفاهیم فوق جستجو می شود. یافته های تحقیق نشان می دهد که اگر خانه عرصه ای برای زندگی یک خانواده است، می توان محله را عرصه ای برای زندگی یک خانواده بزرگ فرض نمود. خانواده ای که همزیستی مسالمت آمیزشان بر اساس ارزشها و ویژگیهای مشترک شکل می گیرد و نقش و جایگاه هر عضو آن مشخص می گردد.

واژگان کلیدی: معماری، خانه، واحد همسایگی، محله، عرصه اجتماعی، ارزشهای شهر اسلامی.

ادبیات نظری

همسایگی

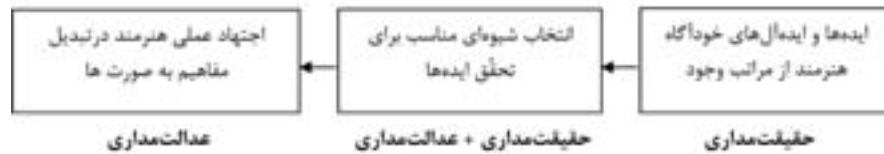
همسایگی در اکثر جوامع کنونی دستخوش تغییر و تحول شده است و این تغییرات به علل گوناگون از جمله سنن، آداب و رسوم و روابط فردی و اجتماعی، آموزشی، تکنولوژی و غیره بستگی دارد. هر فرهنگ، همسایگی را دارای حق و حقوق خاص خود می داند. از ابتدای پیدایش واحد همسایگی در غرب که به دنبال تقویت کردن زندگی جمعی در شهرهای آمریکایی بود، طرح واحد همسایگی به اشکال مختلف و برداشت های گوناگون در عرصه ی معماری و شهرسازی بروز کرده است. صاحب نظرانی که در این زمینه کار کرده اند واحد همسایگی را شامل خصوصیات دانسته اند و از آن تعاریف گوناگون ارائه داده اند. اما همگی آنها یک هدف کلی را دنبال می-کردند و آن بهبود و ارتقاء کیفیت زندگی فردی و جمعی بین انسانها و بین خانواده ها (کوچکترین عضو همسایگی) بود.

تاریخچه واحد همسایگی در غرب

از اواسط قرن نوزدهم، در پی چاره جویی برای هویت بخشیدن به نظام شهری، یکی از موضوع هایی که مورد توجه قرار گرفت سلسله مراتب شهری و انتظام آن بود. با آنکه گارنیه، هاوارد و دیگران در طرح هایشان گرایش به ایجاد مجموعه هایی از اماکن مسکونی در حول یک مدرسه ابتدایی را شروع کرده بودند، در عمل، طی دهه ۱۹۲۰ در شوروی مجموعه هایی از ساختمانهای مسکونی مجهز به خدمات جنبی ساخته شد. موج مذکور به آلمان نیز کشیده شد و در دهه ۳۰ این نگرش در خانه سازی آلمان به طور گسترده دنبال گردید (میرزا محمدی، ۱۳۷۷، ص ۶). مفهوم واحد همسایگی از مطالعات جامعه شناسان شیکاگو در سالهای بین دو جنگ جهانی به دست آمد. «این مفهوم بر این باور استوار بود که محلی ساختن امکانات و تسهیلات به تماس چهره به چهره بیشتر بین مردم، شرکت بیشتر در امور اجتماعی و در نتیجه به ناهنجاری اجتماعی کمتر و روابط اجتماعی بهتر منجر می شود»

«خانه ایرانی» مهمترین عنصر شکل گیری شهر است. شهر ایرانی با تمام زیبایی و شکوه، عظمت و وقار خود را مدیون هویت خانه ها و نحوه چینش و رابطه آنها در کنار یکدیگر در سازمان کالبدی محلات می باشد. در حیطه ی معماری، داستان فضای زندگی یا همان خانه هر چند از منظر طراحی معماری بسیار ساده و سهل انگاشته می شود، اما از جنبه های نظری بسیار پیچیده، ژرف و قابل تامل است. مبحث خانه به لحاظ حساسیت و پیچیدگی از منظرهای گوناگونی قابل بحث، گفتگو و پژوهش است. آنچه در اکثر جنبه های نظری فضای زندگی ارتباط تنگاتنگ با مباحث اصلی پیدا می کند شکل و شیوه زندگی انسان است. بدون ارائه تعریف درست از شکل خوب و شیوه درست زندگی نمی توان از مقوله شکل خوب خانه و کیفیت مطلوب فضای زندگی صحبت نمود. انسان موجودی دو بعدی است و برای تعالی، هم به زندگی خصوصی و هم به زندگی اجتماعی نیاز دارد؛ چرا که بسیاری از قابلیت های آدمی در زندگی جمعی شکوفا می شود. به طور کلی زندگی خصوصی و اجتماعی به هم پیوسته است و نمی توان آنها را از یکدیگر تفکیک و جدا نمود. زندگی خصوصی در عرصه خانه ویژگیها و خصوصیات دارد که شکل خانه، ارتباطات فضایی، کیفیات فضایی و عرصه بندی ها و مفاهیمی از این دست را متاثر می سازد و زندگی اجتماعی ما نیز دارای ابعاد است که در رابطه با شکل سکونت گاه و نظام کالبدی محلات و شهر معنی پیدا می کند. زندگی در پشت در خانه ها متوقف نمی شود و تا ویرای سکونت گاه ادامه دارد. تاکید بر محیط مسکونی به جای مسکن نیز به همین دلیل است. در این گفتار سعی بر آن است تا در امتداد در مبحث همسایگی، مختصری در مورد مفهوم واحد همسایگی مورد مذاقه قرار گرفته و بر لزوم نگرش به همسایگی از زاویه فرهنگ خودی تاکید گردد و سپس محله به عنوان یک گروه اجتماعی مورد تامل قرار می گیرد. در این مقاله به هم پیوستاری خانه و شهر؛ خانه ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله با تاکید بر

نمودار ۱. (بالا) جمع‌بندی کاپن از ارکان طراحی معماری بر اساس نظریه ویتروویان؛ ماخذ: بمانیان، ۱۳۸۹، ص ۹۰ و نمودار ۲. (پایین) فرایند خلق معماری از منظر اسلام؛ ماخذ: نقره کار و ریسی، ۱۳۹۱، ص ۹.

می‌توان گفت فاکتور رابطه و ارتباط، مهمترین اصل در نظام همسایگی به شمار می‌رود. با نگاهی اجمالی به طبقه بندی جامعه شناسان برای جوامع امروزی می‌توان روابط اجتماعی را بر حسب مدت زمان این روابط این گونه دسته بندی نمود:

۱. روابط دراز مدت: خویشاوندی، خانوادگی و غیره؛
۲. روابط میان مدت: دوستی، همسایگی و همکاری و غیره؛
۳. روابط کوتاه مدت: شامله کلیه روابط خدماتی نظیر فروشندگان و غیره؛

بدین ترتیب می‌توان دریافت که خانواده و به طبع آن خانه مهمترین عضو همسایگی و عنصر سازنده شبکه اجتماعی واحد همسایگی به شمار می‌رود.

روابط اجتماعی در واحدهای همسایگی

حیات جمعی فرصتی جهت رها شدن از تنش‌های زندگی روزمره، گذران اوقات فراغت، تعاملات اجتماعی و گردهمایی افراد و گروه‌های مختلف و بستری برای حضور، آزادی بیان و ابزار آنها در فضا است. حیات جمعی در فضاهای عمومی در گرو ترویج تعاملات اجتماعی، جذب افراد و گروه‌های مختلف (Whyte, ۱۹۸۰)، «امنیت اجتماعی» و در نتیجه ترغیب به افزایش تحمل گروه‌های مختلف در فضا، «جامعه‌پذیری بیشتر» (Marcus & Francis, ۱۹۹۸) و ایجاد فضایی فعال و سرزنده است. اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی بر پایه نیاز مردم به «حس تعلق اجتماعی» و تعامل

(عینی فر، ۱۳۸۶، ص ۱۷۹).

مهم‌ترین انگیزه محققان و صاحب نظران از جمله آرتور پری، اثبات لزوم ایجاد خدمات اساسی بود که باید در نزدیکی ساختمانهای مسکونی مستقر می‌شدند. از این رو عرصه استقرار این خدمات همسایگی خانوادگی نام گرفت. این مجموعه‌ها می‌توانستند واحدهای بنیادی در سلسله مراتب شهری نیز به حساب آیند. همچنین پری دریافت که کودکان عامل اصلی برقرار کننده ی روابط بین خانواده‌ها می‌باشند، از این رو عناصر واحد همسایگی را حول مدارس ابتدایی و یا کودکستان (در نظریه خود) قرار داد. انگیزه دیگر پری از مطرح کردن واحد همسایگی تقویت زندگی جمعی در شهرهای صنعتی آمریکا بود که به صورت تهدید آمیزی دچار ضعف شده بود.

کلارنس آرتور پری وجود اتومبیل و مخاطرات و مزاحمت‌های ناشی از آن را خطری برای انسانها و زندگی جمعی آنها می‌دانست و پیشنهاد می‌کرد که مسیرهای دسترسی به خدمات نباید توسط خیابانهای اصلی قطع شوند (پاکزاد، ۱۳۶۹، ص ۲۶).

طرح واحدهای خودیار را اولین بار پری مطرح و به تدریج پس از آمریکا در همه کشورهای غربی استفاده شد. وی مشخصه‌های خاصی را برای واحد های خودیار از جمله: همانندی مشخصات اجتماعی و فیزیکی مردم و نیز انجام فعالیتهای اجتماعی اولیه و ابتدایی در محدوده ی معین قابل بود. بطور خلاصه

با یکدیگر قرار دارد و این امر در یک فضای اجتماعی حمایت کننده میسر خواهد بود. (Lang, ۱۹۹۴). تعامل اجتماعی و برقراری ارتباط، می تواند یک موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه و ارتباط بین افراد باشد. افراد به برقراری رابطه اجتماعی نیاز ذاتی دارند و به همین دلیل موقعیت هایی فراهم می آورند تا بتوانند آن را تجربه کنند. رابطه اجتماعی با اهداف خاص صورت می گیرد، یا عاطفی است که شامل دوستی، خویشاوندی و روابط همسایگی است یا عقلانی است که در جست و جوی به حداکثر رساندن شانس افراد در رسیدن به هدف است. نظام فرهنگی و روابط اجتماعی به هم پیوسته اند. بدین معنی که برقراری و تداوم روابط اجتماعی سبب تقویت ارزشها و هنجارها یا فرهنگ می شود؛ و از سوی دیگر، فرهنگ شرایط و نحوه شکل گیری روابط اجتماعی را تعیین می کند. رابطه اجتماعی و فرهنگی در فضا اتفاق می افتد. بنابراین فضا مجموعه ای از روابط اجتماعی و فرهنگی میان گروه خاص و مکان خاص را در بر می گیرد. این روابط مدت زمان خاصی دارد، بنابراین زندگی اجتماعی در فضا و زمان واقع شده و توسط آن محدود می شود. نوع روابطی که در فضا برقرار می شود و شدت آن، به فضا معنی می دهد (طالبی، ۱۳۸۳، ص ۱۶۲). قوام و دوام جامعه به روابط اجتماعی و کمیت و کیفیت آن بستگی دارد. روابط اجتماعی اشکال متنوعی به خود می گیرد که در قالب دو الگوی کلان روابط مبتنی بر تفاهم و روابط مبتنی بر تضاد قابل دسته بندی است. عوامل متعددی بر هر یک از الگوها، روابط اجتماعی و کیفیت آن موثر است. روابط اجتماعی به عنوان یک فرایند در شهرهای بزرگ با وجود کثرت جمعیت و افزایش مداوم آن و همچنین با گسترش گروه های اجتماعی و سازمان های گوناگون پیچیده تر می شود. گاه گسترش این رویدادها به پیامدهایی منجر می شود که بالقوه برای تمامی جامعه شهری مخرب است. در این شهرها تعاملات انسان ها بسیار زیاد است و به همان نسبت که جمعیت افزایش می یابد، ناهمگنی نیز زیادتر می شود. برخی از صاحب نظران به ابعاد مثبت این

خصیصه اشاره می کنند که بر طبق آن شهر زمینه ای مساعد برای گونه های جدید زیستی و فرهنگی ایجاد کرده و مردم نه به دلیل همفکر و همگن بودن، بلکه به دلیل تفاوتشان از یکدیگر به حال هم مفید واقع می شوند. سودمندی و کارایی در روابط بین افراد شهر به پیشرفته ترین شکل خود در قالب حرفه ها و مشاغل تخصصی متعدد قابل مشاهده است. تخصصی شدن بر پایه وجود بازاری گسترده، صورت می گیرد که به نوبه خود بر تقسیم کار متکی است. در میان اندیشمندان علوم رفتاری که به موضوعات شهری توجه کرده اند، امس راپاپورت فردی است که با طرح موضوع کنش متقابل انسان و محیط را مطرح کرده است. به نظر او هر محیط شهری مجموعه ای از ارتباط متقابل میان عناصر محیطی و مردم است، ارتباطاتی که از الگوهای معینی پیروی می کنند و به این اعتبار معمولاً قابل پیش بینی و سازماندهی اند. راپاپورت دو ویژگی بر اینگونه محیط ها قائل می شود:

۱- «اول- تعدد محیط ها»: هر محیط شهری مجموعه ای از محیط های فیزیکی، اجتماعی، فرهنگی و غیره است.

۲- «دوم- پیوند میان تغییرات محیط فیزیکی با دیگر محیط ها»: با کسب چنین شناختی، در گام بعدی، راپاپورت لزوم آگاهی از چگونگی کنش متقابل انسان و محیط را به هنگام سازماندهی هر گونه محیط شهری متذکر می شود.

برای سهولت چنین مطالعه ای بافت محیط شهری را به اجزای ساختاری اش تجزیه کرده و آنها را در قالب چهار سازمان طبقه بندی و معرفی می کند:

۱- «سازمان محیط فضایی محیط»: به اعتقاد او روابط متقابل در محیط های فیزیکی، در وهله اول فضایی اند. زیرا اصولاً مردم و اشیاء از طریق جدایی توسط فضا با یکدیگر ارتباط دارند.

۲- «سازمان مفهومی محیط»: که با مفاهیمی که از طریق فرم ها، جنس ها و اجزای کالبدی محیط درک می شوند ارتباط دارد. در اینجا تاثیرات نشانه ها، رنگ ها، دورنماها، مصالح و غیره مورد توجه قرار می

گیرند.

۳- «سازمان زمانی محیط»: به معنی شدت و ریتم فعالیت های انسانی و سازگاری یا عدم سازگاری آنها با یکدیگر است. به اعتقاد راپاپورت، مردم همان طور که از نظر فضایی از یکدیگر جدا هستند، از نظر زمانی هم می توانند مجزا باشند.

۴- «سازمان ارتباطی محیط»: شامل ارتباط مردم و ارتباط مردم در محیط است. از نظر راپاپورت در محیط های شهری، این سازمان از دوره قابل درک است: پیوستگی با سیستم های جابه جایی و ابزارهای ارتباطی مثل تابلوها و هم چنین روابط انسانی رودرو (پروند، ۱۳۷۲، ص ۱۵۰).

راپاپورت معتقد است این چهار جنبه محیط شهری با وجود آنکه دارای کنش متقابل با یکدیگرند، هر یک از قواعد منظمی پیروی می کنند که قابل شناسایی است. سازمان یک محیط شهری در واقع حاصلی است از اجرای این قواعد که در نهایت منعکس کننده مفاهیم متفاوتی از کیفیت محیطی اند. از سوی دیگر، از آنجا که برنامه ریزی و طراحی شهری، از دید وی تلاشی است برای شکل دادن به برخی تصورات از یک محیط ایده آل، به منظور ایجاد محیطی سازگار از نظر ایده و عمل، داشتن ایده هایی از کیفیت محیطی، در آغاز کار برای برنامه ریز و طراح ضروری است. وی کیفیت محیط شهری را از دو جنبه قابل بررسی می داند:

۱- «اول- جنبه های مادی و بیوشیمیایی محیط فیزیکی»، که جنبه ساده تر محیطی را تشکیل می دهند مثل آلودگیهای هوایی، صوتی، بصری، تراکم جمعیت و غیره.

۲- «دوم- تعبیر پیچیده تر کیفیت محیطی به جنبه های روانی، اجتماعی و فرهنگی محیط» برمی گردد که کمتر قابل تعریف و بیشتر متنوع اند. عواملی که از نظر آثار مثبت و منفی که بر احساس و رفتار مردم بر جای می گذارند با رضایت آنها از محیط ارتباط دارد (پروند، ۱۳۷۲، ص ۱۵۱).

«مارگارت مید» در مقاله ای تحت عنوان همسایگان سازگار معیارهایی برای کیفیت محیط ارائه نموده است.

این معیارها عبارتند از:

«حس محله، حس تداوم، آگاهی از بیوسفرو و احساس سرنوشت مشترک، حفاظت اکولوژی. علاوه بر این وی خصوصیات چون تنوع، گمنامی، تحرک، انتخاب محل سکونت، اجتناب از جدایی اجتماعی و امکان گسسته شدن از پیوندهای اجتماعی را مطرح کرده است» (رفعیان و احمدی و اورنگ، ۱۳۸۶، ص ۶).

همبستگی اجتماعی

همبستگی اجتماعی از جمله مفاهیمی است که در دهه های اخیر در میان نویسندگان و نظریه پردازان رشته های مختلف در زمینه های علوم انسانی رواج پیدا کرده است. اصطلاح «همبستگی اجتماعی» برای نخستین بار توسط «امیل دورکیم» جامعه شناس فرانسوی مطرح شد (کورز، ۱۳۸۷، ص ۱۹۱). همبستگی اجتماعی در واقع شاخصی برای شناخت میزان وحدت و انسجام گروه و جامعه است و بعبارتی کوشش (احساس تعلق و هم سرنوشتی) بین اعضای گروه و جامعه را نشان می دهد. همبستگی اجتماعی عاملی است برای تسهیل ارتباطات اجتماعی با وجود چنین عاملی شهروندان می توانند با یکدیگر روابط متقابل داشته و از پیامدهای مثبت آن سود ببرند. از این مفهوم تحت عنوان چسب اجتماعی نیز نام برده می شود که افراد و گروهها را در کنار یکدیگر نگه می دارد. این چسب در واقع همان ارتباطات میان افراد یک گروه است که شامل تعاملات، شبکه ها و ظرفیت ها می شود. بدون چنین چسبی ما در واقع فقط با یک گرد همایی انسانها در کنار یکدیگر مواجه هستیم (موسوی، ۱۳۸۶، ص ۷۶). به نظر می رسد که همبستگی اجتماعی دارای معنای گسترده ای بوده و ابعاد و سطوح مختلفی را در بر گیرد. همبستگی اجتماعی را در سطح محله ای در سطح شهری و در سطح ملی می توان بررسی کرد. همچنین می توان همبستگی اجتماعی را در پیوندهای همسایگی و شبکه های اجتماعی و مشارکت های مدنی شهروندان جستجو کرد. در همبستگی های ملی معیارهای کلان، چون ارزشهای ملی و مذهبی مشترک، اهداف، زبان، تاریخ، فرهنگ، مذهب و ملیت مشترک عواملی هستند

که سبب ایجاد همبستگی اجتماعی در سطح کلان می شوند، در حالی که در سطوح خرد و میانی علاوه بر عوامل فوق الذکر عوامل دیگری نیز دخیل می باشند. در سطح محله ای همبستگی اجتماعی در قالب روابط فردی و شبکه های ارتباطی بین افراد و هنجارها و ارزشهای غیر رسمی حاکم بر آنها مطرح می شود. در مقیاس خرد همبستگی اجتماعی را با گروه ها و نهادهای محلی همچون انجمن ها، باشگاهها و تشکلهای مردمی، ویژگی های اجتماعی و فرهنگی ساکنان یک محله، میزان و شدت پیوندهای همسایگی، وجود شبکه های اجتماعی رسمی و غیر رسمی در محله، مشارکت های مردمی در محله و وجود اعتماد اجتماعی میان افراد محله ارزیابی می کنند (الوانی و سید نقوی، ۱۳۸۲، ص ۱۱). انسجام اجتماعی از مولفه های اصلی سرمایه های اجتماعی بشمار می رود. امروزه سرمایه های اجتماعی موتور محرکه برای حرکت بسوی توسعه پایدار به شمار می رود. در این تحقیق همبستگی اجتماعی به عنوان متغیر وابسته بوده و از طریق سه شاخص روابط دوستی و همسایگی، مشارکت های اجتماعی و میزان اعتماد به افراد و گروه های مختلف مورد ارزیابی قرار می گیرد. احساس تعلق به واحدهای همسایگی و محله

احساس تعلق به گروه، جامعه و مکانی خاص از جمله احساسات ضروری در زندگی اجتماعی انسانهاست. از دیدگاه روانشناسی اجتماعی حس تعلق اجتماعی، زبان و چارچوبی را به وجود می آورد که بوسیله آن ما نسبت به نحوه عملکرد افراد در گروهها و اجتماعات دانش و آگاهی پیدا کنیم. وجود این حس سبب می گردد از یک سو فرد در جامعه و محیط به شکل بالنده و پویا عمل نماید. از سوی دیگر موجب می گردد که فرد، گروه و جامعه و مکان (محله، شهر و غیره) را متعلق به خود دانسته و در جهت اعتلاء، ارتقاء و توسعه آن بکوشد. داشتن حس تعلق منجر به ایجاد حس داشتن سرنوشت مشترک می شود، حسی که از نظر روانشناسی موجب ایجاد همکاری، تعاون و مشارکت در میان اعضاء یک گروه و جامعه می گردد. حس تعلق به محیط و مکان (محله و شهر) نیز نوعی از احساس

تعلق است. وجود این حس ضمن اینکه برای فرد نوعی تشخیص و بالندگی را به همراه دارد سبب می شود که ساکنان در فعالیت های اجتماعی مربوط به مکان مورد نظر احساس مسئولیت کرده در آن مشارکت نمایند؛ به عبارتی حس تعلق مکانی میزان مشارکت پذیری افراد یک محله یا شهر را در امور مربوط به آن افزایش می دهد (موسوی، ۱۳۸۶، ص ۶۸). حس تعلق محله ای با تاثیر گذاشتن بر روی میزان مشارکت های اجتماعی در محله باعث تسریع و تسهیل در جریان توسعه محله ای می شود. از این رو می توان گفت حس تعلق خاطر محله ای در کنار عامل همبستگی اجتماعی در محله می تواند نقش مهمی در توسعه کالبدی و اجتماعی آن داشته باشد.

بر این اساس می توان به موارد زیر در حوزه روابط اجتماعی در واحدهای همسایگی و محلات اشاره کرد: فضای اجتماعی و روابط اجتماعی؛ رابطه اجتماعی در فضا و زمان اتفاق می افتد. مجاورت می تواند علت شروع رابطه اجتماعی باشد، اما شرط کافی آن نیست و میزانی از تجانس برای حفظ این روابط لازم است. ساختار فیزیکی و تقسیمات عملکردی فضا ممکن است گشاینده یا محدود کننده فرصت ها برای ارتباط باشد (طالبی، ۱۳۸۳). رابطه اجتماعی و فرهنگی در فضا اتفاق می افتد. بنابراین فضا مجموعه ای از روابط اجتماعی و فرهنگی میان گروهها و مکان خاص را در بر می گیرد. رابطه اجتماعی و فرهنگی مدت زمان خاصی دارد. بنابراین زندگی اجتماعی در فضا و زمان واقع شده و توسط آنها محدود می شود. نوع روابطی که در فضا برقرار می شود و شدت آن، به فضا معنی می دهد (طالبی، ۱۳۸۳). «دیر» و «والش» معتقدند که روابط اجتماعی می توانند در فضا شکل بگیرند و همچنین توسط شکل فضا، مورد تهدید قرار گیرند. (کارمونا و همکاران، ۱۳۸۸).

تعاملات اجتماعی؛ یکی از مهمترین نیازهای انسان در فضای عمومی، نیاز به برقراری تعامل و ارتباط با سایرین و عناصر محیطی در فضای عمومی شهری است. فضای شهری ظرف و مکان بروز زندگی اجتماعی افراد جامعه

جدول ۱. متغیرها، شاخص‌های بررسی کیفیت واحدهای همسایگی؛ ماخذ: نگارنده بر اساس یافته‌های تحقیق.

شاخص‌ها	گروه‌ها		
متغیرها	کیفیت محیطی	ویژگی‌های زیست محیطی	تمیزی آب و هوا؛ پاکیزگی محیط محله؛ امکان پیاده روی و دوچرخه سواری
		دسترسی	دسترسی به فضای سبز؛ دسترسی به خدمات تجاری روزمره؛ دسترسی به فضای آموزشی موردنیاز؛ دسترسی به فضای بهداشتی و درمانی؛ دسترسی به ایستگاههای حمل و نقلی
		ایمنی و آسایش	وجود سروصدای ناشی از ترافیک موتوری؛ وجود جرم و سابقه جرم در محله
	هویت	ایمنی و آسایش	احساس تعلق به محله؛ وجود رویداد تاریخی مهم؛ وجود مکان تاریخی مهم
		دیدبصری	هماهنگی محیط با فرهنگ ساکنین؛ هماهنگی ساختمان‌ها به لحاظ فرم؛ مناسب بودن نمی ساختمان‌ها؛ میزان زیبایی محله از دید ساکنین
	روابط اجتماعی	روابط رسمی	همکاری با سازمانها و شوراییاریها برای حل مشکلات محله
		روابط غیررسمی (مشارکت)	کمک در رفع مشکلات محله؛ میزان ارتباط با همسایگان؛ تمایل کمک به همسایگان و باری در حل مشکلات

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۴۹

است که بر اساس پایه‌های فکری خردگرایانه، مشارکت مدنی آحاد جامعه و رفتارهای جمعی شکل گرفته بر پایه ارزش‌های انسانی شکل می‌گیرد. این تعامل اجتماعی و مشارکت مردمی را می‌توان عنصر اصلی و اساسی محتوای فضای شهری برشمرد که روابط انسانی و فعالیت‌های شهری را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. میل به پیوند با دیگران و نیاز به بودن با دیگران، انگیزه‌ای است تا فرد را در بستر فضای عمومی شده و در دسترس همگان قرار داده شده، به تعامل با سایر افراد انسانی و نیز با محیط اطراف خویش وادارد و در این کنش‌ها و واکنش‌های انسانی و محیطی است که مکان عمومی در قالب (فضای شهری) نمایان می‌شود (منصوری و همکاران، ۱۳۹۰). مفهوم تعامل اجتماعی معطوف به مجموعه پویاها، گرایش‌ها و نگرش‌هایی است که بر اساس پایه‌های فکری خردگرایانه، مشارکت مدنی آحاد جامعه و رفتارهای جمعی شکل گرفته بر پایه ارزش‌های انسانی شکل می‌گیرد. این تعامل اجتماعی و مشارکت مردمی را می‌توان عنصر اصلی و اساسی محتوای فضای شهری برشمرد که روابط انسانی و فعالیت‌های شهری را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. میل به پیوند با دیگران و نیاز به بودن با دیگران، انگیزه‌ای است تا فرد را در بستر فضای عمومی شده و در دسترس همگان قرار داده شده، به تعامل با سایر افراد انسانی و نیز با محیط اطراف خویش وادارد و در این کنش‌ها و واکنش‌های انسانی و محیطی است که مکان عمومی در قالب (فضای شهری) نمایان می‌شود (منصوری و همکاران، ۱۳۹۰). مفهوم تعامل اجتماعی معطوف به مجموعه پویاها، گرایش‌ها و نگرش‌هایی

است که برپایه عقلانی تجمعی، باورهای مردمسالاری، خودباوری، خردگرایی و قانون‌گرایی است (پارسی، ۱۳۸۱) و (ستارزاده و همکاران، ۱۳۸۹). فضاهایی به لحاظ تعاملات اجتماعی موفق‌اند که از تعامل پویا، تبادل اطلاعات، کسب تجارب محیطی، امکان بیان خلاق افراد و گروه‌های حمایت‌کننده که این امر خود می‌تواند منجر به افزایش حس همبستگی اجتماعی و در نتیجه رضایت مندی بیشتر گردد.

عوامل موثر بر بروز تعاملات اجتماعی در فضا عبارتند از: (Lubis & other, ۲۰۱۰)

۱- «اجتماع پذیری»: یکی از مهمترین ابعاد و ویژگی‌های عمومی ایجاد فرصت‌های لازم جهت تعاملات اجتماعی می‌باشد. هنگامی که مردم با سایر افراد جامعه تعامل می‌کنند، رابطه قویتری با مکان و جامعه

خود احساس می نمایند.

۲- «فعالیت و کاربری»: رویدادهای اجتماعی، نوع فعالیت ها و کاربری های موجود درون فضا و توان آنها در جذب افراد و گروه های مختلف، مهمترین عامل در پویایی فضاهای عمومی و فعال بودن آن در ساعات و فصول مختلف است و شاخص ارزیابی این بعد، میزان و دفعات مراجعه افراد به فضا و مشارکت در فعالیت های مختلف است.

۳- «دسترسی و ارتباط»: این ویژگی می تواند در امنیت و عملکرد مثبت فضا موثر است. امکان دسترسی، تداوم حرکت و حضور گروه های اجتماعی ویژه در نقاط مختلف فضا، از جمله شاخص های تعیین کننده می باشند.

۴- «تصویر ذهنی و آسایش»: تصویر ذهنی با چگونگی سامان دهی کالبدی فضا و دریافت آسایش ذهنی از فضا، در ارتباط است. تشخیص و خوشایندی بصری فضا در جذب مردم موثرند که سبب می گردد مردم آن را جهت توقف، قدم زدن و تجربه حیات جمعی انتخاب نمایند (دانشپور و همکار، ۱۳۸۶).

بعد اجتماعی فضاهای عمومی مبتنی بر مثلثی از انسان، فضا و حیات جمعی می باشد که پاسخگویی به ابعاد مذکور مستلزم توجه به موارد زیر است:

- شناخت نیازهای انسان در رابطه با فضا و شناخت گروه های مختلف استفاده کننده؛

- شناخت ابعاد کالبدی فضاهای عمومی و قابلیت های آن در رابطه با بعد اجتماع پذیری فضا؛

- شناخت ابعاد موثر در حیات جمعی در نمونه های موجود و تامین ما به ازای کالبدی و فرصت های لازم جهت بروز فعالیت های اجتماعی (دانشپور و همکار، ۱۳۸۶).

خانه کوچکترین عضو همسایگی

گروه خویشاوندی بطور کلی عبارت است از مجموعه ای از افراد که بر اساس قرابت نسبی یا سببی با یکدیگر پیوند دارند و روابط اجتماعی، اقتصادی و عاطفی خاصی آنها را مرتبط می سازد. این گروه یا شبکه، تابع سنت هاست و مجموعه ای از تعهدات و مسئولیتهای

اجتماعی و مالی میان افراد آن وجود دارد. ازدواج درون گروه از خصوصیات اصلی آن است و ابعاد این شبکه در روستاها و شهرها و در میان طبقات مختلف اجتماعی متفاوت است. این شبکه موجودیت قانونی ندارد ولی یک واقعیت اجتماعی است که بر خانواده های هسته ای و خانواده های گسترده مسلط است و بر آنها سنگینی می کند (جمشید، ۱۳۵۰، ص ۴۷). با کمی دقت در مفهوم خانواده می توان دریافت، آن چیزی را که بنیانگذاران واحد همسایگی در جستجویش بودند همچون امنیت، آسایش، بهبود روابط ساکنین، دسترسی آسان و ... تنها با تمهیدات معماری و شهرسازی و خلق فضاهای مورد نیاز این واحدها تامین نمی شود، بلکه ریشه در مفاهیمی عمیق تر فرهنگی و اجتماعی دارد، همانطوری که فضای زندگی یا خانه صرفا با خلق فضای کالبدی معماری جوابگوی کلیه نیازهای جسمی و روحی انسانها نخواهد بود.

مفهوم همسایگی در فرهنگ ایرانی

همسایه و همسایگی در زندگی اجتماعی ما قدر و شانی بالا داشته و هنوز هم بسیاری از کارکردهای خود را به عنوان یک گروه اجتماعی به انجام می رساند. ضرب المثل های موجود در فرهنگ عامه و همچنین توصیه های دینی درباره رعایت حقوق همسایگی، حاکی از اهمیت و جایگاه این گروه اجتماعی است. تاثیر کیفیت های طراحی محیط در فراهم آوردن زمینه های لازم برای روابط اجتماعی را نمی توان انکار کرد، اما باید نسبت به حدود و قابلیتهای محیط زیاده روی نکرد. چه بسا ارزشهای مشترک پایگاه اجتماعی و اقتصادی و بسیاری از عوامل فرهنگی و اجتماعی نقش بسیار موثرتری را در تعامل اجتماعی بازی کند. مفهوم «همسایگی» با مفهوم «واحد خودیار» شباهت زیادی دارد اما این مسئله نباید باعث غفلت از خاستگاه فرهنگی و اجتماعی چنین مفهومی شود، اساسا حرمت همسایه و همسایگی در جامعه ما با غرب تفاوت زیادی دارد که خود ناشی از تفاوت در نظامهای ارزشی این دو است. به عنوان مثال ادوارد تی هال که همجواری ها را مورد مطالعه قرار داده است در کتاب خود می نویسد:

جدول ۲. ارزش های مؤثر بر کیفیت واحدهای همسایگی و محلات؛ مأخذ: روشن و شکیبائی، ۱۳۹۰

معیار	زیرمعیار
کالبدی	نفوذپذیری، دسترسی به مراکز مهم، تراکم مناسب، کفایت خدمات محلی، اختلاط کاربری ها، سازگاری و مطلوبیت کاربری ها، مقیاس انسانی، شبکه دسترسی، سلسله مراتب فضایی، محصوریت مناسب، خوانایی محیط، پایداری و استحکام بناها و غیره.
اجتماعی و فرهنگی	سرزندگی، هویت و تعلق خاطر، کنترل و نظارت اجتماعی بر فضاهای عمومی، دسترسی عادلانه به فرصت ها، محوریت عرصه های عمومی، تحقق مشارکت شهروندان در امور، شکل گیری جامعه محلی و غیره.
اقتصادی	بهره وری اقتصادی از زمین، هزینه های دسترسی به مراکز خدمات و اشتغال، تنوع درآمدی و در نتیجه تنوع مسکن در سطح محله، خودکفایی و خوداتکائی محله یا شهر و غیره.
زیبائی شناسی	کنترل محورها و کریدورها، تنوع بصری، سازگاری بصری، تناوب بصری، وحدت اجزاء، تنوع رنگ، کاربرد عناصر بومی و نمادین
زیست محیطی	زمینه سازی برای حفاظت از اکوسیستم ها، سبزیگری، کارآیی مصرف انرژی، سیستم دفع پسماندهای خانگی، تعادل محیط طبیعی و مصنوع، عدم آلودگی هوا، عدم آلودگی صوتی، تراکم بهینه جمعیتی و ساختمانی.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۵۱

همسایه در کنار یکدیگر زندگی کنند ضروری است. مجاورت مکانی به تنهایی نمی تواند به تعامل اجتماعی افراد بیانجامد. برنامه ریزی اجتماعی نقش تعیین کننده ای در روابط اجتماعی داشته و آن طرح و برنامه ای موفق تر خواهد بود که مکان و اجتماع را با یکدیگر در نظر گرفته باشد.

انگیزه ها، نیازها و روابطی که زمینه های همسایگی در قدیم بوده اند امروزه تغییر کرده است. زمانی بود که همسایگان به سبب نیازهای فوری خود و با قرض مواد غذایی و با لوازم زندگی غیر ضروری روابط گسترده ای با هم برقرار می کردند که اکنون این گونه روابط کمتر دیده می شود. لذا درک انگیزه های مردم برای برقرار روابط همسایگی می تواند کمک شایانی در زمینه سازی کالبدی و اجتماعی برای روابط همسایگی باشد. «امروزه ابتدا مجموعه های مسکونی یا همان واحد همسایگی ساخته می شود و سپس خانواده هایی از اقصی نقاط با ویژگی های متفاوت اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی در آنها ساکن می گردند و لذا تعامل اجتماعی برقرار شده بین چنین افرادی را نمی توان با یک واحد همسایگی

در انگلستان قرابت و نزدیکی مفهومی ندارد. این واقعیت که شما در همسایگی خانواده دیگری زندگی می کنید به این معنی نیست که شما حق ملاقات یا برقراری ارتباط اجتماعی با آنها را دارید و یا اینکه بچه های شما حق بازی با بچه های آنها را دارند. زیرا روابط انگلیسی ها نه بر پایه همجواری در فضا بلکه بر پایه پایگاه و وضعیت اجتماعی افراد طرح ریزی می شود.»

در جامعه سنتی ما نظام عشیره ای، نظام شغلی، مذهب و ... نقشی اساسی در به وجود آوردن قلمروها و همسایگی داشته است که می توان، نمود آن را در حوزه بندی محلات سنتی شهرهایی همچون یزد مشاهده نمود. اگر تمایلی برای ارتباطات اجتماعی نباشد، نمی توان از محیط فیزیکی انتظار بالایی داشت، و در واقع ترکیب جمعیتی، ارزش ها و هنجارهای آنها و بسیاری از عوامل فرهنگی و اجتماعی نقش عمده ای در موقعیت قلمرو همسایگی خواهد داشت. برنامه ریزی عالمانه بر اساس مطالعات جامعه شناسی، مردم شناسی و روانشناسی برای جمعیتی که قرار است به عنوان

ارگانیک که به تدریج و منطبق با ارزش های مشترک شکل گرفته، مقایسه نمود. علاوه بر این امروزه مسکن به عنوان یک کالای مصرفی در آمده است که مرتب تعویض می شود و لذا بر تغییراتی که در بافت های اجتماعی به وجود می آید شدت می بخشد» (اکبرپور، ۱۳۸۱).

اکنون افزایش درآمد باعث می شود در شهرهای بزرگ خانواده هایی که در محلات قدیمی می زیسته اند به محلات مرفه و اعیان نشین کشانده شوند. این تحرک مکانی چند مرحله ای در درون شهر و توالی گروه ها در همسایگی های مختلف در شهرهای بزرگ چشمگیر است. در گذشته همسایگی تحت شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زمان خود کارکردی مناسب به عنوان سکونتگاه در قالب سلولهای شهری ارائه می داد و تغییراتی که در طول زمان در عناصر متشکله آن به وجود آمد، ناشی از تغییر در مناسبات اجتماعی و اقتصادی بطور اعم و تغییر شرایط محلی به طور اخص بوده است.

خانه جزئی از نظام محله

اگر چه خانواده، خود به عنوان یک گروه اجتماعی است، اما در یک جامعه سالم سلسله ای زنجیروار از گروه های اجتماعی کوچک و بزرگ وجود دارد که هر کدام از آنها کارکرد و وظایف خاص خود را دارند و اختلال در کارکرد یکی دیگر گروه ها را نیز دچار مشکل می کند. نقش پذیری خانه و سکونتگاه در برابر وظایفی که بر عهده دارند در هر جامعه و فرهنگی متفاوت است. اگر چه در بررسی های عملی ناچار به تفکیک زندگی خصوصی و اجتماعی هستیم، اما در عمل چنین تجزیه ای امکان پذیر نیست، چراکه این دو به هم پیوسته و درهم تنیده اند. پژوهشی که بخواند به رابطه زندگی اجتماعی و شکل سکونتگاه (در مقیاس های متفاوت همسایگی، محله، شهر و ...) بپردازد هر چند در حوزه طراحی شهری قرار می گیرد، اما تاکنون کمتر دیده شده که به ارتباط این دو در فرهنگ و جامعه ما با نگاهی فراتر از نگاه زیبایی شناسانه پرداخته شود. نگاهی که به رفتارهای اجتماعی بیشتر از شکل توجه

گردد و تنها به تجزیه و تحلیل های بصری پرداخته نشود. اگرچه این چنین نگاه هایی می تواند اطلاعات ارزشمندی را در اختیار ما قرار دهد، اما غفلت از رابطه محیط کالبدی و زندگی روزمره و اجتماعی مردم خطر بزرگی است که ناشی از در نظر گرفتن شکل سکونتگاه به عنوان اثر هنری صرف بوده است. همانطور که مفهوم واحد همسایگی در غرب بر پایه مطالعات جامعه شناسان شکل گرفت برای بررسی رابطه خانه و محله مطالعات جامعه شناسی برای شناخت زندگی اجتماعی و خصوصی ما می تواند کارساز باشد و اگر بخواهیم بنا به ماهیت میان رشته ای بودن معماری از دانش جامعه شناسی کمک بگیریم، فراهم آوردن زمینه های لازم جهت همکاری این رشته ها با یکدیگر امری ضروری است. بافت های سنتی ما با اینکه کوچه هایش اندودکاری شده و به زیبایی بصری آنها افزوده می شود، اما روز به روز زندگی در آنها بی رنگ تر می شود و این علامتی از عدم توانایی مجریان از شناخت نیازهای اجتماعی و واقعی مردم در زندگی روزانه است. محله، عنصر سازنده ساختار اجتماعی و کالبدی شهر

بسیاری از قابلیت های انسان از طریق روابط اجتماعی با دیگران گسترش و توسعه می یابد و در حقیقت نیاز به روابط اجتماعی نیازی فطری است. مفهوم کلیدی تمام مباحث طراحان محیط بر سر این مساله است که چگونه می توان با پیش بینی رفتارهای انسانی محیطی به وجود آورد که در آن، زمینه برای فراهم شدن روابط اجتماعی مطلوب فراهم گردد. زندگی انسان محدود به زندگی شخصی و خصوصی او در خانه نمی شود و تا شعاعی در سکونتگاه او امتداد می یابد. در واقع در یک زمینه اجتماعی است که زندگی او معنا می یابد و همواره خانه در تعامل نزدیک با محیط و بستر فرهنگی و اجتماعی و کالبدی که در آن قرار می گیرد است. محله که نوعی قلمرو فیزیکی - اجتماعی و فرهنگی است در پاسخگویی به نیاز و ارتباط اجتماعی خانواده در ساختار کالبدی شهرهای سنتی ما جایگاه مهمی دارد. هر چند با تغییر در شرایط اجتماعی، اقتصادی، تکنولوژیکی و فرهنگی مفهوم محله نیز دچار

دگرگونی‌هایی شده است اما این مفهوم همچنان به عنوان اصلی ترین تفکر حاکم بر شهرسازی ما در خور توجه و تامل است. اگر خانه عرصه‌ای برای زندگی یک خانواده در فرهنگ ماست، محله نیز عرصه‌ای برای زندگی یک خانواده و گروه اجتماعی بزرگتر است. گروه اجتماعی که همزیستی مسالمت آمیزشان بر اساس ارزشها و ویژگی‌های مشترک شکل می‌گیرد. ضروری است که پیش از آنکه به مسائل کالبدی و فیزیکی محله پرداخته شود، مفاهیم اجتماعی و خصیصه‌های این گروه اجتماعی به دقت بررسی و مطالعه شود. به عبارت دیگر برنامه‌ریزی اجتماعی یک محله قبل از طراحی کالبدی آن الزامی به نظر می‌رسد. محله به مثابه سلول اصلی شهرهای سنتی، سکونتگاه قوم، نژاد، مذهب یا فرقه‌ای خاص است. جامعه شهری رنگ گرفته از نظام اجتماعی عشیرتی، در روند شکل‌گیری خود مجموعه‌هایی را ایجاد کرد که به محله معروف شدند. از ابتدای بنای شهرهای اسلامی و حتی قبل از اسلام، هر قوم و قبیله‌ای تحت شرایط خانوادگی، منافع مشترک و شبکه‌های خویشاوندی، خود محله‌ای جداگانه در شهر بنا می‌کرد. نیاز به همبستگی داخلی از طرفی، تهدید گروه اجتماعی خودی در مقابل دیگران از سوی دیگر، لزوم خوگفایی نسبی را در زمینه‌ی خدمات و تاسیسات لازم توجیه می‌کرد. همبستگی اجتماعی - فرهنگی سبب ایجاد عامل روانی تعلق به محله و پیروی افراد از آداب و رسوم واحد و نیز احساس تمایز نسبت به ساکنان دیگر محلات بود. به طوری که در چهارچوب روابط اجتماعی ارگانیک آن چنان تجانس فرهنگی‌ای در هر مرحله وجود داشت که اختلاف طبقاتی بین فقرا و ثروتمندان، بعد فیزیکی که امروز شاهد آن هستیم، نمی‌یافت. محلات شهرهای سنتی ما مانند بافت قدیم شهر یزد بر پایه وجوه مشترک مذهبی (مانند محلات زرتشتی نشین) و یا معیارهای شغلی (مانند محله سهل بن علی که برای تجار بوده) و یا بر اساس نظام عشیره‌ای (مانند مجموعه فامیلی شیرازی‌ها و مجموعه عرب‌ها) و قومی شکل می‌گرفته است. در واقع وجوه مشترکی را می‌توان در

محلات در معیارهای محله نشینی و تعریف قلمروهای محله یافت. اما امروزه بر اثر تغییرات اجتماعی صورت گرفته در اعتبار این معیارها برای جامعه امروزی باید احتیاط نمود. امروزه معیارهای شغلی در محل انتخاب مسکن جای خود را به جایگاه اقتصادی و میزان درآمد خانواده داده است.

ویژگی دیگر محلات با ارزش در بافتهای سنتی وجود فعالیتهای مشترک بین افراد محله و واحدهای همسایگی است. وجود فضاهای عمومی همچون مسجد، تکیه، مدرسه، بازارچه و حسینیه در داخل محلات و در فاصله‌ای بلافاصله با خانه‌ها، همسایگی‌ها و محلات دلیل روشنی برای این مدعا است چراکه زمینه‌های مناسبی برای فعالیتهای مشترک اجتماعی و گروهی چون نماز جماعت، مراسم عزاداری ماه محرم، برگزاری مراسم عید، خرید و غیره را فراهم می‌آورد. یقیناً لحاظ نمودن و طراحی چنین فضاهایی در طراحی شهری محلات دارای اهمیت است اما مهمتر از آن انگیزه کافی برای انجام چنین فعالیتهای اجتماعی است چرا که بدون حیات و زندگی این فضاهای گروهی نمی‌توان به موفقیت محیطی محله امید بالایی داشت. «نکته مهمی که باید در نظر گرفته شود و طراحان می‌بایست در طرح و خلق این دست فضاها در نظر داشته باشند این است که حوزه‌ی درگیر در مسائل طراحی فضاهای جمعی محلات و شهر فراتر از طراحی فرمال می‌باشد. ترکیبی از برنامه‌ریزی اجتماعی و طراحی درست براساس شناخت عمیق لازم است تا طراحی در مسیر تقویت جریان وزندگی فضای عمومی محلات و شهر قرار گیرد» (دشتی، ۱۳۸۹، ص ۴).

فرامرز رفیع پور به عنوان جامعه‌شناس یک خصوصیت مهم را برای هر گروه اجتماعی از جمله محله برمی‌شمارد در آن احساس تعلق خاطر است (رفیع پور، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹). جدای از نقشی که فعالیتهای گروهی محله نظیر مراسم اعیاد، مراسم عزا، مراسم عروسی در بالا بردن حس تعلق خاطر به گروه اجتماعی محله دارند و در مواردی تعلق گروه آنچنان است که عده‌ای علی‌رغم برخی از مشکلات حاضر به ترک افراد

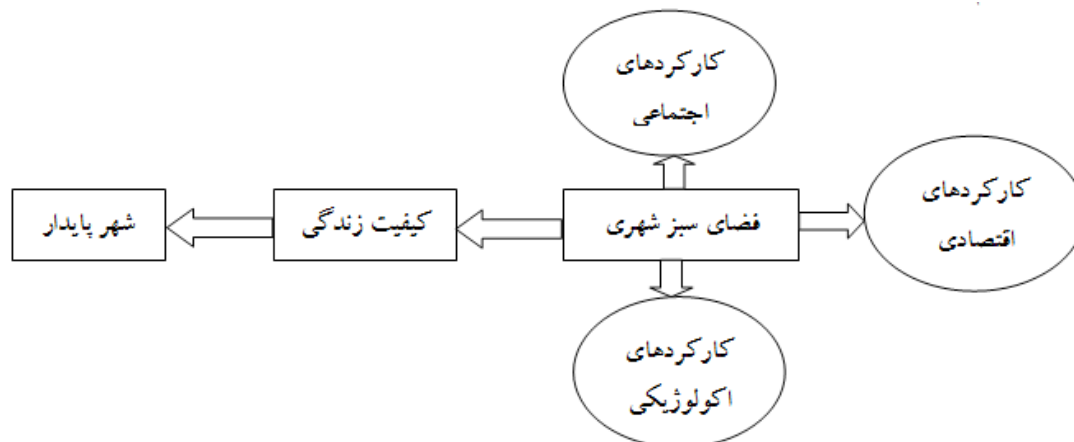
مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

آشنای محل نمی باشند، از تعلق به مکان نیز نباید غافل شد. هنوز عده ای آنچنان به محله پدیری خود و محله ای که در آن بزرگ شده اند احساس تعلق می کنند که حتی پس از سالها حاضر به ترک آن نیستند. تعلق به مکان در تقویت احساس تعلق خاطر موثر است. این علاقه به محله و ساکنین محله در قدیم باعث شده بود که افراد نسبت به هم و سرنوشت محله حساس باشند. اصطلاح عامیانه «بچه محل ماست» و پشتیبانی از بچه های محله در واقع بروز ناراحتی در تایید این مطلب است. ساکنین محله نسبت به یکدیگر و به محله نوعی احساس «ما» شدن داشتند. خود را جزئی از جمع، و بقا و آسایش خود را در کارائی و قدرت مجموعه می دیدند. احساس همبستگی شدید، کمک یار هم بودن و خودکفایی گروههای اجتماعی محله انسجام و همگنی خاصی به بافت کالبدی محلات داده بود. روابط اجتماعی مذکور بصورت بسیار ظریفی در شکل گیری و استخوان بندی محله موثر بود و شبکه ارتباطی و مرکز محله و دیگر عناصر کالبدی مانند آب انبار، مسجد، حسینیه، سقاخانه و حمام را تعریف می نمود. یکی از عوامل مهم در ایجاد حس تعلق، هویت و شناسه بخشیدن به محله است. هویت هر کدام از اجزای محله یعنی خانه ها و خانواده ها تا حدود زیادی وابسته و درگرو هویت و شخصیت محله است. در حوزه طراحی شهری عوامل بسیاری را جهت هویت بخشی به مراکز شهری و محلات نام می برند. یکی از مهمترین عوامل هویت دهنده در بافت محلات سنتی که ارتباط تنگاتنگ با کوچکترین عضو محله و واحد همسایگی برقرار می کند، سلسله مراتب در صورت بندی فضاهای دسترسی است. ارتباط هر یک یا چند خانه و واحد مسکونی بوسیله ی بن بست خصوصی و یا فضای نیمه خصوصی ای که همان کوچه است برقرار می شود. با عبور از کوچه ها و گذرها و رسیدن به راسته های اصلی و میدانچه ها، برخوردها و به دنبال آن روابط اجتماعی ساکنین محله بیشتر و بیشتر می شود. در ارتباط با خانه و محلات و واحدهای همسایگی توجه به نکات زیر نیز قابل تامل است:

امنیت در ارتباط خانه و محله؛ یکی از مهمترین نیازهای انسانی در حوزه روانی است و از عواملی است که تا حدودی در شکل گیری کالبدی فضاها باید مورد توجه و دقت قرار گیرد. در آمریکا نظریه فضاهای قابل دفاع توسط اسکار نیومن با مشاهدات انتقادی خود در رابطه با ساختارهای موجود بود او عقیده داشت: «فضاهای که امکان دیدن و دیده شدن در آنها بیشتر باشد، امکان کمی برای فرار فراهم می کند و در ضمن پتانسیل کمتری برای فعالیت مجرمان فراهم می کند» (علیخواه و ربیعی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۵). او سه فاکتور را در افزایش جرم در مناطق مسکونی مهم می شمارد: الف) بیگانگی؛ ب) عدم وجود نظارت؛ و ج) در دسترس بودن راه فرار. بنابراین نیومن معتقد است که با استفاده از ساز و کارهای نمادین شکل دادن عرصه های تعریف شده می توان یک محیط کنترل شده را فراهم ساخت (مدیری، ۱۳۸۵، ص ۱۶). این نظریه از چهار اصل اساسی زیر تشکیل شده است: قلمرو داری؛ مراقبت طبیعی؛ تعیین مرز و تصویر و محیط اجتماعی و فرهنگی مکان ها و ساختمانها (بیات و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۶۰). در یک تئوری دیگر که توسط «ویلسون و کلینگ» با عنوان نظریه نامدینیت یا پنجره ای شکسته بیان شده است آنها اشاره می کنند که محله های که در آن نشانه های از بی توجهی و خرابی نظیر تلنبار شدن زباله ها، نمای بیرونی ناموزون ساختمنتها و پنجره های شکسته وجود دارد حاکی از آن است که ساکنین آن محله آسیب پذیری بیشتری دارند و قصد دارند خود را از حضور، مشارکت و محافظت اجتماع خود کنار بکشند. این شاخصها می توانند زمینه ایجاد جرم را فراهم کنند (علیخواه و ربیعی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۶). اصول کلی که طراحان شهری بر مبنای این نظریه برای ایجاد تغییر محیطی بکار برده اند عبارتند از: الف) کنترل دسترسی؛ ب) مراقبت؛ ج) فعالیتهای حمایتی؛ و د) پیشگیری از مُحَرکها. در واقع CPTED بنابه گفته اشنایدر، مطالعه همه جانبه و طراحی محیطی برای ایجاد رفتار مطلوب، افزایش کارآمدی و کاهش بروز رفتارهای ضد اجتماعی است (اشنایدر، ۱۳۸۵، ص ۱۳). اگرچه این

نمودار ۳. ارتباط مفهومی بین فضای سبز شهری، کیفیت زندگی و شهر پایدار؛ ماخذ: نگارندگان.

دستورالعملها از سال ۱۹۶۰ وجود دارد اما استفاده و توجه به آنها در فرآیندهای طراحی زیاد به چشم نمی خورد دستورالعملهای CPTED نقش مهمی را در دلبستگی به مکان دارند اگر استفاده کنندگان از محیط آن را ناامن ادراک کنند آنها قصد دلبستگی به محیط را نداشته و در نتیجه سطح تعاملات نیز کاهش خواهد یافت.

خوانایی و تجربه های زیباشناختی در ارتباط خانه و محله؛ شاخصه وضوح و خوانایی نشانگر میزان اطلاعاتی فضایی است که می توان به صورت بصری از یک فضا به دست آورد بنابراین وضوح و خوانایی شهر ارتباط مستقیمی با مفهوم بازسازی کل شهر در ذهن و کنار هم چیدن این قطعات در کنار یکدیگر دارد بنابراین وضوح رابطه ای میان ویژگی های محلی و فراگیر فضای شهری می باشد (Hiller, ۲۰۰۷; ۳۲-۴۰). خوانایی در دو سطح اهمیت پیدا می کند: فرم کالبدی و الگوهای فعالیت. مکان ها ممکن است در یکی از این دو سطح خوانا و قابل فهم باشند اما باید آگاهی از فرم کالبدی و الگوهای فعالیت به تکمیل یکدیگر پردازند. از جمله مهمترین فاکتورهای مؤثر در خوانایی، کاراکترهای کالبدی و طبیعی، تنوع و پیچیدگی، پیاده روی و پیاده محوری می باشد که عوامل کالبدی مؤثر در خوانایی و ادراک و دریافت احساسات عابرین شامل شیب و انحنا، معابر، تغییر موقعیت ناظر، ثبات و پیوستگی مسیر و جهت، تغییر و تناوب مسیر، امکان حرکت مطلوب پیاده

و تصمیم گیری در فضای شهری امکان ادراک محیط و بهره گیری از ارزشهای بصری، فرهنگی و اجتماعی نیز افزایش پیدا می کند. پژوهشگران بسیاری سعی نمودند تا محتوای تصویر ذهنی مردم را از فضاهای کالبدی کشف کنند. آنان با استفاده از تکنیکهای مختلفی چون مصاحبه و کنکاش درباره چگونگی جهت یابی و جهت گیری در مکان و یا تقاضا از مردم برای ترسیم کردن نقشه ای از مکان مورد تحقیق، آنگونه که در ذهن دارند، تصور ذهنی مردم از مکان را کشف کنند (Lynch, ۱۹۷۲). مردم موقعی می توانند از منافع گزینه هایی که آن کیفیات را عرضه می دارند بهره گیرند که بتوانند سامان فضایی مکان و آنچه را که در آنجا می گذرد درک کنند. خوانایی - کیفیتی که موجبات قابل درک شدن یک مکان را فراهم می آورد - عنوانی است که از این پس مورد بحث قرار می گیرد.

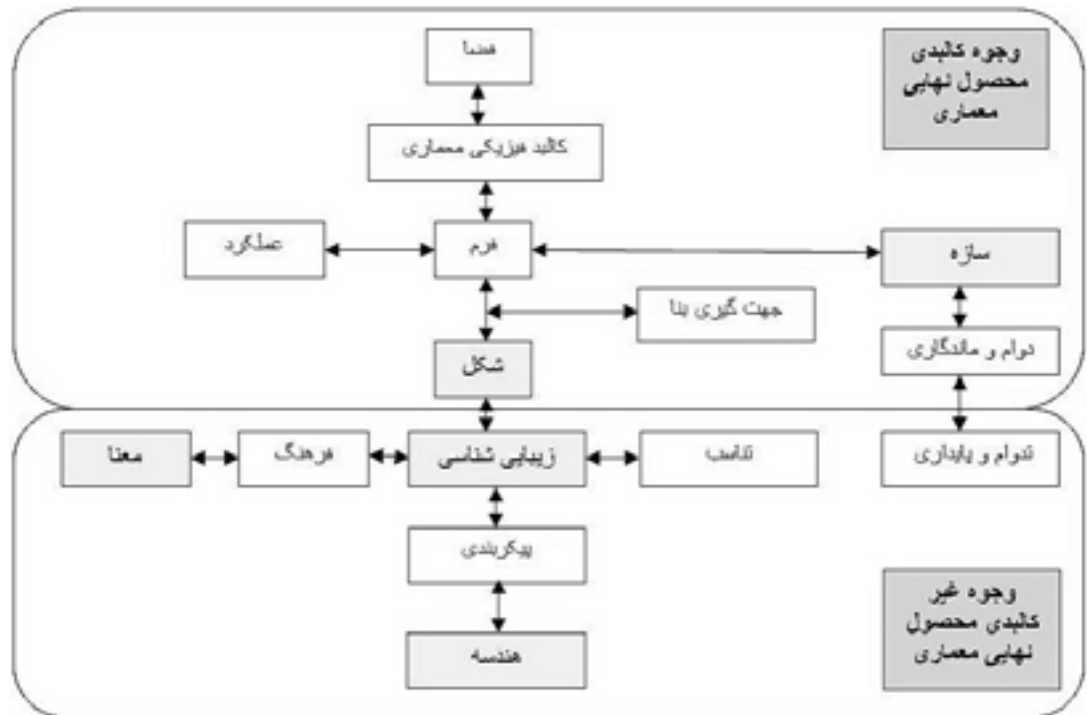
فضای سبز در ارتباط خانه و محله؛ سرانه فضاهای سبز عمومی از قبیل پارکها در سطوح مختلف معمولاً بین ۷ الی ۱۴ متر مربع پیش بینی می گردد. سرانه فوق بستگی به معیارهایی از قبیل اقلیم، وضعیت جغرافیایی و مسایل دیگر مورد مطالعه دارد (وزین، ۱۳۷۸، ص ۹۵). کارکرد فضای سبز شهری، بویژه در کلان شهرها بسیار مهم بوده و وجود آنها بخش جداناپذیری از مجموعه شهرها تلقی می شود. به طوری که در بسیاری از متون شهرسازی از فضای سبز شهری بعنوان یکی از شاخص های مهم شناخت کیفیت محیط های انسان

ساخت یاد می کنند (زیاری و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۲۹۰).

کوین لینچ با کتاب «سیمای شهر» (۱۹۶۰) تحقیق تجربی در مورد شیوه های ادراک و استفاده مردم عادی از شهرها را بنیان گذاشت. کارهای او مشوق انجام تحقیقات اجتماعی در مورد موضوعات عمده برنامه ریزی همچون فضاهای قابل دفاع و استفاده از فضاهای عمومی بود. مشاهدات دقیق و بلیام وایت در مورد روشهای واقعی استفاده مردم از پارکها، میدان ها و پیاده روها و پیشنهادهای منتج از آن برای مردمی کردن فضاهای عمومی نیز باعث عمومی تر شدن این شیوه ها و تحقیقات گردید (اعتماد و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۳۴۶). هر چند که از عملکرد فضای سبز در ساخت کالبدی شهر و عملکرد زیست محیطی آن می توان انتظار بازدهی اجتماعی و روانی داشت لیکن در طراحی فضای سبز به منظور دستیابی به آثار اجتماعی و روانی پارک های شهری، هدف اصلی هر چه نزدیک کردن انسان و طبیعت به یکدیگر است. هر انسانی تحت هر شرایطی روزانه به چند ساعت آرامش نیاز دارد و این نیاز با فشردگی جمعیت در محل مسکونی زندگی آپارتمان نشینی در آینده بدون شک بیشتر هم خواهد شد (زیاری و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۲۹۷). فضاهای سبز عمومی (پارک های عمومی) فضاهایی هستند که بیشترین سهم از فضای درون شهری را به خود اختصاص می دهند. و این یک نسبت منطقی نیز هست. چراکه اکثریت جامعه معمولاً افرادی تشکیل می دهند که سن بالای هیجده سال دارند. این گروه از انسان ها، طبعاً علایق منطقی تر و متناسب با سن خود دارند. در پارکی که متعلق به آنهاست، پارکی عمومی است، باید کتابخانه ها و تفرجگاههای عمومی وجود داشته باشد. جاهایی برای آرامش و استراحت و تفریح خانواده ها و بازی های مخصوص آنها، این پارک ها نیز باید نزدیک مناطق مسکونی احداث شوند. در طرح شهر آیندگان، پارک های عمومی شهری دارای همه امکانات فرهنگی، ورزشی، تفریحی اعم از سینما، تئاتر، موزه، نمایشگاهها و کتابخانه ها و غیره می باشند (خوروش، ۱۳۷۷، ص

۳۵). استفاده از فضای سبز شهری به عنوان بخشی از زندگی روزانه است که جنبه های اجتماعی کاربران با فضای سبز در تعامل می باشد. و یک ارزیابی تعامل است بین کاربر و فضا. و به دنبال نظرات کاربران و شناسایی عوامل مثبت و کمک به استفاده از آنها و چه عواملی منفی و دلسرد کننده استفاده کنندگان می باشد (Bjerke and others, ۲۰۰۶:۳۸). تحرک و جدایی فضایی (یعنی فواصل واقعی خیابان ها و خط مستقیم)، هر منطقه ویژگی های منحصر فرد خود را دارد. که می تواند برای برنامه ریزی آینده امکانات عمومی مفید باشد و با مدل سازی آن در GIS، یک مرجع مفید برای کمک به برنامه ریزان شهری در توزیع عادلانه تر امکانات عمومی باشد (Chang and Liao, ۲۰۱۱:۳۷۰).

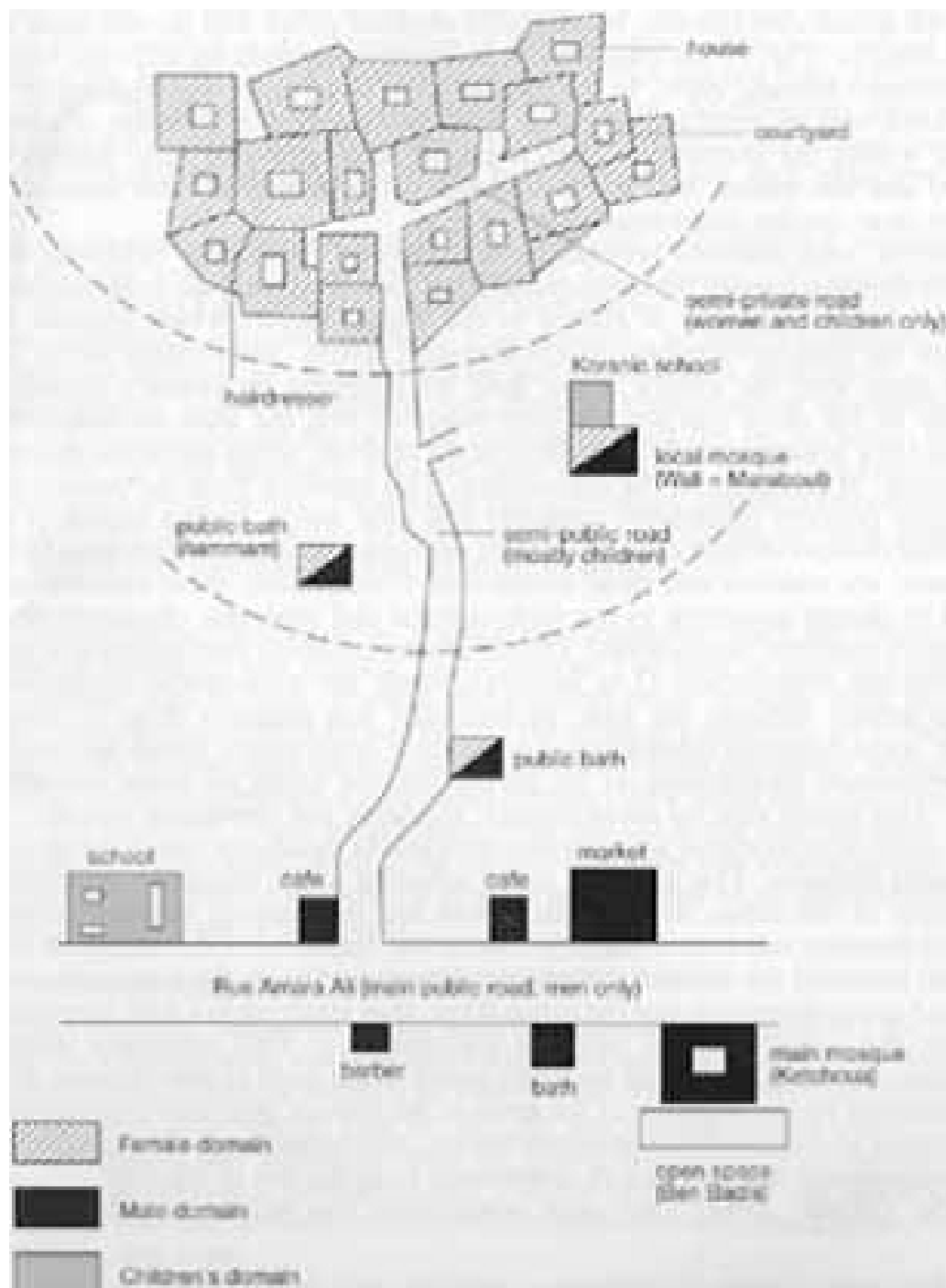
تصورات ذهنی از محیط کالبدی خانه و محله؛ با آنکه مطالعات محیطی در ابتدا تحت تأثیر رویکردهای صرفاً روان شناسانه تنها بر دانش و باور و شناخت متمرکز بودند، و به ابعاد و ماهیت خود محیط فیزیکی توجه خاصی نداشتند؛ اما مطالعات بعدی با تعریف و تبیین مفاهیمی چون فضای شخصی، ازدحام، مکان های مقدس و مانند آنها ویژگی های کالبدی و ابعاد محیط را نیز در مطالعات وارد کردند. فریتز استیل عوامل کالبدی تأثیرگذار در ادراک و حس مکان را اندازه، درجه محصوریت، تضاد، مقیاس، تناسب، مقیاس انسانی، فاصله، بافت، رنگ، بو، صدا و تنوع بصری معرفی میکنند. از سویی دیگر مؤسسه معتبر پژوهشی پروژه فضاهای عمومی حداقل دو مورد از چهار کیفیتی که برای مکانهای موفق ذکر می کند، مستقیماً به کیفیت طرح و کالبد فیزیکی اشاره دارند. این موارد به دسترسی و نفوذپذیری و نیز راحتی و تصویر کالبد فیزیکی می پردازند. با تکیه بر آن پژوهش ها و با دقت در بافت محله های مسکونی، شاخص های ادراک ذهنی شهروندان از کالبد و محیط فیزیکی محلات مسکونی شهری را به عنوان یکی از مؤلفه های مؤثر بر حس مکان شهروندان مطرح می کنیم. با توجه به بافت فیزیکی نوع محله های مسکونی شهری شاخص های ارزیابی ادراکی از

نمودار ۴. وجهه مختلف معماری اسلامی در شهر اسلامی؛ ماخذ: حجازی و مهدیزاده، ۱۳۹۳، ص ۸.

قبلی در محیط و اشاره ای ضمنی به خاطرات است؛ و قابلیت تعاملی به ویژگی هایی ناظر است که محیط برای ایجاد و تقویت و تحت تأثیر قرار دادن تعاملات ادراک جمعی ایجاد می کند. تصورات ذهنی از محیط اجتماعی، تمایل به تعاملات اجتماعی و مشارکت در تصمیم گیریها و فعالیتهای جمعی در کنار تصور ذهنی از شأن اجتماعی ساکنان محله می توانند به عنوان شاخص های ارزیابی ادراک و تصور ذهنی شهروندان از محیط اجتماعی محله سکونتشان مطرح شوند. تصور ذهنی از محله به مثابه تداعی کننده معنا؛ «فریتز استیل» به خصوصیات مانند تاریخ، تخیل، توهم، رمز و راز، شگفتی، شور و خاطره به مثابه اسباب ایجاد رابطه متمرکز با مکان ها یاد می کند. رلف نیز تصورات ذهنی را مؤثرترین عامل هویت مکان می شناسد و معتقد است: تا زمانی که معنای مکان ها تنها در ساختار فیزیکی و فعالیتهایی که در آن رخ می دهد جستجو شود، چیزی یافت نمی شود؛ بلکه باید معنا را در تصویرهای ذهنی و تجربه های انسان ها از مکان جستجو کرد. بر این اساس، ادراک و تصورات ذهنی از

کالبد فیزیکی می توانند بر کیفیت ادراک شهروندان از جذابیت منظر شهری و طبیعی، مبلمان شهری، نظافت و تمیزی، دسترسی به خدمات شهری و محله ای، و نیز دسترسی به حمل و نقل عمومی باشد. تصورات ذهنی از محیط اجتماعی محله؛ مکانها گاهی به عنوان ظرف و بستر ارتباطات اجتماعی و فرهنگی قلمداد شده اند، تا آنجا که برخی مطالعات تعلق به مکان را بیشتر به آن ارتباطها منتسب کرده اند تا به ماهیت فیزیکی مکان هر چند برخی از مطالعات در صفت انحصاری و حتی تفضیلی نقش تعاملات اجتماعی در ایجاد و تقویت حس مکان و تعلق به مکان تشکیک کرده اند؛ اما صرف اهمیت وافر روابط اجتماعی در شکل گیری و بسط حس مکان که در قریب به اتفاق مطالعات مکانی منعکس شده، سبب تثبیت تصورات ذهنی از محیط اجتماعی بر ابعاد حس مکان به مثابه یک اثرگذاری مهم در مدل تأثیر سنجی ابعاد حس مکان است. ملیگان دو مفهوم در فرآیند ارتباطات اجتماعی را مطرح و تعریف می کند. تعاملات گذشته و قابلیت تعاملی. نخستین تعبیری از تجربه های اجتماعی

تصاویر ۱ و ۲. تسلسلی از دسترسی‌های غیرمستقیم و شکسته در ارتباط محله و خانه تا شهر؛ سمت راست: شهر الجزیره و سمت چپ: شهر سندنج؛ ماخذ: عیزاده و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۷۳.

پیوندهای معنایی با محیط محله مسکونی می‌تواند بر همپوستگی خانه، محله و شهر تاثیر دارد. محله در شهر اسلامی با شاخص‌های تداعی خاطرات گذشته و نیز تداعی معانی سمبلیک فرهنگی و مذهبی ارزیابی گردد. در انتها به نظر می‌رسد که جنبه معنایی و مفهومی نیز کوی، محله (محل) و رُبع در بخش‌بندی‌های شارستان و ربض (بیرونی)، بیان‌کننده یک واحد جغرافیایی،

نمودار ۵. (سمت راست) معنایی منبعث از جهان بینی اسلامی؛ ماخذ: بمانیان، ۱۳۸۹، ص ۴۳. و نمودار ۶. (سمت چپ) معنای توحید در جهان بینی اسلامی که بر ساختار و همپیوستگی خانه و شهر تاثیر گذاشته و همه را برای یکی (وحدت در کثرت) می کند؛ ماخذ: بمانیان، ۱۳۸۹، ص ۴۲.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۵۹

برای هر یک از بخش‌های (حصه‌ها) چهارگانه استعمال می‌شد و خراسان را به چهار «رُبْع» (مرو، بلخ، هرات و نیشابور) تقسیم می‌کردند (اصطخری، ۱۳۴۰، ص ۲۰۳؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۶۳). اما رُبْع در معنی «محلّه» یا بخش‌های یک شهر، معنی بارزتری داشت. حاکم نیشابوری در تقسیم‌بندی شهر نیشابور از هر دو اصطلاح محلّه و رُبْع در دو مرتبه تقسیم‌بندی، بهره برده است: «رباع نیشابور چارست: ریوند، مازل، شامات، بشفروش». این چهار ربع «از حدّ مسجد جامع» جدا می‌شدند و مجموعه‌ای از محلّه‌های شهر، روستاها و قریه‌های پیرامونی را تا بخش‌های سواد شهر دربر می‌گرفتند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵، ص ۲۱۴). در واقع ربع را فراتر از محلّه دانسته و در معنای بخش بیان کرده، که هر ربع چندین محلّه و روستا را شامل می‌شده است؛ چنانچه محلّه‌های شهر را چهل و هفت عدد بر می‌شمارد. کلا، کلات، کلاته ریشه در زبان فارسی میانه (پهلوی ساسانی) دارد و به همین صورت در برخی متون مانند کارنامه اردشیر بابکان (۱۳۸۶، صص ۷۵ - ۷۴) نیز به کار رفته است. در زبان ترکی، این واژه به صورت قلا به کار رفته که در نام آق قلا (قلعه سفید/سفیدقلعه) می‌توان نمونه آن را یافت. همچنین در گویش مازندرانی بر سر نام مکان‌های بسیاری به صورت کلا و کلات به کار رفته است، که بیشتر شناسه روستا تا محلّه (باستانی راد، ۱۳۸۸، ص ۴۱) است. برخی محلّه‌ها نیز چنان بزرگ بودند که مانند «محلّه جولاهگان» (بافندگان) «سیصد کوچه زیادت داشت». همچنین

اجتماعی - جمعیتی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی است که با مشخصه‌هایی از دیگر محلّه‌ها متمایز می‌شود. در منابع تاریخی و جغرافیایی به زبان فارسی واژه کوی و گاه در کنار آن صورت عربی آن - محلّه - به کار می‌رفته است. در ترجمه‌ای که از تاریخ بخارا بازمانده است، از واژه کوی برای توصیف بخش‌های شهر استفاده شده است (نرشخی، ۱۳۶۳، صص ۷۹ - ۷۳). واژه محلت (محلّه) در منابع سده‌های چهارم و پنجم قمری بیشتر از کوی دیده می‌شود که دلیل آن نیز کاربرد صورت عربی چنین اصطلاحاتی است. کوچه، گذر، میدانگاه، عناصر کالبدی و فضاهای عمومی است که پیوند دهنده اجزای هر کوی به یکدیگر و به دیگر کوی‌ها بود، گاه در کنار واژه کوی یا محلّه معنای کلی‌تری از شکل کارکردی آن بیان می‌شد از این رو زمانی که از «کوی و کوچه و محلّه‌ای» سخن گفته می‌شد، همه آن اجزا و کلیت محلّه مورد نظر بود. «کلا» واژه‌ای است که امروزه و بویژه در شهرهای شمالی ایران به معنای محلّه، روستا و یا یک واحد مجزای شهری - روستایی از واحدهای همجوار آن به کار می‌رود. در دوران اسلامی، واژه‌های ارگ، ارک، دژ و کهندژ بیشتر به صورت کهندژ، کهندز، کندز، قهندز و قلعه به کار رفته‌اند که البته باید توجه داشت قلعه گستره‌ای فراتر از ارگ و کهندژ را در بر می‌گیرد. قلعه (کلا) واژه‌ای است برگرفته از کلا فارسی که کارکردی به تناسب متفاوت از ارگ داشته است رُبْع اگر چه در دوران اسلامی، در معنای کوره، ناحیه و یا کرسی‌های یک استان بویژه در خراسان

حاکم نیشابوری اشرف محله‌های نیشابور را «مقام اولیا و بازار حیره اعظم، اعظم اسواق شهر» خوانده که درازای آن یک فرسخ بوده و تمام بازار سرپوشیده بوده است (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰). ابن فندق بیهقی نیز در تاریخ بیهق این شهر را با روستاها و دیه‌های آن به دوازده ربع تقسیم کرده است که هر ربع مجموعه‌ای از محله‌ها و روستاها را دربر می‌گرفت (ابن فندق بیهقی، ۱۹۶۸، صص ۶۵-۵۴).

در شهرهای سنتی، نواحی مسکونی به محله‌های مختلف تقسیم می‌شدند و افراد با علایق مشابه در محله‌های خود برای تأمین راحتی، حمایت و امنیت بیشتر گرد هم می‌آمدند. در دوران معاصر، با رواج یافتن اقدامات شهرسازی جدید، محلات تازه تاسیس شهری با بی‌توجهی به ماهیت محلات سنتی و تسلط ماشین بر انسان مفهومی کاملاً غریب و بی‌معنا پیدا کرده‌اند و تنها در حد یک واحد تقسیمات شهری بکار گرفته می‌شوند. از طرفی با توجه به اینکه محلات شهرهای اسلامی، روزگاری محل تبلور پویایی اجتماعی و اقتصادی در حیات شهری بوده‌اند و اکنون به سبب عدم معاصر سازی کالبد و فعالیتهای موجود، با آسیب‌های متعددی روبرو شده‌اند؛ نیاز به بازآفرینی مفهوم محله امری ضروری تلقی می‌گردد.

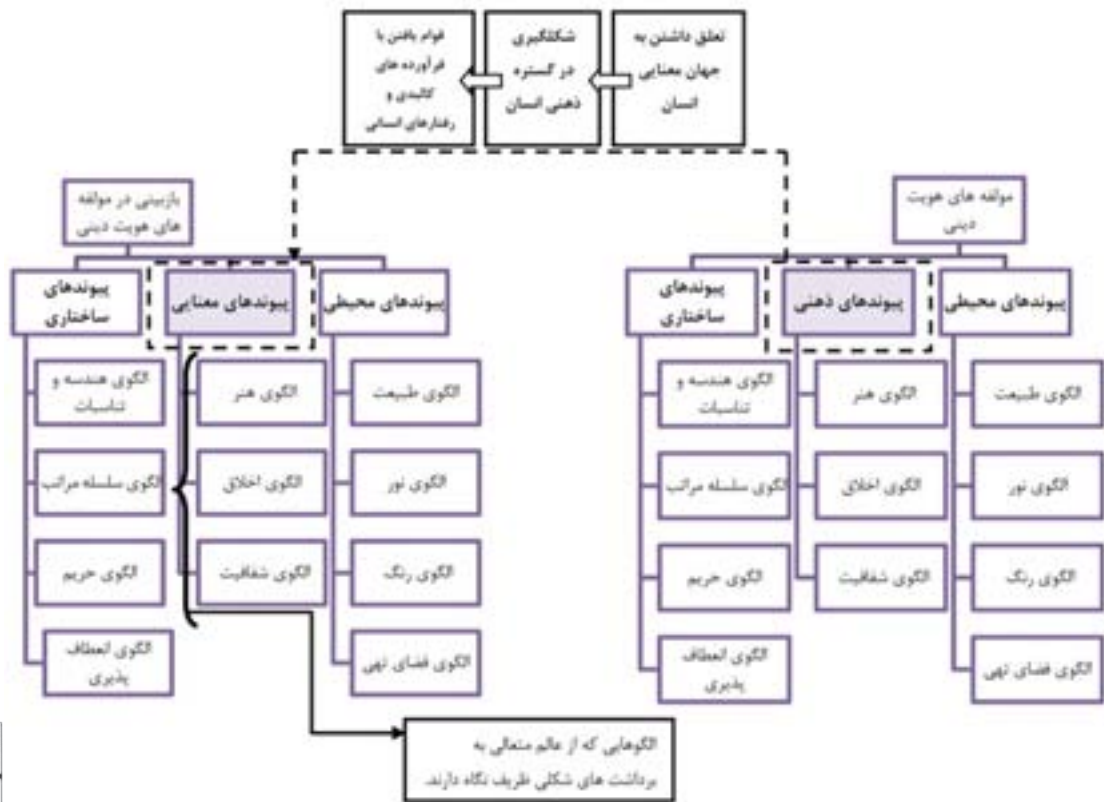
محور اصلی بحث نقش اجتماعی محله در شهرهای اسلامی است. یافته‌های باستان‌شناسان و اندیشمندان تاریخ تمدن، بین‌النهرین و کناره‌های نیل را پیشاهنگ تمدن و شهری شدن جهان دانسته‌اند. از نظر کالبدی سه عامل سیاسی، اقتصادی و مذهبی زمینه‌ساز پیدایش شهرها در منطقه خاورمیانه بوده است. اسلام به عنوان یک ایدئولوژی فراگیر، کلیه ابعاد زندگی اجتماعی و انسانی را متأثر ساخت به طوری که در شکل‌گیری مهم شهر اسلامی چهار عنصر حکومت، امت، اصناف (بازار) و محلات است. محله به عنوان یک واحد اصلی روابط اجتماعی در شهرهای اسلامی بوده و از اجزا اصلی و فرعی تشکیل شده است و عوامل فضایی، فرهنگی و اقتصادی در آن دخالت داشته است.

نمودار ۸. اولویت بندی و ارتباط بین مؤلفه‌های هویت اسلامی در شهر اسلامی مبتنی بر ارتباط خانه، محله و شهر؛ ماخذ: اخوت، ۱۳۹۱، ص ۸۳.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

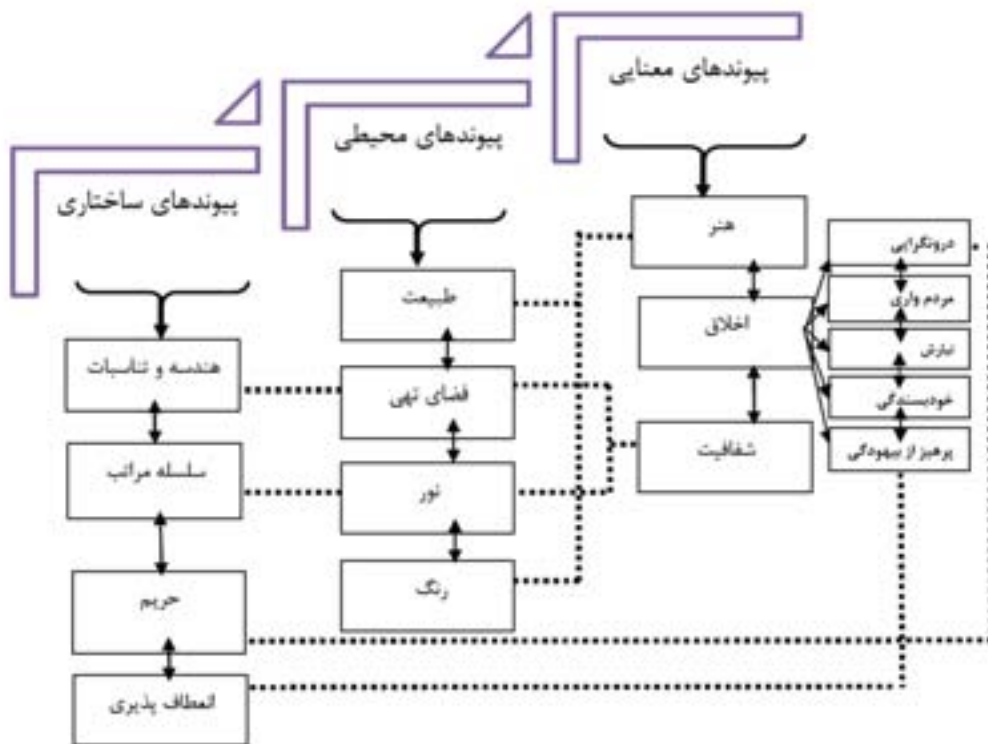
خانه به عنوان اولین مکان زیست در طول تاریخ از ارزش و قرب بالایی برخوردار بوده است. خانه بعنوان معماری که مکان زندگی انسان در طول حیات بوده و نیز اولین فضایی است که انسان را با تمام ویژگیها، خصوصیات و پیچیدگیها در خود جای می‌دهد هم دارای ارزش و جایگاهی خاص است و هم از زوایای متفاوت کالبدی و نظری قابل بررسی و تجزیه و تحلیل است. بسیاری از اهداف نظری خانه را می‌بایست در نظامی فراتر از خانه و در سیستمی بزرگتر از فضای سکونت (مسکن) دنبال کرد چرا که انسان خواسته‌ها و نیازهایی دارد که برای تأمین آن نیاز به بازکردن درب خانه و خروج از خانه و ورود به حوزه‌ای وسیعتر با نام همسایگی و محله و شهر است. بدون شک این عناصر رابطه نزدیکی با یکدیگر دارند که می‌توان آنرا در ورای روابط کالبدی جستجو نمود. رابطه اجتماعی خانه و همسایگی و همچنین محله می‌تواند بسیاری از مشکلاتی که در حوزه‌ی مسکن با آن دست و پنجه نرم می‌کنیم را تا حدودی مرتفع سازد. تمام مفاهیمی که در مقوله مسکن چه کالبدی و چه نظری، تئوری پردازها به دنبال آن هستند در محلات قدیمی ایران وجود داشته و تا حدودی وجود دارد. توجه بیشتر به خصوصیات و عملکرد خانه‌ها، همسایگی‌ها و محلات ایرانی با توجه به نیازها و خصوصیات جدید انسانها و خانواده‌ها و جامعه جدید ایرانی می‌تواند با شکلی جدید در صورت، و تاملی عمیق در معنا در خدمت طراحان و صاحب نظران قرار گیرد. هدف از نوشتار فوق پیچیدن نسخه‌ای برای موضوع مسکن و واحد همسایگی و محله نبوده، بلکه حاصل کلام تأکید بر شناسایی ویژگیهای اجتماعی نیازها و فرآیندی است که مردم از طریق آن با یکدیگر و معماری مسکن از آن طریق با شهر رابطه برقرار می‌کنند. عوامل موثر بر تقویت روابط اجتماعی در ساختار همپوستگی خانه و محلات عبارتند از:

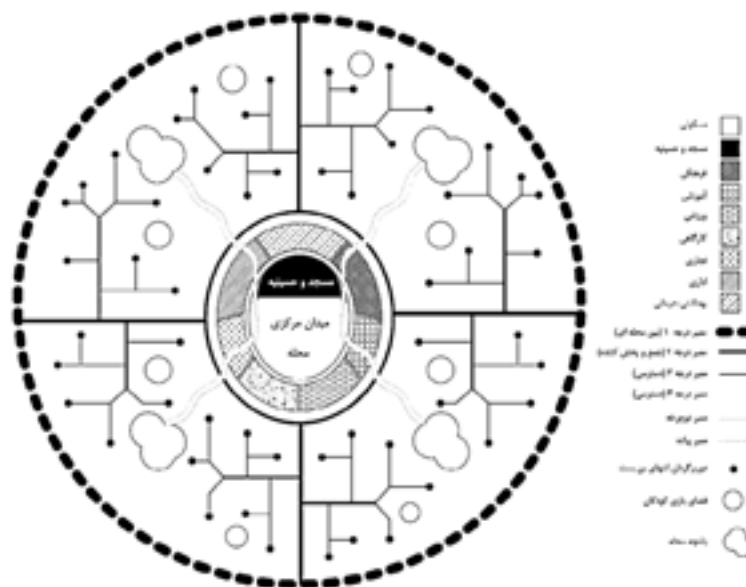

نمودار ۷. مولفه های تاثیرگذار بر مفهوم خانه و محله در شهر اسلامی که می تواند بر ارتباط خانه، محله و شهر صحنه گذارد؛
 ماخذ: اخوت، ۱۳۹۱، ص ۸۱.

۱. «گردهم آوردن یا پراکندن»: توجه به مسائلی که می تواند پراکندن یا جمع آوری مردم و فعالیت ها را در مقیاس های مختلف موجب شود. در چنین ساختاری، فضاهای عمومی، مهم ترین عناصر در نقشه شهر می باشند و تمام عملکردهای دیگر، به طور موثری در طول خیابانها و به طرف آنها قرار می گیرند. چنین ساختاری را می توان در اغلب شهرهای قدیمی یافت. این بخش مربوط کیفیت و میزان مطلوبیت فضا دارد.
  ۲. «مخلوط کردن یا جدا کردن»: به این منظور که به فعالیتهای گوناگون و گروه های مختلف مردم، امکان عملکردهای مختلف با یکدیگر یا در کنار هم داده شود. منظور از جدا کردن، یعنی اینکه فعالیتهای گروه های مختلف مردم از یکدیگر مجزا شوند.
  ۳. «دعوت کردن یا دفع کردن»: فضاهای عمومی ممکن است دعوت کننده بوده و به راحتی قابل دسترس باشند. در این حالت مردم به حضور در فضا تشویق می شوند. از سوی دیگر فضاها می توانند دافعه ایجاد کنند که در این صورت حضور در فضا کم رنگ می شود. بنابراین، جاذب یا دافع بودن فضای عمومی بستگی به شکل قرار گرفتن فضای عمومی در رابطه با فضای خصوصی و رابطه این دو دارد.
  ۴. «گشودن یا بستن»: گشوده بودن یا بسته بودن فضا بستگی زیادی به تجربیات حسی انسان دارد. این انسان است که با رجوع به حواس خود و بر اساس تجربیات خود از حضور در فضا، یک فضا یا مکان را بسته یا گشوده و باز می پندارد.
  ۵. «پیاده مداری»: پیاده مداری در فضا یکی از شروط مهم در زنده بودن فضا و تقویت حیات مدنی می باشد. عواملی مانند نوع فضاهای مجاور، کیفیت فضا و همچنین فعالیت های موجود در فضا می توانند بر این ویژگی تاثیرگذار باشند.
- همچنین در رابطه با پیوستگی بیشتر خانه با واحدهای

نمودار ۹. الگوی پیشنهادی برای محله در شهر اسلامی در راستای ارتقا رابطه خانه، محله و شهر بر اساس تئوری واحدهای همسایگی؛ ماخذ: پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۹.

نمودار ۱۰. مولفه‌های مربوط به هم‌پیوستاری خانه، محله و شهر؛ ماخذ: نگارندگان.

همسایگی و محلات توجه به موارد زیر ضروری است: به وسیله هر فردی چه از جنبه کالبدی و چه از جنبه ۱- نفوذپذیری؛ چنانچه هر خانه یا محله‌ای، بصری قابل دسترسی می‌بود محرمیت خدشه دار

هم پیوستگی شهروند، خانه، محله و شهر

تقویت شوند. بدین ترتیب نفوذپذیری شدت فعالیتها را تحت تأثیر قرار می دهد. بنتلی و همکارانش در کتاب محیطهای پاسخده نفوذپذیری را برای هر نظامی از فضاهای همگانی به تعداد راه های بالقوه ای که برای عبور از یک نقطه به نقطه دیگر در نظر گرفته شده بستگی دارد، تعریف کرده اند و این راه های بالقوه باید

می شد. واقعیت این است که فضا ماهیتاً هم قابلیت خصوصی بودن را دارد و هم قابلیت عمومی بودن را، اما یکی از اساسی ترین منابع قدرت انتخاب ما در نحوه بهره گیری از هر دو وجه خصوصی و عمومی، از قابلیت فضا سرچشمه می گیرد. در جهت بهره مندی از چنین قابلیت هایی باید هم عمومیت و هم محریمیت فضاها

شفاف و دیدنی باشند. چرا که در غیر این صورت فقط کسانی می توانند از آن سود ببرند که از قبل نسبت به حوزه مربوطه آشنایی داشته باشند. هر دو جنبه کالبدی و بصری نفوذپذیری به این بستگی دارند که شبکه فضاهای عمومی چگونه محیط را بلوک بندی می کند. سه مورد از شیوه های طراحی ذیل نمونه هایی هستند که موجبات کاهش میزان نفوذپذیری فضاهای همگانی را فراهم می نمایند، بزرگ در نظر گرفتن مقیاس ساخت و ساز، به کارگیری یک نظام سلسله مراتبی در سازماندهی فضایی عرصه طراحی و جدایی سواره و پیاده می باشد. یکی از مفاهم خیلی نزدیک به نفوذ پذیری، هم پیوندی می باشد. هم پیوندی اصلی ترین مفهوم در چیدمان فضا است.

۲- **خوانایی**؛ شاخصه وضوح و خوانایی نشانگر میزان اطلاعاتی فضایی است که می توان به صورت بصری از یک فضا به دست آورد بنابراین وضوح و خوانایی شهر ارتباط مستقیمی با مفهوم بازسازی کل شهر در ذهن و کنار هم چیدن این قطعات در کنار یکدیگر دارد بنابراین وضوح رابطه ای میان ویژگی های محلی و فراگیر فضای شهری می باشد. خوانایی در دو سطح اهمیت پیدا می کند: فرم کالبدی و الگوهای فعالیت. مکان ها ممکن است در یکی از این دو سطح خوانا و قابل فهم باشند اما باید آگاهی از فرم کالبدی و الگوهای فعالیت به تکمیل یکدیگر پردازند. از جمله مهمترین فاکتورهای مؤثر در خوانایی، کاراکترهای کالبدی و طبیعی، تنوع و پیچدگی، پیاده روی و پیاده محوری می باشد که عوامل کالبدی مؤثر در خوانایی و ادراک و دریافت احساسات عابرین شامل شیب و انحنای معابر، تغییر موقعیت ناظر، ثبات و پیوستگی مسیر و جهت، تغییر و تناوب مسیر، امکان حرکت مطلوب پیاده و تصمیم گیری در فضای شهری امکان ادراک محیط و بهره گیری از ارزشهای بصری، فرهنگی و اجتماعی نیز افزایش پیدا می کند. پژوهشگران بسیاری سعی نمودند تا محتوای تصویر ذهنی مردم را از فضاهای کالبدی کشف کنند. آنان با استفاده از تکنیکهای مختلفی چون مصاحبه و کنکاش درباره چگونگی جهت یابی و جهت

گیری در مکان و یا تقاضا از مردم برای ترسیم کردن نقشه ای از مکان مورد تحقیق، آنگونه که در ذهن دارند، تصور ذهنی مردم از مکان را کشف کنند.

منابع و ماخذ

ابن فندق بیهقی، ظهیرالدین ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید (۱۹۶۸م / ۱۳۸۸ق) تاریخ بیهق. تصحیح قاری سید کلیم الله حسینی. حیدرآباد دکن: دائرةالمعارف العثمانیه.

ابن حوقل (۱۳۴۵) صورة الارض. ترجمه جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اخوت، هانیه (۱۳۹۱) بازشناسی مؤلفه های هویتی مسکن سنتی بر اساس آیات قرآن و روایات ائمه معصومین، دو فصلنامه تخصصی پژوهشهای میا نرشت های قرآن کریم، سال سوم، شماره دوم.

اکبرپور، هادی (۱۳۸۱) قصه خانه حدیث دیروز و امروز، ۱۳۸۱، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.

باستانی راد، حسن (۱۳۸۸) واژه شناسی تاریخ بشهر در ایران. فرهنگ. شماره ۷۲. زمستان. ۵۶-۱۹.

باقری، اشرف السادات (۱۳۸۸) مقایسه محله های شهری در گذشته و امروز. در مجموعه مقالات همایش توسعه محله، مفاهیم و رویکردهای نظری توسعه محله های. جلد ۲. تهران: معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران و انتشارات طرح نو. ۸۸ - ۵۳.

برومندی، بهرخ (۱۳۷۵) «ارزش تعادل و توازن»، کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، ج ۴، ص ۵۷۲.

بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۹) انعکاس معانی منبعث از جهان بینی اسلامی در طراحی معماری، شهر ایرانی- اسلامی، شماره ۲.

بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴) تاریخ بیهقی. تصحیح خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.

پاکزاد، جهانشاه (۱۳۶۹) واحد همسایگی، نشریه صفا، تابستان ۱۳۶۹، شماره یک.

پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۱۳۹۴۲) انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص سازی در راستای شهری آرمانی- اسلامی، پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۲.

تافلر، آلوین (۱۳۸۳) شوک آینده، ترجمه شهین دخت خوارزمی، حشمت الله کامرانی، نشر: علم.

تی هال، ادوارد (۱۳۸۸) بعد پنهان، ترجمه منوچهر طبیبیان، انتشارات دانشگاه تهران.

جمشید، بهنام (۱۳۵۰) ساخت های خانواده و خویشاوندی در ایران، انتشارات خوارزمی، چاپ اول.

حجازی و مهدیزاده (۱۳۹۳) رابطه معنا، معماری، شکل و سازه در معماری اسلامی، پژوهشهای معماری اسلامی، شماره ۲.

دشتی، فرشاد (۱۳۸۹) فضای سوم، شناخت و شکل دهی فضاهای عمومی شهرهای ایران، همایش به سوی معماری نوین.

رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۹) آناتومی جامعه: مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی، نشر: شرکت سهامی انتشار.

علیزاده و دیگران (۱۳۹۳) مفهوم محرمیت و فضا در شهر اسلامی، پژوهشهای معماری اسلامی، شماره ۲.

لنگ، جان (۱۳۸۶) آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، نشر: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.

میرزا محمدی، دارا (۱۳۷۷) رهنمودی جهت ارتقای مطلوبیت واحد همسایگی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد

نقره کار، حمید و منان ریسی (۱۳۹۱) تحقق پذیری هویت اسلامی در آثار معماری، شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۷.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۳۶۶ ■

تحلیل ساختار هندسه کالبدی در فرم معماری فضاهاى شهری نظامی، نمونه موردی: قلعه سردار اسعد در استان چهارمحال و بختیاری

سارا خدادادی فر* - دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد، شهرکرد، ایران.

سید محمد غفاری خلف محمدی - دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، همدان، ایران.

نیما ولی بیگ - استادیار دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

Analysis of the structure of the physical geometry of urban space in the form of military architecture, case study: Sardar Asad castle in Chaharmahal and Bakhtiari Province

Abstract

So far, castles Chaharmahal and Bakhtiari Province from the perspective of geometric studies in the history of the study is not serious. Based on the ideas in the geometry of the Iranian monuments throughout history has been a fixed identity and continuity. The architecture is based on the geometry that Featuring fit the form and structure of the plan and levels. By identifying and analyzing physical geometry castle Chaharmahal and Bakhtiari Province in terms of form and geometry of the Fermi architecture and how architecture can be realized components. Geometric architecture Castles directly from the size, dimensions, plan, shape or form it takes effect. Iranian researchers in the castle on spiritual hypotheses or plan the manufacturing process, independent of the physical geometry of the architecture they have paid. This article first tries to place the physical geometry Sardar Asad castle in Chaharmahal and Bakhtiari Province in the process of formation of architecture and examine it. This study analyzes the use of a form of plan members castle fortress physical geometry of the architectural features of the present samples will be analyzed. The method used in this study is based on data and field data library includes local harvest. This article is intended to effect structural changes to analyze the aspects of castle architecture. A review of the reports on the review and rethinking of the province shows the castle. To date, these analyzes are mainly geometric approach to the formation of Khan Neshin castle in the identification has taken place.

Key words: Castle of Chaharmahal va Bakhtiari province, the geometry, physical geometry, the formation of Khan Neshin castle.

چکیده

تاکنون قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از منظرگاه مطالعات هندسی در دوران تاریخی مورد مطالعه جدی قرار نگرفته است. بر اساس اندیشه رایج هندسه در بناهای ایرانی در سراسر تاریخ یک هویت ثابت و تداوم یافته دارد. معماری گذشته بر پایه هندسه بنا شده که از ویژگی‌های بارز آن ایجاد تناسب و ساختار فرمی در پلان و سطوح است. با شناخت و تحلیل هندسه کالبدی قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از لحاظ فرم و هندسه معماری می‌توان به ساختار فرمی و نحوه اجزا آنها پی برد. معماری هندسی قلعه‌ها به شکل مستقیم از اندازه، ابعاد، پلان، شکل و فرم آن تاثیر می‌گیرد. پژوهشگران دیگر در قلعه‌های ایرانی بیشتر به روی فرضیه‌های معنوی یا فرآیند ساخت پلان، مستقل از معماری هندسه کالبدی آنها پرداخته‌اند. این مقاله برای نخستین بار تلاش دارد جایگاه هندسه کالبدی قلعه سردار اسعد در استان چهارمحال و بختیاری را در فرآیند شکل‌گیری معماری و فرم آن مورد بررسی قرار دهد. پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل روابط شکلی اعضای پلان قلعه و ویژگی‌های معماری هندسه کالبدی قلعه‌های نمونه‌های حاضر را مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. روش مورد استفاده در این پژوهش بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای از یک سو و داده‌های میدانی شامل برداشت‌های محلی نهاده شده است. این نوشتار برآن است تا تاثیر تغییرات ساختاری به روی جنبه‌های معماری قلعه را مورد تحلیل قرار دهد. مروری بر مطالعات محققان در خصوص بازخوانی و بازاندیشی قلعه‌های استان نشان می‌دهد که تاکنون این تحلیل‌ها به طور عمده با رویکرد هندسی بر فرآیند شکل‌گیری قلعه‌های خان نشین استان مورد شناسایی صورت نگرفته است.

واژگان کلیدی: قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری، هندسه بنا، هندسه کالبدی، فرآیند شکل‌گیری قلعه‌های خان نشین.

مقدمه

دیر زمانی است که علاقه‌مندان به مقولات معماری و شهرسازی ایران، خسته از نگاه‌های گذرا و کلی‌گوئی، در جستجوی موضوعاتی هستند که اگرچه تحلیلی نیستند، دست کم دارای ویژگی تک‌نگاری (منوگرافی) دقیق بوده و بازگوکننده اطلاعاتی گویا و علمی باشند. قدر مسلم برای دستیابی به ریشه‌های تاریخ‌سکنی‌گزینی جمعی و نطفه‌های شهری، ادامه تحقیق حاضر در زمینه هندسه قلعه‌های استان چهارمحال از نظر کالبد معماری می‌باشد. توجه به مصادیق و تجزیه و تحلیل هر مورد می‌تواند برای محققین بسیار راهگشا باشد. آنچه در این نوشتار بیان می‌شود برداشتی از بررسی و مقایسه هنر و ریاضی و کاربرد ریاضی در هنر و معماری است. کاربرد تناسب‌ها به دلیل ایجاد زیبایی‌بصری در هنرهای تجسمی از اهمیت ویژه برخوردار است تقریباً همه آثار هنری بر اساس نوعی تناسب به وجود آمده‌اند، در مجموع ایجاد ضابطه هندسی در ترکیب شکلها، نه تنها مقدار زیادی از عملیات ترسیم را کاهش می‌دهد بلکه باعث صرفه‌جویی در وقت خواهد شد. «رودن» مجسمه‌ساز مشهور فرانسوی می‌گوید: «من یک رویا پرداز نیستم بلکه یک ریاضی‌دان‌ام. مجسمه‌های من تنها به خاطر این خوب‌اند که ساخته و پرداخته اندیشه ریاضی‌اند.» در دوران رنسانس، نقاشان بزرگ، ریاضی‌دانان هم بودند. آلبرتی نخستین نیاز نقاش را هندسه می‌دانست. او بود که در سال ۱۴۳۵ میلادی، اولین کتاب را درباره پرسپکتیو نوشت. نقاشان و هنرمندان برای جان دادن به تصویرها و القای فضای سه بعدی به آثار خود، به ریاضیات روی آوردند. بنابراین همه نقاشان دوره رنسانس نظیر آلبرتی، دیودر، لئوناردو داوینچی، ریاضی‌دانان هنرمند یا هنرمندان ریاضی‌دان بودند. استفاده از ترسیمات هندسی در هنر و معماری ایران سابقه‌ای طولانی دارد. طرح‌های هندسی خصوصاً پس از اسلام، برای معین کردن اندازه‌های بنا و به دست آوردن تناسبات مطلوب مورد استفاده قرار گرفته است. مقاله حاضر تلاشی است در جهت یافتن ترسیمات هندسی پایه در قلعه سردار اسعد جوقان

استان چهارمحال و بختیاری را مورد بررسی قرار دهد. اکنون این پرسش‌ها بوجود می‌آید که آیا طرح این بنا بر اشکال هندسی خاصی استوار است؟ آیا دارای هندسه کالبدی مشترک بودند و تأثیرات هندسه بر معماری کالبدی پرواضح آشکار بوده است؟ برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، ابتدا مبانی نظری کاربرد هندسه در معماری بررسی می‌شود. در این زمینه مروری بر آرای فلاسفه و دانشمندان مسلمان و همچنین اصول نیارشی کاربرد هندسه در معماری خواهد شد. پس از آن این بناها با متدولوژی خاصی شناخته می‌شود که شامل مختصری از تاریخ و جغرافیای اثر، معرفی اثر، سبک‌شناسی و مطالعه نمونه‌های مشابه است. سپس بر مبنای دو مقوله پیشین طرح هندسی شکل‌دهنده در قلعه سردار اسعد جوقان چهارمحال و بختیاری را ارائه می‌شود. شکل به دست آمده در نما و مقطع صدق می‌کند و در عین حال بدون تغییر بر پلان قابل انطباق است. هندسه در معماری چیست؟ معماری از دو وجه کالبد + فضا تشکیل شده و این دو مؤلفه دارای دو ویژگی کمی و کیفی هستند: ویژگی‌های کمی شامل هندسه و تناسبات، اصل بکارگیری هندسه علمی و ویژگی‌های کیفی: شامل اصول و قواعد، هندسه اشاره به اشکال دارد، نه اعداد، اشکالی مانند مربع، مستطیل، و هشت ضلعی. در این قسمت نیز ما با همین اشکال سر و کار داریم، نه اعداد. یافته‌های این پژوهش می‌تواند در کنار مطالعات مشابه دیگر در جهت یافتن هندسه آثار معماری ایران و بازبانی هویت اصیل معماری ایرانی همچنین کاربرد هندسه در آن به کار رود.

مبانی نظری تحقیق

واژه‌شناسی فضاهای نظامی شهری

«قلعه» معرب واژه‌های پارسی به صورت‌های کلا، کلات و کلاک است که همانند بسیاری از واژگان هنگام تعریب کاف به قاف تغییر کرده و از فارسی وارد عربی شده است. «در زبان فارسی، در قدیم بیشتر واژه دز و دیز در این معنی رواج داشته و این در بسیاری از نام‌های جغرافیایی هم دیده می‌شود چنان‌که دزفول (دزپل) به معنای پل قلعه است و دیزج که نام بسیاری از روستاهای ایران

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۶۸

است معرب دزگ و دیزگ به معنای قلعه کوچک است. دزدار (دژدار) فارسی به معنای محافظ قلعه نیز در زبان ترکی عثمانی به عاریت گرفته شده و در مناطق تحت چیرگی عثمانی از جمله در بوسنی استفاده می‌شود» (عمید، ۱۳۴۲).

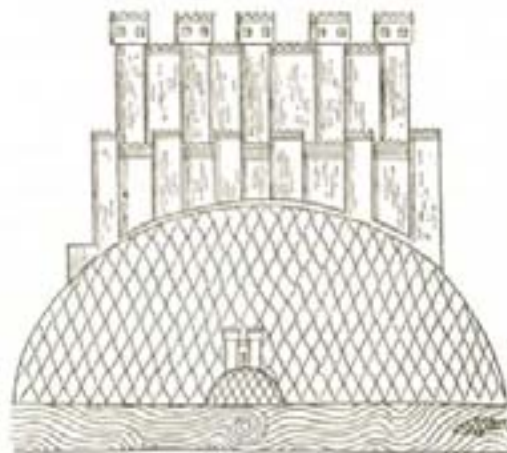
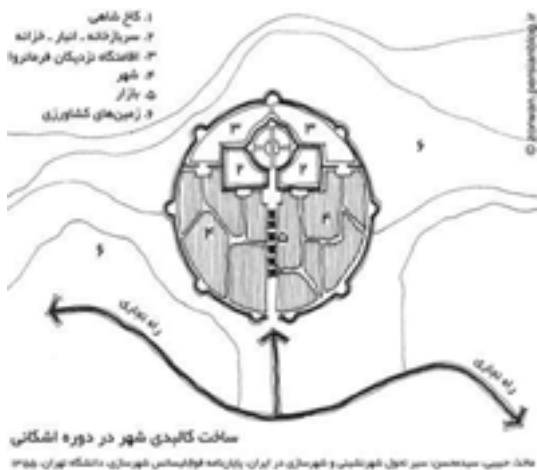
گاهی اوقات این واژه برای تمام انواع استحکامات به کار می‌رود، و در نتیجه در معنی غلط استعمال می‌گردد. یک نمونه از آن قلعه میدان می‌باشد که بر خلاف نامش یکی از استحکامات تپه‌ای در عصر آهن است که ریشه و هدف بسیار متفاوتی دارد (Creighton & Higham ۱۹۹۸; p. ۶). اگرچه واژه دژ به واژه‌های عمومی برای یک «خانه مانور» تبدیل نشده است، بسیار از این خانه‌ها در نام خود واژه «دژ» را یدک می‌کشند، در حالی که از ویژگی‌های معماری قلعه، عده معدودی را دارا می‌باشند، معمولاً علت اینست که صاحبان آن‌ها علاقه مند بودند که با گذشته ارتباط برقرار کنند و احساس می‌کردند که واژه «دژ» تجلی‌گاه قدرت آن‌ها می‌باشد. مطابق مطالعات، همانطور که در بالا گفته شد، قلعه به عنوان مفهومی منسجم پذیرفته شده است، ریشه آن به اروپا باز می‌گردد و بعدها صلیبیون آن را به بخش‌هایی از خاور میانه گسترش داده‌اند. این گروه منسجم یک اصل رایج را به اشتراک می‌گذارند، که با حالتی خاص از جنگ سر و کار دارد، و تاثیرات را رد و بدل می‌کند (Allen Brown, ۱۹۷۶, pp. ۲-۶). در مکان‌های مختلف جهان، ساختمان‌های مشابهی دارای ویژگی‌های استحکامی و سایر مشخصات توصیفی مربوط به مفهوم قلعه می‌باشند، اگرچه آن‌ها در دوران و شرایطی متفاوت ایجاد شده و تحولات و تاثیرات مختلفی را تجربه کرده‌اند. برای مثال استفان ترنبول تاریخ‌دان، شیرو در ژاپن را به عنوان یک دژ قلمداد می‌کند، که شامل «یک تاریخ توسعه کاملاً متفاوت می‌باشد، که به روشی کاملاً متفاوت ساخته و برای مقاومت در برابر حمله‌هایی با طبیعت کاملاً متمایز طراحی شده است.» در حالی که قلعه‌های اروپایی ساخته شده از اواخر سده ۱۱۲م و اوایل سده ۱۱۳م به بعد، در اصل سنگی بودند، شیرو تا سده ۱۱۶م عمدتاً

از چوب ساخته می‌شود (Turnbull ۲۰۰۳, p. ۴). از زمانی که در اواخر سده ۱۱۶م، فرهنگ اروپایی و ژاپنی یکدیگر را ملاقات کردند، استحکامات در اروپا پا خود را از دژها فراتر گذاشت و به نوآوری‌های ایتالیایی مانند استحکامات ستاره‌ای روی آورد. استحکامات هندوستان شرایطی مشابه را دارند؛ زمانی که آن‌ها در سده ۱۱۷م با بریتانیا روبرو شدند، در اروپا قلعه‌ها از کاربردهای نظامی فاصله گرفته بودند. استحکامات هندوستان، یعنی دورگا یا دورگ نیز همانند شیرو ویژگی‌های مشابهی با قلعه‌های اروپایی داشتند، از جمله به عنوان اقامت‌گاه لرد به کار می‌رفتند و همچنین مستحکم بودند. ساختار آن‌ها نیز با مواردی که در اروپا به عنوان قلعه شناخته می‌شد متفاوت بود (Nossov ۲۰۰۶, p. ۸).

در گذشته، دژ، دز یا قلعه یک ساختمان مستحکم بوده که در طول سده‌های میانی توسط نجیب‌زادگان در اروپا و خاورمیانه ساخته می‌شده است. محققان پیرامون گستره معنایی واژه دژ بحث می‌کنند، اما اغلب آن را به عنوان منطقه مستحکم شخصی یک مالک یا نجیب‌زاده به شمار می‌آورند. دژ با کاخ که مستحکم نیست؛ سنگر که مکان نجیب‌زادگان نیست؛ و مکان مستحکم که یک پایگاه دفاعی عمومیست، متمایز می‌باشد، از این‌رو میان این انواع ساختمان همانندی‌های فراوانی وجود دارد. در گذر زمان استفاده از این واژه تنوع یافته و به ساختمان‌های متنوعی اطلاق گشته است. در طول بیش از ۹۰۰ سالی که قلعه‌ها ساخته شده‌اند، این سازه‌ها اشکال و ویژگی‌های مختلفی را به دست آورده‌اند. قلعه به عنوان یک نوآوری اروپایی، در سده‌های نهم و دهم، پس از سقوط امپراتوری کارولنژی و در نتیجه تقسیم قلمرواش میان مالکان شخصی و شاهزاده‌ها، ریشه گرفت. این نجیب‌زادگان قلعه‌ها را برای کنترل مناطق پیرامون خود بنا نهادند، و آن‌ها را دارای ساختارهایی هم تدافعی و هم تهاجمی کردند؛ چنین ساختمان‌هایی پایه‌ای را ایجاد کردند که نجیب‌زادگان را قادر می‌ساخت همانطور که در مقابل دشمنان مقاوم می‌بودند، برنامه‌های تهاجمی خویش را پیاده کنند. اگرچه خاستگاه نظامی دژها اغلب در

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

تصویر ۱. (سمت راست) یکی از دژهای کوهستانی مادی در نقش برجسته‌های آشوری؛ ماخذ: دیاکونوف، ۱۳۷۸، ص ۲۳۴؛ و تصویر ۲. (سمت چپ) نقشه شار در شهر دوران اشکانی، ماخذ: حبیبی، ۱۳۷۸.

بررسی‌های علمی این مکان‌ها مورد تاکید قرار می‌گیرد، اما این ساختمان‌ها همچنین به عنوان مرکز فرماندهی و نشانه قدرت نیز به کار می‌رفتند. قلعه‌های شهری برای کنترل مردم محلی و راه‌های مهم حمل و نقلی مورد استفاده قرار می‌گرفتند؛ قلعه‌های روستایی نیز اغلب در کنار عواملی مانند آسیاب‌ها و زمین‌های حاصل‌خیزی ساخته می‌شدند که برای زندگی در اجتماع مناسب بودند. بسیاری از قلعه‌ها در اصل از گل و چوب ساخته شده بودند، اما بعدها با کمک سنگ قدرت تدافعیشان افزایش یافت. قلعه‌های اولیه اغلب از امکانات دفاعی طبیعی و عوارضی مانند برج‌ها استفاده می‌کردند، و بر روی یک برجک دفاعی مرکزی استوار بودند. در اواخر سده ۱۲م و اوایل سده ۱۳م پدافند قلعه‌ها به پیشرفتی علمی دست یافت. این پیشرفت با تاکید بر شلیک از جناحین موجب گسترش برج‌ها شد. بسیاری از دژهای نو چند ضلعی و برپایه دفاع متمرکز بودند (چندین مرحله از دفاع که به همراه یکدیگر قادر بودند به طور همزمان عمل کرده تا قدرت قلعه را به حداکثر برسانند). این تغییرات در دفاع به ترکیب فناوری قلعه‌ها در طول جنگ‌های صلیبی، از جمله استحکامات متمرکز، و الهام‌گیری از پدافندهای پیشین مانند پایگاه‌های دفاعی رومی نسبت داده می‌شود. طبیعت تمام عناصر معماری قلعه نظامی

نیستند، و مواردی مانند خندق‌ها از هدف اصلی خود (دفاع) به مظهری از قدرت تبدیل شده‌اند. مسیرهای منتهی به برخی قلعه‌های بزرگ، بسیار پیچ‌درپیچند و چشم‌اندازشان را تحت الشعاع قرار می‌دهند و بر آن مسلط می‌گردند. اگرچه اروپاییان در سده ۱۴م به باروت دست یافتند، اما چنین دست‌آوردی تا سده ۱۵م و هنگامی که توپخانه‌ها به قدری توانمند شدند که از دیوارهای سنگی فراتر روند، به طور چشمگیری قلعه‌ها را تحت تاثیر قرار نداد. در حالی که در سده ۱۶م ساختن قلعه‌ها ادامه یافت، تکنیک‌های جدید شلیک توپ آن‌ها را به مکانی نامطلوب برای زندگی تبدیل کرد. در نتیجه، قلعه‌ها رکوید یافتند و با قلعه‌های توپخانه‌ای که هیچ نقشی در حکومت مدنی نداشتند، جایگزین گشتند. از سده ۱۸م به بعد، با ساخته شدن قلعه‌های ساختگی، به عنوان بخشی از احیای رمانتیک معماری گوتیک، علاقه به دژ مجدداً افزایش یافت، اما آن‌ها دیگر اهدافی نظامی را دنبال نمی‌کردند.

انواع فضاهای شهری نظامی

(*) بیشه کوچک؛ صخره چوبی پیرامون بیشه کوچک اغلب بعدها با سنگ جایگزین شدند، که می‌توان نمونه آن را در قلعه گیسورس در فرانسه مشاهده نمود. بیشه کوچک تپه‌ای خاکی است که بالای آن مسطح می‌باشد. بیشه کوچک اغلب ساختگی می‌باشد، اگرچه

تصویر ۳. (سمت راست) صخره چوبی پیرامون بیشه کوچک اغلب بعدها با سنگ جایگزین شدند، که می توان نمونه آن را در قلعه گیسورس در فرانسه مشاهده نمود؛ و تصویر ۴. (سمت چپ) برجک دفاعی قلعه وینسنس در سده ۱۱۴م که نزدیک برج های پاریس و بالای دیوار حایل قلعه قرار دارد. این دیوار ویژگی های رایج معماری قلعه را نشان می دهد: یک اتاق دروازه بان، برج های گوشه ای و مزغل سازی ها؛ ماخذ: تصاویر: ویکی پدیای فارسی، زمان برداشت: ۱۳۹۳.

تصویر ۵. (سمت راست) اتاق نگهبان دروازه قلعه چانتائوبریانت در سده ۱۱۳م، در فرانسه. این سازه قسمت بالا را به پایین متصل می کرد؛ و تصویر ۶. (سمت چپ) قلعه کائوروک در اسکاتلند که به وسیله خندق احاطه شده است؛ ماخذ: تصاویر: ویکی پدیای فارسی، زمان برداشت: ۱۳۹۳.

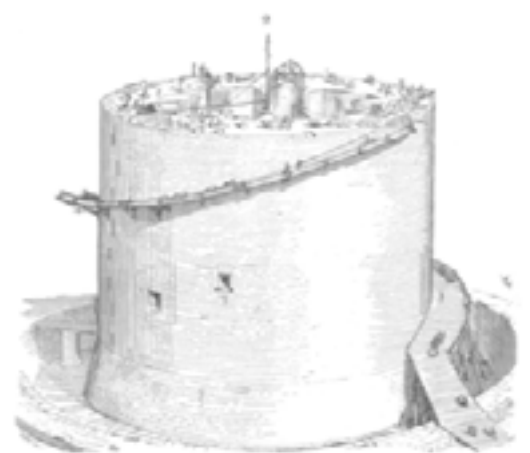
اما اغلب بالای آن یک ساختمان مستحکم مانند یک برجک دفاعی قرار دارد و قسمت مسطح به وسیله پرچین احاطه می شود. اغلب در منتهی الیه راه مربوط به بیشه کوچک پلی قرار دارد که می توان آن را بلند کرد (پلی که دو انتهای خندق را به هم وصل می کند)، این موضوع در تصویر فرشینه بایواز قلعه دینان نشان داده شده است (Cathcart King, ۱۹۸۸, pp. ۵۵-۵۶). گاهی اوقات بیشه کوچک یک قلعه یا تالار قدیمی را پوشش می دهد که اتاق هایش به عنوان انبار و زندان در زیر برجک دفاعی نو به کار می روند (Barthélemy, ۱۹۸۸, p. ۳۹۷).

(*) حیاط بیرونی و محاط؛ حیاط بیرونی، یک محوطه

گاهی اوقات با یکی از ویژگی های طبیعی چشم انداز ترکیب می شود. حفاری زمین برای ایجاد تپه موجب ایجاد یک حفره در اطراف بیشه کوچک می شود که به آن خندق می گویند (ممکن است دارای آب یا خشک باشد). ریشه «بیشه کوچک» به فرانسوی باستان باز می گردد، و بر این اشاره دارد که این ویژگی ها با یکدیگر مرتبطند و برای ساختنشان، به یکدیگر وابسته می باشند. اگرچه بیشه کوچک اغلب به همراه حیاط بیرونی یک قلعه بیشه کوچک و حیاط بیرونی را شکل می دهد، همواره شرایط اینگونه نیست و در برخی موارد بیشه کوچک به تنهایی به کار می رود (Friar, ۲۰۰۳, p. ۲۱۴). «بیشه کوچک» به تنهایی به تپه اشاره دارد،

تصویر ۷. (سمت راست) قلعه پر تچستر داخل استحکامات رومی ساخته شده بود. با وجود اینکه قلعه‌ای سده‌های میانه‌ی به شمار می‌رود، به عنوان بهترین دژ رومی بر فراز آلپ شناخته شده است. بسیاری از قلعه‌ها در مکان‌های قدرت پیشین ساخته شده بودند؛ و تصویر ۸. (سمت چپ) فرشینه بارو یکی از قدیمی‌ترین آثار است که قلعه را نمایش می‌دهد. این فرشینه مهاجمان قلعه دینان در فرانسه را نشان می‌دهد که از آتش که بالای جان قلعه‌های چوبیست استفاده می‌کنند؛ ماخذ: تصاویر: ویکی پدیای فارسی، زمان برداشت: ۱۳۹۳.

تصویر ۹. (سمت راست) قلعه رایزینگ در سال ۱۱۳۸ در انگلستان ساخته شد، و به عنوان یک شاهکار به حساب می‌آید و تصویر ۱۰. (سمت چپ) تصویر ساخت‌وساز برج بزرگ قلعه کوکی در فرانسه، اثر اوژن ویوله لودوک، سده ۱۹م، داربست‌ها و سنگ تراشان در حال نشان داده شده‌اند. سوراخ، موقعیت داربست‌ها را در مراحل اولیه ساخت‌وساز نشان می‌دهد؛ ماخذ: تصاویر: ویکی پدیای فارسی، زمان برداشت: ۱۳۹۳.

مستحکم است. این یکی از ویژگی‌های رایج قلعه‌ها می‌باشد و اکثر آن‌ها حداقل یک حیاط بیرونی دارند. برجک دفاعی در بالای بیشه کوچک، اقامتگاه لرد مالک قلعه و آخرین سنگر دفاعی بوده، در حالی که حیاط بیرونی خانه سایر خانواده لرد بود و از آن‌ها حفاظت می‌کرد. پادگان، اصطبل، کارگاه، و انبارها اغلب در حیاط بیرونی قرار داشتند. آب از چاه یا مخزن فراهم می‌شد. با گذر زمان تمرکز بر رفاه محل اقامت از برجک دفاعی به حیاط بیرونی گسترش یافت؛ این موجب ایجاد یک حیاط بیرونی دیگر شد که ساختمان‌های لوکس مانند اتاق‌های لرد را از ساختمان‌های کاری مانند کارگاه‌ها و پادگان‌ها متمایز می‌نمود (Friar, ۲۰۰۳, p. ۲۲).

تصویر ۱۱. (سمت بالا) قلعه مالبورک در لهستان، نمونه‌ای از استحکامات سده‌های میانه‌ی است و به سبک بریک گوتیک در شمال آلمان ساخته شده است و تصویر ۱۲. (سمت چپ) چشم‌انداز پیرامون قلعه لیدز در انگلستان از سده ۱۱م اداره شده است. این قلعه مشرف بر دریاچه‌ها و استخرهای مصنوعی است و در پارک دیر سده‌های میانه‌ی قرار دارد؛ ماخذ: تصاویر: ویکی پدیای فارسی، زمان برداشت: ۱۳۹۳.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۷۳

برجی عظیم است و قبل از رواج دفاع متمرکز، تدافعی ترین نقطه قلعه بود. در سده‌های میانه از واژه «برجک دفاعی» استفاده نمی‌شد، از سده ۱۶م به بعد این واژه به جای واژه «donjon» که به برج عظیم اشاره دارد، به کار رفت. در قلعه‌های پیشه کوچک و حیاط بیرونی، برجک دفاعی در بالای پیشه کوچک قرار داشت. «dumgeon» از مشتقات «donjon» است و به معنای زندان تاریک و ناخوشایند می‌باشد. اگرچه برجک دفاعی اغلب مستحکم‌ترین بخش قلعه و آخرین پناه‌گاه در زمان سقوط دفاع خارجی بود، در زمان حمله خالی نمی‌ماند، بلکه به عنوان اقامت‌گاه لرد مالک قلعه یا مهمانان و نمایندگان استفاده می‌شد (Cathcart King, ۱۹۸۸, p. ۱۹۰). در ابتدا برجک دفاعی تنها در انگلستان رایج بود، بعد از پیروزی نورمن‌ها در سال ۱۰۶۶، فاتحان برای مدتی طولانی در شرایط ثابت هشدار زندگی کردند؛ در جای دیگر همسر لرد یک اقامت‌گاه جدا (mansio یا domus, aula) را اداره نمود که نزدیک برجک دفاعی قرار داشت و برجک دفاعی پادگان و مرکز فرماندهی نظامی بود. این دو ساختمان به تدریج ادغام شدند، و آخرین طبقه مسکونی پنجره‌هایی بزرگ داشت؛ در نتیجه، به سختی

از اواخر سده ۱۲م شوالیه‌ها علاقه‌مند شدند که از خانه‌های کوچکی که قبلاً در اختیارشان بود خارج شوند و در خانه‌های مستحکم واقع در حومه شهرها زندگی کنند (Barthélemy, ۱۹۸۸, pp. ۴۰۸-۴۱۰). این امکان وجود دارد که حیاط‌های بیرونی ساختمان دفاعی مستقلی باشند، اگرچه این موضوع بیشتر مربوط به قلعه‌های «پیشه کوچک و حیاط بیرونی» است. محاط منطقه اصلی دفاعی قلعه است، و واژه‌های «حیاط بیرونی» و «محاط» با یکدیگر مرتبطند. یک قلعه می‌تواند چندین حیاط بیرونی داشته باشد، ولی تعداد محاط‌هایش فقط یکی است. قلعه‌هایی که برجک دفاعی ندارند، اغلب به قلعه‌های محاطی مشهورند. این نوع از قلعه‌ها، از اولین قلعه‌های ساخته شده می‌باشند، که به قبل از رواج برجک دفاعی در سده ۱۰م باز می‌گردند (Barthélemy, ۱۹۸۸, p. ۳۹۹).

(*) برجک دفاعی؛ برجک دفاعی قلعه وینسنس در سده ۱۴م که نزدیک برج‌های پاریس و بالای دیوار حایل قلعه قرار دارد. این دیوار ویژگی‌های رایج معماری قلعه را نشان می‌دهد: یک اتاق دروازه‌بان، برج‌های گوشه‌ای و مزغل‌سازی‌ها. برجک دفاعی

تصویر ۱۳. (سمت راست بالا) قلعه الموت؛ تصویر ۱۴. (سمت چپ بالا) قلعه رودخان؛ تصویر ۱۵. (سمت راست پایین) قلعه مارکوه؛ تصویر ۱۶. (سمت چپ بالا) نارین قلعه؛ ماخذ: آرشیو نگارندگان.

از زیر خراب کردن دیوارهای حایل، دامنه‌های سنگی در پایه آن‌ها ساخته می‌شد. راهروهای بالای دیوارهای حایل به نیروهای تدافعی اجازه می‌داد که مهمات را بر سر دشمنان فروریزند، و کنگره‌ها امنیت را افزایش می‌دادند. برج‌های نوک تیز بر فراز دیوارهای حایل امکان شلیک در طول دیوار را فراهم می‌ساختند. تا سده ۱۱۳م استفاده از درزپیکان‌ها در اروپا رواج پیدا نکرد، زیرا این ترس وجود داشت که آن‌ها استحکام دیوار را کاهش می‌دهند (Allen Brown, ۱۹۷۶, p. ۶۴).

(*) اتاق نگهبان دروازه؛ اتاق نگهبان دروازه قلعه چاتنائوبریانت در سده ۱۱۳م، در فرانسه. این سازه قسمت بالا را به پایین متصل می‌کرد. در هنگام دفاع، اغلب ورودی ضعیف‌ترین بخش بود. برای غلبه بر آن، اتاق نگهبان دروازه توسعه یافته بود تا به افراد داخل قلعه اجازه دهد که جریان و رفت و آمد را کنترل کنند. در قصرهای گلی و چوبی، اتاق نگهبان دروازه اولین بخشی

می‌توان برای تمام ساختمان‌ها واژه‌های مناسب پیدا کرد. فضای داخلی بزرگی که در بسیاری از برجک‌های دفاعی به‌جامانده به چشم می‌خورد گمراه‌کننده است؛ آن‌ها همانند ساختمان‌های اداری مدرن، به چند اتاق تقسیم می‌شوند. حتی در برخی از قلعه‌های بزرگ، تالار عظیم تنها به بخش‌های محدودی مانند حجره لرد، اتاق خواب ایشان و گاهی نیز اداره او تقسیم می‌شود (Cathcart King, ۱۹۸۸, p. ۸۴).

(*) دیوار حایل؛ دیوارهای حایل دیوارهایی دفاعی هستند که حیاط بیرونی را محصور می‌کنند. آن‌ها باید به قدری بلند باشند که نتوان به راحتی با استفاده از نردبان از آن‌ها بالا رفت، و به اندازه‌ای ضخیم باشند که در مقابل بمباران سلاح‌های محاصره که از سده ۱۱۵م به بعد شامل باروت توپخانه می‌شدند، مقاوم باشند. یک دیوار معمولی سه متر پهنا و ۱۲ متر ارتفاع داشت، اگرچه این مقدار می‌تواند با توجه به اندازه قلعه متفاوت باشد. گاهی اوقات برای ممانعت از

بود که با سنگ بازسازی می‌شد. در کنار دروازه یک نقطه کور وجود داشت. به منظور مقابله با این نقطه کور، در هر دو سوی دروازه، برج‌هایی به شیوه رومیان طراحی شده بودند. اتاق نگهبان دروازه شامل مجموعه‌ای از امکانات تدافعی بود که حمله مستقیم را دشوارتر می‌کرد. معمولاً در قلعه‌ها یک یا چند در مشبک (یک در چوبی مشبک مستحکم شده با فلز برای بستن راه) و چند درزپیکان وجود داشت که به سربازان اجازه می‌داد دشمنان را نابود کنند. گذرگاه درون اتاق نگهبان دروازه طولانی بود تا زمان عبور مهاجمین را افزایش دهد و آن‌ها در مکانی محدود مورد حمله قرار گیرند و قادر به عکس‌العمل نشان دادن نباشند (Johnson ۲۰۰۲، p. ۲۰). این افسانه مشهوری وجود دارد که سوراخ‌های مرگ (که در بالای مسیر دروازه قرار دارند)، برای ریختن روغن جوشان یا سرب ذوب‌شده بر سر مهاجمان به کار می‌رفتند؛ هزینه روغن و سرب و فاصله اتاق نگهبان دروازه از کوره‌های آتش‌نشان می‌دهند که این موضوع عملی نیست. به احتمال زیاد آن‌ها برای پرتاب اشیاء بر روی مهاجمان و خاموش کردن آتش آن‌ها با ریختن آب ایجاد شده بودند. تدارکات طبقه بالایی اتاق نگهبان دروازه برای اقامت ایجاد شده بودند، لذا دروازه هرگز بی دفاع نمی‌ماند، اگرچه این آرایش بعدها تکامل یافت. در طول قرن‌های ۱۳م و ۱۴م، باریک‌کن توسعه یافت. این شامل حصار، خندق، و احتمالاً یک برج در مقابل اتاق نگهبان دروازه بود که برای حفاظت‌های بعدی از آن استفاده می‌شد. هدف باریک‌کن تنها ایجاد خط دفاعی دیگر نبود، بلکه تنها راه منتهی به دروازه را بررسی می‌کرد (Coulson ۲۰۰۳، pp. ۲۹۷-۲۹۹، ۳۸۲).

(*) خندق؛ قلعه کاترلوروک در اسکاتلند که به وسیله خندق احاطه شده است. خندق چاله‌ای بزرگ و شیبدار بود که هم می‌توانست خشک باشد و هم پر از آب. هدف آن دو قسم بود؛ جلوگیری از رسیدن تجهیزاتی مانند برج شکاف به دیوار حایل و جلوگیری از زیر تخریب شدن دیوارها. خندق‌های آبی در مکان‌های کم ارتفاع قرار داشتند و اغلب در آن‌ها از تخته‌پل استفاده می‌شد، اگرچه این‌ها اغلب به وسیله پل‌های سنگی

جایگزین می‌شدند. جزایر مستحکم نیز به خندق افزوده می‌شدند و لایه دفاعی دیگری ایجاد می‌کردند. پدافند آبی، مانند خندق‌ها و دریاچه‌های طبیعی این ویژگی را داشتند که مسیر دشمنان به قلعه را دیکته می‌کردند. محل قلعه کاترفیلی در ولز بیش از ۳۰ هکتار را پوشش می‌دهد و پدافند آبی آن، یکی از بزرگ‌ترین نمونه‌های اروپای غربی است (McNeill ۱۹۹۲، pp. ۱۹-۲۱).

فضاهای نظامی شهری در ایران

در معماری و شهرسازی اوایل اسلام که متأثر از معماری قبل از اسلام بویژه دوره ساسانیان است تفکرات دفاعی مورد توجه بوده است به طوری که معمولاً هر شهر اسلامی از سه بخش تحت عنوان «کهندژ»، «شارستان» و «برض» تشکیل می‌گردید. مهم‌ترین این بخش‌ها کهندژ یا ارگ بود که عبارت بود از قلعه‌های که در وسط یا گوشه شهر قرار داشته و معمولاً از یک سو به باروی شهر پیوسته بود تا همواره برای دفاع و مقابله با تهاجمات دشمن آماده باشد، از جمله کهن دژهای معروف می‌توان کهن دژهای شهرهای ایران، سمرقند، بخارا، بلخ و نیشابور را نام برد. رباط‌ها نیز از بناهای دفاعی و نظامی صدر اسلام است و قلعه‌های نظامی مرزی را در دوران معینی رباط می‌گفتند، مانند رباط نصیبین که در سرحد میان ایران و روم شرقی بنا شده بود و نگهبانان آن از دیلمان می‌آمدند، رباط‌ها را می‌توان از نخستین استحکامات سازه‌ای محسوب نمود که در نقاط بی حفاظ مرزی پناهگاه گروهی جهادگر بودند. پس از تثبیت اسلام در مناطق اسلامی و برطرف شدن تهدید از سوی غیرمسلمانان در مرزها، معنی واژه رباط با مسجد یکی شد (کیانی، ۱۳۷۸). قلعه‌های ایران، به دو نوع جلگه‌ای و کوهستانی تقسیم می‌شوند که مصالح ساختمانی آنها نیز متفاوت است:

۱. «قلعه‌های جلگه‌ای»: طرح اصلی قلعه‌های جلگه‌ای مربع و یا مربع مستطیل است که در چهار گوشه آن برج‌های مدور برای دفاع ساخته شده‌اند، و مصالح این قلعه‌ها خشت و گل است و به ندرت از آجر و گچ استفاده شده است. بارو (دیوار ضخیم)

این قلعه‌ها چینه (دیوارهای گلی که آن را بندبند می‌سازند) است یا با خشت های قطور ساخته شده است، برای استحکام آن قطر و ضخامت بعضی از باروها به چهار متر هم می‌رسید. اطراف بعضی از این قلعه‌ها خندق حفر می‌کردند و برای رسیدن به قلعه از پل‌های متحرک بهره می‌گرفتند. بعضی از این قلعه‌ها به دلیل امنیت آن‌ها محل سکونت کشاورزان و روستاییان شد که با گذراندن خیابانی معمولاً شمالی و جنوبی و تامین آب آشامیدنی خانه‌های روستایی در دو طرف خیابان ساخته می‌شد. از این قلعه‌ها می‌توان به قلعه بیاضه بیابانک و هنجن در سر راه نطنز به ابیانه است اشاره کرد که تا این اواخر محل سکونت بوده است. این قلعه دارای برج و باروی ضخیم بسیار بزرگ بوده است. داخل قلعه کوچه‌های پر پیچ و خمی داشته است که همه آن‌ها به گذر اصلی قلعه که به در قلعه منتهی می‌شود راه دارند، خانه‌ها دو طبقه هستند و از طبقه زیرین برای نگهداری دام و یا انبار مواد غذایی و آشپزخانه استفاده می‌کردند و اتاق‌های نشیمن در طبقه دوم قرار داشته‌اند.

۲. «قلعه‌های کوهستانی»: مصالح دژهای کوهستانی را معمولاً از سنگ‌های بدون تراش نظیر سنگ‌های کوه یا رودخانه همراه با گچ غربال شده فراهم می‌کردند، در زیردست دژهای کوهستانی پرتگاه‌های عمیقی تعبیه شده است. در قسمت انتهایی برج‌ها و بعضی مواقع، باروها، کنگره‌هایی ست که مخصوص کمانداران بوده است تا بتوانند از شکاف کنگره‌ها دشمن را هدف قرار دهند. در بعضی از دژها و قلعه‌ها، مانند الموت قزوین، پایین دژ محل سکونت روستاییان بوده استاز قلعه به هنگام جنگ‌ها استفاده می‌شده و مردم تا زمانی که بیم حمله دشمن وجود داشته در درون دژ می‌مانند و معمولاً در درون آن آذوقه زندگی برای چندین ماه موجود بود. برای محافظت از ساختمان و استحکامات و قسمت‌های مختلف قلعه بارو ساخته می‌شده است، دیوارهای دفاعی و خاکریزهای متعلق به آغاز سکونت انسان در ایران هنوز برجاست، شکل آنها به موازات پیشرفت سلاح‌های تهاجمی و تدافعی

تکامل یافته است. در دوران پیش از تاریخ و اوایل دوران تاریخی، نوع استحکامات عموماً تابع مقتضیات ناشی از محل قلعه یا دهکده و اوضاع طبیعی سرزمین بود. طرح‌های ساختمانی بیشتر قلعه‌ها بر اساس معلومات و تجربه کالی نسبت به حمله و دفاع ریخته می‌شد تا سنت‌های محلی. در هر دوره‌ای روش‌های آزموده و مقبول برای ایجاد استحکامات انتخاب می‌شد. اوایل دوران تاریخی در سبک استحکامات ایران باستان آثاری از نفوذ سبک بین‌النهرین و سایر کشورهای همسایه دیده می‌شود، در تاریخ معماری ایران تارسیدن به اقتباس سبک فرانسوی در معماری قلاع و حصارهای شهر در اوایل قرن سیزدهم، خصوصاً در خوی و تهران می‌توان ردیابی کرد.

تعریف هندسه

معماری ساماندهی فضا است و هندسه یکی از دانش‌هایی است که از دیرباز برای ساماندهی به اشکال و کالبد فضا و نیز انتظام حرکت نیروهای سازه‌ای در ساختمان مورد استفاده قرار گرفته است. هندسه دانشی است که به ویژگیها و روابط میان اشکال و اندازه و مسیر حرکت مولفه‌های نیرو می‌پردازد؛ توجه به ریشه لغت هندسه که از واژگان هندازه و اندازه در زبان فارسی گرفته شده است می‌رساند که مباحثی نظیر تناسبات، اندازه و مقدار نیز بخشی از دانش هندسه به شمار می‌آیند. تناسبات وجه کیفی و زیبایی را مقدار یا اندازه وجه کمی دانش هندسه مطرح می‌کند. این دانش با مفاهیم عدد شکل تناسب و مولفه‌های نیرو مرتبط است و وابستگی تامی به دانش ریاضیات و فیزیک دارد و گاهی از آن به تعبیر ریاضیات شکل یا فیزیک برداری یاد می‌شود؛ بنابراین هندسه با ظرفیت دو وجهی خود کیفیت و کمیت می‌تواند عامل وحدت بخش مقولاتی نظیر معماری و سازه باشد. هندسه مطالعه انواع مختلف اشکال و خصوصیات آنهاست. همچنین مطالعه ارتباط میان اشکال، زوایا و فواصل است. واژه انگلیسی جئومتری (هندسه) از زبان یونانی ریشه گرفته است. این کلمه از دو کلمه «جئو» به معنای زمین و «تری» به معنای اندازه‌گیری تشکیل شده است؛

بنابراین هندسه اندازه گیری زمین است.

تاریخچه هندسه

احتمالاً بابلیان و مصریان کهن نخستین کسانی بودند که اصول هندسه را کشف کردند. در مصر هر سال رودخانه نیل طغیان می کرد و نواحی اطراف رودخانه را سیل فرا می گرفت. این رویداد تمام علایم مرزی میان املاک را از بین می برد و لازم می شد دوباره هر کس زمین خود را اندازه گیری و مرزبندی کند. مصریان روش علامت گذاری زمین ها با تیرک و طناب را ابداع کردند. آنها تیرکی را در نقطه ای مناسب در زمین فرو می کردند و تیرک دیگری در جایی دیگر نصب می شد و دو تیرک با طنابی که مرز را مشخص می ساخت به یکدیگر متصل می شدند. با دو تیرک دیگر زمین محصور شده و محلی برای کشت یا ساختمان سازی مشخص می شد.

در آغاز هندسه بر پایه دانسته های تجربی پراکنده ای در مورد طول و زاویه و مساحت و حجم قرار داشت که برای مساحی و ساختمان و نجوم و برخی صنایع دستی لازم می شد. بعضی از این دانسته ها بسیار پیشرفته بودند مثلاً هم مصریان و هم بابلیان قضیه فیثاغورث را ۱۵۰۰ سال قبل از فیثاغورث می شناختند. یونانیان دانسته های هندسی را مدون کردند و بر پایه ای استدلالی قرار دادند. برای آنان هندسه مهم ترین دانش ها بود و موضوع آن را مفاهیم مجردی می دانستند که اشکال مادی فقط تقریبی از آن مفاهیم مجرد بود. در سال ۶۰۰ قبل از میلاد مسیح، یک آموزگار اهل ایونیا (که در روزگار ما بخشی از ترکیه به شمار می رود) به نام طالس، چند گزاره یا قضیه هندسی را به صورت استنتاجی ثابت کرد. او آغازگر هندسه ترسیمی بود. روش استنتاجی روشی است علمی (بر خلاف روش استقرایی) که در آن مساله ای به وسیله قضایا و حکمها ثابت می گردد. فیثاغورث که او نیز اهل ایونیا و احتمالاً از شاگردان طالس بود توانست قضیه ای را که به نام او مشهور است اثبات (ریاضی) کند. البته او واضع این قضیه نبود. اما دانشمندی به نام اقلیدس که در اسکندریه زندگی می کرد، هندسه را به صورت یک علم بیان نمود.

وی حدود سال ۳۰۰ پیش از میلاد مسیح، تمام نتایج هندسی را که تا آن زمان شناخته بود، گرد آورد و آنها را به طور منظم، در یک مجموعه ۱۳ جلدی قرار داد. این کتابها که اصول هندسه نام داشتند، به مدت ۲ هزار سال در سراسر دنیا برای مطالعه هندسه به کار می رفتند. تقسیم بندی هندسه عبات است از:

۱. هندسه مسطحه؛

۲. هندسه فضایی؛

۳. هندسه خطی؛ و

۴. هندسه پویا.

در هندسه مسطحه، اشکالی مورد مطالعه قرار می گیرند که فقط دو بعد دارند، هندسه فضایی، مطالعه اشکال هندسی سه بعدی است. این بخش از هندسه در مورد اشکال سه بعدی چون مکعب ها، استوانه ها، مخروط ها، کره ها و غیره است.

کاربرد هندسه در هنر معماری

همه انسان ها به طور کلی درکی از زیبایی دارند، دلنشین بودن نت های موسیقی را تشخیص می دهند و بعضی رایحه ها را مطلوب می دانند. همچنین بعضی تصاویر را زشت، بعضی اصوات را گوشخراش، و بعضی بوها را بد تلقی می کنند. این قابلیت بدون فراگرفتن تعلیمات خاصی در انسان وجود دارد. به عبارت دیگر، تناسب و هماهنگی هایی در جهان وجود دارد که قراردادی نیست و به زمان و مکان بستگی ندارد. تحقیقات و آزمایشات افرادی مثل فشنر، فیلسوف و روانشناس آلمانی (۱۸۷۶)، میت مار (۱۸۹۴)، لولا (۱۹۸۰)، ترندایک (۱۹۱۷)، و هانتلی (۱۹۷۰) مؤید این نظریه است (صالح مجتهد، ۱۳۷۸ به نقل از طاهباز، ۱۳۸۳، ص ۹۸). از دیدگاه فلسفی، افلاطون با استناد به وجود عالم مثل و دوساحتی بودن انسان (جسم و روح)، معتقد است که روح قبل از حلول در جسم انسان وجود داشته و در عالم مثل ساکن بوده است. ولی با ورود به جسم دچار فراموشی شده و آن مثالهای اعلا را از یاد می برد. هنگامی که بشر صورتهای گوناگون جهان طبیعت را می بیند، خاطره ای مبهم در روحش جرقه

تصاویر ۱۷ و ۱۸. تصاویر از قلعه چالستر؛ ماخذ: آرشیو نگارندگان.

می‌زند (گادر ۱۳۷۵، به نقل از طاهباز، ۱۳۸۳، ص ۱۰۳). حکمای ایران مانند ملاصدرا، به شرح و بسط مفصل این عالم پرداخته‌اند و رسائل جداگانه بسیاری در وصف آن تالیف شده است، مانند رساله قطب‌الدین لاهیجی، بها‌الدین لاهیجی و ملاهادی سبزواری (نصر، ۱۳۸۳، ص ۱۰۸). این همان عالمی است که هنرمند مسلمان در معماری، موسیقی، مینیاتور و غیره سعی در یادآوری آن دارد. عالمی که فطرت انسان با اشکال و اصوات موجود در آن آشنا است و هنرمند با انعکاس این اشکال و اصوات در اثر خود، سعی در تقدیس و جاودان نمودن آن دارد. به عنوان مثال فضا در مینیاتو رایرانی در واقع نمودار این فضای ملکوتی است و اشکال و الوان آن، جلوه‌ای از اشکال و الوان همین عالم مثالی است. رنگهایی که در مینیاتور ایرانی به کار برده شده، از وهم رنگهای طلایی و آبی و کبود و فیروزه‌ای، صرفاً هنرمند سرچشمه نگرفته است، بلکه نتیجه رؤیت و شهود واقعیتی است عینی، که فقط با شعور و آگاهی خاصی در وجود هنرمند امکان پذیراست، چون همانطور که مشاهده عالم محسوس محتاج به چشم سر است، رؤیت عالم مثال نیز محتاج به باز شدن چشم دل و رسیدن به مقام شهود می‌باشد (نصر، ۱۳۸۳، ص ۱۰۹).

معانی نمادین اشکال هندسی
فیثاغورث و پیروانش قائل به وجود رابطه‌ای میان

اعداد، اشکال و موسیقی بودند. فلاسفه اسلامی نظیر اخوان الصفا نیز معتقد به پیدایش جهان براساس اعداد بودند. به عقیده آنان، پایه جوهری این عالم عدد است و بنابراین عدد است که در حقیقت باید کمیت محض شمرده شود. اما در این تفکر، منظور از عدد، مقادیری که برای اندازه گیری کمیات فیزیکی استفاده می شود، نیست. دو، رقمی بعد از یک نیست و از جمع دو یک به دست نمی آید، بلکه یک با تقسیم خود به دو تبدیل می شود. در این تفکر اعداد از یک شروع می شوند و هر عددی جایگاه خود را دارد. عدد یک می تواند کمیت را مشخص کند، ولی به مفهوم دیگر به می تواند اصل وحدت مطلق را ارائه دهد. بدین ترتیب غالباً عنوان نماد خدا عرضه می شود. از نظر شکل نیز به نحوی ارائه گر نقطه است، یا در مفهومی دیگر می تواند دایره کاملی را نمایانگر باشد. عدد دو از نظر نمادین، اصل دوگانگی و نیروی کثرت و تعدد را عرضه می کند. همزمان در معنای صوری خود خطی را می نمایاند که در آن دو نقطه محدود می شود. عدد سه یک کمیت است. لکن به عنوان یک اصل، تثلیث را ارائه می دهد. معنای صوری آن عبارت است از مثلثی که از سه نقطه درست شده است. با عدد سه یک تحول کیفی در عناصر مجرد و محض نقطه و خط حاصل می شود و از آن کیفیت و اندازه گرفتنی و ملموس که سطح خوانده می شود پدید می آید. مثلث به عنوان مادر اشکال ایفای نقش می کند (لولر، ۱۳۶۸، ص ۲۰).

بیان یافته های تحقیق

در ابتدا به معرفی چندین قلعه معروف و مهم از لحاظ هندسه و جایگاه تاریخی در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته می شود.

معرفی قلعه چالستر؛ قلعه خدارحم خان یا قلعه چالستر اثری باشکوه از نظر معماری و هنری حجاری در ایران، در سال ۱۳۲۳ قمری در چالستر در ۵ کیلومتری شهر کرد احداث شد. قلعه چالستر در استان چهارمحال و بختیاری تلفیقی از معماری دوران قاجار ایران با معماری اروپایی است، با ستون هایی ایستاده

از سنگ خودنمایی می کند. این قلعه در منطقه چالستر واقع شده که در دوره صفویه مرکز حکمرانی چهارمحالی ها بوده که به وسیله کلانتران روستاها و مناطق تحت سیطره خود را کنترل می کردند و پس از انتصاب حسین قلی خان به عنوان ایلخان بختیاری، در اواسط حکومت ناصرالدین شاه، حکمرانان این منطقه از حاکمیت بر چالستر خلع و تنها به زمین داران بزرگ تبدیل شدند. مجموعه تاریخی چالستر شامل سردر سنگی، خان نشین، اندرونی، حمام، انبارها و اصطبل ها است. قلعه عیانی و خان نشین این مجموعه تاریخی دارای ۳۸ ستون سنگی با سر در و ایوان است. این قلعه شامل نقوش افسانه ای و اسطوره ای، زندگی روزمره، گل و گیاه، گل و گلدان، گل و مرغ، نقوش پیچش گیاهی و نقوش فرشته است. این نقوش به صورت ماهرانه و زیبا خلق شده و در برخی موارد به صورت برجسته حجاری شده است. در این مجموعه قلعه، اندرونی با یک دالان به قسمت خان نشین ارتباط داشته و ایوان آن دارای ۱۰ ستون سنگی است اتاق های این مجموعه قلعه نیز با نقوشی به سبک نقاشی لندنی که تلفیقی از هنر نقاشی ایرانی و غربی است، مزین است که این سبک نقاشی در دوره قاجار به اوج خود می رسد شامل نقوش گل و گلدان، افسانه لیلی و مجنون و نقوش اسلامی شامل یوسف و زلیخا به همراه خط نوشته ای از آیات قرآن است. در بخشی از سر درهای این مجموعه قلعه، معماری سنتوری که به صورت مثلثی شکل با نقوشی به سبک شیر و شکر است، به چشم می خورد نیز مزین به کاشی آبی فیروزه ای و سفید سربی بوده است. مجموعه نیز از جنس چوب گردو به صورت گره چینی شده می باشد. مجموعه قلعه دارای ۵ ایوان است و ۵ اتاق نیز در اندرونی دارد.

معرفی قلعه دزک؛ روستای دزک به فاصله ۳۵ کیلومتری شهر کرد قلعه تاریخی امیرمفخم یا قلعه دزک بختیاری را در خود جای داده است. این قلعه نیز در ردیف «کاخ قلعه ها» قرار دارد. حصار و برج های بلند، اعیانی دو طبقه که در نمای جنوبی و شمالی طبقات دارای ایوان های ستوندار، حوضخانه، ستون های گچبری

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شده، دیوانخانه با دیوارهای گچ‌بری و نقاشی و «اتاق آئینه» که بیشترین شهرت را به قلعه دزک بخشیده است. تزئینات آئینه‌کاری با نقوش پشت شیشه در بدنه و سقف اتاق آئینه جلوه‌ای خاص به این قلعه داده است. درب‌های مرصع و معرق‌کاری شده دیوانخانه و اتاق آئینه از مزایای گرانقدر این کاخ قلعه نسبت به سایر قلاع استان است.

معرفی قلعه سردار اسعد (جونقان)؛ مربوط به اواخر سده ۱۳ ه. ق. است و در شهر جونقان از توابع شهرستان فارس، داخل شهر واقع شده و این اثر در تاریخ ۵ دی ۱۳۵۶ با شماره ثبت ۱۵۴۸ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این قلعه که به کاخ سردار اسعد بختیاری مشهور است شهرت خود را مدیون مشروطیت و شروع قیام بختیاری‌ها در شهر جونقان از توابع شهرستان فارس و اجتماع در این قلعه و سپس فتح اصفهان و تهران است. این بنا دارای محوطه‌ای وسیع‌تر از محدوده فعلی آن بوده که به مرور ایام و در اثر عوامل مختلف طبیعی و اجتماعی در طول یک صدسال گذشته و نیز کمی دقت در شالوده‌های اصلی و استفاده‌هایی نامناسب نظیر پاسگاه ژاندارمری، کتابخانه عمومی و مدرسه دچار آسیب‌های فراوان شده و در واقع به جز قسمت شاه نشین اصلی بقیه ابنیه و ساختمان‌های جانبی آن از میان رفته است. تاریخچه این بنا مربوط به دوران قاجاریه می‌باشد که در ابتدا اشاره ای به معماری این دوران می‌پردازیم.

سبک معماری در زمان قاجاریه

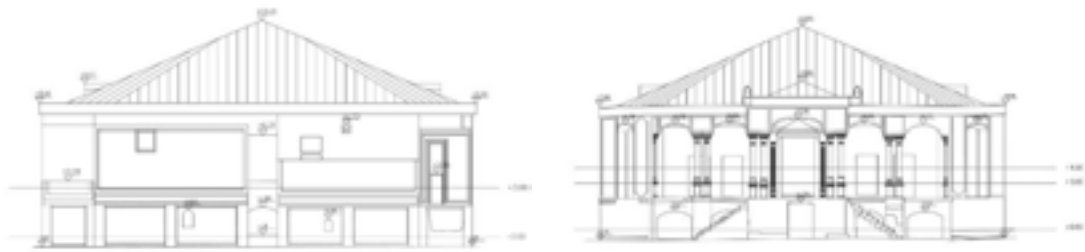
از اواخر دوره صفویه تا اواسط سلطنت ناصرالدین شاه به علت آشفتگی‌های موجود و جنگ‌های پی‌درپی و عدم ثبات و فقدان امنیت- هنرهای معماری و تزئینات ساختمانی ایران که در دوران صفویه وسعت و تنوع زیاد پیدا کرده بود طی این دوره نابسامانی ملی به انحطاط گرائید. بطور کلی معماری دوره قاجاریه را می‌توان به دو دوره کلی تقسیم کرد:

۱. دوره اول: از آغاز سلطنت آقا محمد خان تا پایان سلطنت محمد شاه؛ در این دوره نگاه حاکم بر معماری همچنان نگاهی در انزوا و بر مبنای سبک اصفهان و

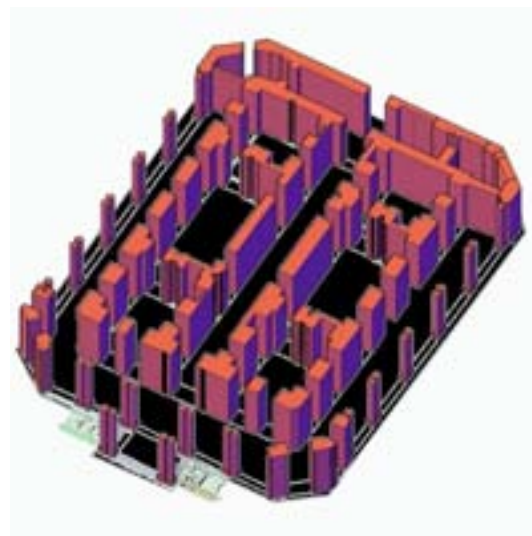
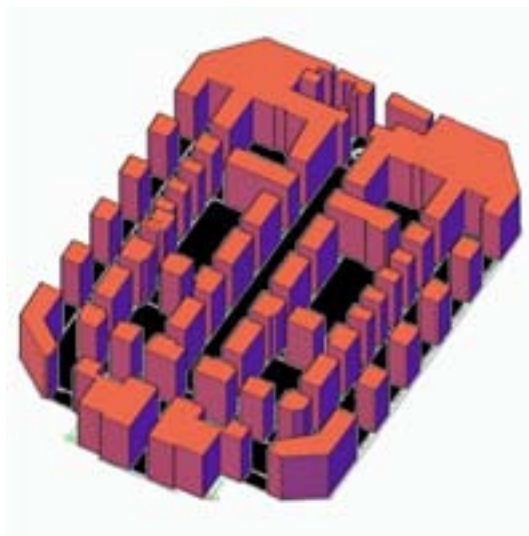
به کمال رساندن آن می‌باشد که نمونه‌هایی همچون حرم حضرت معصومه در قم و مسجد سلطانی از آن می‌باشند.

۲. دوره دوم: از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه تا پایان حکومت سلسله قاجار؛ در این دوره بر اثر مسافرت‌های ناصرالدین شاه و اخلاف او و همچنین اعزام عده‌ای از محصلین ایرانی به اروپا و تحت تاثیر قرار گرفتن هیات حاکمه و نخبگان جامعه، سبکی در معماری آغاز می‌گردد که التقاطی از معماری بومی و معماری غربی می‌باشد.

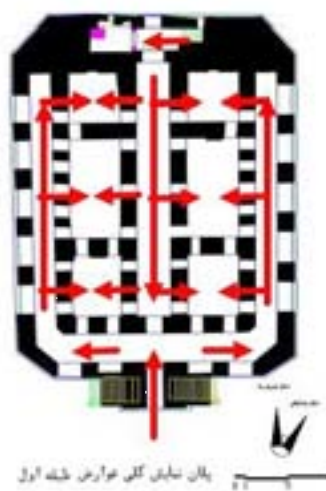
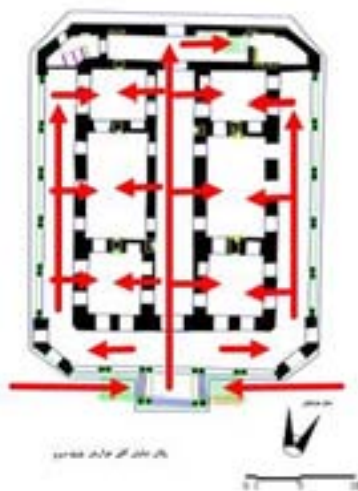
هنر معماری این زمان با مقایسه با دوره‌ی صفویه [بخصوص در مورد ساختمان و توده] بسیار ضعیف شمرده می‌شود. تنها در زمان حکومت طولانی ناصرالدین شاه قاجار به دلیل نفوذ هنر باختری، هنر معماری همچنین صنایع ظریف مانند گچ‌بری، آئینه‌کاری و کاشی‌کاری رونق یافت. ارتباط بیش‌تر ایران با غرب، معماران ایرانی را بر آن داشت تا عوامل مشخص معماری ایران را با روش‌بینی و توجه خاصی با عوامل معماری غرب درآمیزند و آثاری به وجود آورند که از نظر هنری دل‌پسند باشد. اما معماری قاجار اصول، مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقا بخشیده و نوآوری‌هایی از نظر فضا به وجود آورد. لیکن، به نظر می‌رسد، قوت لازم خلق یک معماری نوین را نداشته است. اما وقتی به معماری از زوایای دیگری مانند اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضع نازل تری را نسبت به دوره‌های گذشته خود و به خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. شکل‌ها استواری و صلابت قبلی را ندارند و شکل‌های جدیدی وارد معماری می‌شوند که سطحی و تفننی‌اند. اندازه‌ها دقت لازم را ندارند. تناسبات در مرتبه پایین تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشیده شده دوره‌های قبلی قرار می‌گیرند. تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می‌کند و بی‌بندوباری، غلو ناشیانه و هرج و مرج، جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره‌های درخشان سلجوقی و صفوی می‌شود. هندسه قلعه سردار اسعد

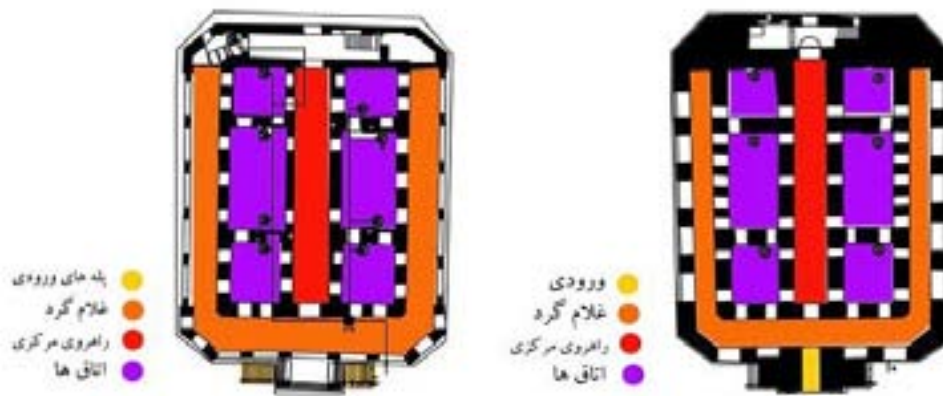
تصویر ۱۹ و ۲۰. نماهای جنوبی و شمالی قلعه؛ ماخذ: نگارندگان.

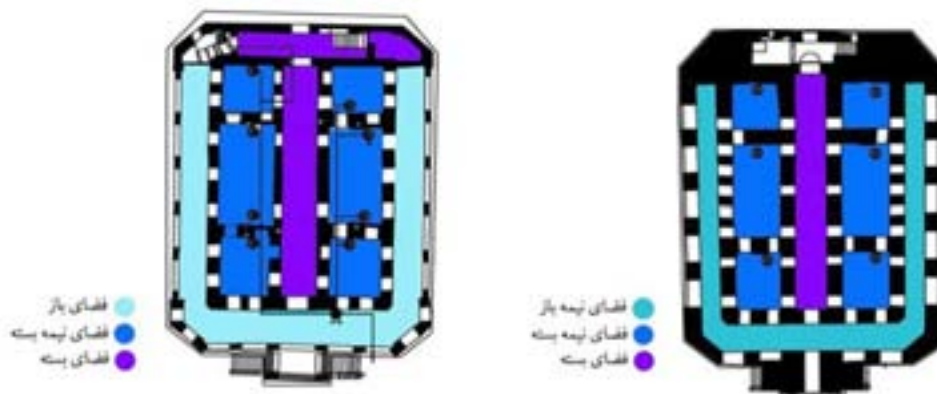
تصویر ۲۱ و ۲۲. پرسپکتیو طبقه همکف و اول؛ ماخذ: ترسیم نگارندگان.

تصویر ۲۳ و ۲۴. سیرکولاسیون حرکتی قلعه؛ ماخذ: ترسیم نگارندگان.

تصویر ۲۵ و ۲۶. معرفی فضاهای قلعه؛ ماخذ: ترسیم نگارندگان.

نقشه ۱. فضای باز و بسته طبقه همکف؛ نقشه ۲. فضای باز و بسته طبقه اول؛ ماخذ: ترسیم نگارندگان.

سردار اسعد، این طرح مایه ها بر اساس مربع منتظم یافته است؛

۲. ترسیمات هندسی برای بدست آوردن مقادیر و تناسباتی که تعیین کننده ابعاد و نسبت های اندام بنا و اجزای آن باشد همانطور که در آثار معماری گذشته گان دیده شده است. این ترسیمات بر اساس تناسبات طلایی و نسبت ۱ به ۳ و ۱ به ۲ بوده است، سپس این نسبت های عددی در ابعاد اشکال بروز می کند. این بنا در گذشته کاخ خوانین بختیاری بوده است اما اکنون کاربری موزه دارد و طرح آن در مقیاس استانی است. در حال حاضر مرمت این بنا به اتمام رسیده

بکارگیری هندسه از دو منظور مورد توجه قرار می گیرد:

۱. یافتن نقاط و مکان های مهم در یک طرح با استفاده از ترسیمات هندسی که موضوع اصلی در این پژوهش است. این ترسیمات در دو سطح می توانند مورد بررسی قرار گیرند که سطح اول شامل اشکال هندسی در ظاهر طرح است به مانند مربع، هشت ضلعی و چند ضلعی در پلان، نما و جزئیات طرح است. سطح دوم به تحلیل طرح مایه های هندسی می پردازد که ابعاد جهت همنشینی اشکال سطح پیشین را تعیین می کنند و خود در اولین نگاه قابل مشاهده نیستند در بنای قلعه

است، ولی احتیاج به تعمیرهای جزئی و مراقبت دارد. کاخ قلعه که به گواهی «هانری رنه دالمانی» زیباییهای افسون کننده اش یادآور صحنه‌های داستانهای شهزاد قصه گو در داستان‌های هزار و یک شب بوده در دوران شکوه خویش دارای باغهای پیرامونی، استخر مرکزی، سر در باشکوه، ورودی مشرف بر جاده سنگ‌فرش باستانی، آینه کاری و نقاشی‌های دیواری همراه با کتابخانه‌ای معظم بوده است که در حال حاضر از آن همه ویژگیهای ارزشمند تنها نمونه‌های ذیل قابل مشاهده هستند:

۱. طبقه فوقانی که در سه جهت شرقی، جنوبی و شمالی دارای ایوان با ستون‌های سنگ است و در مرزهای اتصال آجر کاری متنوعی دارد. در جبهه غربی به صورت دیوار یک دست و بدون ستون یا آجر کاری یکنواخت و ساده دیده می‌شود. در این قسمت سقف اتاقها به صورت هندسی توفال کوبی شده‌اند. این بخش از بنا اعیانی و شاه نشین بوده است.

۲. طبقه زیرین در عمق یک متری از کف محوطه کاخ قلعه قرار دارد که ورود به آن از زیر پله‌های طبقه فوقانی امکان پذیر می‌شود. در این طبقه سقف تمامی راهروها و اتاق‌های منشعب به شیوه (قمی پوش) طاق زده شده است. هر اتاق دارای یک بخاری دیواری با گچبری‌های ساده است. این قسمت از بنا انبار مورد استفاده خدمتگذاران بوده است.

۳. در این بنا ویژگیهای تزئینی زیر را می‌توان سراغ گرفت:

۴. حجاری‌های نمای بیرونی طبقه زیرین شامل قطعات سنگ نما و نما و آزاره‌های سنگی ابزار کاری شده با نقوش هندسی مستطیل و لوزی است. بر برنه جرزهای بین پنجره‌ها، لچک، پیشانی و لبه ایوان نیز نقوش اسلیمی و گل بوته وجود دارد.

۵. ستون‌های سنگی در سه جبهه شرقی، جنوبی و شمالی به صورت جفت در کنار هم، شش جفت در ایوان شمالی، شش جفت در ایوان جنوبی و شش جفت در ایوان شرقی قرار دارد. سر ستون‌های منقوش طوماری با گل چند پر در میان مر کدما تزئین شده‌اند.

میله ستون‌ها ساده و صیقلی بوده و پایه ستون‌ها به صورت قطعات بریده وصل به ستون دارای برجستگی نواری می‌باشد. زیر ستون‌ها نیز به صورت مکعب مستطیل با نقوش یکنواخت شامل گل چند پر و نیلوفر تزئین یافته است.

۶. سر بخاری‌های اتاقها، زیرزمین و طبقه فوقانی و همچنین در طرفین در ورودی اصلی این طبقه دارای گچبری است.

طوماری با گل چندپر در میان هر کدام تزئین شده‌اند. میله ستون‌ها ساده و صیقلی بوده و پایه ستون‌ها به

صورت قطعات بریده وصل به ستون دارای برجستگی نواری می‌باشند. زیرستون‌ها نیز به صورت مکعب مستطیل با نقوش یکنواخت شامل گل چندپر و نیلوفر تزئین شده‌اند. بنابراین می‌توان آن را به عنوان کلی واحد در نظر گرفت و انتظار داشت روابط معنی داری

بین اجزا و کلیت بنا موجود باشد. این امر احتمال طراحی آن را بر مبنای الگوی هندسی از پیش تعیین شده، تأیید میکند که مجاورتی با بناهای دیگر ندارد. پس استفاده از طرح‌های هندسی قوی در آن برای طراح ساده تر بوده است. می‌توان انتظار داشت که

طراح با استفاده از ترسیمات هندسی خواستار به کمال رساندن طرح خود بوده است. بررسی مدارک برای یافتن نظم هندسی پنهان، از ابتدا بر روی مدل سه بعدی و با در نظر گرفتن پلان، نما و پرسپکتیو به طور همزمان انجام شده است. استفاده از نرم افزار

AutoCAD نیاز به نقشه‌هایی با مقیاسهای گوناگون را برطرف کرده و دقت ترسیمات را افزایش داده است.

هندسه در نما و پلان:

۱. اولین شکلی که در نما توجه چشم را به خود جلب می‌کند، دارای تناسب مستطیلی میباشد. طول ضلع این به روشی که در توضیح هندسه پلان خواهد آمد بر مبنای ترسیم چند چهار ضلعی از ابعاد زمین طرح منتج میشود. یک ضلع این مستطیل بر خط زمین محوطه منطبق میشود و در ابتدایی ترین مرحله تعیین کننده ارتفاع حجم و تیپ بودن پلان

طبقات است. پیش از به دست آوردن دومین گروه نقاط مهم بنا، الزم است ترسیمات مقدماتی انجام شود که اولین آنها رسم مستطیل در رأس منطبق می شود. ترسیم چهارضلعی با این جهت گیری در معماری سنتی ایران بسیار متداول است. به عنوان مثال چهار ضلعی مینا برای یافتن راس گنبد و یا مبنای یک چهار طاقی بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ص ۱۳۶) و همچنین اساس ترسیم مستطیل طالپی ایرانی (۱:۳۷) است. دایره‌های به مرکز محل تقاطع اقطار مربع محاط می کنیم. به طور مشابه نقاط I و J را نیز میابیم. چهار ضلعی [GHIJ] یک مستطیل ۷۲ است. مستطیل را از دوران ۹۰ درجه مستطیل به دست می آوریم. کف طبقه همکف منطبق میشود از قرینه کردن این نقطه حول محورهای تقارن مستطیل، مستطیل جدیدی به دست خواهد آمد که تناسب طالپی دارد. همان طور که مشاهده میشود، این ترسیمات را نیز میتوان به دقت بر نمای قلعه سردار اسعد منطبق کرد. مستطیل طالپی به دست آمده بر کل پلان منطبق است. همچنین در فضای منفی دو طرف قلعه، دو مستطیل طالپی دیگر دیده میشود. نگارندگان راه دیگری برای پیدا کردن طول مستطیل دوم یافته اند که در تصویر بالا مشاهده میشود. مربع بزرگ این روش هم اندازه مربع بزرگ روش قبل است. برای پیدا کردن مربع کوچکتر (که ضلع آن برابر طول مستطیل طالپی کوچک در تصویر است)، الزم است هشت مربع یکسان مانند تصویر در داخل مربع بزرگ ترسیم شوند. در میانه اضلاع مربع های چهار گوشه شکل قرار دارد. اختلاف اندازه ضلع مربع به دست آمده از این روش با طول مستطیل به دست آمده از روش اول برابر با دوازده صدم درصد است. ابعاد این اشکال نیز با ابعاد اشکال نما برابر است و یافتن مربع در بر گیرنده بنا، مربع را طوری رسم کنیم که ضلع دیگر بر آن قرار گیرد و دو ضلع بر دایره مماس شود. دو مربع اخیر در صورت تکرار در پلان محل ایوانهای ساختمان را نشان می دهند. ملاحظه می شود که طرح راهروها و اندامهای بنا نیز از شکل

این مربعها پیروی میکند. میتوان هندسه یافته شده در پلان و نما را به محوطه اثر نیز تعمیم داد. با چهار مرتبه تکرار مرحله اول هندسه پلان، طول زمین یافت می شود. با قرینه کردن مستطیل که بزرگترین را در بر می گیرد نیز عرض زمین یافته خواهد شد. باید توجه کرد که در حال حاضر بخشی از نیمه غربی باغ زیر خیابان و ساختمانهای مجاور مدفون است.

نتیجه گیری و جمع بندی

نتیجه این بررسی پرداختن به امر اندازه گیری در معماری است که با طرح نمونه‌های موجود از معماری دوران قاجاریه و معماری هندسی آنها، شیوه‌های مهندسی گذشته را نمایش داده است. همچنین تمامی نمونه‌های انتخاب شده از ایران دوران اسلامی و عموماً دوران صفویه تا قاجاریه بوده است. علت انتخاب آثار این دوران بیش تر به این دلیل است که آثار این دوران نمونه تکامل یافته استفاده از ابزار فوق الذکر بوده است. بخشی از نتایج این بررسی عبارتند از:

۱. اوج استفاده از مربع و دایره در دوران اسلامی که در عموم کارهای طراحی و تزییناتی به گونه‌ای با شکوه جلوه کرده است؛

۲. گرایش به ریاضیات و نمادنگری برخلاف آنچه مستشرقان گفته‌اند تنها حاصل محدودیت‌های فقهی در زمینه نمایش طبیعت انسانی و کائنات نیست بلکه توجه به مفاهیم ذهنی و مجردی است که به گونه‌ای عالی می‌توانند عالم ماورا را نمایش دهد. به همین دلیل علوم چون نجوم و جغرافیا که بیش از سایر علوم به تحلیل جهان می‌پردازد و نمادنگری مقدس و تصاویر روحانی جهان و سلسله مراتب آن و در نهایت به اندازه گیری‌های دقیق ریاضی و مختصات جغرافیایی می‌رسد.

۳. هنرها به ویژه معماری بیش ترین تاثیرات را از تحقیقات ریاضی، هندسه، حساب و مثلثات پذیرفتند تا آن حد که امروزه می‌توان گفت هنر اسلامی قبل از هر چیز، هنری منطقی و ریاضی است؛

۴. استفاده از دستگاه‌های تناسبات برای طرح و پیاده کردن نقشه‌ها در دوران اسلامی بسیار گسترش یافت.

نقوش تزئینی بر روی کاشی و آجر و نیز پارچه و فرش با استفاده از همین شیوه‌ها طراحی می‌شده است. معماری شامل تقارن، تناسب، تعادل، هارمونی و هم‌چنین مقرنس، کنگره و گچ‌بری می‌شود و در حقیقت ترویج خیر بر شر و باطن بر هر چه بیرونی است. برخی از ویژگی‌های معماری ایرانی عبارت‌اند از: مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، خودبسندگی، درون‌گرایی و... این ویژگی‌ها در کنار یک‌دیگر، معماری‌ای مبتنی بر نظامی هندسی را شکل داده‌اند که هندسه، جزئی جدایی‌ناپذیر آن است؛ تا جایی که هندسه، عاملی برای شناسایی دوره و تاریخ شکل‌گیری بنا محسوب می‌شود. مطالعه و مقایسه در نقوش کاشی کاری این دو بنا می‌تواند باعث بازشناسی هویت فرهنگی این دو بنا شود. با توجه به خلاء نسبی علمی - تحقیقاتی در رابطه با معماری قلعه‌های تاریخی کشورمان بخصوص در بحث تزئینات، یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بیش تر تزئینات کاشی کاری قلعه‌ها از نقوش هندسی و گیاهی به صورت انتزاعی و تجربی است که استحکام ساده و روانی دارد. اما عناصر تزئینی به کاررفته تنوع بیشتری دارد که تحت تاثیر هنرهای تزئینی غرب به صورت طبیعت‌گرا، غیرانتزاعی و تقلیدی می‌باشد؛ نقوشی همچون منظره‌سازی، تصاویر میوه همچون انگور، گل و گلدان، کاسه بشقابی و موارد مشابه آن نیز به چشم می‌خورد. در این پژوهش تلاش شد تا پس از معرفی اثر با متدولوژی خاص، هندسه پنهان در یکی از آثار ارزشمند معماری ایران بازیابی شود. همچنین در مورد کاربری بنا بر مبنای مدارک ارائه شده، این نتیجه حاصل شد که بنا به احتمال قریب به یقین به عنوان یک بنای حکومتی (سیاسی) ساخته شده است. هندسه یافته شده در پلان، نما و غیره هماهنگ با هم است. بیشتر نیز تحلیل‌هایی بر ابنیه کهن ایران بر مبنای مربع، پنج ضلعی منتظم هشت ضلعی منتظم و غیره انجام شده است. دستاورد مقاله حاضر بر مبنای مربع و مستطیل حداقل در آثار معماری ایران می‌توان منحصر به فرد دانست. همچنین روش پیشنهادی برای ترسیمات دارای این

خاصیت است که مرحله به مرحله نقاط مهم بنا را یافته و از ابعاد کلی به جزئیات می‌رسد. ترسیمات ارائه شده در این مقاله بر نما و بر پلان در کنار هم و هماهنگ با یکدیگر ارائه شده‌اند. قلعه سردار اسد در نگاه اول به شدت تحت تاثیر جلوه‌های معماری ایرانی است. مصالح به کار رفته در نما و حجاریهای انجام شده روی آنها، ظاهر بنا را به آثار معماری ایرانی بیشتر شبیه کرده است. اما همان طور که در متن مقاله ذکر شد، یکی از ویژگیهای بوده و در بطن خود کاملاً پنهان بنا، که به تفصیل مورد بررسی قرار گرفت، هندسه آن است. این ویژگی با قرار گرفتن در کنار ویژگی‌های دیگر طرح آن را به یکی از نمونه‌های ارزنده معماری ایران تبدیل کرده است. همچنین خاص بودن شیوه هندسی به کاررفته در اثر، آن را از نمونه‌های مشابه متمایز می‌کند و هویتی ایرانی به آن بخشیده است. پی بردن به ویژگی هندسی اثر و کاربرد خالقانه آن در کنار خصوصیات و مفاهیم دیگر می‌تواند کمک شایانی به احیای هویت اصیل ایرانی در آثار معماری کند. در انتها برای تکمیل بحث هندسه، اشاره‌ای به نظام پیمون و ابعاد اندامهای بنا می‌شود. البته قلعه سردار اسعد بنایی عادی مانند خانه‌ها است و ابعاد آن از نظام عادی پیمون پیروی میکند. با وجود دقت‌های انجام شده و سعی در همه‌جانبه بودن تحقیق، ترسیمات هندسی ارائه شده در این مقاله تنها جنبه پیشنهادی داشته و ادعای اثبات ندارد. چنان ادعایی نیازمند ارائه مدارکی از سازندگان بنا خواهد بود که متأسفانه موجود نیست. ممکن است انتظار داشته باشیم که بتوان ترسیماتی مشابه آنچه در این مقاله ارائه شد را در کتب به جای مانده از دیگر دانشمندان بیابیم. اما آنچه از ایشان به جای مانده عموماً مقدماتی برای مبتدیان است. هندسه به کار رفته در قلعه امر ساده‌ای که برای عموم بناها و شاگردان و موارد مشابه مطمئناً قابل فهم باشد نیست. پس نباید انتظار داشت که این هندسه از منبع مشخصی مأخوذ باشد. ممکن است انتظار برود که هندسه پیشنهادی از نمونه‌های

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مشابه اخذ شود. در این مورد میتوان گفت که اشکال و روشهای ترسیم آنها مانند حروف و کلمات یک متن هستند. نویسنده ممکن در متن دیگری تکرار شده است، کلماتی را به کار ببرد اما جملات نباید تکراری باشند. در طراحی طرحمایه هندسی نیز، طراح از اشکال پایه و تناسبات مشخصی استفاده می کند البته پی بردن به روشی که طراحان آن زمان به کار میبردند تا طرح معماری را بر مبنای طرحمایه های هندسی بنا کنند، نیازمند پژوهش های مفصل تری در این زمینه است. به عنوان پیشنهادی برای پژوهشهای آینده می توان به جمع آوری نمونه های دیگری از این دست پرداخت و با مقایسه آنها با نمونه های خارجی، شیوه های خاص کاربرد هندسه در معماری ایرانی را تعیین کرد. مطالعات مشابه روی نمونه های دیگر میتوان در زمینه را برای درک اصول حاکم بر نحوه انتخاب اشکال هندسی، ترتیب و همنشینی آنها؛ و چگونگی تاثیر آن طرحمایه هندسی در طرح اثر فراهم آورد.

منابع و مآخذ

بختیاری سردار اسعد، علیقلی خان (۱۳۶۳) تاریخ بختیاری، با مقدمه جواد صفی نژاد، چاپ دوم، تهران، نشر یساولی.

بختیاری سردار اسعد، علیقلی خان، عبدالحسین لسان السلطنه و سپهر ملک المورخین (۱۳۷۶) تاریخ بختیاری، خلاصه الاعصار بختیاری، فی تاریخ بختیار، به اهتمام جمشید کیان، چاپ اول، بی جا، انتشارات اساطیر.

پاولویچ، م، س ایرانسکی، و، تریا (۱۳۷۵) چهار مقاله در انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه م. هوشیار، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.

دیاکونوف (۱۳۷۸) تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.

حبیبی، محسن (۱۳۷۸) از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

پوربختیار، غفار (۱۳۸۴) بختیاری نامه (پژوهشی در تاریخ و فرهنگ قوم بختیاری)، چاپ اول، تهران، نشر

پازیتگر.

شریفی نیا، صغری (۱۳۸۱) بررسی زیباشناسانه نقوش هندسی با تأکید بر گره چینی، کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر تربیت مدرس.

Allen Brown, Reginald (1976) [1954], Allen Brown's English Castles, Woodbridge: The Boydell Press, ISBN 1-84383-069-8

Allen Brown, Reginald (1984), The Architecture of Castles: A Visual Guide, B. T. Batsford, ISBN 0-7134-4089-9

Aurell, Martin (2006), Daniel Power, ed., Society, The Central Middle Ages: Europe 950–1320, The Short Oxford History of Europe (Oxford: Oxford University Press), ISBN 0-19-925312-9

Bachrach, Bernard S. (1991), "The Cost of Castle Building: The Case of the Tower at Langeais, 992–994", in Kathryn L. Reyerson, Faye Powe, The Medieval Castle: Romance and Reality, University of Minnesota Press, pp. 47–62, ISBN 978-0-8166-2003-6

Barthélemy, Dominique (1988), Georges Duby, ed., Civilizing the fortress: eleventh to fourteenth century, A History of Private Life, Volume II: Revelations of the Medieval World (Belknap Press, Harvard University): 397–423, ISBN 978-0-674-40001-6

Buse, Dieter (2005), The Regions of Germany: a reference guide to history and culture, Greenwood Press, ISBN 978-0-313-32400-0

Cathcart King, David James (1983), Castellarium Anglicanum: An Index and Bibliography of the Castles in England, Wales and the Islands. Volume I: Anglesey–Montgomery, London: Kraus International Publications, ISBN 0-527-50110-7

Cathcart King, David James (1988), The Castle in England and Wales: an Interpretative History, London: Croom Helm, ISBN 0-918400-08-2

Chartrand, René (2005), French Fortresses in North

- America 1535–1763, Osprey Publishing, ISBN 978-1-84176-714-7
- Chartrand, René; Spedaliere, Donato (2006), *The Spanish Main 1492–1800*, Osprey Publishing, ISBN 978-1-84603-005-5
- Coulson, Charles (1979), *Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture*, *Journal of the British Archaeological Association* (London: British Archaeological Association).
- Coulson, Charles (2003), *Castles in Medieval Society: Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, ISBN 0-19-927363-4
- Creighton, Oliver (2002), *Castles and Landscapes*, London: Continuum, ISBN 0-8264-5896-3
- Creighton, Oliver (2012), *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800–1200*, *Debates in Archaeology*, London: Bristol Classical Press, ISBN 978-1-78093-031-2
- Creighton, Oliver; Higham, Robert (2003), *Medieval Castles*, Shire Archaeology, ISBN 0-7478-0546-6
- Duffy, Christopher (1979), *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Ekdahl, Sven (2006), *Castles: The Baltic Region*, in Alan V. Murray, *The Crusades: An Encyclopedia: Volume I: A–C*, ABC-CLIO, ISBN 978-1-57607-862-4
- Emery, Anthony (2007), *Malbork Castle – Poland* (PDF), *The Castle Studies Group Journal* 21: 138–156
- Erlande-Brandenburg, Alain (1995), *The Cathedral Builders of the Middle Ages*, Thames & Hudson Ltd, ISBN 978-0-500-30052-7
- Friar, Stephen (2003), *The Sutton Companion to Castles*, Stroud: Sutton Publishing, ISBN 978-0-7509-3994-2
- Gebelin, François (1964), *The châteaux of France*, H. Eaton Hart (English ed.), Presses Universitaires de France
- Gies, Joseph; Gies, Frances (1974), *Life in a Medieval Castle*, New York: Harper & Row.
- Goodall, John (2008) [2003], *Portchester Castle* (2nd ed.), London: English Heritage.
- Herlihy, David (1970), *The History of Feudalism*, London: Humanities Press.
- Higham, Robert; Barker, Philip (1992), *Timber Castles*, London: B. T. Batsford.
- Johnson, Matthew (2002), *Behind the Castle Gate: From Medieval to Renaissance*, London: Routledge.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm (2002), *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters* (in German), Stuttgart: Thorbecke.
- Liddiard, Robert (2005), *Castles in Context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Macclesfield: Windgather Press Ltd.
- McNeill, Tom (1992), *English Heritage Book of Castles*, London: English Heritage and B. T. Batsford, ISBN 0-7134-7025-9
- Norris, John (2004), *Welsh Castles at War*, Stroud: Tempus.
- Nossov, Konstantin (2006), *Indian Castles 1206–1526*, Osprey Publishing, ISBN 978-1-84603-065-9
- Schultz, James (2006), *Courtly love, the love of courtliness, and the history of sexuality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Smail, R. C. (1973), *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, London: Thames and Hudson.
- Stephens, W.B. (ed) (1969), *The castle and castle estate in Warwick, A History of the County of Warwick* 8.
- Thompson, Michael (1987), *The Decline of the Cas-*

tle, Cambridge: Cambridge University Press.

Tillman, Curt (1958), *Lexikon der Deutschen Burgen und Schlösser* (in German) 1, Stuttgart: Anton Hiersemann

Turnbull, Stephen (2003), *Japanese castles 1540–1640*, Osprey Publishing

Vann, Theresa M. (2006), *Castles: Iberia*, in Alan V. Murray, *The Crusades: An Encyclopedia: Volume I: A–C*, ABC-CLIO.

پدیدارشناسی تجلی عدالت در ساختار معماری و باهمستانهای شهری بالگوی ایرانی - اسلامی

الهام سلیقه* - مربی گروه معماری دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

یکی از بارزترین و مهم ترین این فضایل و ارزشها «عدالت اجتماعی» است؛ چنانچه عدالت اجتماعی بسان آب حیات است که اگر در جامعه ای جاری شود، شکوفایی استعدادها و طراوت و شادابی جامعه را به همراه دارد. عدالت در عرصه بشری بر دو قسم اجتماعی و فردی می باشد که بعد اجتماعی آن اهمیت بیشتری دارد، چون جوامع انسانی رو به کمال نخواهند رفت، مگر آنکه طرح عدالت اجتماعی در آن جامعه پیاده شود. روش تحقیق این مقاله توصیفی - تحلیلی است که از ابزار مطالعات کتابخانه ای و روش اسنادی استفاده کرده است. در این مقاله به جایگاه عدالت در شکلگیری شهر اسلامی و محلات شهری اشاره شده و نکاتی چند درباره ارتقا مفهوم عدالت در محلات معماری و طراحی شهر اسلامی مورد تاکید قرار می گیرد. در پایان معیارها و مولفه های تجلی عدالت اجتماعی در محلات شهری مورد اشاره قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: عدالت اجتماعی، شهر، محله، تعادل و توازن و هماهنگی، برنامه ریزی و مدیریت شهری

An expression of social justice in Islamic-Irani-an model of urban neighborhoods

Abstract

One of the most striking and most important of these virtues and values "social justice" is, if social justice is like the water of life that flows in society, developing talents and bring freshness and vitality of the community. In the field of social justice and individual human is twofold social aspect of it is more important, because human societies will not be consummated unless social justice projects implemented in the community. Methods This cross-sectional study that the tool library studies and research method used. In this paper, the status of justice in the formation of Islamic cities and urban neighborhoods in the city and a few hints about upgrading the Islamic concept of justice is emphasized. The criteria and factors referred to is the manifestation of social justice in urban neighborhoods.

Key words: social justice, city, neighborhood, balance and coordination, planning and urban management

«لقد ارسلنا رسلنا بالبينات و انزلنا معهم الكتاب و الميزان ليقوم الناس بالقسط». «سوگند که ما پیامبران خویش را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازو فرود آوردیم که میان مردم به عدالت قیام کنند.» (سوره حدید، آیه ۲۵)

مقدمه

برپائی قسط و عدل، شهر طهارت و پاکی و شهر امن؛ از جمله صفات و ویژگیهای خاص آرمانشهر اسلامی است. تحقق عدالت، دستیابی به حقیقت، طرح جامعه آرمانی، مفاهیم خیر و شر، برابری و برادری، مفاهیم عقلانی، شیوه های رستگاری آدمیان، مشخصات حکمران و حاکم آرمانشهر همگی در اندیشه های آرمانگرایانه اندیشمندان آرمانشهر ذکر گردیده است. در تاریخ ایران نیز محلات محل جولان روابط اجتماعی حسنه و عقاید ایرانیان و گاهاً محل جدالها و منازعات بوده اند، ولی به واقع از آنجاکه شهر اسلامی شهر حسنه و مدینه فرض شده است، لذا برای شناسایی مدینه فاضله در تفکر اسلامی، گذشته از تعالیم قرآنی، سخنان و مشی امیرمومنان علی (ع) نیز مشحون از موضوعاتی است که می تواند به نحوی به عنوان ویژگی شهر آرمانی اسلام مطرح شود، ویژگی هایی که در رأس آن عدل قرار دارد. نگاهی گذرا به تاریخ بشر نشان می دهد که آدمیان از همان روزهای نخستین خلقت یک سلسله از فضیلتها را بعنوان اصول خدشه ناپذیر زندگی با همه وجود پذیرفته و همواره بر رعایت آن چه به صورت فردی و چه به صورت اجتماعی تأکید ورزیده است. یکی از بارزترین و مهم ترین این فضایل و ارزشها «عدالت اجتماعی» است؛ چنانچه عدالت اجتماعی بسان آب حیات است که اگر در جامعه ای جاری شود، شکوفایی استعدادها و طراوت و شادابی جامعه را بهمراه دارد. عدالت در عرصه بشری بر دو قسم اجتماعی و فردی می باشد که بعد اجتماعی آن اهمیت بیشتری دارد، چون جوامع انسانی رو به کمال نخواهند رفت، مگر آنکه طرح عدالت اجتماعی در آن جامعه پیاده شود. در این مقاله به جایگاه عدالت در شکلگیری شهر اسلامی و محلات شهری اشاره شده و نکاتی چند درباره ارتقا مفهوم عدالت در محلات شهر اسلامی مورد تأکید قرار می گیرد.

«شهر اسلامی» مفهومی است که پژوهشگران متعدد، تحقیقات مختلفی برای رسیدن به آن انجام داده اند. حال آنکه ارائه الگو در سطح محله از دغدغه های موجود در این زمینه می باشد. از این رو الگوی ایرانی-اسلامی محله، در واقع اطلاق نقشه های کلی فضاهای از پیش تعیین شده در سطح محله با توجه به وضعیت موجود کالبدی است. در طول تاریخ نیز تجلی جامعه ای درخور حیات انسان و دور از بدی ها و زشتی ها در قالب اندیشه هایی با نام های مختلف از جمله مدینه فاضله و آرمانشهر مورد توجه بوده است. محله در تاریخ اجتماعی و زندگی شهری ایرانیان توأم با ویژگی ها و نشانه هایی مانند: روابط و پیوندهای میان خانوادگی، معاشرت های نزدیک و «رودررو»، برخورداری از تعلقات مشترک در میان ساکنان یک مکان، است؛ بنابراین محله ها در شهرهای گوناگون از نظر ساخت کالبدی، فضاهای عمومی، سیمای خانه ها، ساختار اجتماعی و روابط جمعی و... ممکن بود تفاوت های بارزی از یکدیگر داشته باشند و اعتبار هر محله بسته به ساکنان آن، فزونی می یافت. «هر محله بنا به ویژگی هایی که داشت از محلات همجوار خود متمایز می شد؛ گاه این وجوه تمایز در گروه بندی اجتماعی، اقتصاد، نقش سیاسی، ویژگی های معماری، کارکرد و ساختار فرهنگی از گونه مذهبی و رسم ها و حتی زبان، گویش و لهجه کاملاً نمایان بود و گاه الگوهایی خاص، پیونددهنده و وحدت بخش در میان همه محله ها بودند که در این صورت وحدت در پیوند با تنوع، به سان دیگر وجوه فرهنگی در ایران، پر دوام می ماند» (باستانی راد، ۱۳۹۱، ص ۲). «آرمانشهر اسلامی» دارای صفات و ویژگیهای منحصر به فرد خویش است، ویژگی هایی چون شهر عدالت، شهر

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

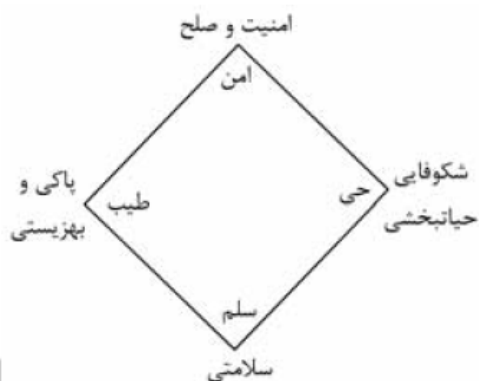
روش تحقیق

روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه اسنادی است که بر اساس مرور مستندات مربوط به پژوهش‌های بارز و جدید در زمینه عدالت اجتماعی و راهکارهای تحقق آن و مصادیق اجرای عدالت در مباحث معماری و شهرسازی بخصوص در شهر و محله صورت گرفته است. مقاله حاضر شامل چند بخش می‌باشد که در بخش اول، نظریات و اهمیت عدالت و عدالت اجتماعی از دید متفکران و متون اسلام مورد بررسی قرار می‌گیرد، سپس نتایج صورت گرفته ارتباط عدالت با شهر و محله و نحوه تجلی آن در بین ساکنان، کالبد و مدیریت شهر و محله بیان می‌گردد.

مبانی نظری

مفهوم محله

در بررسی وحدت و تنوع در محله‌های شهرهای ایران، عوامل مؤثر بر شناخت تاریخی از محله نیز بایستی مورد توجه قرار گیرند: شناخت جغرافیایی از محله، پیشینه‌شناسی محله‌ها برای به دست دادن نشان رویدادها و تحولات در محله‌ها، بررسی هویت اجتماعی از منظر هویت محله‌ای و پیشینه تاریخی در پیوند با تاریخ هر مکان، بررسی ترکیب قومی و تحولات جمعیتی محله‌ها در پیوند با مسایل کنونی شهرها، مهاجرت به محله‌ها و عملکرد اجتماعی آنها، بررسی چهره‌های شاخص فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اثرگذار در هر محله، بررسی گروه‌ها و سازمان‌های دولتی و غیر دولتی و دیگر عوامل اثرگذار در هویت محله بشمار می‌آید. در جامعه مدنی سده کنونی نیز، شهر و زندگی شهری (شهرنشینی) ریشه در هویت اجتماعی و فرهنگی ساکنان و خاستگاه سرزمینی آن دارد و از دیگر سو به شدت از تحولات و رویدادهای نوین، تأثیر می‌پذیرد. زندگی شهری و حتی ساخت کالبدی فضاهای شهری از چنین رویدادهایی که در گستره جهانی رخ می‌نمایند، تأثیر پذیرفته و حتی در آنها تأثیر می‌گذارد. در چنین فرآیندی، بخش مهمی از هویت و حیات اجتماعی شهرها به محله‌های آنها وابسته است که دگرگونی بسیار یافته و بویژه در کلان‌شهرها، محله

نمودار ۱. چهار ضلعی یگانگی مفاهیم روحی و معنوی در شهر
ربانی؛ ماخذ: نوحی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۷.

از نظر کالبد معماری، خصوصیات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی سنخیتی با واقعیات تاریخی خود ندارد. از این رو شناخت محله‌های شهر، پایه‌ی بازشناسی شهر در راستای مدیریت نظام‌مند شهری خواهد بود. در شهرها و روستاهای بزرگ ایران، محله هویت معناداری داشته که می‌توان ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی آن را از منظر هویت، وحدت و تنوع مورد تأمل قرار داد. محله‌ها در شهرهای گوناگون از نظر ساخت کالبدی، فضاهای عمومی، سیمای خانه‌ها، ساختار اجتماعی و روابط جمعی تفاوت‌های بارزی از یکدیگر داشتند و اعتبار هر محله بسته به ساکنان آن، فزونی می‌یافت. معمولاً اماکن دینی (مسجد جامع، مشاهد و غیره)، بازار، ارگ و میدان تا اندازه‌ای سیمای محله‌هایی را مشخص می‌کردند، که در آنها عالمان، طلبه‌های دینی، بازاریان و بازرگانان و گروه‌های مختلف صنفی، سپاهیان و دیوانیان و عاملان حکومتی ساکن بودند. گذرهای محله‌ها به شکل کوچه‌های پیچ در پیچ تا خیابان‌های راسته‌ای که به میدان، مسجد جامع، ارگ و بازار ختم می‌شدند سیمای داخلی محله را تقسیم‌بندی می‌کردند که این گونه توصیف‌ها را می‌توان از منظر منابع و یادمان‌های تاریخی به دست آورد.

مفهوم عدالت و عدالت اجتماعی

عدالت در لغت به معنای استقامت چیزی، مستقیم بودن، مساوات، داد، انصاف، حکم حق، میزان و امر

نمودار ۲. اصول مبتنی بر گرایشهای فکری در شهر اسلامی، ماخذ: نگارنده بر اساس نوحی، ۱۳۸۸.

یا مورد استعمال مطرح نموده است: موزون بودن و تعادل (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۷۲)، تساوی و نفی هرگونه تبعیض (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۳۱۷)، رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق به ذیحق (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۸۲)، رعایت قابلیت ها در افاضه وجود و عدم امتناع از افاضه و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال دارد (لک زایی، ۱۳۸۱، ۱۱۲). مطهری می نویسد: «معنای عدالت این است که امتیازاتی که نصیب افراد می شود بر مبنای صلاح و استحقاق باشد...» (مطهری، ۱۳۵۷، ص ۲۴۹). طباطبایی نیز در تعریف عدالت می فرماید: «عدالت در لغت به معنی اعتدال بین عالی و دانی و میانه بین دو طرف افراط و تفریط است.» (طباطبایی، ۱۳۶۲، ص ۲۵) و در جای دیگر نقل می کند که «آراسته ترین مکانها آنجاست که در آن عدالت باشد و از آن آبادتر

متعادل آمده است و در اصطلاح حد واسط میان افراط و تفریط است (نقی زاده، ۱۳۸۵، ۱۳۶). عدالت فضیلتی است که تحول جوامع بشری منوط به آن بوده است، در عرصه فردی بحث از نوعی تعادل شخصیتی و توازن در رفتار و کردار است و در جوامع بشری نیز مولد استقامت، برابری، اعتدال و آزادی است، بحث عدالت اجتماعی به عنوان یکی از ارکان و مبانی انکارناپذیر مدائن فاضله و آرمانشهرها معرفی شده و جملگی مکاتب حقوقی نیز به نحوی به آن اشاره نموده اند. عدالت اجتماعی، ارزشی است که با فراگیر شدن آن، دارای شرایط و زمینه هایی می گردد که هر صاحب حقی، به حق خود می رسد و همه امور جامعه، به تناسب و تعادل، در جای شایسته و بایسته خویش قرار می گیرد. «مطهری» برای عدل چهار معنا

جدول ۱. مولفه ها و مبانی عقیدتی در سازماندهی شهر اسلامی؛ ماخذ: جهانبخش و همکار، ۱۳۹۳، ص ۹۵.

تحلیل ویژگی‌ها در هسته‌ها و بایدهای شهر اسلامی	تشریح اصول شهر اسلامی براساس ویژگی‌های فطری	گرایش‌های فطری انسان
<ul style="list-style-type: none"> • وحدت و کثرت -اندام‌های متکثر شهر نمادهای مذهبی متکثر نمایش وحدت- نمایش مواد و مصالح، رنگ‌ها و تزیین‌ها از فضای دنیایی به فضای معنوی • وحدت جامعه - تشکیل امت عامل استحکام، همبستگی و انسجام- سلسله‌مراتب شهری، تعریف جوامع کوچکتر، محلات متجانس با معیار مذهبی • رمزپردازی و نمادگرایی - تزئینات، عناصر شهری، اشکال کالبدی نمایش مراتب وجود • درون‌گرایی - رعایت حدود و حرمت و حریم اشخاص ایجاد حیاط مرکزی -اتکاء بنا به فضاهای درونی جهت تأمین نور، پیش‌گیری از اشرف‌الدیداری و شنیداری - اصالت فضای تهی در عبور و مرور انسان 	<ul style="list-style-type: none"> - تهی از حقیقت شدن همه چیز جز خدا و بازگشت هر حقیقت به خدا (معرفت توحید) - جهت نگاه انسان به هویت درونی و باز شدن چشم به جهان درونی و کمال (معرفت فطری) - رمز و رموز مظهر اسمی از اسماء اللسه و تمثیلی برای ایجاد فضای روحانی (تجلی پروردگار در عالم) - تقوی و کرامت انسانی شرط بهره‌مندی از هدایت الهی (تقوی- درون‌گرایی) 	۱. گرایش به حقیقت‌جویی و رسیدن به کمال
<ul style="list-style-type: none"> • نظم (حد و اندازه) - سلسله‌مراتب دسترسی‌ها، انتظام فضایی کالبدی- در ابعاد و اندازه‌ها وسعت و جمعیت محلات- تناسب و ترکیبات مطلوب، نظم فضای باز و بسته • تعادل (حد و اندازه) - تناسب و همخوانی جمعیت با توان طبیعت- توسعه کالبدی بناها با اتکاء به مصالح طبیعی- همزیستی افراد فقیر و غنی- تعادل کل بنا و اجزاء آن‌ها با محیط پیرامون- تکمیل طبیعت با شهر- ایجاد فضای آرامش‌دهنده و ایستای نیک و احترام و رعایت حقوق همسایگان • امنیت - توجه به نحوه ارتباط شهر با پیرامون و مرکز شهر و چینش عناصر تشکیل‌دهنده شهر 	<ul style="list-style-type: none"> - براساس گرایش‌های فردی و اجتماعی قرار دادن هر چیز در جای خود (عدل) - هر چیز براساس حساب و کتاب بر پایه نظم، تعادل، توازن، حد و اندازه - شهر عدالت‌محور شهر آرامش‌بخش و فاقد هرج و مرج، شهر احسان و نیکی - شهر خیر و فضیلت، شهر امن و امان 	۲. گرایش به خیر و فضیلت
<ul style="list-style-type: none"> • زیبایی جامعه - حرمت همسایه، رعایت حقوق همسایگان- صله رحم- اهمیت روابط اجتماعی • هندسه - اشکال مربع و دایره و منظم یکسان با طرح‌ها، خطوط و تناسبات و مفاهیم مختلف دارای تازگی و طراوت و تنوع • نور و رنگ و شفافیت - در جات مختلف نورانیت و تابش از جهات مختلف به عنوان نماد و نشانه، رمز و مثال حقیقی وجود- رنگ عامل هماهنگی و نمایش ارزش‌های مطلوب- نور و رنگ با ترکیب هندسه عامل آرامش و اطمینان درونی- شفافیت با کاهش جرم و توده ساختمان با افزایش فضای خالی در ترکیب با نور و رنگ عامل تنوع، به کارگیری نشانه‌های شهری- بازی نور سایه- بهره‌گیری از عناصر طبیعی و نمادین 	<ul style="list-style-type: none"> - زیبایی‌دوستی و زیبایی‌آفرینی از نظر انسان و طریقی برای دریافت کمال. - زیبایی عامل تغییر رفتار آبادی شهر و افزایش عمر - عامل تقویت معنای نهفته در هر کالبد و ایجاد هر قالب برای محتوا و تأثیرگذاری بیش‌تر 	۳. گرایش به جمال و زیبایی
<ul style="list-style-type: none"> • هدایت - هدایت به سمت تعالی معنوی، وحدت جامعه، نیکی و احسان، اعتدال و میانه‌روی. علائم و نشانه‌های متناسب- بهره‌گیری از سمبل‌ها- ایجاد فضای ساده- مقیاس معقول- جهت‌گیری اصلاح - ترکیب معنوی آب و گل و گیاه با آسمان- جهت‌گیری ابنیه در جهت بهره‌برداری از عوامل طبیعی- مصالح قابل بازیافت- ابداع عناصر چون بادگیر برای استفاده از عوامل طبیعی- عدم آلودگی آب و استفاده حداکثری از آن • عبرت - استفاده از عناصر گذشته- گزینش و انتخاب نکات مثبت عناصر گذشته- پیش‌رفت و ارتقاء عناصر گذشته 	<ul style="list-style-type: none"> - انسان تجلی صفات خداوند و جانشین او در زمین - زمینه‌خودسازی و خودشناسی انسان توسط آثار انسان با هدایت، اصلاح و عبرت - نمایش مسیر الهی و عدم انحراف از فلاح (هدایت) - خدمت به انسان، رشد کرامت و زمینه معنوی و کسب هدف حیات (اصلاح) - عاقبت‌گناهکاران و صالحان وسیله‌ای برای تعالی و کمال (عبرت) 	۴. گرایش به خلاقیت و ابداع
<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از اشکال و فرم‌ها و عناصر شهری با تجلی معنا و مفهوم ازلی - اماکن مذهبی مرتفع‌ترین بناهای شهری - به کارگیری عناصر طبیعی در باغ‌سازی و قرار دادن شهر در دل باغ - ترکیب عناصر طبیعی، گیاهان و آب و تجلی بهشت آسمانی در زمین - توجه به طبیعت و عظمت الهی و بازتاب آن در تزئینات نقوش اسلیمی - عدم اسراف و زیان‌کاری - مرکزیت - بازار مرکز شهر و مرکز بازار مسجد و مرکز محلات مسجد محل- برقراری عدالت نسبی در استفاده از خدمات عمومی و دسترسی به مراکز خدماتی- القای جهت واحد با تعریف کالبد شهر در جهت قبله 	<ul style="list-style-type: none"> - رابطه اعمال خالصانه و ستایش‌گرانه و سپاس‌گذارانه انسان با خدا (عبادت و عبودیت). - اعمال وسیله‌ای برای ثنا، تسبیح و شکر خدا (شکر). - بازتاب صفات الهی در آثار و اعمال، ذکر و یاد خدا با دیدن عظمت‌های الهی (ذکر). - اطاعت و استعانت از محبوب با قرارگیری دل و جان و سیمای باطنی رو به محبوب (مرکزگرایی) 	۵. گرایش به عشق و پرستش

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نخواهی یافت.» (طباطبایی، ۱۳۶۱، ص ۱۴۹). در تعریف شریعتی «عدالت یعنی به هر کدام از غرایز و پیوندها و امیال و نیازها، به اندازه طبیعیشان، زندگی بخشیدن و مجال حیات دادن و میان این همه رابطه‌ای متناسب و متعادل برقرار کردن و در یک کلمه، یعنی اعتدال، میانه روی» (شریعتی، ۱۳۵۷، ص ۴۲۸). از نظر مطهری ارکان عدالت اجتماعی از دیدگاه اسلام طبق نمودار ذیل بر روی دو اصل می باشد:

۱- «تکافل عمومی»: در برابر یکدیگر مسئول و متعهد بودن، گذشتن از منافع صرف فردی و اندیشیدن به مصالح همگانی.

۲- «توازن اجتماعی»: ایجاد برابری و تعادل در تمام ابعاد زندگی اجتماعی برای تمام افراد و اقشار جامعه یعنی قدرت، ثروت، امکانات و زمینه های بکارگیری و تولید و توزیع و مصرف آنها در جامعه.

در تعریف هابز «عدالت وقتی بر آدمیان اطلاق شود معنی آن هماهنگی و انطباق یا عدم انطباق شیوه عمل ایشان با عقل است اما وقتی بر اعمال اطلاق شوند، معنی آنها انطباق یا عدم انطباق اعمالی خاص با عقل است نه شیوه عمل یا شیوه زندگی به طور کلی» (هابز، ۱۹۵۱، ص ۱۷۱).

جایگاه محله در شهر ایرانی

محله هویت اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فرهنگی در شهر دارد و اصولاً پدید آمدن و تکوین یک شهر با محله‌های آن ارتباط مستقیم دارد. تفاوت شهرهای اولیه با روستاها در روابط درونی و بیرونی، مسأله تولید محصول مازاد بر نیاز جامعه تولیدکننده، معماری، مجموعه‌ای از عوامل کمی و کیفی حول محور تحولات اقتصادی (در تولید)، فن‌آوری، ارتباطات، ساخت استحکامات شهری، افزایش جمعیت و رشد فرهنگی بوده است (شهمیرزادی، ۱۳۷۸، ص ۳؛ مجیدزاده، ۱۳۶۸، ص ۹). این عوامل در بستر محله پدید می‌آید. از دیاد جمعیت، تنوع شیوه‌های تولید و معیشت، شکل‌گیری جامعه فرادست و فرودست، تکوین نظام اداری و دیگر عواملی که در کالبد شهر حیات اجتماعی را رقم می‌زند، خواه‌ناخواه در تفکیک اجزای شهر به بخش‌ها و محله‌ها

مؤثر واقع می‌شود. از این رو عناصر هویت‌بخش محله از منظر کلی مورد تحلیل پژوهشگران عرصه‌های شهر پژوهی تاریخی، جامعه‌شناسی شهری، باستان‌شناسی، معماری و شهرسازی، اقتصاد شهری و جغرافیای شهری بوده است. و نیز عوامل مؤثر بر «بنیاد»، «تکوین» و «هویت بخشی» محله از دیدگاه‌های فوق مورد توجه بوده است: «چگونگی تکوین، عوامل مؤثر در شکل‌گیری و تداوم حیات، ترکیب اجتماعی، ساختار مدیریتی، ساختار فیزیکی و اجزای محله و خصوصیات کالبدی» از مهم‌ترین عوامل در این زمینه به شمار می‌روند (محمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۵۳).

باستان‌شناسان در نخستین شهرهای ایران مانند شهر سوخته سیستان، کنار صندل جیرفت، شهداد، سیلک کاشان، شهرهای ایلامی خوزستان آثار دژ، معبد و تأسیسات اداری را بر فراز بخش حاکم‌نشین شهرها کشف کرده‌اند و همین امر اولین محله از تکوین محله‌ها را در فرودست آن بخش نشان می‌دهد. شهرهای دوره ساسانی از سه بخش کاملاً متمایز تشکیل شده بودند که این بخش بندی، بیشتر از نوع «طبقه‌بندی» جامعه تأثیر می‌پذیرفت:

۱. کهندژ در هسته مرکزی شهر و به عنوان ارگ، مقر بخش نظامی و حکمرانی شهر بود که کاخ‌ها، آتشگاه اصلی، دیوان‌ها، سربازخانه‌ها، خزائن و انبارهای آذوقه در این بخش گرد آمده بودند و در مرکز یا در کناره شهر بر بلندترین و بهترین نقطه بنا شده بودند. برج و باروهای ستبر گرداگرد آن‌ها را در بر می‌گرفت و دروازه‌ای که به شارسستان (بخش درونی شهر) و شهر درونی (باز می‌شد، کهندژ را با پیرامون خود و دیگر بخش‌های شهر پیوند می‌داد.

۲. بخش دوم، با نام شارسستان یا شارسستان یا شهر درونی بود که «حلقه فضایی بیرون کهندژ را تشکیل می‌داد». محله‌هایی خاص برای طبقات ممتاز و مرفه شهر که دیوانیان و دبیران، سپاهیان و اشراف و بزرگان دینی در این بخش زندگی می‌کردند. میدان اصلی شهر در اینجا قرار می‌گرفت که عموماً بخشی از بازار به آن راه می‌یافت یا از آن منشعب

می‌شد. شارسستان با حصار بزرگ محفوظ می‌شد و یکی از معانی شارسستان پروار «حصار گرد شهر» بود (باستانی راد، ۱۳۸۸، ص ۴۱). شارسستان از طریق دروازه‌هایی که در حصار آن تعبیه شده بود به بخش بیرونی شهر راه می‌یافت.

۳. «شهر بیرونی» یا چنانکه در دوره اسلامی به «ریض» شهرت یافت، در پیرامون شارسستان (شهرستان)، بود که محله‌ها، خانه‌ها، بازارها، باغ‌ها، زمین‌های کشاورزی را در بر می‌گرفت. شهر بیرونی، بخش اصلی «فعالیت تولید کالائی و تجارتی را در خود جای داده بود» و عنصر «بازار به عنوان ستون فقرات شهر از دل شارسستان (شار میانی)» تا میانه «شار بیرونی» گسترش می‌یافت که البته بر راه‌های ورود به دروازه‌های شارسستان واقع بود و خانه‌ها پیرامون آن بودند. در برابر هر دروازه از شارسستان و در بخش بیرونی میدانی ساخته می‌شد که مرکز اصلی داد و ستد به شمار می‌رفت. پس از اسلام که ربضی یا دیواری بر گرد شهر بیرونی ساختند، روستاها و ده‌های پیرامون آن حومه یا سواد نام گرفتند. از نظر اجتماعی نکته مهم آن است که در اواخر دوره ساسانی نارضایتی‌های عمومی «بیرونی نشینان» باعث ایجاد شکاف‌های عمیق‌تر میان آنان و «شارنشینان» شد که این امر در گرایش آنها به فاتحان مسلمان و همراهی‌شان در فتح شهرها و حتی موقعیت یافتن آنها در دوره اسلامی مؤثر بود (اشرف، ۱۳۵۳، ص ۹-۱۰؛ سلطان‌زاده، ۱۳۶۵، صص ۶۷-۷۱؛ یوسفی‌فر، ۱۳۸۴، صص ۲۶۴ - ۲۱۷، Bosworth, ۱۹۷۴: ۷۷۲). شارسستان در شهرهای عصر ساسانی بر اساس کارکرد هر بخش تقسیم‌بندی می‌شد. بقایای شهرهای بزرگی چون گور (اردشیر خوره / فیروزآباد)، تیسفون، استخر (اصطخر)، ایرانشهر شاپور و گندی شاپور در خوزستان و شمار بسیاری از شهرهای دیگر نشان می‌دهد که وسعت قابل ملاحظه‌ای داشته‌اند و آن وسعت پیش از هر چیز از جمعیت بسیار آن شهرها حکایت دارد (هوف، ۱۳۶۵، صص ۲۰۴ - ۱۷۶). از این رو قاعدتاً در چنین شهرهایی تنها در بخشی از شارسستان گروه‌های مرفه سکونت داشته‌اند و بقیه محله‌های شارسستان به

عموم مردم تعلق داشته است. جامعه شهری در اواخر دوره ساسانی متأثر از ویژگی‌های تاریخی و عوامل متعدد سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بود که ساخت اجتماعی محلات آن نیز بخشی از مؤلفه‌های آن جامعه بود و این همه در سرآغاز زندگی شهری سده‌های نخستین اسلامی تأثیرگذار بود (خلعتبری و پرتوی‌مقدم، ۱۳۸۹، صص ۷۰ - ۴۹).

جایگاه عدالت در متون اسلامی

از نظر علی (ع) آن اصلی که می‌تواند تعادل اجتماع را حفظ کند و همه را راضی نگه دارد و به پیکر اجتماع سلامت و به روح اجتماع آرامش بدهد، عدالت است. عدالت بزرگراهی است عمومی که همه را می‌تواند در خود بگنجاند و بدون مشکلی عبور دهد، اما ظلم و جور کوره راهی است که حتی فرد ستمگر را به مقصد نمی‌رساند (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۲۸). «فإن فی العدل سعة و من ضاق علیه العدل فالجور علیه أضيّق». «همانا در عدالت گنجایش خاصی است؛ عدالت می‌تواند همه را دربرگیرد و در خود جای دهد، و آن کس که بیمار است اندامش آماس کرده در عدالت نمی‌گنجد، باید بداند که جایگاه ظلم و جور تنگتر است.» (همان، ص ۱۲۹). حضرت علی(ع) درباره عدالت می‌فرماید: «عدالت تدبیرکننده‌ای است به سود همگان و بخشش به سود خاصگان پس عدل شریفتر و با فضیلت‌تر است» (جشنواره، ۱۳۷۹، ص ۳۲). عدل بر چهار شعبه منشعب می‌شود:

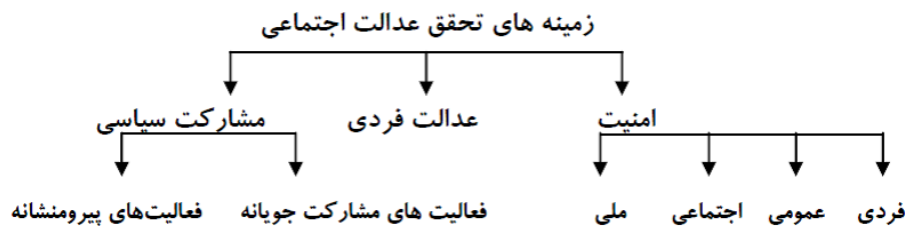
۱- فهم عمیق؛

۲- علم و دانش به حقایق؛

۳- دآوری نیکو؛

۴- بردباری استوار (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۲۵).

برای بررسی مفهوم عدالت شاخص‌های برابری و مساوات، اطاعت از قانون و قرار گرفتن هر کس در جایگاه شایسته خود در نظر گرفته می‌شود. با عنایت به انواع عدل مطرح شده در تعالیم قرآنی و نهج البلاغه که عبارتند از عدل الهی (شریعی، تکوینی)، فردی (اخلاقی)، اجتماعی. می‌توان به این اصل اساسی دست یافت که پایه و اساس جهان بینی قرآنی را عدل

نمودار ۳. زمینه های تحقق عدالت اجتماعی، ماخذ: نگارندگان.

متعهد بودن در برابر منافع فردی و جمعی (غنی نژاد، ۱۳۷۶، ص ۴۶).

زمینه های تحقق عدالت اجتماعی از دیدگاه علی (ع) عبارتند از: ۱- امنیت؛ ۲- عدالت فردی؛ ۳- مشارکت سیاسی.

راه های تحقق عدالت در جامعه از دید مطهری عبارتند از:

۱- رعایت حقوق توده ملت و احترام به حق حاکمیت؛

۲- مسابقه بقاء؛

۳- ایمان و عمل به قانون؛

۴- احیاء معنویت اسلامی؛

۵- رفع اجبار و اعطاء مال به رضایت؛

۶- نظارت دولت در امور اقتصادی در کنار آزادی سیاسی

جامعه (مطهری، ۱۳۶۱، ۳۸). مطهری عدالت را دارای تأثیر مستقیمی بر اخلاق مردم دانسته و لذا وجود آن را در هر سه مرحله فکر و عقیده، اخلاق فردی و رفتار مؤثر می داند.

در دو سده نخست اسلامی، ساختار اجتماعی و کارکرد

تشکیل می دهد. در این راستا عدل الهی زیربنای عدالت فردی و عدالت فردی زیربنای عدالت اجتماعی است. عدل قرآن، آنجا که به توحید یا معاد مربوط می شود، به نگرش انسان به هستی و آفرینش شکل خاصی می دهد و به عبارت دیگر، نوعی «جهان بینی» است، آنجا که به نبوت و تشریح و قانون مربوط می شود، یک «مقیاس» و «معیار» قانون شناسی است، آنجا که به امامت و رهبری مربوط می شود یک «شایستگی» است، آنجا که پای اخلاق به میان می آید، «آرمانی انسانی» است و آنجا که به اجتماع کشیده می شود، یک «مسئولیت» است (همان، ص ۱۲۸). مواردی را که مانع اجرای عدالت در جامعه می گردد، می توان با عناوین زیر نام برد:

۱- عدم مطالبه ارزشمند عدالت از سوی شهروندان؛

۲- نهادینه نشدن ارزش عدالت در میان حاکمان؛

۳- کمبود آگاهی (متضاد علم به قواعد و معرفت به قانون)؛

۴- کوته بینی و شخصی اندیشی (مخالف مسئول و

۱. در دوره باستان، بویژه در دوره ساسانیان، محله ها بر اساس ساختار و نظام «طبقه بندی» اجتماعی تقسیم بندی می شدند. از آنجا که در دوره ساسانیان، شارسستان محل سکونت طبقات مرفه جامعه بود میان سپاهیان، موبدان، دبیران، وزرگان و خاندان های شاهی و اهل بیوتات (ویسپوهران) تقسیم می شد. زمانی که اعراب از مرزهای جنوب غربی قلمرو ساسانیان گذشتند، در واقع سرزمینی را گشودند که زنجیره وار، صدها شهر و روستا را در بر می گرفت و می توان گفت که کوچک ترین آنها دست کمی از «مدینه نامدار اسلامی» (یثرب) نداشت. از حیره و تیسفون تا مرو، بخارا، سمرقند، خوارزم و شرقی ترین شهرهای قلمرو ایران عصر ساسانی، شهرهای گوناگون به شیوه های بیش و کم یکسانی مانند جنگ یا صلح و تسلیم گشوده شدند. در فتوح اسلامی برخی شهرها ویران شدند و برخی دیگر با همان سازه های کهن پویایی خود را در مرحله ای دیگر آغاز کردند. بدین سان «شهرنشینی در دوره اسلامی، از یک سو از ادامه یافتن و از سوی دیگر از دگرگونی زندگی شهری ساسانی پدید آمد» (اشرف، ۱۳۵۳، ص ۲۰۶؛ کیانی، ۱۳۶۵: ۲۰۶).

اقتصادی شهرهای ایران وضع مناسبی نداشت^۱. حضور گروه‌های قومی عرب در دسته‌بندی‌های قبیل‌های قحطانی و عدنانی (جنوبی و شمالی، مضر و قیسی، نزاری و یمنی، تمیمی و ازدی) و سکونت یافتن آنها بویژه دسته‌های نظامی عرب در شهرها در کنار ساکنان بومی و امارت بر آنها، ساختارهای جدید اقتصادی و دسته‌بندی‌های مذهبی همراه با برخی سخت‌گیری‌های فرهنگی-اجتماعی بر بومیان را در پی داشت. با این همه، شیوه زندگی جدید اسلامی در شهرهای ایرانی با سنت‌های گذشته ایرانی گره خورد و ایرانیان در ساخت و سازهای شهری، ساختار اجتماعی و اقتصادی شهرها و نگرش‌های جدید، بر اعراب پیشی گرفتند. در این راه نقش دهقانان و بیرونی‌نشینان اواخر دوره ساسانیان چشمگیر بود. چنان که این قشر اجتماعی در دوره اسلامی در پیوند میان ساخت کهن شهرهای ایرانی در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی با مهاجران عرب نقش مهمی را ایفا کردند البته در دو حوزه جغرافیایی شرق و غرب ایران رویکرد دهقانان در مواجهه با اعراب متفاوت بود (صالحی، ۱۳۸۸، صص ۱۵۸-۱۲۹).

در کنار مسلمانان و نومسلمانان پیروان دیگر ادیان نیز بنا به شرایطی مانند پرداخت منظم مالیات‌هایی چون جزیه، عدم توهین به قرآن و اسلام و عدم تعرض به مسلمانان، انجام فرایض دینی و مناسک با شرایط خاص (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۴، صص ۶۱-۶۰)، می‌توانستند در محله‌های خود بمانند؛ اما در برخی مواقع - چنان که درباره بخارا بیان خواهد شد - می‌بایست محله خود را به قبایل عرب واگذار و شارسستان را ترک کنند. در برخی از شهرها مانند کرمان، نام محله‌هایی چون «کوی گبران»، هم در منابع قرون میانه دیده می‌شود و هم در ساختار محلات امروزی شهر (خبیص، ۱۳۴۳، ص ۳۳)، و نیز در شبورقان، دیلمیان روزگار سلطان محمد، در «کوی دیلمان» به چشم می‌خورد ساکن بودند (بیهقی، ۱۳۷۴، ص ۹۹۰) و در قرن ششم قمری هنوز نام و نشان کوی برامکه در شیراز وجود داشت و در قرن هشتم هم از آن یاد شده است (جنید شیرازی،

۱۳۲۸، ص ۴۸۰). از قرن دوم قمری وضعیت سکونت گروه‌های مختلف در محله‌ها روشن‌تر شد. سکونت علما و دانشمندان در محلات خاصی از شهرهای نیشابور (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰)، بخارا، بغداد، شیراز و... بود. زمین‌های «کارک علویان» در بخارا از همین نمونه بود که در کنار دروازه نو، «مملکه سلطانی» بود و امیر منصور بن نوح در آن جا کوشکی ساخت و بعدها در سده پنجم نصرخان بن طمغاج خان قراخانی آنها را به فقها بخشید (نرشخی، ۱۳۶۳، ص ۴۰). همچنین بازرگانان معمولاً در محلات خاصی که زمین‌های آن ارزش بیشتر داشت زندگی می‌کردند. چنان که بازرگانان در بغداد در محله شیعه‌نشین کرخ ساکن بودند و به گفته اصطخری «کرخ آبادان‌تر است و بازرگانان گرانمایه آن جا باشند» (اصطخری، ۱۳۴۰، ص ۸۵). در شهر بم نیز کوی بزازان تمول بیشتری داشت و جایگاه آن هنوز هم در شارسستان بم مشخص است. از اواخر سده دوم قمری که نخله‌های فکری و مذهبی گسترش یافتند، در شهرهای بزرگ مانند بغداد، کوفه، نیشابور و... پیروان مذاهب در محله‌های خاص خود زندگی می‌کردند. وجود سه مسجد برای سه فرقه و گروه دینی در شهر بم در قرن چهارم نشان‌دهنده همین موضوع است (حدودالعالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲، ص ۱۲۸). در بخارا، دهقانان، رندان و مغان کوی‌های جداگانه داشتند و برخی از متمولان نیز زمین‌های بزرگی در اختیار داشتند که به نام آنان محله‌ای شکل می‌گرفت مانند کوی وزیر بن ایوب که در این کوی امیران هم جای گرفتند و به «کوی وزیر» و «کوی کاخ» شهرت یافت (نرشخی، ۱۳۶۳، ص ۷۹-۷۳). در برخی شهرها محله‌هایی به نام مهاجران بود که محله‌ای برای خود ایجاد کرده بودند. همچنین صاحبان حرفه‌ها، اصناف و بازاریان در شهرهای گوناگون کوی‌هایی برای خود داشتند مانند: کوی بزازان، کوی جولاهان، کوی گفشگران، کوی چرم فروشان، کوی دباغان، کوی صرافان، کوی خرما فروشان، کوی برده فروشان، کوی طناب بافان، کوی ابریشم بافان، کوی سبذباغان، کوی سیمگران.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مسجد و اماکن مذهبی و محله

در میان عناصر کالبدی شهر در دوران اسلامی، مسجد (مزگت: حدودالعالم، ۱۳۶۲، ص ۱۲۸) از دیدگاه برخی پژوهشگران نخستین و مهم‌ترین شناسه شهر اسلامی به شمار می‌رفت. مسجد یترب به عنوان نخستین و مهم‌ترین بنای شهر اسلامی (مدینه)، شاکله ساخت شهر اسلامی را جهت‌دار و هدفمند کرد. مسجدالنبی اگرچه ابتدایی و با استفاده از مصالح معمولی شهر مدینه، خشت، چوب و حصیر، بنا نهاده شد؛ اما طرح آن شالوده طراحی مسجد در دوره‌های مختلف تاریخی پس از اسلام را پیش روی شهرسازان و معماران قرار داد. از آن پس در شهرهای نوبنیاد (کوفه، بصره، فسطاط و...) پیش از هر بنایی، مسجد را می‌ساختند، سپس بر اساس آن شبکه شهری را طراحی می‌کردند و شهر را پی می‌نهادند. مسجد از همان آغاز در پیوند با عناصر کالبدی اقتصادی در شهر بود و از آن زمان مسجد و بازار با نهاد حکومت پیوند خود را بردوام نگاه‌داشتند. مانند بنای مسجد شهر کوفه که از نخستین نمونه‌ها است و آن را «در محل بازار صابون فروشان و خرمافروشان نهادند» طبری، ۱۳۶۸، ج ۵، صص ۱۸۴۹-۱۸۴۸). در قرون بعد نیز اگر مسجد و بازار در کنار هم بودند و می‌خواستند بازار یا مسجد معتبر دیگری بسازند، در کنار همان بازار و مسجد قدیمی می‌ساختند، مانند سیرجان که در دوره عضدالدوله دیلمی، به گفته مقدسی، آن شهر «دو بازار کهنه و نو دارد که جامع در کناری میان آن دو است» (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۶). این امر در قرون بعد ادامه یافت، اگرچه بناهای مسجد شیخ‌لطف‌الله، مسجد شاه (امام)، عالی‌قاپو و بازار قیصریه اصفهان بارزترین نمونه از این دست است؛ اما همه شهرهای ایران و تقریباً بدون استثنا پیوند بازار، مسجد و نهاد حکومتی را تا سده اخیر ادامه دادند. بسیاری از آتشکده‌های دوره ساسانیان در هسته مرکز محله‌ها، پس از اسلام بستر ساخت مسجد بود، با این همه طرح نخستین مسجدهای اسلامی برگرفته از آموزه‌های اسلامی بود که بتدریج بالندگی یافت (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵، ص ۲۶۸). در منابع تاریخی و جغرافیایی توصیف‌های بسیاری از

این مسأله به میان آمده است، چنان که آتشکده کهندژ نیشابور، آتشکده قم (قمی، ۱۳۸۵: ۱۰۴-۱۰۱)، بتخانه بخارا، بتخانه بیکند، بتخانه رامیتن (رامیشن)، «بازار ماخ» و بتخانه کهندژ بخارا (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۰، ۶۲، ۶۷، ۶۹)، معبد بودایی شهر میرکی از شهرهای اسپبجانب (مقدسی، ۱۳۸۵، ص ۳۹۷)، آتشکده قزوین، آتشکده و معبد مهری نائین، آتشکده سیرجان و دهها مکان دینی دیگر به مساجد جامع اسلامی تبدیل شدند. بنای مساجد بر شالوده آتشکده‌ها یا نیایشگاه‌ها و یا در زمین‌های بیرون از شهر (مانند نمازگاه عید در بخارا)، نخستین اقدامات معماری در دوره اعراب فاتح در تغییر کاربری یا دست زدن به کالبد شهرهای گوناگون ایران به شمار می‌رود. در بسیاری از شهرها، مسجد را در نزدیکی کهندژ و در شارستان بنا می‌کردند. در این صورت مسجد یا بر شالوده نیایشگاه‌های باستانی بود و یا در میدان نزدیک کهندژ. از این رو، یا در گذشته در کنار آن بازار بنا نهاده بودند یا آن که به تأثیر از ساخت مسجد بازار نیز در پیرامون آن شکل می‌گرفت. چنانکه مسجد مفاک‌عطار (مسجد ماخ) در بخارا بر بقایای بازار بت فروشی ماخ که در اواخر دوره ساسانیان به آتشکده تبدیل شده بود بنا نهاده شد و این مسجد بعدها گسترش یافت (نرشخی، ۱۳۶۳: ۳۰؛ رضا، ۱۳۸۱، ص ۴۳۲).

در فقه اسلامی اشاره‌هایی به نقش مسجد جامع و منبر در تفکیک شهر از غیرشهر شده است. چنانکه به فتوای برخی از فقیهان این مسأله بعدها به یکی از مسایل اساسی در شهرها تبدیل شد و شهرهای بسیاری به رغم برخورداری از مسجد جامع، بر آن بودند تا اجازه منبر داشتن را از مرکز خلافت اسلامی به دست آورند و «مشروعیت این شاخص در تعیین موقعیت دینی، حقرقی و اداری شهرها کاربرد زیادی داشت» (یوسفی‌فر، ۱۳۸۵ ب: ص ۲۷۵).

مسجد هسته مرکزی شهر و محل عبادت، تعلیم و تربیت، مشورت‌های سیاسی، تلاش‌های فرهنگی، حل مسائل اجتماعی، رسیدگی به امور قضایی، پرداختن به برخی از مسائل اقتصادی و تصمیم‌گیری درباره

قیمت‌ها، نگهداری خزانه حکومتی و دیگر امور بود. بانگ اذان در اندک زمانی جمعیت شهر را به آنجا می‌کشاند و مسجد به پایگاه اجتماعی شهر تبدیل می‌شد. پژوهشگران درباره تحولات موقعیت مسجد در شهرها، چهار مرحله را بر شمرده‌اند:

۱. آغاز دوره اسلامی که مسجد صورتی ساده و بی‌پیرایه داشت؛

۲. توأمان شدن مسجد و قدرت سیاسی در دوره امویان؛

۳. جدایی مسجد و قدرت سیاسی در روزگار عباسیان؛

۴. ایجاد دگرگونی‌های بنیادی در شکل و پراکندگی مساجد از سده ششم قمری (اشرف، ۱۳۵۳، ص ۱۳؛ حبیبی، ۱۳۷۵، ص ۴۶-۴۳).

از آنجا که مسجد در کالبد شهرها در شارستان و در کنار ارگ - به عنوان نماد حکومتی، اداری، سیاسی - نیز در کنار بازار - به عنوان نهاد اقتصادی شهر قرار می‌گرفت - پیوند سه عنصر اصلی (دین، سیاست و حکومت، اقتصاد) در شهرها نمایان‌تر می‌شد و از این نظر کارکردهای گوناگون شهر (فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی) به گونه‌ای نمادین مطرح می‌شدند (یوسفی‌فر، ۱۳۸۴، صص ۲۲۴-۲۲۸). در پیوند با این موضوع، مکان‌یابی مسجد در شهرهای گوناگون بویژه در محله‌هایی خاص نیز جالب توجه است. در قرون نخستین اسلامی مساجد جامع جایگاه واحدی نداشتند. مقدسی مسجد جامع را در بیشتر شهرها مکان‌یابی کرده است. چنانکه در شهر فرغانه مسجد جامع در بخش اندرونی (شارستان) و جامع رنجد «در میان بخش (کوی یا راسته) کفش‌دوزان» بود. در شهرهایی مانند مرورود و هرات و شهرهای کم‌شهرتی چون شکت، اشتیقان، اوش، وسیج، بلاج، بروخ، طراز، جیکل (چگل)، بهلو از شهرهای فرغانه همچنین اسبیجاب (اسپیجاب) و دارزنجی از شهرهای چغانیان، مسجد جامع در بازار قرار داشت. در برخی دیگر از شهرها، جامع بیرون از شهر بود که از آن میان است برنگ از شهرهای اخسیتک (فرغانه)، طولویس از شهرهای بخارا و تون‌کث از شهرهای چاچ. از آن جا که بازار برخی از شهرها در کناره جاده‌های مهم قرار گرفته بود، گاه مسجد نیز در بازار بیرون از شهر بنا

نهاد می‌شد، که از آن میان مسجد شاورغ از شهرهای اسبیجاب. برخی از مسجدها نیز در کناره میدان قرار گرفته بودند و در آنها به میدان باز می‌شد، مانند جامع بُشْبُشان. همچنین جامع ورستان از شهرهای اخسیتک (فرغانه) که یک در به میدان و دری دیگر به بازار داشت (مقدسی، ۱۳۸۵، صص ۴۱۱-۳۹۱).

تعداد مسجدها در شهرها، در یک نگاه توجه بیشتر مردم را به دین اسلام و اهتمام در ترویج آن، نشان می‌داد. گزارش‌های گوناگونی از تعداد مسجدها در برخی شهرها ارایه شده که متأثر از گسترش فرقه‌های اسلامی از سده سوم قمری به بعد است. پیروان نحله‌های گوناگون برای خود مسجدهایی داشتند، چنانکه به گفته منابع جغرافیایی سده چهارم قمری شهر بم در قرن چهارم قمری سه مسجد آدینه داشت (اصطخری، ۱۳۴۰، ص ۱۴۳؛ ابن‌حوقل، ۱۳۴۵، ص ۷۷). مؤلف حدود العالم در این باره بیان می‌کند «روز آدینه در سه مسجد نماز آدینه کنند: در بازار مسجد خوارج و در [کوی] بزازان، مسجد اهل سنت و در قلعه شهر مسجیدی دیگر بود و بیت المال صدقات در مسجد آدینه دارند» وی بیان می‌کند که «در مسجد خوارج بیت المالی برای صدقات است» (حدود العالم، ۱۳۶۲، ص ۱۲۸). در شمارش تعداد مسجدهای شهرها، برخی از منابع ارقام اغراق‌آمیزی ارایه کرده‌اند. چنانکه یعقوبی در البلدان درباره شهر بغداد بیان می‌کند: «چهار هزار گذر و کوچه و جز آنچه بعدها مردم افزودند پانزده هزار مسجد و پنج هزار حمام بود» (یعقوبی، ۱۳۸۱، ص ۲۰). گذشته از مسجد، برخی دیگر از اماکن مذهبی نیز در ساختار محله نقش مهمی ایفا می‌کردند؛ مدرسه، آرامگاه و مشاهد متبرکه، اماکن و عناصر مورد احترام و... در بسیاری از محله‌های کهن می‌توان تکوین محله را در پیوند با اماکن فرهنگی مورد تأمل قرار داد. گاه یک مکان مذهبی و در پیوند با آن یک عنصر غیرمذهبی؛ اما مورد احترام، مانند یک درخت کهنسال، این نقش را ایفا می‌کرده است و مرکز ثقل محله به شمار می‌آمده است. این گونه اماکن در پیوند مستقیم با تحولات محله و در نتیجه، تأثیرگذار در بافت و ساختار شهر بودند (ضیاء‌توانا، ۱۳۷۰، صص ۲۰۰-

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

عدالت اجتماعی و شهر

محلّه از دیدگاه حوزه‌های مطالعاتی گوناگون مانند جامعه‌شناسی، باستان‌شناسی، معماری و شهرسازی، جغرافیای شهری و... تعریف و توصیف شده است (برای آگاهی بیشتر، نک: ضیاء توانا، ۱۳۷۰، صص ۲۰۰ - ۱۷۳؛ باقری، ۱۳۸۸، ص ۶۱). از دیدگاه تاریخی، محلّه مورد تعریف و نشانه‌شناسی دقیق قرار نگرفته است. به یک معنی نخستین گام مهم در این راستا توسط شهرام یوسفی فر در مقاله «الگوشناسی کالبدی شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران» برداشته شد که در ضمن بررسی عوامل موثر در الگوشناسی کالبدی شهر، «بنیان‌گذاری محلّه» را با تأکید مورد بررسی قرار داد. وی عوامل درونی و بیرونی مؤثر بر روند شکل‌گیری محلّه‌های جدید در شهر را با تأکید بر داده‌های تاریخی دسته‌بندی کرده و به این نتیجه می‌رسد که: «در شهرهای قرون میانه بنا به دلایل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی احداث محلّه‌های جدید و مستقل ضرورت پیدا می‌کرد، در جریان گسترش بعدی کالبد شهر محلّه‌های مزبور، بتدریج در ساختار کالبدی شهر ادغام می‌شدند و در نهایت شکل و فضای شهرها گسترش می‌یافت. این روال یکی از الگوهای توسعه کالبدی و رشد فضای اجتماعی شهری در سده‌های میانه بود» (یوسفی فر، ۱۳۸۵ الف، ص ۳۳۱). عدالت اجتماعی در شهر یعنی حفظ منافع گروه‌های مختلف اجتماعی به طور عام و گروه‌های هدف به طور خاص به وسیله توزیع بهینه منابع شهری، درآمدها و هزینه‌ها. در

گزارش «برانت‌لند» سه لایه مهم برای دستیابی به اهداف عدالت اجتماعی عنوان می‌شود برابری و مساوات، حفاظت از محیط زیست و برنامه ریزی فضایی (سطح ملی و محلی) (دیوب، ۱۳۸۵، ص ۳۱). از نظر هاروی عدالت اجتماعی در شهر باید به گونه‌ای باشد که نیازهای جمعیت شهری را پاسخگو باشد و تخصیص منطقه‌ای منابع را به گونه‌ای هدایت کند که افراد با کمترین شکاف و اعتراض نسبت به استحقاق حقوق خود مواجه باشند از نظر وی مفهوم عدالت اجتماعی در نهایت یعنی «توزیع عادلانه از طریق عادلانه» (هاروی، ۱۳۷۶، ص ۹۸).

توزیع مناسب کاربری‌ها و خدمات شهری عوامل مؤثری هستند که با ارضای نیازهای جمعیتی، افزایش منافع عمومی و توجه به استحقاق و لیاقت افراد می‌توانند با برقراری عادلانه‌تر، عدالت اجتماعی و اقتصادی و فضایی را در مناطق شهر برقرار نمایند (یغفوری، ۱۳۸۷، ص ۱۴۴)؛ بنابراین می‌توان برنامه ریزی شهری را در جهت نیل به عدالت اجتماعی در چهار مرحله عنوان کرد:

- ۱- انصاف در تسهیم و تقسیم منافع شهری؛
- ۲- تأمین امکانات برای همه اجتماعات شهری؛
- ۳- تأمین دسترسی کافی به خدمات و تسهیلات آموزشی، بهداشتی، تفریحی و فرهنگی برای همه ساکنان شهر؛
- ۴- تأمین اشتغال و مسکن به طور منصفانه برای افراد و ساکنان بخش‌های گوناگون شهر.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۰۰

۱. از مهم‌ترین اتفاقات اجتماعی - فرهنگی، جدال‌های بین‌محلّه‌ای در شهرهای اسلامی بود. این جدال‌ها گاه اجتماعی - مذهبی و دایمی بود مانند شهر کوفه که قبایل جنوبی و شمالی مرتب با هم در نزاع بودند و گاه مذهبی و شدید بود مانند شهر بغداد و نزاع اهالی محلّه شیعه نشین کرخ و محلت‌های سنی‌نشین که بارزترین نمونه از این گونه جدال‌ها است. بازار شهرها نیز در محلّه‌هایی مانند کرخ بغداد که در آمد و شد اندیشه‌های گوناگون بود، گاه دچار آشوب‌های سیاسی و کشمکش‌های فرهنگی و اجتماعی و از آن میان مذهبی می‌شد. بی‌گمان وظایف محتسبان گذشته از نظارت بر روند اقتصادی و تجارتي بازار، چشم‌گماردن بر فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی بازاریان بویژه در بازارهایی که زمینه جنب و جوش سیاسی بیشتری داشتند نیز بوده است. در این راه خلفای عباسی و حکمرانان حکومتی آنها در انتخاب اهل حسبه و حتی تأدیب صاحبان حرفه‌ها در محلّه‌ها و بازار دقت فراوان داشتند. منصور عباسی نیز از انتقال بازارها به کرخ این انگیزه را داشت تا آشوبگران از مرکز شهر دور نگه‌دارد و از ورود جاسوسان به آن جلوگیری کند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۷: ۶۵۴ - ۶۵۳).

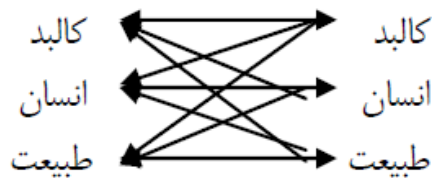
عدالت در محلات شهری

نقش عدل در ایجاد شهر مناسب زیست مسلمین و تداوم حیات آن، نقشی بسیار حساس و حیاتی است^۲. رعایت عدل در ایجاد یک مجموعه عبارت است از انتخاب مکان و واگذاری نقشی خاص به هر عضو مجموعه شهر، ساختمان یا هر اثر انسانی به گونه ای که بهتر از آن ممکن نباشد، می توان مفاهیمی چون تعادل، هماهنگی، اندازه را از مصادیق و تجلیات بارز عدل در مباحث معماری و شهرسازی نام برد که در ذیل به آنها پرداخته می شود:

۱- «تعادل»: توازن و تعادل در مجموعه های زیستی مفهومی پویاست و متعلق به زمان، مکان و شکل خاصی نیست (برومندی، ۱۳۷۵، ص ۵۷۲). یک مجموعه یا کالبد متعادل، مجموعه یا کالبدی است که انتظام آن بر اساس رعایت اصل «عدل» انجام شده باشد. بسیاری از محققین، غالب ویژگیهای مطلوب را به نوعی به عدل و درجه ای از تعادل نسبت داده اند. بورکهارت عنوان می کند که سه صفت «وحدت»، «عدل» و «کرم» وجوه اصلی زیبایی اند و تقریباً زیبایی را معنی می کنند و این کیفیات را «وحدت»، «هماهنگی و توازن» و «کمال» می نامند، چرا که در ساحت هنر «عدالت» به «توازن و تعادل» می انجامد (بورکهارت، ۱۳۷۲، ص ۵۴).

مرحوم «علامه طباطبائی» نیز با معنا کردن انسانیت به عنوان تعدیل قوای مختلف انسان نهایتاً آنها را به عدالت ارجاع داده و می فرماید: «معنای انسانیت به واقع کلمه جز با تعدیل قوای مختلف و بردن هر کدام به راه میانه مشروع، به دست بشر نمی آید، و ملکه اعتدال قوی همانیست که ما به نام اخلاق فاضله انسانی چون حکمت و شجاعت و عفت می نامیم و همگی زیر کلمه «عدالت» جمعند.» (طباطبائی، ۱۳۴۶، ص ۱۴۶).

اهمیت تعادل در پدیده ها به حدی است که نه تنها رعایت آن در تنظیم روابط اجزاء هر پدیده ضروری قلمداد می شود که فراتر از آن ایجاد تعادل بین قوانین حاکم بر آنها نیز از ضروریات توفیق در اهداف خلق پدیده ها تلقی می گردد. چنانچه بورکهارت می گوید: «معماری باید اعتدال متوازن را نشان دهد و باید مانند

نمودار ۱. تعادل در ارتباط بین انسان، طبیعت، مصنوع انسان (کالبد)، ماخذ: نگارندگان.

یک بلور که بصورت صحیح شکل یافته است، یک نمونه کامل از ماده بیجان و حیات باشد.» (بورکهارت، ۱۳۷۲، ص ۵۴) و کنفوسیوس اظهار می دارد: «میانه روی و اندازه نگاهداشتن، کمال طبیعی ادمی است.» (کنفوسیوس، ۱۳۵۷، ص ۴۹).

مصادیق تعادل در طراحی محیط مصنوع را می توان در موارد ذیل ذکر کرد:

۲- از طریق پیشگیری از قطب بندی شهر و محلات آن بر پایه معیارهای مادی؛

۳- دسترسی متناسب کلیه آحاد جامعه به امکانات عمومی؛

۴- مکانیابی مطلوب عناصر شهری و مجاورت متناسب و متجانس آنها از نظر کالبد و عملکرد؛

۵- تناسب مطلوب بین ابعاد فضا و کالبد آن با ویژگیهای روانی و جسمانی انسان؛

۶- ایجاد تعادل بین طبیعت و مصنوع انسان؛

۷- ایجاد تعادل بین عملکردهای پاسخگو به نیازهای معنوی و مادی انسان؛

۸- تسهیل و تعدیل در ارتباط انسان با طبیعت (نقی زاده، ۱۳۸۵، ص ۱۸۷).

«هماهنگی»: مراد از هماهنگی، تنظیم انواع ارتباطات دو یا چند شی، معنا به گونه ای که منافی ارزشها و عملکرد یکدیگر واقع نشوند و در راستای حصول به هدفی که ارتباطات آنها را به وجود آورده است، یکدیگر را یاری و تأیید نمایند. شکل دادن اشیاء مطابق با طبیعت و فطرت آنها نوعی از هماهنگی است که توجه به آن حاصلی زیبا خواهد آفرید. در شهرسازی، مبانی ارزشهای فرهنگی، شکل، کالبد و عملکرد شکل دهنده فضاها، هماهنگی ویژه ای را طلب می نمایند تا کل

شهر، پدیده ای منظم و متعادل را به منصفه ظهور برساند. هماهنگی کالبد و ارزشها با هماهنگی فضاهای شهر و نیازهای انسان، هماهنگی کالبد شهر و طبیعت، هماهنگی اجزاء شهر با یکدیگر و با کل شهر، هماهنگی ارزشها و عملکردها، هماهنگی شهر با اصول و ارزشهای معنوی و هماهنگی آن با ویژگیهای روانی و جسمی انسان و با اهداف زندگی آن بایستی به نحوی مورد توجه قرار گیرند تا حاصل کار تجلیگاه وحدتی باشد در عین کثرت (همان، ص ۱۹۴). در واقع طبیعت و ویژگیهای آن از جمله اندازه و حساب دقیقی که بر آن حکومت می کند، به عنوان آیات الهی می توانند الگویی مطلوب برای شناخت ویژگیهای ریاضی شهر اسلامی باشند.

لذا معیارهای تجلی عدالت در شهر را می توان چنین برشمرد:

۱- «توجه متعادل به ساحت های حیات»: تعادل بین نیازهای سه گانه انسان (فیزیکی، روانی، معنوی)؛ مکانیابی متوازن و هماهنگ عملکردهای پاسخگو به نیازهای مختلف انسان؛ ارتقاء آگاهی و دانش جامعه نسبت به ابعاد وجودی خویش به طور متعادل.

۲- «تعادل در احقاق حقوق شهروندان»: استفاده از هوای سالم و نور کافی؛ توجه به همجواری کاربری های شهری متجانس؛ ملحوظ داشتن شرایط اقلیمی و محیطی در طراحی و برنامه ریزی؛ عدم تداخل پیاده و سواره و ایمنی حرکت در معابر و فضاهای عمومی شهر؛ عدم مواجهه با آلودگی های صوتی و بصری (مصالح نامتناسب، اشیاء زاید)؛ فقدان تبعیضات و پیشگیری از قطب بندی های نامتعادل از جنبه های اقتصادی و دسترسی به امکانات عمومی - امکاناتی در زمینه مسکن.

۳- «هماهنگی شهر با تعادل عالم وجود»: تعادل بین محیط طبیعی و مصنوع؛ تعادل بین اجزاء محیط مصنوع از نظر شکل، عملکرد، تداوم تاریخ (امین زاده، ۱۳۸۱، ص ۲۵).

همانطور که قبلاً نیز ذکر شد، شهر از سه وجوه اصلی تشکیل شده است: کالبد شهر، شهروند، مدیریت

شهری. بنابراین برای تحقق عدالت اجتماعی در شهر، هر یک از وجوه شهر را در ارتباط با عدالت اجتماعی مورد بررسی قرار می گیرد.

عدالت اجتماعی و شهروند

پردازش به فرهنگ و ارزش انسانی، عامل گرایش هر چه بیشتر جامعه به سوی عدالت اجتماعی می گردد و مساوات بزرگ انسانی را در جامعه حاکم می نماید، مساواتی که انکار استعدادهای فکری و روحی را کاملاً بی ربط دانسته و برای استعدادهای و تلاش انسانها ارزش لازم را قائل است؛ زیرا پرورش استعدادهای شایسته سالاری در جامعه، سبب ارتقای مستقر کل جامعه و نظام اجتماعی گردیده و زندگی بهتر و انسانی تری را برای جمعیت فراهم می آورد (مطیعی، ۱۳۸۰، ۲۸۰). عدالت حق مدار با تمهید شرایط دستیابی همه آحاد جامعه به حق خود در برخورداری از امنیت کامل، رفاه نسبی، و آگاهی کافی تجلی می یابد و تحقق آن، مستلزم در نظر گرفتن و طراحی رویه ها و فراگردهای مناسب برای تنظیم خط مشی، اجرا و ارزیابی آن است. (پورعزت، ۱۳۸۵، ص ۳۱).

عدالت اجتماعی در محله

محله نیز همانند شهر از سه وجوه کالبد محله، ساکنان محله و مدیریت محله تشکیل شده است که هر یک از این وجوه در جهت تحقق عدالت اجتماعی مورد مذاقه و بررسی قرار می گیرد:

ساکنان محله و روابط اجتماعی

محله های شهری یکی از کانون های خرد و ملموس شکل گیری هویت های فرهنگی و تعلق اجتماعی هستند. مشارکت ساکنان یک محله در جهت بهبود کیفیت زیست خود، در گرو وجود احساس تعلق به فضای محله است. وجود فضاهای خاطره انگیزی در محلات همچون پاتوقهای محله ای و یا گذرهای خاص همراه با تنوع فعالیتهای همجواری فعالیت های سکونت، فضاهای مذهبی، تجاری و فضاهای برگزاری مراسم مذهبی و اعیاد- می تواند احساس تعلق به فضاهای محله را تکمیل کند. از مهمترین عوامل تشکیل دهنده هویت محله های شهری می توان مواردی چون تعاملات

نمودار ۱. عوامل موثر بر تقویت رویکرد عدالت محور جایگاه زنان در هویت محلات، ماخذ: نگارنده.

سقاخانه‌ها به خاطر تأمین نیازهای ساکنان هر محله به وجود آمده و در واقع به زندگی آنها استقلال نسبی در درون نظام شهری بخشیده است. مساجد، مدارس، تکایا، حسینیه‌ها، خانقاه‌ها، دارالشفاه هر یک با توجه به ادوار مختلف اسلامی عناصر مهمی از بافت محله‌ها هستند که از لحاظ اجتماعی حائز اهمیت به شمار می‌آیند (پورجعفر، ۱۳۷۶، ص ۵۵). محله در دوران حیات پررونق خویش، مجموعه‌ای متوازن را می‌آفریند که با اسکلت بندی اصلی خود، بازارچه‌ها، محورهای مجهز، میدان‌ها و مراکز محله‌ای خود بسیار خوانا و گویا است و ویژگی‌های آب و هوایی و اقلیمی و توپوگرافی و پارامترهای اجتماعی و فرهنگی خاص منطقه با آن تلفیق شده و آنچنان درهم تنیده می‌شوند که نوعی معماری ارگانیک محله‌ای پدید می‌آید که در ابعاد گوناگون متوازن است. اما امروزه به عنوان مثال ناموزونی تهران به صورت تفاوت‌های محله‌ای در شکل سکونت، در نحوه اشتغال، در سطح درآمدها و نظایر آن تبلور یافته است (رئیس دانا، ۱۳۷۵، ص ۷۳). روش‌های گوناگون برای نیل به هدف ایجاد نظام تعاملی به عنوان نیروی سازمان دهنده عناصر استخوان بندی

انسانی، حافظه تاریخی (خاطره)، رفتارها و هنجارها، فرهنگ، هنر و سلیقه را نام برد، نیازهای ساکنان محله (در ابعاد جسمی، روانی، اجتماعی و معنوی) عبارتند از: امنیت و ایمنی محله، یادگیری و توانمند شدن در حوزه محله‌ای، رفاه و مشارکت و خودمختاری ساکنان محله. در محله‌های قدیمی بویژه محله‌های طبقه کم درآمد، ارتباط همسایگان با حس تعاون و همیاری بیشتر است، ارتباط در چنین محله‌هایی از طریق مراکز مذهبی، باشگاه‌های ورزشی، قهوه‌خانه‌ها و کوچه‌ها صورت می‌گیرد. امروزه این وابستگی‌ها به دلایل مختلف در کلان‌شهرها از بین رفته است.

کالبد و اجزای محله

محله هنوز هم منبع مهم تجربه اجتماعی شدن است و شواهد بسیاری را می‌توان درباره نقش آن در انتقال موارث طبقاتی، محدود کردن فرصت تحرک اجتماعی و هموژنیزه شدن تجارب زندگی افراد ارائه کرد (خاتم، ۱۳۷۵، ص ۷۳). اجزای محله شامل کوچه‌ها، بن‌بست‌ها، گذرها، مراکز محلات و تأسیسات عمومی نظیر عبادتگاه‌ها، مکان‌های ورزشی و قهوه‌خانه‌ها، فضاهایی همچون بازارچه، مساجد، حمام‌ها،

محلّه را می توان شامل: ایجاد، تقویت و تداوم محور اصلی؛ ایجاد شبکه ای از مراکز؛ تعادل فضایی و توازن کالبدی و ایجاد وحدت شکلی از طریق پیمون بندی؛ ترکیب عملکردها برای ایجاد وحدت فضایی و بصری؛ ایجاد نشانه ها و نمادهای شهری به عنوان عوامل ارتباطی؛ ایجاد عرصه عمومی بعنوان بستر روابط اجتماعی؛ تنظیم سلسله مراتب فضایی؛ تنظیم گذر اصلی پیاده رو نام برد.

مدیریت محلّه

معیارهای نظام مدیریت محلی را می توان در عناوین زیر ذکر کرد:

- حق قانونی برخورداری همه افراد محلّه از منابع زیست محیطی شامل تعریف ابعاد مجاز حق عمومی دسترسی فیزیکی و بصری به عناصر طبیعی باارزش از قبیل کوهستان ها، سواحل، جنگل ها، مناظر، منابع انرژی طبیعی، هوای سالم، آب سالم و خاک سالم؛ - حق قانونی محافظت شدن همه افراد محلّه از آلودگی ها و ناهنجاری های محیطی، و خسارات و صدمات اقتصادی، اجتماعی، جسمی و روانی از جمله محافظت افراد از آلودگی های تنفسی، آلودگی های آشامیدنی، صوتی، بصری، نوری و...؛

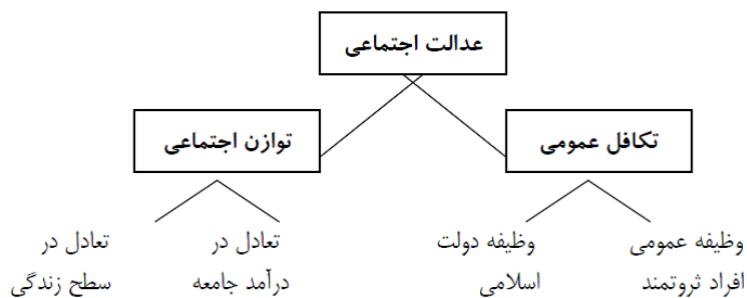
- مکانیزم های مالی، روش های توزیع و بازتوزیع عادلانه، متناسب و منطقی منابع عمومی از نظر جمعیتی و فضائی، حفظ و عرضه انواع متنوعی از واحدهای مسکونی از نقطه نظر مساحت، تراکم، قیمت و کیفیت در محلات مختلف؛

- دسترسی همه افراد محلّه به میزان حداقل کمی و کیفی منطقی تعریف شده ای از خدمات، تأسیسات، تسهیلات و زیرساخت های شهری از جمله خدمات درمانی و امداد رسانی، خدمات آموزشی و فرهنگی، تفریحی و ورزشی، ارتباطی و حمل و نقل، فضای سبز.

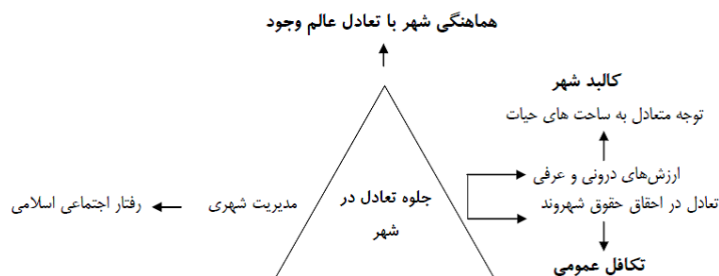
نتیجه گیری و جمع بندی

افزایش مشارکت مردمی در مدیریت شهری و به کار بردن روشهایی برای خروج مسائل مالی و اقتصادی شهر از روند معاملات املاک و مستغلات می تواند در رسیدن به «عدالت اجتماعی» و انسجام اجتماعی مؤثر

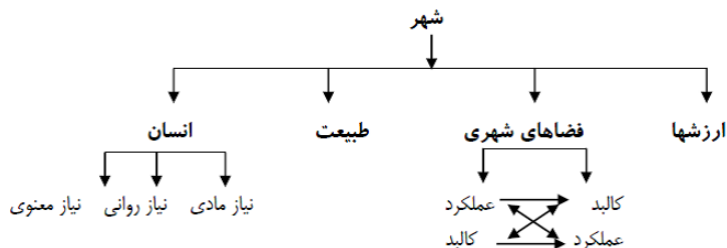
باشد، بدیهی است سیاست گذاریهای مناسب به منظور تعدیل و یا حذف نابرابری با راهکارهای جلوگیری از روند تصاعدی درآمدهای نامشروع و غیر قانونی رانتهای قدرت، زمین خواری و نظیر اینها و همچنین تثبیت قیمت زمین و کالاهای اساسی، تدوین قوانین مناسب، ایجاد ساز و کارهای مناسب نظارت و ارزیابی دقیق مراحل و چگونگی اجرای قوانین، انجام پژوهشهای مستمر در مورد تعیین فرایند هماهنگی فضایی- اجتماعی می تواند آینده ای روشن تر را در مسیر عدالت اجتماعی ترسیم کند. مطالعات مختلف متفکران آرمانشهر از جمله افلاطون، سقراط، ارسطو، آگوستین و نظامی تأکیدی بر نقش مهم اصل عدالت در تحقق شهر آرمانی آنهاست، اسلام در تحقق عدالت اجتماعی با دو اصل بزرگ: وحدت همه جانبه، متناسب و متعادل و تکافل عمومی بین افراد و اجتماعات پیش می رود، برای رسیدن به توسعه عدالت اجتماعی در جامعه، به مدیران شهری و شهروندانی نیاز می باشد که مقید به احقاق حقوق شهروندان و حفظ تعادل در ساحت های زندگی شان هستند، با مطالعه تعالیم اسلامی، امکان شناخت و تدوین معیارهایی برای جملگی فعالیت های جامعه اسلامی، از جمله معماری و شهرسازی فراهم است، می توان از مهمترین و بارزترین مفاهیم برگرفته از تجلی عدالت در معماری فضاهای شهری را تعادل، هماهنگی، اندازه نام برد که نه تنها رعایت آنها در کالبد و فضاهای شهری ضروری است، بلکه در حفظ تمامی جنبه های مختلف وجودی شهروندان و مدیران و برنامه ریزان شهری الزامی است. محلّه به عنوان کانون خرد و عضو اصلی تشکیل دهنده شهر می تواند با رعایت عدالت فردی و اجتماعی بین ساکنان محلّه و مصداق تجلی عدالت (تعادل و هماهنگی) در اجزاء، عناصر و فضاهای آن و نیز با تأکید بر رعایت حقوق قانونی افراد محلّه از خدمات و تسهیلات عمومی شهری و محلی توسط نظام مدیریت محلّه، زمینه تحقق عدالت اجتماعی را در خود هموار نماید. بنابراین توازن در محلات را می توان از جنبه های گوناگون همچون حفظ حریم های فضایی به حرمت حریم های اجتماعی، تلازم ماده و معنا، توان

نمودار ۴. ارکان عدالت اجتماعی از دیدگاه اسلام، ماخذ: نگارنده.

نمودار ۵. جلوه عدالت در شهر، ماخذ: نگارندگان برگرفته از امین زاده، ۱۳۸۱.

نمودار ۶. هماهنگی در ارتباط بین ارزشها، فضاهای شهری، طبیعت و انسان، ماخذ: نگارندگان.

احمدی، محمدقاسم (۱۳۸۸) کرخ بغداد، پایگاه تشیع در سده های چهارم و پنجم هجری. فصلنامه علمی - تخصصی تاریخ در آمینه پژوهش. سال ششم. شماره دوم. تابستان. ۱۳-۱۴.

اسفندیار برومند (۱۳۷۴) میدان، فضای گمشده در شهرسازی امروز ایران. در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. ۲۴-۱۳.

اشرف، احمد (۱۳۵۳) ویژگی های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی. در نامه علوم اجتماعی. دوره ۱.

تغییرپذیری، خودبسندگی، توازن در ارتباطات داخل محله ای و پراکنش کاربریهای محله، توازن در مسائل اجتماعی و فرهنگی خاص محله، توازن بصری و فضایی آن مطرح کرد.

منابع و ماخذ

ابن بلخی (۱۳۸۵) فارسانامه. تصحیح گای لیسترانج و ریچارد آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن (۱۴۱۲ق) المنتظم فی تاریخ الامم والملوک. جلد ۱۴ و ۱۶. تحقیق محمد و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.

- شماره ۴. تیرماه. ۴۹-۷.
- اصیل، حجت الله (۱۳۷۱) «آرمانشهر در اندیشه ایرانی»، کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد نخست، ص ۱۳۸.
- افلاطون (۱۳۵۳) «جمهوری»، ترجمه کاویانی، رضا و لطفی، محمد حسن، ابن سینا، تهران، ص ۱۷۶.
- امین زاده، بهناز و نقی زاده، محمد (۱۳۸۱) «آرمانشهر اسلام: شهر عدالت»، صفه، ش ۳۵، ص ۳۱-۲۱.
- انصاری، ابراهیم (۱۳۸۱) جایگاه اجتماعی محله در شهرهای اسلامی با تأکید بر اصفهان. نشریه پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان. شماره ۱۳. بهار و تابستان. ۲۶-۱۵.
- آوینی، محمد (۱۳۷۰)، «نقش هنرهای زیبا در نظام آموزشی اسلام»، در مجموعه مقالات جاودانگی و هنر، برگ، تهران، ص ۳۲.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیر (۱۳۵۲) ترکستان نامه. ترجمه کریم کشاورز. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- برومندی، بهرخ (۱۳۷۵) «ارزش تعادل و توازن»، کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، ج ۴، ص ۵۷۲.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴) تاریخ بیهقی. تصحیح خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
- پارسی، فرامرز (۱۳۸۵) «مفهوم اجتماعی محله در دوره قاجار»، مجله معمار، ش ۳۷، ص ۷۷.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۷۶) «نقش و جایگاه مسجد در برنامه ریزی و طراحی محله های شهرهای اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، ص ۵۵.
- پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۵) «طراحی و تبیین سیستم خط مشی گذاری حق مدار برای تحقق عدالت اجتماعی (بر اساس نهج البلاغه)»، دو ماهنامه علمی پژوهشی دانشور رفتار، دانشگاه شاهد، سال سیزدهم، شماره ۱۷، ص ۳۱.
- تاجدینی، علی (۱۳۷۲) «روح هنر اسلامی»، ترجمه سید حسین نصر، مبانی هنر معنوی (مجموعه مقالات)، دفتر مطالعات دینی هنر، تهران.
- تفضلی، احمد (۱۳۸۵) جامعه ساسانی. ترجمه شیرین مختاریان و مهدی باقی. تهران: نشر نی.
- ثامری، احسان ذنون عبداللطیف (۱۹۹۹) الجغرافیا التاريخية لمدينة بخاره في القرون الهجرية الاولى. الاردن: مركز ناصر للخدمات الجامعية.
- جنید شیرازی، معین الدین ابو القاسم (۱۳۲۸) شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار. تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.
- جهانبخش، حیدر و زنده دل (۱۳۹۳) بازشناسی اصول، مولفه ها و سازماندهی فکری شهر اسلامی، پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۴.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵) از شار تا شهر. تهران: دانشگاه تهران.
- حسن رضایی باغبیدی (۱۳۸۱) بازار - ریشه شناسی واژه بازار، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۱. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: ۱۱۴.
- خاتم، اعظم (۱۳۷۵) «قشر بندی اجتماعی و تحول محلات تهران»، مجله معماری و شهرسازی، ش ۳۶ و ۳۷، ص ۷۳.
- خبیبی، میرزا محمد ابراهیم (۱۳۴۳) سلجوقیان و غز در کرمان. تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: طهوری.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (بی تا) تاریخ بغداد. جلد ۱۲. بیروت: دارالکتب عربی.
- خلعتبری، اللهیار و پرتوی مقدم، عباس (۱۳۸۹) ویژگی های تاریخی و مولفه های جامعه شهری ایران در اواخر دوره ساسانیان. فصلنامه تاریخ ایران. دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۷. پیاپی ۶۵. زمستان. ۱۵۸-۱۲۹.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) «لغتنامه دهخدا»، دانشگاه تهران، تهران.
- دیوب، اس.سی (۱۳۷۷)، «توسازی و توسعه در جستجوی قالب های بدیل»، نشر قومس، تهران، ص ۳۳.
- رضا، عنایت الله و دیگران (۱۳۵۵) آب و فن آبیاری در ایران باستان. تهران: بی نا.
- رضا، عنایت الله (۱۳۸۱) بخارا. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۱. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. ۴۵۵-۴۲۸.
- رئیس دانا، فریبرز (۱۳۷۵) «رشد تهران و انگاره توسعه

ناموزون شهری»، مجله معماری و شهرسازی، ش ۳۶ و ۳۷، ص ۷۳.

ستوده، منوچهر (۱۳۸۴) آثار تاریخی ورارود و خوارزم (جلد اول: سمرقند و بخارا). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

سلطان زاده، حسین (۱۳۶۸) واحدها و محله‌های مسکونی، شهرهای ایران. به کوشش محمد سوادکوهی، ساسان (۱۳۷۹)، «سیر اندیشه‌های آرمانی معماری و شهرسازی»، بهار، تهران، ص ۶. شریعتی، علی (۱۳۵۹) «تاریخ و شناخت ادیان»، حسینیه ارشاد، بیتا، تهران.

شریف زادگان، محمد حسین (۱۳۸۶) «راهبردهای توسعه اقتصادی و عدالت اجتماعی»، فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، ش ۲۴، ص ۱۰. صالحی، کورش (۱۳۸۸) نقش زمان و مکان در اثرپذیری دهقانان از فتوح اسلامی. فصلنامه تاریخ ایران. دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۵، پیاپی ۶۳. زمستان. ۷۰-۴۹. ضیاءتوانا، محمدحسن (۱۳۷۰) محله، بافت و ساختار آن در شهرهای شرق اسلامی. مجله علوم زمین. نشریه دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۱ دوره جدید. ۲۰۰-۱۷۳.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۴۶) «تفسیر المیزان»، ج ۱۰، دارالعلم، بیتا، قم.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۶۱)، ج ۳۴، به نقل از تفسیر کشاف، ص ۱۴۹.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۶۲)، ج ۱۲، ص ۲۵. طبری، محمد جریر (۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م). تاریخ طبری (متن عربی). به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: بی نا.

طهماسبی، ساسان (۱۳۸۲) کرخ در دوره آل بویه. فصلنامه تاریخ اسلام. سال چهارم. شماره ۱۳. بهار ۱۳۸۲. ص ۱۲۴-۱۰۷.

عباس سعیدی (۱۳۸۱) بازار، بازار در عصر اسلامی. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۱. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ۱۲۲-۱۲۰.

غنی نژاد، موسی (۱۳۷۶) «دین و عدالت»، در اقتراح

نقد و نظر، ش ۳ و ۲، ص ۴۶.

کریستنسن، آرتور (۱۳۷۴) وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان. ترجمه مجتبی مینوی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. کلیفورد ادموند بسورث (۱۳۸۱) سلسله‌های اسلامی. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

کنفوسیوس (۱۳۵۷) «مکالمات»، ترجمه کاظم زاده ایرانشهر، حسین، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ص ۹۷ و ۴۹.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۵) شهرهای اسلامی. نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: ارشاد اسلامی. ۹۴-۷۸.

لک زایی، نجف (۱۳۸۱) «اندیشه سیاسی آیت الله مطهری»، بوستان کتاب، قم، ص ۱۱۲.

ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری البغدادی (۲۰۰۶ م / ۴۲۷ ق) احکام السلطانیة. تصحیح احمد عبدالسلام. بیروت: دارالکتب العلمیه.

مجیدزاده، یوسف (۱۳۶۸) آغاز شهرنشینی در ایران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

مجیدزاده، یوسف (۱۳۷۰) تاریخ و تمدن ایلام. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

محمد ابن سعد (بی تا) الطبقات الکبری. به کوشش احسان عباسی. جلد ۷. بیروت: دار صادره.

محمدی، جمال (۱۳۸۱) تحلیلی بر تکوین ساختار محله و جایگاه آن در سازمان فضایی شهر. نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز. شماره ۱۰. زمستان. ۱۶۹-۱۵۳.

مرصوصی، نفیسه (۱۳۸۳) «توسعه یافتگی و عدالت اجتماعی شهر تهران»، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی، ش ۱۴، ص ۲۲.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۴۹) التنبیه و الاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مشرف جوادی، محمد حسن (۱۳۶۹) «عدالت اجتماعی از دیدگاه اسلام و راههای تأمین آن»، مجموعه مقالات

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۰۷

- فارسی اولین مجمع بررسیهای اقتصاد اسلامی، ص ۳۰۶. اصفهان.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۷) «یادداشت های مطهری»، ج ۶، ص ۲۵۲-۲۴۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۱) «بررسی اجمالی مبانی اقتصاد اسلامی»، حکمت، تهران، ص ۳۸.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲) «اسلام و مقتضیات زمان»، صدرا، تهران، ص ۳۱۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷) «مجموعه آثار»، ج ۱، صدرا، تهران، ص ۸۲ و ۷۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸) «سیری در نهج البلاغه»، انتشارات صدرا، تهران، ص ۱۲۸.
- مطیعی لنگرودی، حسن (۱۳۸۰) «راهبردهایی در ارتباط با تحقق عدالت اجتماعی و توسعه پایدار»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ص ۲۸۰.
- مفتاح، الهامه (۱۳۷۶) جغرافیای تاریخی بلخ و جیحون و مضافات بلخ. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مفتخری، حسین و زمانی، حسین (۱۳۸۴) تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان. تهران: سمت.
- مکی، محمد کاظم (۱۳۸۳) تمدن اسلامی در عصر عباسیان. ترجمه محمد سپهری. تهران: سمت.
- ملک شه‌میرزادی، صادق (۱۳۷۸) بررسی مفهوم شهر از دیدگاه باستان‌شناسی. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران - ارگ بم، جلد ۱. تهران: سازمان میراث فرهنگی. ۳۱-۴۰.
- مؤمنی مصطفی (۱۳۷۳) جایگاه والای تبریز در میان بازارهای اسلامی. نهمین کنگره جغرافی دانان ایران. دانشگاه تبریز.
- نراقی، مهدی، «ترجمه جامع السعادات: (علم اخلاق اسلامی)»، ترجمه جلال الدین مجتبوی، ج ۱، ص ۹۸-۹۷.
- نظام‌الملک طوسی، خواجه ابوعلی حسن بن علی (۱۳۸۵) سیرالملوک. تصحیح محمد استعلامی. تهران: زوار.
- نقی زاده، محمد (۱۳۸۵) «معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)»، نظام مهندسی ساختمان استان، اصفهان.
- نوحی، حمید (۱۳۸۸) تاملات در هنر و معماری، نشر گنج هنر، تهران.
- هاروی، دیوید (۱۳۷۶) «عدالت اجتماعی و شهر»، ترجمه فرخ حسامیان، محمدرضا حائری و بهروز منادی زاده، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، وابسته به شهرداری تهران.
- هاشم زاده همایونی، مهرداد (۱۳۷۴) «محلّه و خیابان»، آبادی، سال پنجم، ش ۱۷، ص ۸۸.
- الهمدانی، محمد بن عبدالملک (۱۹۶۱) تکلمة تاریخ الطبری. جلد ۱. تحقیق البرت یوسف کنعان. بیروت: المطبعة الکاتولیکیه.
- هوف، دیتريش (۱۳۶۵) شهرهای ساسانی. ترجمه محمدرحیم صراف. در نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران. به کوشش محمدیوسف کیانی. تهران: ارشاد اسلامی و هما. ۲۰۴-۱۷۶.
- هوف، دیتريش (۱۳۶۶) فیروزآباد. ترجمه کرامت الله افسر. در شهرهای ایران. به کوشش محمدیوسف کیانی. جلد ۲. تهران: جهاد دانشگاهی و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۱۷-۷۵.
- هوف، دیتريش (۱۳۷۴) نظری اجمالی به پایتخت‌های قبل از اسلام، در پایتخت‌های ایران. به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی. ۸۲-۱.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله. ۱۳۸۳. معجم البلدان. ج ۲، ترجمه علی‌نقی منزوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی، معاونت آموزش.
- یغفوری، حسین، وارثی، حمیدرضا و زنگی آبادی، علی (۱۳۸۷) «بررسی تطبیقی توزیع خدمات عمومی شهری از منظر عدالت اجتماعی»، فصلنامه جغرافیا و توسعه، ش ۱۱، ص ۱۴۴.
- یوسف کیانی (۱۳۶۵) مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: نشر آبی.
- یوسف کیانی (۱۳۸۵) فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- یوسف کیانی. جلد ۳. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و جهاد دانشگاهی. ۴۱۹-۳۵۰.

یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۴) تأملاتی در مقوله شکل شهر و مناسبات شهرنشینی در سده‌های میانه تاریخ ایران. فرهنگ. سال هجدهم. شماره چهارم. پیاپی ۵۶. زمستان. ۲۶۱ - ۲۱۷.

یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۲) «ساختار اقتصاد شهری در ایران دوره سلجوقیان». پایان‌نامه دوره دکتری به راهنمایی اللهیار خلعتبری. رشته تاریخ. دانشگاه شهید بهشتی.

یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۵) الف. الگوشناسی کالبدی شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران. پژوهشنامه علوم انسانی. شماره ۵۲. زمستان. ۳۵۰ - ۳۱۹.

یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۵) ب. بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران. فرهنگ. سال نوزدهم. شماره چهارم. پیاپی ۶۰. زمستان. ص ۲۶۳ - ۳۰۴.

B.K Chakrabarty(1998), Urban Management and Optimizing Urban Development Models, New Delhi, India, Habitat, INTL, V.22, No, 4.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

■ ۴۱۰ ■

تبیین رابطه بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری با نقش میانجی مشارکت شهروندان (مطالعه موردی: شهرداری کرمان)

ایوب شیخی - استادیار، دانشکده ریاضی و کامپیوتر، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران.
زهرا سهی - دانشجوی دکترا مدیریت دولتی گرایش رفتار سازمانی دانشگاه آزاد کرمان، ایران.
مریم رنجبر - دانشجوی دکترا مدیریت دولتی گرایش رفتار سازمانی دانشگاه آزاد کرمان، ایران.
مریم اولادی* - عضو هیات علمی (مربی)، گروه مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نیشابور، ایران.

چکیده

هدف تحقیق حاضر بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی، مدیریت شهری و مشارکت شهروندان می باشد. جامعه آماری در تحقیق حاضر شامل ۲۰۳ نفر از مراجعان به شهرداری های استان کرمان می باشد. روش نمونه گیری پژوهش حاضر به روش تصادفی ساده و با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه برابر با ۱۳۳ نفر می باشد. محقق از پرسشنامه های سه گانه که تمامی سئوالات به صورت طیف پنج گزینه ای لیکرت می باشند برای جمع آوری داده ها استفاده کرده است. در این تحقیق از مدل روابط ساختاری جهت تحلیل داده ها استفاده گردید. برای تعیین روایی و اعتبار پرسشنامه از روایی محتوایی و ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید که مقدار آن برای پرسش نامه سرمایه اجتماعی برابر ۰/۸۲، برای پرسشنامه مشارکت شهروندان ۰/۹۱ و برای پرسشنامه مدیریت شهری برابر با ۰/۹۱ به دست آمد. برای تحلیل داده ها و انجام آزمون فرضیه ها و سایر تحلیل های این پژوهش نرم افزار آماری lisrel به کار گرفته شد. نتایج نشان داد که بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری بوده، همچنین بین مشارکت شهروندان و مدیریت شهری رابطه وجود داشته و بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، مدیریت شهری و مشارکت شهروندان.

Explain The Relationship Between Social Capital And Urban Management Mediating Role Of Citizen Participation (Case Study Kerman Municipality)

Abstract

The aim of this study was to investigate the relationship between social capital, urban management and the participation of citizens. The population in this study consisted of 203 patients referred to the municipality of Kerman province. This study randomly sampling using Cochran formula and the sample size is 133 people. Three researchers from questionnaires that all questions are for the whole five-item Likert used to collect data. In this study, the structural relations model was used to analyze the data. Content validity and Cronbach's alpha coefficient was used to determine the validity and reliability of questionnaire. Cronbach's alpha was 0.82 for social capital questionnaire, 0.91 for both citizen participation and urban management questionnaire. In this paper lisrel statistical software was used For data analysis and hypothesis testing and other analyzes. Results showed a significant relationship between social capital and citizen participation, a significant relationship between citizen participation and urban management, and this significant relationship also has been seen between social capital and urban management.

Key words: Social Capital, Citizen Participation, Urban Management

ادبیات پژوهش

تعریف سرمایه اجتماعی و ویژگی های آن از دیدگاه پاتنام

پاتنام معتقد است سرمایه اجتماعی اغلب محصول جانبی دیگر فعالیت های اجتماعی می باشد. این سرمایه به طور معمول در پیوندها، هنجارها و اعتمادها تشکیل می شود و از یک شرایط اجتماعی به شرایط دیگر انتقال پذیر است. همچنین شبکه های مشارکت مدنی، هزینه های بالقوه عهد شکنی را در هر معامله ای افزایش می دهند و منافع فرصت طلبی را که فرد انتظار دارد از دیگر معاملات هم زمان نصیبش شود به خطر می اندازد. شبکه های مشارکت مدنی به زبان تئوری بازی ها، تکرار پیوند درونی بازی ها را افزایش می دهد. شبکه های مشارکت مدنی ارتباطات را تسهیل می کند و جریان اطلاعات را در مورد قابل اعتماد بودن افراد بهبود می بخشد (امیری و رحمانی، ۱۳۸۵). پاتنام سرمایه اجتماعی را بر اساس منابع آن تعریف می کند. وی به سرمایه اجتماعی به صورت کلان نگاه می کند و سرمایه اجتماعی را در رشد و توسعه اقتصادی کشور مؤثر می داند و به این لحاظ تعریف او جمعی بوده و سرمایه اجتماعی را به منزله دارایی گروه ها و جوامع تلقی می کند (امیری و رحمانی، ۱۳۸۵).

افکار این دانشمند آمریکایی در ارتباط با سرمایه از افکار آلکسیس دو توکویل و مشخصاً در کتاب «دموکراسی در آمریکا» ریشه دارد. به نظر پاتنام، سرمایه اجتماعی از شبکه های اجتماعی و هنجارهای متقابل و اعتماد حاصل از آن ها تشکیل شده است. از نظر پاتنام سرمایه اجتماعی عبارت است از: «پیوندهای بین افراد (شبکه های اجتماعی) و هنجارهای اعتماد و کنش و واکنش متقابل که از این پیوندها ناشی می شوند». از نظر پاتنام سنجح های سرمایه اجتماعی شامل موارد ذیل است: میزان مشارکت در امور اجتماع محلی و زندگی سازمانی، مشارکت در امور عمومی (مثل رای دادن)، رفتار داوطلبانه، فعالیت های اجتماعی، غیر رسمی (مثل دیدار دوستان) و سطح اعتماد بین افراد، بدین ترتیب

مشارکت فرایند درگیر شدن کلیه گروه های مردم در همه مراحل توسعه جهت ظهور توانایی ها، قابلیت ها و در نتیجه رشد و تعالی و معنوی آن ها است و به همین خاطر شاید در سال های اخیر همواره در محافل علمی و سیاسی کشور، موضوع مشارکت شهروندان در امور شهرها، در صدد گفتمان اجتماعی و سیاسی جامعه قرار داشته و همگان از آن به عنوان عنصری مهم در جهت رسیدن به دموکراسی و توسعه پایدار سخن می رانند (رضویان، ۱۳۸۱). بر این اساس مدیران شهری می توانند با جلب مشارکت مردم به توانایی های مدیریت شهری بیافزایند، بنابراین در بحث مدیریت شهری می توان به نقش سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان در مدیریت شهری اشاره نمود.

سرمایه اجتماعی به عنوان یک عامل مهم و زیربنایی در توسعه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر جامعه، گروه ها و افراد را قادر می سازد تا فضاهای فیزیکی را بهره ور و فضاهای فرهنگی و اجتماعی را مساعد نمایند و عمدتاً مبتنی بر عوامل فرهنگی و اجتماعی بوده و شناسایی آن به عنوان یک نوع سرمایه چه در سطح مدیریت کلان توسعه کشورها و چه در سطح مدیریت سازمان ها و بنگاه ها می تواند شناخت جدیدی را از سیستم های اقتصادی - اجتماعی ایجاد کرده و مدیران را در هدایت بهتر سیستم ها یاری نماید، پس به دلیل اهمیتی که سرمایه اجتماعی در جامعه دارد باید به دنبال راهکارهایی بود که بتوان با جلب اعتماد و حمایت مردم که یکی از اهداف سرمایه اجتماعی است این سرمایه را در کشور تقویت نمود تا از طریق آن به رشد و توسعه دست یافت. در همین رابطه بعضی از نظریه پردازان مدیریت شهری معتقدند که باید بخشی از مدیریت و برنامه ریزی شهری به نهادهای مردمی واگذار شود و ضرورت این امر را در یک رویکرد اساسی این چنین مطرح می کنند: به واسطه مشارکت مردم در فرایند توسعه شهری، مدیران شهری بهتر می توانند مسائل و نارسایی های اجتماعی شهر را شناخته و در جهت حل آن و نهایتاً بهسازی و توسعه شهری اقدام

سنجه او دارای دو عامل اساسی است: «سنجه مشارکت انجمنی» ۱ و «سنجه اعتماد» ۲ (پاتنام، ۱۹۹۳). استفاده او از مفهوم سرمایه اجتماعی از جیمز کلمن تاثیر پذیرفته و علی رغم اینکه زمینه های مورد علاقه او و کلمن متفاوت است، آن ها در این نظریه مشترکند که سرمایه اجتماعی یک کالای عمومی است، یک منبع در اجتماع که اغلب به آن کمتر بهاء داده می شود، و معمولاً کمتر موجود است. تعریف پاتنام از سرمایه اجتماعی شباهت بسیاری به تعریف جیمز کلمن دارد، از نظر او سرمایه اجتماعی به آن دسته از عناصر و ویژگی های سازمان اجتماعی مربوط می گردد که هماهنگی و همکاری متقابل را برای افراد یک جامعه خاصی تسهیل می کند.

«لین» با طرح «نظریه منابع اجتماعی» (۱۹۸۲)، مشخصاً این مسئله را مطرح کرده است که دست یابی به منابع اجتماعی و استفاده از آن ها (منابع نهفته در شبکه های اجتماعی) می تواند به موقعیت های

اجتماعی اقتصادی بهتری منجر شود. بر همین اساس لین در سال های اخیر (۱۹۹۸)، مفهوم سرمایه اجتماعی را برای طرح نظرات پیشین خود برگزیده و آن را به مثابه منابع نهفته در ساختار اجتماعی تعریف م کند که با کنش های هدفمند قابل دسترسی یا گردآوری است. به این ترتیب، از نظر لین، سرمایه اجتماعی از سه جزء تشکیل شده است: منابع نهفته در ساختار اجتماعی، قابلیت دسترسی افراد به این گونه منابع اجتماعی و استفاده یا گردآوری این گونه منابع اجتماعی در کنش های هدفمند (لین، ۲۰۰۱). «سرمایه اجتماعی مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش های غیر رسمی است که اعضای گروهی که همکاری و تعاونی میانشان مجاز است، در آن سهیم هستند» (فوکویاما، ۱۳۷۹).

انواع سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی بر حسب شرایط و نوع گروه یا شبکه ای که در آن پدید می آید، اثرات متفاوتی خواهد

جدول ۱. گونه های سرمایه اجتماعی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

گونه های سرمایه اجتماعی	
ویژگی های سرمایه اجتماعی درون گروهی	ویژگی های سرمایه اجتماعی بین گروهی
این سرمایه اشاره به روابط مبتنی بر اعتماد و همکاری میان اعضای یک گروه دارد که سایر گروه ها برای آن غریبه محسوب می شوند. منافعی که در این گروه به سبب سرمایه اجتماعی ایجاد می شود، تنها از سوی اعضای گروه نه همگان مورد بهره برداری قرار می گیرد. این گونه سرمایه اجتماعی می تواند به عنوان منافعی برای رشد و توسعه عمل کند، زیرا در خدمت منافع گروهی خواص قرار می گیرد و موجب ایجاد تبعیض میان اعضای جامعه می شود. شدت روابط درون گروهی می تواند از آزادی ها، ابتکارات و انگیزه های پیشرفت برای اعضای گروه ممانعت کند.	این سرمایه اشاره به اعتماد میان گروه های مختلف موجود در جامعه دارد. از این رو می توان آن را به عنوان سرمایه اجتماعی برون گروهی نیز محسوب کرد. هر چه این میزان از سرمایه اجتماعی در جامعه ای بالاتر باشد امکان انجام توافقات و حل اختلافات بیشتر می شود. این سرمایه با فراهم کردن فضای اعتماد و همکاری موجب افزایش توسعه اقتصادی می شود. همکاری گروه ها و اعتماد میان آن ها موجب می شود تا منافع همگانی مانند امنیت اجتماعی، بروکراسی کارآمد و کاهش هزینه های نظارت پدید آید.

داشت. این اثرات می‌تواند به نفع جامعه باشد یا به ضرر آن عمل کند. از همین رو برخی محققین مانند «پورتس» (۱۹۹۸) در مورد کاربرد خوشبینانه سرمایه اجتماعی و معرفی آن به عنوان کلید گمشده مشکلات جامعه هشدار می‌دهد. از این رو باید میان دو نوع سرمایه اجتماعی درون گروهی و بین گروهی تفکیک قائل شد (فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۵). ویژگی‌های هر یک از گونه‌های سرمایه اجتماعی در جدول شماره (۱) بیان شده است.

ابعاد سرمایه اجتماعی

به طور کلی جدول زیر مولفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی را در چهار بعد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی نشان می‌دهد (کاووسی، ۱۳۸۵):

مدیریت شهری

سابقه علم مدیریت شهری به پیدایش شهر و ضرورت تدوین اصول، مقررات و قوانین زیست انسان‌ها در کالبد زیستی، روانی و اجتماعی باز می‌گردد (سعیدنیا، ۱۳۸۱). اکنون افزایش نیازهای انسانی و مشکلات زیست محیطی شهری در ابعاد وسیع مواردی چون رعایت ترافیک، توجه به فضای سبز، همکاری با شهرداری‌ها در زمینه رعایت ساخت و سازه‌ها، جمع‌آوری زباله‌ها و مسائل عدیده دیگر، نمایانگر اهمیت مشارکت شهروندان در این زمینه می‌باشد. «بنابراین چنانچه شهر به مثابه یک سازمان قلمداد گردد لازم است که در راس آن و به منظور اداره امور شهر از فنی استفاده گردد که همان مدیریت شهری است» (مارشال، ۲۰۰۴).

مدیریت شهری عبارت از بر عهده گرفتن نقشی فعال در توسعه، مدیریت و هماهنگ سازی منابع برای دستیابی به اهداف توسعه شهری است. استرن مدیریت شهری را مفهومی چند وجهی به شمار می‌آورد که تعریف پذیر نیست، آنچه اهمیت دارد این است که او مدیریت شهری را مفهومی هماهنگ و یکپارچه به شمار می‌آورد و معتقد است مدیریت شهری نوعی رویکرد هماهنگ و یکپارچه را نسبت به مسائل شهری در کشورهای در حال توسعه ضروری است (سعیدی رضوانی، ۱۳۸۷).

«رشد فزاینده ابعاد شهرنشینی و شکل‌گیری مقیاس‌های جدید از رشد شهری در طی چند دهه اخیر موجب شده است که شهر و مدیریت شهری معاصر با چالش‌های نوینی مواجه شود. به دلیل گستردگی ابعاد و تغییر ماهیت مسائل شهری و پیچیدگی این مسائل، جامع‌نگری و توجه به ابعاد و جنبه‌های مختلف مسئله به منظور حل پایدار آن‌ها اجتناب‌ناپذیر است. در این میان توجه و تاکید برنامه‌ریزی و مدیریت شهرها بیش از هر زمان دیگری به سطوح پایین‌تر و ابعاد ملموس زندگی شهری متوجه شده است» (فریدمن، ۱۹۹۳). مشارکت مردم در روند تصمیم‌گیری شهری یکی از عناصر اصلی حکومت مردم‌پسند و افزایش مشارکت مردم در امور شهری، می‌تواند در ایجاد تعادل شهری نقش ارزنده‌ای را ایفا نماید (عباس‌زاده، ۱۳۷۸).

مشارکت شهروندی

واژه مشارکت از حیث لغوی به معنای درگیری و تجمع برای منظور خاص می‌باشد. مشارکت به معنای به کارگیری منابع شخصی به منظور سهیم شدن در یک اقدام جمعی است (کراتر و همکاران، ۲۰۰۰). «اوکلی» که گرایش خاص به ابعاد کاربردی مفهوم مشارکت دارد معتقد است که مشارکت عبارت از حساس سازی مردم و در نهایت افزایش پذیرش و توانایی آنان برای پاسخگویی به برنامه‌های توسعه از طریق درگیر کردن آنان با تصمیم‌گیری، اجرا و ارزشیابی برنامه‌ها، بر اساس تلاش‌های سازمان یافته است (سارترس، ۲۰۰۲).

مشارکت شهروندی از سال ۱۹۵۰ میلادی موضوع دامنه‌داری در حوزه برنامه‌ها بوده است. برنامه‌ریزان شهری معتقدند که مشارکت باعث می‌شود شهروندان نسبت به تصمیم‌گیری‌های صورت گرفته در شهر مسئولیت‌پذیر گردند؛ یعنی حمایت عمومی از تصمیمات از سوی مسولان باعث می‌شود متولیان امر به راحتی برنامه‌های خود را عملی نمایند (عباس‌زاده، ۱۳۷۸). دخالت مردم در امور شهری از اصیل‌ترین شیوه‌های رشد ملی به شمار می‌آید. تجربه سوئدمنند

جدول ۲: مولفه ها و شاخص های سرمایه اجتماعی؛ ماخذ: کاوسی، ۱۳۸۵.

ابعاد	مولفه ها	شاخص ها
اجتماعی	اعتماد	اعتماد به اکثر مردم، به همکاران، به دقت و صحت کار دیگران و غیره؛
	روابط متقابل	دوستی با همکاران، باور کمک به دیگران، شرکت در مراسم اجتماعی و غیره؛
	مشارکت	تصمیم گیری در محل زندگی، شرکت در پروژهای محلی و غیره؛
	آگاهی عمومی	تولید اطلاعات، میزان سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات و غیره؛
	اخلاقیات	میزان باور به صداقت، باور به عدالت، توجه به مصلحت عامه و غیره؛
	مسئولیت اجتماعی	باور به جمع به جای فرد، مسئول بودن در برابر دیگران و غیره؛
فرهنگی	مقررات رفتاری	احترام به باورهای سایرین، باور به رعایت عرف، رعایت قوانین و غیره؛
	نرم ها و هنجارها	صرفه جویی، غرور، احترام به دیگران، نوآوری، مدرک تحصیلی و غیره؛
	ارزش ها	تحصیلات، وجود روحیه تعاون، باور به کرامت انسانی و غیره؛
	دین و ایدئولوژی	باور به دین، اعتقادات مذهبی، پایبندی و تعهد به دین و غیره؛
	نمادها	تا چه اندازه نمادها را می شناسید، سمبل ها چیستند و غیره؛
سیلیسی	جو و فضا	ترس عمومی، فردگرایی، دموکراسی، پاسخگویی و غیره؛
	امنیت	امنیت محله، سابقه حمله در محیط، باور به امنیت اجتماعی و غیره؛
	قانون مداری	رعایت قانون، باور قانون، رعایت عدالت و غیره؛
	رسانه ها	نقش رسانه ها، سانسور در رسانه ها، باور مردم به رسانه ها و غیره؛
اقتصادی	ارزش روز شرکت	قیمت ها، دارایی ها، بورس بازی، بازار رقابت و غیره؛
	میزان هزینه ها	میزان هزینه، بودجه، تخصیص منابع و غیره؛

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۱۵

و شوق انگیز ملی در اداره امور جمعی، رغبت مردم را برای پرداختن به کارهای ملی تحریک می کند و آنان با تکیه بر نتایج سودمند که از مشارکت محلی به دست آورده اند، به مشارکت های بزرگ ملی کشوری راغب می گردند (میرموسیوی، ۱۳۷۵).

در یک طبقه بندی استقرایی می توان زمینه های مشارکت در اداره امور شهرها را با عناوین زیر طبقه بندی کرد (معنی، ۱۳۸۲):

- فعالیت های عمرانی (ایجاد خیابان، کوچه و ایجاد میدان و غیره)؛
- فعالیت های مربوط به محیط زیست (ایجاد فضاهای سبز و زیباسازی)؛
- فعالیت های مربوط به ایمنی شهر (ایجاد ایستگاه های آتش نشانی، دفع خطر از بنا و غیره)؛
- فعالیت های نظارتی (نظارت بر حسن انجام قوانین و مقررات مربوط به زندگی شهری)؛
- فعالیت های مربوط به خدمات شهری (دفع زباله، ارائه خدمات به غسالخانه و گورستان)؛ و
- فعالیت های مربوط به رفاه اجتماعی (تاسیس فرهنگسراها، تاسیس کتابخانه و غیره).

«لویین تافلر» در کتاب مشهور و بحث برانگیز «موج سوم» از لزوم تغییر شرایط روحی انسان معاصر که با تنهایی، افسردگی و ترس همه گیر رو به رو شده است، یاد می کند و می گوید ما برای ایجاد شرایط روحی و

متناسب با نیاز فردا باید سه نیاز اساسی را پاسخ گفت (معنی، ۱۳۸۲):

الف: نیاز به تعلق اجتماعی (تقویت خانواده گسترده، نهادهای محلی و روابط شهروندی)؛

ب: نیاز به ساختار زندگی (هماهنگی و نظم کاری، تعهد خانوادگی، مسئولیت اجتماعی و مشارکت جمعی)؛ و

ج: نیاز به معنی (داشتن آرمان زندگی و ایجاد روابط سالم با محیط و جامعه).

در سال ۱۳۶۰ مجمع جهانی بهداشت سه عامل کلیدی مشارکت مردم، فعالیت بین بخشی و فناوری مناسب را برای سلامت و توسعه جهانی معرفی کرد. اما همگی بر آن باور دست یافتند که بین این عوامل، مشارکت مردم عامل اساسی اما ظریف و پیچیده است. بدین معنی که چنانچه مفهوم واقعی آن درک نشود، از محتوا و مضمون اصلی خود تهی می‌گردد. مشارکت در سطوح مختلف و درجات متفاوت تحقق می‌یابد و به عبارت دیگر بین وارد شدن در مشارکتی تشریفاتی و ساختگی و مشارکتی که نشانگر قدرت واقعی تاثیر در نتایج و فرایند برنامه‌ریزی‌ها است، تفاوت وجود دارد (معنی، ۱۳۸۲).

اقدام به مشارکت توسط یک فرد هنگامی صورت می‌پذیرد که:

۱. اولاً قصد و نیت او برای مشارکت مشخص شده و انگیزه کافی برای مشارکت را داشته باشد.

۲. ثانیاً امکان شرکت برای فرد خواهان مشارکت فراهم شده باشد. نخستین اقدام موثر بر قصد به مشارکت، اطلاعات فرد در مورد مشارکت است، فردی که اجمالاً می‌داند مشارکت چیست، باید در این زمینه اندیشه کند که در اثر اقدام به مشارکت چه چیز حاصل می‌شود؟ پیامد اصلی مشارکت را امکان دفاع از منافع فردی و خانوادگی در فرآیند تصمیم‌گیری‌های عمومی می‌دانند و در واقع به آن به عنوان ابزار مناسب برای دفاع از خویش می‌نگرند.

۳. سومین عامل موثر در شکل‌گیری انگیزه‌های دورنی در زمینه مشارکت ارزش‌دواری در زمینه پیامدهای متصور برای مشارکت است. مجموعه سازه‌های سه

گانه ذکر شده گرایش فرد نسبت به مشارکت را می‌سازند (طوسی، ۱۳۷۳).

بر این اساس از جمله پیامدهای مثبتی که تقویت قانون‌مند و عقلایی نمودن رابطه شهروندان- شهرداری‌ها برای طرفین رابطه و نیز مدیریت شهری و به ویژه شهرداری‌ها را در بردارد می‌توان به موارد زیر را اشاره کرد (نجاتی حسینی، ۱۳۸۰):

- بسط توانایی‌های شهروندان؛

- تقویت حس تعلق اجتماعی شهروندان به شهر و زندگی شهری؛

- تقویت حس اعتماد اجتماعی شهروندان به نظام مدیریت شهری و شهرداری؛

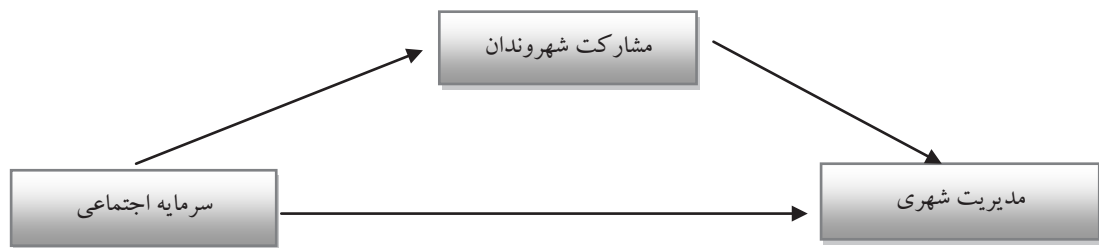
- تقویت حس همکاری میان شهروندان، شهرداری و مدیران شهری؛

- تقویت ساز و کارهای دموکراسی شهری از طریق تحقق وظایف؛ و

- حقوق شهروندی و شهرداری.

یکی از مهمترین اصول دموکراسی، مشارکت در تمام امور است. با توجه به روند دموکراسی در کشورها، روند تهیه و اجرای طرح‌های شهری، همچنین مدیریت شهری شهرهای جهان، به سوی مشارکت مردم در امر مدیریت شهری سوق پیدا کرده است. بنابراین توجه به مشارکت در مدیریت شهری، نقش عمده‌ای در حل بسیاری از مشکلات و مسائل شهری دارد. با افزایش رشد شهرنشینی و توسعه، گسترش شهرها و بالطبع آن پیچیدگی محیط‌های زیست شهری و برنامه‌ریزی و مدیریت آن‌ها، سیر تحولات اجتماعی و اقتصادی تغییراتی در نگرش افراد ایجاد می‌کند که این تغییرات باعث تغییر نگرش‌های مردم نسبت به موضوعات گوناگون از جمله مدیریت شهری می‌شود. در پارادایم مدیریت شهری نقش‌ها و کارکدهای شهری جدیدتری برای دخالت دادن نظام مدیریت شهری و شهروندان در برنامه‌ریزی در نظر گرفته شده است. رکن اصلی اجرای طرح توسعه شهری نیز مشارکت همه جانبه افراد و گروه‌های شهری است. «در مفاهیم برنامه‌ریزی اصطلاح «توسعه از پایین به بالا» ناظر بر نقش مشارکت مردم

نمودار ۱. مدل مفهومی تحقیق؛ ماخذ: نگارندگان.

کسی پوشیده نیست. مشارکت مردم در روند تصمیم گیری شهری یکی از عناصر اصلی حکومت مردمی بوده و افزایش مشارکت مردم در امور شهری می تواند در ایجاد تعادل شهری نقش ارزنده ای را ایفا نماید (ربانی و دیگران، ۱۳۸۶؛ حبیبی و سعیدی رضوانی، ۱۳۸۴). فرضیه های تحقیق عبارتند از:

۱. بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری وجود دارد.
۲. بین مشارکت شهروندان و مدیریت شهری رابطه معنی داری وجود دارد.
۳. بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد.
۴. بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری به واسطه مشارکت شهروندان رابطه معنی داری وجود دارد.

روش پژوهش

داده های لازم برای تحقیق حاضر از پرسشنامه ای که اعتبار آن مورد آزمون قرار گرفته شده بود، جمع آوری شده است. محقق از پرسشنامه هایی که تمامی سئوالات به صورت طیف لیکرت می باشند برای جمع آوری داده ها استفاده کرده است. این داده ها توسط نرم افزار LISREL تجزیه و تحلیل شده است. جامعه آماری در تحقیق حاضر شامل ۲۰۳ نفر از مراجعان به شهرداری های استان کرمان می باشد. «روش نمونه گیری» پژوهش حاضر به «روش تصادفی ساده» و با استفاده از «فرمول کوکران» حجم نمونه برابر با ۱۳۳ نفر می باشد. در این تحقیق از «مدل روابط ساختاری» جهت تحلیل داده ها استفاده گردید. برای تعیین «روایی و اعتبار پرسشنامه» از «روایی

است. مشارکت شهر را می توان به معنای شرکت و حضور جدی و فعال گروه های شهری در فعالیت های اجتماعی و اقتصادی است. از دهه ۱۹۹۰ میلادی توجه فزاینده ای به رویکرد مشارکتی صورت گرفته است، به طوری که این پارادایم در حاضر به عنوان یکی از معیارهای ارزیابی عملکرد مدیریت شهری محسوب می شود» (نجاتی، ۱۳۷۹).

نظام مدیریت شهری مانند دیگر نهادها در تبادل تعامل با جامعه و شهروندان معنا پیدا می کند. دخالت مردم در امور شهری از اصیل ترین شیوه های رشد ملی به شمار می رود. تجربه سودمند و شوق برانگیز محلی در اداره امور معی، رغبت مردم را برای پرداختن به کارهای بزرگتر تر ملی تحریک می کند و آنان با تکیه بر نتایج سودمندی که از مشارکت محلی به دست می آورند به مشارکت های بزرگ ملی کشور راغب می گردند (طوسی، ۱۳۸۰). تجربه نشان داده است که مشارکت مردمی در اداره امور شهری باعث بهبود کارایی و تخصیص هزینه در زمینه اولویت های اجتماعی و پروژه های زیربنایی می گردد. مشارکت مردمی که نوعی تمرکزگرایی در اداره امور می باشد. باعث افزایش توسعه انسانی و عامل برابری و تحقق عدالت اجتماعی- سیاسی می گردد (حکمت نیا و موسوی، ۱۳۸۱). امروزه اهمیت و ضرورت مشارکت در انجام امور به منظور افزایش کیفیت، کاهش هزینه ها، افزایش بهره وری، سهمیم کردن شهروندان در پذیرش مسئولیت، فراهم سازی نیروی انسانی و مالی برای شهرداری ها، کاهش بار تصدی گری سطوح ملی نسبت به برنامه های محلی و افزایش شهروندان آگاه بر

محتوی» و «ضریب آلفای کرونباخ» استفاده گردید که مقدار آن برای پرسش نامه سرمایه اجتماعی برابر ۰/۸۲، برای پرسشنامه مشارکت شهروندان ۰/۹۱ و برای پرسشنامه مدیریت شهری برابر با ۰/۹۱ به دست آمد. در تحقیق حاضر پس از رسم مدل تحلیلی تحقیق بر اساس داده‌ها توسط برنامه Path diagram با اجرای برنامه پرلیس از نرم افزار لیزرل مدل اندازه گیری بدست آمده است که در این مدل با استفاده از ضرایب B و استفاده از تست t فرضیه‌ها مورد آزمون قرار گرفته اند. ضمناً شاخص‌های برازندگی مدل نیز بطور خودکار با اجرای برنامه پرلیس برای مدل مورد نظر محاسبه شده است.

همانگونه که در جدول (۱) ملاحظه می شود، شاخص‌های میزان انطباق یا نیکویی برازش در سطح نسبتاً قابل قبولی قرار دارند.

آزمون مدل ساختاری

در این پژوهش از روش تحلیل عاملی تاییدی برای آزمون مدل اندازه‌گیری و تحلیل مسیر برای مسجل نمودن مدل ساختاری پژوهش استفاده شد. دو نمودار زیر نشان دهنده مدل‌های کلی خروجی «نرم افزار لیزرل» است که همزمان هم دربرگیرنده مدل ساختاری و هم مدل اندازه‌گیری می‌باشد که در ادامه آنها را به تفصیل تفکیک نموده و مورد بررسی قرار خواهیم داد.

یافته‌ها و تحلیل نتایج

فرضیه اول: بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری وجود دارد.

بر اساس نتایج نشان داده شده در جدول (۴)، تاثیرمتغیرمستقل بر وابسته بوسیله داده‌ها حمایت شده است و مسیری که این دو متغیر را به هم مربوط می‌سازد مثبت و معنادار می‌باشد (در سطح خطای ۵ درصد معنادار است) (در نتیجه با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت، بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری وجود دارد.

فرضیه دوم: بین مشارکت شهروندان و مدیریت شهری رابطه معنی داری وجود دارد.

جدول ۴. نتایج آزمون فرضیه اول؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

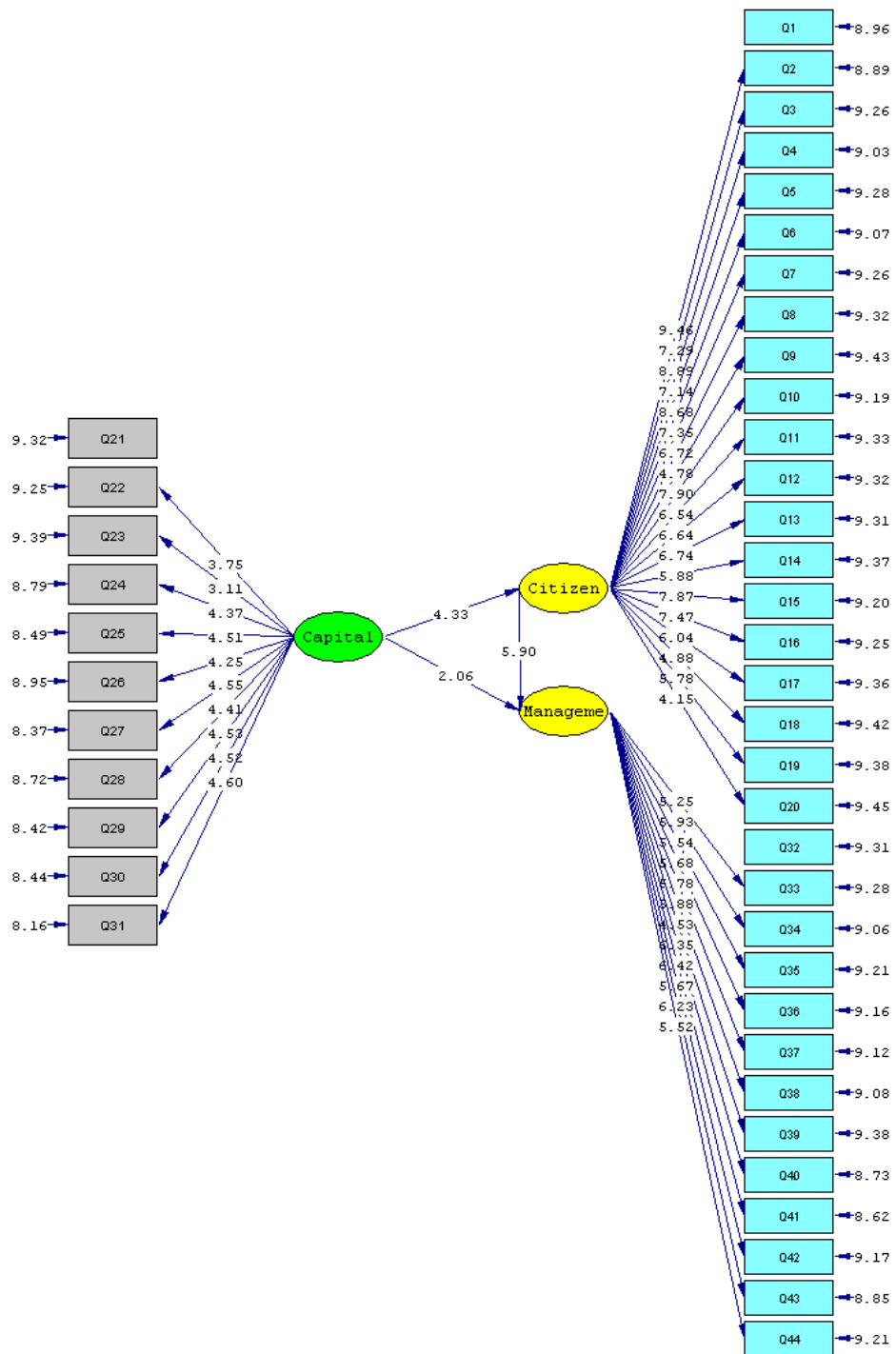
نتیجه	آماره t	ضریب	فرضیه
پذیرش	۴/۳۳	۱/۷۹	۱- بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری وجود دارد.

جدول ۵. نتایج آزمون فرضیه دوم؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نتیجه	آماره t	ضریب	فرضیه
پذیرش	۵/۹۰	۰/۶۶	۲- بین مشارکت شهروندان و مدیریت شهری رابطه معنی داری وجود دارد.

جدول ۳. شاخص‌های برازندگی مدل پژوهش؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

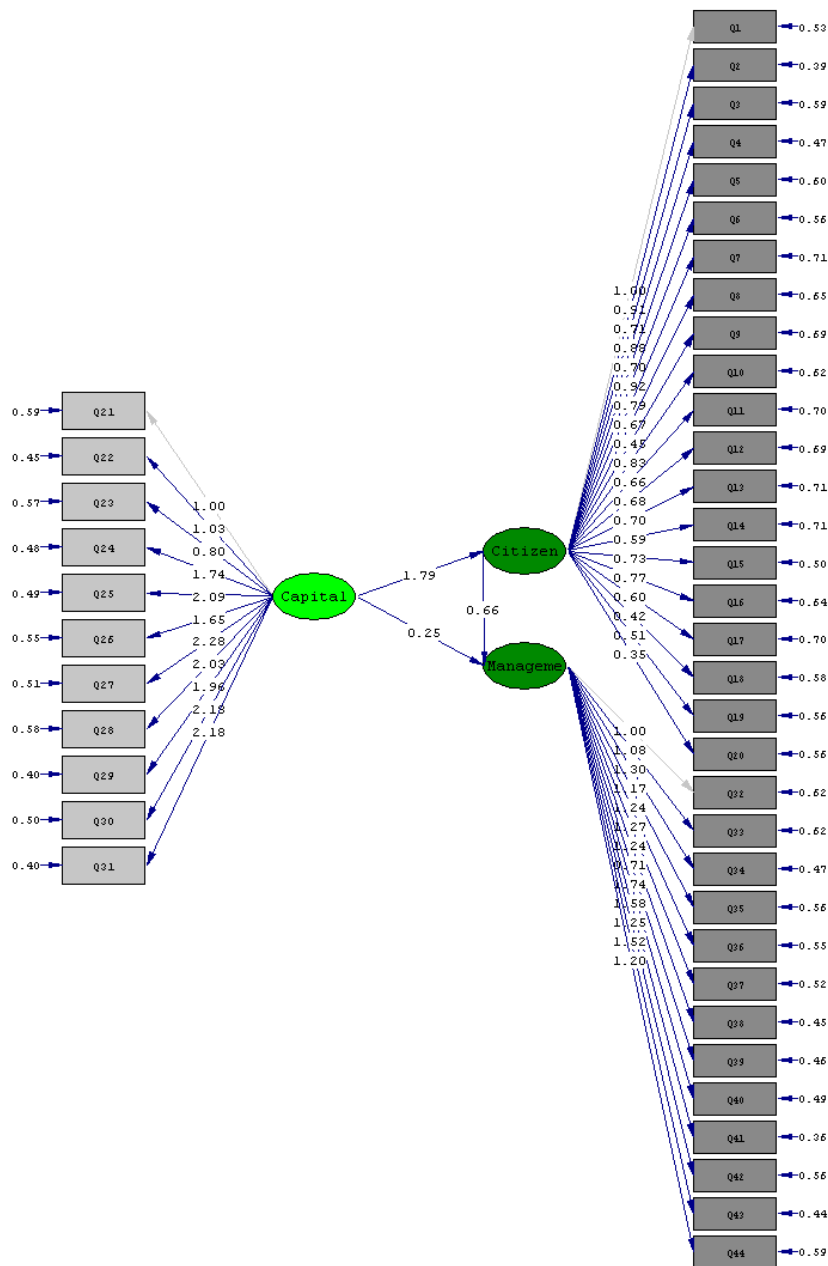
شاخص برازش	مقادیر استاندارد	مقادیر برآورد شده
Degrees of Freedom	-	۸۹۹
RMSEA	۰,۰۵	۰,۰۸۳
NFI	۰,۹۰	۰,۹۱
NNFI	۰,۹۰	۰,۹۵
CFI	۰,۹۰	۰,۹۴
RMR	۰,۰۵	۰,۰۵۸
GFI	۰,۹۰	۰,۷۶
AGFI	۰,۹۰	۰,۷۳

Chi-Square=3788.28, df=899, P-value=0.00000, RMSEA=0.083

نمودار ۲. مدل پایه با مقادیر تی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

شده است و مسیری که این دو متغیر را به هم مربوط می سازد، مثبت و معنادار می باشد (در سطح خطای ۵ درصد معنادار است) ( ) در نتیجه با اطمینان ۹۵ درصد بر اساس نتایج نشان داده شده در جدول (۵)، تاثیر متغیر مستقل بر وابسته بوسیله داده ها حمایت

Chi-Square=3788.28, df=899, P-value=0.00000, RMSEA=0.083

نمودار ۳. مدل پایه با ضرایب مسیر؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

شده است و مسیری که این دو متغیر را به هم مربوط می سازد مثبت و معنادار می باشد (در سطح خطای ۵ درصد معنادار است) (در نتیجه با اطمینان ۹۵ درصد می توان گفت، بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد.

می توان گفت، بین مشارکت شهروندان و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد. فرضیه سوم: بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد. بر اساس نتایج نشان داده شده در جدول (۶)، تاثیر متغیر مستقل بر وابسته بوسیله داده ها حمایت

جدول ۶. نتایج آزمون فرضیه سوم؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

فرضیه	ضریب	آماره t	نتیجه
۳- بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد.	۰/۲۵	۲/۰۶	پذیرش

جدول ۷. نتایج آزمون فرضیه چهارم؛ ماخذ: یافته های تحقیق

فرضیه	ضریب مسیر	نتیجه
۴- بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری به واسطه مشارکت شهروندان رابطه معنی داری وجود دارد.	۱,۷۹*۰,۶۶=۱,۱۸	پذیرش

فرضیه چهارم: بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری به واسطه مشارکت شهروندان رابطه معنی داری وجود دارد.

نتیجه آزمون فرضیه ۴ با توجه به اطلاعات جدول (۷) مورد بررسی قرار میگیرد. بررسی نقش واسطه ای مشارکت شهروندان بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری به این صورت که اگر تاثیر مستقیم سرمایه اجتماعی بر مشارکت شهروندان تایید گردد و همچنین تاثیر مستقیم مشارکت شهروندان بر مدیریت شهری نیز تایید گردد تاثیر واسطه ای مشارکت شهروندان بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری هم تایید می شود. ضریب مسیر متغیر مکنون برونزای سرمایه اجتماعی بر متغیر درونزای مشارکت شهروندان ۱,۷۹ می باشد و با ارزش t برابر با ۴,۳۳ در سطح خطای ۰/۰۵ با اطمینان ۰/۹۵ آماره مورد نظر معنادار است و ضریب مسیر متغیر مکنون درونزای مشارکت شهروندان بر متغیر درونزای مدیریت شهری ۰,۶۶ با ارزش t برابر با ۵,۹۰ در سطح خطای ۰/۰۵ با اطمینان ۰/۹۵ آماره مورد نظر معنادار است. در نتیجه تاثیر نقش واسطه ای مشارکت شهروندان بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری برابر با ۱,۱۸ می باشد و ادعای محقق مورد تأیید قرار می گیرد.

نتیجه گیری و جمع بندی

نتایج فرضیه اول نشان داد که میزان ضریب مسیر میان سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان برابر با ۱/۷۹ و مقدار t مربوطه $۱/۹۶ > ۴/۳۳$ می باشد که بر طبق تست t با مقدار بحرانی ۰/۰۵ در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر را می توان رد کرد در نتیجه ادعای اول محقق مورد تایید واقع شده است و با اطمینان ۹۵٪ می توان گفت، بین سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان رابطه معناداری وجود دارد. نتایج فرضیه دوم نشان داد که میزان ضریب مسیر میان مشارکت شهروندان بر مدیریت شهری برابر با ۱/۷۹ و مقدار «تی» مربوطه $۱/۹۶ > ۴/۳۳$ می باشد که بر طبق تست t با مقدار بحرانی ۰/۰۵ در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر را می توان رد کرد. در نتیجه ادعای دوم محقق مورد تایید واقع شده است و با اطمینان ۹۵٪ می توان گفت، بین مشارکت شهروندان بر مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد. نتایج فرضیه سوم نشان داد که میزان ضریب مسیر بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری برابر با ۰/۲۵ و مقدار تی مربوطه $۱/۹۶ > ۲/۰۶$ می باشد که بر طبق تست t با مقدار بحرانی ۰/۰۵ در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر را می توان رد کرد در نتیجه ادعای سوم محقق مورد تایید واقع شده است و با اطمینان ۹۵٪ می توان گفت، بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری رابطه معناداری وجود دارد. نتایج فرضیه چهارم نشان داد که میزان ضریب مسیر میان سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان برابر با ۱/۷۹ و مقدار تی مربوطه $۱/۹۶ > ۴/۳۳$ می باشد و میزان ضریب مسیر میان مشارکت شهروندان و مدیریت شهری برابر با ۰/۶۶ و مقدار تی مربوطه $۱/۹۶ > ۵/۹۰$ می باشد که بر طبق تست t با مقدار بحرانی ۰/۰۵ در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر را می توان رد کرد. در نتیجه تاثیر نقش واسطه ای مشارکت شهروندان بین سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری برابر با ۱,۱۸ می باشد و ادعای چهارم محقق مورد تأیید قرار می گیرد.

منابع و ماخذ

- سعیدی، عباس (۱۳۸۷) دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، موسسه فرهنگی، اطلاع رسانی و مطبوعاتی سازمان‌ها شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران. عباس زاده، محمد (۱۳۷۸) بررسی عوامل مشارکت شهروندان در امور شهر مطالعه موردی: شهر اصفهان. رضویان، محمد تقی (۱۳۸۱). مدیریت عمران شهری. تهران. انتشارات پیوند نو.
- میرموسوی، سید علی (۱۳۷۵). مبانی دینی و فرهنگی سیاسی مشارکتی: نقد و نظر، شماره سوم و چهارم، تابستان و پاییز، قم.
- معنی، منوچهر (۱۳۸۲) مشارکت اجتماعی در ایران. چاپ اول، انتشارات آرون، تهران.
- طوسی، محمد علی (۱۳۷۳) مشارکت در مدیریت و مالکیت. مرکز آموزش مدیریت دولتی. تهران.
- نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۰) بررسی جایگاه مفهوم شهروندی در قانون شهرداری ایران. تهران. انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور. چاپ اول.
- امیری، میثم، رحمانی، تیمور (۱۳۸۵)، بررسی آثار سرمایه اجتماعی درون و برون گروهی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران، دو فصلنامه جستارهای اقتصادی، سال سوم، شماره ۶، ۱۱۱-۱۵۲.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹)، پایان نظم، ترجمه‌ی غلامعباس توسلی، انتشارات حکایت قلم نوین، چاپ دوم.
- فیروز آبادی، سید احمد، ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۵) سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی-اجتماعی در کلان شهر تهران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳.
- کاووسی، اسماعیل (۱۳۸۵) طراحی و ارائه الگوی اندازه گیری سرمایه اجتماعی، پایان نامه دکتری مدیریت فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- نجاتی، سید محمود (۱۳۷۹) پارادایم جدید مدیریت شهری. فصلنامه مدیریت شهری. سال اول.
- طوسی، محمد علی (۱۳۸۰) مشارکت در مدیریت و مالکیت. چاپ چهاردهم. تهران. انتشارات سازمان
- مدیریت دولتی.
- حکمت نیا، حسن؛ میرنجف موسوی (۱۳۸۱) تحلیل تاریخی از مشارکت شهروندان در اداره امور شهری های ایران. فصل نامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۸۰.
- ربانی، رسول؛ عباس زاده، محمد؛ قاسمی، وحید. (۱۳۸۶) بررسی تاثیر رفاه اقتصادی و اجتماعی بر میزان مشارکت در امور شهری. مجله علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی. مشهد.
- حبیبی، محسن و سعیدی رضوانی، هادی. (۱۳۸۴) شهرسازی مشارکتی، کاوشی نظری در شرایط ایران. هنرهای زیبا. شماره ۲۴. صفحه ۱۵-۲۴.
- رزمجویی، بهروز (۱۳۸۲) راهبردهی مشارکت مردمی در طرح های شهری. همایش مسائل شهرسازی ایران. شیراز.
- Fridman, John (1993). Toward a non -Euclidian Mode of Planning -Inc.APA journal. Autuman
- Kreuter, m.w,Young, L.A & Lezin , N.A. (1998). Measuring social capital in small communities. Atlanta, Georgio: Health 2000, Inc.
- Marshal, Melissa, (2004). Citizen participation and the neighborhood context a new at the coprpduction of local public codes. Plotical research Quarterly, Vol57, No 2, PP231.
- Saartes, T (2002). Social capital and trust in government institutions from an ethnic perspective, Riigikogu Toimetised, Vol 6 PP107-97.
- Putnam, R. (1993). Making Democracy work, Civic traditions in Modern Italy. Princeton NJ., Princeton University press.
- Lin, N. (2001). Building a Network Theory of Social Capital. In Social Capital : Theory and Research. N. Lin, R. S. Burt and K. S. Cook (eds). New York, Aldine de Gruyter: 29-3.
- Portes, A. (1998). Social capital .annual review of sociology.

بررسی مفهوم شناختی نشانه و رمزگان در معماری و شهرسازی با تاکید بر معماری و شهر اسلامی

سمیه امیری خوشکار وندانی* - دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، گروه معماری، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.

چکیده

امروزه در حوزه دانش معماری و شهرسازی، پرداختن به مفهوم نشانه‌شناسی و رمزگان شهرها از کالبد گرفته تا محتوا و نحو، اهمیتی روزافزون یافته است. در زبان‌شناسی، معماری زبانی است که شهر متن آن است. در معنی‌شناسی، شکل شهری، متنی است که تفسیر می‌شود. هدف نشانه‌شناسان مطالعه نظام یافته معنی از طریق نشانه‌های متبلور در صورت و محتوای شهر است. مسلماً تحقق این مطلب با بررسی دقیق و درک کاملی از مفاهیمی همچون نشانه، رمزگان، نشانه‌شناسی، شهر و ارتباط تنگاتنگ و چندسویه آنها میسر است. این امر در معماری و شهرسازی اسلامی نمودهایی ویژه دارد که در این مقاله به آنها به اختصار اشاره می‌شود. روش تحقیق حاضر، توصیفی-تحلیلی است که از روش استدلال منطقی نیز بهره برده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که رمزگان‌های منطقی در شهر اسلامی به واسطه همگرایی با عوامل طبیعی، از جمله موقعیت استقرار در طبیعت و سیر تحول کالبدی شهر در گذر زمان (انتظام ساختار فضایی شهر، استخوانبندی شهر، فضاهای شهری، گونه‌شناسی ابنیه، تصویر ذهنی از شهر) مشخص می‌شود. و مفاهیمی از نوع دلالت‌گری دیداری، تاویل‌پذیری و هرمنوتیک، متدولوژی بیان و طراحی که از پیامدهای نشانه‌شناسی در عرصه‌های مختلف هنری هستند، در شناخت صورت مسئله‌های معماری و ارائه تبیینی روشنگرانه از آنها تأثیری بسزا دارد که در عناصر معماری مانند در، قوس، ایوان، نقوش اسلیمی و مناره و گنبد و محراب خود را نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: نشانه‌شناسی، هرمنوتیک، معماری و شهرسازی اسلامی.

Study the concept of cognitive signs and codes in architecture and urbanism with an emphasis on architecture and Islamic city

Abstract

Today, in the field of architecture and urbanism, the concept of semiotics and codes of cities from the body to the content and syntax, is increasingly important. In linguistics, architecture, language that in its text. In semantics, urban form, the text of the commentary. Astronomers study were systematically targeted by the city's landmarks crystalline in form and content. Of course, achieving this with careful consideration and thorough understanding of concepts such as signs, codes, semiotics, and several strains of the city and close relationship is possible. This is of particular manifestations of Islamic architecture and urban planning in this article refers to them briefly. The research method is descriptive-analytic and logical reasoning, also benefited. The findings of this study indicate that the codes of logic in the Islamic City by the convergence of natural factors, including the nature and evolution of the physical locations of the city over time (regulation of urban spatial structure, the skeleton of the city, urban spaces, typology of buildings, the image of the city) is determined. The concepts of ecological implications visually interpretable and hermeneutics, expression and design methodology of semiotic implications in various fields of art. And in recognition of architectural issue and provide insightful explanation of them has a tremendous impact. The architectural elements such as the arch, balcony, arabesque domes and minarets and show your altar.

Key words: semiotics, hermeneutics, Islamic architecture and urban planning.

مقدمه

معماری به عنوان نقطه تلاقی علم و هنر، با هدف ارتقای کیفیت مکان، امروزه به صورتی گسترده دست به گریبان نظریات و مقوله‌های درهم تنیده نشانه‌شناختی شده است. مفاهیمی همچون دلالت‌گری دیداری، تأویل پذیری و هرمنوتیک، متدولوژی بیان و طراحی که از پیامدهای نشانه‌شناسی در عرصه‌های مختلف هنری هستند، در شناخت مسائل معماری و ارائه تبیینی روشن‌گرانه از آنها تأثیری بسزا دارد. از سویی دیگر، شهر در معنای تاریخی خود، نقطه‌ای است که در آن حداکثر تمرکز قدرت و فرهنگ یک اجتماع متبلور می‌شود. شهر، شکل و نشانه روابط منسجم اجتماعی و جایگاه مراکز و فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی است. در شهر تجارب انسانی به علائم ماندگار، نمادها، الگوهای رفتاری و دستگاه‌های نظم ترجمه می‌شود. در آنجا مسایل تمدن متمرکز می‌گردد. آئین‌ها و تشریفات هر از گاهی به درام پر جنب و جوش از جامعه‌ای کاملاً ناهمگون و خودآگاه تبدیل می‌شود. شهرها محصول زمان هستند. در شهر، زمان مرئی می‌شود: بناها، یادمان‌ها و معابر عمومی، در مقایسه با مصنوعات پراکنده نواحی غیرشهری، بیش از گذشته در برابر دیدگان انسان‌ها خودنمایی می‌کند. زمان در تقابل و تعارض با مکان قرار می‌گیرد. عادات و ارزش‌ها به فراسوی گروه‌های انسانی معاصر انتقال می‌یابد و با لایه‌های زمان که مشخصه هر نسل مجزایی است چیدمان می‌شود. ادوار گذشته لایه به لایه تا زمانی که حیات تداوم دارد خود را در شهر حفظ می‌نمایند (مامفورد، ۱۳۸۵، صص ۲۱-۳۰). به طور کلی پیشینه نشانه‌شناسی به عنوان یک علم مجزا به یک قرن قبل بر می‌گردد. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به طور همزمان و بدون اطلاع و آگاهی قبلی، دو نظریه پرداز در حوزه‌های علوم انسانی، فردینان دوسوسور سوئیسی استاد دانشگاه لوزان و چارلز ساندرس پیرس فیلسوف پراگماتیست و استاد دانشگاه شیکاگو در پی تعریف مفهوم نشانه‌شناسی برآمدند. از زمانی که سوسور در کتاب «درس‌هایی در مورد

زبان‌شناسی عمومی» پیشنهاد پایه‌گذاری علمی نوین تحت عنوان نشانه‌شناسی را مطرح کرد، تا به امروز که نشانه‌شناسی کلیه عرصه‌های علوم تجربی و نظری را زیر سیطره خویش گرفته، چیزی بیشتر از یک قرن نمی‌گذرد. تحولات سریع و پیدایش نظریه‌های متفاوت نشانه‌شناسی در این بازه زمانی کوتاه حاکی از آن است که جامعه جهانی علم به اهمیت‌های اساسی و ضرورت‌های انکارناپذیر این شاخه علمی پی برده است. نشانه‌شناسی امروزه می‌رود تا به علمی تبدیل شود که دیگر علوم را در عرصه‌های مختلف در خود گنجانیده و در واقع به نوعی ابر نظریه بدل گردد؛ ابر نظریه‌ای که قرن‌هاست دانشمندان و متفکران وابسته به نهضت مدرنیسم برآنند تا در چهارچوب آن کلیه علوم مختلف را گردآورند. از سویی دیگر، نیاز مبرم انسان قرن بیست و یک به مقوله‌هایی چون کدگذاری و کدگشایی - که کلیه عرصه‌های مثبت و منفی زندگی بشر، از مقوله جنگ‌های مجازی تا فناوری انفورماتیک و فیزیک کیهان شناختی را دربرگرفته حکایت از استراتژیک بودن این عرصه علمی دارد. معماری به عنوان نقطه تلاقی علم و هنر، امروزه به صورتی گسترده دست به گریبان نظریات و مقوله‌های نشانه‌شناختی است^۱. مفاهیمی از نوع دلالت‌گری دیداری، تأویل‌پذیری و هرمنوتیک، متدولوژی بیان و طراحی که از پیامدهای نشانه‌شناسی در عرصه‌های مختلف هنری هستند، در شناخت صورت مسئله‌های معماری و ارائه تبیینی روشن‌گرانه از آنها تأثیری بسزا دارد. از سویی پرداختن به مقوله نقد معماری در قالب هرمنوتیک و مرگ مولف، جهت شناخت پاسخ‌های مطرح شده، اهمیت نشانه‌شناسی را در معماری بیش از پیش آشکار کرده است. در این مقاله به مفهوم تبارشناسی نشانه‌ها در معماری و روش تحلیل آنها در معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی پرداخته می‌شود.

ادبیات و مبانی نظری

مفهوم نشانه

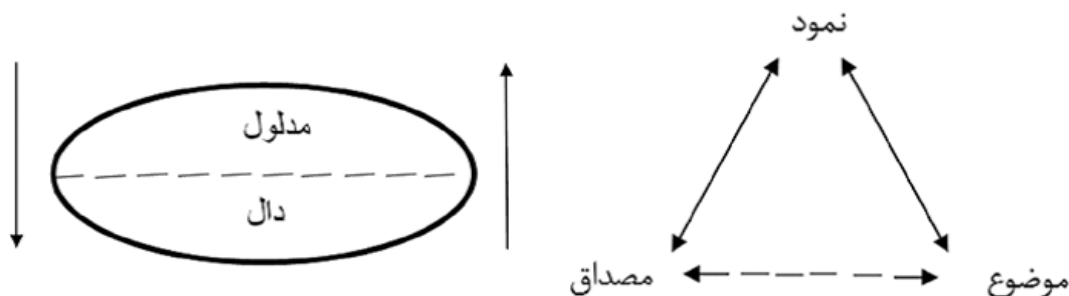
«هر نامی که به چیزی دادی آن نام درست است، و اگر آن نام را رها کردی و نام دیگری به همان چیز

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۲۴

نمودار ۱. (سمت راست) الگوی ارائه شده پیرس درباره نشانه: ماخذ: فلاحت، ۱۳۹۱، ص ۱۹ و نمودار ۲. (سمت چپ) الگوی ارائه شده از طرف ساسور از نشانه: ماخذ: فلاحت، ۱۳۹۱، ص ۱۹.

تعاریف جامع خود را ارائه داد، مفهوم نشانه در تاریخ غرب دارای معانی مختلفی بود که سعی می شود به صورت گذرا به آنها اشاره شود. واژه نشانه‌شناسی دارای ریشه یونانی است. این علم در قلمرو نشانه (Sign) و معنا (Meaning) به پژوهش می پردازد و در حقیقت از واژگان علم پزشکی که علائم بیماری ها را مورد بررسی قرار می دهد، برگرفته شده است. بنا بر تعریف کلی، نشانه چیزی است که به جای چیز دیگری می آید. به عبارتی می تواند به جای چیز دیگری، بر معنایی دلالت کند. لویی فردینان دو سوسور زبان شناس سویسی،

نام اخیر به هیچوجه نامناسب نیست. درست همانگونه که نام غلام خویش را تغییر می دهی.»^۲ (ضمیران، محمد، ۱۳۸۲، ص ۴۵). این جملات در واقع بخشی از رساله «کراتیلوس» افلاطون است که از جانب «هرمونگنیس» شهروند آتنی، خطاب به «سقراط» گفته می شود و آن را می توان اولین رهیافتهای انسان فلسفی غرب در مورد نشانه شناسی دانست، با این تاکید که به صورت مستقیم اشاره ای به مفهوم نشانه نشده است. پس از این تا هنگامی که «چارلز ساندرس پیرس» به عنوان اولین تئوریسین نشانه شناسی

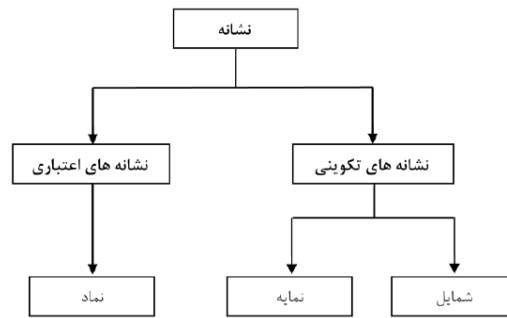
مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۲۵

۱. در رابطه با روش هرمنوتیک و نقد نشانه شناسی در معماری و شهرسازی دیکانستراکشن، بی شک باید دریدا را موثرترین فیلسوف این حوزه بر معماری دانست. او با درخواست رسمی آیزنمن و چومی بلاواسطه با فرآیند طراحی و ساخت و اجرای یک پروژه معماری همکاری داشت. «پیتر آیزنمن» در مرکز هنری و کسنر و برنارد چومی در «پارک لاولیت» سعی در تجربه کردن فرآیندی از طراحی را داشتند که بتوان از طریق آن مفاهیم و لایه های به حاشیه رانده شده سایت مورد نظر خود را کدگشایی کرده و مسیر دقیق تری در راه رسیدن به فرم مطلوب خود بیابند. بی شک این امر موفقیت های ارزنده ای برای این دو به همراه داشت. در درجه اول گسست از تحلیل سنتی در معماری به نگرشی روشنگر و جامعتر از پیامدهای مفهوم واسازی در معماری است. این بار واسازی به معماران کمک کرده بود تا عناصری را در فرآیند طراحی خود دخیل کنند که پیشتر بی ارتباط به منابع تحلیل سایت تلقی می شد. توجه به بافت شهری و تاثیراتی که بر سایت مورد نظر اعمال می کند به جامعتر کردن فرآیند طراحی کمک شایانی کرده است. در واقع می توان گفت این بار طراحی تنها یک فرآشده خاص برای رسیدن به جواب های محتمل یک صورت مسئله نیست، بلکه آن را می توان نوعی آگاهی جدید به شمار آورد. اینبار معمار با طراحی و طی کردن فرآیندهای آن به آگاهی می رسد. همین امر مسیر را برای پایین کشیدن معمار از پایگاه یک جانبه خود (از آسمان به زمین) هموارتر کرد. او برای رسیدن به آگاهی طراحی می کرد نه برای آگاهی بخشی. به همین دلیل معمار خود نیازمند آگاهی بخشی نوینی بود که متعاقباً به تشکیل نهادها و مراحل دیگری در حوزه های مربوط به فرآیند طراحی می انجامید. اما این محبت تنها به دخیل کردن واسازی در بخش کوچکی از به انجام رسیدن یک پروژه معماری محسوب می شود.

2. The woof and warp of all thought and all research is symbols, and the life of thought and science is the life inherent in symbols.

نمودار ۳. (سمت راست) انواع نشان‌ها در معماری؛ ماخذ: منان ریسی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۸۲. و تصویر ۱. حرم مطهر امام حسین (ع) کاربست نقوش اسلیمی به عنوان رمزپردازی استقرایی با استفاده از نشان‌های شمالی؛ ماخذ: منان ریسی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۸۴.

نمودار ۴. مفهوم رمزگان و نشان‌شناسی در معماری شهری؛ ماخذ: جمع‌بندی ادبیات نظری و بر اساس روشن و شیبانی، ۱۳۹۴، ص ۱۵۳.

از دوران باستان، فیلسوفان، منطق‌دانان و دستور زبان‌شناسان، به تحقیق درباره نشان‌ها مشغول بوده‌اند و از عصر رمانتیک تا به امروز، شاهد تلاش پی‌گیر زبان‌شناسان، مردم‌شناسان، روان‌شناسان، جامعه‌شناسان و ادبیات‌پژوهان برای تدوین نظریه‌ای منسجم درباره دلالت در ارتباط و شناخت، بوده‌ایم (دینه‌سن، آنه ماری، ۱۳۸۰، چاپ اول، ص ۱۱). خاستگاه تاریخی نشان‌شناسی را به آگوستین قدیس نسبت داده‌اند؛ زیرا او میان نشان‌های طبیعی، نشان‌های قراردادی و کارکرد نشان‌ها نزد انسان و حیوان، تمایز قائل شد. اگرچه می‌توان نشان‌شناسی را تا زمان ارسطو و افلاطون ردیابی کرد؛ ولی نام نشان‌شناسی

در «نظریه‌زبان‌شناسی» نشان‌ها را نتیجه همبستگی دال و مدلول می‌داند. چارلز سندرس پیرس، فیلسوف آمریکایی، نشان‌ها را امری می‌داند که موردی را به جای موردی دیگر، با نسبت و توانایی خاصی تعریف می‌کند. چارلز موریس که پژوهش‌های پیرس را دنبال کرد، در تعریف نشان‌ها می‌گوید: «هر چه به عنوان نشان‌ها از سوی تاویل‌کننده‌ای تاویل شود، نشان‌ها است.» امبرتو اکو می‌نویسد: «نشان‌ها تمامی آن چیزهایی است که بر پایه‌ی قراردادی اجتماعی و از پیش نهاده، چیزی را به جای چیز دیگری معرفی می‌کنند.»^۳ نشان‌ها در لاتین ریشه در کلمه سمیون یونانی به معنی علامت دارد. «از سال ۱۷۵۲ میلادی اصطلاح *sympomatology* (شناخت علائم بالینی) همچون روشنگر بخشی از علم پزشکی بکار رفت که نشان‌های بیماری را بررسی می‌کند. حدود یکصد سال پیش منطق‌دان و فیلسوف پراگماتیست آمریکایی چارلز ساندرس پیرس اصطلاح *semiosis* را به کار گرفت و آن را پژوهش نسبت میان نشان‌ها، مورد تاویلی و موضوع دانست. پیرس در آخرین سال زندگی یعنی ۱۹۱۴ از اصطلاح *semiotics* یا نشان‌شناسی استفاده کرد. پیش از این واژه یونانی را جان لاک به سال ۱۶۹۰ در پایان مهم‌ترین کار فلسفی خود یعنی رساله‌ای در پژوهش فهم آدمی به کار برده بود.» (ب: احمدی، بابک، ۱۳۷۱، ص ۷). مصادف با همین دهه و همزمان با پیرس، فردینان دوسوسور از واژه *semiology* برای نشان‌شناسی استفاده کرده بود.

را «جان لاک»^۴ (۱۷۰۴-۱۶۳۲) مطرح نمود و به شناختی که هم به مفاهیم ذهنی و هم در عین حال به نشانه‌های مربوط به ارتباط میان انسان‌ها بپردازد، اطلاق کرد.^۵

در میان تعریف‌های بالا رویکرد موریس و پیرس به نشانه، به اصول هرمنوتیک مدرن و اهمیت تاویل در رویارویی با اثر هنری نزدیک‌تر است. نشانه در این نوشتار به همان تعبیر مورد نظر آنها به کار رفته است. و اما سوییچی قراردادی نشانه‌ها. واژه «میز» بنا بر قراردادی زبان‌شناسانه و از پیش پذیرفته شده در میان فارسی‌زبانان، به یک شیء دلالت می‌کند. اگر فردی ژاپنی که با فارسی آشنایی ندارد، این واژه را بشنود، به دلیل آشنایی نداشتن با زمینه دلالت نشانه (واژه)، معنایی درک نخواهد کرد. اگر با فردی که به زبان اشاره سخن می‌گوید روبرو شویم، معنایی

درک نخواهیم کرد؛ چراکه نشانه‌های آن به واسطه قراردادهای از پیش تعیین شده، تنها برای ناشنوايان و افرادی که با این قراردادهای آشنا نیستند، قابل درکند. لذا «ظهور نشانه‌شناسی به‌عنوان رشته‌ی علمی را مدیون چالرز سندرس پیرس (۱۹۱۴-۱۸۳۹) هستیم. از نظر او نشانه‌شناسی، چارچوبی ارجاعی است که هر مطالعه دیگر را دربرمی‌گیرد. تقریباً هم‌زمان با او، زبان‌شناس سوئیسی، فردینان دوسوسور (۱۸۵۷-۱۹۱۳) نیز نشانه‌شناسی را مطرح کرد. او بیان می‌داشت که زبان، نظامی از نشانه‌هایی است که بیانگر اندیشه‌هاست. از این‌رو با خط، الفبای کر و لاله‌ها، آیین‌های نمادین، آداب معاشرت، علائم نظامی و غیره قابل مقایسه است. نشانه‌شناسی را او فقط زبان نمی‌دانست؛ بلکه در نظر دوسوسور، زبان مهم‌ترین این نظام‌هاست و می‌توان علمی را طراحی کرد، که به بررسی زندگی نشانه‌ها

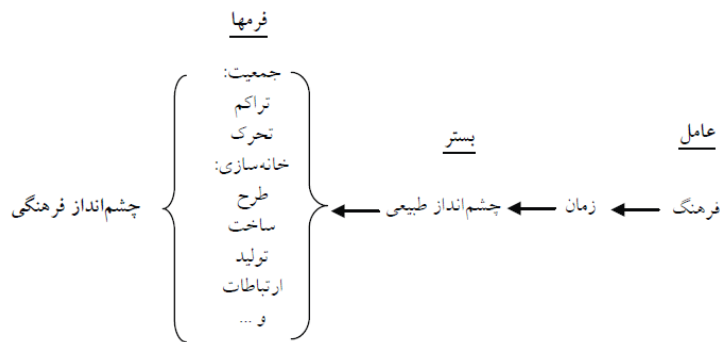
3. Logic is formal semiotic. A sign is something, A, which brings something, B, its interpretant sign, determined or created by it, into the same sort of correspondence (or a lower implied sort) with something, C, its object, as that in which itself stands to C. This definition no more involves any reference to human thought than does the definition of a line as the place within which a particle lies during a lapse of time. It is from this definition that I deduce the principles of logic by mathematical reasoning, and by mathematical reasoning that, I aver, will support criticism of Weierstrassian severity, and that is perfectly evident. The word formal in the definition is also defined (Peirce 1902).

4. John Locke

۵. بخش فراگیرتر آن که بغرنج‌تر به شمار می‌رود مربوط به مراحل ساخت و اتمام پروژه است. هنوز نمی‌توان با قطعیت کامل ابراز کرد که واسازی در یک ایده و تفکر کالبد یافته می‌تواند جای گیرد یا نه؟ چرا که هنوز نیز بعد از گذشت دو سه دهه از ظهور واسازی در معماری راه‌های بسیاری وجود دارند که هنوز تجربه نشده اند اما پروژه‌های اجرا شده در این مدت نیز می‌تواند ما را به بینش‌های نوینی راهنمایی کند. اگرچه دریدا خود در نامهای تحت عنوان «نامه ای به آیزمن» پیشاپیش از شکست احتمالی واسازی در معماری خبر داده بود، و از سوی دیگر تجربه ناموفق و آزاردهنده فولی‌های چومی هنوز هم درمانناپذیرند (این مشکل را می‌توان در استفاده آیزمن از بینامتنیت برای بازخوانی دوباره تاریخ سایت وکسنر در کالبد قلعه ای دفرمه شده نیز دید) اما واسازی در معماری به بن بست نرسیده است. از «رولان بارت» به این سو و در حال حاضر نیز به مدد متفکران پسا ساختارگرا بخش بزرگی از سهم خلاقه یک متن یا اثر هنری بعد از خوانش آن اتفاق می‌افتد. در حالیکه هنوز جای خالی نقد با دید دکانستراکت در معماری و خصوصاً معماری کشور ما به شدت خالیست، می‌توان گفت پروژه معماری تنها به زمان آغاز اسکیس و تحویل آن به کارفرما محدود نمی‌شود. همچنین وظیفه نگرش دکانستراکت تنها محدود به بررسی راه‌های ممکن و تحلیل آنها در رسیدن به آگاهی از سویی و یافتن پاسخ ممکن است. واسازی می‌تواند به تحلیل جواب‌های کالبد یافته معماران کمک کند. و این تازه آغاز راه است. همچنین نباید از نظر دور داشت که نشانه‌شناسی در معماری ناگزیر به مفهوم ساختار شکنی پیوند خورده و این پیوند اجتناب‌ناپذیر است. چرا که معماری به مثابه فرآیندی که طی آن به پدیدآوری می‌انجامد ناچار به خوانش و بازبینی در دلالت‌های پیشینی است، این امر امکان پذیر نیست مگر به مدد فهم نشانه‌ها از دید نوین واسازی و استفاده از دکانستراکشن به عنوان متدولوژی فرآیند طراحی.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نمودار ۵. چشم انداز فرهنگی (منجمله معماری و شهر) از منظر کارل ساور؛ ماخذ: شکوهی، ۱۳۷۸، بنقل از: فیاض و سرفراز، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲.

مناظر اطراف را احاطه کرده اند خود عناصری از نظام بازنمایی نشانه ها هستند. به هر حال، تولید معنا در ارتباط با مکانها، رویدادها و ویژگیهای مناظر شهری و نیز مرتبط با نظام مفاهیم است (چپچنسکی (لاتین)، ۲۰۰۸، ص ۴۳).

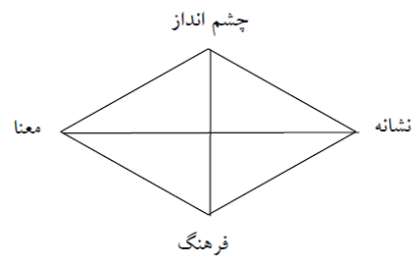
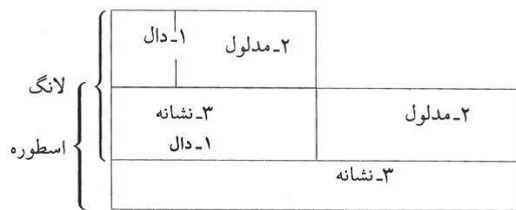
نشانه شناسی

«به نظر سوسور نشانه مانند سکه ای است که دال و مدلول دو روی این سکه محسوب می شوند، و در واقع این دو همزمان با اینکه دارای هیچ نوع اینهمانی با هم نیستند، اما عامل وحدت بخشی که سوسور تجویز فرهنگی می نامید آنها را به هم پیوند می داد. او معتقد بود: «هیچ گونه علت کلی و استعلایی وجود ندارد که دال و مدلول را به هم پیوند دهد» (ضمیران، محمد، ۱۳۸۲، ص ۳۰)؛ به همین دلیل از نظر سوسور مهمترین خصوصیت یک نشانه ماهیت ارتجالی بودن آنهاست. او همچنین با تعریف دو محور همنشینی و جانشینی شیوه افاده معنی و دلالتگری را در سیستمهای مختلف نشانه ای (برای نمونه زبان) تبیین و تعریف کرد. روی محور جانشینی افاده معنی نشانه ها، مبتنی بر گزینش و در عین حال غیاب نشانه های دیگر است و در واقع این اولین بار توسط سوسور بود که تمایز به عنوان ماهیت اصلی دلالتگری معرفی شد. در کنار آن نشانه ها و واژگان با استقرار در کنار هم و روی محور همنشینی، حامل معنی می شدند. تفکرات سوسور بعدها پایه و بنیان بسیاری از نظریات ساختارگرایان را که مبتنی

در دل زندگی اجتماعی پردازد. این علم بخشی از روان شناسی اجتماعی و در نتیجه بخشی از روان شناسی عمومی خواهد بود که دو سورسور آن را سمبولوژی نامید؛ که از (سه مدیون) یونانی به معنای نشانه أخذ شده است» (گیرو، پی-یر؛ ۱۳۸۳، چاپ دوم، صص ۱۴۹-۱۴۳).

در نمونه نخست، واژه «میز» را دال می نامیم. تصویری که از «میز» در ذهن شما ایجاد شد، مدلول (مورد تاویلی) نامیده می شود و این دو در ارتباط با میز واقعی (موضوع - میزی که مورد اشاره بود) مطرح می شوند. بدین سان مفهوم نشانه، در بر دارنده هر دو سویه نخست است؛ دال همچون موردی محسوس و مورد تاویلی همچون امری ذهنی. در نظر پیرس هر نشانه در حکم نسبت میان این سه عنصر است. به تعبیری واژه «میز» همچون یک نشانه، نشانه ای دیگر (مدلول) را ایجاد نموده است که خود باید تاویل شود. بدین صورت نشانه ها، نشانه های دیگری می آفرینند و معنای هر نشانه، در وابستگی به معنای یک نشانه دیگر هستی می یابد. بعدها ژاک دریدا و دیگر شالوده شکنان این بحث را گسترش دادند و اساس شالوده شکنی خود را بر آن بنا نهادند؛ بر فاصله برناگذشتنی میان نشانه ها؛ میان دال، مدلول و موضوع.

چشم انداز به مثابه نوعی از ارتباطات یا زبان تلقی می شود. چشم اندازها شامل ساختمانها، مکانها و اشیایی هستند که به عنوان نشانه ها یا کلماتی که

نمودار ۶. (سمت چپ) از تباط چشم انداز با مقوله نشانه، ماخذ: فیاض و سرفراز، ۱۳۹۰، ص ۱۰۴. و نمودار ۷. (سمت راست) معنای
 اطوره شناختی و دال و مدلول نشانه‌ها؛ ماخذ: روشن و شیبانی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۱.

هر چیزی که بتواند یک نشانه قلمداد شود، سروکار دارد؛ از قبیل کلمات، شکل، تصاویر، اصوات، و اشیاء نشانه‌شناسان معاصر، نشانه‌ها را به‌طور منزوی مطالعه نمی‌کنند؛ بلکه به بررسی آن‌ها به‌عنوان بخشی از نظام‌های نشانه‌ای (مثل یک رسانه یا ژانر) می‌پردازند. آن‌ها به‌دنبال پاسخ به این پرسش‌اند که معناها چگونه ساخته می‌شوند و واقعیت چطور باز نمایی می‌شود؟ (چندلر، دانیل، ۱۳۸۶، صص ۲۵-۲۴).

از نیمه قرن هجدهم میلادی واژه‌ی Symptomatology (شناخت علائم بالینی) به کار می‌رفت که به بررسی نشانه‌های بیماری‌ها اشاره داشت. حدود صد سال پیش پیرس واژه‌ی Semiosis را به کار گرفت و آن را پژوهش میان نشانه، مورد تاویلی و موضوع دانست و در نهایت نام Semiotics را بدان داد. نشانه‌شناسی آنچنان که مورد نظر او بود، دانش بررسی تمامی پدیدارهای

بر نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی بود تشکیل داد. بسیاری از مفاهیم مطرح شده توسط او همچنان امروزه مورد قبول اکثریت جامعه فلسفی قرن باقی مانده و همزمان بسیاری نیز مورد بازبینی و خوانش مجدد قرار گرفت. در این میان می‌توان به رولان بارت و ژاک دریدا اشاره کرد. رولان بارت را پدر نقد نوین قلمداد می‌کنند. نویسنده، منتقد، نظریه پرداز حوزه‌های مختلف علوم انسانی که دغدغه بررسی نشانه‌شناسی بسیاری از نمودهای فرهنگی جوامع، تا واپسین روزهای عمر همچنان با او بود. او با بررسی نظام‌های خوراک و پوشاک، بررسی سیستم تغییر نشانه‌ها به اسطوره و حتی نشانه‌شناسی عشق آنچنان که خود گفته نه در پی معنا بلکه همواره در جستجوی امکاناتی بود که زبان برای معنا فراهم می‌آورد. او دوباره به بازبینی مفاهیم مطرح شده از سوی سوسور پرداخت. نشانه‌شناسی با

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
 Urban Management
 شماره ۴۳ تابستان ۹۵
 No.43 Summer 2016

۴۲۹

6. Suppose an inverted triangle to be gradually dipped into water. At any date or instant, the surface of the water makes a horizontal line across that triangle. This line represents a cognition. At a subsequent date, there is a sectional line so made, higher upon the triangle. This represents another cognition of the same object determined by the former, and having a livelier consciousness. The apex of the triangle represents the object external to the mind which determines both these cognitions. The state of the triangle before it reaches the water, represents a state of cognition which contains nothing which determines these subsequent cognitions. To say, then, that if there be a state of cognition by which all subsequent cognitions of a certain object are not determined, there must subsequently be some cognition of that object not determined by previous cognitions of the same object, is to say that when that triangle is dipped into the water there must be a sectional line made by the surface of the water lower than which no surface line had been made in that way. But draw the horizontal line where you will, as many horizontal lines as you please can be assigned at finite distances below it and below one another. For any such section is at some distance above the apex, otherwise it is not a line. Let this distance be a . Then there have been similar sections at the distances $2/1a$, $4/1a$, $8/1a$, $16/1a$, above the apex, and so on as far as you please. So that it is not true that there must be a first. Explicate the logical difficulties of this paradox (they are identical with those of the Achilles) in whatever way you may. I am content with the result, as long as your principles are fully applied to the particular case of cognitions determining one another. Deny motion, if it seems proper to do so; only then deny the process of determination of one cognition by another. Say that instants and lines are fictions; only say, also, that states of cognition and judgments are fictions. The point here insisted on is not this or that logical solution of the difficulty, but merely that cognition arises by a process of beginning, as any other change comes to pass.) Peirce 114-103 : 1868)

فرهنگی است که به دستگاه‌های نشانه‌شناسانه وابستگی داشته باشند. او و موریس بر این باور بودند که دامنه‌ی نشانه‌شناسی بسیار گسترده است و هر چیز که بر چیزی دیگر دلالت کند، در قلمرو آن قرار می‌گیرد. از سوی دیگر سوسور اینچنین از نشانه‌شناسی یاد کرده است:

«می‌توان علمی را متصور شد که موضوعش پژوهش تکامل نشانه‌ها در زندگی اجتماعی باشد. این علم بخشی از روان‌شناسی اجتماعی و از اینرو شاخه‌ای از زبان‌شناسی همگانی خواهد بود. ما آن را Semiology می‌خوانیم. نشانه‌شناسی معلوم خواهد کرد که نشانه‌ها از چه چیزها ساخته می‌شوند و قوانین حاکم بر آنها کدامند. از آنجا که هنوز این علم وجود ندارد، کسی هم نمی‌تواند بگوید که چگونه علمی خواهد بود. اما حقی برای آن وجود دارد و مقام آن پیشاپیش روشن است. زبان‌شناسی فقط بخشی از این علم نشانه‌شناسی است. می‌توان قوانینی را که به یاری نشانه‌شناسی کشف می‌شوند، در مورد زبان‌شناسی نیز کارا دانست.»

به عبارت دیگر پژوهش‌های راجع به ارتباط بصری غیر زبان را نشانه‌شناسی می‌گوییم. علائم راهنمایی، جاده‌ها، نقشه‌کشی، تصاویر مربوط به کالبدشناسی، شکل‌های بدنه و بال هواپیما، نمودارهای تصویری، نقشه‌های سیم‌کشی، نمودارهای سازمانی، داستان‌های مصور بدون شرح، نمودارهای ترسیمی (خطی)، آگهی‌های تبلیغاتی بصری، همگی در نشانه‌شناسی مطالعه می‌شوند (شایان‌مهر، ۱۳۷۷، چاپ اول، کتاب اول، ص ۵۲۸).

تفاوت نشانه‌شناسی و هرمنوتیک

از زاویه‌ای دیگر، نشانه‌شناسی عبارت است از مطالعه‌ی نشانه‌ها و فرآیندهای تأویل، با توجه به این که یک چیز، فقط هنگامی نشانه است، که یک تأویل‌گر آن را به عنوان نشانه‌ی چیزی تأویل کرده باشد؛ بنابراین روابط ژرفی میان نشانه‌شناسی و هرمنوتیک وجود دارد؛ اما نشانه‌شناسی معاصر به‌طور کامل مستقل از هرمنوتیک تحوّل یافته است. نشانه‌شناسی مدّعی است، پیش از آنکه نظریه‌ای در باب تأویل باشد،

نظریه‌ای در باب نشانه‌ها و رده‌بندی آن‌ها و تحلیلی در باب واژگان و دستورهای زبان و نظام‌ها و قراردادهاست. البته به تازگی تأکید آن بر مسائل مربوط به تأویل، به نحوی گسترده‌تر، بر کاربردشناسی نشانه‌ها معطوف شده است. به دلیل اهمیت نشانه‌های زبان و ارتباطات انسانی، دیر زمانی است مباحث ارتباطات، با تفکر در باب زبان در آمیخته است (گیرو، پی‌یر؛ ص ۱۴۹-۱۴۳). دوسوسور در دوره‌ی زبان‌شناسی عمومی که در سال ۱۹۱۶ منتشر کرد، وجود یک دانش عمومی از نشانه‌ها (نشانه‌شناسی) را مسلم فرض کرد؛ که زبان‌شناسی فقط یک جزء آن است. پس هدف نشانه‌شناسی، بررسی و درک هر نظامی از نشانه‌ها، بدون توجه به ماهیت و محدودیت آن‌هاست.

تفاوت نشانه‌شناسی با سایر رشته‌ها

در باب تفاوت نشانه‌شناسی با سایر رشته‌ها، می‌توان چنین گفت که تصاویر، اشارات و علائم، آواهای موسیقی، اشیاء، تداعی‌ها و پیوستگی‌های پیچیده‌ی همه‌ی این‌ها که محتوای سنت‌ها، آیین‌ها، قراردادهای یا سرگرمی‌های عمومی را تشکیل می‌دهند، می‌توانند در حوزه‌ی نشانه‌شناسی قرار گیرند و قادرند نظام‌هایی از دلالت را تأسیس کنند. مثلاً اگر در مورد مد لباس بخواهیم بحث کنیم، اگر چه بعد اقتصادی و جامعه‌شناختی دارد؛ ولی نشانه‌شناسی با اقتصاد و جامعه‌شناسی مد و لباس سروکار ندارد؛ بلکه فقط می‌گوید اقتصاد و جامعه‌شناسی در کدام سطح نظام غایی، تناسب نشانه‌شناختی کسب می‌کنند؟ مثلاً در سطح نشانه‌ی لباس رسمی یا مذهبی؟ یا محدودیت‌های تداعی‌کننده (تابلو) یا در سطح کلام تضمینی (بارت، رولان؛ ص ۱۱).

زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی

زبان‌شناسی، منتسب به دوسوسور است. حوزه مورد علاقه او، نشانه‌ی زبانی است؛ که در آن دنباله‌رو سنت نظریه‌پردازی در باب نشانه‌های قراردادی است و مفهوم در اولویت قرار دارد. او معتقد است فرآیند ارتباط زبانی مستلزم انتقال محتوای ذهن است. زیرا نشانه‌هایی که رمزگان مورد استفاده در ارتباط میان دو شخص

را می‌سازند، محتوای ذهن هریک از آن‌ها را آشکار می‌کنند. ترکیب ذهن با نوع خاصی از رمزگان نشانه‌ای، نکته‌ای بود که به دوسوسور جسارت داد، طراحی یک علم جدید را انجام دهد؛ که به بررسی زندگی نشانه‌ها در دل زندگی اجتماعی پرداخته و بخشی از روان‌شناسی اجتماعی و روان‌شناسی عمومی باشد؛ که به آن نشانه‌شناسی لقب داد (کاپلی، پل و لیتز، یانتس، ۱۳۸۰، چاپ اول، صص ۹-۱۴). سوسور در مقایسه با پیرس محدودیت‌های بیشتری برای نشانه‌شناسی قائل بود. از دیدگاه او نشانه‌ها تنها در زمینه‌ی دستگاه‌های قراردادی ارتباط کارایی دارند. به عبارتی تنها آن دسته از نشانه‌ها که بنا بر قرارداد به معنایی ویژه دلالت می‌کنند، نشانه دانسته می‌شوند. آثار لوی اشتراس، میشل فوکو، ژاک لاکان و رولان بارت در و نیز پژوهش‌های تزوتان تودوروف، ژولیو کریستوا، ژرار ژنت، امبرتو اکو، کلود برمون و ژولین گرماس در سخن ادبی و زیبایی‌شناسی، باعث شد که نشانه‌شناسی به عنوان روش پژوهش و تحلیل آثار هنری از دهه‌ی ۱۹۵۰ به این سو به کار رود.

رویکردهای نشانه‌شناسی

آثار نشانه‌شناسی را در سه رویکرد اصلی می‌توان دنبال کرد:

۱. سنت فکری لاک، پیرس و چارلز موریس (۱۹۸۳)؛ که نقطه شروع آن یک نظریه‌ی عمومی در باب نشانه‌هاست (نشانه‌هایی که می‌توانند طبیعی یا قراردادی، انسانی یا غیر انسانی باشند). آرمان نهایی این سنت، پی‌ریزی یک نظریه عمومی در باب پدیده‌های ارتباطی است. در این چشم‌انداز، زبان انسانی، همچون یکی از چندین نظام زیستی دلالتی و ارتباطی جلوه می‌کند.

۲. سیبرنتیک و نظریه اطلاع؛ این رویکرد در فرانسه در آثار آمول باز نمود شده است. اما به‌ویژه در دهه‌های شصت و هفتاد در شوروی تکوین یافته است. در این چارچوب، لوتمن نوعی سنخ‌شناسی را پیشنهاد می‌کند؛ که در آن، فرهنگ‌های خاستگاه‌گرا در مقابل آینده‌گرا، نشانه‌گرا در مقابل نشانه‌ستیز، متن‌گرا در برابر رمزگرا و فرهنگ‌های اسطوره‌گرا را در برابر فرهنگ‌های علم‌گرا

قرار می‌دهند.

۳. سنت زبان‌شناختی؛ که به‌ویژه در فرانسه چیرگی داشت، در واقع کمابیش با جنبش ساختارگرایی یکی است. برخی برای آن که به ویژگی خاص آن اشاره کنند، از اصطلاح سمیولوژی دوسوسور و نه سمیوتیک استفاده می‌کنند. وجه مشخصه اصلی نشانه‌شناسی فرانسوی این است، که به‌طور تنگاتنگی به الگوی زبان‌شناسی ساختاری وابسته است؛ حتی تا آن جا پیش می‌رود که رابطه میان نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی را واژگون کرده و نشانه‌شناسی را فقط جنبه‌ای از زبان‌شناسی می‌داند؛ زیرا این سنت معتقد است که در واقع همه‌ی نظام‌های غیر نشانه‌ای را زبان مقدر کرده است و نشانه در ذهن، همچون زبان، بازشناسی می‌شود (گیرو، پی‌یر، صص ۱۵۴-۱۵۲).

دسته‌بندی‌های گوناگونی از نشانه‌ها تا به امروز ارائه شده‌اند و هر یک سوبه‌های متفاوتی از ویژگی‌های آنها را در نظر داشته‌اند. در این میان دسته‌بندی پیرس، شهرت بیشتری دارد. او نشانه‌ها را به سه گونه دسته‌بندی نموده است:

(*) گونه اول دسته‌بندی نشانه‌ها بر اساس موقعیت درونی آنهاست. به این شکل، نشانه‌ها به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. نشانه‌های درونی و کیفی (جزئی از کل)؛ شیشه ویترای یک کلیسای سده‌های میانه، الگوی گل نیلوفر در بنای پارسه؛

۲. نشانه‌ی کلی؛ تمامیت یک ساختمان همچون یک نشانه، تصویر یک فرد؛

۳. نشانه‌ی قراردادی؛ چراغ راهنمایی.

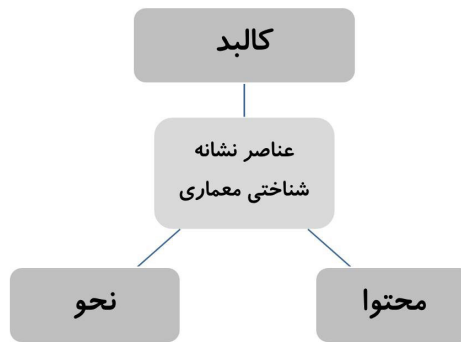
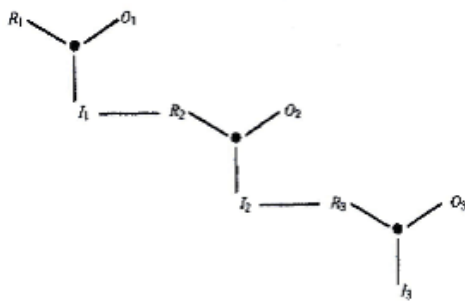
(*) دسته‌بندی دوم بر اساس نسبتی است که نشانه‌ها با مورد تاویلی می‌سازند. بر این اساس نشانه‌ها به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. نشانه همچون گزاره؛ تابلویی با تصویر دو کودک به معنای اینجا محل عبور کودکان؛

۲. نشانه همچون ترکیبی از دو یا چند نشانه دیگر؛ همچون روایتی که سه تصویر در پی یکدیگر آن را کامل می‌کنند؛

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

نمودار ۸. عناصر نشانه شناختی معماری؛ ماخذ: نگارندگان. و نمودار ۹. (سمت چپ) فرایند تبدیل هر تفسیر به

بازنمایی جدید؛ ماخذ: Merrell, ۱۹۹۷, ۱۵

آشنایی ندارم، سخنان فردی که به این زبان حرف می‌زند، برابر نهادی در فارسی ندارد. من تنها آوا (دال)‌هایی می‌شنوم. اما این آواها برای من، به چیزی یا معنایی (مدلولی) دلالت نمی‌کنند. به تعبیری گسترده‌ی معناشناسانه در مورد نشانه‌های نمادین به گونه‌ای متفاوت از دیگر نشانه‌ها وجود دارد. اگر با قراردادهای آشنا نباشیم، معنا برای ما ساخته نمی‌شود و مسیر حرکت به جلو برایمان بسته است. سوسور تنها این دسته آخر یعنی نشانه‌های نمادین را مورد توجه قرار می‌داد. به این معنی که آنچه برای او اهمیت داشت، سوییچی قراردادی نشانه‌ها بود. اما پیرس نشان داد که گاه نشانه‌ها بر اساس منش چند سوییچی خود، ترکیبی از شمایی، نمایه‌ای و نمادین می‌باشند؛ همچون آمیزه‌ای از هر سه. چنانکه پیش‌تر نیز گفته شد، این دسته‌بندی و نیز دیگر دسته‌بندی‌های ارائه شده از نشانه‌ها، هر یک سوییچی متفاوتی را در نظر داشته و برجسته نموده‌اند.

عناصر نشانه‌شناسی معماری

در فضاهای مختلف ساخته شده، کالبد آن نقش دال و فضای ایجادشده مدلول است که مجموعاً یک نشانه معمارانه، را شکل می‌دهد و آنچه این نشانه‌ها را از هم متمایز می‌سازد. همان تفاوت در ابعاد نشانه شناختی آنها- یعنی کاربرد، معنا و نحو- است که در ارتباطی متقابل با هم، تمایز نشانه‌ها را می‌سازند.

در طراحی هر فضا بسته به نوع کاربری آن به یکی از جنبه‌های نام برده بیشتر توجه می‌شود. وجه کاربردی

۳. نشانه همچون بیان دو گزاره؛ تابلوی راهنمایی به معنای چون جاده باریک است، پس سبقت گرفتن ممنوع می‌باشد.

(*) دسته‌بندی سوم پیرس مشهورترین دسته‌بندی اوست و بر اساس آن، نشانه‌ها به سه گونه شمایی، نمایه‌ای و نمادین تقسیم می‌شوند:

۱. نشانه‌های شمایی بر اساس شباهت نشانه با موضوع استوارند. همچون تصویر یک شخص، ماکت یک پل، نقشه یک ساختمان؛

۲. نشانه‌های نمایه‌ای بر اساس گونه‌ای نسبت درونی و وجودی و در بیشتر موارد علت و معلولی شناخته می‌شوند. وجود تب نشان بیماری، ردپا نشانه عبور یک فرد، بخاری که از فنجان برمی‌خیزد، نشانه داغی محتویات آن می‌باشند؛

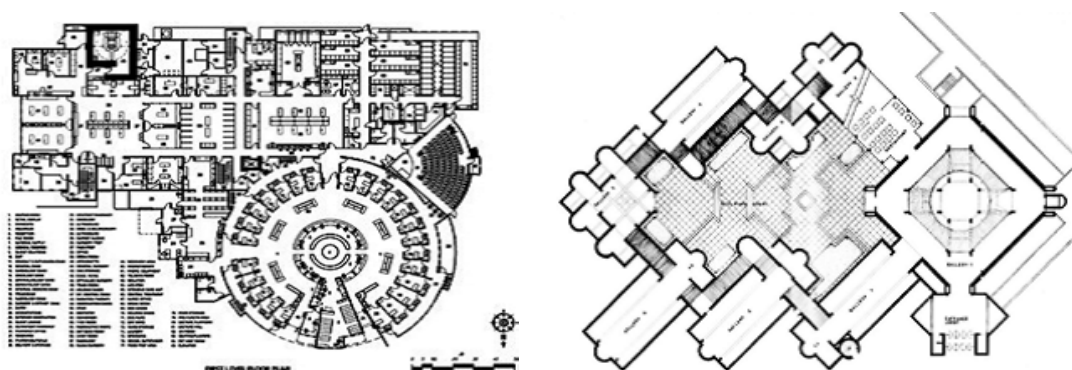
۳. نشانه‌های نمادین بر اساس قراردادهای از پیش تعیین شده و گاه نانوشته استوارند. نشانه‌های موجود بر نقشه‌های ساختمانی، الفبای مورش و نت‌های موسیقی از این دست نشانه‌ها می‌باشند. اگر با این قراردادهای از پیش تعیین شده آشنا نباشیم، راهی به گستره‌ی معناشناسانه آنها پیدا نمی‌کنیم.

به عبارت دیگر نشانه برای ما معنایی نخواهد داشت. برای نمونه اگر بر روی نوشته‌ای که با خط بریل نوشته شده است دست بکشیم، جز پستی و بلندی چیزی درک نمی‌کنیم. چرا که با قراردادهایی که پیش‌تر تعیین شده‌اند و معنای آن پستی و بلندی‌ها را می‌آفرینند، ناآشنا می‌شویم. برای من که با زبان آلمانی

نمودار ۱۰. روش بازنمایی نشانه در شهر؛ ماخذ: ماجدی و سعیده زرابادی، ۱۳۸۹، ص ۵۵.

تصاویر ۲ و ۳. شکلگیری فضاهای معماری با خصوصیات و اثرگذاری خاص بر مخاطب، براساس تمایز وجوه نشانگی در ایجاد فضای معماری؛ الف- اهمیت سیالیت و سیر کولاسیون در طراحی فضای موزه بر اساس کاربرد و فعالیت‌های رایج در این نوع بنا (پلان موزه هنرهای معاصر)؛ ب- اهمیت روابط و نوع چیدمان فضاها در بنا با کاربری بیمارستان، براساس عملکردهای موردنظر در این نوع خاص از بنا (نمونه‌ای از پلان بیمارستان).

یا تغییر دهد. زبان اساساً یک قرارداد اجتماعی است و فرد برای ارتباط با دیگران باید آن را در تمامیتش بپذیرد. ولی گفتار در مقابل زبان، اساساً یک فعل فردی مربوط به انتخاب و فعلیت بخشیدن است و به تعبیری، گفتار یک فعل ترکیبی است؛ که با فعل افراد مرتبط است؛ نه صرف آفرینش‌های زبانی آنان.

۲. دال و مدلول؛ دال و مدلول از اجزاء نشانه‌شناسی هستند. دال یک واسطه است و حتماً به ماده و موضوعی نیاز دارد و جوهر دال، همیشه مادی است (صداها، اشیاء، تصاویر و تخیلات) و مدلول نیز در پس دال قرار دارد و فقط از طریق دال می‌توان به آن دست یافت و آن چیزی است که از مدلول فهم می‌شود.

۳. همسازه و نظام؛

۴. تطابق و تضمین

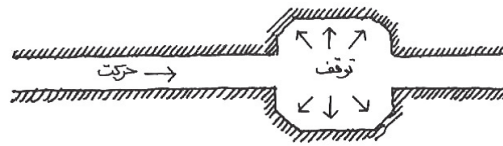
دستگاه‌های نشانه‌شناسی معماری

از نظر بارت مدلول نه تنها آنچه‌ان که سوسور مطرح

نشانگی که به واسطه نوع کاربری و فعالیت‌ها شکل می‌گیرد، در پیکره‌بندی فضا و به تبع آن در پلان معماری آن نمود بیشتری دارد. فعالیت‌های رایج در هر فضای معماری، نوع ارتباط فضاها را شکل داده و بیشتر در مقیاس بنا قابل شناسایی می‌باشد؛ بعنوان مثال الگوهای رفتاری رایج در یک بنا با کاربری موزه اهمیت سیر کولاسیون و تداوم عملکردها را برای طراح اهمیت می‌بخشد، حال آنکه در پلان یک بیمارستان نوع فعالیتها و عملکرد بنا نیازهایی متفاوت را طلب می‌کند که این تفاوت بیشتر در پلان معماری خودنمایی کرده و در هنگام استفاده از فضا برای مخاطب قابل ادراک است (فلاح، ۱۳۹۱، ص ۲۰).

عناصر نشانه‌شناسی را می‌توان در چهار عنوان اصلی گروه‌بندی کرد (بارت، رولان؛ ص ۱۵):

۱. زبان و گفتار؛ زبان به عنوان یک نماد اجتماعی و نظام ارزشی است که خود فرد نمی‌تواند آن را خلق کند

تصویر ۴. فضاهای حرکت و مکث یادآور حرکت در مسیر

سلوک عرفانی؛ ماخذ تصویر: توسلی، ۱۳۷۱، ص ۴۹. بنقل از کرده بود بدیلی یکی به تنها برای دلالت نیست، بلکه هیچگاه دست یافتنی نیست. این امر بعدها توسط ژاک دریدا بسط و گسترش بیشتری یافت و در هیئت مفاهیمی چون «به تعویق افتادن معنا» تجلی و باز نمود دوباره پیدا کرد. مفهوم رشته پایان ناپذیر و دست نیافتنی معانی باعث شد تا بارت به خواننده و پروسه خوانش به عنوان فرآیندی کاملاً خلاقه در راستای بازسازی متن و تولید و گسترش نشانه‌ها اهمیت مضاعفی داده و مرگ مولف را مطرح کند. با تعریف هستی به مثابه متن، قابلیت خوانش آن را توسط مبانی نظریه نشانه‌شناسی مدرن به دست می‌دهد. نظریات بارت پایه تفکرات پساساختارگرایان گردید که سرانجام به طور کامل توسط نظریه پردازانی چون دریدا، و کریستوا تئوریزه شد. امبرتو اکو از دیگر متفکرانی است که به مقوله نشانه‌شناسی به صورتی بنیادین و امروزی پرداخت، او در تعریف نشانه‌شناسی گفته بود نشانه‌شناسی علمی است درباره دروغ و بدینسان بسیار بیشتر از سوسور ماهیت ارتجالی بودن نشانه‌ها و تاثیر پذیری آنها را از زمینه‌های اپیستمولوژیک و فرهنگی جوامع بیان کرد. از نگاه «اکو» وظیفه کلی نشانه‌شناسی پایه گذاری دو

نظریه متفاوت از هم بود:

۱. «نظریه رمزگان»: به نشانه‌شناسی خاصی اطلاق می‌شد که وظیفه آن پرداختن به سازوکارهای دلالت معنایی متون است.

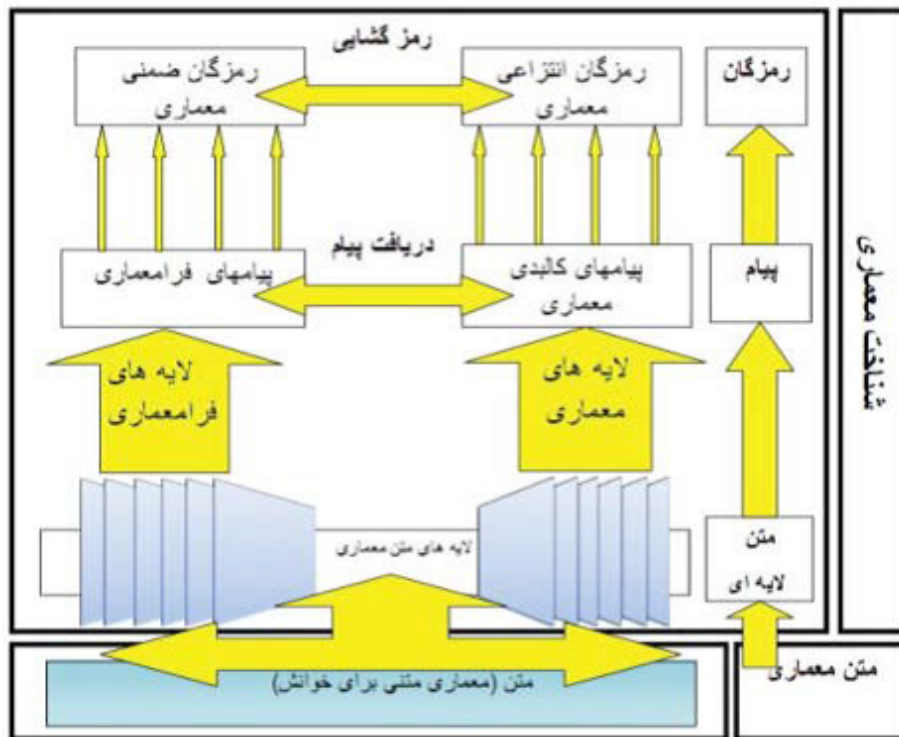
۲. «نظریه کدها»: در برگیرنده کاربرد همگانی زبان، تکامل رمزگان، ارتباط زیبایی‌شناسی و درک رفتارهای متقابل ارتباطی است و کاربرد آن برای فهم معنای چیزها و وضعیتهاست.

سرانجام این دریداست که در فاصله دهه‌های زندگی فلسفی خویش مسیر نشانه‌شناسی و طرز تلقی جامعه بشری از آن را دچار تحولات شگرفی می‌کند. از آنجا که کنش دلالتگری استوار بر تمایزی است که قبلاً نیز از سوی فردینان دوسوسور مطرح شده بود و از سوی دیگر مدلول هیچگاه با خود چیز اینهمانی ندارد دریدا مفهوم شکاف بین معنا و موضوع را تحت عنوان difference مطرح کرد. این واژه تغییر یافته واژه difference فرانسوی است که معنی تفاوت و تمایز را می‌رساند. لذا بنا بر قرار داد از این به بعد در این مقاله بجای واژه difference از معادل «تفاوت» در تمایز با «تفاوت» در فارسی استفاده خواهیم کرد. این شکافی است که هیچگاه اجازه نمی‌دهد به صورت مستقیم به معنا دسترسی داشته باشیم. در واقع همین شکاف باعث به تعویق افتادن معنا می‌شود. دریدا از عنوان سلسله پایان ناپذیر مدلول‌های بارت برای بیان مرگ مولف و مفهوم تفاوت برای بیان مرگ

جدول ۱ و ۲. مفهوم نشانه‌شناختی عناصر معماری و معنای آنها و معنای ایوان؛ ماخذ: میرشاهزاده و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۹ و ۱۴.

نوع فضا	نام	عناصر طبیعی و شبه طبیعی			نقش فضا در سازمان فضایی		
باز	صحن	آب	نور آفتاب	نسیم	آسمان	تقوس تجریدی گیاهان	کانون طبیعی
سرپوشیده	ایوان	-	روشنایی نور	نسیم در سایه	مقرنس‌های آویخته - تجریدی	تقوس تجریدی گیاهان	کانون مرزی-پیوندی
پسته	گنبدخانه	-	اشعه نوری	نسیم خنک شده	گنبد آبی آسمان - تجریدی	تقوس تجریدی گیاهان	کانون شبه طبیعی

معنایی	سطح (ایدیپات)	سطح ۲ (ارزشهای فرهنگی)	سطح ۳ (جهان بینی)
چایگاه ممتاز برای نظاره زیبایی باغ	چایگاه ممتاز برای نظاره زیبایی باغ	تصور یا تدامی چایگاه بزرگان در نمونه باغ آرمانی	مکانی محول و دگرگون کننده
چایگاه ممتاز	نمونه ای از باغ آرمانی	آمادگاه	مکانی دگرگون کننده که به تدامی باغ آرمانی می‌پردازد.
			قوانین عالم ماده تبعیت نمی‌کند.
			عالم خیال

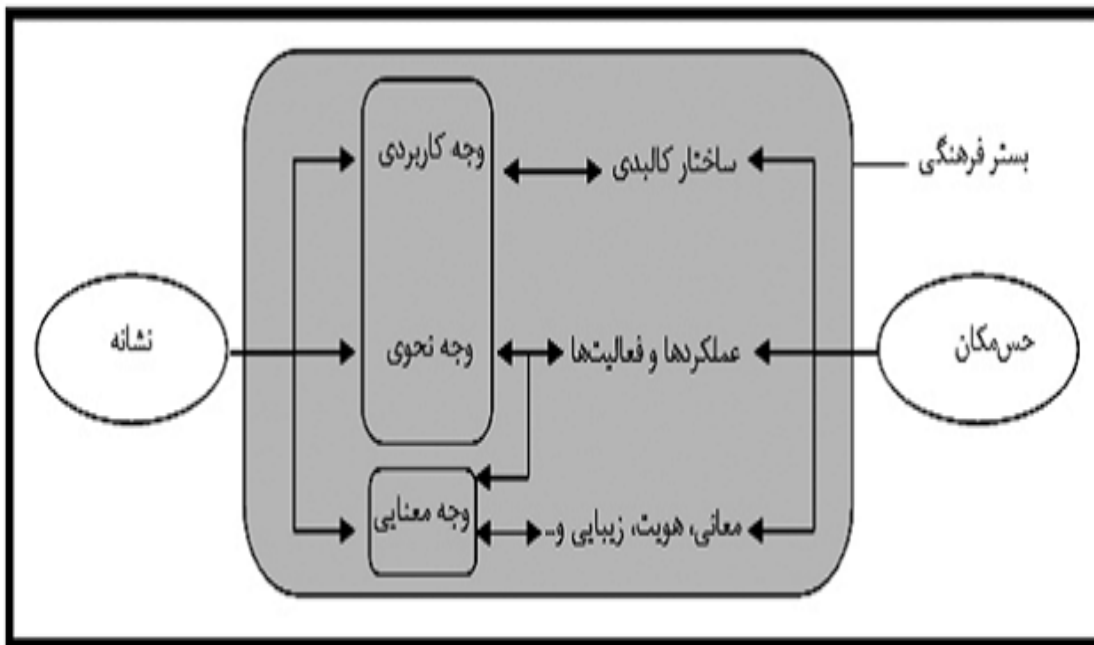
نمودار ۱۱. شناخت متن معماری، نشانه شناسی پساساختارگرا روشی برای معنا سازی متن، مأخذ: دباغ،

۱۳۹۰.

واسازی حرکتی است تحلیلی که از طریق آن عناصر به حاشیه رانده شده تاریخ به میانگام متن می آیند و دیگر عناصری که تاکنون در مرکزیت متن قرار داشته اند سالاریت خود را از دست داده و حاشیه را تجربه می کنند. او این مفهوم را بار دیگر با پیش کشیدن «متافیزیک حضور» عنوان کرد. از دید دریدا یکی از تقابل های دوگانه و پایه در تفکر فلسفی غرب مفهوم حضور و غیاب است که از نظر دریدا در تفوق دیرینه گفتار بر نوشتار تجلی کامل یافته است. در واقع غرب با انتخاب گفتار بر نوشتار تاکید خود را متوجه حضور و درک حضورمند از هستی کرد. به همین دلیل هر آنچه که مربوط به جنبه غیاب می شد از منظر فلسفه غرب دون پایه و مذموم شمرده شده است. دریدا معتقد بود که سوسور با تعریف تقابل هایی مانند، همزمانی- درزمانی، گفتار- نوشتار، همنشینی- جانشینی بار دیگر در دام متافیزیک حضور فلسفه غرب گرفتار شد (نمودار زیر).

در بسیاری از آثار معماری نیز از نشانه های نمادین که

معنا استفاده کرد. از سوی دیگر او با تعریف تقابلهای دوگانه ای که بشر از آغاز به عنوان کدهای رمزگذار از طریق آنها هستی را به تعریف نشسته، توانست به رمز اصلی نگرشهای ارزشگذارانه انسانی در حوزه های مختلف علمی فرهنگی و غیره دست یابد. بر این اساس سیستم فکری و بینش های بشر چیزی نبود جز مجموعه ای از کدهای متقابل که نه تنها در تقابل با یکدیگر قرار داشتند بلکه از سوی دیگر، گونه ای از ارزشگذاری ما بین آنها حاکم بود. او همچنین به این مطلب پی برده بود که تعریف یکی در فقدان دیگری صورت می گیرد و این امر همواره به مسلط شدن گونه مثبت این تقابل ها می انجامید. برای نمونه در تقابل دوگانه مرد/زن، زن بودن همواره تعریف خود را از نبود فقدان عناصر نرینگی بدست می آورد و در واقع همین دلیل اصلی تسلط گفتمان مذکر در تمام طول تاریخ بشر شده بود. از این منظر دریدا متن واسازی شده را متنی می دانست که سالاری یک وجه دلالت بر سایر وجوه مسلط از بین می رود. در واقع از این لحاظ

نمودار ۱۳. ارتباط نشانه شناختی و حس مکان؛ ماخذ: فلاح، ۱۳۹۱، ص ۲۳.

نماد، نمادپردازی می‌شود که من جمله قویترین و کاربردی ترین ابزارهای بیانی به شمار می‌رود. بنابراین در هنرهای دینی بویژه معماری که مهم ترین هنرهای دینی است (چراکه معماری دینی جایگاهی را برای تفکر و عبادت بشر فراهم می‌آورد که لازمه زندگی اعتقادی است)، سمبولیسم محور مشترک هنرمند، اثر و مخاطب اثر محسوب می‌شود زیرا در هنر دینی، جهان انعکاس حقیقت الهی است پس هنر دینی مقید به تقلید از طبیعت نیست چراکه طبیعت جز سایه‌هایی روی دیواره غار نیست و در صورت ارجاع به طبیعت مادی، هنر دینی عمق و محتوای ماورایی خود را از دست داده و به عکسی از صناعات بشری تنزل می‌یابد لذا نماد و استفاده از آن منطبق با زدارنده این رخداد است. نماد، نشانه‌ای است که بشر در طول تاریخ برای بیان مفاهیم عمیق و غیرزمینی خود بکار گرفته است. نماد به معنای مفاهیمی والاتر و وسیع تر از آنچه می‌نماید اشاره دارد؛ مفاهیمی که بیان مجرد آنها در حد قدرت درک بشری نیست و بنابراین می‌توان گفت: نماد واسطه‌ای

بر اساس قرارداد یا قاعده به مصداقش مربوط می‌شود، استفاده شده که با وابستگی به زمینه و یا ریشه‌های روانی برای مخاطب قابل تأویل و تعبیر می‌باشد؛ بنابراین آنچه در معماری به عنوان عامل معنا ساز نشانه قابل شناسایی است، در هر سه قالب شمایل، نمایه و نماد می‌تواند نمود یابد. اما بدیهی می‌نماید که هیچ نشانه‌ای نمی‌تواند شمایلی، نمایه‌ای، یا نمادین باشد و در واقع، هر نشانه ترکیبی از هر سه نوع نشانه است که در هر مورد، بر دوتای دیگر چیرگی دارد (لنگ، ۱۳۸۹، ص ۳۴).

نشانه شناسی در معماری و شهرسازی اسلامی

هنر دینی نتیجه تلاش هنرمند معتقد برای بیان اصول و مفاهیم دینی در قالب هنر است، بطوری که نتیجه کار او فارغ از هرگونه برداشت شخصی و زمینی قرار گیرد. این فعل بر زمینه‌ای که در آن هنرمند، اثر و مخاطب اثر هر سه در یک راستای مشخص که همانا لقاء، بیان و فهم ساده مفاهیم قدسی است قرار می‌گیرد، لذا هنرمند دینی برای انجام این مهم نیازمند

تصویر ۵. (سمت راست) قرینگی در محور باغ شاهزاده ماهان و تصویر ۶. (سمت چپ) تقسیم بندی چهارگانه آب در باغ ایرانی
فین کاشان و تمثیل چهار نهر بهشتی؛ ماخذ: آرشبو نگارنده.

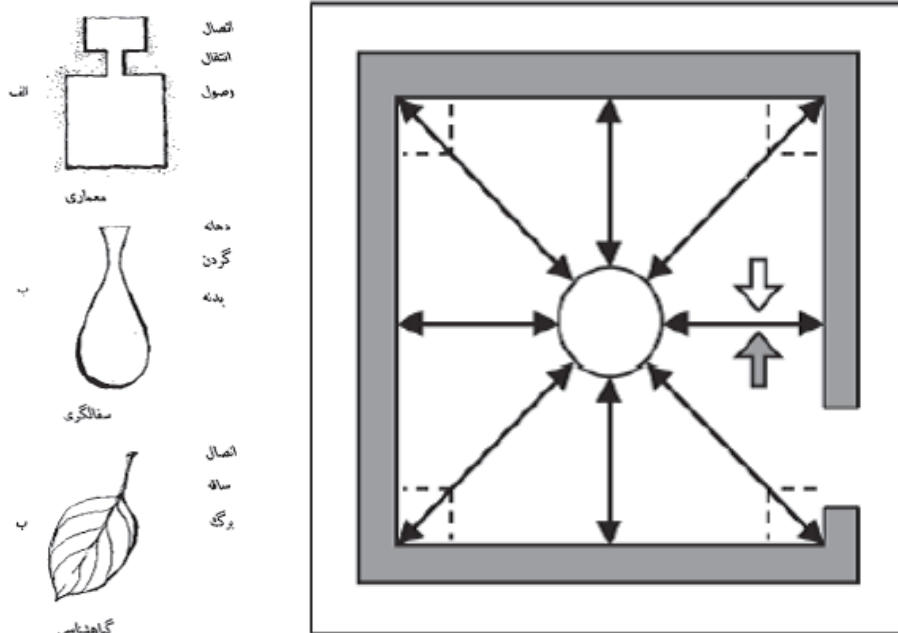
مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۳۷

این مقدمات، مدخلی مناسب برای بررسی عناصر ساختاری معماری مسجد و مفاهیم نمادین آن است. در جامعه اسلامی، جامعه‌ای که در آن سنن اسلام حاکم است، هر جزء از زندگی من جمله هنر و معماری در ارتباط با اصول روحانی و اسلامی است و هنر مستقیم ترین تجلی اصول اسلام محسوب می شود و از آنجایی که ارتباط با کیهان شناسی ویژگی مشترک میان تمامی سبک های معماری سنتی محسوب می شود و چون هنر معماری در پی ایجاد جایگاهی برای زندگی انسان به بهترین شکل است، لذا تلاقی انسان، کیهان شناسی و معماری در تمدن اسلامی مسجد به معنی محل سجده نامیده می شود. بنابراین می توان گفت که همین رابطه میان انسان، کائنات و کیهان و معماری، اساسی ترین لازمه آشنایی و درک معماری اسلامی می باشد: رابطه ای که ریشه در مفهوم وحدت دارد؛ چرا که از دیدگاه سنت گرایان کل هستی خود نشانه ای از هنر مقدس است: خلقت الهی. در اولین عنصر ساختاری در بدو ورود به مسجد در و مفهوم نمادین آن راهی است که به ملکوت خداوند

است میان فهم انسانی و عالم ربانی. از جهتی از مرتبه خود نزول کرده تا به فهم انسان درآید و از طرفی دیگر موجب ارتقا درک بشر می شود و این لازمه هنر دینی و حتی خود دین است همچنان که در تمامی کتب مقدس از زبان اشاره و تمثیل و از طریق نمادپردازی، اصول و حقایق قدسی بیان شده است. بهترین نمود آن تأثیرپذیری از منابع و اثرگذاری در جان مخاطب را در مساجد اسلامی می توان یافت. مساجد اسلامی، جلوه های از زیبایی های بصری و نمونه بارزی از تلفیق فرم های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است. این معانی همچون منابع الهامشان جز با سمبلها و تشبیهات به بیان در نمی آیند، چنانچه قرآن و دیگر متون دینی برای بیان حقایق معنوی به زبان رمز و اشاره سخن می گویند (احمدی ملکی، ۱۳۸۴، صص ۱۳۵-۱۳۶). این عناصر نمادین قادر هستند از تعالی فردی و وحدت لحظه ای با الوهیت حمایت واسط آن شود. برخی صاحب نظران، چنین هنری را عرفان دیداری قلمداد کرده اند، ویژگی هایی که فقط در هنر دینی می-توان نشانی از آن یافت (رضایی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۱).

تصویر ۷. خانه کعبه فضایی کاملاً متعادل و ایستا؛ ماخذ: منان ریسی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۸۵. و تصویر ۸. (سمت چپ) اصل همبندی فضایی به عنوان نمونه‌ای از رمز پردازی استنباطی با استفاده از شمایل های طبیعی؛ ماخذ: اردلان و بختیار، ۱۳۸۰.

گشوده می شود. الگوی کیهانی در که اساساً گذرگاهی از جهانی به جهانی دیگر می باشد، بیشتر از مقوله «زمانی و دوری» است، از این رو، درهای آسمان، یعنی درهای انقلاب شمسی، درهای گشوده بر زمان انقطاع های دوری است (مددیپور، ۱۳۸۳، ص ۶۶). در اصطلاحات عرفانی «در» نمودی از مطالعه و محو اعمال گذشته و تکاپو در سیر به سوی خدا و تمکین از احکام سلوک و آثار وجود در راه محبوب است (سجادی، ۱۳۷۰، ص ۲۸۱). باب الأبواب نیز در تعابیر عرفانی به معنای توبه است، زیرا توبه، نخستین چیزی است که انسان به وسیله آن وارد در قرب می شود (همان، ص ۱۷۷).

قوس

وفور عنصر قوس در معماری مسجد، آن را به عنوان اصل لایتجزای معماری اسلامی تبدیل کرده است. ریشه بابی معنای این واژه، پیوند ماده و معنا را در معماری اسلامی به نمایش می گذارد.

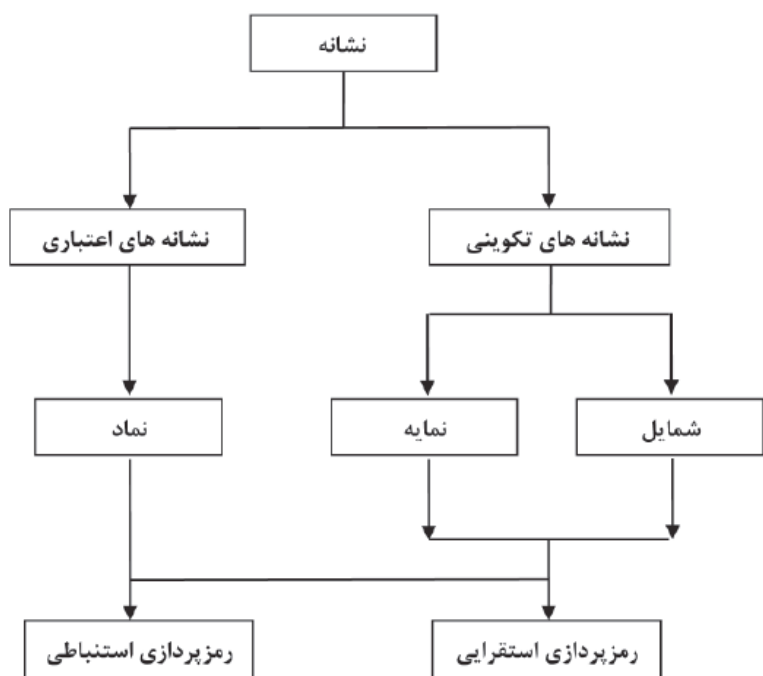
گنبد

گنبد، سمبل آسمان است و به دلیل انحنایش، نشان روح و عالم مجردات تلقی می شود. از قدیم الایام

محراب محوری ترین بخش در معماری مسجد، محراب است. این واژه به معنای محل جنگ و جهاد است. از منظر «راغب اصفهانی» در المفردات، محراب از آن رو که محل نبرد با شیطان و هوای نفس است، این نام را به خود گرفته است. اما محراب نه تنها محل جهاد با نفس که پناهگاه امن و قرارگاه و آسایش روح است (بلخاری

محراب

گرفته است. اما محراب نه تنها محل جهاد با نفس که پناهگاه امن و قرارگاه و آسایش روح است (بلخاری

نمودار ۱. ارتباط نشانه و رمزپردازی در معماری و شهر اسلامی؛ ماخذ: منان ربیسی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۹۲.

رهنمون می‌سازد (هوشیار، ۱۳۸۰، ص ۶۷۴).
نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

فرهنگ مجموعه پیچیده‌ای از یکسری نشانه‌هاست که رمزگانهایی را تشکیل می‌دهند و این رمزگانهایی یک نظام نشانه‌ای را به وجود می‌آورند. در مطالعه فرهنگ و چشم‌اندازهای فرهنگی یک نشانه به تنهایی فهم نمی‌شود بلکه در کنار و همراه با دیگر نشانه‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد. چون نظامهای نشانه‌ای با یکدیگر تعامل داشته و همه باهم در ارتباطند؛ لذا در تحلیل نشانه شناختی چشم‌اندازهای فرهنگی باید وجود نظامهای نشانه‌ای را در نظر گرفت. امروزه شکلگیری، تغییر و سازمانیابی ساختارهای مکانی فضایی به عوامل متعددی مثل اقتصاد، فرهنگ، سیاستهای بین‌المللی و ارتباطات جهانی مربوط می‌شود. در واقع منطق نشانه‌شناسی چشم‌اندازهای انسانی، منطق معرفت به شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی نظامهای حاکم در دوره‌های زمانی مختلف است که چشم‌اندازهای فرهنگی متفاوتی را به وجود

در تمامی فرهنگها، دایره، تمثیلی از جهان روحانی و نماد تمامیت و کمال بوده است. عامل مهم دیگر در زیباشناسی گنبد، استفاده از رنگ در جلوه‌های زیباشناسان آن است. رنگهای سرد و رام آبی، سفید و جز آن سبب تحرک قوت عقلند و به نفس بیداری میبخشند (بلخاری قهی، همان، ص ۳۸۵).

مناره

مناره عنصر مسلط بر کالبد شهر و نمادی از عروج، نور و هدایت است. در واقع هم نمادی بصری، هم سمبل نخستین و اساسی-ترین حالت نمازگزار قیام به شمار می‌آید (نقی زاده، همان، ص ۱۳۲). مناره، نامش را از نور گرفته و نور عنصری مهم در معماری است تا جایی که خداوند نیز در بنای این جهان خود را نور زمین و آسمان خوانده «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» بدین ترتیب، نور عامل روشنایی و هدایت و مناره‌ها، جایگاه این نور و روشنایی‌اند. عناصر تزئینی این محمل عروج بهشت را پیش چشم‌انظاره-گران می‌آورد و انسان خاکی را به آسمان بیکران و واقعیت‌های روحانی آن

جدول ۳. چگونگی ادراک معانی و تفسیر معانی نشانه‌ها با رویکردهای مختلف؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

رویکردهای مطرح در ادراک نشانه‌ها	مبنای تفسیر نشانه‌ها
رویکرد روانکاوی	تداعی حاصل از طرحواره‌های ذهنی ناشی از کهن‌الگوها
رویکرد رفتارگرا	تداعی حاصل از فرایند تقویت-تکرار
رویکرد اکولوژیک	تداعی حاصل از آموخته‌های اجتماع‌پذیر
رویکرد سیماشناختی	تداعی حاصل از اصول فرم‌شناسی

جدول ۴. شاخصهای مورد نظر نشانه‌شناختی در معماری و تحلیل شهر؛ ماخذ: بر اساس یافته‌ها و تطبیق با روشن، ۱۳۹۴.

تمایزات بنیانی در شکل‌گیری انواع رمزگان‌ها		
<ul style="list-style-type: none"> - دلالت تصریحی (عینی) - نشانه تک معنا - فراگیری زیاد (استفاده توسط کاربران بیشتر) - دقیق‌تر - ارزش نشانه محدود (به تناسب کاربران تنوع معنای کمتر) - واجد ساختار مشخص (تعریف شده) - انگیزتگی (رابطه بارز بین دال و مدلول) ○ انگیزتگی درونی (هماندی در محتوی) ○ انگیزتگی بیرونی (هم شکلی در صورت) - رمزگشایی آسان‌تر 	<ul style="list-style-type: none"> - دلالت تلویحی (ضمنی - ذهنی) - نشانه چند معنا - فراگیری کم (استفاده توسط کاربران کمتر) - مبهم‌تر - ارزش نشانه نامحدود (به تناسب کاربران تنوع معنای بیشتر) - چند ساختاری (عدم وضوح در ساختار) - غیر انگیزتگی (ارتباط چندگانه بین دال و مدلول) - رمزگشایی دشوارتر 	
شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های منطقی	شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های زیبایی‌شناسی	شاخص‌های عملیاتی رمزگان‌های اجتماعی
<p>ماهیت: براساس نظامی از اصول بدیهی و عینی طرح‌ریزی شده‌اند. تفوق در دلالت‌های ارتباطی انسان با محیط و انسان با طبیعت.</p> <p>دامنه کاربرد: هماهنگ کردن کنش‌ها، تنظیم حرکات جمعی در افراد جامعه، انتقال اطلاعات و فرمان‌ها، بازنمایی ساختار عینی یک واقعیت پیچیده.</p> <p>انواع رمزگان منطقی: نظام‌های علامتی، قوانین، برنامه‌های آموزشی و ...</p>	<p>ماهیت: غالباً منش شمالی دارند، با آفرینش همراهند (قدرت آفرینندگی بالا)، نشأت گرفته از تجربه احساسی. تفوق در دلالت‌های ارتباطی انسان با محیط و طبیعت.</p> <p>دامنه کاربرد: انتقال چند وجهی معنا، وحدت پیام و ابژه (خود پیام، موضوع است).</p> <p>انواع رمزگان زیبایی‌شناسی: هنر (نقاشی، سفالگری، مجسمه‌سازی، ...)، ادبیات و معماری ...</p>	<p>ماهیت: فرد توسط نشانه، هویت و تعلق خود را به گروه یا سازمانی مشخص می‌نماید، اما در عین حال او هم حامل نشانه است و هم جوهرش و آن را نهادینه می‌کند. تفوق در دلالت‌های ارتباطی انسان با انسان. نشأت گرفته از تجربه منطقی و احساسی.</p> <p>دامنه کاربرد: برای سازمان‌بندی جامعه و سازمان دلالتی آن به کار می‌روند.</p> <p>انواع رمزگان‌های اجتماعی: نشانه‌های هویت (نشان‌ها و شاخص‌ها) و ارتباطات اجتماعی که بی‌شمارند: آیین‌ها، جشن‌ها، مراسم، میثاق‌ها، رمزگان‌های ادب و بازی‌ها، ...</p>

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۴۰

می‌آورند. با کشف معانی پنهان در چشم‌اندازهاست که می‌توان به مسائل پیچیده ساختارهای فضایی مکانی سکونتگاهها از جمله شهرها دست یافت؛ بنابراین، چون فرهنگ در طول زمان رسوب می‌کند، لذا از طریق چشم‌اندازهای فرهنگی که بخش از این رسوب‌گذاری فرهنگی است، می‌توان اجزای فرهنگ جوامع یعنی دین، سبک زندگی، اقتصاد و نظایر آن را شناسایی کرد. شهر ساختاری است که دلالت‌کننده‌ها را به کار می‌گیرد و این توجه خاص به چگونگی کاربرد

دلالت‌کننده‌هاست، که علم نشانه‌شناسی شهر را پی‌ریزی می‌کند. زمانی که از شهر صحبت می‌شود، آن را ورای دیدن، سکونت و گشت‌وگذار درک می‌کنیم. شهر محصول زمان است و در لایه‌های متعدد آن خصیصه‌های هر نسل ظهور می‌یابد. در تحلیل نشانه‌شناسانه، کشف معنا از طریق بازشناسی نظام‌های نشانه‌ای صورت می‌گیرد. این تفسیر از استعاره و مجاز به تشریح نشانه‌ها گذار می‌کند. این همان علم معانی است که با گسترش غیرقابل تصور، به ما در زمینه نشانه

شناسی کمک خواهد کرد. فلسفه نشانه‌ها باید درک شود، نشانه‌شناسی در پی شناسایی فلسفه آن‌ها است، و تنها به چارچوب قواعد عمومی بین دلالت‌کننده‌ها و دلالت‌شونده‌ها و ارتباط معمولی آنها بسنده نمی‌کند. رمزگان اجتماعی در شهر، توسط همگرایی با هنجارهای اجتماعی - فرهنگی که از پیدایش هسته اولیه شهر تاکنون حضور داشته و مشتمل بر اعتقادات و باورها، فرهنگ و آداب و رسوم، آئین‌ها و رسوم ملی و مذهبی و ارزش‌های حاکم بر جامعه است، نمود می‌یابد. رمزگان‌های زیبایی‌شناختی در شهر، با همگرایی از طریق تلفیق با هنرهای بومی، که مصداق عینی ذوق هنری و خلاقیت افراد در کاربرد نقوش نمادین و شکل‌واره‌ها در صنایع دستی، نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری است، تجلی پیدا می‌کند. رمزگان‌های منطقی در شهر به واسطه همگرایی با عوامل طبیعی، از جمله موقعیت استقرار در طبیعت و سیر تحول کالبدی شهر در گذر زمان (انتظام ساختار فضایی شهر، استخوانبندی شهر، فضاهای شهری، گونه‌شناسی ابنیه، تصویر ذهنی از شهر) مشخص می‌شود. نهایتاً بر مبنای سامانه‌ای یکپارچه از رمزگان‌های سه‌گانه پیرسی، نظام‌های نشانه‌ای در شهر به نظام‌های معنادار تبدیل می‌شود. بررسی و تحلیل نشانه‌شناسان معماری مساجد و جستجوی معناکوان عناصر ساختاری و تزئینی در هنر معماری را به شاخصه‌های معماری اسلامی و وجوه تمایز آن با سایر فرهنگها رهنمون می‌سازد. عمده‌ترین شاخصه و وجه تمایز اساسی معماری مساجد در منابع الهام آن که همانا کلام وحی قرآن و حقیقت و روح سخن نبی اکرم (ص) و ائمه‌علیهم‌السلام نهفته است. غنای محتوایی و مبانی عرفانی آن هم از غنای منشأ و منبع الهام آن برمی‌خیزد. از این‌رو، در پیام هنرمند به طریق شهودی و از طریق دل، دلی که با کلام وحی و سیر نبوی و سیر معصوم مأنوس است، امکان‌پذیر می‌گردد. بسیاری از حکما و فلاسفه، مباحثی مفصل در معناکوی معماری اسلامی و عناصر نمادین مسجد ارائه کرده‌اند که اذهان مخاطب را به سوی هدف متعالی و معانی نهفته در دل اثر رهنمون می‌سازد. با این حال،

دل و الهامات اشراقی رهیافتهای معنایی آنگونه آثار را بر مخاطبان آشکار می‌سازد. در بررسی نشانه‌شناختی معماری مسجد، شاخص دیگر معماری اسلامی که تلفیق بعد زیبایی‌شناسانه و بعد کاربردی است، نیز قابل درک است. تلفیق این ابعاد، هنر اسلامی را هنری هدفمند، کارآمد و معنادار ساخته است. نقش ملتهای مختلف و تأثیر ذوق و اسلوب هنری آنها در معماری مساجد، سبب شده که ویژگی دیگر این هنر یعنی جهان‌وطنی و سماحت نظر فرهنگ اسلامی در آثار هنری مجال بروز پیدا کند.

منابع و ماخذ

احمدی ملکی، رحمان (۱۳۸۴) فرمها و نقش‌های نمادین در مساجد ایران، هنر و معماری مساجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد، نشر رسانش، تهران.

احمدی، بابک (۱۳۸۱) از نشانه‌های تصویری تا متن، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۱، تهران.

اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۸۰) حس وحدت، نشر خاک، اصفهان.

بارت، رولان (۱۳۷۰) عناصر نشانه‌شناسی، مجید محمدی، تهران، هدی، چاپ اول.

برند، باربارا (۱۳۸۳) هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، مؤسس مطالعات هنر اسلامی، تهران.

بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸) مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، سوره مهر، تهران.

چندلر، دانیل (۱۳۸۶) مبانی نشانه‌شناسی، پارسا، تهران، سوره مهر، چاپ اول.

خزائلی، محمد (۱۳۸۱) نمادگرایی در هنر اسلامی: تأویل نمادین نقوش در هنر ایران، مجموع مقالات اولین همایش هنر اسلامی، مؤسس مطالعات هنر اسلامی، تهران.

دباغ، امیر مسعود و دیگران (۱۳۹۰) تأویل معماری پسامدرن از منظر نشانه‌شناسی، هویت شهر، شماره ۹. دستغیب، عبدالحسین (۱۳۵۷) صلوٰة الخاشعین، دارالکتاب، قم.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

دینه‌سن، آنه ماری (۱۳۸۰) درآمدی بر نشانه‌شناسی، مظفر قهرمان، تهران، پرسش، چاپ اول، ص ۱۱.

رضایی، خداداد (۱۳۸۹) مبانی هنر، تصویر و تبلیغ، موعود اسلام، قم.

رضایی، علی (۱۳۸۲) جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی، ثقلین، قم.

رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۸) مکان و نقش فرهنگ در شکل‌گیری هویت مکانی، نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ۶.

رضوی، نیلوفر (۱۳۸۴) معماری مسجد، موسیقی نور، هنر معماری مساجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد، نشر رسانش، تهران.

روشن و شیبانی (۱۳۹۴) نشانه‌شناسی و معنایابی مفاهیم عرفان‌شناختی در معماری و شهرسازی با تلفیق عرفان اسلامی و رمزگان امبرتو آکو، مدیریت شهری، شماره ۳۸.

رید، هربرت (۱۳۷۱) معنی هنر، ترجمه نجف دریابندری، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران. سجادی، جعفر (۱۳۷۰) فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، کتابخانه طهوری، تهران.

سجودی، فرزانه (۱۳۸۳) نشانه‌شناسی کاربردی، نشر قصه، چاپ دوم، تهران.

سجودی، فرزانه (۱۳۸۳) نشانه‌شناسی هنر، انتشارات فرهنگستان هنر، چاپ اول، تهران.

سجودی، فرزانه (۱۳۸۷) نشانه‌شناسی کاربردی، علم، تهران.

شایان‌مهر، علیرضا (۱۳۷۷) دائرةالعارف تطبیقی علوم اجتماعی، تهران، کیهان، چاپ اول، کتاب اول.

شبستری، محمود (۱۳۸۲) گلشن راز، به تصحیح دکتر کاظم دزفولیان، چاپ دوم، انتشارات طلایه، تهران.

ضیمران، محمد (۱۳۸۳) درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر، نشر قصه، چاپ دوم، تهران.

فلاح محمد صادق و نوحی (۱۳۹۱) ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری، هنرهای زیبا، دوره ۱۷، شماره ۱.

فیاض و سرفراز (۱۳۹۰) نشانه‌شناسی چشم‌اندازهای فرهنگی در جغرافیای فرهنگی؛ راهبردی مفهومی برای فهم و کشف معنا، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، شماره ۴.

کایلی، پل و لیتز، یانتس (۱۳۸۰) نشانه‌شناسی، محمد نبوی، تهران، شیرازه، چاپ اول.

گیرو، پی‌یر (۱۳۸۳) نشانه‌شناسی، محمد نبوی، تهران، آگه، ۱۳۸۳، چاپ دوم.

لنگ، جان (۱۳۸۹) آفرینش نظریه‌های معماری، انتشارات دانشگاه تهران.

ماجدی، حمید و سعیده زرابادی (۱۳۸۹) جستاری در نشانه‌شناسی شهری، هویت شهر، شماره ۴.

مامفورد، لوییز (۱۳۸۵) فرهنگ شهرها، ترجمه عارف اقوامی مقدم، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

مددپور، محمد (۱۳۸۳) آشنایی با آرای متفکران درباره هنر، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، تهران.

منان ریسی، محمد و دیگران (۱۳۹۳) درآمدی بر رمز و رمزپردازی در معماری دوران اسلامی، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲.

میرشاهزاده و دیگران (۱۳۹۰) نقش فضای مرزی-پیوندی در فرآیند آفرینش معنا، هویت شهر، شماره ۹. Czepczynski, Mariusz (2008), Cultural Landscapes of Post-socialist Cities Representation of Powers and Needs, Ashgate Publishing Limited, England.

Anderson, D. 1987, Creativity and the Philosophy of C. S. Peirce, Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers.

Bergman, Mats ; Paavola, Sami (eds) 2003, The commons dictionary of Peirce's terms - Peirce's terminology in his own words, www.helsinki.fi/science/commens/dictionary.html page

Deledalle, Gérard 2000, Charles S: Peirce's philosophy of signs – Essays in comparative semiotics, Indiana University Press.

Copleston, Frederick 1946, A history of philosophy,

Volume VIII – Bentham to Russell, The philosophy of C. S. Peirce, pp. 304-329.

Everaert-Desmedt, Nicole 1990, Le processus interprétatif. Introduction à la sémiotique de Ch. S. Peirce, Mardaga.

Marty, Robert 1990, L'algèbre des signes, Essai de sémiotique scientifique d'après C.S. Peirce, Amsterdam : John Benjamins.

Shook, John R., Margolis, Joseph (ed.) 2006, A companion to pragmatism, Blackwell, Charles Sanders Peirce by Vincent M. Colapietro, pp. 13-29.

Merrell, Floyd, (1997), "Peirce, Signs, And, Meaning" University of Toronto Press Incorporated Toronto Buffalo London

Peirce, Charles S. 1931-1935, Collected Papers, vol. 1-6, Cambridge (Massachusetts) : Harvard University Press.

Peirce, Charles S. 1958, Collected Papers, vol. 7-8, Cambridge (Massachusetts) : Harvard University Press

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۴۴۴ ■

بررسی میزان دست یابی دولت به اهداف طرح مسکن مهر: مطالعه موردی شهر جدید پردیس تهران

روح اله نوری* - عضو هیات علمی دانشگاه خوارزمی، دانشکده مدیریت، تهران، ایران.
مرضیه بوربورآذری - کارشناس ارشد مدیریت فناوری اطلاعات دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
مهديه بوربورآذری - کارشناس ارشد مدیریت فناوری اطلاعات دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

چکیده

یکی از نیازهای اساسی هر کشوری، تامین مسکن برای افراد جامعه است. فاکتورهای متعددی در تهیه مسکن مناسب برای تمامی اقشار جامعه وجود دارد که توجه به همه آنها از جمله وظایف مهم دولت هاست. از مهم ترین این عوامل می توان به مکان یابی و تامین زمین مناسب برای ساخت شهرها و مناطق مسکونی، کاهش یا حذف بهای زمین از قیمت تمام شده مسکن و از همه مهم تر قیمت گذاری واحدها به طریقی که قدرت خرید را برای کلیه اقشار فراهم کند، اشاره کرد. یکی از طرح هایی که در طول سالیان گذشته به جهت تامین این نیاز اساسی در کشور پیاده شده است، طرح مسکن مهر است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی میزان دست یابی دولت به اهداف طرح مسکن مهر بوده و برای دست یابی به این هدف مطالعه موردی شهر جدید پردیس تهران انجام گرفته است. تجزیه و تحلیل داده های موجود در مورد شیوه های پیاده سازی پروژه مسکن مهر در شهر جدید پردیس، به وسیله نرم افزار SPSS انجام شد و نتایج نشان داد که پروژه مسکن مهر در تامین مسکن برای گروه های کم درآمد، حذف قیمت زمین از قیمت تمام شده مسکن و همچنین مکان یابی و تامین امکانات زیر بنایی موثر بوده است ولی در تامین تسهیلات بانکی ارزان قیمت و فراهم ساختن امکانات روبنایی موفق به دست یابی به اهداف موردنظر نگردیده است.

واژگان کلیدی: مسکن مهر، شهر جدید پردیس، SPSS.

Evaluating the Achievement of the Objectives of Mehr Housing Plan: Case Study of Pardis New City, Tehran

Abstract

One of the basic needs of each country is to provide house for individuals of the society. There are several factors which contribute to provide house for all classes of individuals. This issue is one of the important tasks of government. The most important factors in this field are location to construct the residential areas, proper and efficient usage of raw materials, provision of urban needs in new residential areas, most importantly, the pricing of the units in a way that provides purchasing power for all classes of individuals. One of the proposals in the past years in order to meet this basic need in the country is Mehr housing scheme. The aim of this study was to investigate the government achievement rate to the objectives of Mehr housing scheme. To achieve this goal, a case study of a new city Pardis in Tehran was conducted. Data analysis regarding implementation of Mehr housing project was conducted by SPSS, Lisrel software. The results displayed that Mehr housing project of new city pardis significantly reduce inequalities in housing, small investment, reduce costs of deprived households and increase the quality of housing.

Keywords: Mehr housing, new city pardis, SPSS, Lisrel

مقدمه

مدر مورد ضرورت بخش مسکن در ایران می توان بیان کرد که این بخش همواره به عنوان یکی از معضلات مهم کشور ما مطرح بوده و با عنوان یک ضرورت در جامعه قابل توجه بوده و بسیار سرنوشت ساز و تعیین کننده است (پورمحمدی و اسدی، ۱۳۹۲). در ایران، عامل اصلی ایجاد تقاضای بالقوه برای مسکن جمعیت است؛ به طوری که کلیه عواملی که سبب تغییر در جمعیت می گردند بر تقاضای مسکن نیز تأثیر می گذارند (لطفی و خیرخواه، ۱۳۹۱). مسأله تامین مسکن برای اقشار کم درآمد نه تنها در ایران بلکه در بسیاری از کشورهای جهان مورد توجه قرار گرفته است و تاکنون سیاست های مختلفی برای تامین مسکن گروه های کم درآمد در نظر گرفته و به اجرا در آمده است (خدائی و میره، ۱۳۹۰). برخی معتقدند پروژه مسکن مهر مفاید زیادی را برای مردم و مملکت به دنبال خواهد داشت. طرح مسکن مهر نه تنها بهره وری زمین شهری را به شدت بهبود می بخشد بلکه باعث ارتقای کیفیت زندگی شهری مطابق استانداردهای شهرسازی می شود. اگر با تهمیداتی بتوان این طرح را به صورت کامل به درون شهر هدایت کرد و از ظرفیت های موجود در درون شهرها به ویژه بافت های فرسوده شهری استفاده نمود به نحو بارزتری متوسط شاخص بهره وری زمین شهری را ارتقا خواهد بخشید. به علاوه ارتقای تراکم نفر در هکتار شهرهای موجود، بهسازی و نوسازی بافت های فرسوده کشور، استفاده از اراضی بایر و متروکه و خالی در درون شهرهای کشور و خارج کردن کاربری های نامناسب زندگی شهری به خارج از شهرها (نظیر پادگان ها، زندان ها، صنایع مزاحم و آلاینده) و در اختیار شهر قرار گرفتن اراضی استحصال شده می تواند تا بیش از ۲۰ سال دیگر، هرگونه نیاز به اسکان سرریز جمعیت شهری کشور را پوشش دهد. طرح مسکن مهر با اصلاح الگوی مصرف زمین شهری، می تواند صرفه جویی های متعدد دیگری را به دلیل جلوگیری از گسترش بی رویه سطح شهر برای کشور و مردم به همراه آورد. کاهش قابل توجه هزینه های

اسکان، کاهش هزینه های نگهداری شهرها، کاهش هزینه های امنیتی و انتظامی شهرها، کاهش هزینه های رفت و آمد خانوارها، کاهش مصرف انرژی و آلودگی هوا، کاهش هزینه های تامین زیرساخت های مورد نیاز شهری، کمک به حفظ محیط زیست و منابع طبیعی و در نهایت تخصیص بهینه منابع ملی با جلوگیری از نابودی باغات و اراضی کشاورزی از جمله این صرفه جویی هاست (آئینی، ۱۳۸۹).

به گفته سعیدی، رضوانی و کاظمی (۱۳۹۰)، سیاست های مسکن مهر از جمله مهم ترین سیاست های مسکن در دولت نهم و به تبع آن در دولت دهم بوده اند. این سیاستها با هدف ایجاد مسکن برای گروه های درآمد در زمره سیاست های ارزشی دولت درآمدند، اما تنها با تکیه بر مقوله اقتصادی که عمدتاً در برگیرنده قیمت زمین است، نمی توان بستری برای مکان گزینی استقرار چنین سیاست هایی فراهم ساخت. در پروژه مسکن مهر نهادهای متفاوت درگیر و موظف به انجام مسئولیت های فراگیر بوده و تحت تاثیر این طرح بزرگ قرار گرفتند. همین طور اهداف و مفاید زیادی برای این پروژه بر شمرده شده است و در عین حال مخالفینی نیز داشته است و همچنان مباحث دامنه داری در نقد این طرح در جریان است. حال باید دید پروژه مسکن مهر، در رسیدن به اهداف خود تا چه حد موفق عمل کرده است. درحقیقت این پژوهش در نظر دارد؛ میزان دست یابی دولت به اهداف طرح مسکن مهر را بررسی نماید. برای پاسخ به این سوال، شهر جدید پردیس برای مطالعه انتخاب شد. محمد ارونند کلهر، حسن اسماعیل پور و فریدون احمدی (۲۰۱۳)، تحقیقی با عنوان «بررسی عملکرد طرح مسکن مهر در ایران (مطالعه موردی: شهر سقز)» انجام دادند. پروژه مسکن مهر در شهر سقز به اهداف مورد نظر خود دست نیافته است و بین اهداف و آنچه در واقعیت وجود دارد شکاف دیده می شود.

مقوله مسکن گسترده و پیچیده است و نمی توان تعریف واحدی از آن ارائه کرد. در واقع تعریف و مفهوم عام مسکن یک واحد مسکونی نیست بلکه کل محیط

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مسکونی را شامل می شود، به عبارت دیگر مسکن چیزی بیش از یک سر پناه فیزیکی است و کلیه خدمات و تسهیلات عمومی لازم برای به زیستی انسان را شامل می شود و باید حق تصرف نسبتاً طولانی و مطمئن برای استفاده کننده آن فراهم باشد. در دومین اجلاس اسکان بشر (۱۹۹۶) که در استانبول برگزار شد مسکن مناسب چنین تعریف شده است: سرپناه مناسب تنها به معنای وجود یک سقف بالای سر هر شخص نیست؛ سرپناه مناسب یعنی آسایش مناسب، فضای مناسب، دسترسی فیزیکی و امنیت مناسب، امنیت مالکیت، پایداری و دوام سازه‌ای، روشنایی، تهویه و سیستم گرمایی مناسب، زیرساخت های اولیه مناسب مانند آب رسانی، بهداشت و آموزش، دفع زباله، کیفیت مناسب زیست محیطی، عوامل بهداشتی مناسب، مکان مناسب و قابل دسترسی از نظر کار و تسهیلات اولیه است که همه می بایستی با توجه به توانایی مردم تامین شود (جهان بین و پورمحمدی، ۱۳۸۹).

طرح مسکن مهر طرحی است که در سال ۱۳۸۶ با اهداف ایجاد تعادل میان عرضه و تقاضای مسکن با حذف قیمت زمین، تامین مسکن اقشار کم درآمد و بی بضاعت، کنترل و جلوگیری از افزایش بی رویه قیمت زمین و مسکن، رونق بخشی به تولید مسکن و افزایش حجم تولید مسکن، کاهش هزینه های مسکن (اجاره بها، رهن و خرید) از سبب هزینه خانوار، تامین نیازهای انباشتی و آتی مسکن و برقراری عدالت در دسترسی به مسکن مناسب و به تبع آن کاهش فقر و تامین مسکن جوانان مطرح گردید (رضائی و کمائی زاده، ۱۳۹۱).

شیوا آجیلیان ممتاز (۱۳۹۱) پژوهشی را تحت عنوان «روش های تامین مالی پروژه های مسکن اقشار کم درآمد» انجام داد. سیاست های مالی دولت نیاز به اصلاح دارد. از این رو به منظور تامین مسکن اقشار کم و میان درآمد و جلوگیری از شانه خالی کردن از زیر بار مسئولیت، روشن بودن تکلیف متقاضیان در زمینه مقدار نقدینگی لازم، همینطور متنوع بودن انتخاب، کوتاه شدن دست سودجویان و خارج شدن بازار مسکن از رکود، لزوم استفاده از سرمایه گذاری داخلی و خارجی

برای ساخت و ساز روشن می گردد تا بتوان ساختمان هایی ارزان قیمت تولید کنیم و بعد از مرحله تامین زمین توسط دولت از زمان اجرای طرح تا تحویل ساختمان مشکلات تامین مالی پروژه ها را به سرمایه گذار واگذار و دغدغه های این عرصه را کاهش دهیم. مسکن به عنوان یکی از نخستین نیازهای اساسی انسان دارای جایگاه ویژه ای در کلیه طرح ها و برنامه ریزی های جامع، طرح ریزی شهری، اقتصاد، سیاست و نظایر این هاست و از زیرشاخص های اصلی و تعیین کننده در برنامه ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور به شمار می آید (زیاری، پرهیز، مهدنژاد و اشتری، ۱۳۸۹). در عصر حاضر خرید واحد مسکونی نماد بزرگترین سرمایه گذاری فقرا است و واحدهای مسکونی شخصی بالغ بر ۷۵ تا ۹۰ درصد ثروت خانوارها در کشورهای در حال توسعه و گذار (اقتصادهای در حال تکوین) را تشکیل می دهد که مبلغ آن به سه تا شش برابر درآمد سالیانه خانوارها می رسد. افزون بر این مسکن حدود ۱۵ تا ۳۵ درصد کل سرمایه گذاری ها را در جهان شامل می شود. ساخت و ساز مسکن و بخش های مرتبط به آن حدود ۹ درصد از کل اشتغال جهانی را به خود اختصاص می دهد (خدائی و میره، ۱۳۹۰). در طرح جامع مسکن کشور، به طور کلی راهبردهایی برای تامین مسکن اقشار کم درآمد در نظر گرفته شده است که شامل این موارد است: تامین مسکن امن، سالم و در استطاعت خانوار برای کاهش هزینه خانواده ها، بدون تبعیض و برای همه، تولید و عرضه مسکن با کیفیت بالا و در حد تقاضا، بهبود شرایط سکونت، حفظ فرهنگ و هویت اسلامی و ملی، مدیریت بهینه بخش مسکن، جذب سرمایه های کوچک و ایجاد هماهنگی بین برنامه های مسکن، توسعه شهری و روستایی و سیاست های آمایشی و کاهش نابرابری های منطقه ای در برخورداری مناسب از مسکن (آجیلیان ممتاز، ۱۳۹۱).

به بیان کارشناسان و بیرانوند (۲۰۱۳) پروژه مسکن مهر یک پروژه بزرگ است که با ابعاد وسیع می تواند مسکن و اقتصاد را در ایران دگرگون سازد، سنجش آن از

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جدول ۱. جدول فراوانی های مشاهده شده و مقدار آزمون X²

نتیجه آزمون	sig	آماره X ²	مقولات متغیر	
			فراوانی مشاهده شده	
تائید فرضیه	۰,۰۰۰	۱۹۹	۲۳۲	پایین
			۱۴۴	متوسط
			۸	بالا تر از متوسط

تجزیه و تحلیل داده ها

نتایج فرضیه اول پژوهش

۱. فرضیه اول: «پروژه مسکن مهر در تامین مسکن برای گروههای کم درآمد موثر بوده است».
H₀: پروژه مسکن مهر در تامین مسکن برای گروههای کم درآمد موثر نبوده است.
H₁: پروژه مسکن مهر در تامین مسکن برای گروههای کم درآمد موثر بوده است.

برای گروههای کم درآمد از ترکیب شاخصهای (تحصیلات، میزان درآمد، ملکیت قبل از مسکن مهر و تعداد افراد تحت تکفل) یک شاخص ترکیبی با عنوان پایگاه اقتصادی اجتماعی با سه مقوله (پایین، متوسط و بیشتر از متوسط) حاصل شده است. برای آزمون فرضیه اول از آزمون کای اسکوار تک بُعدی استفاده می شود.

نتایج فرضیه دوم پژوهش

۲. فرضیه دوم: «پروژه مسکن مهر در تامین تسهیلات بانکی ارزان قیمت موثر بوده است».
H₀: پروژه مسکن مهر در تامین تسهیلات بانکی ارزان قیمت موثر نبوده است.
H₁: پروژه مسکن مهر در تامین تسهیلات بانکی ارزان قیمت موثر بوده است.

تسهیلات بانکی ارزان قیمت در دو شاخص پرسشنامه (سهولت شرایط دریافت وام و سهولت بازپرداخت وام) عملیاتی شده است.
برای آزمون فرضیه اول از آزمون کای اسکوار تک بُعدی استفاده می شود.

نتایج فرضیه سوم پژوهش

۳- فرضیه سوم: «پروژه مسکن مهر در تامین زمین

لحاظ نقاط ضعف و قوت و میزان دستیابی به اهداف آن مهم می باشد تا بتوان شکاف های بین اهداف و دستاوردها را ارزیابی کرده و اصلاحات لازم برای موفقیت این پروژه را فراهم نمود. این تحقیق نیز در راستای همین هدف انجام خواهد گرفت تا برنامه ریزان را به طرح ریزی بهتر سوق دهد. فرضیه های پژوهش عبارتند از:

۱. پروژه مسکن مهر شهر جدید پردیس در تامین مسکن گروه های کم درآمد موثر بوده است.
۲. پروژه مسکن مهر شهر جدید پردیس در تامین زمین مناسب موثر بوده است.
۳. پروژه مسکن مهر شهر جدید پردیس در تامین تسهیلات بانکی ارزان قیمت موثر بوده است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از منظر هدف، از نوع کاربردی می باشد و از نظر میزان کنترل متغیرها و روش گردآوری داده ها، این پژوهش از نوع توصیفی- تحلیلی می باشد. جمع آوری داده ها در این تحقیق ترکیبی از روش های کتابخانه ای و اسنادی بود. داده ها در این پژوهش با استفاده از بسته نرم افزاری SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جامعه آماری این پروژه ۲۷۶۰ متقاضی ساکن در پروژه های ۹۹ ساله هسا، توسعه گر ساختمان مهر و ساتراپ واقع در شهر جدید پردیس می باشند و حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران ۳۸۴ نفر برآورد شده است. داده های جمع آوری شده از ۳۸۴ نفر از ساکنین مسکن مهر و ۱۵ نفر کارشناسان خبره حوزه شهرداری و شهرسازی اخذ و تحلیل شده اند.

جدول ۲. جدول فراوان های مشاهده شده و مقدار آزمون X²

نتیجه آزمون	sig	آماره X ²	فراوانی مشاهده شده	مقولات متغیر
رد فرضیه	-	۱۰۸,۲۵	۰	سهولت همه مراحل
			۷۶	پیچیدگی اداری
			۸۴	پیچیدگی درخواست ضامن و مدارک
			۲۲۴	پیچیدگی همه مراحل
	-	۲۳۷,۲۵	۸۰	آسان
			۲۶۸	به سختی
		۳۶	غیر قابل پرداخت	
				شرایط اخذ وام
				دشواری در بازپرداخت

جدول ۳. جدول فراوان های مشاهده شده و مقدار آزمون X²

نتیجه آزمون	sig	آماره X ²	فراوانی مشاهده شده	مقولات متغیر	
رد فرضیه	۰,۰۰۱	۱۱,۲۶۷	۱	نلمناسب	
			۱۴	مناسب	
	۰,۷۹۶	۰,۰۶۷	۷	نلمناسب	
			۸	مناسب	
	-	۸,۰۶۷	۱۳	نلمناسب	
			۲	مناسب	
	۰,۱۹۷	۱,۶۶۷	۱۰	نلمناسب	
			۵	مناسب	
	۰,۷۱۰	۳,۲۶۷	۱۱	نلمناسب	
			۴	مناسب	
	۰,۴۳۹	۰,۶۰۰	۹	نلمناسب	
			۶	مناسب	
	۰,۰۲۰	۵,۴۰۰	۳	نلمناسب	
			۱۲	مناسب	
					مناسب بودن امکانات زیربنایی
					مناسب بودن امکانات آموزشی
				مناسب بودن امکانات فرهنگی	
				مناسب بودن امکانات امنیتی	
				مناسب بودن مراکز خرید	
				مناسب بودن بهداشتی درمانی	
				مناسب بودن وضعیت مکانی	

مناسب و امکانات زیربنایی و روبنایی مناسب موثر بوده است. مناسب و امکانات زیربنایی و روبنایی مناسب موثر بوده است. H۰: پروژه مسکن مهر در تامین زمین مناسب و امکانات زیربنایی و روبنایی مناسب موثر نبوده است. H۱: پروژه مسکن مهر در تامین زمین مناسب و امکانات زیربنایی و روبنایی مناسب موثر نبوده است. پاسخ به این سوالات از نتایج مصاحبه با صاحب نظران اخذ و تحلیل شده است. بدین معنا که در مورد مناسب و مطلوب بودن امکانات زیربنایی، روبنایی و مکانی از کارشناسان سوال شده است. برای آزمون فرضیه اول از

آزمون کای اسکوار تک بُعدی استفاده می شود.

نتیجه گیری و جمع بندی

نتایج آزمون فرضیات عباتنداز:

فرضیه اول؛ با بررسی داده ها مشخص شد که افراد دارای پایگاه اقتصادی اجتماعی پایین بیشتر از سایر گروه های اجتماعی از مسکن مهر استفاده نموده اند بنابراین می توان اذعان داشت که پروژه مسکن مهر شهر جدید پردیس در تامین مسکن برای گروه های کم درآمد موثر بوده است.

فرضیه دوم؛ بررسی داده ها نشان داد که بیشتر متقاضیان از شرایط دریافت وام و به ویژه شرایط بازپرداخت ناراضی بوده و بیان داشتند که مبلغ اقساط پرداختی بالا بوده و با توجه به میزان درآمد ماهیانه، بازپرداخت تسهیلات برای ایشان به سختی امکان پذیر است، لذا معناداری این فرضیه رد می گردد.

فرضیه سوم؛ نتایج حاصل از تحقیق نشان داد از دیدگاه کارشناسان، پروژه مسکن مهر شهر جدید پردیس در تامین امکانات زیربنایی و همچنین مکان یابی کاملا موثر بوده ولی در مورد امکانات روبنایی فراوانی های مشاهده شده، نشان می دهد که مسکن مهر پردیس در تامین امکانات روبنایی موفق نبوده است، اگر چه در تامین امکانات زیربنایی و مکانی موفق بوده است، البته بررسی ها نشان می دهد این شرکت در مورد پروژه های جدید خود که هنوز به متقاضیان تحویل داده نشده این مشکل را برطرف کرده و در پروژه های جدید، احداث طرح های روبنایی هم زمان با ساخت واحدها آغاز شده و قبل از تحویل واحدها آماده بهره برداری خواهند شد.

در این پروژه برای سنجش اعتبار یا روایی ابزار اندازه گیری، سوالات پرسشنامه قبل از اجرا در اختیار چند نفر از اساتید و خبرگان شهرسازی قرار گرفته و مورد تایید واقع شد. برای تعیین پایایی سوالات پرسش نامه از روش تصنیف استفاده شده و با بدست آمدن ضریب همبستگی ۰/۷ مشخص گردید که آزمون از ضریب اعتماد (پایایی) بالایی برخوردار است. نتایج پژوهش کارشناسان و بیرانوند (۱۳۹۱) حاکی از آن است که

از نقاط قوت پروژه مسکن مهر در خرم آباد اشتغال زایی و بهبود الگوی زندگی شهری بوده است. از نقاط ضعف آن عدم وجود طرح مناسب اولیه و توجیه فنی آن می باشد. نتایج این پژوهش در زمینه بهبود الگوی زندگی با تحقیق حاضر هم راستاست و بر تاثیر آن صحه می گذارد. ستار زاده (۱۳۸۸) تحقیق خود را بر روی بررسی شاخص های جمعیتی مسکن ایران در سال ۱۳۸۵ انجام داد. یافته های این پژوهش به دلیل رویکردی که نیاز کشور در تامین مسکن بیشتر با هزینه کمتر دارد، در راستای تأیید طرح مسکن مهر است و به این جهت با پروژه حاضر مطابقت دارد. در پژوهش سعیدی رضوانی و کاظمی (۱۳۹۰)، مسکن مهر شهر نطنز مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج این پژوهش بر کارایی مسکن مهر در صورت مکان یابی درست و موثر، صحه میگذارد و بنابراین در راستای تأیید تحقیق حاضر است. اروند کلهر، اسماعیل پور و احمدی (۱۳۹۲) پژوهش خود را بر روی عملکرد پروژه مسکن مهر در شهر سقز انجام دادند. نتایج حاصل از پژوهش با نتایج تحقیق از لحاظ وجود نارضایتی در منابع و تسهیلات بانکی سازگار است ولی از سایر جهات سازگار نیست و علت آن می تواند تفاوت در پیمانکاران پروژه مربوطه یا محل اجرای آن باشد.

رضائی و کمائی زاده (۱۳۹۱) دست یابی به اهداف مسکن مهر پروژه فاطمیه شهر یزد را در زمینه های اقتصاد خانوار و فراهم آوردن مسکن با کیفیت را برای قشر نیازمند مورد مطالعه قرار دادند. نتایج حاصل از پژوهش با نتایج تحقیق از لحاظ وجود نارضایتی در منابع و تسهیلات بانکی سازگار است و با توجه به اینکه میزان رضایت مندی متقاضیان از کیفیت و امکانات پروژه منفی نبوده و متوسط برآورد شده است، طرح مسکن مهر را تایید نموده و بر نتایج این پروژه صحه می گذارد.

پیشنهادات این تحقیق عبارتند از:

۱. با توجه به بررسی پژوهش های صورت گرفته بر روی طرح مسکن مهر، در خصوص شاخص تامین زمین مناسب، جهت حصول نتیجه مثبت همانند شهر جدید

پردیس پیشنهاد می‌گردد؛ مطالعات جامع در خصوص مکان‌یابی و جانمایی پروژه‌ها در سطح کشور صورت گیرد. تامین خدمات زیربنایی و روبنایی در سایت‌های مسکن مهر هم‌زمان و قبل از شروع ساخت پروژه‌ها در دستور کار قرار گیرد.

۲. با توجه به اینکه یکی از اهداف اصلی طرح مسکن مهر تامین مسکن و سهولت دسترسی فاقدین مسکن به ویژه گروه‌های کم‌درآمد به خانه مناسب می‌باشد و با لحاظ این نکته که یکی از سیاست‌های مالی به منظور تامین هزینه‌های مسکن مهر ارائه تسهیلات بانکی ارزان قیمت به متقاضیان است و نظر به مشکلات مالی گروه هدف، پیشنهاد می‌گردد؛ افزایش مبلغ تسهیلات بانکی، کاهش مبلغ اقساط و بالا بردن زمان بازپرداخت آن در دستور کار قرار گیرد. پیش‌بینی و بررسی میزان تقاضا قبل از ساخت واحدها به لحاظ همساز سازی عرضه و تقاضا صورت گیرد. داده‌های بر روی بانک‌های اطلاعاتی کشوری و شهری متقاضیان مسکن مهر به منظور بررسی شرایط متقاضیان و سنجش تعداد خانوارهای کم‌درآمد که مشمول این طرح شده‌اند، جهت تعیین میزان دقیق موفقیت این شاخص در کل کشور و بهره‌برداری و استفاده از آن در ادامه و تکمیل طرح و طرح‌های مشابه، انجام گردد.

۳. با توجه به اینکه یکی از اهداف طرح مسکن مهر ارتقاء کیفی و کمی مسکن تولیدی کشور است و می‌توان گفت شهر جدید پردیس تجربه موفق در این زمینه داشته است، پیشنهاد می‌گردد؛ صنعتی‌سازی و استفاده از فناوری‌های نوین در ساخت واحدهای مسکن مهر به صورت گسترده در کشور بکار گرفته شود. استفاده از تولیدات مرغوب و با کیفیت داخلی به منظور کاهش قیمت تمام شده و ارتقاء کیفی صورت گیرد. نظارت بیشتر بر روند ساخت با بکارگیری مشاورین در کنار نظام مهندسی جهت ارتقاء کمی و کیفی مسکن تولیدی صورت گیرد.

منبع

آجیلیان ممتاز، شیوا. (۱۳۹۱) روش‌های تامین مالی پروژه‌های مسکن اقبال کم‌درآمد. همایش ملی

عمران و توسعه پایدار، مشهد، موسسه آموزش عالی خاوران.

آئینی، محمد. (۱۳۸۹) مسکن مهر: اصلاح الگوی مصرف زمین شهری و ارتقای کیفیت زندگی شهری. اقتصاد مسکن، شماره ۴۷ و ۴۸، ۴۳-۳۱.

جهان‌بین، رضا؛ پورمحمدی، محمد رضا. (۱۳۸۹) راهبردهای اساسی تامین مسکن گروه‌های کم‌درآمد شهری: مطالعه موردی شهر تبریز. فصلنامه جغرافیایی چشم‌انداز زاگرس، ۲ (۳)، ۱۳۷-۱۱۹.

خدایی، زهرا و محمد، میره. (۱۳۹۰) مروری بر تجارب جهانی در زمینه تامین مسکن گروه‌های کم‌درآمد شهری. اولین کنفرانس اقتصاد شهری ایران، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.

رضائی، محمد رضا؛ کمائی زاده، یعقوب. (۱۳۹۱) ارزیابی میزان رضایت مندی ساکنان از مجتمع‌های مسکن مهر. مطالعه موردی سایت مسکن مهر فاطمیه شهر یزد. فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات شهری، ۵، ۲۶-۱۳.

زیاری، کرامت‌الله؛ پرهیز، فریاد؛ مهندزاد، حافظ و اشتري، حسن. (۱۳۸۹) ارزیابی مسکن‌گروه‌های درآمدی و ارائه برنامه تامین مسکن اقبال کم‌درآمد. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۷۴، ۲۱-۱.

ستارزاده، داوود. (۱۳۸۸) بررسی شاخص‌های جمعیتی مسکن ایران در سال ۱۳۸۵. فصلنامه جمعیت‌شماره ۶۷ و ۶۸، ۷۹-۵۷.

سعیدی رضوانی، نوید و کاظمی، داوود. (۱۳۹۰) بازشناسی چارچوب توسعه درون‌زا در تناسب با نقد سیاست‌های جاری توسعه مسکن مهر: نمونه موردی شهر نطنز. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۷۵، ۱۳۲-۱۱۳.

لطفی، صدیقه؛ خیرخواه، زلیخا. (۱۳۹۱) بررسی کمی و کیفی و پیش‌بینی مسکن مورد نیاز. فصل‌نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۴ (۱۲)، ۵۸-۴۱.

Arvand Kalhor, M., Esmailpour, H., & Ahmadi, F. (2013). Evaluation the Performance of the Mehr

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

Housing Project in Iran (Case Study Saqez City).
Middle-East Journal of Scientific Research, 15 (5),
707-711

Karshenasan, A., & Beiranvand, M. (2013). A review
on weaknesses and strengths of delivering Mehr
housing project in terms of achieving economical
goals. Management Science Letters, 3, 2521-2530

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۴۵۲ ■

معماری و شهرسازی اسلامی از منظر حکمت وجود

مریم موسوی راد* - کارشناس ارشد معماری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام (ره) - شهر ری، تهران، ایران.

پوران احمدوند - کارشناس ارشد معماری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام (ره) - شهر ری، تهران، ایران.
مهدي علم بیگی - کارشناس ارشد معماری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، قزوین، ایران.

چکیده

مراتب وحدت وجود و حکمت خالده از مهمترین موضوعات در حوزه قلمرویی معماری و شهرسازی اسلامی است که بازتابی گسترده و فراگیر در طول تاریخ داشته است و به انواع و اظوار مختلف در معماری ایران اسلامی به ظهور رسیده است. از سویی دیگر، معماری را شاید بتوان یکی از مهم‌ترین هنرها در حکمت خالده و بررسی‌های کیهان‌شناختی دانست که سنت‌گرایان در باب آن بسیار سخن گفته‌اند و آرای آنان عمدتاً نگاهی انتقادی به جانب نگرش مدرنیست‌ها به هنر معماری دارد. در این مقاله تلاش می‌شود در مقایسه‌ای میان آرای سنت‌گرایان و آرای مدرنیست‌ها در باب هنر معماری به روح حکمت وجود و حکمت خالده و تلقی آن از معماری و طراحی شهرها نزدیک شد. روش تحقیق این مقاله، توصیفی-تحلیلی است که از روش اسنادی و استدلال منطقی نیز بهره برده است. در پایان نیز مراتبی از تجلی مفهوم حکمت وجود و بالاخص حکمت خالده در پدیداری اش در هنر معماری و شهرسازی بیان شده و مصادیق و مظاهر آن به اختصار بیان گردیده است.

واژگان کلیدی: معماری اسلامی، شهر اسلامی، کیهان‌شناخت، خرد جاودان، حکمت وجود.

Islamic architecture and urban planning from the perspective of wisdom of existance

Abstract

There is much unity and wisdom of existance and perennial philosophy of the most important topics in the field of Islamic architecture and urban territoriality that reflect the wide and universal history and the different types and modes of Islamic Iranian architecture is emerging. On the other hand, perhaps one of the most important architectural arts perennial philosophy and cosmology studies is that traditionalists have spoken about it And their votes are mostly critical look at the attitude of modernist architecture. This article attempts to compare the views of traditionalist and modernist ideas about architecture are the spirit of wisdom and perennial philosophy and its conception of architecture and design was nearby towns. The methodology of this paper is to describe - analytical and logical reasoning also benefited from a documentary approach. Finally, there is a degree of expression of wisdom and especially the perennial philosophy in its phenomenal architecture and urban planning and its manifestations are briefly explained and examples were mentioned.

Key words: Islamic architecture, Islamic city, cosmological, eternal wisdom, wisdom there.

مقدمه

در آغاز دهه دوم قرن بیست و یکم، پرسش‌هایی بنیادین در باب ماهیت، غایت و نظم وجود همچنان به قوت خود باقی‌اند که بازتاب آنها در هنرها و خاصه معماری و شهرسازی از اهمیتی دوچندان برخوردار شده است. در این زمانه، تصویر کیهان‌شناختی سنتی به نظام هستی و منجمله معماری و شهر، تحت تأثیر جریان مدرنیسم خواه ناخواه دستخوش تغییر شده است؛ هرچند نه آن تغییری که قلب‌کننده ماهیت حقیقت باشد بلکه تغییری که عمدتاً در نمودها و ظواهر تلقی از جهان به وقوع پیوسته است. علوم فیزیکی به مدد فناوری‌های پیشرفته عرصه‌های نوینی از واقعیت را در ابعاد، فاصله‌ها و پیچیدگی‌های غیرقابل تصور رقم زده‌اند. امروزه، «قلمروهای کیهانی» به طرز قابل ملاحظه‌ای وسیع‌تر و سناریوهای کیهان‌شناختی نیز بسیار پیچیده‌تر شده‌اند. مهم‌ترین و بنیادی‌ترین تفاوت میان نگاه سنت‌گرایان و نگاه مدرن به هنر معماری این است که مراتب حکمت وجود و حکمت خالده، «فضامندی» را عرصه‌ای یکپارچه می‌بیند که در آن «کیهان‌شناخت»، جغرافیا، بدن انسان و معماری همگی در کنار یکدیگر، بدون واسطه و در وحدتی وجودی قرار دارند اما در نگاه مدرن این فضامندی یکپارچه، تفرق یافته و ماهیتی قطعه‌قطعه و مجزا از یکدیگر پیدا کرده و هر عنصر جهان مختص به خود را دارد. مهم‌ترین نتیجه این نوع نگاه در زندگی انسان مدرن آن است که ایده‌های کیهان‌شناخت قرب خود

را در زندگی افراد و مناسبات فضایی از دست داده و به طریقی نامناسب بسیار پیچیده شده‌اند. براساس این تفاوت بنیادین است که طرح این نوشتار شکل گرفته و مسائل بر این پایه تبیین می‌شوند. به عنوان مثال، «غزالی» در کتاب احیای علوم‌الدین آورده است: «زمانیکه یک معمار جزئیات یک اثر معماری را به تصویر می‌کشد و سپس براساس نقشه، آن بنا را در عرصه وجود می‌آورد مانند خالق زمین و آسمان است که نسخه اعظم عالم را در لوح محفوظ از آغاز تا پایان نوشته و سپس آن را در عرصه وجود می‌آفریند»، که نشانی بارز از مفهوم نمادگرایی در معماری اسلامی است.^۱ این مقایسه زیبای غزالی، شوقی را رقم می‌زند تا به جستاری در باب یافتن سرچشمه‌های هنر معماری، این هنر کهن و نخستین بشر بر روی زمین، در آموزه‌ها و مفاهیم معنوی و عرفانی اسلام دست زد و در این میان بهترین منظر برای چنین جستاری به یقین نگاه ابن‌عربی و نیز بزرگان حکمت خالده است که با نگرش عمیق و سنت‌گرایانه خود به دقایق موجود در نگاه عرفان اسلامی به هنر معماری پرداخته‌اند و تجلی امر قدسی در قالب آثار هنری معماری را به زیبایی تبیین کرده‌اند. در این مقاله مراتب حکمت وجود و موارد پدیداری آن در هنر و صناعت معماری و شهرسازی به اختصار بیان شده و مصادیق مربوطه به آن مورد اشاراتی قرار گرفته است.

مدیریت شهری

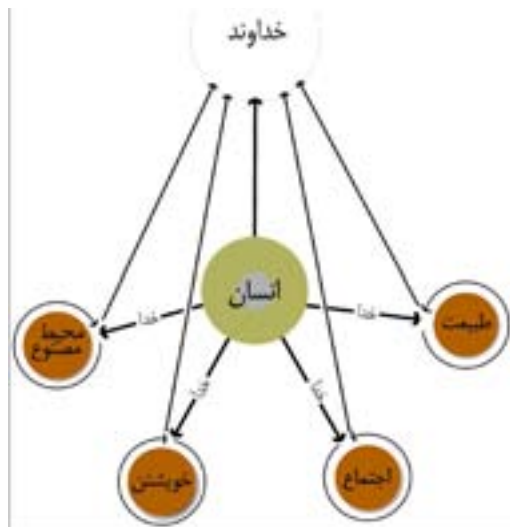
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۵۴

۱. نخستین حلقه اندیشه‌ورزانی که پیروان حکمت خالده را تشکیل می‌دادند تیتوس بورکهارت، سیدحسین نصر و مارتین لینگس بودند. این افراد از این لحاظ در این پژوهش حائز اهمیت هستند زیرا رویکردی مبتنی بر حکمت خالده را برای مطالعه و تحقیق اسلام و میراث غنی هنری و معمارانه آن توسعه بخشیدند. آن‌ها می‌کوشند تا نشان دهند چگونه در اسلام پیش از مدرنیسم، تجربه عرفانی به طریقی اجتناب‌ناپذیر در همه وجوه زندگی، من جمله فعالیت‌های خلاقانه آفرینش‌گری، تنیده و نفوذ داشته است. در نظر آنان، معنویت تصوف در همه اشکال متفاوت بیانی قابل مشاهده است و حضور دارد و این حضور در عرصه هنر و به‌ویژه هنر معماری آشکار است. در نزد حکمت خالده، تصوف چیزی بیش از یک علاقه‌اندیشه‌ورزانه صرف است، در حقیقت برای آن‌ها تصوف نوعی طریقت زندگی و جستجویی همیشگی به دنبال دانش است.

برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر.ک: «مسئله وجود در مکتب ابن عربی» تألیف غلامرضا اعوانی. و محی الدین ابن عربی، «فتوحات مکیه»، ترجمه محمد خاجوی، انتشارات مولی، جلد اول، و مقاله «مساله وجود در مکتب ابن عربی»، دکتر غلامرضا اعوانی، چاپ شده در کتاب آیت حسن (جشن نامه بزرگداشت استاد حسن زاده آملی)، صفحه ۱۳۳.

مبانی نظری مفهوم وجود

در باب مفهوم وجود می توان اشاره کرد که به قول اکهارت: «حیات چیست؟ وجود خدا حیات من است. اگر حیات خدا حیات من است، پس بودن خدا، بودن من و هستی او هستی من است. نه بیشتر و نه کمتر» (کاکایی، ۱۳۷۸، ص ۳۴). راجع به مفهوم وجود در کتب کلام و فلسفه و عرفان چهار قول ذکر شده است^۱:

۱- تصور مفهوم وجود بدیهی، بلکه ابده بدایه و اعرف معارف است، حتی حکم به این بدهت نیز بدیهی است لذا قائلان و به این قول نه به تحدید و تعریف وجود پرداخته اند و نه برای اثبات بدهتشان دلیل و برهانی آورده اند؛ بلکه تعریف آنرا از نوع لفظی و شرح الاسمی دانسته اند؛

۲- تصورش بدیهی ولی حکم به بدهتشان نظری و نیازمند دلیل و برهان است (قول امام فخر رازی)؛
۳- تصورش نظری و قابل تعریف است (نظر اشعری و پیروانش)؛

۴- تصورش ممکن نیست، تا چه رسد به اینکه بدیهی باشد و حق، قول اول است که مفهوم وجود ابط مفاهیم است و جمهور فیلسوفان و عارفای اسلام این قول را پذیرفته اند (جهانگیری، ۱۳۷۸، ص ۲۴۲).

اعتقاد اساسی تصوف، مخصوصا به آن صورت که توسط محیی الدین و مکتب او تفسیر شده، وحدت متعالی وجود یا وحده الوجود است که از همین لحاظ بسیاری از دانشمندان جدید وی را به مکتب همه خدایی (پانتئیزم) یا همه در خدایی (پان انتئیزم) یا وحدت جوهری وجود متهم کرده اند، و در زمانی بسیار نزدیکتر به ما او را پیرو مکتب «تصوف طبیعی» شمرده اند. ولی همه این تهمتها بی اساس است، از آن جهت که اینان نظریات عرفانی «ابن عربی» را به جای فلسفه می گیرند، و این امر را در نظر نمی آورند که راه عرفان از فیض و برکت الهی و ولایت جدا نیست:

نمودار ۱. رابطه انسان مومن و عالم وجود و پدیداری وحدت وجود در عالم هستی و زمینه بروز آن در صنعت معماری و شهرسازی؛ ماخذ: نقی زاده، ۱۳۹۴، ص ۴۸.

۱- آولا مکتب همه خدایی یک دستگاه فلسفی است، در صورتی که ابن عربی و پیروانش هرگز ادعای پیروی از یک دستگاه فلسفی (از هر قبیل که باشد) یا اختراع آنرا نداشته اند و

۲- ثانیاً از آن جهت که مکتب همه خدایی مستلزم یک پیوستگی جوهری و «مادی» میان خداوند و جهان است، در صورتی که شیخ نخستین کس است که تعالی مطلق خداوند را نسبت به هر یک از مقولات، و از جمله جوهر، اظهار داشته است (نصر، ۱۳۸۲، ص ۱۰). با اینکه رگه ها و ریشه هایی از وحدت وجود در جریانهای فکری قبل از قرن هفتم هجری قمری، اعم از اسلامی و غیر اسلامی، دیده می شود ولی مذهب وحدت وجود به گونه ای کامل و به صورت مشروح و منظم پیش از ابن عربی نبوده و او نخستین صوفی و عارفی است که در عالم اسلامی با ایمان راستین و شور و شوق فراوان این اصل و اساس را استوار ساخته است و با قلم توانایش و به برکت صفای باطنش به شرح و بسط آن پرداخته است.^۲ وحدت وجود که اساس تعلیم

۳. برای اطلاعات بیشتر درباره جدایی وحدت وجود از پانتئیزم، ر.ک «introduction to sufi Doctrine»، تالیف پور کهارت، فصل

۳ و ر.ک به مقاله «pantheism, Indian and neo-platonic» نوشته coomaraswamy

و همچنین برای تفاوت وحدت وجود با تصوف طبیعی، ر.ک نوشته فریتویف شووان در کتاب «NOSIS, DIVINE WISDOM» «is there a Natural Mysticism».

نمودار ۲. مراتب تشبیه و تنزیه از وجود ذات احدیت در معماری و شهرسازی اسلامی؛ ماخذ: حمزه نژاد و نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۸۱.

مظاهر جمال الهی	آرامش و امنیت، ظرافت و لطافت، زیبایی، صمیمیت و انس، صراحت و صفاقت، رحمت، کرامت، سلامت، خلاقیت، دعوت کنندگی عام، هم نشینی یا مخاطب
مظاهر جلال الهی	سلطنت و هیبت، چند لایه و عمیق، عزت و سخنی، شرافت، بجا و متناسب، وحدت، غلبه و قهر

جدول ۱. مظاهر جمال و جلال خداوندی (وجود مطلق واحد) و پدیداری آن در عالم وجود؛ ماخذ: نقره کار،

۱۳۸۷، ص ۱۱۷.

نوع رمزپردازی	رکن اصلی در فرایند رمزپردازی	قوای هدف در فرایند رمزپردازی
رمزپردازی استقرایی	دال (ظاهر یا کالبد اثر)	قوای حسی
رمزپردازی استنباطی	مدلول (باطن یا معنای اثر)	قوای عقلی و شهودی

جدول ۲. انواع مختلف رمزپردازی در معماری و شهرسازی اسلامی ناظر به مراتب وحدت وجود و

حکمت خالده؛ ماخذ: رئیسی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۰۸.

ناشی شده است و اساس فلسفه اوست (زرین کوب، ۱۳۷۸، ص ۱۱۸). این مفاهیم در قالب تشبیه و تنزیه از وجود ذات احدیت در معماری و شهرسازی اسلامی دیده شده که در نمودار زیر مورد اشاره قرار گرفته است.

کیهان شناخت

کیهان شناخت، علم شناخت کیهان است که مشتمل بر خاستگاه، ساختار، اجزاء، نظم و سامان و قوانین حاکم بر آن می باشد. این عرصه پیچیده و چندوجهی محل تقاطع فلسفه، الهیات و علوم طبیعی است و

عرفانی ابن عربی است و در کتب او، خاصه در فصوص الحکم به عبارات مختلف بیان شده است، مبنی بر این فکرت است که وجود حقیقتی است واحد و ازلی. این وجود واحد ازلی البته خداست و وجود تنها، وجود اوست و بدین گونه عالم خود مستقلاً وجود و حقیقتی ندارد، وهم و خیال صرف است و وجود حقیقی یک چیز بیش نیست. عالم با تمام اختلافاتی که در اشکال و صورتهای کائنات آن هست چیزی نیست الا مظاهر گوناگون حقیقتی واحد که همان وجود الهی است و در واقع از همین نظریه است که تمام آرای ابن عربی

۴. کیهان اسلامی متشکل از دو ساحت الغیب و الشهاده، یا به عبارتی ساحت قدسی و ساحت بشری، است که هر کدام سکنه خود و نظم و سامان مخصوص به خود را دارد. جهان الشهاده یا مرئی تشکیل یافته از نه کره متحدالمرکز، هفت سیاره که با سپهری از ستارگان ثابت احاطه شده اند و دورترین سپهر یا همان عرش الهی که فاقد ستارگان است. هفت آسمان بر روی هفت زمین با ساختاری گنبدمانند و براساس اندازه استقرار یافته اند.

مهم‌ترین پرسش کنجکاوانه انسان که «ز کجا آمده‌ام آمدن‌ام بهر چه بود به کجا می‌روم آخر نمایی وطنم» می‌پردازد. تا پیش از شکل‌گیری علم فیزیک مدرن، کیهان‌شناخت یکی از اشتغالات عالمان الهیات، عرفا و اهل راز و فیلسوفان بود و یکی از شاخه‌های مهم علوم دینی را تشکیل می‌داد. همه ادیان جهان، برای پیروان‌شان تعریفی منطقی از نحوه آفرینش، همراه با تعریفی از چشم‌انداز و نظم کیهانی و مهم‌تر از سرنوشت انسان در آخرت را به دست می‌دهند. بنابراین آموزه‌های کیهان‌شناختی، نه فقط به دلیل اعتبار علمی‌شان بلکه همچنین به خاطر تقویت رمزگان اخلاقی و دینی این ادیان واجد معنا و اهمیت بودند.

در اسلام، مهم‌ترین منابع ایده‌های کیهان‌شناختی قرآن و حدیث بودند. قرآن ارجاعات زیادی به عناصر کیهان‌شناختی می‌دهد، عناصری مانند عرش، کرسی، قلم، لوح، آسمان و زمین، در باب آفرینش و رستخیز، بهشت و جهنم؛ و عمده این ارجاعات نیز به طریقی انتزاعی صورت گرفته است و این حدیث است که بیشتر اطلاعات موردنیاز را برای قرار دادن این عناصر قرآنی در

قالب یک ساختار معمارانه منسجم فراهم می‌آورد. در نگاهی وسیع‌تر، دو شیوه تفکر کیهان‌شناختی در سنت اسلامی وجود دارد:

۱. «شیوه نقلی»: شیوه نقلی به احادیث نقل شده از پیامبر اسلام (ص) و اصحاب‌اش می‌پردازد که حقایق مسلم و غیرقابل جدل^۵ اسلام را تشکیل می‌دهند و بنیادهایی ضروری برای تأملات کیهان‌شناختی محسوب می‌شوند.

۲. «شیوه عقلی»: شیوه عقلی، به تفسیر عقلانی و استدلالی قرآن و سخنان پیامبر (ص) می‌پردازد و در سه سپهر فکری متفاوت شکل گرفته است: ۱. الهیات و فن جدل، ۲. فلسفه و علم، ۳. هرمنوتیک و عرفان^۶. علیرغم تفاوت‌های موجود میان این شاخه‌های مختلف تفکر کیهان‌شناختی، پیوستگی‌ها و مشابهت‌هایی نیز در آن‌ها وجود داشت من جمله دوگانه‌انگاری ساحت محسوس و ساحت معقول؛ یا همان فیزیک و متافیزیک و پذیرفتن زمین به عنوان مرکز عالم.

نمادگرایی و حکمت خالده

نمادگرایی یکی از مباحث معاصر در بسیاری از حوزه‌هاست

۵. اصحاب علم کلام، متألهانی بودند که به درک و تفسیر وحی الهی درون زمینه‌های زبان‌شناختی می‌پرداختند و حقایق اسلامی را بنیادی قابل قبول برای جدل‌های‌شان مفروض می‌داشتند. از این نظر، اهل کلام با فلاسفه و دانشمندانی مانند کندی، رازی و ابوریحان بیرونی که بیشتر بر مشاهده و تعقل انسان در تفکر کیهان‌شناختی‌شان تأکید داشتند، متفاوت بودند. در سپهر اندیشه‌ای فلسفه و علم، مسلمانان موفقیت‌های زیادی در زمینه‌های ستاره‌شناسی، ریاضیات، هندسه، جغرافیا، پزشکی و کیمیاگری کسب کردند که این یافته‌های جدید به طرز معناداری در تطور و پیچیده‌تر شدن نگاه کیهان‌شناختی‌شان تأثیر گذاشت. در این زمان جهان‌بینی اسلامی از ایران و یونان نیز تأثیر پذیرفته بود. در چنین زمانه‌ای، عارفان سبکی هرمنوتیکی در تفکر کیهان‌شناختی بنا نهادند که همه وجوه دانش آن زمان را در ساختاری یکپارچه مورد استفاده قرار می‌داد. نقطه اوج و قله درخشان عرفان اسلامی محی‌الدین ابن عربی است که کیهان‌شناسی پیچیده‌اش سیطره‌ای بلامنازع بر تفکر اسلامی پیدا می‌کند. برخلاف فلاسفه و دانشمندانی که از علم‌الحدیث در کارشان استفاده نمی‌کردند اهل تصوف از قرآن و احادیث در آموزه‌های کیهان‌شناختی خود استفاده می‌کردند.

۶. در شیوه عقلی، با شکل‌گیری علم کلام عقل‌گرایان و جدلیونی به میدان آمدند که براهین کیهان‌شناختی پیچیده‌ای در باب مسائلی مانند وجود خداوند، خلقت، ماهیت وجود و جبر و اختیار مطرح نمودند که از منظری تاریخی تولد این جریان در زمان امام محمدباقر (ع) در سال ۵۷ هجری صورت گرفت و اوج آن در عصر امام صادق (ع) در سال ۸۳ هجری بود و در ادامه در قرن دوم هجری شاهد شکل‌گیری مکتب معتزله به‌وسیله واصل بن عطاء هستیم که در ابتدا از شاگردان حسن بصری بود و از شیوه فکری او کناره‌گیری کرد و مکتب کلامی جدیدی را بنیان نهاد که به همین دلیل معتزله نام گرفت و پیروان او خود را اهل التوحید و العدل می‌خواندند و در ادامه در قرن سوم هجری مکتب اشعریه به‌وسیله ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری با نگاهی چالشی به اعتزالیون بنیان نهاده شد.

تصویر ۱ (راست). معبد بوده گایا، معبد تجلی کوه مقدس آیین بودایی، و تصویر ۲ (چپ). آتشکده آذرگشنسب، معبد بر کوه مقدس، آیین زرتشت؛ ماخذ: قدوسی فرو و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۴۳. توضیح تصویر: معماری و صناعت شهرسازی دارای سرچشمه ای مقدس و برآمده از مفاهیم ازلی بوده که زمینه پدیداری آن را رقم زده است.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۵۸

بهره گرفتند. این سنت گرایان یا به تعبیری زیباتر حکمای حکمت خالده به دنبال بازتعریف و احیای جوهر معنوی گمشده و خرد سنتی فراموش شده در درون دنیای مدرن غرب بودند. به اعتقاد آنان، تمدن غرب شاهد زوال خاموش و جوه خردورزانه، معنوی و هنری زندگی در مقابل چشمان خود و به تقصیر خویشتن است که در دوران تاریک مدرنیسم به حد اعلائی خود می‌رسد و نابودکننده سنت‌های شرقی به نام مدرنیته و پیشرفت است. کوماراسوامی در کتاب لولوی سواد به زیبایی چنین می‌نویسد: قابیل که برادرش هابیل گله‌دار را کشت و شهری برای خویشتن بنا نهاد، گویی شکل‌گیری تمدن مدرن را پیشاپیش اعلام می‌کرد، ماشینی سبع بدون هیچ آگاهی و بدون هیچ ایده‌آلی.

مطالعات متعددی در باب هنر سنتی و معماری با رویکرد حکمت خالده به‌وسیله چهره‌هایی از قبیل نادر اردلان و لاله بختیار (به‌ویژه در کتاب حس وحدت)، کریچلوف، اسنودگراس و ... صورت گرفته است. در کنار آثار بنیان‌گذاران اصلی حکمت خالده، آثار این افراد نمادگرایی را به رویکردی بدیع در مطالعه معماری

و گفتمان آن ماهیتی چندوجهی دارد. روان‌شناسان، انسان‌شناسان، نظریه‌پردازان فرهنگی، نظریه پردازان علوم اجتماعی، تاریخ‌نگاران دین و تاریخ‌نگاران هنر و معماری و فلاسفه همگی در توسعه ابعاد مختلف این گفتمان نقش داشته‌اند و این امر نشان‌دهنده اهمیت این مبحث در درک و تبیین موقعیت انسان در جهان است. به هر روی پرداختن به ابعاد بسیار متنوع این مبحث در این مجال اندک نه ممکن است و نه در صورت امکان مطلوب. آنچه مطلوب این نوشتار است و در راستای اهداف آن، نمادگرایی موردنظر حکمت خالده است که در پرتو آن نگاه به مقوله معماری در مکتب سنت‌گرایان شکل می‌گیرد.

نخستین سنت‌گرایی که به این مبحث توجه نشان داد را می‌توان رنه گنون دانست که زندگی‌اش را وقف مطالعه و بررسی و احیای علوم سنتی کرد؛ نخست از طریق هندویسیسم و سپس از طریق اسلام. آرای گنون دو سنت‌گرای دیگر را تحت تأثیر خود قرار داد: آناندا کوماراسوامی و فریتیوف شوان. رویکرد متفاوتی که این سنت‌گرایان به مقوله نمادگرایی بنیان نهادند پیروان زیادی یافت که در تحلیل‌های نظری‌شان از این رویکرد

نمودار ۳. ساختار و فرآیند خلق آثار معماری و شهرسازی از منظر اسلامی، ماخذ: نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۲۶.

روی، آثار حکمای خالده بستر مساعدی را برای تأملات نظری در باب هنر و معماری پیشامدرن فراهم می‌آورد. مفهوم نمادگرایی یکی از مفاهیم محوری مباحث آنان است که زبان اصلی برای بیان دغدغه‌ها و ایده‌های هنری پیشامدرن را تشکیل می‌دهد. در حکمت خالده، مفاهیم بنیادی دیگری نیز وجود دارند که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

وحدت استعلایی ادیان

اگر همه ادیان بیان‌های متفاوتی از یک حقیقت واحد و بنیادین و ازلی هستند بنابراین طبیعی است که همگی آن‌ها یک نقطه تمرکز و توجه واحد و جهان‌روا داشته باشند. این نقطه تمرکز واحد را می‌توان موضوع حکمت خالده دانست که ابتدایی‌ترین شیوه بیان آن نمادگرایی

سنتی بدل ساخته است. این تلاش‌ها با آثار متفکرانی چون آنه‌ماری شیمیل، هانری کربن، لویی ماسینون، توشیهیکو ایزوتسو و هلموت ریتز تکمیل شده‌اند. البته در این میان نباید تأثیر میرچا الیاده، انسان‌شناس رومانیایی را فراموش کرد که هرچند خارج از حلقه حکمای خالده بود اما آثارش در توسعه مبحث نمادگرایی نقش به‌سزایی داشته است. الیاده در کنار شرح و توضیح بنیادهای روش‌شناختی نمادگرایی دینی، چارچوبی نظری برای تفسیر اسطوره‌شناسی سنتی و درک کارکردهای اجتماعی و دینی آن به دست می‌دهد. این چارچوب نظری، به اسطوره نقش مؤثر یک میانجی را می‌بخشد که واسط میان اصول انتزاعی برخاسته از کتاب مقدس و تجربه‌های انسانی انضمامی است. به هر

جدول ۳. قواعد دهگانه اجتهاد از منظر تشیع و قابلیت تعمیم پذیری آنها به صنعت معماری و شهر که برخی از تباطی اصیل با مفهوم حکمت خالده د پدیداری اش در شهرسازی و معماری دارند؛ ماخذ: نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۲۷.

۱. قاعده ملازمه عقل و شرع	ابزار اجتهاد. عقل است و احکام عقلی همان احکام شرعی است
۲. قاعده بقای اصول	اصول نظری و عملی بیان شده توسط سنت نبوی برخاسته از فطرت. و بی زمان هستند.
۳. قاعده تفریع	فروع و جزئیات (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی)، در پرتو اصول ثابت، با تفریع عقلی قابل استنتاج و اجتهاد هستند.
۴. قاعده نسبت	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) بر اساس مقتضیات زمان و مکان، کاملاً نسبی هستند.
۵. قاعده جامعیت و وسطیت (عدالت)	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) باید همه جوانب و ساحات مختلف انسانی (و مجموع شرایط زمانی و مکانی) را در نظر بگیرند.
۶. قاعده اولویت	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) باید با توجه کامل به اولویت ها و مصلحت ها شکل بگیرند. (با توجه به مجموعه حقوق ها و مصلحت ها)
۷. قاعده هماهنگی با قوانین حاکمه	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) نباید معارض با قوانین حاکمه و اصولی که حق و تو دارند باشند. (نظیر اصل لاضرر و لاضرار در اسلام)
۸. قاعده حوزه های آزاد	فروع (روش ها، صورت ها و مواد) نباید حوزه هایی را که خداوند انسان را آزاد گذاشته محدود کنند. (احکام میباح)
۹. قاعده احکام خمسہ تکلیفیه	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) باید در اجراء، بر اساس احکام خمسہ، تعیین اولویت و ضرورت کنند. (حلال و مستحب و میباح و مکروه و حرام)
۱۰. قاعده احکام ثانویه و حکومتی	فروع (روش ها، صورت ها و مواد کالبدی) و حتی اصول اولیه می توانند با نظر و اختیار ولی فقیه به طور موقت تغییر نمایند. (با توجه به مجموع شرایط اضطراری و مصلحتی)

سنتی است.^۷ دیدگاه جهان روای حکمت خالده، طبیعتاً زندگی مردم جامعه نظر دارد. تأکید فراوان فلسفه مدرن و به ویژه پسامدرن معاصر را بر نسبی گرایی و تاریخ مندی تجربه انسانی رد می کند و با این باور غلط پسامدرن بیسم مبارزه می کند که همه حقایق، از جمله حقایق دینی، صرفاً حاصل نحوه های بازنمایی و ساخت فرهنگی اند. بنابراین حکمت خالده به احیای همیشگی درک حقایق جهان روا در ارتباط با حکمای خالده، دین و سنت را عناصر اصلی ویژگی نمای جامعه پیشامدرن می داند. دین آموزه های الهی لایتغیر را ارائه می دهد و سنت شیوه های زندگی و تفکر مردم را با این آموزه ها تطبیق داده و از نسلی به نسلی دیگر منتقل می سازد. دین خود واجد دوجنبه است: رمزی یا خاص و عام. گنون در کتاب بحران

۷. وحدت استعلایی ادیان نام نخستین کتاب شوان است و او در این کتاب مسأله را از نگاهی متافیزیکی مطرح می کند و با دقتی تمام، تفاوت های میان متافیزیک، الهیات و فلسفه را مدنظر قرار می دهد و هدف اش از این امر آن است که آموزه وحدت ادیان را در قالب یک واقعیت متافیزیکی بیان کند و برهان اش صرفاً فلسفی یا الهیاتی نباشد. شوان برای تبیین تفاوت میان دانش متافیزیکی و دانش الهیاتی، در حقیقت برای تأکید بر وحدت ادیان، از استعاره نور استفاده می کند. او دانش متافیزیکی را به ذات بی رنگ نور و ویژگی درخشندگی محض آن تشبیه می کند در حالیکه دانش الهیاتی را با رنگ هایی که تشکیل دهنده همین نورند مقایسه می کند؛ اگر چه هر دوی این حالات در تفاوت شان میان تاریکی و نور اشتراک دارند اما در سطح واقعیتی که آشکار می کنند متفاوتند. متافیزیک حقایق جهان روا را فاش می سازد در حالیکه الهیات وحی قدسی را آشکار می سازد که در حقیقت بیانی خاص از حقایق جهان رواست. فلسفه نیز شاخه ای منشعب از الهیات است که به مفاهیم و استدلال های صرفاً عقلی می پردازد.

دنیای مدرن می‌نویسد در دنیای معنویت و حتی فراتر از آن در نظم جهان‌روا، این وحدت است که بر قله هرگونه سلسله‌مراتبی نشسته است. تعبیر این سخن آن است که ادیان راه‌های مختلفی هستند که همگی به یک قله که همان وحدت باشند ختم می‌شوند. ادیان حقایق جهان‌روا را به زبان‌هایی جزئی تبدیل می‌کنند تا برای عامه از طریق ایمان آوردن قابل دسترسی باشند اما گونه‌گونی این باورهای پر لون جزئی در سطح حقایق جهان‌روا محو می‌شود زمانیکه تفاوت‌های ادیان از بین می‌روند. به این ترتیب، واقعیت وحدت استعلایی ادیان در یگانگی حقیقتی نهفته است که بر همه اشکال و حالات تجلی و وجود حکمفرماست و همچنین در یگانگی نژاد انسان که به تنهایی ظرفیت ردیابی و پی‌جویی فرایند گوناگون گشتگی را تا رسیدن به سرچشمه استعلایی‌اش داراست. کوماراسوامی در کتاب لولوی سواد در برابر استعاره راه‌هایی که همگی به یک قله ختم می‌شوند، موضعی اخلاقی می‌گیرد و آن را به این صورت تعبیر می‌کند که تمامی ادیان بزرگ جهان دعوی‌هایی معتبر در باب حقیقت دارند که بایستی به شیوه‌ای تطبیقی مورد درک و احترام واقع شوند نه اینکه صرفاً تحمل شوند. تفاوت‌های ظاهری ادیان که در دامنه وسیع این کوه بارز و آشکارند نباید مانع آن شوند که نتوانیم معانی درونی را تشخیص دهیم و یا قله کوه را که در آن تمامی اختلاف‌ها از بین رفته‌اند و وحدت حاصل آمده ببینیم.

نمادگرایی در معماری و وحدت وجود

سخن گفتن از حقیقت لازمان و اصول لایتغیر سنت نیازمند رویکردی است که با دیدگاه‌های سنتی در تناسب باشد. به اعتقاد سنت‌گرایان برای دریافتن معانی درونی معماری و نفوذی ژرف به اعماق دنیای متافیزیکی و معنویت نهفته در آن، مناسب‌ترین رویکرد نمادگرایی است. نمادها و نشانه‌ها به طور متعارف به عنوان ابزار ارتباط تلقی می‌شوند و تعریف رایج آن‌ها به عنوان چیزی است که چیزی دیگر را بازنمایی یا نمایندگی می‌کند. حکمای خالده میان نماد و نشانه تفاوت قائل هستند. کوماراسوامی در کتاب نمادها بیان می‌دارد

اشارت نمادها به جانب ایده‌ها و اشارت نشانه‌ها به جانب چیزهاست. یک ابژه بسته به اشارت‌گرش ممکن است هم نماد و هم نشانه باشد؛ به عنوان مثال، صلیب زمانیکه بازنمای ساختار جهان است یک نماد و زمانیکه به معنای محل تقاطع خیابان‌ها باشد یک نشانه است. درحقیقت مفهوم اساسی نهفته در مبحث نمادگرایی آن است که ابژه‌های مادی قادر به تجسد بخشیدن به مفاهیم انتزاعی نهفته در پس مادیت‌شان هستند و این همان تمایز میان امر حسی و امر عقلی در سنت اسلامی است که در قرآن به تمایز میان الشهادة و الغیب تبدیل می‌شود. به این ترتیب، در نظر سنت‌گرایان نمادگرایی را باید در رابطه میان این دو ساحت جستجو کرد؛ مادون بازتاب‌دهنده مافوق است، امر دیدنی تجسم و صورت مادی شده امر نادیدنی است یا به عبارت دیگر امر فیزیکی بازنمای امر متافیزیکی است. پس در حکمت خالده، نمادگرایی شأنی هستی‌شناختی دارد، جستاری در باب سلسله مراتب وجود و سفری خردآمیز به دنیاهای درونی واقعیت‌های جهان‌روا. نمادگرایی را می‌توان سفری در طلب دانش باطنی و رازآلود دانست. در حکمت خالده، نمادگرایی معمارانه بر پایه این بنیادهای مفهومی شکل می‌گیرد و بهترین رویکرد برای تفسیر فرم‌های معماری استفاده از نمادگرایی است.

حکمای خالده، نمادها را به دو دسته متفاوت تقسیم می‌کنند:

۱. «جهان‌روا یا طبیعی»: نمادهای جهان‌روا آن‌هایی هستند که معنای نمادین‌شان از طبیعت ذاتی‌شان نشأت می‌گیرد مانند نمادهای هندسی یا عددی و
۲. «خاص یا قراردادی»: نمادهای خاص آن نمادهایی هستند که معنای نمادین‌شان به سنتی خاص ارجاع دارد.

رویکرد حکمت خالده، پرسش از آفرینش هنری از منظر تخیل خلاق و الهام دینی است. حکمای خالده، بر ایده‌ها، آیین‌ها و نوعی از کیهان‌شناسی که اثر هنری در آن‌ها شکل گرفته توجه می‌کنند تا به شرایط تاریخی-فرهنگی که تسهیل‌کننده این

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

آفرینش بوده‌اند. از طریق نمادگرایی، آن‌ها گونه‌ای پیوستگی میان انسان، کیهان و اطوار قدسی وجود در نظر می‌گیرند و از این طریق شرایط انسانی وجود را در چارچوبی کیهان‌شناختی تفسیر می‌کنند. حکمای خالده، رویکردی هرمنوتیکی در تثبیت زمینه تفسیری مناسبی برای درک بنیاد متافیزیکی نمادگرایی در هنر و معماری سنتی اتخاذ می‌کنند. این حکما بسیاری از جنبه‌های علوم مدرن را نقد می‌کنند و معتقدند که منظر تاریخی فروکاست‌گرای این علوم برای درک دقایق معنوی و متافیزیکی نامناسب است. تیتوس بورکهارت در کتاب ارزش‌های خالده در هنر اسلامی می‌گوید تاریخ هنر به عنوان یک علم مدرن، مانند سایر علوم از این دست به هنر اسلامی با رویکردی صرفاً تحلیلی می‌نگرد و آن را تا حد شرایط تاریخی فرو می‌کاهد. با چنین روشی، هر آنچه که در یک هنر لازم‌ان است - و هنری مقدس مانند هنر اسلامی همواره عنصری لازم دارد - نادیده انگاشته می‌شود. پس به اعتقاد حکمای خالده، مطالعات انجام شده بر بستری فرهنگی و تاریخی، بدون نادیده انگاشتن ارزش آن‌ها، قادر به درک ابعاد متافیزیکی و دقایق عرفانی یک آفرینش هنری نیستند. بورکهارت در ادامه مطلب قبلی اذعان می‌دارد که یک فرم، هر چند که ممکن است محدود به زمان و لاجرم تابع آن باشد، بازگوی امری لازم‌ان بوده و به این طریق از قید شرایط تاریخی می‌گریزد، نه تنها در شرایط تکوینی‌اش بلکه همچنین در حفظ و استمرارش در طول زمان.

سایه و حکمت وجود در معماری و شهرسازی اسلامی

عبدالرزاق کاشانی که یکی از شارحان مشهور ابن عربی است سایه را به‌مثابه تجلی امر مطلق در جهان مطرح می‌کند.

ابن عربی جهان را سایه امر مطلق (ظل‌الله) می‌داند که در سه سطح متفاوت تجلی می‌یابد. در محضر نور استعلایی حقیقت مطلق، عالی‌ترین سطح سایه تشکیل می‌شود که همان اعیان ثابت‌ه هستند. از این اعیان ثابت‌ه است که دومین سطح سایه که همان اشیاء

طبیعی هستند نشأت می‌گیرند که بازتابی از اعیان ثابت‌ه در قالب اشکال مادی‌اند و از این اشکال مادی و تجسدیافته، سومین سطح سایه یعنی سایه‌های محسوس تولید می‌شوند که بر در و دیوار و سطح اشیاء دیگر می‌افتند.

ابن عربی در فتوحات به پدیدار سایه توجه نشان داده و این پرسش را در ذهن خواننده ایجاد می‌کند که چگونه ممکن است چیزی کرانمند و قابل سنجش امری نامحدود و غیرقابل سنجش را بازتاب دهد و این موضوع در نمادگرایی او چه جایگاهی دارد. البته پدیدار سایه همواره محل پرسش‌های فلسفی زیادی بوده که شاید مشهورترین‌اش در قضیه غار افلاطون در کتاب جمهور باشد اما در قرآن کریم نیز بارها به سایه در مقامی نمادین اشاره شده است که از آن جمله می‌توان به آیه ۴۵ از سوره مبارکه فرقان اشاره کرد که می‌فرماید آیا ندیده‌ای که پروردگارت چگونه سایه را گسترده است و اگر می‌خواست آن را ساکن قرار می‌داد. از این منظر، اشیاء محسوس، در مقام نمادها، به وسیله واقعیت‌هایی که این اشیاء بازتاب‌دهنده و تجسددهنده آن‌ها هستند تعیین و تحدید می‌شوند و این امر نوعی وابستگی هستی‌شناختی را به سطح بالاتر وجود در این اشیاء نشان می‌دهد؛ دقیقاً به همان سیاق که سایه به شیء ایجادکننده‌اش وابسته است. این جهان‌بینی که کل وجود و اشیاء و امور عالم را در ساختاری زنجیرهای و نظامی سلسله‌مراتبی در نظر می‌گیرد در شکل‌گیری فرم‌های معماری سنتی کاملاً قابل مشاهده است که شکل‌نهایی خود را در ساختاری هستی‌شناختی مبتنی بر سلسله‌مراتب و نیز تمایز می‌یابند.

خیال و حکمت وجود در معماری و شهرسازی اسلامی

مفاهیم صورت و ماده در اندیشه اسلامی با عنصر خیال پیوندی تنگاتنگ دارند. ساحت خیال را می‌توان دارای دو عملکرد دانست: رؤیا دیدن و تخیل. رؤیابینی که در آیین تصوف به آن نیز پرداخته شده است با اموری از قبیل شهود در رؤیای صادقه، تعبیر خواب و رؤیا و الهام الهی سر و کار دارد. اما تخیل، احضار تصاویر ضبط‌شده

در حافظه به مدد حواس و ترکیب آن‌ها و تصنیف تصاویر جدید به مدد قوه مصوره است. اهل تصوف، خیال را علت خلاقه هستی ما و عامل قدرتمندی می‌دانند که ارتباط ما را با امر مطلق و ذات اقدس الهی برقرار و حفظ می‌کند تا بدان جا که ابن عربی در فتوحات هر کسی را که از مقام خیال بی‌خبر است کاملاً عاری از دانش می‌داند.

در تصوف، عملکرد تخیل را در متن هستی‌شناسی و سلسله‌مراتب ماده و صورت می‌بینند. در تخیل، صورت‌ها از قید نیروهای محدودکننده ماده محسوس‌شان رها گشته و به سادگی با یکدیگر ترکیب می‌شوند و خلاقیت موجود در تخیل انسانی در صورت‌های انتزاعی دخل و تصرف کرده و به هر شکل که بخواهد درشان می‌آورد. پس قدرت خلاقیت تخیل انسانی می‌توان صورت‌های موجود را شالوده‌شکنی کرده و آن‌ها را در قالب صورت‌های آشنا و ناآشنای جدید بازسازی کند و از این طریق به معانی جدیدی تجسم ببخشد. اما ابن عربی تأکید می‌کند که به هر حال همه این اعمال قوه خیال در انسان در پیوند و در آمیخته با جهان محسوسات است و توان خلق از عدم چیزی را ندارد.

آموزه‌های ابن عربی به مفهوم قوه خیال ابعادی هستی‌شناختی می‌بخشد. او میان سه نوع موجودیت در جهان تمایز قائل می‌شود: وجود مطلق، عدم مطلق و برزخ که واسطه میان آن دو است و آن‌ها را به نوعی

مرزبندی می‌کند. وجود مطلق ذات اقدس باری تعالی است که واجب‌الوجود و قائم به ذات است. عدم مطلق، که قائم به ذات نیست و برزخ که قلمروی واسطه میان این دو ساحت است و الگوهای سرنمونی همه هستی‌های ممکن‌الوجود در آن هستند.^۸

به این ترتیب، برزخ مانند مرز میان نور و سایه است که ماهیتی دوگانه دارد؛ هم وحدت‌بخش و هم جداکننده و به مدد این ماهیت دوگانه دو قلمرو مجاور را رابطه‌ای پویا و چالش‌برانگیز می‌بخشد و واسطه‌ای است که جهان از طریق آن از قوه به فعل می‌رسد. چنانکه ابن عربی به زیبایی در فتوحات می‌گوید: جهان، کودکی می‌شود که حاصل ازدواج بارور وجود مطلق و عدم مطلق است.

چنانکه ابن عربی در فصوص به زیبایی در بیانی شاعرانه می‌گوید کل هستی خیالی است درون یک خیال. او خیال را در سه سطح هستی‌شناختی متفاوت در نظر می‌گیرد^۹: خیال مطلق، خیال منفصل و خیال متصل. تخیل همواره دو امر متفاوت را شامل می‌شود: حالتی از وجود و ظرفیتی خلاقانه. خیال متصل، به توانایی ما برای تجرید و دستکاری صورت‌ها شکل می‌بخشد. این قوه تخیل ماست که درون یک چارچوب روان‌شناختی انسانی عمل می‌کند و به این دلیل متصل نامیده می‌شود که نوعی از تخیل است که به فاعل عمل خیال کردن متصل است و قابل انفکاک از او نیست. هانری گربن این نوع خیال را وابسته می‌داند زیرا

۸. این ساختار را ابن عربی از قرآن کریم گرفته است آنجا که در آیات ۱۹ و ۲۰ سوره الرحمن می‌فرماید: دو دریا را [به گونه‌ای] روان کرد [که] با هم برخورد کنند/ میان آن دو برزخی است که به هم تجاوز نمی‌کنند.

و همین‌طور آیه ۵۳ سوره الفرقان که می‌فرماید: و اوست کسی که دو دریا را موج‌زنان به سوی هم روان کرد این یکی شیرین [و] گوارا و آن یکی شور [و] تلخ است و میان آن دو برزخ و حریمی استوار قرار داد.

۹. امام محمد غزالی در کتاب مقصد الاسنی فی شرح معانی اسماء الله الحسنی معنای هر اسم را آورده و شرح داده که تا چه حد هر انسان ظرفیت وجودی برخوردار از این اسماء را داراست. او معتقد است کمال و سعادت انسان‌ها در تمسک جستن به اسماء الهی و آراستن روح خود با معانی اسماء و صفات خداوند است.

اخوان‌الصفا نیز معتقدند که خداوند صنعتگر ماهر و سختکوش را دوست دارد. کمال، مهارت، دقت و پشتکار در هر نوع هنر، شباهت داشتن به صانع عالم یعنی خداوند است. آن‌ها معتقدند بهترین تعریف برای فلسفه، شباهت داشتن انسان با خدا مطابق با ظرفیت وجودی‌اش است. تلاش برای شبیه شدن به خداوند در آفرینش هنری، تقلید از الگوهای صنایع الهی است، زیرا او بهترین صانع است که بر همه چیز عالم است.

وجودش وابسته به خیال منفصل است. خیال منفصل، یا به زعم کُربن خیال مستقل، به ظرفیت خلاقیت عالی تری راجع است که موجب می‌شود تمامی صورت‌های قابل تخیل وجود داشته باشند. صورت‌هایی که به وسیله خیال متصل تصور می‌شوند به مدد حواس از صورت‌های طبیعی استخراج می‌شوند که این صورت‌های طبیعی خود بخشی از صورت‌های کیهانی هستند که متعلق‌اند به حضوری خودبنیاد مستقل از فاعل متخیل. خیال منفصل، خیال الهی است؛ یعنی جهان به مثابه خیال پروردگار؛ یا به دیگر سخن حضور جهان در ذهن الهی. خیال متصل، خیال انسانی است؛ انسان صورت‌های موجودات را به مدد تخیل به عرصه وجود می‌آورد و این کار را با یاری قدرت خلاقه تخیل الهی انجام می‌دهد، یا به عبارتی حضور اشیاء و امور در ذهن انسانی.

به این ترتیب، معمار در کشیدن طرح یک بنا روی کاغذ سفید، از فرایند الهی تجلی صورت‌های جهان در هیولای اولی یا ماده نخستین تقلید می‌کند. سفیدی کاغذ، چنانکه قادر به پذیرش و دریافت تصاویر مختلف و نامحدود است، شبیه به هیولای اولی است که ماده بنیادین و بی‌صورت تمامی مواد عالم است. ابن عربی در فتوحات این فرایند را با گچ کاری یک بنا مقایسه می‌کند که در آن اشکال و صورت‌هایی را که می‌خواهد درون گچ می‌ریزد.

غزالی در کتاب مقصد الاسنی به زیبایی سه فعل لازم برای آوردن یک شیء از عدم به وجود را ذکر می‌کند: تقدیر، ایجاد و تصویر.

تقدیر در اینجا به معنای تعیین حدود و مقیاس است که می‌توان آن را معادل طراحی اولیه در معماری دانست. ریشه واژه تقدیر، یعنی قدر، که دو معنای دیگر یعنی قدرت و سرنوشت نیز دارد در حصول معنای موردنظر غزالی بسیار زیبا عمل می‌کند و عمل خلق و آفرینش را با معانی طراحی، سنجش، تعیین بخشیدن، قدرت و سرنوشت به طور همزمان پیوند می‌دهد.

فعل ایجاد که ناظر بر تولید است و فعل تصویر که ناظر است بر صورت بخشیدن به شیء تولیدشده

مطابق با طراحی انجام گرفته. این سه فعل را می‌توان با سه اسم الهی متناظر دانست: خالق، باری و مصور. غزالی می‌گوید خداوند، خالق است که در این صفت مقدر است و طراحی و سنجش می‌کند؛ او خداوند باری و جان‌بخش است که در این صفت مخترع است و اشیاء را از عدم به وجود آورده و موجود می‌گرداند؛ و مصور است که صورت‌های اختراعات‌اش را در نظمی احسن سامان می‌بخشد. این فرایند مانند یک ساختمان است که نیازمند یک طراح یا مقدر است که می‌سنجد و طراحی و تعیین می‌کند که چه مقدار و تعداد الوار و آجر و مصالح برای این بنا لازم است، مساحت زمین چه مقدار باشد و با چه ابعادی، تعداد طبقات و ارتفاع آن‌ها چگونه باشد و ...

این موارد از وظایف مهندس معمار است که به ساختمان صورت بخشیده و طرح را می‌کشد. سپس یک بنا لازم است تا ساختمان را براساس طرح و صورت معمار بسازد و در انتها یک مزین لازم است تا سطوح و بیرون کار را پرداخت کند و بنای ساخته شده را زینت بخشد. نکته مهم در کلام غزالی حضور مزین است که حضور تزئینات در معماری اسلامی را به مدد آن بهتر می‌توان تحلیل کرد که یکی از اجزای لازم و بنیادین برای ساخت یک بناست که حضور آن از همان مرحله تقدیر باید دیده شود.

بیان یافته‌های تحقیق

شهر اسلامی (از ارض الحقیقت تا مدائن النور)

ابن عربی در فتوحات داستان خلقت حضرت آدم (ع) را می‌گوید که پس از آفرینش او از گل، تکه‌ای بسیار کوچک از آن گل باقی ماند که خداوند از آن باقی مانده، نخل را آفرید و هنوز هم ذره‌ای بسیار کوچک باقی بود که خداوند از آن سرزمینی بسیار وسیع آفرید که تمامی مخلوقات حتی عرش الهی و آسمان‌ها و زمین و بهشت و جهنم را در بر می‌گرفت. نسبت تمامی این‌ها به سرزمین وسیع مانند حلقه‌ای است که درون صحرائی پهناور افتاده است. این سرزمین را ابن عربی ارض الحقیقت می‌نامد. این سرزمین قوانین خاص خود را دارد که این عربی در خصوص آن چنین گوید: در آن

سرزمین صوری با اشکال غریب و قامتی زیبا وجود دارند که در مدخل گذرگاه‌های مشرف بر جهان ما واقع شده‌اند.^{۱۰} زمانیکه یکی از ما که از حصار تن و قیود مادی این جهانی رهیده است آرزوی ورود به این سرزمین را می‌کند در هنگام ورود با این صور مواجه می‌شود که به استقبالش آمده و در کسوتی مناسب مقام و مرتبه‌اش او را وارد این سرزمین می‌کند. این مهمان به هر جا که بخواهد می‌رود و در صنع خداوند تأمل می‌کند و زمانیکه می‌خواهد برگردد همراهش با او تا مدخلی که وارد شده می‌آید، با او بدرود می‌گوید، لباسی را که به او پوشانیده باز پس می‌گیرد و سپس او را ترک می‌کند.

متفکران مدرن، ارض‌الحقیقت را به‌مثابه ارجاعی تمثیل‌گونه به جهان خیال تعبیر کرده‌اند، جهانی که تمامی واقعیت‌های ذاتی وجود در قالب صور خیال تجلی می‌یابند. جهانی واسط میان ماده و متافیزیک، طبیعت و مابعدالطبیعه؛ جهانی که کیفیات ارواح و ابدان به یکدیگر بدل می‌گردد؛ ارواح تجسد و مادیت می‌یابند و ابدان معنوی می‌گردند و چنانکه ابن‌عربی در فتوحات گوید سرزمین اعجاب‌های بزرگ است، جاییکه محالات عقلی ممکن می‌گردد و واقعیت، خود را در قالب صوری حیرت‌انگیز و گونه‌گون آشکار می‌گرداند.

در شهر اسلامی، ابعاد پایداری اجتماعی منبعث از جهان بینی دینی و کیهان شناختی که زمینه‌هایش در حکمت خالده و وحدت وجود در عالم هستی برآمده از یکتایی ذات اقدس باری تعالی است، دیده می‌شود که در نمودار شماره ۱ نشان داده شده است.

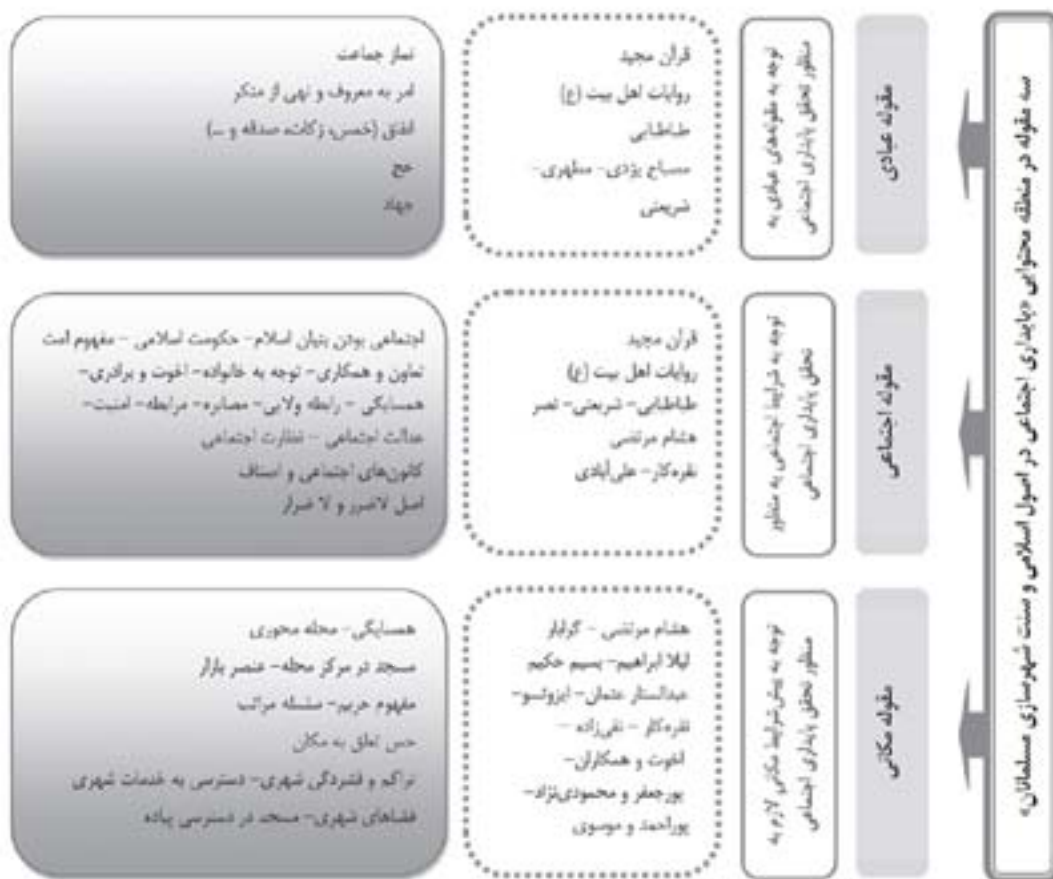
شاید بر این اساس است که معمار این سرزمین هم از روش‌ها و ابزار معماری زمینی در ساخت بنا کمک می‌گیرد و هم از خیال ناب که در معماری زمینی بدین صورت یافت نمی‌شود. آن‌ها شهرهایی دارند که مدائن‌النور خوانده می‌شود و بناها در آنجا اعجاب‌انگیزند. آن‌ها یک کعبه نیز دارند که مانند کعبه زمینی آن را طواف می‌کنند، با همان ساختار مکعب‌شکل اما بزرگتر و بدون پرده‌ای که حجاب آن باشد. این کعبه برخلاف کعبه زمینی به زوارش سلام گفته و با آن‌ها سخن می‌گوید و علومی را به آن‌ها عرضه می‌دارد که از آن آگاه نیستند. در فتوحات آمده است که مدائن‌النور از ۱۳ طبقه که بر روی یکدیگر ساخته شده تشکیل شده‌اند. دروازه‌های آن‌ها طاق‌های بسیار مرتفعی دارند که از سنگ‌های عظیم یاقوت ساخته شده‌اند. زمانیکه این شهرها ساخته می‌شده‌اند نخست نقطه خاصی انتخاب می‌شده و سپس شهری کوچک با حصارهایی بزرگ در آن بنا می‌گردیده است؛ سپس برج‌هایی مرتفع‌تر از برج‌های آن شهر کوچک دور تا دور آن شهر اولی ساخته می‌شده و بدین نحو شهر کوچک را در پناه خود به طور کامل پوشش می‌داده است به‌گونه‌ای که این سازه جدید به‌مثابه سقفی برای بنای قبلی بوده است. این سقف به عنوان زمینی و تکیه‌گاهی برای ساخت شهری بزرگ‌تر از شهر اول بر فراز آن مورد استفاده قرار می‌گرفته است و به همین ترتیب ۱۳ طبقه بر روی یکدیگر بنا می‌شده است.

شرح تصویرگونه ابن‌عربی از آسمان و زمین بسیار شبیه به مدائن‌النور است. معمار این مدائن جایگاه‌الایی در

۱۰. آداب ورود و خروج به این سرزمین و وقایع آنجا بسیار اعجاب‌انگیز است. این سفر هرچند سلوکی در مقامات معنوی و روحانی است اما از جسمانیت قطع تعلق نمی‌کند. در این باب ابن‌عربی قیاسی را در فتوحات مطرح می‌کند که در تفهیم بیشتر مطلب کارساز است. قیاس او چنین است؛ اگر شخصی به منبع نوری بنگرد و چشمانش را تنگ بگرداند انبوهی از شعاع‌های نور را خواهد دید که چشمان او و منبع نورانی را به یکدیگر متصل می‌کند. همزمان با بازکردن تدریجی چشم‌ها، این شعاع‌های نور به جانب منبع خود برمی‌گردند. به بیان ابن‌عربی، منبع نور در این قیاس بازنمای آن مکان به‌خصوص در ارض‌الحقیقت است که در آن صور مذکور شکل می‌گیرند، مردمک چشم که ابزار دیدن است بازنمای جهان و شعاع‌های نور بازنمای صور جدیدی است که روح انسان در هنگام مفارقت از جسم (مانند زمان خواب) می‌پذیرد. نیت انسان برای دیدن شعاع‌های نور از طریق تنگ گرداندن چشم‌ها بازنمای آمادگی او یا همان استعداد است؛ تابش انوار بازنمای شکل‌گیری صور در پاسخ به این آمادگی و استعداد است و بازگشت شعاع‌های نور به منبع، بازنمای بازگشت صور به ارض‌الحقیقت است.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

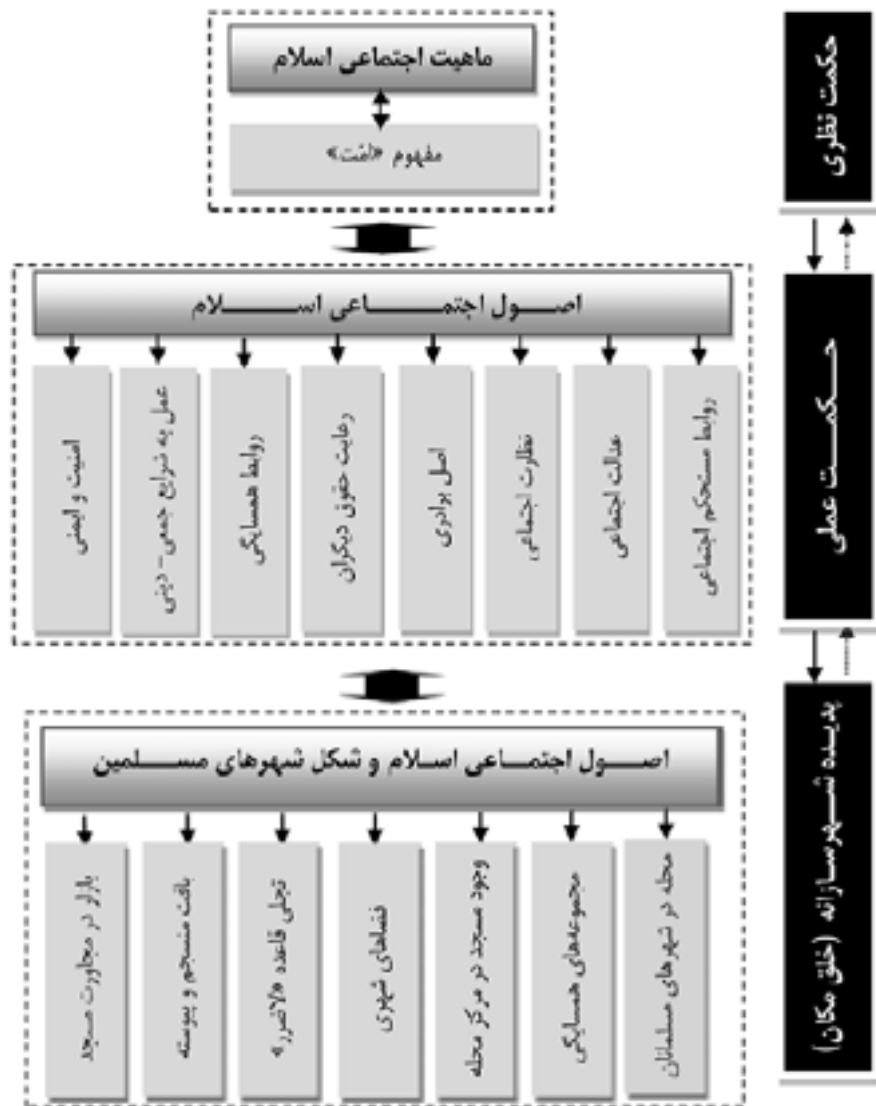
نمودار ۴. مقوله بندی کدهای ناظر به جهان بینی اسلامی در پایداری اجتماعی برآمده از ریشه های حکمت خالده و وجودت وجود در اسلام که بر یگانگی همه رسالت هنرها و خاصه معماری و شهرسازی به مفهوم واحدی مفهوم احدیت و التزامات بندگی و ارتباط انسان با پروردگار اشارت دارد؛ ماخذ: دانشپور و روستا، ۱۳۹۲، ص ۱۸.

در اثر مهمم اتو در سال ۱۹۱۷ با عنوان «امر مقدس» مفهوم مقدس به گونه‌ای مطرح شده تا تمایز میان امور رازآلود، اسرارآمیز، ناگفتنی و مگو و ناعقلانی (در مقابل غیرعقلانی) را تبیین کند و به این مفهوم مهم تشخیص ببخشد. اتو که در کشور آلمان و در بطن و مهد سنت ایده‌آلیسم آن هم در اوج دوران مدرنیسم و توجه همگان به عقلانیت مدرن زندگی می‌کرد در سرتاسر این کتاب تلاش می‌کند از مفهوم امر «عقلانی» یا «فراعقلانی» به عنوان جایگزینی برای امر «غیرعقلانی» یا ضدعقلانی استفاده کند. تمرکز اصلی او در این کتاب بر روان‌شناسی امر مقدس است و از این طریق می‌خواهد موردی برای احساسی پیدا کند که حتی زمانی هم که مفهوم از اعتبار می‌افتد همچنان به قوت خود

این سرزمین دارد. ابن عربی از یکی از دیدارکنندگان این سرزمین نقل می‌کند که شخص والامقامی را نشسته در کنار یکی از سلاطین این شهرها دیده و او از سلطان در مورد مقام و منصب آن شخص می‌پرسد. سلطان لبخندی زده و می‌پرسد: آیا او از نظر تو شخصی دوست‌داشتنی و مقبول است؟ او معماری است که خانه‌ها و شهرهایمان را برای ما می‌سازد و هرچه که در اینجا می‌بینی از ثمرات هنر و کار اوست. از مهمترین مفاهیم مورد نظر در حکمت وجود به معماری مواردی به شرح زیر است:

امر قدسی در معماری و شهرسازی اسلامی

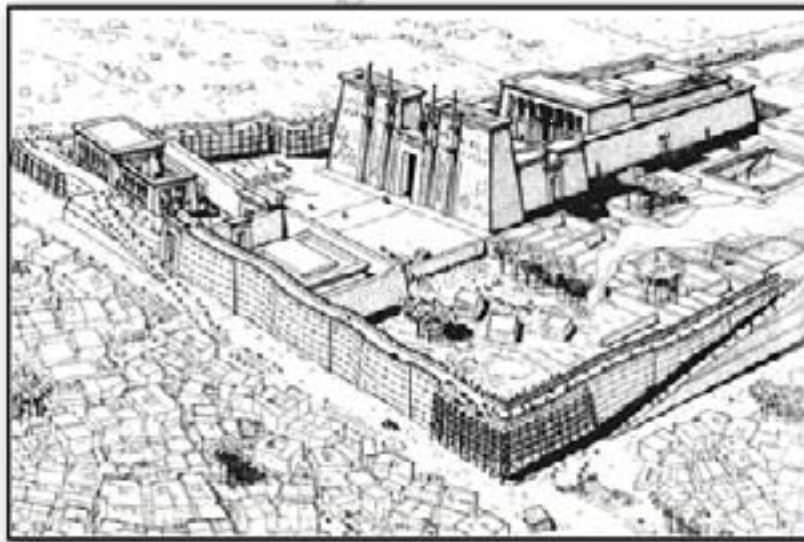
درک دوران معاصر از ماهیت امر مقدس عمیقاً تحت‌تأثیر آثار «رودولف اتو و میرچا الیاده» است.

نمودار ۵. اصول اجتماعی حاکم بر سنت شهرسازی در اسلام و هر آنچه در پدیدار شدن رسیدن به مفهوم واحد و وحدت امت اسلامی باید برپا شود؛ به این معنی که تحقق حکمت وجود و حکمت خالده تنها در پرتو رسیدن به یک یگانگی در مفهوم «امت واحد» در برابر مفهوم «خدای واحد» شکل می‌گیرد؛ ماخذ: دانشپور و روستا، ۱۳۹۲، ص ۲۰.

به این ترتیب رویکرد میرچا الیاده، معماری را به زمینه‌ای تبدیل می‌سازد که در آن صورت‌ها، اومانستی و انسان‌محور صرف نیستند و حضور امر قدسی نقشی فعال و مؤثر در طراحی و آفرینش دارد.^{۱۲} به اعتقاد الیاده، مکان‌های مقدس انتخاب نمی‌شوند بلکه به‌وسیله مردان دین کشف می‌شوند و در حقیقت مکان مقدس خود را بر انسان اهل طریقت منکشف

باقی است. در کتاب ایده امر مقدس، تقابل میان دو وجه عقلانی و ناعقلانی دین، بستری است که در بطن آن مفهوم امر مقدس فهمیده می‌شود. «تو» در این کتاب هسته اسرارآمیز امر مقدس را به عنوان به‌تمامی دیگری ارائه می‌کند. او این امر را به‌مثابه جوهر غیرقابل توضیحی مطرح می‌کند که در ورای ساحت امور متعارف، قابل فهم و آشنا قرار دارد.^{۱۱}

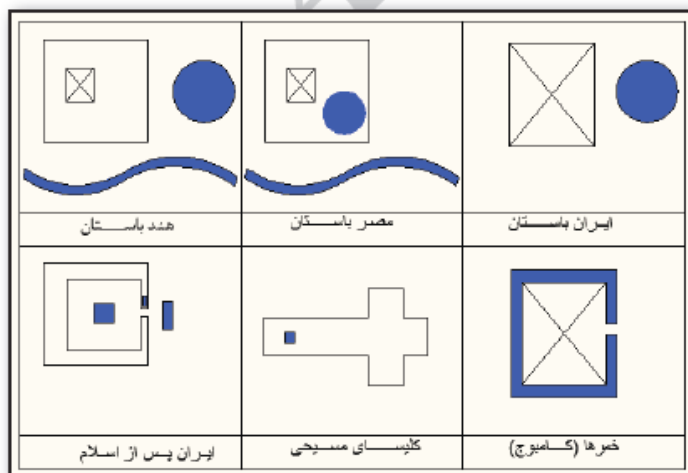

تصویر ۲. شباهت واژه اخت به مفهوم آفتاب در خط هیروگلیف مصری و تاثیر آن بر طراحی ورودی های معابد مصریها، ماخذ: Remler, ۲۰۱۰: ۶, Wilkinson, ۲۰۰۰

تصویر ۳. پدیده کیهان شناختی SinPillar و ارتباط آن با ابلیسکها و مناره ها که نشانی از وجود مفهوم کیهان شناختی و تاثیر آن بر معماری به عنوان یک صنعت بشری داشته است؛ ماخذ: قدوسی فر و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۴۵.

۱۱. الیاده در کتاب مقدس و نامقدس دیدگاه اتو را توسعه می بخشد در عین آنکه درکی مبتنی بر تقابل را از امر مقدس ارائه می دهد. او در این کتاب اعلام می دارد نخستین تعریف محتمل از امر مقدس این است که در تقابل با امر نامقدس قرار دارد. الیاده این درک از امر مقدس را به مثابه تجلی امر قدسی بیان می کند که چیزی است مقدس که خود را به ما می نمایاند. به این ترتیب، این امر تجلی دگربودگی الهی در سطح انسانی وجود است. الیاده تمامی تاریخ ادیان را بر ساخته شده به وسیله تجلی های گسترده وسیعی از واقعیت های مقدس می داند. به هر روی بر خلاف اتو که به روان شناسی امر مقدس توجه نشان می داد الیاده به کار کردهای اسطوره ای- نمادی و شرایط فضایی- زمانی توجه می کند. نکته اساسی در نظریه او برداشتی است که از ماهیت ناهمگون فضا و زمان دارد. به اعتقاد الیاده، تجلی امر مقدس موجب گسست در پیوستار همگون فضا شده و خطی بودن تاریخ را ملغی می سازد. با تجلی امر مقدس، فضا مرکزمدار و زمان دوره ای می گردد یعنی آنچه بی شکل است منطبق با سرمشق های کهن الگویی ساختارمند می شود.

تصویر ۴. ارتباط معابد با آب و پدیداری مفهوم کیهان شناختی آن در طراحی معابد؛ ماخذ: قدوسی فر و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۴۶.

جهت یابی فضا در معماری و شهر اسلامی

در آیین اسلامی، جهت یابی بناهای معماری مسأله مهمی است و تحت تأثیر امر قدسی قرار دارد. در قرآن، میل باطنی پیامبر برای تعیین کعبه به عنوان قبله مسلمانان و تغییر جهت نماز گزاردن از اورشلیم به جانب کعبه آمده است^{۱۲} و در آیه ۱۴۴ از سوره مبارکه بقره می‌فرماید: ما [به هر سو] گردانیدن رویت در آسمان رانیک می‌بینیم پس [باش تا] تو را به قبله‌ای که بدان خشنود شوی برگردانیم پس روی خود را به سوی

ساخته و از مستوری خارج می‌کند. هنگامیکه وحی مانند دوران پیامبران بر روی زمین وجود ندارد تقدس از طریق اعمال انسانی تقدیس و تبرک در چارچوب آیین‌های دینی معتبر و مشخص نیز میسر است و در این فرایند، مکان مقدس چارچوبی معین و تعریف شده پیدا می‌کند. این مکان مقدس که در چارچوبی مشخص تعریف شده است، فضایی است که در تناسب با الگوهای عالی کیهانی انتظام می‌یابد.

۱۲. تحلیل نظری یاده در این باب توجه زیادی را در حوزه‌های مختلف از انسان‌شناسی و قوم‌شناسی گرفته تا تاریخ دین و علوم اجتماعی برانگیخت و در این میان معماران نیز از این تقابل مقدس-نامقدس در حوزه خویش استفاده کردند. نوعی شکاف عملکردی-گونه‌شناختی میان معماری دینی و معماری سکولار کاملاً در این حوزه قابل تبیین است. درحالیکه ساختمان‌ها و آثار معماری به طور کلی در چارچوب اجتماعی، سیاسی، محیط‌زیستی و زیباشناختی تفسیر می‌شوند اما تنها آن‌هایی که در خدمت اهداف دینی هستند با عنوان مقدس و نمادین انطباق دارند. بنابراین عمل و نحوه ساختن نیست که به بنا برای حضور امر مقدس مشروعیت می‌بخشد بلکه کارکرد انسانی که در درون آن اتفاق می‌افتد اهمیت دارد. در چنین تقسیم‌بندی به عنوان مثال یک عبادتگاه از نظر معماری با یک محل تجارت کاملاً متفاوت است زیرا اولی در طلب امر مقدس است درحالیکه مورد دوم بدان بی‌اعتناست.

۱۳. از این تاریخ به بعد است که تمامی مساجد به جانب کعبه به عنوان مرکز قدسی جهان اسلام ساخته می‌شوند. بسیاری از شهرها نیز رو به جانب مکه احداث می‌شوند با این هدف که بناهای مقدس مانند مساجد، در راستای الگوی اصلی خیابان‌های شهر قرار گیرند. جهت بخشیدن به یک ساختمان رو به جانب مرکزی مقدس مانند کعبه، درحقیقت به معنای تعیین موقعیت روح انسان در راستای نقشه الهی امر قدسی و رو به کعبه ایستادن به معنای جهت دادن به ذهن انسان در راستای کهن‌الگوهای آسمانی است.

مسجدالحرام کن و هر جا بودید روی خود را به سوی آن بگردانید در حقیقت اهل کتاب نیک می دانند که این [تغییر قبله] از جانب پروردگارشان [بجا و] درست است و خدا از آنچه می کنند غافل نیست.

هم راستایی فضایی در معماری و شهر اسلامی

به غیر از موارد فوق، هم راستایی فضایی بناهای معماری با جهت های اصلی و فرعی نیز وجود دارد. با وجود آنکه نظم فضایی بناهای اسلامی بر تقاطع جهات با عناصری از قبیل درها، ورودی ها و ایوان های چهارگانه تأکید دارد اما چلیپای حاصله از این تقاطع همواره در راستای جهات اصلی قرار ندارد. به عنوان مثال، تأمل در ساختار بازار اصفهان و مسجد امام نشان می دهد که در مجموعه ساختمان های در امتداد مسیر پشتی بازار فضاهای متعددی وجود دارد که اندازه های متفاوت دارند و مراکز و امتداد جهت های اصلی در آن ها کاملاً متمایز است و الگوی چلیپایی حاصل از امتداد جهات قرارگیری آن ها اصلاً در امتداد جهات اصلی نیستند و جهت گیری مسجد به منظور قرار گرفتن رو به مکه، محور شمال - جنوب شهر را می شکند. به این ترتیب در سنت معماری اسلامی، امتداد قبله است که مسأله تعیین کننده امتداد بناهای معماری می شود.

نظم و سازماندهی فضایی در معماری و شهر اسلامی

بررسی ساختمان های بنا شده با تفکر معماری اسلامی پیشامدرن، گرایش غالبی را به جانب فضاهایی نظم یافته بر اساس اصول هندسی نشان می دهد که واجد ویژگی های از نظر فضایی همگرا هستند. در این نوع معماری، گرایش به نظم بخشیدن به فضاها به صورت متقارن حول یک نقطه مرکزی و شکل دادن به یک صورت چلیپایی فارغ از اینکه جهات آن در راستای جهات اربعه اصلی باشند یا خیر، دیده می شود. به عنوان مثال برای چنین بنایی می توان به گنبدی اشاره کرد که اساس آن یک صفحه مربع شکل است یا حیاطی با یک آبنما در مرکز آن و چهار ایوان طاق دار که در چهار جانب آن قرار دارند. چنین ساختار متقارنی

در گستره وسیعی از بناها مانند آرامگاه ها، مساجد، قصرها، درمانگاه ها، کاروانسراها، حمام های عمومی، عمارت های کلاه فرنگی و مدارس به کار رفته است. این نظم فضایی در ساختمان های با کارکرد مذهبی و غیر مذهبی و در کشورهای مختلف از هندوستان گرفته تا اسپانیا در دوران سنتی پیشامدرن مشاهده می شود.

وحدت وجود در معماری و شهر اسلامی

ابن عربی در رساله الاحدییه ساختاری پنج لایه برای قبله ارائه می کند: قبله اول محراب مسجد است؛ قبله دوم کعبه است؛ قبله سوم بیت معمور است؛ قبله چهارم عرش و قبله پنجم کرسی است. محراب، قبله نفس است؛ کعبه، قبله نیت است؛ بیت معمور، قبله فهم است؛ عرش، قبله قلب و کرسی، قبله عقل است.

به این ترتیب، جهت بخشیدن به یک انسان و توسعه آن به یک صورت معمارانه به جانب قبله، به معنای ایجاد پیوندی افقی با مرکز عالم و پیوندی عمودی با مراکز آسمانی است که محور عالم اند. در این معنا، جهت بخشیدن نوعی عمل وحدت بخش و رجعتی است از کثرت به وحدت، از پیچیده به ساده، از عرضی به ذاتی و از چندگانه به یگانه. در این سنت ساختمان های بزرگ مجموعه ای از فضاها هستند که ارتباطی داخلی میان همه آن ها با یکدیگر دیده می شود و این امر حسی از وحدت را به مخاطب القاء می کند. هر چند کیفیت های ترکیب بندی کلی ممکن است کاملاً متفاوت باشند چنانکه بناهایی مانند تاج محل در آگره هندوستان، مسجد امام در اصفهان، مدرسه سلطان حسن در قاهره و یا باغ های الحمراء در گستره وسیعی از ویژگی های معماری با یکدیگر متفاوتند اما همان احساس نظم و سامان فضایی که سخن از آن رفت در همه آن ها دیده می شود. این حس وحدت نوعی چارچوب فراتاریخی و فراسبکی به وجود می آورد که سبک ها و مقاطع تاریخی متفاوت را در بر می گیرد و با تأمل در آن می توان مفهوم سنت در معماری اسلامی را عمیقاً دریافت. گستره غنی طراحی ها و شیوه های بیانی معماری دو نوع ترکیب بندی را موجب می شوند: مرکزگرا و خطی.

وحدت وجود و ترکیب‌بندی مرکز‌گرا در معماری و شهر اسلامی

در ترکیب‌بندی مرکز‌گرا، تمامی طراحی‌های معماری حول یک مرکز ساکن شکل می‌گیرند و بیانی از نظم فضایی یک چلیپای سه‌بعدی را در وضعیت ایستا شکل می‌دهند. ۳ الگوی نمونه‌ای برای فضاهای موجود در چنین حالتی عبارتند از: یک فضای محصور مرکزی و یک حیاط باز مرکزی.

۱. «**فضای محصور مرکزی**»: شامل همه آن فضاهای معمارانه‌ای است که یک اساس منظم هندسی و سقفی گنبدی، مخروطی یا سایر اشکال سقفی متمرکز دارند. در حالیکه سقف به شکل‌گیری احساس وحدت و مرکزیت شکل می‌دهد، اساس به گسترش در جهات مختلف و آرایش جناحی سازه صورت می‌بخشد. این فضای محصور مرکزی، از منظر هندسی، از تطور یک چندضلعی منتظم (اغلب چهارگوش) حاصل می‌آید و از منظر فضایی، از گسترش سازه حول یک نقطه کانونی و یک محور مرکزی و تشکیل ترکیبی متوازن در همه جهات تشکیل می‌شود. ساده‌ترین تجسم معمارانه چنین الگویی، ساختمانی با یک اساس مکعبی و گنبدی نیم‌کره مانند است. ترکیب‌بندی معماری مقبره‌های اسلامی از این دسته است. مقبره‌ها ممکن است سازه‌های مستقل و آزادی باشند مانند گنبد صلیبیه در سامراء و مقبره سامانیان در بخارا یا جزیی از یک مجموعه ساختمانی پیچیده‌تر و بزرگ‌تر مانند مقبره برقوق یا مقبره سلطان قایتبای در قاهره. گنبد‌های مشهور ایرانی مانند گنبد قابوس واقع در شهر گنبد کاووس که بنایی است متعلق به قرن چهارم هجری یا گنبد غازان خان واقع در بسطام که بنایی است متعلق به حدود قرن هشتم هجری نیز نمونه‌های شاخص چنین انتظام فضایی هستند که البته محور عمودی در آن‌ها از اهمیت بیشتری برخوردار است که می‌توان آن را نمادی از حرکت استعلایی در معماری سنتی دانست.

۲. «**حیاط باز مرکزی**»: دومین الگو، الگوی حیاط باز مرکزی است که عبارت است از کلیه فضاهای محصور و بدون سقفی که به طور متوازن در اطراف یک نقطه

مرکزی سامان یافته‌اند. چنین حیاطی بخش مهمی از ساختمان‌هایی مانند مساجد، مدارس و خانه‌ها و در مقیاسی وسیع‌تر، باغی بزرگ یا حتی فضای مرکزی یک شهر را تشکیل می‌دهد است. بسیاری از باغ‌های اسلامی از این الگو تبعیت می‌کنند. در باغ‌های بزرگ ایرانی مانند هشت‌بهشت در اصفهان یک سازه بزرگ که معمولاً یک عمارت کلاه‌فرنگی یا مقبره است در مرکز باغ قرار دارد و این باغ‌ها ترکیب پیچیده‌ای هستند از فضای محصور مرکزی و حیاط باز مرکزی. طراحی برخی از شهرهای اسلامی اولیه مانند کوفه، بصره و بغداد هم از الگوی حیاط باز مرکزی تبعیت می‌کند. در این شهرها یک صحن مرکزی که فضای باز وسیعی بوده در مرکز شهر قرار داشته و یک یا دو ساختمان اصلی - مسجد در کوفه و بصره و مسجد در کنار قصر خلیفه در بغداد - مرکزیت این فضا را تشکیل می‌دهد است که همان نظم فضایی مورد اشاره منتها در یک مقیاس وسیع شهری است.

۳. «**ترکیب‌بندی خطی**»: ترکیب‌بندی خطی واریاسیونی از ترکیب‌بندی مرکز‌گراست که عنصر تکرار در آن دیده می‌شود. تکرار یک واحد مرکز‌گرا نوعی ترکیب‌بندی خطی را تولید می‌کند که انتقال‌دهنده احساس حرکت و گسترش یافتن است. ترکیب‌بندی خطی در بازارهای سنتی مانند بازارهای اصفهان و کاشان دیده می‌شود. این صورت تکرارشونده، تحت تأثیر نیازهای سازه‌ای شکل می‌گیرد اما ویژگی‌های فضایی این فضاهای خطی بیانگر همان احساس فضایی ترکیب‌بندی مرکز‌گراست. در حالیکه مفاهیم مرکزیت، محوریت و ساختار مربع شکل در اینجا نیز مانند ترکیب‌بندی مرکز‌گرا حفظ شده است اما مفهوم اساسی حاضر در این نوع ترکیب‌بندی، حرکتی است که آن مرکز ساکن واقع در ترکیب‌بندی مرکز‌گرا پیدا کرده است و این حرکت، فضایی خطی ایجاد کرده که دو یا چند نقطه را به یکدیگر پیوند می‌دهد و نظم فضایی را حالتی پویا می‌بخشد. این عنصر حرکت، صورتی تکرارشونده و پویا از واحدهای یکسان است که گویی حرکت در عرصه‌ای واجد وحدت را به وجود

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جدول ۴. معیارهای تشبیهی-جمالی؛ تنزیهی-جلالی و تشبیهی جمالی و تنزیهی-جلالی در ورودی مساجد معماری اسلامی؛ ماخذ: حمزه نژاد و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۹۸.

معیارهای بررسی شده	تشبیهی-جمالی	تنزیهی-جلالی	تشبیهی جمالی و تنزیهی-جلالی
۱. به کارگیری نشانه نماد آیه	استفاده از نشانه و نماد، اشاره صورت به صورت و اشاره صورت به مفهوم	به کارگیری نشانه و آیه، حجاب زدایی از صورت برای رسیدن به بی صورتی	استفاده حداقل از نشانه و نماد
۲. سلسله مراتب فضایی	وجود سلسله مراتب فضایی با بیشترین تنوع فضایی. مهیا کردن فضاهای متنوع جهت آمادگی ذهنی و روحی نمازگزار. دربرگرفتن مخاطب توسط فضاهای متنوع و عطفوت و مهربانی با وی. نزدیک شدن مرحله به مرحله به معبود	حداقل سلسله مراتب و تنوع فضایی، عدم عطفوت و مهربانی و القای حس جلال و هیبت، در اصل قرار دادن خدا و نپرداختن به جزفاها	وجود سلسله مراتب با حداقل تنوع فضایی، القای سلسله مراتب توسط عبور از اجزای ورودی به سخن، عطفوت مهربانی در عین شکوه و هیبت، محدودیت در ایجاد حس صمیمیت
۳. به کارگیری تزئینات و مصالح فاخر	به کارگیری مصالح فاخر، سلفه تجملی و مخاطب دوست، شکوه جذاب، غنا، حداکثر تزئینات، به کارگیری رنگ های متنوع	حداقل استفاده از مصالح فاخر و کم یاب، سادگی و حداقل گرایی در تزئینات، فقر، حداقل استفاده از رنگ	به کارگیری مصالح متعارف و نقوش هندسی نه چندان خاص بیشتر به صورت ظاهری، تزئینات ساده و نمادین
۴. مقیاس و تناسب	بهره گیری از مقیاس انسانی، در اصل قرار دادن انسان در استفاده از مقیاس و تناسب	بهره گیری از مقیاس غیر انسانی (الهی)، در اصل قرار دادن پروردگار در استفاده از مقیاس و تناسب	مقیاس و تناسب در میانه، مقیاس غیر انسانی با تمهیداتی به مقیاس انسانی نزدیک تر شده و در میانه قرار می گیرد
نمونه موردی	مسجد شیخ لطف الله-مسجد جامع یزد	مسجد جامع اصفهان- مسجد جامع فهرج-مسجد جامع ناین- مسجد جامع نطنز-مسجد جامع نیریز	مسجد جامع زواره- مسجد امام اصفهان

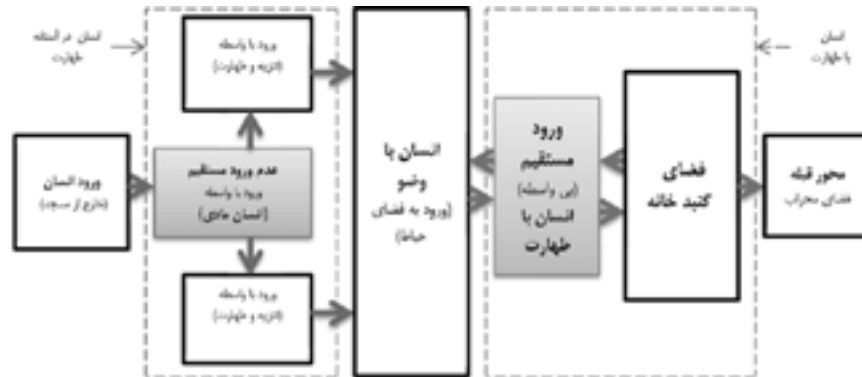
است در خود راه نمی دهد^{۱۴}. به دیگر سخن، این فرضی است از جنس آن فرض که آدمی ابتدا، میانه و انتهای را برای یک کره مفروض بدارد در حالیکه سازمان فضایی جسم کروی شکل، فی نفسه و به دلیل ذات هندسی اش هیچ یک از این تعاریف را در خود نمی پذیرد. با استناد به حدیثی نبوی که زمان را از حیث صورت واجد ماهیتی دوری می داند، ابن عربی چنین اقامه برهان می کند که اوقات، به مثابه مفروضاتی زمانی، تنها زمانی واجد معنا هستند که به فضا مندی انسانی و نیز مرکزیت انسان

می آورد. ردیف ستون ها، رواق ها و فضاهای سرپوشیده با ساختاری گنبدی شکل، که شاخصه معماری دوره عثمانی است، با بازارهای ایرانی ویژگی خطی بودن و پویایی فضایی اش مشترک است.

وقت در معماری و شهر اسلامی

تعیین وقت برای ادای فریضه نماز در پنج نوبت در روز نیز به همان اندازه که مسأله ای زمانی است مسأله ای فضایی هم هست. به اعتقاد ابن عربی، وقت به معنای تقدیر در چیزی است که فی نفسه آنچه را که مقدر

نمودار ۶. سیر اندیشه‌های کیهان‌شناختی و عرفانی ناظر به پدیده وحدت وجود در معماری مساجد اسلامی؛ ماخذ: فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳، ص ۱۰۲.

معنای سمت چپ انسان و باد جنوبی مشتق از جنب به معنای کنار انسان است. انطباق امتدادهای کعبه با چهار باد، تقدم فضامندی انسانی در تعیین جهات در فضا را نشان می‌دهد.

کعبه و حکمت وجود

بنا به نظر سنت‌گرایان، کعبه نخستین خانه پرستش خداوند محسوب می‌شود و بدین ترتیب کعبه به عنوان نخستین بنای معماری الهام‌گرفته از امر قدسی، عنصری کلیدی در پیوند میان کیهان‌شناخت و معماری است.

در عالم راجع شوند. همبستگی حرکت‌های ستارگان با فضامندی انسانی است که نظم فضایی-زمانی جهان را بنیاد می‌نهد. مدت زمانی طولانی پیش از اسلام نیز در سنت اعراب، فضامندی انسانی مرجعی برای تعیین جهات فضا بود. این امر از نام‌گذاری اعراب برای بادها و نیز چهار جانب کعبه آشکار است. باد شرقی، القبول نام داشت که ریشه در قبل به معنای مقابل انسان دارد؛ باد غربی، الدبور نام داشت که مشتق از دبر به معنای پشت انسان است؛ باد شمالی، مشتق از شمال به

۱۴. ابن عربی در فتوحات چنین می‌گوید: زمانیکه خداوند کره اطلس را آفرید که می‌چرخید، روز هنوز تعیین نشده بود و صورتی مقدر نداشت. مانند آب کوزه زمانیکه هنوز در رودخانه است قبل از آنکه در کوزه باشد. اما زمانیکه خداوند درون کره اطلس دوازده بخش مقدر داشت، که به طور دقیق زمان‌بندی شده بودند، و آن‌ها را بروج نامید... فردی را ایستاده [در مرکز] قرار داد که این کره پیرامون او بچرخد و بصیرتی را به این فرد عطاء نمود که به وسیله آن بخش‌های مقدر را به مدد بروجی که در آن‌هاست مشاهده کند، این بخش‌های مفروض از یکدیگر به وسیله آن بروج یا نشانه‌ها قابل تمیزند. این فرد یکی از آن بخش‌های تعیین شده یا در واقع نشانه‌ها را مشاهده می‌کند سپس کره براساس آن نشانه می‌چرخد. نشانه از چشم او محو می‌شود اما او هرگز از ایستادن در آن موضع دست بر نمی‌دارد تا زمانیکه آن نشانه به او بازگردد. تنها در این هنگام است که او پی می‌برد که یک دور چرخیده است و ما این یک دور چرخش را روز می‌نامیم. سپس خداوند سیاره فروزان عظیمی را در چهارمین آسمان از هفت آسمان خلق کرد و آن را شمس نامید. در چشم ناظر، کره اطلس با طلوع خورشید از پشت نقاب زمین هویدا می‌شود و او محل طلوع خورشید را مشرق و طلوع را شروق به معنای نورافشانی می‌نامد زیرا این سیاره فروزان از آنجا برخاسته و زمین را نورانی می‌کند. نگاه ناظر هیچگاه از تعقیب حرکت این سیاره باز نمی‌ماند تا زمانیکه با محل ایستادن او تلاقی کند که استوارا می‌سازد و بعد از این تلاقی، سیاره شروع می‌کند به نزول از این خط استوا در امتداد سمت راست ناظر و او این افتراق از خط استوارا زوال می‌نامد. ناظر حرکت سیاره را با چشم تا زمانی دنبال می‌کند تا سیاره از دیدش خارج شود و این خروج را غروب و مکان خروج را مغرب می‌نامد.

حضرت آدم (ع) به کمک فرشتگان سازنده بیت‌العتیق گردید و در زمان توفان نوح (ع) نیز کعبه به آسمان رفت و بعدها حضرت ابراهیم (ع) مکان آن را شناسایی کرد و خانه مقدس را با هدایت الهی بنا ساخت چنانکه در آیه ۲۶ سوره حج آمده است: و چون برای ابراهیم جای خانه را معین کردیم [بدو گفتیم] چیزی را با من شریک مگردان و خانه‌ام را برای طواف کنندگان و قیام‌کنندگان و رکوع‌کنندگان [و] سجده‌کنندگان پاکیزه دار.

دو مفهوم مهم در بنای کعبه را می‌توان «مرکزیت» و نیز «سکینه و قرار» دانست و در حقیقت کعبه تجسم مادی سکینه و به این طریق قلب جهان، خانه سکون و قرار، مکان آرامش عظیم و حضور همه‌جا حاضر امر الهی در مرکز دنیاست. در چارچوب اندیشه تصوف، صورت مکعب‌شکل کعبه، تبلور ساختار فضایی مکعب‌شکل وجود انسان درون مجموعه کیهانی است^{۱۵}. روایات پیشامدرن متعدد از کعبه به خوبی نشان می‌دهند که چگونه یک فرم ساختمانی ممکن است به جزیی تام و تمام از جغرافیای الهی و نیز عنصری مرکزی در چشم‌انداز کیهانی تبدیل شود تا بدان پایه که کعبه را مرکز زمین و حتی مرکز جهان به شمار آورند زیرا بنایی است که نخستین بار به دست حضرت آدم (ع) بنا گشته و حتی روایاتی نیز آن را قدیم‌تر از خلقت زمین می‌دانند. کعبه در مرکز جهان ارتباطی در راستای عمود با مرکز آسمان یعنی ستاره قطبی دارد. چنانکه «ونسینک» نویسنده کتاب کعبه در یکی از مطالعاتش چنین نوشته:

در مرکز دب اکبر، ستاره‌ای وجود دارد که حرکت نمی‌کند و سایر ستارگان دور آن می‌چرخند که این

ستاره ثابت همان ستاره قطبی است. هر کسی که در مقابل ستاره قطبی بایستد در امتداد قبله ایستاده است زیرا این ستاره بدون هیچ حرکتی بر فراز کعبه واقع شده است. به این ترتیب، ستاره قطبی که ثابت و در مرکز آسمان واقع شده و ستارگان دیگر حول آن می‌چرخند خود دقیقاً بر فراز کعبه است و به همین دلیل نقطه متناظر آن بر روی زمین یعنی کعبه را می‌توان مرکز زمین دانست و در روایتی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که کعبه یکی از پانزده خانه الهی است که هفت باب آن در آسمان (در هر هفت آسمان یک باب) تا رسیدن به عرش الهی و بیت‌المعمور و هفت باب دیگر آن زیر زمین واقع شده‌اند و در حقیقت کعبه نقطه اتصال این خانه‌های الهی است که در میان آن‌ها قرار دارد. در امتداد این محور الهی و کیهانی، کعبه به مثابه نسخه المثنای بیت‌المعمور، یعنی رفیع‌ترین خانه‌های الهی و همین طور عرش الهی بر روی زمین است.

آرایش فضایی در کعبه

الازرقی در کتاب الاخبار آورده است که حضرت آدم (ع) در هنگام هبوط به زمین سنگ یاقوت سرخی با چهار گوشه سفیدرنگ به نام ارکان به همراه داشت که آن را بر روی شالوده کعبه قرار داد و این سنگ تا زمان توفان نوح (ع) در آنجا قرار داشت. شکل خانه‌ای که حضرت آدم (ع) بنا کرد بازنمای بیت‌المعمور، نسخه آسمانی کعبه، بود که به عنوان بنایی استوار بر چهار ستون زبرجد توصیف شده که خداوند تاجی از یاقوت سرخ بر آن نهاده و الضراحش نامیده است. بنای حضرت آدم (ع) و الضراح هر دو تأییدکننده سرمشق الهی منطبق بر ساختار چهاروجهی خانه کعبه است.

۱۵. ابن عربی در فتوحات ارتباطی محوری و لایتغیر میان کعبه و نسخه آسمانی آن یعنی ضراح را تشریح می‌کند. بر این اساس، ضراح در آسمان هفتم واقع شده که مانند سایر آسمان‌ها ثابت و بی‌حرکت است. خداوند این آسمان‌ها را استوار و محکم گردانیده و آن‌ها برای ما مانند سقف خانه هستند و به همین دلیل است که آسمان سقف مرفوع نامیده می‌شود. مفهوم محوریت با ایده کوه به عنوان مکان طبیعی ارتباط میان آسمان و زمین درآمیخته است. در حقیقت، کوه را می‌توان نماد ازلی محوریت و رفیع بودن دانست که نماینده ستون کیهانی است که در مرکز زمین واقع شده و همه‌چیز پیرامون آن در گردش است. در کیهان‌شناسی اسلامی، موقعیت کعبه به عنوان مرکز زمین با این حقیقت تأیید می‌شود که کوه ابوقبیس در مکه نخستین کوهی بود که روی زمین استقرار یافت و به همین دلیل است که مکه ام‌القرآء نامیده می‌شود.

جدول ۵. مهمترین ویژگیهای محتوایی و تاریخی خانه کعبه در ارتباط با مفهوم حکمت وجود و حکمت خالده؛ ماخذ: نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۳۰.

۱	خانه کعبه اولین خانه ای است که خداوند برای انسان ها قرار داده و به دست اولین پیامبر حضرت آدم (ع) ساخته شده است.
۲	این خانه را حضرت آدم (ع)، بعد از هبوط در زمین، برای پذیرش توبه خود ساخته و نماد نیایشگاه اسلامی است.
۳	این خانه در سرزمین مکه ساخته شده و خداوند آنرا، محترم، مبارک، امن و... نماد هدایت برای همه عالمین قرار داده است.
۴	این نیایشگاه را خداوند، هم خانه خدا می نامد (بیت الله) و هم خانه قیام مردم (قیاماً للناس).
۵	همه پیامبران این خانه توحید را زیارت نموده اند، علی رغم چند بار ویرانی، به دست حضرت نوح (ع) و حضرت ابراهیم (ع) ترمیم شده است.
۶	خداوند این خانه توحید را از تجاوز لشکریان ابرهه با معجزه پرنندگان ابابیل حفظ نموده است.
۷	مهمترین رویداد تاریخی، تولد حضرت علی (ع) است در این خانه، با معجزه شکافته شدن دیوار آن برای مادر ایشان است.
۸	بعد از فتح مکه توسط مسلمین، پیامبر اکرم (ص)، با زدودن بت ها از خارج و محسمه ها و تصاویر از داخل، اسالت آنرا احیاء نمودند.
۹	مفهوم و نتیجه عبادت و تکامل از منظر اسلامی پذیرش توبه انسان هبوط کرده از عالم حس و غریزه به ساحت عقل و صبرورت وجودی و جوهری است و به حقیقت انسان کامل نزدیک شدن.

جدول ۶. ویژگیهای بیرونی کالبدی و معمارانه خانه کعبه که از تباط با مفهوم وحدت وجود و حکمت خالده پیدا می کند؛
ماخذ: نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۳۳.

۱	نسبت به نمای نامنظم و سیال کوه ها و تپه های اطراف، حجم مکعب، بک خلایق بدیع و منظم است.
۲	مکعب به دلیل داشتن وجوه و پالهای مشابه، آفاه کننده وحدت است.
۳	از آنجا که به چهار جهت جغرافیائی و عمود برهم، رو نموده است، دعوتی جهانی را القای می نماید.
۴	مکعب به دلیل مساوی بودن طول و عرض و ارتفاع، حجمی محکم، با ثبات و امن را القاء می نماید.
۵	مصالح بومی و طبیعی، خلوص و حذف آرایه ها و نمایه ها، پاکی، معنویت و درونگرایی را القاء می نماید.
۶	وجود بک درب، در مقابل وجود چهار وجه، آفاه کننده سیر از کثرت به وحدت و یگانه بودن راه تکاملی انسان ها است.
۷	وجود حجر الاسود، آن سنگ آسمانی، در کنار درب ورودی، نماد ضرورت اعتصام به حبل الهی، یعنی امام معصوم (ع) برای تکامل است.
۸	همین حجم دروانگرا، اگر توسط تزئینات نامناسب و مادی، برونگرا شود، تبدیل به بتخانه می شود.
۹	حقیقت تکامل انسان بک مقوله درونی است و در سیر از ظاهر به باطن تحقق می یابد. (خودآگاهی ارادی و اختیاری انسان ها)

نظریه وجود کعبه قبل از آفرینش جهان، شکل گیری چهار جهت اربعه شمال، جنوب، شرق و غرب را ناشی از توسعه چهار وجه کعبه در سرتاسر زمین می داند. در نظر سنت گرایان، چهاروجهی بودن کعبه یادآور چهار جهتی است که شیطان به انسان نزدیک شده و او را وسوسه می کند و همچنین این چهار وجهی بودن یادآور حضور چهار اوتاد است و به مدد این چهار

اوتاد است که خداوند از اسلام به عنوان دین حنیف حراست می نماید؛ به مدد یکی ایمان، به مدد دیگری ولایت به مدد سومی نبوت و به مدد نفر چهارم از رسالت پاسداری می شود. در انجام این وظایف شاق، اوتاد از جانب چهار پیامبر و چهار ملک یاری می شوند. ابن عربی در فتوحات می گوید: در میان آنان یکی از حضرت آدم (ع) یاری می گیرد، دیگری از ابراهیم (ع)،

جدول ۷. ویژگیهای درونی خانه کعبه که ارتباط با مفهوم وحدت وجود در عالم هستی و ناظر به مراتب حکمت خالده در معماری این بنای شریفه است؛ ماخذ: نقره کار، ۱۳۹۲، ص ۳۳.

ردیف	
۱	با وجود چهار وجه بسته و پر و وجود فقط یک درب، فضای داخلی کاملاً درونگرا و مناسب سیر در انفس است.
۲	با تساوی طول و عرض و ارتفاع، فضای داخلی دارای یک نقطه مرکزی سکون آفرین و وحدت بخش می باشد.
۳	خالی بودن نقطه مرکزی، انسان را در کانون فضا و قلب فضای داخلی ساختمان و موضوع اصلی قرار می دهد.
۴	در بین همه اشکال و حجم های منظم و نامنظم، مکعب بیشترین آفاء کننده سکون و سکوت فیزیکی و مکانیکی است.
۵	درفرنگ اسلامی سکون و سکوت فیزیکی و حسی -حریری، مقدمه بسیار مناسب برای قیام فکری، حضور قلب و عبادت است.
۶	طول و عرض مساوی مربع، به صورت متعادل مناسب دو فریضه نماز و نشین سخزانی است.
۷	در مکعب چهار وجه قائم بر هم، ضمن هم آهنگی با چهار وجه انسان، یک وجه را کاملاً در جهت دید انسان (قلبه) قرار می دهد.
۸	اگر فضای طبیعت مناسب سیر آفاق برای انسانها و حیوانات است، خانه کعبه مناسب ترین فضا برای سیر در انفس و خودآگاهی ارادی -اختیاری و تکامل روحی است. مسئله جهت در مساجد و نه محراب برای جماعتی خاص نظیر کلیساها و عدم جداسازس قدیس و غیر قدیس از ویژگیهای ممتاز مساجد نیست به کلیساها است.
۹	تکامل انسان مبتنی بر دو بعد معرفتی (ایمان) و اعمال شایسته (عمل صالح) است منبر خطابه و موعظه نماد تکامل عقلانی و اعتقادی و یکی از مهمترین اعمال صالح نیز نماز جماعت معرفی می شود. که معراج مؤمنین است.

دیگری از مسیح (ع) و نفر چهارم از حضرت محمد (ص). همچنین اسرافیل، میکائیل، جبرائیل و عزرائیل نیز باری رساننده آنان هستند. هر وتدی یکی از چهار گوشه خانه را در اختیار می گیرد؛ او که از حضرت آدم (ع) مدد می گیرد گوشه سوریه، او که از ابراهیم (ع) مدد می گیرد گوشه عراق، او که از مسیح (ع) مدد می گیرد گوشه یمن و او که از پیامبر اسلام حضرت محمد مصطفی (ع) مدد می گیرد گوشه حجرالاسود را در اختیار دارد.

یکی از نظریات مورداجماع در عرصه معماری اسلامی آن است که مسجد با ساختار ساده و بی پیرایه و دارای سقف استوار بر ردیف ستون ها که به وسیله پیامبر اسلام (ص) در مدینه بنا شد الگویی برای طراحی مسجد در طول دوره های بعدی جهان اسلام است. این مسجد ساختاری مربع شکل داشت و از دو قسمت تشکیل شده بود: یک حیاط محصور ساده و یک بنای مسقف ساده با سقفی مسطح که ستون های آن تنه های درخت نخل بودند. این بنا در ابتدا در امتداد شمال و به جانب اورشلیم بود و چند ماه بعد با تغییر قبله، به جانب جنوب و رو به سوی مکه تغییر یافت. این بنای مسقف، نمازخانه را تشکیل می داد و به حیاط

باز می شد که منتهی به سه در واقع در اضلاع شرقی، غربی و شمالی بود. این ساختار ساده مسجد الگوی بسیاری از مساجد در دوره های مختلف قرار گرفت که تنها تغییراتی را در ساختار آن ایجاد کرده بودند و ساختار کلی همان بود. باید توجه داشت که آیین عبادت و نمازگزاری در دین اسلام اساساً تجربه ای تصویری و کنشی بر مبنای بصر نیست زیرا امر مورد بصیرت در این تجربه عبادی ذاتاً قابل مشاهده به مدد چشم سر نیست. در آیین اسلامی، برخلاف مسیحیت، شمایل یا مجسمه ای که القاء کننده احساسی از حضور امر قدسی باشد وجود ندارد و تنها ملاحظه بصری، آرایش یافتن صفوف نماز و بدن نمازگزار به جانب قبله است. بدین ترتیب، یکی از مهم ترین تفاوت های فضایی آیین عبادی در اسلام و سایر ادیان آن است که در اسلام، شهود یعنی مشاهده امر قدسی در خیال نمازگزار برتر از هر حضور بصری مادی حضور دارد و در واقع واسطه ای میان بنده و پروردگارش وجود ندارد. تیتوس بورکهارت در کتاب ارزش های خالده در هنر اسلامی، به نقل از فتوحات ابن عربی آورده است که تصور امر قدسی در مسیحیت با واسطه شمایل ها صورت می پذیرد و اینکه بیژانس هنر نقاشی را تا حد

جدول ۸. راهبردها و توصیه های کالبدی در زمینه سازی پدیداری مراتب وحدت وجود در معماری و شهرسازی اسلامی؛ ماخذ: فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳، ص ۱۰۹.

راهبردها	برنامه های کاربردی	توصیه های کالبدی
* در شهرهای اسلامی لازم است برجسته ترین نماد معنوی شهر «مساجد» باشند لذا می بایست این بناها آینه ی تمام نمای دین و فرهنگ اسلامی را در قالب بروز جلوه های بصری از قبیل استفاده از فرم ها و هندسه های منظم، توجه به مرکزیت، رعایت اصل سلسله مراتب و ...	* احداث شبستانهای مردانه و زنانه در جهتی عمود بر محور قبله و متناسب با جمعیت جهت انجام مراسمات از قبیل (نماز جماعت، اعیاد، سخنرانی ها، سوگواری ها...)	* ویژگی های لازم برای یک فضای روحانی به نام مسجد عبارتند از: خرونگرایی، آرام بخش بودن، فضای خلوت و انس با معبود و سیر در نفس است که این عوامل به واسطه دو مولفه توجه به محور قبله به عنوان نشانه وحدت بخشی و دیگری طی نمودن مقدمات و سلسله مراتب ورود به فضای مسجد حاصل می شود.
* پیشنهاد می شود در همه بافت های مسکونی در حال ساخت مکانی با بهترین دسترسی، مرکزیت بافت، هم راستا بودن با محور قبله به فضای مسجد اختصاص یابد.	* با توجه به برگزاری مراسمات ختم و بزرگداشت و ... در مساجد لازم است فضاهای خدماتی اعم از آشپزخانه، آبدارخانه، و فضای پذیرایی در مجاورت فضای ورودی و در جهت مخالف محور قبله احداث شود.	* با بررسی نمونه های موفق مساجد سنتی و مقایسه با مساجد شهر ایلام ویژگی هایی اینگونه مطرح است که باید از آنها الهام گرفت که شرح آن عبارتند از: توجه به محور قبله، رعایت اصل سلسله مراتب حرکتی، هدایت انسان از طریق محورهای فضایی، فرارگیری هندسه در خدمت جهت، آرایش هندسی فضاها بر حول محور قبله، تازا بودن کالبدی ساده از فضای درون، برون، ساکن بودن، با ثبات و آرام بودن، متن و وحدت بخش بودن، رعایت اصل سادگی، وفار، ترکیب رنگ و هندسه، هماهنگی مواد و مصالح و پرهیز از تزئینات نابجا است.
* پیشنهاد می شود در همه بافت های مسکونی در حال ساخت مکانی با بهترین دسترسی، مرکزیت بافت، هم راستا بودن با محور قبله به فضای مسجد اختصاص یابد.	* فضای وضوخانه و دستشویی در نزدیک فضای ورودی و حیاط و با فاصله مناسب در ورودی شبستان ها قرار گیرد تا نمازگزاران پس از انجام وضو، اجازه جهت ورود به فضای گنبد خانه و فرار گرفتن در راستای محور قبله را یابند.	* فضای مسجد آبی ضمن توجه به محموله، تعادل از نظر جمعیت و فاصله دسترسی استفاده کنندگان با بنای مساجد را رعایت نمایند

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۷۷

زیادی به کمال رسانید به این دلیل است که برای آنان فردانیت عیسی مسیح (ع) چنانکه در تصویر او بیان شده و تجلی یافته، بهترین مدرسان برای تمرکز بر وحدت قدسی است. برعکس، اسلام استفاده از شمایل ها در هنگام عبادت و ادای فریضه نماز نهی کرده و توصیه می کند پروردگار را چنان پرستش کنید چنانکه گویی او را می بینید. بدین ترتیب، تصور امر قدسی در مسیحیت به واسطه تصویرسازی است در حالیکه در اسلام به مدد ذکر صورت می پذیرد و تجربه دیداری سنت مسیحی به تجربه شنیداری در اسلام تبدیل می شود. نکته حائز اهمیت آن است که صدا بیان گر حضوری لامکان است؛ حضوری که تمامی فضا را در سیطره خود گرفته و محدود به مکانی مشخص در آن نیست؛ حضوری از جنس حضور خداوند

در قبله مؤمن که اگرچه از حیث فیزیکی در مقابل اوست اما در حقیقت حضوری همه جاباش در همه اطراف او دارد و بر او محیط است. به این ترتیب، فضای ایده آل در معماری اسلامی برای نمازگزار، آن است که مبتنی بر شنیدار باشد تا دیدار؛ نوعی فضا سازی تک تک اجزاء به سوی مرکزی واحد که همان امام جماعت است؛ کثرتی آرایش یافته به جانب وحدتی یگانه به گونه ای که با تمسک به همان الگوی ساده و اولیه مسجد پیامبر اکرم (ص) واجد این ویژگی های صوتی-شنیداری باشد: میدان دید بصری کم و محدود، فقدان مرکز بصری و ویژگی های بصری فضایی خنثی که تأکید دارد بر تجربه صوتی- شنیداری تا تجربه بصری- دیداری. بارزترین کیفیت این فضا آن است که در هنگام انجام عمل مشاهده به وسیله انسان، چشم به

جانب هیچ امتداد خاصی جلب نمی‌شود. با نگرستن در هر جهتی به موازات ردیف ستون‌ها، چشم نه بر روی عنصری پایان بخش متوقف می‌شود و نه به جانب هیچ نقطه‌ای که واجد معنایی به‌خصوص باشد جلب می‌شود. در این فضا، با نگرستن به ستون‌ها در امتداد خط مورب، با انبوهی از ستون‌ها مانند درختان جنگلی در هم تنیده مواجه می‌شویم که میدان دید را بسیار محدود می‌سازد. فضا سازی مسجد در نگرش سنتی، آن آرایش و جهت‌گیری فضایی به جانب یک مرکز عبادی، به آن شکل که در کلیسا دیده می‌شود، را ندارد. در این فضا، هیچ نقطه آغازگر و پایان‌بخش بدان صورت که احساسی از توسعه را القاء کند وجود ندارد. در نتیجه، چنین فضایی عملاً این امکان را دارد که در هر جهتی توسعه یابد چنانکه در بسیاری از مساجد با طراحی سنتی چنین فضایی را شاهدیم.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

براساس دیدگاه «نقد هرمنوتی هنر»، یکی از مهمترین ویژگی هنرها، جنبه کالبدی بخشیدن به اعتقادات و باورهایی است که در شکلگیری آنها نقش داشته‌اند؛ بنابراین در حوزه معماری دینی و قدسی، که تحت تأثیر مستقیم باورهای دینی بوده‌اند، میتوان از وجود نقاط مشترکی در میان معماری ادیان مختلف سخن گفت که علیرغم وجود تفاوتها در نگرش ادیان مختلف نسبت به این موضوع، خطوط مشترکی نیز در نگاه آنها نسبت به طبیعت وجود دارد که در شلگیری معابد آنها نقش اساسی داشته‌اند؛ بنابراین همانگونه که میتوان از وجود حکمت خالده در ایدئولوژی ادیان به صورت عام و نگاه آنها سخن به میان آورد، در حوزه معماری نیز نیات مشترکی وجود دارد که نشانگر حکمت وجود و حکمت خالده در معماری است. ازسویی دیگر، حساسیت فضایی در دوران سنتی ریشه در فضای اقلیدسی داشت که سامان آن به طور پیوسته و منظم از غایات بزرگ تا کوچک واقعیت را در می‌نوردید اما در دوران مدرن معاصر، معماری جهان و معماری زمینی دیگر در این منظر نمی‌گنجد و نوعی بیگانه‌گشتگی، شبکه پیوندهای ساختاری میان انسان و کیهان را از

هم گسسته و حساسیت فضایی ما را تغییرشکلی مشخص بخشیده است. برخلاف نگرش غنی و انسانی سنت، آنچه که امروزه ما را با کیهان پیوند می‌دهد دیگر پژوهشی هستی‌شناختی ندارد بلکه تبدیل شده به ماده‌ای که بدن‌های ما از آن تشکیل شده و منشأ ایجادش انفجارهای کیهانی است که قبل از شکل‌گیری منظومه شمسی رخ داده‌اند. در این شرایط جهان روزمره ما تا سطح فیزیک اتمی فروکاست یافته و درک انسان از نظم و معنای جهان به مدد درک ساختارهای اتمی و زیراتمی ممکن شده است. نظریه‌هایی که قرار است به ما در درک ذهن الهی یاری رسانند با امر کلی آغاز نمی‌شوند بلکه با ماهیت واحدهای غیرقابل مشاهده وجود آغاز می‌شوند. مرکززدایی از حضور انسان در نظم جهانی وجود و چندپاره شدن حساسیت فضایی که زیربنای پیوستگی معنا دار میان زندگی روزمره و سایر سطوح واقعیت را تشکیل می‌دهد. از منظر کیهان‌شناسی مدرن، در ذهن خداوند انسان دیگر آن ایده اصیل و یکه نیست و انسان‌ها دیگر در مرکز و محور آن طرح بزرگ کیهانی خداوند ایفاء‌گر نقش اصلی نیستند و به یک نقش تصادفی و ظاهراً بی‌هدف در یک نمایش معمولی کیهانی تنزل مقام یافته‌اند. از این گذشته، حساسیت فضایی ما به طور پیوسته تحت تأثیر اختراعات فناورانه و پیشرفت‌های علمی در حال تغییر شکل است و مفاهیم بسیار بزرگ، بسیار کوچک و بسیار پیچیده نیز تغییر یافته‌اند. به مدد شکل‌گیری دانش فیزیک کوانتوم، ذرات کیهانی بسیار کوچک و بسیار بزرگ تبدیل به مفاهیمی قابل درک صرفاً از منظر ریاضی شده‌اند ولی از منظر تجربی قابل درک نیستند. ارتباط‌های ساختاری و فرمال میان انسان و کیهان که در دوران سنتی در قلب سامان فلسفی نهفته بود امروزه واقعیت خود را از دست داده و بی‌واسطگی قیاس‌های بی‌شمار میان بدن انسان، جغرافیای زمین، کیهان و محیط و فضای ساخته شده به مدد معماری به عنوان موضوعاتی اعتقادی از میان رفته‌اند و در پرتو پیشرفت‌های علمی معاصر، ایده پیوند ساختاری میان کل و اجزاء نیز با خطر زوال مواجه شده است. به هر

روی، در چنین شرایطی تنها بازگشت به سنت‌های کهن و ارزشمند و احیای مجدد ارزش‌های سنتی شاید این امکان را برای انسان مهیا سازد که دوباره در پیوندی عمیق و ساختاری با کیهان و طرح بزرگ الهی قرار گرفته، نقش محوری سابق خود را بازیابد و طرح‌های معمارانه‌اش را در این گستره سامان بخشد که بررسی چگونگی این امر، خود می‌تواند موضوع پژوهشی گسترده‌تر در این باب باشد.

منابع و مآخذ

قیصری رومی، محمد داود (۱۳۸۶) شرح فصوص الحکم ابن عربی (به اهتمام سید جلال‌الدین آشتیانی)، انتشارات علمی و فرهنگی.

نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷) درآمدی بر هویت اسلامی معماری و شهرسازی، تهران: نشر پیام سینا.

حمزه نژاد، مهدی و نقره کار (۱۳۹۲) گونه‌شناسی مفهوم ورودی در مساجد ایران با مفاهیم قدسی، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱.

نقی زاده، محمد (۱۳۹۴) آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۸.

دانش پور، سید عبدالهادی و روستا (۱۳۹۲) چهارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸) ارزش میراث صوفیه، ویرایش دوم، تهران: امیر کبیر.

نصر، سید حسین (۱۳۸۲) «سه حکیم مسلمان»، مترجم: احمد آرام، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

کاکایی، قاسم (۱۳۷۸) «وحدت وجود به روایت ابن عربی و اکهارت»، تهران: هرمس.

جهانگیری، محسن (۱۳۷۸) «محبی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی»، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم.

نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۲) خانه کعبه، سلول بنیادی در طراحی نیایشگاه‌های مطلوب، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱.

فتاحی، شمس الله و عمرانی پور (۱۳۹۳) تحلیل نقش

محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام، پژوهش معماری اسلامی، شماره ۲.

کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۸۴) شرح فصوص الحکم ابن عربی (زیر نظر سید جلال‌الدین آشتیانی به اهتمام مجید هادی زاده)، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران.

ابن عربی (۱۳۸۹) متن و ترجمه فصوص الحکم، مترجم: محمد خواجه‌جوی، انتشارات مولی.

ابن عربی (۱۳۸۸) فتوحات مکیه، مترجم: محمد خواجه‌جوی، انتشارات مولی.

قدوس فر، سید هادی و دیگران (۱۳۹۱) حکمت خالده و جایگاه طبیعت در جهان بینی و معماری معابد ادیان مختلف، نشریه باغ نظر، شماره ۲۰.

رئسی، محمد منان و دیگران (۱۳۹۳) درآمدی بر رمز و رمزپردازی در معماری دوران اسلامی، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲.

Remler, P. (2010). *Egyption Mythology A to Z*. New York: Chelsea House.

Coomaraswamy, A.K. 1979, *The Bugbear of Literacy*. Bedford: Perennial Books

Guenon, Rene. 1975, *The Crisis of the Modern World*. Trans. M.Pallis and Nicholson. London: Luzac

Schuon, Frithjof. 1984, *The Transcendent Unity of Religions*, trans. H. Smith. Wheaton: Theosophical

Burckhardt, Titus. 1967, *Perennial Values in Islamic Art*

Otto, Rudolph. 1926. *The Idea of the Holy*, trans. J. Harvey. London: Oxford University Press, 4th ed.

Corbin, Henry, 1969, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*, trans. R. Manheim. Princeton: Princeton University Press

Wensinck, A. J. 1978. *Studies of A. J. Wensinck*. New York: Arno.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۴۸۰ ■

«مقام نور در آیه نور»؛ معرفی اصول کیفی نور (طبیعی) منطبق بر متون قرآنی جهت کاربست در فضاهای عبادی معاصر

بهرام احمدخانی ملکی* - دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.
فرزین حق پرست - استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده

تجلی متافیزیک نور بر فیزیک بنا، آن را اصلی‌ترین محور زیبایی‌شناسی معماری اسلامی در عرفان و معنا قرار داده است. نور در معماری سنتی و در فرهنگ اسلامی نمادی از خداوند و وحدت الهی است به همین خاطر جایگاهی خاص در معماری فضاها به خصوص فضاهای مذهبی مانند مساجد دارد. هنر مقدس هنری است که در آن حضور حق جاری باشد و دیدن آن، انسان را به یاد خداوند بیندازد و معماری قدسی اسلام بیش از هر چیز در وجود مسجد تجلی یافته است. امروزه در مساجد معاصر کمتر به مقوله نور به عنوان یک عنصر هویت‌بخش توجه شده است. هدف از نگارش این مقاله شناسایی خصوصیات کیفی نور (طبیعی) بر اساس متون قرآنی در راستای تحقق‌پذیری فضای معنوی می‌باشد. آیه ۳۵ سوره نور، کامل‌ترین آیه نوری قرآن محسوب می‌شود که فهم آن، منوط به شناخت کامل یکایک کلمات و آنگاه ترکیب مفاهیم و جملات آیه است؛ چندان که بدون چنین شناختی دست یافتن به مقصد و تفسیر آیه، مشکل می‌نماید. لذا نگارنده بر اساس تاویل‌های صورت گرفته توسط فلاسفه اسلامی در خصوص آیه نور و بررسی مفاهیم مستتر در اجزای این آیه، مشخصات کیفی نور (طبیعی) را استخراج نموده است. روش تحقیق به کار رفته در این تحقیق استدلال منطقی با تکنیک توصیفی و تحلیلی می‌باشد. یافته اصلی تحقیق، استخراج هفت اصل مربوط به خصوصیات کیفی نور (طبیعی) از آیه نور می‌باشد. این اصول عبارتند از: اصل هستی‌بخشی، اصل سلسله مراتب، اصل عدالت، اصل نفی ماده، اصل استمرار و تداوم، اصل حرکت و جهت و اصل آیت. بدیهی است که با حضور کیفی نور (طبیعی) در فضای عبادی، مفاهیم عینی و ذهنی در فضا بوجود آمده و باعث حس معنویت (سیر از ظاهر به باطن) توسط مخاطب و در نهایت افزایش تعلق به مکان مقدس را منجر خواهد شد.

واژگان کلیدی: نور (طبیعی)، آیه نور، اصول کیفی نور، فضای عبادی.

Light Dignity in Ayat al-Nur; Qualitative principles of (natural) light based on Quranic texts for application in contemporary Religion spaces

Abstract

Manifestation of metaphysics is based on the physics of light, it is the main axis of the aesthetics of Islamic architecture in the spirituality and meaning. The traditional architecture in the light of Islamic culture and a symbol of the divine unity of God and is therefore a special place in the architecture of religious spaces, such as spaces, particularly mosques. Sacred art is art in which the presence of this right, and see to it that the human spark, remember God and Islam's sacred architecture more than anything there is in the mosque at Epiphany. Nowadays, contemporary in mosques to less light as an element of identity section note. The purpose of writing this article is to identify the properties of the (natural) light quality based on Quranic texts in order to fulfill the disclosure of spiritual space. Verse 35 of Surah Noor (Ayat al-Nur), light verse of the Quran is the most complete understanding of it, depends on understanding individual words and then sentences the combination of concepts and verses, so getting to and interpretation of the verse without such knowledge, problem. So the author based on interpretations by Islamic philosophers of the verse and the verse implied senses of components, quality characteristics of (natural) light is the extract. The method used in this research is descriptive and analytical reasoning techniques. The main findings of the research, extraction seven principles relating to the quality of light (natural) light is the ayah. These principles include: The principle of the universe, the principle of hierarchy, the principle of Justice, the rejection of the principle of the matter, the principle of motion and the principle of continuity, stability and order and the principle of mystery. Obviously, the quality of (natural) light in the worship space, both objective and subjective concepts in space and the sense of spirituality (The appearance of the backend) awarded by audiences and ultimately increase will lead to the holy place.

Key words: (natural) Light, Ayat al-Nur, quality of light, Religion space.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۴۳۰۸۰۱۸۵ رایانامه: b.ahmad.khani@tabriziau.ac.ir

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری معماری اسلامی با عنوان «مقام نور؛ ارزیابی کمی و کیفی نور (روز) در مساجد تاریخی تبریز با رویکرد معنویت‌بخشی به فضا» می‌باشد که توسط نگارنده اول و با راهنمایی نگارنده دوم در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز در حال انجام است.

۱. مقدمه

«انگیزه روی آوردن به سوی نور در هنگام پرستش خداوند در ادیان مختلف وجود داشته و دارد. در اسلام و جهان‌بینی اسلامی نیز نور روز از جایگاه ویژه و ارزشمندی برخوردار بوده است. از اینرو هنرمندان اسلامی همواره کوشیده‌اند تا در آنچه می‌آفرینند از نور به عنوان نماد و مظهری که به وحدت الهی نزدیک است، حداکثر بهره را ببرند. فضاهای معماری ایرانی نیز همواره آکنده از جلوه‌های بصری و معنوی نور بوده که تجلی این جنبه‌های معنوی و تزئینی را می‌توان در معماری مساجد به عنوان شاخص‌ترین بناهای اسلامی به خوبی مشاهده کرد» (بمانیان و نیکودل، ۱۳۹۳، ص ۶۱).

با وقوع انقلاب صنعتی، رواج تفکر مدرن و جهانی شدن ابزار مدرنیزاسیون، دگرگونی‌های بنیادینی در زندگی بشر به وقوع پیوست. پیشرفت فناوری، تنوع محصولات و فرآورده‌های مدرن و در نهایت توسعه اصول جهانی معماری مدرن باعث ایجاد تحولاتی در عالم معماری گشت که برخی از آن تغییرات جبران‌ناپذیر به نظر می‌رسد. نگاهی گذرا به معماری ایران در صد سال گذشته نماینگر حذف و یا ناکارآمد انگاشته شدن عناصر فضاهای معماری بوده است که در طول قرن‌ها، حضوری پایدار داشتند. عناصری که نه تنها جنبه‌های عملکردی معماری را اعتلاء می‌بخشیدند بلکه با همسازی با شرایط اقلیمی منطقه، نوعی معنویت خاص برای فضای معماری فراهم می‌نمودند. امروزه نگرش کمیته‌ی و نادیده گرفته شدن جنبه‌های معنایی در طراحی اغلب فضاها موجب گشته تا طراحی نور به تأمین نور مورد نیاز برای فعالیت‌های فیزیکی تقلیل یابد. این امر موجب از بین رفتن آثار روح‌بخش نور در فضای عبادی و نیاز به استفاده هرچه بیشتر از انرژی‌های الکتریکی شده است. امروزه معماران برای بکارگیری جلوه‌های اثرگذار و کیفی نور وابسته به تجهیزات نور مصنوعی شده‌اند فارغ از آنکه هنر بکارگیری نور طبیعی اثرات ماندگار کیفی و کمی بی‌شماری دارد

که در تاریخ معماری غنی ایران به شیوه‌ای خلاقانه توسط معماران با ذوق و آگاه ایرانی به کار رفته است. لازم به ذکر است که؛ بواسطه نور تصاویر عینی و ذهنی از دنیای اطراف در ذهن ما شکل می‌گیرد و فضای ادراکی تنها از طریق دریافت کیفیات فضای واقعی تصویر می‌شود. ناگفته پیداست که فضای ادراکی با فضای واقعی یکی نیست. و تصویر ذهنی از فضا نتیجه نهایی است که در نتیجه ادراک روی داده است. کیفیت فضا، چونی و چگونگی فضاست که تأثیر عاطفی خاصی بر انسان می‌گذارد. و این کیفیت از ویژگیهای بالقوه آن منتج می‌شود که با حلول نور به فعل در می‌آیند. به سخن بهتر، نور با خصوصیات کیفی خود عامل اساسی در تبدیل فضای عبادی به مکان مقدس می‌باشد. بر این اساس، نگارنده در پژوهش حاضر بر اساس تفاسیر صورت گرفته در مورد «نور» و «آیه نور» خصوصیات کیفی نور را استخراج نموده، تا با معرفی آنها، در بهبود کیفیت فضایی مساجد قدم‌های اساسی برداشته شود.

۲. پیشینه بحث

بحث نور در یونان در دوره پیش از سقراط در اندیشه امپدوکلس (هومن، ۱۳۸۱، ص ۹۴) و پارمنیدس و در دوره های پس از سقراط، در اندیشه های افلاطون و دیگران مطرح شده است. در آیین مسیح(ع) نیز کتاب مقدس با سخن درباره آفرینش نور آغاز می‌شود (کتاب مقدس، ۱۳۶۲، ص ۱). در دوره پس از ظهور دین مسیحیت نیز اشاراتی از سوی برخی متفکران چون اسپینوزا، (اسپینوزا، ۱۳۶۴، ص ۱۱۴) به این موضوع شده است.

در ایران پیش از اسلام نور در آیین زرتشتی جایگاه ویژه ای داشته است (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص ۲۲). اساس دین مانوی نیز بر دو اصل خیر و شر یا نور و ظلمت استوار است (تقی‌زاده، ۱۳۳۵، ص ۳۷). درباره طرح این موضوع در اسلام می‌توان گفت وجود سوره ای به نام «نور» در قران و نیز آیه‌ای به نام «نور» در این سوره، همچنین چهل و سه بار

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جدول ۱. مفهوم نور در فرهنگ لغات (بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده).

منبع	مفهوم
دهخدا (۱۳۷۷)	۱- روشنایی. ۲- روشنی هر چه باشد، یا شعاع روشنی. ۳- ضیاء، سنا، ضوء، شید، فروغ. ۴- کیفیتی که بوسیله حس بینائی درک می‌شود و به وساطت آن اشیاء دیده می‌شود.
عمید (۱۳۷۹)	۱- روشنایی؛ تابش؛ فروغ؛ فروز؛ نور چراغ، نور آفتاب. ۲- توانایی دیدن. ۳- بیست و چهارمین سوره قرآن کریم. ۴- رونق.
معین (۱۳۷۹)	۱- روشنایی، فروغ. ۲- شعاع. ۳- قدرت دید، سو. ۴- سوره بیست و چهارم از قرآن کریم. ۵- رونق، جلوه.
فرهنگ واژگان مصوب فرهنگستان (۱۳۷۶) تا (۱۳۸۵)	گستره‌ای از طیف الکترومغناطیسی که چشم آن را می‌بیند؛ گاهی این اصطلاح برای تابش‌های فرسرخ و فرابنفش نیز به کار می‌رود.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۸۳

۳،۳. روش پژوهش: روش تحقیق مورد استفاده، استدلال منطقی با تکیه بر تکنیک‌های توصیفی و تحلیلی خواهد بود.

۴. ادبیات موضوع

۴،۱. مفهوم لغوی نور

طلوع خورشید با پراکنده شدن اشعه‌هایی همراه است که مجموع آنها نور نامیده می‌شود. نور یعنی روشنایی یا شعاع روشنی، کیفیتی که خودش پیدا، آشکار و روشن است و اشیاء دیگر را روشن و پیدا می‌کند. نور، مترادف ضیاء، ضوء و روشنایی است. در لغت و اصطلاح علوم، نور و ضوء اندکی متفاوتند. ضوء، «نور ذاتی شی» و کیفیتی است که کمال بالذات شی شفاف از آن جهت که آن شی شفاف است محسوب می‌شود. اما نور، از غیر خود مستفاد شده و کیفیتی است که جسم غیرشفاف از آن بهره‌مند شده و شفاف بالفعل می‌گردد (نوربخش، ۱۳۸۴، ص ۷). مفهوم نور در فرهنگ لغات دهخدا، عمید، معین و فرهنگ واژگان مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی به شرح ذیل در جدول شماره (۱) آمده است:

تکرار این واژه در آیات مختلف بیانگر اهمیت این بحث می‌باشد. پس از نزول قرآن نیز که مفسران به تفسیر آیات قرآن به روش‌های مختلف روایی، عرفانی، اجتهادی، فلسفی، کلامی پرداختند برخی مفسران مانند علامه طباطبایی، فخر رازی، ملاصدرا مباحث مفصل و مبسوطی درباره این موضوع ارائه کرده‌اند و بزرگانی چون ابوحامد غزالی، ابن سینا علی‌رغم نپرداختن به تفسیر کل قرآن، از توجه به آیه مبارکه نور غافل نمانده و رساله‌هایی در تفسیر این آیه مبارکه تألیف کرده‌اند که این مطلب بیانگر اهمیت این آیه و مباحث مربوط به آن می‌باشد. برخی متفکران دیگر همچون شیخ اشراق فلسفه خود را بر نور و ظلمت بنا نهاده‌اند.

۳. فرآیند پژوهش

۳،۱. هدف پژوهش: هدف از این پژوهش، معرفی خصوصیات کیفی نور (طبیعی) بر اساس متون قرآنی جهت کاربست در معماری معاصر فضاهای عبادی می‌باشد.

۳،۲. سوال پژوهش: نور (طبیعی) با چه خصوصیات کیفی، مشخصات فضای عبادی را به یک مکان معنوی تغییر داده و حس مکان مقدس را بوجود می‌آورد؟

۴,۲ جایگاه نور در فرهنگ و معماری ایرانی اسلامی

بنیاد هستی و بزرگترین حقیقت عالم را در نور میتوان یافت. حضور نور در آثار معماری، در طول دوره‌های مختلف تاریخی (پیش از اسلام و پس از ورود آن به ایران) چه از جنبه عملکردی نور که عاملی برای روشنایی و حیات‌بخشی در فعالیت‌های روزانه بوده است و چه از جهت اهمیت آن در مباحث اعتقادی ادیان، همواره مورد توجه و استفاده فراوان بوده است. قرن‌هاست که عارفان در ستایش نور در مقام جوهری معنوی سرودها خوانده و شعرها سروده‌اند. انگیزه روی کردن به سوی نور و فروغ در هنگام پرستش خداوند در آیین زردشتی به روشنی در این سخن آشوزردشت هویداست: «چون خداوند یا نور کل به دیده ظاهری ما دیده نمی‌شود، پس باید با دیده ظاهربین رو به سوی انوار صوری یا ظاهری نموده و از این راه وجدان معنی بین را به سوی نور معنوی یعنی اهورامزدا راهنمایی کرد» (اوشیدری، ۱۳۷۹، ص ۲۵).

فرهنگ اسلام، مفهوم اصیلی از نور ارایه می‌دهد که با تاویل عالمانه و در سایه ژرف‌نگری قابلیت رمزگشایی دارد. واژه نور و متعلقات آن چهل‌ونه بار در قرآن ذکر شده است و در معانی مختلفی چون ایمان، یقین، پاکی، رحمت، هدایت‌گری، قداست، نور عقل که ظلمت جهل را ویران می‌کند و ... آمده است. در آیه ۳۵ سوره نور، «الله نور السموات و الارض...» که کامل‌ترین آیه نوری قرآن محسوب می‌شود، مراد از نور، نوری است که حقیقتاً اسم نور به آن اطلاق می‌شود (سهروردی، ۱۳۸۳، ص ۳۶۵). نوری حقیقی و بسیط که اولاً به خودی خود روشن است. ثانیاً، روشنی‌بخش است و غیر خود را آشکار می‌کند یعنی «الظاهر بذاته و المظهر لغيره هو النور» (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: صص ۱۱۴-۱۱۳). از این رو اطلاق نور به ذات مقدس خداوند، حقیقی است و به سایر انوار، نور مجازی اطلاق می‌شود؛ و بدین سان است که تجلی ذات مقدس خداوند، نور

است؛ زیرا اگر تجلی، عَرَض باشد و بر نور اضافه شده باشد لازم می‌آید که نور فی نفسه قابل رویت نباشد و خود به وسیله چیز دیگر که فی نفسه قابل رویت است، دیده شود (لاهوری، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰). اولین جایگاه تجلی هنر ایرانی و اسامی، در معماری مساجد است که فضا و مکانی برای ارتباط نورالنوار می‌باشد (بمانیان، عالی‌نسب، ۱۳۹۰، ص ۵۴۳). معماران در ساختن مساجد که نماد معماری مذهبی به شمار می‌رود علاوه بر استفاده مادی از نور، مفهوم نمادی اعتقادی آن را نیز لحاظ کرده‌اند (کشمیری و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۱).

۴,۳ نور در دیدگاه قرآن

مسلمانان معتقدند کسانی که به مرتبه والایی از آگاهی معنوی رسیده‌اند و حقیقت را درک می‌کنند، سرشار از نور آگاهی الهی هستند و آغوش آنها به روی دریافت موهبت‌های عظیم الهی باز است. به عقیده مسلمانان، نور بر اشراق یافتگان می‌تابد، حتی اگر در فقر مادی به سر برند. کسانی که در نور هستند، فقر یا درماندگی را نمی‌شناسند؛ زیرا با غنای معنوی و شکوه الهی آشنا شده‌اند. اساتید اشراق یافته و پیامبران خدا همانند آینه‌ای هستند که مومنانه نور خدا را منعکس می‌کنند (باسائو، ۱۳۸۵، ص ۶۵). اسلام می‌گوید: «دین، نوری درخشان است که می‌تواند از انسان محافظت کند. وقتی که نور از بشر پنهان باشد، در آرامش و صلح وقفه ایجاد می‌شود. نور در درون ما پنهان است و هنگامی که ساکنان زمینی نمی‌توانند دین را به عنوان یک نور الهی بدانند و به آن احترام بگذارند، به طور قطعی شکست می‌خورند. افق جهان، درخشان از نورالنور یا همه نورها است. اما عموم بشریت قادر به دیدن آن نیستند» (همان، ص ۱۰۰). در قرآن کریم، به کرات از نور یاد شده است. جدول شماره (۲) اشاره به آیاتی از قرآن کریم دارد که در آنها به نور اشاره شده است. از میان آیات مذکور، عظیم‌ترین آیه قرآن در مورد نور، آیه ۳۵ سوره نور است. از دیدگاه مفسران اسلامی، آیه فوق بیانگر این حقیقت است

که «خدای تعالی دارای نوری عمومی است که با آن آسمان و زمین نورانی شده است و در نتیجه بوسیله آن نور در عالم وجود حقایق ظهور نموده است که ظاهر نبوده و باید هم این چنین باشد. چون ظهور هر چیز اگر به وسیله چیز دیگری باشد، باید آن وسیله خودش به خودی خود ظاهر باشد تا دیگران را ظهور دهد و تنها چیزی که در عالم به ذات خود ظاهر و برای غیر خود مظهر باشد، همان نور است. پس خدای تعالی نوری است که آسمان‌ها و زمین با اشراق او بر آنها ظهور یافته‌اند. همچنان که انوار

جدول ۲. مفهوم نور در تعدادی از آیات قرآنی (بر اساس پردازش اطلاعات توسط نگارنده)

سوره	آیه	متن آیه و ترجمه	برداشت مفهومی
مائده	۴۴	إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى... ما تورات را که در آن رهنمود و روشنایی بود، نازل کردیم ...	نور معادل تورات
مائده	۴۶	... وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُضَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ... و او را انجیل دادیم که در آن هدایت و نور بود و آن نیز تصدیق کننده تورات پیش از خود و ...	نور معادل انجیل
رعد	۱۶	... قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ...؟! ... بگو: آیا چشم نابینا (ی جاهل) و دیده بینا (ی عالم) یکسان است؟ یا ظلمات (شرک و بت پرستی) با نور (معرفت و خدا پرستی) مساوی است؟ ...	نور به معنای بینایی و روشنایی
توبه	۳۲	يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ؛ می‌خواهند نور خدا را با دهان خود خاموش کنند، و خدا جز به کمال رساندن نور خود نمی‌خواهد. هر چند کافران را خوش نیاید.	نور به معنای قرآن
تغابن	۸	فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ؛ پس، به خدا و رسولش و نوری (کتاب آسمانی قرآن) که نازل کردیم، ایمان آورید و بدانید که خداوند به آنچه عمل می‌کنید آگاه است.	نور به معنای پیامبر
زمر	۶۹	واشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا...؛ و زمین به نور پروردگارش روشنی یافت ...	نور به معنای راه راست
حدید	۹	هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَىٰ عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...؛ اوست که بر بنده خود همواره آیات و دلایل روشنی فرو می‌فرستد تا شما را از تاریکی‌ها به سوی نور (هدایت) بیرون آورد ...	نور به معنای راهنما و رهبر
حدید	۱۹	وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالشَّهَادَةُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ؛ کسانی که به خدا و رسولان او ایمان آوردند، آنها «صدیقین» (بسیار راستگویان و تصدیق کنندگان) و گواهان نزد پروردگارشان هستند، برای آنها است پاداششان و نورشان.	نور به معنای اجر و پاداش
یونس	۵	هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا...؛ خدا است که خورشید را درخشان و ماه را تابان گردانده است ...	نور حسی

<p>نور به معنای خدا</p>	<p>اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ خدا نور آسمانها و زمین است مثال نور او همچون محفظه‌ای است که در آن چراغی باشد، و چراغ در شیشه‌ای است، شیشه‌ای چون یک ستاره درخشان که آن چراغ با روغن زیتی صاف و زلال باشد از درخت پر برکت زیتون که نه شرقی است و نه غربی گرفته شده، در نتیجه آنچنان صافی و زلال است که نزدیک است خود به خود محترق شود، اگر چه آتش هم به آن نرسیده باشد، چنین چراغی نورش دو چندان و نوری فوق نور است، خدا هر کس را که بخواهد به نور خویش هدایت می‌کند و خدا این مثلها را برای مردم می‌زند و او به هر چیزی داناست.</p>	<p>۳۵</p>	<p>نور</p>
-------------------------	--	-----------	------------

نیز تشبیهاتی چون «مشکاه»، «زجاجه» و «کوکب» خود محکم‌ترین دلیل بر اثبات عالم مثال و وجود حقیقی نور در مراتب خویش است.

۵. نور و آیه نور در دیدگاه فلاسفه اسلامی

پس از سایه‌گستری دین اسلام بر سرزمینی به گستردگی آسیای مرکزی تا سلسله جبال پیرنه، مراکزی علمی مانند حوزه علمی اسکندریه که در این بخش از جهان متمدن آن روزگار قرار داشت، توجه مسلمانان را به خود جلب کرد و باعث شد که متفکران اسلامی به ترجمه کتابهای علمی از زبانهای سریانی، یونانی و پهلوی به زبان عربی بپردازند. توجه اساسی مسلمانان به ترجمه علوم و فنون از میانه قرن دوم هجری آغاز شد و در سالهای پایانی قرن چهارم به اوج خود رسید. در این مدت کتابهای بسیاری در دانشهای گوناگون همانند فلسفه، منطق، طبیعیات و ریاضیات ترجمه شد. مسلمانان در این برهه که عصر ترجمه (نهضت ترجمه) نام گرفت به جذب کلیه اندوخته‌های فرهنگی که پیش از اسلام در شرق و غرب وجود داشت، همت گماشتند و آن را با تعالیم دین خویش پیوند دادند. فلسفه اسلامی نیز مانند سایر نحله‌های فکری اسلامی محصول حوزه معرفت دینی است. قرآن کریم به

حسی نیز اینگونه هستند، یعنی خود آنها ظاهر هستند و با تابیدن به اجسام ظلمانی و کدر آنها را روشن می‌کنند. با این تفاوت که ظهور اشیاء به نور الهی عین وجود یافتن آنها است. ولی ظهور اجسام کثیف بوسیله انوار حسی، غیر اصل وجودی آنها است» (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۱۵: ص ۱۷۰). تاکید بر نسبت میان وجود و نور به ویژه در تفسیر آیه نور آن هم از سوی یکی از بزرگترین مفسران معاصر، تاییدی بر این همانندی است: «نور عبارت است از چیزی که ظاهر بالذات و مظهر غیر است، مظهر اجسام قابل دیدن. و چون وجود هستی هر چیزی باعث ظهور آن چیز برای دیگران است، پس مصداق تام نور همان وجود است و از سوی دیگر چون موجودات امکانی وجودشان به ایجاد خدای تعالی است پس خدای تعالی کامل‌ترین مصداق نور می‌باشد. اوست که ظاهر بالذات و مظهر ماسوای خویش است و هر وجودی به وسیله او ظهور می‌یابد و موجود می‌شود. پس خدای سبحان نوری است که بوسیله او آسمانها و زمین ظهور یافته‌اند» (همان، ص ۱۷۲). اما آیه ۳۵ سوره نور نه تنها به این دلیل که کاملترین آیه نوری قرآن است، مورد توجه ما است، بلکه وجود تعابیری چون «مثل نوره» و

جدول ۳. نور و تاویل مثال های نوری آیه نور از دیدگاه فلاسفه اسلامی (بر اساس پردازش اطلاعات توسط نگارنده)

ملاصدرا	سهروردی	غزالی	ابن سینا		
نور حقیقی همانا خداست.	نور مطلق خداست و نزدیکی به نورالانوار موجب افزایش قدرت حضور می شود.	منبع تمام نورها خداست.	خداوند حد اعلی و اتم و اکمل نور و کمال مطلق است.	نسبت میان نور و خداوند	
عالم اجسام	پدر حضرت محمد(ص)، مبدع، نور ارشاد	روح حساس	عقل هیولانی	مشکات	تاویل مثال های نوری آیه نور
عرش	چشم	روح خیالی	عقل بالملکه، نفس	زجاجه	
-	نور	-	عقل فعال	نار	
عالم ارواح نفسانی	-	-	قوه قدسیه، حدس	زیت	
-	-	-	-	فتیله	
روح اعظم	ایمان حضرت محمد(ص)، علم، دل، عقل تاریک که با قرآن روشن می شود	روح عقلی	عقل بالفعل	مصباح	
-	امام، خلیفه خدا روی زمین	روح قدسی نبوی	عقل مستفاد	نور	
هیولای کلی	قوه تفکر، درخت موسی، درخت زیتون	روح فکری	فکر	درخت	

ظاهر گرایان معروفانند، در تفسیر مفهیمی چون: عرش، کرسی، صراط، لوح و قلم به معنای ظاهری آنها اکتفا نموده، فهم ظاهر قرآن را به عنوان یگانه راه حقیقی تصور کردند. در مقابل اینان معتزله بودند که به حجیت عقل اعتقاد داشتند و هر جا آیات قرآن را مخالف عقل می دیدند آن را به کمک عقل تأویل می کردند. اشاعره نیز رویکرد سومی را پیش گرفتند. آنان هر چند عقل را انکار نمی کردند، ولی در مقابل ایمان، قائل به حجیت عقل نبودند. فلاسفه اسلامی در تقابل میان این سه رویکرد به وجود آمد. البته این رویکرد چهارم بیشتر وامدار مذهب تشیع است. شاید به همین خاطر دانشجویان

عنوان یکی از منابع الهام فلسفه اسلامی، به رغم گمان برخی از متفکران غربی هسته مرکزی تفکر مابعدالطبیعی فلاسفه و مشحون از مسائلی است که مورد توجه مشترک دین و فلسفه می باشد. از این رو در پی تعارضی که بین آرای فلسفی خردورزان یونان با متون دینی به وجود آمده بود، فیلسوفان مسلمان کوشیدند تا به فهم متون نایل آیند و از این طریق میان فلسفه و دین همسویی ایجاد کنند. شایان توضیح است که بسیاری از متکلمان در تبیین و تفسیر متون دینی به ظواهر قرآن تمسک کردند و برای عقل هیچ مداخلیتی در تفسیر آیات و تبیین مبانی معرفتی ایمان قائل نشدند. این گروه که به

شیعه توجه خاصی به فلسفه ابراز نموده‌اند؛ چه اینکه مذهب تشیع در میان مذاهب اسلامی بیشتر مبتنی بر تعقل و خردورزی بوده است. بنابراین طبیعی می‌نمود که فیلسوفان مسلمان شیعی کوشش بیشتری در سازش میان دین و فلسفه کرده باشند که کندی (۱۸۵-۲۶۰ق) در آغاز آن قرار دارد و ابن‌سینا آن را به اوج خود رساند و سرانجام به دست توانای مرحوم صدرالمآلهین به بار نشست. فیلسوفان مسلمان راه آشتی بین دین و فلسفه را در تفسیر فلسفی قرآن می‌جستند. تفسیر فلسفی قرآن چنان که در روش تفسیری هر یک از فلاسفه خواهد آمد درصدد دریافت صورت اصلی و حقیقی آیات الهی است. سعی و تلاش فیلسوفان رهیابی به شناخت حقیقت پدیده‌هاست. فیلسوف به وسیله تأویل درصدد حقیقت‌یابی مفاهیم و پدیده‌هایی است که بر روی پرده حقیقت ظاهر‌نمایی می‌کند. فیلسوف می‌کوشد این پرده را با تأویل به کنار بزند و قسمت ناپیدای آن را هویدا سازد؛ اما اینکه در این راه چه اندازه کامیاب و پیروز بوده و توانسته‌اند به توفیق میان دین و فلسفه نایل آیند، بحث مستقلی را می‌طلبد که از حوصله این مختصر خارج است. این بخش از جستار حاضر، نگاهی جامع به فهم فیلسوفان مسلمان از آیه نور دارد تا در پرتو آن، دستاوردی از مذهب تفسیری اینان را نیز بیان کرده باشد. لذا در دو بخش نسبت نور به خداوند و منظور از مثالهای آیه نور به توصیف و تحلیل نظرگاه هر یک از آنان در جدول (۳) پرداخته ایم

۶. معرفی اصول کیفی نور بر اساس آیه نور

بر اساس تاویل‌های صورت گرفته توسط مفسران اسلامی از یک طرف و ادبیات تحقیق؛ نگارنده اصولی را از متن آیه نور استخراج نموده است که همان اصول پایدار حضور کیفی نور در معماری قدیم ایران است، که در ذیل به آنها اشاره می‌شود. با توجه به اینکه قرآن وابسته به مکان و زمان نیست لذا این احکام مستخرج نیز قابلیت تعمیم‌پذیری در هر زمان و مکانی را دارد و به بکار بستن این الگوها

می‌تواند مشخصات فضا را کیفی کرده و آن را به یک مکان مقدس هویت دار جهت انجام فرایض دینی مبدل ساخت. نگارنده آیه نور را به هفت قسمت، جزء بندی نموده و بر اساس مفاهیم مستتر در آنها، اصل صادر شده از آنها را بیان نموده است که به قرار زیر می‌باشند:

• اصل اول: «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ»؛ اصل هستی بخشی مبتنی بر اصل یگانگی وجود.

• اصل دوم: «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكُوهُ فِيهَا مِصْبَاحُ الْمِصْبَاحِ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ»؛ اصل سلسله مراتب بودن نور مبتنی بر جمیل و جلال.

• اصل سوم: «يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ»؛ اصل عدالت (بی‌جهتی و همه‌جهتی)

• اصل چهارم: «يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيَاءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ»؛ اصل نفی ماده.

• اصل پنجم: «نُورٌ عَلَى نُورٍ»؛ اصل استمرار و تداوم.

• اصل ششم: «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ»؛ اصل حرکت و جهت.

• اصل هفتم: «وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»؛ اصل آیتی.

۶.۱. اصل اول: «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ»؛ اصل

هستی بخشی مبتنی بر یگانگی وجود الهی خدا روشن‌گر هستی است. چرا که خداوند با پرتو لطف خود جهان را از نیستی به هستی آورده است و آن را پدیدار کرده است. هستی، فیض خداوند و پرتوی از نور اوست، قوام و بقای هستی از اوست. در سراسر حکمت ایرانی، رابطه رمزآمیز تعریف مبداء هستی بخش به واسطه نور به معنی هست شدن و موجود بودن به واسطه بود و وجودی است که با نور تعریف و شناخته شده است. حضور نور در اثر معماری وجود را تداعی می‌کند و وجود نور علت موجودیت را نشان می‌دهد. از این رو موجود که -در اینجا معماری است- هستی‌اش وابسته به نور است، نور را که علاوه بر پدیداری کالبد مسبب

مسجد حکیم اصفهان

مسجد جامع ورامین

اصل سلسله مراتب بودن نور مبتنی بر جمیل و جلال در این مثال، خداوند خود را به (مصباح) و جهان را به (مِشکاة) تشبیه فرموده است و مرادش از (زُجَاجَةٌ) پرده‌ای است که خداوند خویشتن را در فراسوی آن از چشم خلایق پنهان کرده است. ولی این پرده نه تنها نهان نمی‌دارد، بلکه بر شدت ظهور نیز می‌افزاید. نقش زجاجه در اینجا به عنوان تعدیل کننده و پخش کننده نور است. مصباح که در عرفان و حکمت نوری کورکننده است و دارای شدت بیشتری می‌باشد توسط زجاجه در فضا پخش شده و بدین وسیله تلطیف می‌گردد و انسان با آن انس بیشتری پیدا می‌کند. علامه طباطبایی نیز چنین می‌فرماید: «تشبیه زجاجه به کوب دری، از جهت ازدیاد روشنایی نور مصباح است و شفافیتی که بر اثر ترکیب با زجاجه پیدا نموده است، که در آن صورت شعله، آرامش بیشتری یافته و بر اثر امواج هوا و وزیدن باد، اضطراب پیدا نمی‌کند، با این وصف، زجاجه همچون کوب دری می‌درخشد» (طباطبائی، ۱۳۷۰، ج ۱۵/ص ۱۲۳). در نتیجه لازم است که نور به صورت سلسله مراتب و تعدیل شده وارد فضا گردد. شدت‌های متفاوت نوری، کیفیاتی متفاوتی را خلق می‌کند که بدان طریق می‌توان برای هر فضا با مشخصه خاص، نور ویژه‌ای را تعریف نمود. ملاصدرا در حکمت متعالیه، حقیقت وجود را واقعیتی ذومراتب

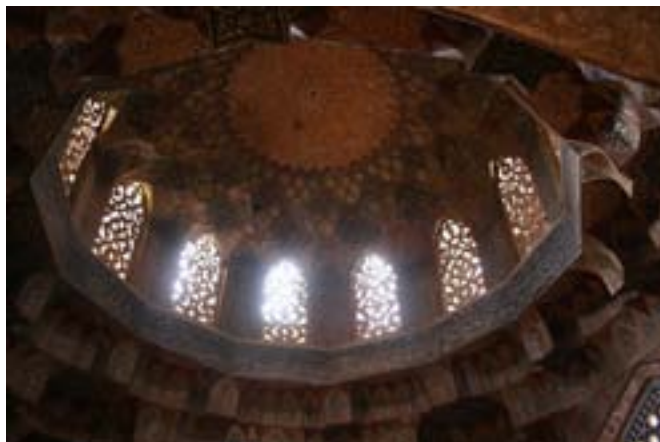
پدیداری اساس حقیقت آن می‌شود، حقیقتی که ورای کالبد وجود دارد. نور با حضور خود وجود را معنا می‌بخشد و از این رو کالبد معماری را با وجود حضور کیفی خود زنده می‌کند. اصل هستی‌بخش مبتنی بر یگانگی وجود الهی می‌باشد و ظهور آن مستلزم حضور تاریکی در فضا است (جدول ۴). از این رو نور در این مقام «هستی بخش معماری» و به سخن دیگر نور جان معماری تلقی می‌شود. به عبارت بهتر:

- نور در این تعبیر جان معماری است از آن رو که پیدایی اثر را سبب می‌شود و موجودیت آن را تعریف می‌کند؛
- نور در این تعبیر جان معماری است به این دلیل که حقیقت مکان بر پایه نور و مفاهیم وابسته به آن تعریف می‌شود؛
- نور در این تعبیر جان معماری است از آن رو که معماری را واجد باطنی کرده است که محتوای بیانگری استعلایی را در خود جای می‌دهد؛
- نور در این تعبیر جان معماری است از آن رو که معماری همچون هر کنش دیگر در جوامع سنتی و آیینی، تمثیلی از موجودیتی (وجودی) است که به واسطه گونه‌ای از حضور نور پدیدار می‌شود و پیدایی خود را مدیون آن است.

۶،۲. اصل دوم: «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكُوَةٍ فِيهَا مِصْبَاحُ الْمِصْبَاحِ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ»؛

مسجد امام اصفهان

مسجد گنجعلی خان کرمان

باعث ازدیاد نور در فضای داخلی می‌گردد (جدول ۵). با قرار دادن قالب برای نور غالب به عنوان حجاب، مکانیسم نورپردازی در فضای معماری قدیم ایران به صورت ذیل تعریف می‌گردد: مهار نور، تلطیف نور، انعکاس و جذب نور و هماهنگ کردن قدرت بینایی به نور.

۶،۳. اصل سوم: «يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ»؛ اصل عدالت (اصل بی‌جهتی و همه‌جهتی)

از آنجا که این جمله وصف برای شجره است و مقصود از آن درخت زیتون است منظور از «لاشرقیه ولاغربیه» این است که همواره در تمام جهات برخوردار از آفتاب است تا ثمره آن نیکو گردد. این امر موجب می‌گردد فضای عبادی از نور یکنواختی برخوردار بوده و هیچ قسمتی نسبت به قسمتی دیگر برتری نداشته باشد. اینگونه فضا به اصطلاح بهتر، فضای ملامال از نور است. از لحاظ علمی در اینگونه از فضاها، سایه فرد که نشانی از عالم مادی است به وجود نمی‌آید. و از ایجاد انبسان نوری (کنتراست) جلوگیری می‌کند. ارزش فضایی هر نقطه از فضای عبادی با سایر نقاط یکی است. این امر سبب پیدایش فضای بی‌جهت یا همه‌جهت می‌شود (جدول ۶). معماری ما، در بالاترین و

و تشکیکی می‌داند که از وجود بی‌نهایت شدید شروع می‌شود و تا ضعیف‌ترین وجود یعنی وجود هیولا و ماده نخستین امتداد می‌یابد. تشکیک در اصطلاح فلسفه البته بر اساس تفسیری که ملاصدرا از حقیقت خارجی دارد به این معنا است که وجود - که یک حقیقت واحد است - دارای مراتب مختلفی است و به عبارت دقیقتر در عین اینکه واحد است کثیر نیز هست و در عین کثیر بودنش واحد نیز هست. نور برای شناخته شدن نیاز به تجلی دارد و لذا معماری برای این منظور اسبابی را در نظر می‌گیرد که این اصل به گویایی بیشتر در فضای عبادی بروز نماید. بنابراین نور خدا هم گسترده است و هم ثابت. (شیشه، هم نور را زیاد می‌کند و هم نور را از خاموش شدن حفظ می‌کند). اصل تجلی در معماری ایران قدیم توسط اصل حجاب در برابر نور غالب بوجود می‌آید. نور شریف است و شرافت نور به حجاب آن است که در قالب آن حجاب به فضای درونی نفوذ می‌کند و این امر در معماری مساجد ایران قدیم به وفور مشهود است. اساس این حجاب نیز مبتنی بر جمیل و جلال وجود است. به عبارت دیگر، نقوشی که در مقابل نور غالب کشیده می‌شود به زیبایی وجه جمال و کمال نور الهی را به صورت سلسهوار بر دیده مخاطب آشکار می‌نماید و

مسجد جامع اصفهان

مسجد وکیل شیراز

است، تمایز جهت قبله از جهات دیگر آنقدر نیست که بی جهتی زیربنائی و بنیانی فضا را مخدوش نماید. این بی جهتی فضا در افق در عین حال نوعی تأکید بر مرکز و توجه به سمت بالا را نیز در خود می‌پرورد یا زمینه را برای تحقق آن فراهم می‌کند. **۶،۴. اصل چهارم: «يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيَاءٌ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ»؛ اصل نفی ماده** این مثال به این اشاره دارد که آن چراغ (مصباح) از روغنی فروغ می‌گیرد که به آن روغن، آتش نرسیده است. به روشنی می‌توان مفهوم نفی مادیت را در این مثال دید. بر این اساس نور مصباح، نور درون نهفته است و وابسته به ماده (روغن) نیست. پس نور خدا از ذات اوست نه از عوامل بیرونی. حضور اندیشیده نور در سراسر معماری قدیم ایران که از طریق انتخاب آگاهانه اجزا، ترکیب آنها و نیز اثر برآیندی‌شان به تحقق رسیده است ماده را به جسمی لطیف تبدیل می‌کند و به عبارتی کالبد خام معماری را به پیکره‌ای بر خلاف مادگی مورد انتظار تبدیل می‌کند. به تعبیری در این فرآیند که نوعی نیل به ماده زدایی است، نور حقیقت ماده را به لطافت و انعطاف و پویایی تبیین می‌کند و مشارکت نور و ماده، پیداگر نهان‌ها و بیانگر بیان‌ناپذیرها می‌شود (جدول ۷). در این حالت

کلی‌ترین مرتبه طرح، حاوی بی‌جهتی است. این نکته را می‌توان در مبنای طرح حیاطی چهار ایوانی در مسجد یا مدرسه یا کاروانسرا و غیره آن دید. یا در قرارگیری فضاهای پراهمیت در میانه اضلاع حیاط یک خانه و یا فضای سرپوشیده یک تیمچه یا سرای بازار و نیز در طرح یک کوشک با گنبدی مرکزی و چهار ایوان رو به چهار جهت در اطراف آن، بوضوح مشاهده کرد. وجود نماهای مشابه چهار جهت داخل یک گنبد خانه، نشستن طاقنماها یا قوس‌های یکسان در چهار سوی یک تالار یا هشتی ورودی یک خانه و بسیاری دیگر نیز این بی‌جهتی کلی فضاها را چه در کل طرح و چه در اجزا آن متصور می‌کند. تأکید مصرانه معمار بر فضاهائی با قاعده مربع و هشت ضلعی و هشت و نیم هشت و حتی با کمی تسامح مستطیل، در گوشه و کنار بنا را نیز می‌توان منبعت از تمایل او به بی‌جهتی فضا دانست. با این تمهیدات در این فضاها به هیچ سوئی کشیده نمی‌شویم و یا کشش به هر سو با کشش جهت مقابل خنثی می‌گردد و به این ترتیب انسان فشاری بر خود احساس نمی‌کند، گویی معمار با فراهم آوردن اسباب بی‌جهتی در فضا به انسان رهائی و به فضا کمال بخشیده است، حتی در مسجد که توجه و تأکید بر جهت قبله مهم، لازم و محترم

مسجد گنجعلی خان کرمان

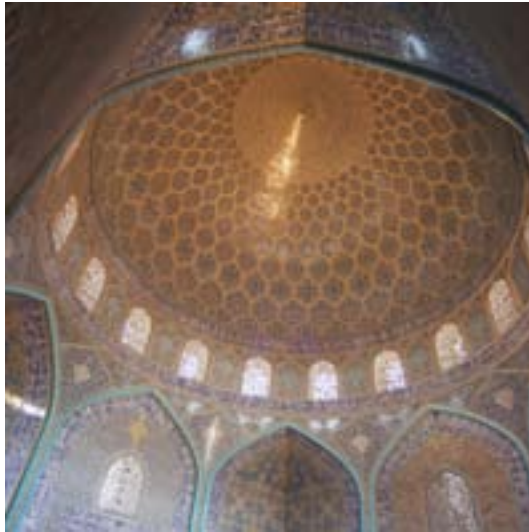
مسجد جامع اصفهان

است و پدیده‌ها همه ظهور و تجلی و پرتو اویند. آن‌ها هیچ استقلالی از خود ندارند و عین تعلق به خداوندند. تجلی حضرت حق به دلیل توسع الهی تکرارپذیر نیست. از این رو تجلی او مدام است و با نفَس رحمانی‌اش (بسط وجود بر اعیان)، دم به دم آفرینش نو می‌شود. بر این بنیاد، خلق جدید (آفرینش مدام) همان تجلی مستقر و تکرارناپذیر حق است. با تجلی جمالی حق، پدیده‌ها بقا می‌یابند و با تجلی جلالی، فانی می‌شوند. این بقا و فنا و خلع و لبس دائمی است (خلق مدام). تمثیلی که در مورد خلق جدید در بسیاری از کتب دیده می‌شود، این است که نور چراغ پیوسته در بقا و فناست و هر نفس، وجود چراغ در تبدیل است و تجدد که در نظر سطحی، گمان می‌رود، این فرورزش از آغاز تا پایان یکی است. بر مبنای خلق جدید، تبدل و تجدد به طور مدام واقع می‌شود و به علت صفت ذاتی امکان، هر لحظه لباس وجود از تن پدیده‌ها برکنده می‌شود و به تجدد فیض رحمانی هر لحظه لباس جدیدی از وجود می‌پوشند، ولی به سبب سرعت انقضا و تجدد، این حقیقت بر ظاهر بینان مشهود و مکشوف نیست. در لابه‌لای بدنه بناهای معماری ایران، فضا هیچ‌گاه با قاطعیت مشخص نمی‌شود و ابهام ترکیبات پیچیده آن به دلیل غنابخشیدن به منظره‌ای است که نمی‌توان آن را در قالب محدود و تمامیت یافته تفسیر کرد. این فضا حامل پیام از پدیده‌ای است که پدیده دیگری در درون خود دارد.

تاریکی برای نور نقش مکمل را در پرداخت فضا دارد. اهمیت تاریکی در پردازش به میزانی است که عدم وجود آن این عمل را بی‌معنا می‌کند. همین مهم است که کیفیت فضاهای به تمام روشن دوران نو را به زیر سوال برده و رخداد پردازش در اینگونه فضاها را ناممکن ساخته است. ماده زدایی در معماری عملی کیمیایی است. کیمیا از نظر متفکر ایرانی چون نصر «راهی برای هشیاری از فریب غفلتی است که آن را جهان می‌نامیم، و این هشیاری به میانجی‌گری مشاهده اصلی طبیعت و سهیم شدن در رویای نفس عالم از طریق ازاله سدهای محدود کننده روان فردی حاصل می‌شود» (نصر، ۱۳۸۹، ص ۲۶۵). و این عملی است که معمار ایرانی آن را به مدد اکسیر نور در فضا انجام داده است. در واقع در تبدل، عملی که در فرایند کیمیاگری روی می‌دهد، آنگونه اکسیر در سیماهای آشکار و نهان فلز دخالت می‌کند و بر آنها اثر می‌گذارد تا آن را به نسبت کامل موجود در طلا برساند.

۶.۵. اصل پنجم: «نور علی نور»؛ اصل استمرار و تداوم

روشن‌گری خداوند همیشگی و دائمی است. اضافه فیض رحمانی به صفت جمالی و جلالی سبب تداوم و استمرار جهان هستی می‌شود؛ یعنی به مشیت الهی، موجودات به صفت جلالی نابود می‌شوند و به لطف خداوندی به صفت جمالی موجودیتی تازه می‌یابند. حضرت حق تنها وجود حقیقی

مسجد شیخ لطف الله

روشنایی را به همراه تنظیم شرایط حرارتی برآورده می‌سازد و چه آنگاه که منبع بر جای گذاری انواعی از اثرهای نوری و نشانی از ردپای حقیقت نور در معماری می‌شود، سبب مداخلات انحصاری نور در این معماری است. گزینش مکانی، شکلی و نوعی هر جزء معماری در نسبت با تغییرات و تحولات حاصل از «حرکت نور و سایه» و «تصویرسازی‌های نور» بر روی سطوح و در پی آن بر احجام که بنا به تغییر در زاویه تابش با ورود به درون فضاها اثرهای نوری متفاوت و متحرکی را در زمان‌های متفاوت بر جای می‌گذارند، به معماری قدیم ایران هویت معتبری بخشیده است. حرکت علاوه بر اینکه خود به عنوان یک عامل مستقیم در حضور کیفی نور قابل تعریف است، از آن رو که موجب جان‌بخشی فضا از حیث «پویایی» می‌شود، دلیل جان‌بخشی اثر معماری شده است. حرکت نور بر روی سطوح و ایجاد تغییر میزان روشنایی آنها میان قلمروهای روشنایی و نیمه تاریکی؛ روشنی و تاریکی؛ و روشنایی و درخشانی که در طول ساعت‌های مختلف روز محدوده‌های مختلفی را تعیین می‌کنند همچون نقشی که طرح‌های اسلیمی و دیگر آرایه‌ها بر پیکره معماری ایفا می‌کنند، تداعی‌گر گونه‌ای از پویایی شده که در

مسجد جامع یزد

و حرکت به سوی آن، حرکتی به سوی بخش دیگر فضا است با کلیت و جامعیتی گسترده. یکی از خصوصیات معماری ایران برقراری تداوم مکانی می‌باشد. پرده‌های فضایی، شروع و مقدمات آشکار ویژه‌ای را مشخص می‌نماید و اوج آن زمانی است که احوالات درون‌گرایانه به دلیل پشت سر گذاشتن مسیر و زمان به دریافت کاملی از یک حس باطنی در این عبور فضایی رسیده باشد. این آمادگی متأثر از حرکت، زمان و نور ایجاد می‌شود. نور در فضای معماری قدیم ایران حضوری مداوم و متغییر دارد و با القای حسی از تداوم و هماهنگی باعث درک تداوم زمان در فضا می‌شود (جدول ۸).
۶،۶ اصل ششم: «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ»؛

اصل حرکت و جهت

حرکت طبیعت نور طبیعی و علت وجود عینی نور است. از این رو به کارگیری اندیشیده ابزارهای بیانی معماری به منظور تاکید و نمایانی حرکت که شاخصه نور شناخته شده موجود در هستی است، از جمله خصوصیت‌هایی است که برپایی آثار معماری قدیم ایران از آن متأثر است. حرکت که همواره با موضوع «سوی» در «اثربخشی به فضا» و نیز «اثرپذیری از کالبد» نقش دارد، چه آنگاه که تامین

جدول ۹. اصل ششم؛ اصل حرکت و جهت

مسجد جامع یزد

مسجد حکیم اصفهان

استفاده قرار گرفته است. جهت ورود نور در فضاهای حرکتی بناهای مذهبی به عنوان یک نیاز عملکردی در تعیین «راستای حرکت و تعریف کجایی» در فضا، چه با در معرض دید قرار دادن روزنه و چه با تاکید بر اثرهای نوری، مورد توجه بوده است. نور در اصلی ترین فضای نیایش و به منظور سلب توجه از جهتی خاص، برای «همه از نور بودن» ماده، تاکید بر جهتی خاص را در روشنایی بخشی ندارد مگر در تعیین سوی خاص که به طور معمول «جهت مقدس» است. موارد زیر مبانی تحقق ویژگی سوی نور در معماری قدیم ایران بوده اند که به صورت های شکلی مختلف در دوره های متفاوت عینیت یافته یا به ادراک در آمده اند:

- نور به منظور تعیین راستای حرکتی در ارتباط های فضایی؛
- نور به منظور تاکید بر راستا یا نقطه ای مشخص؛
- نور به منظور فراهم آوری بی جهتی و فراگیری (همه جای).

۶,۷. اصل هفتم: «و يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» اصل آیتی

در معماری هر اثر برپا شده بیانگر است و در جوامع وابسته به سنت هر عمل معمار در برپایی مکان

قیاس با مبانی تعریف کننده حرکت در حکمت قدیم ایرانی، یادآور «زنده بودن» است. حرکت عاملی وابسته به زمان است و در معماری قدیم ایران با نور تعریف می شود. به سخن دیگر حرکت عامل تعیین کننده زمان قراردادی (طلوع و غروب خورشید و ...) می شود و تغییر ناشی از حرکت در سیر زمان، تلقی از «بودن، ماندگاری و زندگی و منبع باشیدن» است. مشارکت اجزای معماری با ویژگی حرکت نور اهمیت ویژه ای در معماری قدیم ایران داشته است و سازگاری این معماری را با اصل حرکت، تعریف زمان و باور به زنده بودن اجزای عالم یادآور می شود. حرکت هدفمند نور در معماری قدیم ایران به عنوان یک ویژگی مورد توجه بوده و حضور کیفی نور را به طور متداوم تضمین کرده است. نور در این معماری نه تنها از ابزار تعیین جهت به شمار رفته است بلکه در گزینش جهت وارد شدن به فضا که برای حضور بخشی به فضا موثر است دخالت دارد (جدول ۹).

«جهت وارد شدن نور به فضا» در اغلب موارد بویژه در فضاهای مذهبی چون مسجد و در فضای اصلی نیایش به گونه ای است که به تناسب عملکرد فضا، یا تعمدانه برای توجه به جهتی خاص به کار رفته یا آگاهانه برای سلب توجه از سوی نور، مورد

مسجد گنجعلی خان کرمان

مسجد شیخ لطف الله

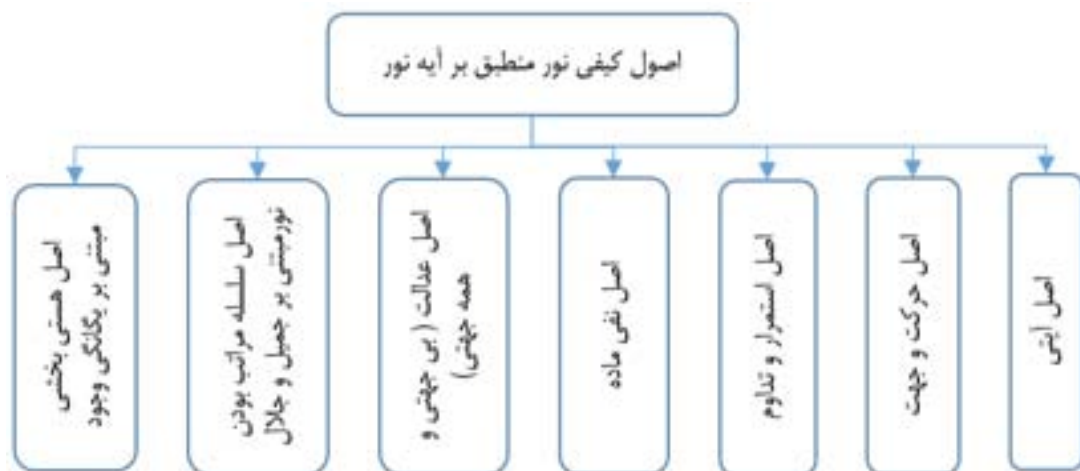
مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۴۹۵

مستقیم نور است. اثر معماری برای «نور غالب» در معماری قدیم ایران همچون حجاب است و این حجاب به گونه‌ای طراحی شده است که بتواند آنگونه که مورد نیاز و خواست است نور را منشاء اثر در اثر معماری کند. از این رو این حجاب که خود قالب نور است نور را از مدخل‌های متفاوت به شیوه‌های مورد نظر به درون آورده است و اجزای قالب یا کالبد در همراهی با خواستی که حضور کیفی نور را طلب دارد به آن حضور بخشیده‌اند. در حکمت و عرفان ایرانی اصل «نشانه داشتن هستی یافته از هستی داده و مصنوع از صانع» یک باور پذیرفته است و گمان بر این است که برپادارندگان معماری از این اصل در به حضور رساندن نور که ردپایی از «هستی؛ یگانه هستی بخش؛ و همه جایی و همه زمانی حضور هستی بخش» دارد، بهره برده و آن را به تصویر و تصور در آورده‌اند. این مفاهیم در کالبد معماری قدیم ایران به همراه نقش فراهم‌آوری زمینه برای به حضور رساندن نور از طریق «اصل تضاد» و توسط تاریکی مهیا شده است. وجود تاریکی با وجود تقابل تاریکی به مفهوم ظلمت،

رخداد زندگی متعلق به آن، نشانه و ردپایی را از مبانی شکل دهنده به آن زندگی آشکار می‌کند. بیانگر از این رو که مضمون متن آن تبیین کیفیت زندگی انسان است و نشانه از آن رو که نشان از ملاحظات حقیقت زندگی متصور برای آن دارد. این تبیین و نشانه داشتن به وجه چند سویه نور، مفهوم نشان داشتن از محتوایی را که اساس زندگی بر پایه آن شکل گرفته است روشن می‌سازد. به سخن دیگر نور از حیث مقام بیانگری معماری، نشان از اصل نور، نورالانوار دارد؛ ردپایی از حضور دارد که چه در عالم ماده و چه در عالم نفس تعریف شده است. نور در غالب نقشی که در معماری ایران قدیم دارا بوده است حضوری «غیرمستقیم» و «آیتی» دارد. در واقع آنچه از نور در این معماری به احساس و ادراک در می‌آید بیشتر آیتی از حضور آن است و به بیان دیگر حاصل انواع کنش و مشارکت میان ابزارهای بیانی معماری و نور است تا خود آن، مگر در فضای باز بیرونی چون میانسراها و فضاهای واسط که به نوع دیگری است. اثرهای نوری حضور نور که در فضای معماری قدیم ایران تجربه می‌شود، شاخص‌تر از حضور

نمودار ۱. اصول کیفی نور منطبق بر آیه نور (نگارنده)

را تابع خود می‌کند و باعث افزایش حضور کیفی نور روز در فضای عبادی گشته و با تبدیل مشخصه‌های فضا، از کمی به کیفی، باعث پیدایش «مکان مقدس» می‌گردد. نگارنده بر اساس تاویل‌های صورت‌گرفته از آیه نور توسط مفسران اسلامی و مقایسه و تطبیق آنها با یکدیگر، اصولی را استخراج نموده است که به عنوان ویژگی‌های کیفی نور تعریف و آنها را در نمونه‌های مساجد ارزشمند ادوار تاریخی ایران مورد تطبیق قرار داده است. این اصول در نمودار (۱) بیان شده است.

متأسفانه در معماری مساجد معاصر، نور به دلیل دوری گشتن از منابع آبخور خود(دین، حکمت، عرفان) جایگاه معنوی خود را از دست داده است. مساجدی که در گذشته با اتکا به مبانی ایمانی، حکمی و عرفانی بنا می‌شدند، به کالبدهایی صرفاً فیزیکی و بی‌هویت بدل شده‌اند. این امر در نتیجه گسیختگی معماری مساجد امروزی از اندیشه‌های معنوی گذشتگان و نیز استفاده بدون تأمل از عناصر بصری مساجد گذشته و بی‌توجهی به لایه‌های معنوی و معرفتی حاصل شده است. امید آن که اصول معرفی شده، چشم‌اندازی جامع از مفاهیم عالی حضور کیفی نور در جهت ایجاد فضاهایی منطبق با نیازهای معنوی، فرا راه انسان معاصر قرار دهد.

عصری کارا و شاخص است (جدول ۱۰). تاریکی به عنوان ابزاری مناسب و لازم برای تایید و تاکید بر نور است و در معماری قدیم ایران برای نمایانی نقش نور به شکل‌های متفاوت به کار رفته است تا قلمروی آن «مظهر تجلی نور» شود از آن رو لازمه «رخ‌نمایی نور»، بر اساس قوانین فیزیکی دیدن، روشنایی نیست بلکه تاریکی است. سه ویژگی کلی زیر در تعریف نقش نشانه‌ای یا آیتی نور در معماری قدیم ایران قابل شناسایی است:

- کمتر آشکار بودن یا پنهان بودن منبع نوری و بیشتر پیدا بودن اثر نور؛
- قدرت اثری نوری در نمایانی و چه چیز را نمایان کردن؛
- تصویرسازی به یاری رفتارهای نوری.

۷. جمع بندی و نتیجه گیری

نور به عنوان پایه و اساس باور اعتقادی در فرهنگ مردمان ایران قدیم، حضور چشمگیری در معماری فضاهای عبادی(مساجد) به عنوان تجلی‌گاه توحیدالهی داشته است. حضور نور در مساجد تاریخی ایران قدیم با تبعیت از ارزش‌های اسلامی به صورت کیفی بوده و جنبه کمی و فیزیکی آن جزئی جدائی‌ناپذیر از این حضور قلمداد می‌شود به بیان دیگر ارزش‌های دینی، رفتارهای نور و تاریکی

منابع و ماخذ

۱. «قرآن کریم»، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
۲. اسپینورا، باروخ (۱۳۶۴) «اخلاق»، ترجمه محسن جهانگیری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
۳. اوشیدری، جهانگیر (۱۳۷۹) «نور، آتش، آتشکده در آیین زردشت»، تهران، نشر مرکز.
۴. باسائو، مری (۱۳۸۵) «نور»، ترجمه فریبا مقدم، چاپ اول، تهران، انتشارات حمیدا.
۵. بمانیان، محمدرضا و عالی نسب، محمد علی (۱۳۹۰) «بررسی نقش نور در تبیین توالی فضا در معماری اسلامی (نمونه موردی: مسجد شیخ لطف الله)»، مجله معماری و شهرسازی اسلامی.
۶. بمانیان، محمدرضا و نیکودل، فهیمه (۱۳۹۳) «بررسی انواع نورگیری و روش‌های تامین نور در مساجد دوره قاجار تهران»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، شماره سوم.
۷. تقی زاده، حسن (۱۳۳۵) «مانی و دین او»، فراهم آورنده: احمد افشار شیرازی، تهران، چاپخانه مجلس.
۸. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷) «لغت نامه»، جلد پانزدهم و دهم، چاپ دوم از دوره جدید، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۹. سه‌روردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۵) «مجموعه مصنفات»، جلد دوم، تصحیح هانری کربن، سیدحسین نصر، نجفقلی حبیبی. چاپ دوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۰. سه‌روردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۳) «حکمه الاشراف»، به اهتمام عبدالله نورانی و مهدی محقق، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۷۰) «تفسیر المیزان»، جلد پانزدهم، چاپ پنجم، قم، نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
۱۲. عمید، حسن، (۱۳۷۹) «فرهنگ عمید»، تهران، انتشارات امیر کبیر.
۱۳. «کتاب مقدس» (۱۳۶۲) تهران، انجمن کتاب مقدس ایران.
۱۴. کشمیری، هادی و نوشادی، زهره و عباسی،

- میزیه، (۱۳۹۲) «بررسی فیزیک و مفاهیم معنوی نور در معماری سنتی ایران (با نگاهی به مساجد و خانه‌ها)»، همایش معماری پایدار و توسعه شهری.
۱۵. لاهوری، اقبال، (۱۳۸۰) «سیر فلسفه در ایران»، ترجمه امیرحسین آریان‌پور، تهران، نگاه.
۱۶. معین، محمد، (۱۳۷۹) «فرهنگ فارسی»، جلد دوم، چاپ پانزدهم، تهران، انتشارات امیر کبیر.
۱۷. میرفخرایی، مهشید، (۱۳۸۳) «فرشته روشنی: مانی و آموزه‌های او»، تهران، ققنوس.
۱۸. نصر، سید حسین، (۱۳۸۹) «هنر و معنویت اسلامی»، ترجمه رحیم قاسمیان، چاپ اول، تهران، انتشارات حکمت.
۱۹. نوربخش، سیما، (۱۳۸۶) «آیت اشراق»، تهران، مهر نیوشا.
۲۰. هومن، محمود، (۱۳۸۱) «تاریخ فلسفه (کتاب اول)»، چاپ سوم، تهران، انتشارات پنگان.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

■ ۴۹۸ ■

فرایند جهانی شدن و تاثیر آن بر توسعه شهری - منطقه ای (مطالعه موردی: چابهار در جنوب شرق ایران)

مهدی موسی کاظمی - دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
عیسی ابراهیم زاده - استاد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
مصطفی تالشی - دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
عیسی شیبانی امین* - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

چکیده

شهری شدن جهان و جهانی شدن شهرها مهمترین وجه زندگی اجتماعی هزاره سوم میلادی است. صرف نظر از تبعات منفی جهانی شدن، کلیه شهرها درصدد پیوند به شبکه شهرهای جهانی، به منظور بهره گیری از مزایای جهانی شدن می باشند. شهرهای ایران نیز به دلیل تاخیر در پیوند با اقتصاد جهانی، سیاستهای خارجی و به تبع آن مشکلات ناشی از عدم سرمایه گذاری خارجی در کشور؛ با مشکلات بسیاری در روند جهانی شدن مواجه اند که این وضعیت در شهرهای مرزی کشور به دلیل شرایط ژئوپولیتیکی خاص آنها دو چندان شده است. هدف این پژوهش سنجش وضعیت چابهار در فرایند جهانی شدن و توان توسعه آن می باشد. به منظور دستیابی به این هدف، با استفاده از تکنیکهای پرسشنامه ای و مصاحبه با ۳۸۰ نفر از شهروندان، چشم انداز مناسبی از توانایی ها و پتانسیلهای محلی درباره کارکرد عوامل مختلف و ارتباط آن با فرایند جهانی شدن با استفاده از آزمون همبستگی مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج این تحقیق نشان داد که همبستگی میان توسعه ارتباطات با فرایند جهانی شدن بالاتر از حد متوسط و توسعه مسکن متوسط؛ و توسعه امور مالی؛ حمل و نقل، اشتغال و درآمد در حد بسیار زیاد است. همبستگی این عوامل نشان می دهد که اگر بتوانیم امکانات، جریانها و محدودیتهای توسعه منطقه در زمینه های مختلف را با نیروها و جریانهای جهانی شدن همگام سازیم، توسعه موارد ذکر شده و حل مسائل و مشکلاتی مرتبط با آن در بندر چابهار ممکن خواهد بود.

واژگان کلیدی: جهانی شدن، توسعه شهری - منطقه ای، چابهار.

The Process of Globalization and Its effect on Regional-Urban Development (Case Study: Chabahar in Southeast of Iran)

Abstract

Urbanization of the world and globalization of cities are most important aspect of social life in the third millennium A.D. Regardless of negative consequences of globalization all cities seek to join the global cities network in order to enjoy the advantages of globalization. Iran's cities, because of delay in joining the global economic, foreign politics and consequently the problems resulting from absence of foreign investment in country, come across with many barriers in the process of globalization. At border cities of Iran the above mentioned circumstances in addition to peculiar geopolitical conditions of the border cities make the process more difficult. The present study aims to measure the status of Chabahar in the process of globalization and to evaluate its improvement. In order to achieve the study objectives, by using the questionnaires and interviews with 365 citizens of Chabahar, the appropriate perspective of local abilities and potentials about the function of various factors was gained after that, by using the correlation test the relation of those factors to the globalization process was analysed. The results of the study revealed that the correlation of the globalization process to communications is more than average and to housing is average and to development of financial affairs, transportation as well as job and revenue is very high. The correlation of these factors indicates that if we can coordinate the facilities, courses and limitations of regional improvement in different fields with forces and globalization courses, the improvement of items mentioned as well as solutions to its problems will be possible.

Key terms: Globalization, Regional-Urban Development, Chabahar

مساله پژوهش

جهانی شدن شبکه ای است پیچیده و به سرعت گسترش یابنده از پیوندها و وابستگی های متقابل که وجه زندگی مدرن به شمار می رود. اگر جهانی شدن را به عنوان یک جریان و روند اجتماعی پویا که در آن قید و بندهای جغرافیایی حاکم بر روابط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و... تضعیف شده است در نظر بگیریم، شاید بتوان به سادگی به تشریح تأثیر آن بر شهرها پرداخت. اما از آنجا که در این پدیده افزایش ارتباطات جوامع (با حفظ خصوصیات اصلی فرهنگی - منطقه ای) با یکدیگر و افزایش امکان تأثیرگذاری جامعه ای بر جوامع دیگر مطرح می شود، لزوم بحث در این مورد بیش از پیش احساس می شود. افزایش روابط اجتماعی با پیشرفت حمل و نقل و ارتباطات مخصوصاً تلویزیون، تلفن و اینترنت آسانتر و ارزانتر، انتشار عقاید در سطح جهانی را تسهیل می کند. چنین ارتباطی افراد با علایق مشترک را که در سطوح مختلف محلی، ملی و ناحیه ای و حتی بین المللی زندگی می کنند بی آنکه ارتباطات فیزیکی ضرورت داشته باشد با یکدیگر مرتبط می سازد. بنابراین نقش و عضویت افراد در چنین شبکه ای بر مبنای نوع مشارکت آنان بر اساس محل زندگی شان معین نمی شود. بلکه ارتباطاتی که جامعه جهانی پی ریزی می کند موجب سرعت گرفتن شهرنشینی می شود (افراخته، ۱۳۸۱، ص ۱۵۳)، جهانی شدن مهمترین و بارزترین وجه تمایز زندگی امروز و دیروز جهان است که تأثیر چشمگیری بر روند شهرنشینی و توسعه فیزیکی در جهان داشته است (سراقی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۰). فرایندی که نه تنها شاخص های کمی، فنی و اقتصادی را دگرگون کرد، بلکه در تبدیل کیفی عناصر و فضاهای فرهنگی و سیاسی نیز جلوه گر شد و هر یک از ابعاد و لایه های مختلف جهانی شدن دارای اثرپذیری و اثرگذاری متفاوت در سطح جهان گردید. به طوری که پیشرفت صنعت ارتباطات موجب انتقال سریع

جهانی شدن واقعی ملموس و ضرورتی گریز ناپذیر است که هر جامعه ای که خواهان رفاه شهروندانش باشد، چاره ای ندارد، جز اینکه خود را با این جریان نیرومند سازگار کند به قول فریدمن جهانی شدن انتخاب نیست بلکه واقعیت است. امروزه تکنولوژی به تمامی ابعاد زندگی انسان رسوخ کرده و مفهوم زندگی شهری را دگرگون کرده است. مسلماً انسان امروز همان انسان قرون گذشته نیست و هر نسلی باید شهر خود را بسازد و برنامه ریزان و مدیران شهری باید در جستجوی شهرهایی برای نیازهای امروز باشند. جهانی شدن روندی است که در قالب گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات، منجر به تشدید یکپارچگی و درهم تنیدگی مناسبات گسترده در ابعاد و سطوح مختلف (اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و غیره) میان کنشگران نو (اجتماعات مجازی، شرکتهای فراسرزمینی یا چند ملیتی و غیره) و سنتی (دولت، حکومت، مقامات اداری و اجرایی) شده است. بحث جهانی شدن اقتصاد که مدت مدیدی است مورد توجه و علاقه ی اقتصاددانان قرار داشته، چندی است که با تبلیغات فراوان موجب جذب طرفدارانی شده که این پدیده ی اقتصادی را سبب تشویق تجارت آزاد، حذف قوانین و مقررات و برداشتن موانع تجارت بین المللی و در نتیجه تامین اشتغال و بالا رفتن سطح زندگی افراد می پندارند. این بحث دامنه ای از ابعاد شکلی تا محتوایی را در بر می گیرد. اشکال؛ ساختارهای فضایی و ساختارهای شهری منتج از پدیده جهانی شدن از جمله قدیمترین و جالبترین پدیده های مطالعات جغرافیایی بوده است. مطالعاتی که در تداوم و تکامل خود با توجه به فرایندها و ابعاد محتوایی فضا منجر شده و شناخت روابط (اثر و موثر) را در مرکز تحلیل های فضایی قرار داده است. شناسایی و تحلیل عوامل، رویه ها و ساز و کارهای موثر بر شکل گیری و تکامل فضا و سپس اثر ساختار فضایی بر خود عوامل و رویه های موصوف؛ پرسش بنیادین

اطلاعات و دسترسی همگان به رایانه و اینترنت شده و پیش بینی شده که تا سال ۲۰۱۳ میلادی جمعیت آنلاین جهانی بالغ بر ۲ میلیارد نفر خواهد رسید که ۴۳ درصد آن سهم آسیاست (مومنی، ۱۳۸۹، ص ۳). متأسفانه جایگاه ایران در این فرایند مطلوب به نظر نمی رسد و رتبه ۶۲ را داراست (رهنما، ۱۳۸۶، ص ۵۵). آنچه مسلم است، در ایران ادبیات مربوط به جهانی شدن مراحل اولیه را می گذرانند، ولی سرعت انتشار آن رو به افزایش است، به طوری که تنها از نظر مباحث علمی از مجموع منابع قابل دسترس با این موضوع درباره ایران که از سال ۱۳۷۰ به بعد منتشر شده اند حدود ۷۹٪ آن از سال ۱۳۸۰ به بعد چاپ شده اند (رهنما، ۱۳۸۶، ص ۳۶). در این راستا پژوهش حاضر به بررسی جهانی شدن و نقش عامل تجارت بر فرایند توسعه شهری- منطقه ای (مطالعه موردی: بندر چابهار در جنوب شرق ایران) می پردازد. در حال حاضر بندر چابهار، در منتهی الیه جنوب شرق ایران، دارای پتانسیل قوی بوده و از بسیاری جهات مورد توجه می باشد (ابراهیم زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۰۷). بندر چابهار، در ابعاد مختلف همچون اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و ... می تواند ایفای نقش کند. مجموعه عوامل متعددی دست به دست هم داده و مجموعه شرایطی را به وجود آورده اند که مکان یابی و ساخت این شهر متأثر از آنهاست. از جمله: موقعیت جغرافیایی، موقعیت ژئوپولیتیکی، موقعیت ژئواستراتژیکی، موقعیت ژئواکونومیک، موقعیت ارتباطی و ترانزیتی به همراه شرایط طبیعی مانند: وضعیت مناسب زمین شناسی، توپوگرافیکی و ژئومورفولوژیکی، دریا، خلیجها و تالابها و سواحل مناسب و دارای اهمیت، اقلیم ویژه، بافت اجتماعی و ساختار اقتصادی ویژه را می توان در این زمینه مؤثر دانست. ساخت شهر تحت تأثیر همین عوامل، و به علاوه شرایط محلی و خانوارهای ساکن در شهر، دارای بافت چند گونه ای است. به طوری که از جنبه ها و ساختارهای مختلف شهری نه تنها همسان نیستند، بلکه متضاد و کاملاً

ناهمگن می نمایند. (ابراهیم زاده، ۱۳۸۹، صص ۹۶ - ۱۶۲). پنج مدار اقتصادی در جهان (مناطق ژئو اکونومیک)، خاور میانه گسترده، جنوب آسیا، چین و روسیه - هسته اصلی اروپای غربی و ایالات متحده- جنوب شرق و شرق آسیا وجود دارد که چابهار نقطه اتصال دو قلمرو غرب و شرق است. چابهار در محل تلاقی دو کریدور ترانزیتی جهان به نام شمال - جنوب و غرب - شرق قرار گرفته است و به لحاظ دسترسی به آب های آزاد بین المللی در تامین نیاز های کشورهای آسیای میانه در یک موقعیت جغرافیایی ممتاز است و نقش مهمی در تامین خدمات به همسایگان جنوبی و شرقی ایران دارد. با توجه به مباحث مطرح شده این پژوهش قصد دارد جایگاه شهر چابهار در فرایند جهانی شدن اقتصاد را مورد ارزیابی قرار دهد.

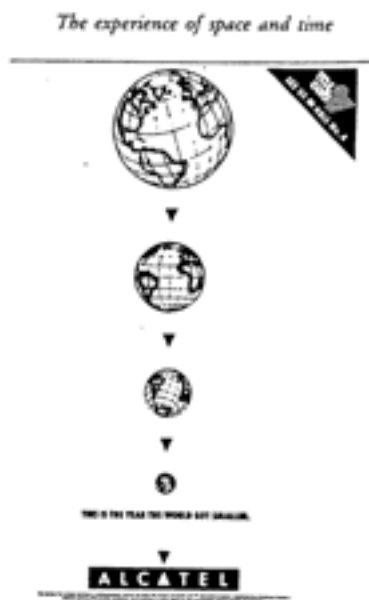
پیشینه تحقیق

خاستگاه های جهانی شدن را می توان در آثار بسیاری از روشنفکران قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم پیدا کرد؛ از کارل مارکس (Karl Marx: ۱۸۱۸-۱۸۸۳) و جامعه شناسانی مثل سن سیمون (Claude Henri Saint-Simon: ۱۷۶۰-۱۸۲۵) گرفته تا پژوهندگان جغرافیای سیاسی نظیر مک کیندر (Sir Halford John Mac Kinder: ۱۸۶۱-۱۹۴۷) که به چگونگی تلفیق جهان از راه مدرنیته پی برد. سن سیمون معتقد بود، به واسطه عملکرد نیروهای جهان ساز و همگون آفرین، حد و مرزهای سیاسی، فرهنگی، بیش از پیش تضعیف شده و جامعه ای جهانی شکل خواهد گرفت. (گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۳۲).

رایج ترین دیدگاه جهان گستری از آن اقتصاددان هایی است که بر پایه همبستگی بیش از پیش اقتصادی و ادغام همه اقتصادهای ملی در یک اقتصاد و در محدوده بازار سرمایه داری به آن می نگرند. براساس گفته لنین (Veladimir Ilyich Lenin: ۱۸۷۰-۱۹۲۴)، در پیشرفته ترین مرحله سرمایه داری، هنجارها را تحمیل و برنامه های اجتماعی را طرح

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شکل ۱. فشرده‌گی زمان و مکان در فرایند جهانی شدن

و پیامدهای آن بر سیاست‌گذاری خارجی جمهوری اسلامی ایران، تلاش کرده است تاثیر جهانی شدن اقتصاد بر سیاست خارجی ایران را مورد بررسی قرار دهد. نتایج نشان می‌دهد که ورود به عرصه جهانی شدن ضروری است و یکی از راههای رفع موانع احتمالی در فرایند جهانی شدن اصلاح ساختار اقتصادی ایران می‌باشد (جوادی ارجمند، ۱۳۸۶، ص ۶۷).

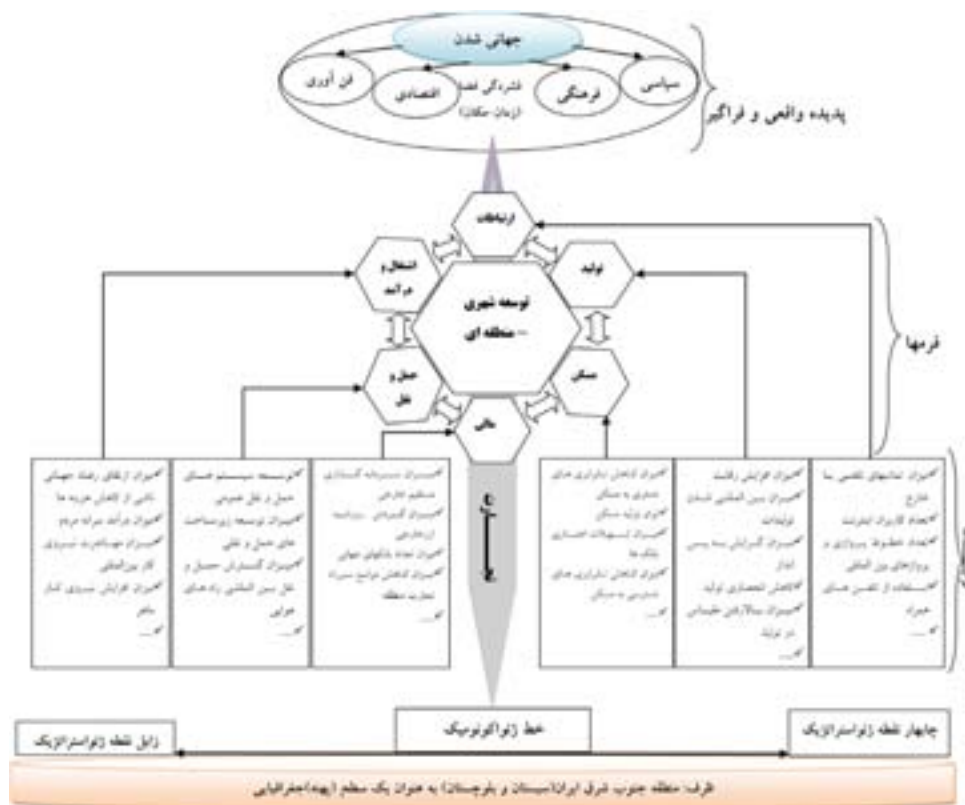
قابل ذکر این‌که با نگاهی واقع بینانه به مطالعات آکادمیک فعلی صورت گرفته پیرامون جهانی شدن باید پذیرفت که این مطالعات با قبول تاثیرات جهانی شدن در ساختار مختلف شهرها؛ این پدیده را مرهمی فرستاده از غیب که ناچار به اطاعت از آن هستند پنداشته اند و به دلیل در نظر نداشتن شرایط بومی و محلی شهرها هم جهت با فرایندهای سیاستی موجود، این مطالعات نه تنها به رشد و تعالی شهرهای موجود نینجامیده است بلکه پسرفت و رو به عقب را به همراه داشته است. در نتیجه مطالعات آکادمیک با چنین موضوعی در حول محور جهانی شدن و تاثیر آن بر فرایند توسعه شهری منطقه ای در ایران ضروری به نظر می‌رسد.

می‌کند (رجایی، ۱۳۸۲، ص ۶۰).

در واقع بحث جهانی شدن از مفاهیمی است که در دهه پایانی قرن بیستم بسیاری از جریان‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی را تحت الشعاع خود قرار داد. جهانی شدن از یک سو دارای چارچوب مفهومی برای تبیین واقعیت‌های جاری جهان و از سوی دیگر مبین نوعی جهان بینی و اندیشیدن درباره جهان به عنوان یک منظومه کلان و به هم پیوسته است. البته سابقه امر به دوران‌های قبل باز می‌گردد و نظریه دهکده جهانی مک لوهان (Herbert Marshall McLuhan: ۱۹۱۱-۱۹۸۰) در دهه ۱۹۶۰ تنها تظاهرات جدید آن است. شماری از نظریه پردازان اعتقاد دارند که با شکل‌گیری تجدد، فرآیند جهانی شدن نیز آغاز شد. به عنوان مثال گیدنز (Anthony Giddens) فرآیند جهانی شدن را چیزی جز گسترش تجدد نمی‌داند. مارکس و انگلس (Frederich Engels: ۱۸۲۰-۱۸۹۵) نیز درک تاریخی جهانی شدن و آغاز این فرآیند را مستلزم درک و شناخت تاریخی سرمایه‌داری می‌دانند؛ چون از دیدگاه آنان، نظام سرمایه‌داری همواره دست اندرکار یکپارچه سازی اقتصادی و فرهنگی جهان بوده است. پس با توجه به این دیدگاه، جهانی شدن را باید همزاد سرمایه‌داری دانست (گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۳۲).

کاکس ویژگی‌های روند جهانی شدن را بین المللی شدن تولید، تقسیم کار جدید بین المللی، مهاجرت از جنوب به شمال و محیط رقابتی که در جریان جهانی شدن پیدا می‌شود، می‌داند (Cox ۱۹۸۶: ۲۰۴).

کوهن (۲۰۰۸) جهانی شدن را دارای دو بعد می‌داند: بعد اول، مفهوم گسترش جغرافیایی پیوندها را شامل می‌شود، بطوری که اکثریت جوامع و دولت‌ها را در برگیرد در بعد دوم جهانی شدن اقتصاد به فرایندی اشاره دارد که به افزایش شدت فشرده شدن پیوندها و تعاملات کمک می‌کند (Cohen, ۲۰۰۸, ۳۶۹). جوادی ارجمند (۱۳۸۶) در مقاله جهانی شدن اقتصاد

شکل ۲. مدل مفهومی تحقیق؛ منبع: یافته‌های تحقیق، پاییز ۱۳۹۴

روش تحقیق

در این تحقیق، ترکیبی از شیوه‌های توصیفی و تحلیلی بکار گرفته شده است. برای انطباق شاخص‌ها با هدف تحقیق و همچنین تعیین چهارچوب تحقیق از شیوه توصیفی بهره گرفته شده است. و برای تحلیل داده‌های آماری از شیوه کمی از روش همبستگی استفاده شده است. در این پژوهش از روش نمونه‌گیری کوکران برای تعیین حجم نمونه استفاده گردید و با عنایت به فرمول کوکران در سطح $t=1,96$; $p=0,05$; $q=0,5$ و $d=0,05$

جدول ۱. مقدار KMO و آزمون بارتلت

مقدار کفایت نمونه (KMO)	۰,۸۵۳
مقدار بارتلت (خی دو X ^۲)	۱,۰۹۷
درجه آزادی (df)	۳۷۶
سطح معنی داری (P-value)	۰,۰۰۰

تعداد نمونه مورد محاسبه پرسشنامه می باشد که عمدتاً نمونه‌های مورد هدف برای محقق افراد تحصیلکرده و نخبگان شهر چابهار می باشد که از طریق نمونه‌گیری تصادفی ساده ابزار پرسشنامه در بین آنها توزیع و مقوله جهانی شدن و نقش عامل تجارت بر فرایند توسعه شهری- منطقه‌ای در آن مورد ارزیابی قرار گرفت. برای اعتبار بیشتر بخشیدن به موضوع تحقیق؛ تعداد ۷۰ پرسشنامه نیز در بین کارشناسان، اساتید دانشگاهی، متخصصان این شهر توزیع گردید. طبق فرمول آلفای کرونباخ ضریب پایایی مطلوب برای پرسشنامه باید بیش از ۰,۰۷ باشد. این در حالی است که محاسبه پایانی پرسش نامه با ضریب ۰,۹۷۹ نشان دهنده درجه پایایی بالا و قابل قبول است. براساس اطلاعات جدول زیر ملاحظه می گردد که ضریب KMO یا ضریب کفایت نمونه شاخصهای پرسشنامه ۰,۸۵۶ است. با توجه به اینکه مقدار بارتلت در سطح ۰,۰۰۰

قرار دارد و کمتر از سطح اطمینان $P > 0.05$ است. می توان گفت که تفکیک عاملها بر اساس بارهای عاملی به درستی اجرا شده و بین عاملها هم پوشانی وجود ندارد.

روند جهانی شدن شهرهای ایران و چالشهای پیش رو

شهر تجلی فضایی نظامهای اقتصادی- اجتماعی و کالبدی حاکم بر شهروندانش است. این نظامها مناسباتی دیالکتیکی بین شکل و عملکرد شهر برقرار می کنند و موجب پویایی مستمر شهری می شوند. بر این اساس، شهر را می توان هم علت و هم معلول دانست. از یک سو محیط زایش، پرورش و گسترش پدیده های نو است و از سوی دیگر، تحت تأثیر آنها چه زاده محیط درونی یا برونزا قرار گرفته و متحول می شود. امروزه با توجه به پیوندهای فراگیر جهانی و نظامهای باز شهری، درک تحولات و پویای شهری بدون نگاه جهانی اگر ناممکن نباشد دست کم کامل نیست (صرافی ۱۳۸۳، ص ۱۶۴).

جهانی شدن باعث بوجود آمدن مشکلات شهری بی انتها شده است که در آن آلودگی هوای ناشی از وسایل نقلیه، آلودگی آب و مواد زائد جامد در صدر آن قرار دارد. شمار بیماریهای جدید که امروزه مطرحند زیاد است از جمله، بیماری های قلبی، سرطان، بیماریهای ویروسی و آنهایی که مربوط به استرس های ناشی از ترافیک، کار تغییرات اجتماعی و رفتاری می باشند. همچنین با وجود رفاه عده ای، که هنوز هم فقر به شکل یک معضل مهم خودنمایی می کند. مانند بانکوک تقریباً ۱۳ درصد جمعیت که تعداد آنها حدود یک میلیون نفر می رسد فقیرند در مانیل شمار مردم فقیر در حال کاهش نیست و این مردم با مسائل دیرپای محیطی دست و پنجه نرم می کنند زیرا در سکونت گاههای زاغه ای و غیر قانونی به سر می برند. و از طرف دیگر جهانی شدن فرصت های شغلی خوبی برای کارگران زن فراهم آورده است بنظر می رسد که اوضاع اجتماعی جدید سنت های کهن را تضعیف

نموده و سبب ناپایداری جامعه و محیط می گردد (فصیحی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۸).

تاریخچه جهانی شدن ایران به تحولات سیاسی و به تبع آن تحولات اجتماعی و اقتصادی دهه ۱۳۴۰ باز می گردد. در این دوره انتخاب الگوی توسعه صنعتی و ورود صنایع مونتاژ به کشور، مقدمات پیوند گسترده کشور را با خارج فراهم کرد. در دوران پس از انقلاب اسلامی، تدوین برنامه های توسعه اجتماعی- اقتصادی کشور، نخستین گام برای توجه به سرمایه گذاری های خارجی و جهانی شدن برداشته شد. این فرایند با اقداماتی از قبیل ایجاد مناطق آزاد اقتصادی و تجاری آغاز گردید. به طور کلی سابقه تاسیس مناطق آزاد اقتصادی که دروازه های ملی برای جهانی شدن می باشد، به تصویب تبصره ۱۹ قانون برنامه اول توسعه کشور (۱۳۷۲-۱۳۶۷) برمی- گردد (رهنما و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۶۲). تاسیس دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد در سال ۱۳۷۱ و تصویب قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران در شهریور ۱۳۷۲ و واگذاری اختیارات دولت به شورای عالی در مناطق آزاد در سال ۱۳۷۳ مقدمات بیشتری برای رونق مناطق تجاری فراهم آورد (www.freezones.ir/worldfreezones).

این اقدامات باعث احداث بیش از ۲۰ منطقه آزاد اقتصادی در کشور گردید. علی رغم تصویب قانون مناطق آزاد اقتصادی و ایجاد چنین مناطقی و همچنین با وجود برخورداری از امکانات و قابلیتهای توسعه ای چون موقعیت ممتاز جغرافیایی و اقتصادی- سیاسی، وجود ساختارهای نسبتاً مناسب نهادی و قانونی برای درهم آمیزی با اقتصاد جهانی، برخورداری از قابلیتهای متنوع گردشگری و زیست محیطی، تنوع منابع و مواد اولیه زیرزمینی در سطح ملی، وفور نیروی انسانی توانای داخلی، وسعت خاک و امکان گسترش فعالیتها در صورت لزوم، فقدان دید آرمانی مشترک در خصوص نقش و جایگاه این مناطق در ساختار اقتصاد ملی نزد سیاستگذاران، فقدان سند کلان راهبردی بلندمدت،

جدول ۲. چالشهای موثر در عرصه جهانی شدن شهرهای ایران؛ ماخذ: نصیری، ۱۳۸۸.

چالشها	عرصه های جهانی شدن
فرهنگهای بیگانه تاثیرات مخربی (اغلب اخلاقی) بر آداب و رسوم و ارزشهای فرهنگ ملی داشته اند. عوامل جهانی شدن فرهنگ تنشهای اجتماعی موجود را تشدید می کند. جهانی شدن فرهنگ باعث کم رنگ شدن مرزها و هویت شهری شده و مرزگشایی را تشدید می بخشد. پویسهای مرزگشای جهانی شدن بارزتر شده زیرا برخی مردم و فرهنگهای شهری از تهاجم جهانی شدن احساس تهدید می نمایند. هنجارهای جهانی شدن آداب و رسوم را در شهرها تحلیل می برد. فرایندهای جهان گیر هویتهای محلی را تحت تاثیر قرار می دهد. رویه های اجتماعی که در معرض بررسی و اصلاح قرار دارند موجب دگرگونی بنیادی ارزشهای فرهنگی می شوند. جهانی شدن زندگی اجتماعی را از حالت مکان مند به فضا مند تبدیل نموده است. خلق فضای مجازی نقش مکان و سرزمین را به عنوان عامل هویت بخش تضعیف نموده است. جهانی شدن تنوع و نسبت فرهنگی را در شهرها به مخاطره افکنده است.	بخش فرهنگی
تعارض میان اهداف استراتژیک اقتصادی و فرهنگ حاکم که این تعارض منجر به ایجاد کندی و توقف در اجرای برنامها می شود. حجم مبادلات اقتصادی و گردش سرمایه جهانی کلانشهر در مقایسه با شهرهایی چون دبی، هنگ کنگ، سنگاپور بسیار پایین است. تعرفه بسیار بالای گمرکی در کشور حدود ۳۲،۴ درصد در مقایسه با کره که حدود ۳،۵ درصد است تحت تاثیر قرار گرفتن اقتصاد کلانشهر از اقتصاد جهانی خسارات ناشی از تفاوت نظام تولید و درآمد کشور با جهان آسیبهای گسترده نظام اقتصادی در مقابل نظام دیجیتالی	بخش اقتصادی
فرایند جهانی شدن گسست فضا و مکان را شتاب بخشیده است. شهروندی یک موقعیت سطحی، ضعیف و آسیب پذیر دارد. تصلب هویتی و عدم تطبیق عناصر پایدار هویتی برهم خوردن بافت اکولوژیکی و تشدید شدن تضاد اجتماعی تحولات ساختاری و دیوان سالاری به عنوان یک روش غالب در تعاملات اجتماعات شهری	بخش اجتماعی
زیرساختهای نامناسب و منابع ناکافی برای ارائه خدمات و برنامها ریزی IT مغایرت ساختار کنونی مدیریت شهری با اداره شهرهای مجازی عدم همگن سازی توسعه ارتباطات به عنوان زیرساختهای عمده شهرهای مجازی مشخص نبودن جایگاه سیستم DSS که می تواند به عنوان سیستمهای پشتیبانی کننده در تصمیم گیریهای مدیریتی اعمال گردد. عدم تعاریف از واحدهای شهری هوشمند محدود بودن ترمینالهای ارتباطی، سدی در مقابل پیشرفت جریانهای ارتباطی محسوب می گردد. عدم توجه لازم به تحقیقات و پژوهش در زمینه فناوری ارتباطات	بخش فناوری ارتباطات IT
تعارض مظاهر سنت و مدرنیته در معماری امروزه تحت تاثیر عامل جهانی شدن مکان و سرزمین مفهوم نقش هویت خود را تا حد زیادی از دست داده و خواهد داد. جهانی شدن به واسطه سرزمین زدایی پیوند فرهنگ با کالبد مکان را تضعیف می کند. ظرفیت اطلاعاتی اندک و توانایی کم در تنوع فن آوارانه جدید حاکمیت سرمایه به جای حاکمیت انسان و تاثیر این تفکر بر روح و کالبد کلانشهر	بخش کالبدی - فضایی

<p>عدم وجود یک مدیریت جامع نگر و مناسب و نبود استقلال کافی برای حفاظت از محیط زیست شهری پایدار کلانشهر</p> <p>بین قوانین موجود و برنامه های توسعه پایدار شهری نوعی تضاد وجود دارد.</p> <p>فزونی گرفتن نیازهای شهروندان برپتانسیلهای زیست محیطی</p> <p>توجه نداشتن به ظرفیتهای بارگذاری زیست محیطی</p> <p>وجود یک مدیریت بسته و مشارکت ندادن مردم در افزایش تخریب محیط زیست موثر است.</p> <p>نابودی منابع طبیعی از جمله زمینهای کشاورزی و منابع آب</p>	<p>بخش محیط زیست شهری</p>
<p>نارسایی و ابهامات قانونی موجود در قوانین مدیریت شهری</p> <p>پایگاه فکری اصلی سازماندهی در بخش مدیریت شهری بر محور درون گرایی استوار است.</p> <p>گرایش شدید به فردگرایی در مدیریت شهری وجود دارد.</p> <p>مشکل عدم قابلیت در انعطاف ساختار مدیریتی</p> <p>ضعف فرهنگ مدنی یا سرمایه اجتماعی و سطح پایین اعتماد اجتماعی</p> <p>عدم هماهنگی لازم بین اهداف برنامه های توسعه شهری با برنا مه های ناحیه ای، منطقه ای، ملی توسط سازمانهای فرابخشی</p> <p>مدون نبودن سیستم و حاکمیت فرهنگ شفاهی در اجرای فرایندهای مدیریت شهری</p>	<p>بخش مدیریت شهری</p>
<p>مناسب نبودن سطح استاندارد مسکن و خدمات شهری، نابرابری اجتماعی</p> <p>برنامه های توسعه بر محور فراهم کردن امکانات برای رشد اقتصادی و نابودی منابع طبیعی استوار است.</p> <p>عدم انسجام نظام تصمیم گیری و مدیریت مراکز جمعیتی و فعالیت و محیطهای پیرامون در تمامی سطوح فضایی</p> <p>نابودی منابع طبیعی شهری، توسعه ناموزون شهر، فقدان مدیریت کارآمد شهری</p> <p>کاربریهای صنعتی آلوده ساز، بدون معیار و ضوابط محیطی مکان یابی شده اند.</p> <p>تضاد بالقوه بین حفظ کیفیت زندگی و تضمین ثبات بوم شناختی</p>	<p>بخش توسعه شهری پایدار</p>

محدوده مورد مطالعه

شهر بندری چابهار با وسعتی حدود ۱۰,۹ کیلومتر مربع بر دهانه خلیجی به همین نام، با ارتفاع ۷ متر از سطح دریا واقع گردیده است (بندر و دریا، ۱۳۹۲، ص ۳). این بندر تاریخی از موقعیت ویژه استراتژیک، به عنوان دروازه کشور برای ورود به آب های بین المللی با مبدا مسیرهای ترانزیتی غیر قابل رقابت برخوردار است (ابراهیم زاده و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۴۶). از نظر تاریخی منطقه چابهار بواسطه موقعیت ویژه جغرافیایی خود یعنی هم مرزی از سوی شرق با پاکستان و هم مرزی با شیخ نشین عمان از طریق دریا در جنوب و به عنوان مکانی برای دسترسی نقاط مرکزی بلوچستان و ایران مرکزی به دریای عمان و اقیانوس هند از پاره ای از تحولات، سوای سایر مناطق دیگر سرزمین بلوچستان برخوردار شده است. هر چند این تفاوت آن چنان نیست که منطقه چابهار را از نظر فرهنگی و اجتماعی جدا از سرزمین

وجود محدودیت و ابهام در منابع درآمدی مناطق به همراه تغییر سیاستهای اقتصادی دولت در این زمینه، ضرورت متناسب سازی اجرایی و تشکیلاتی دبیرخانه و مناطق با شرایط متحول کنونی، وجود گرایش بخشی نگری همراه با عدم هماهنگی در بین دستگاههای اجرایی مستقر در مناطق و ترجیح منافع بخشی بر منافع ملی، رقابت منطقه با کشورهای همجوار، نابرابری تسهیلات قانونی با مناطق کشورهای همجوار و تضمین های مناسب تر سرمایه گذاری در مناطق کشورهای همجوار و قابل توجه بودن ضریب ریسک سرمایه گذاری در کشور، تهدیدات اقتصادی، فرهنگی و... از آن سوی مرزها مناطق مذکور به موفقیت چندانی در زمینه جهانی کردن کشورها و شهرهای منطقه نرسیده اند (دفتر برنامه ریزی تجاری، ۱۳۸۶، ص ۱۷). چالشهای پیش رو عرصه جهانی شدن شهرهای ایران به شرح ذیل است:

جدول شماره ۳. گروههای سنی جامعه آماری؛ منبع:
مطالعات میدانی، تابستان ۱۳۹۴

سن	تعداد(نفر)	درصد
۲۰-۲۹ سال	۱۲۶	۳۴,۵
۳۰-۳۹ سال	۱۶۶	۴۵,۵
۴۰-۴۹ سال	۴۰	۱۰,۹
۵۰ سال به بالا	۳۳	۹,۱
اعلام نشده	۱۵	۴,۱
کل	۳۶۵	۱۰۰

جنوبی تجارت جهانی است (افشار، ۱۳۸۷، ص ۱۳۳). چابهار با توجه به اینکه در مسیر دو کریدور از سه کریدور ترانزیتی بزرگ جهان قرار گرفته است، در طرح توسعه محور شرق، محور ترانزیتی شرق نامیده می شود (پورپویان و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۱۵۷).

یافته های تحقیق

یکی از ویژگی های مهم پرسشنامه، انتخاب نمونه آماری مناسب به لحاظ سنی است. پاسخ دهنده گان باید از لحاظ سنی در شرایطی باشند که بتوانند موضوع تحقیق را بطور ملموس درک کرده و در مورد آن اطلاعات کافی داشته باشند. در این شرایط نوجوانان و کودکان و افراد سالمند نسبت به سایر گروه های سنی اطلاعات کمی از موضوع و شرایط حاکم دارند و بنابراین انتخاب جوانان و افراد میانسال که در بطن فعالیت های اجتماعی و اقتصادی بندر چابهار هستند، نقش مهمی در رسیدن به نتایج درست و مطلوب دارند. از اینرو در این پژوهش سعی شده است که جوانان و افراد میانسال مخاطبان مصاحبه و توزیع پرسشنامه باشند. برای تحلیل و طبقه بندی گروههای سنی نیز، یک گروه بندی ۴ طبقه ارائه شد. طبق جدول سه، دو گروه ۳۰-۳۹ سال با ۴۵,۵ درصد و ۲۰-۲۹ سال با ۳۴,۵ درصد بیشترین تعداد برای توزیع پرسشنامه انتخاب شدند. از اینرو، بیشتر افراد جامعه آماری، افراد جوان و

شکل ۳. موقعیت چابهار در استان سیستان و بلوچستان.

بلوچستان قرار دهد. نکته مهم در تاریخ منطقه آن است که در دوران قرون وسطی که تجارت دریایی و استفاده از بندر طیس اهمیت می یابد و یا در اوائل قرن ۱۹ که به تدریج مناطق حاشیه سرزمین هند از نظر امپراطوری انگلیس اهمیت سوق الجیشی پیدا می کنند، تحولاتی در منطقه صورت می گیرد (مهندسین مشاور شهر و خانه، ۱۳۷۴؛ جلد دوم؛ ص ۳۷). در میان مناطق آزاد کشور، منطقه آزاد چابهار در منتهی الیه جنوب شرق ایران، به دلیل موقعیت راهبردی خود و نزدیکی به اقیانوس هند، می تواند نقش بسیار پررنگی در ترانزیت کالا از آبهای آزاد به کشورهای آسیای میانه و افغانستان و برعکس ایفا کند. بندر چابهار در جنوبی ترین نقطه دالان شرقی- غربی مراودات تجاری جهان قرار گرفته است که از چین آغاز شده به پهنه آسیای جنوب شرقی می پیوندد و پس از پوشش دادن مهمترین شهرهای این ناحیه مانند کلکته، کراچی و بن قاسم به چابهار می رسد. بر این اساس چابهار یکی از چهارراه های دالان

فعال در بخش اقتصادی شهر چابهار هستند. این افراد بیش از دیگران درگیر کار و تلاش در بازار هستند و تحولات منطقه را بخوبی می‌توانند بازگو و تحلیل نمایند. از اینرو می‌توان گفت که اطلاعات پرسشنامه به لحاظ سنی اعتبار و اطمینان بیشتری دارد.

تحلیل همبستگی شاخص‌های توسعه شهری- منطقه ای با آزمون تحلیل رگرسیون چند متغیره تحلیل رگرسیونی، یکی از پرکاربردترین روش‌ها در بین تکنیک‌های آماری است. در واقع، تحلیل رگرسیونی نوعی تکنیک آماری برای بررسی و مدل‌سازی ارتباط بین متغیرها است. در این مرحله از پژوهش، تحلیل رگرسیونی برای بررسی میزان همبستگی بین متغیر وابسته و متغیر مستقل مورد استفاده قرار گرفته است. در واقع، هدف این بخش، ارزیابی میزان همبستگی بین ورود و گسترش جهانی شدن در منطقه چابهار و توسعه شهری- منطقه ای بندر چابهار است. این تحلیل از طریق مقدار R و بتا (β) بدست می‌آید. نکته دیگر این است که هدف از تحلیل رگرسیونی پیش‌بینی متغیر وابسته از طریق متغیر مستقل می‌باشد. بر این اساس در تحلیل رگرسیونی محقق به دنبال پیش‌بینی است. بعد از کشف مقدار همبستگی بین این دو عامل، تحلیل رگرسیونی قادر خواهد بود مقدار همبستگی بین این در آینده را نیز پیش‌بینی کند. این تحلیل نیز از طریق آماره R² انجام خواهد شد.

- ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص ارتباطات با فرآیند جهانی شدن
براساس نتایج بدست آمده از جدول شماره چهار، با توجه به اینکه ضریب آماره R² برابر با ۰,۶۹۰ می‌باشد می‌توان گفت که همبستگی میان توسعه ارتباطات با فرآیند جهانی شدن بالاتر از حد متوسط است. این عامل نشان می‌دهد که توسعه ارتباطات وابستگی زیادی به جهانی شدن دارد. و اگر بتوانیم امکانات، جریانها و محدودیتهای منطقه در زمینه ارتباطات را همگام با نیروها و جریانهای

جهانی شدن همگام‌سازیم، توسعه ارتباطات و حل مسائل و مشکلاتی از این قبیل در بندر چابهار دور از انتظار نیست. مقدار سطح معنی‌داری نیز طبق سطح اطمینان ۹۵٪، کمتر از ۰,۰۵ است. از این رو همبستگی بدست آمده مورد تایید بوده و می‌توان آن را به کل جامعه آماری تعمیم داد. همچنین با توجه به مقدار R، می‌توان گفت که متغیر جهانی شدن می‌تواند ۸۳ درصد از متغیر ارتباطات را توجیه کند. که این مقدار همبستگی بسیار قابل توجه است و نشان می‌دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می‌تواند برای پیش‌بینی متغیر وابسته (ارتباطات) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش‌بینی، با توجه به مقدار سطح معنی‌داری ۰,۰۰۰ قابل تعمیم و مورد تایید است.

ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص تولید با فرآیند جهانی شدن

طبق نتایج جدول پنج، ضریب آماره R² برابر با ۰,۷۶۱ است. این ضریب نشان می‌دهد که همبستگی میان توسعه تولید با فرآیند جهانی شدن بالاتر از حد متوسط است. همین عامل نشان می‌دهد که توسعه تولید وابستگی زیادی به جهانی شدن دارد. و با برنامه ریزی روی نقاط ضعف و نقاط قوت بخش تولید در منطقه و همگام نمودن آن با پروسه نیروها و جریانهای جهانی شدن، توسعه تولید و حل مسائل و مشکلاتی از این قبیل در بندر چابهار دور از انتظار نیست. مقدار سطح معنی‌داری نیز طبق سطح اطمینان ۹۵٪، کمتر از ۰,۰۵ است. از این رو همبستگی بدست آمده مورد تایید بوده و می‌توان آن را به کل جامعه آماری تعمیم داد. همچنین با توجه به مقدار R، می‌توان گفت که متغیر جهانی شدن می‌تواند ۸۷ درصد از متغیر تولید را توجیه کند. که این مقدار همبستگی بسیار قابل توجه است و نشان می‌دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می‌تواند برای پیش‌بینی متغیر وابسته (تولید) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش‌بینی، با توجه به مقدار سطح معنی‌داری ۰,۰۰۰

قابل تعمیم و مورد تایید است.

ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص مسکن با فرآیند جهانی شدن

پیش بینی متغیر وابسته (مسکن) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش بینی، با توجه به مقدار سطح معنی داری ۰,۰۰۰ قابل تعمیم و مورد تایید است.

ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص امور مالی با فرآیند جهانی شدن

در بخش مطالعات و بررسی های مربوط به امور مالی توسعه شهری- منطقه ای بندر چابهار، نتایج نشان می دهد که، ضریب آماره R² برابر با ۰,۸۸۵ است. این ضریب نشان می دهد که همبستگی میان توسعه امور مالی با فرآیند جهانی شدن بسیار زیاد است. این عامل نشان می دهد که توسعه امور مالی وابستگی شدیدی به تحولات ناشی از جهانی شدن در منطقه دارد. و بدنبال گسترش مکانیسم جهانی شدن در منطقه، بخش تجارت و فعالیتهای اقتصادی رونق گرفته و در نتیجه فعالیتهای سرمایه ای و مالی نیز بتدریج گسترش پیدا می کند. از اینرو، با برنامه ریزی روی نقاط ضعف و نقاط قوت بخش امور مالی و سرمایه ای در منطقه و همگام نمودن آن با پروسه نیروها و جریانهای جهانی شدن، توسعه امور مالی و حل مسائل و مشکلاتی از این قبیل در بندر چابهار دور از انتظار نیست. مقدار سطح معنی داری نیز طبق سطح اطمینان ۹۵٪، کمتر از ۰,۰۵ است. از این رو همبستگی بدست آمده مورد تایید بوده و می توان آن را به کل جامعه آماری تعمیم داد. از طرفی

بررسی محاسبات آماری جدول شش نشان می دهد که، ضریب آماره R² برابر با ۰,۶۷۹ است. این ضریب نشان می دهد که همبستگی میان توسعه مسکن با فرآیند جهانی شدن در حد متوسط است. این عامل نشان می دهد که توسعه مسکن وابسته به تحولات ناشی از جهانی شدن در منطقه است. و بدنبال گسترش مکانیسم جهانی شدن در منطقه، بخش مسکن نیز بتدریج از این فرآیند تاثیر خواهد پذیرفت. از اینرو، با برنامه ریزی روی نقاط ضعف و نقاط قوت بخش مسکن در منطقه و همگام نمودن آن با پروسه نیروها و جریانهای جهانی شدن، توسعه مسکن و حل مسائل و مشکلاتی از این قبیل در بندر چابهار دور از انتظار نیست. مقدار سطح معنی داری نیز طبق سطح اطمینان ۹۵٪، کمتر از ۰,۰۵ است. از این رو همبستگی بدست آمده مورد تایید بوده و می توان آن را به کل جامعه آماری تعمیم داد. از طرفی دیگر، مقدار R، ۰,۸۲۴ است. بنابراین می توان گفت که متغیر جهانی شدن می تواند ۸۷ درصد از متغیر مسکن را توجیه کند. که این مقدار همبستگی بسیار قابل توجه است و نشان می دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می تواند برای

جدول ۴. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص ارتباطات با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛

منبع: یافته های تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA					ارتباطات
sig	T	Beta	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean ₂	df	Sum ²	
۰	۱۳,۶۸۹	۰,۸۳۱	۰,۰۶۱	۰,۸۳۱	۰,۴۴۹	۰,۶۹۰	۰,۸۳۱	۰	۱۸۷,۳۸۸	۳۷,۸۲۸	۱	۳۷,۸۲۸	رگرسیون
										۰,۲۰۲	۳۷۱	۱۶,۹۵۷	باقی مانده
											۳۷۵	۵۴,۸۷۶	کلی

جدول ۵. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص تولید با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛

منبع: یافته های تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA					تولید
sig	T	Bet a	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean 2	df	Sum ²	
.	۱۵.۳۳۴	۰.۸۷۲	۰.۰۵۴	۰.۸۲۸	۰.۳۵۵	۰.۷۶۱	۰.۸۷۲	.	۳۳۲.۰۷۶	۳۹.۳۰	۱	۳۹.۳۰	رگرسیون
										۰.۱۲۶	۳۲۲	۹.۲۱۷	باقی مانده
											۳۲۶	۳۸.۵۱۷	کلی

جدول ۶. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص مسکن با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛ منبع: یافته های

تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA					مسکن
sig	T	Bet a	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean 2	df	Sum ²	
.	۱۳.۳۴۹	۰.۸۲۴	۰.۶۰	۰.۷۱۹	۰.۴۶۰	۰.۶۷۹	۰.۸۲۴	.	۱۷۵.۳۳	۳۷.۱۴۷	۱	۳۷.۱۴۷	رگرسیون
										۰.۲۱۲	۳۶۶	۱۷.۵۶۵	باقی مانده
											۳۷۱	۵۴.۷۱۲	کلی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۵۱۰

جدول ۷. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص امور مالی با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛ منبع: یافته های

تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA					مالی
sig	T	Bet a	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean 2	df	Sum ²	
.	۲۵.۳۳۷	۰.۹۴۱	۰.۰۲۹	۰.۷۴۲	۰.۲۷۶	۰.۸۵۵	۰.۹۴۱	.	۶۳۶.۴۰۵	۴۸.۴۰۰	۱	۴۸.۴۰۰	رگرسیون
										۰.۰۷۶	۳۶۶	۶.۳۱۲	باقی مانده
											۳۷۱	۵۴.۷۱۲	کلی

جدول ۸. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص حمل و نقل با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛ منبع: یافته های تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA				حمل و نقل	
sig	T	Beta	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean ₂	df		Sum ²
۰	۲۱.۷۱۰	۰.۹۲۳	۰.۰۳۵	۰.۷۵۷	۰.۳۱۳	۰.۸۵۲	۰.۹۲۳	۰	۴۷۱.۳۴	۴۶.۲۸۸	۱	۳.۴۶	رگرسیون
										۰.۰۹۸	۳۶۲	۸۰.۵۳	باقی مانده
											۳۶۶	۵۴/۳۴۱	کلی

جدول ۹. تحلیل همبستگی میان توسعه شاخص اشتغال و درآمد با جهانی شدن با آزمون رگرسیون خطی؛ منبع: یافته های تحقیق، تابستان ۱۳۹۴

Coefficients					Model Summary			ANOVA					
sig	T	Beta	Std	B	Std	R ²	R	sig	F	Mean ₂	df		Sum ²
۰	۱۸.۳۴	۰.۸۹۷	۰.۰۴۱	۰.۷۵۴	۰.۳۶۰	۰.۸۰۴	۰.۸۹۷	۰	۳۳۶.۶	۴۳.۷	۱	۴۳.۷	رگرسیون
										۰.۱۳۰	۳۶۲	۱۰.۶	باقی مانده
											۳۶۶	۵۴.۳	کلی

دیگر، مقدار R، ۰٫۹۴۱ است. بنابراین می توان گفت که متغیر جهانی شدن می تواند ۹۴ درصد از متغیر امور مالی را توجیه کند. که این مقدار همبستگی آمار خیره کننده ای است و نشان می دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می تواند برای پیش بینی متغیر وابسته (امور مالی) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش بینی، با توجه به مقدار سطح معنی داری ۰٫۰۰۰ قابل تعمیم و مورد تایید است.

ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص حمل و نقل با فرآیند جهانی شدن

مطالعه شاخص حمل و نقل در ارتباط با فرآیند

جهانی شدن حاکی ارتباط مناسب این دو با یکدیگر است. بطوریکه براساس آمار محاسباتی جدول هشت، ضریب آماره R² برابر با ۰٫۸۵۲ است. این ضریب نشان می دهد که همبستگی میان توسعه حمل و نقل با فرآیند جهانی شدن بسیار زیاد است. این عامل نشان می دهد که توسعه حمل و نقل وابستگی شدیدی به تحولات ناشی از جهانی شدن در منطقه دارد. و بدنبال گسترش مکانیسم جهانی شدن در منطقه، بخش ارتباطات و ترانزیت کالا و سرمایه گسترش پیدا میکند. این رویه یکی از نشانه ها اصلی توسعه حمل و نقل و تمرکز سرمایه و منابع

است. که گسترش جریان کالا، سرمایه و نیروی انسانی را بدنبال دارد. در نتیجه به گسترش حمل و نقل در انواع مختلف آن خواهد انجامید. از اینرو، برنامه ریزی روی نقاط ضعف و نقاط قوت بخش توسعه حمل و نقل در منطقه و همگام نمودن آن با پروسه جهانی شدن، توسعه و رونق بخش حمل و نقل در بندر چابهار دور از انتظار نیست. مقدار سطح معنی داری نیز طبق سطح اطمینان ۹۵٪، کمتر از ۰,۰۵ است. از این رو همبستگی بدست آمده مورد تایید بوده و می توان آن را به کل جامعه آماری تعمیم داد. از طرفی دیگر، مقدار R، ۰,۸۹۷ است. بنابراین می توان گفت که متغیر جهانی شدن می تواند ۸۹ درصد از متغیر اشتغال و درآمد را توجیه کند. که این مقدار همبستگی بسیار قابل توجه است و نشان می دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می تواند برای پیش بینی متغیر وابسته (حمل و نقل) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش بینی، با توجه به مقدار سطح معنی داری ۰,۰۰۰ قابل تعمیم و مورد تایید است. که این مقدار همبستگی بسیار قابل توجه است و نشان می دهد که مدل رگرسیون خطی به خوبی می تواند برای پیش بینی متغیر وابسته (حمل و نقل) مورد استفاده قرار گیرد. این پیش بینی، با توجه به مقدار سطح معنی داری ۰,۰۰۰ قابل تعمیم و مورد تایید است.

نتیجه گیری و جمع بندی

یافته های این تحقیق نشان می دهد که اتخاذ یک استراتژی فرا منطقه ای به عنوان استفاده از فرصتهای منطقه ای که در آن منطقه چابهار می تواند باعث تسریع روند توسعه شهری- منطقه ای شود، با دارا بودن فرصتهای ژئوپولیتیک و ژئواکونومیکی نیازمند وضع قوانینی تسریع کننده منطقه چابهار به شبکه جهانی می باشد و این منطقه به دلیل برخورداری از زیرساختهای مناسب می تواند حمایت لازم را از مدخلهای ورودی توسعه انجام دهد. همبستگی میان توسعه ارتباطات با فرآیند جهانی شدن بالاتر از حد متوسط و توسعه مسکن متوسط؛ و توسعه امور مالی؛ حمل و نقل، اشتغال و درآمد در حد بسیار زیاد است. همبستگی این عوامل نشان می دهد که اگر بتوانیم امکانات، جریانها و محدودیتهای توسعه منطقه در زمینه های مختلف را با نیروها و جریانهای جهانی شدن همگام سازیم، توسعه موارد ذکر شده و حل مسائل و مشکلاتی مرتبط با آن در بندر چابهار دور از انتظار نیست. بنابراین توسعه منطقه چابهار نیازمند تامین زیرساختهای لازم و اصلاح و بهبود در موارد ذکر شده می باشد.

منابع و ماخذ

۱. افراخته، حسن (۱۳۸۱)، جهانی شدن اقتصاد

ارزیابی همبستگی میان توسعه شاخص اشتغال و درآمد با فرآیند جهانی شدن
نتایج محاسبات همبستگی اشتغال و درآمد با جهانی شدن نشان می دهد که، ضریب آماره R² برابر با ۰,۸۰۴ است. این ضریب نشان می دهد که همبستگی میان توسعه اشتغال و درآمد با فرآیند جهانی شدن بسیار زیاد است. این عامل نشان می دهد که توسعه اشتغال و درآمد وابسته به تحولات ناشی از جهانی شدن در منطقه است. و بدنبال گسترش فرآیند جهانی شدن در منطقه، فعالیتهای اقتصادی و مبادله و تولید کالا و سرمایه رونق و توسعه پیدا می کند که این عامل در گذر زمان موجب اشتغالی و افزایش درآمد در منطقه خواهد شد. از اینرو، برنامه ریزی روی نقاط ضعف و نقاط قوت بخش توسعه اشتغال و درآمد در منطقه و همگام نمودن آن با پروسه جهانی شدن، توسعه و رونق بخش اشتغال و درآمد در بندر چابهار دور

- و نقش آن در ساختار فضایی و اجتماعی شهرها، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال شانزدهم، شماره ۱ و ۲.
۲. افشار، صادق (۱۳۸۷) چابهار به دنبال فرصتی تازه؛ مجله صنعت حمل و نقل، شماره ۲۷۵.
۳. ابراهیم زاده، عیسی و همکاران (۱۳۸۶) طرح جامع گردشگری استان سیستان و بلوچستان، فاز پایه مطالعات اقتصادی، پژوهشکده علوم زمین و جغرافیا.
۴. ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۸۸) تحلیل عوامل موثر بر گردشگری در ناحیه ساحلی چابهار، مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای، سال اول، شماره اول؛ تابستان ۸۸.
۵. ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۸۹) آمایش سرزمینی و برنامه ریزی محیطی در جنوب شرقی ایران، انتشارات اطلاعات: تهران.
۶. بندر و دریا (۱۳۹۲) چابهار مناسب ترین مسیر برای صادرات کالا به افغانستان، آبان؛ شماره ۲۰۵.
۷. پورپویان، رضا و همکاران (۱۳۸۸) ظرفیتهای مکانی توسعه منطقه آزاد چابهار، فرصتها و تنگناها و راهکارها؛ مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۲۷۴-۲۷۳.
۸. جوادی ارجمند، محمد جعفر (۱۳۸۶) جهانی شدن اقتصاد و پیامدهای آن بر سیاست گذاری خارجی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۷، شماره ۳، صص ۶۷-۱۱۲.
۹. دفتر برنامه ریزی تجاری (۱۳۸۶) مناطق آزاد تجاری و صنعتی، اردیبهشت ۸۶.
۱۰. رجایی، فرهنگ (۱۳۸۲) پدیده جهانی شدن وضعیت بشری و تمدن اطلاعاتی، ترجمه عبدالحسین آذرننگ، آگاه: تهران.
۱۱. رهنما، محمدرحیم (۱۳۸۶) موانع و مشکلات و راهکارهای جهانی شدن شهرهای ایران، فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۶.
۱۲. رهنما، رحیم و همکاران (۱۳۸۹) نقش شهرهای مرزی در فرایند جهانی شدن و توسعه منطقه ای در ایران (مطالعه موردی: شهرهای مرزی استان خراسان رضوی) فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره سوم، پاییز ۸۹.
۱۳. سراقی، عیسی (۱۳۸۸) فرایند جهانی شدن و تأثیر آن بر روند شهرنشینی در کلان شهرهای کشورهای در حال توسعه (نمونه موردی: کلان شهر تهران)، مجله علوم جغرافیایی؛ شماره ۵.
۱۴. صرافی، مظفر (۱۳۸۳) شهری شدن جهان و جهانی شدن شهرها، مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی شماره ۱۵۵-۱۵۶.
۱۵. فصیحی، حبیب اله (۱۳۸۰) جهانی شدن و نابرابری در جوامع شهری جنوب شرق آسیا؛ مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، مهر و آبان ۱۳۸۰ - شماره ۱۶۹ و ۱۷۰.
۱۶. کیوان، وحید (۱۳۷۶) جهانی شدن جدید سرمایه داری و جهان سوم، انتشارات توسعه؛ تهران.
۱۷. گل محمدی، احمد (۱۳۸۱) جهانی شدن، فرهنگ، هویت، نشر نی، ج اول، تهران.
۱۸. مومنی، مهدی (۱۳۸۹) فرایند جهانی شدن و چالشهای آن در کشورهای جهان اسلام، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام؛ ایران، زاهدان.
۱۹. مهندسین مشاور شهر و خانه (۱۳۷۴)؛ طرح جامع شهر چابهار؛ جلد دوم؛ ۳۷.
۲۰. نصیری، اسماعیل (۱۳۸۸) جهانی شدن و چالشهای شهر و شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه با رویکردی بر راهبردهای عملیاتی در شهرهای ایران، انتشارات پرهام، تهران.
۲۱. Cohen, T.H. (۲۰۰۸), *Global Political Economy: Theory and Practice*, 4th edition, New York: Pearson.
22. Cox, R.W. (1986), *Neorealism and its Critics, Social Forces, States, and World Order: Beyond International Relations Theory*, New York: Columbia University Press.

23. Giddens, Anthony (1990), The consequences of modernity, Cambridge, Polity Press.
24. Harvey,D(1989),the condition of post modernity, basillblackwell, oxford.
25. www.freezones.ir/worldfreezones.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

جایگاه جلوخان مساجد دیروز و امروز در شکل‌گیری و تقویت قرارگاه رفتاری (مقایسه تطبیقی نمونه موردی مسجد وکیل و مسجد الزهرا در شیراز)

نفیسه گلستانی - پژوهشگر دوره دکتری معماری، گروه هنر و معماری، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران.

سمیرا میری - دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری، پردیس علوم تحقیقات فارس، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران.

قاسم مطلبی* - دکترای معماری، عضو هیئت علمی پردیس هنرهای زیبا، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

Mosques forecourt place yesterday and today in the formation and strengthening of behavioral setting (comparative case study in Shiraz Vakil Mosque and the Mosque of Al-Zahra) Abstract

Islam is a social religion in all its aspects, mistakenly as one of the most visible aspects of community identity and Islamic city, the mosque which is well known for his intellectual and spiritual dimensions have always been fundamental. It seems that now the leading role in organizing social and physical structure in the Islamic mosques, and in the cities of contemporary Iranian - Islamic're not fade. Hence, the focus of this paper is to identify specific physical meaning and ancient mosques in the cities of Islamic Iran. That can be used today as a system of social and physical part of Muslims to play their roles. For this purpose, as well as case studies and Msjdfatmh Al Vakil Mosque of Shiraz is selected. It should be noted that the study of comparative method - analytical and historical and comparative approach using Likert scale and Cronbach's alpha reliability testing and data collection tools: a literature review and field observations have been used. That in different historical periods prior to the present century, the venue for important social events and social interaction among citizens is desirable. While the Fatima Zahra mosque being built in contemporary and urban social and physical impact is less effective. Is one of the factors that influence the invalidity of the headquarters of the system behavior dilute and weaken the forecourt element in the physical structure of components in aerospace organization, flexibility, visual proportions, signs, sensory richness, and knew readability.

Keywords: mosque, organizing physical, social organization, forecourt, Vakil Mosque, and Fatima Zahra mosque.

اسلام در تمام شئون خود دینی اجتماعی است؛ چنانچه یکی از آشکارترین وجوه هویتی جامعه و شهر اسلامی، مسجد است که به سبب بعد عقلانی و معنوی ویژه خود همواره نقشی بنیادی داشته است. به نظر می‌رسد امروزه این نقش برجسته مساجد در سازماندهی ساختار کالبدی و اجتماعی شهرهای اسلامی، و در شهرهای معاصر ایرانی- اسلامی در حال کم‌رنگ شدن است. از این رو، توجه اصلی این مقاله به شناسایی ویژگی‌های معنایی و کالبدی خاص مساجد کهن در شهرهای ایرانی اسلامی است که می‌توانند امروزه نیز به عنوان عامل نظام بخش کالبدی و اجتماعی شهر مسلمانان ایفای نقش نمایند. به این منظور و به عنوان نمونه پژوهی مسجد وکیل و مسجدفاطمه الزهرا شیراز انتخاب شده است. ذکر این نکته ضروری است که پژوهش حاضر از روش تطبیقی- تحلیلی و روش تاریخی و مقایسه‌ای با استفاده از طیف لیکرت و آزمون پایایی آلفای کرونباخ و ابزار گردآوری داده: مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی بهره گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مسجد وکیل، مسجدی است که نگاهی گذرا به فرآیند شکل‌گیری و تاثیرگذاری آن در بافت تاریخی شیراز بیانگر تاثیر شگرف آن در تلفیق مطلوب زندگی روزمره شهروندان و عملکردهای سنتی مساجد و مکانی مقدس است که در دوره‌های مختلف تاریخی تا پیش از قرن حاضر، محل برگزاری رویدادهای مهم اجتماعی و برقراری تعاملات مطلوب اجتماعی میان شهروندان بوده است. در حالیکه مسجد فاطمه الزهرا که در دوران معاصر ساخته شده است و فاقد تاثیرگذاری اثربخش کالبدی و اجتماعی شهری می‌باشد که می‌توان یکی از عوامل اثرگذار بر بی اعتباری قرارگاه‌های رفتاری آن را کم‌رنگی و تضعیف عنصر جلوخان در ساختار کالبدی آن در حوزه مولفه‌های سازمان فضایی، انعطاف‌پذیری، تناسب بصری، نشانه، غنای حسی، و خوانایی دانست.

واژگان کلیدی: مسجد، سازماندهی کالبدی، سازماندهی اجتماعی، جلوخان، مسجد وکیل، و مسجد فاطمه الزهرا.

ما با چالش روبرو گشته است. «شهر در جریان زندگی خود به عنوان یک نظام زنده هدفمند با تغییر و تحولات فراوانی روبروست. نگرش به شهر از جنبه‌هایی که مسجد به عنوان یک عملکرد مذهبی نقش خود را در تکامل و تعریف زندگی شهری بیان می‌کند» (شعیبی، ۱۳۸۰، ص ۴۸۴). حضور عناصری چون مسجد و مدرسه، بستر برای حضور نیروهای اجتماعی فراهم آورده و به واسطه حضور قوی دولت به-عنوان صاحب سرمایه و ناظر بر تنسيق امور، نیروی سیاسی نیز در این مکان حضور داشته است (حبیبی، ۱۳۸۳). مهمترین شاخصه‌های مسجد از نظر استفاده‌کنندگان نخست ویژگی کالبدی و بعد از آن فعالیت‌ها و معانی مسجد است. مسجد به-عنوان مفصل بین عملکرد مذهبی و حکومتی محسوب می‌شده است. اندکی از تحقیق راجع به جایگاه مسجد در استخوان بندی شهر می‌باشد و در نهایت به بررسی عواملی که مسجد به عنوان یک فضای شهری جهت تعاملات اجتماعات انسانی شهری و افزایش سرمایه اجتماعی، جایگاه کالبدی خود را از دست داده است^۱. از سویی دیگر، «محیط» شامل

مساجد از مهمترین فضاهاى مذهبی-اسلامی و بالاخص از اولین فضاهاى است که در جریان شکل‌گیری شهرها اسلامی بوجود آمدند. در سده‌های نخستین اسلام این عناصر نقش بسزایی در حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی جامعه اسلامی ایفا کرده و همواره مورد اقبال و توجه عموم مردم بوده اند، مساجد و فضاهاى مذهبی در قالب شبکه گسترده‌ای در محلات شهرهای اسلامی تعبیه شده و زمینه‌های معنوی، ویژگی‌های کالبدی و ویژگیهای عملکردی آنها از جمله شاخص‌های بی‌بدیلی می‌باشند که سبب شده‌اند تا آنها توان بالقوه‌ای برای تبدیل شدن به عنصری تاثیر گذار و کارآمد در شهر اسلامی را در خود داشته و به صورت سرمایه‌های عظیم اجتماعی و معنوی عمل نمایند. لیکن به نظر می‌رسد در حال حاضر علیرغم پیشینه درخشان این فضاها و توان بالقوه آنها در انتظام بخشی کالبدی و اجتماعی شهر و محلات، میزان و شدت تاثیرگذاری فضاهاى مذهبی مساجد و اقبال عمومی از آنها در جامعه

۱. امروزه مساجد در باب برگزاری آیین شکوهمند نماز در سطوح محلات و مناطق شهری از جایگاه بی‌بدیلی در ارتقاء همبستگی اجتماعی و ساماندهی مناسبات شهروندی و تعاملات اجتماعی برخوردار شده‌اند؛ چنانچه از یک حوزه سرزمینی متصف به صفت اسلامیت نیز انتظاری غیر از این نخواهد بود. از سویی دیگر، در جامعه معاصر در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی از نوع دیگری از سرمایه به نام «سرمایه اجتماعی» نام برده می‌شود. بر اساس نظر بسیاری از اندیشمندان، این مفهوم به «پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه» به عنوان منبع با ارزشی اشاره دارد که از طریق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف افراد و اعضای جامعه می‌گردد. سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی که افراد، گروهها و جوامع برای نیل به نتایج مطلوب به کار می‌گیرند، مفهومی است که بسیاری از تحلیلگران اجتماعی و اقتصادی از آن برای توصیف طیف وسیعی از فرایندهای اجتماعی و نیز برای پاسخ به پرسشهایی در جهت تحقق توسعه استفاده می‌کنند. در دیدگاه‌های سنتی، مدیریت توسعه، سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و نیروی انسانی مهمترین نقش را ایفا می‌کردند اما در حال حاضر گفته می‌شود برای توسعه بیشتر از آن چه به سرمایه اقتصادی، فیزیکی و انسانی نیازمند باشیم، به سرمایه اجتماعی نیازمندیم؛ زیرا بدون سرمایه اجتماعی، استفاده از دیگر سرمایه‌ها بطور بهینه انجام نخواهد شد؛ در جامعه‌ای که فاقد سرمایه اجتماعی است سایر سرمایه‌ها ابرتر مانده و کم‌بازده می‌شوند. از اینرو، موضوع سرمایه اجتماعی به عنوان یک اصل محوری برای دستیابی به توسعه محسوب شده و مدیرانی موفقند که بتوانند درک درستی از اهمیت و کارکرد سرمایه اجتماعی داشته باشند. بنابراین سرمایه اجتماعی که در واقع از ارزشها و هنجارهای جامعه، استحکام تعهدات متقابل بین افراد، گروهها و تا حدود زیادی مشارکت اجتماعی تامین می‌شود حافظ جامعه و گروههای اجتماعی در بحرانهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است و می‌تواند از توقف جامعه در مرحله عقب ماندگی جلوگیری کرده و آن را به سمت توسعه پیش برد.

مجموعه‌ای از «قرارگاه‌های رفتاری» است که درون یکدیگر قرار گرفته‌اند و باهم، فصول مشترک دارند. این قرارگاه‌های رفتاری دارای دو عنصر اساسی‌اند: «الگوی شاخص رفتار» و «محیط فیزیکی». اگر یک الگوی جاری رفتاری در یک مکان کالبدی در زمانهای مختلف بروز کند، آن مکان می‌تواند جزئی از یک یا چند قرارگاه رفتاری باشد. رفتار انسانی برآیندی از انگیزه‌ها و نیازهای فرد، قابلیت محیط، تصویر ذهنی ناشی از ادراک او از دنیای خارج و معنایی که این تصویر برای او دارد، می‌باشد؛ بنابراین هر رفتار تحت تاثیر شرایط فوق می‌تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد و رفتارهای متنوعی را باعث شود. «رفتار» تنها تابع «فعالیت» نیست؛ بلکه ترکیبی از: «۱. فعالیت، ۲. زمان و ۳. محیط»^۲ است. انسان همواره در تعامل با محیطی است که خود جزئی از آن به شمار می‌رود. رفتار اجتماعی نیازمند بستری برای روی دادن است، بنابراین رابطه انسان و «محیط» به صورت یک رابطه «رفت و برگشتی و تعاملی» موردنظر است. موضوع علم «طراحی شهری» خلق فضاهای عمومی با کیفیت در سطح شهر می‌باشد، آن‌جا که زندگی عمومی افراد در جریان است و در خیابان و میدان و پارک و غیره، مردم با ویژگیها و کیفیت‌های مطلوب و نامطلوب آن در تماس مستقیم قرار می‌گیرند. از سویی، از آنجا که رفتار در رابطه با محیط شکل می‌گیرد، به شدت تحت تاثیر «فرهنگ و اجتماع» می‌باشد و پیوسته معلول علتی «اجتماعی و فرهنگی» است. محیط می‌تواند خاستگاه «ادراک، بازشناسی و اثرگذاری و رفتار فضایی» باشد، گروه‌های مختلف استفاده‌کننده از فضای شهر دارای نیازها و الگوهای رفتاری و بسترساز «قرارگاه‌های رفتاری» مختلفی

هستند. بخشی از این نیازها معطوف به نیازهای مختلف و متعدد انسانی است و بخشی دیگر به ویژگی‌های کالبدی و نقش فضای مورد استفاده در شهر مربوط می‌شود. همچنین برخی از الگوهای رفتاری به نیازهای دسته‌های مختلف استفاده‌کننده از فضا بستگی دارد و برخی از این الگوها تابع فرهنگ و بستر فرهنگی جامعه می‌باشد. بنابراین نحوه برقراری این رابطه تعاملی بستگی زیادی به چهار عامل دارد که عبارتند از: ویژگی‌های کالبدی فضای مورد استفاده، نیازهای انسانی به طور عام، نیازهای مخاطبین و استفاده‌کنندگان خاص آن فضا و در نهایت الگوهای رفتاری و بستر فرهنگی جامعه. در این مقاله به بررسی «جایگاه جلوخان مساجد دیروز و امروز در شکل‌گیری و تقویت قرارگاه رفتاری» اشاره شده و در پایان نیز راهکارهایی برای تقویت قرارگاه‌های رفتاری در جلوخان مساجد به اختصار مورد تبیین قرار می‌گیرد.

مبانی نظری تحقیق

فضاهای شهری و روانشناسی محیطی

انسان با توجه به نیازها، ارزشها و هدف‌های خود، محیط را دگرگون می‌کند و بطور متقابل تحت تاثیر محیط دگرگون شده قرار می‌گیرد؛ بویژه تکنولوژی پیشرفته موجب می‌شود تاثیر انسان بر محیط شدت و سرعت یابد. در ضمن در رابطه با مفهوم فضا در روانشناسی محیطی می‌توان به مفهوم قرارگاه‌های رفتاری اشاره داشت؛ چنانچه در روانشناسی محیط، رفتار را در چهار چوب قرارگاه فیزیکی مورد بررسی و پژوهش قرار می‌دهند، به طور مثال یک مدرسه یا آموزشگاه قرارگاه فیزیکی محسوب می‌شود؛ قرارگاه فیزیکی به معنی فضای فیزیکی با هدفهای کاربردی و سازمانی تعریف شده به کار

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۵۱۷

۲. در این رابطه، کورت کافکا (۱۹۳۵)، بین محیط جغرافیایی و محیط رفتاری تمایز قایل می‌شود، چنانچه محیط جغرافیایی را محیط عینی و واقعیت‌های اطراف انسان می‌داند، و محیط رفتاری را تصویرشناختی محیط عینی ارزیابی می‌کند که اساس رفتار انسان را شکل می‌دهد. علاوه بر این «داگلاس پورتیوس» (۱۹۷۷) محیط مفهومی را مطرح می‌کند که آن را به مفاهیم محیط پدیده‌ای (جغرافیایی) و شخصی (رفتاری) می‌افزاید (مرتضوی، ۱۳۶۷، ص ۷).

می رود؛ مانند بیمارستان که محل مداوای بیماران است یا کلاس درس که محل تدریس و تعلیم است (مرتضوی، ۱۳۶۷، ص ۹). «نظریه های روانشناسی محیط در فضا» به قرار زیر است:

۱. «اختیاری»: محیط تأثیری روی رفتار و اراده انسان ندارد؛ بگونه ای فقدان تأثیر محیط را مطرح می کند.

۲. «امکان گرا»: محیط امکانات و فقدانهای مختلف را بوجود می آورد ولی در نهایت انسان در انتخاب، آزاد است.

۳. «احتمال گرا»: احتمال آماری رفتارها را زیاد می کند، تفاوتش با امکان گرا در این است که جنبه آماری دارد (چیدمان اتاق).

۴. «قطعیت گرا»: تأثیر محیط کاملاً قطعی است. سه نظر در مورد جبریت محیطی معماری بدین شرح است:

- جبریت محیط (اقلیم فرهنگ؛ طبقه اجتماعی؛ نوع تربیت؛ عناصر تاریخی و جغرافیایی)؛

- جبریت معماری (کاملاً فیزیکی است؛ فضای هدایت شده مصنوع و خرد؛

- جبریت کالبدی (در حوزه وسیعتر، شهر، غیر از شهر اقلیم هم در آن دخالت دارد، منطقه کوهستانی، و بیابانی).

انواع فضا سازی از دیدگاه روانشناسی محیط به قرار زیر است:

۱. «فضا با سیمای نیمه ثابت»: فضاهای چندعملکردی که قابلیت فضایی و رفتاری زیادی دارند، بنابراین فضاهای چندعملکردی تثبیت شده نیستند. فضاهایی که کیفیت آنها را می توان با تغییر فاکتورهایی نظیر چیدمان مبلمان، تغییر داد که این تغییرات موجب تغییرات رفتاری کاربران آن فضا هم خواهد بود؛ بنابراین می توان الگوهای رفتاری مناسب را استخراج کرد و فضا را در جهت رسیدن به آن سازماندهی کرد.

۲. «فضای بی شکل»: در واقع همان فواصل فضایی است که شکل ندارد.

۳. «فواصل در حیطه انسانی»: این فواصل را به نام های فاصله گریز، فاصله بحرانی و فاصله شخصی و اجتماعی طبقه بندی کرده است. فاصله گریز و فاصله بحرانی به جز در چند مورد، از واکنش های انسانی حذف گردیده است.

۴. «طبقه بندی مدل هم جواری» (فواصل انسان در شرایط محیطی): که بر اساس دیدگاه آلمن به قرار زیر است: فاصله خصوصی؛ فاصله شخصی؛ فاصله اجتماعی؛ فاصله عمومی.

فرضیه نهفته در سیستم طبقه بندی مدل هم جواری بدین قرار است که؛ بروز رفتاری که ما آنرا تعیین مرز قلمرو (مالکیت) می نامیم، در سرشت تمام حیوانات و انسان وجود دارد و برای این کار، آنها از حواس برای تشخیص یک فضا یا فاصله از فضای دیگر استفاده می کنند. انتخاب فاصله ای معین بستگی به کنش متقابل، ارتباط افراد و واکنش گرا، نحوه احساس آنها و آنچه انجام می دهند، دارد.

۱) «فاصله صمیمی»: در این فاصله، حضور شخص دیگر تردید ناپذیر بوده و ممکن است به دلیل غلبه داده های حسی به دفعات ناراحت کننده باشد.

بینایی (اغلب انحراف یافته)، بویایی گرمای بدن شخص دیگر، صدا، بو و احساس نفس شخص دیگر همگی علامت تماس با شخص دیگر است: ۱، ۱.

فاصله صمیمی (حالت نزدیک): استفاده از شرایط مربوط به رعایت فاصله به شدت کاهش می یابد

و بر عکس میزان حس بویایی و احساس حرارتی حاصله در بدن هر دو رو به افزایش می رود. در این فاصله می توان جزئیات را مشاهده کرد. ۱، ۲. فاصله

صمیمی (حالت دور- فاصله: شش تا هجده اینچ):

دید شفاف (تا ۱۵ درجه) بخش های بالایی یا پایینی صورت را شامل می شود که آن هم بزرگتر به نظر می آید. دید پیرامونی (۳۰ تا ۱۸۰ درجه) قسمت های پیرامونی سر و شانه ها و غالباً دست ها را در بر می گیرد. بیشتر ناراحتی های جسمانی موقعی است که افراد خارجی در درون فضای خصوصی آن ها بطور نابجا حضور یابند (انحراف سیستم بینایی

مطرح می شود).

۲) «فاصله شخصی»: در اصل برای مشخص ساختن فاصله ثابتی که اعضای گونه های غیر تماسی را از هم جدا می کند، به کار برده می شود. شاید بتوان آنرا محیط یا حباب حفاظتی (هاله) کوچکی فرض کرد که یک موجود زنده بین خود و دیگر موجودات نگه می دارد.

۳) «فاصله اجتماعی»: خط مرزی بین شخص در حالت دور و حالت نزدیک در فاصله اجتماعی، (حد تسلط) را مشخص می کند. جزئیات معنی دارب صری از صورت قابل مشاهده نیست و نمی توان انتظار تماس با فرد دیگری را در این فاصله داشت مگر با کوشش زیاد. تغییرات بسیار کمی بین حالات دور و نزدیک در این فاصله وجود دارد. می توان مکالمات را بیش از بیست پایی بخوبی شنید. افزایش صدا یا فریاد کشیدن، باعث کاهش فاصله اجتماعی به فاصله شخصی می گردد.

۴) «فاصله عمومی»: در این فاصله یک فرد، در صورت تهدید می تواند حالت تهاجمی، دفاعی یا فرار به خود بگیرد. حتی ممکن است اثری از واکنش گریز اما در خارج از مرحله آگاهی شخص در این فاصله مشاهده گردد (هال، ۱۳۸۵، صص ۱۳۵-۱۵۴).

تعامل اجتماعی و فضاهای باز شهری

فضاهای عمومی از اهمیت ویژه ای در حیات تعاملات جمعی شهروندان برخوردارند که اغلب از بیشترین امکانات به صورت بالفعل و بالقوه برای حضور شهروندان بوده و نیز محدودیت های زمانی، اندازه و کنترل ندارند (پاکزاد، ۱۳۸۴). فضاهای باز عمومی امکان انگیزش و انتخاب آزاد میان رفتارها، حرکت ها و اکتشافات بعدی را برای تعداد معنی داری از مردم و شهروندان فراهم می آورد (Lynch, 1972)؛ به عبارتی فضای منظمی که خود را به راحتی با گوناگونی رفتارها تطبیق داده و زمینه خنثی و القاء کننده را برای کنش های خودانگیخته فراهم می آورد (Ibid, 110). در فضاهای عمومی فرصت آن

وجود دارد که برخی مرزهای اجتماعی شکسته شده و برخورد های از پیش تدوین نیافته به وقوع پیوسته و افراد در یک محیط اجتماعی جدید باهم اختلاط پیدا کنند (Ibid: 109). تعاملات متقابل رودررو شالوده اصلی همه شکل های کنش متقابل اجتماعی است. کنش متقابل روزمره به روابط و مناسبات ظریف میان آنچه در قالب کلمات بیان می کنیم و آنچه از طریق صور پر شمار ارتباط غیر کلامی به دیگران انتقال می دهیم، بستگی دارد؛ بنابراین به طور کلی انواع مختلف کنش های متقابل اجتماعی را میتوان به دو دسته ارتباطات کلامی و ارتباطات غیر کلامی (یا زبان بدن) تقسیم نمود (گیدنز، ۱۳۹۰). «گافمن» در دسته بندی متفاوت دیگری دو نوع کنش اجتماعی را شناسایی می نماید. معیارهای دسته بندی وی سطح توجه افراد دخیل در کنش اجتماعی به رفتار و حالات یکدیگر است:

۱. دسته نخست، کنش متقابل غیر کانونی زمانی رخ میدهد که افراد، اطلاع از حضور یکدیگر را به نمایش میگذارند. در این حالت مردم پیوسته در حال برقراری ارتباطات غیر کلامی از طریق اداها و حالات چهره شان هستند؛

۲. اما کنش متقابل کانونی هنگامی رخ می دهد که افراد مستقیماً به آنچه دیگران می گویند یا انجام می دهند، توجه داشته باشند. گافمن هر نوع کنش متقابل کانونی را یک مراوده می داند که حاکی از کنار گذاشتن بی اعتنایی مدنی است و بخش زرگی از زندگی روزانه ما را تشکیل می دهند. مراد ما از تعامل اجتماعی در این نوشتار، کنش متقابل کانونی است. نکته بسیار مهم و اساسی در کنش های متقابل اجتماعی، وضعیت مند بودن آنهاست. کنشها در مکانی خاص رخ می دهند و مدت زمان مشخصی دارند؛ بنابراین واجد نوعی همسویی زمان-مکان هستند. مفهوم منطقه-ای شدن به ما کمک می کند که بدانیم زندگی اجتماعی چگونه ناحیه بندی زمانی- مکانی می شود. تعامل تجربه های اجتماعی و ویژگی قرارگاه های رفتاری، موضوع

مهمی در بحث تعامل اجتماعی است؛ به طور کلی همجواری، تجانس، تراکم، موقعیت و هدف، عوامل اولیه و اصلی در ایجاد تعامل میان افراد هستند (مان، ۱۳۶۳). یکی دیگر از عوامل محیطی مؤثر بر تعامل اجتماعی، تعداد افراد موجود برای تماس در یک محدوده فضایی است. مجاورت فضایی از مهمترین تعیین کننده های روابط آنی افراد است، ولی حضور عده ای زیاد در فضایی بسیار کوچک می تواند منجر به ادراک روانشناختی ازدحام شود (آلتمن، ۱۳۸۲). از این رو فضاهای باز شهری به عنوان یک قرارگاه رفتاری، نقشی مهم در تأمین نیاز اجتماعی افراد، تعامل مردم با یکدیگر و توسعه روابط فردی و اجتماعی دارند. وجود فضاهای دنج و خصوصی برای ملاقاتها و صحبت های چهره به چهره افراد با یکدیگر با توجه به شرایط سنی، جنسی و اجتماعی و ایجاد فضاهایی برای ارائه مهارت های فردی و گروهی می توانند به عنوان قرارگاه های رفتاری مؤثر در ایجاد ارتباطات اجتماعی باشند (فلاحت و کلامی، ۱۳۸۷).

مسجد

در طول تاریخ اسلام، مساجد در زندگی جمعی مسلمانان نقش مهمی داشته اند. شاید بتوان گفت در مقطعی از تاریخ اسلام، مساجد یکی از مهمترین و منحصر بفردترین عناصر بروز زندگی جمعی بوده و به نوعی برقرار کننده ارتباط میان زندگی جمعی و مادی انسان و زندگی عبادی و فردی او بوده اند. در ایران نیز مساجد از دیرباز نقش مهمی در زمینه های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده اند. آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده اند و از سوی دیگر، مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می کرده و به حل و فصل امور مردم می پرداخته اند. در تاریخ شهرهای ایران، به وفور نمونه هایی از این نوع عملکرد دوگانه مساجد یافت می شود به گونه ای که برخی مورخان غیر بومی نیز به آن اشاره نموده اند. دروازه مسجد در ایران، با دو مناره در طرفین

آن یادآور خاطره بهشت بوده که در میان دو مظهر متضاد تنها محور جهان است (امین زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۸۲). واژه مسجد در قرآن، بیست و هشت بار آمده است و صریحا از مسجد به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و به وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می دارد نام برده شده است (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۳). تکرار این واژه در قرآن و تاکید بر نقش آن نشان دهنده اهمیت و جایگاه ویژه مسجد در دین اسلام و میان مسلمانان است. با مطالعه تاریخ و تمدن اسلامی در می یابیم که مساجد به عنوان عبادتگاه مسلمانان در طول اعصار از تحول و پویایی خاصی در کالبد و محتوا برخوردار بوده اند. این امر از طرفی ریشه در حس پرستش موجود در فطرت آدمی داشته و از طرف دیگر برخاسته از حس زیبایی دوستی انسانها می باشد. مسلمانان در طول زمان تلاش کرده اند این حس زیبایی دوستی را در کالبد مساجد به تصویر کشیده و به خلق فضاهایی بپردازند که ضمن بر آورده کردن نیاز پرستش و عبادت بر آورنده حس زیبایی شناختی آنان نیز باشد (سلیمانی، ۱۳۷۸، ص ۲۳۶). همچنین انسانها بنابر نیاز فطری خود مجبور به زندگی جمعی هستند، ضرورت بر طرف کردن این نیاز به حدی است که برخی معتقدند انسان بدون زندگی جمعی قادر به ادامه حیات نمی باشد و بقاء انسانی با زندگی جمعی او درآمیخته است (کوزر، ۱۳۸۷، ص ۱۸۸). مساجد همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش های اجتماعی و اقتصادی مردم نظیر آموزش (مسجد- مدرسه ها) (همان، ص ۲۸)؛ و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می گرفت؛ حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به عنوان اهرم های کنترل و نظارت بر حاکمین سیاسی جامعه عمل می کردند (حاج سید جواد، ۱۳۷۸، ص ۸۳)؛ به این ترتیب می توان گفت مسجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و

کالبدی تاثیر گذار بوده است.

جایگاه اجتماعی و فرهنگی مساجد

تنوع و کثرت فعالیت ها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا به گونه ای بود که می توان گفت، مساجد در سیره نبوی عامل و وسیله ای برای تجلی دین اسلام و نمود عینی تلاش پیامبر (ص) برای ارتقاء زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بودند. مسجد در صدر اسلام از چنان اهمیت والایی برخوردار بود که عده ای معتقدند در زمان پیامبر (ص) مساجد در واقع الگویی از جامعه مطلوب دینی (در مقیاس کوچک) و زمینه ای برای فراهم آمدن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی بوده اند (الویری، ۱۳۸۵، ص ۸۷). دین اسلام، حدود چهارده قرن پیش در میان مردمی که به لحاظ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به گواهی تاریخ یکی از جوامع عقب مانده و بدوی زمان خود به شمار می رفتند، ظهور کرد. حضرت محمد (ص) در میان چنین مردمی مامور ارائه و تشریح کامل ترین و پیشروترین دین الهی گشت. ایشان در اولین گام تشکیل حکومت اسلامی به ساختن مسجد اقدام نمودند. مسجد قبا و مسجد النبی به عنوان اولین مساجد امت اسلامی اگرچه به لحاظ کالبدی در اوج سادگی و خودبسندگی ساخته شدند لیکن بر اساس اسناد و شواهد تاریخی در زمان نبی مکرم اسلام (حتی سالها پس از رحلت ایشان) مساجد فقط به عنوان محلی برای عبادت یا ارتباط با خدا استفاده نشدند، بلکه همواره در سیره نبوی مسجد علاوه بر عملکرد عبادی دارای عملکردهای متنوع دیگر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز بوده است. مساجد همواره در طول تاریخ شکل گیری خود دارای اثرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در جامعه اسلامی بوده اند که در زمینه های گوناگون نظیر تقویت انسجام اجتماعی، ارتقاء مشارکت های مردمی، افزایش امنیت اجتماعی، ایجاد تنوع عملکردی و ارتقاء حس تعلق مکانی نقش داشته اند. برای این منظور معمولاً در شهرهای اسلامی، مساجد از نظر

دامنه، تنوع و حوزه عملکردی آنها به انواع مختلفی تقسیم می شدند که مساجد جامع، مساجد متوسط محله ای، مساجد کوچک و مسجد مدرسه ها از آن جمله هستند. همچنین «مساجد در طول تاریخ اسلام دارای کارکرد سیاسی نیز بوده اند، همیشه مساجد به مثابه ابزار نظارتی برای حاکمان عمل می کرده اند و آنان همواره برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود مجبور به نزدیکی مساجد و عالمان و قدرتهای مذهبی بودند. از این رو، حاکمان سیاسی هر گاه از عالمان و قدرت های مذهبی دور می شدند و از حمایت های آنها محروم می شدند سعی در ایجاد مساجد و قدرتهای مذهبی وابسته به خود می نمودند که از آنها به عنوان مساجد درباری یاد شده است. در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه ای ایده ال بود، زیرا مسجد به عنوان مکانی چند منظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم گیری سیاسی و نیز مکانی برای استراحت مورد استفاده قرار می گرفت» (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۶). به عنوان مثال، مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت های دینی و اجتماعی مسلمانان، همان مسجد بود (مطهری، ۱۳۴۹، ص ۴۰). عملکرد دیگر مساجد، برپایی مراسم آیینی همچون برگزاری مراسم تعزیه خوانی، مراسم سوگواری، برگزاری مراسم دعا و نیایش در ایام ویژه است. اساساً به نظر می رسد در طراحی کالبدی و برنامه ریزی عملکردی مساجد همواره توجه خاصی به قابلیت انعطاف پذیری و تغییر عملکرد برای فضا در نظر گرفته می شده است.

در محیط سنتی جامعه اسلامی، فضاهای مذهبی به ویژه مساجد دارای جایگاه خاصی بودند. هر شهر و قریه ای عمدتاً حول مسجد آن شهر یا قریه شکل می گرفت، همزمان با رشد و توسعه هر شهری مساجد دیگری به موازات توسعه محلات جدید احداث می شدند. مساجد دارای سلسله مراتب کالبدی و عملکردی در شهر و محلات

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

بودند (پورجعفر، ۱۳۷۶، ص ۵۸). مراکز عملکردی و کانون‌های فضایی هر شهر و محله‌ای در حول محور مساجد و یا اماکن مذهبی آن شکل می‌گرفت سه عنصر مذهب تجارت و سیاست در کنار یکدیگر (حداقل به لحاظ کالبدی) در مرکز شهر و محلات جانمایی می‌شدند. در چنین شرایطی فضاهای مذهبی دارای کارکردهای بارزی بودند از جمله این کارکردها می‌توان به کارکرد سازماندهی کالبدی محله یا شهر، تجمیع عملکردهای اجتماعی، فرهنگی در محیط‌های پیرامون این فضاها و هویت و معنا بخشی به محیط محله و شهر اشاره نمود.

مسجد و سازماندهی کالبدی شهر

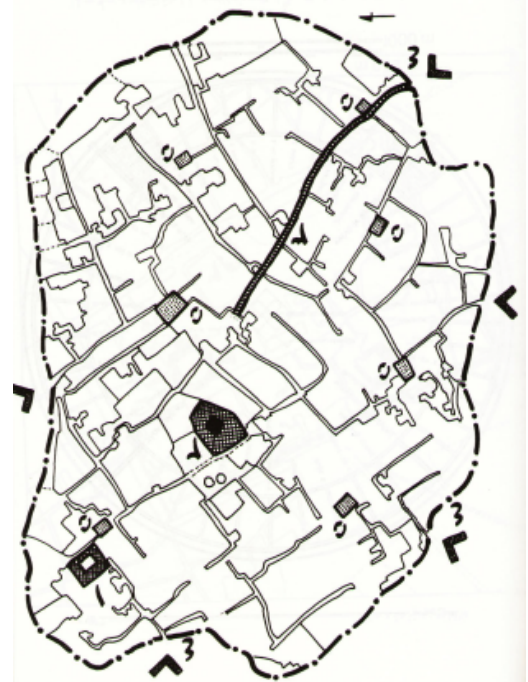
علیرغم اینکه در صدر اسلام نقش کالبدی مساجد از اهمیت زیادی برخوردار نبود لیکن با گذشت زمان مسجد توانست از منظر کالبدی نیز به عنوان یک عنصر تاثیر گذار در شهرهای اسلامی عمل کند. تاثیر کالبدی مساجد به مرور به گونه‌ای خاص و پر اهمیت گشت که در مقاطعی از تاریخ در شهرهای اسلامی مسجد (به ویژه مسجد جامع) عنصر مهم در طرح و پلان اصلی شهر محسوب می‌شد و شریانهای مهم شهری به طرف فضای مسجد و ورودیهای آن جریان می‌یافت. وجود مسجد در شهر و محله به آن اعتبار کالبدی و اجتماعی می‌داد به نوعی که همین امر موجب افزایش میزان ارزش زمین‌های مجاور مسجد در گذشته می‌شد (پورجعفر، ۱۳۸۳، ص ۷۳). مساجد در شکل‌گیری کالبدی شهرهای اسلامی تاثیر گذار بوده‌اند. همچنین تقسیم بندی فضاها به قسمت‌های کوچکتر با بهره‌گیری از جرزها و ستون‌ها و مردم وار کردن فضاها و بهره‌گیری از عناصر زیباشناختی مانند تعادل و تقارن در کالبدها و نماها به ویژه در جهت قبله برای پدید آوردن فضای اجتماعی آرامش بخش و به دور از آشفتگی زندگی روزانه از ویژگی‌های مساجد در شهرهای اسلامی بود (رنجبر کرمانی، ۱۳۸۵، ص ۳۸۰).

در شهرسازی ارگانیکی شهرها و محلات و مساجد در شهر اسلامی یگانه می‌شدند و محلات در راستای

مسجد جهت می‌یافتند به نحوی که می‌توان گفت محلات از آنجایی شروع می‌شدند که مسجد پایان یافته بود (پاپاروپور، ۱۳۸۷، ص ۲۰). آمیختگی و درهم‌تنیدگی مساجد در بافت محلات و تداوم بصری و محیطی آن باعث تقویت حس مکان در ناظرین، غابرین و ساکنین در محیط‌های شهری می‌شد. «سهولت دسترسی به مسجد از صدر اسلام از اهمیت خاصی برخوردار بود. مسجد به عنوان خانه‌ی خدا بوده و هیچ مالک زمینی نداشت تا مردم برای حضور در آن ملزم به کسب اجازه از او باشند. درب مسجد در تمام ساعات شبانه روز برای همه مردم فارغ از هر قشر و طبقه‌ای که به آن تعلق داشتند باز بود. پیامبر اسلام تاکید می‌نمودند که مسجد بایستی در مکانی بنا گردد تا مردم برای حضور در آن رغبت داشته باشند. پیامبر می‌فرمایند: کسی که به مسجد رفت و آمد می‌نماید خداوند برای هر بار رفت و آمد مکانی در بهشت به وی اختصاص می‌دهد. همچنین احداث مسجد در فاصله (۱۵۰ تا ۲۰۰ متری) این امکان را برای ساکنین فراهم می‌نمود تا با شنیدن صدای اذان از ساعت ادای نماز آگاه شوند» (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۹). ساختمان مسجد همواره در مسیر گذرگاههای اصلی محلی و شهری بوده و هیچ‌گاه دور از دسترس مردم نبوده است (رنجبر کرمانی، ۱۳۸۵، ص ۳۷۹). نمونه‌های فراوانی از مساجد در شهرهای اسلامی وجود دارند که ضمن باز بودن رواق‌های اطراف صحن مسجد به طرف بیرون و داشتن ورودی در سه طرف فضای داخل، مسجد را به فضای شهری پیرامون خود پیوند داده و همراه با ایجاد احساس مردمی بودن و سبکی در بنا، فضای مسجد را در موقع لزوم قابل توسعه می‌نموده است (پورجعفر، ۱۳۸۱، ص ۸۰). ضمناً منتهی شدن گذرهای شهری به طرف صحن مساجد این مکان را به فضاهای شهری تبدیل می‌نمود. وجود چنین فضاهای کالبدی شهرها و محلات شهری نوعی سرزندگی و حیات اجتماعی را برای شهر اسلامی به ارمغان می‌آورد.

تصویر ۲. آران؛ ۱. میدان، ۲. مسجد، ۳. حسینیه، ۴. حسینیه سلمانی (همان، ص ۲۸۵). وجود مسجد در هسته مرکزی شهر و مرکز محلات در شکل-گیری کالبدی شهر نقش مهمی داشته است.

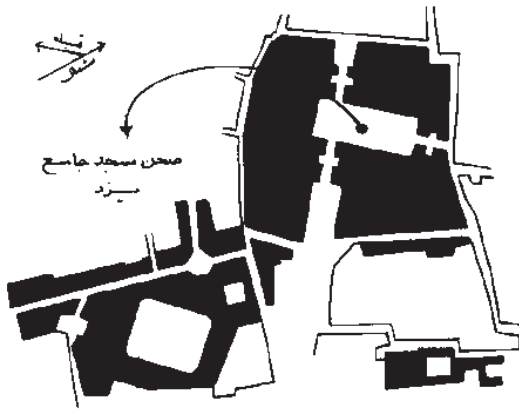

تصویر ۱. نائین؛ ۱. مسجد جامع، ۲. نارین قلعه، ۳. بازار، ۴. بارو، ۵. حسینیه (سلطان زاده، ۱۳۶۵، ص ۲۹۶). در بافت قدیم ناین مسجد و مراکز مذهبی در ساخت دهی به کالبد شهر دارای نقش مهمی بوده اند.

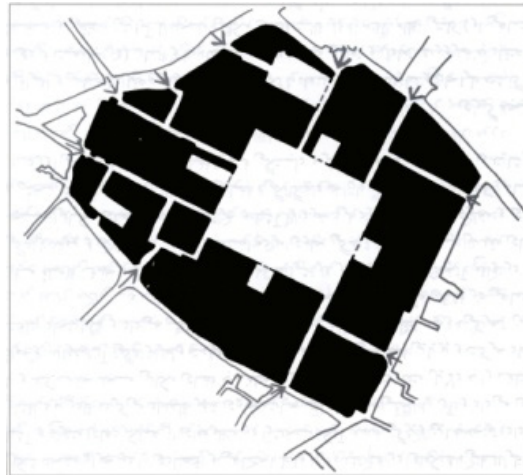
تصویر ۳. طبس؛ ۱. مسجد جامع، ۲. ارگ، ۳. مدرسه، ۴. بارو، ۵. دروازه. (همان، ص ۲۹۴). در شهرهای خطی که شهر در حول یک محور ارتباطی شکل می گرفته نیز مسجد در کنار عناصر دیگر در ساماندهی کالبدی شهر اهمیت داشته است.

آورد. برای مثال صحن مسجد جامع یزد با ورودیهای مرتبط با خیابانهای اصلی و فرعی به صورت جزئی از شبکه ارتباطی پیاده عمل می نموده است، قابلیت چشمگیر نفوذ پذیری مسجد و همجواری آن با سایر کاربریهای عمومی سازگار با آن، بر تراکم و شدت استفاده از این مکان مذهبی افزوده و فضایی پر تحرک و پویا ایجاد کرده است. در مسجد جامع اصفهان نیز به نوعی شاهد این هم آمیختگی فضای مسجد با عرصه‌های شهری می توان بود. مکان یابی مسجد در کنار چند محور اصلی و فرعی ارتباطی و احداث ورودیهای متعدد، قاعده ای است که قابلیت دسترسی به آن را بالا برده است. وجود چند ورودی درنمای مساجد بویژه در مساجدی که دارای عملکرد فرا محله ای و شهری بوده‌اند سبب اتصال میان فضای درونی و برونی می شده است.

تصویر ۵. مسجد جامع یزد. مسجد جامع یزد با ورودی‌های مرتبط به خیابان‌های اصلی و فرعی به عنوان یک فضای شهری عمل می‌نماید، نفوذ پذیری و همجواری آن با سایر کاربری‌های سازگار بر تراکم و شدت استفاده از این مکان مذهبی افزوده است (همان، ص ۴۱).

مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان، همان مسجد بود (مطهری، ۱۳۴۹، ص ۴۰). در ایران نیز، مساجد نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر عهده داشتند. آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به رتق و فتق امور مردم می‌پرداختند. به این ترتیب می‌توان گفت مسجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی تاثیر گذار بوده است. از کارکردهای دیگر مساجد می‌توان به کارکرد قضایی، کارکرد مددکاری اجتماعی، کارکرد فرهنگی و کارکردهای آموزشی اشاره کرد. یکی از مهمترین کارکردها در مساجد، کارکرد آموزشی بوده است که از بدو تاسیس مسجد، در درون آن جای گرفته است و همواره با نشیب و فرازهایی به عنوان یکی از کارکردهایی که در درون و یا کنار مسجد قرار داشته مطرح می‌شود. در محیط سنتی اسلام تمام معارف و احکام اسلامی، اعم از آموزش و پرورش،

تصویر ۴. مسجد جامع اصفهان، مکان یابی مسجد در جوار چند محور اصلی و فرعی و احداث ورودی متعدد سبب دسترسی آسان تر به فضای مسجد می‌شد (پروند و تولایی، ۱۳۷۶، ص ۴۸).

مسجد و سازماندهی فرهنگی شهر

در گذشته بسیاری از فعالیت‌های مهم اجتماعی و فرهنگی شهرها و محلات شهری در درون یا مجاورت فضاهای مذهبی جانمایی می‌شد. در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه‌ای ایده‌آل بود، زیرا مسجد به عنوان مکانی چند منظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سیاسی و نیز مکانی برای استراحت مورد استفاده قرار می‌گرفت (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۶). بر اساس اسناد و شواهد تاریخی در زمان نبی مکرم اسلام (حتی سالها پس از رحلت ایشان) مساجد فقط به عنوان محلی برای عبادت یا ارتباط با خدا استفاده نمی‌شدند، بلکه همواره در سیره نبوی، مسجد علاوه بر عملکرد عبادی دارای عملکردهای متنوع دیگر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز بوده است. تنوع و کثرت فعالیت‌ها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا (ص) به گونه‌ای است که می‌توان گفت، مساجد در سیره نبوی وسیله‌ای برای تجلی دین اسلام و نمود عینی تلاش پیامبر برای ارتقاء زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بوده‌اند.

در مسجد گفته می‌شد، همه گونه تعلیمات دینی و علمی، حتی امور مربوط به خواندن و نوشتن در آنجا انجام می‌گرفت. تا آغاز قرن چهارم هجری غالباً مساجد، در غیر اوقات نماز، نقش مدارس را ایفا می‌کرده‌اند، حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل گردید، باز مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گذارده می‌شد. بارگزاری و جایگزینی عملکردهای متنوع و متعدد در درون مساجد و همچنین وجود کاربریهای متنوع در فضاهای پیرامونی مساجد از دیر باز در شهرهای اسلامی رواج داشته است. در تاریخ اسلام مساجد هیچگاه منحصر به عبادت اختصاص نداشته‌اند؛ بلکه همواره علاوه بر تشکیل مراسم عبادی، نماز، جلسات وعظ و ارشاد، حلقه‌های درس و بحث نیز در آن تشکیل می‌شده است که این امر پس از جدا شدن فضای مدرسه‌ها از مساجد (اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم) ادامه داشته است. کارکرد دیگر مساجد برپایی مراسم آیینی همچون برگزاری مراسم تعزیه خوانی، مراسم سوگواری، برگزاری مراسم دعا و نیایش در ایام خاصی می‌باشد. اساساً به نظر می‌رسد در طراحی کالبدی و برنامه ریزی عملکردی مساجد همواره توجه خاصی به قابلیت انعطاف پذیری و تغییر عملکرد برای فضا در نظر گرفته می‌شده است. برای این منظور معمولاً در شهرهای اسلامی، مساجد از نظر دامنه، تنوع و حوزه عملکردی آنها به انواع مختلفی تقسیم می‌شدند؛ مثل مساجد جامع، مساجد متوسط محله ای، مساجد کوچک و مسجد- مدرسه‌ها (حاج سید جوادی، ۱۳۸۷، ص ۸۶). از جمله کارکردهای دیگر مساجد در طول تاریخ، کارکرد سیاسی آنها بوده است. در طول تاریخ همواره مساجد به مثابه ابزار نظارتی برای حاکمان عمل می‌کرده‌اند و آنان همواره برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود مجبور به نزدیکی به مساجد و عالمان و قدرتهای مذهبی بودند. از این رو حاکمان سیاسی هرگاه از عالمان و

قدرتهای مذهبی دور می‌شدند و از حمایت‌های آنها محروم می‌شدند سعی در ایجاد مساجد و قدرتهای مذهبی وابسته به خود می‌نمودند که از آنها به عنوان مساجد درباری یاد می‌شده است (حاج سید جوادی، ۱۳۷۸، ص ۸۲). همچنین کاربریهای گوناگون اطراف مسجد بیانگر جوفعال و پویا و ارزش بالای زمین در اطراف مسجد جامع بود. کاربریهای تجاری، فرهنگی (انجمن‌های گوناگون، کتابخانه) جهانگردی (مهمانسراها و رستورانها و غیره) و خرده فروشیهای دیگر (پورجعفر، ۱۳۸۱، ص ۷۹) سبب افزایش میزان مطلوبیت محیط برای افراد می‌شد.

جلوخان

جلوخان واژه ای است که از ترکیب دو کلمه جلو به معنای «پیش، پیش رو، روبه رو» (عمید، ۱۳۴۲، ص ۴۷۸) و کلمه خان تشکیل شده است. خان در ادبیات به خانه، سرا، کاروانسرا به کار رفته است؛ مانند هفت خان رستم، خان گاه، خانمان (عمید، ۱۳۴۲، ص ۴۳۸). این تعریف جلوخان به معنای جلو منزل، مرحله قبل از ورود به منزل، مرحله مقدماتی منزل و یا آمادگی جهت ورود به منزل می‌باشد. در لغتنامه معین نیز جلوخان به پیشگاه خانه، میدانی که در جلو عمارت و منزل واقع باشد معنی شده است (معین، ۱۳۶۰، ص ۱۲۳۸). پیش خان به عنوان یک فضای واسطه در مرز بین حریم درون و بیرون، عبارتیست از فضایی ارتباطی در جلوی در ورودی برخی بناها که عموماً از چند طرف محصور می‌باشد. این فضا به عنوان قسمتی از ورودی و اولین مرحله از سلسله مراتب ورود به بنا، ضمن تعریف حریم بنا، فضایی برای ورود، مکث، تجمع، حرکت و درک بهتر ساختمان را مهیا می‌نماید؛ لذا می‌توان گفت جلوخان به میدانگاه جلو بنا و محوطه باز قرار گرفته در آستانه ورودی خانه، مسجد، کاروانسرا، حمام و غیره اطلاق می‌گردد.

مواد و روشها

«جامعه آماری» تحقیق حاضر دو نمونه از «مساجد

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

شهر شیراز» است که یکی از مساجد قدیمی شهر که نقشی ارزنده در استخوانبندی شهر داشته است انتخاب شده است و دیگری از مساجد دوران جدید است که در کنار یک شریان بزرگراهی ساخته شده و در واقع توسعه شهر و استخوانبندی شهری در آن تأثیری نداشته است. برای ارزیابی آنها متغیرهای عملیاتی مساله بوسیله سی نفر از اساتید دانشگاهی بصورت تطبیقی و مقایسه‌ای مورد قیاس قرار گرفت که از طیف لیکرت ۳ گانه (*: تأثیر کم؛ **: تأثیر متوسط و ***: تأثیر زیاد) استفاده گردید. اعتبار و روایی پرسشنامه به دلیل بهره‌گیری از طیف لیکرت، با استفاده از «روش هماهنگی درونی» (آلفای کرونباخ) می‌توان پایایی آزمون‌های نگرش‌سنجی را به دست آورد، «پایایی» مقیاس لیکرت با ضریبی در حدود ۰/۸۵ توسط محققان قابل قبول دانسته شده است که در تحقیق حاضر در حدود ۸۰ درصد بوده است که تقریباً قابل قبول بنظر می‌رسد.

«متغیرهای عملیاتی» مساله عبارت شدند از: سازمان فضایی؛ انعطاف‌پذیری؛ تناسبات بصری؛ نشانه؛ غنای حسی؛ و خوانایی. در ادامه به متغیرهای عملیاتی مساله اشاره می‌شود که از مهمترین عواملی که می‌تواند در ارتقاء قلمروهای رفتاری در این فضاها تأثیرگذار باشد می‌توان اشاره کرد به:

متغیر عملیاتی اول: خوانایی؛ کیفیتی که بر چگونگی و سهولت درک مردم از فرصت‌ها و موقعیت‌هایی که محیط بر آن عرضه می‌دارد، تأثیر بگذارد، خوانایی نامیده می‌شود (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۵). راجر ترانسیک در کتاب «یافتن فضای گمشده» در سال ۱۹۸۶، برای فائق آمدن بر مشکل طراحی شهری به طور عام، ضرورت استفاده یکپارچه و تلفیق سه تئوری «ارتباط، شکل-زمینه و مکان» را ضروری می‌داند و برای فائق آمدن به این مشکل:

- ۱- حفظ تسلسل حرکت‌ها (ایجاد ارتباط)؛ ۲- محصوریت فضاها، ۳- پیوستگی لبه‌ها؛ ۴- کنترل محور و پرسپکتیو و ممزوج نمودن فضای درون و بیرون را پیشنهاد می‌کند (گلکار، ۷۹۱۳، صص ۳۸-

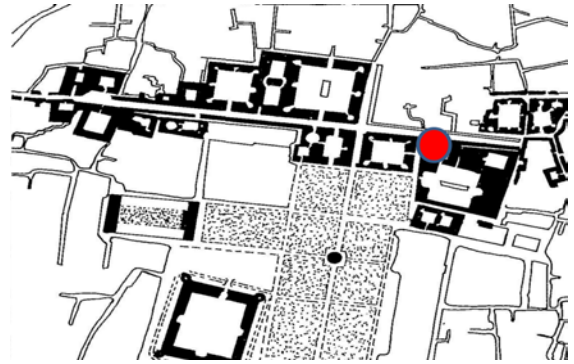
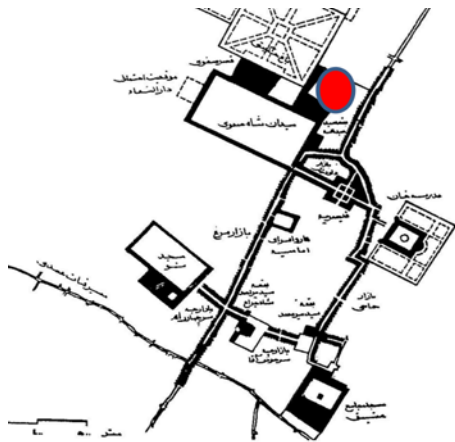
(۶۵).

متغیر عملیاتی دوم: سازمان فضایی؛ درک سامان فضایی مکان و آنچه را که در آنجا می‌گذرد و موجبات قابل درک شدن یک مکان را فراهم می‌آورد، که خوانایی فضا شمرده می‌شود. خوانایی در دو سطح فرم کالبدی و الگوی فعالیت اهمیت دارد. عناصر کالبدی از نظر کوین لینچ شهر ساز مشهور آمریکایی شامل راه‌ها، گره‌ها، حوزه‌ها و نشانه‌هاست (بنتلی و همکاران: ۱۳۸۵).

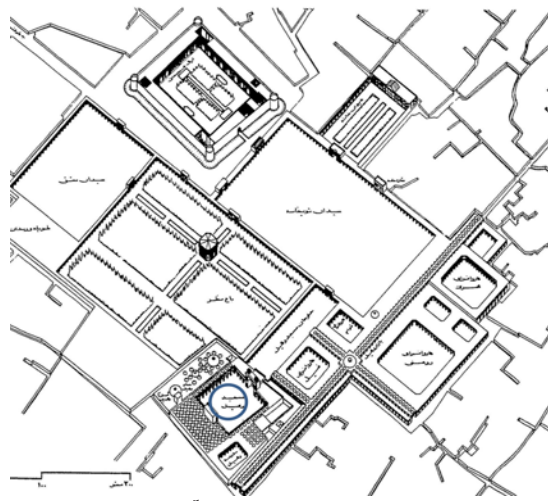
متغیر عملیاتی سوم: نشانه‌ها؛ بنابراین مساجد یک شهر می‌توانند به عنوان نشانه در ذهن شهروندان نقش بسته، علاوه بر اینکه آنان را به معانی معنوی متذکر می‌گردانند (نقی‌زاده، ۷۶۱۳، ص ۶۵۵). مکان مسجد باید به عنوان یک نشانه مهم در شهر به نحوی انتخاب شود که دید مناسبی از نقاط مختلف شهر به آن وجود داشته باشد، در گذشته نماد کالبدی مسجد از دور، دو عنصر گنبد و مناره بود (طالبی، ۱۳۸۰، ص ۱۸۲).

متغیر عملیاتی چهارم: انعطاف‌پذیری؛ ترکیب توانمند مکان‌هایی که بتوانند برای منظوره‌های مختلف استفاده شوند و محیط‌هایی که قابلیت عرضه چنین گزینه‌هایی را داشته باشند دارای کیفیتی هستند که انعطاف‌پذیری می‌نامیم. از نظر «فرانسیس تیبالدز» کیفیت در طراحی شهری واجد عواملی است که یکی از آنها، محیط‌ها به شکلی «انعطاف‌پذیر» و انطباق‌پذیر طراحی و پیش‌بینی گردند. کوین لینچ در کتاب تئوری شکل شهر در سال ۱۹۸۱، شکل خوب شهر را از نظر ارتقا کیفیت زندگی شهری به پنج معیار تقسیم می‌کند که «سازگاری»، به مفهوم انطباق فرم شهری یا فعالیت‌های گوناگون و مدارهای رفتاری تعریف می‌کند. سه عامل کلیدی انعطاف‌پذیری درازمدت را پشتیبانی می‌کند: عمق و دسترسی و ارتفاع.

متغیر عملیاتی پنجم: تناسبات بصری؛ کوین لینچ در کتاب تئوری شهری یکی از معیارهای کیفیت شهری را اینگونه تعریف می‌کند: در ارتقا پیچیدگی،

تصاویر ۶ و ۷. مسجد وکیل در استخوانبندی شیراز در دوره صفوی؛ ماخذ: آرشیو نگارندگان.

تصاویر ۸ و ۹. مسجد وکیل و استخوانبندی شهر شیراز در دوره زندیه؛ ماخذ: آرشیو نگارندگان.

متغیر عملیاتی ششم: غنای حسی؛ کیفیتی که می‌تواند بر قوام گزینه‌های مربوط به تجربیات حسی مردم تاثیر بگذارد غنای حسی نامیده می‌شود. (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۵). کیفیتی که باعث بالاتر بردن قدرت انتخاب مردم می‌گردد، غنای حسی نامیده می‌شود. کوئن لینچ در تئوری شکل شهر خوب ۱۹۸۱، می‌گوید: معنی «حس» به مفهوم نقش‌انگیزی ذهنی و معنادار بودن مکان‌های شهری (گلکار، ۷۹۱۳، صص ۳۸-۶۵). مکان، تجربه فضا به وسیله انسان است. به عبارت دیگر مکان ترکیبی از انسان و محیط کالبدی اوست که به واسطه «حس کردن» به تجربه درآمده و ادراک می‌شود.

شادی‌بخش بودن و ایجاد «خوشایندی بصری» محیط تلاش گردد. «گرین» در مقاله‌ای تحت عنوان «شکل شهر» در سال ۱۹۹۲، برای کیفیت شهری چند عامل را ذکر کرده که جذابیت شامل «مقیاس تناسبات بصری و عملکردی، سرزندگی و هارمونی» است. «تصمیماتی که در این مرحله اتخاذ می‌شود یک ظاهر کلی از طرح عرضه شود که تناسبات بصری نامیده می‌شود» (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۵). کیفیتی که می‌تواند بر جزئیات ظاهری یک مکان، آنگونه که مردم را از گزینه‌های قابل عرضه به خودشان آگاه کند، تناسبات بصری نامیده می‌شود (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۵).

فضای مکانی مسجد با محرک‌های گوناگون بصری و غیربصری به گونه‌ای مستقیم و غیرمستقیم ذهن عابر را برمی‌انگیخته و بر دامنه ادراک او می‌افزوده است (پروند و تولایی، ۱۳۷۶).

نمونه های موردی

(*) **مسجد وکیل (دوره صفوی)**؛ مسجد وکیل یکی از مناطق مذهبی و تاریخی در شیراز می باشد. در غرب بازار وکیل و در انتهای راسته شمشیرگرها مسجد وسیع بسیار زیبایی بنا شده است که به نام مسجد سلطانی وکیل یا مسجد وکیل مشهور است. در واقع این بنا یکی از بناهای زیبا و بسیار مستحکم دوره زندیه می باشد که از لحاظ هنری و معماری دارای اهمیت زیادی می باشد. البته این مسجد به فرمان کریم خان زند ساخته شده است. طرح این مسجد دو ایوانی بوده و دارای دو شبستان جنوبی و شرقی می باشد قابل ذکر است که شبستان جنوبی با ستون‌های سنگی یکپارچه و مارپیچ از شاخه‌های معماری ایرانی و از مناطق دیدنی این مسجد است که دارای ۴۸ ستون سنگی یکپارچه می باشد گفتنی است که در سمت شمال مسجد طاق بلند و مباحتمتی ساخته شده که به طاق مروارید مشهور است و در دور این طاق با قلم درشت و خط ثلث عالی یکی از سوره‌های قرآن به صورت هلالی نگاشته شده است. با وجود اینکه بافت اجزای تشکیل دهنده، در این دوره به طور مجزا و با قطعات بزرگ است ولی توسط میدانهایی با یکدیگر مرتبط گشته و سپس با راسته فشرده و خطی بازار به بخشهای قبلی متصل می شود و در کل بافت یکپارچه و منسجمی را می سازد. کل مجموعه از فضاهای باز و بسته تشکیل شده که از طریق فضای بسته با عناصر دیگر شهری مرتبط می شوند. عناصر سازنده مجموعه نیز از فضاهای باز و بسته ساخته شده اند و از طریق فضای باز عمومی به یکدیگر مرتبط می شوند.

علاوه بر عناصر اصلی تشکیل دهنده شهر در گذشته، کاربریهای جدید در قالب مجموعه ای از عناصر به

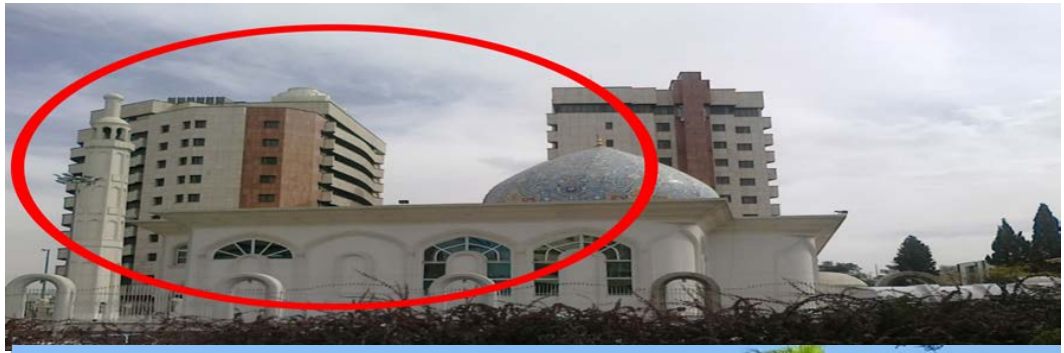
شهر اضافه می شود که شامل فضای باز شهری (میدان)، فضای مذهبی (مسجد)، فضای حکومتی (قصر)، دیوان خانه، بیمارستان و کتابخانه است که اطراف فضای باز شهری قرار گرفته اند. در این الگو، ترکیبی از انواع عملکردهای شهری را که حول یک فضای خالی متشکل شده اند، می توان مشاهده نمود. جلوخان، فضایی وسیع در جلو پیش طاق ورودی بعضی از بناهای بزرگ و مهم. جلوخان به معانی پیشگاه خانه، میدانگاه جلو در خانه و محوطه باز روبه روی در خانه و مسجد و کاروانسرا و بازارتگاه به کار می رود و در بعضی از شهرهای ایران، جلوخان یا پیشخان مترادف با پیشطاق نیز هست.

مسجد وکیل (دوره زندیه)؛ در این دوره از تاریخ، در شهر مجموعه ای شکل می گیرد که شامل ارگ حکومتی، مسجد و بازار، تفرجگاه و میدانی (میدان مشق و توپخانه) است که مجاور مجموعه قبلی شکل می گیرد و بدون حذف آن، مجموعه قدیم را تاحدی تضعیف می کند. مجموعه زندیه توسط راسته بازار به مجموعه شهری قبل متصل می شود ایجاد مجموعه فوق در ابتدای محدوده چهارباغ غرب شهر و در باغهای این محدوده شکل می گیرد، اما بخشهای انتهایی چهارباغ به همان صورت باقی می ماند.

عملکرد و فعالیت؛ از عناصر اصلی تشکیل دهنده شهری در گذشته، آن دسته از عناصر که کاربری عمومی داشته اند باقی مانده و آن بخش که اختصاصی بوده در بافت شهر جذب شده یا از اهمیت اولیه آن کاسته شده است و به جای آن فضاهای جدید با ساختاری جدید شکل گرفته است. از جمله بناهای اضافه شده در این دوره، ساختمان های حکومتی ارگ است که به صورت دژ مستحکمی است. فضاهای مذهبی موجود در این مجموعه از زمان صفویه همچنان دارای اهمیت بوده و جز عناصر استخوان بندی اصلی شهر باقی مانده است.

مشخصات عملکردی؛ عملکردهای عناصر

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۵۲۹

تصاویر ۱۰ و ۱۱ و ۱۲. مسجد فاطمه الزهرا در بافت جدید شیراز و فاقد جلوخان؛ ماخذ: تصویربرداری نگارندگان، ۱۳۹۵.

- استخوانبندی اصلی شهر در مراحل اولیه آن، حکومتی و نظامی، تجاری و مذهبی بوده است. در محدوده استخوانبندی اصلی شهر در مراحل بعدی توسعه، سه زمینه اصلی فعالیتی شامل فرهنگی- مذهبی، حکومتی- نظامی، و تجاری وجود داشته است. حوزه حکومتی شامل عناصر مذهبی و تشریفاتی نیز می باشد.
- تمرکزهای جمعیتی و فعالیتی؛ تمرکزهای جمعیتی غالباً در بخشهای از استخوانبندی اصلی شهر اتفاق می افتد که کاربریهای عمومی مثل بازار، مساجد و مدارس علمیه و بناهای مذهبی واقع شده اند و بخشهایی که از استخوانبندی شهر کاربریهای حکومتی دارند، جاذب جمعیت کمتری هستند.
۱. فاقد قرارگیری در استخوان بندی قدیم شهر شیراز
  ۲. مسجد فاطمه الزهرا فاقد جلوخان می باشد.
  ۳. قرار گرفته بر سر گره ترافیکی شهر است و
  ۴. محصور شده توسط بناهای مرتفع اطراف و
  ۵. فاقد فعالیت اجتماعی
  ۶. بارز نبودن به عنوان یک نماد شهری.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی مولفه های تاثیرگذار بر تقویت قرارگاه های رفتاری در نمونه های موردی؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

ملاحظات	میزان تاثیرگذاری (*: تاثیر کم؛ **: تاثیر متوسط و ***: تاثیر زیاد)		مولفه
	مسجد فاطمه الزهرا (فاقد جلوخان مشخص)	مسجد وکیل (دارای جلوخان)	
منظور میزان تاثیر گذاری بر استخوانبندی شهر و سازمان فضایی شهر سیراز بوده که هویت کالبدی شهر شیراز را باعث شده است.	---	***	سازمان فضایی
منظور انطباق فرم شهری یا فعالیت های گوناگون و فراشدهای رفتاری است که سه عامل کلیدی انعطاف پذیری دراز مدت را پشتیبانی می کند: عمق و دسترسی و ارتفاع.	*	***	انعطاف پذیری
کیفیتی که می تواند بر جزئیات ظاهری یک مکان، آنگونه که مردم را از گزینه های قابل عرضه به خودشان آگاه کند.	**	***	تناسبات بصری
دید مناسبی از نقاط مختلف شهر و وجود دو عنصر گنبد و مناره	**	***	نشانه
برانگیزش حس مکان و تجربه زیباشناختی عابران با محرک های گوناگون بصری و غیربصری به گونه ای مستقیم و غیرمستقیم و گسترش دامنه ادراک	*	***	غناي حسی
کیفیت تاثیرگذار بر چگونگی و سهولت درک مردم از فضا و موقعیت های پیرامون مسجد برای برقراری تعاملات اجتماعی و مراودات شهروندی	*	***	خوانایی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۵۳۰

نتیجه گیری و جمع بندی

فرهنگی در توسعه اجتماعی را بدست آورد. مسجد به عنوان یکی از نیایشگاه های اصلی جهان اسلام همواره مورد توجه قرار داشته و نقش آن در شهرسازی اسلامی و پلانهای شهری نیز مدنظر بوده است. در مساجد گذشته حرکت به سمت مسجد پیاده، تدریجی، پرمعنی و جاذب بود. به دنبال تعیین جهت حرکت عابر پیاده با گذر از فضاهای متنوع تا رسیدن به بنای مسجد و به همراه داشتن تفاوت فضاهای و مناظر (حس بینایی) صدا (حس شنوایی) و فعالیت های متفاوتی که در این مسجد و اطراف آن، باید توجه چشمگیری شود. این تحقیق نشان

با توجه به حکومت های مذهبی که براساس دیدگاه های ایدئولوژی اسلامی در شکل گیری ساختارهای شهری تاثیر بسیار داشته است باید به این امر توجه ویژه ای نمود که حکومت در دوران گذشته و حال بر پایه سه محور اقتصاد و سیاست و مذهب شکل گرفته است که از ارکان مهم قدرت مذهب بوده است که مساجد پایگاه اصلی مذهب در جامعه به شمار می رود. از این رو نقش مساجد در شکل گیری و روند توسعه شهری بسیار پررنگ است که با بررسی آن می توان تاثیر آن و جایگاه

منابع و مآخذ

امین زاده، بهناز (۱۳۷۸) حیاط مساجد بررسی تاریخی و سیر تحول آن، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر ۱۳۷۸.

آلتمن، ایروین (۱۳۸۲) محیط و رفتار اجتماعی، خلوت فضای شخصی، قلمرو و ازدحام، ترجمه دکتر علی نمازیان، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

بحرینی، حسین (۱۳۷۷) فرایند طراحی شهری، انتشارات دانشگاه تهران.

بحرینی، سید حسین و گلناز تاج بخش (۱۳۸۷) مفهوم قلمرو در فضاهای شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن، هنرهای زیبا، تهران، شماره ۶.

بحرینی، حسین (۱۳۷۷) فرایند طراحی شهری، تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.

بحرینی، سید حسین (۱۳۷۸) تحلیل فضاهای شهری، در رابطه با الگوهای رفتاری استفاده کنندگان و ضوابطی برای طراحی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

بتلی، ای. ین و دیگران (۱۳۸۷) محیط‌های پاسخده: کتاب راهنمای طراحان، ترجمه مصطفی بهزادفر، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران. پاپاروپور، الکساندر (۱۳۸۷) معماری اسلامی، مترجم: حشمت جزبی، انتشارات سیما.

پاکزاد جهان‌شاه و اسدی خوانساری حسین (۱۳۹۰) راهنمای طراحی فضای شهری در ایران، انتشارات پیام سیما.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۱) کیفیت محیط شهری: مطالعه معوقه شهروندان، فصلنامه پژوهشی، تحلیلی، آموزشی مدیریت و برنامه ریزی، سازمان شهرداری کشور، سال سوم.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۴) راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۵) مفاهیم و مبانی نظری فرآیند طراحی شهری، انتشارات دانشگاه علم و

می‌دهد که نقش طرح کالبدی بر فعالیت‌ها هم به صورت مستقیم و هم به صورت غیرمستقیم از طریق ابعاد نشانه‌ها و معانی صورت می‌گیرد مهمترین اهدافی که این پژوهش دنبال دارد بررسی جایگاه مساجد امروزه در تعاملات شهری و همچنین عواملی که سبب کم‌رنگ شدن نقش فرهنگی اجتماعی این مکان شده است. بخش عمده تحقیق که به صورت مطالعات کتابخانه‌ای بود و در نهایت تحلیلی تطبیقی برای رسیدن به هدف اصلی مقاله بررسی نقش کالبدی-اجتماعی مساجد دیروز و امروز شیراز در فضاهای شهری انجام گرفت. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که مقایسه عواملی چون خوانایی، نشانه‌ها، انعطاف‌پذیری، تناسبات بصری، غنای حسی و کاربری‌های اطراف، در گذشته و حال ما را در این پژوهش یاری خواهد کرد. هدف نهایی این مقاله بررسی نقاط ضعف و قوت فضای اطراف مسجد در دوره گذشته و معاصر می‌باشد که چرا مسجد شاخصه و جایگاه ویژه خود را در شهر به خوبی نمایان نمی‌کند و همچنین برای مکانی پاسخده از فضای شهری که حضور مسجد در این مکان را پررنگ‌تر و پویاتر نماید و حال و هوای محیط را اجتماعی‌تر و مذهبی‌تر جلوه‌گر نماید. در راستای ارتقا و تقویت قرارگاه رفتاری در جلوخان مساجد راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. افزایش میزان شاخصه‌های زیباشناختی در جلو و میدانه‌های پیشروی مساجد مدرن؛

۲. تقویت عملکردهای فضایی با تقویت مولفه‌های تاثیرگذار بر تسهیل استفاده از فضاهای جلوگاه مساجد.

۳. بهسازی زیرساختها و ویژگیهای کالبدی فضاهای جلوخانی در راستای بهبود کیفیت کالبدی فضا و افزایش مطلوبیت بهره‌گیری از فضاهای جلوخانی؛

۴. تقویت مراودات شهروندی و تعاملات سازنده اجتماعی به طرق گوناگون در راستای ارتقا سطح فعالیت‌های گزینشی و انتخابی در فضاهای جلوخانی.

صنعت ایران.

پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۶) مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، چاپ دوم، تهران، انتشارات شهیدی. پروند، شادان و تولایی، نوین (۱۳۷۶) ویژگیهای فضایی و مکانی مسجد در ایران: آموخته هایی از نمونه های ماندگار گذشته، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر، تهران ۱۳۷۶.

پورجعفر، محمدرضا و آزاد میترا (۱۳۷۹) بررسی تاریخی حضور آتش در کتیبه ها و نیایشگاههای ایران باستان، اولین هم اندیشی هنر و عناصر طبیعت، تهران.

پورجعفر، محمدرضا و خاتمی، مهدی (۱۳۸۵) معماری مسجد و نقش آن در شهر پیامبر، مجموعه مقالات همایش تجلی حسن محمدی در هنر، دانشگاه هنر تبریز.

پورجعفر، محمدرضا (۱۳۷۶) نقش و جایگاه مسجد در برنامه ریزی و طراحی محله های شهرهای اسلامی، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر.

پورجعفر، محمدرضا (۱۳۷۸) باز آموزی از طراحی و معماری مساجد قدیمی (مورد مطالعه مسجد جامع دهلی)، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر.

پورجعفر، محمد رضا (۱۳۸۱) توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی (مورد مطالعه مسجد جامع دهلی)، مجله مدرس هنر، شماره ۳.

پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۱) توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی (مورد مطالعه مسجد جامع دهلی)، مجله مدرس هنر، شماره ۲ سال ۱۳۸۱.

پورجعفر، محمدرضا و پورجعفر، علی (۱۳۸۸) جایگاه معماری مسجد در سیمای محله، مساجد در شهرهای جدید.

حاج سید جواد، فریبرز (۱۳۷۸) مسجد-

مدرسه ها، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر.

حبیبی، سید محسن (۱۳۷۹) جامعه مدنی و حیات شهری، مجله هنرهای زیبا، تهران، شماره ۷. رنجبر کرمانی، علی محمد (۱۳۷۸) بررسی تطبیقی معماری نیایشگاههای غربی و مساجد، فروغ مسجد، انتشارات ثقلین.

سلطان زاده، حسین (۱۳۶۵) مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، نشر آبی، تهران سلیمانی، محمد جواد (۱۳۷۸) معماری مسجد، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر آذرماه ۱۳۷۶.

شکاری، جواد (۱۳۸۰) معماری مسجد در نظام اسلامی، مجله فرهنگ مسجد، شماره ۶۳. عمید، حسن (۱۳۴۲) فرهنگ عمید، ناشر کتابخانه سینا، تهران.

کوزر، لوئیس (۱۳۸۷) زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی، مترجم: محسن ثلاثی، انتشارات علمی، چاپ چهاردهم.

گلکار، کورش (۱۳۸۰) مولفه های سازنده کیفیت در طراحی شهری، نشریه صفا، شماره ۳۲.

گلکار، کوروش (۱۳۸۱) طراحی شهری و جایگاه آن در سلسله مراتب طرح های توسعه شهری تهران، انجمن صنفی مهندسان مشاور معمار و شهرساز.

گلکار، کوروش (۱۳۸۶) مفهوم کیفیت سرزندگی در طراحی شهری، فصلنامه صفا، شماره ۴۴، ص ۷۵-۶۶، سال شانزدهم.

مان، نرمال (۱۳۶۴) اصول روانشناسی، ترجمه محمود ساعتچی، ج ۱، انتشارات امیرکبیر، تهران. مرتضی، هشام (۱۳۸۷) اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

مطهری، مرتضی (۱۳۴۹) خدمات متقابل اسلام و ایران، شرکت سهامی انتشار.

معین، محمد (۱۳۶۰) فرهنگ فارسی، جلد اول،

- Larice, Michel and Macdonald; Elizabet (2007) The Urban Design Reader. Routledge . New York. PP 371-375 &
- Marcus; C and Francis. C (1998) People place. Design Guidelines for Urban Opon Spaces. John Wiley & Sons.
- Mitchel D, Introuction: Public spaceand the city, Urban geography, no.2, 1996
- Porker, Robert (1983), Nash Measuring Social Participation, American Sociological Review, PP864-873
- Punter.J and Carmona, M (1997) The Design dimension of Planning/E & FN SPON
- Rapaport,Amos, 1997 "Human Aspected of Urban Form",Pergamon Press.
- Serageldin and Grooteat (2000) Defining Social Capital: an Integrating View. In Social Capital, A multi-faceted Perspective. The World Bank Washington.
- Thompsons Catharine.W (2002) Urban Open Space in The 21 st Century. Landscape and planning (60) 59-72, Elsevier
- Urban Task Force (1999) Towards an Urban Renaissance, PP 56-59 Marcus & Francis, Gathering live, 1998
- Whyte, William, The Design of Spaces, project for public spaces,New York, 1985.
- Whyte, William, The Social Life of Small Urban Spaces, project for public spaces,New York, 1981.
- Woolch, M (1998) Social Capital and Economic Development Toward a Synthesis and Policy Frame Work,Journal of Theory and Society, vol 27, pp 151-208
- انتشارات امیر کبیر، تهران، چاپ چهارم.
نوری، مهدی (۱۳۷۸) تحلیل جامعه شناختی مسجد، فرهنگ اصفهان، شماره ۱۳.
- الویری، محسن (۱۳۸۵) مسجد الگوی جامعه دینی، مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش هفته جهانی مساجد (فروغ مسجد) سال ۱۳۸۵.
- Altman, I & Chemers,M 1975 :Culture andEnvironment,MontreyCA, Books,Cole.
- Altman, I: 1975 "The Environment and Social Behavior",Montrey,CA, Books,Cole.
- Andreson , W.A (1943) The Family and Individual Social Participation, American Sociological Review, PP 420-424
- Barker, R. G, 1968 "Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior". Stanford, Ca.: Stanford University Press.
- Carmona, M (2003) Public places, urban spaces, Architectural press
- DETR (2000) By Design, Urban design in Planning System: towards better practice. Commission for Architecture & Built Environment, London
- Gaoteri, H (1986) Popular Participation in Development, in Participation in Development , Paris, VNESCO
- Gehl, Jon (1987) Life Between Buildings
- Giddens, a (1994) Beyond Left & Right. Cambridge: Polity Press.
- Lang, Jon 2005"Urban Design: A Typology of Procedures and Products.
- Lang,Jon:Urban Design1994:The American Experience,Van Nostrand Reinhold.
- Larice, Michel and Macdonald. Elizabet (2007) The Urban Design Reader. Routledge. New York. PP348-375

20. The Study and Analysis of Changes in Sultanates Architectural Forms and Elements in Beylik's Era and Their Role in the Rise of Ottomans Architecture ■ 325-342 ■
21. The continuum between the house and the city: the Iranian home part of the neighborhood and the neighborhood, with emphasis on the values of the Islamic city ■ 343-366 ■
22. Analysis of the structure of the physical geometry of urban space in the form of military architecture, case study: Sardar Asad castle in Chaharmahal and Bakhtiari Province ■ 367-388 ■
23. An expression of social justice in Islamic-Iranian model of urban neighborhoods ■ 389-410 ■
24. Explain The Relationship Between Social Capital And Urban Management Mediating Role Of Citizen Participation (Case Study Kerman Municipality) ■ 411-422 ■
25. Study the concept of cognitive signs and codes in architecture and urbanism with an emphasis on architecture and Islamic city ■ 423-444 ■
26. Evaluating the Achievement of the Objectives of Mehr Housing Plan: Case Study of Pardis New City, Tehran ■ 445-452 ■
27. Islamic architecture and urban planning from the perspective of wisdom of existence ■ 453-480 ■
28. Light Dignity in Ayat al-Nur; Qualitative principles of (natural) light based on Quranic texts for application in contemporary Religion spaces ■ 481-498 ■
29. The Process of Globalization and Its effect on Regional-Urban Development (Case Study: Chabahar in Southeast of Iran) ■ 499-514 ■
30. Mosques forecourt place yesterday and today in the formation and strengthening of behavioral setting (comparative case study in Shiraz Vakil Mosque and the Mosque of Al-Zahra) ■ 515-534 ■

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

Index

1. The optimal size of the city and suburb from the perspective of Shiie ■ 7-20 ■
2. Analysis of the Concept of Utopia in Political Thought of Imam Ali (AS) ■ 21-30 ■
3. Iranian civil rights system in the light of Islamic laws and regulations (Explanation the pattern of the interaction between public and private rights) ■ 31-50 ■
4. Management of Human and Social Issues in the Islamic Ideal Housing ■ 51-66 ■
5. Islamic Revolution Leader ideas reflected in the poems of poets awakenings and effects on the Islamic utopias ■ 67-76 ■
6. A comparative study of experiences in the field of psychological adjustment in the perception of thermal comfort in urban public spaces ■ 77-98 ■
7. Urban design process on urban facades with emphasis on improving the quality of visual aesthetics of town scape. Case study: ahmadabad street, mashhad ■ 99-114 ■
8. The relationship between financial intelligence and risk-taking Employees (Case Study: Sport Organization of Tehran Municipality) ■ 115-128 ■
9. Spatial analysis of Sprawl/Smart growth indicator in coastal cities (The case study: Babolsar) ■ 129-148 ■
10. Evaluating the Effects of Business Strategies on Organizational Agility in Offices' Main Office of Roads & Urban Development of Khoozestan ■ 149-162 ■
11. Modeling of human resources management in high reliability organizations (studied case: electricity power companies in Iran) ■ 163-176 ■
12. Review the social and cultural changes in Turkmen's local housing developmental approach and structural analysis, case study: Gomishan, Gorgan ■ 177-198 ■
13. Philosophical basis of semiotics methodology in Architecture and Urban Design ■ 199-224 ■
14. The relationship between the social dimension of urban environmental quality and social capital (Case Study: axes Saadat Abad, ayat and madaeen Tehran) ■ 225-236 ■
15. Dependent effects (cross) political skills and career success (employees) Mediating Role of Professional Ethics Case Study: Municipality of Bandar Abbas ■ 237-248 ■
16. The principles and criteria of sustainability in residential neighborhoods in order to create a connection between the old and new city; Case Faizabad districts and towns shahid Najafi Kermanshah ■ 249-262 ■
17. Genealogy concept sports spaces in urban architecture with an emphasis on design criteria and standards ■ 263-290 ■
18. The model retention of employees of public organizations ■ 291-304 ■
19. The impact of social entrepreneurship on organizational performance through transactional leadership style of managers in the city of Kerman NGOs ■ 305-324 ■

Urban Management

A Quarterly Journal of Urban
Management and Planning
Vol.15 No.43 Summer 2016

The Urban and Rural Research Center

Address: No. 17 , Shahid Naderi
St., Keshavarz Bivd , Vali-e-Asr sq.,
Tehran, iran

Tel:88976651-88986382-
88966239

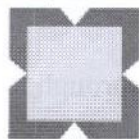
Fax:88977918

Urban Research Center:

Address. As above, North Forth
Floor

Tel: 88977919

Ministry of Interior

Iran Organization Of Municipality
and Rural Managers The
Cultural, Informative and
Publications Institute

<http://www.imo.org.ir>

License Holder: The Iranian Municipalities Organization (I.M.O)

Managing Director: Hoshang khandandel

Editor-in-chief: Mohammadreza Bemanian

The Editorial Board:

Aminzade, Behnaz. Associate Prof, Environmental Studies
Department, Tehran University

Asgari, Ali. Associate Prof, Management Studies Department,
York University of Canada

Azizi, Mohammad Mahdi. Prof, Faculty of Fine Arts, Tehran
University

Behzadfar, Mostafa. Assistant Prof, Architecture and Urban
Planning Department, Elm-o-san'at University of Iran

Bemanian, Mohammadreza. Associate Prof, Art and
Architecture Department, Tarbiat Modares University

Diba, Darab. Prof, Faculty of Fine Arts, Tehran University

Etesam, Iraj. Prof, faculty of fine art, Tehran University

Farhangi, Ali Akbar. Prof, Management Department, Tehran
University

Ghafari, Ali. Prof, Architecture and Urban Planning Department,
Shahid Beheshti University

Golabchi, Mahmood. Prof, Faculty of Fine Arts, Tehran
University

Latifi, Gholamreza. Assistant Prof, Social Sciences Department,
Allameh Tabatabayee University

Mirsepasi, Nasser. Prof, Management and Economy
Department, Azad University of Tehran

Naghizade, Mohammad. Assistant Prof, Art and Architecture
Department, Azad University of Tehran

Pourjafar, Mohammadreza. Prof, Art and Architecture
Department, Tarbiat Modares University

Sedigh Sarvestani, Rahmatallah. Prof, Social Sciences
Department, Tehran University

Tavosi, Mahmood. Prof, Art and Architecture Department,
Tarbiat Modares University

Editorial manager: Mahmoudinedjad, Hadi, Phd, Tarbiat
Modares University

Editorial Administarator: M. Shahryari

Editorial Committee: O. Ahadion, E. Taherimehr,

English Editorial: M. Heidarollad

Layout & Design: Payeshpouyesh@gmail.com

Publisher: Asra Publishing Group

- Papers submitted for publication should describe original work not previously published.
- Papers presented at a scientific meeting should be accompanied by particulars of the Meeting.
- Manuscripts may be submitted in English, and should be written according to sound grammar and proper terminology, irrespective of the language, the paper should be accompanied by both English and Persian abstracts.
- Manuscripts should be typed on one side of the A4 paper, with double spacing and 3 cm margin at each side submitted in triplicate.
- The first page of the paper should only contain the title, name(s), degree(s) and address of the author(s), and the source(s) or financial support for the study, if applicable.
- The text should include: title, 3-5 keywords, abstract, introduction, materials and methods, results and discussion, acknowledgment if any, and reference.
- The English and Persian abstracts for each paper submitted on two separate pages and inclusive of all information requested under item 4, should not exceed 20 lines.
- Tables, in limited numbers, should be submitted on separate with the captions placed above.
- Figures and graphs (only in black and white) in limited numbers, are accepted only if they are of high quality art work and mounted on separate pages with the legends placed below.
- The same data should not be presented in both tables and figures, and their suggested place should be clearly marked on the margin of the text.
- References alphabetically arranged by the author's name, and in sequential numbers, as will be referred to in the text, should include the following information: name of the author(s), year of publication, title, name, of the journal (as abbreviated by index medicus), volume number and page number. With regards to books, the edition, name and address of the publisher should replace the name and volume number of journal.
- Short communication and case reports should, when possible, follow the same be ordered in advance.
- The sole responsibility for the views and statement expressed in the article remains only with the author(s).
- Editors of the journal reserve the journal reserve the right accept or reject any article, as necessary.

1. The optimal size of the city and suburb from the perspective of Shiite
2. Analysis of the Concept of Utopia in Political Thought of Imam Ali (AS)
3. Iranian civil rights system in the light of Islamic laws and regulations (Explanation the pattern of the interaction between public and private rights)
4. Management of Human and Social Issues in the Islamic Ideal Housing
5. Islamic Revolution Leader ideas reflected in the poems of poets awakenings and effects on the Islamic utopias
6. A comparative study of experiences in the field of psychological adjustment in the perception of thermal comfort in urban public spaces
7. Urban design process on urban facades with emphasis on improving the quality of visual aesthetics of town scape. Case study: ahmadabad street, mashhad
8. The relationship between financial intelligence and risk-taking Employees (Case Study: Sport Organization of Tehran Municipality)
9. Spatial analysis of Sprawl/Smart growth indicator in coastal cities (The case study: Babolsar)
10. Evaluating the Effects of Business Strategies on Organizational Agility in Offices' Main Office of Roads & Urban Development of Khoozestan
11. Modeling of human resources management in high reliability organizations (studied case: electricity power companies in Iran)
12. Review the social and cultural changes in Turkmen's local housing developmental approach and structural analysis, case study: Gomishan, Gorgan
13. Philosophical basis of semiotics methodology in Architecture and Urban Design
14. The relationship between the social dimension of urban environmental quality and social capital (Case Study: axes Saadat Abad, ayat and madacen Tehran)
15. Dependent effects (cross) political skills and career success (employees) Mediating Role of Professional Ethics Case Study: Municipality of Bandar Abbas
16. The principles and criteria of sustainability in residential neighborhoods in order to create a connection between the old and new city; Case Faizabad districts and towns shahid Najafi Kermanshah
17. Genealogy concept sports spaces in urban architecture with an emphasis on design criteria and standards
18. The model retention of employees of public organizations
19. The impact of social entrepreneurship on organizational performance through transactional leadership style of managers in the city of Kerman NGOs
20. The Study and Analysis of Changes in Sultanates Architectural Forms and Elements in Beylik's Era and Their Role in the Rise of Ottomans Architecture
21. The continuum between the house and the city: the Iranian home part of the neighborhood and the neighborhood, with emphasis on the values of the Islamic city
22. Analysis of the structure of the physical geometry of urban space in the form of military architecture, case study: Sardar Asad castle in Chaharmahal and Bakhtiari Province
23. An expression of social justice in Islamic-Iranian model of urban neighborhoods
24. Explain The Relationship Between Social Capital And Urban Management Mediating Role Of Citizen Participation (Case Study Kerman Municipality)
25. Study the concept of cognitive signs and codes in architecture and urbanism with an emphasis on architecture and Islamic city
26. Evaluating the Achievement of the Objectives of Mehr Housing Plan: Case Study of Pardis New City, Tehran
27. Islamic architecture and urban planning from the perspective of wisdom of existance
28. Light Dignity in Ayat al-Nur; Qualitative principles of (natural) light based on Quranic texts for application in contemporary Religion spaces
29. The Process of Globalization and Its effect on Regional-Urban Development (Case Study: Chabahar in Southeast of Iran)
30. Mosques forecourt place yesterday and today in the formation and strengthening of behavioral setting (comparative case study in Shiraz Wakil Mosque and the Mosque of Al-Zahra)